

Harran ve Çevresi

Tarih

Editör
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Harran ve Çevresi

Tarih

Editör
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

ŞURKAVYAYINLARI

Yayın No: 54

Editör
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Birinci Basım
Temmuz 2019

ISBN : 978-975-7394-54-9

Görsel Yönetmen
Mustafa AKGÜL

Baskı
ELİF MATBAASI
ŞANLIURFA

İÇİNDEKİLER

Takdim.....	7
Sunuş.....	9
BİRİNCİ BÖLÜM	
Bilimin Öncü Şehri: Urfa	
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	15
Müslüman Coğrafi Kaynaklarda Harran	
Dr. Öğr. Ü. Khalid EL-AWAISI.....	33
Roma-Bizans Kaynaklarında Harran ve Çevresi	
Dr. Öğr. Ü. Ahmet KÜTÜK	89
Urfa Bölgesi Fatih İyâz B. Ganm	
Prof. Dr. Mehmet AKBAŞ.....	101
Hamdaniler (905–1004) Döneminde Harran	
Edip AKYOL.....	123
Fethinden Numeyrîlere Kadar Harran	
Dr. Öğr. Ü. Ömer TOKUŞ.....	131
İKİNCİ BÖLÜM	
Haçlıların Harran Üzerinde Hâkimiyet Kurma Çabaları	
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ	149
Musul Atabegliği (Zengiler) Zamanında Harran	
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖK.....	155
Selahaddin Eyyubi Döneminde Devlet Merkezi Olarak Harran	
Dr. Öğr. Ü. Ziya POLAT	173
Artuklu Hükümdarı Belek Gazi'nin Tarihi Şahsiyeti ve Haçlı Mücadelesi Üzerine Bazı Düşünceler	
Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN, Arzu ERDEM.....	189
İlhanlı- Memlûk Hudut Savaşlarında Harran ve Çevresi	
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK, İbrahim GÜNEŞ.....	197
Osmanlı Fethine Kadar Ra'sü'l-Ayn	
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ, Dr. Öğr. Ü. Abdülbaki BOZKURT.....	209

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ortaçağın Önemli Kültür Merkezlerinden Riş-Ayno/Ra'sü'l-Ayn Okulu ve Ra'sü'l-Aynlı Tabip Sergius Dr. Öğr. Ü. Abdülbaki BOZKURT.....	229
Eyyûbîler Döneminde Hârızmlilerin Harran Merkezli Faâliyetleri Dr. Öğr. Ü. Bedrettin BASUĞUY	237
İbn Tağribirdî'nin "El-Menhelü's-Sâfi " Adlı Eserinde Harran ve Harran'lı Şahsiyetler Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK, Arş. Gör. Dr. Mehmet ŞEKER.....	249
Ruhavî Şerefeddin Yahyâ Efendi ve Bir Menârü'l-Envâr Şerhi Üzerine Yazılmış Hâşiye'si Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK	255
XIII. Yüzyıl Biyografi Alimi İbn Hallikan'ın Vefeyâtü'l-A'yân Adlı Eserine Göre El-Cezire Ve Harran Kökenli Alimler Dr. Öğr. Ü. Mahmut Recep KELEŞ.....	259

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Şanlıurfa Osmanlı Dönemi Mihrapları Dr. Öğr. Ü. Nebi BUTASIM.....	271
Şanlıurfa Kuyumculuk Sanatına Genel Bir Bakış Nuri DURUCU	285
II. Meşrutiyet'in Urfa'da Karşılması ve Şeyh Müslim Olayı Prof. Dr. Adem ÖLMEZ.....	311
XIX. Yüzyılda Harran Bölgesinde Eşkıyalık ve Şemmer Aşireti'nin 1890 Yılı Eşkıyalık Olayı Dr. Öğr. Ü. Yasin TAŞ	317
Birlikte Yaşama Kültürü; "Şanlıurfa-Siverek" Örneği Dr. Öğr. Ü. Abdulnasır YİNER	325
II. Abdülhamid Devrinde (1876-1909) Urfa'da Sosyo-Mekânsal Değişimler Dr. İsmail ASOĞLU	333
222 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nde Urfa'da Borç-Alacak İlişkilerine Dair Örnekler (H. 1308-1309/M. 1891-1892) Arş. Gör. Zafer BENZER.....	343

BEŞİNCİ BÖLÜM

Urfa ve Çevresinde Yer Alan Yerleşimlerin Ad, Menşe ve Kuruluşlarına Dair Düşünceler Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	353
Halep Salnâmelerinde Suruç Kazası Doç. Dr. Mehmet Emin ÜNER	361
19. Yüzyılda Harran'ın İdari Taksimatı ve Kaza İdaresi Dr. Öğr. Ü. İlhan PALALI.....	377
Harran ve Çevresinde Milli Mücadeleye İlişkin Bazı Faaliyetler Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK.....	389
Birinci Dönem Tbm'm'de Siverek Mebusu Mustafa Lütü (Azer) Bey ve Faaliyetleri Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ	395

Şanlıurfa'da Siyasi Hayat (1950-1960)

Dr. Öğr. Ü. Şerif DEMİR417

ALTINCI BÖLÜM

The Times Gazetesi Perspektifinden Sin Kültünün Harran ve Çevresindeki İzleri

Doç. Dr. Gülşah ESER..... 425

Antik Dönemde Edessa'nın Kültürel Arka Planı ve Bar Daysan

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ 435

Mehmed Fâzıl'ın Urfa Şairleri Projesinden Şair Hikmet

Prof. Dr. Ekrem BEKTAŞ 447

Nâbî'nin Azliyyesi Üzerine Düşünceler

Prof. Dr. Mahmut KAPLAN..... 455

Harranlı Çoban Şair/Yazar Ahmet Aslan

Dr. Öğr. Ü. Levent BİLGİ 475

Tuhfe-i Nâilî'de Urfalı Şairler

Arş. Gör. Gökhan ALP 479

Özetler Abstracts..... 485

TAKDİM

Urfa, kadim kùltùrlere ev sahipliği yapmış, eşsiz bir tarih ve kùltùrel derinliğe sahiptir. Başta Neolitik Çağ'ın önemli bir yerleşimi olan Gùbekli Tepe olmak üzere Harran, şuayp şehri, Soğmatar, Sultantepe, Antik Edessa, Urfa evleri, Hanları, Medreseleri, Kabaltıları, Sokakları hepsi ayrı ayrı mimari estetiğin geçmişin sıra dışı kùltür şaheserleridir.

şanlıurfa mimarlık tarihi, dinler tarihi, tarih, mistik kùltür vb. alanlarda adeta bir laboratuvar işlevi görmektedir. İster politeist ister İlahi menşeli dinler tarihi aşıundan olsun Urfa, müstesna bir konuma sahiptir. Dinler tarihinin önemli şahsiyetlerinin, metnlerinin, hadiselerinin Urfa ile ya direkt anlatısı ya da dolaylı bir bağlantısı söz konusudur. Bereketli Hilal sınırları içinde yer alan bölgemiz aynı zamanda tarım tarihi ve kùltürüne de ciddi katkıları vardır. Tarih, inanç ve bir kùltür ansiklopedisini andıran şanlıurfa'yı, geleceğe taşıma hepimizin öncelikli görevidir.

Mütevelli üyemiz Prof. Dr. Abdullah Ekinci başta Urfa'nın siyasi, inanç, ilim, felsefe, sosyal, kùltürel ve iktisadi yapısı olmak üzere Urfa'nın uzak ve yakın tarihine dair yaptığı araştırmalarla, Urfa'nın bilinirliğine ciddi katkı sağlamıştır.

Bu anlamda arkeolojik buluntular, arşiv belgeleri, ana metinler, akademik çalışmalar titizlikle incelenerek, şehri bilmek ve anlamak adına büyük emekler sarf eden ve "Harran ve Çevresi: Tarih" adlı eseri hazırlayan Prof. Dr. Abdullah Ekinci'ye teşekkür eder, esere katkı sunan akademisyenlere vermiş oldukları emeklerden dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Abdullah ERİN
şanlıurfa Valisi
şURKAV Başkanı

SUNUŞ

Herkesin Gözünün Kaldığı Şehir

Tarih bazı şehirlerin derilerine yapışmışçasına; sadece geçmişlerini değil, aynı zamanda geleceklerini de tayin eder. Tarihin mutfağı olan bu şehirler; adeta güvenli bir geleceğin ufuk çizgisini tayin eden deniz feneri konumundadırlar. Bir zamanlar önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan bu şehirler, geçmişin derinliklerine gizlenmiş birçok gizemin de mekânıdır. Binlerce yıldır etrafı efsanelerle örülü, büyüğü şehirlerin gizemini çözmek, bu paha biçilmez birikimi kavramak için dünyanın kalan ömrü yetmeyecek gibi görünüyor.

Harran, Urfa ve çevresi antik dünyanın, Ortaçağın, Yeni ve Yakın çağların gözde coğrafyasıdır. Bu şehirler, antikçağın bilgeleri ve seyyahlarının bilgi dağarcıklarının da besleme mekânıdır. Urfa ve Harran mabetleri; teologlar, hacılar, rahip ve rahibelerin Tanrıya yakarış alanıdır. Harran Ehulhul tapınağı, sevinç evi, buluşma, arınma ve temizlenme evidir. Bu mekânlar, Tanrı sarayına konuk olma evi olarak görülmüştür. Tüccarlar, doğu ve batının nirengi bölgesi olan bereketli Hilal'in bereketten nasiplenmek adına, on binlerce mil'lik yolu at ve deve sırtında geçirmeye değer görmüşlerdir. Urfa ve Harran uygarlıkların grameri, insanlığın hayat hikâyesidir. Bu anlamda dünya uygarlık birikimini anlatan büyük bir kütüphanedir. Ortaçağın bilgi taliplileri için, ilim öğrenme seyahatlerinin gözde ilim ocaklarıdır. Geçmişin gizemini anlamak ve anlatmak isteyen tarihçiler için Urfa ve Harran bilgi ve ilham mekânlarıdır. Şairler ve edipler için hikmet mekânları, arkeologlar için geçmişin izini sürme, stratejistler için geleceğe dair ufuk çizgilerini belirleme şehirleridir. Urfa ve Harran, kimi zaman başkent, kimi zaman mabet kent, kimi zaman krallık ve her şeyden önemlisi yöneticilerin gözdesi şehirlerdir.

Urfa ve Harran, kendine has şehirlerdir. Sadece kendisi olan bu şehirlerde, mekânın karmaşıklığı ve çeşitliliği tarza dönüşmüştür. Her iki kentin özel bir mimari üslubu vardır. Bu şehirlerin mimarının gizemini çözümleyebilmek için; Müslim-Gayrimüslim hukukunu, güvercin tutkusunu, müzikşinaslığı, rüzgâr ile arkadaş olmanın, güneşe kucak açmanın sırlarını bilmek; evin delikanlısının duygu dünyasını, tandırlıkta pişen yemeğe lezzet katan asma ve nar ağacının tılsımını çözmek, sembolizme yelken açan duvarlara nakşedilen güneş, ay, yıldız ve hayat ağacı sembollerinin sırlarına varmak, göz alıcı evlerin, sokağın süsü olan cumbaları ve kabaltıların estetik felsefesini kavramak gerekir. Balıklara gıda, dikene ve güle hayat, çocuklar neşe, şehre ferahlık, mistik kültürde birliği sembolize eden Mecma'ül bahr'ın künhüne varmak gerekir. İnsanları bir araya getiren sokakların, mahalle meydanlarının, camilerin, tekke ve dergâhların cezp ediciliğini, evlerin ve avluların insana "hayat" olmasını yaşamak gerekir. Bu ruh güzelliğini, feraset düğümlemesine maruz kalmış modern dünya aklı, kavramaktan acizdir.

Urfa ve Harran bereketi ile insanları cezp ettiği, dinî statüsü ile insanları büyülediği, tarihin her safhasında, herkesin "gözünün kaldığı" şehirlerdir. Bu iki şehir, neolitik dönemden, antikçağa, Yahudilerden Hıristiyanlara ve İslamî çağa "Beş Kere Kutsanmış İki Şehir"dir. Urfa ve Harran; Neolitik yerleşmeleri ile tapınak alanları, Babil-Asur'un vergi ve askerlikten muafiyeti olan kutsal şehirlerdir, İbrahimî tevhidin doğum evi, asrı saadet gözdelelerinin İslam ile şerefliendirdiği ve Peygamberlerin buluştukları uygarlık şehirlerdir.

Urfa'nın dünya uygarlık tarihine katkıları tartışılmaz bir gerçektir. Urfa ve Harranlı bilim adamları ve kadınlarının yetiştirdikleri bilim ve ilim adamları ile yazdıkları eserler, uygarlığın temellerini oluşturur. Bu iki şehir, tarih öncesinden ortaçağlara uzanan süreçte, bilimin gözde şehirleri oldular. Antikçağ ve ortaçağ insanları için kentleri kurmak sıradan bir olaydı. Fakat Urfa ve Harran gibi efsane şehirleri inşa etmek, insanlık tarihi kadar uzun bir süreç ister. Bu nedenle Urfa ve Harran efsane kentlerdir ve tarihin her döneminde imtiyazlı sayılmışlardır. Bilimin, hikmet ve irfanın yuvası olmak, başka şehirlere bu denli yakışmamıştır. Urfa ve Harran; geçmişin birikimini bugünlere taşıyabilen, yazan, öğreten ve değerlerini insanlıkla

paylaşılabilen evrensel kentlerdir. Urfa; bilimi, inancı, mistisizmi, felsefeyi, musikiyi, ilmî ve edebi estetiği doyusıyla yaşamıştır.

Bölge tarihinin bütün dönemlerine ait eğitim, din, ekonomi, edebiyat, sağlık vb. alanlara ait binlerce belge, buluntu var. İnsanlığın uzun geçmişinde birçok kültür ortaya çıkmıştır. Kalıntılarıyla günümüze ulaşılabilenler, geçmişi anlamamız açısından önemlidir. Ancak bunlardan bazıları yerel gelişime katkı sağlarken, bazıları da küresel boyutta katkı sağlamıştır. Neolitik Çağ, uygarlık tarihinin geçirmiş olduğu en önemli değişim olarak görülmektedir. Bu nedenle "devrim" olarak ifade edilmektedir. Günümüzden 13.000 yıllarında başlayan ve 8.000 yıllarında gelişimini tamamlayarak olgunlaşan neolitik süreç, sadece arkeolog ve tarihçilerin değil disiplinler arası çalışmaların da ilgi odağıdır. Urfa ve çevresinde Neolitik Çağa ait buluntu veren elliye yakın yerleşim söz konusudur. Bunların içinde en çarpıcı buluntu veren, kuşkusuz Göbekli Tepe'dir. Göbekli Tepe yadsınamaz bir görsellik ve görkem sunmaktadır. Göbekli Tepe etkileyici anıtsal buluntuları yetkin bir taş işçiliğini yansıtmakta, taş üzerinde kabartma tekniğiyle aktarılan motiflerin içerik zenginliği karmaşık bir düşünsel düzeye ulaştıklarını göstermektedir. Göbekli Tepe aynı zamanda gelişkin sosyal düzenin, organizasyon ve koordinasyon kabiliyetinin ipuçlarını vermektedir. Göbekli Tepe'nin günümüze ilettiği bilgi hazinesi ile bilim adamlarına, geçmişimizin önemli bir zaman dilimine dair inanılmaz bir şaşkınlık yaşatmıştır. Urfa ve Çevresinde Göbekli Tepe ve Harran kadar gözde olma şansını yakalayamayan veya görmezden gelinen bir kültür ve ticaret alanı da Sultantepe'dir. Sultantepe Höyüğünde ortaya çıkan çivi yazılı tabletler Sultantepe Tabletleri olarak literatüre geçmiştir. Sultantepe'nin antik ismi "Huzirina"dır. Tabletler M.Ö.1000-612 yılları arası Yeni Asur Döneminin kalıntıları olarak değerlendirilmektedir. Sultantepe Höyüğünde, 1951-1953 yılları arasında Nuri Gökçe ve Seton Lloyd tarafından yapılan kazılarda; üst tabakada Helenistik ve Roma kalıntıları; alt tabakalarda ise Asurca tabletler bulunmuştur. Sultantepe Höyüğünde ortaya çıkan buluntular, höyüğün M.Ö. 8-7. Yüzyıllarda Yeni Asur Krallığına ait büyük bir kütüphaneye veya arşive sahip olduğunu göstermiştir.

Sultantepe tabletleri farklı egzersizleri içeren tespit edilen 407 tablettten oluşan yüzlerce yıl öncesi kayıtlarından günümüze bir mesajdır. Sultantepe, Yeni Asurca tablet veren sınırlı sayıdaki höyüklerden biridir. Bu anlamda hem çivi yazısının gelişimine hem de Anadolu arkeolojisi, tarih ve kültürüne yadsınamaz bir katkı sunmaktadır. Tabletlerin içeriği incelendiğinde birçok konuyu içerdiği görülmektedir. Bu anlamda tabletler aşk açısından, tanrıya sunulan yakarışa, mide acısını dindiren bir ilaçtan rüya tabirine, destanlardan ruhlarla/cinlere dair resmi gayrı resmi birçok hususu içermektedirler. Hayatın her yönüne açıklık getiren bu tabletleri yazanlar, notlarının kendilerinin de hayal edemeyeceğinden de uzun yaşayacaklarını tahmin edememişlerdir. Bu bir bakıma medeniyetin kaçınılmaz bir ögesi olan yazının da hikâyesidir. Başlangıçta okuma yazma basitçe, nemli kil tabletlerin üzerine ticari mal ve işlemler kaydı tutmak için bırakılan işaretler, numaralar ve listelerden ibaretti. Bu yazımın hikâyesinin kökleri ekonomiye, inanca, acı ve sevgiye uzanır. Kil tabletler, okuryazarlığın medeniyetin temel itici gücü olduğunu ortaya koyan en çarpıcı buluntulardır. Bu bağlamda mutluluk, keder, hastalık, inanç, insan, çocuk, kadın, ruh, zenginlik, fakirlik vb duygu ve düşünceleri anlatan Sultantepe Tabletleri sadece geçmişten bize gelen bir mesaj olarak kalmamalı, uygarlığın belgeleri ve medeniyet inşa eden aklın, felsefenin de metinleri olarak görülmelidir.

Mekân ve insanın kaderini tayin eden öğeler, sadece yaşanmışlardan ibaret değildir. Mekânı ve insanı şekillendiren saç ayaklarından biri de hiç şüphesiz coğrafyadır. Hiçbir şehir yeterli ve güvenilir su kaynağı olmadan varlığını sürdürülemez. Gıda, gün ışığı ve havanın yanı sıra su yaşamsal bir kaynaktır. Su olmadan hayat olmaz. Suyun üzerine kurulu şehirler, su kaynaklarından ve nehirlerden bereket devşirirler. Yapımının üzerinden binlerce yıl geçtikten sonra bile dimdik ayakta duran su kemerleri, su bendleri, su kanalları, su göletleri/havuzları, su taksim alanları, şehrin görünmez sütunlarıdır. Bu anlamda, Scirtos (Daysan-Karakayon) deresi, Süleyman pınarı, Cavsak deresi, Sarrın çayı, Eski Kahriz suyu, Halilür-rahman gölü, Mecma'ül Bahr, Fırat nehri, Justinyen Su bendi, su taksim alanı olan Su meydanı, Millet köprüsü (su köprüsü?), Kasteller (çeşmeler, pınarlar, şadırvanlar), Fırat'ın gizemli vadisi Takoran, Fırat'ın beslediği Bozova'nun İnbaşı mağarası ile Kaletü'l Müslimin (Halfeti), tarih boyunca Urfa sınırlarında yer almış olan Merziban çayı Urfa'nın suya kurulu bir şehir olduğunun göstergeleridir.

Neolitik Çağ ve Antik Çağ gibi merkezi Edessa (Urfa) olan M.Ö. 132-M.S. 244 yılları arasında bağımsız bir krallık olan Osroene Krallığı da Urfa'nın sosyokültürel tarihinde önemli bir konumdadır. Osroene Krallığı'nın etkileri yıkılışından sonra da devam ettiği görülmektedir. Bugün Kızılkoyun ve kale eteklerindeki buluntular, bu etkileşimin izlerini 5.yüzyıla kadar geldiğini göstermektedir. Bölge, 639'da İyad b. Gann'ın

fethiyle birlikte İslam hâkimiyetine girmiştir. Bu dönem antik dünya birikiminin harmanlandığı, özgün bilimsel faaliyetlerin yapılmaya başlandığı bir dönemdir. Bu dönemde Urfa ve Harranlı âlimler, İslam medeniyetinin oluşum ve gelişiminde öncü rol oynamışlardır. İslam Medeniyeti; Huneyn b. İshak, el Bettani, Sabit b. Kurra, Yunus el Harranî, Hayat b. Kays el Harranî, Abdüsselam bin Teymiyye el-Harranî ve Abdülkadir el-Ruhavî, Fatime bint el-Belhi el-Harranî ve Ummu'l-Hayr gibi ilim adamları ve kadınlarıyla zirveye çıkmıştır. Özellikle 717-913 tarihleri arasında Harran ilim ve kültür tarihi bakımından altın çağını yaşamıştır. Zengi ve Eyyübi dönemlerinde söz konusu konumlarını sürdürme çabası veren Urfa ve Harran'ın daha sonraki dönemlerde mahalli emirliklerin çatışma sahası ve Memluklu-Osmanlı mücadelesinin tampon bölgesi olmuştur. Urfa Antik ve Ortaçağ'da Edessa Okulu ve uzantılarıyla Bardaysan, Efraiman, Tityanus ve Suruçlu Yakup gibi ilim adamları, ilim dünyasına eşsiz katkı sunmuşlardır. Aynı zamanda Harran, Hermetik felsefesinin vatanı olarak bilinir olmuştur. Harranlılar felsefe, matematik, tabii bilimlerde ve tıpta İslam öncesi merkezlerin hiç biriyle mukayese edilemeyecek derecede İslam düşüncesi ve bilimine katkı sunmuşlardır. Doğu ve Batı uygarlığının inşacısı olan Urfa ve Harran'lı âlimlerin hayat hikâyeleri, eserleri ve yaşadıkları mekânlar, eğitim ve öğretim ocaklarının gizemini çözmek sadece bir vefa borcu değildir. Aynı zamanda geleceği inşa ederken kullanacağımız yapı malzemeleridir.

Geçmişin abide şehirleri, tekrar ihtişamlı günlerini yaşayabilirler mi? Bu sorunun cevabını, ihtişamın envanterini ne kadar çıkarmış ve öğrenmiş olmamızla yakından ilgilidir. Bölgede her çıkan arkeolojik buluntu, Urfa ve Harran uygarlığının, ta en baştan beri, arkadaşlarına (çağdaşı şehirlere) hocalık yaptığını, insanlara kılavuzluk ettiğini ispatlar mahiyettedir. Her buluntu, aynı zamanda şehrin özgünlüğünün belgeleridir. İslam medeniyetinin altın çağı olarak ifade edilen 10. Yüzyılda, Ruha (Urfa) ve Harran'lı ilim adamlarının medeniyet tarihine tartışmasız büyük katkıları söz konusudur.

Şehirler, medeniyetin tanımlayıcı insan eserleridir. İnsanlığın bütün başarıları ve bozgunlarının izleri şehirlerde görülür. Şehirler zamana meydan okumak için kurulurlar ama pek çoğu yok olmuş, ayakta kalanların ise hiçbiri ilk kuruldukları gibi kalmamıştır. Şehirlerin gerileme ve çöküşlerine dair kapsamlı çalışmalar maalesef yoktur. Satır aralarında verilen bazı aksaklıklar, şehirlerdeki kırılmalar hakkında bilgi verir. Jhon Reader, parlak bir ıslahatçı, geçmişin görkemli şehirlerinin ihtişam kaynağını, önde gelen bireylerin siyasi hırsları ya da ekonomik kudretleri himayesinde geliştiğini farkına varır, der. Aslında geçmişin görkemli şehirlerindeki çöküş ve donuklaşmanın önünü almak için, önce şehrin kuruluş felsefesi ve kurucularını bilme, ardından bakım programları uygulanmalıdır. Anılan süreç kaçınılmaz bir şekilde, şehri ve onu çevreleyen kırsala da dokunarak ve insanların davranış şekillerini etkileyerek şehrin fiziki, sosyal ve kültürel hücrelerinin yenilemeye tabi tutulmasını da kapsamaktadır. Mekân dizaynıyla birlikte toplumsal ilerleme sağlanmadıkça şehirlerde ilerleme söz konusu olamaz. Şehri sakatlayan sıkıcılık, monotonluk ve elle tutulur kısırlıktan uzaklaşmak için, merkezler tayin etmek gerekir. Eskiye korumak ve yaşamla buluşturmak, yeni merkezler tayin ederek, kentte sembolik şehir yürekleri oluşturmak gerekir. Şehrin ve şehir toplumlarının gelişimi, geçmiş dinamikleri koruma ve zamanın ruhunu yakalamakla mümkün olur. Şehrin gelişimi, mutluluğu küçük insanların şehirden istifadesi oranındadır. Burjuvazi her yerde yolunu bulur. Parlak bir yönetici, adil şehri inşa eder. Adil şehirlerin ömrü uzundur, sakinleri mutludur, paylaşım alın terine göredir. Adil şehirler fırsatçılara alan açmaz, küçük insanların da şehirden istifadesine fırsat tanır. Bu anlamda şehirlerin en zararlısı, fırsatçılardır. Şehir fırsatçıları, önsezileri ve bilgi sızıntılarıyla bireysel rant sağlayarak, şehrin ve sakinlerinin geleceğini ipotek altına alırlar. Adil şehir, kentlerin gerilemesi, değişimi ve gelişiminin de nirengi noktasıdır.

Urfa ve Harran hiçbir zaman sessiz sedasız bir kent olmamıştır. Söz konusu kentler öncü rolünü 13. Yüzyıla kadar sürdürmüş, yaklaşık 13-15. Yüzyıllarda bir yavaşlama veya duraklama söz konusu olmuş, 17. Yüzyıllardan itibaren de geçmişin ihtişamını yaşayamamanın derin üzüntüsünü yaşadığı görülmüştür. Bu süreç, sessizliğe kilitlenme, yeniden göz alıcı bir liman olmak için adeta bir itikâfa çekilmedir. Bugün geçmişin görkemini doğrulayan pek çok bulgu gün ışığına çıkmıştır. Fakat ardından gelen çöküş ve yıkım, şehrin sonraki sakinlerinde de şaşkınlık yaratmış ve arafta kalmalarına neden olmuştur. Bu sakinler, ne geçmişin ihtişamını tekrar yaşama ve yaşatma azmine sahip olmuşlar ne de şehirlerinin tamamen viraneye dönmelerine izin vermişler. Söz konusu bölgenin dirilişi, derin bir dönüşümü beraberinde getirecektir. Antik ve Ortaçağın bilge şehri, "Zümrüdü Anka Kuşu" gibi tekrar küllerinden canlanmayı beklemektedir. 17. Yüzyıla kadar insanın ana dili kadar doğal görünen ve tekrar üretilmeye müsait bir sistemin işlediği bu kent, tekrar şehrin bir yaşam tarzına dönüşmesiyle sistem çalışabilir ve tarihin ihtişamlı günleri canlanabilir. An-

çak şehrin, insanın içine doğup mesken tuttuğu bir Dünya'ya dönüşmesi için ayıran anlayış yerine birleştirilen kültürü, sunmak yerine üreten, dinamik bir şehir olmakla diriliş gerçekleşebilir. Şehirleri şehir yapan unsurlar sadece mimarisi, maharetle duvarlara işlenmiş nakışları, sokakları, meydanları, mabetleri değildir, bir o kadar etkili olan fırsatları toplum ve şehir yararına değerlendirebilen insanlarıdır. Geçmişte şehirler, üreticilerinin ve zanaatkârlarının artan üretim ile geliştirdiler ve zenginleştiler. Bu anlamda şehirlerin kalkınma yolculuğuna refakat eden bazı tutkular vardır. Ekonomik, siyasi ve dini güçlere erişimi sağlanan ve toplumla iletişimi kurabilen bu tutkular, şehir kalkınmasının itici gücüdür. Şehir yöneticileri ve sakinleri için güncelleşmek, ufukları yakalamakla mümkün olur. İnsanlığın yeni ufuklar peşinde koşma konusundaki bastırılmaz güdüsü, şehrin geleceğine kanalize edilmelidir. Şehir sadece çalışma ve yaşam alanı olmamalı, canlı bir organizma olarak görülüp sahiplenilmelidir. Geçmişin ihtişamını bugüne de taşıyabilmiş şehirler, sadece bir plan yerine çeşitliliği besleyen planlamalarla sağlıklı sonuçlar almışlardır. Bu anlamda şehir için hazırlanan her mükemmel plan, yarının değişen zorunlulukları karşısında sık sık geçerliliğini yitirebilir. Planlamalardaki çeşitlilik bu açıdan önemlidir.

Şehirler için tarihsel birikim asalet göstergesidir. Jhon Reader; "para, soylu statüye otomatik bir pasaport değildir" der. Tarihsel birikimden yoksun şehirler dünya zemininden baloncuklar gibi şişerek, patlayarak yükselmekte; kimisi tamamen yok olurken, kimisi kendini toparlayıp yükselmeye devam etmektedir. Baloncuk şehirlerin asalet ihdas etme çabası, makyajdan öteye geçemez, yağmurda birlikte gerçek yüz, gün yüzüne çıkar. Bu anlamda şehirlerin bireysel hırslarıyla ani fiziksel dışa vurumlar yerine, 19. Yüzyıldan bu yana şehirler, artarak yayılan kanser hücreleri gibi hep birlikte büyümeyi tercih etmişlerdir.

Bu kitabın oluşma amacı, sadece akademik bir kaygıyla bir çalışma ortaya koymak değil, aynı zamanda şu idraki oluşturmaya çalışmaktır: Her şeyden önce dünya mirası olan Urfa ve Harran'ın tarihsel mirasının korunması ve söz konusu tarihsel birikimin anlaşılmasına katkı sunmaktır. Eskinin yerine yeninin inşa edilerek kazanç elde edileceği anlayışının değersiz ve reddi miras olduğunu anlatmaktır. Söz konusu dünya mirasının yok edilmeden önce kurtarılması, gençlere tarih bilinci ve şehre aidiyet duygusunun kazandırılmasıdır.

Tarihin mutfağı, uygarlık mirası anlamında dünyanın en büyük hazinesi olan Urfa ve Harran'ı korumada pek başarılı olmadığımızı belirtmek gerekir. Tarihi alanların korunması; modern yaşamın konforları ve rantları söz konusu olduğunda, bir basiret bağlanması yaşanmaktadır. Zaten kim modern yaşamın konforlarından tümüyle vazgeçebiliyor? Aslında tarihi şehirlerin esas yapılarını bozmadan ve koruma alanı oluşturarak uygun alanlara yeni kentler inşa etme bilgeliğini göstererek, tarihin imhasının önü alınabilir.

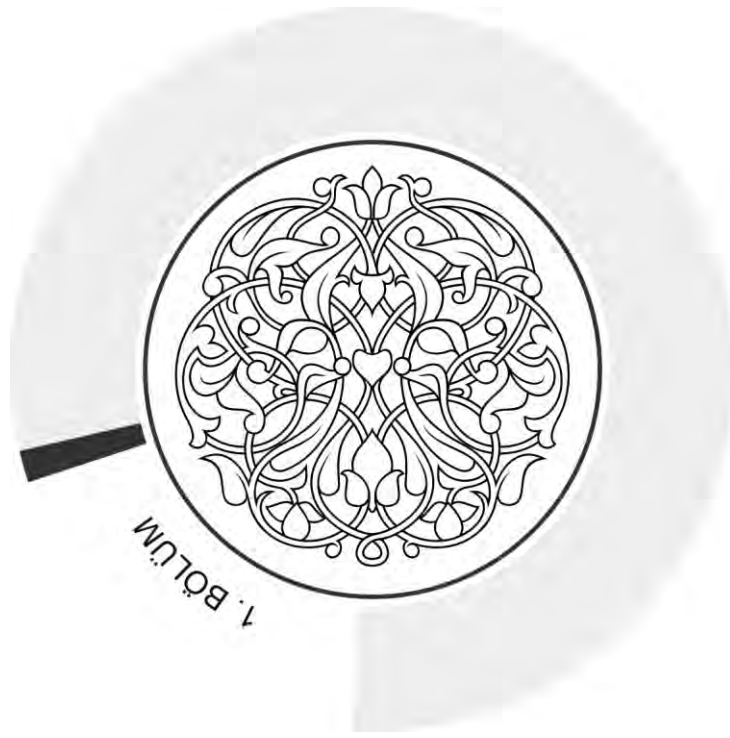
"Harran ve Çevresi: Tarih" adlı çalışma, tarihi kent dokusunun dirilişine altlık teşkil edecek bilgilenme sahasına dair akademik bir veridir. Alanın uzmanı akademisyenleri, Harran ve Çevresi: Tarih ve Arkeoloji Sempozyumu'na sunulan bildirimlerin yeniden gözden geçirerek makale formatında hazırlayıp tarih severlere sundular. Büyük bir özveriyle bölgeye odaklanan akademisyenlerin hazırladıkları bu çalışmalarla, Urfa ve Harran'ın akademik anlamda tartışılmasına katkı sağladıkları için tebrik ediyorum. Bu eser, yerli-yabancı tarihçilere araştırma hevesi oluşturacağına dair güçlü ışıklar saçmaktadır.

Söz konusu çalışmanın oluşmasına katkı sağlayan Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Eski Başkanı Av. Nihat ÇİFTÇİ'ye, Tarih Canlanıyor Projesi (AB)'nden Mary McKeon, Alessandro Guzzo ve Merve OFLUOĞLU'na, GAP Bölge Kalkınma Başkanı Sadrettin KARAHOCAGİL'e, Harran Eski Kaymakamı Temel AYCA ve Harran Eski Belediye Başkanı Mehmet ÖZYAVUZ'a, Prof. Dr. Mehmet ÖNAL'a, Arş. Gör. S.İrem MUTLU, Semih MUTLU, Halil TANIK ve Serkan ŞENEL'e, Dr. İsmail ASOĞLU, Mehmet KISAK ve Abdullah ORAK ile bildirimleriyle bu ciltin oluşmasını sağlayan ulusal ve uluslararası akademisyen ve araştırmacılara teşekkürlerimi sunmayı borç biliyorum.

Ayrıca anılan çalışmada yer alan makalelerin oluşturduğu Tarih cildinin ŞURKAV tarafından basımını sağlayan ŞURKAV Yönetim Kurulu Üyelerine, Şanlıurfa Valisi Sayın Abdullah ERİN'e ve kitabın grafik tasarımını yapan Mustafa AKGÜL'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmada emeği geçenleri kutluyor, Urfa-Harran ve çevresine ilmî heveslerin artması ve geçmiş ihtişamı tekrar yaşama ümidiyle, eserin Urfa için hayırlı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ
Urfa/Mayıs 2019

BİLİMİN ÖNCÜ ŞEHİRİ: URFA

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*

Edessa Teoloji, Felsefe ve Tıp Okulu

Urfa kent merkezindeki Balıklı Göl civarı (Balıklıgöl heykeli), Göbekli Tepe, Karahan Tepe gibi Neolitik merkezlerdeki buluntular, şehrin 12000 kültürü hakkında önemli ipuçları vermektedir. Urfa, miladi ikinci asırda edebi ve felsefî çalışmalarıyla bölgenin önemli bir ilim ve irfan merkeziydi.¹ Şehirde bu ilmi aktivitelerden önce, pagan kültürünün teolojisini ardından Yahudi öğretilerin eğitimini yapan bir okul mevcut idi. Urfa Okulunun tarihi çoğu zaman, Hristiyanlık mesajının dünyaya sunulacağı felsefe biçiminin saptandığı dönemle başlatılır. Aslında Urfa Okulunun çalışmaları daha öncesine dayanır. Urfa okulu bir anlamda düşünce savaşlarının mücadele alanıdır: Pagan-Tevhid inancı, Sami düşüncesiyle Helen düşüncesi, ortodoks ile Heterodoks düşünce, İslami dönemde ise sunni İslam ile heterodoks/heretik anlayış arasındaki savaşın alanı olmuştur. Bu mücadeleleri tevhid inancı, Helenler, Ortodoks ve sunni anlayışı kazanmıştır. Fakat savaşın sonuçları yenilenlerin tanrıbiliminin derin etkilerini taşımaktadır. Din Sami kökenlidir ve ifade biçiminin ve yönetimlerinin tümüyle batıdan ve helenlerden gelişimi, çoğunlukla, politik ve dinlere, krallıkların ve imparatorların sorunlarına borçludur.² Hatta Süryani yazısının doğduğu kentte, miladi 2. asırda mükemmel şekilde Grekçe bilen birçok âlim bulunmaktaydı. Kent Roma dönemi M.2. asırdan başlayarak kentin Müslümanlarca fethedildiği 7 asra kadar Edessa'daki âlimler işledikleri antik felsefeyi M.S. 8 ve 10. asırlar arasında ücret mukabilinde Arapçaya tercüme ettiler.³

Urfa'da miladi II. asırdan itibaren miladi VII. asra kadar İskenderiye'den alınan antik felsefe tetkik edilmiştir. Öyleki yalnız el-Cezire bölgesinde 50 okul yer almakta idi. Re'sul Ayn, Harran ve Edessa (Urfa) okulları söz konusu eğitim kurumları içinde en gözdeleleri idi. Bu okulların başında hiç şüphesiz ki Urfa gelmektedir. Uzun bir müddet Pagan, Arami kültürü ve İslam kültürünün merkezi olarak kalmış ve burada büyük bir felsefe ve ilim akademisi kurulmuştur. Barthold Urfa'da Hristiyan teoloji okulundan önce burada Hristiyanların yüksekokullarından başka, Yahudi ve Mani mensuplarının da yüksekokullarının varlığından bahsetmektedir. Bu okulların, Fırat sahillerini eski zamanlardaki konumunu tekrar kazanarak cihan medeniyetinin membalarından biri olduğunu⁴ ifade eder.

M. II. asırdan itibaren de Urfa'da ilahiyatın bir dalı olarak kabul edilen felsefeyi resmen tedris eden⁵ akademi "İran okulu" olarak bilinirdi.⁶ Çünkü bu okulu 363 yılında Hristiyanlaşmış İranlılara Yunanca

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aekinci@harran.edu.tr

¹ Han J. W. Drijvers, "The School of Edessa: Grek Learning And Local Culture" Centres Of Learning Learning And Location in Pre-Modern Europe and the Near East, E.J. Brill Leiden. New York. Köln, 1995, s. 49.

² E. R. Hayes, Urfa Akademisi, İstanbul 2002, s. 13; Bkz. Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006.

³ Nihat Keklik, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, I-II, İstanbul 1969, s. 19-20.

⁴ W. Barthold, *İslam Medeniyeti*, F. Köprülü, İzahlar ve Düzeltmeler, Ankara 1940, s. 14.

⁵ Nihat Keklik, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, I, II, İstanbul 1969, s. 20.

öğretmek amacıyla, İranlı (Sasani) idareciler tarafından yeniden açılmıştı. Urfa Okulu İran seferinin sonucunda Hıristiyan teoloji kimliğiyle ön plana çıkmıştır. 363 İran seferinin Urfa ve dolayısıyla bütün Osrhoene krallığı⁷ için taşıdığı büyük ehemmiyet, bu seferin sonucunda İranlılara atfedilen muahede gereğince Nusaybin'in İranlılara terkedilmesi sebebiyle bu şehir ahalisinden büyük bir kısmının Edessa'ya göç etmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu arada Urfa'ya, Hıristiyan kilisesinin en önemli şahsiyetlerinden birisi olan Aziz Ephraim'de gelmiştir. Urfa okulunun bu tarihten itibaren Hıristiyan teolojisine ağırlık verdiği görülmektedir. Aziz Ephraim'le birlikte Hıristiyan din adamları kendilerinden önce Urfa'da oluşan kültürel yapıyla da mücadele etmeye başlamışlardır. Bu düşünürlerden biri, Bar Daysan'dır. Bar Daysan ve çalışmaları İran seferinden çok önceleri bölgede başlamış ve Edessa üzerinde derin izler bırakmıştı. Hıristiyan din adamları bu nedenle hem Bar Daysan'ın hem de antik kültür etkilerini gidermek amacıyla Hıristiyan teolojisiyle birlikte bu okulda yeni-Eflatunculuk, özellikle Parfirius'un İsağosi ve Aristo'nun mantık yazılarından ibareler, kategoriler ve kıyasla ilgili kısımları okutuldu.⁸

Edessa okulunda ilahiyat önemli bir konu olmasına rağmen ilahiyat içeriğinin dışında tıp eğitimi de yapılmakta idi. Bu anlamda Edessa okulunu sadece bir teoloji ve felsefe okulu olarak düşünmemek gerekir. O aynı zamanda tıp eğitimi veren bir okuldur Hatta kentte büyük bir hastanenin olması ve burada tıp eğitiminin yapılması, Edessa'da tıpla ilgili araştırmaların derinliğini göstermesi açısından kayda değerdir. Hatta şehirde, cüzamlı ve uyuz hastaların tedavi edilmeye çalıştığı düşüncesi de bu düşüncüyü kuvvetlendiren bir husustur.⁹ Edessa'daki tıp okulunun kökenleri Babilonya, Papan ve Heretik kültüre dayanmakla birlikte özellikle Edessalı bilginlerin çalışmaları Grek filozof ve teologların çalışmalarıyla, tıp yazmalarına dayanmaktadır. Edessa Tıp Okulu Hipokrat ve Galen modeli tıp eğitim yapılışını esas aldılar. Aslında 313 yılında Roma imparatoru Konstantin Hıristiyan mezheplere halk hastaneleri kurulma özgürlüğü tanıdı. Antik hastaneler arasında yer alan Edessa Cüzam Hastanesi de St. Ephraim tarafından kuruldu.¹⁰ Edessa Okulu Grek tıbbının değişmez ve IV. yüzyıl dünyasında rakipsiz geleneklerini eğitimini yapmakla ön plana çıkmıştır. IV. yüzyılın ilk dönemlerinde kentte başlayan Hıristiyan teolojisinin eğitimi tıp eğitimi ikinci plana atmıştır. Fakat buna rağmen Tıp ile ilgili çalışmaların artmasında iki faktör etkili olmuştur. Hipokratik gelenekler ile Galen'in metinleri tıp ile ilgili çalışmalara ilgiyi artırmış, tıp öğrencilerinin sayısını artırmıştır. Bu iki faktör tıp ile ilgili teolojik çalışmaların sayısında artışı sağlamıştır. Bu iki ekolün üyesi olan Edessa Tıp Okulu tıp eğitimi için kayda değer bir enstitü olmuştur. Edessa bu dönemde iki hastaneye sahiptir. Kentteki hastanelerden biri St. Ephraim Hastanesi'dir. Bu hastane 350¹¹ veya veba salgını esnasında yani 375'de inşa edildi. Yatak kapasitesi 300 kişilik idi.¹² Bu akademide IV. yüzyıldan sonra bilimsel çalışmalar yapıldı. Ecclesiastic History of Eusebius olduğu kadar Bostra'nın Titus'un Maniheistlere karşı söylevleri, Eusebius'un Martyrs ve Theophania'sı bu akademide Süryaniceye çevrildi. Yine bu akademide Mopseustia'nın Theodore çalışması, Porfisyus'nun Isagojisyle Aristo'nun Hermeneutika'sının Süryanice çevirileri yapıldı. Bu son iki çalışmaya ilaveten Antakyalı baş doktor başdiyakoz ve bir papaz olan Probus tarafından Aristoteles'in Analytica Priora'sı yorumlanarak ilaveli basıldı. Bir yüzyıl sonra bölgeye atanan Nestorios'tan

⁶ Y. Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, çev. F. Olguner, İstanbul 1976, s. 157; Mehmet Bayraktar, *İslam felsefesine Giriş*, Ankara 1988, s. 38-39.

⁷ Urfa'nın merkezinde yer aldığı site devleti.

⁸ Abdullah Ekinci, *Şanlıurfa and Harran*, Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism Publications, Ankara 2005.; Mehmet Bayraktar, s. 38-39

⁹ FH. Garrison, *History of Medicine*, Philadelphia, W. B. Saunders, 1929, s. 127; Samir Johna, "From Warriors to Guardians: The Assyrians and Their Role in the History of Medicine", *The American Surgeon*, 68/8, 2002, s. 927; amlf, "The Mesopotamian Schools of Edessa and Jundi-Shapur: The Roots of Modern Medical Schools", *The American Surgeon*, 69/7, 2003, s. 627-630, Urfa çevresindeki bazı su kaynaklarının Cüzam ve uyuzluk tedavisinde kullanılmış olması ve bu yerleşim birimlerinin bu adlarla adlandırılmış olması konunun yansımaları açısından kayda değerdir. Kent merkezindeki Eyüp Peygamber kuyusu ile Urfa'ya bir yerleşim biriminde Kane-Gurri/Uyuz Pınarı adı verilen su kaynağı tedavi amaçlı kullanılan su kaynaklarıdır.

¹⁰ William P. Cheshire, "Twins of Terebinth: The Ethical Origins of The Hospital in the Juedo-Christian Tradition", *Ethics-Medicine*, 19:3, 2003, s. 150.

¹¹ Milliam P. Cheshire, s.150.

¹² Samir Johna, "The Mesopotamian Schools of Edessa and Jundi-Shapur: The Roots of Modern Medical Schools", *The American Surgeon*, Vol 69, Jul 2003, s. 628; Ayrıca bkz. F. Garrison, *History of Medicine*, Philadelphia, 1929.

sonra Anastasius'un düşüncelerini destekleyen bir rahibin atanması Nestorias ve taraftarları 431 Bizans Katolik kilisesinde ayrılmasına neden oldu. Bu tarihten itibaren de Nasturiler olarak adlandırılmaktadır. Bu durum Edessa okulunun da sonunun başlangıcı oldu. Akademi bu yeni mezhebin merkezi oldu. Onun teologları heresi (sapkın) kahramanlar oldu.¹³

İlahiyat ve tıp dışında şehirde birçok Hıristiyan mezheplerinin türemesiyle "felsefe"ye dair ilgi de artmıştır. Mesela Nasturiler'in kurduğu "Nasturi mezhebi" Urfa'da Perigathes (Meşşai) felsefesinin yayılmasında çok büyük bir rol oynamış. M. 431. senesinden itibaren Urfa'da yayılmaya başlayan bu mezhep adeta Aristo felsefesiyle bir bütün sayılıyordu. Çünkü Nasturilik¹⁴ esaslarına göre dini problemlerin kesinlik kazanması, Aristo diyalektiğinin dini meselelerle beraber yürütülmesinde görülmekte idi. Yunan felsefesi Asya'da en esaslı taraftarlarını Nasturiler arasında buldu. Nasturiler Urfa'da Grekçe öğreniyorlar ve diğer taraftan da mezheplerini savunmak için felsefi araştırmalar yapıyorlardı. Görünüşe bakılırsa bunlar bir müdafaa vasıtası olarak aldıkları "felsefe"nin bilhassa mantık disipliniyle ilgilenmekteydiler. Fakat onlardaki Aristo mantığı tam bir sistem teşkil etmiyor ve Organon'un bilhassa ilk kısımlarıyla ilgilenmekte idiler. Kilise bütün Aristo mantığını değil, sadece kategoriler ve nihayet birinci analitiklerin yedinci bölümüne kadar olan mantık bahislerine müsaade ediyordu. Fakat bundan sonraki mantık bahislerine cevaz verilmiyordu. Süryaniler II. ve III. asırda gayet mükemmel Grekçe öğrenmişler ve bu sebeple de okudukları eserleri kendi dilleri olan Süryaniceye tercüme etmeye lüzum görmemişlerdir. M. IV. asra gelince Süryaniler arasında Grekçe artık mecburi bir öğretim ve ilim dili haline gelmişti. Felsefe sahasında da en başta Organon olmak üzere Aristo'nun de Anima ve Metafizik gibi eserleri okullarda okutulmaya bağlanmıştır. Bu asrın başlarında Urfa Okulu'nun reisliğinde bulunan St. Ephreim (ölm. 435) ve onu takip eden Rabbula, hayatlarını Heretikler'le (Rafiziler) mücadele etmekle geçirdiler. Fakat Rabbula'yı takip eden okulun başına geçen İbas sayesinde Urfa Okulu'nda mantık çalışmalarına da başlanılmıştır.¹⁵ İbas (ö. 435) kendinden önceki piskoposların aksine Nasturilik taraftarı olarak faaliyete geçmiş ve bu mezhebin ehemmiyet verdiği Aristo felsefesi ve bu arada Organon üzerinde tetkikler çıkırmı açtı. V. Asrın sonları Urfa piskoposluğuna tayin edilen Probus'ta bir Nasturi taraftarı olarak çalışmıştır.¹⁶ İbas'tan sonra bu okulun piskoposluğuna tayin edilen Cyrus, kendisinden önceki Nasturilik taraftarı olanlara cephe almış ve bu mezhebi Urfa'dan atmak için imparator Zenon'dan yardım istemiştir. Zenon'da böylece Nasturilik taraftarlarını Urfa'dan kovarak, okulu m.489'de kapattı¹⁷. Aslında Urfa Okulunun kapatılması Hıristiyanlar arası münakaşaların bir sonucudur. Bu sonucun başlangıcı IV. asırda Hıristiyanların kendi bünyesi içindeki dinî münakaşalarla başlamıştı. Doğu Hıristiyanları arasında V. asırdan itibaren yani Avrupa'dan daha önce kilisede bir ayrılık olmuştu. Birçokları kendilerini Ortodoks olarak isimlendirilen asıl resmi mezhepten ayrılmışlar. İsa'da yalnız ulûhiyet tanıyan Yakubilerle; İlahlık ve insanlığın temkininin imkânsız ve Meryem'inde ilah'ın kızı olduğunu kabul eden Nasturilerden ayrıldılar. Bizans'ta tahribata uğrayan Nasturiler İran'a gittiler, İran'da bu devre kadar Hıristiyanlara tazyik yapıyordu. 410'da ise Dicle boyundaki Seleucia (Selefhiya) şehrinde bir koloni toplamaya muvaffak olmuşlar. 483'te yapılmış olan bir dini mecliste İran Hıristiyanları Nasturiler'in nakillerini kabul ettiler¹⁸. 489'da Edessa'daki Hıristiyanlar İran'a kaçtılar. Edessa'daki İran Okulu Nasturi fikirlerinden dolayı, imparator Zenon tarafından kapatılmasıyla Sasani İran'ı, V. asırdan itibaren Bizans'tan kovulan Hıristiyan Rafizilerine sığınak vaziyetini görmüştür.¹⁹

¹³ Samir Johna, s. 628.

¹⁴ Doğu Hıristiyanlığı Tarihi'nde Nasturilik olarak bilinen akıma adını veren Doğu Asur Kilisesi'nin kurucusu Nestorius (Nastur) 382'de Roma İmparatorluğu'nun Kommagene eyaletinde, Germanika (Maraş) kentinde doğmuştur. Öğrenimini Antakya ilahiyat okulunda tamamladı. Nastur İskenderiye Okulunun Meryem Tanrı'nın annesi olduğu görüşüne karşı olarak Meryem'in Tanrının annesi olmadığı, insan annesi olduğunu, dolayısıyla İsa'nın insan olarak doğduktan sonra tanrı tabiatını kazandığını savunmakta idi. Hıristiyan Kilise Tarihi'nde Diofizitçilik (Çift Tabiatçılık) adı verilen düşüncüyü savuyordu. Bu sebeple Nastur'un taraftarlarına Diofizitçiler de denilmektedir. Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, Konya 1997, s. 72-74.

¹⁵ Nihat Keklik, s. 21-22.

¹⁶ Nihat Keklik, s. 23-23.

¹⁷ Samir Johna, s. 628; Y.Kumeyr, s. 158; M. Bayraktar, s. 38-39; Nihat Keklik, s. 24.

¹⁸ Josef Wieswhöfre, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci, İstanbul 2003, s. 291-293.

¹⁹ W. Barthold, s. 10-11.

Urfa okulunun Hıristiyanlar arası münakaşalar sonucunda²⁰ kapatılması kentteki ilim ve felsefe iştiyakını söndüremedi. Nitekim kentteki felsefe çalışmaları gizlice ve yalnız manastırlarda olmak üzere devam etmiştir. Urfa akademisinin kapatıldıktan sonraki devirlerinde de eğitimin yapıldığına dair en güzel örnek Serguis'tur. Bu dönemde yapılan baskıya rağmen Sergius adında bir âlim yetişti. Bu âlim kendi çağdaşları arasında filozof olarak yüksek bir örnek teşkil etmişti. Onun yazı ve araştırma hayatı kendisinden öncekilere nazaran çok büyük bir zenginlik arz etmekte idi. Sergius (ö. 536) bu âlimler arasında bilhassa mantık eserleriyle meşhur olmuştur. Böylece Urfa'da ananevi şekilde tetkik edilen mantık Sergius tarafından da devam ettirildi.²¹ Urfa Okulu kapatıldığı dönemde Sergius gibi ilim adamları gayri resmi bir şekilde eğitim-öğretimi sürdürürlerken resmi bir şekilde Urfa Okulunun devamı olan iki okul açıldı. Bunlarda biri Nusaybin Okulu diğeri de Kinnesrin okuludur. Bu okulların açılması 489 yılında Urfa Okulu'nun kapatılarak Nasturi hocalar ve talebelerin kovulmasıyla başladı. O zaman okulun başkanı olan Nersi, Nusaybin'in Nasturi piskoposu Bensuna tarafından Nusaybin'e davet edildi ve orada kendisine Urfa Okulu'nun devamı olan yeni bir okul açılmasına²² rağmen Urfa'da ilmî faaliyetler tamamen durmadı.

İslam fetihlerinin Kuzey Mezopotamya'ya odaklanması ve bölgedeki kentlerin bir bir fethinin ardından başta Edessa olmak üzere bölgedeki ilim merkezleri ve bu merkezlerdeki ilim adamları çevirilerle yeni bir safha başladı. M. VIII asırda bir duraklama devresi oldu. Bu asır hem Nasturiler, hem de Yakubiler için pek sönük geçmiştir. ²³ Urfalı Yakup 7. asır Süryani âlimlerinden Müslümanlarca Yakup el-Ruhavi (633–708) olarak tanınmaktadır.²⁴ Yalnız Emeviler döneminde (661–751) Suriye şehirlerinde sükûnet ve asayiş tekrar yerleşince Hıristiyan Süryaniler de o zamanlara kadar kendi aralarındaki mezhep kavgalarından vazgeçerek yeni din olan İslam'a karşı savunma ve hatta hücum için aralarında birleştiler. Hatta Suriyeli Hıristiyanlardan Ebu Nuh el-Enbari (ö. 803) İslam devleti hizmetinde Musul'da resmi bir vazife ifa ettiği sıralarda "Kuran'a Reddiye" adlı bir eser yazmıştı.²⁵ İslam dinine karşı bu savunma ve hücumda birleşme 9. asırda İslam'la barışmaya dönüşmüştür. Süryanilerle diğer Hıristiyan grupların ilişkileri düzelmiştir. Başlangıçta tıp, astronomi sonra mantık ve felsefe sahasında Süryani dilinden Arapçaya çeviri dönemi başlamıştır. Felsefi çeviriler Abbasi Halifesi el-Me'mun (815–833) zamanında resmi bir kimlik kazanmıştır.²⁶ Hatta bölgedeki bu kültürel ortamda yetişen ilim adamları Daru'l-Hikmet'te çeviri yapmak üzere vazife aldılar.

Bu iş için çalışan çevirmenler;

1-Huneyn b. İshak (ö. 873)

2-İshak b. Huneyn (ö. 911). (Aristo'nun Nesf kitabını Arapça'ya çevirmiştir)

3-Theodoras

4-Abdullah b. Nazime el-Hemsi (ö. 830) (Esolocya diye bilinen eserin çevirmenidir)

5-İbn Behriz

6-Sabit b. Kurra

7-Ebu Yahya el-Mervezi

8-İbrahim el-Kuveyri²⁷

Urfa Okulu ile başlayan felsefi faaliyetler Bağdat'ta Beytü'l-Hikmet'in kurulmasına kadar sürmüştür. Bu aşamada hem Urfa Okulu mensupları, hem de Harran Okulu mensupları tercüme faaliyetlerinde çaba

²⁰ Mehmet Bayraktar, s. 38–39.

²¹ J. B. Chabot, *Asur Edebiyatı*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 67–70; Nihat Keklik, s. 24.

²² H. Ziya Ülken, *İslam Felsefesi Kaynakları ve Teşhirleri*, Ankara 1967, s. 16; Mehmet Bayraktar, s. 39; Ahmet Kamil Cihan, "İslam Felsefesinin oluşumunda Urfa Okulu ve Süryaniler", *Gevher Nesibe Sultan anısına düzenlenen Harran Üniversitesi'nin Bilimsel Temelleri, "Harranlı Bilim Adamları" Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995, s. 98.

²³ Bkz. Chase F. Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest: The Transformations of Northern Mesopotamia*, Cambridge Un. Pres 2000.

²⁴ Nihat Keklik, s. 27–30.

²⁵ Nihat Keklik, s. 31.

²⁶ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul 1992, s. 18. Ahmet Kamil Cihan, s. 98.; Bkz. Abdullah Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, Ankara 2008.

²⁷ Ahmet Kamil Cihan, "İslam Felsefesinin Oluşumunda Urfa Okulu ve Süryaniler", *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri "Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995, s. 98-99.

sarfettiklerini görmekteyiz. Beytül-Hikmet'teki tercüme çabaları bu felsefi faaliyetlerin bir devamı sayılabilir. Hatta Farabi (870-950) Bağdat'taki bu geleneğe bağlı olanları bulmuş, sözgelimi Yuhanna b. Haylan'dan ders okumuş ve Aristo'nun el-Burhan adıyla çevrilen eserini baştan sona kadar ondan okumuştur. İslam felsefesinin oluşumunda felsefi gelenek büyük ölçüde Urfa'da açılan bu okulla başlamış, Abbasiler döneminde bu gelenek Arapça'ya çevrilmek suretiyle devam ettirilmiştir. Bu geleneği devam ettirmek İslam filozoflarına nasib olmuş ve onlar üzerlerine düşen bu işi başarıyla yerine getirmişlerdir.²⁸Urfa 900 yıl boyunca Fırat vadisinde hem teoloji (ilahiyat) çalışmalarının hem edebiyatın merkezi olmuştur. Bölgedeki dinsel etkinliklerin ve edebiyatın kesintisiz başarılarında en büyük paya sahiptir.²⁹

İslam Medeniyetinin Beşiği Harran Akademisi (Üniversitesi)

Harran'ın ünü tarih öncesi, ilk çağ ve İslami dönemde önemi ilim, irfan ve bilim merkezi oluşana borçludur. Harran Tufan'dan sonra kurulan kentler arasında gösterilen bir şehirdir. O aynı zamanda Hz. Nuh'un torunlarından Kaynan veya Hz. İbrahim'in kardeşi Aran tarafından kurulduğu da varsayılan sayılmaktadır. Harran'a asıl şöhreti kazandıran Mezopotamya uygarlığını temsil eden medeniyetin beşiği olmasıdır.³⁰ Arkeolojik veriler kentin tarihini MÖ. 7000'li yıllara kadar götürmektedir. MÖ. 4. yüzyılda Makedonya kralı Büyük İskender (MÖ.331-323) Yunan şehir devletleri ve Pers İmparatorluğu'nu fethederek Anadolu ve Mısır'dan Hindistan'a kadar olan bölgeye sahip olduğunda Harran şehri de Makedon egemenliğine girdi. Bu tarihten itibaren Harran'a kültürel açıdan güçlü bir Helen etkisi yerleşti. Bu dönemde Harran halkı dil olarak Süryanice konuşuyor olsa da pek çok yönden Helen kültürünün ve Yunanca'nın etkisi altındaydı. Büyük İskender sonrası dönemde İran, Babil ve Suriye bölgesine Selevkos Hanedanı (MÖ.312-64) hâkim oldu.³¹

Makedonyalı İskender'in fethi üzerine birçok Yunanlılar buraya gelip yerleşti³² ve kendi kültürlerini buraya yaydılar.³³ Pisagorculuk ve Yeni Eflatunculuk buradaki en yaygın felsefi düşünceydi. MÖ. III. yüzyıldan itibaren bu felsefi düşüncelerle yerel inanç olan Sabiilik'le karıştı. Böylece de bir çeşit Sabiî Hellenistik düşünce oluştu.³⁴ Yunan kültürüyle kuvvetli bir bağ oluşmuştur. Roma-Sasani mücadelesi, bölgenin sosyal, siyasî ve ekonomik yapısının yanı sıra kültürünü de etkilemiştir. Yeni Eflatunculuk akımına bağlı birçok filozof Harran'a gelmiştir. Bizans İmparatoru Justinianus'un 529'da Atina Okulunu kapatması üzerine buradan ayrılan filozoflar İran'a sığınmıştır. Daha sonra Sasanilerle Bizanslılar arasında yapılan anlaşma (532) sonucu filozofların bazıları memleketlerine dönmüş, bazıları da Sasanilerin hâkimiyeti altındaki şehirlerde kaldılar. Bu filozoflardan biri olan Simplicius Harran'da kalarak Yeni Eflatunculuğu yaymaya çalıştı. Harran okulunun kurucusu olarak, Simplicius ve arkadaşlarını gösterenlerin dayanağı da söz konusu Bizans-Sasani antlaşması ve ardından yaşanan gelişmedir.

Harran, sahabe İyad b. Ganem tarafından H. 181 (M- 639) da fethedildikten bir müddet sonra Harran Okulu Fıkıh, hadis, kelam, tefsir, felsefe, tarih ve edebiyat gibi ilimlerle de tanınmaya başlandı. İslam öncesi yukarıda ifade etmeye çalıştığımız tıp, astronomi, matematik, eski Yunan ve Süryanice eserlerin tercüme edilmesi ve diğer müspet ilimlerle tanınması³⁵ ve İslam sonrasında da İslam dünyasını aydınlatacak dinî ilimlerin okutulmaya başlanmasına borçludur. İslamî dönemde başlayan eğitim faaliyetleri, Hz. Ömer dö-

²⁸ Ahmet Kamil Cihan, s. 99.

²⁹ E. R. Hayes, Urfa Akademisi, İstanbul 2002, s. 11.

³⁰ Ahmet Hulusi Köker, Sabit b. Kurra'nın Hayatı", Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri" *Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995, s. 37.

³¹ Abdullah Ekinci, Müze Şehir Urfa, Ankara 2006.; Şinasi Gündüz, agm, s. 82; Selevklos Hanedanı ve Büyük İskender'in İstilasısı için bkz. Fikret İşıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1940, s. 12-21.

³² Abdullah Ekinci, Alpaslan Açıkgenç, Şanlıurfa The City Of Civilizations Where Prophets Met, İstanbul 2017.; Mehmet Bayraktar, s. 40.

³³ Y. Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, çev. F. Olguner, İstanbul 1976, s. 166.

³⁴ Mehmet Bayraktar, s. 40.

³⁵ Necati Avcı, "Harran'ın Yetiştirdiği Kadın ve Erkek Alimler", Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri" *Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995, s. 100.

neminde İslam'ın yayılması ve kitlelere ulaşması için gerek eski ve gerekse Kufe, Basra, Fustat, Musul ve Cizre gibi yerleşim merkezlerine Kur'an ve sünneti iyi bilen İslam fıkına vakıf alimler gönderildi ve İslamî insanlara öğretmeleri emredildi. Bunun içinde ilmi ve dinî teşkilatlar kuruldu. Hz. Ömer genişleyen İslam topraklarındaki gayr-i müslimler hakkında da en adil bir şekilde zimmi hukukunu uygulamış ve bunu en iyi tarzda yürütülmesi için valilere emirler gönderdi³⁶. Emeviler döneminde Halife Ömer b. Abdülaziz Harran'daki eğitim müesseselerinin organize edilmesi ile ilgilendiğini görmekteyiz. Bu dönemde Yunan tıp geleneklerinin geliştiği İskenderiye'den tıp ekollerini alıp Antakya ve Harran şehirlerine taşımıştır³⁷. İlk bilimsel faaliyet Halid bin Yezid zamanında Yunanca'dan Arapça'ya yapılan tercümelerle başlamıştır. Bunu Mervan bin Hakem zamanında Süryanice'den Arapça'ya yapılan tercümelerle Abdülmelik zamanında Aristot'un İskender'e gönderdiği kabul edilen tercümelerle devam etmiştir. Ömer bin Abdülaziz zamanında da Mısır ve Bizans'tan birçok kitaplar getirilerek Şam'da büyük bir kitaplık kurulmuştur. II. Mervan (744-750) döneminde ise Harran en parlak çağlarından birini yaşamıştır. Bu dönemde İskenderiye Okulu'nun hocalarından bir bölümünü buraya getirtmiştir³⁸.

Bölgemizde kültürel açıdan meydana gelen bir başka gelişme de İskenderiye okulunun devrini tamamlamasıdır. Ardından Antakya Eskül Okulunun da cazibe merkezi olmaktan çıkmasıdır. Bu iki okulun hocalarının Harran'a gelmesiyle Harran tıp, astronomi, matematik, eczacılık, din ve dil alanlarında dönemin önde gelen bilginlerin bilimsel faaliyetlerin yürütüldüğü, eğitim ve öğretimin yapıldığı bir merkez haline gelmiştir. Bu ilim adamlarının Harran'a gelişini Halife Mütevekkil (847/861)'de desteklemiştir. Harran'ın cazibe merkezi oluşunda iki kişinin etkisi vardır. Bunlardan bir Harranlı, öteki de Mervez'lidir. İkisi de Antakya'da bir hocaya talebelik etmişlerdi. İsimleri bilinmemekle beraber bunların talebeleri Bağdat'a geç ederek bilgi ve birikimlerini burada göstermişlerdir³⁹. Eskül Okulu Yeni Eflatunculuk ve Pisagorculuk İslam'a geçişinde büyük rol oynamışlardır⁴⁰. Eskül okulunun din ve ilim adamlarının Harran'a gelmeleri ve eğitime katkıda bulunmalarına rağmen İskenderiye Medresesi Harran'da yaklaşık olarak yarım yüzyıldan fazla yaşayamadı⁴¹. Harran'ı bilindiği gibi dünyanın eski üniversitesinin kurulduğu topraklardır. Harran Okulu İslamiyet'ten önce tıp, astronomi, fizik, matematik, eski Yunan ve Süryani eserleri tercüme etmek ve diğer müspet ilimlerle ön plana çıkmıştır.

Harranlıların İslam tarihinin ilk yüzyıllarında Yunanca ve Süryanice'den yapılan tercüme hareketinde oynadıkları rol daha önemlidir. İlmî ve felsefî eserleri bahsedilen dillerden tercüme edenlerin, yeni eser yazarların bir kısmı Harranlı idi⁴². Harranlılar özellikle astronomi ve matematikle uğraşıyorlardı. Onları buna sevk eden şey, onların yıldızlara karşı olan saygıları idi⁴³. Harranlılar putperestliği matematik ve astronomiye ait çalışmalarla yeni Pisagorcular ve Yeni Eflatuncular gibi spekülasyonlarla temasa geçtiler. IX. ve X. yüzyıllardaki isimleriyle Sabiîler mistik hikmetlerini Hermes Trismetisgus, Uranus ve diğerlerine bağlıyorlardı. Daha sonra Helenizm'in etkisinde kaldılar. Bunlardan bazıları tercüme ve telifle uğraşıtlarsa da çoğu VIII, yüzyıla kadar Fars ve Arap bilginleriyle ortak ilmi çalışmalarda da bulundular⁴⁴. Abbasîler döneminde Abdullah b. Ali'nin hilafet iddiasıyla isyan etmiş olması Mudar bölgesini karıştırmış bu isyanların bastırılmasıyla da bölgede Me'mun devrine kadar sürecek huzur temin edilmişti⁴⁵.

Huzurun temininden sonra ilmi faaliyetler hız kazanmıştır. Fakat asıl tercüme faaliyeti akla ve akli ilimlere önem veren Abbasîler ve özellikle ikinci Abbasi Halifesi Mansur (762) zamanında gelişmiştir.⁴⁶ Daha sonra Harun Reşid ve Me'mun zamanlarında da Bağdat bilginler ve şairler yuvası olmuştur. Yine bu

³⁶ Ahmet Ağrakça, "İslam Fethinden ünümüze Kadar Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış, s. 34-35.

³⁷ Philip Hitti, Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, II, İstanbul 1995, s. 349; Mehmet Bayraktar, s. 32.

³⁸ Aynur Özfirat, Eskiçağ'da Harran, İstanbul 1994, s. 14.

³⁹ Y. Kumeyr, s. 168.

⁴⁰ Abdullah Ekinci, Harran Mitolojisi ve Tarihi, s. 20-46, Mehmet Bayraktar, s. 40.

⁴¹ Y. Kumeyr, s. 166, 168.

⁴² Ramazan Şeşen, s. 59.

⁴³ Y. Kumeyr, s. 8.

⁴⁴ T. J. de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara 1960, s. 13.

⁴⁵ Ahmet Ağrakça, s. 99.

⁴⁶ Cavit Sunar, s. 42.

asırlarda İbrahim b. Zekvan b. el-Fadl el-Harranî'nin Halife el-Hadi'ye vezirlik ettiği bilinmektedir.⁴⁷ Bölgenin Halife Harun Reşid özellikle Halife el-Me'mun dönemine ait bilgileri, daha belirgindir. Halife Harun Reşid bölgeyle ilgilenmiş Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Cüllab Suyu'ndan şehre gelen kanalı tamir ettirdi⁴⁸. Şehirdeki eğitim müesseseleri tekrar gözden geçirdi. Halife Harran'da kurumsal anlamda bir eğitim müessesini yaptırdı⁴⁹. Aynı devirde 178/794 yılında el-Cezire bölgesinde Haricilerden Velid b. Tarif el-Tağlibi isyan etti. Onun isyanının bastırılmasından sonra Halife Harun el-Reşid, Huzeyme b. el-Hazım'ın ardında 186/802 yılında oğlu Kasım'ı el-Cezire ve Şam bölgesine vali tayin etti.⁵⁰ Me'mun özellikle felsefi eserlere önem vermiş ve felsefi tercüme dönemini açmıştır. Bu maksatla da Rum diyarına, Kıbrıs adasına ve daha başka yerlere ilim heyetleri göndererek oralardan felsefe kitapları getirmiştir⁵¹.

Urfa'ya komşu olan ve Mezopotamya'nın önemli bir şehri olan Harran özel bir konuma sahiptir. Harran daha çok putperest bir ekolün temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Bilhassa Arapların fethinden sonra tekrar yükselmeye başlayan bu şehirde kadim Sami putperestliği matematik ve astronomiye ait çalışmalar ve Yeni Pisagorcu ve Yeni-Eflatuncu spekülasyonlarla temasa geçti. Harranlılar veya IX. ve X yüzyıllardaki isimleriyle Sabiîler, mistik hikmetlerini Hermes Trimesgus, Agathadaomon, Uranüs ve diğerlerine bağlıydılar. Muahhar devir Hellenizmin birçok temsilcisi Sabiîlerce tanınmakta idi. Bunların bazıları muhtemelen asıl vatanında unutulmuş şeyler idi⁵². Bu ekollerin mensupları olan Huneyn Baht Yasuğ, Mesurcuya gibi Süryani, Sabit b. Kurra gibi Sabiî; Kuşa b. Lunka gibi Hristiyan; İbn Mukaffa ve Nevbaht ailesi gibi İranlı ve el-Kindi gibi Müslümanlar bulunan Darü'l Hikmet adında bir akademi kurmuş ve bunun başkanlığını da Mütevekil dönemine kadar Huneyn bin İshak yapmıştır. Bu akademinin en önemli tercümeleri de iyi Yunanca bildiği söylenen el-Kindi başta olmak üzere, Harranlı olan ve Arapça'yı, Rumca'yı ve Süryanice'yı da bilen Sabit bin Kurra ile Farsça'yı iyi bilen Ömer bin Ferhan el-Taberî bulunmakta idi. Bunlar ücret olarak ayda beşer yüz altın almakta idiler⁵³. Arapça'ya tercüme edilen bu kitaplar, İskenderiye ve Cündişapur akademilerinden, Süryaniler ve Harranîlerin mekteplerindeki kütüphanelerinden, Hindistan'dan ve Bizans'tan temin ediliyordu. Me'mun, Bizans imparatorundan izin aldıktan sonra Haccac b. Mafar ile Beytü'l Hikme başkanı Salim el-Harranî'nin bulunduğu bir heyeti kitap temin etmesi için Bizans'a göndermişti⁵⁴.

Abbasi halifeleri özellikle Me'mun döneminde ilim merkezlerine ilim adamları gönderilmiş bu merkezlerden eserler getirilmiştir. İlim adamlarının yanı sıra Me'mun gibi antik çağın hayranı halifelerde bu merkezlere gelmişlerdi. İbn Nedim'in nakline göre Harran'daki Sabiîler Me'mun devrine (813-833) kadar cizye ödeyerek kendi dinlerinde kalmıştı. Me'mun Bizans'a karşı son seferine çıkarken bunları görüp durumlarını öğrenince kitabî dinlerden birini kabul etmelerini istemiş, onlardan bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı da Hristiyan olmuş ise de, Me'mun'un bu sefer esnasında ölmesi üzerine Hristiyan olanlar yeniden eski dinlerine döndüler. Müslüman olanlar ise mürtetlere verilen ölüm cezasından korktuklarından Müslüman kaldılar. Buradaki putperestler ise kendilerini Sabiî olarak tanıttılar. Daha sonraları önemli eserlerin birçoğunu Arapça'ya tercüme edecek ve daha önce yapılan tercümeleri düzeltecek olan Sabit bin Kurra, Harranlı putperestlerden⁵⁵ olduğu kabul edilir.

İlmî organizasyonlarında yer alan ilim adamları arasında Abbasi döneminde meşhur olan tabipler arasında Stefan el-Hamanî adında birini görmekteyiz. Me'mun devri meşhur mütercimlerden biri Haccac b. Matad el-Harranî'dir. Bu ilim adamı Öklid geometrisini, Batlamyus'un el-Mausti'si ile Aristo'nun bir eserini Arapça'ya çevirmiştir. Bundan başka, Me'mun Beyt el-Hikme başkanı Salim el-Harranî ile Haccac b. Matar'ı eski Yunanca eserleri, toplamaları için Bizans'a göndermiştir. Büyük bir ihtimalle Salim pek çok eser yazmış

⁴⁷ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1993, s. 12

⁴⁸ Ramazan Şeşen, s. 12; Ahmet Ağırakça, s. 99

⁴⁹ Ahmet Hulusi Köker, "Sabit bin Kurra'nın Hayatı" *Gevher Nesibe Sultan Anısına düzenlenen Harran Üniversitesi'nin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri*, Kayseri 1995, s. 37

⁵⁰ Ramazan Şeşen, s. 12; Ahmet Ağırakça, s. 99

⁵¹ Cavit Sunar, s. 43

⁵² S. Mihail, Süryani Mihail Vekainamesi, (1042-1195), çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Nushası, Ankara 1944, s. 166; T. J. Boer, s. 12.

⁵³ Cavit Sunar, s. 43.

⁵⁴ H. Dursun Yıldız, "Tercüme Faaliyetleri", *DGBİT.*, III, s. 462.

⁵⁵ H. Dursun Yıldız, s. 454-455; Ramazan Şeşen, s. 52-53.

veya tercüme etmiştir. Fakat onun eserlerinden günümüze ulaşan bir kaç küçük kimya simya risalesinden başka bir şey bilmiyoruz. Bu dönemde felsefe ile uğraşan Harranlılar'dan biri ve bu şehrin metropoliti Ebu Kurra'dır (826–910). Aristo'nun Fezail el-Nefs adlı kitabını Tahir b. et-Hüseyin için tercüme etmiştir⁵⁶.

İskenderiye medresesi Harran'da yaklaşık yarım yüzyıldan fazla yaşayamadı⁵⁷. Fakat bu etkileşim sürecinden sonra Harran okulunun mensuplarından bir kısmı Bağdat'a taşınmıştır. X yüzyıl ile daha sonraki dönemlerde yaşamış İslam bilginlerinin yararlandıkları kaynaklar bu okulda yapılan felsefe, gökbilim, tıp, matematik ve din ile ilgili araştırmalar ve çevirilerin⁵⁸ büyük katkısı olmuştur. Bölge'nin coğrafi adlandırmalarından biride el-Cezire kavramıdır. El-Cezire, Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan ve kuzeye doğru uzanan bölgenin genel adı olmuştur⁵⁹ İlk üç asırda ilmi açıdan önem ifade eden şehirleri Musul, Rakka, Ruha ve Harran'dır. Bu bölge birçok muhaddis' in yerleştiği yer olması hasebiyle tahsil seyahatine çıkanların,⁶⁰ tıp, astronomiye ilgi duyanların uğrak yeri olmuştur. Bu merkezlerden Urfa ve Harran ilmi çeşitliliğin olduğu mekânlardan olması eğitim görmek isteyenler için cazip edici bir özellik olarak değerlendirilmiştir. Ortaçağ İslam dünyasında bulunan okullardaki eğitim kadroların Abbasi merkezlerine özellikle Bağdat'a göçü zamanla diğer okullar gibi Harran okulunun da cazibesini kaybetmesine neden olmuştur.

Ra'sü'l-Ayn Okulu / Ceylanpınar) (536-?)

Döneminin en önemli tıp merkezi olan Ra'sü'l-Ayn Akademisi⁶¹ ile ilgili en büyük talihsizlik, hakkında ayrıntılı bilgi olmayışıdır. Bu talihsizliği dile getirenlerden biri olan 1996 yılının Halep Metropoliti, Ra'sü'l-Ayn Okulunun tarihi ile ilgili ellerinde ayrıntılı bir bilginin olmadığını ancak bu okulun önemini, özellikle buradan mezun olmuş kişiler aracılığıyla açıklamannın mümkün olabileceğini bildirmektedir. ⁶² Ra'sü'l-Ayn Okulunun merkezi, Habur nehri kenarı, Ra'sü'l-Ayn ile Haseke arasındaki Micdel Köyü⁶³ yakınlarındaki,⁶⁴ Mar Şem'un'un inşa ettiği söylenen⁶⁵ Karkafto⁶⁶ Manastırı olduğu söylenmektedir. ⁶⁷ Burası eski bir manastır olması sebebiyle⁶⁸ bulunduğu yerle alakalı farklı görüşlerin olduğu da görülmektedir. Barsavm'ın bildirdiğine göre bazıları, bu manastırın Tur-Abdin'de oluşunu söylerken, bazıları da bu görüşe katılmayıp, Ra'sü'l-Ayn'e yakın Habur nehri üzerinde yer alan Micdel Köyün'de olduğunu söylemektedir.⁶⁹

Okulun tanınmasında şüphesiz en büyük katkısı olan kişilerden biri, bu okuldan mezun olmuş Ra'sü'l-Aynli Sergis'tir. İleride hakkında daha ayrıntılı bilgi verilecek olan Sergis; tıp, mantık, felsefe ve fen ilimleri alanında vermiş olduğu eserlerle büyük bir ün kazanmıştı. Yunanca'dan Süryaniceye çeviriler de yapan Sergis, 526-545 yılları arasında Antakyalı Patrik Efrem tarafından bazı önemli konuları görüşmek üzere

⁵⁶ Ramazan Şeşen, s. 59.

⁵⁷ Y. Kumeyr, s. 167–169.

⁵⁸ İsmet Zeki Eyyuboğlu, "Harran Okulu" YA., 10, İstanbul 1984, s. 7433.

⁵⁹ Corci Zeydan, *İslam medeniyeti Tarihi*, II, İstanbul 1971. s. 47; S. Kemal Sandıkçı. *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991. s. 301.

⁶⁰ S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991, s. 301.

⁶¹ Suphi Aksoy, Tuma Çelik, *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*, 1. Baskı Ankara, 2013, Nika yayımları, s.218.

⁶² Grigorius Yuhanna İbrahim (Halep Metropoliti), "El-Merakiz es-Sekafe fi Bilad mâ Beyn en-Nahreyn fi es-Sadis ve es-Sâbi" (6. ve 7. Yüzyılda İki Nehir Arasındaki Kültür Merkezleri) , *Patriklik Dergisi*, Şam, S. 24, 1996. s.25-26; Geniş bilgi için bkz. Abdülbaki Bozkurt, *Ortaçağ'da Ra'sü'l-Ayn*, Hr. Ün. Sosyal Bilimler Enst. Şanlıurfa 2017.

⁶³ Ra'sü'l-Ayn'den bir merhale kadar güneyde, Habur nehrinin kenarında olduğu söylenmektedir. Bkz. El-İstahri, *Mesalik el-Memalik*, s.74.

⁶⁴ William Wright, *A Short History of Syriac Literature*, London, Printed by C.J. Clay, M.A. and Sons, at The Universty Press, 1894, s.23; Barsavm, *Deyruzzafaran M.T.* s,23.

⁶⁵ Barsavm, *Deyruzzafaran M.T.* s,23.

⁶⁶ "Kafatası" veya "dağın doruğu" anlamında olduğu söylenmektedir. Bkz. Barsavm, *Deyruzzafaran M.T.* s,23; Wright de eserinde "the skull" olarak ifade ettiği görülür. Bkz. Wright, s.23.

⁶⁷ Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin, Anadolu Ofset, 2005, s.261.

⁶⁸ Barsavm, *Deyruzzafaran M.T.* s,22.

⁶⁹ Wright, s.23; Barsavm, *Deyruzzafaran M.T.* s,23.

Roma ve Kostantinye'ye gönderilmiş, kendisine verilen görevi başarı ile tamamladıktan sonra da geri döndüğü anlaşılmaktadır.⁷⁰

Ra'sü'l-Ayn Okulunun ayrıntıları hakkında her ne kadar bilgi sahibi olamıyorsak da Halep Patriğinin ifade ettiği gibi gerek mezunlarından gerekse bağlı bulunduğu merkezden hareketle bir takım bilgiler edinilebileceği düşünülmektedir. Bu amaçla, 3. Yüzyılın sonlarına bakıldığında önemli bazı bilgilerin varlığı dikkatleri çekmektedir. Diocletianus dönemine denk gelen bu tarihlerde, gerek yapılan idari taksimat sonucu gerekse de düşünsel anlamda Ra'sü'l-Ayn Kilisesi'nin bağlı olduğu merkezin Antakya Patrikliği olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹ Dolayısıyla Antakya'da kurulmuş olan Felsefe Okulunun sistem ve öğretilerinin de Ra'sü'l-Ayn Okulunda okutulmuş olma ihtimali yüksek görünmektedir. Aşağıda da görüleceği gibi Ra'sü'l-Aynlı Sergis'in yapmış olduğu ilmi çalışmalar dikkate alındığında, Ra'sü'l-Ayn Okulunun Antakya Felsefe Okulu ile aynı ekolü benimsemiş olduğu açık bir şekilde görülebilecektir.

Bilimin Öncüsü Urfalı Bilim Adamları

Sabit bin Kurra (Ebu'l Hasan el-Harranî)

Sabit bin Kurra bin Mervan (Harun, Zehran) b. Sabit bin Kurra bin İbrahim bin Kurezan bin Marinos bin Salamuyus bin Malacir bin el-Harran es-Sabiû Ebu'l Hasan el-Feylesofot-Tabib olarak tanınmaktadır.⁷² Harran Sabiûlerinin İslam tarihinde felsefe, matematik, tıp, astronomi ve tabii ilimler sahasında tercüme ve telif hareketindeki önemli rolü Sabit bin Kurra el-Harranî (837-901) ile başlar. Huneyn bin ishak ile beraber İslam medeniyetindeki en büyük iki tercümandan biridir⁷³. Abu'l Farac onun esas itibariyle Harran çarşısında sarraf olduğunu daha sonra şayanı hayret bir suretle felsefe ile meşgul oldu ve üç dili, Yunanca, Süryanice ve Arapça'yı çok iyi öğrendi. Arapça ile mantık, riyaaziye, münecimlik ve tıp hakkında yüzelli kadar eser yazdı. Süryanice ile de 16 kadar eser yazdığını belirtmektedir⁷⁴. Eski Anadolu ve Yunan felsefesini öğrendi.⁷⁵ Euelides, Arkhimedes, Apollonics ve Batlamyus'un eserlerinin Arapça tercüme edilmesi⁷⁶ ile tanınmıştır. Sabiûlerin inançları ve kanunları⁷⁷ müzik⁷⁸ ile ilgili eserlerde yazmıştır. Serbest fikirlerinden dolayı dindaşlarıyla ihtilafa düşer. Bu sırada Bizans'tan Bağdat'a dönen Muhammed bin Musa, riyaaziye ile olan istidadı ile belagatını görerek onu Halife el-Mu'tezid'e tavsiye etmek üzere Bağdat'a götürmüş ve halife kendisini saray nücum âlimleri arasına alınmıştır⁷⁹.

Abbasi halifesi el-Mu'tez, onu Reis el-Etibba olarak tayin edilmiştir. Onunla Bağdat ve çevresinde 80 hekimi kontrol altına alınmıştır.⁸⁰ Halifenin Sabit için beslediği büyük takdir duygusu Harran ve başka yerlerdeki Sabiûler için en büyük müsamahayı elde etmesine imkân verdi. Sabit'in şüphesiz Harran'da bulunduğu sıralarda dindaşlarının itikat ve ibadetleri hakkında yazdığı Süryani dilinde eserler yazmıştır⁸¹. Sabit bin Kurra, genel konulara ait (14), ahlak fazilet (3), musiki (5), tarih-coğrafya (4), dinler tarihi (9), edebiyat (3), Tıp-anatomi-eczacılık (46), astronomi-nücum (34), matematik-geometri-fizik (31), felsefe mantık (8),

⁷⁰ Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, s.261.

⁷¹ İshak Armale, s.33; Segal, s.164

⁷² Abdullah Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, s. 20-46; Necati Avcı, s. 40.

⁷³ Francis E. Peters, *Hermes and Harran: The Roots of Arabic-Islamic Occultism*, s. 203; Ramazan Şeşen, s. 60.

⁷⁴ Abu'l Farac, I, s. 244-245.

⁷⁵ "Sabit Bin Kurra", *Meydanı Larousse büyük Lügat ve Ansiklopedi*, 10, İstanbul, 1987, s. 802

⁷⁶ Bkz. Abdullah Ekinci, *Harran Mitolojisi ve Tarihi*, Ankara 2008.; Ali Hayrad Bayat, s. 5.

⁷⁷ Abu'l Farac, s. 4.

⁷⁸ *Ali Rıza Karabulut*, "Sabit bin Kurra'nın Eserleri", Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri, Harranlı Bilim Adamları Kongresi Tebliğleri, *Kayseri 1995. s. 152 : Eserler hakkında bkz.a.g.m., s. 152-163.*

⁷⁹ Sabit bin Kurra, *İ.A, X*, İstanbul 1980, s. 14.

⁸⁰ Ahmet Hulusi Köker, s. 37.

⁸¹ "Sabit bin Kura", *İ.A, X*, İstanbul 1980, s. 14.

siyaset (2), vefk-havass (2) konularında eserler yazmıştır. Bugün toplam 158 adet eseri kütüphanelerimizde mevcuttur⁸².

Huneyn b. İshak

Beyt el-Hikme'de çalışan Huneyn b. İshak Sabit bin Kurra gibi değerli âlimlerin tercüme ve muhtelif faaliyetleri Benü Musa ve Feth b. Hakan gibi büyük devlet adamlarının himayesinde devam etti ve katkılarını X. asrın dörtte birlik çeyreğinin sonlarına kadar sürdürdü⁸³. 67 yaşında 18 Şubat 901'de Bağdat'ta ölmüştür⁸⁴. Eserlerinin bir kısmı Rönesans'tan önce Latince'ye çevrilmiştir. İlim dünyasında "Arapların Öklidi"⁸⁵ olarak tanınır. Dünyanın çevresini 360 meridyene bölerek ekvatorun uzunluğunu buna dayanarak da dünyanın yarıçapını hesaplamıştır. Ay, güneş tutulmaları, cebir problemlerini geometrik yolla çözmek, kendi hazırladığı yıldız cetvelleri ile Batlamyus'un hesapları arasındaki farkı göstermek mekaniğin statik ve terazi teoreği gibi alanlarda çalışmalar yapmıştır⁸⁶.

el-Battani (Ebu Abdullah Muhammed bin Cabir bin Sinan el-Harranî) (858–929)

Ortaçağ Avrupa'sında Albatagnius veya Albatogni adıyla tanınan Battani 858 yılında Harran'da Battan nahiyesinde doğmuştur. Kendisi Müslüman olmakla beraber ataları Sabî idi. Babası Cabir bin Sinan bir astronom idi. 877'de Rakka Rasathanesinde başladığı gözlemlerini 42 yıl devam ettirmiştir. Gözlemlerinin sonuçlarını el-Zic'inde toplamıştır. Battani, Zic'inde Batlamyus astronomisindeki pek çok yanlış düzeltmiştir⁸⁷. Batlamyus'tan (85–165) daha doğru olarak tespit ettiği yıldızları ve hareketlerini gösterir katalogları Avrupa'da Kopernik'e kadar kullanıldı⁸⁸.

El-Battani açık ve doğru bir şekilde ay tutulmasını, mevsimlerin süresini, güneşin hakiki ve ortalama hareketini, iki itidal tahtası ortasındaki gerilemeyi ortaya koymuştur⁸⁹. Ekliptik'in maylin, tropik yılı ve mevsimleri doğru olarak tespit etmiş, Güneşin zenit noktasında bulunabileceği, en yüksek noktanın değişmezliği hakkındaki Batlamyus teorisini yıkmış, güneşin zahiri görüntüsündeki çapının değişebileceğini yine Batlamyus görüşünün aksine ispatlamış, yılın 365 gün 5 saat 46 dakika 24 saniye olarak hesaplamıştır. Bu hesaplama gerçeğinden 24 saniye fazlalık demektir. Ortoğrafik projeksiyon yardımıyla küresel trigonometri çözümleri bulmuştur⁹⁰.

Ali bin İsa

900 yılı civarında Harran'da yetişen âlimlerden biri de Ali bin İsa el-Usturlabi el-Harranî'dir. Bu ilim adamı astrolojinin geçersizliği ve astronomi aletleri hakkında eserler yazmıştır⁹¹.

Sinan bin Sabit bin Kurra

Sabit bin Kurra'nın oğludur. Tıp, geometri, astronomi, tarih ve edebiyat konularında eserler yazdı. Abbasi Halifesi el-Muktedir tarafından Reis el-Etibba olarak tayin edildi. Yunanca ve Süryanice'den kitaplar tercüme etmiş daha önce yapılan bazı tercümeleri düzeltmiştir. Tıp, astronomi, geometri, tarih, edebiyat sahalarında, Sabîlerin dini, Süryani hükümdarları konusunda değerli eserler yazdı. Harran Sabîlerinin

⁸² Ali Rıza Karabulut, "Sabit bin Kurra'nın Eserleri", s. 152 : Eserler hakkında bkz. *agm.*, s. 152-163.

⁸³ Francis E. Peters, s. 203; Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 321.

⁸⁴ "Sabit bin Kura", s. 14; Ali Haydar Bayat, s. 5.

⁸⁵ Samir Johna, "Hunayn İbn Ishaq: A Forgotten Legend", *The American Surgeon*, 5, Mayıs 2002, s. 497-499.

⁸⁶ Samir Johna, s. 498; Ali Haydar Bayat, s. 6

⁸⁷ Ramazan Şeşen, s. 70.

⁸⁸ Ali Haydar Bayat, s. 6.

⁸⁹ Ramazan Şeşen, s. 71.

⁹⁰ Ali Haydar Bayat, s. 6.

⁹¹ Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti*, Ankara 2006.; Ramazan Şeşen, s. 71.

temel din kitaplarından Kitabü Hermes'i Arapça'ya çevirdi. Eflatunun geometriye dair temel kitabını ıslah edip yeni ilaveler yaptı⁹².

Babası Sabit bin Kurra'dan daha fazla tanınmış ve Halife el-Muktedir'in sağlık alanındaki reformlarını yürütmüştür. Devrinde tıp mesleği ile tıbbi ilaç ticareti kontrol altına alınmış, köylere kadar uzanan seyyar sağlık istasyonları, hapishanelere ve hastaneler kurulmuştur. Bir ara Halife'nin İslamiyet'i kabulü baskısına dayanamayıp Bağdat'tan kaçmış, fakat daha sonra kendi arzusuyla Müslüman olmuştur⁹³. Sabit bin Sinan Kurra'nın eserleri:

- 1- Et-Taci fi Ahbar el Büveyn ve Mefahir ed-Deylem ve Esabihim.
- 2- Risale fi Tank beyne el-Hatat el-Müstakime elleti Teka fı'd-Devair
- 3- Risale fi'n-Nücum
- 4- Kile fı'l Eşkal Zevat et-Hutufel-Müstakime elleti teka fı'd-Devair
- 5- Risale fiş-şeh Mezhep es-Sabie⁹⁴

Sabit bin Sinan bin Sabit bin Kurra

Sabit bin Kurra'nın torunu olup babası gibi tabip idi. Abbasilerden dört halifeye hizmet etti. Tıp ve tarihe dair değerli eserler yazdı. 363/973 yılında öldü⁹⁵. Tıp konuları üstünde çalıştı ve bu konularla alakalı bazı eserler yazdığı ve 907-973 yılları arasında geçen olayları kapsayan bir tarihi vardır⁹⁶. Bu eserine yeğeni Hilal bin Muhassin bir zeyl yazmıştır. Bu iki çalışma 907-1055 yıllarında vuku bulan olayları incelemektedir. Eser Abbasi devletinin teşkilatı ve kültür hayatı hakkında önemli bilgiler verir⁹⁷. Ayrıca, Sabit'in Şam ve Mısır tarihinden bahseden bir başka eseri de vardır. Süheyl Zekkar Sabit b. Sinan'ın tarihinden Karmatîlerle ilgili kısmı "Ahbarü'l Karamita" adıyla 1971'de bastırmıştır⁹⁸.

İbrahim bin Hilal es-Sabiî el-Harranî (925–996)

İbrahim bin Hilal bin İbrahim bin Zahrun el-Harranî, Sabiî mezhebine mensup olup torunu 5 Ramazan 925 tarihinde doğmuştur. 935/936'da ölen babası Hilal, Tüzün'ün hizmetinde olan bir tabip idi. İbrahim tıp, hey'et ve hendese ilimlerinde geniş bilgi sahibi idi⁹⁹. Ailenin diğer azaları gibi aynı ilimleri öğrenmiş olup onun Büveyhi hükümdarı Azud el-Devla'nın veziri el-Mutahhar bin Ad Allah için, gümüş para büyüklüğünde bir usturlap imal ettiği söylenir. Bununla beraber bu sahadaki çalışmalarını erken terk ederek divana katibi oldu. Mu'izz el-Devle tarafından ihtida ettirmek için baş vezirlik makamı teklif edilmiş, o bunu kabul etmemiş, ölünceye kadar kendi dinî kanaatlerine sadık kalmıştır. Bununla beraber münevver bir adam sıfatı ile Müslümanların adetlerine mümkün olan ölçüde intibak ediyor ve ramazan devamınca oruç tutuyordu. Kur'an'a olan vukufu mükemmel idi ve resmi tahriratında sık sık ayetler zikrederdi. Eserleri:

- 1- et-Taci fi Ahber ad-Davle ed-Deylemiyye
- 2- Kendi ailesinin tarihi
- 3- Rasa'il (resmi mektupları içerir) Divanı Tarihi
- 4- Münseat
- 5- Geometrilere
- 6- İhtiyar Şiir el-Mühellebi¹⁰⁰

⁹² Francis E. Peters, s. 205; Ramazan Şeşen, s. 72.

⁹³ Ali Haydar Bayat, s. 6.

⁹⁴ Necati Avcı, s. 143.

⁹⁵ Ali Haydar Bayat, s. 6; Ramazan Şeşen, s. 72; R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 67.

⁹⁶ "Hilal bin Muhassin bin İbrahim es-Sabiî", *Meydanı Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, X, İstanbul 1987, s. 802.

⁹⁷ Ramazan Şeşen, s. 72; R. Şeşen, s. *Müslüman Tarih-Coğrafya*, s. 67-68.

⁹⁸ Sabit b. Sinan b. Sabit b. Kurra'nın bu eseri tarafımızdan Arapçadan tercüme edildi. Bu eseri tanıtıcı bir çalışma bilahere yayınlanacaktır.

⁹⁹ Francis E. Peters, s. 206; Ramazan Şeşen, s. 75.

¹⁰⁰ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya*, s. 70-71; *İA.*, X, s. 6-8; *El*², VIII, s. 693-694.

Hilal b. Mubassır b. İbrahim es-Sabiî

359/970 yılında doğdu. Babası İbrahim bin Hilal'ın oğlu, anası Sabit bin Sinan'ın kız kardeşi idi. Aile üyeleri içinde ilk Müslüman olanlardandır¹⁰¹. Annesi tabip ve tarihçi Sabit bin Sinan bin Kurra'nın hemşiresi idi. Fahr al-Mulk Ebu Galip Muhammed bin Halad'ın katibi idi¹⁰². Eserleri:

- 1- Tarih
- 2- Kitab el-Uzma
- 3- Gurar el-Balaga fı'l Rasa'il
- 4- Kitab Risale
- 5- Kitab Rüsüm dair al-Hilafa
- 6- Kitab Ahbabi Bağdat
- 7- Kitab Ma'asir Ehlihi
- 8- Kitap el-Kütteb
- 9- Kitab el-Siyasa¹⁰³

Ebu İshak İbrahim bin Zehrüm el-Harranî

Meşhur edip ve tarihçi Ebu İshak el-Sabiî'nin dedesi olup tıp ve mantık sahalarında şöhret yapmıştır. Sabit bin Sinan'ın kaydına göre 309/920 yılı başlarında ölmüştür¹⁰⁴.

Hilal bin İbrahim bin Zehrüm es-Sabi el-Harranî

Ebu İshak es-Sabiî'nin babası olup Harran'dan Bağdat'a göçen Sabiîler'dendir. Tıp sahasında usta bir kişiydi. Eserlerinden bahsedilmez¹⁰⁵.

Yunus el-Harranî

Endülüs hükümdarı Muhammed bin Abdurahman zamanında (228–273/852–886) doğudan Endülüs'e geldi, imal edip sattığı bir macun sayesinde meşhur oldu. Bu zatın torunları doğuya gitmişler. 20 sene doğu da kalıp Bağdat'a Sabit Bin Sinan bin Sabit'ten, Galip kitaplarını okumuşlardır. 351/962 yılında Halife el-Müstansır zamanında Endülüs'e dönmüştür¹⁰⁶.

Garsünnime, Muhammed b. Hilal el-Sabiî

416-480/1025-1087 yılları arasında Bağdad'ta yaşadı. Ticaret ve ilimle uğraştı. Öldüğünde 1000 ciltlik bir kütüphane bıraktı. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'ın divanında çalıştı. Babasının tarihine bir zeyl yazdı. Bu eser 448-470/1056-1078 yılları olaylarını kapsamaktadır. Garsünnime ile babası Hilal'in eserleri Selçuklu tarihi açısından kayda değer hususları içermektedir¹⁰⁷.

Hayat Bin Kays el-Harranî

Harran'da yetişen tasavvufî şahsiyetlerden biri Hayat bin Kays bin Rihhal bin Sultan el-Ensari El-Harranî'dir. Harran şehrinde doğup yetiştiği için "Harranî" nisbeti ve "Şeyhü'l Kıdve" lakabı ile meşhur oldu. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı bilgilere rastlanmaktadır. H. 501 yılında doğduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Ömrünün elli senesine yakını Harran'da geçirmiş büyük bir tasavvuf erbabıdır. 581 (m. 1185) yılında Harran'da vefat etti, kentin dışına defnedildi. Nureddin Muhammed Bin Zengi ve

¹⁰¹ Francis E. Peters, s. 206; Ramazan Şeşen, 129

¹⁰² "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi" *İ.A.*, X, İstanbul 1980, s. 14. s. 8.

¹⁰³ Eserler için bkz. *İ.A.* X, s. 8. Ramazan Şeşen, s. 76–77.

¹⁰⁴ Ramazan Şeşen, s. 74; "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi" *İ.A.*, X, s. 8.

¹⁰⁵ Ramazan Şeşen, s. 75; "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi" *İ.A.*, X, s. 8.

¹⁰⁶ *GAS*, III, s. 358, VII, s. 16; Ramazan Şeşen, s. 74.

¹⁰⁷ "Hilal bin Muhassir bin İbrahim es-Sabi" *İ.A.*, X, s. 8; *EP.*, VIII, s. 694; R. Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 68-69.

Selahaddin el-Eyyubi tarafından ziyaret edilmiştir¹⁰⁸. O, her yönden ilim ve hal sahiplerine ışık tutmuş ve kendisine ilim, hal ve züht yönünden reislik verilmiştir. Ondandır sayısız kimseler, ders almışlardır. Alim ve cahil bir çok kişi ondan istifade etmiştir. Harran halkının başı sıkıştığında doğruca ona koşmuştur. Abdullah el-Kureyşi diyor ki: “Vefatlarından sonra kabirde, hayatlarındaki gibi kerametleri ve tasarrufları devam eden dört evliyâ gördüm. Bunlar: Ma’ruf-i Kerhi, Seyyid Adulkadir-i Geylani, Ukayl-i Münbeci ve Hayyat bin Kays el-Harranî hazretleridir...”. İnsanlar ve bazı sultanlar onu ziyaret edip duasını alırlardı¹⁰⁹.

Yıllın belli dönemlerinde içine kapanarak halvete çekilirdi. Harran, ondan sonra tasavvuf alanında onun kadar güçlü birini yetiştirememiştir. Yazdığı büyük bir Siret kitabını çocuklarına bıraktığı belirtilmektedir. Hayat bir Kays bin Reccal bin Sultan el-Harranî, H. 581 yılında Cemadilula sonunda Çarşamba gecesinde 80 yaşlarında Harran’da vefat ederek Harran açıklarındaki şehir mezarlığına aile kabristanında toprağa verildi¹¹⁰.

Sergis İbn-i İlyas er-Rafi’ er-Ra’si

Urfâ’da doğduğu söylenen¹¹¹ Sergis, Ra’sü’l-Ayn halkındandır.¹¹² Ra’sü’l-Ayn Okulu mezunlardan biri olup belagati ile ünlü olmasının yanında Ra’sü’l-Ayn’de tabiplerin başı olduğu da bildirilmektedir. 535-536 yıllarında tanınmaya başlanmıştı. İdareciliğinin yanı sıra özellikle filozofluk, mütercimlik¹¹³ ve tıp alanındaki başarılarıyla ün kazanmıştı. ¹¹⁴Yapmış olduğu tercümelele ilgili kimileri çok överken kimileri de bu övgülere katılmadığı görülmektedir. Örneğin İbn-i Sina ve İbn-i Ebi Usaybaa, Sergis’in kitap tercümesinde orta düzeyde sayılmasına rağmen çokça kitap tercüme eden birisi olduğunu, tercüme ettiği kitapları, Huneyn İbn-i İshak’ın düzelttiğini, tercüme ettiği eserlerin Huneyn’in elinden geçmişse çok iyi, geçmemişse orta sayılabileceğini ifade etmektedirler.¹¹⁵ Buna karşılık, “genç yaştaki acemiliğine rağmen Yunanca ve Süryaniçe dillerinden yapmış olduğu tercümelelele bu iki dil alanındaki geniş ilmini” ortaya koyduğunu belirten Halep Metropolit, “Huneyn İbn-i İshak’ın da bunu, Ali İbn-i Yahya’ya yazdığı mektupta onayladığını” belirtmektedir.¹¹⁶

Sergis’in yapmış olduğu tercümelelerin eleştiri veya övgüsünü bir kenara bırakarak değerlendirildiğinde, ortaya koymuş olduğu çalışma azmi ve eserleri ile gerçekten takdire şayan bir şahsiyet olduğu görülebilmektedir. Sergis’in başarılı olduğu alanlardan biri de felsefe olduğu anlaşılmaktadır. Bunu da Helenistik dönemin kitaplarını tercüme edip, Hipokrat, Calinus ve Aristo mantığını yazmak suretiyle ortaya koymuştur.¹¹⁷ Ebu’l-Farac ve İbn-i Ebi Usaybaa da Riş-Aynlı Sergis’in felsefe ve tıp alanındaki bazı eserleri, Yunan-

¹⁰⁸ Ramazan Şeşen, s. 35

¹⁰⁹ Abdullah el-Kuryşi’den aktaran Zeki Çıkman, Ramazan Ayvalı, Ethem Levent, İAA., VI, İstanbul, s. 225-227.

¹¹⁰ Necati Avcı, a.g.m, s. 125-126

¹¹¹ Procopius, *History of the Wars I-II*, With an English Translation By H.B. Dewing, New York, The Macmillan Co. 1964, s.473-474.

¹¹² İbn-i Sina, el-Kanun fi’t-tıp, s.1300 (Elektronik Kitap-04.03.2016)

<http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=30&session=ABBBVFAGFGFHAAWER&fkey=2&page=1&option=1>; İbn-i Ebi Usaybaa, *Uyune’l-Enba’ fi Tabakati’l-Etibba*, s.281.

¹¹³ İbn-i el-İbri, *Muhtasar*, s.149; Edward Kerinliyus Fandik, İktifa el-Kanu’ Bime Huve Matbu’, Tashih ve İlaveler: Es-Seyyid Muhammed Ali El-Babalavi, 3.Baskı, Mısır, 1896, Matbaat et-Te’lif (el-Hilâl) s.230. (elektronik ortamdan alınmıştır- <http://shamela.ws/index.php/book/9199>); Grigoriyus Yuhanna, *Merakiz es-sekafe*, s.25-26; Zachariah Of Mitylene, Books IX, Chapter XIX, s.266’da Sergis’in Ra’sü’l-Ayn’in baştabibi olduğunu hatta bir gün Antakya’ya giderek patriğe Asylyus’un kendisini yaraladığı gerekçesiyle şikâyet ettiğini yazmaktadır.

¹¹⁴ Grigoriyus Yuhanna, *Merakiz es-sekafe*, s.25-26.

¹¹⁵ İbn-i Sina, el-Kanun fi’t-tıp, (Elektronik Kitap) s.1300; İbn-i Ebi Usaybaa, *Uyune’l-Enba’ fi Tabakati’l-Etibba*, s.281.ve Sergis’in yaptığı tercümelelele ilgili İbn-i Usaybaa’nun ilginç bir nakli mevcuttur. Bu nakle göre, yanında çalıştığı hocası olduğu anlaşılan Cebrail’in, Huneyn’in genç yaşta olmasına rağmen güzel tercümelele yaptığını ve sağlıklı bir yaşama devam etmesi halinde ilerde Sergis’in tercüme konusunda ipliğini pazara çıkaracağını söylemekte, böylelikle Sergis’in zayıf tercümesine atıfta bulunmuş oluyordu. Bkz. İbn-i Ebi Usaybaa, s.258-259.

¹¹⁶ Grigoriyus Yuhanna, *Merakiz es-sekafe*, s.25-26.

¹¹⁷ Grigoriyus Yuhanna, *Merakiz es-sekafe*, s.25-26; İbn-i Usaybaa özellikle Sercis’in Calinus tercümesine dikkat çekmektedir. Bkz. İbn-i Ebi Usaybaa, s.145.

cadan Süryaniceye tercüme edenlerin ilki olduğunu yazmak suretiyle bunu onayladıklarını göstermektedirler.¹¹⁸ Sergis'in Yunanca'dan Süryanice'ye tercüme ettiği önemli eserleri arasında Aristo'nun cinsiyet, tür ve kişiliklerin oluşumundaki ilkelerine göre dünyanın oluşumu hakkında olumluluk ve olumsuzlukla ilgili yedi cüz,¹¹⁹ İsağoci Porphyrios es-Savri makaleleri ile Aristo'nun, Dünyanın oluşumu ve "Ruh" hakkındaki makaleleridir.¹²⁰ Ayrıca Basit Tıbbi İlaçlar¹²¹, Mantık ve ziraat ile ilgili makaleleri de mevcuttur.¹²² Ziraatle ilgili kaleme alınmış bir eseri Kosta İbn-i Luka tarafından Süryanice'den Arapça'ya tercüme edilmiş olup, H.1293/1876 yılında Kahire'de basılmıştır.¹²³ Yazmış olduğu eserler, lügat ve coğrafya alanında da çok büyük faydalar sağlayan, önemli bir kaynak (bir veri yolu) olmuştur. Özellikle coğrafya ve ziraat ile ilgili eserlerinde, ekinlerin isim ve telaffuzları ile ilgili oldukça faydalı bilgiler mevcuttur.¹²⁴ Bunun yanında Probus ile birlikte Urfa ve Antakya okullarında Aristocu çalışmaların kurulması, temel mantıksal metinlerin tercümelerinin yapılması ve bunların yorumlanması çalışmalarına da katılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵ Hayatı boyunca birçok eseri Yunanca'dan Süryanice'ye tercüme eden Sergis'in bu eserleri, ölümünün ardından da Süryanice'den Arapçaya tercüme edilerek¹²⁶ Grek kültürünün İslam Dünyasına geçmesinde çok büyük katkılar sağlamışlardır. Gerek bu etki ile gerekse de bunlardan bağımsız gelişen İslam dönemi kültürel gelişmeleri de zaman zaman Hıristiyanların kurmuş oldukları okullarla birlikte eğitimlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Ebubekir İbn-i Yusuf İbn-i Muhammed el-Hekim Takiyeddin Er-Ras'ani

Lakabı "Taki" dir. Faziletli bir Hekim olan bu kişi, Ra'sü'l-Ayn'lıdır. Tıp ilmini tahsil etmiş ve edebiyat ile ilgilenmiştir.¹²⁷ Özellikle tıbbi araç gereç yapımı ve bu araçların kullanımı ile ilgili derin bilgilere sahipti. Sahip olduğu bilgidan dolayı Anadolu Selçuklu Sultanlarının büyük teveccühünü kazandığı anlaşılan tabip, epey zenginleşmiş ve emrine bir çok hizmetçi verilmişti.¹²⁸ Elde ettiği zenginliğin kaynağında şüphesiz Rum

¹¹⁸ İbn-i el-İbri, *Muhtasar*, s.131; İbn-i Ebi Usaybaa, s.159.

¹¹⁹ İbn-i el-İbri, Sergis'in Yunanca'dan Süryanice'ye eser tercümesi yaptığını belirttiikten sonra onun Antakya Patriği (Saviri) Severius'un mezhebine tâbi olduğunu yazmaktadır ki bu mezhep de neticede Yakubiliği ifade etmekte idi. Bkz. İbn-i el-İbri, *Muhtasar*, s.149; Fandik ise Sergis'in Hıristiyanlığın Yakubi Mezhebine tâbi olduğunu bildirmektedir. Bkz. Edward Kerinliyus Fandik, s.230; Antakya Patriği Severius ile ilgili bilgiler için bkz. P.Gabriel Akyüz, *De-yru'z-Zafaran Manastırı'nın Tarihi*, s.34.

¹²⁰ Segal, Süryani felsefesi ve tanrıbilimi üzerinde büyük etkisi olduğunu söylediği Aristoteles'in çevirmenleri, Nasturi kanadından Probus, Monofizitler kanadından Resülaynı Sergis, olduğunu her ikisinin de Edessalı olmadıkları halde Edessa Okulunda tercüme faaliyetleri yürüttüklerini belirtmektedir. Ancak yalnızca bu tercüme faaliyeti ile de yetinilmediği anlaşılmakta ve Sergis ile Probus'un Edessa Okullarıyla birlikte çevrede bulunan okullarda, Tarsuslu Diodoros'un, Mopsuestialı Theodoros'un (her ikisi de 435'ten daha önce), Nestorios'un, Samsatlı Paulus'un, Antakyalı Severus'un ve daha birçok Yunanlı yazarın eserinin de Süryaniceye çevrilmesinin sorumluları olduğunu belirtilmektedir. Bkz. Segal, s.218-219; Sergis'in tercümedeki aktif rolü ile ilgili ayrıca bkz. Richard Pankhurst, Review (gözden geçiren):A. K. Irvine, "History of Ethiopian Towns from the Mid-Nineteenth Century to 1935", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1987, Vol. 50, No:2 Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, s.429; Edward Kerinliyus Fandik, s.230; Sergis'in Süryaniceden Arapçaya tercüme ettiği eserler arasında el-Kas Ahron'un yazdığı el-Kenaş olduğu bu eserin 30 makaleden oluştuğunu, Sergis'in bu makalelere iki makale daha eklediğini yazmaktadır. Bkz. İbn-i Ebi Usaybaa, s.158.

¹²¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve Sergis'in tercüme çalışmaları hakkında bkz. John Scarborough, "Symposium on Byzantine Medicine: Introduction", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine (1984), pp. İx-xvi, Dumbarton Oaks, Trustees for Havard University, s.xiii (www.jstor.org/stable/1291488-09/10/2013).

¹²² Grigorius Yuhanna, s.25-26.

¹²³ Edward Kerinliyus Fandik, s.230.

¹²⁴ Grigorius Yuhanna, s.25-26.

¹²⁵ Lorenzo Minio-Paluello Ed. *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Encyclopædia Britannica Inc., 2014. Web. 24 Jan. 2014. (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/34511/Aristotelianism/33148/The-Syriac-Arabic-and-Jewish-traditions>).

¹²⁶ Edward Kerinliyus Fandik, s.230.

¹²⁷ İbn-i el-Adim, *Buğye*, c.10, s.4356-4357; Ebul Farac İbn-i el İbri, *Muhtasar*, s.479; Sevadi Abid, s.139

¹²⁸ İbn-i el İbri, *Muhtasar*, s.479; Sevadi Abid, s.139

diyarına gidip de orada Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad İbn-i Keyhüsrev'in hizmetine girmiş ve burada da yüksek meblağlı kazançlar elde etmiş olmasının payı çok büyüktü. Elde etmiş olduğu bu kazançlarla da çokça mülk (arazi) satın almıştı.¹²⁹ Alaaddin'den sonra oğlu Gıyaseddin, Gıyaseddin'den sonra da oğlu İzzeddin Keykavus'un hizmetinde bulundu.¹³⁰ Keykavus, onu Haleb emiri Melik en-Nasır Yusuf'a, buradan Mısır'a Melik el-Muazzam Turanşah'a ve ardından da tekrar kendi hizmetine almıştı. Daha sonra elçi olarak Melikü'n-Nasır'la görüşmek üzere Haleb'e gitti. Melikü'n-Nasır, Sultan Alaadin'in damadıydı ve Sultanın kızının da Ras'ani'ye yakınlığı bu ziyarette etkili olmuştu. H.651/1253 yılında gerçekleşen bu ziyarette Melik, ona çok güzel armağanlar vermişti. Buradan Rumeliye geçtikten sonra Sultan Keykavus onu tekrar Melikü'n-Nasır'a göndermiş, Haleb'te hızlıca işini gördükten sonra tekrar Anadolu'ya dönmüştü. Moğolların Anadolu'yu istila etmeleri üzerine tekrar elçi olarak Şam'a gönderilen Takyüddin, burada bir süre kaldıktan sonra Anadolu'ya deniz yoluyla ulaşmak üzere Mısır'a geçmişti. Mısırlılar onu denizde yolculuğa çıkardılar ancak Anadolu'ya geçmeden önce kendileri ile Melikü'n-Nasır'ın aralarını bulması için ricada bulundular. Bunun üzerine Şam'a gelerek burada Melikü'n-Nasır'dan yemin almış ve tekrar Mısır'a dönmüştür. Melikü'n-Nasır'a ulaştırılmak üzere Mısır Meliki Mansur için de bir yemin hazırlayarak bunu almış ve tekrar Şam'a geri dönerek burada bir süre kalmıştır.

Anadolu yollarının kesilmiş olması sebebiyle Mısır'a geçmek isteyen hekim, bu sırada Keykavus'tan kendisine verilmek üzere Melikü'n-Nasır'a bir elçi aracılığıyla mektup ulaştırıldı. İbn-i el Adim, "elçi, hekim gördüğü takdirde öldüreceğini bana söylemişti" demektedir. Bunu hissetmiş olan hekim, bundan dolayı büyük bir korkuya kapılarak hastalanmış ve Haçlılara mektup yazarak canı ve malı için onlardan eman istemişti. Haçlılar bu konuda ona yardım ettiler. Bir süre hasta kaldıktan sonra H.655/1257 ile H.656/1258 yılları arasındaki Rebi'ülevvel ayında Şam'da vefat etti. Malının üçte birlik kısmının esirlerin serbest bırakılması için fide olarak bağışladığını vasiyet ettikten sonra vasiyetinde emir Cemalüddin Musa İbn-i Yağmur'u kendine vekil olarak bıraktı.

Kendisi için gönderilen elçi, Haçlılardan eman isteyerek ölümünden sonra kendisine ulaştı. Haçlılar onu kendisine teslim etti. İbnü'l-Adim diyor ki: "Hekim, benimle birlikte birkaç kez bir araya gelmişti. Tatlı sözlü, nazik mizacı olan birisiydi. Aramızda bazı müzakereler geçmişti. Bana, benimle ilgili şiirler okurdu ki çoğunluğu hicivdi. Buna rağmen ben onunla ilgili bir şey yazmadım".¹³¹

Ebubekir İbn-i İlyas İbn-Muhammed İbn-i Said İbn-i Muhammed İbn-i Harun İzzeddin el-Humeydi el-Kurdi er-Ras'ani el-Hanbelî

Fakih, mimar ve salihlerden biriydi. Fahreddin İbn-i Teymiye ve Mecid el-Kazvini hakkında rivayetlerde bulundu. El-Birzali, İbn-i Seyyid en-Nas, İbn-i Habib ve başka topluluklara dersler verdi. Kahire'deki Salihyye Medrese'sinde fakih, çarşıda bulunan bir mescitte de ikamet etmekteydi El-Birzaliyyu onun çok dindar kişiliğe sahip olduğunu bildirmektedir. H.694/1295 yılı içerisinde Recep ayından önce vefat etmişti.¹³²

Ömer İbn-i İbrahim İbn-i Hüseyin İbn-i Selame İbn-i el-Hüseyin Cemaluddin Ebu Hafs el-Ensari el-Akimi er-Ras'ani

İmam, edip, şair, bestekâr, güvenilir hadis ravisi ve aynı zamanda mimardı: H.606/1209 yılında Ra'sü'l-Ayn'de doğmuştur.¹³³ Kendisinin beyanına göre el-Kindi'den icazet almıştır. Bir rivayete göre Hülagu zamanında bu icazet elinden alınmıştır. El-Mecd el-Kazvini, Ebi el-Hasan İbn-i Ruzba ve Ebi'l-Hasan İbn-i Ruvah'e'den dersler aldı. Ayrıca Ebi Abdullah İbni'z-Zubeydi, Abdusselam İbn-i Ebi Ustrun, Mahmut İbn-i Karkin ve Ziya el-Hafız'dan da dersler almıştır. Kadı Şemseddin Ebu Nasr İbn-i eş-Şirazi'nin Şam Medrese'sinde müderris iken buraya misafir (müderris) olarak gitti. Arapçayı okuyarak şiir ve Kur'an-ı Kerim'i okumada öne çıkmıştı. El Melikü'n-Nasır döneminde kendinden söz edilir ve bu zamanın şairlerinden sayılıyordu. Kemaleddin İbni'l-Adim'in arkadaşı, Ra'sü'l-Ayn'de iken kendinden bahisle yazılar yazdı. Bu za-

¹²⁹ İbn-i el-İbri, tabibin elindeki arazilerin satın almaktan ziyade kendisine, hizmet ettiği sultanlar tarafından ikta olarak verilen arazilerdi. Bkz. Ebul farac ibn-i el ibri, *Muhtasar*, s.479.

¹³⁰ İbn-i el-Adim, *Buğye*, c.10, s.4356-4357; İbn-i el İbri, *Muhtasar*, s.479.

¹³¹ İbn-i el-Adim, *Buğye*, c.10, s.4356-4357.

¹³² Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52,s.236-237.

¹³³ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52,s.428-429; Bedrüddin Ayni, *Ukdu'l-Cumen*, Memlükler Dönemi, c.4, s.105.

mana kadar burada kalıp hizmet etti. Borç, emanet, kendisine sığınanı koruma ve adalet konusunda ünlenmişti. Kendisine saygı duyulan ve âlimlerle birlikte oturup kalkan biriydi. Eş-Şeyh Kemaleddin İbn-i ez-Zemlekani onun hakkında şunları söylemiştir: Onunla şiirin ve sanatın büyüklüğü bitti. Sultanın hizmetleri için koşturmuştu. Ed-Dimyati "Mu'cem"inde onun hakkında rivayette bulunarak bazı beyitlerini nakletmiştir. İbn-i el-Habbaz, İbn-i Sayrafi Mukatil ve şairlerden bir grup da onun hakkında rivayetlerde bulunmuşlardır. Cemaleddin el-Akimi, H.699 yılı Şevval ayının 27. Gecesinde (23 Temmuz 1300) yaşı 93'ü geçkin bir şekilde¹³⁴ Şam'da vefat ederek, Sefeh Kasyon'da defnedilmiştir.¹³⁵

Mubeşşir İbn-i Ahmed İbn-i Ali Ebu er-Raşid er-Razi el-Bağdadi el-Farazzi el Hasib

Künyesinden de anlaşıldığı üzere Ra'sü'l-Aynlı biri olmamakla birlikte Ra'sü'l-Ayn'de vefat etmiş olması sebebiyle buraya alınmıştır. Faydalı eserlere sahip biridir. Ebi'l-Vakt hakkında rivayetlerde bulunmuştur. Zilka'de ayında Ra'sü'l-Ayn'de vefat etmiştir. Birçok kişi kendisinden faydalanmıştır. Cebir, Mukabele, Kadastro mühendisliği, Asal sayılar, Bağış hesapları, İstihrac ez-zamir(?), Bölme işlemi(?), Mantık, Felsefe ve Heyet alanında üst düzey bir konumda olup bu alanların tümüyle ilgili eserler vermiştir.¹³⁶ İbni Hacer onun özellikle Cebir konusunda çok ileri düzeyde olduğunu ifade etmesi için "ayet" tabirini kullanmaktadır.¹³⁷ Çok zeki biri olduğu anlaşılan er-Reşid, daha sonra göçe zorlanmıştı. Şam'a gönderildi daha sonra Ra'sü'l-Ayn'e dönerek burada H.589/1193 yılında öldü.¹³⁸

Muhammed İbn-i Abdullah İbn-i Muhammed İbn-i Eyyüb el-Kindi Ebu Abdullah er-Ruhavi

Yıldızların durumlarından ve devinimlerinden anlam çıkararak bir müneccim idi. el-Ma'ruf bi'l-"Müneccim" (Müneccim olarak bilinmekte idi): Rebi' İbn-i Süleyman, Muhammed İbn-i Ali es-Saiğ, Salih İbn-i Beşer ve bir cemaat hakkında Şam'da iken rivayetlerde bulunmuş; Muhammed Ahmet İbn-i Musa es-Simsar ve Abdulvahab el-Kilabi de Muhammed hakkında rivayetlerde bulunmuştur.¹³⁹

Yakub İbn-i Sabir İbn-i Berekat, el-Edib Ebu Yusuf el-Kuşiyu el-Harrani el-Bağdadi el-Menceniki eş-Şair

554 yılında dünyaya geldi. Hibetullah İbn-i Abdullah ibn-i es-Semerandi'den dersler aldı. Ebu'l-Habbab ve başkaları da onun hakkında yazılar yazdı. Irak'ta şairlerin en önde gelenlerinden biri olup "Divan"ı bulunmaktadır. Bağdat'ta mancınıklık, kılıç kullanımı eğitiminde, silah sanayisinde ve sporda şöhreti çok yayılmış olup kendi döneminde bu alanlarda onu kimse geçememiştir. Ayrıca dirayeti ve zekâsiyla da öne çıkmış olan bu şahsın "Umdetü'l-Mesalik fi Siyasete'l-Memalik (Devlet Yönetiminde En Üstün Yollar)" adlı eseri bulunmaktadır. Eser, savaşların durumlarını ve insanlara vermiş olduğu yorgunlukla eziyetleri, Suğur şehirlerinin fethi, kalelerin inşası, atlıların durumu, mühendislik ve benzeri konuları ihtiva etmektedir. Adı geçen kişi, yaşlı, hoş, büyük tevazu sahibi ve güzel söz söyleme ustası biriydi. İbn-i Hallikan, onun lakabının Necmeddin İbn-i Sabir olduğunu söylemektedir. Kendisi hakkında birçok kişinin rivayette bulunduğu bu kişi, 626 yılı sefer ayında vefat etmiştir.¹⁴⁰

¹³⁴ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.52, s.428-429.

¹³⁵ Bedrüddin Ayni, *Ukdu'l-Cumen*, Memlükler Dönemi, c.4, s.105.

¹³⁶ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.41,345; İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.6,s.456-457.

¹³⁷ İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.6,s.456-457.

¹³⁸ Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, c.41,345; İbn-i Hacer, *Lisan el-Mizan*, c.6,s.456-457.

¹³⁹ Zehebi, *İslam Tarihi*, c.24, s.161.

¹⁴⁰ Zehebi, *İslam Tarihi*, c.45, s.271-272.

Abdurrahman İbn-i Ömer İbn-i Berekat İbn-i Şuhane el-Muhaddis el-Âlim Siraceddin Ebu Muhammed el-Harrani:

610 küsurlu yıllarda Şam'da, Halep'te Mısır ve Musul'da çokça talebesi vardı. Çokça şeyler yazmıştır. Denildiğine göre âmâ olan ezberi çok güçlü olan bir kızı vardı ki "Kütüb-i Sitte" den kendisine bir şey sorulduğunda olağanüstü bir şekilde sorduğundan daha fazlasını verebiliyordu. El-Kadi Eba'l-Kasım İbn-i Harestani, Davud İbn-i Mulaib, İftihar el-Haşimi, Mismar İbn-i el-Uveys ve çokça kişiden dersler aldı. Hadiste sika (güvenilir), karşı tarafı anlayışla dinleyebilen birisiydi. Ebu Nasır İbn-i eş-Şirazi, icazetli olduğunu söylemektedir. İbn-i el-Müstevfi'nin nakline göre 619 yılı cemaziyelahir ayında Erbil'e gelmişti. Tarih ezberi güçlü olan bu kişi, Harranla ilgili **kırk ciltlik bir tarih** kitabı telif etmişti. Ayrıca konferanslarda sunmak üzere birçok yazmaları vardı, dedikten sonra "ona doğum tarihini sordum, bilmediğini söyledi. İkinci defa sorulduğunda ise 30'u aşmamış olmam lazım dedi. Kısa boylu biriydi" demektedir. 643 yılı cemaziyelahir ayında Meyyafarikin'de öldü.¹⁴¹

¹⁴¹ Zehebi, İslam Tarihi, c.47, s.176-177.

حران في المصادر الجغرافية عند المسلمين

MÜSLÜMAN COĞRAFİ KAYNAKLARDA HARRAN

Dr. Öğr. Ü. Khalid EL-AWAISI^{*1}

المقدمة

أسهم الجغرافيون والرحالة المسلمون في علم الجغرافيا والرحالات إسهامات عظيمة، سدوا بها ثغرة علمية بين الجغرافيين القدامى وتطور الجغرافيا في الوقت الحاضر. بل وتعدت في عمقها ما قام به القدماء وكانت مبنية على المشاهدة والرواية الدقيقة لكثير من الأمور، لكنها لم تخل من بعض القصص الخيالية والأساطير. ولم تنحصر إبداعات الجغرافيين المسلمين في تصحيح أخطاء من سبقهم، بل تعدت ذلك إلى وصفهم الدقيق للمدن ومعالمها واكتشافاتهم التي لم يسبقهم إليها أحد بالإضافة إلى رسمهم خرائط دقيقة للأقاليم وللعالم. وقد سطر الكثير من علماء المسلمين كتباً في جغرافية المدن والأقاليم وما زالت مؤلفاتهم ذات أهمية كبيرة حتى يومنا هذا. ولقد أضحت كتبهم وخرائطهم مرجعاً مهماً وذات أثر بالغ في تطور علم الجغرافيا الحديث. فكثير من المعلومات التي سطرها وتساعدا في فهم أفضل لعلم الإنسان، بالإضافة إلى تاريخ المدن وبيئتها ومناخها وثقافتها واقتصادها في أزمنتهم المتعاقبة. وقد كان الدافع الديني سبباً رئيساً في تطور هذا العلم بين المسلمين، إذ حث الإسلام على التفكير والنظر في السماوات والأرض، ومع انتشار الإسلام عبر الفتوحات، اطلع المسلمون على إسهامات من سبقهم في هذا المجال فتم استيعاب هذا التراث القديم وتطويره. كما كان لبعض الشعائر الإسلامية، كالصلاة والحج والصيام، أثر كبير في تطور هذا العلم. فمنذ فترة مبكرة اهتم علماء المسلمين بتحديد اتجاه القبلة، وأوقات الشروق والغروب والصلاة، الأمر الذي ارتبط بتطوير آليات ذلك جغرافياً وفلكياً. كما أضحت خطوط الطول والعرض والخرائط ذات دور مهم في كشف المسالك بين الممالك ومن ثم في مسح للعالم وأقاليمه وبحاره ومحيط كرتة الأرضية. فكانت إسهاماتهم في جميع حقول الجغرافيا: الفلكية والإقليمية والبشرية وحتى الاقتصادية. في هذا البحث سيتم التعرض لما خطه الجغرافيون والرحالة المسلمون حول مدينة حران العتيقة مع الإشارة إلى ديار مضر وإقليم الجزيرة المحيطين بها، بالإضافة إلى ما كتبه علماء آخرون في جغرافية هذه المدينة.

استخدم الجغرافيون المسلمون مصطلح الجزيرة² للإشارة إلى الجزء الشمالي من بلاد ما بين النهرين (دجلة والفرات)،³ فيقول صاحب كتاب حدود العالم من المشرق إلى المغرب أن "بلاد الجزيرة: بلاد يحيط بها من جهاتها الأربع نهران هما دجلة والفرات، ولهذا السبب دعيبت الجزيرة."⁴ وبعضهم نسبها للفرات فأسمائها بالجزيرة الفراتية،⁵ أو جزيرة أقور/أثور.⁶ وقبل الفتح الإسلامي كان العرب قد هاجروا واستقروا في هذه المنطقة بين النهرين وأطلقوا عليها أسماء القبائل التي استقرت بها؛ ديار مضر وديار ربيعة وديار بكر.⁷ فيذكر ابن الوردي "أرض الجزيرة:.. وتشتمل على ديار ربيعة ومضر، وتسمى ديار

¹ Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, elawaisi@gmail.com

² البكري، معجم ما استعجم، ج382-381/2: "والجزيرة أيضاً كور إلى جنب الشام معروفة. والكور التي تلي الشام المذكورة، هي المعروفة بديار مضر وربيعة والجزيرة... وسُميت الجزيرة لأنها بين الفرات ودجلة مثل الجزيرة. قال أبو جعفر: وكل بقعة في وسط البحر لا يعلوها البحر، فهي جزيرة، أي قد جزرت: قطعت وفصلت عن تخوم الأرض، فصارت منقطعة، ولهذا قيل لديار ربيعة ومضر جزيرة، لأنها بين دجلة والفرات، فقد انقطعت عن الأرض".

³ ابن الفقيه، أحمد بن محمد 1996: *البلدان* (بيروت: عالم الكتب) ص176؛ ينقل قوله عن ابن الأعرابي أن الجزيرة سُميت بهذا الاسم لأنها "تقطع الفرات ودجلة وقد تقطع في النهر". ينظر القزويني، زكريا بن محمد 1960، *آثار البلاد وأخبار العباد* (بيروت: دار صادر) ص351: "وانما سميت جزيرة لأنها بين دجلة والفرات". ابن عبد الحق، عبد المؤمن 1992، *مرصد الاطلاع على أسماء الامكنة والبقاع* (بيروت: دار الجيل) ج331/1. أبو الفداء، إسماعيل 1840، *تقويم البلدان*، (باريس: دار الطباعة السلطانية) ص273. انظر أيضاً الكعبي، عبد الحكيم، 2009: *الجزيرة الفراتية وديارها العربية* (بيروت: دار ربيعة، ديار مضر) دراسة في التاريخ الديني والسياسي والاجتماعي قبل الإسلام (دمشق: دار صفحات للدراسات والنشر) ص30.

⁴ المؤلف مجهول (توفي: بعد 372هـ) 2002: *حدود العالم من المشرق إلى المغرب* (القاهرة: الدار الثقافية للنشر) ص162.

⁵ ابن سعيد، علي بن موسى، *نشوة الطرب في تاريخ جاهلية العرب* (عمان: مكتبة الأقصى) ص604. الفلقشندي، أحمد بن علي 1989: *صبح الأعشى في صناعة الإنشاء* (بيروت: دار الكتب العلمية) ج395/1. ابن خلكان، أحمد بن محمد 1994: *وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان* (بيروت: دار صادر) ج147/5. ابن خلدون، *تاريخ ابن خلدون*، ج360/2، 371، 372، ج15/6.

⁶ ابن عبد الحق، *مرصد الاطلاع*، ج331/1. المقدسي، *أحسن التقاسيم*، ص29، 136. انظر أيضاً الكرمل، بطرس بن جبرائيل، *مجلة لغة العرب العراقية* (بغداد: مطبعة الآداب) ج60/8؛ "ان تسمية جزيرة أقور هي ديار أشور بالأعجمية وأن القاف لغة في الناء، وذكرها الهمداني باسم أثور وأثوريا".

⁷ المقدسي، *أحسن التقاسيم*، ص137. الحموي، *معجم البلدان*، ج494/2. الاصطخري، *المسالك والممالك*، ص14.

بكر، وهي ما بين دجلة والفرات وكلها تسمى بالجزيرة، وبها مدن وقرى عامرة.⁸ ومنهم من اقتصر على ديار مضر وديار ربيعة وألحق ديار بكر بديار ربيعة بما أن قبيلة بكر بن وائل جزء من قبيلة ربيعة.⁹ ويذكر البكري كور (مدن) الجزيرة ويذكر منها كورة حران.¹⁰

سكان المنطقة

كان الصراع على الجزيرة الفراتية قديماً، فقد كانت منطقة حدودية بين الروم والفرس وكان الحكم بها ينتقل فيما بينهم. ويبدو جلياً أن وجود العرب في هذه المنطقة قديم يسبق الفتح الإسلامي، كما يذكر الحموي وغيره. فقد ذكرت المصادر السريانية والفارسية والرومانية أسماء عربية على هذه المنطقة قبل الفتح الإسلامي وذلك يدل على أنهم كانوا يشكلون أكثرية سكانية وأن وجودهم فيها قديم يعود إلى قرون قبل الميلاد،¹¹ بل وبعضهم يعيد هذا الوجود إلى الألف الثالث قبل الميلاد.¹² والأسماء الموجودة من قبل الفتح الإسلامي لهذه الأقاليم تعود إلى القبائل العدنانية التي استقرت في مناطقها من الجزيرة الفراتية.¹³ وتعود هذه القبائل كما يذكر علماء الأنساب إلى عدنان¹⁴ وابنه معد وحفيده نزار¹⁵ الذي كان له أربعة أولاد من زوجتين منهم: مضر¹⁶ وربيعة.¹⁷ ومن أحفاد ربيعة وائل بن القاسم ومنه بكر. وكان سبب نزول هذه القبائل الجزيرة الفراتية نشوب حروب بينهم في جزيرة العرب وتبعاً للماء والكلأ والمتسع من المكان فسميت بهم (ديار مضر، وديار ربيعة، وديار بكر).¹⁸ وكان استقرار القبائل المضرية حول حوض الفرات - من حران إلى الرقة وسمساط وسروج إلى تل موزن - التي سميت الديار بهم (ديار مضر). وقد حدثت هذه الأحداث في القرون الأولى قبل الميلاد والقرون الأولى بعد الميلاد بالتدريج كما يرحح الكعبي.¹⁹ ويذكر الحموي أن "الديار في بلاد العرب كثيرة، ولكل قبيلة ديار تنزلها وتقيم فيها، فتسمى باسمها. لكن الذي يعرف باسمهم من تلك الديار قليل".²⁰ كان أهل الجزيرة الفراتية قبل الإسلام ينحازون سياسياً إلى البيزنطيين النصارى أحياناً وأحياناً أخرى للفرس المجوس.²¹ ذكر ابن حوقل -وقبله الاصطخري- أن طوائف من العرب من ربيعة ومضر سكنت الجزيرة حتى صارت لهم بها ديار ومراراً ويذكر أنها في الأصل ليست من ديار العرب فيقول أنه لم يسمع أحداً نسب أو عزا الجزيرة الفراتية إلى ديار العرب "لأن نزولهم بها وهي ديار لفارس والروم في أضعاف قرى معمورة ومدن لها أعمال عريضة فنزلوا على خفارة فارس والروم".²² فكانت هجرتهم إليها وهي تحت حكم أقوى امبراطوريتين قبل الإسلام الفرس والروم

⁸ ابن الوردي، سراج الدين 2008: خريده العجائب وفريده الغرائب (القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية) ص112.

⁹ انظر الحموي، معجم البلدان، ج2/494، والكعبي، الجزيرة الفراتية، ص33.

¹⁰ البكري، معجم ما استعجم، ج2/382-381: "والجزيرة أيضاً كور إلى جنب الشام معروفة. والكور التي تلي الشام المذكورة... وهي كورة الرقة، وكورة الزهاء، وكورة سروج، وكورة حران، وكورة شمشاط، وكورة حصن منصور".

¹¹ تذكر المصادر السريانية بيت عربياً للمنطقة الممتدة من نصيبين-ماردين إلى بازدي-وادي دجلة. وذكرت المصادر الفارسية اسم عربستان على منطقة نصيبين وما حولها، كما أطلقت بعض المصادر الرومانية كاسطرابون/سترابو اسم بلاد العرب على مناطق الجزيرة جنوب المناطق الكردية. والأسماء التي كانت متداولة بين العرب تدل على أن العرب كانوا أكثرية قسماً في البلاد في الجزيرة بأسمائهم. وقد أقامت بعض هذه القبائل أمارات مستقلة قبل الميلاد منها إمارة الحضر وتشير بعض النقوش إلى القاب ك "ملك العرب" لأقوام من قضاة. (انظر الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص49-50) ويذكر الكعبي أن الأراميون وهم من القبائل العربية القديمة التي كانت تسكن إقليم الجزيرة (1500-1200 ق.م) قبل هجرة القبائل العربية الحجازية واليمينية، وكانت لهم دويلات في الجزيرة مثل مملكة الرها وتل الأحمر وتل خلف (الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص51-53، 133)

¹² الخالدي، أحمد 2009: المدن والآثار الإسلامية في العالم (عمان: دار المعزز للنشر) ص136.

¹³ ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون، ج2/18: "واعلم أن جيل العرب بعد الطوفان وعصر نوح عليه السلام كان في عاد الأولى وثمود والعمالقة وطسم وجديس وأميم وجرهم وحضرموت، ومن ينتمي إليهم من العرب العاربة من أبناء سام بن نوح. لما انقرضت تلك العصور... ثم كان بناء البيت كما قصه القرآن، ثم بعثه الله (إسماعيل) إلى جرهم والعمالقة الذين كانوا بالحجاز، فأمن كثير منهم وأتبعوه. ثم عظم نسله وكثر، وصار بالجيل آخر من ربيعة ومضر ومن إليهم من إباد وعك وشعوب نزار وعدنان وسائر ولد إسماعيل، وهم العرب التابعة للعرب".

¹⁴ قد تم ذكر عدنان بما ارتبط بغزو نبوخذنصر لجزيرة العرب وكيف تم انقاذ سلالته عن طريق ابنه معد الذي تم انقاذه على يد بعض أنبياء الله وأودعوه حران.

¹⁵ ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون، ج2/359.

¹⁶ مضر بن نزار كان له من الأولاد الياس وقيس عيلان؛ ومن قبائل قيس عيلان هوازن التي ينتمي إليها قبائل ثقيف وبني عامر (والتي منها بنو نمير وبنو هلال وكلاب وكعب) الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص56.

¹⁷ ابن حزم، علي بن أحمد 1983: جمهرة أنساب العرب (بيروت: دار الكتب العلمية) ص292. الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص56؛ من قبائل ربيعة التي تنقسم إلى قسمين أسد وضبيعة أولاد ربيعة: من قبائل أسد المشهورة عنزة وعبد القيس ووائل بن قاسط والنمر بن قاسط. القلقشندي، صبح الأعشى، ج390/1؛ "القبيلة الثالثة (من نزار بن معد بن عدنان) ربيعة وهم بنو ربيعة بن نزار ويعرف بربيعة الفرس لأن أباه نزار أوصى له من ماله بالخيل قال في مسالك الأبصار وبالرحبة قوم منهم ولربيعة بطنان وهما أسد وضبيعة ابنا ربيعة ولكل منهما عدة أفخاذ وديارهم إلى الآن بالجزيرة الفراتية تعرف بديار ربيعة".

¹⁸ البكري، معجم ما استعجم، ج1/16-90.

¹⁹ الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص59.

²⁰ الحموي، الخزل، ج1/149-148: "... وهم على ما يُعرف عنهم أهل [تُجَعِب] ورحيل، وحسبي ما ذكرته على جهد الطاقة، وهو قليل"

²¹ نرى أنهم انحازوا إلى البيزنطيين النصارى في حربهم ضد الفرس خلال القرن الرابع الميلادي (الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص75-76) وكانوا يهاجمون البيزنطيين كما تنص رسالة اسقف نصيبين في القرن الخامس (الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص104، 110). انظر أيضاً طقوش، محمد سهيل 2011: تاريخ الخلفاء الراشدين الفتوحات والإنجازات السياسية، (بيروت: دار النفائس) ص57.

²² ابن حوقل، صورة الأرض، ص29. وقد ذكر الحمد أن أول ذكر لحران يعود إلى شلما ناصر الثالث الأشوري (سنة 857 ق.م) الذي بنى بها قصرًا ومعبدًا لإله الشمس وأنه جلب إليها جالية آشورية اختلطت بشعبها الآرامي والعربي؛ الحمد، محمد 1998: صابنة حران وإخوان الصفا، (دمشق: الأهالي للطباعة والنشر) ص7-8. فيدل على أن العرب كانوا بها منذ القدم قبل هجرة القبائل المضرية إليها في القرون الأولى للميلاد، ويذكر الحمد أنهم سكنوا هذه البلاد منذ أواسط الألف الثالث قبل الميلاد (ص9) وأن قبائل قيس بن عيلان أسسوا إمارة الرها 132 قبل الميلاد وكان أول ملك منهم "الأبجر"

(البيزنطيين) فكانوا تحت سيادة هذه الأمم ومتمردين عليها أحياناً.²³ وإبان الفتح الإسلامي كان بنو هلال²⁴ وأجزاء من بني عامر (نمير بن عامر بن صعصعة) يسكنون مدينة حران.²⁵ أما المناطق المحيطة بحران فكان يسكنها بنو تميم وأجزاء من بني سليم وكانت تعمل لهم بها مقاود الإبل الحرائية من كئان وشعر.²⁶ ويذكر الاصطخري أن هؤلاء القبائل يسكنون بين البادية والقرى حيث أن لهم صحارى يسكنون بها من أجل الماء والكلأ فيقول: "وبالجزيرة مفاوز يسكنها قبائل من ربيعة ومضر أهل خيل وغنم، والإبل عندهم أقل منها بالبادية، وأكثرهم متصلون بالقرى وبأهلها، فهم بادية حاضرة".²⁷ ويضيف ابن حوقل على هذا النص بعض الأمور ويفصل أكثر في القبائل القاطنة هناك: "وكان يسكنها قبائل من ربيعة ومضر أهل خيل وغنم وإبل قليلة وأكثرهم متصلون بالقرى وبأهلها فهم بادية حاضرة فدخل عليهم في هذا الوقت من بطون قيس عيلان الكثير من بني قشير وعقيل وبني نمير وبني كلاب فأزاحوهم عن بعض ديارهم بل جأها وملكوها غير بلد وإقليم منها كحران وجسر منبج والخابور والخانوقة وعرابان وقرقيسيا والرحبة في أيديهم يتحكمون في خفاثرها ومراقها".²⁸ وكما نرى من نص ابن حوقل أن الهجرات لم تتوقف بعد الفتح الإسلامي بل كان هناك تدافع أو مدافعة بين القبائل على هذه الأرض فملكها في القرن الرابع الهجري/ العاشر الميلادي قبائل أخرى وعاد بنو عامر إلى منطقة البحرين حيث كانوا أولاً بعد تغلب ملوك بني سلجوق.²⁹

الأديان

كثير من السكان العرب قبل الإسلام، اندمجوا في ثقافات المنطقة الواسعة واعتنقوا الأديان المعروفة في زمانهم ودانوا بعقائدها. ويذكر ابن حوقل أن طوائف العرب القاطنة في المنطقة تنصرت؛ "حتى إن بعضهم تنصرت ودان بدين النصرانية مع الروم مثل تغلب من ربيعة بأرض الجزيرة".³⁰ ويعزى اعتناقهم للنصرانية في القرن الأول الميلادي في بعض المصادر كما يذكر ابن ديسان أو بدريسان (ت 222م)،³¹ هذا بالإضافة إلى تأثير أقل لأديان أخرى كاليهودية والصابئة.³² وتذكر بعض الروايات أن بعضهم كان على الوثنية كما يروى عن الراهب ملكي في القرن الرابع الميلادي.³³ وبعد وصول المسلمين اعتنق عدد كبير من أهل المنطقة الإسلام، كما بقي عدد منهم على النصرانية، فيذكر المؤرخون فرق النصاري في حران وما حولها تحت حكم المسلمين. يفصل في ذلك المقريزي قائلاً: "النصاري فرق كثيرة... المرقولية، وهم الرهاويون الذين كانوا بنوحي حران وغير هؤلاء. فمنهم من مذهبه مذهب الحرانية، ومنهم من يقول بالنور والظلمة، والثنية كلهم يقرّون بنبوة المسيح عليه السلام". كما ويذكر ابن الوردي أن أغلب أهل الجزيرة الفراتية من النصاري والخورج: "وأكثر أهلها نصارى وخورج".³⁴

أريو،³⁵ ويضيف أنه تم اكتشاف تمثالا نذريا مقدما لإله القمر مؤرخا بسنة 165م مقدما حاكم ديار وائل (ص10). وتذكر تمارا جرين أن بدأوا يتمددوا في المنطقة قبل القرن الرابع قبل الميلاد. وأن الحكام العرب للمنطقة حول حران نقشوا كتابات تذكارية للإله "سين" في القرن الثاني والثالث بعد الميلاد. Green, Tamara M. 1992, The City of the Moon God: Religious Traditions of Harran. Leiden: Brill, p. 39, 46. كان العرب في هذه الديار متمردين على السلطتين الرومية والفرسية بل وأنهم لم يقبلوا قوانين بيزنطة ولا فارس وحاولته هذه القوتان إخضاعهم واستخدمهم ضد أعدائهم، بل وجعلوا عليهم أميرا خاضعا لهم. انظر سيفال ج ب. 1988: الرها المدينة المباركة (حلب: دار الرها للنشر) ص174-176. ووجدت كتابات منقوشة 30كم شرقي شمال حران مؤرخة لسنة 165م يدعوا "شليطا داعرب" أي شليطا العرب لأجل حياة سيده الملك وائل بار سهرو ملك الرها (ص30).

²⁴ تنتسب إلى هلال بن عامر بن صعصعة بن معاوية بن بكر بن هوازن بن منصور بن عكرمة بن خصفة بن قيس عيلان بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان. يذكر ابن خلدون في تاريخه (ج6/15): "كان بنو عامر بن صعصعة كلهم بنجد، وبنو كلاب في خنصرة [بلدية من أعمال حلب تحاذي قنسرين نحو البادية] والرّبعة من جهات المدينة وكعب بن ربيعة فيما بين تهامة والمدينة وأرض الشام. وبنو هلال بن عامر في بساط الطائف ما بينه وبين جبل غزوان ونمير بن عامر معهم. وجشم محسوبون منهم بنجد، وانتقلوا كلهم في الإسلام إلى الجزيرة الفراتية مسلك نهر حران ونواحيها. ويذكر القلقشندي، صبح الأعشى، ج1/392: "ومن بني عامر نمير بن عامر بن صعصعة قال في العبر وكانت منازلهم الجزيرة الفراتية والشام بعدوتي الفرات قال وهم إحدى جمرات العرب وكان لهم كثرة وعدة في الجاهلية والإسلام ودخلوا الجزيرة الفراتية وملكوها حران وغيرها ثم غلبهم عليها خلفاء بني العباس أيام المعز بالله فهلكوا بعد ذلك وبدوا". الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص 64.

²⁵ القلقشندي، صبح الأعشى، ج1/396-395، "ومن بني عامر بن صعصعة أيضا بنو عقيل وهم بنو عقيل بن كعب بن ربيعة بن عامر بن صعصعة قال في العبر وكانت مساكنهم بالبحرين في كثير من قبائل العرب وكان أعظم القبائل هناك بنو عقيل هؤلاء وبنو تغلب وبنو سليم وكان أظهرهم في الكثرة والغلب بنو تغلب ثم اجتمع بنو عقيل وبنو تغلب على بني سليم فأخرجوهم من البحرين ثم اختلف بنو عقيل وبنو تغلب بعد مدة فغلب بنو تغلب على بني عقيل فطردوهم عن البحرين فساروا إلى العراق وملكو الكوفة والبلاد الفراتية وتغلبوا على الجزيرة والموصل وملكو تلك البلاد وكان منهم المقلد وقرواش وقريش وابنه مسلم ملوك الموصل وبقيت بأيديهم حتى غلبهم عليها ملوك بني سلجوق فتحولوا عنها إلى البحرين حيث كانوا أولاً". الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص 64.

²⁶ الهمداني، الحسن بن أحمد 1884: صفة جزيرة العرب (لبن: بريل) ص132. الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص 64

²⁷ الاصطخري، المسالك والممالك، ص54. يذكر ابن حوقل، محمد بن علي 1938، صورة الأرض (بيروت: دار صادر) ص228 ""وبالجزيرة براري ومفاوز وسبخ (ما لم يحرث ولم يُعمّر لمولحتة) بعيدة الأقطار تنتجع لامتيار الملح والأشنان والقلّي".

²⁸ ابن حوقل، صورة الأرض، ص228.

²⁹ القلقشندي، صبح الأعشى، ج1/396-395. الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص 64.

³⁰ ابن حوقل، صورة الأرض، ص29.

³¹ الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص74-75.

³² الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص69.

³³ يروي القديس جيروم، عن الراهب ملكي أنه وقع في أسر الإسماعيليين البدو، الذين يركبون الخيول والجمال ويلبسون الجلابيب. وكما في نص سرياني قديم في المتحف البريطاني تذكر أنهم كانوا يأسرون الرهبان ويرغموهم على عبادة الأصنام (سيفال، الرها، ص174). وتسميهم المصادر السريانية بـ "طابه" نسبة لقبيلة طيئ القحطانية (سيفال، ص 30).

³⁴ ابن الوردي، خريدة العجائب وفريدة الغرائب، ص112.

جغرافية الجزيرة وحران

من الجغرافيين المسلمين الذين ذكروا حران وديار مصر والجزيرة، أبو القاسم محمد بن حوقل أو محمد بن علي النصيبي أو النصيبي (ت. 367 هـ/ 977 م) وهو من أهل الجزيرة الفراتية. وقد ذكر أن هذه الجزيرة التي بين دجلة والفرات تشتمل على ديار ربيعة ومضر⁴⁸ وأنها جَوْجُو - صدر- الأرض كما اتفق علماء مسالك الأرض وعلم الهيئة⁴⁹. وقد مدح هذا الإقليم قائلاً أن الجزيرة "إقليم جليل بنفسه شريف كان بسكانه وأهله رفة بخصبه كثير الجبابات لسلطانه إذ كانت الأحوال والأموال والدخل على سلطانه داخل من وجوهه وخارج من مظائه وقد اختلت وتغيرت وانتقلت أملاكها وباد رجالها وأربابها وتنصّر أبطالها"⁵⁰. وقد زاد في فضائل هذا الإقليم البشاري المقدسي قائلاً: "إقليم أقور: هذا أيضا إقليم نفيس ثم له فضل [على غيره] لأن به مشاهد الأنبياء ومنازل الأولياء [وكم قد أخرج من المحدثين والعلماء]، به استقرت سفينة نوح على الجودي وبه سكن أهلها وبنوا مدينة ثمانين وبه تاب الله على قوم يونس وأخرج منه العين، ومنه دخل الظلمات ذو القرنين، وبه كانت عجائب جرجيس مع دانياناه وفيه أنبت الله تعالى ليونس اليقطينة ومنه خرج نهر الملة المبارك المذكور دجلة؛ أليس به مسجد يونس بتل توبة يقولون سبع زورات له يعدلن حجة، مع مشاهد كثيرة وفضائل جمة ثم هو ثغر من ثغور المسلمين ومعقل من معقلهم... هو واسط بين العراق والشام، ومنازل العرب في الإسلام، ومعقل الخيل العتاق، ومنه ميرة أكثر العراق، رخيص الأسعار جيد الثمر ومعقل الأخابور.. وبه النعم والمشاهد والثغور والمساجد. إلا أنه بيت الذغار والطريق فيه صعوبة وقد خربت الروم ثغوره وهذا مثاله وشكله"⁵¹. وقد قسم المقدسي في كتابه هذا الإقليم على بطون العرب فجعلها ثلاثة أقسام كغيره من الجغرافيين وذكر أن به أربع نواح؛ ناحية جزيرة ابن عمر وناحية سروج وناحية الخابور وناحية الفرات⁵². وعند ذكر حدود الجزيرة من الناحية الجنوبية المرتبطة بديار العرب يذكر ابن حوقل أنها: "من بالس⁵³ إلى أن تجاوز الانبار فمن حدّ الجزيرة". وكذا يذكر المسافات في الجزيرة وما يرتبط بحران قائلاً: "ومن رأس العين إلى حران ثلاثة أيام ومن حران إلى جسر منيج بومان، ومن حران إلى الرها يوم ومن الرها إلى سميساط يوم، ومن حران إلى الرقة ثلاثة أيام"⁵⁴. ويذكر أيضا المسافة "من آمد إلى حران على الطريق الذي تسلكه الغزاة والمجاهدون إلى شمشاط وعلى سميساط إلى ملطيه نحو خمسة أيام"⁵⁵. ويفصل المسافات في إقليم الجزيرة بشكل قريب وأحيانا مطابق لغيره من البلدانيين والجغرافيين المسلمين في كتبهم، وذكر ابن حوقل هنا ملاحظة أن المجاهدين يسلكون طريقا يمر بحران ومنها لغيرها من بلاد الروم، لكونها قريبة من الثغور.

وقد رسم عدد من الجغرافيين خرائط لأرض الجزيرة ونرى مركزية حران في هذه الخرائط القديمة. فنرى في هذه الخرائط الطريقة التي يشار إلى حران بها بشكل يدل على حجم المدينة بالمقارنة مع المدن المحيطة بها. ونرى بأن المقدسي رسم لحران أكبر دائرة مقارنة بمدن الجزيرة الأخرى ووضعها على مفترق طرق تربطها بالمدن التي حولها. أما ابن حوقل فإن خارطته ربما هي الأدق لمنطقة الجزيرة وأكثرها تفصيلا بما أنه من أهلها وأعلم بتفاصيلها، وقد عرضها على الاضطخري فاستحسنها⁵⁶. ففي رسمه لإقليم الجزيرة يصور ابن حوقل ما هو على غربي نهر دجلة على الطريق من بلد⁵⁷ إلى الجسر من المدن برفعيه⁵⁸، أزمه⁵⁹ نصيبين⁶⁰، دارا⁶¹، كفر توتا⁶²، رأس عين⁶³، تل بنى سيار⁶⁴، حران. ومن ثم يصور من حران يأخذ طريقا إلى الأسفل إلى سروج، وبين هذا الطريق ونهر دجلة رسم جبلا تتصل به مدينتا ماردين والرّها.

48 ابن حوقل، صورة الأرض، ص225. انظر أيضا الاضطخري، المسالك والممالك، ص52.

49 ابن حوقل، صورة الأرض، ص209.

50 ابن حوقل، صورة الأرض، ص209-210.

51 المقدسي، أحسن التقاسيم، ص137-138.

52 المقدسي، أحسن التقاسيم، ص137-142.

53 بالس هي مسكنة حاليا غرب الفرات.

54 ابن حوقل، صورة الأرض، ص210. ويذكر الاضطخري، المسالك والممالك، ص60: "ومن حران إلى الرّها يوم... ومن حران إلى الرّقة 3 أيام." انظر أيضا: ابن خردادبه، المسالك والممالك، ص229؛ أنه "ومن حران إلى الرّها سكتان" وأيضا ص96، 215 "ومن الرّها إلى حران وهي مدينة أربعة فراسخ". انظر أيضا ابن جعفر، قدامة 1981، الخراج وصناعة الكتابة (بغداد: دار الرشيد للنشر) ص113: "ومن الرّها إلى حران وهي مدينة أربعة فراسخ"، ص129: "ومن حران إلى الرّها سكتان".

55 ابن حوقل، صورة الأرض، ص353.

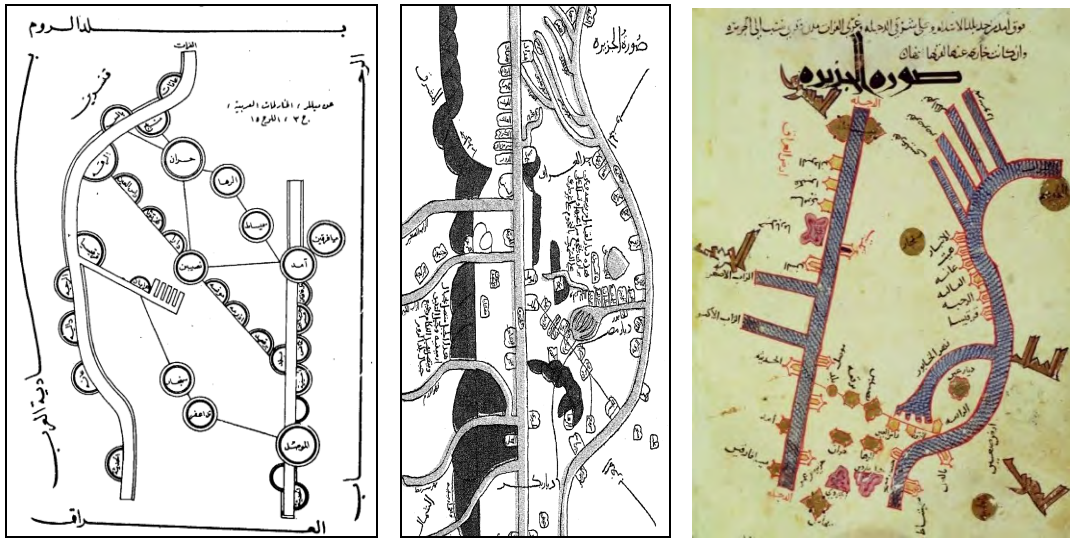
56 ابن حوقل، صورة الأرض، ص329.

57 بلد أو بلط هو الاسم القديم لمدينة إسكي موصل والتي تقع 50 كم شمال غرب مدينة الموصل في محافظة نينوى. انظر جبو، يوسف جرجيس 2014، "كورة نينوى وأعمالها في العصور الإسلامية دراسة تحليلية في معالمها العمرانية" في مجلة دراسات موصلية. العدد 44، السنة 13، ص9، 23. انظر أيضا العمري، ياسين خير الله الخطيب 1955، منية الأدياء في تاريخ الموصل الحدياء، (الموصل: مطبعة الهدف) ص114؛ آغا، عبد الله أمين 1974، بلد "أسكي موصل": تاريخها وأثارها (الموصل: مطابع الجمهور) ص13. انظر أيضا محمد، محمود الحاج قاسم، 2013، مدينة بلد تاريخها وأثارها ومشاهير أطباؤها. http://www.baytalmosul.com/1575160415831603157816081585-16051581160516081583-15751604158115751580-1602157515871605/16

58 اختلف في مكان برفعيه لكن يرجح يوسف جرجيس أنها ليست في العراق كما يعتقد البعض لعدم تطابق المسافات التي يذكرها الجغرافيون في صدر الإسلام، وأنها داخل الحدود السورية ضمن ناحية اليعربية. انظر جرجيس، يوسف، 2005. نصوص وتعليقات: ابن كانت تقع برفعيه، في العراق أم في سوريا؟ في مجلة "موصليات" العدد 12، أيلول 2005. ص23-28. وربما هي قرية سبع جفار قرب الرميلان في منطقة اليعربية والتي تبعد عن بلد/ اسكي موصل حوالي 80كم.

59 لم تعد هذه المدينة موجودة لكنها تقع بالقرب من قرية "أم رجيم" و "عطشان" في سوريا وتبعد حوالي 50 كم من نصيبين في تركيا. يذكر الزبيدي صاحب تاج العروس من جواهر القاموس "قال البلاذري أنزومة من ديار ربيعة قرية قديمة أخذها الحسن بن عمر بن الخطاب التغلبي من صاحبها وبنى بها قصرا وحصنها وقال أحمد بن الطيب السرخسي في رحلته ان بينها وبين برفعيه خمسة فراسخ وبينها وبين سنجار عشرة فراسخ وفيها نهر يشقها وينفذها إلى آخرها وعليه في وسط المدينة قنطرة معقودة بالصخر والجص قال ياقوت وهي اليوم من أعمال الموصل من كورة تعرف بين النهرين بين كورة البلقاء ونصيبين واليهما ينسب أبو عبد الرحمن عبد الله بن محمد بن اسحق الأندلسي النصيبيني قال ابن عساكر أنزومة من قرى نصيبين"

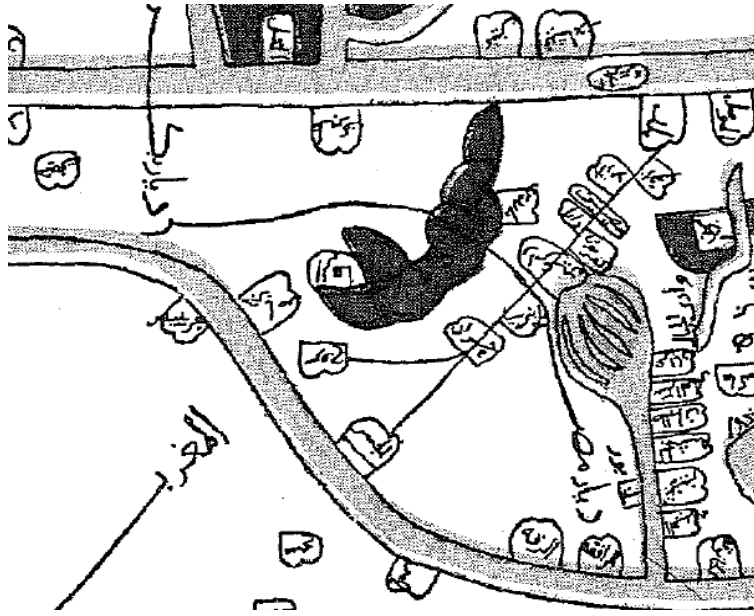
60 نصيبين تقع حاليا ضمن حدود تركيا على حدودها مع سوريا وتقبلها مدينة القامشلي وهي تتبع اداريا لمحافظة ماردين وتبعد عن مركز ماردين حوالي 60 كم.

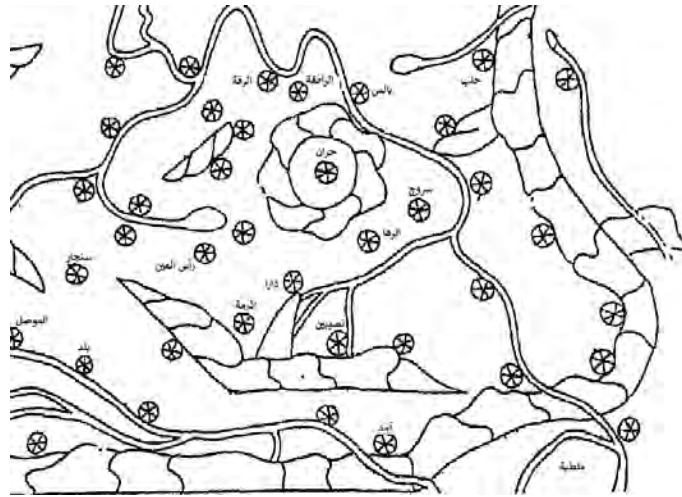
خرائط الجزيرة الفراتية للاصطخري (يمين)، ابن حوقل (وسط) والمقدسي (يسار)، وتظهر فيهم حران.⁶⁵

ونرى في خارطة ابن حوقل أن طريقة كتابة ديار مضر تمت بطريقة يظهر بها حدود هذا الإقليم والمدن التي تدخل به ومن ثم يفصل ذلك قولاً: "وديار مضر فهي من هذه الجزيرة قائمة حدودها وكذلك ديار بكر وديار ربيعة تعرف كل ناحية من المجاورة لها بأوصافها وأقطارها وحدودها ومدنها، وأجل مدينة لديار مضر الرقة وهي والرافقة مدينتان كالمتلاصقتين وكل واحدة بانئة من الأخرى بأذرع كثيرة وفي كل واحدة منهما مسجد جامع وهما على شرقي الفرات." ويذكر بعد الرقة مدينة حران قائلاً: "وحران مدينة تلي الرقة في الكبر... وكان لها غير رستاق عظيم وكورة جليلة... وهي مدينة في بقعة يحتف بها جبل مسيرة يومين في مثلها وجميعها مستواه".⁶⁶

⁶¹ دارا تقع حالياً ضمن حدود تركيا واسمها الحالي أغوز (Oğuz) وتتبع ادارياً لمحافظة ماردين وتبعد عن مركزها.
⁶² خربة كفرنوثا تقع جنوب قزلباشماردين في تركيا على الحدود السورية على احد فروع نهر الخابور وهي تتبع لمحافظة ماردين وتبعد عن مركز ماردين حوالي 35 كم. لها اسمان كفرنوثا (Kefertut) و كوتشلو (Koçlu). Gök, H. "XIII ve XIV. Yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü". Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 4 (1): 156. Merâsidü'l-İttilâ' ve Anadolu'ya Dair Kayıtları".
 الحموي، معجم البلدان، ج4/468
⁶³ رأس العين مدينة أثرية تاريخية قديمة على الحدود التركية السورية، منقسمة الى جزئين جزء في سوريا بنفس الاسم وجزء في تركيا باسم جيلان بنار (Ceylanpınar) انظر Gök ص 150.
⁶⁴ وتل بني سيار مدينة صغيرة عليها سور من حجر وهي على مرحلة من رأس عين. وحصن مسلمة حصن منيع بناه مسلمة ابن عبد الملك بن مروان وهو على تل بني سيار. نزهة المشتاق في اختراق الأفاق - الإقليم الرابع ص214. ويقع حصن "مسلمة بن عبد الملك" في مدينة الفار على بعد 75 كم شمال مدينة "الرقة" بالقرب من قرية "حمام التركمان". الإحداثيات: 36°32'16"E 6°56'39"N
⁶⁵ مخطوطة المسالك والممالك للاصطخري في القاهرة، بدار الكتب المصرية. خارطة المقدسي من: شاكرا، فلاح، 1988، المقدسي (بغداد: دار الشؤون الثقافية العامة)، ص 45.
⁶⁶ ابن حوقل، صورة الأرض، ص226. ويذكر الاصطخري، المسالك والممالك، ص53؛ الأمر بصيغة مختصرة. ابن خرداذبة، المسالك والممالك، ص246؛ "ثم أعمال ديار مضر في الغرب الرها حران سروج المدير البلخ تل موزن رابية بني تميم قريات الفرات شاطئ الفرات مازح عمر ومن الجانب الغربي من الفرات الهني والمرى". انظر أيضا قدامة بن جعفر، الخراج، ص177: "ثم أعمال ديار مضر في الغرب، الرها، حران، سروج، المدير، البلخ، تل موزن رابية بني تميم، قريات الفرات، شاطئ الفرات، مازح عمر، ومن الجانب المغربي من الفرات، الهني، والمرى". انظر أيضا الهمداني، صفة جزيرة العرب، ص132؛ "ثم تأتي الفرات من بلد الروم شاقاً في طرف الشام على التواء إلى العراق فغربيه ديار كلب وشرقيه ديار مضر، ومن المدن الرافقة وهي على شط الفرات ... وحران ... والرّها لبني سليم... ومربعا والخابور ... ثم آخر ديار مضر رأس العين".

خارطة ابن حوقل لديار مصر، وتظهر في وسطها حِران. فيذكر تضاريسها وأنها مستوية في الأرض ويحيط بها جبل كبير تم تصويره في الخارطة التي رسمها. كما ويذكر أنها كانت في الماضي (وقد تغير الحال بسبب الأوضاع السياسية) لها رستاق عظيم، أي ناحية أو مقاطعة لها عدد كبير من القرى. أما المقدسي (ت. 380هـ/990م) فيذكر بأن حِران "مدينة نزيهة عليها حصن من حجارة على عمل ايلياء في حسن البناء"⁶⁷ فنرى مدحه لهذه المدينة وحصنها ويربط حسن بنائها وحجارتها بمدينته ايلياء/ بيت المقدس، التي لا يشبهها عادة بأي مدينة أخرى. ويذكرها الادريسي (ت. 560هـ/1166م) بأنها من غرر البلاد وأن "لها رساتيق وعمارات وموضعها في مستو من الأرض يحيط بها جبل شامخ مسافته يومان."⁶⁸ ويصور ذلك في خارطته لهذه المنطقة كما ويصور الجبل الذي يحيط بها على شكل دائرة في وسطه حِران.

خارطة الادريسي للجزيرة الفراتية وتظهر حِران في وسط سلسلة جبال.⁶⁹

أما ابن جبير الذي مرَّ بحِران سنة 580هـ/1184م، فمدح أبنيتها وحصنها، بعد أن ذم جوها قائلاً: "بلد لا حسن لديه، ولا ظل يتوسط برديه، قد اشتق من اسمه هوأوه، فلا يألف البرد ماؤه، ولا تزال تتقد بلفح الهجير ساحاته وأرجاؤه، ولا تجد فيه مقيلاً، ولا تنتفس منه الا نفساً ثقيلًا، قد نبذ بالعراء، ووضع في وسط الصحراء، فعدم رونق الحضارة، وتعرت أعطافه من ملابس النضارة. أستغفر الله!"⁷⁰ بعد هذا الذم اللاذع لهذه المدينة في موقعها وجوها وهوائها يستغفر الله ابن جبير ويبدأ بوصف محاسنها ويبدأ بارتباطها بخليل الله إبراهيم وارتباطها بالأولياء والصالحين ومن ثم يصف سورها المتين وجوامعها التي قلَّ له مثيل واسواقها المنتظمة المسقوفة العجيبة والمدرسة والمارستان.⁷¹ وعندما زارها ناصر خسرو في فصل الشتاء منتصف القرن الحادي عشر (نهاية

⁶⁷ المقدسي، أحسن التقاسيم، ص141.

⁶⁸ الإدريسي، نزهة المشتاق، ج2/664.

Miller, K. 1927. Mappae Arabicae: Arabische Welt-Und Länderkarten, III. Band: Asien I: Vorder-Und Südasien. Stuttgart: Selbstverlag des Herausgebers. p.17.⁶⁹

⁷⁰ ابن جبير، رحلة ابن جبير، ص197.

⁷¹ ابن جبير، رحلة ابن جبير، ص197-199.

شهر ديسمبر 1046م) لم يذكر عن مدينة حران سوى أن "هاؤها في ذلك الوقت كهواء خراسان أيام النوروز".⁷² ويذكرها الحموي قائلاً: "وهي مدينة عظيمة مشهورة من جزيرة أفرس، وهي قسبة ديار مضر"، وقد ذكر حررها الذي شكها منه من زارها أيضاً.⁷³ ومن هنا نرى أن حران قد عادت عاصمة أو قسبة لديار مضر في وقت لاحق بعد أن كانت القسبة لفترة طويلة مدينة الرقة. وقد ذكرها أبو الفداء (ت. 732هـ/1331م) بأنها كانت في الماضي مدينة عظيمة أما في زمانه فهي خراب وأعاد ما ذكر عنها الحموي والعريزي.⁷⁴ ويذكر شيخ الرقة دمشقي (ت. 727هـ/1327م) أن القسبة كانت الرقة ثم صارت إلى حران.⁷⁵ يؤكد ذلك ابن عبد الحَقّ (ت. 739هـ/1338م) أنها قسبة لديار مضر: "حران: مدينة قديمة قسبة ديار مضر"⁷⁶ وهذا متعلق بعدة عوامل منها الحالة السياسية.

أحداثيات حران

أوضح الجغرافيون امتداد ديار الجزيرة فذكروا أن ديار مضر، التي منها حران، تقع بمحاذاة نهر الفرات وتشمل السهول التي يرويها نهر البليخ الذي ينبع من عين الذهبانة (عين العروس - تل أبيض) من أرض حران.⁷⁷ ويصب في نهر الفرات أسفل مدينة الرقة في ديار مضر.⁷⁸ على أن المقدسي، وصف إقليم الجزيرة تحت اسم "إقليم أفرس أو أثور".⁷⁹ ويتم ذكر حران كجزء من الإقليم الرابع كما يقسمه الجغرافيون،⁸⁰ ويذكر بعضهم خطوط الطول والعرض لهذه المدينة؛ فيذكر عز الدين ابن شداد أن: "طالعتها الجوزاء وعطارد. طولها سبع وسبعون درجة. عرضها ست وثلاثون درجة وأربعون دقيقة"،⁸¹ ويستشهد الحموي ببطليموس في خطوط الطول والعرض قائلاً: "طول حران اثنتان وسبعون درجة وثلاثون دقيقة، وعرضها سبع وعشرون درجة وثلاثون دقيقة، وهي في الإقليم الرابع، طالعتها القوس ولها شركة في العواء تسع درج ولها النسرة الواقع كله ولها بنات نعش كلها تحت ثلاث عشرة درجة من السرطان يقابلها مثلها من الجدي، بيت ملكها مثلها من الحمل بيت عاقبتها مثلها من الميزان". كما يذكر أنه حكى أن بطليموس صاحب المجسطي عند قياسه قطر الأرض، "فاس حران، وزعم أنها أرفع الأرض، فوجد ارتفاعها ما عدت"، ومن ثم قاس جبل من جبال آمد وبالمقارنة بينهم وصل إلى مراده.⁸² ويستشهد الحموي برأي آخر في الطول والعرض من كتاب الزيج للعالم أبي عون إسحاق بن علي⁸³ قائلاً: "طول حران سبع وسبعون درجة، وعرضها سبع وثلاثون درجة". ويرسم أبو الفداء جدولاً به خطوط الطول والعرض لمدينة الجزيرة ومنها حران:

ضبط الاسماء	سابع الامتاليم العرقيه وهو للجزيرة بين دجلة والفرات				الاسماء البلدان	اسماء البلدان	خطوط الطول		
	الاقليم العرقي	الاقليم الطبيعي	العرض					الطول	
			د	ر				د	ر
من المشرق بفتح الميم وتشديده الراء المصطنع وفي آخرها نون بعد الف	من ديار مصر	من الرابع	ن	ر	د	ر	قياس حران		

خطوط الطول والعرض لمدينة حران (أبو الفداء، تقويم البلدان، ص 276)

⁷² خسرو، ناصر 1983، سفر نامة (بيروت: دار الكتاب الجديد) ص 44.

⁷³ الحموي، معجم البلدان، ج 2/235.

⁷⁴ أبو الفداء، تقويم البلدان، ص 77.

⁷⁵ الدمشقي، محمد بن ابي طالب 1865، نخبة الدهر في عجائب البر والبحر (قوبنهاغ: مطبعة الاكاديمية الامبراطورية) ص 191.

⁷⁶ ابن عبد الحق 1992، ج 1: 331.

⁷⁷ ابن سراجيون، سهراب 1929: عجائب الاقاليم السبعة الى نهاية العمارة وكيف هيئة المدن (فيينا: مطبعة أدولغ هولزهوزن) ص 121. ويذكر ابن خرداذبه، عبيد الله 1889: المسالك والممالك (لیدن: بريل) ص 175؛ "ومخرج البليخ من عين الذهبانة من أرض حران ويصب في الفرات أسفل الرقة العوجاء". أنظر أيضاً أبو الفداء، تقويم البلدان، ص 52: "وأول البليخ من أرض حران من عين يقال لها: الذهبانة ويسير مشرقاً ويمر على ظهر مدينة الرقة من شمالها، ثم يصب في الفرات أسفل من الرقة".

⁷⁸ الحموي، معجم البلدان، ج 4/494. الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص 34.

⁷⁹ المقدسي، أحسن التقاسيم، ص 136.

⁸⁰ المقدسي، أحسن التقاسيم، ص 60.

⁸¹ ابن شداد، عز الدين محمد بن علي 1978: الأعلام الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة (دمشق: منشورات وزارة الثقافة) ج 3/65. ويذكر قياساً آخر ابن سعيد المغربي، علي بن موسى 1970، الجغرافيا (بيروت: منشورات المكتب التجاري للطباعة والنشر والتوزيع) ص 44: "حران القديمة، وهي من حيث الطول خمس وستون درجة والعرض ست وثلاثون درجة"، وكذلك الفلقشندي، صبح الأعشى، ج 4/322: "قال في تقويم البلدان والقياس أنها حيث الطول ثلاث وستون درجة والعرض سبع وثلاثون درجة".

⁸² الحموي، معجم البلدان، ج 1/19.

⁸³ لا نعرف الكثير عن أبو عون، اسحق بن علي وكتابه الزيج، ويذكر نانيلو أن أغلب ما نقله الحموي من أبو عون مستمد من الخوارزمي وكتابه صورة الأرض. ولم يستشهد أي كاتب آخر بأبو عون لذا ربما كان هو الكاتب أو الناسخ لكتاب الخوارزمي. انظر: Al-Hamawī. 1959. The Introductory Chapters of Yāqūt's Mu'jam Al-Buldān. Brill Leiden. p.11. سليمان بن سمرة بن جندب الفزاري، (توفي سنة 188هـ/777م)، يعتبر أول فلكي عربي صنع الأسطرلاب وكتب عنه وعن التقويم، صاحب كتاب الزيج على سني العرب، حيث استخرج جدولاً حسابياً فلكياً يبين مواقع النجوم وحساب حركاتها وهو ما عرف بالزيج

ويبدو أن الاختلاف بسبب المدارس المختلفة في تحديد خط الصفر الذي يمر بأقصى سواحل غرب إفريقيا أحياناً أو بجزيرة سرينديب (سيلان) التي اعتقدوا أنها تقع على خط الاستواء، وبعد تحديد خط جرينتش في نهاية القرن التاسع عشر نجد أن حران تقع على الإحداثيات التالية: 39°52'36"شمال، 39°02'02"شرق.

قبلة حران

اهتم الجغرافيون بدقة خطوط الطول والعرض، وشاطروهم الفقهاء هذا الاهتمام خصوصاً عندما تعلق الأمر بأهم الفروض للمسلم وهو أداء الصلاة، من حيث تحديد أوقاتها واتجاه قبلتها. وقد اشتهرت حران بصناعة آلات القياس مثل الأسطرلابات، التي طورها علماء المسلمين لتحديد القبلة. كما رسم عدد من الجغرافيين خرائط خاصة لتحديد القبلة في الأقاليم المختلفة، واستخدموا العديد من الطرق والوسائل للوصول إلى أدق تحديد للقبلة. وكان هناك اهتمام بكون حران حذاء البيت الحرام بمكة، فذكروا أن أعدل القبلة قبلة حران، حيث أنها تقع على خط الكعبة نفسه، فيتبين بها إصابة عين الكعبة لكونها محاذية للركن الشمالي. وقد استفاض في هذه المسألة ابن قدامة وابن تيمية الحراني في كتبهم، وأشاروا إلى أقوال الجغرافيين في هذه المسألة، فينقل ابن تيمية عن غير واحد من الجغرافيين ويذكر بالاسم، أبا العباس أحمد بن أبي أحمد الطبري البغدادي المعروف بابن القاص (ت. 335هـ/946م) صاحب كتاب "دلائل القبلة في معرفة أحوال الأرض وعجائبها". وينقل عنه نصاً يفيد بأن أهل حران لا حاجة لهم للانحراف عند الصلاة لأن "قبلة هذه البلاد أعدل القبلة لأن سكانها يستدبرون القطب الشمالي فلا يحتاجون أن ينحرفوا عنه إلى المشرق كما يفعل أهل الشام ولا إلى المغرب كما يفعل أهل العراق". ويفصل ابن تيمية بأن الكعبة بنيت وأركانها على الجهات الأربع "فالحجر الأسود مستقبل المشرق واليماني مستقبل اليمن والغربي مستقبل الغرب والشامي مستقبل الشام إلى القطب الشمالي وهو محاذ أرض الجزيرة كالرقعة وحران ونحوهما".

ويذكر ابن قدامة المقدسي مثل ذلك ويؤكد أهمية علم الفلك والاجتهاد به، ويذكر أن النجوم بها علامات كما ذكر الله في كتابه وأن أثبتتها وأكدها نجم القطب الشمالي، "فإذا استدبرته في الأرض الشمالية كنت مستقبلاً الكعبة وقيل إنه ينحرف في دمشق وما قاربها إلى المشرق قليلاً وكلما قرب إلى المغرب كان انحرافه أكثر وإن كان بحران وما يقاربها اعتدل وجعل القطب خلف ظهره معتدلاً من غير انحراف وقيل أعدل القبلة قبلة حران وإن كان بالعراق جعل القطب حذو ظهره أذنه اليمنى على علوها فيكون مستقبلاً باب الكعبة إلى المقام". ويفصل ابن تيمية في نجم الشمال أو الجدي ويذكر آراء أهل الاختصاص في هذا، ويذكر أنه يستحب تحري الجدي لأنه أقوم استقبالا ويخرج الإنسان من الشبهة والخلاف فأهل الشام "ينحرفون إلى الشرق قليلاً فيكون القطب بين الأذن اليسرى و صفحة العنق و كلما امعن في المغرب كان الانحراف أكثر وأهل العراق ينحرفون إلى المغرب أكثر من ذلك فيكون القطب محاذياً لظهر الأذن اليمنى و كلما امعن في المشرق كان الانحراف أكثر وما كان بحران و سميحاً و ما كان على سمتها بين المشرق و المغرب محاذياً لمكة شرفها الله فانه يجعل القطب خلف نقرة القاء و لهذا يقولون أعدل القبلة قبلة حران لكون القطب الذي هو أثبت الدلائل و إبينها يجعل خلف القفا بلا انحراف فيتبين إصابة العين لكون البلدة محاذية للركن الشمالي بعدها عن المشرق و المغرب كبعد مكة"، فيؤكد هنا إصابة أهل حران وما كان على سمتها عين الكعبة.

خارطة تظهر اتجاهات القبلة لابن الوردي، وتظهر في أعلاها مدينة حران. 84

ويفصل ابن تيمية في معنى المشرق والمغرب وأن حران تقع بالضبط على خط الكعبة فلذا هي بين تلك الجهتين، ويذكر أن الشام تُعد من المغرب وأن العراق من المشرق وحران بينهما. فيقول إن "الأرض إذا قسمت قسمين قسماً شرقي مكة وقسماً غربي مكة كانت الشام في الجانب الغربي والعراق في الجانب الشرقي وحران وما كان على سمتها على مسامتة مكة بين الجانب الشرقي والجانب الغربي فالمستقبل لعين الكعبة في البلاد الشرقية والغربية لا بد له من انحراف وقد لا يضبط ذلك غاية الضبط لما في رعابته من الكلفة ولأن قدر الانحراف قد لا يتحقق". فنرى من هذا الاهتمام الذي بلغته حران في موقعها المميز المحاذي لبيت الله الحرام في مكة المكرمة عند كل من الجغرافيين والفقهاء على حدٍ سواء.

84 مخطوطة سراج الدين بن الوردي، خريده العجائب وفريده الغرائب (جامعة بنسلفانيا: Rare Book & Manuscript Library University of Pennsylvania) ص 66. العنوان الإلكتروني: http://hdl.library.upenn.edu/1017/d/medren/9946508843503681

اسم حران وأصلها

اختلف الجغرافيون كما اختلف المؤرخون والمفسرون في اشتقاق اسم حران، فقال بعضهم بأنها سميت باسم هاران أخو إبراهيم عليه السلام، فعبثت فقيل حران.⁸⁵ ويذكر عز الدين ابن شداد رأياً لأبي منصور الجواليقي في كتاب المعرب: "أران باسم ملكها، فعربتها العرب فقالوا: حران، وذلك أن الهاء والحاء من حروف الحلق، فأبدلوا من الحاء هاء، ثم أسقطوا الألف تخفيفاً". كما يروي عن الطبري أنها سميت بهاران الأكبر - أبو سارة زوجة إبراهيم - ملك حران، ويروي أيضاً أنها سميت بأخ إبراهيم "أران"⁸⁶ أو "حران"⁸⁷. ويذكر ابن العبري رأياً آخر، بأنه بعد طوفان نوح عليه السلام كان من ذريته قينان بن أرفخشذ بن شام بن نوح وأنه "بنى مدينة حران على اسم هاران ابنه"⁸⁸. وينقل ابن شداد من كتاب ابتداء عمران البلدان⁸⁹ مثل هذا القول بأن قينان بن أرفخشذ بن سام بن نوح بناها وسماها "أران"، ويحدد السنة قاتلاً: "كان ذلك لمتنين وخمس وسبعين سنة بعد الطوفان"، ويذكر رأياً آخر بأن الذي بناها بعد الطوفان بـ 275 سنة كان هارون.⁹⁰ كما يذكر الحموي اشتقاقات أخرى لاسم المدينة فيقول: "حران: يجوز أن يكون فعلاً من حرن الفرس إذا لم ينقد، ويجوز أن يكون فعلاً من الحر، يقال: رجل حران أي عطشان، وأصله من الحر، وامرأة حرى، وهو حران يران، والنسبة إليها حرانتي، على غير قياس، كما قالوا: مناني في النسبة إلى ماني والقياس مانوي وحراني والعامية عليهما"⁹¹، كما يذكر أن اسمها ربما كان مشتقاً من ولاية "أران" في أذربيجان.⁹² وقد ذكر الحموي حرها على لسان ابن النبيه الذي قال: "هواء حرانكم غليظ، مكدر مفرط الحرارة كأن أجدائها جحيم، وقودها الناس والحجارة"⁹³. وذكر ابن جبير حول اشتقاق الاسم أن "مدينة حران حفظها الله... قد اشتق من اسمه هواؤه"⁹⁴. فنجد أن هذا الاختلاف سببه عدم وضوح سبب التسمية وأن الجغرافيين حاولوا تحليل الأسباب واشتقاقات الاسم وتم ربط الأمر بالبانتي الذي اختلفوا في شخصيته، وربما كثير من هذه التحليلات مبنية على تصورات غير ثابتة وإنما هي اجتهادات شخصية لمحاولة الوصول إلى أصل الاسم. وكلمة حران أو حرانو موجودة في لغات قديمة مثل الأكادية والأوغاريتية⁹⁵ والسومرية "𐎶𐎵𐎶𐎵" والبابلية القديمة⁹⁶ بمعنى الطريق أو الممر أو ملقى الطريق⁹⁸، وقد حاول عدد من الباحثين مقارنة هذه الكلمة مع الأصل العربي "حرة" و"حرر"⁹⁹ وذكر ابن خرداذبة أن اسم حران بالرومية هو "هالينوبلس"¹⁰⁰، أي مدينة هيلين باللغة اليونانية وهي هيلينا الحديبية، المعروفة بملكة الرها بسبب زواجها من الملك أوجر الخامس (الأسود). أو ربما هذا الاسم من كلمة هيلينيز / الهيلينيون التي تعني مدينة اليونانيين أو الإغريق.¹⁰¹ وأغلب هذه الآراء مبنية على افتراضات وتخمينات لا أساس لها ولا أسانيد موثوقة لهذه الآراء، وهذا الأمر نراه في كتابات عدد من الجغرافيين عندما يعجزون عن تقديم المصدر الدقيق لهذا الاسم، يبنون آرائهم على تخمينات صائبة في جزء منها. مثلاً في اسم بيت المقدس الروماني "إيلياء"، يذكر ياقوت الحموي أنه اسم المرأة التي بنت المدينة فسميت بها، والصواب تاريخياً أنه اسم إيلياء مشتق من اسم الإمبراطور الروماني "إيليانوس هدريانوس" الذي هدم المدينة وأعاد بناءها باسمه.¹⁰² فرى في اسم حران تعدد التخمينات والآراء التي لا نستطيع تحديد أيها أقرب للصواب.

قرى حران

يتبع لحران عدد كبير من القرى والأراضي ويذكر ابن شداد في القرن السابع الهجري/ الثالث عشر الميلادي أنه لأعمال حران من القرى 800 ثمانمائة قرية، منها 500 خمسمائة قرية عامرة.¹⁰³ ويسمي بعضها الحموي في معجم البلدان فمن قرأها: تل عبدة،¹⁰⁴ تل عبلة،¹⁰⁵ وتوران¹⁰⁶ أو ثور،¹⁰⁷

⁸⁵ الحموي، معجم البلدان، ج: 2، 235.

⁸⁶ ابن شداد، الأعلام الخطيرة، ج3/43-45.

⁸⁷ البكري، المسالك والممالك، ج: 1، 106.

⁸⁸ ابن العبري، غريغوريس 1992: تاريخ مختصر الدول (بيروت: دار الشرق) ص10.

⁸⁹ المؤلف مجهول

⁹⁰ ابن شداد، الأعلام الخطيرة، ج3/43-45.

⁹¹ الحموي، معجم البلدان، ج2/235.

⁹² ابن عبد الحق، مرآة الاطلاع، ج50/1؛ "أران: ولاية واسعة منها جنزة، بينها وبين أذربيجان نهر يقال له الرس، فما جاوره من جهة المغرب والشمال فهو من أران... وربما سمي بذلك بلد حران المشهور من ديار مضر." انظر أيضاً الحموي، معجم البلدان، ج: 1، 136.

⁹³ الحموي، معجم البلدان، ج2/235.

⁹⁴ ابن جبير، محمد بن أحمد (ب.ت): رحلة ابن جبير، (بيروت: دار ومكتبة الهلال) ص197.

Kogan, L. 2015. Genealogical Classification of Semitic, Boston/Berlin: de Gruyter, p.335.⁹⁵

Kogan, L. 2015. Genealogical Classification of Semitic, Boston/Berlin: de Gruyter, p.335.⁹⁶

⁹⁷ الفيومي، محمد إبراهيم 1994، تاريخ الفكر الديني الجاهلي (القاهرة: دار الفكر العربي) ص303؛ "أن اشتقاق اسم المدينة في البابلية هو: "حرانو" أو "حرانو" تعني الطريق."

Horowitz, W. 2014/S3: 'Sweeter Than Camel's Milk': The Camel in Sumerian, The Bactrian Camel in Genesis, *Bible Lands e-Review*, p.2 (<http://www.blmj.org/download/files/arhumpdoc.pdf> retrieved February 2017). The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (Chicago 1956) p.298-299.⁹⁸

Huehnergard, J. 2003. Akkadian h and West Semitic *h. "Studia Semitica (FS A. Militarev). Moscow. Pp. 102-119. FES-TUCCIA, S. and MORI, L. 2010: "Road networks in the cities on the upper Euphrates in the late bronze age. An interdisciplinary approach focusing on archaeology and epigraphic sources", in *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, vol.1: 296-298.⁹⁹

¹⁰⁰ ابن خرداذبة، المسالك والممالك، ص73. يذكر ستيفان البيزنطي معجمي، ولغوي من القرن السادس الميلادي أن أسم حران أو كارهاي مشتق من نهر البلخ الذي يسمى بنهر كرها باليونانية. Smith, W. 1870, Dictionary of Greek and Roman Geography. Boston: Little, Brown and Company. Vol.1:526.

Ellis, R. 2017, Jesus, King of Edessa. Cheshire: Edfu Books. p.99.¹⁰¹

El-Awaisi, Khalid. 2007. *Mapping IslamicJerusalem*. Dundee: ALMI Press.¹⁰²

¹⁰³ ابن شداد، الأعلام الخطيرة، ج3/65-67.

سَفَرُ مَرْطَى،¹⁰⁸ سَلْمُسِين،¹⁰⁹ فَدَانُ،¹¹⁰ زُرَّاءُ،¹¹¹ جَلَابُ،¹¹² بَنَانُ،¹¹³ الزَّرَاعَةُ.¹¹⁴ وبعض القرى اختلف بها مثل كفر جديا أو كفر جديا، فيقول هي من قرى الرها والبعض يقول هي من قرى حران.¹¹⁵ ويُنسب أهل قرية باجدا إلى حران، فقد ذكر الحموي أن أبو القاسم محمد ابن تيمية (ت. 621هـ) يعرف بالباجدائي،¹¹⁶ كما ذكره ابن المستوفي الأربلي، وأنه معروف بابن تيمية الحراني¹¹⁷ من كفر باجدا،¹¹⁸ وسماه ابن الشعار "كفر جدياني".¹¹⁹ وأكد السمعاني أن نسبة الكفر جدي "إلى كفر جديا وهي قرية من قرى حران من الجزيرة".¹²⁰ كما ذكر السمعاني، تل: قرية من قرى حران،¹²¹ وذكر غير واحد التلي منسوب إلى تل قرية من قرى حران¹²² وذكرها الحموي بتل حَرَانِ.¹²³ ويذكر الحموي أن البعض ينسب قرية وَرْتَيْسُ إلى قرى حران،¹²⁴ ويؤكد ذلك السمعاني لأن أهل حران ينتسبون بهذه النسبة.¹²⁵ ويذكر ابن خلدون أن قرية زاوية من قرى حران،¹²⁶ ويذكر البغدادي أن الذهبانية من قرى حران،¹²⁷ كما يشير الحموي إلى عين الذهبانية في أرض حران.¹²⁸ فنرى اهتمام عدد من الجغرافيين والمؤرخين في تثبيت ما لحران من قرى، لكنهم لم يُحصوا جميع قرىها الثمانمائة.

خصوبة الجزيرة وحران

أكد الجغرافيون خصوبة أرض الجزيرة الفراتية، وأن خصوبة ريف الجزيرة كان مشهوراً في الجاهلية،¹²⁹ وقد ذكر المهلب العيزي أن تربة حران حمراء.¹³⁰ لكن يبدو أنه كان بحران مشكلة في مصادر المياه فيذكر كل من الاصطخري وابن حوقل أن مدينة حران أقل المدن ماء وشجراً في ديار مصر:

104 الحموي، معجم البلدان، ج2/42؛ قرية من قرى حران بينها وبين الفرات، تنزلها القوافل، وبها خان مليح، عمره المجد بن المهلب البهنسي وزير الملك الأشرف موسى بن العادل. انظر أيضا ابن عبد الحَقِّ عبد المؤمن 1992، مرصد الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاع (بيروت: دار الجيل) ج1/271.

105 الحموي، معجم البلدان، ج2/42؛ قرية أخرى من قرى حران بينها وبين رأس عين؛

106 الحموي، معجم البلدان، ج2/57؛ توران أيضا: قرية على باب حران منها سعد ابن الحسن أبو محمد العروضي الحراني، له شعر حسن، دخل خراسان، سمع منه أبو سعد السمعاني، وتأخرت وفاته، مات في ذي القعدة سنة 580 قال ذلك الحافظ أبو عبد الله بن أبي شيبة.

107 ابن حجر العسقلاني، أحمد بن علي 1967، تبصير المنتبه بتحرير المشتبه (بيروت: المكتبة العلمية) ج1/181.

108 ذكرها الحموي نقلا عن السمعاني "سفر مرطأ، وهي قرية من قرى حران إن شاء الله"؛ السمعاني، عبد الكريم بن محمد 1862، الأنساب (حيدر آباد: مجلس دائرة المعارف العثمانية) ج7/147. الحموي، معجم البلدان، ج3/224. انظر أيضا ابن عبد الحَقِّ، مرصد الاطلاع، ج2/718. وقد ذكرها ابن الأثير سفر مرطأ قرية من قرى حران؛ ابن الأثير، علي: اللباب في تهذيب الأنساب (بيروت: دار صادر) ج2/120.

109 الحموي، معجم البلدان، ج3/240؛ "قالوا: اسمها سلم سين أي صنم القمر، كأنها بنيت على اسمه: وهي قرية قرب حران من نواحي الجزيرة، بينها وبين حران فرسخ".

110 الحموي، معجم البلدان، ج4/238؛ "قرية من أعمال حران بالجزيرة، يقال بها ولد إبراهيم الخليل، عليه السلام، والصحيح أن مولده بأرض بابل، وتل فدان: بحرآن أظنه منسوباً إلى هذه القرية".

111 الحموي، معجم البلدان، ج3/157. انظر أيضا ابن عبد الحَقِّ، مرصد الاطلاع، ج2/675.

112 الحموي، معجم البلدان، ج2/149؛ "اسم نهر بمدينة حران التي بالجزيرة، مسمى باسم قرية يقال لها جلاب".

113 الحموي، معجم البلدان، ج2/149؛ "من نواحي حران، ينسب إليها محمد بن جابر البتائي صاحب الزيج". وذكرها أيضا ابن حجر العسقلاني بأنها من قرى حران، ابن حجر العسقلاني، تبصير المنتبه، ج1/170.

114 الحموي، معجم البلدان، ج3/135؛ "الزراعة: قرية من حران".

115 الحموي، معجم البلدان، ج4/469؛ "قرية من قرى الرها كانت ملكاً لولد هشام بن عبد الملك، وقيل: هي من قرى حران".

116 باجدا: قرية كبيرة بين رأس عين والرقة. منها: محمد بن أبي القاسم الخضر بن محمد الحراني، يعرف بابن تيمية، وهو اسم لجدته، وكانت واعظة البلد، يعرف بالباجدائي، وكان شيخاً معظماً بحرآن وخطيبها وواعظها ومفتيها، ولأهل حران فيه اعتقاد طاهر صالح، ومات سنة 621 وقد أسن؛ الحموي، معجم البلدان، ج1/313.

117 لا يخلط بابن تيمية (تقي الدين أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام النميري الحراني) المشهور بنفس اللقب المولود بعد وفاة هذا بأربعين عاماً.

118 ابن المستوفي الأربلي، مبارك بن أحمد 1980، تاريخ اربل (العراق: وزارة الثقافة والاعلام) ج1/96، 503. يذكر محقق الكتاب أن «باجدا» و«كفر جديا» ربما تعود إلى مكان واحد، حيث أن ابن الشعار سماه «كفر جدياني».

119 يذكر محقق كتاب ابن المستوفي الأربلي ج1/503، أن «باجدا» و«كفر جديا» ربما تعود إلى مكان واحد، حيث أن ابن الشعار سماه «كفر جدياني».

120 السمعاني، الأنساب، ج11/126.

121 السمعاني، الأنساب، ج3/71.

122 المقدسي الشيباني، محمد بن طاهر 1865: الأنساب المتفقه في الخط المتماثلة في النقط والضبط (لیدن: بريل) ص23.

123 قرية بالجزيرة ينسب إليها منصور بن إسماعيل التلي الحراني. الحموي، معجم البلدان، ج2/41.

124 قيل إنه من قرى حران، كانت بها وقعة لسيف الدولة بن حمدان، قال أبو فراس: وأوطأ حصني ورتتيس خيوله... وقبلهما لم يقرع النجم حافر؛ الحموي، معجم البلدان، ج5/370.

125 السمعاني، الأنساب، ج13/308.

126 ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون، ج4/237.

127 البغدادي، أحمد بن علي 1996: تاريخ بغداد ونيوله (بيروت: دار الكتب العلمية) ج21/38.

128 الحموي، معجم البلدان، ج1/493. انظر أيضا ابن عبد الحَقِّ، مرصد الاطلاع، ج1/221؛ قرية من قرى حران، تعرف بالذهبانية وقد كان فيها دير للصائبة.

129 ابن الفقيه، البلدان، ص182؛ "وقال الأصمعي: كانت قريش تسأل في الجاهلية عن خصب باعربايا وهي الموصل لقدرها عندهم، ولم ينلهم في خصبها شيء قط، وعن ريف الجزيرة وما يليها، لأنها تعدل في الخصب باعربايا". الكعبى، الجزيرة الفراتية، ص40-41.

130 المهلبى، الحسن بن أحمد، 2005، الكتاب العيزي أو المسالك والممالك (دمشق: التكوين للطباعة والنشر والتوزيع) ص111.

"وهي من بين تلك المدن قليلة الماء والشجر وزروعها مباحس"¹³¹، ويذكر ذلك أيضا الإدريسي "وهي من غرر البلاد لكنها قليلة الماء والشجر"¹³² وقد ذكر المهلب العيزري مصدر المياه في حران بأنه يأتي من قناة خارج المدينة تأتي من عيون ماء أيضا من الأبار الموجودة داخلها،¹³³ ويذكر المقدسي أن قناة الماء لا يعلم من أين مصدرها، وأنهم يسقون مزارعهم من الأبار.¹³⁴ وذكرها ابن جبير ووصفها بأنه نهير "ولهذه البلدة نهير مجراه بالجهة الشرقية أيضا منها بين سورها وجنابتها، ومصبه من عين، هي على بعد من البلد."¹³⁵ وهذا النهير أو القناة تم حفرها في زمن الخليفة العباسي هارون الرشيد كما يذكر الحموي فيقول: "جُلاب: اسم نهر بمدينة حران التي بالجزيرة، مسمى باسم قرية يقال لها جلاب، ومخرج هذا النهر من قرية تعرف بدب، بينها وبين جلاب أربعة أميال، ومنتهاه إلى البليخ نهر الرقة يصب فيه إن فضل منه شيء في الشتاء وأما في غير الشتاء فلا يفي ببعض ما عليه من الأراضي المزروعة لأنه صغير، وذكر الجهشباري أن إسماعيل بن صبيح الكاتب في أيام الرشيد حفر لأهل حران قناة يشربون منها تعرف بجلاب، بينها وبين حران عشرة أميال" وقد أشار إليها أبو نواس في شعره داما له.¹³⁶ ويذكر هنا الحموي أن الذي حفر القناة هو اسماعيل بن صبيح وهو كاتب للخليفة، ويبدو من شعر أبي نواس أنه بناها من غير إذنه، وربما منفعة لأهل مدينته، وقد هجاه أبو نواس مرات عدة وساء أمره في زمن الخليفة الأمين.¹³⁷ ويؤكد علاء الدين مغلطي (ت. 762هـ) نقلا عن كتاب تاريخ حران أن إسماعيل هو من بنى القناة وله في حران آثار كثيرة؛ "وله بحران أبار وعقار بأيدي عقبه، وهم من وجوه البلد، وصنع لأهل حران قناة أجرى فيها الماء إلى البلد وأوقف عليها أوقافا كثيرة بحران وغيرها، فخربت وذهبت وأثارها باقية إلى اليوم وكان الذي أخبر بها يحيى بن الشاطر بعض أمراء شرف الدولة."¹³⁸ ويبدو أن الذي خربها مسلم بن قريش عندما نزل على حران سنة 476هـ وضربها بالمنجنيق.¹³⁹ وذكر ابن العديم (ت. 660هـ/1262م) أن ماءه تشرب عامة قرى هذه الناحية ولكنه "عكر من التراب الأحمر، ولا يصفو الا اذا وضع في الاناء، ورست فيه الطين."¹⁴⁰

ويذكر ابن حوقل أن المناطق حول حران خصبة كـ باجروان على الطريق إلى الرقة قال أنها "منزلا خصبا نزاها واسعا وكانت عن منكب طريق حران إلى الرقة"¹⁴¹، كما يذكر سروج بأنها "رستاق له مدينة خصبة تعرف بسروج عن شمال طريق حران إلى جسر منبج حصينة ذات سور كثيرة الأعتاب والفواكه والزبيب ويعمل من زبيبها لكثرتة الرب ويتخذ منه الناطف وهي من حران على يوم".¹⁴² كما يذكر الحموي أن قرية تُرُغ عوز التابعة لحران مشهور بها نوع من القثاء "وينسبون إليها نوعا من القثاء يزرعونها بها عذبا"¹⁴³، أي أنه لا يسقى إلا بماء المطر؛ وهو نوع من الفقوس ويعرف إلى اليوم في مدينتي/ ماردين والعراق بـ "خيار طرعوزي".

أما محاصيل الجزيرة فكانت تزيد على حاجة السكان ويذكر المقدسي عند حديثه عن جمل شئون هذا الإقليم "أما الهواء والرسوم فمقاربة للشام مشابهة للعراق، وبه مواضع حارة"¹⁴⁴ كحران. ويضيف في خصائص هذا الإقليم أنها "الخيل والصابون والسلاسل والسيور وقطنها وموازينها".¹⁴⁵ ويعاود ذكر أنها جيدة القطن، ويمدح الموازين وآلات القياس بها إلى درجة أنه اشتهرت "بصحة موازينهم تضرب الأمثال".¹⁴⁶ ويذكر الهمداني مثل ذلك "وحران موضع آلة القياس مثل الأسطرلابات وغيرها وبها تعمل مقاود الإبل الحرائية من كتان وشعر"¹⁴⁷، كما يشير ابن الوردي عند ذكره خصائص البلدان أنها تشتهر بالصياغة؛ فيقول "وصاغة حران"¹⁴⁸، فقد كانت تصنع بها آلات القياس والموازين والآلات الرياضية الدقيقة.¹⁴⁹

131 الاصطخري، المسالك والممالك، ص54. ابن حوقل، صورة الأرض، ص226. المباحس: يقصد بها الأراضي الديمة الكثيرة التي لا تصلها مياه نهر؛ أي الأراضي الجافة. ويذكر قلة مائها في القرن الرابع الهجري " حران: مدينة ماؤها قليل"، المؤلف مجهول، حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ص163.

132 الإدريسي، نزهة المشتاق، ج2/664.

133 المهلب، الكتاب العيزري، ص111.

134 المقدسي، أحسن التقاسيم، ص141.

135 ابن جبير، رحلة ابن جبير، ص199.

136 الحموي، معجم البلدان، ج2/149. ابن عذ الحَقّ، مراصد الاطلاع، ج1/339.

137 الجهشباري، محمد بن عبدوس 1938، كتاب الوزراء والكتاب (القاهرة: مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده) ص299-301.

138 مغلطي، علاء الدين 2001، إكمال تهذيب الكمال في أسماء الرجال (القاهرة: الفاروق الحديثة للطباعة والنشر) ج2/209.

139 الذهبي، محمد بن أحمد، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام (القاهرة: المكتبة التوفيقية) ج8/32، ص165.

140 ابن العديم، عمر بن أحمد 1988، بغية الطلب في تاريخ حلب (بيروت: دار الفكر) ج1/426، ص4396/10.

141 ابن حوقل، صورة الأرض، ص229-230.

142 ابن حوقل، صورة الأرض، ص230.

143 الحموي، معجم البلدان، ج2/23.

144 المقدسي، أحسن التقاسيم، ص142.

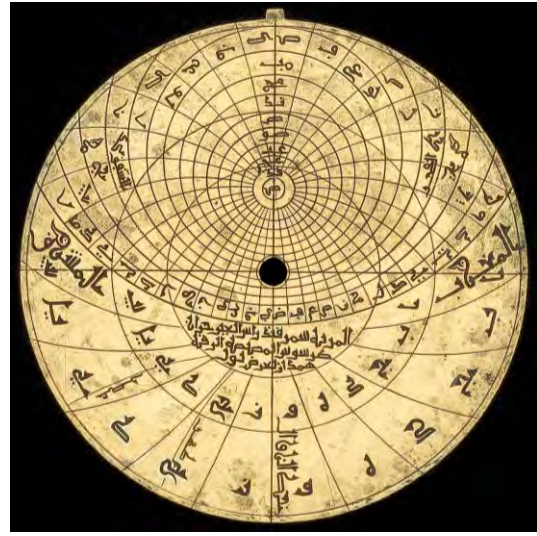
145 المقدسي، أحسن التقاسيم، ص145.

146 المقدسي، أحسن التقاسيم، ص141.

147 الهمداني، صفة جزيرة العرب، ص132.

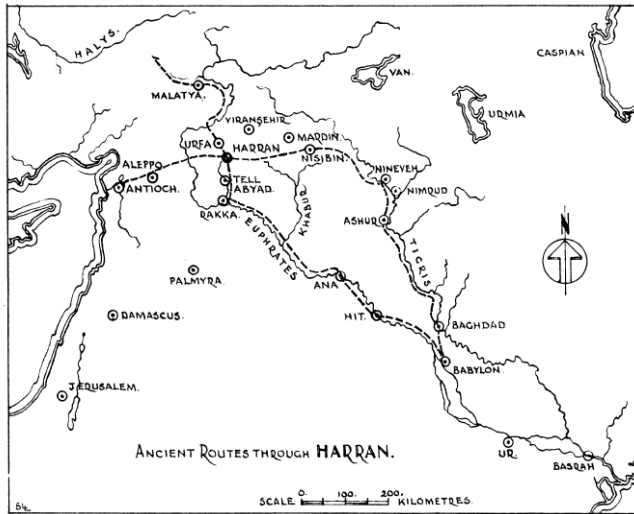
148 ابن الوردي، خريده العجائب وفريدة الغرائب، ص375.

149 متز، آدم 1947: الحاضرة الإسلامية في القرن الرابع الهجري (بيروت: دار الكتاب العربي) ج2/368.

صورة لإسطرلابين عليهما اسم حران من سنة 460هـ/1068م¹⁵⁰ و474هـ/1081م¹⁵¹.

ويذكر المقدسي أن هذا الإقليم فيه تجارات ترتفع وأن حران كانت تورد "القيبط وعسل النحل في ادنن والقطن والموازين/ قبيط العسل والقطن والشواهي"¹⁵². وقد كان يجلب إلى حران من بحيرة أرجيش (وان) جنوب خلاط سمك صغير يعرف بالطريخ يحمل إليها وإلى باقي الجزيرة بعد أن يملح.¹⁵³ وأضحت حران بسبب موقعها مركزا تجاريا مهما حيث إن الطرق التجارية مرتبطة بهذا الإقليم منذ القدم كمقاطعة مركزية لأرام النهرين - كما في الكتاب المقدس- وتمر بها الطرق الرئيسية في المنطقة.¹⁵⁴

خارطة للطرق التجارية القديمة التي تمر بحران¹⁵⁵

وكان الخراج من هذه الأرض نقطة اهتم بها عدد من الجغرافيين؛ فيذكر ابن الفقيه خراج مدن الجزيرة الفراتية فيذكر أن "تقدير خراج ديار مصر ألف ألف وستمائة ألف درهم"¹⁵⁶. ويذكر ابن خرداذبه أنها ستة آلاف الف درهم.¹⁵⁷ وأول مدينة من ديار مصر ذكرها ابن الفقيه هي حران؛ وخراجها في زمانه (القرن الثالث الهجري/ التاسع الميلادي)، "سبع مائة ألف وأربعمائة ألفاً" (740,000) درهم.¹⁵⁸ ويذكر ابن شداد أنه في زمانه (سنة 640هـ) كان

المصدر ¹⁵⁰ <http://www.mhs.ox.ac.uk/object/inv/55331> / 1924 Lewis Evans

المصدر ¹⁵¹ <http://www.mhs.ox.ac.uk/object/inv/52473> / 1957 J. A. Billmeir.

¹⁵² المقدسي، أحسن التقاسيم، ص 145.

¹⁵³ الإدريسي، نزهة المشتاق ج2/827.

¹⁵⁴ الخالدي، المدن والآثار الإسلامية، ص134. الكعبي، الجزيرة الفراتية، ص43-44

¹⁵⁵ Lloyd, S. and Brice, W. *Harran, in Anatolian Studies*, Vol. 1 (1951), p.80-81.

¹⁵⁶ ابن الفقيه، البلدان، ص180.

¹⁵⁷ ابن خرداذبة، المسالك والممالك، ص246. انظر أيضا قدامة بن جعفر، الخراج، ص177: "وارتفاع ديار مصر على أوسط العبر ستة آلاف ألف درهم."

¹⁵⁸ ابن الفقيه، البلدان، ص182. أي ما يوازي 2200 كيلو غرام من الذهب، بناء على أن الدرهم يساوي 2.97 غرام ذهب أي 10/7 من الدينار.

ألف (2,000,000) درهم وأنه قبل ذلك بحوالي أربعين سنة أي في زمن الملك الأشرف كان ثلاثة آلاف ألف درهم،¹⁵⁹ وأنه بعد أن غزاها التتار مرة أخرى انخفض ما يرفع من حران إلى بيت المال إلى 1,393,000 درهم كما يفصل ابن شداد من إيرادات، حيث كانت في تلك الفترة أعمال حران من القرى 800 قرية، منها 500 قرية عامرة.¹⁶⁰

المشاهد والآثار
هنالك الكثير من المشاهد والآثار التي يشير إليها الجغرافيون عند ذكرهم لحران ومن أبرزها حصن المدينة وسورها وجوامعها وأسواقها التي يشير إليها عدد منهم. رغم أن أغلب الجغرافيين لم يفصلوا فيما تحويه المدينة من آثار وعمارات، بل استكفوا بذكر ما يرتبط بالصابنة. أما ابن جببر الذي زار المدينة ففصل في نسيج حران العمراني فرى من رحلته أن حران تأتي في المرتبة الثانية في مدن الجزيرة الفراتية كلها، بعد الموصل. ويوجد فيها معظم المكونات العمرانية الأساسية مثل: الجامع، والمسجد، والسور والسوق، والمدرسة، والقلعة، والمشفى، والمقبرة. لكن لا يذكر أنها تحتوي على البازار والحمام والخان والخانقاه، التي ذكر بعضها منها عز الدين ابن شداد.¹⁶¹

القلعة وسور المدينة

يشير المقدسي إلى أن هذه المدينة نزيهة وأن عليها "حصن من حجارة على عمل ايلياء في حسن البناء"¹⁶² فكما ذكرنا أنفا يمدح المقدسي حصنها ويشبها بمدينة بيت المقدس في حسن بنائه، وهذه الشهادة مهمة لأنه يأتي من عائلة مقدسية لها باع في البناء والعمارة. كما يفصل في مناعة هذا الحصن ابن جببر، الذي قد مر بحرّان سنة 580هـ/1184م، قائلاً: "ولها قلعة حصينة مما يلي الجهة الشرقية منها منقطعة عنها بفضاء واسع بينهما، ومنقطعة أيضاً عن سورها بحفير عظيم يستدير بها، قد شيدت حافته بالحجارة المركومة، فجاء في نهاية الوثاقفة والقوة، وسور القلعة وثيق الحصانة." كما يذكر سورها المنيع؛ "وسورها متين حصين مبني بالحجارة المنحوتة المرصوص بعضها على بعض في نهاية من القوة."¹⁶³ كما يذكر أبو سعيد السيرافي (ت. 368هـ/978م) قُطر سور المدينة التي بها 187 سبعة وثمانون ومائة برج وقطر القلعة فيقول: "حران دور سورها سبعة آلاف وستمئة واثني عشر ذراعاً، مائة وسبعة وثمانون برجاً. دور القلعة خمسمائة وثمانية وعشرون ذراعاً."¹⁶⁴ وحسب قياس الذراع فذلك يساوي ما يقارب 5 كم لسور المدينة وحوالي 400م للقلعة.¹⁶⁵ ويذكر حمد الله المستوفي (ت. 750هـ/1349م) أن محيط سور القلعة يساوي 1350 خطوة.¹⁶⁶ وقد ذكر عز الدين ابن شداد (ت. 684هـ/1285م) أنه لحران "سور منيع، وربض عليه سورٌ أيضاً متصل بسور المدينة، وقلعة كانت تسمى قديماً المدور وهي أحد هياكل الصابنة التي كانت بحرّان بناها الملك العادل سيف الدين، أبو بكر، محمد ابن أيوب."¹⁶⁷ ويؤكد شيخ الربوة الدمشقي (ت. 727هـ/1327م) أنه يقال أن القلعة كانت بيت القمر للصابنة وكان يسمى المدور/ والمدور وكان عامراً حتى تم تغيير استخدامه خلال الحكم

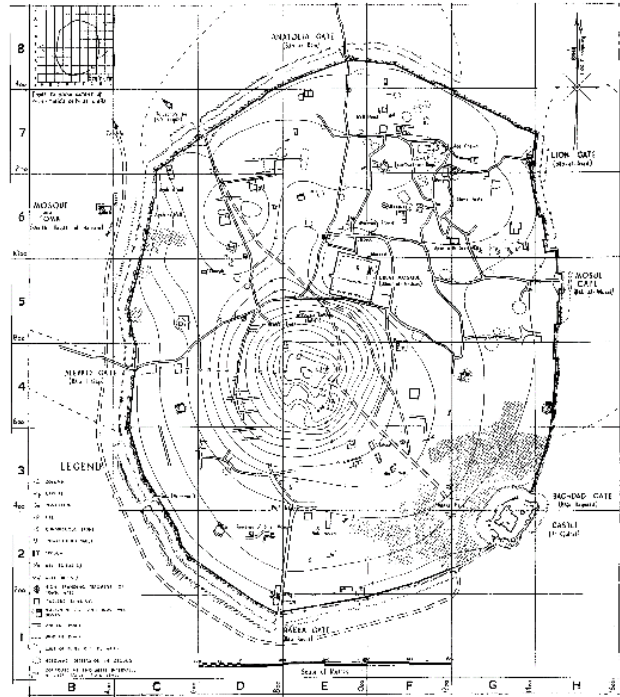

Fig. 3. General Plan of Harran.

المصري (الفاطمي) ومن ثم تخريبه على أيدي التتار.¹⁶⁸

نرى من هذا الوصف ما كان لحران من منعة في حصنها وسورها، وأنها كانت محط اهتمام من يحكمها فقد تم تجديد بنائها في زمن الأيوبيين. وكانت القلعة سبباً في حماية المدينة وما يليها من مدن في العراق وشمال سوريا لموقعها الاستراتيجي، فسقوطها يعني سقوط ما يليها من مدن.¹⁶⁹ ويذكر المؤرخون كيف أن المدينة استعصت على من حاصرها شهوراً طويلة من الفتح الإسلامي، إلى العباسيين ومن ثم الصليبيين، الذين لو فتحوها لوصلوا إلى

159 ابن شداد، الأعلام الخطيرة، ج3/65.

160 ابن شداد، الأعلام الخطيرة، ج3/65-67.

161 غرابية، خليف 2016، النسيج العمراني للمدينة العربية الإسلامية من خلال رحلة ابن جببر، دراسات العلوم الإنسانية والاجتماعية، المجلد43، العدد2، ص886-887.

162 المقدسي، أحسن التقاسيم، ص141.

163 ابن جببر، رحلة ابن جببر، ص199.

164 السيرافي، حسن بن يزيد 1999، رحلة السيرافي (أبوظبي: المجمع الثقافي) ص105.

165 بحساب الذراع المعمارية 75 سنتيمتراً. وهذا قريب جداً من حساب الاثرين في القرن الماضي أن قطرها 350متر.

166 المستوفي، حمدالله 1961، نزهة القلوب (قزوين: حديث امروز) ص122. (دورش يك هزار و سيصد و پنجاه)

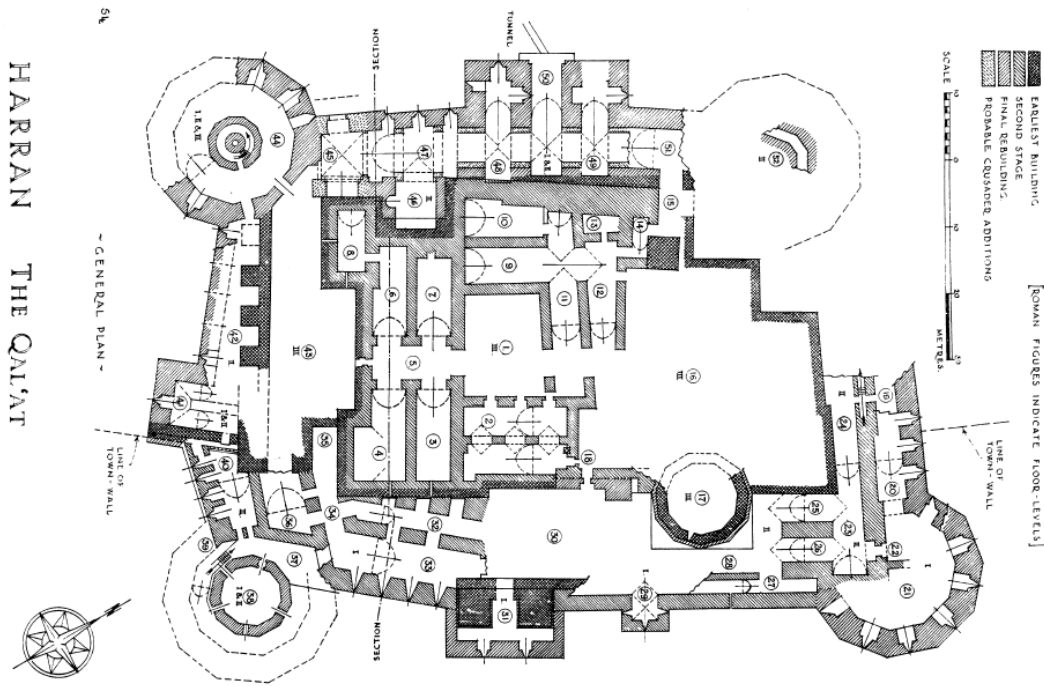
167 ابن شداد، الأعلام الخطيرة ج3/65.

168 الدمشقي، نخبة الدهر، ص43، 191.

169 معلوف، أمين 1998، الحروب الصليبية كما رآها العرب، (بيروت: دار الفارابي) ص99.

الموصل وبغداد.¹⁷⁰ ومن الحفريات الأثرية يظهر لنا قوة ومناعة هذه القلعة المحاطة بسور سمكه 3م ومكونة من ثلاث طوابق على ارتفاع حوالي 30م،
بخمسين قاعة منفصلة في الطابق الواحد، وأكثر من 150 حجرة، بالإضافة إلى ثلاثة أبراج.¹⁷¹ وما زالت القلعة قائمة الى يومنا هذا مع أجزاء كبيرة من
سور المدينة.

تصور عام لمدينة حران¹⁶⁹

تصور عام لقلعة حران¹⁶⁹

¹⁷⁰ عباس، رعد 2015، الأطماع الشخصية للقادة الصليبيين في بلاد الشام، في مجلة ديالي 2015، العدد 68: 188.

¹⁷¹ Lloyd, S. and Brice, W. *Harran*, in *Anatolian Studies*, Vol. 1 (1951), pp.85, 97-104.

تصوير عام لقلعة حران (يسار) من ربض المدينة القديمة (تصوير المؤلف)، وبقياء القلعة من الجانب الجنوبي (يمين). كما أن سور المدينة يصل سمكه إلى 3 أمتار كما كشفت الحفريات الأثرية. كما تكشف الآثار والنقوش بأنه تم تجديد القلعة ومناشئ المدينة من مساجد وغيرها أثناء العصور المختلفة من الحكم الإسلامي. أما عن أبوابها، فيذكر ابن النديم في الفهرست، أحد أسماء أبواب المدينة الذي يستخدمه الصابئة في أعيادهم وهو المؤدي إلى دير كادي، ويذكره باسم "باب فندق الزيت"، كما يذكر "باب السراب" الذي يخرجون منه إلى دير لهم في قرية تسمى سبتى.¹⁷² وقد ذكر المسعودي (ت. 345هـ/996م) اسم باب الرقة عند حديثه عن هيكل الصابئة مغليبتيا.¹⁷³ وأول من يذكر جميع أبواب المدينة ابن شداد، فيذكر أن لحران سبعة أبواب مفتوحة وثامنة مسدودا: ويبدأ بالباب المغلق في الجنوب وهو باب الرقة ومن ثم يذكر الأبواب المفتوحة، ويبدو أنه يذكرها تماشياً مع عقارب الساعة: "الباب الكبير، وباب البيار، وباب يزيد، وباب الفدان، والباب الصغير، وباب السر، وباب الماء"،¹⁷⁴ وباب الماء على الأغلب يأتي من جلاب شرقاً حيث مصدر قناة الماء.

لكن الحميري (ت. 900هـ) الذي عاش بعد قرنين من زمن ابن شداد يذكر أربعة أبواب فقط للمدينة؛ "ولها أربعة أبواب: باب الرقة جنوبي، والشرقي باب يزيد، والشمالى باب يزيد،¹⁷⁵ والغربي باب الفرات/الفدان".¹⁷⁶ ويبدو أن هذا سببه أن التتار سدوا الأبواب بعد أن خربوا المدينة، فعندما أعيد فتحها لم يفتح إلا أربعة منها. وباب الفدان يبدو أنه على الجهة الشمالية لسور حران حيث يخرج منه إلى طريق قرية فدان التي ذكرها الهروي والحموي وابن عبد الحق بأنها من أعمال حران. وما زالت بعض هذه الأبواب قائمة إلى يومنا هذا.

سور مدينة حران القديمة ويظهر به أحد الأبواب الذي يعرف الآن باسم باب حلب وقديماً بباب البيار (أو النيار)¹⁷⁷

المساجد

يذكر ابن جببر أن حران كثيرة المساجد، ويذكر أنه التقى بأحد الصالحين وابنه في مسجد للشيخ أبي البركات حيان بن عبد العزيز (في المصادر الأخرى يذكر باسم حياة بن قيس الحراني)، ويذكر أن هناك زاويتين متصلتين بالمسجد واحدة للشيخ والأخرى لابنه (سيتم التفصيل لاحقاً). أيضاً يذكر ابن جببر مسجداً آخر، وصفه بالعتيق التقى به الشيخ الزاهد سلمة، كما يذكر شيخاً آخر اسمه سلمة مكشوف الرأس التقى به في مسجد.¹⁷⁸ لكنه لم يفصل في ذكر مسجد إلا المسجد الجامع الذي وصفه وصفاً دقيقاً فيذكر أنه عتيق وتم تجديده وأنه على غاية الحسن، وأن له صحناً كبيراً ذا تسعة عشر باباً وله قبة قد قامت على سوار من الرخام؛ "جامعها المكرم، وهو عتيق مجدد قد جاء على غاية الحسن، وله صحن كبير فيه ثلاث قباب مرتفعة

¹⁷² ابن النديم، محمد بن إسحاق، 1997، الفهرست (بيروت: دار المعرفة) ج1/391-392.

¹⁷³ المسعودي، على بن الحسين، 1989، مروج الذهب ومعادن الجوهر (قم: دار الهجرة) ج2/237-238.

¹⁷⁴ ابن شداد، الأعلام الخطيرة ج3/65.

¹⁷⁵ كذا ورد لكن يبدو أنه خطأ من الناسخ

¹⁷⁶ الحميري، ابن عبد المنعم، 1980، الروض المعطار في خبر الأقطار (بيروت: مؤسسة ناصر للثقافة) ج1/191-192.

¹⁷⁷ مصدر الصورة: Nicola e Pina, April 24, 2016, <http://www.panoramio.com/photo/129820307>

¹⁷⁸ ابن جببر، رحلة ابن جببر، ص197-199.

على سوار رخام، وتحت كل قبة بئر عذبة، وفي الصحن أيضا قبة رابعة عظيمة قد قامت على سوار من الرخام دور كل سارية تسعة أشبار، وفي وسط القبة عمود من الرخام عظيم الجرم دوره خمسة عشر شبرا. وهذه القبة من بنيان الروم، وأعلىها مجوف كأنه البرج المشيد، يقال: انه كان مخزنا لعدتهم الحربية، والله أعلم. والجامع المكرم سقف بجوائز الخشب والحنايا، وخشبه عظام طوال لسعة البلاط، وسعته خمس عشرة خطوة، وهو خمسة أبطلة، وما رأينا جامعا أوسع حنايا منه. وجداره المتصل بالصحن، الذي عليه المدخل إليه، مفتوح كله أبوابا، عددها تسعة عشر بابا: تسعة يمينا، وتسعة شمالا، والتاسع عشر منها باب عظيم وسط هذه الأبواب، يمسك قوسه من أعلى الجدار الى أسفله، بهي المنظر، جميل الوضع، كأنه باب من أبواب المدن الكبار. ولهذه الأبواب كلها أغلاق من الخشب البديع الصنعة والنقش، تنطبق عليها على شبه أبواب القصور. فشهدنا من حسن بناء هذا الجامع وحسن ترتيب أسواقه المتصلة به مرأى عجيبا فلما يوجد في المدن مثل انتظامه.¹⁷⁹ ويذكر ابن شداد أن جامعها كان هيكلاً عظيماً للصابئة، وعند الفتح الإسلامي لحران أخذه منهم عياض بن غنم وعوضهم بدلا عنه موضعا آخر وجد نور الدين "محمود بن زنكي" الجامع وزاد فيه، وقد أخرج جامعها التتر.¹⁸⁰ ويذكر الحميري أن جامعها داخل مدينتها وأنه "في غاية الحسن، له صحن كبير فيه ثلاث قباب مرتفعة على سوار رخام تحت كل قبة بئر عذبة"، وأن منارة الجامع مبني بالحجارة.¹⁸¹ وما زال المسجد قائما حتى وصل اليه التتر سنة 670هـ في شهر رمضان فخر به ونقضو كثير من أساساته وسرقوا أخشابها. ويذكر ذلك اليونيني (ت. 726هـ) في ذيل مرآة الزمان قائلا: "وفي الخامس والعشرين من شهر رمضان وصل جماعة كثيرة من التتر إلى حران فأخربوا سورها وكثيراً من أسواقها ودورها ونقضوا جامعها وأخذوا أخشاب سقفه واستصحبوا معهم من فيها فخربت ودثرت".¹⁸² ولم يبق من المسجد إلى آثار قليلة قائمة إلى يومنا وخصوصاً أجزاء من سور المسجد من الناحية الشرقية. هذا بالإضافة إلى المنذنة التي لم يتضرر إلى القسم العلوي منها. وما زالت بعض النقوش ظاهرة للعيان لكن يصعب قراءتها، خصوصاً أعلى الباب الشرقي، بالإضافة إلى نقش آخر على يمينه يعود لصلاح الدين الأيوبي. وفي وسط المسجد ما زالت بقايا ضخمة لعدد من الأقواس ومجرى للمياه ونافورة ماء. خارج المسجد من الناحية الشرقية تم الكشف عن عدد من الدكاكين تمثل السوق الشرقي، هذا بالإضافة لحمام وعدد كبير من المراحيض من نفس الناحية، ويذكر انها تصل إلى ثلاثين مرحاضاً.

تصور عام لمسجد حران الكبير¹⁸³

¹⁷⁹ ابن جبیر، رحلة ابن جبیر، ص 198-199.

¹⁸⁰ ابن شداد، الأعلام الخطيرة ج 3/65.

¹⁸¹ الحميري، الروض المعطار ج 1/191-192.

¹⁸² اليونيني، قطب الدين 1992، ذيل مرآة الزمان، ج 2/471.

Creswell, K. 1989. A short account of Early Muslim architecture. Aldershot: Scholars Press. S.220. See also, Ocak, S. 2016. Erken Devir İslam Mimarisinde Beytü'l-Mâl (hazine) Binaları. Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi. Sayı 2, pp.63-102.¹⁸³

صورة بقايا المسجد الجامع وتظهر المئذنة وأحد الأبواب من الشرق (يمين). من وسط المسجد (يسار) بقايا الأقواس (تصوير المؤلف)

المرافق الأخرى

ذكر ابن جببر أن هناك بيمارستان (مشفى) في مدينة حران عندما زارها (عام 1184م) ويفصل ابن شداد أنها كانت داراً لمظفر الدين صاحب اربل يسكنها، فأوقفها وجعلها مستشفى. ويذكر ابن خلكان ويفصل في أبينته وفضائله فيذكر أنه كان كثير الإحسان ولم يكن يقف عند بناء الخانقاهات والمدارس والمستشفيات، بل كان يزور ويجالس نازليها؛ "وكان يدخل إلى البيمارستان ويقف على مريض ويسأله عن مبيته وكيفية حاله وما يشتهيهِ".¹⁸⁴ ويذكر ابن جببر أن هناك مدرسة واحدة في المدينة لكنه لم يفصل عنها بشيء، وفي زمن ابن شداد ذكر أنه كان في زمانه أربعة مدارس كلها حنبلية: مدرسة أنشأها نور الدين محمود، ويبدو أنها التي قصدتها ابن جببر، فقد حكم نور الدين حران من عام 544-565هـ/1149-1169م، أي قبل زيارة ابن جببر. ومدرسة أنشأها شمس الدين شقير، ومدرسة أنشأتها الحاجة ست النعم ومدرسة أنشأها شمس الدين، أبو محمد بن سلامة بن العطار، التي ربما بنيت بعد زيارة ابن جببر. ويبدو أنه في الوقت نفسه تم إنشاء عدد من الخانقات،¹⁸⁵ لم تكن مشهورة في زمن ابن جببر، فالأولى تم إنشاؤها في زمن نور الدين محمود، ربما في وقت إنشاء المدرسة، لم يشر إليها ابن جببر، كانت على الأغلب موجودة عند زيارته لحران. وخانقاه أخرى أوقفها على الفقراء الأمير جمال الدين شاذبخت، الخادم الهندي الأتابكي عتيق نور الدين الذي كان نائباً له في قلعة حلب، ويذكر محمد راغب الطباخ بأنه "وقف بحرّان خانقاه للصوفية".¹⁸⁶ أما بالنسبة للحمامات، فيذكر الإمام الشافعي (ت. 204هـ/820م) أنه زار حران، واستحم بإحدى حماماتها، وزين شعره بها.¹⁸⁷ ويذكر ابن شداد عشرة حمامات داخل المدينة وأربعة خارجها؛ حمامٌ بُلّاط، حمامٌ الكنيسة، حمامٌ الشيخ، حمامٌ السَّبّاح، حمامٌ عليّ، حمامٌ الوليّات، حمام الرئيس، حمام باب فدان، حمام الرُّكّي، وحمام الوليّ. وخارج المدينة يذكر أربعة حمامين على الباب الكبير، وحمامين على باب يزيد. ومن أسمائها نرى أن بعضها نسب إلى أماكن في المدينة (كالكنيسة وباب فدان) وبعضها نسب إلى أشخاص (عليّ والرئيس والرُّكّي والولّي)، ولم يذكر تفاصيل عن من بناها أو من هم هؤلاء الأشخاص الذين نسبت إليهم، لكنه يذكر أن الحمامين على باب يزيد من إنشاء الحاجب عليّ وهو حسام الدين علي بن حماد الأشرقي (ت. سنة 626هـ).¹⁸⁸ وبنى بها صلاح الدين الأيوبي داراً وحماماً ظاهر حران في أربعة أو خمسة أيام سميت دار العافية لأنه مرض عند نزوله حرّان وأرجف بموته وأيس منه كما يذكر ابن العديم، فأمر بأن تبني عند خيمته فسميت بالعافية لأنه كان نازلاً فيه عندما عوفي من مرضه،¹⁸⁹ وقد أنزل بها أولاده ومن ثم جعلها للضيوف وأوقفها للأيوبيين،¹⁹⁰ ونزلها غير واحد من السلاطين.¹⁹¹ وقد كشفت الحفريات عدداً من هذه الحمامات والمراحض الموجودة شرقي المسجد الجامع الكبير.

¹⁸⁴ ابن خلكان، وفيات الأعيان، ج4/116-121.

¹⁸⁵ خانقاه: الخوانك جمع خانكاه وهي كلمة فارسية معناها بيت الأكل وقيل أصلها خونقاه أي الموضع الذي يأكل فيه الملك... والخوانك نشأت في الإسلام في حدود القرن الرابع للهجرة وجعلت لتخلي الصوفية فيها لعبادة الله تعالى.

¹⁸⁶ طباخ، محمد راغب، 1988، /علام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء (حلب: دار القلم العربي) ج4/301.

¹⁸⁷ ابن حجة الحموي، أبو بكر بن علي (ب.ت.)، ثمرات الأوراق في المحاضرات (مصر: مكتبة الجمهورية العربية) ج1/243.

¹⁸⁸ ابن الأثير، الكامل في التاريخ، ج12/485.

¹⁸⁹ ابن العديم، عمر بن أحمد، 1996، زبدة الحلب في تاريخ حلب (بيروت: دار الكتب العلمية) ص403.

¹⁹⁰ البنداري، الفتوح بن علي، 1979، مختصر سنا البرق الشامي (مصر: مكتبة الخانجي) ص271.

¹⁹¹ ابن شداد، الأعلام الخطيرة، ج1/186.

صورة تظهر بقايا الدكاكين والحمام والمراحيض شرقي المسجد الجامع (تصوير المؤلف)

كما ذكر ابن جبير أسواق حران المسقوفة بالخشب، أعجب بحُسن ترتيبها وكيف أنها بقيت للناس من حرّ المدينة فيقول؛ "ولهذه البلدة المذكورة أسواق حافلة الانتظام، عجيبة الترتيب، مسقوفة كلها بالخشب. فلا يزال أهلها في ظل ممدود، فتخترقها كأنك تخترق دارا كبيرة الشوارع، قد بني عند كل ملتقى أربع سكك أسواق منها قبة عظيمة مرفوعة مصنوعة من الجص هي كالمفرق لتلك السكك، ويتصل بهذه الأسواق جامعها." كما ذكرها الحميري قائلا: "ولهذه البلدة أسواق حافلة عجيبة الترتيب مسقوفة كلها بالخشب لا يزال أهلها في ظل بارد، ويتصل بأسواقها جامعها." وقد كشفت الحفريات الحديثة عددا من الأسواق الموجودة شرقي المسجد الجامع وبها عدد من الدكاكين.

المزارات والمشاهد

لا تكاد ترى إشارة إلى اسم حرّان إلا وقد ربطت هذه المدينة العريقة بالصابنة؛ فهي "مدينة الصابئين وبها سدنتهم"¹⁹²، كما لا تجد جغرافيا أو مؤرخا ذكر حران إلا وذكر تلا ينسب إلى إبراهيم عليه السلام. فيذكر ابن حوقل والاصطخري والإدريسي وأبو الفداء وغيرهم، أن بحرّان تلا عليه مصلى يعظمه الصابئون، وينسبونه إلى نبي الله إبراهيم¹⁹³. ويذكر ابن حوقل أن هذا المصلى على طربال كالطربال الذي بمدينة بلخ، والطربال صومعة على رأي، وشيء مرتفع عند الأكثرين¹⁹⁴. وليس واضحا إن كان هذا داخل سور حرّان، كمكان القلعة، أم خارجها. ويذكر ابن جبير مكان التل خارج المدينة، فيقول إنه بعيد ثلاثة فراسخ عن مركز المدينة باتجاه الجنوب. ويذكر الأمر بصيغة الجزم عكس من سبقه، الذين ذكروا الأمر بصيغة التضعيف "وينسبونه". فيقول ابن جبير أنه كان مأوى لإبراهيم وسارة وأن به عين ماء جارية؛ "وله بقليها بنحو ثلاثة فراسخ مشهد مبارك فيه عين جارية كان مأوى له ولسارة، صلوات الله عليهما، ومتعبدا لهما"¹⁹⁵ فيبدو أنه مع مرور الوقت بدأ المسلمون يهتمون بهذه المشاهد، وهذا ليس غريبا لأن كثيرا من الصابنة اعتنقوا الإسلام وربما نقلوا معهم هذه العادات من دينهم القديم. فيذكر من زار المدينة حتى من غير المسلمين كالتطيلي أن المسلمين يجلبون بعض هذه المشاهد. ونرى نصا قريبا منه عند الحميري: "ولأبينا إبراهيم عليه السلام بقليها بنحو ثلاثة فراسخ مشهد مبارك، فيه عين ماء جارية، كان مأوى له ولسارة ومتعبدا لهما"، فيتضح أنه مع مرور الوقت أصبح الحديث عن مشهد لأبينا إبراهيم وليس كما ينسبه الصابنة لإبراهيم. ونرى ذلك عند الهروي، صاحب الإشارات إلى معرفة الزيارات، الذي يذكر أن بمدينة حرّان: "مشهد إبراهيم عليه السلام، ويعرف بمشهد الصخرة، يقال: إنه كان يجلس عليها ينتظر غنمه"، وليس واضحا إذا ما كان هو نفس المشهد السابق، ويذكره أيضا عز الدين ابن شداد، ويفرق بينه وبين مشهد إبراهيم فيقول: "وبها من المزارات: مسجد إبراهيم الخليل عليه السلام ومسجد به صخرة يقال إن إبراهيم عليه السلام كان يستند إليها." ويذكر ابن تيمية الحراني أن أهل الكتاب يعتقدون أن مولد إبراهيم كان في حران، ويذكر أمرا آخر لم يذكره غيره أنه "يقال إن قبر أبيه بسور حران"¹⁹⁶، ويشير التطيلي أن المسلمين يجلبون أطلال بيت أبي إبراهيم؛ فيقول "وبظاهر المدينة موقع يقال إنه من أطلال بيت تارح والد إبراهيم الخليل (ع) وليس فوقه عمارة. والمسلمون يجلبون هذا المقام ويؤمنونه للصلاة فيه"¹⁹⁷ وقد سبقهم بقرون المسعودي والبكري إذا عزي هذا الاهتمام بأثر بالصابنة، فذكر المسعودي بأنه لم يبق لهم سنة 332هـ إلا هيكل مرتبط بأثر: "بيت لهم بمدينة حران في باب الرقة يعرف بمغليبتيا، وهو هيكل أزر أبي إبراهيم الخليل عليه السلام عندهم، وللقوم في أزر وابنه إبراهيم كلام كثير ليس كتابنا هذا موضعا له"، وذكر مثله أبو عبيد البكري¹⁹⁸.

¹⁹² ابن حوقل، صورة الأرض، ص226. ويذكر الاصطخري، المسالك والممالك، ص54، عدد السدنة: "وحرّان تليها في الكبر وهي مدينة الصابئين، وبها سدنتهم السبعة عشر، وبها تل عليه مصلى يعظمه الصابئون، وينسب إلى إبراهيم خليل الله عليه السلام"

¹⁹³ الاصطخري، المسالك والممالك، ص76. ابن حوقل، صورة الأرض، ص226. الإدريسي، نزهة المشتاق، ج2/664. أبو الفداء، تقويم البلدان، ص277. ¹⁹⁴ الطربال بالكسر هو القطعة العالية من الجدار، أو الصخرة العظيمة المشرفة من الجبل، أنظر: الفيروزآبادي، محمد بن يعقوب، 2005، القاموس المحيط (بيروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع) ج1/1025.

¹⁹⁵ ابن جبير، رحلة ابن جبير، ص197.

¹⁹⁶ ابن تيمية، أحمد، 1997، الاستغاثة في الرد على البكري، الرياض: دار الوطن، ص487

¹⁹⁷ التطيلي، 2002: رحله بنيامين التطيلي، ج1: 283-284.

¹⁹⁸ المسعودي، 1989: مروج الذهب، ج2: 237. البكري 236

الكنائس والأديرة

رغم أن مصادر المسلمين لم تهتم كثيراً بذكر ما لأهل الكتاب من يهود ونصارى، نرى عدة إشارات لوجود لهم في بعض الكتب. فقد اشترط المسلمون عند الفتح على أهل الرها أن تبقى كنائسهم (فيها زيادة على ثلاثمائة دير وصوامع كثيرة)¹⁹⁹ ولا يحدثوا كنائس أخرى، وكان هذا حال بقية المدن. ويذكر ابن جببر خلال زيارته إلى حران من آمد (ديار بكر) أن الطريق الأطول إلى حران معمر به "قرى كثيرة معظم أهلها من النصارى".²⁰⁰ ونرى من رحلة بنيامين التيطلي (ت. 569 هـ/ 1173 م) وهو رحالة يهودي زار المدينة فذكر أن عند اليهود في حران على قلة عددهم كنيسة قديمة يقال إنها من بناء عزرا عليه السلام.²⁰¹

ونرى أن عددا من معابد الصابئة تم تحويلها إلى كنائس ومساجد، فيذكر أن المسلمين الفاتحين أخذوا مكان هيكل الصابئة وسط المدينة وأبدلوهم مكانا آخر، فيروي ابن شداد "أن جامع المدينة جده نور الدين محمود بن زكي وزاد فيه، وكان هيكلًا للصابئة عظيما، أخذه منهم عياض بن غنم لما فتح حران وعضهم عنه موضعا آخر عمروه بحران وكان بأيديهم إلى أن خربه يحيى بن الشاطر."²⁰² ويشير ابن النديم في الفهرست بأن الصابئة يخرجون في شهر كانون الأول ويدعو لهم رئيسهم ومن ثم يدعو على أعدائهم أن تُخرب المعابد التي أخذت منهم؛ "بخراب مسجد الجامع بحران وكنيسة الروم والسوق المعروفة بسوق النساء لان هذه المواضع كانت فيها أصنامهم فقلعها ملوك الروم لما تنصروا."²⁰³ ويذكر ابن تيمية الحراني أن المصنفين لأخبار الصابئة ذكروا "أن أحد مسجدي دمشق وحران كان هيكل المشتري والآخر هيكل الزهرة."²⁰⁴ كما يذكر في كتاب آخر إن حران كانت دار الصابئة وكان بها عدد من الهياكل عددا: "هيكل العلة الأولى هيكل العقل الأول هيكل النفس الكلية هيكل زحل هيكل المشتري هيكل المريخ هيكل الشمس وكذلك الزهرة وعطارد والقمر. وكان هذا دينهم قبل ظهور النصرانية فيهم..". كما يذكر أن بعضهم تنصروا وبعضهم بقي على الشرك والأمر نفسه بعد دخول الإسلام.²⁰⁵ ومن هذه الروايات نرى أن المسجد الجامع في المدينة وكنيسة الروم كانا في الأصل للصابئة وأخذ بناءهم النصارى والمسلمون وجددوا بناءهم وزادوا عليه لاستخداماتهم، وترك المسلمون كنيسة النصارى فوجد أحد الحمامات في فترة لاحقة سُمي بحمام الكنيسة.

أما بالنسبة لمكان عبادة الصابئة بعد الفتح الإسلامي فكما يُستنتج من رواية ابن شداد أن المسلمين بعد أخذهم لمكان الجامع في القرن السابع الميلادي، أبدلوه مكانه بموضع آخر في المدينة عمره الصابئة واستخدموه لصلاتهم حتى القرن الحادي عشر، ويبدو أن هذا الذي يذكره المسعودي وأبو عبيد البكري (ت. 487/1094م) "والذي بقي من هياكلهم المعظمة الآن بحران بيت في باب الرقة يعرف بمغليتيما وهو هيكل أزر أبي إبراهيم".²⁰⁶ ونقل المسعودي عن ابن عيشون الحراني القاضي تفاصيل هذا الهيكل وكيفية نطق الأصنام بخدعة من السدنة؛ "وما تحته من السرايين الأربعة المتخذة لأنواع صور الأصنام التي جعلت مثلا للأجسام السماوية وما ارتفع من ذلك من الأشخاص العلوية، وأسرار هذه الأصنام، وكيفية إيرادهم لأطفالهم إلى هذه السرايين وعرضهم لهم على هذه الأصنام، وما يُحدث ذلك في ألوان صبيانهم من الاستحالة إلى الصفرة وغيرها لما يسمعون من ظهور أنواع الأصوات وفنون اللغات من تلك الأصنام والأشخاص، بحيل قد اتخذت ومنافخ قد عملت: تقف السدنة من وراء جُدر فتتكلم بأنواع من الكلام، فتجري الأصوات في تلك المنافخ والمخاريق والمنافذ إلى تلك الصور المجوفة والأصنام المشخصة، فيظهر منها نطق على حسب ما قد عمل في قديم الزمان، فيصطادون به العقول وتسترق بها الرقاب، ويقام بها الملك والممالك."²⁰⁷ كما نقل بعضا من قصيدة ابن عيشون في هذا الهيكل. وذكر البكري نصا مختصرا في وصف هذا المعبد الصابئي.²⁰⁸ وقد ذكر المسعودي أنه عندما زار حران رأى على باب مجمع الصابئة بالمدينة مكتوبا على مدقة الباب باللغة السريانية قول لأفلاطون «من عرف ذاته تآله» ترجمه له غير واحد من الصابئة ومنهم مالك بن عقبون، أحد علماء الصابئة وفلاسفتهم.²⁰⁹ وفي القرن الخامس الهجري/ الحادي عشر الميلادي عندما ضنَّ مسلم بن قريش (شرف الدولة) سنة 474هـ مدينة حران إلى ملكه، التي أخذها من بني وثاب النميريين.²¹⁰ ويبدو أن سبب تخريبه لهيكل الصابئة الذي أعطاهم إياه عياض بن غنم ما آلت إليه المدينة في زمانه حيث إن أهل حران انتفضوا عليه لما أظهر سبَّ السلف فقد كان رافضيا شيعيا. فعاد إلى حران مسرعا وحاصرها ورمها بالمنجنيق، فخرَّب سورها، وقتل قاضيها السني وولديه وثلاثا وتسعين رجلا وعادت البلد تحت حكمه مرة أخرى سنة 476هـ،²¹¹ وخرَّب يحيى بن الشاطر متولي حران لشرف الدولة هيكل الصابئة في حران.²¹²

كما تم ذكر عدد من الأديرة للصابئة، مثل دير كاذي، يذكره ابن عبد الحق: "هذا الدير ليس للنصارى، بل للصابئة، ولهم بحران ديرة غير هذا"²¹³ فيذكر دير كاذي خارج المدينة وديرا آخر للصابئة في حران، ولا يعرف إذا كان هو الهيكل نفسه الذي خربه مسلم بن قريش أو غيره. كما يذكر أن لهم ديرا

199 الاضطخري، المسالك والممالك، ص54.

200 ابن جببر، رحلة ابن جببر، ص200.

201 التيطلي، بنيامين 2002، رحله بنيامين التيطلي (أبو ظبي: المجمع الثقافي) ج1/283-284.

202 ابن شداد، الأعلاق الخطيرة، ج1/119.

203 ابن النديم، الفهرست، ص391.

204 ابن تيمية، أحمد 1995، بغية المرتاد في الرد على المتفلسفة والقرامطة والباطنية (المدينة: مكتبة العلوم والحكم) ص369.

205 ابن تيمية، أحمد 2003، الرد على المنطقيين (بيروت: دار المعرفة) ص287.

206 البكري، المسالك والممالك، ج1/236.

207 المسعودي، مروج الذهب، ج2/237-238.

208 البكري، المسالك والممالك، ج1/236؛ "وتحت سراديب أربعة لأنواع صور الأصنام التي على صور الأشخاص السمانية وما ارتفع عن ذلك من الأجسام العلوية وما يظهر من أنواع أصواتها وفنون لغاتها بحيل قد اتخذت ومنافخ قد عملت ومخاريق قد وصلت، تقف السدنة من وراء الجدار وتتكلم بأنواع الكلام فتجري الأصوات في تلك المنافخ والمخاريق إلى تلك الصور المجوفة، فيظهر منها نطق على حسب ما دبر في قديم الزمان على هيئة كيفية هندسته".

209 المسعودي، مروج الذهب، ج2/238. ونقل ذلك البكري بدون الإشارة إلى المسعودي، وقال إن هذا النص مكتوب على باب مدينة حران، وهذا ليس صحيح فقد قال المسعودي أنه راه على "باب مجمع الصابئة بمدينة حران"، وليس على باب المدينة.

210 الذهبي، تاريخ الإسلام، ج6/32.

211 ابن النديم، بغية الطلب في تاريخ حلب، ج2/447. الذهبي، تاريخ الإسلام، ج8/32، 165. يذكر الذهبي أن سبب عصيان أهل حران له أنه كان "رافضيا خبيثا" وأن أهل حران "عزموا على تسليم حران إلى جنق أمير التركمان لكونه سنيا، ولكون مسلم رافضيا"، فسار إليهم، فحاربهم وحاربوه، فافتتحها وبذل السيف، وقتل بها خلقا من أهل السنة.

212 ابن شداد، الأعلاق الخطيرة، ج1/119.

213 ابن عبد الحق، مرصد الاطلاع، ج2/572.

آخر في الذهبانية التي هي من قرى حران؛ "وقد كان فيها دير، للصائبة، له عيد معروف، وقد كان أهل حران بعد الإسلام يخرجون إلى هذه القرية في وقت معروف من السنة كغيره من المواسم." رغم أنه يذكر الأمر بالماضي، يذكر في بداية حديثه أن بها مشهد يزار إلى زمانه.²¹⁴ وذكر ابن عبد الحق أيضاً أنه كان للصائبة قديماً هيكل في قرية ترعوز ويفصل في معنى هذا الاسم؛ "ترع عوز: قرية مشهورة بحران من بناء الصائبة، كان لهم بها هيكل، وكانوا يبنون الهياكل بأسماء الكواكب، وكان هذا الهيكل باسم الزهرة. ومعنى الاسم باب الزهرة."²¹⁵

القبور والمقامات

لا يذكر ابن خردادبه شيئاً عن الصائبة ولا عن مزاراتهم، لكنه يذكر قبراً في حران، وهو قبر إبراهيم بن محمد بن علي بن عبد الله بن العباس المعروف بإبراهيم الإمام، وقد اختلفوا في مقتله (سنة 131 هـ/749م)، فقيل إن بني أمية أعدموه فوضوا له السم في اللبن في محبسه، وذكر أنه هدم عليه بيت حتى مات.²¹⁶ وذكر ابن خردادبه شعر سديف بن إسماعيل بن ميمون (توفي 146هـ) حول هذا القبر،²¹⁷ ويكمل هذا الشعر غيره من المؤرخين وينسبونه إبراهيم بن هزمة (توفي 150هـ).²¹⁸ ولما انقضت دولة بني أمية وانتقلت الخلافة لبني العباس، وولى منهم أبو العباس السفاح أخو الإمام إبراهيم، بلغ الخبير سديف فخرج نحو أبي العباس، وأنشده قصيدة يذكر قبر أخيه في حران قائلاً:

فأذكروا مصرع الحسين وزيد
وقتيلاً بجون حران أضحى
وتحجل الطير حوله في الكناس.²¹⁹

ففي هذه المدينة التي كان آخر معقل للأمويين تم حبس أول دعاة الدولة العباسية وقتله هناك وكان الشعراء ينشدون شعرهم فيذكرون قبره ويشيرون إليه في حران وكيف أنه كان مهجوراً هناك بعيداً، تتراقص الطير حوله. وليس معروفاً مكان هذا القبر لكن يذكر ابن تيمية أن هناك مسجد إبراهيم بحران ينسبه بعض الجهال لإبراهيم عليه السلام ولكنه لإبراهيم الإمام: "وكان بحران مسجد إبراهيم فيظن الجهال أنه إبراهيم الخليل وإنما هو إبراهيم بن محمد بن علي بن عبد الله ابن عباس الذي كانت له الدعوة العباسية مات هناك في الحبس".²²⁰ كما ذكر كثير من كتاب الطبقات والرجال عدداً كبيراً من العلماء ماتوا ودفنوا في حران، لكن يحتاج المرء أن يثبت من مقارنتها مع ما تبقى من شواهد القبور في المدينة. وينسب مشهد في حران لأحد الصحابة وهو الصحابي جابر بن عبد الله الأنصاري، ويذكر ذلك ابن تيمية الحراني ويكذبه، لأن العلماء متفقون على أن جابراً توفي بالمدينة ودفن بها، وهو آخر من مات من الصحابة بها.²²¹

لكن هناك قبراً ثابتاً في حران لأحد الأولياء وهو الشيخ حياة بن قيس الحراني الذي كان ملازماً لزاويته بحران لخمسين سنة متواصلة، زاره بها السلطانان نور الدين وصلاح الدين. وقد ذكر ابن جببر أنه زاره سنة 580هـ. وقد توفي بعدها بسنة 581هـ عن ثمانين سنة ودفن فيها،²²² وقبره خارج أسوار المدينة على الطرف الغربي منها وهو موجود إلى هذا اليوم يزوره الناس ويتبركون به. وقد قام ببناء المشهد على قبره أبناء الشيخ حياة (عمر وأبو بكر) كما هو منقوش على باب المقام وتم الفراغ من بنائه في شهر جمادى الآخر سنة 592هـ، أي بعد عقد من الزمن بعد وفاة أبيهم.²²³

صورة تظهر مشهد ومسجد الشيخ حياة بن قيس الحراني (يمين)²²⁴ والنقش التأسيسي للمشهد (يسار)

²¹⁴ ابن عبد الحق، مرصد الاطلاع، ج2/590.

²¹⁵ ابن عبد الحق، مرصد الاطلاع، ج1/258.

²¹⁶ الطبري، تاريخ الطبري، ج7/437.

²¹⁷ قد كنت أحسبني جلداً فضعضعني

²¹⁸ فيه الإمام الذي عمت مصيبتيه

فلا عفا الله عن مروان مظلمة

²¹⁹ تحجل الطير حوله: أي تمشي حوله كالجمل، والكناس أصلاً بيت الطيبي ويذكر هنا على سبيل الاستعارة.

²²⁰ البعلبي، محمد بن علي (بدون تاريخ) مختصر الفتاوى المصرية لابن تيمية (بيروت: دار الكتب العلمية) ج1/169.

²²¹ ابن تيمية، أحمد 2004، مجموع فتاوى شيخ الإسلام أحمد بن تيمية (المدينة: مجمع الملك فهد) ج27/484.

²²² ابن الملقن، عمر بن علي 1994، طبقات الأولياء (القاهرة: مكتبة الخانجي) ص430.

²²³ بسم الله الرحمن الرحيم أنشأ هذا المشهد المبارك الفقير إلى رحمة الله تعالى الشيخ الصالح الزاهد العابد عمر ابن الشيخ حياة بن قيس واخوه الشيخ ابو بكر قدس الله اسرارهم على يد الفقير ابن اخته راشد علي عفر الله له ولجميع المسلمين. وكان الفراغ من العمارة المباركة في مستهل جمادى الآخر بسنة اثنين وتسعين وخمسماية.

²²⁴ تصوير كرزويل 1921، Turkey, Harran, mausoleum of Sheikh Yahya, from the north West, <http://collections.vam.ac.uk/item/O1256123/turkey-harran-mausoleum-of-sheikh-photograph-kac-creswell>

الخاتمة

نبوات مدينة حران العتيقة مكانة هامة عند الجغرافيين المسلمين في كتاباتهم لامتداد تاريخها عندهم إلى فجر التاريخ وارتباطها بعدد من الأنبياء والرسل. فعند الكثير منهم ارتبطت حران ببناء هذه المدينة بعد الطوفان ابتداءً، واستخلصوا عدة استنتاجات في سبب تسميتها بهذا الاسم. كذلك ارتبطت حران في هذه المصادر وغيرها بالنبي إبراهيم عليه السلام، حيث كانت نقطة مركزية في هجرته من بابل إلى بيت المقدس، وزاد هذا الارتباط باعتقادات الصابئة الذين فصل الجغرافيون مزاعمهم حول إبراهيم وأبيه أزر هذا بالإضافة إلى مركزيتها عند أهل الكتاب. فدون الجغرافيون وغيرهم من علماء المسلمين هذه الصلات والروابط مع مدينة حران وديار مضر في إقليم الجزيرة عموماً. كما فصل الجغرافيون ارتباط القبائل العربية ببلاد الجزيرة الفراتية وحران من قبل الفتح الإسلامي وكيف اتخذوها دياراً لهم وتم تسميتها بأسماء هذه القبائل العدنانية، بعد هجراتهم المتلاحقة من الجزيرة العربية. كما وذكرنا تأثر هذه القبائل بالاديان والمعتقدات السائدة في هذه البلاد ولولايات هذه القبائل للفرس تارة وللروم تارة أخرى.

وكان الفتح الإسلامي لهذه المنطقة نقطة تحول في تاريخها حيث اهتم بها حكام المسلمين عبر العصور واتخذها الأمويين عاصمة لهم في آخر عهدهم وشيدوا بها القصور والمساجد والأسواق وغيرها من المرافق التي تليق بها كعاصمة للدولة الإسلامية. وبعد انتقالها إلى العباسيين حاول بعض من وصلوا إلى مناصب عليا في الدولة العباسية من أهلها حل مشكلة الماء في المدينة من خلال شق قناة تجلب الماء لأهل المدينة. وبعد أن كانت عاصمة للدولة الأموية أضحت المدينة الثانية في ديار مضر بعد الرقة خلال بداية الفترة العباسية، ومن ثم صارت العاصمة أو القصبه لهذا الإقليم في وقت لاحق من حكمهم. وبكونها على مفترق الطرق بين الحضارات المختلفة كانت محط صراع بين القوى المختلفة قبل وبعد الإسلام. فكان الروم يغيرون عليها ونزل بها بعض القبائل العربية، كبنو عقيل وبنو نمير، وكانوا سبباً في ارتكاسها. هذا بالإضافة إلى اغارة مسلم بن قريش عليها وضربها بالمنجنيق بعد انتفاض أهلها عليه في القرن الخامس الهجري. كما وطعم الصليبيون في احتلالها وضمها إلى ممالكهم كنقطة انطلاق نحو الشرق لكنها استعصت عليهم. ومن خلال تتبع الفترات المتعاقبة في تاريخ هذه المدينة نرى أنها قد خربت عدة مرات بعد الفتح الإسلامي، كان أشدها مع غزو التتار للمنطقة، الذين هجروا أهلها وخرّبوا المدينة وخلال تلك الفترة فقدت الكثير من أثارها التاريخية التي هدمت ولم تعد بعد ذلك إلى غير عزّها. وما تذكره المصادر لنا من آثار وأبنية قديمة يتماشى مع ما أظهرته الدراسات والحفريات الأثرية في القرن الماضي من مساجد، وكنائس وهياكل وآبار وحمامات وغيرها مما تم توثيقه كتابياً.

مع هذا فقد كانت حران مركزاً للعلم والعلماء فزارها الفقهاء والمحدثين والمجاهدين وغيرهم، ومع بداية حركة التنويرات الجغرافية وكتب الرحلات زارها عدد من الجغرافيين ووثقوا زيارتهم وملاحظاتهم حول الجزيرة الفراتية وحران. فتناول الجغرافيون أبعاد المكان وأحداثياته كما واهتم الفقهاء بمكانتها الجغرافية ومحاذاتها للعبية. وفصل الجغرافيون في المسالك والطرق التي تؤدي إليها ورسوموا الخرائط التي تبين تفاصيل هذا الإقليم وما تشمله من جبال وأنهار وغير ذلك. ونرى اهتمام بعض الجغرافيين بخزاجها وعدد قرأها الكبير حيث كان لها رستاق عظيم يشمل ما يقارب 800 قرية. فيفصل بعضهم في مزاياها وخصوبة تربتها على قلة الماء فيها، وما اشتهرت به من جودة آلات القياس والموازين ومهارة الصاغة فيها. هذا بالإضافة إلى محاصيلها وإيراداتها من قطن وعسل وغيره من المحاصيل، وما زالت إلى يومنا هذا تورد القطن. فيسبب موقعها أضحت محطة تجارية مهمة حيث تمر بها الطرق الرئيسية.

كما واستوفقت عمارتها الكثير من الرحالة والجغرافيين الذين مدحوا حسن بنائها وحصانة سورها وقلعتها المنيعه. وفصل بعضهم في أثارها وعمارتها العتيقة، فذكروا مكونات هذا النسيج العمراني كالجوامع، والمساجد، والمدارس، والخانقاهات، والأسواق، والحمامات، والمستشفيات والمقابر. حتى أن بعضهم عدد حماماتها الأربعة عشر وأبوابها الثمانية التي بعد غزو التتار تم اغلاق نصفها فأصبحت أربعة. كما ذم بعض الجغرافيين جوها وحرها الشديد، وقلة الماء في هذه المدينة، وذكروا كيفية حل مشكلة المياه من خلال شق قناة لإيصال الماء إليها ومعالجة حرها الشديد بتسقيف أسواقها بالخشب فلا يحس أهلها بالحر ويبقون في ظل بارد.

ومن الجدير بالذكر أنه قبل وصول النصارى والمسلمون إلى حران كان أهلها من الصابئة، على الاختلاف في تعريف عقيدتهم، وكان لهم فيها الكثير من المعابد التي تم تحويلها لاحقاً إلى كنائس ومساجد. فمكان المسجد الجامع كان هيكلاً عظيماً للصابئة، أخذه منهم قائد الفتح عياض بن غنم وعرضهم عنه موضعاً آخر. وبقي لهم عدد من المعابد إلى أن انقرضت مع غزو التتار للمدينة. وقد تناقص عدد الصابئة تدريجياً مع اعتناق عدد منهم ابتداءً النصرانية ثم الإسلام. لكن انتقلت بعض ممارساتهم إلى المسلمين، فأصبحوا يجلبون بعض مشاهد الصابئة ومزاراتهم وخصوصاً التي كانت تنسب لإبراهيم عليه السلام وأبيه أزر. وبقي لأهلها من النصارى عدد من الكنائس والمشاهد، بالإضافة إلى كنيس واحد لليهود. وبنى المسلمون لاحقاً عدد من المشاهد كمسجد ومقام الشيخ حياة بن قيس الحراني والذي ما زال الناس يزورونه ويتباركون فيه.

فيلحظ عراقه هذه المدينة في الإرث الإنساني القديم وكيف تمت المحافظة على كثير منه عبر العصور. وكيف برزت أهمية هذه المدينة الجغرافية في صدر الإسلام وخصوصاً في نهاية الفترة الأموية، ولم يأفل نجمها خلال الفترة العباسية بسبب ارتباط عدد من أبناء حران ببلاط الخلفاء العباسيين فشيدوا لها القنوات المائنة التي أحيت المدينة. كما زارها عدد من السلاطين الزنكيين والأيوبيين وجددوا أبنيتها وزاروا علمائها الذين اشتهرت بهم. ولم تفقد المدينة رونقها وأهميتها حتى غزو التتار الذي أثر على مكانتها تأثيراً كبيراً. واليوم حران بأثارها العتيقة تحتاج لإعادة كشف تراثها القديم والتنقيب في أثارها المطمورة من أجل إعادة روحها وعزّها الغابرة.

لمصادر والمراجع

- ابن الأثير، علي 1997، الكامل في التاريخ (بيروت: دار الكتاب العربي).
- ابن الأثير، علي: اللباب في تهذيب الأنساب (بيروت: دار صادر).
- ابن الجوزي، عبد الرحمن بن علي 1992، المنتظم في تاريخ الأمم والملوك (بيروت: دار الكتب العلمية).
- ابن العبري، غريغوريس 1992: تاريخ مختصر الدول (بيروت: دار الشرق).
- ابن العديم، عمر بن أحمد 1988، بغية الطلب في تاريخ حلب (بيروت: دار الفكر).
- ابن العديم، عمر بن أحمد 1996، زبدة الحلب في تاريخ حلب (بيروت: دار الكتب العلمية).
- ابن الفقيه، أحمد بن محمد 1996: البلدان (بيروت: عالم الكتب).
- ابن المستوفي الأربلي، مبارك بن أحمد 1980، تاريخ اربل (العراق: وزارة الثقافة والاعلام).
- ابن الملقن، عمر بن علي 1994، طبقات الأولياء (القاهرة: مكتبة الخانجي).
- ابن النديم، محمد بن إسحاق 1997، الفهرست (بيروت: دار المعرفة).
- ابن الوردي، سراج الدين 2008: خريده العجائب وفريده الغرائب (القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية).
- ابن تيمية، أحمد 1995، بغية المرئاد في الرد على المتفلسفة والقرامطة والباطنية (المدينة: مكتبة العلوم والحكم).
- ابن تيمية، أحمد 2003، الرد على المنطقيين (بيروت: دار المعرفة).
- ابن تيمية، أحمد 2004، مجموع فتاوى شيخ الإسلام أحمد بن تيمية (المدينة: مجمع الملك فهد).
- ابن جبير، محمد بن أحمد (ب.ت): رحلة ابن جبير، (بيروت: دار ومكتبة الهلال).
- ابن جعفر، قدامة 1981، الخراج وصناعة الكتابة (بغداد: دار الرشيد للنشر).
- ابن حجة الحموي، أبو بكر بن علي (ب.ت)، ثمرات الأوراق في المحاضرات (مصر: مكتبة الجمهورية العربية).
- ابن حجر العسقلاني، أحمد بن علي 1967، تبصير المنتبه بتحرير المشته (بيروت: المكتبة العلمية).
- ابن حزم، علي بن أحمد 1983: جمهرة انساب العرب (بيروت: دار الكتب العلمية).
- ابن حوقل، محمد بن علي 1938، صورة الأرض (بيروت: دار صادر).
- ابن خرداذبه، عبيد الله 1889: المسالك والممالك (لندن: بريل).
- ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد 1988، تاريخ ابن خلدون (بيروت: دار الفكر).
- ابن خلكان، أحمد بن محمد 1994: وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان (بيروت: دار صادر).
- ابن سرايون، سهراب 1929: عجائب الاقاليم السبعة الى نهاية العمارة وكيف هيئة المدن (فيينا: مطبعة أدولف هولز هوزن).
- ابن سعد، محمد 1990، الطبقات الكبرى (بيروت: دار الكتب العلمية).
- ابن سعيد المغربي، علي بن موسى 1970، الجغرافيا (بيروت: منشورات المكتب التجاري للطباعة والنشر والتوزيع).
- ابن سعيد، علي بن موسى، نشوة الطرب في تاريخ جاهلية العرب (عمان: مكتبة الأقصى).
- ابن شداد، عز الدين محمد بن علي 1978: الأعلام الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة (دمشق: منشورات وزارة الثقافة).
- ابن عبد الحق، عبد المؤمن 1992، مرصد الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاع (بيروت: دار الجبل).
- ابن عساکر، علي بن الحسن 1995، تاريخ دمشق (دمشق: دار الفكر).
- ابن عطية، عبد الحق بن غالب 2001، تفسير ابن عطية (بيروت: دار الكتب العلمية).
- ابن كثير، إسماعيل بن عمر 1968، قصص الأنبياء، (القاهرة: دار التأليف).
- ابن كثير، إسماعيل بن عمر 2003، البداية والنهاية (القاهرة: دار هجر).
- ابن منظور، محمد بن مكرم 1993، لسان العرب (بيروت: دار صادر).
- أبو الفداء، إسماعيل 1840، تقويم البلدان، (باريس: دار الطباعة السلطانية).
- أبو حيان، محمد بن يوسف 2001، البحر المحيط في التفسير (بيروت: دار الكتب العلمية).
- الإدريسي، محمد بن محمد 1989، نزهة المشتاق في اختراق الأفاق (بيروت: عالم الكتب).
- الإصطخري، ابراهيم بن محمد 1961، المسالك والممالك (القاهرة: الهيئة العامة لقصور الثقافة).
- أغا، عبد الله أمين 1974، بلد "أسكي موصل": تاريخها وأثارها (الموصل: مطابع الجمهور).
- البعلي، محمد بن علي (بدون تاريخ): مختصر الفتاوي المصرية لابن تيمية (بيروت: دار الكتب العلمية).
- البغدادي، أحمد بن علي 1996: تاريخ بغداد وذيوله (بيروت: دار الكتب العلمية).
- البقاعي، إبراهيم يافين عمر 1995: نظم الدرر في تناسب الآيات والسور (بيروت: دار الكتب العلمية).
- البكري، عبد الله 1983: معجم ما استعجم من اسماء البلاد والمواضع، (بيروت: عالم الكتب).
- البكري، عبد الله 1998، المسالك والممالك، (بيروت: دار الغرب الإسلامي).
- البنداري، الفتح بن علي 1979، مختصر سنا البرق الشامي (مصر: مكتبة الخانجي).
- تاريدو، ميشيل 1999، صابئة القرآن وصابئة حران (دمشق: دار الحصاد).
- التطيلي، بنيامين 2002، رحله بنيامين التطيلي (أبو ظبي: المجمع الثقافي).
- الثعالبي، عبد الرحمن بن محمد 1997، تفسير الثعالبي (بيروت: دار التراث العربي).
- الثعالبي، أحمد بن محمد 2002: تفسير الثعالبي، الكشف والبيان عن تفسير القرآن، بيروت: دار احياء التراث العربي.

- جيو، يوسف جرجيس 2014، "كورة نينوى وأعمالها في العصور الإسلامية دراسة تحليلية في معالمها العمرانية" مجلة دراسات موصلية. العدد 44، السنة 13.
- جرجيس، يوسف، 2005. نصوص وتعليقات: ابن كانت تقع برقعيد، في العراق أم في سوريا؟ في مجلة "موصليات" العدد 12، أيلول 2005.
- الجهشباري، محمد بن عيدوس 1938، كتاب الوزراء والكتاب (القاهرة: مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده).
- الحسني، السيد عبد الرزاق 1931: الصابنة قديما وحديثا (مصر: مكتبة الخانجي).
- الحمد، محمد 1998: صابنة حران وإخوان الصفا، (دمشق: الأهالي للطباعة والنشر).
- الحموي، ياقوت 1995، معجم البلدان (بيروت: دار صادر).
- الحموي، ياقوت 1998: الخزل والدأل بين الدور والدارات والديرة (دمشق: منشورات وزارة الثقافة).
- الحميري، ابن عبد المنعم 1980، الروض المعطار في خبر الأقطار (بيروت: مؤسسة ناصر للثقافة).
- الخالدي، أحمد 2009: المدن والآثار الإسلامية في العالم (عمان: دار المعزز للنشر).
- خسرو، ناصر 1983، سفر نامه (بيروت: دار الكتاب الجديد).
- الدمشقي، محمد بن ابي طالب 1865، نخبة الدهر في عجائب البر والبحر (قوبنهاغ: مطبعة الاكاديمية الإمبراطورية).
- الذهبي، محمد بن أحمد، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام (القاهرة: المكتبة التوفيقية).
- الزبيدي، محمد بن محمد 1965، تاج العروس من جواهر القاموس. (بيروت: دار الهداية).
- الزهيري، عبد الفتاح 1983: الموجز في تاريخ الصابنة المندائيين: العرب البائدة (بغداد: مطبعة اركان).
- السمعاني، عبد الكريم بن محمد 1862، الأنساب (حيدر آباد: مجلس دائرة المعارف العثمانية).
- السيرافي، حسن بن يزيد 1999، رحلة السيرافي (أبو ظبي: المجمع الثقافي) ص 105.
- سيفال ج. ب. 1988: الرها المدينة المباركة (حلب: دار الرها للنشر).
- السيوطي، عبد الرحمن 2000، الدر المنثور في التفسير بالمأثور (بيروت: دار الكتب العلمية).
- شاكرك، فلاح 1988، المقدسي (بغداد: دار الشؤون الثقافية العامة)
- طباخ، محمد راغب 1988، إعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء (حلب: دار القلم العربي).
- الطبري، محمد بن جرير 1967، تاريخ الطبري (بيروت: دار التراث).
- الطبري، محمد بن جرير 2000، تفسير الطبري (دمشق: مؤسسة الرسالة).
- طقوش، محمد سهيل 2011: تاريخ الخلفاء الراشدين الفتوحات والانجازات السياسية، (بيروت: دار النفائس).
- عباس، رعد 2015، الأطماع الشخصية للقادة الصليبيين في بلاد الشام، في مجلة ديالي 2015، العدد 68.
- عبود، خازن 2009، معجم الشعراء العرب، (بيروت: رشاد برس من موقع الموسوعة الشعرية).
- علي، جواد 2001: المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام (بيروت: دار الساقية).
- علي، عادل هاشم، "مدينة كوئي (تل ابراهيم) موطن النبي ابراهيم الخليل عليه السلام" في مجلة كلية التربية الأساسية/ جامعة بابل، العدد 7/ ايار 2012.
- العمرى، ابن فضل الله 2002، مسالك الأبصار في ممالك الأمصار (أبو ظبي: المجمع الثقافي).
- العمرى، ياسين خير الله الخطيب 1955، منية الأدباء في تاريخ الموصل الحدباء، (الموصل: مطبعة الهدف).
- العويسي، خالد 2017، "جغرافية حران في المصادر العربية" في كتاب حران في التاريخ والحضارة الإسلامية، (أورفا: قائم مقام حران)
- غرابية، خليف 2016: النسيج العمراني للمدينة العربية الإسلامية من خلال رحلة ابن جبير، دراسات العلوم الإنسانية والاجتماعية، مجلد 43، عدد 2.
- الفيروزآبادي، محمد بن يعقوب 2005، القاموس المحيط (بيروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع).
- الفيومي، محمد إبراهيم 1994، تاريخ الفكر الديني الجاهلي (القاهرة: دار الفكر العربي).
- القزويني، زكريا بن محمد 1960، آثار البلاد واخبار العباد (بيروت: دار صادر).
- القلقشندي، أحمد بن علي 1989: صبح الأعشى في صناعة الإنشاء (بيروت: دار الكتب العلمية).
- الكرملی، بطرس بن جبرائيل، مجلة لغة العرب العراقية (بغداد: مطبعة الآداب) ج 8.
- الكعبي، عبد الحكيم، 2009: الجزيرة الفراتية وديارها العربية (ديار بكر، ديار ربيعة، ديار مضر) دراسة في التاريخ الديني والسياسي والاجتماعي قبل الإسلام (دمشق: دار صفحات للدراسات والنشر).
- متز، آدم 1947: الحضارة الإسلامية في القرن الرابع الهجري (بيروت: دار الكتاب العربي).
- المستوفى، حمدالله 1961، نزهة القلوب (قزوين: حديث امروز).
- المسعودي، علي بن الحسين 1989، مروج الذهب ومعادن الجوهر (قم: دار الهجرة).
- معلوف، أمين 1998، الحروب الصليبية كما رآها العرب، (بيروت: دار الفارابي).
- مغلطاي، علاء الدين 2001، إكمال تهذيب الكمال في أسماء الرجال (القاهرة: الفاروق الحديثة للطباعة والنشر).
- المقدسي الشيباني، محمد بن طاهر 1865: الأنساب المتقفة في الخط المتماثلة في النقط والضبط (ليدن: بريل).
- المقدسي، المطهر بن طاهر، البدء والتاريخ، (بورشيد: مكتبة الثقافة الدينية).
- المقدسي، محمد بن أحمد 1991، أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم (بيروت: دار صادر).
- المقرزي، أحمد بن علي 1997، الخطط المقرزية أو كتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار (بيروت: دار الكتب العلمية).
- المهلي، الحسن بن أحمد، 2005، الكتاب العزيزي أو المسالك والممالك (دمشق: التكوين للطباعة والنشر والتوزيع).
- مؤلف مجهول (توفي: بعد 372هـ) 2002: حدود العالم من المشرق إلى المغرب (القاهرة: الدار الثقافية للنشر).
- الهمداني، الحسن بن أحمد 1884: صفة جزيرة العرب (ليدن: بريل).
- اليونيني، قطب الدين 1992: ذيل مرآة الزمان (القاهرة: دار الكتاب الإسلامي).

- Al-Ḥamawī, Y. 1959. The Introductory Chapters of Yāqūt's Mu'jam Al-Buldān. Brill Leiden.
- Ellis, R. 2017, Jesus, King of Edessa. Cheshire: Edfu Books.
- Gök, H. "XIII Ve XIV. Yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü: Merâsidü'l-İttılâ' ve Anadolu'ya Dair Kayıtları". Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 4 (1).
- Green, Tamara M. 1992, The City of the Moon God: Religious Traditions of Harran. Leiden: Brill
- Horowitz, W. 2014/S3: 'Sweeter Than Camel's Milk': The Camel in Sumerian, The Bactrian Camel in Genesis, *Bible Lands e-Review*, p.2 (<http://www.blmj.org/download/files/arhumpdoc.pdf> retrieved February 2017). The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (Chicago 1956).
- Huehnergard, J. 2003. Akkadian ḥ and West Semitic *ḥ. "*Studia Semitica (FS A. Militarev)*". Moscow. Pp. 102–119.
- FESTUCCIA, S. and MORI, L. 2010: "Road networks in the cities on the upper Euphrates in the late bronze age. An interdisciplinary approach focusing on archaeology and epigraphic sources", in *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, vol.1: 296-298.
- Kogan, L. 2015. Genealogical Classification of Semitic, Boston/Berlin: de Gruyter.
- Lloyd, S. and Brice, W. *Harran*, in *Anatolian Studies*, Vol. 1 (1951).
- Miller, K. 1927. *Mappae Arabicae: Arabische Welt-Und Länderkarten*, III. Band: Asien I: Vorder-Und Südasien. Stuttgart: Selbstverlag des Herausgebers.
- Smith, W. 1870, Dictionary of Greek and Roman Geography. Boston: Little, Brown and Company.
- The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary; <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html>

حران في المصادر الجغرافية عند المسلمين

Dr. Öğr. Ü. Khalid EL-AWAISI

MÜSLÜMAN COĞRAFİ KAYNAKLARDA HARRAN

Çeviri ve Notlar: Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

Giriş

Ortaçağ coğrafya âlimleri, coğrafi bilginin gelişmesi için önemli katkı sağladılar. Yapılan araştırmalarla bu alandaki eksiklikler giderilmeye çalışıldı. Bu anlamda coğrafi bilgileri içeren önemli rivayetler, dikkatle incelendikten sonra Müslüman coğrafya bilginlerince kullanılmıştır. Söz konusu bu eserlerde, yer yer mitolojik öğelere de yer verilmesine rağmen şehir ve bölge coğrafyalarıyla ilgili haritalar da yer almaktadır. Bu durum tarihi coğrafya bilginimizin detaylandırılmasına katkı sağlanmıştır. Yazılmış olan bu eserler günümüzde de hala önemini korumaktadır. İslam âlimlerinin yazmış olduğu coğrafi eserler ve çizmiş oldukları haritalar coğrafya ilmi için ana kaynak olmuştur. Ortaçağ tarihi ve coğrafi alanda yazılmış eserler sadece coğrafyanın tanınmasını değil ayrıca bölge insanları hakkında da bilgi verilmesinin yanı sıra bölgelerin iktisadi, kültürel ve toplumsal hayata da dair bilgiler vermesi açısından önem arz etmektedir. İslam dini çalışmayı emretmekle birlikte ilim yapmayı da özendirir. Bu durum neticesinde Müslümanlar, tarih boyunca farklı iklimlerde farklı bölgeleri feth etmeleriyle büyük bir kültürel kaynaşma ve zenginleşmeyi de sağladılar. Bu durum, coğrafya biliminin gelişmesini sağlamıştır. İslamiyet'i kabul ile birlikte kiblenin yönünü tespit etmek, güneşin doğuşunun ve batışının ne zaman olacağı ve namaz saatlerinin belirlenmesi için yapılan çalışmalar, coğrafya ve astronomi biliminin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda meridyen ve paraleller üzerinde bölge şehirlerin konumları belirlenmiştir. Denizlerin ve göllerin de yerleri bu şekilde belirlenmiştir. Coğrafya biliminin alanına astronomi, iklim, insan ve iktisat gibi konular da girmiştir.

Ortaçağ Müslüman coğrafyacılarının eserlerinde yer alan Harran, Diyar-ı Mudar ve El Cezire stratejik öneme sahip yerleşimlerdir. Bu nedenle çalışmamızda, ortaçağ Müslüman coğrafyacıların Harran'a dair anlatıları değerlendirilip söz konusu coğrafyanın gizemini vermeye çalışacağız.

İslam âlimleri bu bölge için El Cezire¹ tabirini kullanmışlardır. El Cezire Dicle ile Fırat arasında kalan Mezopotamya'nın kuzeyinde yer almaktadır.² *Hudud El Âlem Min El Meşrik Min El Âlem* adlı eserde *El Cezire*

¹ El-Bekrî, *Mücem Me Estecem*, C. 2, s. 381-382. El Cezire bölgesi Şam'ın kuzey tarafında yer almakla birlikte Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekir burada yer almaktadır. El Cezire olarak adlandırılmasının temel nedeni iki nehir arasında yer almasıdır. Ebu Cafer ada şeklinde olan alanların Cezire olarak adlandırıldığını aktarmaktadır.

bölgesinin dört tarafının Dicle ile Fırat nehirleriyle çevrili olduğunu ve bu nedenden dolayı da *El Cezire* adının verildiği aktarılmaktadır.³ Bazı kaynaklar da ise bu bölge için *El Cezire El Fıratıye* tabiri kullanılmıştır. Bu ismi kullanmalarının temel nedeni ise Fırat nehrine yakın olmasıdır.⁴ Söz konusu bölge Asur veya Agur olarak da adlandırılmıştır.⁵ Arap kabileleri ise İslamiyet'i kabul etmeden önce bu iki nehir arasında kalan alanı, bölge sakinleri olan kabilelerin adıyla adlandırmışlardır. Örnek olarak Diyar-ı Mudar Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Bekir.⁶ İbnü'l Verdî'nin vermiş olduğu bilgiler bu iddiayı destelemektedir. O'na göre El Cezire bölgesi içerisinde Diyar-ı Rabia ve Diyar-Mudar bölgelerinin Diyar-ı Bekir bölgesi içerisinde kalmakta ve bu iki nehir arasında kalan bölgeye bu nedenle, *El Cezire* adı verilmiştir. İbnü'l Verdî, el-Cezire şehirlerinde ve köylerinde önemli yapıların olduğunu aktarmaktadır.⁷ El-Hamevî, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia bölgede en eski yerleşim yerleri olmakla birlikte Diyar-ı Bekir ise Diyar-ı Rabia'dan ayrılan bir parça olduğu ifade etmektedir.⁸ XI. Yüzyıl coğrafyacısı ve tarihçisi El-Bekrî'de *El Cezire* bölgesinde yer alan Harran şehri ile ilgili kayda değer bilgiler vermektedir. O'na göre Harran, Diyar-ı Mudar bölgesine bağlı önemli bir merkezdir.⁹

Bölgenin Sakinleri

El Cezire bölgesi, Rum ve Persler ile sınır komşusu olduğundan, bu bölgede savaşlar tarih boyunca son bulmamıştır. El-Hamevî, Arapların İslamiyet'i kabul etmeden önce bu bölgede yaşadıklarını bildirmektedir. Süryani, Pers ve Rum kaynaklarında da Arapların *El Cezire* bölgesinde yaşadığı ifade edilmektedir.¹⁰ Bu bölgede bazı kaynaklara göre Milattan önce üç binli yıllarda Arapların bu bölgede yaşadığı belirtilmektedir.¹¹ İslamiyet'in bu bölgeye gelmeden önce bölgede bulunan kabilelerden biri Adnaniye¹² kabilesidir.¹³ Bu

² İbn El Fakih Ahmed Bin Muhammed, *El Bülldan*, Dar El Alem El Kütüp, Beyrut: 1996, s. 176; İbn El Arabiden elde edilen bilgiler neticesinde bu bölgenin Fırat ile Dicle arasında olduğundan dolayı Cezire olarak adlandırıldığını aktarmaktadır. ; Zekeriyâ Bin Muhammed, *Asar El Bilad ve Ahbar El İbad*, Dar El Sadır, Beyrut: 1992, C. 1, s. 331; Ebu El Fida İsmail, *Takvim El Bülldan*, Darul El Tiba El Sultaniye, Paris: 1840, s. 273; Abdülhekim El Kabi, *El Cezire El Fıratıye ve Diyar-ı El Arabiye (Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rabia, Ditar-ı Mudar) Dirase Fi El Tarih El Dini ve El Siyasi ve El İştimai Kabul El İsalam*, Darul Safahat lil Diraset ve El Neşir, Dimaşk: 2009, s. 30.

³ Anonom, vefatı Hicri 372. *Hudud El Alem Min El Meşrik İl El Mekrip*, Dar El Esakafe Lil Neşir, El Kahire: 2002, s. 162.

⁴ İbn Said Ali Bin Musa *Neşvet El Tarap Fi Tarih Cahiliyet El Arap*, Mektebet El Aksa, Ammen: t.y., s. 604 ; El Kalkaşendi Ahmed Bin Ali, *Subuh El Aşe Fin Sannaat El İnşaa*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1989, C. 1, s. 395 ; İbn Halkan Ahmed Bin Muhammed, *Vefiyat El Ayan ve El Anba Ebne El Zaman*, Dar El Sadır, Beyrut: 1994, C. 5, s. 147 İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, C. 2, s. 360.

⁵ İbn Abdülhak, *Merasid El İtilak*, C. 1, s. 331; El Makdisi, *Ahsen El Tekasim*, s. 29.

⁶ El Makdisi, *Ahsen El Tekasim*, s. 137; El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 494.

⁷ İbnü'l Verdî Sıraç El Din, *Halidet El Acayıp ve Feridet El Garaip*, Dar El Naşir Mektebet El Sakafe El Diniye, El Kahire: 2008, s. 112.

⁸ El-Hamevî, *Mücem El Billdan*, C. 2, s. 494; El Kabi, *Cezire El Fıratıye*, s. 33.

⁹ El-Bekrî, *Mücem Me İstecem*, C. 2, s. 381. Köre günümüzdeki anlamı ilçe olarak kullanılmaktadır. Örnek olarak Suruç köresi.

¹⁰ Süryani kaynaklarında Beys Urbay Nusaybinden Mardin Ba zibdi Dicleye kadar olan bölgedir. Pers kaynaklarında ise Arabistan Nusaybin ve çevresine verilen isimdir. Bizans kaynaklarında bu bölge için Kasttrapon veya Strapo olarak adlandırılmıştır. El Kabii, *El Ceziret El Fıratıye*, s. 49-50; Aramiler, Araplarla birlikte M.Ö. 1200-1500'de bu bölgede yaşadıkları ifade edilir. Cezire bölgesinde ise Tel Ahmed Tel Halaf gibi devletler kurmuşlardır. El Kabii, *El Cezire El Fıratıye*, s. 51, 53, 133.

¹¹ El Halidi El Ahmed, *Mudun El Asar El İslamiye Fi El Alem*, Dar El Mutez Lil Neşir, Amman: 2009, s. 136.

¹² Arablar, soylarını ve tarihlerini "Kahtaniye" ve "Adnaniye" diye iki esasa dayandırır. Yemen ve çevresindeki (Güney Arabistan) Arablarını Kahtan'a, Tihame, Hicaz, Necd, Şam ve Irak bölgeleri Arablarını da İsmail evladından Adnan'a dayandırır. İbrahim peygamberin eşi Hacer ile yeni doğmuş oğlu İsmail'i Mekke'ye getirip yerleştirmesinden sonra, İsmail yerli halktan Cürhüm kabilesi reisi Amr'in kızı Rale ile evlendi ve ondan oniki oğlu dünyaya geldi. Cürhüm, Irak'taki Arabı Arıbe'nin yok olmasından sonra Arap yarımadasına göçeden Kahtan'ın soyundandır; Kahtan ise, Yemen Arablarının atasıdır. (Bkz. Sabri Hizmetli İslam Tarihi, Ankara 1991, Çevirmen notu)

¹³ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, C. 2, s. 18.

kabilenin Adnan adındaki bir kişi tarafından kurulduğu dile getirilmektedir.¹⁴ Daha sonra Adnan'ın oğlu Mead ve torunu Nizar'ın da bu kabileye liderlik yaptığı bilinmektedir.¹⁵ Torunu olan Nizar'ın iki hanımından dört çocuğu bulunmaktadır. Bu çocuklarından biri Mudar¹⁶ ikincisi ise Rabia'dır.¹⁷ Rabia'nın torunlarından biri de Vail Bin El Kasıt ve ikincisi Bekir'dir. Bu kabilenin El Cezire bölgesine gelmesinin tek nedeni Arap bölgelerinde meydan gelen iç savaşlardır. Bölgeyi göç için cazip kılan ise daha çok suyun ve otlığın bolluğudur. El Cezire bölgesine yerleşen göçmenler Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Bekir adını almıştır.¹⁸ El Kabi'nin vermiş olduğu bilgiye göre El Mudar bölgesi Fırat nehrinin yakınlarında kurulmuştur. Bu bölge Harran'dan Rakka, Samsat¹⁹, Suruç ve Tel Muzin²⁰ bölgesine kadar uzanmaktadır. Bu gelişmeler milattan önce ilk çağda yaşanmıştır. Daha sonra ise hem milattan önce hem de milattan sonra bu bölgede oturmaya devam etmişlerdir.²¹ El-Hamevî, Arapların bu bölgede fazla olduğunu ve her kabilenin kendi adlarıyla isimlendirdikleri bir bölgesi olduğunu aktarmaktadır. Fakat hâkim oldukları bölgeler geniş olmasına rağmen, Arap isimleri ile adlandırılmış şehirlerin az olduğu görülmektedir.²² El Cezire bölgesinin sakinlerinin, bir kısmı Rum diğer kısmı ise Persleri desteklemiş²³ olmaları bilgisi, bölgenin çoklu bir etnisiteye sahip olduğunu göstermektedir. Bu düşüncüyü destekleyen bir değerlendirme de İbn Havkal ve el-İstahrî'ye aittir.

İbn Havkal ve El-İstahrî Arapların bu bölgede yaşadıkları ile ilgili bilgileri doğrularak bölgeyi tercih etmelerin temel nedenin sulak ve otlak olmasına bağlar. Ancak dönemin kaynaklarında, bu bölgenin Arap diyarı olmadığı, bölgede Rum ve Perslerin yaşadığını²⁴da belirtilmektedir. Araplar El Cezire bölgesine Bizans ve Pers imparatorluğunun güçlü olduğu dönemde göç etmişlerdir. Dönemin kaynaklarında göç sonrası bölgede çatışmaların devam ettiği aktarılmaktadır.²⁵ İslam fethinin gerçekleştiği dönemde bölgede Ben-i Hilal²⁶ ve Ben-i Amur kabileleri varlıklarını sürdürmekteydiler. Ben-i Amur'ın, Numeyr Bin Amur Bin Sasa'a'dan geldiği aktarılmaktadır. Her iki kabile de Harran'da yaşamaktadır.²⁷ Harran bölgesi çevresinde ise Ben-i Temim ve Beni Selim kabileleri yer almaktaydılar. Daha çok develerin bağlandığı ipleri yapıyorlardı.²⁸ El-İstahrî'nin vermiş olduğu bilgiye göre bu kabileler yarı göçebe yaşamaktaydılar. Bu kabileler, geniş bir çöl ile sulak ve otlak alanlara yakın bölgelerde yaşamalarını sürdürmekteydiler. Rabia ve Mudar kabileleri ise at ve koyun yetiştiriciliğiyle ilgilenmekteydiler. Ancak çölde oturan kabilelerin çoğu şehirde yaşayan insanlarla irtibat halinde idiler.²⁹ İbn Havkal da Mudar ve Rabia kabilelerinin koyun, at ve çok az da olsa deve yetiştiriciliğinin ilgi alanları olduğunu ifade eder. Bu kabileler, çölde yaşamalarına rağmen şehirde

¹⁴ Adnan Babilin hükümdarı Nabuhas El Nasır El Cezire bölgesi için Adnan'ın kabilesi ile savaşmıştır. Bu savaştan sonra Allah tarafından Mead kurtarılmıştır.

¹⁵ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, C. 2, s. 359.

¹⁶ Mudar Bin Nizar'ın İlyas ve Kays Aylan adında çocuklarının olduğu bilinmektedir. Oğlu olan Kaysın Havazın adında bir kabilesi olmuştur. Bu kabileye Sukayf Beni Amir kabileleri kendisine bağlanmıştır. Bu kabilelerden Beni Numeyr Beni Hualal Beni Kilap ve Beni Kaap buna bağlanmıştır. El Kabii, *El Ceziret El Firatiye*, s. 56.

¹⁷ İbn Hazım Ali Bin Ahmed, *Cemharat Ensab El Arap*, Dar El Kitap El İlmiye, Beyrut: 1983, s. 292; El Kabbi, *El Ceziret El Firatiye*, s. 56. El Kakaşendi, *Subuh El Aşa*, C. 1, s. 390.

¹⁸ El-Bekrî, *Mücem Me İstacem*, C. 1, s. 16-90.

¹⁹ Samsat (çev.notu)

²⁰ Tel Mavzen; günümüzde Şanlıurfa Viranşehir ilçesi, (çev.notu)

²¹ El Kabbi, *El Ceziret El Fratiye*, s. 59.

²² El-Hamevî, *El Hazel*, C. 1, s. 148-149.

²³ Harran bölgesi Bizanslılara katılmıştır. Perslere karşı 4. Çağda harekete geçmişlerdir. El Kabii, *El Ceziret El Firatiye*, s. 75-76; 5. Çağda ise Bizanslılara karşı saldırıya geçmişlerdir. El Kabii, *El Ceziret El Firatiye*, s. 104-110; Muhammed Suheyl Takoş, *Tarih El Hulefa El Raşidin El Futuhat ve El İcazat El Siyasiye*, Dar El Nefeis, Beyrut: 2011, s. 57.

²⁴ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 29; Harran Şelma Nasır döneminde milattan önce 857 yılında Harran'da saray yaptığı ve güneş tapınağını yaptığı aktarılmaktadır. Bu bölgeye insan yerleştirmiştir. Muhammed El Hemed, *Sabiet Harran ve İhvan El Safa*, El Ahali Lil Tiba ve Enneşir, Dimaşk: 1998, s. 7-8.

²⁵ Sifal, *El Ruha El Medinet El Mubareke*, Dar El Ruha Lil Neşir, Halep: 1988, s. 174-176.

²⁶ El Kalkaşendi, *Subuh El Aşe*, C. 1, s. 392.

²⁷ El Kalkaşendi, *Subuh El Aşe*, C. 1, s. 395-396; El Kabii, *Ceziret El Firatiye*, s. 64.

²⁸ El Hemedani Hasan Bin Ahmed, *Sifet Ceziret El Arap*, Pirel, Lidin: 1884, s. 132.

²⁹ El İstehari, *El Mesalik ve El Memalik*, s. 54; Muhammed Bin Ali *Süret El Ard*, Dar El Sadır, Beyrut: 1938, s. 228.

yaşayan insanlarla da irtibat kurmuşlardır. Çöl ve şehir iletişimine güzel bir örnek: bu kabilelerin Kays ile irtibatlı olmaları; Kays kabilesinin de Kuşeyr, Akil, Beni Numer ve Beni Kilap kabileleri ile ilişkilerinin bulunmasıdır. Kays kabilesi Harran, Münbiç, Habur, Hanuka, Urban, Karkisya ve El Rahbe bölgelerini almışlardır. Bu bölgede hüküm sürmüşlerdir.³⁰ İbn Havkal'ın verdiği bilgilere göre bölgeye İslamiyet'in gelmesinden sonra da Harran'a olan göçlerin devam ettiği bilinmektedir. Hicri dördüncü ve miladi onuncu asırda başka kabileler bu bölgeye hâkim oldular, bölgeyle yakın irtibatı olan Beni Amır kabileleri ise Bahreyn bölgesine göç etmiştir.³¹

Harran'da Hüküm Süren Dinler

İslamiyet'ten önce bölgeye gelen Araplar buraya yerleştiklerinde, bölge halkının dini olan Hristiyanlığı benimsemişlerdir. İbn Havkal'ın vermiş olduğu bilgiye göre İslamiyet'ten önce Harran ve El Rabia bölgesinde yaşayan halkın Hristiyanlık dini dışında Yahudilik ve Sabiilik inancını benimsedikleri bilinmektedir.³² Ancak bu inanışlar dışında çok az da olsa 4. Yüzyıllarda bölgede Putperestliğe inananların da olduğu bilinmektedir. İslamiyet'in Harran'a taşınmasıyla birlikte bölge halkının çoğunluğunun İslam dinini benimsediğini ancak çok az olsa da Hristiyanlık dininde kalanların olduğu da ifade edilmektedir.³³

El Makrizi'nin vermiş olduğu bilgilere göre, Harran bölgesi ve civarında İslam dininin hâkim olduğu dönemlerde bile birçok Yahudi grubun olduğu bilinmektedir.³⁴ Bunlar arasında bazıları faaliyetlerini açık bir şekilde yürütürken bazıları da gizli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

İbnü'l Verdî, Harran bölgesinde yaşayan insanların çoğunun Hristiyan ve Haricilerden meydana geldiğini aktarmaktadır. Kuran-ı Kerim'de de geçen Sabiilerin Harran'a yayılışı ile ilgili birçok coğrafyacı ve tarihçi konuya dair aktarımlarda bulunmuşlardır.³⁵ Bölgede hâkim olan bu inanış ile ilgili fazla bir bilgi olmamasına rağmen bölgenin hâkim inancı olduğu kabul edilmektedir. İslam fethinden sonra da bölgede bu inancın devam ettirildiği birçok eserde ifade edilmektedir.³⁶ El Makrizi³⁷ ve İbn Haldun³⁸ Harran bölgesinde yapılan heykellerin birçoğunun Sabiilere ait olduğunu ifade ederek yapılan bu heykeller yedi gezegeni temsil edecek şekilde inşa edildiğini³⁹ ve bu heykeller yer aldığı güçlü bir kalenin de onlar tarafından yapıldığı aktarılmaktadır. Sabiiler bölgede büyük bir kapılar⁴⁰ inşa ettiler. Yapılan bu kapıların yedincisi olan kapının ise ay kapısı olduğu aktarılmaktadır.⁴¹ Uzun yıllar boyunca yapılan heykeller ve tapınaklar bölgeye Moğolların (Tatar⁴²) gelmesiyle tahrip olup yıkılmıştır.

5. ve 6. Yüzyıllarda Harran bölgesine gelen Bizanslılar özellikle Nistayos Kralı zamanında Hristiyanlığı kabul etmeleri için eziyetler etmeye başladı. Hristiyanlığı kabul etmeyenlerin ise öldürülmesi için emir vermiştir. Bu durumu neticesinde birçok bölge halkı Hristiyanlığa geçmek zorunda kalmıştır. Hristiyanlığı kabul etmeyen diğer bölge halkı ise öldürülmüştür.⁴³

Moğollar bölgeyi istila etmeden önce El Mesudi⁴⁴ Harran bölgesini ziyaret ederek burada bulunan tapınaklar ve meydanlar hakkında kitaplar yazmıştır. El Hüseyini ise bölgeye gelerek Moğolların bölgeyi nasıl

³⁰ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 228.

³¹ El Kalkaşendi, *Subhu'l a's'â*, C. 1, s. 395; El Kabii, *El Ceziret El Firatiye*, s. 64.

³² İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 29.

³³ El Kabii, *El Ceziret El Firatiye*, s. 74-75.

³⁴ El Kabii, *El Ceziret El Firatiye*, s. 69.

³⁵ Sifar, *El Ruha*, s. 174.

³⁶ İbnü'l Verdî, *Haridet El Acayip ve Feridet El Karaip*, s. 112.

³⁷ El Kabii, *El Ceziret El Firatiye*, s. 69; Mişel Darido, *Sabiet El Kuran ve Sabiet Harran*, Dar El Hasad, Dimaşk: 1999, s. y.

³⁸ Abdulfettah El Zuheyri, *El Mucez Fi Tarih El Sabiia El Mudeniin El Arap El Baide*, Matbaat Erkan, Bağdat: 1983, s. 29, 34, 196, 197, 203, 204.

³⁹ Ülemalar Sabir Bin Kura, Cabir Sinan, Osman ve Kasım'dır. El Zuheyri, *El Mucez* s. 81.

⁴⁰ El Makrizi, *El Hutat El Makriziye*, C. 4, s. 168.

⁴¹ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, C. 2, s. 39.

⁴² El Kalkaşendi, *Subuh El Aşa*, C. 2, s. 467.

⁴³ El Makrizi, *El Hutat El Makriziye*, C. 4, s. 423.

⁴⁴ El Makrizi, *El Hutat El Makriziye*, C. 4, s. 404.

tahrip ettikleri ile ilgili bilgiler vermiştir. Ayrıca Sabiilerin Harranlı olmadıklarını söyleyerek dinlerinin ise El Harraniye olduğunu kaydeder.⁴⁵ Harran bölgesinde bulunan ancak İslamiyet'i kabul etmeyen halkın kendi dinlerini devam ettirecekleri ve bunlara Sabiiler denileceği konusunda anlaşmaya varılmıştır.⁴⁶

Harran'ın Siyasi Durumu

İslam dünyasının ikinci Halifesi olan Ömer Bin El Hattab döneminde El Cezire bölgesinin fethedilmesi için İyad Bin Ganem komutasında bir ordu görevlendirilmiştir. Fetih gerçekleşikten sonra El Cezire ve Harran bölgesi, İslam dünyasından siyasi anlamda etkilenmiştir. Emeviler döneminin sonlarına doğru ise devlet merkezi olarak Harran belirlenmiştir. Abbasiler döneminde ise Harran bilim merkezi olmakla birlikte birçok coğrafyacı ve bilim adamı tarafından ziyaret edilen bir merkezdir. Bölgeye gelen bu bilim adamları gözlemledikleri bölgeyi kayıt altına aldılar. Bu âlimler arasında El Istihari ve İbn Havkal bölgenin hicri dördüncü yüzyılına dair durumu hakkında kayda değer bilgiler vermektedir.⁴⁷

İbn Havkal hicri dördüncü yüzyılda Diyar-ı Mudar topraklarından bahsederken bu bölgenin sınırlarının Rakka bölgesinden başladığını ve Seyfuddevle zamanında Harran bölgesinin az gelişmiş ve iş hanlarının çok az olduğunu belirtmektedir. Harran bölgesi Abassiler döneminde ise gelişerek kasaba haline gelmiştir. Emeviler dönemindeki ihtişamı ise kentin civardaki önemli bir merkez olmasıdır. Emeviler'in hâkimiyeti altında bulunan Rakka'nın alınması için görevlendirilen Seyfuddevle el Hamdani bölgeye gelmeden önce bölge ekonomik ve siyasi açıdan iyi bir durumdadır. Coğrafyacıların vermiş olduğu bilgilere göre, bu dönemde, Rakka halkının Emeviler'e gönül yakınlığı devam etmektedir. Abbasiler bu durumu bildiklerinden dolayı bölgenin zengin varlığı olan vergilerini ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.⁴⁸

Bölgenin ikinci büyük şehri olan Harran ise 4. Yüzyılda ikinci büyük kent olarak kabul edilmektedir. İbn Havkal, Harran'ın Rakka'dan daha büyük olduğunu ve Harran'ın Romalılar tarafında işgal edilerek tahrip edildiğini ifade etmektedir. Yine Harran bölgesinin Romalılar tarafından yağmalandığı bölgede hiç deve ve koyunun kalmadığı aktarır. Harran bölgesinin daha sonra tekrar Abbasiler tarafında inşa edildiği ancak yine de tahrip edildiği bilinmektedir. Harran bölgesinin Ra'sül Ayn bölgesine yakın önemli bir güzergâh üzerinde bulunması ve özellikle Rakka ve El Cezire bölgesinin ticaret yolları üzerinde yer almış olması, konumunu güçlendirmiştir. Hicri 476 yılında Müslüm Bin Kureyş⁴⁹ bölgeyi hâkimiyeti altında tutmak için şehri mancınıklarla döverek tahrip olmasına neden olmuştur. Ancak bölge kısa zamanda tekrar refaha kavuşarak, Diyar-ı Mudar bölgesinin başkenti konumuna gelmiştir.

Harran bölgesi Eyyubiler zamanında özellikle Nureddin Zengi ve Selâhaddin Eyyubi döneminde bölgeye ciddi yatırımlar yapılmış olup yeni binalar inşa edilmiştir. Ancak daha sonra Moğolların istilaları neticesinde bölge tekrar büyük bir yıkıma uğramıştır.

El Cezire ve Harran'ın Coğrafyası

Ebu Kasım Muhammed Bin Havkal veya Muhammed Bin Ali El Nusaybini veya El Nusaybini (Ölüm tarihi hizri 367) olarak bilinen yazarın El Cezire bölgesinde yaşadığı bilinmektedir. O'na göre Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölge El Cezire'dir. Burada Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia olarak adlandırılan bölgeler yer almaktadır.⁵⁰ Bölge ile ilgili bilgi veren âlimler bu bölgenin önemli bir toprak parçası olduğunu ifade etmişlerdir.⁵¹ Bu bölgede yaşayan halkın refah içerisinde yaşadıkları, iktisadi açıdan müreffeh olduğu

⁴⁵ Tarido'nun Sabiet El Kuran ve Sabiet El Harran adlı eserine ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

⁴⁶ El Hüseyini Abdülrezzak, *El Sabiie Kadimen ve Hadisen*, Mektebet El Hanci, Mısır: 1931, s. 22-25.

⁴⁷ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 226.

⁴⁸ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 226.

⁴⁹ El Zehebi Muhammed Bin Ahmed, *Tarih El İslam ve Vefiyat El Meşahir ve El Alem*, Mektebe El Tefikiye, El Kahire: t.y., C. 32, s. 165.

⁵⁰ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 225.

⁵¹ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 209.

ve buradan elde edilen ürünlerle devlet erkânına destek verdikleri aktarılmaktadır.⁵² El İbşari El Makdisi'ye göre ise bu bölgenin arazileri verimlilik açısından çok zengin olduğu ve birçok evliya ve peygamberin mezarı bu bölgededir. Bu bölgede Nuh Peygamberin gemisinin Cudi dağına indiği bilinmektedir. Bu topraklar, Allah'ın Peygamber Yunus'un halkına olan armağanı olarak ifade edilmektedir. El Makdisi bu bölgeyi üç kısma ayırmış bunlar içerisinde ise dört ilçe oluşturulmuştur. Birinci ilçe Ceziret El Ömer, İkincisi Ceziret Suruç, üçüncüsü Ceziret Habur ve dördüncüsü ise Ceziret Fırat'tır.⁵³ El Cezire bölgesinin güneyinde Men Bels olarak adlandırılan bir bölgenin olduğu ifade edilmektedir.⁵⁴ Men Bels'den El Ambar'a kadar sınır güneye uzanmaktadır. El Cezire bölgesi *Ra'sü'l-'ayn*'dan Harran'a kadar uzaklık üç gün sürmektedir. Harran'dan Münbiç köprüsüne kadar olan süre ise iki gün sürmektedir. Harran'dan Ruha'ya kadar olan yolculuk süresi ise bir gündür. Ruha'dan Simisat'a kadar olan süre bir gün, Harran'dan Rakka bölgesine kadar olan yolculuk süre üç gün sürmektedir.⁵⁵ Diyar-ı Bekir bölgesinden çıkıp, Harran üzerinden yola çıkarak Şımşat, Simisat ve Malatya'ya kadar yolculuk süresi ise beş gündür.⁵⁶ Coğrafyacı ve bilginler de aynı bilgileri doğrulamaktadırlar. İbn Havkal'ın vermiş olduğu bilgilere göre, Rumlarla savaşmaya giden askerlerin Harran bölgesine uğramaları zorunluydu. Nedeni ise sınıra yakın bir bölge olmasıdır.

Harran bölgesinin haritasını çizen ortaçağ coğrafyacıları, bölgede yolculuk yapanların Harran bölgesine uğramalarını zorunlu olarak görmüşleridir. El Makdisi ise Harran bölgesi için her yol her kavşak için geniş bir harita çizmiş ve Harran'ın merkez olduğunu ifade etmiştir. İbn Havkal'ın vermiş olduğu bilgilere göre ise bölgeye hâkim olduğundan dolayı çizmiş olduğu harita en doğru haritadır. El-İstahrî de bu haritanın doğruluğunu kabul etmiştir.⁵⁷ Dicle nehrinin batı tarafında harita üzerinde Beled⁵⁸ olarak adlandırılan bir bölge yer almaktadır. Daha sonra ise aynı haritada Bark İdd⁵⁹, Edreme⁶⁰, Nusaybin⁶¹, Dara⁶², Kafır Tofa⁶³, Resül Ayn⁶⁴, Tel Beni Siyar,⁶⁵ ve Harran bölgelerinin yerleri haritada işaretlemiştir. Harita üzerinde Harran'dan Suruç'a kadar uzanan bir çizgi çizmiştir.

⁵² İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 210.

⁵³ El Makdisi, *Ahsen El Tekasim*, s. 142.

⁵⁴ PalsFıratın batı tarafında şuna Miskene olan bölgedir.

⁵⁵ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 210.

⁵⁶ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 353.

⁵⁷ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 329.

⁵⁸<http://www.baytalmosul.com/1575160415831603157816081585-16051581160516081583-15751604158115751580-1602157515871605/16>

⁵⁹ Curcus Yusuf, '*Musuliyat*', S. 12, Eylül 2005, s. 28.

⁶⁰ Bu Şehir günümüzde bulunmamaktadır. Ancak nüsaybine yakın olan Atşan bölgesindedir.; El Zübeydi, *Tac El Arus Min Cevahir El Kamus*,

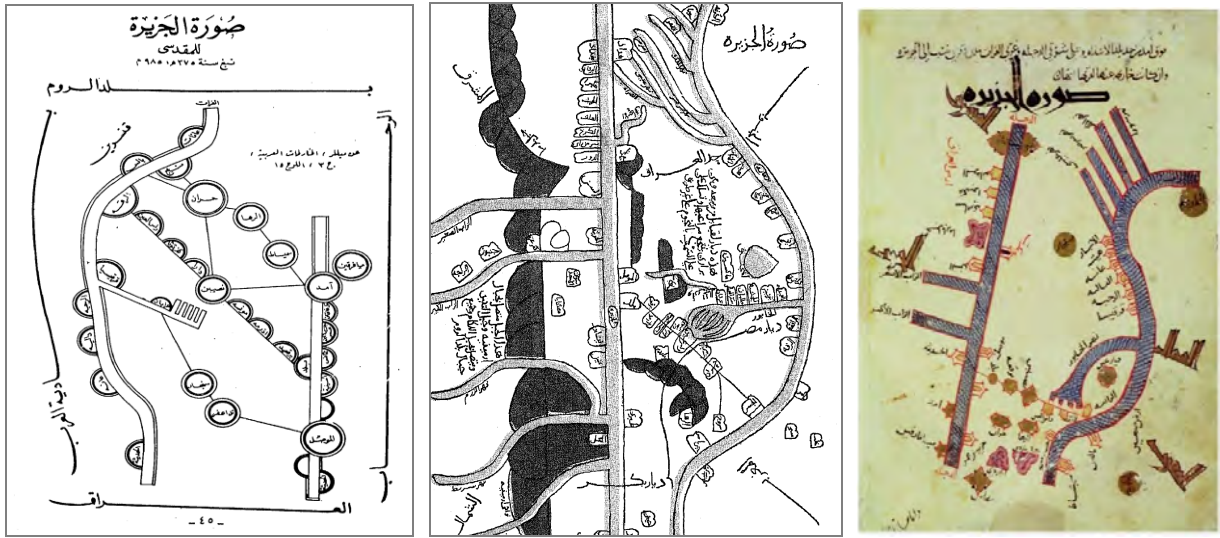
⁶¹ Bu Bölge günümüzde Türkiye sınırlarındadır. Suriye'nin kamışlı ilçesine bağlıdır. Mardin iline bağlıdır.

⁶² Bu Dara Türkiye sınırında Oğuz olarak bilinmektedir. Mardine bağlıdır.

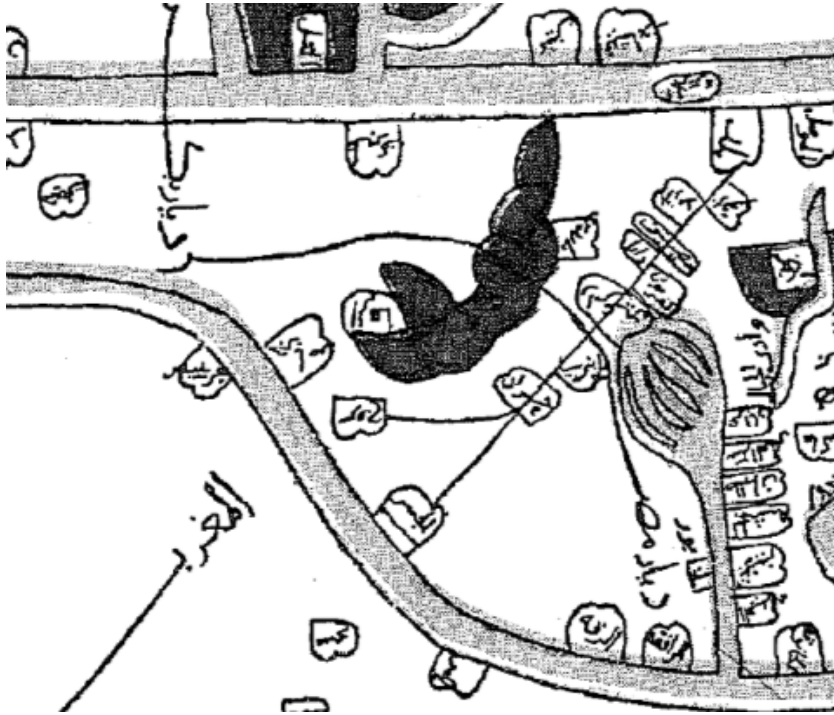
⁶³ Harbet Kefer Tofa olarak bilinmektedir. Mardin'in güney tarafında Habur nehri üzerindedir. Mardin'ne bağlıdır. El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 4, s. 468.

⁶⁴ Resül El Ayn Türkiyede günümüzde Ceylanpınar olarak adlandırılmaktadır. Gök, s. 150.

⁶⁵ Tel Beni Seyyar, küçük bir şehri olan bu bölge Resül El Ayn'a bağlıdır. *Nüşhet El Muştak Fi İhtirak El Afak*, s.214.

El İstahari'ye; İbn Havkal'a; El Makdisi'ye ait haritalar⁶⁶

İbn Havkal'a ait olan bu çizim Harran'ı ele almaktadır.

Bu haritada İbn Havkal Diyar-ı Mudar'ın sınırlarını çizmiştir. Yine bu bölgede yer alan şehirlerde belirlenmiştir. Diyar-ı Mudar bölgesinin El Cezire bölgesinde yer aldığı aktarılmaktadır. Bu haritada Diyar-ı Mudar bölgesinde bulunan en önemli şehri, Rakka'dır. İkinci önemli şehir ise Rakka şehrinin yanında bulunan El Rafika'dır. Her birinde bir mescit bulunmaktadır. Fırat nehrinin doğusunda bulunmaktadır. Bir diğer önemli şehir ise Harran'dır. Harran bölgesinde tepeler yer almaktadır. Şehirden bu tepeler (dağlar) çıkacak kişinin iki gün yürümesi gereklidir.⁶⁷

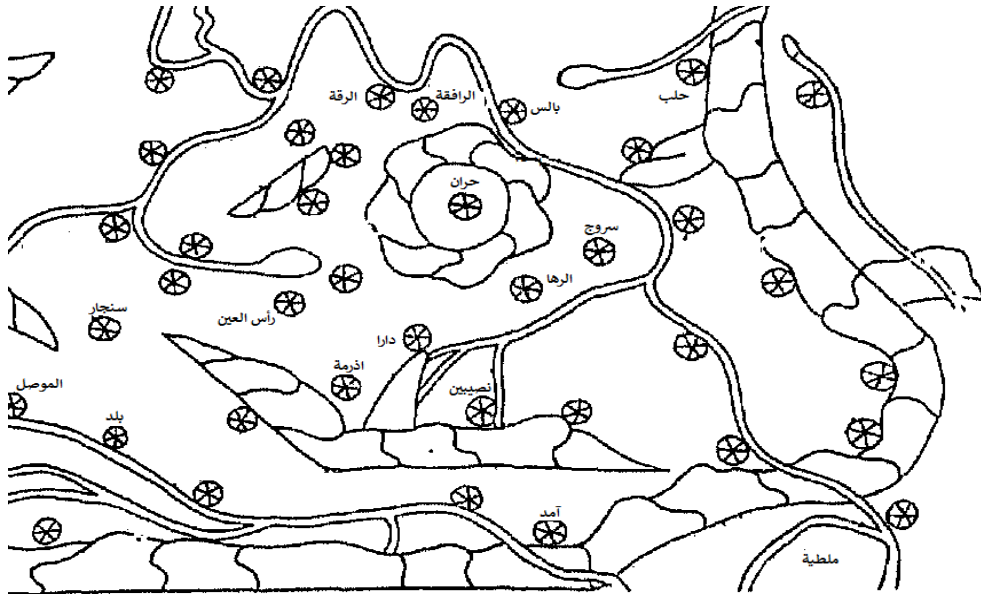
Harran bölgesinin düz bir ovaya sahip olduğu ancak etrafının tepelerle çevrili olduğu ifade ederek bunu da haritada göstermektedir. Antik zamanlardan beri bu bölgede çok sayıda köyün olduğu aktarılmaktadır. El Makdisi (ölüm tarihi hicri 390) ise Harran şehrinin çok temiz olduğunu, kalesinin büyük taşlarla inşa

⁶⁶ El Makdisi, *El Mesalik ve El Memalik*, Dar El Şuun El Sakafiye, Bağdat: 1988, s. 45.

⁶⁷ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 226; İbn Harde Zebhe, *El Mesalik ve El Memalik*, s. 246.

edildiğini ve evlerinde güzel bir şekilde inşa edildiğini aktarmaktadır.⁶⁸ Bu bölgenin El Kudüs bölgesine benzerlik gösterdiğini ifade etmektedir. İdrisî (öl. hicri 560) ise Harran bölgesinin düz bir ovaya sahip olduğunu etrafının dağlarla çevrili ve güzel yapılara sahip olduğunu aktarmaktadır.⁶⁹

İbn Cübeyir hicri 580 yılında Harran bölgesini ziyaret etmiştir. İbn Cübeyr'in Harran'a dair olumlu değerlendirmeleri olmakla birlikte Harran bölgesinin iklimi ile ilgili olarak, yaz ayları da kış ayları da güzel olmadığını ifade eder. Çok sıcak olmasından dolayı da Harran adını aldığını aktarmaktadır. Ayrıca kış aylarında Harran'ın soğuk olduğunu belirtir. Yine yaz aylarında da çok sıcak olduğunu ifade etmektedir. Adeta insan kendisini çölün ortasında gibi hissetmektedir.⁷⁰ Harran bölgesinin güzelliklerine gelince ise bu bölge, büyük evliyaların yurdudur. Bölgede mescitlerin ve camilerin de olduğunu ifade ederek camilerin bölgede en güzel yapılar olduğunu aktarır. Bölgenin çarşısında ise okul ve hastanenin bulunduğunu ifade etmektedir.⁷¹ Nasır Hüsrev, Harran bölgesini kış aylarında XI. asrın ikinci yarısında Harran'ı ziyaret etmiştir. Harran'ın havasının Horasan'da nevrüz bayramındaki hava gibi olduğunu aktarmaktadır.⁷² El-Hamevî ise Harran'ın önemli bir bölge olduğunu ifade ederek sıcaklığından O'da yakınmaktadır.⁷³ Harran, Diyar-ı Mudar bölgesinin başkenti olmuştur. Daha önce ise devletin başkenti El Rakka'dır. Ebu El Fida (öl. Hicri 732) ise Harran bölgesinin büyük bir şehir olduğunu ve kendisi bu bölgeyi ziyaret ederken bölgenin harap olduğunu ifade etmektedir.⁷⁴ Şeyh El Rabua El Dimaşki (öl. Hicri 727) ise Diyar-ı Mudar bölgesinin merkezinin daha önce El Rakka olduğunu ancak daha sonra başkentin Harran olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵ İbn Abdülhak (ölüm tarihi hicri 739) ise Harran şehrinin Diyar-ı Mudar bölgesine bağlı olan çok eski bir şehir olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶

Bu harita İdrisî tarafından Harran bölgesinin belirlenmesi için çizilmiştir. Haritada Harran bölgesinin etrafında bulunan dağlarda (tepeler) çizilmiştir.⁷⁷

⁶⁸ El Makdisi, *Ahsen El Tekasim*, s. 141.

⁶⁹ El İdrisi, *Nüzhet El Muştak*, C. 2, s. 664.

⁷⁰ İbn Cübeyir, *Rihlet İbn Cübeyir*, s. 197.

⁷¹ İbn Cübeyir, *Rihlet İbn Cübeyir*, s. 199.

⁷² Husro Nasır, *Sefername*, Dar El Kitap Eş Cedid, Beyrut: 1983, s. 44.

⁷³ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s.235.

⁷⁴ Ebu El Fida, *Takvim El Bülldan*, s. 77.

⁷⁵ Dimaşki Mihammed Bin Ebi Talip, *Nuhbet El Dehir Fi Acaip El Ber ve El Behr*, Matbaat El Ekadimiye El İmparatoriye, Kubunhak: 1865, s. 191.

⁷⁶ İbn Abdülhak, 1992, C. 1, s. 331.

⁷⁷ Miller, K. 1927. *Mappae Arabicae: Arabische Welt-Und Länderkarten*, III. Band: Asien I: Vorder-Und Südasien. Stuttgart: Selbstverlag des Herausgebers. p.17.

Harran'ın Coğrafi Konumu

Harran bölgesinin El Cezire bölgesinde yer alan Diyar-ı Mudar'a bağlı olduğunu aktarmakla birlikte Fırat'ın sınırında kurulan düzlük bir alana sahiptir. Belih nehrinden su çekmektedirler. Bu nehrin su kaynağı Harran bölgesinde bulunan Ayn El Zehbene olarak adlandırılan bölgeden kaynaklanmaktadır.⁷⁸ Bu nehrin suları Rakka'nın altından Fırat'a akmaktadır.⁷⁹ El Makdisi bu bölge için El Ağor ve El Asur ismini kullanmıştır.⁸⁰ Coğrafyacılar göre Harran bölgesi, dördüncü iklimin bir parçasıdır.⁸¹ İzeddin İbn Şeddâd⁸², Harran bölgesinin uzunluğunun 77 derece, genişliğinin ise 33 derece ve 40 dakikadır.⁸³ El-Hamevî El Batlamyus'u kaynak göstererek Harran bölgesinin uzunluğunun 72 derece ve 30 dakika olduğu, genişliğinin ise 27 derece ve 30 dakika olduğunu ifade etmektedir. Batlamyus'un vermiş olduğu bilgiye göre, Harran bölgesinin dar bir bölge olduğunu ve irtifanın çok yüksek olmadığını ifade etmiş, ayrıca bölgeye yer alan Diyar-ı Bekir tarafında bulunan dağları ölçmüştür.⁸⁴ El-Hamevî, Harran bölgesinin Ebi Avn İshak Bin Ali'nin⁸⁵ yazmış olduğu El Zic adlı bir kitaptan faydalanarak Harran bölgesinin uzunluğunun 77 derece ve genişliğinin 37 derece olduğunu ifade etmiştir. Ebu El Fida ise aşağıdaki tabloda verildiği gibi Harran bölgesinin ölçülerini belirtmiştir.

Âlimlerin bu ihtilafının temel nedeni belirlenen ölçülerin Ekvator çizgisinin başlangıcı ile ilgili kesin bir bilginin olmamasıdır. Kimi âlimlere göre Afrika bölgesinin batısında sona erdiğini, kimi âlimlere göre ise Seylan adasından ekvator çizgisinin geçtiğini ifade etmektedirler. 19. Yüzyılda yapılan araştırmalar neticesinde Greewnich çizgisinin bulunmasıyla birlikte Harran bölgesinin konumu Kuzey 39, 52 36 derece, Doğusu ise 39 derece 02, 02'dir.

ضبط الاسماء	سابع الاقاليم العرقية وهو الجزيرة بين دجلة والفرات						اسماء القبائل	الاسماء	طول البلد
	الاقليم العرفي	الاقليم الحقيقي	العرض		الطول				
			دقائق	دقائق	دقائق	دقائق			
من المشترك بفتح اللام وتشديد الراء المحلثين وفي آخرها نون بعد الف	من ديار مصر	من الرابع	ن	لر	٣	٣	قيس	حاران	٤

Harran bölgesi ile ilgili uzunluk ve genişlik ölçüleri. Ebu El Fida, *Takvim El Buldan*, s. 276.

⁷⁸ İbn Sıhrapyon Sıhrap, *Aceyip El Akalim El Sebig İle Nihayet El Amara ve Keyf Heyet El Mudun*, Matbaat Odluk Holz Hozun, Viyana: 1929, s. 121.

⁷⁹ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 4, s. 494.

⁸⁰ El Makdisi, *Ahsen El Takasim*, s. 136.

⁸¹ El Makdisi, *Ahsen El Takasim*, s. 60.

⁸² 6 Zilhicce 613'te (16 Mart 1217) Halep'te doğdu. Çocukluğunu Halep'te geçirdi ve burada okudu; bir ara Bahâeddin İbn Şeddâd'ın öğrencisi oldu. 631 (1234) yılında ve daha sonra Dımaşk'a seyahatler yaptı. Ardından kâtip olarak Halep'te Eyyübî hükümdarlarından II. el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf'un hizmetine giren İbn Şeddâd, 640 (1242-43) yılında Harran'a vergi gelirlerini teftiş için gönderildi. Bu işte gösterdiği başarı ve şahsî yetenekleriyle el-Melikü'n-Nâsır'ın dikkatini çekip dostluğunu kazanarak yakın çevresine girdi. 649'da (1251) elçilik göreviyle Musul, Mardin ve el-Cezire gibi bölge hükümdarlarına gönderildi. Hülâgû'ya elçi olarak da gönderildiği ifade edilir. 657'de (1259) barış görüşmeleri yapmak üzere Meyyâfârikin'ı kuşatma altında tutan Hülâgû'nun oğlu Yeşmut'un yanına gitti; aynı zamanda el-Melikü'n-Nâsır'ın ailesini Dımaşk'tan Halep'e götürdü. Müzakerelerin sonuçsuz kalması ve Suriye'nin işgal edilmesi üzerine birçokları gibi o da 659 (1261) yılında Mısır'a kaçır. (Bkz. Casım Avcı, İzeddin İbn Şeddâd, *DİA.*, C. 20, 374-376, Çevirmen notu)

⁸³ İbn Şeddâd İzeddin Muhammed Bin Ali, *El Alak El Hatira Fi Zikir Umera Şam ve El Cezire*, Menşurat Vuzerat El Skafa, Dımaşk: 1978, C. 3, s. 65.

⁸⁴ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 1, s. 19.

⁸⁵ Al-Ĥamawî. 1959. The Introductory Chapters of Yâqût's Mu'jam Al-Buldân. Brill Leiden, p. 11.

Harran'ın Kiblesi

Bölge halkının İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte, namazlarını kılabilmeleri için kiblenin belirlenmesi için çalışmalar başlamıştır. Usturlap adı verilen ölçüm aracı ile yapılan çalışmalar neticesinde, kiblenin yönünün belirlenmesi amacıyla birçok resim çizilmiş ve birçok çalışmalar yapılmıştır. Kiblenin belirlenmesi için Kâbe ile aynı paralelde olması gerekiyordu. İbn Teymiye'nin vermiş olduğu bilgiye göre, Ebu Abbas Ahmed Bin Ebi Ahmed El Teberi El Bağdadi (ölüm tarihi hicri 335) olarak bilinen yazarın *Delail El Kible Fi Maarifet Ahval El Ard ve Acayibuha* adlı eserinden faydalanarak Harran kiblesinin doğru olduğunu ve namazlarının doğru yöne kılındığını ifade etmektedir. Harran Bölgesi'nin arka yönünde Kuzey Kutbu bulunmaktadır. Şam bölgesinde yaşayan insanların kiblesi biraz doğuya, Irak halkı ise biraz batıya kayarken Harranlı halk ise düz şekilde namazını kılmaktadır. Harran bölgesinin etrafı siyah taşlarla çevrilmiştir.

İbn Kudame el Makdisi, Astronomi bilimi ile uğraşmıştır. O'na göre, Allah'ın Kuran-ı Kerim'de Kuzey Kutbunun (belirteç) bir yıldızın olduğunu ve bu yıldızın Kâbe'de olduğunu ifade etmektedir. El Cezire bölgesinde yaşayan bir insan bu yıldızı arkasına alırsa yüzü kibleye dönmüş olacağını ifade etmektedir. Buna göre, Harran halkının bu yıldızı arkalarına aldıkları zaman kiblelerinin düz olduğu anlaşılacaktır. İbn Teymiye ise Kuzey Kutbunda bulunan bu yıldızı arkalarına aldıklarında yüzlerinin kibleye döneceklerini ifade eder. Bu alanda önemli çalışmaları olan âlimlerin de bu bilgiyi doğruladıkları görülmektedir. Şam halkı biraz doğuya yönelmektedir, Irak bölgesi ise yıldızı batı taraflarına alarak kibleye dönmüş olmaktadır. Harran ve Simsiat bu bölgede kibleleri düz olan yerler olduğunu ifade etmektedir. Bu düzlükten dolayı Harranlılar, Harran için kabenin gözü olarak adlandırdılar.

Bu harita İbnü'l Verdî'ye aittir. Kibleyi belirten haritanın en üst noktası Harran'ı ifade etmektedir.⁸⁶

İbn Teymiye Doğu ve Batının anlamını şu şekilde aktarır. Kâbe ile Harran bölgesi aynı çizgi üzerine yer alırken Şam Batı tarafında Irak ise doğu tarafta yer almaktadır. Bu çizgi Mekke'nin doğu ve batı tarafını belirlemiştir. Harran bölgesinin Kâbe'nin gözü olmasıyla birlikte Şam batıya kayarken Irak'ta bulunanlar ise doğuya kaymaktadır.

⁸⁶Rare Book & Manuscript Library University of Pennsylvania LJS 495) <http://hdl.library.upenn.edu/1017/d/medren/9946508843503681>.

Harran'ın Adı ve Kökeni

Coğrafyacı ve tarihçiler arasında Harran ismi ile ilgili bazı ihtilaflar yaşanmıştır. Harran Bölgesi'nin Hz. İbrahim'in kardeşi Haran'dan esinlenerek Arapça "Harran" olarak ifade edilmiştir.⁸⁷ İzzeddin İbn Şeddâd ise Ebi Mansur El Çavaliki'nin El Kitap El Muaarep adlı çalışmasından faydalanarak kralın ismi olan Aran'ın Araplar tarafından Harran olarak kullanıldığını ifade eder. El Taberi'nin aktarmış olduğu bilgiye göre ise, Hz. İbrahim'in eşi olan Sara'nın babası olan Büyük Haran'dan bölgenin isminin konulduğu bildirilmektedir. Bir diğer rivayete göre ise, Harran isminin Hz. İbrahim'in kardeşinden aldığı rivayettir.⁸⁸ Aran veya Harran olarak bilinmektedir.⁸⁹ İbnü'l İbrî ise Harran'ın ismi ile ilgili Nuh'un tufanından sonra bu tufandan kaçan Giynen Bin Er Fıhşid Bin Sam Bin Nuh'un soyundan olan bir kişinin Harran bölgesini inşa ederek oğlu Haran ismini bölgeye ad olarak vermesidir.⁹⁰ İbn Şeddâd'ın vermiş olduğu bilgiye göre, *İmran El Bülldan*⁹¹ adlı eserinde geçen ifadelerden yola çıkarak yukarıda yer alan bilgileri desteklenmiştir. Nuh tufanının yaşanmasından sonra 275 senesinde bu şehrin inşa edildiği ifade edilmektedir. Bir diğer rivayete göre ise tufandan 275 sene sonra Harun'un şehri inşa etmiş olmasıdır.⁹² İbn el Hamavi Harran ismi için, atın yorulmasından sonra durup hareket etmemesi neticesinde kullanılan "Hiran" tabirinden bu isim türetilmiştir. Bir diğer rivayete göre, Harran bölgesinin ikliminin çok sıcak olmasından dolayı bu ismin verildiğini veya susuzluğu ifade etmek için bu adın kullanılmış olmasıdır.⁹³ Bir rivayete göre ise Azerbaycan'da yer alan Aran bölgesinden Harran isminin alındığı yönündedir.⁹⁴ İbn el Nebih ise Harran bölgesinin çok sıcak olmasından dolayı insanları ve hatta taşları etkilemesinden dolayı bu ismi aldığını ifade eder.⁹⁵ İbn Cübeyir ise Harran bölgesinin sıcaklığından dolayı bu isim verildiğini ifade etmektedir.⁹⁶ Aslında Harra veya Harano kelimesi antik kaynaklarda da yer almaktadır. Örnek olarak Akadlılar, Ogeritler,⁹⁷ Sümerler,⁹⁸ Babil'lerin,⁹⁹ kaynaklarında geçmektedir. Bu kaynaklarda bu ismin yol veya kavşak anlamında geçtiği ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Kelimenin Arapçadaki kullanımı Harrar ya da Hurra şeklinde ifade edildiği açıklanmaktadır.¹⁰¹ İbn Hırda Zebbe ise Harran isminin Romalılarda Halinnopolis şeklinde geçtiğini ifade eder.¹⁰² Yunanlılarda ise Hılın şeklinde geçmektedir. Hılın ise Hılına El Hıdyabiye olan kraliçeden aldığı ifade etmektedir. Raha bölgesinin kraliçesidir. Kral Beşici Abcur ile evlidir. Bir diğer rivayet ise Harran isminin Hilinis veya Hiliniyum'dan geldiğini aktarmaktadır.¹⁰³

Sonuç olarak Harran ismi ile ilgili birçok görüş var. Bu değerlendirmelerde coğrafya, iktisadi yapı, dinsel arka plan ile toplumsal dinamiklerin etkili olduğu görülmektedir.¹⁰⁴

⁸⁷ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 235.

⁸⁸ İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 3, s. 45.

⁸⁹ Bekri, *El Mesalik ve El Memalik*, C. 1, s. 106.

⁹⁰ İbn El İbri Grigoryos, *Tarih Muhtasar El Düvel*, Dar El Şark, Beyrut. 1992, s. 10.

⁹¹ Anonim

⁹² İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 3, s. 45.

⁹³ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 235.

⁹⁴ İbn Abdülhak, *Merasid El İtilak*, C. 1, s. 50.

⁹⁵ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 235.

⁹⁶ İbn Cübeyir Muhammed Bin Ahmed, *Rihler İbn Cübeyir*, Dar El Mektebet El Hilal, Beyrut: t.y., s. 197.

⁹⁷ Kogan, L. 2015. *Genealogical Classification of Semitic*, Boston/Berlin: de Gruyter, p.335.

⁹⁸ Kogan, L. 2015. *Genealogical Classification of Semitic*, Boston/Berlin: de Gruyter, p.335

⁹⁹ El Feyumi Muhammed İbrahim, *Tarih El Fikir El Dini El Cahili*, Dar El Fikir El Arabi, El Kahire: 1994, s. 303.

¹⁰⁰ Horowitz, W. 2014/S3: 'Sweeter Than Camel's Milk': The Camel in Sumerian, The Bactrian Camel in Genesis, Bible Lands e-Review, p.2 (<http://www.blmj.org/download/files/arhumpdoc.pdf> retrieved February 2017). The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (Chicago 1956) p.298-299

¹⁰¹ Huehnergard, J. 2003. Akkadian *ḥ* and West Semitic **ḥ*. "Studia Semitica (FS A. Militarev). Moscow. Pp. 102-119. FESTUCCIA, S. and MORI, L. 2010: "Road networks in the cities on the upper Euphrates in the late bronze age. An interdisciplinary approach focusing on archaeology and epigraphic sources", in Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, vol.1: 296-298

¹⁰² İbn Hırda Zebbe, *El Mesalik ve El Memalik*, s. 73.

¹⁰³ Ellis, R. 2017, *Jesus, King of Edessa*. Cheshire: Edfu Books. p.99

¹⁰⁴ Çev. Notu.

Harran'ın Köyleri

İbn Şeddâd'ın hicri 700 yılında vermiş olduğu bilgiye göre birçok köyün olduğunu ifade etmektedir. Bölgede yer alan köy sayısı 800'dir. Bu köylerden 500'ü sağlam olup izlerine ulaşılmıştır.¹⁰⁵ El-Hamevî, Mücem El Büldan adlı eserine ise en önemli köyler arasında Tel Abde,¹⁰⁶ Tel Able,¹⁰⁷ Toran¹⁰⁸ ya da Tor,¹⁰⁹ Sefer Mertî,¹¹⁰ Selmsin,¹¹¹ Fıdan,¹¹² Zoza,¹¹³ Culab,¹¹⁴ Pten,¹¹⁵ El Zara¹¹⁶ ve bazı köylerin isimleri ile ilgili karışıklıklar yaşanmıştır. Örnek olarak Kafer Cıdyā veya Kefer Cıdyā örnek gösterilebilir. Bazı kaynaklar bu bölgelerin Ruha bazı kaynaklar ise Harran'ın köyleri olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁷ Harran'a bağlı bir başka köy ise Bacıdde'dir. El-Hamevî, Ebu Kasım Muhammed İbn Teymiye için (öl. hicri 621) Baba Cıdday,¹¹⁸ bir diğer yazar olan İbn El İprii ise İbn Teymiye El Harrani adını vermiştir.¹¹⁹ Bu kişi Kafer Ba Cıdday köyündendir.¹²⁰ İbn Şaar İbn Teymiye için Kafer Cıdayni ismini vermiştir.¹²¹ El Samani ise Kafer Cıdayni ile verilmiş olan bilgileri doğrulamıştır. Kafer Cıdayni Harran'ın köylerinden biridir.¹²² El Semani ise Harran'da Tel adında bir köyün olduğunu ifade etmektedir.¹²³ Bu bölgede yaşayan insanlara ise Telli adı verilmektedir.¹²⁴ Hamavî ise bu bölgeye Tel Harran adını vermektedir.¹²⁵ El-Hamevî ise bir diğer köy olan Ver Tinisi adında bir köyün de Harran'a bağlı olduğunu ifade etmektedir.¹²⁶ El Bağdadî ise El Zahbaniye adında bir köyün de Harran'a bağlı olduğunu ifade eder.¹²⁷ El-Hamevî ise bu bilgiyi doğrulamaktadır.¹²⁸ İbn Haldun ise Zaviye köyünün de Harran'a bağlı olduğunu ifade etmektedir.¹²⁹ El-Hamevî ise Ayn El Zahbaniye'nin de Harran'a bağlı bir köy olduğunu ifade eder.¹³⁰

El Cezire ve Harran'ın Verimliliği

Ortaçağ coğrafyacılar El Cezire bölgesinin verimli bir bölge olduğunu ifade etmişlerdir. Bu geçmiş zamanlarda da böyledir.¹³¹ El Mihlîbi El Azizi Harran topraklarının kırmızı olduğunu ifade etmektedir.¹³² El

¹⁰⁵ İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 3, s. 65-67.

¹⁰⁶ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 42.

¹⁰⁷ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 42.

¹⁰⁸ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 57.

¹⁰⁹ İbn Hacır El Askalani Ahmed Bin Ali, *Tapsir El Muntebih Bi Tahrir El Muştēbih*, El Mekteb El İlmiye, Beyrut: 1967, C. 1, s. 181.

¹¹⁰ El Semani Abdülkerim Bin Muhammed, *El Ensab*, Meclis Dairet El Osmaniye, Haydar Abad: 1862, C. 7, s. 147.

¹¹¹ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 3, s. 240.

¹¹² El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 4, s. 238.

¹¹³ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 3, s. 157; İbn Abdülhak, *Merasid El İtilak*, C. 2, s. 675.

¹¹⁴ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 149.

¹¹⁵ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 149; İbn Hacır El Askalani, *Tafsir El Muntebih*, C 1, s. 170.

¹¹⁶ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 4, s. 135.

¹¹⁷ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 4, s. 469.

¹¹⁸ Bacya köyü Rakka ve Resül Ayn arasında yer almaktadır. ; El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 1, s. 313.

¹¹⁹ İbn Teymiye Takiyeddin Bin Ahmed Bin Abdulhelim Bin Abdüselma El Numeyri El Harani gerçek adıdır.

¹²⁰ İbn El Nustevfi El İrpili Mubarek Bin Ahmed, *Tarih Erbil*, Vüzeratü El Sakafe ve El İlame, El Irak: 1980, C. 1, s. 96, 503.

¹²¹ İbn El Mustevfi El İrpili, C. 1, s. 503.

¹²² El Semani, *El Enseb*, C. 11, s. 126.

¹²³ El Semani, *El Ensab*, C. 3, s. 71.

¹²⁴ El Makdisi El Şeybani Muhammed Bin Tahir, *El Ensap El Muteфика Fi El Hat El Mutemeil Fi El Nukat ve El Zabt*, Piri: Lidin: 1865, s. 23.

¹²⁵ Bu köy Mansur Bin İsmail El Teli El Harrani tarafından inşaa edilmiştir. : El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 41.

¹²⁶ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 5, s. 370.

¹²⁷ El Semani, *El Ensap*, C. 13, s. 308.

¹²⁸ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, C. 4, s. 237.

¹²⁹ El Bağdadi Ahmed Bin Ali, *Tarih Bağdat ve Züyüle*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1996, C. 21, s. 38.

¹³⁰ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 1, s. 393.

¹³¹ İbn El Fakih, *El Bülldan*, s. 182; El Kabii, *Cezire El Firatiye*, s. 41.

İstahrî ve İbn Havkal'ın vermiş olduğu bilgilere göre ise Harran'da büyük sorunun su sorunu olduğunu ifade etmektedirler. Buda bölgede ağaçlandırmanın olmamasına neden olmuştur. Suyun olmamasından dolayı da bölgede ekim çok az olmuştur.¹³³ İdrisî ise Harran bölgesinde ağaçlandırmanın ve suyun çok az olduğunu ifade etmektedir.¹³⁴ El Mihlebi El Azizi ise Harran'da su kaynağının şehrin dışından gelen kanalla karşılanmaya çalışıldığını ifade etmektedir. Bölgenin su ihtiyacı şehrin içerisinde bulunan kuyulardan karşılanmaya çalışılmıştır.¹³⁵ El Makdisi ise hiç kimse bu su kanalının nereden geldiği ile ilgili kesin bilgi verememektedir.¹³⁶ İbn Cübeyir ise Harran bölgesinin doğu tarafında küçük bir nehrin olduğunu ifade ederek bu nehrin şehrin dışına doğru aktığını aktarmaktadır.¹³⁷ Bu küçük ırmak veya nehir Abbasi halifesi Harun Reşid döneminde inşa edildiği ifade edilmektedir. El-Hamevî ise bu nehrin Cullab olduğunu bildirmektedir. Nehir ismini, bulunduğu köyden almaktadır. Bu nehir Budub köyüne doğru akmaktadır. Cullab ile Budub arasında 4 mil bulunmaktadır. Son olarak Belih nehrine akmaktadır. Bu nehir Rakka nehri olarak da adlandırılmaktadır. Kış aylarında ise suyun fazla olmasından dolayı suyu bol olmaktadır. Suyun fazla olmadığı zamanlarda ise bu nehrin suyu bölgeye yetersiz gelmektedir. El Cıhuş Yari ise İsmail Bin Subeyh'in Abbasi halifesinin adına Harran bölgesi için Cullab nehrinden su getirmek için kanal kazmıştır. Cullab ile Harran arasında 10 mil bulunmaktadır. Ebu Navas adında bir tarihçi ise bu durumu eleştirmektedir.¹³⁸ El-Hamevî ise İsmail Bin Subeyh'in bu kanalı kazdığını doğrulamaktadır. Bu kanalı halifenin iznini alarak kazmış ve kendisinin de Harranlı olduğunu ifade etmektedir. Ebu Navas İsmail b. Subeyh'i eleştirmesinden dolayı Abbasi halifesi Emin döneminde durumu kötüleşmiştir.¹³⁹ Alladdin el Mıkladi (öl. hicri 762) "Tarihi Harran" adlı eserden faydalanarak İsmail'in kanalı kazdığını ve Harran bölgesinde de önemli eserleri olduğunu ifade ederek bölgede birçok kuyu kazdığını ifade eder. Gerek Abbasi devletinde gerekse Harran bölgesinde önemli bir hizmeti olan İsmail bin Subeyh'in görevden ayrılmasıyla Harran kanalı yıkılmıştır. Halife Şerefüddeve döneminde Yahya Bin El Şatır tarafından bu kanal bozulmuştur.¹⁴⁰ Muslim Bin Kureyş'in faaliyetleri neticesinde hicri 476 yılında bu kanalı mancınıklarla vurmuştur.¹⁴¹ İbn Adim (öl. H.660) ise Harran bölgesinde bulunan bu kanal ve su hakkında suyunun saf olmadığını ve kırmızı bulanık su şeklinde aktığını ifade etmektedir.¹⁴²

İbn Havkal ise Harran ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır. Harran bölgesi verimli bir bölge olmakla birlikte Rakka yolu üzerinde olan Bacırvan adından bir köye benzetmektedir. Bacırvan geniş bir araziye sahip olmakla birlikte çok verimli topraklara sahiptir.¹⁴³ İbn Havkal Suruç ile ilgili Harran'ın kuzey tarafında yer alan verimli topraklara sahip olan bir bölge olduğunu Harran ile Münbiç arasında yer aldığını ifade etmektedir. Suruç bölgesinde meyve, üzüm ve kuru üzüm gibi çeşit çeşit meyveler yetiştiğini ayrıca Suruç üzümünden pekmez yapıldığını ifade eder. İbn Havkal Suruç ile Harran arasında bir günlük mesafe olduğunu belirtir.¹⁴⁴ El-Hamevî Teravuz köyü ile ilgili şu bilgileri vermektedir. Harran'a bağlı olan bu köyde Accur yetişmektedir. Bu accur yağmur suyu ile yetişmektedir.¹⁴⁵ Teravuz accuru Irak ve Mardin de de yetiştiği bilinmekle birlikte Teravuz hıyarı olarak da adlandırılmaktadır. El Cezire bölgesinde El Makdisi'ye göre,

¹³² El Mihlebi Hasan Bin Ahmed, *El Kitap El Azizi ve El Mesalik ve El Memalik*, Eşl Tekvin Lil Tibae ve Lil Neşir ve Tevzii, Dimaşk: 2005, s. 111.

¹³³ El İstahrî, *El Mesalik ve El Memalik*, s. 54; İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 226.

¹³⁴ El İdrisi, *Nüzhet El Müştak*, C. 2, s. 664.

¹³⁵ El Mihlebi, *El Kitap El Azizi*, s. 111.

¹³⁶ El Makdisi, *Ahsen El Takasim*, s. 141.

¹³⁷ İbn Cübeyir, *Rihlet İbn Cübeyir*, s. 199.

¹³⁸ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 149; İbn Abdülhak, *Merasid El İtilak*, C. 1, s. 339.

¹³⁹ El Cehşiyari Muhammed Bin Abdos, *Kitap El Vüzera ve El Kitap*, Matbaat El Mustafa El Babi ve El Halebi ve Evladı, El Kahire: 1938, s. 299.

¹⁴⁰ Mıklati Alaadin, *İkmal Tehzip El Kemail Fi Esmâ El Rical*, El Faruk El Hadisa Li Tibaa ve El Neşir, *El Kahire*: 2001, C. 2, s. 209.

¹⁴¹ El Zehebi Muhammed Bin Ahmed, *Tarih El İslam ve Vefiyat El Meşahir ve El Alem*, El Mektebe El Tefikiye, El Kahire: t.y., C. 32, s. 165.

¹⁴² İbn El Adım Ömer Bin Ahmed, *Bükyet El Telep Fi Tarih El Halep*, Dar El Fikir, Beyrut: 1988, C. 1, s. 426.

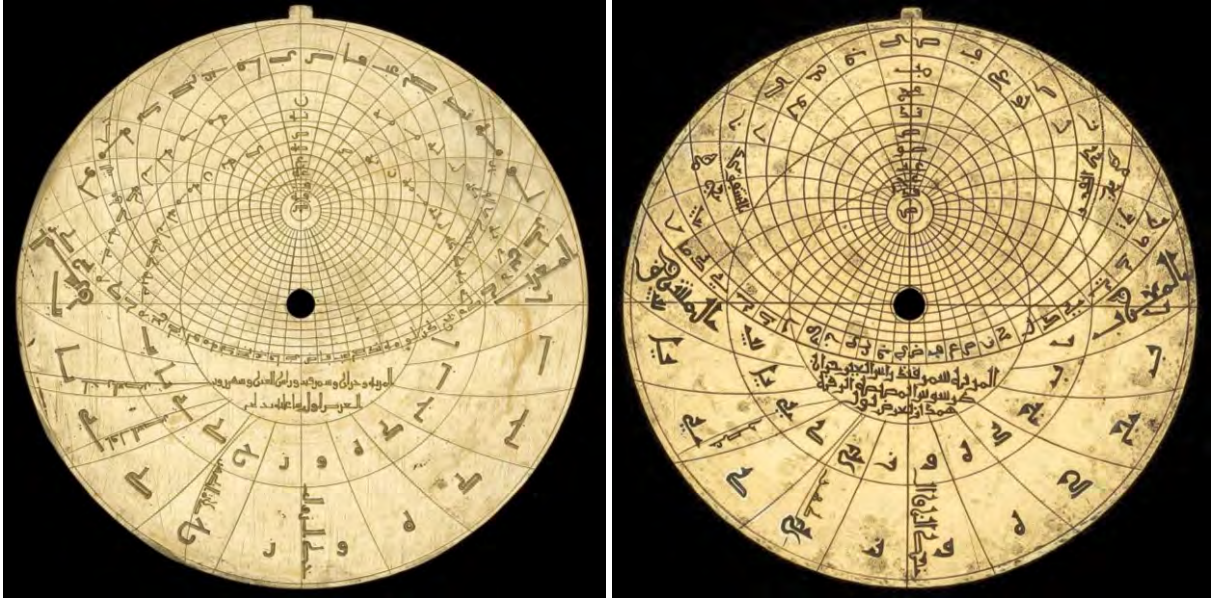
¹⁴³ İbn Havkal, *Süret El Ardı*, s. 230.

¹⁴⁴ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 230.

¹⁴⁵ El-Hamevî, *Mücem El Bülldan*, C. 2, s. 23.

bölge halkının ihtiyacını karşıladığı gibi fazlalığı ihraç ederek ticaret yapmaktadırlar. Bölgenin iklimi ise Şam ve Rakka'ya yakın olduğunu özellikle Harran bölgesinin çok sıcak olduğunu belirtir.¹⁴⁶ Ahsen el Tekasim'de Makdisi bu iklimin temel özelliğinin atların yetiştirilmesine uygun olduğu ifade eder. Bölgede sabun üretimi, kemerlerin üretimi ve terazi yapıldığı ayrıca Harran'da pamuk ekimine uygun bir iklimin var olduğunu kaydeder.¹⁴⁷ Harran bölgesinde üretilen pamuk kalitelidir. Teraziler ise son derece hassas olarak üretilmektedir. Terazilerin düzgünlüğünden dolayı bu alanda atasözü bile bulunmaktadır.¹⁴⁸ El Hamadani ise Harran bölgesinin ölçüm aletlerinde önemli bir konumda olduğunu, usturlap gibi alet üretiminde uzman olduklarını aktarmaktadır. Saçlardan ve pamuktan develer için ipler üretilmektedir.¹⁴⁹ İbnü'l Verdî ise bu bölge halkı¹⁵⁰ için kuyumculuk açısından son derece ileri düzeyde olduklarını belirtmektedir. Ayrıca Harranlılar ölçü aletleri, terazi aletleri ve en hassas mesleklerde kullanılan aletleri üretmekle de mahirdirler.¹⁵¹

El Cezire bölgesinde ticaret en önemli iş alanıdır. İhracat ürünleri arasında bal, pamuk, terazi ve kabak ticaretini yer almaktadır.¹⁵² Harran ise ithalat olarak dışarıdan Erçiş gölünden, Ahlat bölgesinden küçük balıklar getirilmektedir. Getirilmesi esnasında bozulmaması için tuzlanmaktadır.¹⁵³ Harran bölgesinin çok eski zamanlardan beri ticaretin önemli merkezi olarak bilinmektedir. Harran'ın önemli bir merkez olduğuna dair kayda değer bir veri de, Yahudi kaynaklarında yer alır. Söz konusu kaynaklarda ana yolların Harran'dan geçtiği kaydedilmektedir.¹⁵⁴ Bu Harran'ın, ilk ve ortaçağın ticari güzergâhlarında önemli bir menzil olduğunu göstermektedir.

Her iki usturlap'da da Harran'ın isminin geçtiği bilinmektedir. Birinci görüntü hicri 460¹⁵⁵ ikinci görüntü ise hicri 474 yılına aittir.¹⁵⁶

Harran bölgesinde devlete verilen vergiler, coğrafyacılar tarafından kayıt altına alınmıştır. İbn El Faik, el Cezire bölgesinin vermiş olduğu vergi tahmini olarak 1000 ile 6000 bin dirhem arasında değiştiği ifade

¹⁴⁶ El Makdisi, *Ahsen El Tekasim*, s. 142.

¹⁴⁷ El Makdisi, *Ahsen El Tekasim*, s. 145.

¹⁴⁸ El Makdisi, *Ahsen El Takasim*, s. 141.

¹⁴⁹ El Hemedani, *Sifet Ceziret El Arap*, s. 132.

¹⁵⁰ İbnü'l Verdî, *Haridet El Acayip ve Feridet El Garaip*, s. 375.

¹⁵¹ Mütezadim, *El Hadarat El İslamiye Fi El Karm El Rabii El Hicri*, Dar El Kitap El Arabi, Beyrut: 1947, C. 2, s. 368.

¹⁵² El Makdisi, *Ahsen El Takasim*, s. 145.

¹⁵³ El İdrisi, *Nüzhet El Müştak*, C. 2, s. 827.

¹⁵⁴ El Halidi, *El Müdün ve El Asarul İslamiye*, s. 134; El Kabii, *Ceziret El Firatiye*, s. 44.

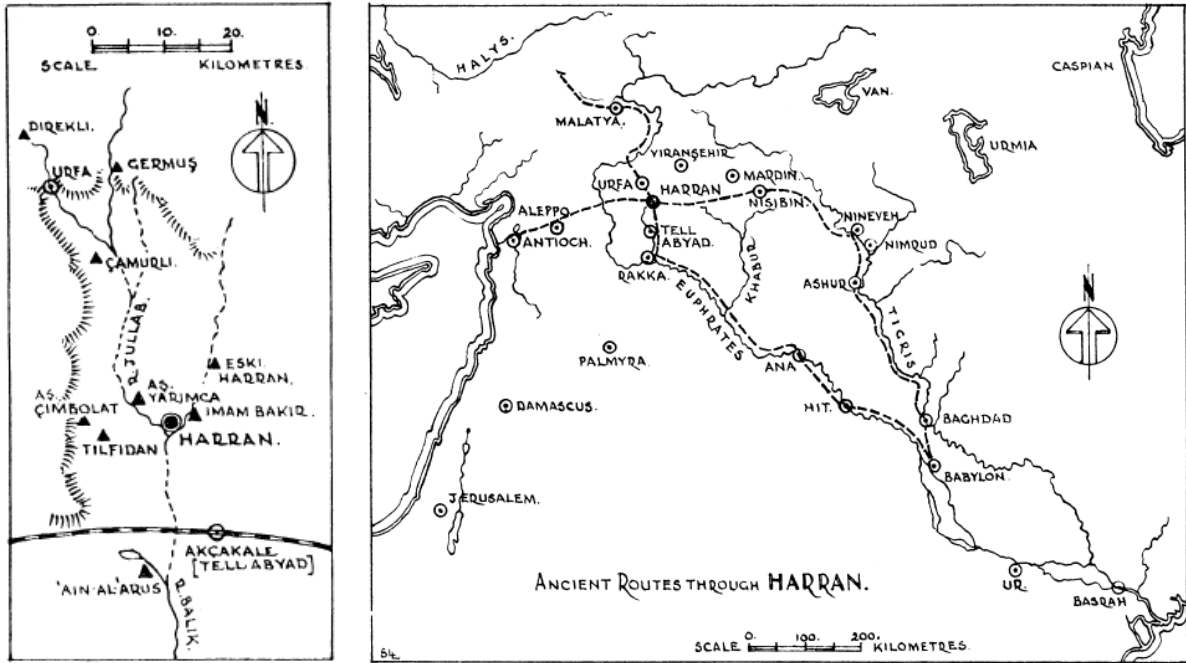
¹⁵⁵ Lewis Evans 1924 / <http://www.mhs.ox.ac.uk/object/inv/55331>.

¹⁵⁶ J. A. Billmeir. 1957 / <http://www.mhs.ox.ac.uk/object/inv/52473>.

eder.¹⁵⁷ İbn Hırda Zebe ise bu verginin 6000 dirhem olduğunu belirtir. ¹⁵⁸ Harran, Diyar-ı Mudar'ın önde gelen şehirlerden biridir. Bu bölgenin 3. yüzyıllardan itibaren vergi verdiği bilinmektedir. Bu dönemde Harran'dan alınan vergi 740 bin dirhemdir.¹⁵⁹ İbn Şeddâd zamanında ise hicri 640 yılında Harran'ın vergisinin 2 milyon dirhem olduğunu ifade edilmektedir. Bundan kırk yıl önce Melik'üş Eşref zamanında 3 milyon dirhem olduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁰ Moğolların bölgeye gelmesinden hemen sonraki dönemde ise 1 milyon 393 bin dirhem olmuştur. İbn Şeddâd bu bilgileri verirken Harran'da 800 köyün olduğunu sağlam olan köy sayısının ise 500 olduğu aktarılmaktadır.¹⁶¹

Tarihi Eserler

Harran bölgesinde çok sayıda önemli tarihi eserlerin olduğu ifade edilmektedir. Coğrafyacılar açısından, bu tarihi eserler arasında en meşhur olanları; Kale, surlar, camiler, mescitler ve önemli imaretlerdir. Ancak bunlar hakkında ayrıntılı bilginin verilmediğini görmekteyiz. Sabiiler tarafından yapılan eserler hakkında ise ayrıntılı bilgi verilmiştir. İbn Cübeyir ise El Cezire bölgesindeki tarihi eserler açısından Musul'dan sonra ikinci önemli şehir olduğunu ifade etmektedir. Bölgede mescit, kale, hastane, çarşı, mezarlık, camii, sur ve medrese gibi imaretlerin olduğunu ifade etmektedirler. Bunlar hakkında ayrıntılı bilgi verirken İbn Şeddâd ise bölgede hamam, han, pazar gibi alanların da olduğunu ifade eder.¹⁶²

Haritalar Harran'a uğrayan eski ticari yolları göstermektedir.¹⁶³

¹⁵⁷ İbn El Fakih, *El Bülldan*, s. 180.

¹⁵⁸ İbn Harda Zebhe, *El Mesalik ve El Memalik*, s. 246.

¹⁵⁹ İbn El Fakih, *El Bülldan*, s. 182.

¹⁶⁰ İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 3, s. 65.

¹⁶¹ İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 3, s. 67.

¹⁶² Halife Kıraybe, 'El Nesic Umrani Lil Medine El Arabiye Lil İslamiye Min Hilal Rihlet İbn Cübeyir' *Diraset Ulum El İnsaniye ve El İctimaiye*, C. 43, S. 2, s. 886-887.

¹⁶³ Lloyd, S. and Brice, W. Harran, in *Anatolian Studies*, Vol. 1 (1951), p.80-81.

Harran Kalesi ve Surları

El Makdisi'nin vermiş olduğu bilgiye göre Harran bölgesinde bulunan yapıların Kudüs bölgesinde bulunan yapılarla aynı olduğunu belirtir.¹⁶⁴ El Makdisi'nin Harran'ı Kudüs'e benzetmesinin temel nedeni, ailesinin Kudüslü olmasıdır. İbn Cübeyir, hicri 587 yılında Harran bölgesini ziyaret etmiştir. Bu ziyaret neticesinde, Harran'ın güzel bir kaleye sahip olduğunu ve etrafının hendeklerle kazıldığını ve ayrıca surlarla çevrilmiş olduğunu, İbn Cübeyir'in notlarından öğrenmekteyiz. Taşlar üst üste birbirlerine bağlantılı şekilde inşa edilerek yapının ve surların güçlü bir şekilde inşa edilmesi sağlanmıştır. Sur taşlarının birbirlerine güçlü bir şekilde yapıştırıldığına dair mimari bir ayrıntıya dikkat çekmiştir.¹⁶⁵ Ebu Said El Sirafi'ye (öl. H. 368) göre, surun genişliği, 187 burç bulunduğu ve Harran'ın 7612 arşın uzunluğunda bir sura sahip olduğunu ifade etmektedir. Kalenin ise 528 arşın genişliğinde olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁶ Şehrin etrafındaki surların uzunluğu beş kilometre, kalenin genişliği ise 400 metre şeklindedir.¹⁶⁷ Bir diğer yazar olan el Mustevfi (öl. H. 750) ise surun uzunluğunun 1350 adım olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁸ İbn Şeddâd'e (öl. H. 685) göre, Harran surları ve kalesi çok güçlü ve dayanıklıdır. Antik dönemlerde Harran kalesinin El Mıdvar olarak adlandırıldığı ve Sabiiler tarafından inşa edildiğini ifade etmekle birlikte kaleyi inşa edenin El Melik Adil Seyfuddin Ebu Bekir Muhammed Bin Eyyüp olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁹ Şeyh El Rabva El Dimaşkî (öl. H. 727) ise bu kalenin Sin evi olarak nitelendirir. Sabiiler ise bu kaleye el Midrak veya el Midvar olarak adlandırmışlardır. Bu isim Fatimiler dönemine kadar kullanıldığı bilinmektedir. Fatimilerden sonra bölgeye hâkim olan Moğollar döneminde de kale yıkılmıştır.¹⁷⁰

Yukarıda verilen bilgilerden yola çıkılarak Harran bölgesini korumak amaçlı yapılan surların ve kalenin çok güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Harran kalesi Eyyübiler döneminde restore edilmiştir. Bu kale Kuzey Irak ve Kuzey Suriye'nin korunmasında stratejik bir öneme sahiptir. Bu bölgenin işgal edilmesi demek Suriye ve Irak'ın kuzeylerinin de işgale uğraması anlamını taşımaktadır.¹⁷¹ Yapılan bu surlar sayesinde Harran bölgesinin alınması zorlaşmıştır. Müslümanların ve Abbasiler döneminde de bu bölgenin muhasaraları uzun sürmüştür. Haçlılar Harran bölgesini aldıktan sonra, Bağdat bölgesinin de kapılarının açılacağını düşünmekte idiler.¹⁷² Harran surlarında yapılan kazılar neticesinde Surların genişliğinin üç metre olduğu yüksekliğinin ise otuz metre olduğu ifade edilmektedir. Kalenin ise birinci katında 50 geniş odasının olduğu ve 150 küçük odasında bulunduğu tespit edilmiştir.¹⁷³ Yine kalede üç kulenin olduğu bilinmekle birlikte günümüze kadar gelememiştir.

¹⁶⁴ El Makdisi, *Ahsen El Takasim*, s. 141.

¹⁶⁵ İbn Cübeyir, *Rihlet İbn Cübeyir*, s. 199.

¹⁶⁶ El Sirafi Hasan Bin Yezid, *Rihlet El Sirafi*, El Mecme El Sakafi, Ebu Zabi: 1999, s. 105.

¹⁶⁷ Arşın 75 santimetre olarak kabul edilmektedir.

¹⁶⁸ El Müstevfi Hamed Allah, *Nüzhet El Kulup*, Hadis Emroz, Kızvın: 1961, s. 122.

¹⁶⁹ İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 3, s. 65.

¹⁷⁰ El Dimaşki, *Nuhbet El Dahur*, s. 43-191.

¹⁷¹ Maluf Emin, *El Hurubu El Salibiye Kemaraha El Arap*, Dar El Farabi, Beyrut: 1998, s. 99.

¹⁷² Abbas Raad, 'El Atma El Şahsiye Lil Kade Salibihin Fi Bilad El Şam Fi Meceret Diyali', S. 68, 2015, s. 188.

¹⁷³ Lloyd, S. and Brice, W. Harran, in *Anatolian Studies*, Vol. 1 (1951), pp.85, 97-104.

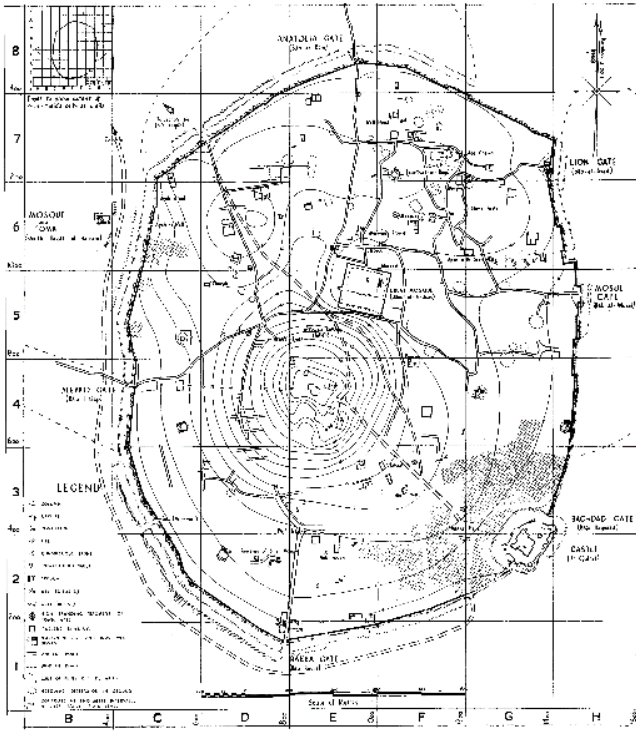

Fig. 3. General Plan of Harran.
Harran'ın genel fotoğrafı

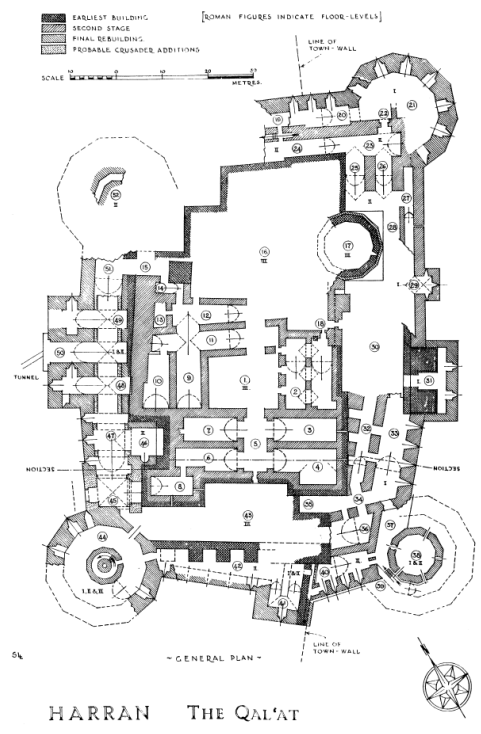

Fig. 4.
Harran kalesinin görüntüsü

Harran kalesinin genel görüntüsü

Harran şehrinin bir kısmının görüntüsü

Harran şehrinin surları üç metre genişliğinde inşa edilmiştir. Ortaçağ tarihçi ve coğrafyacıların vermiş olduğu bilgiye göre İslami dönemde şehirle birlikte kale ve surların onarılıp yenilediği ifade edilmektedir. İbn el Nedim *El Fihrist* adlı eserinde Harran bölgesinde bulunan kapılar ile ilgili bilgi vermektedir. Bu kapılardan biri bayram zamanında kullanılan ve Der Kadi'ye giden yol olan Bab Fındık el Zeyt'tır. İkinci kapı ise Bab el Sırap'dır. Bu kapının çıkışı mabetlere giden yol olarak kullanılmaktaydı. Septi köyüne giden kapı olarak bilinmektedir.¹⁷⁴ El Mesudi (öl. H. 345) ise bir diğer kapının Bab el Rakka olduğunu belirtir. Bu kapının Sabiilerin heykeli olan Meklitya'ya gitmektedir.¹⁷⁵ Harran kapıları ile ilgili ilk bilgileri veren İbn Şeddâd ise Harran'da yedi açık kapının olduğunu ve sekizincinin ise kapalı olduğunu belirtmektedir. Şehrin güney tarafında bulunan kapalı kapının adı Rakka kapısıdır. Diğer açık olan kapılar ise birinci kapının adının Büyük Kapı, ikincisinin Beyar Kapısı, üçüncüsünün Yezit Kapısı, dördüncüsünün Fıddan Kapısı, beşincisi Küçük Kapı, altıncısı Sır Kapısı ve son olarak da yedincisi Su Kapısıdır.¹⁷⁶ Su kapısı Cullap nehrinin doğu tarafına uzanmaktadır. Harran şehrinin su kaynağı bu kapıdan gelmektedir.

El Hümeiri (öl. H. 900) ise İbn Şeddâd'dan sonra iki asır sonra yaşamış bir âlimdir. Harran şehrinin dört ana kapısının bulunduğunu ifade etmektedir. Birinci kapının şehrin güneyinde bulunan Rakka kapısı, ikinci kapı şehrin doğu tarafında yer alan kapı, üçüncü kapı şehrin kuzeyinde yer alan Yezit kapısı¹⁷⁷ ve son olarak şehrin batı tarafında yer alan dördüncü kapı ise Fıddan veya El Fırat kapısıdır.¹⁷⁸ Bu farklı bilginin olmasının temel nedeni Moğolların bölgeye gelerek bazı kapıları kapatmış olmalarıdır. Müslümanlar Moğollardan sonra bölgeye gelince bu kapılardan sadece dördünü açabilmişlerdir. El Haravi, El-Hamevî ve İbn Abdülhak, Harran'da bulunan Fıddan kapısının Fıddan köyüne yol verdiğini ve şehrin Kuzey tarafından yer aldığı ifade etmektedirler. Bu dört kapı da günümüze kadar gelmiştir.

Harran'ın eski suruna ait bir görüntüdür. Bu görüntüde bulunan kapı ise günümüzde Halep kapısı olarak adlandırılırken eski ismi ise Bab El Beyaar veya El Neyaar'dır.¹⁷⁹

Mescitler

İbn Cübeyir'in aktarmış olduğu bilgiden Harran bölgesinde birçok camiinin inşa edilmiş olduğunu anlamaktayız. Şeyh Abi El Barakat Hayyan Bin Abdülaziz burada önemli bir şahısla tanıştığı aktarılmaktadır. Bu şahıs, Hayat Bin Kays el Harraniye olmalıdır. İbn Cübeyir ayrıca Harran bölgesinde inşa edilmiş bir başka camiden de bahseder. Bu camiinin ise Şeyh Zehid Salama tarafından inşa edildiği ni belirtir.¹⁸⁰ Eski camii olarak adlandırılan bu yapı çok eski olmakla birlikte bu dönemde yeniden onarılmıştır. Bu camiinin içinde yaklaşık olarak 19 kapının bulunduğu ifade edilmektedir. Geniş bir alana sahip olan bu camiinin avlusu bu camiinin en önemli özelliğini olarak kabul edilmektedir. Camii değerli mermerler kullanılarak

¹⁷⁴ İbn Nedim Muhammed Bin İshak, *El Fahrast*, Dar El Marife, Beyrut: 1997, s. 392.

¹⁷⁵ El Mesudi Ali Bin El Hüseyin, *Murucu El Zehev ve Maadil El Cevher*, Dar El Hicra, Kum: 1989, C. 2, s. 237.

¹⁷⁶ İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 3, s. 65.

¹⁷⁷ Kopyalama esnasında yanlışlık olduğu ifade edilmektedir.

¹⁷⁸ El Hümeiri İbn Abdülmunem, *El Ravd El Mutar Fi Haber El Aktar*, Müesaset El Nasır Lil Sakafe, Beyrut: 1980, C. 1, s. 192.

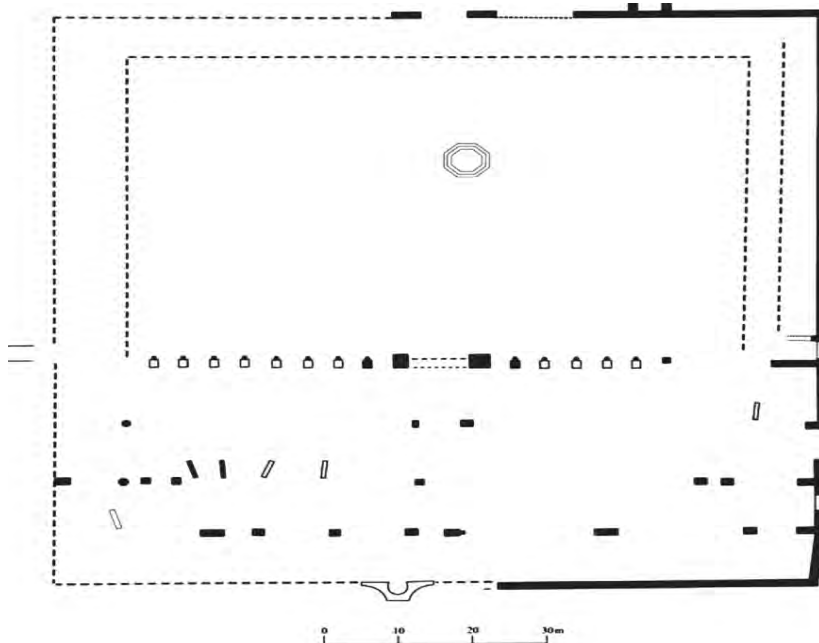
¹⁷⁹ Fotoğrafın kaynağı: Nicola e Pina, April 24, 2016, <http://www.panoramio.com/photo/129820307>.

¹⁸⁰ İbn Cübeyir, *Rihlet İbn Cübeyir*, s. 197.

inşa edilmiştir. Bu camiinin çatısında ise üç büyük kubbe bulunmaktadır. Üstü kule olarak inşa edilen bu camiinin mimari tarzı, Roma usulüdür. Müslümanlar savaşa gidecekleri zaman bu ibadet yerlerini dinlenme durakları olarak da kullanmaktadırlar. Bu kutsal camii ahşapla süslenmiştir. Camiinin giriş kapısı 19 basamaktan oluşmaktadır. 19 kapının camii avlusuna bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bu camilerin 9'ü kuzeyde, dokuzu sağda ve ortada da bir camiinin olduğu aktarılmaktadır. Bu bölgede yapılan tüm kapıların güzel bir ahşap işlemeciliğe sahiptir.¹⁸¹

İbn Şeddâd'ın aktarmış olduğu bilgiye göre, Harran'ın Müslümanlar tarafından alınmasından sonra özellikle İyad Bin Ganem tarafından alınmasıyla birlikte bölgede Nureddin Mahmud Zengi tarafından önemli bir camiinin inşa edilmiştir. Bu camiinin Moğolların bölgeye gelmesiyle birlikte tahrip edilip yıkıma uğratıldığı belirtilir. Bu camiinin Harran şehrinin merkezinde yer alan mükemmel bir mimari tarzla inşa edilmiş ve üç yüksek kubbeye sahip olduğu aktarılmaktadır. Özellikle bahçesinde de su ihtiyacını gidermek için birkaç kuyu yer almaktadır.¹⁸² El-Hamevî'nin aktarmış olduğu bilgiye göre, hicri 670 yılına kadar bu camiinin varlığını koruduğunu ancak bu yılın ramazan ayında Moğolların Harran'a girmesiyle birlikte tahrip edilip ahşabının alınmıştır.¹⁸³

El Yuniyini (öl. H. 726) ise Zeyl Merat el Zaman adlı eserinde Ramazan ayının 25'inde bir grup Moğol askerinin Harran bölgesine girerek burada bulunan camileri, pazarları ve dükkânları tahrip etmiştir. Tahrip edilen evlerin odunları ise askerler tarafından alınmıştır. Moğollar kendilerine biat etmeyenleri cezaevlerine atmış.¹⁸⁴ Tahrip edilip yıkılan bu camiden geriye bir şey kalmamakla birlikte çok az da olsa bazı izlere rastlandığı bilinmektedir. Özellikle doğu kapısının üstünde inşa edilmiş olan güzel süslemeler günümüze gelmiş ancak okunamaz durumdadır. Bu desenin ise Selâhaddin Eyyübi tarafından yapıldığı aktarılmaktadır. Camiinin ortasında ise su ihtiyacını karşılamak için su çeşmesi ve kuyu kalıntılarına rast gelmekle birlikte camiinin doğu tarafında dükkânlar ve çarşıların yanı sıra tuvaletlerin yer almaktadır. Bu tuvaletlerin sayısının ise 30 olarak tahmin edilmektedir.

Harran'da bulunan Büyük Camii'nin çizimi¹⁸⁵

¹⁸¹ İbn Cübeyir, *Rihlet İbn Cübeyir*, s. 198.

¹⁸² İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 3, s. 65.

¹⁸³ El Humeyri, *El Ravd El Mitar*, C. 1, s. 192.

¹⁸⁴ El Yunini Kutbedin, *Zeyl Merat El Zeman*, 1992, C. 2, 471.

¹⁸⁵ Creswell, K. 1989. A short account of Early Muslim architecture. Aldershot: Scholars Press. S.220. See also, Ocak, S. 2016. Erken Devir İslam Mimarisinde Beytü'l-Mâl (hazine) Binaları. Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi. Sayı 2, pp.63-102.

Büyük Camii'nin minaresine aittir.

Büyük Camiinin iç sahası ve Doğu kapısı yer almaktadır.

Diğer Tesisler

İbn Cübeyir, Miladi 1184 yılında Harran şehrini ziyaret etmiştir. Bu ziyareti neticesinde Harran bölgesinde hizmet vermek amacıyla bir hastanenin inşa edilmiş olduğunu öğrenmekteyiz. İbn Şeddâd ise bu hastanenin Erbil valisi Muzafereddin tarafından inşa edildiğini aktarmaktadır. İbn Hallikan ise Harran bölgesinde tarih boyunca hiçbir zaman okul ve hastane inşasının durmadığını aktarmaktadır. Ancak bölgede hastaneye gelemeyenlerin ise evleri ziyaret edilerek müayene edildiği aynı zamanda hastalara ilaç bulunmaya çalışıldığı belirtilmektedir.¹⁸⁶

İbn Cübeyir'in çalışmasından Harran bölgesinde bir okulun olduğunu ifade eder fakat bu okul hakkında ayrıntılı bilgiye yer vermemiştir. Daha sonra İbn Şeddâd tarafından verilen bilgiye göre ise Harran bölgesinde dört okulun olduğu ifade edilmektedir. Daha önce İbn Cübeyir'in belirttiği olduğu birinci okulun Muhammed Zengi (h. 565-544) tarafından inşa edildiği ifade edilmektedir. Yani İbn Cübeyir ziyaret ettikten sonra Şemseddin Şakir tarafından bir okulun inşa edildiğini, diğer okulun ise Şemseddin Ebu Muhammed Bin Selema Bin El Etar tarafından inşa edildiği aktarılmaktadır. Bu yapıların ise İbn Cübeyir tarafından inşa edildiği aktarılmaktadır. Aynı zamanda aynı tarihlerde Harran bölgesinde birkaç ufak ibadethanenin de inşa edildiği belirtilmektedir.¹⁸⁷

İbn Cübeyir'in aktarmış olduğu bilgiye göre ilk okulun Nureddin Mahmud Zengi tarafından inşa edildiğini ve kendisi Harran'ı ziyaret ettiğinde onunda Harran'da bulunduğunu aktarmaktadır. Emir Cemaladdin Şezbeht bölgede bir han inşa ederek onu fakir halkın hizmetine sunmuştur. Muhammed Ragıp El Tabah bölgede bir hanın da mutasavvıflara verildiği bildirilmektedir.¹⁸⁸ Harran bölgesinde inşa edilmiş olan hamamlara bakıldığında ise İmam El Şafii (öl. H. 204) Harran'ı ziyareti esnasında bu hamamlardan birinde yıkandığını ve saçını gül kokularla temizlediğini aktarmaktadır.¹⁸⁹ İbn Şeddâd Harran şehrinin içerisinde ona yakın hamamın olduğunu şehrin dışında ise dört hamamın olduğunu aktarmaktadır. Şehrin içerisinde yer alan hamamların isimleri şunlardır; Bulat hamamı, Kilise hamamı, Şeyh hamamı, Sibal hamamı, Ali hamamı, Veliyet hamamı, Reis hamamı, Bab Fidan hamamı, El Ziki hamamı ve son olarak da Vali hamamıdır. Şehrin dışında bulunan dört hamam ise iki hamamın büyük kapının yanında inşa edildiği diğer iki hamamın ise Yezit kapısının yanında inşa edildiği aktarılmaktadır.

El Hacıb Ali Husam el Din Ali Bin Hamed el Eşraf'in (öl. H. 626)¹⁹⁰ aktarmış olduğu bilgiye göre Selâhaddin Eyyübi Harran bölgesinde bir hamam ve yanında da sağlık hizmeti veren bir ev inşa ettiğini aktarmaktadır. Bu yapıların dört veya beş gün gibi kısa bir sürede tamamlandığını da ifade etmektedir.

¹⁸⁶ İbn Halkan, *Vefiyat El Ayan*, C. 4, s. 116-121.

¹⁸⁷ Hanka: bu kelimenin kökeni perslerden gelmektedir. Arapça anlamına bakıldığında ise yemek yenilen yerdir. Bu dönemde krallar burada yemek yemektirler.

¹⁸⁸ Muhammed Rakıp Tabah, *Alam El Nübelâ Fi Tarih Halep El Şaba*, Dar El Kalem El Arabi, Halep: 1988, C. 4, s. 301.

¹⁸⁹ İbn Hice El-Hamevî Ebu Bekir Bin Ali, *Semerat El Evrak Fi El Muhazarat*, Mektebet El Cemhuriye El Arabiye, Mısır: t.y., C. 1, s. 243.

¹⁹⁰ İbn El Esir, *El Kamil Fi Tarih*, C. 12, s. 485.

Yapılan bu yapıya ise *Dar El Afiye* adının verildiği bilinmektedir. Bu ismin kullanılmasının temel nedeni ise Selâhaddin Eyyubi'nin, Harran bölgesini ziyaret etmesi esansında hastalanarak ölüm tehlikesi geçirmiş ve kurtulduktan sonra halka hizmet vermek amacıyla böyle bir yapının yapılması için talimat verdiği belirtilmektedir.¹⁹¹

Kendisinden sonra gelen çocukları da bu yapının hizmet vermesi için faaliyetlerde bulunmuşlardır. İbn El Adim Selâhaddin Eyyubi'nin çadırının yerine bu hastanenin inşa edildiğini aktarmaktadır.¹⁹² Bu yapıya ise daha sonra Harran bölgesinde Ulu Camiinin doğusunda yapılan kazılar neticesinde kalıntılarına ulaşılmıştır.¹⁹³

Büyük Camii'nin doğu tarafından kalan dükkânlara, hamamlara ve tuvaletler.

İbn Cübeyir Harran bölgesini ziyaretinden sonra bölgede bulunan ve son derece birbirlerine nizami bir şekilde inşa edilmiş, kapıları ve üstleri ahşaplarla kaplı olan çarşı ve dükkânlardan da bahsetmektedir. Meydanda büyük bir camii ve bu çarşıların camiye bağlandığı düzenli yolları bulunmaktadır.

Mezarların Görüntüleri

El Hamiri'nin aktarmış olduğu bilgiye göre, insanlar kendilerini sıcak havadan korumaları ve serin alanlarda yaşamalarından dolayı çarşılarını ve pazarlarını ahşaptan inşa ettiklerine değinilmektedir. Bölgede bulunan birçok cami, okul, çarşı, pazar ve dükkân ahşaptan inşa edilmiştir. Harran bölgesinin ismi ve bölgede bulunan önemli tarihi yapılar ile ilgili net bir bilginin olmadığı aktarılmaktadır. Ancak çok eski bir tarihe sahip olan bu antik şehrin isminin bölgede etkili olan Sabiiler tarafından verildiği yönündedir. Bu bölge Sabiilerin şehri olarak adlandırılmaktadır.¹⁹⁴ Bazı coğrafyacı ve tarihçiye göre ise Harran şehrinin ismini Hz. İbrahim ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedirler. İbn Havkal, İdrisî, El-İstahrî ve Ebu El Fida gibi önemli bilgileri ise Harran bölgesinde bulunan Şaper tepesinin Sabiiler tarafından yapıldığını ve onlar için çok önemli bir öneme sahip olduğunu aktarmaktadırlar. Bu tepenin Hz. İbrahim'e de atfedildiği dile getirilmektedir.¹⁹⁵ İbn Havkal bu tepe ile ilgili net bilgi vermemekle birlikte yüksek bir yerde olduğunu ve şehrin dışında olup olmadığı ile ilgili kesin bilgi vermemekle birlikte kalenin de burada olup olmadığı ile

¹⁹¹ İbn El Adim Ömer Bin Ahmed, *Zübdet El Halep Fi Tarih El Halep*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1996, s. 403.

¹⁹² El Bindari El Fetih Bin Ali, *Muhtasar Sena El Bark El Şami*, Mektebet El Hanci, Mısır: 1979, s. 271.

¹⁹³ İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 1, s. 186.

¹⁹⁴ İbn Havkal, *Süret El Ard*, s. 226; El İtiharî, *El Mesalik ve El Memalik*, s. 54.

¹⁹⁵ El İsteherai, *El Mesalik ve El Memalik*, s. 76; El İdrisi, *Nüzhet El Müştak*, C.2, s. 664.

ilgili ayrıntılı ve net bilgi vermemektedir.¹⁹⁶ İbn Cübeyir'in vermiş olduğu bilgiye göre bu tepenin şehir dışında kaldığını aktarmaktadır. Şehrin üç Farsah güney tarafından yer aldığını ifade etmektedir. Hz. İbrahim ile eşi Sara hanımın sığındığı tepe olarak bilinmekle birlikte suyu bol olan bir tepedir. Bu nedenle dolaylı tepeye bir kutsallık atfedilmektedir. Müslümanlar bu tepede ibadetlerini yapmaktadırlar.¹⁹⁷ Bir süre sonra bölge halkı burayı kutsal yer olarak görmeye başlamış ve bu bölgede ibadetlerini yapmaya başlamışlardır. Benzer bir kültür, Sabiilerin geleneklerinde bulunmakta idi. Zamanla Sabiiler de Hz. İbrahim'in tepe si olarak gördükleri bu bölgeye gelerek ibadetlerini burada yapmaya başlamışlardır.

El Herevi ise *Sahip El İşaret İle Maarifet El Ziyaret* adlı eserinde Harran şehrinin dışında bulunan bir kaya üzerinde Hz. İbrahim'in çobanlık yaptığı zamanlarda bir kayanın üzerinde oturduğu aktarılmaktadır. Bu nedenle, bu kaya kutsal taş olarak Harranlılar tarafından kabul edilmiştir.¹⁹⁸ Bu bölgede önemli camilerin olduğundan bahseden bir diğer önemli tarihçi İzzeddin İbn Şeddâd ise bir kayanın yanı sıra İbrahim camisinin inşa edildiğini ve insanların burada ibadet ettiklerini aktarır. İbn Teymiye, El Harrani ise Harran halkının Hz. İbrahim'in Harran'da doğduğunu aktarmaktadır. El Tataili adından bir yazarın ise Hz. İbrahim'in babasına ait olan evin Harran bölgesinde bulunduğunu ve Harranlıların günümüze kadar bu yapı üzerinde herhangi bir inşaat yapmadıklarından dolayı kalıntıların günümüze kadar ulaştığını belirterek Harran halkının bu bölgeye kutsallık atfettiklerini aktarır. Ayrıca Müslümanlar, bu bölgede ibadetlerini yapmaktadırlar.¹⁹⁹

El Musadiki ve El Bekr (hicri 332), Harran bölgesinde Sabiiler ile birlikte Hz. İbrahim'in babası Azar ile birlikte yaşadıklarını aktarmaktadır. Hz. İbrahim'in babası Azar tarafından Harran bölgesinde El Rakka kapısının yanında bir ev yaptırıldığı aktarılmaktadır.²⁰⁰

Kilise ve Manastırlar

Her ne kadar İslam kaynaklarında Yahudi ve Hristiyanlarla ilgili bilgiler fazla olmasa da bazı eserlerde bunların dinleri ve ibadetleri ile ilgili bilgiler ele alınmıştır. Harran bölgesi İslam hakimiyeti altına girdikten sonra Hristiyan ve Yahudilerin kendi hakimiyetlerini kabul ettiklerini ve mabetlerine ve dinleri ile birlikte canlarına karışılmaması şartıyla teslim olmayı kabul etmişlerdir.²⁰¹ İbn Cübeyir, Diyar-ı Bekir'den Harran'a yaptığı yolculuk esnasında yol üzerinde bulunan birçok köyde yaşayan insanların Hristiyan olduklarını aktarmaktadır.²⁰² Harran bölgesini ziyaret eden Yahudi bir gezgin olan Beniamin El Tayli (öl. H. 569) Ezra Barı adında büyük bir kilise inşa edildiğini aktarmaktadır.²⁰³ İbn Şeddâd'ın aktarmış olduğu bilgiye göre, Müslümanlar Harran'ı aldıktan sonra burada önemli bir kaç kiliseyi camii ve medreseye çevirdiğini nakleder. Özellikle Nureddin Mahmud Zengi tarafından meydana yer alan büyük bir kilisenin camiye dönüştürülmüştür.²⁰⁴ İyad Bin Ganem tarafından Harran alındıktan sonra Hristiyanlar ve Müslümanlar için büyük bir yapı olan bu kilise camiye dönüştürülmüştür. Bu camii Yahya İbn El Şatır bölgeye gelip tahrip edene kadar ibadete açık idi.²⁰⁵ İbn Teymiye El Harrani ve İbn El Adim'in aktarmış olduğu bilgiye göre, gayrimüslimlerin her aralık ayında bu camiinin Müslümanların elinden alınması için dua ettiklerini belirtirler. Harran bölgesinde Sabiiler gezegenlerden yola çıkarak bölgede önemli yapılar inşa etmişlerdir. Söz konusu

¹⁹⁶ Tırbal: dağın üzerinde bulunan büyük bir taşdır; El Feyruz Ebadil Muhammed Bin Yakup, *El Kamus El Muhit*, Müesseset El Risale Lil Tibae ve Neşir ve Tevzii, 2005, C. 1, s. 1025.

¹⁹⁷ İbn Cübeyir, *Rihlet İbn Cübeyir*, s. 197.

¹⁹⁸ İbn Teymiye Ahmed, *El İtikase Fi Ered El-Bekrî*, Darl El Vatan, El Riyad: 1997, s. 487.

¹⁹⁹ Tutayli, *Rihlet Bünyamin El Tutayli*, 2002, C. 1, s. 283.

²⁰⁰ El Mesudi, *Mürüc El Zehep*, 1989, C. 2, s. 237.

²⁰¹ El İstehari, *El Mesalik ve El Memalik*, s. 54.

²⁰² İbn Cübeyir, *Rihlet İbn Cübeyir*, s. 200.

²⁰³ El Tutayli Büntamin, *Rihlet Bünyamin El Tutayli*, El Mecme El Sakafi, Ebu Zabi: 2002, C. 1, s. 283.

²⁰⁴ İbn Şeden, *El Alak El Hatira*, C.1, s. 119.

²⁰⁵ İbn El Medin, *El Fahrast*, s. 391.

yapılar Harran Sabiilerinin (kutsal) evi olarak kabul edilmektedir.²⁰⁶ Burda El Ala Elüla, El Akıl El Evvel, El Nefis El Külye, Satürn, Jüpiter Mars, Güneş, Venüs, Merkül ve Ay gibi isimlerle anılan yapıların inşa edildiği bilinmektedir. Bu yapıların bazıları İslamiyet'in tanınmasından sonra da varlıklarını devam ettirmiştir.²⁰⁷ Bu yapılar dışında gerek İslamiyet'ten önce gerekse İslamiyet'ten sonra Harran bölgesinde inşa edilen birçok yapı, Sabiiler tarafından yapılmıştır. Bunlar arasından İslamiyet'ten önce Roma kilisesi İslamiyet'ten sonra ise büyük camiiler örnek olarak verilebilir. Bu bölgede Hristiyanlık kilisesinin dışında Müslümanlar tarafından inşa edilmiş bir hamamın da bulunduğu aktarılmaktadır. İbn Şeddâd'ın vermiş olduğu bilgiden yola çıkarak, Müslümanların 7. yüzyıldan 11.yüzyıla kadar ibadetlerini Hz. İbrahim'in babası tarafından inşa edilmiş Maglita da ibadetlerini yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu yapının Harran bölgesinde bulunan Rakka kapısının yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bu bilgileri, El Maksidi ve Ebu Ubeyd El-Bekrî'de (öl. hicri 487) onaylamaktadır.²⁰⁸

El Maksidi İbn Ayşon el Harrani'de bölge ile ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu yapının Hile olarak adlandırıldığını ifade eder. Gök cisimlerini temsil eden bir ideol ile inşa edilmiştir. Yapının yer altında bulunan yapıları ile birlikte dört katlı inşa edilmiştir. Bu yapılarda bilime ve sanata önem verilmekle birlikte, bu alanlarda gelişmenin sağlandığı görülmektedir. Ancak zamanla burada da dolandırıcılık ve büyücülük ortaya çıkarak duvarların arkasından gelen sesler ile insanlar etkilenmeye veya kandırılmaya başlanmıştır.²⁰⁹ Ayrıca İbn Ayşon bu tapınaklarla ilgili bilgileri şiirlerine de aktarmıştır. El-Bekrî ise Sabiiler tarafından bölgede inşa edilmiş olan bir tapınak hakkında bilgi vermektedir.²¹⁰ El Mesudi, Harran'ı ziyaret ettiği dönemde, Süryani evlerinin giriş kapısının üzerine tokmak kapısının yanında Platon tarafından tercüme edilmiş yazılar yazıldığını gördüğünü belirtir.²¹¹ Malik İbn Akbon'da Sabiilerin önemli alim ve filozoflarından biri olarak kabul edilmektedir.²¹²

Hicri beşinci yüzyılda miladi on birinci yüzyılda Harran şehrinin Şerefüddeve Müslüm Bin Kureyş tarafından alınmıştır.²¹³ Daha sonra Harran halkına yapılan baskı²¹⁴ ve tahripkar davranışların ardından, Yahya Bin Şatr'ın bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte de burada kentte birçok yapının tahrip edildiği görülmektedir.

İbn Abdülhak'ın bahsetmiş olduğu Deyr Gazi manastırı Sabiiler tarafından inşa edilmiştir. Bunun dışında Harranlı Hristiyan halkın ibadetlerini yapabilmeleri için başka dini yapılar da bulunmaktadır. Sabiilere ait olan Deyr Gazi manastırı şehrin dışında yer almaktadır.²¹⁵ Eserin ve diğer ibadethanelerin Müslim Bin Kureyş tarafından tahrip edilip edilmediği ise kesin olarak bilinmemektedir. İslamiyet'le birlikte Arap Müslümanların belirli mevsimlerde gittiği köylerden biri de Sabiilerin ibadetlerini yapmak amacıyla Zahbanyo adında bir manastırın inşa edildiği bilinmektedir.²¹⁶

İbn Abdülhak, Sabiilerin Teravuz köyünde eski bir yapıya sahip olduklarını aktarmaktadır. Burada inşa ettikleri yapılarını gezegen adlarıyla isimlendirdiklerinden dolayı bu yapıya da Venüs adını vermişlerdir. Yapının kapısına çiçek anlamına gelen isim verildiği aktarılmaktadır.²¹⁷

²⁰⁶ İbn Teymiye Ahmed, *Bükyet El Murted Fi El Rad Ala El Mutefelsifa ve El Karamita ve El Batiniya*, Mektebet El Ulum ve El Hikam, El Medine: 1995, s. 369.

²⁰⁷ İbn Teymiye Ahmed, *El Red Ala El Mantikiyin*, Dar El Maarife, Beyrut: 2003, s. 287.

²⁰⁸ El-Bekrî, *El Mesalik ve El Memalik*, C. 1, s. 236.

²⁰⁹ El Mesudi, *Mürücü El Zehep*, C. 2, s. 237.

²¹⁰ El-Bekrî, *El Mesalik ve El Memalik*, C. 1, s. 236.

²¹¹ El Mesudi, *Mürüc El Zehep*, C. 2, s. 238.

²¹² El Zehebi, *Tarih El İslam*, C. 32, s. 6.

²¹³ İbn El Adim, *Bükyet El Talep Fi El Tarih Halep*, C. 2, s. 447; El Zehebi, *Tarih El İslam*, C. 32, s. 165.

²¹⁴ İbn Şeddâd, *El Alak El Hatira*, C. 1, s. 119.

²¹⁵ İbn Abdülhak, *Meracid El İtila*, C. 2, s. 572.

²¹⁶ İbn Abdülhak, *Meracid El İtila*, C. 2, s. 590.

²¹⁷ İbn Abdülhak, *Meracid El İtila*, C. 1, s. 258.

Mezarlar ve Türbeler

İbn Herde Zebhe Harran bölgesinde türbelere değinmemekle birlikte bölgede bulunan mezarlara değinmektedir. Değinmiş olduğu bu ilk mezarlardan biri de İbrahim İbn Muhammed Bin Ali Bin Abdullah Bin El Abbas'ın mezarıdır. Bu Harran'da İmam İbrahim olarak da bilinmektedir. Ölüm tarihi hicri 131 yılında olan İbrahim'in ölümü ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Kimi müelliflere göre Amaya'nın onu idam edildiği, kimi kaynaklarda ise hapiste tutulması esnasında ayranına zehir konularak öldürüldüğü yönündedir.²¹⁸ Hicri 150 yılında vefat eden Sudif Bin İsmail Bin Meymun'un da bölgede bir mezarından İbn Herde Zebhe bahsetmektedir.²¹⁹ Yine ona şiir de atfedildiği dile getirilmektedir.²²⁰

Beni Umeyye devleti bölgede yıkıldıktan sonra bölgeye Abbasi hilafeti hakim olmuştur. İbrahim'in kardeşi olan Ebu El Abbas hilafeti ele almıştır. Kendisi kardeşi İmam İbrahim'in mezarı ile ilgili bir şiir yazmıştır.²²¹ Harran şehrinde bir çok Abbasi vaizinin burada öldürülerek mezarlara gömüldüğü dile getirilmektedir. İmam İbrahim'in mezarının yeri Harran'da kesin olarak nerede olduğu bilinmemekle²²² birlikte İbn Teymiye'nin vermiş olduğu bilgiye göre Harran bölgesinde İbrahim mescidinin bulunduğunu aktarmaktadır. Bu mescidin zamanla camiye çevrildiği de aktarılmaktadır.

Kaynaklarda yer alan bilgiler doğrultusunda Harran bölgesinde bir çok önemli şahsiyetinin öldürüldüğü ve mezarlarının da bu bölgelerde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak zaman içerisinde bu mezarlıkların yerlerinin tahrip olması ve kaybolmasından dolayı yerlerinin nerede olduğu net bir şekilde kestirmek çok güç olmaktadır.²²³

Bu mezarlardan biri de Harran bölgesinde defnedilmiş olan Cabir Bin Abdullah El Ensari'ye aittir. İbn Teymiye'de bu şahsın Harran'da öldüğünü ve burada gömüldüğünü dile getirmekle birlikte birçok yazar bu bilginin doğru olduğunu kabul etmemektedir.²²⁴

Harran bölgesinde Harran'ın önemli alimlerinden olan Şeyh Hayat Bin Kays El Harrani'nin de mezarının burada olduğunu ve yaklaşık olarak elli yıl koruma altında tutulduğu da aktarılmaktadır. Bu kişinin Sultan Nureddin Zengi ve Selâhaddin Eyyubi'nin ziyaretinden yaklaşık olarak bir yıl sonra yani Hicri 581 yılında 80 yaşlarında vefat ederek Harran bölgesinde defnedildiği aktarılmaktadır. Günümüzde de mevcut olan ve sürekli ziyaret akınına uğrayan mezarı Harran surlarının dışında şehrin batı kenarında bulunmaktadır.²²⁵

Şeyh Hayati'nin oğulları olan Ömer ve Ebu Bekir'inde babalarının mezarlarını kendilerinin inşa ettiklerini aktarmakla birlikte bu mezarın veya tapınağın hicri 592 yılında tamamlandığı aktarılmaktadır.²²⁶

²¹⁸ El Teberi, *Tarih El Teberi*, C. 7, s. 437; İbn Esir, *ElKamil Fi Tarih*, C. 5, s. 17.

²¹⁹ Harran şehrinin gömenlerin yeri olduğunu belirten bir şiire yer verilmiştir.

²²⁰ Harran şehrinin bu günlerde huzurlu bir ortama sahip olduğunu ifade eden bir şiire yer verilmiştir.

²²¹ Hacer Kuşlarının merkezini Harran olduğu belirtilmektedir.

²²² İmam İbrahim'in mezarı Harran'a bağlı İmam Bakır köyünde yer almaktadır. Çev. Notu)

²²³ Muhammed Bin Ali El Belii, *Muhtasar El Fetavi El Masriye Li İbn Teymiye*, (Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: t.y., C. 1, s. 169.

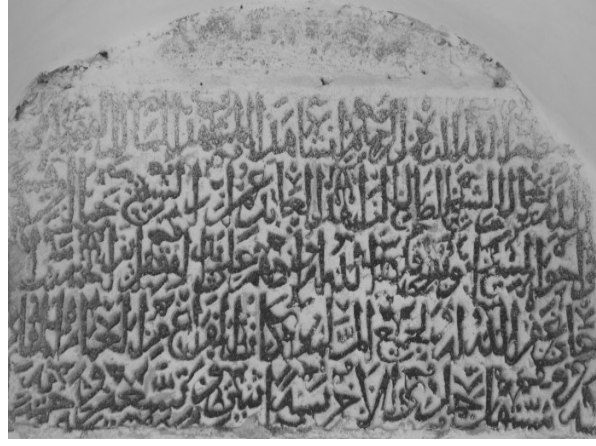
²²⁴ İbn Teymiye Ahmed, *Mecmu Fetave Şeyh El İslam Ahmed Bin Teymiye*, Mecme El Melik El Fehid, El Medine: 2004, C. 27, s. 484.

²²⁵ İbn El Mulakkan Ömer Bin Ali, *Tabakat El Evliya*, Mektebet El Hanci, El Kahire: 1994, s. 430.

²²⁶ Şeyh Hayati Kays Harrani'nin mezarı üzerinde hicri 592 yılında bir yazının bulunduğunu bunu bulan kişinin kuruzvel olduğunu ve bu yazıyı fotoğraflayan kişi 1921 yılında fotoğrafı çekmiştir. Turkey, Harran, mausoleum of Sheikh Yahya, from the north West: <http://collections.vam.ac.uk/item/O1256123/turkey-harran-mausoleum-of-sheikh-photograph-kac-creswell>

Şeyh Hayat Bin Kays El Harrani'nin Mescidi

Mescidin yapılış yazısına ait fotoğrafıdır.

Sonuç

Harran şehri kadim bir tarihe sahip olmakla birlikte Peygamberlerin ve evliyaların şehri olmasından dolayı İslam âlimleri ve bilginleri arasında çok önemli bir yere sahip olmuştur. Nuh tufanından sonra çoğu âlimin Harran şehri ile ilgili anekdotları bulunmaktadır. Harran şehrinin ismi ile ilgili birçok farklı görüş bulunmaktadır. Harran şehri, Hz. İbrahim'in yaşadığı bölge olmasından dolayı çok önemli bir merkezdir. Hz. İbrahim Babil'den göç ederek Kudüs'e geldiği bilinmektedir. Coğrafyacılar Harran bölgesinde bulunan Sabiiler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedirler. Hz. İbrahim'in ve babası Azar ile Sabiilerin irtibatı hakkında da bilgi aktarılmaktadır. Harran bölgesinin İslamiyet'ten önce de çok önemli bir dini yapıya sahip idi. Ortaçağ kaynaklarında Harran, El Cezire ve Diyar-ı Mudar bölgeleri hakkında bilgi verilmektedir. Müslüman coğrafyacılar, bölgede bulunan Arap kabilelerin İslamiyet'ten önce ve İslamiyet'ten sonra yerleşim alanları ve kabile isimleri hakkında da malumat vermektedirler. Bu eserlerde Arapların köken olarak ise Cezire El Arap bölgesinden buradan göç ederek Harran bölgesine geldikleri belirtilmektedir. Burada yaşadıkları süre boyunca Pers ve Bizanslılar arasında sürekli taraf değiştirdikleri aktarılmaktadır.

İslam fethinden sonra Emeviler Harran'ı başkent yaptılar. Burası Emeviler'in son dönemlerine kadar başkent olarak kullanılmıştır. Burada Emeviler tarafından önemli yapılar inşa edildi. Emeviler'den sonra bölgeye gelen Abbasiler ise Harran bölgesinde bulunan su sorununu çözmek için kanallar açtılar. Kanallarla getirilen sular ile hem içme hemde sulama ihtiyacı giderildi. Emeviler'in son dönemlerine doğru Harran, bölgede Rakka'dan sonra ikinci önemli şehir konumuna geldi. Harran yapılan bu yatırımlar neticesinde gerek İslamiyet'ten önceki gerekse İslamiyet'ten sonraki stratejik önemini korumaya devam etmiştir. Ben-i Akil ve Ben-i Numer kabileleri, Bizanslıların bölgeye saldırılarına neticesinde Harran şehrine yerleşmişlerdir. Hicri 5. Yüzyılda Müslim Bin Kureyş Harran şehrinin kontrolünü elinde tutmak için şehri mancınıklarla dövmüştür. Haçlılar ise Harran'ın doğunun kapısı olmasından dolayı, burayı almak için girişimlerde bulundular. İslamiyet'in fethinden sonra birçok savaşın meydana geldiği ve Harran bölgesinin sürekli yıkıma uğradığı bilinmektedir. Bu yıkımlar içerisinde en ağırısı ise Moğolların bölgeye gelip yaptıkları yıkımlardır. Burada yapılan zulümler neticesinde Harran halkı da bölgeden göç etmeye başlamakla birlikte Moğollar burada birçok yapıyı tahrip edip yıktıkları görülmektedir. Son dönemlerde yapılan araştırmalarda Harran'da birçok yapının cami, kilise ve hamamların bu saldırılar sonrasında tahrip olduğu ifade edilmektedir.

Bu gelişmelerin yaşanması neticesinde Harran bölgesi gerek savaşçılar, gerekse ilim açısından cacibe merkezi konumunda olmuştur. Coğrafyacılar, Harran ve El Cezire bölgesine seyahat ederken gördükleri birçok önemli yapının mevcut durumlarını kayıt altına alarak kültür tarihine eşsiz bir katkı sağlamışlardır. Yine coğrafyacıların Harran şehrinin kiblesinin belirlenmesi için birçok çalışma yaptıkları görülmektedir. Burada coğrafyacılar tarafından yapılan çalışmalar neticesinde Harran bölgesi ile ilgili haritalar çizmişlerdir. Bu haritalar şehrin yapısı ile ilgili bilgiler içermektedir. Haritalarda yollar, nehirler ve dağlara yer verilmiştir. Harran büyük bir bölge olduğundan dolayı buradan vergi alınabilmesi için köylerin sayıldığı ve yaklaşık olarak 800 köyün olduğu aktarılmaktadır. Yine Harran arazisinin suyunun az olmasına rağmen çok verimli olduğuna da değinilmektedir. Daha sonra yapılan çalışmalar neticesinde kuyumculuk ve ölçü

aletlerinde önemli çalışmalarından dolayı bu alanda şöhret kazanmışlardır. Harran bölgesinde pamuk ve bal üretimi içinde önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde hala Harran bölgesinde pamuğun yetiştiği bilinmektedir. Harran, çok önemli bir (ticari ve tarım) bölgesi olmasından dolayı ticaret yolları güzergâhında kavşak bir noktada yer alır.

Ortaçağ coğrafyacıları, Harran'da bulunan kale, surlar, hamamlar, hastaneler, mezarlıklar, mescidler ve evlerden bahsederek, bölgenin mimarlık tarihi hakkında kayda değer bilgiler sunmaktadır. Yine bazı coğrafyacıların vermiş olduğu bilgiye göre, Harran'da 14 hamam, sekiz kapısı olduğunu ancak Moğolların gelmesiyle birlikte bu kapıların dört tanesini kapatılmıştır. Harran bölgesinin suyunun çok az olmasıyla birlikte havanın da çok sıcak olduğu aktarılmaktadır. Sıcaklıktan dolayı insanların kendilerini korumaları amacıyla çarşı ve yaşam alanlarını ahşaptan yaptıkları da dikkat çeken bir diğer önemli özelliktir.

Hristiyan ve Müslümanların Harran şehrine gelmeden önce bölgede bulunan Sabiilerin mabed ve tapınakların bulunduğu aktarılmaktadır. Ancak Hristiyan ve Müslümanların bu bölgeye gelmesiyle birlikte bu yapıların bir kısmı Camii bir kısmı da kiliseye çevrilmiştir. Harran şehrini fetheden İyad Bin Ganem burayı aldıktan sonra büyük mabedi alarak camiye çevirmiş ve onların ibadet yerini farklı bir alana taşımıştır. Moğolların bölgeye gelmesiyle birlikte, Sabiilerin bölgede yaptıkları birçok mabed ve heykel yıkılmıştır. Sabiiler daha sonra bir kısmı Müslüman bir kısmı Hristiyan çok az bir kısmı da Sabii olarak kalmıştır. Hz. İbrahim ve babasının bölgede kaldıkları yer ziyaret yeri olarak kullanılmaktadır. Yahudilere ait ise Harran bölgesinde bir tek kilisenin olduğu bilinmektedir. Daha sonra Müslümanların bölgeye gelmesiyle birlikte mescid ve türbeler yapmışlardır. Bunlardan biri Hayat Bin Kays el Haraniye de mabed yaptıkları bilinmektedir. Harranlılar hala günümüzde bu mekânı ziyaret etmektedirler.

Sonuç olarak Harran bölgesinin çok eski bir şehir olduğunu ve burada birçok savaşın meydana gelmesi birçok defa yıkıma uğramasına rağmen hala tarihi kent ayakta. Harran'ın en önemli özelliği Emevilere başkentlik yapmış olmasıdır. Harran halkının çok önemli âlimlerin, Abbasilerin yönetiminde ise idarecilerin ve ilim adamlarının ilgisi devam etmiştir. Zengiler ve Eyyübiler döneminde birçok sultan burayı ziyaret ederek tahrip olmuş binaların yenilenmiştir. Harran şehri Moğolların gelişi ile birlikte önemini yitirmiş kaderine terk edilmiştir. Antik ve ortaçağın bu gözde şehri Harran, sakinlerinin, devlet adamları ile bilginlerin ilgisine muhtaç bir şekilde ayakta durmaya çalışmaktadır.

Kaynakça

- Abadiy El Feyroz Muhammed Bin Yakub, *El Kamüs El Mühit*, Risale Kurumu Baskı Dağıtım Yayınları, Beyrut: 2005.
- Ali Bin El Hüseyin El Mesaidi, *Muruc El Zeheb ve Mâadin El Cuhar*, Dar El Hicre, Kum: 1989.
- Adam Mez, *Dördüncü Yüzyılda İslam Medeniyeti*, Dar El Kitap El Arapi, Beyrut: 1947.
- Amin Malof, *Araplar Tarafından Görüldüğü Gibi Haçlı Savaşları*, Dar El Farabi, Beyrut: 1998.
- Âlaaddin Mogultay, *İkmal Tahzib El Kemal Fi Esmâ El Rical*, El Faruk Basın ve Yayın Evi, El Kahira: 2001.
- Ahmet Bin Ali El Makrizi, *El Hitat El Makriziye ya da Kitap El maoz ve El İtibar Bizkir El Hitat ve El Asar*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1997.
- Anonim Yazar, *Hudut El Alammin El Meşriğ ile El Magrib*, Kültür Yayın Evi, El Kahira: 2002.
- Ahmet Bin Ali El Kalkaşindi, *Sebeh El Aşa Fi Sinaat El İnşaa*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1989.
- Abdullhakim El Kabi, *El Cezire El Fıratıye ve Diyar-ı Rahe El Arapiye 'Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mu-dar) İslamiyet Öncesi Dini, Siyasal ve Sosyal Tarihin İncelenmesi*, Dar Sayfalar İncelenler ve Yayınları, Şam: 2009.
- Abdurrahman Bin Ali İbn El Cevzi, *El Muntazam Fi Tarih El Ümem ve El Mülük*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1992.
- Ahmet Bin Muhammed İbn El Fakih, *El Bülldan*, Dar El Âlem El Kütüp, Beyrut: 1996.
- Ahmet İbn Teymiye, *Bakyet El Mirted Fi El Red Ala El Mütefelisife ve El Keramita ve El Batinya*, Bilim ve Yönetişim Kütüphanesi, El Medine: 1995.
- Ahmet İbn Teymiye, *El Red Ala El Mantikiyin*, Dar El Maarife, Beyrut: 2003.
- Ahmet İbn Teymiye, *Mecmua Futuva Şeyh El İslam Ahmet Bin Teymiye*, Kral Fadh Kompleksi, El Medine: 2004.

- Ahmet Bin Ali İbn Hacer El Askalani, *Tebzir El Mintebih Bi Tahrir El Miştebih*, Bilimsel Kütüphane, Beyrut: 1967.
- Ali Bin Ahmed İbn Hazim, *Cemheret Enseb El Arap*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1983.
- Abdurrahman Bin Muhammed İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, Dar El Fikir, Beyrut: 1988.
- Ahmed Bin Muhammed İbn Hallikan, *Vefiyat El Ayan Enbe Abna El Zaman*, Dar El Sadır, Beyrut: 1994.
- Ali Bin Musa İbn Said El Mağribî, *El Coğrafya*, Basım, Yayın ve Dağıtım Ticari Ofisi Yayınları, Beyrut: 1970.
- Ali Bin Musa İbn Said, *Neşvat El Tarab Fi Tarih Cahiliye El Arap*, El Aksa Kütüphanesi, Beyrut: Uman: t.y.
- Abdulummin İbn Abdülhak, *Merasid El İttilak Ala Esma El Emikine ve El Bikaa*, Dar El Cil, Beyrut: 1992.
- Ali Bin El Hasan İbn Asakir, *Tarih El Şam*, Dar El Fikir, Şam: 1995.
- Abdülhak Bin Galib İbn Atiya, *Tefsir İbn Atiya*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 2001.
- Abdullah Emin Ağa, *Beled 'Eski Musul' Tarihe ve Eseriha*, Halk Matbaası, El Musul: 1974.
- Ahmet Bin Ali El Bağdadi, *Tarih Bağdat ve Zühulih*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1996.
- Abdullah El-Bekrî, *El Mesalik ve El Memalik*, Âlem El Kütüp, Beyrut: 1998.
- Abdullrezak El Hüseyin El Seyid, *El Saba Kadime ve Hedise*, El Hanci Kütüphanesi, Mısır: 1931.
- Abdurrahman Bin Muammed El Salbiy, *Tefsir El Salbiy*, Arapça Miras Evi, Beyrut: 1997.
- Abdullah El-Bekrî, *Mucem Me Istacem Min Esma El Bilad ve El Moadia*, Alam El Kütüp, Beyrut: 1983.
- Ahmet Bin Muhammed El Salbiye, *Tefsir El Salbiy El Keşif ve El Beyan An Tefsir El Kuran*, Arapça Miras Evi, Beyrut: 2002.
- Abdulrahman, *El Dur El Mensur Fi El Tefsir Bilmasur*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 2000.
- Abdullfeteh Elzuheyri, *El Mucez Fi Tarih El Saba El Mindeyin El Arap El Baide*, Arkan Matbaası, Bağdat: 1983.
- Ahmet El Haldi, *El Müdüin ve El Asar El İslamiye Fi El Alam*, Dar Mutaz Yayınları, Âmân: 2009.
- Abdülkarim El Samâni Bin Muhammed, 'El Ansab', *Osmanlı Bilgi Dairesi Konseyi*, Haydar Abad: 1862.
- Adil Haşim Ali, "Medinet Kuse (Tel İbrahim) Mutin El Nebi İbrahim El Halil Alih El Selam", *Temel Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 7, Mayıs: 2012.
- Bünyamin El Tetayil, *Rihlet Binyamin El Tetayil*, El Mecmua El Sekefi Kültür Yayınları, Ebu Dubai: 2002.
- Cevad Ali, *El Muşel Fi Tarih El Arap Kabil El İslam*, Dar El Sagi, Beyrut: 2001.
- El-Hamevî, *The Introductory Chapters Of Yağut's Mujam El- Buldan*, Brill leiden: 1959.
- El Hasan Bin Ahmet El Mihlebi, *El Kitap El Azizi ya da El Mesalik ve El Memalik*, Takvin Yayın ve Basım Dağıtım Evi, Şam: 2005.
- El Siyoti Sifal, *El Ruha El Medine El Mübarke*, Dar El Ruha Yayınları, Halep: 1988.
- El Humeyri İbn Abdulminem, *El Rod El Mîâtâr Fi Habar El Aktar*, Nasır Kültür Vakfı, Beyrut:1980.
- El Binderi El Fetih Bin Ali, *Muhtasar Sana El Bereg El Şami*, El Hanci Kütüphanesi, Mısır: 1979.
- Ebu Bekir Bin Ali İbn Hica El-Hamevî, *Semerat El Evrak Fi El Muhadarat*, Arap Cumhuriyeti Kütüphanesi, Mısır: t.y.
- El Hasan Bin Ahmet El Hemadani, *Sıfat Ceziret El Arap*, Lidin: 1884.
- Festuccia, s.and mori, l. 2010: road networks in the cities on the upper euphrates in the late bronze age. An interdisciplinary approach focusing on archaeology and epigraphic sources, in proceedings of the 6th international congress on the archaeology of the ancient near east, wiesbaden:
- Halit Elaoiysi 'Coğrafya Harran Fi El Masadir El Arapiye' *Harran'ın İslam Tarihi ve Uygarlığı Üzerine Kitap*, Şanlıurfa: 2017.
- Hasan Bin Yezid El Sirafi, *Rihlat El Sirafi*, Kültür Kurumu, Ebu Zabi: 1999.
- Halif Grayba, 'El Nesij El Amrani Lil Medine El Arapiye El İslamiye Min Hilal Rihlet İbni Cübeyir', *Beşeri ve Sosyal Bilimler Çalışmalar*, C. 43, S. 2, 2016.
- Hamdullah el Müstevfi, *Nuzhet El Klub*, Hadis Emreoz, Kızıyın: 1961.
- <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/nepsd-frame.html>.
- Harrassowitz Verlag, S.1, 296_298.
- Hazin Âbud, 'Mucem El Şoâra El Arap Reşad Bers' *Şiirsel Ansiklopedi*, Beyrut: 2009.
- İbn Cafer Gıdame, *El Hırac ve Smaat El Kitaba*, Dar El Reşid, Bağdat: 1981.
- İbn Hır Dezbe Ubeydullah, *El Mesalik El Memalik*, Dar El Bril, Lidin: 1889.
- İbn Saad Muhammed, *El Tabakat El Kübra*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1990.
- İzeddin Muhammed Bin Ali İbn Şeded, *El Alak El Hatira Fi Zikir Umera El Şam ve El Cezire*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Şam: 1978.

- İsmail Bin Ömer İbn Kesir, *Kıyas El Enbiya*, Dar El Talif, El Kahire: 1968.
- İsmail Bin Ömer İbn Kesir, *El Bidaye ve El Nihaye*, Dar El Talif, El Kahire: 2003.
- İsmail Ebu El Fida, *Takvim El Bülldan*, Dar Mabeyinci Baskısı, Paris: 1840.
- İbrahim Belfin Ömer El Bagaaiy, *Nezam El Dürer Fi Tenesib El Ayet ve El Sür*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1995.
- İbrahim Bin Muhammed El Istahri, *El Mesalik ve El Memalik*, Kültür Sarayları Genel Müdürlüğü Yayınları, El Kahire: 1961.
- İbnü'l Verdî, *Sıraç El Din Harid El Acab ve Ferid El Grab*, Din Kültürü Kütüphanesi, El Kahire: 2008.
- İbn El Esir El Ali, *El Kamil Fi El Tarih*, Dar El Kiap El Arabiye, Beyrut: 1997.
- İbn El Esir El Ali, *El Beb Fi Tehzip*, Dar El Sadır, Beyrut: t.y.
- İbn El Abri Grigoris, *El Tarih Muhtasar El Devle*, Dar El Şerik, Beyrut: 1992.
- İbni Fadılallah El Ameri, *Mesalik El Absar Fi Memalik El Amsar*, Kültür Kompleksi, Ebu Dabi: 2002.
- J. Huehnergard, *Akkadian H And West Semitic H Studia Semitica*, Fsa. Millitarev, Moscow. Pp. 102, 119, Yıl, 2003.
- Kutbeddin El Yoniniy, *Zeyl Mirat El Zaman*, Dar El Kitap El İslami, El Kahira: 1992.
- Kogan, I. 2015 genealogical classification of semitic, Boston/Berlin: de Gruyter.
- Lloyd, S. And Brice, W. *Harran, İn Anatolian Studies*, S.1, Yıl, 1951.
- Mer Bin Ahmet İbn El Adim, *Zübdet El Halep Fi Tarih Halep*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: 1996.
- 'Merâsidü'l İttilâ ve Anadolu'ya Dair Kayıtları', *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 1.
- Muhammed bin Abdus Elceşeyeri, *Kitap El Vuzere ve El Kitab*, Mustafa El Babi El Halebi ve Oğulları Matbası, El Kahire: 1938.
- Muhammed Bin Ahmet İbn Cübeyr, *Rihlet İbn Cübeyr*, Hilal Kütüphanesi, Beyrut: t.y.
- Muhammed Bin Ali El Bali, *Muhtasar El Feteviy El Mısriyeli İbn Teymiye*, Dar Eş Kütüp El İlmiye, Beyrut: t.y.
- Muhammed Bin Ali İbn Havkal, *Süret El Ariz*, Dar El Sadır, Beyrut: 1938.
- Muhammed Bin Muhammed El İdris, *Nüzhet El Mıştak Fi İhtirak El Afak*, Âlem El Kütüp, Beyrut: 1989.
- Muhammed Bin İshak İbn El Nedim, *El Fehrest*, Dar El Maarife, Beyrut: 1997.
- Muhammed Bin Mekrim İbn Menzur, *Lisan El Arap*, Dar El Sadır, Beyrut: 1993.
- Muhammed Bin Yusuf Zool Ebu Hayân, *El Bahar El Muhit Fi El Tefsir*, Dar El Kütüp El İlmiye, Beyrut: t.y.
- Muhammed El Dimeşki Bin Ebi Talip, *Nuhat El Deher Fi Acaib El Ber ve El Baher*, İmparatorluk Ekadimi Matbas, Gubinhag:1865.
- Muhammed El Hamid, *Saba Harran ve ihvan El Safa*, El Ahaly Basım ve Yayıncılık, Şam: 1998.
- Muhammed El Zehebi Bin Ahmet, *Tarih El İslam ve Vefiyat El Meşehir ve El Alam*, Tufikiye Kütüphanesi, Elgahira.
- Muhammed Bin Muhammed El Zübeydi, *Tac El-Aros Min Cevahir El Kamos*, Dar El Hideyi, Beyrut: 1965.
- Muhammed Ragıb Tabah, *Alam El Nubala Bi Tarih Halep El Şahba*, Dar El Kalem El Arapi, Halep: 1988.
- Muhammed Bin Cerir El Taberi, *Tarih El Teberi*, Miras Evi, Beyrut: 1967.
- Muhammed Bin Cerir El Taberi, *Tefsir El Teberi*, Risale Kuruluşu, Şam: 2000.
- Muhammed Suhil Takuş, *Tarih El Hulafa El Reşidin El Futuhat ve El İncezet El Siasia*, Dar El Nefeis, Beyrut: 2011.
- Muhammed Bin İbrahim El Feyomi, *Tarih El Fikir El Dini El Cahili*, Dar El Fikir El Arapi, El Kahire: 1994.
- Muhammed Bin Ahmet El Makdisi, *Ahsen El Taksim Fi Mârifet El Akalim*, Dar Sadır, Beyrut: 1991.
- Muhammed Bin Tahir El Şeybani El Makdisi, 'Nokta ve Ayarlarda Simetrik Bir Çizgi İçinde Eşdeğer Şecere', 1865.
- Miller, k. 1927. mappae Arabicae: Arabische welt-and landerkarten, 111.Band: Asienl: vorder- und südasien. Stuttgart: selbstverlag des herausgebers.
- Nasır Hüsrev, *Sefername*, Dar Yeni Kitap Yayınları, Beyrut: 1983.
- Ömer Bin Ahmet İbn El Adim, *Bugyet El Talep Fi Tarih Halep*, Dar El Fikir, Beyrut: 1988.
- Ömer Bin Ali İbn El Mülegen, *Tabakat El Evliya*, Dar El Ehenci Kütüphanesi, El Kahire: 1994.
- Râd Âbas, 'El Etmâ El Şahsiye Li El Kada El Salibin Fi Bilad El Şam', *Diyeli Dergi*, S. 68, 2015.
- R. Jesus Ellis, *King Of Edessa*, Edfu Books, Cheshire: 2017.
- Sehreb İbn Sırabon, *Acaib El Agalim El Sebe İl Nihayet El Amara ve Keyfi Hayat El Müdüin*, Matbaa Adolg Holz Hozin, Viyana: 1929.

- Smith, w. 1870, dictionary of greek and roman geography. Boston: little, brown and company. The electronic pennsylvania sumerian dictionary;
- Tahir El Makdisi, *El Bide ve El Tarih*, Din Kültürü Kütüphanesi, Bor Sâiyd, t.y.
- Tamara M. Green, 1992 *The City Of The Moon God: Religious Traditions Of Harran*, Leiden: 2014 / s. 3: sweeter than camel's milk: the camel in sumerian, the bactrian camel in genesis, bible lands e- review, p.z ([http:// www. blm . Org / download / files / arhumpdoc. Pdf](http://www.blm.org/download/files/arhumpdoc.Pdf). Retrieved february 2017) The assyrian dictionary of the oriental institute of the university of chicaga, Chicago:1956.
- Tarido Mişeil, *Sabaa El Kuran ve Sabaa Harran*, Dar El Hasad, Şam: 1999.
- Yakut El-Hamevî, *El Hezil ve El Dal Beyin El Dur ve El Darat ve El Diyre*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Şam: 1998.
- Yakut El-Hamevî, *Mucam El Büllldan*, Dar Sadır, Beyrut: 1995.
- Yasin Hayirullah El Hatip El Ameri, *Minyet El Adebe Fi Tarih El Musul El Hedebe*, El Hedef Basımevi, El Musul: 1955.
- Yusuf Curcus Cebo, "Koret Nineve ve Amalehe Fi El Asor Elislamiye Direset Tehliliye Fi Mealmihe El Amraniye" *Musul Araştırmaları Dergisi*, S. 44, C. 13, 2014.
- Yusuf Curcus, 'Metinler ve Yorumlam, Berkeayid Neredeyide, Suriye'de mi Irak'da mı?' *Musuliyet Dergisi*, S. 12, Eylül: 2005.
- Zekeriya Bin Muhammed El Gizoyni, *Esar El Bilad ve Ahbar El Abed*, Dar Sadır, Beyrut: 1960.

ROMA-BİZANS KAYNAKLARINDA HARRAN VE ÇEVRESİ

Dr. Öğr. Ü. Ahmet KÜTÜK*

Giriş

Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya egemenliği için Partlılara karşı gerçekleştirdiği asırlar süren mücadele sürecinde bu topraklar üzerinde yerleşen her şehir önem arz etmiştir. Bunlardan biri olan antik şehir Harran, imparatorluğun doğu sınırına yakın bir mevkiye kritik kalelerden biri olarak görülmüştür. Kuzey Mezopotamya'da Cüllab Nehri'nin üzerinde yerleşen şehir, bu bölgenin kuzeyini güneyine bağlayan noktada düz bir arazide, Asya, Suriye ve Mezopotamya ülkelerinde seyreden önemli kervan yollarının kesişim noktasında bulunmaktadır¹. Bazı kaynaklara nazaran Harran Tufan'dan sonra inşa edilen ilk şehirdir². Stephanus'un, adını Suriye üzerindeki bir nehirden aldığını iddia ettiği Harran şehri, eski yazıtlarda "Harran" ya da "Charran" şeklinde geçmektedir³. Asurî metinlerde geçen "Harranu" [yol] kelimesinin şehrin adını belirlediği görüşü de yaygındır⁴. Harran adı kutsal yazılarda da geçer. Tevrat'ta "Haran" şeklinde geçen kelime, Hz. İbrahim'in Filistin'e taşınmadan önce yaşadığı ve babası Terah'ın burada gömülü olduğu yer olarak tanımlanır⁵. Geç Roma çağına Yahudi asıllı yazarı Josephus (öl. ms. 100) tarafından da Haran şeklinde telaffuz edilmesi bu görüşü desteklemektedir⁶. İslam coğrafyacısı Yakut el-Hamevî (öl. 1229) ise şehrin adının kökeni hakkında iki olasılığa dikkat çekmektedir: Birincisi, Hz. İbrahim'in kardeşinin isminin Haran olduğu ve bu şehri o kurduğu için bu isimle anıldığı, ikincisi ise kelimenin Har [sıcaklık] kökünden türemiş olma ihtimalidir⁷.

Harran şehrinin adına tarihte ilk kez mö. II. bin başlarına ait Kültepe tabletleri ile Mari vesikalarında rastlanmaktadır. Mari vesikalarında bu şehirdeki ay tanrısı mabedinde bir antlaşma imzalandığına dair bir kayıt bulunur. II. binin ilk yarısında Hitit vesikalarında da bu şehirdeki ay ve güneş tanrılarının bir antlaşmaya şahit tutulması vesilesiyle zikredilir⁸. Şehrin adı, Roma-Bizans kaynaklarda muhtelif şekillerde telaf-

* Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ahmetkutuk63@gmail.com

¹ G. Fehervari, "Harran" *Encyclopedia of Islam (New Edition)*, vol. III, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 227; M. Tamara Green, *The City of Moon God, Religious Traditions of Harran*, E. J. Brill, Leiden 1992, s. 19-20.

² Şihabuddin B. Yakub B. Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldan*, c. II, Dar Sader, Beyrut 1977, s. 235; G. Le Strange, *The Lands of Caliphate*, Barnes & Noble Inc., New York 1905, s. 103.

³ Stephani Byzantii, *Ethnica*, vol. III, (Alm. çev. Margarethe Billerbeck), De Gruyter, Berlin & Boston 2014, s. 46-47; Schmitz, s. 326; W. S. W. Vaux, "Harran", *Dictionary of Greek Roman Geography*, (ed. W. Smith) vol. I, Little, Brown and Company, Boston 1854, s. 526.

⁴ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1960, s. 5, not 3; Ramazan Şeşen, "Harran", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XVI, Diyanet Yayınları, Ankara 1997, s. 237.

⁵ *The Holy Bible*, An Extract Reprint Page for Page of the Authorized Version, Samuel Collingwood & Co., Oxford 1833, (Genesis 12:4-5.) Ayrıca bkz. Bohun, "Carrae" ; Fehervari, "Harran" *El*, c. III, s. 227; C. E. Bosworth, "Harran", *Encyclopedia of Iranica*, vol. XII, (<http://www.iranicaonline.org>); Şeşen, "Harran" *DİA*, c. XVI, s. 237

⁶ Flavius Josephus, *The Works of Flavius Josephus, Comprising of Antiquities of The Jews*, (İng. çev. William Whiston) vol. I, Jas. B. Smith & Co., Philadelphia 1857, I.16.1. Ayrıca bkz. Vaux, "Harran", *DGRG*, I, s. 526.

⁷ Bkz. Yakut, II, s. 235.

⁸ Işıltan, s. 5; Şeşen, "Harran" *DİA*, c. XVI, s. 237.

Roma toprakları ile Asurya arasındaki sınır şehri olarak tanımlanmaktadır¹⁴. İslam coğrafyacı ve seyyahları da şehri dördüncü iklime dâhil ederek Urfa'dan bir gün, Rakka'dan iki günlük mesafeye yerleştirirler¹⁵.

Harran'da Siyasi Gelişmeler

Harran şehri, Romalıların "barbar" diye nitelendirdiği Part ve Sasani devletlerine karşı doğu sınır hattında verdiği siyasi mücadele vesilesiyle Roma-Bizans kaynaklarında adı geçen bir yerleşimdir. Bununla birlikte dönemin kaynaklarında Harran ile ilgili bilgiler oldukça sathidir. Mesela her ikisi de Mezopotamya şehri olmasına rağmen bir Nusaybin ile kıyaslandığında Harran ile ilgili bilgilerin daha sınırlı kaldığı görülür. Bunun en temel sebebi, tartışmalı bir sınır şehri olarak Nusaybin'in sınırın iç kısmında kalan diğer şehirlere nazaran daha hareketli olmasıdır.

Geç dönem Roma-Pers sınırına yaklaşık 130 mil (250 km) mesafeye yerleşen Harran, Roma imparatorlarının doğuya gerçekleştirdikleri savaşlarda bir geçiş güzergâhı, olası mağlubiyet durumlarında da bir sığınma merkezi olarak görev yapmıştır. Ayrıca düz ve korumasız bir arazide olması sebebiyle İran krallığının Mezopotamya içlerinde girdiklerinde ilk saldırdıkları ve kolayca ele geçirdikleri Roma şehirlerinden biri olmuştur. Burası belki de bu sebeple Romalıların ezeli düşmanlarını karşılamaktan kaçındığı, savunulması zor bir arazide olduğu için Edessa (Urfa) ve Amid (Diyarbakır) gibi yerleşimlere kıyasla kendi kaderine bıraktıkları bir şehir olmuştur¹⁶. Bununla birlikte, Romalıların elinde bulunduğu sürece Romalıların sınırdaki Limes hattının kritik bir yerleşimi olarak telakki edilmiştir. Bu çerçevede Marcus Aurelius (161-180) zamanında Pers saldırılarına karşı sınırları savunmak için Limes hattında koloni sıfatıyla onurlandırılmıştır¹⁷. Şehir, Cassius Dio (öl. 235) tarafından da bir Makedon kolonisi olarak tanımlanmaktadır¹⁸. Günümüze ulaşmış Alexander Severus (222-235) ve III. Gordianus (238-244) dönemine ait birkaç parada şehirden bir koloni ve metropolis olarak söz edilmesi Roma imparatorlarının sınır hattında şehre verdiği önemi göstermesi bağlamında dikkat çekicidir¹⁹.

Roma-Bizans kaynaklarında Harran şehrinden, Roma savaş tarihinin en önemli hezimetlerinden biri olan Harran Savaşı vesilesiyle sıkça bahsedilir. Milattan önce 53 yılında Roma ve Part orduları arasında gerçekleşen bu savaşta General Marcus Licinius Crassus önderliğindeki Roma ordusu ağır bir mağlubiyet almıştır. Roma kaynakları arasında bu savaşla ilgili en detaylı bilgiler Plutarch (öl. 119) ve Cassius Dio tarafından verilmiştir. Plutarch, *Lives* (Yaşamlar) adlı biyografik eserinde savaşta mağlup olup Harran'a sığınan Crassus'un çaresizliğini uzun uzadıya anlatır. Geceyi Harran'da geçiren Crassus, gün doğunca Part kralı Orodes (m.ö. 57-37)'in komutanı Surena tarafından şehirde kuşatılır ve geride kalan 4 bin Romalı öldürülür²⁰. Cassius Dio'ya göre de kanlı savaştan mağlup olarak Harran'a sığınabilen Crassus ve askerleri şehrin duvarları arkasına gizlenerek yardım beklemiş, bu sırada yaralı olanlardan bazıları ölmüş, diğer bazıları da esir düşmüştür²¹. Plutarch şunları yazar:

¹⁴ Zosimus, s. 77.

¹⁵ Bkz. İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s.189; Yakut, II, s. 235; Ebu'l Fida, *Ebu'l Fida Coğrafyası (Takvimü'l Büldan)*, (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 234; Fehervari, "Harran" *EP*, c. III, s. 227.

¹⁶ Bosworth, "Harran", *Enc. Ir*.

¹⁷ R. V. Nind Hopkins, *The Life of Alexander Severus*, Cambridge University Press, Cambridge 1907, s. 219; Fergus Millar, *The Roman Near East, (MÖ. 31-MS. 337)*, Harvard University Press, London 1993, s. 480.

¹⁸ Cassius Dio Cocceianus, *Dio's Rome*, (İng. çev. H. Baldwin Foster), c. II, Pafraets Book Company, New York 1905, 37.5. Ayrıca bkz. George Francis Hill, *Catalogue of The Greek Coins of Arabia Mesopotamia And Persia, (Nabataea, Arabia Provincia, S. Arabia, Mesopotamia, Babylonia, Assyria, Persia, Alexandrine Empire of The East, Persis, Elymais, Characene)*, Oxford University Press, London 1922, s. xxxvii; Green, s. 44.

¹⁹ Hill, s. xc; Vaux, "Harran", *DGRG*, I, s. 526; Greek, s. 48-49.

²⁰ Plutarch, "Crassus", *Plutarch's Lives*, (İng. çev. Bernadotte Perrin), vol. III, William Heinemann Ltd., London 1932, s. 405.

²¹ Cassius Dio, II, s. 40.24; Pliny, *Natural History*, vol. I, (İng. çev. H. Rackham), Harvard University Press, London 1967, s. 285.

Part generali Surena, Crassus'un şehirde olduğundan emin değildi. Harran'da kalıp Crassus'u kuşatmak ya da kaçmış olma ihtimaline karşı Harran'ı bırakıp onun peşinde girmek arasında kararsız kaldı. Daha sonra onu yerinde görmesi için bir adamını göndererek sözde bir ateşkes teklif etti ve onun şehirde olduğundan emin olmaya çalıştı. Buna göre Romalılar, İran kralını dost kabul edip Mezopotamya'yı terk ederlerse güven içinde şehirden çıkabileceklerdi. [Roma komutanı] Cassius teklifi kabul etti ve Surena ve Crassus arasındaki görüşmenin yer ve zamanının tayin edilmesini istedi. Fakat şehri tamamıyla kuşatmış olan Surena, onun şehirde olduğunu teyit ettikten sonra askerlere şehre saldırmalarını emretti. İran askerleri ağır hakaretlerle Romalılara eğer ateşkes istiyorlarsa Crassus ve Cassius'u zincirle kendilerine teslim etmeleri gerektiğini söyledi. Romalılar aldatılmış oldukları için endişelendiler ve Crassus'a firar için hazırlanmasını söylediler²².

Plutarch'a göre, Crassus bu firar sırrını paylaştığı Andromachus tarafından ihanete uğramış, bu bilgi onun tarafından Partlılara ulaştırılmıştı. Üstelik Crassus'un, firar için çıkacağı yolculukta aynı kişi ona rehberlik edecekti. Neticede Crassus Harran civarında gerçekleştirdiği uzun mücadeleye rağmen mağlup olmuş ve Pomaxathres adında bir Persli tarafından öldürülmüştür²³. Diğer bazı Roma kaynaklarında daha sınırlı bilgi verilir, fakat savaş sonrası ile ilgili farklı ayrıntılara rastlanır. Mesela Strabo, Crassus'un Pers generali Surena tarafından savaş hilesiyle esir edilerek öldürüldüğünü yazar²⁴. Pliny (öl. ms. 79) ise burada elde edilen esirlerin Part kralı tarafından Margiane (Merv) şehrine getirildiğini belirtir²⁵.

Harran Savaşı, trajik bir mağlubiyetle sonuçlandığı için üzerinden asırlar geçmesine rağmen Geç dönem Roma kaynaklarında bu acının tazeliğini koruduğu açıkça görülmektedir. Mesela savaştan yaklaşık bir asır sonrasında kaleme alınmış olan Pliny'nin eserinde olay "Crassus Felaketi" şeklinde anılır ve Harran şehri de "Crassus'un yenilgisiyle ünlü şehir" kelimeleriyle nitelenir²⁶. 4. yüzyıl tarihçileri de şehir ve çevresine geldiklerinde olayı anmışlardır. Bunlardan Eutropius, imparator Julian (361-363)'ın doğu seferine katıldığı sırada Crassus'un felaketinden bahsederek Crassus'un "bütün kehanetlere ve tanrısal işaretlere rağmen" Harran yakınlarında çarpışınca Surena tarafından mağlup edilip genç oğluyla birlikte öldürüldüğünü yazmaktadır²⁷. Aynı asrın bir diğer müellifi Ammianus'un da Harran'ı anarken "Crassus ve Roma ordusunun felaketi ile adı çıkmış olan şehir" şeklindeki tanımlaması dikkat çekicidir²⁸.

Harran, birkaç asır sonraki kaynaklarda Roma imparatoru Caracalla (211-217)'nın da bir suikast sonucu öldürüldüğü yer olarak anılır. Bu konuda en detaylı bilgiler Antakyalı Herodian (öl. 240) tarafından verilmiştir. Buna göre Harran'dan biraz uzak mesafede olan ay tapınağını ziyaret etmek isteyen Caracalla, bütün orduyu yormamak için yanındaki birkaç atlı ile yola koyulmayı uygun görmüştü. yolun yarısını kat ettiğinde bir mola veren Caracalla, bu sırada kendisine suikast için fırsat kollayan Martial adlı biri tarafından yalnız ve savunmasız olduğu bir anda öldürülmüştü²⁹.

²² Plutarch, "Crassus", III, s. 407.

²³ Plutarch, "Crassus", III, s. 409, 417. Ayrıca bkz. Rawlinson, III, s. 94-95; John Williams, *Two Essays on the Geography of Ancient Asia*, John Murray, London 1829. s. 140-141; Vaux, "Harran", *DGRG*, I, s. 526; Schmitz, s. 326; Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, The University of Chicago Press, Chicago 1938, s. 70-95; A. H. D. Bivar, "The Political History of Iran under the Arsacids," *Cambridge History of Iran III/1*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 48-58; Millar, s. 443; A. Shapur Shahbazi, "Carrhae", *Enc. Ir.* vol. V. (<http://www.iranicaonline.org>); Green, s. 47.

²⁴ Strabo, III, s. 157. Nasıl bir hile olduğu hakkında ayrıntı yoktur. Muhtemelen Plutarch'ın belirttiği kendi adamı tarafından aldatılarak esir edildiği kastedilmektedir.

²⁵ Pliny, II, s. 373.

²⁶ Pliny, II, s. 287, 373.

²⁷ Eutropius, s. 155.

²⁸ Ammianus, XXIII.3.1.

²⁹ Herodian of Antioch, *History of Roman Empire, From Death of Macrus Aurelius To The Accession of Gordian III*, (İng. çev. Edward C. Echols), University of California Press, Los Angeles 1961, IV.13.3-5. Eutropius da onun Part seferi sırasında Edessa yakınlarında öldürüldüğünü belirtir. Krş. Eutropius, s. 217. Ayrıca bkz. Rawlinson, III, s. 204; Macbean, "Carrhae"; Hill, s. xci; Debevoise, s. 266; Işıltan, s. 21; Thomas Keightley, *History of The Roman Empire, from the Accession of Augustus to the End of the Empire of the West*, Hilliard, Gray And Company, Boston 1841, s. 211; Bivar, "a.g.m.", *CHI*, III/1, s. 95; Millar, s. 480; Green, s. 49; Şeşen, "Harran" *DİA*, c. XVI, s. 237.

İran'da Part hanedanının yıkılıp Sasani hanedanının işbaşına geldiği süreçte diğer Mezopotamya şehirleri gibi Harran da İranlıların saldırılarına maruz kalmaya devam etmiştir. Şehir, henüz 238 yılında Sasani hanedanının kurucusu I. Ardeşir (226-241) tarafından Romalılardan alınmıştır³⁰. Roma imparatoru Maximinus (235-238) döneminde Harran şehrine ait paraların bulunmaması bu dönemde şehrin kaybedildiğini teyit etmektedir³¹. Zonaras'ın kaydettiğine göre, Roma imparatoru III. Gordianus, 242 yılında Sasani kralı I. Şapur (240-272) ile savaşarak kısa süre önce kaybedilen Harran'ı geri almayı başarmıştır³². Fakat Pers yazıtlarına göre imparator Valerian (253-260) döneminde 260 yılında Edessa ve Harran'ın ötesinde gerçekleşen savaşta Romalılar yine mağlup taraf oldu. Harran ve Nisibis (Nusaybin) gibi önemli şehirler, bölgede bir Arap beyi olarak ön plana çıkan Udaynat (Odenathus) tarafından 262 yılında yeniden ele geçirinceye kadar iki yıl boyunca Pers kontrolünde kaldı³³.

Resim I: Valerian Üzerine Seferi Sırasında I. Şapur (G. Rawlinson, Seven Monarchies, III, Pl. XXXVII)

Harran, sonraki dönemlerde de Roma imparatorlarının Pers savaşları sırasında sığındıkları bir şehir olma özelliğini sürdürmüştür. Malalas'ın belirttiğine göre, 284 yılında Roma imparatoru Numerian Augustus (283-284) Perslilere karşı bozguna uğradığında Harran'a sığınmıştı. Bunun üzerine Persliler şehri kuşatarak onu ele geçirip öldürdüler³⁴. ms. 297 yılına gelindiğinde Harran yakınlarında Romalılar ile İranlılar arasında yine Pers tarafının galip geldiği bir savaş gerçekleşmiştir. İmparator Diocletianus (284-305) döneminde Roma generali Galerius Maximianus, çıktığı seferde Eutropius'un tespitlerine göre "cesaretsizlikten öte tedbirsizce hareket ederek çok sayıda düşmana karşı küçük bir askeri birlikle karşı koymaya çalıştığı için" başarısızlığa uğramıştır. Müellifin yazdığına göre, bu başarısızlıktan sonra Galerius Maximianus, imparator ile karşılaştığında onun tarafından öyle bir hakarete uğramış ki imparatorun arabasının yanında birkaç mil koşmak zorunda kalmıştır³⁵.

Harran, Sasanilerin Roma sınırını ihlal ettikten sonraki ilk saldırı merkezi olarak da dikkat çekmektedir. 4. asrın yazarı Ammianus Marcellinus, meşhur Bezabde kuşatması sırasında (360 yılı) Sasanilerin Harran'a yöneldikleri ve burayı kuşattıklarını anlatır³⁶. Roma kaynaklarına yansıyanlardan anlaşıldığı kadarıyla muahhar Roma imparatorları Crassus'un bu şehirdeki hezimetinden büyük bir ders çıkarmışlardır. Nitekim

³⁰ Şeşen, "Harran" *DİA*, c. XVI, s. 237.

³¹ Hill, s. xcii.

³² Zonaras, *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, (İng. çev. T. M. Banchich-E. N. Lane), Routledge Taylor and Francis, London & New York 2009, 12.18. Ayrıca bkz. Bleterie, "Emperor Jovian", s. 301; Rawlinson, III, s. 281; Işıltan, s. 22.

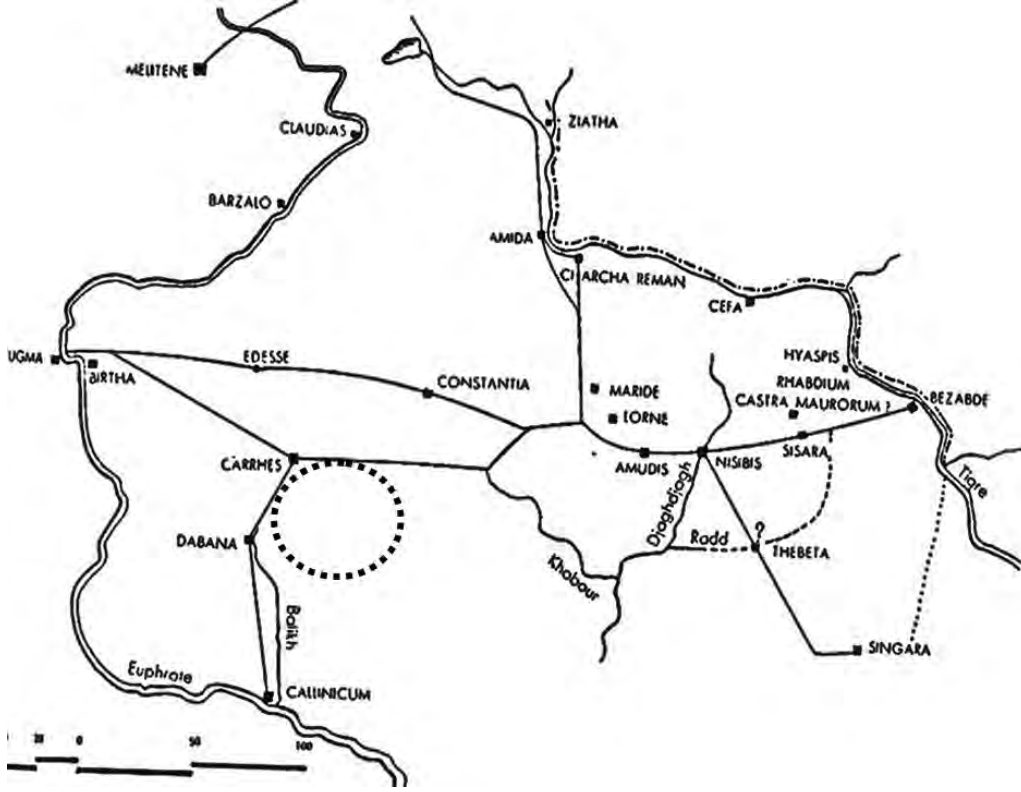
³³ Zosimus, s. 21. Ayrıca bkz. Bleterie, "Emperor Jovian", s. 301; Rawlinson, III, s. 287; Keightley, s. 236; Işıltan, s. 23-24; Green, s. 49-50.

³⁴ Malalas, 12.35.

³⁵ Eutropius, s. 245, 247.

³⁶ Ammianus, XX.11.11.

Ammianus, 359 yılında Perslerin saldırı hazırlığını duyduklarında Mezopotamya dükü Cassianus ve Harran şehrinin valisi Euphronius'un zayıf duvarlarla savunulan şehri boşaltarak güvenli bir yere sevk etme kararı aldıklarını yazmaktadır. Ayrıca şehir yakınındaki bütün tarlalar ateşe verilerek düşmanın araziden ihtiyacını karşılaması engellenecekti³⁷. Harran aynı zamanda doğu seferine çıkan Roma imparatorları için de sınırda düşmanla karşılaşmadan önceki son durak olarak görülmüştür. İmparator Julian, 363 yılında Persliler üzerine sefere çıktığında Fırat şehri üzerinde bulunan Samsat'ı botlarla geçtikten sonra Harran'a uğramıştır³⁸. Julian'ın bu seferdeki ölümünden İslam fetihlerine kadarki birkaç asırlık süreçte Harran ile ilgili çok sınırlı bilgi günümüze ulaşır³⁹.

Harita II: 4. Yüzyılda Mezopotamya'da Roma-İran Sınırı (L. Dillemann, s. 213)

6. ve 7. yüzyıllarda Roma sınırları içerisinde kalan Harran, Romalılar ve İranlılar arasındaki son savaşlar vesilesiyle anılır. 6. yüzyıl müellifi Zahit Yeşua, 502 yılında Sasani kralı I. Kavad (499-531)'ın Hireli Araplardan biri olan Nu'man'ı Harran bölgesine gönderdiğini belirtir. Aynı yılın Kasım ayında Harran'a giren Nu'man, bütün Harran halkını tutsak alıp şehrin tüm zenginliklerini yağmalayarak Urfa'ya kadar ulaşır. Bu seferde bölgede esir alınan insanların 18.500 kadar olduğunu belirten müellif, bağbozumu zamanı olduğu için tüm Urfalı ve Harranlılar köylerinde bulunduğu için esir sayısının bu kadar arttığını yazmaktadır⁴⁰.

Zahit Yeşua'nın yazdığına göre, 502 yılında Romalılarla İranlılar arasında Edessa yakınlarında bir barış görüşmesi yapılmış, bu görüşmeden olumlu bir sonuç çıkmaması üzerine Sasaniler Harran'a saldırmışlar-

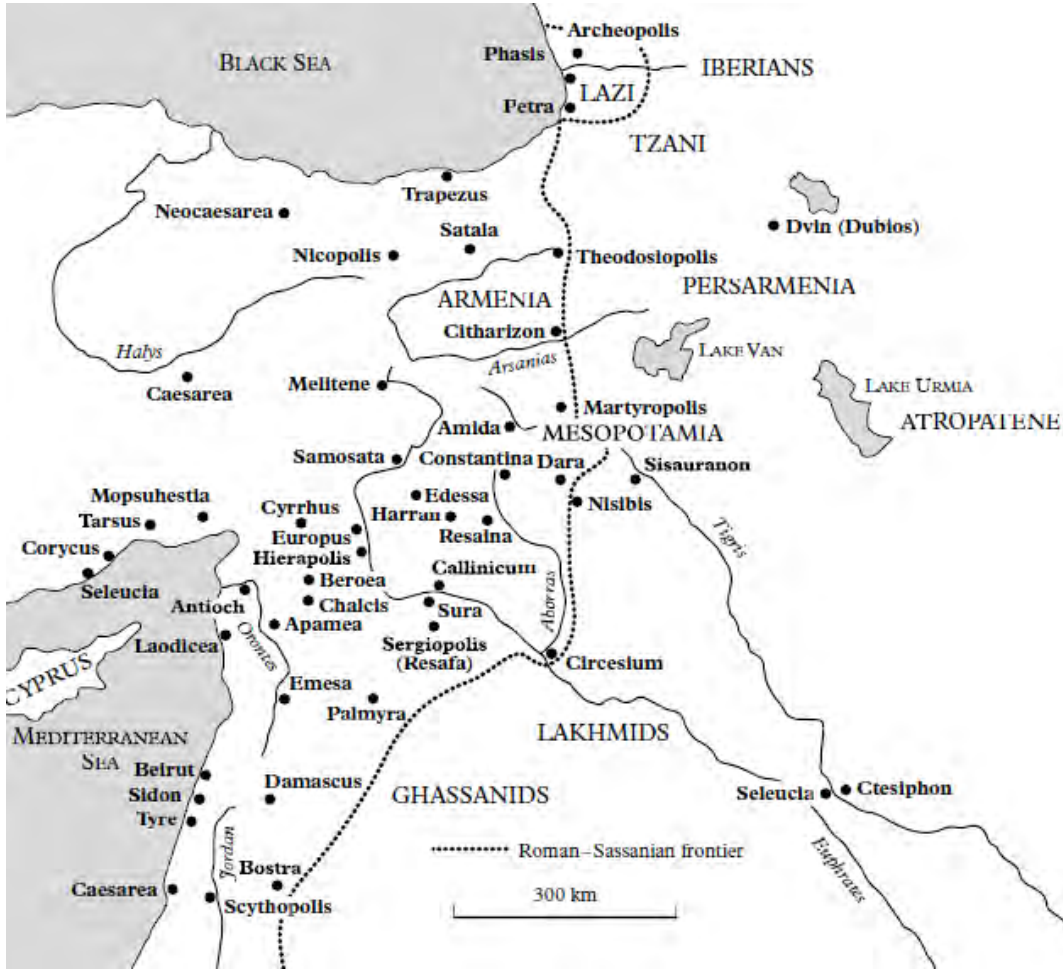
³⁷ Ammianus, XXVIII.7.3.

³⁸ Malalas, 13.21. Ayrıca bkz. Gibbon, III, s. 185; Rawlinson, III, s. 347; Williams, s. 141; Green, s. 50.

³⁹ Green, s. 51.

⁴⁰ Joshua Stylite, *The Chronicle Joshua The Stylite*, (İng. çev. W. Wright), Cambridge University Press, Cambridge 1882, s. 40-41 (Türkçesi: Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, (Çev. M. Yanmaz), Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1996, s. 67-69) Ayrıca bkz. Geoffrey Greatrex-Samuel Lieu, *The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars, (A.D. 226-363)*, Routledge Taylor & Francis, New York 2002, s. 67; Stephen Mitchell, *A History of The Later Roman Empire, AD 284-641*, John Wiley & Sons, Oxford 2015, s. 184; Green, s. 52-53.

dır. Fakat o sırada Harran'ı elinde bulunduran Rifite*, gizlice şehirden çıkıp onlara saldırmış, hatta İran ordusu içerisinde Hunlardan nüfuzlu bir kimseyi esir etmiştir. İran şahı, onu salimen teslim ederlerse Harranlılarla savaşmayacağına dair söz verince Harranlılar da savaştan korktukları için 15 bin koyun hediye ile onu salmışlardır⁴¹. 6. asrın ortalarına doğru I. Hüsrev (531-579)'in Sasani tahtına oturmasıyla Harran diğer Mezopotamya şehirleri gibi zaman zaman İranlıların saldırılarına uğramıştır. Procopius'un belirttiğine göre, Hüsrev Romalılarla barış yapmak için tüm esirlerle Mezopotamya'ya geldiğinde Harran'a uğramış, Harranlılar ona büyük miktarda para vaderek onu karşılamış, fakat Hüsrev putperestlerin Hristiyanların özgürlüğünü satın almamaları gerektiğini düşünerek bunu kabul etmemiştir⁴².

Harita III: 6. Yüzyılda Bizans-Sasani Sınırı (S. Mitchell, s. 142)

Persler, zaman zaman Mezopotamya şehirlerini ateşe vererek Romalıları uğraştırmayı bir politika olarak takip etmişlerdir. Procopius, Hüsrev'in 544 yılında Romalıları karşı çıktığı seferinde Edessa'yı ateşe verdiğini, bu yangın dumanının Harran'dan dahi görülebildiğini yazar⁴³. İslam orduları bölgeye gelmeden önceki son savaşlarda Sasani ordularının Roma hâkimiyetindeki Edessa ve Harran'a seferler yapıp bu şehirleri harap ettikleri kaynaklarda belirtilmektedir⁴⁴. 562 yılında bir barış yapılmasına rağmen Edessa ve Harran Sasani saldırılarına maruz kalmaya devam etmiş, 607 yılında II. Hüsrev (590-628) Amida, Edessa ve

* Tam olarak kim olduğu hakkında detay yoktur. Muhtemel Romalıları adına şehri yöneten üst düzey bir yetkilidir.

⁴¹ Joshua, s. 50 (Türkçe trc. 80-81)

⁴² Procopius, *History of The Wars*, (İng. çev. H. B. Dewing), vol. II, The Macmillan Co., London & New York 1914, II.13.7. Ayrıca bkz. Greatrex-Lieu, s. 106; Mitchell, s. 431; Green, s. 53.

⁴³ Procopius, II.27.15. Ayrıca bkz. J. B. Bury, *The History of the Late Roman Empire, from Arcadius to Irene, (MS. 395-800)*, Macmillan And Co., London 1889, s. 439.

⁴⁴ Bkz. Ernest Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (çev. F. Işıltan), İÜEF Yayınları, İstanbul 1970, s. 21.

Resu'l Ayn ile birlikte Harran şehrini de ele geçirmiştir⁴⁵. Fakat Kuzey Mezopotamya'yı geri alma projesinde başarılı olan imparator Heraklius (610-641), 630 yılına kadar yani İslam fetihleri başlamadan birkaç yıl önce Edessa ve Harran şehirlerini yeniden Roma sınırlarına dâhil etmiştir⁴⁶.

Harran'da Dini, Sosyal ve Ekonomik Hayat

Harran, Asur çağından itibaren ay tanrısı Sin'in merkezi idi ve Asur kralları tarafından süslenen bir tapınağa sahipti. Şehir, antik dönemlerdeki Lunus ya da Luna adı verilen tapınaklarıyla meşhurdur⁴⁷. Mari vesikalarında, bu şehirdeki ay tanrısı mabedinde bir antlaşma imzalandığı belirtilir. II. binin ilk yarısına ait Hitit vesikalarında da Harran'daki ay ve güneş tanrıları bir antlaşmaya şahit tutulması vesilesiyle anılır⁴⁸. Roma çağı kaynaklarında da siyasi olaylar dışında şehirdeki putperest kitleye ve tapınaklarına sürekli vurgu yapılır. Herodian, imparator Caracalla'nın buradaki ay tapınağında bulunan Selene adlı bir tanrıçayı ziyaret etmek için tapınağa giderken öldürüldüğünü belirtmektedir⁴⁹.

Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinden sonraki süreçte Roma imparatorları arasında nadir putperestlerden olan Julian, kendisi gibi pagan olan Harran şehrine ayrı bir önem atfetmiştir. Dolayısıyla Roma kaynaklarında Harran adı Julian döneminde daha sıklıkla geçmektedir. Kilise tarihçisi Theodoret onun bu şehre olan ilgisinden bahsederek Pers seferine çıktığında Edessa'da görmediği saygı ve ilgiyi bu şehirdeki putperest ortaklarından gördüğünü yazmaktadır. "Julian ortaklarıyla tapınağa girdi ve bazı utanç verici suçlar işledi, tapınağın kapatılarak Pers seferinden dönünceye kadar kapılarının kimseye açılmaması emrini verdi"⁵⁰. Theodoret, Julian öldükten sonra içeride işlediği suçun ortaya çıktığını yazar: "Dindar bir imparator başa geçtiğinde tapınak açıldı ve içerisi incelendiğinde saçlarından asılmış bir kadın bulundu. Elleri gerilmiş, karnı ise kesilip açılmıştı. Bu suç, Pers savaşları meselesini öğrenmeye çalışan rezil imparator tarafından işlenmişti. Böylece Harran'daki bu iğrenç eylem ortaya çıkarıldı"⁵¹.

Harran putperestleri ile imparator Julian arasındaki yakın ilişki diğer kaynaklarca da teyit edilir. Julian'ın Pers seferiyle ilgili uzun uzadıya bilgi veren 6. Yüzyıl tarihçisi Zosimus da onun ölümü sonrasında Harranlı putperestlerin gösterdiği tepkiye dikkat çeker. Buna göre, Pers seferi sırasında nereden geldiği bilinmeyen bir mızrakla öldürülen Julian'ın ölüm haberini alan Harranlılar o kadar üzgündü ki ölüm haberini getiren kişiyi taşıyarak öldürdü⁵². 4. yüzyıl müellifi Libanius (öl. 394) da Harran'daki tapınakla ilgili şu detayları aktarır:

Harran'da şehrin ortasında, birçokları tarafından İskenderiye'deki Serapaeum'a eşdeğer görülen görkemli bir tapınak vardı. Bu tapınakta, yukardan bakıldığında tüm alana hakim askeri bir gözetleme kulesi olarak kullanılan bir kule vardı. Tapınakta aynı zamanda çok miktarda heykel bulunmaktaydı. Fakat Cynegus, Mısır ve Suriye'deki tapınakların kapatılmasını emrettiğinde bunların çoğu imha edildi. Harran'daki tapınak da kısmen yok edilerek içindeki putlar ortadan kaldırıldı⁵³.

Harran, Roma-Bizans çağında putperestlerin yoğun olarak yaşadığı bir Mezopotamya şehri olmasına rağmen Hristiyanlığın Edessa'da hızlı bir şekilde yayılması sonrasında bu şehrin piskoposluğuna bağlanmış, sonraki dönemlerde kendisi bir metropolis haline gelerek Diyarbekir bölgesine bağlanmıştır⁵⁴. Hatta bir Edessa kroniğinin, 756 İskender yılında (m. 445) Efes'te toplanan sinoda Harranlı Daniel'in de katıldığını

⁴⁵ Rawlinson, III, s. 519; Green, s. 54.

⁴⁶ Green, s. 54.

⁴⁷ Vaux, "Harran", *DGRG*, I, s. 526; Fehervari, "Harran" *EP*, vol. III, s. 227; Bosworth, "Harran", *Enc. Ir.*; Şeşen, "Harran" *DİA*, c. XVI, s. 237; Green, s. 20-21.

⁴⁸ Işıltan, s. 5; Şeşen, "Harran" *DİA*, c. XVI, s. 237.

⁴⁹ Herodian, IV, 13.3-5.

⁵⁰ Theodoret, *History of The Church From 322 To The Death of Theodoret of Mopsuestia, A.D. 427*, (Translated from the Greek: With Memoirs of The Authors) Henry G. Bohn, London 1854, III.26.

⁵¹ Theodoret, III. 26.

⁵² Zosimus, s. 92. Ayrıca bkz. Bleterie, s. 291-292; Greatrex-Lieu, s. 13; Green, s. 50-51.

⁵³ Libanius'tan aktaran Green, s. 52.

⁵⁴ Bohun, "Carrae".

belirtmesi bu noktada dikkat çekicidir⁵⁵. Theodoret de "bu şehir halkının hastalıklarını tedavi etmek üzere" Protogenes'in Harran piskoposu olarak atandığını yazar⁵⁶. 5. yüzyıl Romalı müellifi Sozomen'in kayıtları, Harran çevresinde bile keşiş hayatının gelişmiş olduğunu göstermektedir⁵⁷. Aynı asrın Süryani müellifi Zahit Yeşua, Mar Stratonicus'un 501 yılında Harran piskoposluğuna atandığına dair bir detay vermektedir⁵⁸. Bununla birlikte Hristiyanlığın katı muhalefeti ve hızlı yayılmasına rağmen paganizm İslami döneme kadar Harran'daki varlığını sürdürmüştür⁵⁹. Özellikle geç dönem Roma imparatorlarının şehri sık sık ziyaret etme eğilimleri, henüz resmi olarak Hristiyanlığı kabul etmemiş bir devlet sıfatıyla Mezopotamya'da hızla yayılan bu dine karşı paganizm'de direnen bir şehre verdikleri önem şeklinde yorumlanabilir.

Roma dönemi Harran şehri ile ilgili birinci el kaynaklardan biri de kuşkusuz o dönemde şehirde basılan Roma paralarıdır. Harran şehrinin bu sebeple Roma numizmatik tarihinde önemli bir yer işgal ettiği söylenebilir. Harran'da Marcus Aurelius döneminde basılan paralar üzerinde yer alan COL METROPOLI ANTONIANAN ifadesi şehrin geç antikçağda metropolis unvanı aldığını doğrulamaktadır⁶⁰. Aurelius dışında onun ardılları olan Commodus Antoninus (177-192), Caracalla, Alexander Severus ve III. Gordian zamanına kadar uzanmaktadır⁶¹. O dönemden günümüze ulaşmış sikkeler üzerinde şehrin adı KAPPA şeklinde görünür. Paralar üzerinde şehrin ay tanrısı veya tanrıçasının figürleri de kendini gösterir. Septimus Severus dönemi paralarında şehirdeki tapınak da resmedilmiştir⁶². Caracalla döneminde basılan birkaç parada şehir tanrıçasının figürü üzerinde boynuz biçimli süsleme ya da küçük bir yılan görülür. III. Gordian dönemi paralarında ise hilal biçimindeki ay onun başına yerleştirilir⁶³.

Resim II: Harran'da Farklı Dönemlerde Basılmış Paralar Üzerine Yerleştirilen Ay Figürü
(Hill, Plate XII-XIII)

Roma-Bizans çağında Harran halkının etnik yapısıyla alakalı Roma kaynaklarında sınırlı bilgi mevcuttur. Büyük İskender zamanından itibaren Yunan unsurları kasabaya yerleştiği hakkında genel bilgi kabul edilir⁶⁴. Muhtemelen bu dönemden itibaren şehirde Makedonyalılar tarafından bir koloni kurulmuştur. Cassius Dio'nun belirttiğine göre, Roma generali Afranius mö. 65 yılında bu bölgeye geldiğinde bu çevrede yaşayan Makedonyalı kolonistler kendisine yardım etmiştir⁶⁵. Bunun dışında bu bölgede meskûn olan Arap kabilelerin de erken dönemlerden itibaren Harran'a yerleştikleri bilinmektedir⁶⁶.

⁵⁵ Bkz. Anonim, "The Chronicle of Edessa (Urfa Kroniği)", (İng. çev. B. Haris Cowper), *The Journal of Sacred Literature And Biblical Record*, vol. V, (New Series), Williams and Norgate, London 1864, s. 35.

⁵⁶ Theodoret, s. 202.

⁵⁷ Sozomen, *A History of The Church In Nine Books From A.D. 324 To A.D. 440*, (A Memoir of the Author), S. Bangster and Sons, London 1846, s. 308.

⁵⁸ Jushua, s. 32. Türkçe trc. s. 57.

⁵⁹ Bosworth, "Harran", *Enc. Ir.*; Şeşen, "Harran" *DİA*, c. XVI, s. 237.

⁶⁰ Bkz. Hill, s. 86.

⁶¹ Bu imparatorlar döneminde Harran'da basılan paraların teknik ve estetik özellikleri için bkz. Hill, s. xxxvii-xciv, 82-90.

⁶² Bkz. Hill, s. xcii, 86-

⁶³ Hill, s. xciii.

⁶⁴ Bosworth, "Harran", *Enc. Ir.*

⁶⁵ Cassius Dio, II, 37.5. Ayrıca bkz. Vaux, "Harran", *DGRG*, I, s. 526; Millar, s. 443; Green, s. 47.

⁶⁶ Bkz. Green, s. 46.

Bazı kaynaklarda verilen bilgilerdeki satır arası ifadelerden şehrin idari ve fiziki yapısıyla ilgili sınırlı bilgiler mevcuttur. Mesela Erken Bizans çağında Harran, halkın kendisi tarafından seçilen bir tribunes* eliyle yönetilmekteydi. Zahit Yeşua'nın belirttiğine göre Romalıların 504 yılındaki Amida Kuşatması'nda bir zamanlar Harran'da bu görevi yürüten Ald adında bir Got savaşçı da görev almıştır⁶⁷. Şehrin fiziki yapısına gelinecek olursa yukarıda belirtildiği gibi, şehrin düz bir arazide olması Roma imparatorluğu açısından sürekli Pers saldırısına uğrayan bu şehrin savunmasını zorlaştırmıştır. Ammianus Marcellinus, Bezabde kuşatması sırasında (m. 359) şehrin zayıf duvarları sebebiyle boşaltıldığını yazmaktadır. Bununla birlikte imparatorluğun doğudaki metropolis'lerinden biri olarak onurlandırılan Harran farklı dönemlerde duvarlarla takviye edilmiştir. Roma imparatoru Carus (282-283) Limes hattı üzerinde duvarlarla çevrili bir istihkâm inşa ettiğini ve bu şehre kendisinden sonra Harran adının verildiğini yazmaktadır⁶⁸. Bazı Roma kroniklerinde Harranlı meşhur ilim adamlarından da çok sınırlı bahisler bulunur. Bunlar arasında en önemlisi imparator Julian ile Pers seferine çıktığı anlaşılan Harranlı Magnus'tur. Onun bu sefer ile ilgili yazdıkları sonraki Roma tarihçilerine temel teşkil etmiştir⁶⁹.

Sonuç

Geç Roma çağından İslam hâkimiyetine kadar Harran, -sınır hattındaki diğer şehirler kadar olmasa da Roma kaynaklarında bahsedilen bir şehir olmuştur. Özellikle İran üzerine yapılan seferlerde şehrin bir durak noktası olması ve olası mağlubiyetlerde de bir sığınma merkezi olması dikkat çekicidir. Ayrıca Roma döneminde Harran'ı özel kılan bir diğer özelliği putperestliğin Mezopotamya'daki en önemli merkezi olmasıdır. Bu özelliği sebebiyle Harran, geç antikçağda Hristiyanlığın Mezopotamya topraklarında etkisini göstermeye başladığı geçiş sürecinde özellikle putperest imparatorlar tarafından önemsenmiş, geç antikçağda şehirde basılan paralar, şehirdeki ay tapınağı ve hilal figürleri ile süslenmiştir. Part ve Sasani devletleri tarafından da önemsenen bu şehir onların Roma topraklarına girdikleri seferlerde ilk durak noktasını teşkil etmiştir. Şehir, antik dönemden itibaren ani gelişen Part ve Sasani saldırıları sonrasında kolayca İranlıların eline geçmişse de bu egemenlik genellikle uzun süreli olmamış, Harran şehri Müslümanlar fethedinceye kadar Roma ve Bizans çağında Romalıların hâkimiyetinde kalmıştır.

Bibliyografya

- Ammianus Marcellinus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus, During The Reigns of The Emperor Constantius, Julian, Jovianus, Valentian And Valens*, (İng. çev. C. D. Yonge), George Bell & Sons, London 1894.
- Anonim, "The Chronicle of Edessa (Urfa Kroniği)", (İng. çev. B. Haris Cowper), *The Journal of Sacred Literature And Biblical Record*, (Ed. B. H. Cowper), vol. V, (New Series), Williams and Norgate, London 1864.
- Bivar, A. H. D., "The Political History of Iran under the Arsacids," *Cambridge History of Iran* vol. III/1, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 21-99.
- Bosworth, C. E., "Harran", *Encyclopedia of Iranica*, vol. XII, s. 13-14. (<http://www.iranicaonline.org>)
- Bury, J. B., *The History of the Late Roman Empire, from Arcadius to Irene*, (MS. 395-800), Macmillan And Co., London 1889.
- Cassius Dio Cocceianus, *Dio's Rome*, (İng. çev. H. Baldwin Foster), c. II, Pafraets Book Company, New York 1905.
- Debevoise, Neilson C., *A Political History of Parthia*, The University of Chicago Press, Chicago 1938.

* Tribunes: Eski Roma'da halkın menfaatlerini korumak adına halk tarafından seçilen memur.

⁶⁷ Joshua, s. 58. (Türkçe trc. 91)

⁶⁸ Malalas, 12.34.

⁶⁹ Bkz. Malalas, 13.21.

- Dillemann, Louis, *Haute Mésopotamie Orientale et Pays Adjacents: Contribution À La Géographie Historique De La Région, Du Ve S. Avant L'ère Chrétienne Au VIe S. De Cette Ère*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1962.
- Ebu'l Fida, *Ebu'l Fida Coğrafyası (Takvimü'l Büldan)*, (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*, (çev. Ç. Menzilcioğlu), Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2007.
- Fehervari, G., "Harran" *Encyclopedia of Islam (New Edition)*, vol. III, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 227-230.
- Flavius Josephus, *The Works of Flavius Josephus, Comprising of Antiquities of The Jews*, (İng. çev. William Whiston) vol. I, Jas. B. Smith & Co., Philedelphia 1857.
- Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. III, Baudry's European Library, Paris 1840.
- Greatrex, Geoffrey,-Lieu, Samuel N. C., *The Roman Eastern Frontier And The Persian Wars, (A.D. 226-363)*, Routledge Taylor & Francis New York 2002.
- Green, M. Tamara, *The City of Moon God, Religious Traditions of Harran*, E. J. Brill, Leiden 1992.
- Herodian of Antioch, *History of Roman Empire, From Death of Marcus Aurelius To The Accession of Gordian III*, (İng. çev. Edward C. Echols), University of California Press, Los Angeles 1961.
- Hill, George Francis, *Catalogue of The Greek Coins of Arabia Mesopotamia And Persia, (Nabataea, Arabia Provincia, S. Arabia, Mesopotamia, Babylonia, Assyria, Persia, Alexandrine Empire of The East, Persis, Elymais, Characene)*, Oxford University Press, London 1922.
- Honigmann, Ernest, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (çev. F. Işıltan), İÜEF Yayınları, İstanbul 1970.
- Hopkins, Nind R. V., *The Life of Alexander Severus*, Cambridge University Press, Cambridge 1907.
- Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İÜEF Yayınları, İstanbul 1960.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- John Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, (İng. çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Brian Croke, Jenny Ferber, Simon Franklin, Alan James, Douglas Kelly, Ann Moffatt, Ann Nixon), Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne 1986.
- Joshua, *The Chronicle Joshua The Stylite*, (İng. çev. W. Wright), Cambridge University Press, Cambridge 1882. (Türkçesi: Mar Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, (Çev. M. Yanmaz), Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1996)
- Keightley, Thomas, *History of The Roman Empire, from the Accessian of Augustus to the End of the Empire of the West*, Hilliard, Gray And Company, Boston 1841.
- Le Strange, G., *The Lands of Caliphate*, Barnes & Noble Inc., New York 1905.
- Millar, Fergus, *The Roman Near East, (MÖ. 31-MS. 337)*, Harvard University Press, London 1993.
- Mitchell, Stephen, *A History of The Later Roman Empire, AD 284-641*, John Wiley & Sons, Oxford, 2015.
- Pliny, *Natural History*, c. I-II, (İng. çev. H. Rackham), Harvard University Press, London 1967.
- Plutarch, "Crassus", *Plutarch's Lives*, (İng. çev. Bernadotte Perrin), vol. III, William Heineman Ltd., London 1932, s. 315-423.
- Procopius, *History of The Wars*, (İng. çev. H. B. Dewing), vol. II, The Macmillan Co., London & New York 1914.
- Rawlinson, George, *Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World*, vol. III, New York 1875.
- Shahbazi, A. Shapur, "Carrhae", *Encyclopedia of Iranica*, vol. V, s. 9-13. (<http://www.iranicaonline.org>)
- Sozomen, *A History of The Church In Nine Books From A.D. 324 To A.D. 440, (A Memoir of the Author)*, S. Bangster and Sons, London 1846.
- Stephani Byzantii, *Ethnica*, (Alm. çev. Margarethe Billerbeck), De Gruyter, Berlin & Boston 2014.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, (İng. çev. H. C. Hamilton-W. Falconer) vol. III, George Bell and Sons, London 1889.
- Şeşen, Ramazan, "Harran", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XVI, Diyanet Yayınları, Ankara 1997, s. 237-240.
- The Holy Bible*, An Extract Reprint Page for Page of the Authorized Version, Samuel Collingwood & Co., Oxford 1833.
- Theodoret, *History of The Church From 322 To The Death of Theodoret of Mopsuestia, A.D. 427*, (Translated from the Greek: With Memoirs of The Authors) Henry G. Bohn, London 1854.
- Vaux, W. S. W., "Harran", *Dictionary of Greek Roman Geography*, (ed. W. Smith) vol. I, Little, Brown and Company, Boston 1854, s. 526.

Williams, John, *Two Essays on the Geography of Ancient Asia*, John Murray, London 1829.
Yakut el-Hamevî, Şihabuddin B. Yakub B. Abdullah, *Mu'cemu'l Buldan*, c. II, Dar Sader, Beyrut 1977.
Zonaras, *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, (İng. çev. T. M. Banchich-E. N. Lane), Routledge Taylor and Francis, London & New York 2009.
Zosimus, *The History of Count Zosimus, Sometime Advocate And Chancellor of The Roman Empire*, (Translated From The Original Greek, With The Notes of The Oxford Edition), J. Davis, London 1814.

URFA BÖLGESİ FATİHİ İYÂZ B. GANM

Prof. Dr. Mehmet AKBAŞ*

Giriş

Adı, İyâz b. Ganm b. Züheyr b. Ebû Şeddâd b. Rebîa b. Hilal b. Mâlik b. Zabbe b. Haris Fihir b. Mâlik'tir. İyâz'ın künyeleri Ebû Sa'd ve Ebû Saîd şekillerinde gelmiştir. Kureyş'in Fihir koluna mensuptur.¹

İyâz'ın adı sahâbeden Bedir ehlinden ve onun amcası oğlu olan İyâz b. Züheyr'in adıyla karıştırılmıştır. İyâz b. Züheyr, Bedir ehlinden olup ilk Müslümanlardandır. İyâz b. Züheyr, Hz. Osman zamanında 30 (650-51) senesinde vefat edip hadis rivayet etmemiş bir sahâbî olarak bilinmektedir.² Buna göre üzere İyâz b. Ganm ilk Müslümanlar arasında yer almamaktadır.

İbn Hacer'in İyâz'ın hayatını aktarırken, "İkinci Habeşistan hicretine katılmıştır"³ şeklindeki ifadesi İyâz b. Züheyr'e işaret etmektedir. Çünkü Habeşistan'a hicrette bulunan İyâz, İyâz b. Züheyr'dir.⁴

İyâz b. Züheyr aynı zamanda Medine'ye hicret eden sahâbîler arasında da yer almış ve böylece Mekke'li muhacirlerden olmuştur. Medine'ye geldiğinde Külsüm b. Hidm ile kardeş olmuş ve onun yanında ika-met etmiştir.⁵

İyâz b. Ganm el-Fihri ise Hudeybiye anlaşmasından önce Müslüman olmuştur.⁶ Dolayısıyla bu dönemden sonra Hz. Peygamber'in yanında savaflara iştirak etmiştir. Rıdvan biatine katılan sahâbîlerden olan İyâz,⁷ daha çok Hz. Ebû Bekir ve Ömer zamanında meşhur olmuştur. İlk iki Râşid halife döneminde İslâm ordusunun saflarında çok sayıda savaşa iştirak etmiş ve ashâbın meşhur komutanları arasında yer almıştır.

Hayatı ve Şahsiyeti

1. Komutanlığı ve Valiliği

İyâz b. Ganm, İslâm ordusunda idari kademedeki görevleriyle tanınmıştır. Halife Hz. Ebû Bekir onu Irak yönüne fetihlere iştirak etmesi için görevlendirmiştir. Burada bir müddet bulunduktan sonra Sûriye bölgesindeki Müslümanlara destek vermek için Hâlid b. Velid'le beraber bu bölgeye intikal etmiştir.

* Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, makbas72@hotmail.com

¹ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 254. Günümüzde bazı araştırmacılar ve halk arasında "Ganem" şeklinde kullanılan bu ismin doğru şekli, "Ganm" dır.

² Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut, Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye: 2004, II, 2982. İbnü'l-Esir, İzzüddin (630/1236), *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, y.y. 1970, IV, 323-3. İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 270.

³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1028 (2004).

⁴ İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: 1968, III, 386; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1027 (2004).

⁵ İbn Sa'd, III, 386, İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 273.

⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1028 (2004).

⁷ Zehebî, *A'lam*, II, 2982 (2004).

Sûriye’de vuku bulan Yermük savaşında süvari birliklerini komuta etmiş ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh’ın vefatı sırasında Cezire, Hims ve Kınnesrîn’de komutanlık ve valilik görevlerinde bulunmuştur. Bu göreve gelmesi Ebû Ubeyde’nin vasiyetiyle gerçekleşmiştir. Ebû Ubeyde bunu Hz. Ömer’e danışmadan yapmıştır. Bunu öğrenen Hz. Ömer, İyâz’a dokunmamış ve görevine devam etmesi haberini göndermiştir. O, “Ben Ebû Ubeyde’nin atadığı birini değiştirmem” demiştir.⁸ İyâz’a, “Ben seni, Ebû Ubeyde’nin tayin nettiği göreve tayin ediyorum. Allâh’ın seninle gerçekleştireceği işi yap” dediği aktarılmıştır. Bu sırada orada bulunanlardan biri Hz. Ömer’e “İyâz’ı nasıl tayin edersin? O, elinde avucunda ne varsa isteyene veren cömert biridir, onun yerine Hâlid b. Velid’i atasan?” deyince, Hz. Ömer, “Bu, İyâz’ın kendi malı hususunda tanındığı bir özelliğidir. Fakat ben, Ebû Ubeyde’nin karar verdiği bir işi değiştirmeyeceğim” demiştir. Onu Hims valiliğine tayin ettiğinde günlük olarak bir dinar, bir koyun ve bir müdd⁹ yiyecek verdiği rivayet edilmiştir.¹⁰ İyâz, bu görevini ancak iki yıl kadar sürdürdü. Çok geçmeden Hims’ta 20 (640-641) yılında altmış yaşındayken vefat etti ve vefatı esnasında ne malı ne de kimseye bir borcu vardı.¹¹

İbn Asâkir’de geçen bir rivayette onun daha sonra bölgeden ayrıldığı ve yerine Muhammed b. Mesleme el-Fihri’nin atandığı aktarılmıştır.¹² İbn Asâkir’in dışındaki kaynaklarda bu atamaya dair herhangi bir malumat yoktur. İbn A’sem’de ise Utbe b. Ferkad es-Sülemî’nin atandığı belirtilmiştir.¹³ Halife b. Hayyât¹⁴ ve İbn Hacer’in, Utbe’nin İyâz ile beraber Cezire fetihlerine iştirak ettiğini söylemesi bu işe onun atandığını belirten rivayeti desteklemektedir.¹⁵

Buna göre İyâz, Cezire’yi fethettikten sonra bölgede ömrünün sonuna dek kalmayı düşünmemiştir. Ancak bir müddet burada ikamet etmiştir. Daha sonra Şâm’a dönerek hayatının geriye kalan kısmını orada geçirmiş ve orada vefat etmiştir. Bir rivayette onun Hz. Ömer tarafından, Ebû Ubeyde’nin vefatından sonra Hims, Kınnesrin ve Cezire’nin valiliğine atandığı bilgisi verilmiştir.¹⁶ Bu dönemde şehirlere yapılan atamalar hem komutanlık hem de bölgenin valisi olma anlamına gelmektedir. Buna göre İyâz b. Ganm hem valilik hem de komutanlık yapmıştır. İbnü’l-İmâd’dan öğrendiğimize göre İyâz, Ebû Ubeyde’nin vefatından sonra onun yerine valilik de yapmıştır.¹⁷ Buna göre İyâz Sûriye bölgesinin hem genel komutanlığını hem de valiliğini yapmıştır. İyâz b. Ganm, Irak’ın Hire şehrinde de valilik yapmıştır. Onu buraya komutan olarak atayan kimse Irak bölgesinin valisi Hâlid b. Velid olmuştur.¹⁸ Bunlardan başka Hz. Ebû Bekir döneminde Dumetu’l-Cendel’de¹⁹ bir müddet valilik yapmıştır.²⁰

⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1028 (2004)

⁹ Müdd, ağırlık ölçülerinden biridir. Miktar olarak her yerde aynı değildir. Kütahya’da bir müdd, yirmi, Diyarbakır’da 16, Siverek’te ise 18 İstanbul kilesi eder. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, “Müdd” *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay. İstanbul 1993, II, s.597). Bir İstanbul kilesi 25 kg’dır Bk. Pakalın, II, s. 281.

¹⁰ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 279.

¹¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 398; İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 264; Zehebî, *A’lamü*, II, 354; İbnü’l-Cevzî, Cemaluddin Ebu’l-Ferec, (579/1201) *Sifâtü’s-safoe*, nşr. Mahmud Fahûrî, Beyrut: Daru’l-Maarif 1979, I, 669; İbnü’l-İmâd, Şihabuddin Ebu’l-Felah Abdurrahman b. Ahmed (1679), *Şezerâtü’z-zeheb fi ahbari men zeheb*, nşr. Abdulkadir el-Arnâût-Mahmûd el-Arnâût, Beyrut: Daru İbn Kesir 1986, I, 172; Nevevî, Ebû Zekerriyya Muhyiddin b. Şeref (676/1277), *Tehzibü’l-esmâ ve’l-lügât*, Beyrut trz., II, 43; Halebî, Muhammed Ragıb b. Mahmud et-Tabbâh (1951), *İ’lâmü’n-nübelâ bi tarihi Halebi’ş-şehbâ*, Halep: el-Matbaatü’l-İlmiyye 1923, I, 10. Hakkında geniş bilgi için bk. Çubukçu, “İyâz b. Ganm”, *DİA*, XXIII, 498.

¹² XLVII, 279.

¹³ İbn A’sem el-Kûfî, *Fütûh*, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Daru’l-Fikr 1992, I, 260.

¹⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, thk: Süheyl Zekkar, Beyrut, Daru’l-Fikr 1993, s. 77.

¹⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 883 (2004).

¹⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 109.

¹⁷ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, s. I, 31.

¹⁸ Taberî, s. 545, 563 (2004).

¹⁹ Medine ile Dımaşk arasında bir beldedir. Yakût, *Mu’cem*, II, s. 487.

²⁰ Taberî, *Tarih*, s. 563 (2004).

2. Haraç Toplama Memurluğu

İyâz komutanlık ve valilik görevlerinin yanı sıra Şâm'da Hz. Ömer'in kâtibi ve haraç toplama memuru olarak da çalışmıştır.²¹ Bundan anlaşıldığına göre İyâz İslâm devletinde Hz. Ömer'in idaresinde sadık bir memur olarak Müslümanlara hizmet etmiş ve çeşitli idari görevlerde bulunmuştur.

3. Rivayet Ettiği Hadisler

Kaynaklarımızda İyâz'ın hadis rivayet edip etmediği, etmişse bu hadislerin kaç tane olduğu konusunda değişik rivayetlerle karşılaşmaktayız. İbn Hacer, *el-İsâbe*'de İyâz'ın hayatını verdiği kısımda onun hadis rivayeti konusunda herhangi bir şey söylememiştir. İbn Asâkir'in eserinde ise İyâz'ın rivayet ettiği hadis sayısı iki olarak verilmiştir.²²

Çubukçu, onun bir hadis rivayet ettiğini ve bunun da Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer aldığını bildirmektedir.²³ Fakat İmam Ahmed'in *Müsned*'inde İyâz'ın rivayet ettiği herhangi bir hadise rastlayamadık.

İbn Hazm, İyâz el-Eş'arî adında bir sahâbîyi "Hz. Peygamber'den İki Hadis Rivayet Edenler" başlığı altında zikretmiştir.²⁴ Kanaatimizce bizim hayatını konu ettiğimiz İyâz, kaynaklara el-Eş'arî nisbesiyle de geçmiş ve muhtemelen İbn Hazm'ın İyâz el-Eş'arî dediği sahâbî İyâz el-Fihri'dir. İbn Hacer, İyâz el-Eş'arî adındaki sahâbînin hayatını anlatırken İyâz el-Eş'arî'nin, İyâz b. Ganm olabileceği şeklinde rivayetlerin olduğunu da belirtmiştir.²⁵ İbn Hazm'ın İyâz el-Eş'arî dışında İyâz isminde başka bir sahâbîden bahsetmemiş olması bu sahâbînin İyâz b. Ganm olacağı yönünde bir diğer destekleyici husustur.

Bu bilgilere göre İyâz el-Eş'arî'nin İyâz b. Ganm olma ihtimali yüksektir. Bundan başka İbn Hacer, İyâz b. Ganm el-Eş'arî isminde bir sahâbîden daha bahsetmektedir ki bu sahâbînin de yine hayatını ve faaliyetlerini incelediğimiz sahâbî olan İyâz olma ihtimali vardır. Çünkü İyâz b. Ganm el-Eş'arî'nin Irak'ın Enbar şehrinde bulunduğunu ve burada bir anlaşmaya şahit olduğunu söylemektedir.²⁶ Biz de biliyoruz ki komutanımız Irak fetihlerinde bulunmuş burada yapılan anlaşmalara şahid olmuştur. Bu itibarla Enbar'da bulunan İyâz adındaki sahâbînin İyâz b. Ganm olma ihtimali yüksektir.

Bundan başka İbn Asâkir'in, İbn Hacer'in İyâz el-Eş'arî'yle ilgili olarak verdiği hadisleri İyâz b. Ganm'ın rivayet ettiği hadisler olarak vermesi, İyâz el-Eş'arî adındaki sahâbînin İyâz b. Ganm olabileceğini daha da pekiştirmektedir. İbn Asâkir, İyâz b. Ganm el-Eş'arî'yi bir başka başlık altında tanıtmışsa da komutanımız İyâz b. Ganm için el-Eş'arî nisbesini de vermiş ve onun İyâz el-Eş'arî olabileceğini de söylemiştir.²⁷ İyâz el-Eş'arî'nin Yermük savaşına katıldığını söylemesi onun İyâz b. Ganm olabileceği yolundaki kanaati destekleyici başka bir malumdur.²⁸

İbn Asâkir'in eserinde İyâz'ın rivayet ettiği hadisler şu şekildedir:

Cereyan ettiği yer belirtilmemekle beraber İyâz, zimmîlerden cizye alınırken güneş altında bekletildiklerini görünce o esnada Resûlullah'tan duyduğu şu hadisi rivayet etmiştir: "Muhakkak ki Allâh insanlara eziyet eden kimseye kıyamet gününde azap edecektir."²⁹

Cezire bölgesinde Bizans'ın garnizon şehirlerinden olan Dârâ'nın fethi sırasında Hişâm b. Hâkim'in, hoşlanmadığı bir davranışından dolayı İyâz'a insanların huzurunda nasihat etmiş ve o da bundan rahatsız olmuş ve böyle bir davranışı Resûlullah'tan duyduğu bir hadisle yermiştir. Hadis şöyledir: "Kim bir idarecide hoşlanmadığı bir şey görürse ona alanen (insanların huzurunda) karşı çıkmayın. Onun elinden tutsun

²¹ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 272.

²² İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 267.

²³ Çubukçu, "İyâz b. Ganm", *DİA*, XXIII, s. 498.

²⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (456/1064), *Cevâmiu's-sîre*, çev. M. Salih Arı, İstanbul: Çıra Yayınları 2004, s. 225.

²⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1029 (2004).

²⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. 1028 (2004).

²⁷ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 272.

²⁸ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, s. 256.

²⁹ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 265.

ve insanların olmadığı yere çöksün. Şayet bunu kabul ederse herhangi bir sorun olmaz. Şayet bunu yapmazsa ona eziyet etmiş olur.”³⁰

Bu iki hadisin dışında bir hadis daha vardır ki İbn Asâkir bu konuda, “Bu garip bir hadistir, senesinde kopukluk vardır, İyâz’dan duyulmadığı meşhurdur” demiştir. Hadis şöyledir: “Kim içki içerse onun kırk günlük namazı kabul olunmaz. Şayet bu durumda ölürse ateşe girer. Şayet tövbe ederse Allâh tövbesini kabul eder. Şayet üçüncü ya da dördüncü sefer içerse Allâh’ın ona “radağatü’l-hibal” içirmesi hak olur.” Hz. Peygamber’e “radağatü’l-hibal” nedir ya Resulallâh?” diye sorulunca “Cehennem ehlinin içeceği” buyurdu.³¹

Bu rivayetlerden hareketle diyebiliriz ki İyâz, en az iki hadis rivayet etmiştir. Bu da İbn Hazm’ın iki hadis rivayet edenler arasında saydığı İyâz el-Eş’arî’nin İyâz b. Ganm olabileceği bilgisini teyid etmektedir.

4. Hakkındaki Rivayetler

Halife b. Hayyât, İyâz hakkında, “Fetihlerle tanınmıştır ve Şâm ahali tarafından bilinen biridir. Bütün Cezire bölgesini ve daha başka yerleri fethetti, 20 yılında öldü.”³² demiştir. İbn Sa’d, “Salih ve müsamahakâr bir insandır” demiştir.³³ İbn Asâkir’de ise şu bilgilere yer verilmiştir: “Zübeyr b. Bekkar onun hakkında “Rum (Anadolu) topraklarına fetihler için kendisine izin verilen ilk kimsedir” demiştir.”³⁴

İyâz, Kureyş içinde etkili bir isimdir. Bu etkisi muhtemelen onun savaşçı kişiliğinden kaynaklanmıştır. Şair Ubeydullah b. Kays, Kureyş’in eşrafını öven şiirlerinin birinde İyâz hakkında şunları söylemiştir:³⁵

İyâz bizdendir İyâz b. Ganm

Kadınların en iyisinden dünyaya gelen en hayırlı kimselerdendir

İyâz’ın şiiri sevdiği ve savaşlar sırasında şiir okuduğu bilinmektedir. İbn Asakir’in eserinde aşağıdaki şiiri Yermük savaşında okuduğu belirtilmekle beraber Taberi’de bu şiirin Cezire’nin fethinden sonra okunduğu belirtilmiştir. Görüleceği üzere ifadeler daha çok onun bu şiiri Cezire fetihleri sırasında okuduğu hissinin vermektedir.³⁶ Şiir şu şekildedir:

Bu toplulukları kim ulaştıracak
Kalabalıkların Cezire’yi doldurduğu gün
Serpıştirirken yağmurlar doldurdular Cezire’yi
Hımıs’tan hareket ederek atıldılar öne
İzzet ve şerefli olanlar toplandılar
Geçtiler Cezire’ye yükseklerden geçerek
Mağlubettiler kralları Cezire’de
Bitirdiler savaşı Şâm’ı yurt edinenler

5. Evlilikleri

İyâz’ın evliliği konusunda kaynaklarımızda farklı bilgiler verilmiştir. Bazı araştırmacılar onun evliliklerine dair herhangi bir malumata rastlayamadıklarını belirtmişlerdir.³⁷ Fakat kaynaklardan tespit ettiğimize göre İyâz b. Ganm evlenmiştir.

³⁰ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 267.

³¹ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 276.

³² İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 267.

³³ İbn Sa’d, *Tabakat*, V, 95.

³⁴ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 278.

³⁵ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 278

³⁶ Taberi, *Tarih*, s. 653; İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 279.

³⁷ Mesela Diyâr-ı Bekir bölgesinin komutanlarını tanıtan Karan, İyâz’ın biyografisini verirken evliliği hususunda, “Bilgi yok” ibaresini düşmüştür. Bk. Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi, s. 158. Diyanet İslâm Ansiklopedisi’nde İyâz b. Ganm maddesini yazan Çubukçu da bu konuda herhangi bir malumat vermemiştir. Bk. *DİA*, XXIII, 498.

5.1 Ebû Süfyan b. Harb'ın Kızı Ümmü'l-Hakem İle Evliliği

Ümmü'l-Hakem Ebû Süfyan'ın kızı olup Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuştur. Daha önce İyâz b. Ganm'ın eşiyken müşrik kadınların nikah altında tutulmasını yasaklayan Mümtehine sûresi 10. ayeti gereği İyâz tarafından boşanmıştır. Müslüman olduktan sonra Abdullah b. Osman es-Sekafî ile evlenen bu hanım sahâbî, Sûriye'de ikamet etmiştir. Eşi Abdullah hakkında kaynaklarımız farklı bilgiler vermektedir. İbn Asâkir es-Sekafî nisbesini vermeksizin bir muhadramdan bahsedip onun Yermük savaşında şehid düştüğünü belirtmektedir. Üsdü'l-Gâbe ve el-İsâbe'de Abdullah b. Osman es-Sekafî adında bir sahâbîden bahsedilmiş, fakat Sûriye'ye yerleştiği konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak eşi Ümmü'l-Hakem'in Sûriye'de ikametinden, İbn Asâkir'in, bu şahsın Yermük'te şehid düştüğünü belirtmesinden ve İbn Hacer'in, "Veda haccından sonra Sakif ve Evs kabilesinden Müslüman olmayan hiç kimse kalmadı." şeklindeki rivayetine dayanarak onun da bir Sakifli olarak Hz. Peygamber zamanında İslâm'a girdiğini ve Yermük'te şehid düşen bir sahâbî olduğunu söyleyebiliriz.³⁸

İyâz'ın Ruhâ'nın fethinden sonra burada Hıristiyan bir kadınla evlenmek istediği fakat, "Bir topluluğun lideri nasıl olur da kafir bir kadınla evlenir, bu güzel bir davranış olmaz" diyerek bundan vaz geçtiği aktarılmıştır.³⁹ Görüldüğü üzere komutan ve vali olmanın bilinciyle hareket etmiş ve insanlar arasında yanlış anlaşılma sebepleri olacak davranışlardan uzak durmuştur.

5.2. Çocukları

İbn Asâkir'in eserinde onun geride çocuk bırakmadığı şeklinde bir rivayet vardır.⁴⁰ Fakat Ebû Sa'd ve Ebû Saîd şeklinde künyesinin olması bu isimlerde çocuklarının olabileceği izlenimini vermektedir.⁴¹

6. Günlük Hayatta İyâz b. Ganm

İyâz'ın çok üstün ahlaki özellikleri vardır. Bunlar arasında dünya malına değer vermemesi ve akrabalarının haksız isteklerini reddetmesi gibi özellikler sayılabilir. O aynı zamanda Halife Hz. Ömer tarafından sevilen bir komutandır. Bunun yanında Hz. Ömer gibi sert bir halifenin teftişinden geçerek başarısını ispatlamıştır.

6.1 Dünya Malına Değer Vermemesi

Cezire bölgesi komutanı olarak tanınan ve hayatı Allâh yolunda cihâdla geçen sahâbî İyâz b. Ganm, dünya metâna değer vermemekle meşhur olmuştur. Bu özelliği, savaşlar neticesinde payına düşen ganimetlere karşı tutumunda ortaya çıkmıştır. Ganimetlerden payına düşen mal varlığını infak ettiği için elinde iki at ve bir deveden başka bir şey bırakmadığı belirtilmiştir.⁴² Hatta bir defasında yiyecek bir şey bulamayınca hizmetinde bulunan adama bir elbise vermiş ve onu satıp karşılığında un almasını söylemiştir. Adam buna oldukça şaşırılmış ve "SübhanAllâh! Senin elinde bulunan şu beytü'l-malden biraz borç alsan da elbiseni satmasan ve aldığın borcu yarın ödese olmaz mı?" demiştir. Fakat o böyle bir teklifi kabul etmeye yanaşmamıştır. Onun bu şekilde parasız geçirdiği çok günleri olmuştur.⁴³

İnfakıyla nam salmış olan İyâz, "Kendisinden bir şey istenildiğinde men etmeyen cömert adam" diye tanınmıştır.⁴⁴ Bundan dolayıdır ki İbn Sa'd'da geçen bir kayıta İyâz'ın vefatı esnasında geride ne mal ne de bir borç bıraktığını bilgisine yer verilmiştir.⁴⁵

³⁸ İbn Asâkir, *Tarih*, XXXI, 4; LXX, 218-22; *Üsdü'l-gâbe*, III, 308; *el-İsâbe*, IV, 150; VIII, 378.

³⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 253.

⁴⁰ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 274.

⁴¹ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 254.

⁴² Zehebî, *A'lam*, II, 354-5; hakkında geniş bilgi için bk. Çubukçu, "İyâz b. Ganm", *DİA*, XXIII, s. 498-9.

⁴³ Zehebî, *A'lam*, II, 355; İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 275.

⁴⁴ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 277.

⁴⁵ *et-Tabakât*, VII, 398.

6.2. Mescid İnşa ettirmesi

Fetihler esnasında İyâz b. Ganm komutasındaki İslâm ordusunun Halep halkıyla yaptığı sulh anlaşmasının maddelerinden biri, Halep'te inşa edilecek bir mescidle ilgili olmuştur.⁴⁶ Müslümanlar şehre girdikleri esnada kalkanlarını yere koyup namaz kılmışlar ve daha sonra namaz kıldıkları bu yere bir mescid inşa etmişlerdir. Bu mescid o anın hatırası olarak Mescidü'l-Etrâs (Kalkanlar Mescidi) diye isimlendirilmiştir.⁴⁷

6.3. İstişaresi

İyâz fetihler sırasında kendisine yöneltilen soruları, bağlı bulunduğu genel komutana havale ediyordu. Bu dönemde Sûriye'de Muâz b. Cebel, ilmiyle Müslümanlara hizmet ediyor ve onlardan gelen fikhî meselelerde hüküm veriyordu. Cezire bölgesinin fethi esnasında düşman tarafı sulh isteyince ordu komutanı İyâz b. Ganm meseleyi başkomutan Ebû Ubeyde'ye danışmış o da konuyu, bir alim sahâbî olan Muâz b. Cebel'e havale etmişti.⁴⁸

6.4. Akrabalarının Haksız İsteklerini Reddetmesi

İyâz, Hıms'ta iki yıl kadar valilik yapmış ve valiliği esnasında kendisinden devlet memurluğu isteyen akrabalarını reddetmiştir. Rivayete göre İyâz valiliğe atanınca bir grup akrabası yanına gelmiş, ona yakın olmak ve kendisi tarafından tanınmak istemişlerdir. Bu esnada İyâz onları güler yüzle karşılamıştır. Onları misafir etmiş ve gerekli ikramda bulunmuştur. Akrabaları İyâz'ın yanında günlerce kalmışlar ve sonra da akrabalık bağına vesile ederek bir şeyler istemişlerdir. Ona, uzun yoldan geldiklerini, meşakkat çektiklerini ve gözetilmek istediklerini belirtmişlerdir. Gelenler beş kişiydiler. İyâz her birine onar dinar vermiş, fakat onlar bu miktarı beğenmemiş ve daha fazlasını istemişlerdir. Bunun üzerine İyâz, "Ey amcaoğullarım! Allâh'a yemin olsun ki sizin yakınlığınızı, hakkınızı ve çektiğiniz zorluğu inkar etmiyorum. Fakat Allâh'a yemin ederim ki size verdiğim bu şeyi bana hizmet eden kölemi satarak karşıladım. Ona ihtiyacım yoktu. Beni mazur görün!" demiş, onlar da "Allâh senin özrünü kabul etmeyecektir. Sen Şâm'ın yarısının valisisin. Sen bize, bizi ailelerimize ulaştırmaya yetmeyecek bir miktar verdin" demişlerdir. İyâz, "Siz bana Allâh'ın malından çalmamı söylüyorsunuz. Allâh'a yemin olsun ki testereyle kesilmem, gemilerin denizi yardığı gibi bedenimin ikiye ayrılması, bana bir kuruş dahi olsun ihanet ya da düşmanlık etmekten ve yahut bir Müslümana ya da anlaştıklarımıza zulmetmekten daha sevimli gelir." demiştir. Akrabaları bu sefer, "Senin mazaretini kabul ettik o halde bizi, elinde bulunan bazı işlere tayin et, insanların yaptığı gibi biz de senin işlerini yapalım. Onların eline geçen bizim de elimizde geçsin, sen bizim durumumuzu biliyorsun, bize yüklediğin şey de taşkınlık yapmayacağız" dediler. Bunun üzerine İyâz, "Allâh'a yemin olsun ki sizi hayırlı ve faziletli kimseler olarak biliyorum. Şayet Hattab'ın oğlu Ömer benim kendi kabilemden olanları görevlendirdiğimi duyarsa beni kınar, ben de az ya da çok olsun kınanmaya tahammül gösteremem." şeklinde karşılık verdi. Onlar, "Ebû Ubeyde senin yakınındı ve durum böyleyken seni vali tayin etti. Hz. Ömer de buna ses çıkarmadı. Şayet sen de bizi tayin edersen Ömer bunu onaylar" dediler. İyâz, "Ben Ömer'in nezdinde Ebû Ubeyde'nin olduğu konumda değilim. Hz. Ömer, sırf Ebû Ubeyde'den dolayı beni bu görevde tuttu. Ben o sırada Ebû Ubeyde'nin yanındaydım ve benden bahsetti, tayin işini de bana açmamıştı" dedi. Bu sözlerden sonra akrabaları İyâz'ı kınayarak oradan ayrıldılar.⁴⁹ Görüldüğü üzere İyâz, akrabalarının ısrarcı tavırlarına aldırış etmemiş, onlara karşı dik durmuş ve takvayı her şeyden üstün tutarak onların tekliflerini geri çevirmiştir. Akraba olmanın faklı muamele görme hususunda kişiye bir şey kazandırmayacağını savunmuştur. Bir diğer husus da İyâz'ın izzet ve haysiyetine çok düşkün olmasıdır. Halife tarafından dahi olsa kınanmak kendisine ağır gelecektir ve bu konuda asla rıza göstermeyeceğini belirtmiştir.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, nşr. C. J. Tonberg, Beyrut: 1979, II, 495; İbn Şeddad, İzzuddin Muhammed b. Ali b. İbrahim (ö. 684/1285), *el-A'laku'l-hatire fi zikri umerâi's-Şâm ve'l-Cezire*, nşr. Yahya Zekeriyya Abbare, Dımaşk: Menşuratu Vezareti's-Sekafe 1991, I, 103.

⁴⁷ İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Halep*, I, 16; Muhammed Ragıb Halepî, *A'lâm*, I, 91; ayrıca bk. Talip Yâzîcî, "Halep", *DİA*, XV, 240.

⁴⁸ Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 43.

⁴⁹ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVIII, 282.

7. Hz. Ömer ve İyâz b. Ganm

7.1. İyâz'ın Hz. Ömer'e Şikâyet Edilmesi

Bilindiği üzere Hz. Ömer halkın huzuru ve selameti için valilerine sık sık nasihatlerde bulunurdu. Bir yere memur tayin ederken iyi cins atlara binmemelerini, pahalı elbiseler giymemelerini, saf undan yapılmış ekmek yememelerini,⁵⁰ cemaatle namaz kılmaktan geri kalmamalarını ve vergi tahsildarlarına yemek yedirmemelerini söylerdi.⁵¹ Bir defasında Medine'de dolaşırken bir adam, halifeye, "Cehennemden sana müjdelersün!" deyince, halife, "Bunu neden söyledin?" diye sordu. Adam, "Sen valiler tayin ediyor ve onları tayin ederken de kendilerinden bazı sözler alıyorsun. Sonra da gördüğün gibi onlar seni zor durumda bırakıyor, Allâh'a yemin olsun ki şayet onları takip etmezsen Allâh bundan dolayı seni hesaba çekecektir" dedi. Adama bunları neden dolayı söylediğini sorunca, "İşte İyâz b. Ganm! Yumuşak elbiseler giyiyor ve aklına eseni yapıyor" dedi. Hz. Ömer, "Bunu haraç memurları mı yapıyor" deyince, adam, "Hatta daha fazlasını yapıyor" dedi. Bu sözler üzerine Hz. Ömer, Muhammed b. Mesleme'ye; İyâz'a gitmesini ve onu anlattığı şekilde bulduğu taktirde alıp getirmesini söyledi.⁵²

7.2. Muhammed b. Mesleme'nin İyâz'ın Teftişi İçin Görevlendirilmesi

İyâz'ın teftişi edilmesi için görevlendirilen Muhammed b. Mesleme kalkıp Şâm'a, İyâz'ın yanına gitti. İyâz'ın kapısında bir kapıcının olduğunu gördü. Ona, kapıda bir adamın olduğunu ve kendisiyle görüşmek istediğini söylemesini istedi. Kapıcı, "Ne söyleyeceksin?" deyince, Muhammed, "Sen benim dediklerimi söyle!" diye karşılık verdi. Kapıcı şaşırılmış vaziyette İyâz'ın huzuruna girince, İyâz ortada bir durumun olduğunu sezdi ve hemen dışarı çıktı. Karşısında Muhammed b. Mesleme'yi görünce onunla merhabalaştı ve "İçeri girelim" dedi. O sırada Muhammed, İyâz'ın üzerinde yumuşak kumaştan imal edilmiş bir elbise gördü ve ona, "Mü'minlerin Emiri, seni bu topraklardan alıp kendisine götürmedikçe bana buradan ayrılmamamı emretti" dedi. Muhammed, vaziyetin Medine'de anlatılanlar gibi olduğuna şahit olmuştu. Onu alıp Medine'ye Hz. Ömer'in yanına götürdü. İyâz, Hz. Ömer'in yanına çıkarılınca Hz. Ömer, kendisine kalın yünden yapılmış bir elbise, bir asa ve bir de ayakkabı getirilmesini istedi. Sonra İyâz'ın üzerindeki elbiselerin çıkarılmasını ve getirilen elbisenin giydirilmesini emretti. Söylenenler aynen yerine getirildi. Sonra İyâz'a, "Şu koyun sürüsünü al, otlatma ve sulamasına da dikkat et, onlara iyice göz kulak ol!" dedi.⁵³

İyâz söylenenleri yerine getirip de daha sonra halifenin huzuruna çıkarılınca halife ona "Anladın mı?" diye sordu. O da "Evet, ölmek bundan daha kolay" dedi. Hz. Ömer, "Niçin yalan söyledin? Halbuki böbürlenmeyi bırakmak bundan daha kolaydır." dedi ve ardından, "Babanın Ganm diye isimlendirilmesinin sebebini biliyor musun? O koyun sürüsü güderdi. Sen babandan daha hayırlısın" sözlerini söyledi. Hz. Ömer bunu ona iki kere yapmıştır. Sonra ona, "Ne dersin, seni bir kez daha görevine iade ettiğimde sende daha hayırlı olanı göreceksin miyim?" deyince o da "Evet ey Mü'minlerin Emiri! Bundan sonra hakkımda sana olumsuz bir haber ulaşmayacaktır" diye karşılık verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer onu görevine iade etti ve vefat edinceye kadar da onun hakkında Hz. Ömer'e sevindirici haberler dışında herhangi bir bilgi ulaşmadı.⁵⁴

Hz. Ömer'in İyâz'dan dolayıdır ki, "Ebû Ubeyde'nin atadığı kimselerden hiçbiri yoktur ki salih insanlar olmamış olsunlar" demiştir.⁵⁵ Bunu halifeye dedirten şey, İyâz b. Ganm gibi salih insanların sergiledikleri davranışlardan başka bir şey değildir. Onlar Ebû Ubeyde'yi yanıltmamışlardır. Hal ve hareketlerinde sadakattan başkası görülmemiştir.

Bir defasında İyâz b. Ganm, sorumlu olduğu Cezire bölgesinin haracını göndermekte gecikince Hz. Ömer, bir mektupla meselenin önemine işaret etmiş, kendisinin ve Müslümanların buna ihtiyaç duyduklarını, Müslümanların bununla geçindiklerini hatta yeni doğmuş çocukların dahi buna muhtaç olduklarını ve

⁵⁰ Taberî, *Tarih*, IV, 303.

⁵¹ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 280.

⁵² İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 282.

⁵³ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 283.

⁵⁴ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 283.

⁵⁵ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 283.

bu konuda gevşek davranmamasını belirtmişti. Bu mektubu alan İyâz, o günden sonra haracı toplamada sıkı davranmış ve topladığı haracı geciktirmeden Hz. Ömer'e göndermiştir. Bu konuda öyle sıkı davrandı ki işçileri güneş altında bile çalıştırmak zorunda kalmıştır.⁵⁶

İyâz, topraktan alacağı haraç vergisinin zamanı gelince araziyi kontrol eder, iyice anlamaya çalışır ve ona vergi alırdı. Herhangi bir haksızlığa mahal vermezdi.⁵⁷

İyâz vefat edince Hz. Ömer onun yerine Saîd b. Amir'i Hims'a vali tayin etti. O da vefat edince yerine Umeyr b. Sa'd el-Ensari'yi atadı.⁵⁸

7.3. Cömertliği

İyâz'ın cömertliğinden dolayı, "Zadu'r-rakib/Binicinin Azığı" şeklinde lakaplandığını görmekteyiz. Seferler sırasında elinde neyi varsa onu dağıtır, yanında bulunan yol arkadaşlarına yedirir, içirir ve elindeki tükenince de bu sefer devesini kesip ikram ederdi.⁵⁹ Bu tür davranışlarından dolayıdır ki Halife Ömer onun hakkında, "İyâz Arapların en cömerdi ve eli en bol olanıdır" demiştir.⁶⁰

7.4. Hz. Ömer'in Ona Olan Sevgisi

Hz. Ömer, ölümünden sonra da Ebû Ubeyde'ye olan sevgi ve hürmetini devam ettirmiştir. İyâz b. Ganm, Ebû Ubeyde'nin vasiyetiyle Sûriye'ye vali olmuştu. Hz. Ömer, İyâz'ın ganimet malını bol bol dağıttığını haber alınca bunu tasvip etmemiş, fakat Ebû Ubeyde'nin atadığı bir valiyi de azletmeyeceğini söylemişti.⁶¹ Bunun dışında halife onun hakkında, "Ebû Ubeyde'nin atadığı kimse salih bir adamdan başkası değildir" demiştir.⁶²

Cezire fetihleri sırasında yaşanan bazı sıkıntılar sebebiyle bazı meselelerin Hz. Ömer'e kadar gittiği ve bu esnada halifenin İyâz'ın zorda bırakılmaması, onun Müslümanlar arasında önemli bir yerinin bulunduğu hususunda Suriye bölgesi komutanların hatırlatmada bulunduğu rivayet edilmiştir.⁶³

7.5. Kudüs'te Hz. Ömer'e Eşlik Etmesi

Hz. Ömer'in 16/637 yılında Şâm'a gelip de Kudüs'ü teslim aldığı sırada ona çok sayıda sahâbî eşlik etmiştir. Bunlar arasında Ebû Ubeyde b. Cerrah, Muâz b. Cebel, Hâlid b. Velid, Bilâl-i Habeşî ve İyâz b. Ganm gibi meşhur sahâbîler bulunmuştur.⁶⁴

7.6. Hz. Ömer'in İyâz'a Nasihat İçerikli Bir Mektubu

İyâz birçok başarılar imza atmış bir komutandır. Müslüman olduktan sonra İslâm ordularını zaferden zafere götürmüştür. Elde edilen ganimetlerle Müslümanlar daha müreffeh bir hayat yaşama imkanını elde etmişlerdir. Müslümanların maddi cihette durumlarının iyi olduğuna şahit olan halife Hz. Ömer, İyâz'a yazdığı bir mektupta onlar için artık fakirlikten korkmadığını aksine elde ettikleri mal-mülkünü onları değiştirmesinden ve bunun da kendilerini helaka götürmesinden korktuğunu belirtmiştir.⁶⁵

Hz. Ömer gönderdiği bu mektupta ayrıca İyâz'ın üzerine düşen görevi en güzel şekilde yerine getirdiğini ve bundan dolayı Allâh'tan kendisine hayırlar vermesini temenni etmiştir.⁶⁶ Bunlar valilik, komutanlık ve haraç memurluğu gibi resmi vazifelerdir.

⁵⁶ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVIII, 280.

⁵⁷ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVIII, 280.

⁵⁸ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 284.

⁵⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1028 (2004).

⁶⁰ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 284.

⁶¹ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 280.

⁶² İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 283.

⁶³ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 254.

⁶⁴ Arif el-Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kudüs*, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye 2005, s. 172.

⁶⁵ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 260.

⁶⁶ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 260.

7.7. Muâviye b. Ebû Süfyan'ın İyâz'ı Övmesi

Muâviye b. Ebû Süfyan'ın Hıms'ta okuduğu bir hutbede, kendisinden önce bölgede valilik yapmış olan sahâbileri övdüğü bilinmektedir. Allâh'ın Hımslılara salih valilerle yardım ettiğini, kendisinden önce İyâz b. Ganm'ın valilik yaptığını ve kendisinden hayırlı olduğunu, ondan sonra Saîd b. Âmir'in aynı şekilde valilik yaptığını ve kendisinden hayırlı olduğunu, ondan sonra da Umeyr b. Sa'd'ın valilik yaptığını ve iyi bir insan olduğunu söylemiştir.⁶⁷

Hıms'ta vali olarak bulunan İyâz b. Ganm'ın vefatı (20/641) Muâviye'ye Sûriye bölgesi başkomutanlığı kapısını açmıştır. Hz. Ömer onu Sûriye bölgesine komutan tayin etmiş ve Filistin sınırları içerisinde bulunan Askalan ve Gazze civarının fethedilmesini istemiştir. Muâviye burada üstün başarılar göstermiş ve Sûriye sahil kesiminde bulunan bütün şehirlerin fethini gerçekleştirmiştir.⁶⁸

7.8. İyâz'ın Kişi Şahsiyetinin İncitilmemesi Hususundaki Hassasiyeti

Dârâ'nın⁶⁹ fethi sırasında İyâz buranın valisini kırbaçlamıştı. Bunu duyan ve bir sahâbî olan Hişâm b. Hâkim, İyâz'a oldukça kızmış ve sert sözler söylemiştir. İyâz onun bu davranışına karşı günlerce sessiz kalmıştır. Bunun üzerine Hişâm gelip ondan özür dilemiştir. Sonra da İyâz'a, "Sen Resûlullâh'ın, insanların ahirette en şiddetli şekilde azap görecektir olanı bu dünyada insalara azap edendir' sözünü duymadın mı?" deyip onu eleştirmiştir. Daha sonra İyâz söz alıp şunları söylemiştir: "Ey Hişâm, seni duyduğunu biz de duyduk. Gördüğünü biz de gördük. Senin arkadaşlık ettiğine biz de arkadaşlık ettik. Ey Hişâm, sen Resûlullâh'ın şöyle dediğini duymadın mı? "Kimin bir idareciye söyleyeceği varsa onu bir kenara çekip yalnız söylesin. Söyleyeceğini söyler, o da ya kabul ya da reddeder. Bu durumda sonucuna katlanır." Ey Hişâm, sen Allâh'ın idarecisine karşı cüretli davrandın. Allâh'ın sultanının seni öldürmesinden korkmadın mı, şayet seni öldürmüş olsaydı bu durumda Allâh'ın sultanının öldürdüğü kimse olurdu."⁷⁰

Görüldüğü üzere İyâz burada önemli psikolojik bir ilkeyi hatırlatmıştır. Bu da kişinin, başkasını toplum önünde rencide etmemesi ilkesidir. Hişâm onu kenara çekip gizlice nasihat edebilirdi. Hatta kimsenin olmadığı bir yerde ona kızar, hatasını yüzüne söyler ve gerekli uyarıyı yapabilirdi. Anlaşıldığı üzere kumandanımız Hişâm'ın bu davranışından son derece rahatsız olmuş hatta böyle bir davranışın kendisini katil yapabileceğini dahi ifade etmiştir. Nitekim bunu Hişâm'ın yüzüne söylemiştir.

İyâz, askerinin psikolojisini dikkate alan bir komutandır. Askerlerinin yanında diğer komutanlarla tartışmamak için hassas davranmış, böyle bir olumsuzluğun yapılması durumunda bunun askerinin psikolojisini bozacağını belirtmiş ve bu tür davranışlardan uzak durmuştur. İleriki sayfalarda görüleceği gibi bir meseleden dolayı Büsr b. Ertat ile askerlerin yanında tartışmak istememiştir. Böyle bir şeyin netice itibarıyla inatlaşmaya götüreceğini ifade etmiştir.⁷¹

İlk İslam Fetihlerinde İyâz B. Ganm

İyâz ilk İslâm fetihleri sırasında birçok bölgede savaşmıştır. Irak fetihlerine iştirak etmiş, ardından Sûriye'ye intikal etmiş, Fihl ve Yermük savaşlarına katılmış, Sûriye fetihlerinin tamamlanmasının ardından Cezire bölgesinin fethi için görevlendirilmiştir.

Bu bölümde İyâz'ın çeşitli cephelerde katıldığı savaşları ve onun komutasında gerçekleşen fetihleri vermek istiyoruz.

⁶⁷ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVI, 487.

⁶⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 399.

⁶⁹ Mardin ile Nusaybin arasında yer almaktadır. Bk. Yakût, *Mu'cem*, II, 419. Fetihler döneminde Dârâ bir garnizon şehirdi. Bugün ise bir köy olup tarihi harabeleriyle meşhurdur.

⁷⁰ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 267.

⁷¹ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 255.

1. İyâz Irak Fetihlerinde

İyâz, Irak bölgesine giden ilk sahâbilerdendir.⁷² Arap Yarımadası dışında ilk savaşını Irak cephesinde çok erken dönemde (13/634) yapmıştır. Hâlid b. Velid, Irak bölgesine sevk edildikten sonra kendisine destek vermesi için bazı birlikler gönderilmiştir. İyâz, bu destek birliklerinin başında bölgeye gelmiş ve Hâlid b. Velid'in yanında fetihlere iştirak etmiştir. Hz. Ebû Bekir, onu bölgeye gönderirken Hâlid'le buluşmasını ve birlikte hareket etmesini istemiştir. Halife, daha sonra bu sefer İyâz'a destek olması için Abd b. Avf el-Himyerî'yi görevlendirmiştir.⁷³ İyâz'ın kaç kişilik bir orduyla buraya gönderildiğine dair bir malumata sahip değiliz. Fakat emrinde bir ordunun bulunduğu ve bu orduyla İran topraklarında seferler gerçekleştirdiği bilinmektedir.

2. İyâz Sûriye Fetihlerinde

Hâlid b. Velid, Sûriye'deki İslâm ordusuna destek vermek için Irak'tan ayrılıp Süva çölünü geçerek bölgeye geldiği sırada ordusunda İyâz da bulunuyordu. Dolayısıyla o da Hâlid b. Velid gibi artık Sûriye'de devam eden fetih hareketine katılacaktır.

2.1 Fihl Savaşında

Ürdün'nün Beysan şehri yakınında yer alan Fihl mevkiinde Müslümanlar, seksen bin kişilik Rum ordusuyla karşı karşıya geldi.⁷⁴ İslâm ordusunun başında Hâlid b. Velid bulunuyordu.⁷⁵ Kendisi öncü birliklerinin başına geçti. Süvarilerin başına Dırâr b. Ezver, piyadelerin başına İyâz b. Ganm ve artçı birliklerin başına da Şürahbil b. Hasene komutan tayin edildi. Cenahlardan birini Amr b. el-Âs, diğerini de Ebû Ubeyde komuta etti.⁷⁶

Bu sırada İslâm ordusu, Hz. Ömer'den ne yapacakları konusunda haber bekliyordu. Şürahbil b. Hasene geceleri uyumuyor ve birlikleri denetliyordu. Rum ordusunun gece vakti hücumla geçmesiyle başlayan savaş, çetin bir şekilde ertesi gün aynı vakte kadar devam etti. Zor durumda kalan Rumlar kaçmaya başlayınca peşlerine düşen Müslümanlar 80 bin kişilik Rum ordusunu ağır bir hezimete uğrattı. Rum askerlerinin ancak az bir kısmı canını kurtarabildi.⁷⁷ Fihl savaşı 13 yılı Zilkade ayında (Aralık-Ocak 634-635) gerçekleşti.⁷⁸

2.2 Yermük Savaşında

Yermük savaşı, Sûriye topraklarında Müslümanların Rumlarla yaptığı şiddetli savaşların ikincisidir. Bundan önce Ecnadeyn'de Rumlarla büyük bir savaş gerçekleşmişti. Huvvârin yakınlarında yer alan Yermük ırmağı civarında vuku bulduğundan bu ismi almıştır. 15 yılında gerçekleşen bu savaş Sûriye bölgesinde Müslümanlarla Rumlar arasındaki en çetin savaş olmuş ve bölgenin Müslümanların eline geçmesini temin etmiştir.⁷⁹ Müslümanların 24 bin kişilik ordusuna karşılık Rumlar 100 bin kişilik bir ordu çıkarmışlardır. Askerlerin savaştan kaçmasını engellemek için olsa gerek Rum askerleri demir zincirlerle birbirlerine bağlı olup piyade olarak saf halinde savaşa gelmişlerdi.⁸⁰ Bu çetin savaşa İyâz da katılmıştır.⁸¹

⁷² Taberî, *Tarih*, s. 543 (2004).

⁷³ Taberî, *Tarih*, s. 534 (2004).

⁷⁴ İbn Kesir, İsmail b. Ömer, (774/1372), *e-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XX, Beyrut: Daru Hicr, 1997, X, 589.

⁷⁵ Bk. Fayda, *Hâlid*, 390-3.

⁷⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 589.

⁷⁷ Taberî, *Tarih*, IV, 87; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 430.

⁷⁸ Fayda, *Hâlid b. Velid*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, s. 391.

⁷⁹ *el-Bidâye*, IX, 546.

⁸⁰ Taberî, Yermük savaşına 100'ü Bedir ehlinde olmak üzere bin sahâbînin katıldığını belirten bir rivayet aktarmaktadır. Bk. *Tarih*, III, 397. Bazı kaynaklar Yermük savaşında düşman askerinin sayısını çok yüksek rakamlara çıkarmışlardır. Bu konuda 200 bin, 400 bin gibi rakamlar verenler olmuştur. Yapılan değerlendirmeler Bizans ordusunun 100 bin civarında olduğunu göstermektedir. Bk. Fayda, *Hâlid b. Velid*, s. 416.

⁸¹ İbn Asakir, *Tarih*, XLVII, 276.

2.3. Halep Halkıyla Sulh Yapması

Sûriye fetihleri sırasında İyâz b. Ganm komutasındaki İslâm ordusu 15(636) yılında Halep halkıyla sulh anlaşması yapmış ve bu anlaşma maddelerinden biri de Halep'te inşa edilecek bir mescidle ilgili olmuştur.⁸²

3. İyâz Cezire Fetihlerinde

Cezire; Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Bekir şeklinde coğrafi kısımlara ayrılıp üç önemli ana bölgeden oluşmuştur. Diyâr-ı Mudar'ın önemli şehirleri, Ruhâ (Şanlıurfa), Harran, Rakka, Samsat ve Ra'su'l-Ayn idi. Diyâr-ı Rebîa'nın önemli şehirleri Cizre, İdil, Nusaybin, Dâra, Musul ve Sincar şehirleriydi.⁸³ Diyâr-ı Bekir kısmında ise Âmid (Diyarbakır), Mardin, Meyyafarikin (Silvan) ve Hısn-ı Keyfa şehirleri bulunuyordu.⁸⁴ Cezire'nin sınırlarını belirleyen ve onu bir beşik misali içine alan Fırat ve Dicle nehirleri o dönemde Rum toprakları denilen Anadolu'dan akıp Basra körfezinde denize ulaşıyordu. Yakut'un verdiği bilgilere göre burası havasının ve coğrafi yapısının güzelliği, bereket ve bolluğuyla meşhurdur. Çok sayıda şehirleri olup kale ve surlarının fazla olmasıyla tanınmıştır. Bölgenin meşhur şehirlerine dair kitaplar kaleme alınmıştır.⁸⁵ Müslümanlar geniş bir bölgeyi içine alan Cezire topraklarını fethettiklerinde burasını, bu dönemde merkezi bir şehir olan Kınnesrin'e bağladılar.⁸⁶ Kınnesrin'in başlıca önemli şehirleri Halep ve Hama idi.⁸⁷ Halep ise bölgenin en güzel şehriydi.⁸⁸ İslâmi fetihler sırasında Bizans İmparatoru Heraklios'un zaman zaman Cezire'nin önemli şehirlerinden olan Ruhâ'da ikamet ettiğini görmekteyiz. Cezire bölgesi kalabalık bir nüfusa sahipti ve imparator önemli savaşlar sırasında buradan asker talebinde bulunurdu.⁸⁹ Burası aynı zamanda Sâsânî ve Bizans arasında vuku bulan savaşlara sahne oluyordu. 6/628 yılında Sâsânîler ile Bizans orduları arasında Cezire'de meydana gelen savaşta Bizans ordusu hezimetle uğramıştı. Bu savaş Kur'an-ı Kerim'e konu olmuş⁹⁰ ve Müslümanlar, Ehl-i kitap olmalarından dolayı Bizans tarafının galip olmasını arzu etmişlerdi.

3.1 Cezire Fetihlerinin Başlaması

Müslümanlar Şâm bölgesini fethettikten sonra Bizans orduları Anadolu içlerine çekildiler. Anadolu'nun güneydoğusunda hala onlara bağlı vassal valilikler vardı. Dolayısıyla Şâm bölgesine komşu olan Cezire bölgesi, Müslümanlar açısından tehlike arz ediyordu. Burada bulunan valiler, Bizans imparatorluğunun yapacağı bir kıskırtmayla harekete geçebilirlerdi. Bu da hemen yanı başlarında oturan Şâm bölgesindeki Müslümanların emniyetini yok edebilirdi. Yapılacak olan fetih ve ardından gelecek olan sulh anlaşmalarıyla bu tehlike bertaraf edilebilirdi. Bu açıdan Cezire fetihleri Sûriye fetihlerinin bir devamı niteliğindedir. Bu konuda Brockelmann şunları söylemiştir: "Müslümanlar bir defa Sûriye ve Babilonya'ya sahip olunca, bu iki memleketin ortasında bulunan Mezopotamya da kendiliğinden düşmeğe mahkûmdur. Bizans askerleri orada ancak birkaç müstahkem mevkide mevcuttu. Yerli Ârami halk, monofizit inanışlarından dolayı, hâkim bulunan Bizans ortodoksisi tarafından sürekli şekilde zorlanmıştır. Bu sebeple imparatorluğun korunmasına hiç hiçbir ilgi göstermiyorlardı. Zaten asırlardan beri Arap göçebeleri memleketi baştan-başa kaplamış ve zamam zaman Edessa (Şanlıurfa) ve Hadra'da hüküm bile sürmüşlerdi. Böylece Mezopotamya, Arap istilası altına geçmek için iyice hazırlanmıştı."⁹¹ Müslümanlar açısından düşünüldüğünde bir

⁸² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 495; İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatire*, I, 103.

⁸³ Yakut el-Hamevî, (626/1229), *Mu'cemü'l-büldan*, nşr. Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut ts, II, 134.

⁸⁴ İsmail Yiğit, "Kuruluşundan Mervaniler Dönemine Kadar Cizre" *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, İstanbul 1999, yay. haz. M. Said Özelvarlı, s. 56.

⁸⁵ Yakut, II, 134.

⁸⁶ Bk. Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, VII, 509-11; a. mlf. *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 98.

⁸⁷ Nekûlâ Ziyade, "et-Tatavvuru'l-İdârî li Bilâdi's-Şâm beyne Bizanta ve'l-Arab", *el-Mü'temerü'd-düvelî er-Râbi' li tarihi bilâdi's-Şâm*, 15-19 Aralık 1985, Editör: Muhammed Adnan Bahî, Muhammed Asfûr, Amman 1986, s. 126.

⁸⁸ el-Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000), *Ahsenü't-tekâsîm fi me'rifeti'l-ekâlîm*, Londra: Brill Matbaası 1967, s. 155.

⁸⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 84; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 491-2.

⁹⁰ Rum 30/2-5.

⁹¹ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara: TTK, 2002, s.45.

diğer husus da diğer bölgelere olduğu gibi Cezire bölgesine de Allâh'ın adı ulaştırılması, son dinin burada tebliğ edilmesi bir zaruret. Buna göre İslâmî tebliğin önündeki engeller kaldırılmalı ve bölge halkları İslâm'ın hakikatleriyle tanıştırılmalıydı. Her cephede olduğu gibi Müslüman ordular Cezire'de karşılarında çıkan milletlere üç tekliften birini kabul etmeye davet ettiler. Bunlar ya Müslüman olmak, ya kendi dini üzere kalıp Müslümanlara cizye ödemek ya da bunlar kabul edilmediği takdirde savaşa razı olmaktı.

3.2. İyâz'ın Cezire'ye Komutan Olarak Atanması

Kaynaklarımız onun Cezire bölgesi genel komutanı olarak atandığını bildirmektedir. O, bütün Cezire bölgesinin fatihi olarak kabul edilmiştir.⁹² Bunun yanında bölgede fetihler gerçekleştirmesi için bazı komutanlar tayin etmiştir. Onun bölgeye gelmesiyle ilgili olarak bazı tartışmalar bulunmaktadır. Bu tartışmalar, "O, Cezire'ye Irak bölgesinden mi yoksa Sûriye'den mi intikal etti?" sorusu etrafında olmuştur.

Kaynaklarımız İyâz'ın hem Irak'ta hem de Sûriye'de fetihlere iştirak ettiğini bildirmektedir. Suriye fetihlerini aktarırlarken Sûriye bölgesi genel komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın komutası altında İyâz'ın da bir birliğin başında komutan olarak bulunduğunu zikretmişlerdir. Mesela hicri 13 senesinde Sûriye'de vuku bulan Fihl savaşında piyadelerin başına İyâz b. Ganm komutan tayin edilmiştir.⁹³

Hz. Ömer'in Kudüs'ü teslim aldığı sırada ona çok sayıda sahâbî eşlik etmiştir. Bunlar arasında Ebû Ubeyde'nin yanı sıra Muâz b. Cebel, Bilâl-i Habeşî, İyâz b. Ganm ve Hâlid b. Velid gibi meşhur sahâbîler bulunmuştur.⁹⁴ Bu anlaşma 17 (638) yılında gerçekleşmiş⁹⁵ ve bu sırada İyâz Sûriye'dedir. Bir yıl sonra Cezire fetihlerine başlayacaktır ve bu sırada başka bir bölgeye intikal etmiş olması ihtimal dahilinde gözükmemektedir.

Fakat zihinleri karıştıran husus Hz. Ömer'in Sa'd'a yazdığı şu emirdir: "Cezire'nin bütün şehirlerine asker gönder! Şu üç kişiden birini komutan tayin et! Hâlid b. Urfeta, Hâşim b. Utbe ve İyâz b. Ganm..."⁹⁶ Bu rivayet onun bu sırada Irak bölgesinde olduğu izlenimini vermektedir. Fakat biz onun Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından görevlendirildiğini bilmekteyiz. Hatta Hz. Ömer'in, Ebû Ubeyde'nin yaptığı bu görevlendirmeye sırf Ebû Ubeyde'ye olan sevgisinden dolayı müdahale etmediği rivayet edilmiştir.⁹⁷ Burada şu sorular akla gelmektedir. "Hz. Ömer; Sa'da bu emri yazdığı sırada İyâz neredeydi? İyâz bu sırada Suriye'de ise halife neden Irak bölgesinde bulunan Sa'd'a mektup yazsın? Ya da Sûriye'de olduğundan halifenin haberi yok muydu?"

Irak, Sûriye ve Cezire fetihlerinin seyrine baktığımızda İyâz'ın Cezire bölgesine Sûriye üzerinden nakledildiğini söyleyebiliriz. Çünkü Cezire bölgesinin yukarı kısımlarının Ruhâ, Harran, Diyâr-ı Bekir ve çevresinin fethi Sûriye fetihlerinin devamı niteliğindedir. Buraya nakledilen ordunun Sûriye üzerinden gelmesi ihtimali yüksektir.

Böyle bir karışıklığın ortaya çıkmasının sebebi Hz. Ömer'in Sa'd'a verdiği emirdir. Fakat rivayetlerden anlaşıldığına göre İyâz ilk önce Hâlid b. Velid gibi Irak bölgesinde savaştı. Daha sonra Hâlid b. Velid komutasında Sûriye bölgesinde Ebû Ubeyde b. Cerrah'a destek vermek için gelen ordunun içinde yer alıp Sûriye bölgesine intikal etti ve Sûriye bölgesindeki fetihlerin sona ermesinden sonra Cezire fetihleri için görevlendirildi.⁹⁸ Böylece Suriye'den ayrılıp Cezire'ye intikal etti.

Rivayetler İyâz'ın bölgede başkomutan olarak tayin edildiğini göstermektedir. Onun emrinde olan komutanlardan Süheyl b. Adi, Rakka'ya gönderilmişti. Buradaki Rum ordusu Hıms'taki halka destek verdiğinden bu desteği bertaraf etmek gerekiyordu. Yine Cezire bölgesinden diğer bölgelere gidecek olan yardımları engellemek için Abdullah b. Abdullah b. Atban da Nusaybin üzerine sevk edildi. İyâz da bu sırada Cezire'de fetihlerle görevlendirilmişti. Bölgedeki komutanlar bir araya geldiğinde başkomutan İyâz olacaktır. Bu şekilde her komutan görevlendirildiği şehre yöneldi.⁹⁹

⁹² Belâzurî, *Fütûh*, s. 107.

⁹³ Taberî, *Tarih*, IV, 87; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 430.

⁹⁴ Arif el-Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kudüs*, s. 172.

⁹⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 90; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 501.

⁹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 492.

⁹⁷ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 280.

⁹⁸ Taberî, *Tarih*, s. 652 (2004).

⁹⁹ Taberî, *Tarih*, s. 652 (2004).

Taberî'de geçen bir rivayete göre İyâz, bölgeye Abdullah b. Abdullah b. Atban'ı göndermiş, o da Dicle sahilini takip ederek Musul'a varmış, oradan hareket ederek Nusaybin'e ulaşmıştır. Burada yerli halkla sulh yapmıştır. Bu bilgiyi İyâz'a haber verdiğinde İyâz bunu uygun görmüştür.¹⁰⁰ Bundan anlaşıldığına göre Cezire'deki tüm komutanlar başkomutan İyaz'a bağlıydılar.

Halife b. Hayyât'ın eserinde İyaz'a dair şöyle bir rivayete rastlamaktayız: "Hâlid b. Valid, Ebû Ubeyde tarafından görevlendirildi. O da Ebû Mûsâ'yla buluştu ve o sırada Ebû Mûsâ'nın Ruhâ ve Samsat'ı fethettiğini gördü. Daha sonra Hâlid b. Velid, İyâz ve Ebû Mûsâ'yı Harran'a gönderdi ve onlar da bölgeyi gethedip ahalisini cizyeye bağladılar."¹⁰¹ Bu rivayet muhtemelen İyaz'ın Cezire bölgesine başkumandan tayin edilmeden önceki dönemi anlatan bir rivayettir. Buna göre İyaz, bu esanada henüz Cezire bölgesi komutanı olarak tayin edilmemiş, Suriye'deki İslam birlikleri bitişik bir bölge olan Cezire'ye bazı seferler düzenlemişlerdir.

3.3 İyaz Bölgeye Hangi Tarihte Geldi?

Burada tartışma konusu olan diğer bir husus da İyâz'ın bölgeye hangi tarihte geldiğidir. İslâm tarihi kaynakları bölgenin fethiyle ilgili olarak şu tarihleri vermişlerdir: Belâzurî'ye göre bu fetihler 18 (639), 19 (640) ve 20 yıllarında gerçekleşmiştir.¹⁰² Vâkîdî ve Taberî ise bu fetihler için 17 (638) yılını vermektedir.¹⁰³

Belâzurî'nin verdiği rakamlar daha İsâbetli görünmektedir. Çünkü Sûriye fetihleri beş altı yıl kadar sürdü. Hicri 13 senesinde Sûriye bölgesine gelen İslâm orduları 18 yılı sonlarına kadar burada fetihlere giriştiler. Buna göre Sûriye'deki orduların bir kısmı 18 yılının sonlarında 19 yılının başlarında Cezire bölgesine akınlar gerçekleştirmişlerdir. Belâzurî'nin verdiği rakamlar göz önünde bulundurulduğunda Cezire fetihlerinin 18 yılı sonunda başladığı ve 19 yılında devam ettiği söylenebilir. Belâzurî'de bundan başka, İyâz'ın 19 senesinde Cezire bölgesine geldiği belirtilir.¹⁰⁴ Belâzurî'nin verdiği 20 tarihi zor bir ihtimal olarak gözükmektedir. Şehirlerin fetih tarihiyle ilgili olarak ekseriyetle 19 tarihi verilmiştir. Bu da fetihlerin 19 senesinde yoğunluk kazandığını göstermektedir. Mesela Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin bölgenin önemli bir şehri olan Nusaybin'i 19 yılında fethettiği söylenir.¹⁰⁵ Bu bilgiler ışığında Cezire fetihlerinin 19 yılında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

İbnü'l-Esir haklı olarak, ilk İslam fetihlerinin peş peşe meydana gelmesinin bir karışıklığa yol açtığını belirtmiştir. Muhtemelen bu fetihler 18 yılının sonuna doğru başlayıp 19 yılında devam etmiştir ve böyle bir durum farklı tarihlerin verilmesine sebep olmuştur.

İyâz'ın bölgeye komutan olarak atanmasından sonra Halife Hz. Ömer'in ona uzun bir mektup yazdığı ve mektubunda bazı emir ve yasakları geniş şekilde dile getirdiği belirtilmiş, fakat bunların neler olduğu hususuna değinilmemiştir.¹⁰⁶

3.4. Kaç Kişilik Bir Orduyla Geldi?

İyâz'ın Cezire komutanlığına atanmasından sonra bölgeye beşbin kişilik bir orduyla geldiğini görmekteyiz. Bu ordunun öncü birliklerinin başında Meysere b. Mesruk el-Absi, sağ cenahında Saîd b. Amir b. Hizyem el-Cumehî ve sol cenahında ise Safvan b. Muattal es-Sülemî bulunmuştur.

¹⁰⁰ Taberî, *Tarih*, s. 653 (2004).

¹⁰¹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77.

¹⁰² Belâzurî, *Fütûh*, s. 114.

¹⁰³ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdîh (284/897), *Tarih*, Beyrut trz. , II, 150; Belâzurî, *Fütûh*, 108; Taberî, IV, 233; Zehebî, *Tarih* (Yıl: Hicrî 11-40) s. 186; Abdulgani Efendi, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, nşr: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları 2004, s.13.

¹⁰⁴ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 277. Bu konuda Karan da aynı kanaate ulaşmış ve fetih için 18 ve 19 tarihlerini vermiştir. Bk. *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, s. 200.

¹⁰⁵ Taberî, *Tarih*, s. 652 (2004).

¹⁰⁶ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 280.

3.5. Bölgedeki Fetihler

3.5.1. Ruhâ'nın Fethi

Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından Cezire bölgesine vali tayin edilen İyâz ilk olarak Ruhâ'ya geldi. Şehrin kapısı önünde bekleyen İslâm ordusu herhangi ciddi bir mukavemetle karşılaşmadı. Ruhâ halkının sulh talebi kabul edildi. Onlarla, mabedleri ve çevresinde bulunanlar kendilerinde kalmak, mevcut olanlar dışında başka kilise inşa etmemek ve Müslümanlara, düşmanlarına karşı yardım etmeleri şartıyla anlaşma yapıldı. Ruhâlîlular kendilerine şart koşulanlardan birini dahi yerine getirmedikleri takdirde himaye edilmeyeceklerdi. Ruhâ'ya komşu olan diğer şehir sakinleri de Ruhâ halkının kabul etmiş olduğu anlaşma şartlarına tabi oldu.¹⁰⁷ İyâz'ın yapılan sulhten sonra şehre girdiği, şehri çok beğendiği ve burada birkaç gün kaldığı rivayet edilmiştir. Burada düşman tarafın komutanıyla sohbet ettiği ve komutanın bir korku içinde olduğunu gördüğünde, Müslümanlardan korkmamalarını herhangi bir zulüm görmeyeceklerini söylediği aktarılmıştır.¹⁰⁸ İyâz, Müslümanların onlara güç yetiremeyecekleri şeyleri yüklemeyeceklerini belirtmiştir. Bu sözler karşısında patriğin oldukça sevindiği ve arkadaşlarına İyâz'ın çok faziletli bir adam olduğunu söylediği belirtilmiştir.¹⁰⁹

3.5.2. Rakka'nın Fethi

Ruhâ'nın fethinden sonra sıra Rakka'ya geldi. Cezire sınırları içerisinde yer alan Rakka'ya, Müslümanlar baskın düzenleyip pek çok ganimet elde etti.¹¹⁰ Buranın halkı çıçıydı ve şehrin dış kısmında ikamet etmekteydiler. Müslümanların saldırması üzerine insanlar şehre sığındılar. Derken şehir, İslâm ordusu tarafından muhasara altına alındı. Müslümanlara ok ve taşlarla saldıran halk, bazı askerleri yaraladı. Müslümanlar Ruhâ kapısına dayandılar. Buradan içeri girmeye çalıştılar. Hasat mevsimi olduğundan kuşatmanın kendileri için bir zarara yol açacağını anlayan şehir sakinleri anlaşma yapmak zorunda kaldı. Şehrin komutanı, İyâz b. Ganm'e eman istediğini bildiren bir elçi gönderdi. İyâz onunla, bütün şehir halkının canları, malları ve şehirleri üzerine eman vermek suretiyle anlaştı. Haraç ödemeleri şartıyla toprağı onlara bıraktı. Bu topraklardan zimmet ehlinin istemediklerini, öşür ödemeleri şartıyla Müslümanlara bıraktı. Halka cizye vergisi uyguladı. Kadınları ve çocukları vergiden muaf tuttu. Her adam başına bir dinar cizye verilmesi kararlaştırıldı. İyâz'ın Rakka halkıyla yaptığı sulhname kaynaklarımızda verilmiştir. Zimmi halka bazı yükümlülükler getiren bu sulhname İyâz tarafından mühürlenmiş ve bu konuda Allâh şahit tutulmuştur.¹¹¹

Belâzurî' de geçen bir ifadeye göre komutanımız, Ruhâ'yı bir müddet merkez olarak kullanmıştır. Verilen ifade de "İyâz savaşmak için Ruhâ'dan ayrılıyor, ardından da buraya geri dönüyordu" denilmektedir.¹¹² İbn A'sem, İyâz'ın Ruhâ şehrini beğendiğini ve burada bir müddet ikamet ettiğini aktarmıştır.¹¹³

3.5.3 Harran'ın Fethi

Rakka fethedildikten sonra İyâz, Harran üzerine yürüdü. Şehir halkı şehre kapanmak zorunda kaldı. Müslümanlara karşı az da olsa direnen halk, Müslüman askerlere taş ve oklarla saldırdı. Daha sonra savaşmak için meydana çıkan düşman askerleri Müslümanlar karşısında hezimete uğradı ve çok geçmeden sulh istemek zorunda kaldılar. İyâz onların bu teklifini kabul ve onlara anlaşma şartlarını içeren bir mektup yazdı. Buna göre cizye ödemeleri ve şehirlerinin kapısını Müslümanlara açmaları şartıyla canları ve malları emniyette olacaktı. Müslümanlara yol göstermek, köprüleri ve yolları tamir etmek ve Müslümanlara karşı iyi niyet beslemek yine uymaları gereken şartlar arasında yer aldı. Yazılan sulhname Ruhâ halkına yazılan sulhnamenin aynısı oldu.¹¹⁴

¹⁰⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 150; Belâzurî, *Fütûh*, 108; Taberî, IV, 233; Zehebî, *Tarih* (Yıl: Hicrî 11-40) s. 186; Abdulgani Efendi, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, s.13.

¹⁰⁸ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 252.

¹⁰⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 253.

¹¹⁰ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 249.

¹¹¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 109.

¹¹² Belâzurî, *Fütûh*, s. 109.

¹¹³ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 252.

¹¹⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 110; İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 277-8.

Harran'ın fethi sırasında bazı Müslüman askerlerin kaleden atılan taşlarla şehid oldukları rivayet edilmiştir.¹¹⁵ Harran'ın fethiyle alakalı olarak İbn A'sem'de ayrıca şu bilgilere rastlamaktayız: "Düşman ordusu bu savaşta yirmi bin, Müslümanlar ise beşbin kişiydiler. Savaşın ikinci gününde Müslümanlar hezimete uğradıkları görüntüsü verip bir müddet geri çekildiler. Müslümanlar bunu, Bizans ordusunu biraz daha belli bir alana çekmek ve daha sonra saldırıya geçmek için yaptılar. Bu tuzak semeresini vermiş ve o esnada düşman askeri biraz daha İslâm ordusuna yaklaşmıştı. Çok geçmeden İslâm ordusu ani bir saldırıya geçti ve karşı taraf çok sayıda zayıat verdi. Geri kalan düşman askerleri de kaleye sığınmak zorunda kaldı."¹¹⁶

3.5.4. Ceylanpınar'ın Fethi

Ceylanpınar'ın fethi sırasında çok şiddetli çarpışmaların olduğu kaydedilmiştir. Neticede düşman taraf sulh istemek zorunda kalmıştır. Burada komutan olarak bulunan Umeyr b. Sa'd'ın, savaş sırasında, "Endişe etmeyin, endişe etmeyin, bana gelin, bana gelin!" dediği ve bununla karşı tarafa eman verme anlamına geldiği belirtilmiştir.¹¹⁷ Bu olay, savaşın dehşetinden düşman askerlerinin darmadağın olduğunu, bir şoka girdiklerini ve ne yapacaklarını bilmez bir duruma düştüklerini göstermektedir. Yapılan anlaşmayla düşman tarafın arazileri ellerinde bırakıldı ve kendilerinden cizye alındı.¹¹⁸

3.5.5. Samsat ve Çevresinin Fethi

Samsat Hz. Peygamber'in meşhur ashâbından Safvan b. Muattal tarafından fethedilmiştir. Samsat'a, Safvan ile beraber Habib b. Mesleme'nin de gönderildiği kaydedilmiştir. İyâz, Harran halkıyla sulh yaptıktan sonra buradan ayrılıp Samsat'a hareket etti. Burada her iki komutanın da zafer elde ettiklerine şahit oldu. Orada İyâz'ın eliyle sulh gerçekleştirildi ve İyâz daha sonra Ruhâ'ya döndü. Samsat halkı bir müddet sonra sulhu bozunca İyâz üzerlerine tekrar gitmek zorunda kaldı ve gerekli itaati sağladı. Aynı davranışı Ruhâ halkının da yaptığı, İyâz'ın bunların da üzerine gittiği rivayet edilmiştir.¹¹⁹ Halife b. Hayyât, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin de bu sırada Samsat'ta bulunduğunu aktarmıştır.¹²⁰

Safvan b. Muattal, Samsat'taki cihâdıyla meşhur bir sahâbîdir.¹²¹ Burada şehit olduğunu belirten rivayetin yanı sıra onun Muâviye'nin hilafetinin son yıllarına kadar burada yaşadığı şeklinde bir rivayet de vardır.¹²²

3.5.6. Mardin ve Dârâ'nın Fethi

Dârâ, Mardin-Nusaybin güzergahında olup bugün Mardin'e 30 km. mesafededir. Hem Dârâ hem de Mardin bu dönemde iki önemli merkezdir. Dârâ Bizans'ın önemli bir garnizon kenti, Mardin ise önemli bir dini merkez olarak duruyordu.¹²³

İyâzb. Ganm, Ruhâ, Harran ve Samsat'ın fethinden sonra Mardin ve Dârâ civarına yöneldi. Mardin kalesini ele geçirdi ve halkıyla sulh gerçekleştirdi. Aynı şekilde diğer şehir halklarıyla yaptığı gibi buranın sakinleriyle de sulh yaptı.¹²⁴

İyâz, Dârâ ve civarına yöneldiğinde emrindeki adamlarından bazılarını Harran ve Nusaybin üzerine göndermiştir. Bu da muhtemelen kendisinin Harran'dan ayrılmasından dolayı olmuştur.¹²⁵

¹¹⁵ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 256.

¹¹⁶ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 257.

¹¹⁷ Belâzurî, *Fütûh*, s. 110.

¹¹⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 110.

¹¹⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 109-110.

¹²⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77.

¹²¹ Taberî, *Tarih*, 652 (2004), İbn Asâkir, *Tarih*, XXIV, 158-176, XLVII, 278. Hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Azimli, *Safvan b. Muattal*, Adıyaman Belediyesi yayını, 2005.

¹²² Belâzurî, *Fütûh*, s. 114.

¹²³ Hasan Şümeysanî, *Medinetü Mardin minel Fethi'l- Arabi ila sene 1515*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1987, s. 45.

¹²⁴ Belâzurî, *Fütûh*, s. 110;

¹²⁵ Taberî, *Tarih*, s. 652. (2004)

3.5.7. İyâz'ın Dârâ İdarecisine Dayak Atması

Dârâ'nın fethi sırasında İyâz buranın idarecisini kırbaçlamıştı. Bunu duyan sahâbeden Hişâm b. Hâkim, İyâz'a oldukça kızmış ve sert sözler söylemiştir. İyâz onun bu davranışına karşı günlerce sessiz kalmıştır. Bunun üzerine Hiaşm gelip ondan özür dilemiştir. Sonra, "Sen Resûlullâh'ın, insanların ahirette en şiddetli şekilde azap göreceği olanı bu dünyada insanlara azap edendir' sözünü duymadın mı?" deyip onu eleştirmiştir. Daha sonra İyâz söz alıp şunları söylemiştir: "Ey Hişâm, senin duyduğunu biz de duyduk. Gördüğünü biz de gördük. Senin arkadaşlık ettiğine biz de arkadaşlık ettik. Ey Hişâm, sen Resûlullâh (s.a.v)'in, "Kimin bir idareciye söyleyeceği varsa onunla yalnız kalıp söylesin. Söyleyeceğini söyler, o da kabul ya da red eder. Bu durumda sonucuna katlanır." dediğini duymadın mı? Ey Hişâm, sen Allâh'ın idarecisine karşı cüretli davrandın. Allâh'ın sultanının seni öldürmesinden korkmadın mı? Şayet seni öldürseydim bu durumda Allâh'ın sultanının öldürdüğü kimse olurdu."¹²⁶

3.5.8. Nusaybin'in Fethi

Diyarrebîa'nın önemli şehirlerinden olan Nusaybin'in¹²⁷ birkaç defa fethedildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarımızda sahâbeden Abdullah b. Abdullah b. Atban'ın Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından Nusaybin'e gönderildiği bildirilmiştir.¹²⁸ Cezire'ye gönderilme amacı buradan diğer bölgelere gidecek olan desteğe engel olmaktı. Bu yüzden Nusaybin üzerine sevk edildi. İyâz da bu sırada Cezire'de fetihlerle görevlendirilmişti. Bölgedeki komutanlar bir araya geldiğinde başkomutan İyâz olacaktı.¹²⁹

Abdullah, Musul üzerinden Nusaybin'e gelmiş ve burada düşman tarafla anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmanın daha önce Rakka halkıyla yapılan anlaşmanın aynısı olduğu belirtilmiştir.¹³⁰ Abdullah'ın Nusaybin'e gelişinden başka Ebû Mûsâ' el-Eş'arî'nin Nusaybin'e komutan olarak atandığı aktarılmıştır. İyâz, Ruhâ ve Harran halkıyla musalaha yaptıktan sonra Ebû Mûsâ'yı Nusaybin'e göndermiştir. Ebû Mûsâ burayı hicri 19 senesinde fethetmiştir.¹³¹ Nusaybin, muhtemelen halkın anlaşmaya sadık kalmamalarından dolayı ikinci kez fethedilmek zorunda kalmıştır. İlk İslâmî fetihlerde ikinci kez fethedilen çok sayıda yerin olduğu bilinmektedir.

3.5.9. Diyarbakır'ın Fethi

Diyarbakır'ın fethine İyâz'ın yanında Hâlid b. Velid gibi büyük komutanların da iştirak ettiğini görmekteyiz. Cezire'deki İslâm ordusu Ruhâ, Harran ve Dârâ gibi önemli merkezlerin fethinden sonra Diyarbakır'a yöneldi. Diyarbakır ve çevresinde önemli zaferler elde etti ve ahaliyi cizyeye bağladı. Şehrin merkezini barış yoluyla çevre yerleri ise savaş yoluyla ele geçirdi. Burada yaptığı sulh, Ruhâ halkıyla yaptığı sulhun aynısı oldu.¹³²

Diyarbakır'ın fethi sırasında Müslümanların gizli bir geçitten iç kaleye geçtikleri ve bu geçişi gerçekleştirenlerin içinde çok sayıda sahâbî olduğu bildirilmiştir.¹³³

Halife b. Hayyât, İyâz'ın bölgedeki fetihlerinde dair Cezireli yaşlı bir adamdan şunları aktarmıştır: "İyâz b. Ganm bu bölge ve çevresiyle musalaha yapan kimsedir. Ahalisine de bir yazı yazdı. Şu anda dahi bu yazı onların ellerinde olup İyâz'ın adını taşımaktadır."¹³⁴ Bu ifadeden anlaşıldığına göre Cezire bölgesinin fatihi İyâz b. Ganm'dır ve asırlar sonra dahi insanlar bunu unutmamış ve bölgeye dair hep onun adını zikretmişlerdir Diyarbakır'ın fethi de diğer bölgelerin fethi gibi kolay olmuş ve bu dönemde Müslümanlara karşı ciddi bir mukavemet gösterecek bir otoritenin olmadığı tespit edilmiştir.¹³⁵

¹²⁶ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 267.

¹²⁷ Yakût, *Mu'cem*, II, 134.

¹²⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 800 (2004).

¹²⁹ Taberî, *Tarih*, s. 652 (2004).

¹³⁰ Taberî, *Tarih*, s. 653 (2004).

¹³¹ Taberî, *Tarih*, s. 652 (2004).

¹³² Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77. Belâzurî, *Fütûh*, s. 110.

¹³³ Geniş bilgi için bk. Karan, *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, s. 147.

¹³⁴ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77.

¹³⁵ Karan, *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, s. 143.

3.5.10. Bitlis ve Civarının Fethi

İyâz b. Ganm Cezire’de gerçekleştirdiği fetihlerle yetinmemiş daha yukarı bölgelere de hareket etmiştir. Rivayetlere göre Bitlis ve daha yukarı bölgelere giderek birçok yerin fethini gerçekleştirmiştir.¹³⁶

3.5.11. Habur’un Fethi

İyâz b. Ganm, Habur’un fethi için Meysere b. Mesrûk el-Absî’yi görevlendirdi. Onun emrine bin asker vererek o dönemde bir vilayet olan Habur’a sevketti. Meysere harekete geçerek yolda bazı merkezleri fethetmiş ve daha sonra Habur’a ulaşmıştır. Burayı fethettikten sonra elde ettiği ganimetleri İyâz’a göndermiş ve bölge ahalisiyle anlaşma yaparak onları cizyeye bağlamıştır.¹³⁷

3.5.12. Kırkısyâ’nın Fethi

Kırkısyâ, Habur’a yakın bir belde olup¹³⁸ Meysere tarafından fethedildi. Burada kaleye sığınmış olan düşmanla savaştı. Her iki taraftan da ölenler oldu. Neticede Meysere şehri ele geçirmeye muvaffak oldu. Kadın, çocuk ve kölelerden oluşan çok sayıda kimseyi esir aldı. Sonra onları serbest bırakarak bunun karşılığında kendilerinden üç bin dinar fidye aldı. Bölge halkını cizyeye bağladıktan sonra İyâz’ın yanına döndü. Elde ettiği ganimetleri İyâz’a teslim etti. Bu sırada İyâz Nusaybin civarındaydı.¹³⁹

3.5.13. Musul’un Fethi

Hız. Ömer, Musul’un fethi için İyâz’ı görevlendirdi. İyâz burayı fethedip şehre vali olarak Utbe b. Farkad’ı bıraktı. Burada iki kalenin bulunduğu ve Farkad’ın birisinin idaresini üstlendiği belirtilmiştir. İyâz, Musul’un çevresini savaş yoluyla, kaleyi ise barış yoluyla ele geçirmiştir. Bölgenin fethi 18 senesinde gerçekleşmiştir.¹⁴⁰

Görüldüğü üzere İyâz’ın bölgeye gelmesinden sonra yaklaşık bir yıl kadar süren fetihlerle Anadolu’nun güneydoğusu İslâm’ın hakimiyetine girmiştir. Ruhâ, Rakka ve Harran’ın fethinden sonra bölgedeki şehirler birer birer alınmış, Âmid (Diyarbakır), Meyyafârikîn (Silvan), Serûc (Suruç), Re’su’l-Ayn (Ceylanpınar), Sümeysat (Samsat), Nusaybin, Bitlis ve Ahlat şehirleri fethedilip halkı cizyeye bağlanmıştır. Kaynaklarda Cezire bölgesinin şehirlerinin sulh, arazilerinin ise savaş yoluyla fethedildiği kaydedilmiştir.¹⁴¹

Müslümanlar, fetihler sırasında düşman kalelerine yaklaştıklarında tekbir ve tehlil getirmişler, Allâh’ın adını yüceltme duygusu ve heyecanı ile harekete geçmişlerdir.¹⁴² Savaşlırlar sırasında da Enfal ve Nûr sûresini okumuşlardır.¹⁴³ Bunu yaparak bir an dahi olsun Allâh’ı hatırlamaktan geri durmamışlar ve savaşların zorlu anlarında Allâh’a daha fazla iltica etmişlerdir.

4. İyâz’la Beraber Cezire’nin Fethine İştirak Eden Sahâbîler

İyâz’la beraber başka sahabilerin de Cezire fethine iştirak ettiğini görmekteyiz. Bu sahâbîlerden bazıının komutan olarak tayin edildikleri bilinmektedir. Bu dönemde bir kimsenin bir şehir ya da kasabaya komutan olarak atanması o yerin valisi olma anlamına da geliyordu. İyâz burada bulunduğu dönemde çok sayıda kimseyi komutan olarak atamış ve şehirlerin onların eliyle fethedilmesini temin etmiştir.

Hâlid b. Velid. Suriye fetihlerinin tamamlanmasından sonra Hâlid b. Velid, İyâz’ın yanında Cezire fetihlerine iştirak etmiş, üstün savaş tecrübesini bölgedeki fetihler için de kullanmıştır. İyâz’la birlikte hareket etmiş, Diyarbakır’ın fethinde üstün başarı göstermiştir.

¹³⁶ Belâzurî, *Fütûh*, s. 110.

¹³⁷ İbn A’sem, *Fütûh*, I, 257.

¹³⁸ Yakût, *Mu’cem*, IV, 328.

¹³⁹ İbn A’sem, *Fütûh*, I, 258.

¹⁴⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77.

¹⁴¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 111. Ayrıca bk. Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77; Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Tarihu fütûh’i’l-Cezire ve’l-Habur ve Diyâr-ı Bekir ve’l-Irak*, nşr: Abdulaziz Feyyaz Harfûş, Dimaşk: Daru’l-Beşair 1996, s. 8.

¹⁴² Belâzurî, *Fütûh*, s. 84; İbn A’sem, *Fütûh*, I, 251; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 491-2.

¹⁴³ Taberî, IV, 59. İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 555.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî. Ebû Mûsâ'nın Nusaybin'e komutan olarak atıldığı bilinmektedir. İyâz, Ruhâ ve Harran halkıyla musalaha yaptıktan sonra Ebû Mûsâ'yı Nusaybin'e göndermiştir. Ebû Mûsâ burayı hicri 19 senesinde fethetmiştir.¹⁴⁴ Halife b. Hayyât'ın eserinde ise şu rivayete rastlamaktayız: "Ebû Ubeyde, İyâz b. Ganm el-Fihrî'yi Cezire'nin fethi için görevlendirdi. İyâz, Ebû Mûsâ ile birlikte Harran, Nusaybin ve daha başka şehirleri savaş yoluyla fethetti.¹⁴⁵" İbnü'l-Esir, Ebu Musâ'nın, Sa'd b. Ebu Vakkas tarafından İyâz'ala gönderilen orduda bulunmasına vurgu yapmış ve bu durumu önemsemiştir.¹⁴⁶ Bu dönemde Nusaybin'de gayet sağlam bir kalenin bulunduğu ve dört kapsının olduğu bilinmektedir. Fetih sırasında halk kaleye sığınmış ve İslam ordusunu oldukça uğraştırmıştır.¹⁴⁷

Huzeyfe b. Yemân el-Absî. Yermük savaşına ve Dımaşk'ın fethine katılmış, Dımaşk'ın fethini Hz. Ömer'e haber vermekle görevlendirilmiştir. Cezire fetihlerinde bulunmuş, bir müddet Nusaybin'de kalmıştır. Daha sonra Sûriye'den ayrılarak Irak fetihlerine iştirak etmiştir.¹⁴⁸

Osman b. Ebu'l-Âs. İyâz, Osman b. Ebu'l-Âs'ı da Ermeniye¹⁴⁹ bölgesinin fethi için görevlendirdi.¹⁵⁰ Osman, Ermeniye bölgesiyle musalaha yaptı. Buna göre her ev Müslümanlara yıllık bir dinar cizye ödeyecekti.¹⁵¹

Hişâm b. Hâkim. Dârâ'nın fethine katıldığı bilinmektedir.¹⁵² Muhtemelen Cezire bögesinde daha birçok yerin fethine iştirak etmiştir.

Habib b. Mesleme. Hz. Ömer, onu Cezire bölgesinin Arap olmayan kesimlerine karşı savaşması ve bunların buldukları bölgeleri fethetmesi için görevlendirmiştir.¹⁵³ Buna göre Cezire'de Arapların yanı sıra Arap olmayan (Acem) ırklar da yaşamaktadır. Bunlar Süryaniler,¹⁵⁴ Kürtler,¹⁵⁵ ve Ermenilerden oluşmuştur. Ermeni ve Süryaniler Hıristiyanlık dinine mensup idiler.¹⁵⁶

Safvan b. Muattal. İlk Müslümanlardan olup Hz. Peygamber'in yanında gazvelere iştirak etmiş, Sûriye fetihleri esnasında bölgeye gelmiş, daha Cezire'deki fetihlere katılmış ve Ruhâ'nın (Şanlıurfa) batısında bulunan Sümaysat'ta (Samsat)¹⁵⁷ 19 (640) senesinde altmış yaşlarında şehid düşmüştür. Burada medfunur.¹⁵⁸ Bir rivayete göre de Samsat'a yerleşen Safvan b. Muattal, Muâviye'nin hilafetinin son yıllarında vefat etmiştir.¹⁵⁹

Muâviye b. Ebû Süfyan. Muâviye daha çok Suriye'deki fetihlerde meşhur olmuştur. Fetihler sırasında Suriye'de valilik yapmış ve üstün başarılar göstermiştir. Bir rivayette Muâviye b. Ebû Süfyan'ın, Habib b. Mesleme ve Safvan b. Muattal ile birlikte Samsat'a gelip savaştığı bildirilmiştir.¹⁶⁰

Abdullah b. Abdullah b. Atban. Abdullah da İyâz'ın bölgede fetihler gerçekleştiren komutanlarından.¹⁶¹ Kaynaklarımızda onun Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından Nusaybin'e gönderildiği bildirilmiştir.¹⁶² Nusaybin, daha önce Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından fethedilmiştir. Muhtemelen anlaşmalarını bozmuş olmalarından dolayıdır ki Abdullah onlarla savaşmış ve tekrar anlaşma yapma yoluna

¹⁴⁴ Taberî, *Tarih*, s. 652 (2004).

¹⁴⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 77.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, II, 492.

¹⁴⁷ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 258.

¹⁴⁸ Bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 141; İbn Asâkir, *Tarih*, XII, 259, 300; Nevevî, *Tehzibü'l-esmâ*, I, 153.

¹⁴⁹ Ermeniye, bu dönemde Büyük Ermeniye (Ahlat ve çevresi) ve Küçük Ermeniye (Tiflis ve çevresi) olarak iki bölgeye ayrılmaktadır. Bk. Yakût, *Mu'cem*, I, 160. Buna göre Osman b. el-As, bugünkü Ahlat ilçesi ve çevresini fethetmişti.

¹⁵⁰ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 278.

¹⁵¹ İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 278.

¹⁵² İbn Asâkir, *Tarih*, XLVII, 267.

¹⁵³ Taberî, *Tarih*, s. 653 (2004), İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, II, s. 492.

¹⁵⁴ Bozkurt, *İyâz*, s. 56. Yakup Tahincioğlu, *Süryaniler*, Butik Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 181.

¹⁵⁵ Lazarev M.S. ve dğr. *Kürdistan Tarihi*, Rusçadan çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları 2001, s. 30.

¹⁵⁶ Bozkurt, *İyâz*, s. 58.

¹⁵⁷ Adıyaman ilimizin ilçesidir.

¹⁵⁸ İbn Asâkir, *Tarih*, XXIV, 158-176. İbn Kesir, *el-Bidaye*, I, 1071 (2004).

¹⁵⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 114.

¹⁶⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 114.

¹⁶¹ Taberî, *Tarih*, s. 653 (2004).

¹⁶² İbn Hacer, *el-İsâbe*, 800 (2004).

gitmiştir. Abdullah'ın burada yaptığı anlaşmanın daha önce Rakka halkıyla yapılan anlaşmanın aynısı olduğu belirtilmiştir.¹⁶³

5. Süheyl b. Adî ve Cezire Halkının Tehdid Edilmesi

Cezire'deki fetihler başlamadan önce bölgede Fırat nehri kenarında konaklayan Süheyl b. Amr burada bölge halkına seslenerek, "Siz savaştığımız şu iki bölge (Şâm ve Irak) arasında bulunuyorsunuz. Bunlarla işimizi halledince sıra size gelecektir. Muhtemelen böyle bir tehdit ahaliyi korkutmuş ve onların sulhe yaşanmasında önemli bir unsur olmuştur. Bu yüzdendir ki Taberî, Cezire'deki fetihlerin civar yerlerdeki fetihlere nazaran daha kolay şekilde gerçekleştiğini rivayet etmiştir.¹⁶⁴ Süheyl'in böyle bir duruma iten sebep İslâm ordularının çeşitli cephelerde düşmanla savaşmak için gruplara ayrılmış olması, Irak ve Sûriye cephesi dışında Müslümanların işini zorlaştıracak üçüncü bir cephenin açılmasını engellemek içindir. Bu dönemde Irak ve Sûriye cephesinde savaşan Müslüman ordular zaman zaman asker azlığından dolayı ordularını bölmek ve destek birlikleri göndermek zorunda kalıyorlardı. Sûriye bölgesinde bazen zorlu anlar yaşanmış, ordular hızlı bir şekilde bir şehirden diğerine ani asker sevkiyatı ve destek birlikleri göndermek zorunda kalmışlardır. Bazı şehir halklarının sulh şartlarına itaat etmemesinden dolayı oraları ikinci bir sefer kuşma, göz dağı verme ve yapılan anlaşmalara bağlılığı sağlama amacıyla ordular sevk edilmiştir. Mesela Ruhâ ve Samsat'a Müslümanlar ikinci kez asker sevk etmek zorunda kalmışlardır.¹⁶⁵

Süheyl, bu tehdidiyle Cezire'deki yerli halkın Suriye'deki Bizans ordularına destek vermesini engellemeyi düşünmüştür. Nitekim Irak bölgesinden Müslümanlara destek vermek amacıyla bir ordunun geldiğini duyan Cezire halkı, Hıms'taki Bizans birliklerine destek vermekten çekinmiş ve şehirlerinden ayrılmış, Rumları yalnız bırakmışlardır.¹⁶⁶ Bilindiği üzere Hâlid b. Velid emrindeki birliğiyle Suriye'deki Müslümanlara destek için gelmişti.

6. Büsr b. Ertat ve İyâz b. Ganm Arasındaki Tartışma

Ruhâ ve Rakka'nın fethinden sonra İyâz'a yardım amacıyla bin kişilik bir orduyla gönderilen Büsr ile İyâz arasında ganimet meselesi konusunda bir tartışma yaşanmıştır. Bölgeye Yezid b. Ebû Süfyan tarafından Şâm'dan gönderilen Büsr, Cezire'ye varınca İyâz'a, kendilerinin de ganimete ortak olduklarını söylemesi üzerine İyâz, Ruhâ ve Rakka fetihlerinde elde edilen ganimetleri dağıttığını ve bunlarda haklarının olmadığını, fakat bundan sonra gerçekleşecek olan fetihlerde kendilerini ganimete ortak edeceğini belirtti. Fakat Büsr, bunu kabul etmedi ve geri döndü. Bu meseleyi Yezid b. Ebû Süfyan'a bildirdi. Neticede mesele Halife Hz. Ömer'e kadar ulaştı. Hz. Ömer, Yezid'e, İyâz'ın yaptıklarından dolayı baskıya uğramamasını, zorda bırakılmamasını ve onun Müslümanlar arasında ihtirama şayan bir yerinin olduğunu belirtti.¹⁶⁷ Daha sonra Hz. Ömer İyâz'a bir mektup yazar. Kendisine gönderilen yardım ordusunun Müslümanların düşman tarafa korku salması, yıldırılmaları ve itaat altına alınmaları için gönderildiğini, fakat kendisinin bu orduyu neden geri saldırdığını anlayamadığını söyler. İyâz da yazdığı cevabi mektubunda meseleyi, onların Ruhâ ve Rakka ganimetlerinde paylarının olmadığını bundan sonra gerçekleşecek olan fetihlerde ganimetlerde ortak olacaklarını, onun geri gönderilmesini de ortaya herhangi bir inatlaşma çıkmaması ve çıktığı taktirede bunun askerler üzerinde bir olumsuzluğa neden olacağı şeklindeki açıklamalarıyla izah eder. Bundan dolayı Büsr'den özür dileyip kendisini geri gönderdiğini belirtir. Hz. Ömer İyâz'ın yaptığının doğru olduğunu bildirir ve ona dua eder. Kendisinin hayatta olduğu müddetçe görevde kalacağını, kendisinden sonra gelen halifeye de kendisini değiştirmemesi konusunda tavsiyede bulunacağını ve cihâdına devam etmesini söy-

¹⁶³ Taberî, *Tarih*, s. 653 (2004).

¹⁶⁴ Taberî, *Tarih*, s. 653 (2004). Çağdaş araştırmacılar da aynı kanaate varmışlardır. Gerçekten de İslâm fetihleri içinde en kolay ve en kısa zamanda gerçekleşen fetihler Cezire bölgesi fetihleri olmuştur. Bu husus İslâm tarihçileri tarafından ittifakla nakledilmiş ve müsteşrikler tarafından da böyle kabul edilmiştir. Bk. Karan, *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, s. 122.

¹⁶⁵ Belâzurî, *Fütûh*, s. 109-110.

¹⁶⁶ Taberî, *Tarih*, s. 652 (2004).

¹⁶⁷ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 254.

ler.¹⁶⁸ Hz. Ömer'in mektubunu alan İyâz, Allâh'a hamd ettikten sonra Allâh'tan, Hz. Ömer'den sonra bir gün dahi olsa yaşamak istemediği şekilde bir temennide bulunur.¹⁶⁹

Sonuç

İyaz Cezire bölgesinin fatihi olarak tanınmıştır. Bu bölgede başta Urfa ve çevresi olmak üzere bir çok yerin fethini gerçekleştirmiş büyük bir komutandır. Bölgede kaldığı bir yıl içerisinde komutanlığını başarıyla yürütmüş ve etrafında kümelenmiş olan meşhur komutanları sevk idare etmede büyük gayret göstermiştir. Onun komutası altında Halid b. Velid, Ebu Musa el-Eş'ari ve Huzeyfe b. el-Yeman gibi sahabeler bulunmuştur.

O, sade bir hayat yaşayan bir komutan olmuştur. Zaman zaman lükse kaçtığına dair haberler yayılınca ve kendi başına hareket ettiği işitilince halife Hz. Ömer tarafından ikaz edilmiş ve gerektiğinde cezalandırılmıştır. Yaşadığı hayatla çevresindeki insanları etkileyen İyaz geride dünyalık olarak pek bir şey bırakmamıştır. Hayatı cihadla geçen bu komutan sahabi, Resûlullah (s.a.v)'den iki hadis rivayet etmiştir.

Bibliyografya

- Abdulgani Efendi, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, nşr: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları 2004.
- Arif, el-Arif, *el-Mufasssal fi tarihi'l-Kudüs*, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye 2005.
- Azimli, Mehmet, *Safvan b. Muattal*, Adıyaman Belediyesi yayını, 2005.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fütûhü'l-büldan*, neşr: Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye 2000, çev. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2002.
- Bozkurt, Abdülbaki, *el-Cezire Fatihî İyaz bin Çanem ve Mardin'in İslamlaşması*, Danışman: Hasan Bahar, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara: TTK, 2002.
- Çubukçu, Asri, "İyâz b. Ganm", *DİA*, XXIII, 498.
- Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim (182/798), *Kitabü'l-harâc*, çev. Müderriszâde Muhammed Atâullah Efendi, Kahire 1397, sadeleştiren: İsmail Karakaya, Ankara 1982.
- el-Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000), *Ahsenü't-tekâsîm fi me'rifeti'l-ekâlîm*, Londra: Brill Matbaası 1967.
- Fayda, *Hâlid b. Velid*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Halebî, Muhammed Ragıb b. Mahmud et-Tabbâh (1951), *İ'lâmü'n-nübelâ bi tarihi Halebi's-şehbâ*, Halep: el-Matbaatü'l-İlmiyye 1923.
- Halife b. Hayyât, *Tarih*, thk: Süheyl Zekkar, Beyrut, Daru'l-Fikr 1993.
- İbn A'sem el-Kûfî, *Fütûh*, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Daru'l-Fikr 1992.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan (571/1170), *Tarihu medineti Dımaşk*, I-LXXX, nşr. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Garamel-Amravî, Beyrut: Daru'l-Fikr 1995-1998.
- İbn Hacer, Şihabuddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *el-İsabe fi temyizi'sahâbe*, Lübnan, Beytu'l-Efkari'd-Devliyye, 2004.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd (456/1064), *Cevâmiu's-sîre*, çev. M. Salih Arı, İstanbul: Çıra Yayınları 2004.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer, (774/1372), *e-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XX, Beyrut: Daru Hicr, 1997.
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: 1968.
- İbn Şeddad, İzzuddin Muhammed b. Ali b. İbrahim (ö. 684/1285), *el-A'laku'l-hatire fi zikri umerâi's-Şâm ve'l-Cezire*, nşr. Yahya Zekerıyya Abbare, Dımaşk: Menşuratu Vezareti's-Sekafe 1991.

¹⁶⁸ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 255.

¹⁶⁹ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 255.

- İbnü'l-Adim, Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ömer b. Ahmed (660/1262), *Zübdetü'l-Haleb min tarihi'l-Haleb*, I-III, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddin Ebu'l-Ferec, (579/1201) *Sıfâtü's-safve*, nşr. Mahmud Fahûrî, Beyrut: Daru'l-Maarif 1979.
- İbnü'l-İmad, Şihabuddin Ebu'l-Felah Abdurrahman b. Ahmed (1679), *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, nşr. Abdulkadir el-Arnâût-Mahmûd el-Arnâût, Beyrut: Daru İbn Kesir 1986, I, 172.
- İbnü'l-Esir, İzzüddin (630/1236), *el-Kâmil fi't-tarih*, nşr. C. J. Tonberg, Beyrut: 1979.
-, Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe, y.y. 1970.
- Karan, Cuma, *Diyâr-ı Bekir ve Müslümanlarca Fethi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- Lazarev, M.S. ve dğr. *Kürdistan Tarihi*, Rusça'dan çev. İbrahim Kale, Avesta Yayınları 2001.
- M. Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, Dımaşk: Mektebetü'n-Nur, 1983.
- Nevevî, Ebû Zekerriya Muhyiddin b. Şeref (676/1277), *Tehzibü'l-esmâ ve'l-lügât*, Beyrut trz.
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Müdd" *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay. İstanbul 1993.
- Şeşen, Ramazan, "Cezire", *DİA*, VII, 509-11.
- Şümeysanî, Hasan, *Medinetü Mardin minel Fethi'l-Arabi ila sene 1515*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1987.
- Taberi, Cerir b. Muhammed, *Tarihu Taberi*, Daru'l-Efkar ed-Devliyye, Ürdün 2004.
- Tahincioğlu, Yakup, *Süryaniler*, Butik Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Tarihu fütûhi'l-Cezire ve'l-Habûr ve Diyâr-ı Bekir ve'l-Irak*, nşr: Abdulaziz Feyyaz Harfûş, Dımaşk: Daru'l-Beşair 1996.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih (284/897), *Tarih*, Beyrut trz.
- Yakut el-Hamevî, (626/1229), *Mu'cemü'l-büldan*, nşr. Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut ts.
- Yâzîcî, Talip, "Halep", *DİA*, XV, 240.
- Yiğit, İsmail, "Kuruluşundan Mervaniler Dönemine Kadar Cizre" *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, Yayına haz. M. Said Özelvarlı, İstanbul 1999.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut, Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye: 2004.
-, *Tarihu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, I-XL, nşr. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut: Daru İbn Kesir 1997.
- Ziyade, Nekûlâ, "et-Tatavvuru'l-İdârî li Bilâdi's-Şâm beyne Bizanta ve'l-Arab", *el-Mü'temerü'd-düvelî er-Râbi' li tarihi bilâdi's-Şâm*, 15-19 Aralık 1985, Editör: Muhammed Adnan Bahî, Muhammed Asfûr, Amman 1986.

HAMDANİLER (905–1004) DÖNEMİNDE HARRAN

Edip AKYOL*

Giriş

Musul ve Halep civarında hüküm sürmüş olan bir hanedan olup adını büyük Tağlib kabilesine¹ mensup Hamdan b. Hamdun et-Tağlibî'ye nispet edilir. Hamdaniler Arap Tağlib kabilesinden², kuzey Arapları Adnaniler'e dayandırılır.³

Bölgenin tarihinde önemli rol oynayan Hamdânîler, Arapların en büyük kabilelerinden Rebîa'nın Tağlib koluna mensuptur.⁴ İslâmiyet'ten önce Hıristiyan (İslam'ın ilk döneminde bu dinlerini korumuşlardı ve asrın sonuna kadar Hıristiyan olarak kalmışlardı) olan Tağlibîler Tihâme'den kuzeye göç etmiş, sonraları kendi adlarını alan Diyârîrebîa ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi. Tağliboğulları sağlam, kuvvetli ve sayıca çoktular.⁵ Cahiliye döneminde büyük bir etkiye sahiptiler. Bilakis Tebrizi onlar için: "Eğer İslam zuhur etmemiş olsaydı Tağliboğulları Arapları tedirgin eder onların başlarını ağrıttırlardı."⁶ Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan kabile daha sonra Müslüman olmuştur.⁷

Hamdaniler, Abbasî halifeleri Mutezz, Muhtedî ve Mutemid dönemlerinde, 886'dan 892'ye kadar, hem siyasi hem de el-Cezire'ye hâkim olan Haricîlerle mücadele etmişlerdir.⁸ Hamdânîler tampon bölgede yaşayan bir topluluk olmalarından dolayı bazen Abbasîler'in yanında yer alarak Haricîler'e karşı mücadele etmişler, bazen de bunun tam aksine Haricîler ile ittifak kurup Abbasî devletine karşı gelmişlerdir.⁹ Hamdan sonrasında çocukları Ebü'l-Heyca Abdullah b. Hamdan ve kardeşi Hüseyin b. Hamdan Abbasî merkezî idarenin zayıfladığı dönemlerde devlet üzerinde önemli etkilerde bulundular. Haricîler ile olan mücadelelerde ve bölgesel ayaklanmaların bastırılmasında önemli katkılarda bulundular. Tolunoğulları'nın ortadan

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları, edip4708@hotmail.com

¹ Arapların büyük kabilelerinden biri olan Rabia'nın Tağlib kabilesi İslamiyet'ten önce Hıristiyan olup Thame'den kuzeye göç etmiş sonraları kendi adlarını alan Diyar-ı Rebia ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi. Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan bu kabile daha sonra Müslüman olmuştur. Bkz. Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, İstanbul 2008, s. 83- 90; N. Ünal Karaaslan, "Hamdanîler", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 446.

² Tağlib kabilesinin atası Disar olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Tağlip kelimesi Disar'ın babası oğluna sürekli "tağlip" yani "galip geleceksin" temennisinde bulunması, Disar ve çocuklarının halk arasında bu kavramın adlandırılmasına neden olmuştur. Bkz. Ali b. Zafer el- Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdaniyye*, çev. Mehmet Akbaş, İstanbul 2011; H. Kindermann, "Tağlip", *İA*, XI, 620; Ömer Tokuş, *Hamdaniler (Siyasi, Sosyal ve İlmi-Kültürel Hayat)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006, s. 7.

³ Bkz. el-Ezdi, Ali b. Zafer, *Hamdaniler*, (thk. Temime Ravvaf); (çev. Mehmet Akbaş), İstanbul-2011, s. 19-20; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri, Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara-1996, c. 1, s. 458

⁴ Şihâbeddin Ahmed İbn Abdülvahhab en-Nuveyrî, *Nihayetü'l-Arab fi Fünunu'l-Edeb*, trz., 123; Faysal Sâmîr, *Ed-Devletü'l-Hamdâniyye fi Maovsil ve Haleb*, Bağdat 1970, I/38; ed-Dineverî, a.g.e., s. 86; Yusuf el-İŞ, *Tarihi Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Beyrut, trz., s. 199; Reşid Abdullah el Cümeylî, *Dirâsâtu fi Târihi'l-Abbâsiyye*, Bağdat, 1984, s. 273.

⁵ Emine Baytâr, *Mevâkifü'l-Umerâü'l-Arab*, bs.y., trz., s. 171.

⁶ El-İŞ, *Tarih*, s. 199.

⁷ Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hamdânîler", *DİA*, İstanbul, 1997, XV/446.

⁸ M. Canard, 2002, *Historie de la Dynastie des H' amdanides*, s. 291.

⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 387.

kaldırılmasında (905), hanedan arasındaki iktidar çekişmelerinde, Abbasî yönetim anlayışına karşı ayrılıkçı iddiaları olan Karmatîlerin püskürtülmesinde katkı sundular. Hamdani hanedanı özellikle Hüseyin b. Hamdan'ın 918 yılında hapiste öldürülmesi gibi, çok ağır bir bedel ile ödemişlerdir.¹⁰ Bu dönemde Abbasî halifelerinin Hamdanoğlu ailesinden istifade ettikleri görülmektedir. Halife Muktedir 926 senesinde Ebü'l-Heyca'yı Musul, Karda, Bazedba ve çevrelerinin haraç ve yönetimlerine tayin etmiştir.¹¹ Ebü'l-Heyca söz konusu bölgede Karmatîler'e karşı mücadelelerde bulunarak önemli başarılar elde etti. Ebü'l-Heyca, Karmatîler ile yapmış olduğu mücadelelerdeki başarısından ötürü "muharebeler babası" olarak anılmaya başlandı.¹² Ebü'l-Heyca Abdullah b. Hamdan, Hamdanî devletinin asıl kurucusu olarak kabul edilir.¹³ Ebü'l-Heyca'nın, 929 senesinde, ölümünden sonra Hamdanî ailesi Ebü'l-Heyca'nın çocukları tarafından yönetilmeye başlandı. Ebü'l-Heyca'nın çocukları Seyfuddevle Ali (944-967) ve Nasıruddevle Hasan'ın (929-967) devleti, iki şube halinde idare ettikleri görülmektedir. Seyfuddevle Ali, Halep'e hâkim olarak yönünü gaza ve cihat amaçlı daha çok el-Cezire ve çevresine çevirirken¹⁴, Musul'a hâkim olan Nasıruddevle ise yönünü Bağdat'a çevirerek buradaki siyâsî gelişmeler üzerinde siyaset üretmeye başladı.¹⁵

Hamdaniler Döneminde Harran

Harran, İslâm tarih ve coğrafyacılarının Cezîre olarak isimlendirdikleri bölgede yer alır. Buraya Cezîre adı, Fırat ile Dicle arasında bulunmasından dolayı bir ada görünümünde olması sebebiyle verilmiştir.¹⁶ Cezîre, Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağlaması nedeniyle tarihî ve stratejik öneme sahip olup, günümüzde bölgenin kuzey yarısı Türkiye, güney yarısı ise Suriye ile Irak'ın sınırları içinde kalmıştır.¹⁷

el-Cezîre, İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin başlarında buraya yerleşen Arap kabilelerine göre Diyârimudar, Diyârrebîa ve Diyârbekir adıyla üç bölgeye ayrıldı. Bunlardan Urfa, Harran, Rakka (Suriye), Samsat, Karkîsiyâ, Suruç ve Re'sül'ayn gibi merkezlerin yer aldığı, Diyârimudar, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde ticarî ve askerî sebeplerle önem kazanarak bazan el-Cezîre'den ayrı tutulup müstakil olarak yönetildi. Zaman zaman coğrafi sınırları değişikliğe uğrayan bölgenin Kudâme b. Ca'fer'in belirttiğine göre geliri 6 milyon dirheme ulaşıyordu.¹⁸

IX. yüzyılın sonlarına doğru Halep ve Musul'un bölgedeki ehemmiyeti artınca Harran eski önemini kaybetti. X. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'nın Bizans hâkimiyetine girmesi üzerine Harran'ın nüfuz alanı daraldı. Bu sırada 937 yılından itibaren Harran Hamdânîler'in idaresine geçti ve 959'da Hamdânî Hükümdarı Seyfuddevle'ye bağlandı.¹⁹

Halep Hamdaniler'in hâkimiyet sahası Malatya, Diyarbakır hatta Van gölünün yakınlarında bulunan Ahlât'a kadar olan bölgeyi kapsar. Halep dışında Antakya, Hama, Hums, Tedmür, Kinnesrin, Azaz, Kefer-

¹⁰ C. Canard, "Hamdanids", EI², c. III, Brill, Leiden 1971, s. 126-131; agm., Recueil De Textes Relatifs A L'émir Sayf Al Daula Le Hamdanide Avec Annonations, Alger 1934, s. 170; N. Ü. Karaarslan, "Hamdaniler", DİA, c. XV, İstanbul 1997, s. 446-447; J. R. Bikhazi, "Hamdanids", Dictionary of the Middle Ages, c. VI, New York 1989, s. 83-86. . H.T. Weir, "Hüseyin", İA, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 641.

¹¹ İbnü'l-Esir, 1991, VIII, s. 140.

¹² H. D. Yıldız, "Abdullah b. Hamdan", DİA, I, s. 103.

¹³ M. Th. Houtsma, "Abdullah", İA, I, s. 32.

¹⁴ H. Bowen, "Nasıruddevle", İA, IX, s. 97.

¹⁵ F. İşıltan, "Seyfuddevle", İA, X, s. 536.

¹⁶ İstahrî, Ebü İshak İbrahim b. Muhammed, Kitabu Mesâliki'l-Memâlik, Leiden 1967, s. 71; İbn Havkal, Ebu'l-Kâsim Muhammed b. Havkal, Siretü'l-Arz, Leiden 1967, s. 207-209; Kazvînî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd, Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrut ts., (Dâru's-Sâdır), s. 351; Yâkût elHamevî, Şihâbuddin Yakut b. Abdullah, Mu'cemu'l-Buldân, I-V, Beyrut 1975, II, 134.

¹⁷ Yâkût el-Hamevî, II, 235; Ayrıca bk. Şeşen, Ramazan, "Cezîre", DİA, VII, 509.

¹⁸ el-Harâc, s. 177.

¹⁹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, MUDAR (Benî Mudar), DİA, yıl: 2005, cilt: 30, sayfa: 359; Ramazan Şeşen, HARRAN, DİA, yıl: 1997, cilt: 16, sayfa: 238.

tab, Dülük, Tel Başer, Sermin, Balis, Menbiç, Lazkiye, Tartus, Rakka, Adana, Maraş, Harran, Hısn-ı Mansur, Rum Kale ile Fırat ve Dicle kıyısında kalan yerlerdir.²⁰

Kutsal Mendilin Bizanslıların Eline Geçmesi

Rusları Boğaziçi kenarında yendikten sonra Ioannes Kurkuas Mezopotamya'daki teşebbüslerini yeniden ele almak üzere tekrar doğuya dönebilirdi. Hızlı bir şekilde Martyropolis (Meyyafarikin, şimdiki Silvan), Amida (Diyarbakir), Dârâ ve Nisibis (Nusaybin)'i zapt ettikten sonra (332/943), Hıristiyan kutsal emanetlerin en büyüklerinden birisinin, Abgar efsanesiyle şöhret kazanmış Hz. İsa'nın mucize yaratan tasvirinin²¹, muhafaza edildiği Edessa (Urfa) üzerine yürüdü. Şiddetli bir kuşatma şehir ahalisini, "insan eliyle yapılmış" *Mandilion*'u Bizans kumandanına teslim etmeye zorladı. 200 Müslüman esirin serbest bırakılması ve gelecekte kente saldırılmaması karşılığında yapılan anlaşma ile mendil Bizanslılar'a teslim edilir ve bu kutsal emanet Bizans'a (İstanbul) götürülür.²² Bizans için Kutsal emanet niteliği taşıyan bu mendil, çok büyük bir tören ile İstanbul'a götürüldü. Bizans başşehrinde 15 Ağustos 944 (24 Muharrem 333)'te yapılan kutsal emaneti karşılama töreni çok büyük bir bayrama dönüştü.²³

Ancak 949 yılında Hamdânîler'in Halep kolu lideri olan Seyfûddeve Ali'nin Urfa halkıyla birlikte Bizans topraklarına saldırması üzerine bu anlaşma çiğnenmiş olur. Bizanslılar, 959 yılında Leon komutasındaki bir orduyu, El-cezire ve Urfa üzerine gönderirler. Bu ordu Urfa'ya saldırarak pek çok insan öldürür ve Müslümanlardan bazılarını da esir alır.

Harranlıların İsyanı (352/963)

937 yılından itibaren Harran Hamdânîler'in idaresine geçti. Bu dönemde Harran Seyfuddevle ile kardeşi Musul sahibi Nasırüddeve arasında sık sık el değiştirdi. 348/959 yılında ise kesin olarak Halep hükümdarı Seyfuddevle'ye bağlandı. 961 yılında büyük bir kuvvet ile Hamdanî ülkesine yürüyen Bizans imparatoru Nikephoros Ayn Zarba, Raban ve Duluk'u ele geçirdi²⁴. Seyfuddevle Bizans saldırılarıyla uğraşırken Harran'a naib olarak yeğeni Hibetullah b. Nasiruddevle'yi bıraktı. 352/963 yılında Harran halkı naib Hibetullah'ın tüccarlara haksız vergiler koymasına üzerine isyan ettiler.

Bu isyanın başladığı sıralarda Hibetullah amcası Seyfuddevle'nin yanında Halep'te bulunuyordu. Harran halkı şehirdeki görevlilerine karşı gelip onları dışarı kovmuşlardı. Bunu haber alan Hibetullah Harranlılar üzerine yürüyüp onları muhasara ederek savaşa tutuşmuş, onlar da ona karşı koymuşlar ve iki ay müddetle meydana gelen çarpışmalarda her iki taraftan da çok kimse hayatını kaybetmişti. Seyfuddevle durum gittikçe kötüleştiğini ve bu isyanların birbirini izlediğini görünce hemen üzerlerine yürümüş, onlara gönderdiği haberlerde ve yaptığı mektuplaşmalarda isteklerini yerine getirmişti. Harran halkı da Seyfud-

²⁰ Sami el-Keyyali, Seyfuddevle ve Asrû'l-Hamdaniyyin, Matbaatü'l Hadise, Halep 1939, s.46; Ali b.

Zafer el-Ezdî, Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdaniyye, s.41.

²¹ Hz. İsa'nın portresi gözüken kutsal mendili ile ilgili çok sayıda efsane yerli ve yabancı kitaplarda anlatılmaktadır. Bu efsanelerden biri şu şekildedir; Edessa kralı V. Abgar hastadır. Cüzam ya da veba... Hastaları iyileştiren bir peygamberden söz edildiğini duyar. Bu peygamber, mucizeler gerçekleştirmektedir. Hastalığı artan kral, ressam olan Hannan'ı Tanrının elçisine gönderir. Tarihe ilk Hıristiyan kral olarak geçen V. Abgar'ın bağlılığını Hz. İsa'ya ileten Hannan kralı için peygamberin bir resmini yapmaya çalışır. Ama bir sorun vardır. Bu kutsal yüz bir türlü resmedilememektedir. Hz. İsa, durumu fark eder. Bir su isteyip yüzünü yıkar. Ardından bir mendille kurular. Mucizevî şekilde yüzü mendile akseder. "Ne mutlu sana Abgar ve Edessa adındaki kentine! Ne mutlu, beni görmeden bana inanmış olan sana! Çünkü sana devamlı sağlık bahşedilecektir." Hannan mendil ile birlikte bu mesaj ile döner kralına ve o günden sonra bu mendil şifa dağıtır tüm Edessa'ya...

²² Steven Runciman, Some Remarks on the Image of Edessa, Cambridge Historical Journal 1931. Retrieved January 17, 2009

²³ Ostrogorsky, a.g.e., s. 258–59.

²⁴ Işıltan, "Seyfuddevle", *İA*, X, s. 538; Duluk Antep sınırlarında.

devle ile barışıp şehir kapılarını açmış,²⁵ ancak şehirde yaşayan ve bu olaylara ön ayak olan ayak takımı Hibetullah'tan korkularından dolayı şehirden kaçmışlardı.²⁶

Seyfüddevle şehre yeni bir vali atayıp Halep'e döndü. Fakat yolda baygınlık geçirmesi öldüğüne dair şayia çıkmasına neden oldu. Bu durumdan yararlanmak isteyen Hibetullah Harran'a döndü. Seyfüddevle iyileştikten sonra Memlükü Necâ'yı bir birliğin başında Harran'a gönderdi. Hibetullah ve Harran halkının ona karşı koymasına rağmen şehir teslim olmak zorunda kaldı. Hibetullah'da, Erzen'e kaçmak zorunda kaldı.²⁷

Seyfüddevle'nin baygınlığı geçip de ayılınca Hibetullah onun ölmediğini anlamış ve amcasından korkusundan kaçıp Harran'a gitmişti. Harran'a ulaştığında amcası Seyfüddevle'nin öldüğünü söyleyip kendisine dokunmadıkları takdirde kendisinin de kesinlikle onlara saldırmayacağını, ancak kendisine yapılacak saldırılara da mukabele edeceğini bildirmişti. Bunun üzerine bu hususta Harran halkı Hibetullah'a yemin etmiş, ancak amcası Seyfüddevle'ye karşı böyle bir yemini yapamayacaklarını da bildirerek onu bu yeminden istisna etmişlerdi. Seyfüddevle azatlı kölesi Necâ'yı Hibetullah'ı getirmek üzere Harran'a göndermiş. Necâ'nın Harran'a yaklaşması üzerine de Hibetullah kaçıp Musul'a babasının yanına gitmişti.²⁸ Necâ 27 şevval (19 Kasım) günü Harran'a ulaşmış, Harran halkı ertesi gün ona karşı çıkınca hepsini birden tutuklayıp bir milyon (1000000) dirhemle onları müsadere etmiş ve bu parayı ödeyinceye kadar beş gün müddetle onları kuşatma altına almıştı. Nihayet Harranlıları, çoluk çocuklarının ve hanımlarının gözü önünde bir sürü işkence yaptıktan ve dayak attıktan sonra müsadere edilen parayı ödemek zorunda bırakmış, ellerinde bir dinar değerinde olan eşyayı bir dirheme satarak sırtlarına yüklenen bu parayı ödemeye çalışmışlardı. Bir dinarlık bir eşyayı bir dirheme satmak zorunda kalışlarının sebebi bütün şehir halkının müsadere edildiğinden dolayı kimsenin eşya satın, alamaz durumda bulunmasıydı. Necâ'nın adamları ve askerleri Harranlıların eşyalarını ölü fiyatına almış ve nihayet müsadere edildikleri meblağı toplayıp Necâ'ya vermişlerdi. Necâ Harran'ı başıboş ve valisiz terk ederek Meyyâfârikîn'e gitmiş, şehirdeki ayak takımı da halka saldırıp onlara çok eziyet vermişlerdi.²⁹

Ebu Firas El-Hamdanî Nasıruddevle ve Seyfuddevle'nin amcaoğludur.³⁰ Seyfuddevle onu Harran ve Menbiç'in sorumlusu olarak atamıştır. Ebu Firas hem şair hem de savaşçı kimliğiyle ön plana çıkmış bir hanedan mensubudur. Şiirlerinde kibir, fahr, cesaret, sadakat, aileye düşkünlük, vatan sevgisini ve ehlibeyt sevgisini yansıtan temaları işlemiştir.³¹

Bizans'ın 351/962'de Halep'e saldırısı ve kentte birçok Sünnî'yi öldürmesinin ardından Seyfüddevle, Harran'dan bir grup Şii'yi Halep'e iskân etmiştir.³² Bu da bu dönemde Harran'da etnik olarak çok sayıda Şii'nin var olduğunu göstermektedir.

Seyfüddevle Sonrası Dönem

Nasruddevle'nin yerine geçen Ebu Tağlib Gazanfer (Uddetüddevle) 358-369/969-979 Musul Hamdani-lerin başına geçti. Nasruddevle'nin vefatından sonra aralarında çıkan anlaşmazlık üzerine evlatları ikiye ayrıldı. Bir grup Hamdan b. Nasruddevle, diğer grup ise Ebu Tağlib'ten yana yer aldı. Aile içinde başlayan iktidar mücadelesi Ebu Tağlib'in lehine sonuçlandı. O, 359/970 yılında Ebu Tağlib Harran üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Harran teslim olmak zorunda kaldı. Şehre Rakka sahibi Selâmet el-Berkaîdî'yi vali tayin etti. Böylece Harran 970'te Hamdânîler'in Musul koluna bağlandı. Ruha'yı ise yağmaladı. Ebu Tağlib, babası Nasruddevle gibi Büveyhilerle rekabet ediyordu. Bu sırada Nusaybin ve Diyarbakır'a ulaşan Bizanslılara karşı duramadı. Harran ve çevresine hâkim olmasıyla Diyar-ı Mudar ile Diyar-ı Rabia birleşmiş oldu. Fakat

²⁵ Münecimbaş, *Câmi'üd-Düvel*, I/263.

²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII/547-48.

²⁷ İbn Şeddad, s. 37-38; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VIII, Beyrut 1966, 546-548, 551-552; Şeşen, s. 14-15.

²⁸ Abdü'l-Câbir, *eş-Şî'r*, s. 35.

²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII/548.

³⁰ Ebü'l Fida, I, s. 447.

³¹ Ömer Tokuş, s. 139-140.

³² M. eş-Şek'a, Seyfüddevle, 166.

Halep Hamdani yöneticisi Seyfüddevle'nin oğlu Sa'düddevle onun bu hareketini karşılıksız bırakmayarak 368/978 yılında Harran üzerine bir ordu gönderdi. İki taraf arasında uzun süren savaşlar oldu. Sa'düddevle Büveyhîlere bağlılığını bildirerek Adudü'd Devle el-Büveyhî'den yardım istedi. Azudüddevle, el-Şerif el-Radî'nin babası Ebû Ahmed Tâhir'in kumandasında bir ordu gönderdi. Uzun bir mücadeleden sonra Ebû Ahmed Tâhir Harran'ı aldı ve Sa'düddevle'ye teslim etti³³. Ebu Tağlib'in Ukaylilerin desteğini almasına rağmen Fatimi halifesinin Remle valiliğine atamış olduğu Dağfel b. Müferric ve Fazl b. Salih ile yaptığı mücadeleyi kaybetti ve 369/979 da Ebu Tağlip öldürüldü.³⁴

Hamdaniler, Musul ve çevresini on yıl sonra Ebu Tahir İbrahim b. Nasruddevle tarafından 379/989'da ancak geri alabilmişlerdir. Hamdanilerin söz konusu bölgedeki hâkimiyetleri ise ancak bir yıl sürmüştür. Mervanîlerden Ebu Ali b. Mervan, Ebu Tağlib'in kardeşi Ebu Abdullah Hüseyin'i mağlup etti ve onu Mısır Fatimi Halifesi Aziz Billah'a gönderdi. Ukaylî hükümdarı, Muhammed b. Müseyyeb, Ebu Tahir b. Nasruddevle Hamdânî'yi öldürerek Nusaybin ve Beled şehrini ele geçirdi (379/989). Ertesi yıl ise Musul'u ele geçirdi.

Halep sahibi Sa'düddevle el-Hamdânî, 991'de ölünce Halep'e bağlı valiler istiklâllerini ilân ettiler.³⁵

Sonuç

Harran asırlar boyunca Eski Mezopotamya uygarlığının kurulduğu toprakların en önemli Şehirlerden birisi olmuştur. İslâm'ın doğuşu sürecinde Doğu Roma ve Sasani devletleri arasındaki mücadeleye Cezîre bölgesinin diğer merkezleriyle birlikte sahne olan bu Şehir, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde sahabeden İyâd b. Ganm komutasındaki ordular tarafından Müslümanların eline geçmiştir.

el-Cezîre, İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin başlarında buraya yerleşen Arap kabilelerine göre Diyârımudar, Diyârırebîa ve Diyâribekir adıyla üç bölgeye ayrıldı. Bunlardan Urfa, Harran, Rakka (Suriye), Samsat, Karkîsiyâ, Suruç ve Re'sül'ayn gibi merkezlerin yer aldığı, Diyârımudar, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde ticarî ve askerî sebeplerle önem kazanarak bazen el-Cezîre'den ayrı tutulup müstakil olarak yönetildi. Zaman zaman coğrafi sınırları değişikliğe uğrayan bölgenin Kudâme b. Ca'fer'in belirttiğine göre geliri 6 milyon dirheme ulaşıyordu.

IX. yüzyılın sonlarına doğru Halep ve Musul'un bölgedeki ehemmiyeti artınca Harran eski önemini kaybetti. X. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'nın Bizans hâkimiyetine girmesi üzerine Harran'ın nüfuz alanı daraldı. Bu sırada 937 yılından itibaren Harran Hamdânîler'in idaresine geçti ve 959'da Hamdânî Hükümdarı Seyfüddevle'ye bağlandı. Seyfüddevle'nin Bizans ile yaptığı mücadelede zaman zaman önem arz etse de eski ihtişamına bir türlü kavuşamadı. Ve bu dönemde, Harran'da saklanan Hz. İsa'nın portresi gözükken kutsal mendilin bulunması Bizans'ın Doğu Orduları Komutanı General Ioannes Kurkuas'ın, 943 yılında Urfa önüne gelerek, bu kutsal emaneti ele geçirmek amacıyla kenti kuşatmasına neden olmuştur.

Kaynakça

Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdaniyye*, çev. Mehmet Akbaş, İstanbul 2011

Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Aslan, İstanbul 2000

Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, İstanbul 2008

Emine BAYTAR, *Mevâkifü'l-Umerâü'l-Arab biş-Şâm ve'l-İrâki mine'l-Fâtimiyyîn* (hicri 5. asrın sonuna kadar), bs. y., trz.

Faysal Sâmîr, *Ed-Devletü'l-Hamdâniyye fi Mavsıl ve Haleb*, Bağdat 1970, I

İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *Kitabu Mesâliki'l-Memâlik*, Leiden 1967.

İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VIII, Beyrut 1966.

³³ Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdaniyye*, s. 83-96; Ramazan Şeşen, s. 15; Ekinci Paydaş, s. 85-90.

³⁴ Ali b. Zafer el-Ezdî, *Ahbaru'd-Devleti'l-Hamdaniyye*, s. 95-96.

³⁵ Ramazan Şeşen, *Harran, DİA*, yıl: 1997cilt: 16; sayfa: 238

- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal, Sîretü'l-Arz, Leiden 1967.
- Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd, Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrut ts., (Dâru's-Sâdir).
- Mustafa Sabri Küçükbaşçı "Mudar (Benî Mudar)" yıl: 2005, cilt: 30, sayfa: 358-359
- MÜNECCİMBAŞI Ahmed b. Lütfullah, Cami'üd-Düvel veya Sahaifü'l-Ahbar fi Vekayi'i'l-A'sar, Nuruosmaniye nüshası, I, (vr, 227^a-235^b), trz.
- M. L. Massignon, İslam'ın Mistik Şehidi Hallac-ı Mansur'un Çilesi, I, (çev. İsmet Birkan), Ankara 2006, s. 524: R. J. Bîkhazi, 83.
- Mustafa eş-Şek'a, Seyfuddevle el-Hamdani: Memleketü's-Seyf ve Devletü'l Eklam, Beyrut trz., Ömer Tokuş, *Hamdaniler (Siyasi, Sosyal ve İlmi-Kültürel Hayat)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006
- Sami el-Keyyali, Seyfuddevle ve Asrû'l-Hamdaniyyin, Matbaatü'l Hadise, Halep 1939
- Steven Runciman, Some Remarks on the Image of Edessa, Cambridge Historical Journal 1931. Retrieved January 17, 2009
- Şihâbeddin Ahmed İbn Abdülvahhab en-Nuveyrî, *Nihayetü'l-Arab fi Fünunu'l-Edeb*, trz., Reşid Abdullah el-Cümeylî, *Dirâsâtu fi Târihi'l-Abbâsiyye*, Bağdat, 1984,
- Yusuf el-İŞ, *Tarihi Asri'l-Hilâfeti'l- Abbasîyye*, Beyrut, trz.,
- Yâkût elHamevî, Şihâbuddin Yakut b. Abdullah, Mu'cemu'l-Buldân, I-V, Beyrut 1975, II.
- Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar: İslam Devletleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara-1996, c. 1.
- Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdâniler*", DİA, İstanbul, 1997,XV/446.
- H. D. Yıldız, "*Abdullah b. Hamdan*", DİA, I
- H.T. Weir, "*Hüseyn*", İA, c. V/I, Eskişehir1997.
- J. R. Bikhazi, "*Hamdanids*", Dictionary of the Middle Ages, c. VI, New York 1989
- M. Th. Houtsma, "*Abdullah*"İA, I, s. 32.
- H. Bowen , "*Nasiruddevle*", İA, IX, s. 97.
- F. Işiltan, "*Seyfuddevle*", İA, X, s. 536.
- Ramazan Şeşen, HARRAN, DİA, yıl: 1997, cilt: 16.

EK³⁶

El-Cezîre adı, Fırat ile Dicle arasında bulunmasından dolayı bir ada görünümde olması sebebiyle verilmiştir.³⁷

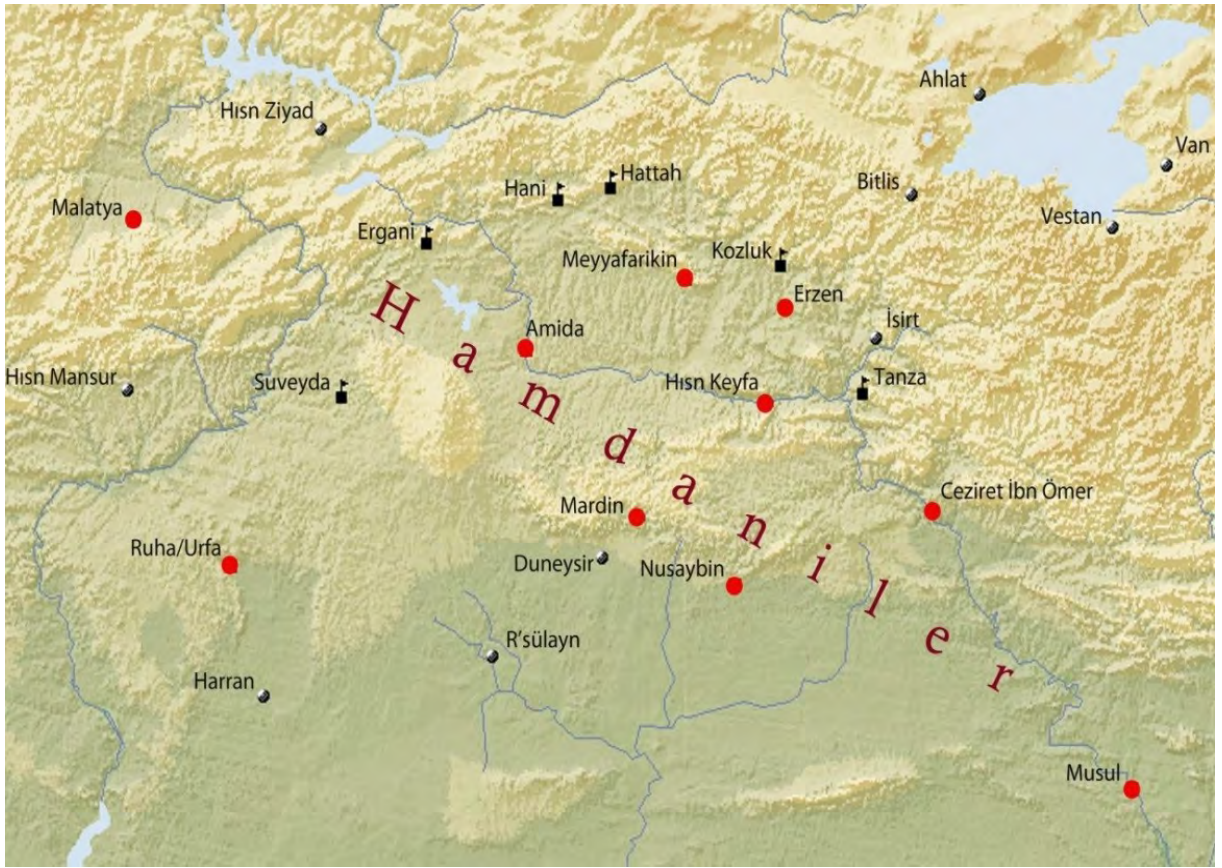
³⁶ Haritalar, Prof. Dr. Adnan ÇEVİK, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü) hocamıza aittir. Kendisine teşekkür ederiz.

³⁷ İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, Kitabu Mesâliki'l-Memâlik, Leiden 1967, s. 71; İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal, Sîretü'l-Arz, Leiden 1967, s. 207-209; Kazvîni, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd, Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrut ts., (Dâru's-Sâdir), s. 351: Yâkût elHamevî, Şihâbuddin Yakut b. Abdullah, Mu'cemu'l-Buldân, I-V, Beyrut 1975, II, 134.

Harita: 1

HAMDANİLER (905–1004)

Harita: 2

FETHİNDEN NUMEYRİLERE KADAR HARRAN

Dr. Öğr. Ü. Ömer TOKUŞ*

Giriş

Harran çivi yazılı belgelerde ticaret yolu anlamına gelen Harânû şeklinde isimlendirilmekteydi¹. Şüphesiz bu vasfını Musul, eş-Şâm ve Biladu'r-Rum arasında² önemli ticarî hareketliliğe sahip bir yol üzerinde bulunmasından almaktaydı³. Bunun yanı sıra Harran adının anlamı ile ilgili olarak diğer görüşlere bakıldığında; Arapçada "Harr" yani sıcak anlamına geldiği⁴ ya da Romalılar tarafından Carhai (Kârîhâyâ)⁵ Carrhae⁶ ve Helenepolis adları ile anıldığına müşahade edilmektedir⁷.

Harran adı ve şehrin kuruluşu ile ilgili olarak Müslüman coğrafyacı ve tarihçilerin farklı görüşleri olmakla birlikte söz konusu farklılıklar bir araya getirildiğinde Hz. Nuh (a.s.) ve Hz. İbrahim (a.s.) gibi peygamberler ile irtibatlandırma eğilimi ağır basmaktadır. Müslüman tarihçilere göre Nuh Tufan'ından hemen sonra 275 senesinde kurulan ilk şehrin Harran olduğu ve kurucusunun da (هاران) Hârân adını taşıdığı ifade edilmektedir. Ayrıca şehrin banisinin Arân (اران) adında bir hükümdar olduğu ve bu kelimenin Arapçaya Harran (حَرَّان) şeklinde geçtiği söylenmektedir⁸. Harran'ın kuruluşunda Hz. Nuh ile ilgili bazı tespitler de göze çarpmaktadır: Buna göre Tufan'ın bitiminden hemen sonra Harran surunun planını bizzat Hz. Nuh çizdi. Bunların yanı sıra Harran adının menşei meselesinde Hz. İbrahim (a.s.) ile ilgili bahislere bakıldığında şunları görebilmek mümkündür: "İbrahim Alehisselam dedi ki Rabbim bana yeryüzünde kurulan ilk şehrin Harran olduğunu bildirdi", İbrahim'in kendinden büyük iki kardeşi vardı. Bunlardan biri olan Aran'dan (Haran) dolayı Harran adı ortaya çıktı⁹ çünkü şehri inşa eden ilk kişi Aran idi"¹⁰. Son olarak da *Kitabu İbtida'i Umrâni'l-Buldân* adlı

* Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü omertokus@hotmail.com

¹ Abdulcebbar Hamid Ahmed-Nadiye Muhsin Aziz el-Faysal, "ed-Devru's-Siyâsi li-Medineti Harran fî'l-Asri'l-Abbâsi (132-380/749-993)", *Adâbi'r-Râfideyn*, sayı 49, Musul 2008, s. 234-235; Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s.237.

² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, Beyrut: Dâru Sâdr, 1957, s. 235.

³ Ahmed-el-Faysal, s.234-235; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, s.237.

⁴ Yakut el-Hamevî, II, s.235; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s.5.

⁵ Ahmed-el-Faysal, s.235.

⁶ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, trc. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.145-146.

⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s.73; Türkçe trc. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 68.

⁸ İbn Şeddâd, Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezire*, c. III/I, thk. Yahya Abbâre, Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşadi'l-Kavmî, Dımaşk 1978, s.43.

⁹ İbnü'l-Cevzî, Cemâleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem ve'l-Mülük*, c.I, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1992, s. 262; İbnü'l-Adîm, Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetu't-Taleb fî Târihi Haleb*, c. I, Takdim ve thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty., s. 82; İbn Şeddâd, III/I, s.44.

¹⁰ Yakût el-Hamevî, II, s.235.

eserin yazarı Harran'ın "Tufan'dan sonra 275 senesinde Kaynân b. Arfaşaz b. Sam b. Nuh tarafından Aran adıyla kurulduğunu" ifade etmektedir¹¹.

Hz. İbrahim'in Harran ile ilgili bağlarından biri de Abû'l-Farac'ta şu şekilde aktarılmaktadır: "İbrahim Keldânîlerin Ur şehrindeki sanemlerinin mabedini yaktı. Kardeşi Haran da ateşi söndürmeye gidirken yanarak ölmüştü. İbrahim 60 yaşında babası Tarh, kardeşi Nahor ve yanarak ölen Haran'ın kardeşi Lot (Lut) ile birlikte Harran'a kaçarak burada on dört sene ikamet etti"¹². Bu anlatılar ile birlikte Harran tevhid dinini barındıran ilk şehirlerden biri olma vasfını kazandı¹³.

Arap Yarımadası dışında fetihler yapan Müslümanlar Grek Coğrafyacı Strabon'un¹⁴ Mezopotamya olarak adlandırdığı Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki toprakları dört tarafı nehirler ile çevrili olduğu için¹⁵ *el-Cezîre*¹⁶, "*İklîm-i Akur*"¹⁷ ya da "*Cezîretu Akûr*"¹⁸ şeklinde isimlendirmişlerdi. Fetihler sonucunda ele geçirilen yerler Arap Kabilelerin yoğun göçlerine sahne oldu. Bunun sonucu olarak Kuzey Araplarından Mudar, Rebi'â ve Bekr b. Va'il gibi kabileler el-Cezîre olarak adlandırılan bölgeye gelerek yerleştikleri bölgelerde daha sonra kendi adları ile anılacak olan siyasî ve idarî bir birimin oluşumuna neden oldular¹⁹. Bu sebepten dolayı Hz. Osman döneminde (644-656) el-Cezîre, Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebi'â ve Diyâr-ı Bekr adlarından müteşekkil üç idarî birime ayrıldı ve Daysân ve Cullâb nehirleri arasında bulunan²⁰ Harran da el-Cezîre'nin merkezi oldu²¹. Bilahare ayrı bir idarî birim olan Diyâr-ı Mudar bölgesinin merkezi olma vasfını bazen Harran²² bazen de Rakka²³ sürdürmekteydi²⁴.

Ay, Güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı²⁵ Harran, Yakut el-Hamevî'ye göre; El-Milel ve Nihel kitaplarının yazarları tarafından bahsedilen Harranîler olarak bilinen²⁶ Sabiîlerin yurdu idi²⁷. Ayrıca burada Hz. İbrahim'e isnat edilen Sabilere ait bir tapınak da bulunuyordu²⁸.

¹¹ İbn Şeddâd, III/I, s.45; Bu husus ile ilgili olarak Abû'l-Farac şu ifadeleri kullanmaktadır: "Nuh'tan sonra oğlu Sam ve Sam'dan oğlu Arphaxad geldi ve onun da 130 yaşındayken oğlu Kainan (Kaynân/Kînân) doğdu. Kainan oğlu Harran'a izafeten Harran şehrinin kurdu." Bkz. Abû'l-Farac Gregoryus b. Ehrûn b. Malatî (İbnü'l-İbrî), *Abu'l-Farac Tarihi*, c. I, Süryanice'den İngilizce'ye Çeviren Enest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çeviren Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1987, s.74; Aynı mlf., *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, thk. Anton Sâlihânî el-Yasûî, Dâru's-Şark, Beyrut 1992, s. 10.

¹² et-Taberî, Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rûsul ve'l-Mülûk ve Silatu Târîhu't-Taberî, c. I, Beyrut 1387, s.313; Abû'l-Farac, I, s.78; Şeşen, *Harran Tarihi*, s.3.

¹³ Şeşen, *Harran Tarihi*, s.3.

¹⁴ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*(*Geographika: kitap XII-XIII-XIV*), (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul ty., s.11.

¹⁵ V. Minorsky, *Hudûdü'l-Alem mine'l-meşrik ile'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 99.

¹⁶ İbn Fakîh el-Hemedânî, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1885, s.128; V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlam mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s.99; Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*(*Kitâbu'l-Buldân*), çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s.25; İbn Havkal, Ebî'l-Kâsım en-Nasibînî, *Kitâbu Sûretu'l-Ard*, I, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1939, s.208; İbn Şeddâd, III/I, s.4.

¹⁷el-Makdisî, Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahseni Tekâsim fî Ma'rifeti Ekâlim*, thk. ve nşr. Muhammed Emîn ed-Davvânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s.124; Türkçe trc. Mukâddesî, *İslâm Coğrafyası* (*Ahsenü't-Takâsîm*), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.139; Şeşen, *Harran Tarihi*, s.3.

¹⁸ Yakût el-Hamevî, II, s.235.

¹⁹ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.268.

²⁰ İbn Şeddâd, III/I, s.41.

²¹ Mükrimin Halil Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, c. III, Eskişehir 1997, s.606.

²² Yakût el-Hamevî, II, s.235; İbn Şeddâd, III/I, s.6.

²³ İbn Fakîh, s.133; el-Makdisî, s.125; Türkçe trc. s.149; İbn Havkal, I, s.207-208; Guy Le Strange, s.143.

²⁴ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi* (*Başlangıçtan h. 210/m. 825'e kadar*), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960, s.1-3

²⁵ Şeşen, *Harran Tarihi*, s.3.

²⁶ Yakût el-Hamevî, II, s.235.

²⁷ V. Minorsky, s.100; Yakût el-Hamevî, II, s.235; Guy Le Strange, s.145-146.

²⁸ Ahmed-el-Faysal, s.235.

Harran'ın Fethi ve Dört Halife Döneminde Harran

İslâmiyet'in ortaya çıkışı esnasında el-Cezîre bölgesi Bizans-Sâsânî çekişmelerine sahne olmuş ve Harran da bu çekişmelerin sonucunda Sâsânî kralı Hüsrev Perviz (591-628) tarafından ele geçirilmişti. Ancak karşı saldırılara geçen Bizans imparatoru Herakleios (610-641) 622 yılında doğuda kaybettiği toprakları ele geçirdiğinde söz konusu yerler arasında Harran da bulunmaktaydı. Bu durum Müslümanların bölgedeki fetihlerine kadar bu minval üzere devam etmişti²⁹.

el-Cezîre'nin Şam veya Irak ordu komutanları tarafından gönderilen birliklerce fethedildiğine yönelik farklı kayıtlar bulunmakla birlikte Şeşen, Şam ordusu tarafından fethedildiğini kabul etmektedir³⁰. Söz konusu bu görüşe rağmen bu konu hakkında tartışmalar son bulmamakla beraber el-Cezîre bölgesinin fethin tarihi ile ilgili de farklı kayıtların varlığı el-Cezîre bölgesinin ilk dönem tarihi ile alakalı tarihçiler arasında farklı yorumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kayıtlardan, tartışmalardan ve yorumlardan Harran'ın Müslümanlar tarafından fethi de nasibini almıştır. Nitekim Harran'ın Hz. Ömer döneminde İyâd b. Ganm tarafından fethedildiğine³¹ yönelik bilgiler kesinlik arz ederken bunun hangi tarihte gerçekleştiği hususu farklı tarihler ile gösterilmektedir. Buna göre Müslümanların Harran'ı ele geçirmeleri ile ilgili 17 (638)³², 18 (639)³³, 19 (640)³⁴ gibi tarihler verilmektedir³⁵.

El-Belâzurî Harran'dan sonra Sümeysat, Serûc, Re'su'l-keyfa, Ardu'l-Beydâ, Cisru Menbic, Aynu'l-Verde, Resü'l-ayn, Tell Mevzen, er-Ruhâ, Karkîsiya, Amid, Meyyâfarikin, Kefertûsa, Nusaybin, Tur Abdîn, Mardin, Dara, Bazedba ve ez-Zevzân gibi yerlerin fethilerinin 19 (640) ve 20 (641) yılları arasında gerçekleştiğini söylerken *"bir yıl gibi kısa bir sürede el-Cezîre şehirleri barış ile toprakları ise savaşla Müslümanlar tarafından fethedilebildi"* demektedir³⁶. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere el-Cezîre bölgesinin fethinin 17 (638) ve 20 (641) yılları arasında tamamlandığı kabul etmemiz mümkündür.

Hz. Ömer döneminde Arap Yarımadası dışından fetih hareketlerinin artış göstermesiyle birlikte İyâd b. Ganm'in başında bulunduğu Müslüman ordusu el-Cezîre bölgesine girdi. er-Rakka ve er-Ruhâ'nın fethinden sonra Harran önlere gelen³⁷ İyâd Harranlılar ile şu şartları havi bir antlaşma akdetti: *"Harran halkı ile yapılan anlaşma gereğince şehir halkı her bir erkek için bir dinar cizye ödeyecek, iki müdd buğday vereceklerdi. Ayrıca Müslüman askerlere kılavuzluk yapacak, yol ve köprüleri tamir edeceklerdi. Bunun karşılığında da Müslümanlar tarafından canları ve malları emniyet altına alınacaktı"*³⁸. Harran'ı ele geçiren İyâd şehirde bulunan putperestlere ait Sin Mabedi camii çevirdi³⁹.

El-Cezîre bölgesinin fethedilmesinden sonra Hz. Ömer tarafından merkezi Kınnesrîn olan el-Cezîre adında bir idarî nizam oluşturuldu ve Harran da bunun içinde yer aldı⁴⁰. Söz konusu bu idarî taksimatın

²⁹ Adem Apak, "Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Harran", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)*, Ed. Ali Bakkal, Şanlıurfa 2006, s. 29-30.

³⁰ Şeşen, *Harran Tarihi*, s.10; Ayrıca bkz. Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2) (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012, s.156.

³¹ et-Taberî, IV, s.53; Halife b. Hayyât (240/854-855), *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara 2001, s. 171; el-Vâkîdî, Muhammed b. Ömer, *Tarihu fütûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbûr ve Diyarı Bekr ve'l-Irak*, thk. Abdulaziz Harfûş, Dımaşk 1996, s. 100-104; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 250; İbn Fakih s.132; İbn Asem, Ebi Muhammed Ahmed b. Asem, (öl. 314/926) *Kitâbu'l-Futûh*, c. I, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Edvâ, Beyrut 1991, s.255-256; İbnü'l-Ezrâk, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Hûlî-Yusuf Baluken, Nubihar Yayınları, İstanbul 2014, s. 97; Yakût el-Hamevî, II, s. 236; İbn Şeddâd, III/I, s. 9; Ahmed-el-Faysal, s.36; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, s.238.

³² el-Ezdî, Ebû Zekeriyâ Yezid b. Muhammed b. İyâs, *Tarihu'l-Mevsil*, II, thk. Ahmed Abdullah Mahmud, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1971, s.46.

³³ Halife b. Hayyât, s.171; İbn Asem, I, s.255-256; İbnü'l-Ezrâk, s.97; İbnü'l-Cevzî, VI, s.304.

³⁴ İbn Şeddâd, III/I, s.9.

³⁵ et-Taberî, IV, s.53.

³⁶ el-Belâzurî, s.251-252; Ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bkz. Işıltan, s.48-96.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, VI, s.281; İbn Şeddâd, III/I, s.9.

³⁸ el-Belâzurî, s.250.

³⁹ Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, s.238.

⁴⁰ Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, s.238; Apak, "Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Harran", s.32.

başına da el-Cezîre bölgesinin fatihi İyâd b. Ganm getirildi⁴¹. İyâd bu vazifeyi 20 (641) yılında vefatına kadar ifa etti ve ondan sonra da Saîd b. Amîr b. Hızıyem ardından da Umeyr b. Sa'd el-Ensârî gibi valiler buraya tayin edildi⁴². Hz. Ömer'in 23 (644) yılında vefatına kadar Umeyr b. Sa'd bu görevi uhdesinde bulundurdu ve Hz. Osman'ın hilafeti döneminde hastalanan Umeyr bu görevi bıraktı⁴³.

Muaviye'nin vefat eden kardeşi Yezid b. Ebî Süfyan'ın yerine Şam valiliğine tayin edilmesi⁴⁴ el-Cezîre ve özelde de Harran tarihi açısından bir takım değişiklikleri de beraberinde getirecekti. Hz. Osman döneminde Muaviye'nin yetki ve görevlerinin artmasına paralel olarak Şam ve el-Cezîre valilikleri birleştirildiğinden⁴⁵ Harran da Şam'dan gönderilen valiler tarafından yönetilmeye başlandı⁴⁶. Söz konusu değişikliklerin gerçekleştiği zaman içinde Diyâr-ı Mudar bölgesine Kays ve Benî Temim gibi Arap kabileler göç ederek yerleştiler⁴⁷. Bundan sonra Muaviye el-Cezîre, Hıms ve Kınnesrîn'e öncelikle Habîb b. Mesleme'yi tayin etmesine rağmen daha sonra onu azlederek yerine de ed-Dahhâk b. Kays el-Fihrî'yi getirdi. Muaviye'nin valisi ed-Dahhâk bu vazifeyi 35 (656) yılında Hz. Osman'ın şehit edilerek yerine Hz. Ali'nin geçmesine kadar sürdürdü. Hz. Ali halife olunca da el-Cezîre bölgesinde bulunan ed-Dahhâk'ı azlederek yerine el-Eşter'i (Mâlik b. el-Hâris el-Eşter) tayin etti⁴⁸.

35 (656) yılında Halife olan Hz. Ali Şam valisi Muaviye'nin muhalefeti ile karşılaşınca el-Cezîre halkı da Muaviye'nin yanında yer almayı tercih etti. Bunun üzerine Hz. Ali el-Cezîre üzerine komutanlarından Mâlik'i (el-Eşter) gönderdi. Bu sırada Muaviye adına Harran'da bulunan ed-Dahhâk, Mâlik'in gelişini haber alınca er-Rakka halkından aldığı yardımla harekete geçti ancak herhangi bir varlık göstermeden mağlup olarak Harran'a çekildi. Böylece ed-Dahhâk'ı takip eden Mâlik Harran'a geldi ve şehri muhasara etti. Olup biteni yakından takip eden Muaviye ise Abdurrahman b. Halid b. Velid'i ed-Dahhâk'a yardım için gönderdi⁴⁹. Mücadelenin uzaması üzerine Musul'a çekilen⁵⁰ Mâlik Muaviye'nin gönderdiği ordular ile savaşmayı sürdürdü⁵¹. Bu gelişmelerden sonra Hz. Ali'nin Ramazan 40 (Ocak-Şubat 661) yılında şehit edilmesinden⁵² sonra Muaviye hilafeti ele geçirdi ve el-Cezîre'ye de en-Numan b. Beşîr'i tayin etti⁵³. Böylece Harran'ın da içinde bulunduğu el-Cezîre bölgesinin yönetimi tamamen Ümeyyeoğullarının eline geçti.

Emevi Hâkimiyetinde Harran (40-132/661-749)

Hz. Ali'nin şehadetinden sonra Muaviye b. Ebî Süfyan yeni bir devlet kurarak merkezini de Dımaşk'a taşıdı. Bu şekilde el-Cezîre bölgesini de kendisine bağlayan Muaviye bölgenin valiliğine de 62 (681) yılında Yezid b. Muaviye tarafından azledilene kadar görev yapacak olan en-Nu'man b. Beşîr'i getirdi⁵⁴. Hilafetin Hz. Ali'den Emevîlere geçişi halifelik topraklarında Hz. Hüseyin'in intikamını almayı amaçlayan Muhtar es-Sekafî ve Abdullah b. Zübeyr gibi şahsiyetlerin isyan etmesine neden oldu. Şüphesiz bu gelişmeler el-Cezîre bölgesine de sirayet edecek olan bir takım mücadeleleri de beraberinde getirdi.

Yezid b. Muaviye (60-64/680-683) döneminde el-Cezîre valiliğine getirilen Kaysî liderlerden Züfer b. el-Hâris, Mervan b. el-Hakem (64-65/683-685) döneminde isyan ederek Kınnesrîn ve el-Cezîre minberlerinde Abdullah b. Zübeyr adına hutbe okuttu. Ancak söz konusu bu kıyam Ubeydullah b. Ziyâd'ın girişimleri

⁴¹ İbn Şeddâd, III/I, s.10.

⁴² el-Belâzurî, s.252; İbn Şeddâd, III/I, s.10.

⁴³ İbn Şeddâd, III/I, s.10-11.

⁴⁴ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye bin Ebî Süfyan*, Ankara Okulu, Ankara 2001, s.60.

⁴⁵ İbn Şeddâd, III/I, s.11.

⁴⁶ Şeşen, *Harran Tarihi*, s.10.

⁴⁷ Apak, "Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Harran", s.33.

⁴⁸ İbn Şeddâd, III/I, s.11.

⁴⁹ İbn Asem, II, s.493-494.

⁵⁰ ed-Dîneverî, s.154; İbn Şeddâd, III/I, s.11; Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (2)*, s.358.

⁵¹ İbn Şeddâd, III/I, s.11.

⁵² el-Ezdî, I, s.77; İbn Şeddâd, III/I, s.11.

⁵³ İbn Şeddâd, III/I, s.11.

⁵⁴ İbn Şeddâd, III/I, s.12.

neticesinde akamete uğratıldı⁵⁵. Halife Mervân ise Kelbîlerden müteşekkil bir ordu ile ed-Dahhâk b. Kays liderliğinde isyan eden Kaysîler üzerine yürüyerek onları Merc-i Râhit olarak isimlendirilen yerde mağlup etti (64/683)⁵⁶. Kelbîlerin yani Güneyli Arapların desteğini alarak halife olan Mervan b. el-Hakem döneminde el-Cezîre bölgesi Kaysî-Kelbî kabilelerinin mücadelelerine sahne oldu. Bu gelişme Emevî iktidarının temellerinin sarsılmasına ve daha sonraları halifelerin uyguladıkları yanlış politikalardan dolayı da Emevîlerin yıkılmasına sebep olmuştur.

Abdalmelik b. Mervân'ın (65-86/684-705) hilafeti ile birlikte el-Cezîre'de mukim Kaysî lider Züfer'in başlattığı isyanı Ubeydullah b. Ziyâd bastırmaya muvaffak oldu. Ancak Ubeydullah, Muhtar es-Sekafî'nin saflarına katılan İbrahim b. Mâlik el-Eşter ile el-Hâzir Nehri kıyısında yaptığı savaşı kaybederek öldürüldü (67/686)⁵⁷. Bu galibiyetten sonra Musul'a gelen⁵⁸ İbrahim hâkim olduğu topraklara birtakım görevliler atarken 67 (686-687) yılında Hatim b. Numan b. Bâhilî'yi Harran, Ruhâ, Sümeysat ve çevresine tayin ederek el-Cezîre bölgesini Irak topraklarına kattı⁵⁹. İbrahim'in Muhtar es-Sekafî'nin saflarında elde ettiği başarılar karşısında Abdullah b. Zübeyr kardeşi Musab b. Zübeyr'in başında bulunduğu bir orduyu Muhtar'ın üzerine gönderdi. Musab, Muhtar ile 67 (Nisan 687) yılında karşı karşıya gelindiğinde onu mağlup ederek ortadan kaldırdı⁶⁰.

Abdalmelik döneminde Kaysîler ve Tağlib Kabilesi arasında yaşanan ve savaflara sebep olan anlaşmazlıklar el-Cezîre bölgesini çok olumsuz bir şekilde etkilemişti⁶¹. Şüphesiz buna Emevî iktidarına itaat etmekten imtina eden Kaysîler de eklendiğinde bölgede sükûneti sağlamak ve Emevî hâkimiyetini güçlendirmek isteyen Abdalmelik el-Cezîre ve Ermîniyye bölgelerine 73 (692-693) yılında kardeşi Muhammed b. Mervân'ı tayin etti⁶². el-Cezîre'ye tayininden sonra dikkatini Bizans üzerine teksif eden Muhammed 73 (692-693)⁶³, 74 (693-694)⁶⁴ ve 75 (694-695)⁶⁵ yıllarında Bizans üzerine seferler düzenledi. Şüphesiz bu dönemlerde Harran Emevîlerin Bizans üzerine yaptıkları seferlerde ve el-Cezîre'deki isyanları bastırmakta kullandıkları askerî üs görünümü arz ediyordu. Bu cümleden, 76 (695-696) yılında Dârâ, Musul ve el-Cezîre'de halkın desteğini alarak isyan eden Salih b. Müserrih üzerine Harran'dan Adiy b. Adiy komutasında birlikler gönderilmişti⁶⁶.

Abdalmelik'in vefatından sonra yerine halife olan oğlu Velid b. Abdalmelik (86-96/705-715) 90 yılında amcası Muhammed b. Mervan'ı el-Cezîre ve Ermîniyye valiliğinden azlederek⁶⁷ yerine kardeşi Mesleme b. Abdalmelik'i getirdi⁶⁸. Söz konusu atamadan sonra Mesleme valilik merkezini Kınnesrîn'den⁶⁹ Harran'a taşıdı ve burada bir saray inşa etti⁷⁰. Kardeşi Süleyman b. Abdalmelik'in (96-99/715-717) hilafetinde de el-

⁵⁵ İbn Şeddâd, III/I, s.12.

⁵⁶ Apak, Anahatlarıyla İslam Tarihi (2), s.126.

⁵⁷ Halife b. Hayyât, s.319; İbn Asem, V, s.282; ed-Dîneverî, s.256; Türkçe trc. Ebu Hanife Dineverî, *İslam Tarihi*, çev. Nusrettin Boleli-İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim, İstanbul 2007, s. 342; el-Ezdî, I, s.112-114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IV, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s.241; İbn Şeddâd, III/I, s.13.

⁵⁸ İbn Şeddâd, III/I, s.15.

⁵⁹ ed-Dîneverî, s.256; Türkçe trc. s.342; el-Ezdî, I, s.112-114;; İbnü'l-Esîr, IV, s.241.

⁶⁰ el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab ve Me'âdini'l-Cevher*, c. III, thk. Muhammed Hişâm en-Na'sân-Abdulmecid Tîma el-Halebi, Dârü'l-ma'rife, Beyrut 2005, s.98.

⁶¹ el-Ezdî, I, s.118-121; İbnü'l-Esîr, c. IV, s.280-287.

⁶² Halife b. Hayyât, s.357; el-Ezdî, I, s.130; İbnü'l-Esîr, IV, s.327; İbn Şeddâd, III/I, s.15; Şeşen, *Harran Tarihi*, s.10.

⁶³ İbnü'l-Esîr, IV, s.328.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, IV, s.337.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, IV, s.352.

⁶⁶ Halife b. Hayyât, s.329-330; et-Taberî, VI, s.220; el-Ezdî, I, s. 133; İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, c. I, thk Ebu'l-Kâsım İmâmî, Tahran 2001, s.265; İbnü'l-Cevzî, VI, s.180; İbnü'l-Esîr, IV, s.354-356.

⁶⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fi Târîhi'l-Haleb*, thk. Halîl el-Mansûr, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s.26; İbn Şeddâd, III/I, s.15; Halife b. Hayyat (s.69) ve İbnü'l-Esîr (IV, s.498) söz konusu atamanın 91 (710) yılında gerçekleştiğini kaydetmektedirler.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, IV, s.498.

⁶⁹ Şeşen, *Harran Tarihi*, s.10.

⁷⁰ İbn Şeddâd, III/I, s.15.

Cezîre valiliğini uhdesinde bulunduran⁷¹ Mesleme Süleyman'ın vefatından sonra halife Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-720) döneminde azledildi⁷². Ömer b. Abdulaziz ile birlikte 100 (718) yılında el-Cezîre valiliğine Ömer b. Hubeyre getirildi⁷³.

İbnü'l-Esîr'in⁷⁴ 102 (720-721) yılı olaylarını anlatırken Ermîniyye yönünden Bizans üzerine yapılan gazalar esnasında bölgenin yönetiminin Ömer b. Hubeyre'de olduğunu zikretmesinden anlaşıldığı üzere (II.) Yezid b. Abdulmelik (101-105/720-724) döneminin başlarında da el-Cezîre'nin idaresi Ömer b. Hübeyre'de idi. El-Ezdî⁷⁵, İbnü'l-Esîr⁷⁶, ve İbn Şeddâd'ın⁷⁷ 104 (722-723) yılında Musul ve amali ile el-Cezîre'nin tamamının Mervân b. Muhammed b. Mervan'ın idaresinde olduğuna yönelik kaydı da Yezid'in hilafetinin sonlarında el-Cezîre valiliğinde değişiklik yapıldığına delalet etmektedir.

Emevi halifesi Hişâm b. Abdulmelik (105-125/724-743) ile birlikte Mervân b. Muhammed 114 (732) yılında el-Cezîre, Azerbaycan ve Ermîniyye valiliğine yeniden atandı⁷⁸. Mervân bu vazifeyi 125 (743) yılında Hişâm'ın vefatına kadar deruhte etti⁷⁹. Vilayet merkezi Harran olan Mervân, şehirde on milyon dirhem sarf ederek bir hükümet sarayı yaptırdı. Şehrin büyük camiini büyüterek ona bir minare yaptırdı. Ayrıca ziraat ve ticareti geliştirmek için kanallar kazdırdı. Bu dönem süresince Harran ve genelde de el-Cezîre bölgesi en parlak dönemini yaşadı⁸⁰.

Mervân, Hişâm'ın vefatından sonra yerine geçen (II. Velid) Velid b. Yezid b. Abdulmelik (125-126/743-744) döneminde de bu görevi sürdürdü⁸¹. Ancak Cemaziyülevvel 126⁸² (Şubat-Mart 744) tarihinde II. Velid öldürüldükten sonra Mervân, II. Velid'in intikamını almak için (III. Yezid) Yezid b. Velid b. Abdulmelik'e (126/744) karşı harekete geçti ve bu sırada kendisine el-Cezîre, Ermîniyye, Musul ve Azerbaycan valiliği verilince III. Yezid'e biat etti⁸³. Altı aylık iktidarından sonra vefat eden III. Yezid'in yerine geçen oğlu İbrahim b. Velid'e karşı harekete geçen el-Cezîre valisi Mervân b. Muhammed (127-132/744-750) 127 (744) yılında Dımaşk'a girerek halifeliğini ilan etti⁸⁴. Bir yıl sonra da Mervan hazinesini el-Cezîre bölgesine taşıdı⁸⁵ yani Harran'ı devlet merkezi olarak seçti⁸⁶.

Mervân devletin merkezini Harran'a taşımakla halifelige geçişinde kendisine destek veren Kaysîlere yakın olmayı amaçlamıştı. Mervân'ın halife olduktan sonra Harran'a dönüşünü İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Cevzî "evine döndü" şeklinde açıklayarak Harran'ın Mervân için taşıdığı önemi de göstermektedirler⁸⁷. Devletin merkezini Harran'a taşıdığı için Şam yöresinde bulunan Kelbîlerin (Güneyli Araplar) isyanı ile karşılaştı. Bunun üzerine 127 (744-745) yılında isyanın aktörleri olan Hımıs halkı üzerine yürüdü ve onları itaat altına aldı⁸⁸. Emevîlerin sonlarına doğru halifelerin yanlış uygulamaları ve asabiye'nin yeniden ortaya çıkmasının yarattığı olumsuzluklara Horasan ve İran taraflarında Abbasîlerin liderlik ettikleri muhalif grupların faaliyetleri eklendi. Şüphesiz bu gelişmeler Emevîlerin yıkılış sürecini de hızlandıracaktı.

⁷¹ İbn Şeddâd, III/I, s.16.

⁷² İbn Şeddâd, III, I, s.16.

⁷³ Et-Taberî, VII, s.556.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, V, s.88.

⁷⁵ El-Ezdî, I, s.180.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, V, s.148

⁷⁷ İbn Şeddâd, III/I, s.16.

⁷⁸ et-Taberî, VII, s.90; el-Ezdî, I, s.201; İbn Şeddâd, III/I, s.16.

⁷⁹ İbn Şeddâd, III/I, s.16.

⁸⁰ Şeşen, *Harran Tarihi*, s.11.

⁸¹ Halife b. Hayyât, s.439.

⁸² İbnü'l-Esîr, V, s.241.

⁸³ et-Taberî, VII, s. 296-298; İbn Miskeveyh, III, s.218-220; İbnü'l-Esîr, V, s.258-259.

⁸⁴ el-Ezdî, I, s.248-250; el-Mes'udî, III, s.216; İbn Miskeveyh, III, s.226.

⁸⁵ el-Ezdî, I, s.253.

⁸⁶ İbn Asem, VIII, s.314; Mehmet Azimli, "Bir Emevi Başkenti: Harran", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)*, Ed. Ali Bakka, Şanlıurfa 2006, s. 44-45; el-Mes'udî (III, s.222) Mervân'ın kendi adına Dımaşk'ta biat aldığını kabul etmekle beraber Harran'da halifeğini ilan ettiğinin de söylenildiğini ifade etmektedir.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, VII, s.259; İbnü'l-Esîr, V, s.269-270.

⁸⁸ et-Taberî, VII, s.312; İbnü'l-Esîr, V, s.274.

Abbâsî ihtilalinin başında bulunan İbrahim b. Muhammed ilk zamanlarda faaliyetlerini gizliden sürdürebilmişse de Emevî halifesi Mervan durumu farkedince hareketin başında bulunan İbrahim'i tutuklayarak Harran'a götürdü⁸⁹. Abbasî ihtilalinin olgunlaşmasından sonra Harran'dan harekete geçen Mervan Zap Suyu kenarında 11 Cemaziyelahir 132 (25 Ocak 750) tarihinde Abdullah b. Ali ile yaptığı savaşta yenildi ve Harran'a doğru çekildi⁹⁰. Farklı rivayetler olmakla birlikte Mervan, Harran'a döndükten sonra Abbasî imamlarından İbrahim b. Muhammed'i öldürdü⁹¹. Abdullah b. Ali tarafından takip edilen Mervân Harran'da daha fazla duramayarak Harran valiliğine kardeşinin oğlu Ebân b. Yezid'i bırakarak şehirden ayrıldı. Abdullah b. Ali ise Harran'a geldiğinde Ebân onu siyahlar giyinerek karşıladı ve şehri ona teslim etti. Abdullah da Harran ve el-Cezîre halkına eman verdi. İbrahim'in öldürüldüğü evi yıktı⁹². Abdullah Mısır'a doğru kaçan Mervân'ı takip etmek için de kardeşi Salih b. Ali'yi görevlendirdi ve 28 Zilhicce 132 (7 Ağustos 750)⁹³ tarihinde Mervan Mısır yakınlarında Bûsîr isimli mevkide mağlup edilerek öldürüldü⁹⁴.

Abbasîler Döneminde Harran (132-380/749-993)

Emevîlerin son döneminde yani Mervân b. Muhammed'in hilafeti esnasında başkent yapılan Harran Emevî hilafetinin inhitatından sonra elde ettiği bütün imtiyazları da kaybetmiş oldu. Özellikle el-Cezîre bölgesinde Emevî taraftarlarının yani Kuzevli Arapların (Kaysîler) nüfusun ekseriyetini oluşturmalarından dolayı Abbâsî hilafetinin bölgede kabul görmesi pek de kolay olmadı. Zap suyu kenarında uğradığı büyük hezimetten sonra geri çekilerek Harran'a gelen Mervan b. Muhammed, Abbâsî birliklerinin Abdullah b. Ali idaresinde üzerine doğru gelmekte olduğunu öğrenince Harran'ın idaresini damadı Ebân b. Yezîd'e bırakarak kendisi de Mısır'a doğru gitmek üzere yola koyulmuştu. Abdullah b. Ali de Harran önlerine ulaştığında önemli bir direniş ile karşılaşmadan Harran'ı ele geçirmeyi başardı ve şehrin idaresini de mukavemet etmediği için Ebân b. Yezîd'e bıraktı.

Abbâsîler el-Cezîre bölgesini ele geçirdikten sonra buraya Musa b. Ka'b'ı vali olarak tayin ettiler⁹⁵. Mervân'ın mağlup olmasından sonra el-Cezîre bölgesinde bulunan Emevî taraftarları Abbâsîlerin yönetimini kabul etmeyerek direnç gösterdiler. Bunun bir sonucu olarak da 132 (749-750) yılında üç bin süvarilik⁹⁶ bir isyancı grubu Harran'daki Abbâsî valisi Musa b. Ka'b'ı muhasara altına aldı⁹⁷. Bu isyan şüphesiz Emevî iktidarının zevalini kabullenemeyen muhaliflerin de dikkatini çekti. Mervân b. Muhammed'in adamlarından biri olan ve Ermîniyye'de faaliyetlerde bulunan naibi İshâk b. Selem el-Ukaylî de bulunduğu bölgeyi terk ederek Harran önlerine geldi ve Abbâsî valisi Musa b. Ka'b'ı yaklaşık iki ay muhasara altında tuttu⁹⁸.

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh (132-136/749-754) gelişmeler karşısında Harran'da muhasara altında bulunan Musa b. Ka'b'a yardım için kardeşi Ebu Cafer Mansûr'u gönderdi. Ebu Cafer komutasında Harran'a doğru yardımcı birliklerin gelmekte olduğu öğrenen İshâk ise 133 (750) yılında kardeşi Bekkâr'ı Harran'da bırakarak kendisi de er-Ruhâ'ya çekildi. İshâk, Ebu Cafer Mansûr'a karşı destek talebinde bulunmak için kardeşi Bekkâr'ı Mardin ve Dârâ'da bulunan Rebia kabilesine göndermesine rağmen söz konusu kabile Ebu Cafer tarafından mağlup edildiğinden bu amacına vasil olamadı. Bekkâr da umutsuz bir şekilde er-Ruhâ'da bulu-

⁸⁹ et-Taberî, VII, s.432-436; el-Mes'udî, III, s.234; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi IV (Abbasîler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012, s. 35.

⁹⁰ İbn Asem VIII, s.331-332; et-Taberî, VII, s.432-436; İbn Miskeveyh, III, s.324-326; İbnü'l-Esîr, V, s.340-343; el-Mes'udî, III, s.234.

⁹¹ İbn Miskeveyh, III, s.326; İbnü'l-Esîr, V, s.343-344.

⁹² et-Taberî, VII, s.437-438; İbnü'l-Esîr, V, s.345.

⁹³ İbnü'l-Esîr, V, s.347-348.

⁹⁴ Halife b. Hayyât, s.484-485; İbn Asem, VIII, s.333-335; el-Mes'udî, III, s.222; İbn Miskeveyh, III, s.328-331; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (4)*, s.35-37.

⁹⁵ İbn Şeddâd, III/I, s.17.

⁹⁶ et-Taberî, VII, s.446-447; İbnü'l-Esîr, V, s.353; İbn Şeddâd, III/I, s.17.

⁹⁷ et-Taberî, VII, s.446-447; İbnü'l-Esîr, V, s.353.

⁹⁸ et-Taberî, VII, s.446-447; İbn Miskeveyh, III, s.334; İbnü'l-Esîr, V, s.353; İbn Şeddâd (III/I, s.17) İshâk'ın adını İshâk İbn Meslim el-Ukaylî şeklinde kaydetmektedir.

nan kardeşi İshâk'ın yanına döndü. Ebu Cafer'in er-Ruhâ üzerine yürümesi üzerine de İshak kardeşi Bekkâr'ı şehirde bırakarak Sümeysat'a gitti. Sümeysat'ta muhasara altına alınan İshâk, Mervân b. Muhammed'in ölüm haberini aldıktan sonra direnmeyi bırakarak anlaşma yapmak suretiyle Abbâsîlere itaatini sundu⁹⁹. Bu hadiseden sonra 133 (750) yılında Ebu'l-Abbas es-Seffâh kardeşi Ebu Cafer Mansûr'u el-Cezîre, Ermîniyye ve Azerbaycan valiliğine atadı¹⁰⁰. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi Harran bu sıralarda el-Cezîre bölgesinin merkezi olma vasfını daha önceki dönemlerde olduğu gibi muhafaza etmekteydi.

el-Cezîre hâkimi Ebu Cafer Mansûr 136 (753) yılında kardeşi Ebu Abbas es-Seffâh'ın yanına döndüğünde Harran'a Mukâtil b. Hâkîm el-Akkî'yi vekil olarak bıraktı¹⁰¹. Aynı yıl içinde Ebu Abbâs'ın vefatından sonra yerine halife olan Ebu Cafer Mansûr¹⁰² (136-158/745-775) döneminde el-Cezîre valisi daha önce onun tarafından Harran'a vekil olarak bırakılan Mukâtil b. Hâkîm el-Akkî (مقاتل العكي) idi¹⁰³. Abbâsî halifesi olan Ebu Cafer Mansûr 136 (745) yılında amcasının oğlu Abdullah b. Ali'nin isyanı ile karşılaştı¹⁰⁴. Ebu Cafer'in halifelikliğini kabul etmeyen Abdullah 137 (754) yılında yanına aldığı birlikler ile Harran'a geldi ve şehirdeki Abbâsî valisi Mukâtil b. Hâkîm el-Akkî'yi kırk gün muhasara etti. Kuşatma karşısında varlık gösteremeyen el-Akkî şehri teslim etmek zorunda kaldı. Söz konusu isyan üzerine Ebu Cafer Mansûr, Ebu Müslim el-Horasanî'yi isyanı bastırmakla görevlendirdi. Taraflar arasında yaşanan mücadeleler sonucunda Abdullah b. Ali mağlup olarak Basra'da bulunan kardeşi Süleyman b. Ali'ye sığındı¹⁰⁵. Mezkûr isyandan sonra Ebu Cafer Mansûr, el-Cezîre'ye Humeyd b. Kahtabe'yi¹⁰⁶, 142 (759-760) yılında kardeşi el-Abbas'ı¹⁰⁷ ardından Musa b. Süleym ve sonra olarak da 155 (772) yılında¹⁰⁸ güneyli Araplardan el-Yemen kabilesinin azatlısı Musa b. Mus'ab'ı¹⁰⁹ vali tayin etti. Bu son atamayla muhtemelen Emevî taraftarı olan Kuzeyli Arapların bölgedeki isyan hareketlerine son verilmesi amaçlanmıştı. Diğer taraftan da Diyâr-ı Mudâr'ın merkezi Rakka'nın¹¹⁰ emniyetini sağlamak için Ebu Cafer Mansur 155 (772) yılında Rakka yakınlarında Râfika adlı bir şehir kurdu ve şehre Horasanlı askerleri yerleştirdi¹¹¹.

Harun Reşid (170-193/786-809) döneminde 178 (794) yılında el-Cezîre'de Velîd b. Tarîf et-Tağlibî'nin çıkardığı isyan el-Cezîre, Ermîniyye, Azerbaycan ve Musul'a kadar uzanan alanı etkiledi¹¹². Bu isyana ek olarak el-Cezîre bölgesinde Haricilerin sebep olduğu isyanlar artış gösterdi¹¹³. Söz konusu isyanlar ve muhalif kabilelerin itaat altına alınması için el-Cezîre'de denetimlerin artırılması zarureti hasıl oldu. Bu sebepten Harran yakınlarında bulunan Rakka'nın Reşid döneminden itibaren el-Cezîre bölgesine yapılan askeri hareketlerin merkezi yapılması Harran'ın önemini azaltmış gibi görünmektedir. Buna rağmen Harun Reşid Harran'ın su ihtiyacını karşılamak için Cullâb suyundan şehre gelen sulama kanallarını tamir etmeyi de ihmal etmedi¹¹⁴.

Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yönetim makamlarında İranlıların sayılarının artması da el-Cezîre merkezli birçok isyana sebep oldu. Bilad-ı Şam ve el-Cezîre bölgesinde meskûn Araplar kabileler tarafından desteklenen ve Keysûm şehrini merkez ittihaz edinen Kaysîlerden Nasr b. Şebes Emîn (193-198/809-813) ve Memûn (198-218/813-833) arasında yaşanan taht kavgasında, Arap blokunun desteğini alan Emin'in yanun-

⁹⁹ Halife b. Hayyât, s.497; et-Taberî, VII, s.446-447; İbnü'l-Esîr, V, s.353-354.

¹⁰⁰ Halife b. Hayyât, s.497; et-Taberî, VII, s.447; İbn Miskeveyh, III, s.334-335; İbnü'l-Esîr, V, s.354.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, V, s.373; İbn Şeddâd, III/I, s.19.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, V, s.374-375.

¹⁰³ Halife b. Hayyât, s.516; İbnü'l-Ezrâk, s.355.

¹⁰⁴ et-Taberî, VII, s.473.

¹⁰⁵ et-Taberî 1387, VII, s.475-477; Halife b. Hayyât, s.517; el-Mes'udî, III, s.275; İbn Miskeveyh, III, s.351-354; el-Ezdî, I, s.262-263; İbnü'l-Esîr, V, s. 377-380; Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*, İfav Yayınları, İstanbul 2015, s.93

¹⁰⁶ Halife b. Hayyât, s.517; İbnü'l-Ezrâk, s.355; İbn Şeddâd, III/I, s.19.

¹⁰⁷ el-Ezdî, I, s.277; İbnü'l-Esîr, V, s.415; İbn Şeddâd, III/I, s.20.

¹⁰⁸ el-Ezdî, I, s.437; İbnü'l-Esîr, VI, s.13-14; İbn Şeddâd, (III/I, s.20) Musa b. Ka'b şeklinde yanlış bilgi vermektedir.

¹⁰⁹ Halife b. Hayyât, s.517; İbnü'l-Ezrâk, s.355.

¹¹⁰ Guy Le Strange, s.143.

¹¹¹ İbn Fakih, s.132; Guy Le Strange, s.143.

¹¹² İbn Şeddâd, III/I, s.21.

¹¹³ Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi IV*, s.132-140.

¹¹⁴ Şeşen, *Harran Tarihi*, s.12.

da yer alarak 197 (813) yılında Memun'a karşı isyan etti¹¹⁵. Etrafına topladığı Arap kabileler ile gücünü artıran Nasr Harran'ı muhasara etti¹¹⁶. İsyanın büyümesi üzerin Memun, Tâhir b. Hüseyin'i isyanı bastırmakla görevlendirerek el-Cezîre'ye gönderdi. İlk başlarda başarılı olan Tâhir daha sonra asilerin ani baskınlarından dolayı tavizler vermek zorunda kaldığından Memun tarafından Horasan'a gönderildi ve el-Cezîre'ye de Abdullah b. Tâhir tayin edildi¹¹⁷. Bir süre el-Cezîre bölgesinde babasının kurduğu intizamı korumayı başarabilen Abdullah daha sonra azledildi ve yerine de Yahya b. Muaz getirildi (205/820)¹¹⁸. Yahya'nın 206 (821) yılında vefat etmesinden sonra Abdullah yeniden el-Cezîre bölgesinin valiliğine getirildi¹¹⁹. Atamadan sonra el-Cezîre bölgesine gelen Abdullah, Nasr b. Şebes ile mücadeleye koyuldu ve nihai olarak 209 (824) yılında Nasr'ı mağlup ederek el-Cezîre'de asayişini sağlamaya muvaffak oldu¹²⁰.

Dokuzuncu asrın sonlarında doğru el-Cezîre'de Abbâsîlerin otoritesinin zayıflamasına paralel olarak Harihî isyanlarında da artışlar görülmeye başlandı. Halife el-Musta'ın döneminde (248-252/862-866) Harran'ı merkez olarak seçen Safvân el-Ukaylî şehirde büyük tahribatlara sebep olmuştu¹²¹. Bu hadiseden sonra el-Cezîre ve Şam bölgesinin valiliğine 255 (869) yılına kadar görev yapacak olan Ebu's-Sâc Dîvdâd getirildi¹²². el-Cezîre bölgesinde sık sık yaşanan vali değişiklikleri bölgeyi dışarıdan yapılabilecek olası müdahalelere de açık hale getirmekteydi. Özellikle Halife Mutemid döneminde (256-279/870-892) bölgede yaşanan söz konusu problemlerden dolayı Mısır'da kurulan ve zamanla Bilâd-ı Şam ve el-Cezîre sınırlarına kadar uzanan topraklara hâkim olan Tolunoğulları Harran ile ilgilenmeye başladılar. Ahmed b. Tolun 264 (877) yılında Şam'ın tamamı, suğur ve Haleb'i ele geçirerek el-Muvaffak'ın adamlarından biri olan Muhammed b. Otâmîş'in¹²³ elinde bulunan Harran'a kadar geldi ve şehri ele geçirdi. Ele geçirdiği toprakların sınırlarını genişletme fırsatına sahip olmasına rağmen Mısır'da yerine vekil olarak bıraktığı oğlu el-Abbas'ın isyanından dolayı Harran'dan ayrılarak Mısır'a döndü. Bundan istifade etmek isteyen Muhammed b. Otâmîş'in kardeşi Musa b. Otâmîş ise Harran üzerine yürümesine rağmen Ahmed'in valisi Ahmed b. Cey'aveyh'in hilesi ile Musa mağlup edilerek esir edildi ve Mısır'a gönderildi (265/878)¹²⁴.

Ahmed b. Tolun'un vefatından sonra 270 (883-884) yılında İshâk b. Kundâcîk el-Cezîre'yi istila ettiğinden¹²⁵ Tolunoğullarından Humareveyh, İbn Kundâcîk'a karşı Muhammed b. Ebi's-Sâc ile ittifak kurdu. Bu ittifakın sonucu olarak İbn Ebi's-Sâc el-Cezîre bölgesine hâkim oldu¹²⁶. Ancak İbn Kundâcîk mücadeleyi bırakmadı ve nihayetinde 274 (887-888) yılında Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar'ın idaresini ele geçirmeyi başardı¹²⁷. İshâk b. Kundâcîk 278 (891-892) yılında vefat edince onun hâkim olduğu Musul ve Diyâr-ı Rebia toprakları oğlu Muhammed'de kaldı¹²⁸. Bölgede sık sık yaşanan vali değişiklikleri istikrarı bozmak ile birlikte güç mücadelelerinden kaynaklanan problemleri de beraberinde getirmekteydi.

Halife Mutazîd (279-289/892-902) döneminde merkeze uzak yerlerde Abbâsî iktidarından kopan yerlerde yeniden hâkimiyet kurmak için birtakım çalışmalarda bulunuldu. Bu amaç doğrultusunda faaliyetlerini yoğunlaştıran Mutazîd 285 (898-899) yılında Amid'e doğru ilerlediğinde yeniden kendisine bağladığı Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Mudar'ı oğlu Ali'ye yani el-Müktefî'ye ikta etti¹²⁹. Böylece Rakka'da oturan el-Müktefî (289-295/902-908) babasının vefatından sonra halife oluşuna kadar da el-Cezîre'nin yönetimini uh-

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, VI, s.257; Judah Benzion Segal, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, çev. Ahmet Arslan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.254; Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa I*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006, s.47-48.

¹¹⁶ el-Ezdî, I, s.577; İbnü'l-Esîr, VI, s.267.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, VI, s.337.

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, VI, s.315; Segal, s.254; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV*, s.187.

¹¹⁹ İbn Şeddâd, III/I, s.25.

¹²⁰ el-Ezdî, I, s.610-611; İbnü'l-Esîr, VI, s.336-337; İbn Tayfûr, Ebi'l-Fadl Ahmed b. Tâhir el-Kâtib, *Kitâbu'l-Bağdâd*, thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1368/1949, s.26, 35.

¹²¹ el-Mes'ûdî, IV, s.157; Şeşen, *Harran Tarihi*, s.13; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa I*, s.50.

¹²² İbn Şeddâd, I, s.28.

¹²³ İbn Şeddâd, I, s.28.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, VII, s.263-265; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, s.13; Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa I*, s.50.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, VII, s.344.

¹²⁶ İbn Şeddâd, III/I, s.30; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, s.14.

¹²⁷ el-Ezdî, II, s.120-121; İbnü'l-Esîr, VII, s.358, 361.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, VII, s.377; İbn Şeddâd, III/I, s.31.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, VII, s.409; İbn Şeddâd, III/I, s.32.

desinde bulundurdu. El-Müktefî döneminde el-Cezîre bölgesinde Munis el-Hâdim, Vasîf el-Bektemerî gibi şahsiyetler ön plana çıktı¹³⁰. Bundan sonraki süreçte el-Cezîre bölgesinde Hamdânî aile fertlerinin faaliyetlerinin yoğunluk kazanacağı görülecekti.

Hamdânîler Döneminde Harran

Adını tarih sahnesine çıkan Hamdân b. Hamdûn'dan alan Hamdânîler, Kuzey Araplarına yani Kaysîlerin bir kolu olan Tağlib Kabilesine intisap edilmektedirler¹³¹. Abbâsîler döneminde Mardin kalesini ele geçirerek burayı karargâh olarak kullanan¹³² Hamdân b. Hamdûn el-Mutazîd (279-289/892-902) döneminde Haricîler ile birlikte hareket ettiği için Mardin kalesini Abbâsîlere kaptırdı¹³³. Hamdân'ın vefatından sonra çocuklarından Ebû'l-Heycâ Abdullah ve el-Hüseyin b. Hamdân gibi şahsiyetler ön plana çıkmıştı¹³⁴ ve Halife el-Müktefî döneminde Musul ve çevresinin yönetimi 293 (905) yılında Ebû'l-Heycâ Abdullah'a verildi¹³⁵.

Ailenin yıldızı parlayan diğer ferdi el-Hüseyin b. Hamdân ise el-Muktedir (295-320/908-932) tarafından 296 (910) yılında Kum ve Kâşân şehirlerinin idaresine¹³⁶ 303 (915-916) yılında Diyar-ı Rebia'ya atandı¹³⁷. Hamdânîlerden 307 (919-920) yılında Diyâr-ı Mudar'a atanan ilk kişi İbrahim b. Hamdân olmasına rağmen onun buradaki görevi 308 (920-921) yılında azledilmesine kadar sürdü¹³⁸. Halife el-Muktedir 308 (920-921) yılında Musul ve çevresine yeniden Ebu'l-Heycâ Abdullah'ı tayin edince, Ebu'l-Heycâ Abdullah Bağdat'ta kalarak Musul'a oğlu Hasan'ı naib olarak gönderdi¹³⁹. Ebû'l-Heycâ el-Muktedir'in yeniden tahta çıkarılması için tertip edilen bir isyan esnasında öldürülünce Halife el-Muktedir, 317 (929) yılında Musul ve çevresini Ebû'l-Heycâ'nın oğlu Nâsruddevle el-Hasan'a verdi¹⁴⁰. Böylece Musul'a hâkim olan Nâsruddevle el-Hasan Diyâr-ı Mudar cihetine kardeşi Seyfûddevele Ali'yi gönderdi.

Hamdânîlerin Harran'ın da içinde bulunduğu Diyâr-ı Mudar bölgesindeki hâkimiyetini İbn Şeddâd 325 (936-937) yılında Bedr el-Harşenî'nin Diyar-ı Mudar'dan uzaklaştırılmasından sonra bölgeye hâkim olan Seyfûddevele Ebu'l-Hasan Ali ile başlatmaktadır¹⁴¹. Aynı tarihte el-Ezdî Musul, Diyar-ı Bekr, Diyâr-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve el-Cezîre bölgesinin Benî Hamdân'ın elinde bulunduğunu kaydetmekle¹⁴² Hamdânîlerin bölgedeki varlığını teyid etmektedir.

Hamdânîler açısından el-Cezîre hâkimiyetini kolaylaştıran hususlardan biri halifenin veziri İbn Raik'in Hamdânîlere sığındığı esnada Receb 330 (Mart-Nisan 942) tarihinde Nâsruddevle tarafından ortadan kaldırılmasıyla oldu. Bundan hemen sonra Nâsruddevle Bağdat'a gelerek er-Razî tarafından Emirülümera tayin

¹³⁰ İbn Şeddâd, III/I, s.32.

¹³¹ Ali b. Zâfir el-Ezdî, *Ahbârü'd-Devleti'l-Hamdâniyye bi'l-Mevsil ve Haleb ve Diyâr-ı Bekr ve's-Sugûr*, thk. Temime er-Ravvâf, Dâru Hassân, Beyrut 1406/1985, s.11; Hamdaniler için bkz. Ömer Tokuş, *Hamdânîler (Siyasî, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.

¹³² İbn Havkal, I, s.214; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s.446.

¹³³ İbn Şeddâd, III/II, s.546.

¹³⁴ M. Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V/I, Eskişehir 1987, s.179; Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Mrjinal Bir Hareket: Karimatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Ankara 2005, s. 143-158.

¹³⁵ el-Ezdî, s.172; M. TH. Houtsma, " Abdullah", *İA*, c. I, Eskişehir 1997, s.32; Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, s.446.

¹³⁶ İbnü'l-Esir, VIII, s.19-21; M. Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V/I, s.179; T. H. Weir, "Hüseyin", *İA*, c. V/I, Eskişehir 1997, s.641; Karaarslan, "Hamdaniler", *DİA*, XV, s.4.

¹³⁷ İbn Şeddâd, III/I, s.32.

¹³⁸ İbn Şeddâd, III/I, s.33.

¹³⁹ İbnü'l-Esir, VIII, s.137-140; Houtsma, " Abdullah", *İA*, I, s.32; Sobernheim, "Hamdaniler", *İA*, V/I, s.179; Samî el-Keyyalî, *Seyfûddevele ve Asrû'l-Hamdâniyyîn*, Halep; Matbaatü'l-Hadise 1939, s.24.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, VIII, s.140; İbn Şeddâd, III/I, s.33.

¹⁴¹ İbn Şeddâd, III/I, s.34.

¹⁴² el-Ezdî, II, s.252.

edildi ve kendi adına da paralar darp etti¹⁴³. Akabinde 331 (942-943) yılında Diyar-ı Mudar ve Şam bölgesi de Nâsiruddevle'nin hâkimiyet alanına girdi ve Nâsiruddevle tarafından bölgeye Ali b. Halef b. Tayyâb gönderildi¹⁴⁴. Harran ve Rakka gibi şehirlerin yönetimi ise (331/942-943) Benû Numeyr'in desteğini alan Ya'nis el-Mu'nisî'nin elinde bulunmaktaydı¹⁴⁵. Bundan bir yıl sonra da Nâsiruddevle (Rebiyülevvel 332) Diyâr-ı Mudar bölgesine Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. Mukâtil'i tayin etmesine rağmen aynı yıl içinde (Receb 332/Şubat-Mart 944) amcasının oğlu Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Said b. Hamdân'ı bölgeye gönderdi. Ebu Abdullah el-Hüseyin bölgeye doğru ilerlediğinde öncelikle Rakka'yı muhasara etti ve şehri aldıktan sonra Haleb'e gitti¹⁴⁶. Şüphesiz Ebu Abdullah'ın öncelikle Rakka üzerine yürümesi Rakka'nın Diyâr-ı Mudar bölgesinin merkezi olma vasfını Hamdânîler döneminde de sürdürdüğüne işaret etmektedir.

Nâsiruddevle'nin kardeşi Seyfuddevle Ali 333 (944) yılından Bilâd-ı Şam'da Humus ve Haleb gibi şehirleri İhşidîlerden almayı başardı¹⁴⁷. Böylece Diyâr-ı Rebia ve çevresinde Nâsiruddevle Hasan'ın, Diyâr-ı Mudar'da da kardeşi Seyfuddevle'nin hâkimiyeti görülmekteydi. Bu sırada güçlenerek doğu topraklarında doğru yayılmakta olan Bizans birlikleri 348 (959-960) yılında el-Cezîre bölgesine ulaştıklarında er-Ruhâ ve Harran çevresine yağmalarda bulundular ve Harran'ın bir köyünde Ebu'l-Heysen b. el-Kadı Ebi Husayn'ı esir olarak ele geçirdiler¹⁴⁸. Bunun üzerine Seyfuddevle'nin amcasının oğlu ve ünlü şair Ebu Firas el-Hamdânî Menbic ve çevresine atanarak Bizans ile mücadeleye memur edildi. Ancak Ebu Firas Bizanslıların bir saldırısı esnasında mağlup olarak esir düştü ve Kostantiniyye'ye götürüldü (351/962)¹⁴⁹. Nitekim esareti esnasında Ebu Firas, Seyfuddevle'ye gönderdiği mektuplarda serbest bırakılması için fidye verilmesini istemesine rağmen dört yıl sonra fidye ile serbest kalabildi. Bu sıralarda Seyfuddevle'nin Harran'daki naibi ise Nâsiruddevle'nin oğlu Hibetullah idi¹⁵⁰.

Harran halkı Safer 352 (Mart 963) tarihinde kendilerine baskı yapan ve ağır vergiler yükleyen Seyfuddevle'nin valisi Hibetullah b. Nâsiruddevle'ye karşı isyan ettiler. İsyân başladığında Haleb'te amcasının yanında bulunan Hibetullah gelişmeleri haber aldıktan sonra Harran üzerine yürüdü ve iki ay boyunca şehri muhasara altına aldı. Muhasaranın uzaması üzerine her iki taraftan da birçok kişi öldüğünden Seyfuddevle Harran önlerine geldi ve anlaşma ile şehre hâkim oldu. Bu sırada isyanın vukuuna sebep olan kişiler de cezalandırılmaktan korktukları için şehri terk ettiler¹⁵¹.

Seyfuddevle 352 (963) yılında Tarsuslular ve gulamı Necâ'nın Bizans üzerine yaptığı bir gaza esnasında onları bir geçitte bekledi ve onların gelişi ile birlikte alınan ganimetlerle Haleb'e doğru ilerlerken yolda baygınlık geçirdi¹⁵². Bunun üzerine Seyfuddevle'nin yanında bulunan Hibetullah onun gulmalarından Ebi'l-Hüseyin b. Dinhâ'yı öldürdü. Ancak Seyfuddevle'nin ölmediği anlaşılınca da cezalandırılma korkusuyla kaçarak Harran'a gitti ve amcasının öldüğünü söyleyerek adamlarına ve kendisine yardım edilmesini istedi. Bunun karşılığında Harran'a yapılabilecek olası saldırılar için babasına mektup gönderdiğini ve şehir halkına destek vereceğini söyledi. Bunun üzerine Harranlılar kapıları açarak ona destek vereceklerine dair söz

¹⁴³ el-Ezdî, II, s.265-267; es-Sulî, Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdullah eş-Şatrancî, *Ahbârü'r-Razî-billâh ve'l-Müttakî-lillâh ev; Tarîhü'd-Devleti'l-Abbasiyye min sene 322 ila 333 min Kitâbi'l-Evrâk*, (thk. J. Heyworth Dunne), Beyrut: Darü'l-Mesire, 1403/1983, s.228; İbnü'l-Esîr, VIII, s.321-326; İbn Şeddâd, III/I, s.34-35.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, VIII, s.334.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, VIII, s.335.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, VIII, s.355.

¹⁴⁷ el-Ezdî, II, s.276; İbnü'l-Esîr, VIII, s.381; SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mirât'z-Zamân fî Tarîhi'l-'Ayân*, c. XI, thk. Kamil Selman el-Cebûrî, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1434/2013, s.44.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, VIII, s. 454; Sibt İbnü'l-Cevzî, c. XI, s.119; Özellikle onuncu asırdan itibaren Doğu Anadolu'da Bizans lehine bir takım değişiklikler meydana gelmişti. Bu bağlamda genişlemeye devam Bizans birlikleri 934 yılında Malatya'yı, 949 yılında Erzurum'u ve 966-967 yılında da Taron'u ele geçirmeyi başardılar. Bunu takiben 968-969 tarihinde de Malazgirt zaptedildikten sonra Bizans'ın bundan sonra Şam ve el-Cezîre topraklarına doğru yayılmasının önü açılmış oluyordu. Bkz. Nevzat Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasî Durumu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, Yayına haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 2014, s. 37-38.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, VIII, s.469.

¹⁵⁰ İbn Şeddâd, III/I, s.36.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, VIII, s.471; İbn Şeddâd, III/I, s.36.

¹⁵² İbn Miskeveyh, VI, s.239; Türkçe trc. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, trc. Kıvameddin Burslan, Yayına haz. Mehmet Şeker-Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul, Ankara 2016, s.590; İbnü'l-Esîr, VIII, s.472.

verdiler ancak Seyfûddeve'yi bundan istisna tuttular. Birkaç gün sonra Seyfûddeve'nin gulamlarından Neca'nın kardeşi Nemâ Harran önlerine geldiğinde şehrin kapıları yüzüne kapandı ve o da bunun üzerine Erzen ve Meyyâfârikîn taraflarına gitti¹⁵³.

Harran hakkında bilgiler toplayan Nemâ durumu kardeşine bildirdikten hemen sonra Necâ Harran üzerine yürüdü. Necâ'nın hareketi karşısında Hibetullah da Harran'ı terk ederek Musul'da bulunan babası Nâsiruddeve'nin yanına gitti¹⁵⁴. Harran önlerine gelen Necâ ise kardeşi Nemâ'yı şehre almadıkları için Harran halkını cezalandırdı ve bir milyon dirhem ödemekle mükellef kıldı. Ancak miktar hususunda müzakereler yapıldı ve üç yüz bin dirhemde karar kılındı. Anlaşmadan sonra şehre giren süvariler söz konusu meblağı halk arasında ayırım yapmaksızın taksim ettirdi ve erkeklere ailelerinin önünde dayak attırdılar. Şehir halkından aldığı mal ile Harran'ı valisiz bırakan Necâ Meyyâfârikîn'e gitti. Harran ise yöneticisiz kaldığı için ayak takımının baskı ve tecavüzlerine maruz kaldı. Nitekim bu uygulamalardan dolayı Diyâr-ı Mudar'da bu yıl ekin ekilememiştir¹⁵⁵. Bu durumu Rebiyülevvel 352 (Mart-Nisan 963) yılında değerlendiren Ermeniler de er-Ruhâ topraklarına saldırarak çok sayıda ganimet ve esir ele geçirmişti¹⁵⁶. Bunun üzerine kaynaklar adı zikredilmemekle birlikte Seyfûddeve'nin Harran'a bir naib göndererek¹⁵⁷ olumsuzlukların önüne geçmeye çalıştığını ifade etmektedirler.

353 (964) yılında gaza yapmak maksadıyla Horasan'dan beş bin kadar adam geldiğinde önce Necâ ile bir araya gelerek Ermîniyye'de birtakım gazalarda bulundular. Ardından da Harran'a ulaştılar ve buradan da Haleb'e gelerek Seyfûddeve ile birlikte el-Masîssa üzerine yürüdüler. Aynı tarihte Bizans domestikosu da karşı saldırıya geçerek el-Masîssa taraflarına geldi. Burada her iki taraf da gıda ve erzak sıkıntısı yaşadığından çekilmek zorunda kaldılar. Söz konusu gaziler de bu sırada Haleb ve Şam bölgesindeki şehirlerle dağıldılar¹⁵⁸. Bu gelişmeler ışığında Abû'l-Farac¹⁵⁹ 964 yılında "*Edessa ve Harran'da şiddetli kıtlıklar vardı*" diyerek bölgede yaşanan sıkıntıları gözler önüne sermektedir. Seyfûddeve Meyyâfârikîn'de Necâ'nın öldürülmesinden sonra 355 (966) yılında Harran geldi ve halkın mallarını ellerinden aldı. Ardından da Bizans'a ödediği fidye ile Ebu Firâs b. Hamdân ve el-Kadı Ebu'l-Heysen b. Ebî Husayn'ı kurtardı¹⁶⁰.

Seyfûddeve'nin 356 (967) yılında¹⁶¹ vefat etmesinden sonra yerine oğlu Sa'duddeve Ebu'l-Meâlî (356-381/967-991) geçti. Seyfûddeve'nin azatlı kölelerinden biri olan Kargûye 358 (969) yılında Haleb'i istila ederek Sa'duddeve'yi şehirden çıkardı. Haleb'ten çıkan Sa'duddeve Meyyâfârikîn'de bulunan annesinin yanına gitmek için yola koyuldu ve Harran önlerine geldi. Bu sırada Harranlılar şehrin kapılarına kapatarak onu içeri almadılar¹⁶². Bunun üzerine Harranlılardan askerlerine iki gün müddetle burada konaklamaları ve istirahat etmeleri için izin talebinde bulunarak birkaç gün burada ikamet etti¹⁶³. Bölgede yaşananları yakından takip eden Musul Hamdânî Emîri Ebu Tağlib de 22 Cemaziyülevvel 359 (2 Nisan 970) tarihinde Harran üzerine yürüdü ve kapılar açılmadığı için 13 Cemaziyülahir (23 Nisan 970) ayına kadar şehri kuşattı. Nitekim şehir halkından bazı kişiler bir gece vakti gelerek Ebu Tağlib ile halka eman verilmesi karşılığında şehri teslim edeceklerine dair bir anlaşma yaptılar. Halktan onay alındıktan sonra Ebu Tağlib şehre girdi ve Ebu

¹⁵³ İbn Miskeveyh, VI, s.240; Türkçe trc. s.591; Necâ'nın kardeşi Nemâ hakkında bilgi vermeyen İbnü'l-Esîr, ayrıca Necâ'nın Harran halkını bir milyon dirhem ödemekle sorumlu tuttuğunu ve bunun için de halka beş gün mühlet verdiğini, akabinde de halkın elindeki değerli eşyaları yok pahasına sattıklarını kaydederek İbn Miskeveyh'ten bazı noktalarda farklı bilgiler vermektedir bkz. İbnü'l-Esîr, VIII, s.472-473.

¹⁵⁴ İbn Miskeveyh, VI, s.240; Türkçe trc. s.591; İbnü'l-Esîr, VIII, s.473.

¹⁵⁵ İbn Miskeveyh, VI, s.241; Türkçe trc. s.592; İbnü'l-Esîr, VIII, s.473; Necâ'yı cezalandırmak isteyen Seyfûddeve 353 (964) yılında Meyyâfârikîn'e geldi ve Necâ'yı huzuruna çağırdı. Bu çağrıdan sonra Seyfûddeve'nin huzuruna çıkan Necâ affedildi ve eski makamına getirildi. Ancak 364 yılında Seyfûddeve'nin gulamları onu öldürdüler bkz. İbnü'l-Esîr, VIII, s.475-476.

¹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, VIII, s.473.

¹⁵⁷ İbn Şeddâd, III/I, s.37.

¹⁵⁸ İbn Miskeveyh, VI, s.242-243; Türkçe trc. s.593; Sibt İbnü'l-Cevzî, XI, s.150.

¹⁵⁹ Abû'l-Farac, I, s.264.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, VIII, s.494; Sibt İbnü'l-Cevzî, XI, s.168.

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, VIII, s.499; Sibt İbnü'l-Cevzî, XI, s.172.

¹⁶² el-Antakî, Ebu'l-Ferec Yahya b. Said b. Yahya, *Tarihü'l-Antakî, el-Ma'rûf bi-Silati't-Tarihi'l-Utiha*, thk. Ömer Abdussemam Tedmürî, Jarrous Press, Trablus 1990, s.103.

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, VIII, s.513-514; İbnü'l-Adîm, s.93.

Selâme el-Berkaîdî'ye Rakka valiliğine ek olarak Harran verildi¹⁶⁴. Böylece Ebu Tağlib ile birlikte Diyar-ı Rebia ve Mudar bölgeleri birleştirilmiş oldu¹⁶⁵. Ebu Tağlib ise Benû Numeyr'in Musul ve çevresinde isyan ederek Hamdânîlerin Berkaîd valisini öldürmeleri üzerine Harran'ı terk etti¹⁶⁶.

Diyâr-ı Mudar bölgesini hâkimiyeti altına alan Ebu Tağlib Bizans karşısında bölgeyi savunmakta güçlükler yaşamaktaydı. Nitekim 361 (971-972) yılında Bizans birlikleri el-Cezîre'ye ulaştıklarında Ebu Tağlib onlara karşı koyamadı, şehirleri müdafaa edemedi ve topraklarını korumak için Bizanslılara bir miktar mal ve para göndermeyi tercih etmişti¹⁶⁷. Büveyhî Emîri Adududdevle Zilkade 367 (Haziran-Temmuz 968) yılında Ebu Tağlib'i mağlup ederek Bizans topraklarına firara icbar ettiğinde Musul Büveyhîler tarafından işgal edildi¹⁶⁸. Bunun üzerine Haleb Hamdânî Emîri Sa'duddevle 368 (978-979) yılında Harran üzerine bir ordu gönderdi ve Rakka hâkimi Selâme el-Berkaîdî ile mücadeleye koyuldu. Muhtemelen bölgedeki gelişmeler karşısında daha fazla direnemeyen Sa'duddevle Adududdevle'ye haber göndererek ona tabi olduğunu bildirdi¹⁶⁹. Adududdevle de 368 (978) yılında Diyâr-ı Mudar topraklarını ele geçirdiğinde kendisi ile yazışan Sa'duddevle'ye Rakka dışında Diyâr-ı Mudar'ın tamamını verdi¹⁷⁰. Ebu Tağlib ise kaçarak gittiği Dımaşk topraklarında Dağfil b. el-Müferric ve Fatımî komutanı el-Fazl tarafından mağlup edilerek öldürüldü (369/979)¹⁷¹.

Haleb Emîri Sa'duddevle ise 381 (991) yılında vefat etti ve yerine de Ebu'l-Fezâil geçti¹⁷². Harran'da bulunan Sa'duddevle'nin naiblerinden Vessâb b. Sâbık en-Numeyrî bu durumdan istifade ederek bağımsızlığını ilan etti¹⁷³. Böylece Hamdânî Emîrinin vefatından sonra Harran'da Numeyr Kabilesinin hâkimiyeti başlamış oldu. Hamdânîler döneminde Diyâr-ı Mudar bölgesi ağır vergilerden ve müsaderelerden dolayı ekonomik olarak zayıflamış ve cazibesini kaybetmiş bir vaziyette idi. Ayrıca Bizans kuvvetlerinin Harran ve çevresine yapmış oldukları saldırılardan dolayı merkezî otoriteden yoksun olan bölgede Ukayl ve Numeyr gibi Arapların yağmaya yönelik saldırıları artış göstermişti¹⁷⁴.

Sonuç

Doğu-batı ve kuzey-güney yönünde işleyen ticaret yolu üzerinde bulunan Harran bu özelliklerinden dolayı birçok kavmin siyasi, sosyal ve dinî tesiri altına kalmıştır. İslamiyetin Arap Yarımadası dışında yayılmaya başladığı esnada da doğunun ve batının iki hâkim gücü olan Bizans-Sasani çekişmelerine sahne olan Harran 19 (640) yılında İyâd b. Ganm'in başında bulunduğu Müslüman birlikler tarafından fethedildi. Nitekim daha sonraları Diyar-ı Mudar olarak oluşturulacak olan bir idari birimin merkezi haline getirildi. Bu idarî aksam başlangıçta Şam'dan gönderilen valilerce yönetilirken Emevîler ile birlikte ayrı bir idarî nizam olarak kabul edilerek bölgeye valiler tayin edilmeye başlandı. Bunu takiben süreçte Müslüman Arapların hâkim olduğu Harran ve çevresine kuzey Arapları göç ederek bölge nüfusunun ekseriyetini oluşturdu- lar.

İlk zamanlarda Harran'a doğru gerçekleşen bu göçler pek dikkati çekmezken özellikle son Emevi halifesi Mervan b. Muhammed döneminde asabiye'nin tesirinin artmasına paralel olarak Emevîlerin merkezini belirleyecek bir vaziyet aldı. Mervan b. Muhammed Emevi halifesi olurken Kuzeyli Araplar yani Kaysîlerin desteğini aldığı için Dımaşk'ın ekser nüfusunu oluşturan Güneyli Araplardan (Kelbiler) çekinerek yönetim merkezini de Harran'a taşımak zorunda kaldı. Böylece Emevîlerin son halifesi Mervan ile birlikte Harran

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, VIII, s.522-523; İbn Şeddâd, III/I, s.37.

¹⁶⁵ İbn Şeddâd, III/I, s.38.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, VIII, s.522-523; İbn Şeddâd, III/I, s.37.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, VIII, s.530.

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, VIII, s.596-598.

¹⁶⁹ İbn Şeddâd, III/I, s.38.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, VIII, s.601.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, VIII, s.605; İbn Şeddâd, III/I, s.38.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, IX, s.76-77.

¹⁷³ İbn Şeddâd, III/I, s.46.

¹⁷⁴ İbn Havkal, I, s.226; Türkçe trc. s.189.

Emevî hilafetinin merkezi olma vasfını kazandı. Bu durum Emevîlerin yıkılmasından sonra bölgede yaşanacak dâhili çekişmeleri de etkileyerek Abbâsîleri uzun süre meşgul edecek bir takım isyanların ortaya çıkmasına da neden oldu. Nitekim Abbâsîlerin Zap suyu kenarında Mervan b. Muhammed'in kuvvetlerini mağlup etmeleriyle Emevîler tarih sahnesinden çekildiler ve onları destekleyen Harran ve çevresinde meskûn Kuzevli Araplar da uzun süre Abbâsîlere karşı direndiler. Bunun yanı sıra Abbâsî yönetimine karşı ortaya çıkan her hareketin de yanında yer aldılar. Bu durum karşısında idarî bir merkez olma vasfını kaybedecek olan Harran'ın yerini Rakka ve Rafika gibi şehirler almaya başladı.

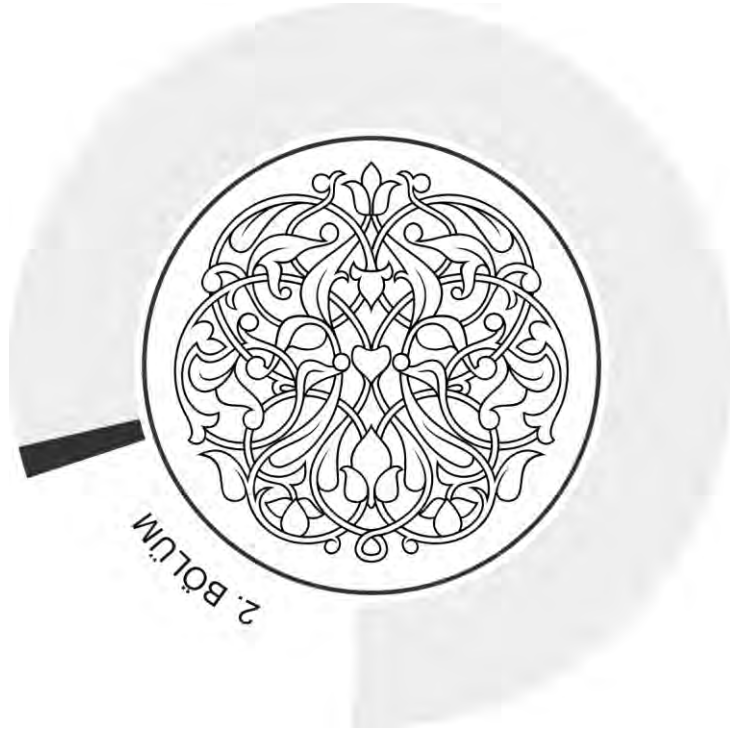
Dokuzuncu asrın sonları ve onuncu asrın başları Abbâsîler açısından merkezi otoritenin sarsılmaya başladığı ve merkeze uzak yerlerde hâkimiyetin kurulmasında zorlukların yaşandığı biri zaman dilimini yansıtmaktaydı. Özellikle Diyâr-ı Rebia ve Mudar gibi yerlere göç eden Tağlib Kabilesinden Hamdân b. Hamdûn'un bölgede güç kazanarak siyasî ve askerî arenada aktif bir şekilde görünmeye başlaması yeni bir siyasî oluşumun da temelini attı. Bu cümleden Hamdân'ın neslinden gelenler öncelikle Musul ve son olarak da Haleb'e hâkim olarak el-Cezîre bölgesinin büyük bir kısmını ele geçirmeye muvaffak oldular. Söz konusu bu gelişmeler esnasında Harran da Hamdân'ın ahfadı tarafından ele geçirildi. Bu esnada Harran ağır vergi yüklerinden ve tazyiklerden dolayı oldukça zor bir süreçten geçerken bir başka Arap kabilesi Numeyrîlerin müdahalesi ile karşılaştı ve 991'de Harran'da Numeyr Kabilesi'nin hâkimiyeti başladı.

Kaynakça

- ABÛ'L-FARAC Gregoryus b. Ehrûn b. Malatî (İbnü'l-İbrî), *Abu'l-Farac Tarihi*, c. II, Süryanice'den İngilizce'ye Çeviren Enest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çeviren Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1987.
- ABÛ'L-FARAC Gregoryus b. Ehrûn b. Malatî (İbnü'l-İbrî), *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, *Tarihü Muhtasarü'd-Düvvel*, thk. Anton Sâlihânî el-Yasû'î, Dâru's-Şark, Beyrût 1992.
- AHMED Abdulcebbar Hamid-EL-FAYSAL Nadiye Muhsin Aziz, "ed-Devru's-Siyâsî li-Medineti Harran fî'l-Asri'l-Abbâsî (132-380/749-993)", *Adâbi'r-Râfideyn*, sayı 49, Musul 2008, s. 234-235.
- APAK, Adem, "Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Harran", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)*, Ed. Ali Bakkal, Şanlıurfa 2006, s. 28-41.
- APAK, Adem, Anahatlarıyla İslâm Tarihi (1) (Hz. Muhammed (s.a.v) Dönemi), Ensar Yayınları, İstanbul 2012.
- APAK, Adem, Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2) (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), Ensar Yayınları, İstanbul 2012.
- APAK, Adem, Anahatlarıyla İslâm Tarihi (4) (Abbâsîler Dönemi), Ensar Yayınları, İstanbul 2012.
- AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- AZİMLİ, Mehmet, "Bir Emevi Başkenti: Harran", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)*, Ed. Ali Bakkal, Şanlıurfa 2006, s. 42-51.
- ED-DİNEVERÎ, Ebî Hanife Ahmed b. Davud, *el-Ahbârü't-Tvâl*, thk. Abdulmunim Amir-Cemalettin eş-Şeyyâl, Kahire 1960; Türkçe trc. Ebu Hanife Dineverî, *İslam Tarihi*, çev. Nusrettin Boleli-İbrahim Tüfekçi, Hivda İletişim, İstanbul 2007.
- EKİNCİ, Abdullah, Ortaçağ'da Urfa I (Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti), Gazi Kitabevi, Ankara 2006.
- EKİNCİ, Abdullah, Ortadoğu'da Mrjinal Bir Hareket: Karmatîler (Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma), Ankara 2005.
- EL-ANTAKÎ, Ebu'l-Ferec Yahya b. Said b. Yahya, *Tarihü'l-Antakî, el-Ma'rûf bi-Sılati't-Tarihi'l-Utîha*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, Jarrous Press, Trablus 1990.
- EL-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- EL-EZDÎ, Ebû Zekeriyâ Yezid b. Muhammed b. İyâs, *Tarihu'l-Mevsil*, I-II, thk. Ahmed Abdullah Mahmud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- EL-KEYYALÎ, Samî, *Seyfüddeve ve Asrû'l-Hamdâniyyîn*, Halep; Matbaatü'l-Hadise 1939.
- EL-MAKDÎSÎ, Şemseddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahseni Tekâsim fî Ma'rifeti Ekâlim*, thk. ve nşr. Muhammed Emîn ed-Davvânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 124; Türkçe trc. Mukâddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 139;

- EL-MES'ÛDÎ, *Murûcu'z-zehab ve Me'âdini'l-Cevher*, c. III-IV, thk. Muhammed Hişâm en-Na'sân-Abdulmecid Tima el-Halebi, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 2005.
- EL-VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer, *Tarihu fütûhi'l-Cezîre ve'l-Hâbûr ve Diyarı Bekr ve'l-Irak*, thk. Abdulaziz Harfûş, Dimaşk 1996.
- EL-YA'KÛBÎ, (1993) *Tarihu'l-Ya'kûbî*, c. I-II, thk. Abdulemir Mehnâ, Mü'essesetu'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, Beyrut.
- ES-SULÎ, Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdullah eş-Şatrancî, *Ahbârü'r-Razî-billâh ve'l-Müttakî-lillâh ev; Tarihi'd-Devleti'l-Abbasiyye min sene 322 ila 333 min Kitâbi'l-Evrâk*, (thk. J. Heyworth Dunne), Beyrut: Dârü'l-Mesire, 1403/1983
- et-Taberî (öl. 310), *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rûsul ve'l-Mülûk ve Sılatu Târîhu't-Taberî*, c. I-XI, Beyrut 1387.
- HALİFE B. HAYYÂT (240/854-855), *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, Ankara 2001.
- HOUTSMA, M. TH., " Abdullah", *İA*, c. I, Eskişehir 1997, s. 32;
- İŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h. 210/m. 825'e kadar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.
- İBN ASEM, Ebi Muhammed Ahmed b. Asem, (öl. 314/926) *Kitâbu'l-Futûh*, c. I, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Edvâ, Beyrut 1991.
- İBN FAKÎH el-Hemedânî, Ebî Bekr Ahmed b. Muhammed, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1885, s. EL-YA'KUBÎ, *Ülkeler Kitabı(Kitâbu'l-Buldân)*, (çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 25;
- İBN HAVKAL, Ebî'l-Kâsım en-Nasibînî, *Kitâbu Sûretu'l-Ard*, I, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1939, s. 208;
- İBN HURDAZBÎH, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 73; Türkçe trc. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 68.
- İBN MİSKEVEYH, *Tecaribü'l-Ümem*, c. I-VI, thk Ebu'l-Kâsım İmâmî, Tahran 2001; Türkçe trc. İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, trc. Kıvameddin Burslan, Yayına haz. Mehmet Şeker-Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul, Ankara 2016.
- İBN ŞEDDÂD, Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezire*, c. III/I, thk. Yahya Abbâre, Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşadi'l-Kavmî, Dimaşk 1978.
- İBN TAYFÛR, Ebî'l-Fadl Ahmed b. Tâhir el-Kâtib, *Kitâbu'l-Bağdâd*, thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1368/1949,
- İBN ZÂFİR Ali b. Zâfir el-Ezdî, *Ahbâru'd-Devleti'l-Hamdâniyye bi'l-Mevsil ve Halep ve Diyar-ı Bekr ve's-Sugûr*, thk. Temîme er-Ravvâf, Dâru Hassân, Beyrut 1985; Türkçe Trc. Ali b. Zafer el-Ezdî, *Hamdânîler Diyar-ı Bekr, Halep ve Musul'da Hüküm Sürmüş Bir İslâm Emirliği*, terc. Mehmet Akbaş, Ravza Yayınları, İstanbul 2011.
- İBNÜ'L-ADÎM, Kemaleddin Ebi'l-Kasım Omer b. Ahmed b. Hibetullah, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, thk. Halil Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İBNÜ'L-ADÎM, Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. I-XII, Takdim ve thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c.I-XIX, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX-X-XI, çev. Abdulkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. V, çev. Yunus Apaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VII-VIII, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IV, çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- İBNÜ'L-EZRÂK, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Hûlî-Yusuf Baluken, Nubihar Yayınları, İstanbul 2014.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, "Hamdaniler", *DİA*, c. XV, İstanbul 1997, s. 446.
- KELEŞ, Nevzat, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasî Durumu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, Yayına haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 2014, s. 35-54.
- MİNORSKY, V., *Hudûdü'l-Alem mine'l-meşrik ile'l-Magrib*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.
- SEGAL, Judah Benzion, *Edessa(Urfa) Kutsal Şehir*, çev. Ahmet Arslan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002

- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mirât'z-Zamân fî Tarîhi'l-'Ayân*, c. XI, thk. Kamil Selman el-Cebûrî, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1434/2013
- SOBERNHEİM, M., "Hamdaniler", *İA*, V/I, Eskişehir 1987, s.179.
- STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: kitap XII-XIII-XIV)*, (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul ty.
- STRANGE Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, trc. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- ŞEŞEN Ramazan, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- Şeşen, Ramazan, "Harran", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 237-240.
- TOKUŞ, Ömer *Hamdânîler (Siyasî, İçtimâî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.
- WEİR, T. H., "Hüseyin", *İA*, c. V/I, Eskişehir 1997, s. 641.
- YAKUT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. II, Beyrut: Dâru Sâdr, 1957.
- YILMAZ, Saim, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*, İfav Yayınları, İstanbul 2015.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, "Diyarbakir", *İA*, c. III, Eskişehir 1997, s. 606.
- ZEYDÂN, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.268; "Cezi-re", *İA*, III, 152.

HAÇLILARIN HARRAN ÜZERİNDE HÂKİMİYET KURMA ÇABALARI

Prof. Dr. Kazım Paydaş*

Giriş

Eski devirlerde genellikle civarı bağları ile meşhur olan Harran şehrinin adına ilk olarak M.Ö. II. Bin başlarına ait vesikalarda tesadüf edilmiştir. Bu vesikalar Kültepe tabletleri ile Mari vesikalarıdır. Bu Mari vesikaları Harran'daki ay tanrısı mabedinde bir antlaşmanın yapıldığına dair kayıt içermektedirler. M.Ö. II. Bin'in ikinci yarısında ise Harran'dan Hitit vesikalarında defalarca bahsedilmektedir¹. Çivi yazılı kaynaklarda Harrana, Harran şeklinde görülen isim Akadca "yol, yola çıkma ve kervan" anlamını taşıyan harranu kelimesinden gelmektedir². Harran ahalisinin pagan inancına sahip olmasından dolayı Hıristiyanlar tarafından Hellenopolis, Romalılar tarafından ise Carrhae olarak adlandırılmıştır³.

Harran 640 yılında Hz. Ömer zamanında İyad b. Ganem tarafından fethedildi⁴. Harran İslam tarihçilerinin el-Cezire adını verdikleri Yukarı Mezopotamya'nın Diyarı Mudar denilen kısmında Şanlıurfanın 45 km. kadar güneydoğusunda bulunmaktadır. Burası İlkçağda Anadolu-Suriye-Mezopotamya kervan yolunun Ortaçağda ise ipek yolunun Musul-Sincar-Re'sülayn-Halep uzantısıyla Irak ve Şam'ı Urfa'ya ve iç Anadolu'ya bağlayan ana yoların kesiştiği noktada büyük bir ticaret merkezi ve Belih ırmağının kollarından Cüllab ile Deysan'ın suladığı verimli ovanın ortasında önemli bir ziraat merkezi idi⁵.

Harran Savaşı

Suriye Müslümanlarının İran ve Irak Müslümanları ile bağlantılarının etkili bir şekilde kesilebilmesi için Urfa ile Fırat arasında kuzey el-Cezirede bulunan Harran müstahkem mevkiinin Hıristiyanlar tarafından işgal edilmesi gerekiyordu. Harran ellerinde bulunduğu takdirde Franklar, hatta Musul ve el-Cezire üzerine bir sefer yapmayı bile düşünebilirlerdi. 1104 yılında durum müsaitmiş gibi görünüyordu. 1103 yılı boyunca bütün doğu İslam dünyası, Selçuklu sultanı Berkjaruk ve kardeşi Muhammed Tapar arasında çıkan mücadele yüzünden parçalanmıştı. 1104 Ocak ayında bunlar aralarında anlaşmışlar. Sultan Berkjaruk Bağdad ve batı İran yaylasını muhafaza edecekti. Üçüncü kardeş olan Sancer, daha önce Horasan ve doğu İran'ı kendisine bağlamış idi; Muhammed'e ise kuzey Irak ve Elcezire ile Diyarbekr ve bütün Suriye'nin yüksek hakimiyeti verildi. Bu pek sağlam bir anlaşma değildi. Kardeşlerin her biri muahedeyi mümkün olduğu kadar çabuk ihlal etmeyi arzuluyordu ve müttefik kazanmak amacıyla bütün Türk ve Arap hükümdarları yanında entrikalar çevirmekteydi. Bizzat el-Cezirede Frankların Antakya önünde bozguna uğratmış oldukları Musul atabegi Kürboğa'nın 1102 yılında ölmüş olması bir iç savaş doğurmuştu. Mardin'in Artuk-

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kpaydas@harran.edu.tr

¹ Fikret İşıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 5.

² Ramazan Şeşen, "Harran", DİA, c.16, İstanbul 1997, s.237.

³ G. Fehervari, "Harran", The Encyclopaedia of Islam, Vol. III, London 1986, s. 227.

⁴ el-Belâzurî, Fütuhu'l-Büldan, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 251.

⁵ Ramazan Şeşen, "Harran", s.237.

lu hükümdarı Sökmen, kendi tuttuğu adamını Kürboğa'nın yerine geçirememiş olup, Selçuklu sultan Muhammed Tapar'ın tayin etmiş olduğu yeni atabeg Çökürmüş ile savaş halindeydi, Harran'a gelince, burası Sultan Melikşah'ın hizmetinde bulunmuş bir memluk olan Karaca adlı bir Türk kumandanının elinde idi. Ancak bu zatın sert ve zalimane idaresi halkın isyan ederek iktidarı İsfahanlı Muhammed adında bir kimseye devretmesi ile sonuçlanmıştı. Muhammed ise Karaca'nın adamlarından, sonunu hesaplamadan samimi arkadaşlık kurmuş olduğu Çavlı adında birisi tarafından öldürülmüştü⁶. Fakat Harran, Urfa Franklarının, tarlaları tahrip edip ticaret hayatını sekteye uğratan yağma akınları altında büyük sıkıntı içinde bulunurken Çavlı'nın iktidarı da pek sağlam temellere dayanmamış gibi idi. Bu sebeple Frankların artık daha da ileriye gitmeyi düşündükleri belliydi⁷.

Çünkü İslâm dünyasında devam eden iç huzursuzluklar ve karışıklıklar Urfa kontu Baudouin du Bourg'a kendi sınırlarını genişletmek ve Müslüman ülkelerine ardı ardına akınlar yapmak imkânını vermişti. O, doğu Müslümanları ile Suriye bölgesinin bağlantısını kesmek suretiyle haçlı siyasetini desteklemenin ve nihayet kendi matbuu olan Kudüs kralı Baudouin I'in Filistin ve Suriye de büyük kuvvetlerle sıkıştırılmasını önlemek gayesinin gerçekleşeceğini düşünüyordu. Bunu gerçekleştirmek de ancak iki Müslüman bölgeyi birleştiren yol üzerinde bulunan ve çok müstahkem bir mevki olup Urfa bölgesinin Bizans hâkimiyetinde bulunduğu devrede (1032-1094) bile İslâm'ın elinden çıkmamış olan Harran şehri ve kalesinin ele geçirilmesi ile mümkün olacaktı. Bu sebeple Harran'ın ele geçirilmesi Franklar açısından son derece önem arz etmekteydi⁸.

Böylece Harran ele geçirilirse haçlılar için en büyük tehlikeyi teşkil eden Musul-Haleb bağlantısının keşilmesi mümkün olacaktı. Urfa kontunun hedefi bu sebeple Harrandı. O bunu gerçekleştirirse haçlıların daha doğuya doğru ilerlemelerini sağlayacaktı⁹. Bu amaçla 1104 tarihinde Urfa kontu Baudouin ile Joscelin, askerlerini alıp Harran'ın üzerine yürüdüler. Onlar aynı zamanda, Antakya'ya da haber gönderip Frank kontu Bohemund'u ve Tankred'i yardıma çağırıldılar. Daha sonra bu dört Frank lideri, Urfa'nın yirmi mil güneyinde stratejik bir kale olan Harran'a saldırmak için hareket ettiler. Bu ilerleme Urfa'nın lehine bir hareketti. Çünkü bu şekilde hareket eden Haçlılar, Türk emirlerinin dikkatini Urfa üzerinden başka bir yere çekmekteydi. Franklar, Harran önüne gelerek şehri sıkı bir muhasara altına aldılar¹⁰. Bu sırada Emir Sökmen ve Çökürmüş, Haçlıların Harran'ı işgal ettiğini haber aldıkları zaman, birbirleriyle savaş halinde idiler¹¹. Bunun sebebi ise Artuklu Sökmen Beyin, öldürülen yeğeninin kanını dava etmesi idi. Ancak Haçlı saldırısı karşısında her ikisi de birbirine haber göndererek Habur önlerinde buluşup anlaştılar. Ardından da Ra'sül-Ayn'da kamp kurdular. Bu sırada Emir Sökmen'in yanında 7.000 Türkmen Süvarisi, Çökürmüş'ün yanında ise 3.000 Türkmen süvarisi bulunmaktaydı¹². Baudouin du Bourg bunların merkez şehri Urfa'dan yüz kilometre kadar uzakta Re'sülayn'da toplandıklarını haber aldı. Joscelin ve Bohemund'u yardımına çağırarak, bizzat Harran üzerine saldırmak suretiyle Türklerin taarruzunu karşılamayı ve ermeni yayalarıyla Harran yoluna koyuldu. Urfa başpiskoposu Benedictus da ona refakat etmekteydi. Harran yakınında Joscelin ve bölgesi birlikleri, Bohemund kumandasındaki Antakya ordusu, Tankred, Antakya patriği Bernhard ve sabık Kudüs patriği Daimbert ile birleşti. Bütün frank ordusunun mevcudu hemen hemen üç bin

⁶ Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, c.II, Ankara 1992, s.33.

⁷ Steven Runciman, a.g.e., c.II, s.34.

⁸ Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, c.I, Ankara 1990, s. 87.

⁹ Işın Semirkent, a.g.e., c.I, s. 88.

¹⁰ W. B. Stevenson, The Crusaders in The East, Beirut 1968, s. 77:Robert L. Nicholson, "The Growth of the Latin State, s. 1118-1144", A History of The Crusades, Edited By Marshall W. Baldwin, Volume I, Madison, Milwaukee and London 1969, s. 389;Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)., Çev. H.D. Andersyan, Notlar E.Dulaurer-M.H. Yinanç. Ankara 1962, s. 223.

¹¹Harran hâkimi Karaca'nın Çavlı tarafından öldürülmesinden sonra sıranın Harran'a geleceği endişesiyle Urfa'ya hareket ettiklerini, bu sırada Frank ordusunun da Müslüman ordusunu karşılamak için Harran'a karşı yürüdüklerini belirtmektedir. Bkz. Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Terc. Fikret İşıltan, Ankara 1989,II, s.34.

¹²İbn'ül-Esir, El-Kamil Fit-Tarih, c.X, İstanbul 1985, s.303; İbn'ül-Kalânisî, Zeylu Tarih-i Dımaşk, H. F. Amedroz, Leyden 1908, s. 60.

kadar atlı ve bunun üç misli kadar da yayadan ibaret idi ve müstahkem mevkiilerde kalan garnizonlar bir tarafa bırakılacak olursa, Frankların kuzey Suriye'deki bütün kuvvetlerini ihtiva ediyordu¹³.

Diğer taraftan iki Türk emîri Kuzeydoğu'da, Urfa üzerine yürüyüş halinde iken Hristiyan ordusu Harran önünde toplanmıştı. Haçlılar isteseler Harran'ı hücumla ele geçirebilirlerdi. Fakat Franklar galip geleceklerinden o kadar emindiler ki, daha sonra kendilerinin kullanmak istedikleri istihkâmları tahrip etmek istemediler. Onlar Harran'da bulunanların korkudan teslim olacaklarını ummaktaydılar. Esasen bu tahminleri pek de temelsiz değildi; çünkü şehirdeki Müslümanlar derhal müzakereye talip oldular. Fakat bu sırada zaferden emin olan haçlı liderlerinden Baudouin de Bourg ve Bohemund, şehrin surlarına önce hangisinin sancağının çekileceği meselesinde kavgaya tutuştular. Bu şekilde vaktin geçirilmesi onların felaketine sebep oldu. Çünkü daha münakaşa yatıştırılmadan Türk ordusu güneye yönelerek onların üzerine saldırdı. Savaş M.Ö. 53 yılında Cresusu ve Roma Legionları'nın Partlar tarafından imha edilmiş olduğu antik Harran savaş alanının hemen yakınında, Belih Çayı¹⁴ kıyılarında oldu. Frankların bu savaşta stratejisi ise Urfa ordusunun sol kanattan düşman ana kuvvetine taarruz etmesini, bu arada Antakya ordusunun bir buçuk kilometre kadar uzakta alçak bir tepe arkasında, tam zamanında müdahale etmek üzere hazır durumda saklanmasını öngörmekteydi. Fakat Müslümanlar da buna çok benzer bir plan izlemekteydiler. Türk ordusunun bir kısmı Frank sol kanadına hücum ettikten sonra, birden bire geri dönüp kaçmaya başladı. Urfa'daki Franklar zahmetsizce zafer kazandıklarını sanarak süratle bunları takibe giriştiler ve süratle sağ kanattaki arkadaşlarıyla irtibatlarını kaybettiler¹⁵. Bunlar takip sırasında Belih çayını da geçerek doğrudan doğruya ana Müslüman ordusunun kendilerine hazırlanmış olduğu pusuya düştüler. Bu şekilde işgalci haçlıların birçoğu kılıçtan geçirildi. Diğer bir kısmı ise bozgun halinde geri kaçmaya başladı. Bu sırada karşısındaki küçük bir birliği püskürtmüş olan ve yapılacak olan esas savaşa katılmak için hazır bekleyen Bohemund savaşın seyirinin umduğu gibi gerçekleşmediğini kısa bir sürede anlayacaktı. Çünkü az sonra O, sadece uzaktan büyük bir süratle kendisine doğru koşuşan ve acelece ırmağı geçtikten sonra yeni Türk birliklerinin hücumu uğrayan kaçaklara rastlayabildi. Bu şekilde Bohemund, savaşı kaybettiklerini anlayarak süratle geri çekildi. Birbirleriyle savaşan gruplar Harran surları altına geldiklerinde, Harran garnizonu bir çıkış hareketi yaparak büyük bir sevk ve gayretle kaçak Franklardan öldürebildikleri kadarını yok ettiler. Bu arada Müslüman takipçilerden bir çoğu da karışıklık içinde kılıçtan geçirildi. Antakya ordusu bu karışıklıktan büyük kayıplara uğramadan kurtulabildi; fakat Urfa haçlı birlikleri hemen hemen hiç istinasız esir edildiler veya kılıçtan geçirildiler¹⁶. Antakya patriği Bernhard öylesine korkuya kapılmıştı ki, ortalıkta hiç kimse görülmediği halde, herhangi bir Türkün kendisini yakalayamaması için atının kuyruğunu kesip atmıştı. Esarete düşenlerin başında Urfa başpiskoposu Benedictus bulunmaktaydı. Ancak o, ya Hristiyanlıktan dönme muhafızının bir gözünü yumması veyahut da Antakyalıların mukabil taarruzu sırasında çabucak esareten kurtuldu¹⁷.

Bunların yanında savaştan önce büyük bir mağruriyet içinde bulunan Baudouin de Bourg ve Joscelin ise at üstünde kaçmaya çalışırken Belih çayına girdiler. Bunun sonucunda atları çamura saplandı ve orada hareket edemediler. Bunu gören Emir Sökmen'in adamlarından bir Türkmen onları esir ederek Baudouin'i Sökmen Bey'in çadırına götürdü. Bu sırada Sökmen Bey yanındaki adamları ile Bohemund'un peşinden gitmiş bulunmaktaydı. Bu arada Çökürmüş'ün adamları, Sökmen'in adamlarının Haçlılarının ağırlıklarını ele geçirdiklerini, kendilerinin ise ganimetlerden hiçbir pay almadan geri döndüklerini görünce Çökürmüş'e: "Onlar bizim yanımızdan ganimetlerle ayrılırken, bizim ahalinin ve Türkmenlerin nazarındaki itibarımız ne olur?" diyerek onu kontu ele geçirmeğe teşvik ettiler. Bunun üzerine o da adamlarını göndererek kontu Emir Sökmen'in çadırından aldırdı. Sökmen Bey geri dönüp meseleyi öğrenince, Çökürmüş'ün yaptıkları çok ağırına gitti; adamları da savaşmak için hazırlandılar, fakat Sökmen Bey onlara engel oldu ve: "Müslümanların bu gazadan duydukları sevinç bizim aramızdaki ihtilaf yüzünden kedere dönmesin. Düş-

¹³Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Terc. Fikret Işıltan, Ankara 1989,II, s.34.

¹⁴Harran sınırları içinde doğan Belih çayı oradan doğuya doğru akar ve Rakka'nın kuzeyinden geçerek daha aşağılarda Fırat nehrine dökülür. Bkz. Ebu'l-Fida, Takvimü'l-Buldan. Farsça Terc. A. Muhammed Ayeti, Tahran 1349, s.70.

¹⁵Robert L. Nicholson, "The Growth Of The Latin States 1118-1144", A History Of The Crusades, Edited By Marshall W. Baldwin, Volume I, Madison, Milwaukee and London 1969, s. 389; Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, c.II, Terc. Fikret Işıltan, Ankara 1989, s. 34-35. Krş. İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 303; Mateos, a.g.e., s. 234.

¹⁶Mateos, a.g.e., s. 234.

¹⁷Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, c.II, Terc. Fikret Işıltan, Ankara 1989, s. 35.

manları, Müslümanlara güldürerek öfkemi teskin etmek istemem." dedi. Daha sonra da vakit kaybetmeden harekete geçti ve adamlarına Haçlıların silahlarıyla sancaklarını alarak, onların elbiselerini giyerek onların atlarına binmelerini emretti. Ardından da buradan Haçlıların bulunduğu Şabah'tan kalelerine doğru ilerlemeye başladı. Haçlılar, Sökmen Bey'in adamlarını zaferle dönen Haçlılar zannederek onları karşılamaya çıktılar. Sökmen de onları öldürüp kalelerini ellerinden aldı. Bu şekilde birkaç kaleyi daha ele geçirdi. Çökürmüş ise Harran'a giderek orayı aldı¹⁸.

Diğer taraftan Bohemund ve Tankred, haklı olarak Türklerin bundan sonra Urfa'ya taarruz etmelerinden korktukları cihetle, şehri müdafaa durumuna sokmak üzere derhal oraya koştular. Bir kere daha bir arkadaşının felaketi Tankred'in işine yaramış oluyordu. Urfa da kalmış olan haçlılar, başlarında başpiskopos olduğu halde ondan, Baudouin'in serbest bırakılmasına kadar idareyi üzerine almasını rica ettiler. Tankred bu ricayı seve seve kabul etti ve Bohemund, aynı şekilde dört yıl önce Kudüs kralı Baudouin I'in yaptığı gibi onun ülkesinden çekip gitmesini geniş bir nefes alarak memnuniyetle gördü. Tankred Urfa ordusunun kalıntısı ve Bohemund'un kendisine bırakabildiği kuvvetlerle Urfada kaldı. Bohemund'a gelince o, komşularının, Frankların uğradığı felaketi istismar etmeye başladıkları Antakya'ya döndü¹⁹.

Harran savaşı, 1101 yılı Haçlı seferlerinin tamamlayıcı bir parçası niteliğinde idi. Bu seferler, Frankların yenilmezliği hakkındaki iddialarını silip süpürmüştü. Bu savaş, Latinlerin doğuya doğru yapacakları işgalere bir sınır oluşturduğu gibi, Latinlerin Irak içlerine girebilme şanslarını da ortadan kaldırdı. Ayrıca Haçlıların bu savaşta aldıkları mağlubiyet, Kuzey Suriye'nin, burada Frank hakimiyetini perçinlemek için gerekli takviyelerden yoksun kalacağı anlamını taşımaktaydı; stratejik öneme sahip olan Harran şehrinin kontrol edilmesiyle, Doğu ve Irak'tan Halep yolunu kesebilecek olan Antakya ve Urfa'nın Haçlı gücü arasındaki işbirliğine son verilerek Halep'in tehlike altına alınması önlenmişti. Harran'ın Franklar tarafından alınmaması ise uzaktan da olsa Urfa kontluğunun sukuta mahkûm olduğu ve Halep'in hiçbir zaman Frankların eline geçmeyeceği manasına geliyordu. Bu zaferle Frankların İslam'ın üç ağırlık noktası olan Anadolu, Irak ve Suriye arasına sokarak bunların birliğini çatlatmak üzere de orada tutmak istedikleri kama, yerine sağlamca oturtulamadı. Bütün bunlar, Artuklular'ın Urfa civarında daimi bir surette Franklara karşı yaptıkları saldırının olumlu sonuçları idi. Artuklular, Urfa ve civarındaki Haçlılara karşı verdikleri bu mücadeleler ile Frankların bu bölgede güçlenerek Irak, Suriye ve Anadolu üzerinde kurmak istedikleri hâkimiyet hayallerine en büyük darbeyi vurmuştur²⁰. Çünkü Harran savaşı ile Haçlılar için en büyük tehlikeyi teşkil eden Musul-Haleb bağlantısının kesilmesi gerçekleşmeyince haçlıların daha doğuya doğru ilerleme ümitleri kaybolmaya başladı²¹.

Ancak bununla birlikte haçlılar 1110 tarihinde şanslarını yeniden denemek için tekrar harekete geçtiler. Bu amaçla Urfa kontu Baudouin ile Tell-Başir kontu Joscelin, Harran ve çevresinin ekinlerini mahvetmek üzere Harran'a doğru yürümeye başladılar. Haçlı kontları Harran civarına geldiklerinde ise tarlaları yağma etmeye başladılar. Fakat bu sırada 1500 Türk süvarisi aniden onların üzerine giderek onlardan 150 kişiyi öldürdüler. Az sayıda kalan diğer Frank askerleri ise Urfa'ya doğru kaçmaya başladılar. Ancak Franklar daha sonra tekrar geri döndüler ise de Türkler onları tekrar püskürttüler. Başarılı olamayacaklarını anlayan haçlılar ise yeniden Urfa'ya doğru kaçmaya başladılar. Türkler, Frankları sıkı bir takibe maruz bıraktılar ise de onlar salimen işgal etmiş oldukları şehre iltica etmeye muvaffak oldular²².

Böylece Haçlıların 1104 yılında Müslümanların Urfa Haçlı kontluğuna karşı üs haline getirdikleri Harran'ı ele geçirme planı başarısız olduktan sonra bu önemli şehri ele geçirme teşebbüsü bir kez daha sonuçsuz kaldı. Esasen 1110 yılında Urfa kontluğu tarihinde gerçek bir dönüm noktası oldu. Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar'ın emriyle bu yıl haçlılara karşı başlatılan Cihat harekâtını Musul valisi Mevdud yüklendi. Tabiatıyla ilk hedef, Türk-İslam dünyası içine bir kama gibi sokulmuş bulunan Urfa kontluğu idi. Bu amaçla Mevdud üç yıl süreyle Urfa'ya karşı Müslüman saldırılarını şiddetli bir şekilde sürdürdü,

¹⁸İbn'ül-Esir, a.g.e., c.X, s. 304; W. B. Stevenson, a.g.e., s. 77; Robert L. Nicholson, a.g.m, s. 389; Krş. Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri, Ankara 1990, s. 68.

¹⁹Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, c.II, Terc. Fikret İşıltan, Ankara 1989, s.36.

²⁰İbnü'l-Kalânisî, a.g.e., s. 60; Robert L. Nicholson, s. 389; Runciman, II, s. 35-36; Taef Kamal El-Azhari, The Saljuqs of Syria, Berlin 1997, s. 123

²¹ Işın Semirkent, a.g.e., c.I, s. 88.

²² Urfalı Mateos, a.g.e., s. 237.

bu çerçevede şehir birçok kere kuşatılarak bölge sistematik bir şekilde tahrip edildi. Bunun sonucunda Hıristiyan halk Fırat'ın batısına kaçtı. Diğer taraftan bölgedeki ekilebilir tüm arazi ise metruk ve bakımsız kaldı. Böylece Mevdud'un seferleri sonunda kontluğun Fırat kavsi içinde kalan doğu kısmı, ekili araziden ve nüfustan yoksun, sadece Urfa ve Suruç gibi birkaç müstahkem mevkinden ibaret kaldı²³.

Urfa kontluğu bu şekilde hırpalanırken Müslümanların bu kontluğa karşı üs durumuna getirdiği Harran ise gün geçtikçe her iki taraf içinde önemini artırmaktaydı. Nitekim Haçlılara karşı amansız bir mücadeleye girişmiş olan Artuklulardan Belek Gazi 1123 yılının Mayıs ayında, Harran'ı Araplardan teslim alarak bu sırada şehrin hakimi olan Barakt b. Ebi-el-Fahmi'yi tevkif etti. Belek Gazi Harran'ı aldıktan sonra esas İslam dünyasının irtibat noktası olan Halep'e giderek orayı da aldı. Böylece Urfa Kontluğuna karşı Harran üzerinden yapılan saldırıların merkez üsleri Belek Gazinin denetimine girmiş oldu²⁴. Belek Gazi bu şekilde Harran'ın denetimini ele aldıktan sonra burayı daha da güvenli bir hale getirerek ele geçirdiği önemli haçlı liderlerini burada hapsedmeye başladı. Nitekim Belek Gazi Halep'te iken, Harput'un Franklar tarafından baskına uğrayıp zapt edildiğini duyunca, süratle hareket edip on beş günde oraya gitti. Burada kaleyi kuşatma altına alıp, kaleye karşı mancınıklar kurup tüneller açtırarak, kaleye büyük hasar verdi. Bu yüzden Kont Galeran, Belek Gazi'nin yanına giderek, kaleyi ona teslim etti²⁵. Emîr Belek de Kral ve diğer Frankları zincire vurup, Harran'a göndererek orada onları tekrar hapsedtirdi²⁶.

²³İşın Demirkent, a.g.e., c.1, s.18-19.

²⁴Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekainamesi (1042-1195), Çev.Hrant D.Andreasyan, s. 73;İbnü'l-Esir, a.g.e.,c. X, s. 483; İbrahim Artuk, Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1944, s. 63.

²⁵ Süryani Mihail, a.g.e., s. 74; Mateos,a.g.e., s. 274

²⁶ Robert L. Nicholson, a.g.e., s. 420 ; İbrahimArtuk, "Balak", s. 274.

MUSUL ATABEGLİĞİ (ZENGİLER) ZAMANINDA HARRAN

Doç. Dr. Halil İbrahim GÖK*

Selçuklu Üssü Olarak Harran

Zengiler devrine ait Harran tarihi kayıtları oldukça sınırlıdır. Harran bu dönemde durağan bir tarihi seyir izlemiştir. Harran'ın Büyük Selçuklular zamanındaki dikkat çekici yönü, daha çok bir üs ve karargâh pozisyonunda bulunması idi. Zengiler bu misyonu devam ettirmiş görünüyorlar. Dolayısıyla Harran, Selçuklu ve Zengiler döneminde münhasıran Urfa Haçlı kontluğu ve bölgedeki diğer Haçlılara yönelik savaşlar için bir askeri üs ve stratejik mevki olarak kullanılmıştır. Harran'ın Musul, Şâm ve Rûm bölgeleri arasındaki yol kavşağında bulunması¹ onu stratejik açıdan önemli hale getirmekteydi.

Sultan Melikşah 1086 yılında Urfa'yı (Edessa) Emîr Bozan'a verdiği² zaman öyle görünüyor ki ovasında karargâh kurduğu Harran'ı da buna dahil etmişti.³ Nitekim Berkyâruk zamanındaki taht mücadelelerinin başlangıcında, İmâdeddin Zengi'nin de babası olan Haleb valisi Kasîmüddevlle Aksungur, Antakya valisi Yağısıyani ile birlikte Musul valisi Kürboğa ve Urfa vâlisi Bozan ile işbirliği yaparak Tâcüddevle Tutuş'un tarafını tuttuğu zaman Bozan, Harran'ın da hakimi bulunuyordu.⁴ Ne varki Tutuş sonradan bu ümera ile bozuşacak ve bunlardan Aksungur'u Haleb yakınlarında katledecek; Kürboğa'yı da zindana atacaktır.⁵ Haleb'i Tutuş'a kaptırmak istemeyen Bozan ise Haleb kalesine kapanırsa da teslim olmak zorunda kalır. Tutuş, Bozan'ın elindeki Urfa ile Harran'ın da kendisine teslim edilmesini istemiştir. Ancak ret cevabı alınca Bozan'ı öldürerek başını Harran ve Urfa'ya göndermiş ve bu suretle bu şehirleri teslim almıştır (1094).⁶

Tutuş'un öldürülmesinden (1095) sonra oğlu Rıdvan tarafından Hıms zindanından serbest bırakılan Kürboğa (494/1100),⁷ Harran'la birlikte Nusaybin, Musul ve Mardin'e sahip olunca Kasîmüddevlle Aksungur'un oğlu İmâdeddin Zengi'yi "O benim kardeşimin oğludur. Onun terbiyesi herkesten çok bana düşer" diyerek yanına getirtmiştir (1096).⁸ Bu andan itibaren İmâdeddin Zengi, yaşça olgunlaşınca dek umumiyetle Musul valilerinin nezdinde görev alırken, Harran da Selçuklu iktidarının devam ettiği süre boyunca yine Musul valilerinin idaresinde kalmıştır. Kısa bir kronoloji bu tezi doğrulamaktadır.

Esasen Urfa Haçlı kontluğu kurulduktan (1098) sonra Harran, Haçlıların baskısına maruz kalmaktaydı. Meselâ 1104 yılında Haçlılar Harran'a saldırdığında bu saldırı karşısında, artık İmâdeddin Zengi'yi de hi-

* Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, higok@yahoo.com

¹ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l-büldân*, 235.

² Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 173; Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 334; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 19.

³ al-Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 83.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Atabekiyye*, 12; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 67; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, 20.

⁵ Savaşın yerinin Haleb'e 6 fersah (yaklaşık 35 km) mesafede, Tellü's-Sultan yakınlarındaki Seb'in akarsuyu kenarı olduğuna dair bkz. *Azîmî Tarihi*, 29; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 26; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 66, 68, 71.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Atabekiyye*, 15; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 27; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 99; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 70-73.

⁷ Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 76. Bu adın Kırboğa şeklinde okunabilecek şekilde harekelendirilmiş bir versiyonu için bkz. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 25-27.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Atabekiyye*, 15; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 28; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 67.

mayesine almış bulunan Musul valisi Çökürmüş, Mardin Artuklu Beyi Sökmen ile birleşerek Urfa kontu Baudouin de Bourg ile Tell Bâşir kontu Joscelin de Courtenay'ı mağlup ve tutsak etti.⁹ Çökürmüş, savaştan sonra Harran'a giderek burayı kendisine bağlamıştır.¹⁰ Onun 1105 yılında gerçekleştirdiği Urfa kuşatması¹¹ sırasında Harran'ı bir üs olarak kullandığı tahmin edilebilir. Çökürmüş'ün Selçuklu hanedanı içindeki taht mücadelelerinde Türkiye Selçuklu yanlısı bir siyaset izlemesi, Sultan I. Kılıç Arslan ile irtibata geçmesine imkân vermiştir. Bu gelişme üzerine I. Kılıç Arslan 1105 yılında Urfa'yı kuşatmak üzere bölgeye geldiğinde, Çökürmüş'ün davetiyle Harran'a giderek kaleyi ve kenti ondan teslim almıştır.¹²

I. Kılıç Arslan'ın kısa süren bölgedeki nüfuzu 1107 yılında Habur ırmağında boğulmasıyla birlikte tamamen ortadan kalktığına Haçlılar yeniden Harran'a saldırmıştır. Ancak bu kez Ahlat ve Meyyâfârikîn hâkimi Sökmen el-Kutbî, Türkmen kuvvetleriyle buna müdahale edip Haçlıları çekilmeye zorlamıştır.¹³ Urfa kontluğunun Harran civarına gerçekleştirdiği 1109 yılındaki¹⁴ bir başka yağma saldırısı sırasında bu kez Mevdûd, Musul valisi olarak Haçlılarla mücadeleye girişmiştir. 1110 yılı Baharında Urfa'yı kuşatan¹⁵ ve Urfa ekinlerinde atlarını otlatan¹⁶ Mevdûd, Harran'ı bir üs olarak kullanmıştır.¹⁷ Onun sonraki yıllarda da Urfa civarına düzenlediği seferler için Harran'ı bir askerî harekât merkezi olarak kullandığı düşünülebilir. Bununla birlikte Mevdûd (ö.1113) bir rivayete göre Harran'ı Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgâzi'ye vermiştir.¹⁸ İlgâzi, Harran'a hakim olunca nedense buradaki *hükemâyı* ve *kadıryı* tutuklatmıştır.¹⁹

İlgâzi'nin 516/1122 yılındaki ölümünün²⁰ ardından Harran, 1123 yılında Harput Artuklu beyi Belek Gâzi'ye geçmiştir (Rebûlâhîr 517/Mayıs-Haziran 1123).²¹ O sırada Harran *reîsi* olan Berekât b. Ebu'l-Fehm'i tutuklatan Belek Gâzi, 1123 Nisan'ında (Safer 517) Sence köprüsü civarında yapılan savaşta tutsak ettiği ve bir süre Harput kalesinde zincire vurduğu²² Kûdüs Kırâlı II. Baudouin ile bazı yakınlarını bir süre sonra Harran zindanlarına naklettirmiştir.²³ Ayrıca o Haleb'e hâkim olduğu zaman (1 Cemâziyülevvel 517/27 Haziran 1123) Harranlı bir şahsı Haleb *reîsliği*ne getirdiği gibi, Rıdvan'ın oğlu Sultanşâh'ı da ailesiyle birlikte Haleb'ten çıkartarak yine Harran'da zorunlu ikâmete tabi tutmuştur (30 Haziran 1123).²⁴ Görünüşe göre Belek, Harran'da tuttuğu kiral Baudouin ile yakınların daha sonra Haleb kalesine göndermiştir.²⁵ Ertesi yıl

⁹ *Azimî Tarihi*, 34; *Urfalı Mateos Vekâyi-Namesi*, 223. Bu eserde geçen bir kayda göre Haçlılar, Harran'ı kuşattıkları vakit şehirdeki halk açlık tehlikesine maruz kalmıştı. Franklardan birisi, bir ekmeğin içine kendi pisliğini koyarak şehir kapısına bıraktı. Halktan birisi bu tiksinti veren durumu fark edince, Harran ileri gelenleri, Allah'ın bu günahı işleyenleri affetmeyeceğini, bunu yapanlara zaferin bahşedilmeyeceğini söyleyerek Musul valisi Çökürmüş'ün gelişine dek şehrin direnişini sağlamıştır.

¹⁰ Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I.Cilt, 87-98; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 239

¹¹ Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I.Cilt, 109.

¹² İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, 150; İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015, 23; *Azimî Tarihi*, 34; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I.Cilt, 110; Şeşen, *Harran Tarihi*, 19; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 239.

¹³ Şeşen, *Harran Tarihi*, 19; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 239.

¹⁴ Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I.Cilt, 128.

¹⁵ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 68.

¹⁶ *Azimî Tarihi*, 37; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", 191.

¹⁷ *Urfalı Mateos Vekâyi-Namesi*, 249-250; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 35.

¹⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, 169; İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, 43; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I.Cilt, 132, 137; Şeşen, *Harran Tarihi*, 19; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 110; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 239.

¹⁹ Abû'l-Farac Tarihi, II, 356.

²⁰ Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 157.

²¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, 209; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 212; İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, 87; *Azimî Tarihi*, 46; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, 78 Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 38.

²² *Azimî Tarihi*, 46; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 210-211; Abû'l-Farac Tarihi, II, 358; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 111; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 159; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 35.

²³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 213; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 42; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 159, 161.

²⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 212, 216-217; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 160.

²⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 217; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 165.

Belek Menbic kalesi önünde öldürüldüğünde²⁶ (Mayıs 1124), topraklarının akrabaları arasında taksimi sırasında Halep ve Harran kendisine düşen amcasının oğlu Mardin Artuklu hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, Sultânşâh'ı Harran'dan çıkararak Mardin'e göndermiştir. Mardin kalesinde bir eve kapatılan Sultânşâh, daha sonra kaleden bir iple kaçarak önce Dârâ'ya, sonra da Hısnı Keyfâ'ya giderek Sökmen oğlu Davud'a sığınmıştır.²⁷

Öte yandan 1113'de Dımaşk camiinde Bâtinî suikastine kurban giden Mevdûd'un yerine Musul valisi olan Aksungur el-Porsukî, 1125 yılında Harran'a hakim olduğunda, onun on beş bin süvariyle kuşattığı Urfa'daki Frank ve Ermenilere karşı giriştiği çarpışmanın son hazırlıklarını da Harran'da yaptığı tahmin edilebilir. Porsukî 1126 yılında Musul camiinde şehit edilince²⁸ oğlu İzzeddin Mesud bölgenin diğer şehirleri gibi Harran'ı da elinde tutmuşsa da o da ertesi yıl hayatını kaybetmiştir.²⁹ Bu ara dönemde Sultan Mahmud'un *tevkîi* ile Haleb'e gelen ve şehrin yönetimini almak isteyen Kutluğ Aba adındaki Selçuklu emîrinin yanında o sırada Harran hâkimi olduğu kaydedilen ve Bedran adıyla tanınan Umdetü'd-Din Sungur et-Tavîl (Uzun Sungur) adında bir idareci de vardı.³⁰ Sonradan İmâdeddin Zengi'nin Harran'a girişi sırasında şehrin idaresini bu şahıstan mı aldığı ise bilinmiyor.

Harran'ın Zengilere Geçişi

Harran, Zengilere İmâdeddin Zengi'nin Musul valisi olarak tayin edildiği tarihlerde geçmiş görünür. Musul Atabegliği'nin ve Zengiler hanedanının kurucusu olan İmâdeddin Zengi, Musul valisi olduğu 1127 (Ramazan 521) yılını müteakip günlerde, el-Cezîre şehirlerini teker teker kendisine bağlamaya başladığında Cezîretü İbn Ömer, Nusaybin ve Sincar'dan sonra Harran kısa sürede ona tâbi hale gelmiştir. Öte yandan bu sırada el-Cezîre şehirlerinden Seruç, el-Bîre ve Urfa ile irili ufaklı bazı kaleler ise Haçlıların elinde bulunuyordu.³¹ Esasen bu durum Harran halkını zor durumda bırakmıştır. Sürekli Haçlı saldırılarına ve yağmalarına maruz kalan Harran halkının,³² Atabeg Zengi'nin Musul'a vâli tayin edildiğini ve yöreyi hâkimiyeti altına aldığını haber aldığı anda ona sığınmaya karar verdiklerini kaynaklar aktarıyor. Zengi'ye haber yollayan Harran ahalisi kendi iradeleriyle Zengi'nin hakimiyetini kabul etmiş görünüyorlar.³³ Zaten Harran'ın daha önce de Musul valisi olan Selçuklu ümerası elinde bulunmuş olması, idarenin İmâdeddin Zengi'ye geçişinde kolaylık sağlamış olmalıdır.

Bu suretle 1128 yılı başlarında gerçekleşen Zengi'nin Harran'a girişi sevinçle karşılanmıştır. Atabeg Zengi'nin Harran'da yaptığı ilk iş, Urfa Haçlı kontu I. Joscelin de Courtenay'a (ö.1131)³⁴ bir mektup yazmak olmuştur. Musul Atabegi, konttan el-Cezîre ve Şâm yörelerindeki Müslümanlara yönelik saldırılara son verilmesini istemiş ve kısa süreli bir barış teklifinde bulunmuştur.³⁵ Zira Zengi Musul valisi olduğu sıralarda Urfa Haçlı kontluğu marifetiyle Fırat'ın doğusundaki Müslüman topraklarına yönelik Haçlı saldırıları, Mardin civarından Mısır'daki el-Arişe kadar uzanmaktaydı. Dolayısıyla Suriye ve Filistin'in yanı sıra el-

²⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 219; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 166; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1118-1146), 51.

²⁷ Azimî Tarihi, ; 48; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 220; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 167-168.

²⁸ Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1118-1146), 74; Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, 180.

²⁹ Şeşen, *Harran Tarihi*, 20.

³⁰ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 37.

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, XI, 94; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 77.

³² İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 36; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 76; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, 49.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Atabekiyye*, 37; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 36; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 77; Sibt İbnü'l-Cevzî, herhangi bir açıklama yapmadan Zengi'nin Harran'ı fetteğini kaydeder. Bkz. *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 115; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1118-1146), 86-87.

³⁴ I. Joscelin 1131 yılında ölünce yerine, aynı adı taşıyan oğlu II. Joscelin geçmiştir. Bkz. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1118-1146), 101.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Atabekiyye*, 37; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 36; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 77; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, 50; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1118-1146), 87.

Cezire'deki Harran gibi Nusaybin, Resülayn, Rakka gibi şehirler de Haçlıların baskısına maruz kalmış bulunuyorlardı.³⁶

Öte yandan Haçlıların Urfa'da bir kontluk kurmuş olmalarına rağmen Urfa'nın burnunun dibindeki Harran'ı alamamış olmalarını anlamak pek güç değildir. Bunun sebebini, Harran kalesinin Müslüman sınırına yakın olmasına, bir kavşak noktası ve yol üzerinde bulunmasına ve her an Türkler tarafından kuşatmaya maruz kalabilecek hususiyetleri yanında kent sakinlerinin Müslüman olmalarına bağlamak mümkündür. Bundan sonraki süreçte Harran'da, Selahaddin Eyyubi'nin ortaya çıkışına dek olup bitenler ve Zengiler tarihinin bir parçası haline gelen hadiselerin seyri hakkında tarih kaynaklarında geçen bilgileri şu şekilde toplayabiliriz:

İmâdeddin Zengi, Harran'ı aldığı anda kalenin idaresini Sûtekin³⁷ adlı bir komutana tevdi etmiş görünüyor. Ancak sonradan Sûtekin'in isyana teşebbüs etmesi Zengi'nin Harran'ı geri almayı³⁸ istemesine yol açmıştır. Fakat dönemin kaynaklarından biri olan İbnü'l-Ezrak, geri alınma sebebini isyandan ziyade vâlinin ölümüne bağlar. Nitekim müellif *Meyyâfârikîn Tarihi*'nde Harran hâkimi "Savtekin el-Murcî"nin ölümü üzerine Atabeg Zengi'nin 533/1139 yılı içinde Harran'a giderek burayı aldığını kaydetmektedir.³⁹ Ayrıca aynı yılın olayları içerisinde Atabeg'in Mardin Artuklularına ait Dârâ'yı kuşattığını ancak kuşatmadan bir sonuç alamadığını ve "*Müslümanların hayatından edişe ederek*" Harran'a döndüğüne de belirtir.⁴⁰ Zengi'nin Harran'a dönmesi, bir biçimde sözü edilen isyan hadisesiyle ilgili olmalıdır. Öyle ki bu son kaydı aktaran müelliflerden biri olan İbn Vâsıl da esasen "Sûtekin el-Kercî"nin isyana teşebbüs ettiğini hatta Halife el-Müsterşid Billah'ın (ö.1135) 527/1133 yazında üç ay süren Musul kuşatması⁴¹ sırasında onunla ittifak bile yapmış olduğunu kaydetmektedir.

Yukarıdaki kayıtlardan Harran'ın 1133 yılından önceki bir tarihte Sûtekin'e verilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu meselede Zengi, asi vâliyi cezalandırmadan önce şarttaki işlerin yoluna girmesini beklemiş olmalıdır. Ne varki şarttaki hadiselerin sakinleşmesini müteakip ordusuyla Harran önlerine geldiğinde Sûtekin ölmüş bulunuyordu (1139). Dolayısıyla onun bu hareketini vâlinin ölümüne bağlamak yanlış olmaz. Zira bu durum İbnü'l-Ezrak'ın kaydını da doğrulamaktadır. Zengi kenti ve kaleyi teslim alıp şehrin idaresini yeniden düzenlemiş ve muhtemelen bu kez Harran'ı Urfa fethi sırasında gördüğümüz Fazlullah b. Cafer'e teslim etmiş olmalıdır. Bu suretle Harran Zengi'nin hâkimiyetini bir kez daha kabul etmiş oluyordu (Zilkade 533/Haziran-Temmuz 1139).⁴²

Zengi, bundan sonraki süreçte Harran'ı Haçlılara karşı yapacağı savaşlar için üs edinmiştir. Nitekim Urfa'yı bu sayede aldığı görülür (25 Aralık 1144). Fırat'ın doğusunda kalan diğer Haçlı toprakları da bu suretle ele geçirilecektir.⁴³ Kaynaklar fethin arifesinde Diyarbakır havalisinde bulunan Zengi'nin, 1144 yılı sonlarına doğru Harran hâkimi Fazlullah b. Cafer'den Urfa'daki Haçlı ordusunun kont II. Joscelin komutasında şehirden çıktığı yönünde bir bilgi aldığını kaydederler.⁴⁴ Zengi, 28 günlük bir kuşatmadan sonra fethettiği Urfa'nın idaresini ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük'e bırakmış ve Harran hâkimi Fazlullah'ı da ona yardımcı olarak tayin etmiştir.⁴⁵ Zengi'nin bölgeden ayrılmasını müteakip 1146 yılı başlarında Urfa'daki

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Atabekiyye*, 32-33; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 76, 94; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, 49.

³⁷ Sûdekin/Sû-Dekin/Sû-Tekin/ Sûtekin/Sutekin/Savtekin: Muhtemelen ismin Arapçasında yer alan dâl harfinin yumuşatılmasıyla "Sû-Tekin" şeklinde okumaya örnek için bkz. C. Alptekin, *The Reign Of Zangi*, 81. İbn Vâsıl'ın kaydında ise "Sûdekin" (سودكين الكرجي) biçimindedir. Bkz., *Müferricü'l-Kurûb*, I, 84.

³⁸ Şeşen, *Harran Tarihi*, 20; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 239.

³⁹ İsimdeki farklı okuma sorumluluğu eserin Türkçe tercümesine aittir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, 68; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 134.

⁴⁰ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 83.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, XI, 17-18.

⁴² İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 84.

⁴³ Şeşen, *Harran Tarihi*, 20; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 239.

⁴⁴ Abû'l-Farac Tarihi, II, 378.

⁴⁵ Alptekin, *The Reign Of Zangi*, 64-65; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 143, 147; Bezer, *Begteginliler*, 23; Gök, *Musul Atabeyliği*, 50-51.

Ermenilerin isyan girişimi bastırılırken şehirdeki Türk garnizonu komutanı Aynuddevle, Harran valisi Fazlullah b. Cafer'in yardımına ihtiyaç duymuş görünüyor.⁴⁶

Harran'a dair bu dönemdeki nadir kayıtlardan birini aktaran Haleb'li tarihçi İbnü'l-Adim şehrin *reîsi* olarak gösterdiği Fazlullah b. Cafer⁴⁷ ile Harran'ın idaresine yönelik küçük bilgiler verir. Buna göre Fazlullah, esasen fetih sırasında sürekli Zengi'nin yanında yer almakta; fethin kolaylaşması için yardımda bulunmaktaydı. Cemaleddin adını da taşıyan Fazlullah b. Cafer, fetihten sonra Urfa camiinde bulunan bir kitabede yer alan bir şiirde kendi adı olan "Cemaleddin"i görmüş; kitabedeki bu adın silinmesini isteyerek yerine "İmâdeddin" adının yazılmasını istemişti. Ancak bu husus İmâdeddin Zengi'ye intikal ettirilince, Atabeg: "Şair doğru söylemiş; şayet sen olmasaydın Urfa'ya alamazdık!" diyerek şiirdeki "Cemaleddin" adının değiştirilmesine izin vermemiştir.⁴⁸

Aynı eserde, fetihden sonra Urfa için Harran'da uygun vergi tarhının tatbik edildiği de belirtiliyor. Atabeg Zengi'nin, vergi memurlarına Harran'da elde edilen ürün oranında halktan vergi almalarını emrettiği; bu emir üzerine tahsildarların bazan tam, bazan yarım, bazan üçte bir bazan da dörtte bir oranında vergi aldıkları hatta kıtlık olduğu takdirde hiç vergi alınmadığı belirtilmektedir. Müellifin kaydına göre Zengi, vâli ve vergi memurlarına Harran halkına zarar ve ziyan vermemelerini, onlarla alay etmemelerini, ağırlık ve sıkıntı çıkarmamalarını tavsiye ve bunları yapmaktan onları men etmiştir. Yine Harran'da Zengi zamanında su, üçe bölünmüş olup bir kısmı sultana, bir kısmı şehir eşrafına, bir kısmı da Harran kuyularına ve kale hendeklerine verilmekteydi".⁴⁹

İmâdeddin Zengi döneminde Harran ve civarı zaman zaman doğal afetlere de maruz kalmıştır. *Azîmî Tarihi'*ne göre 533/1138-1139 yılında zuhur eden bir çekirge istilası, bölgede etkili olmuştur. Aynı yılda depremler ve şiddetli soğukların da bölgeyi etkilediği anlaşılmaktadır.⁵⁰

Nureddin Mahmud Zamanı

İmâdeddin Zengi'nin Urfa'ya yaptığı son ziyaretten sonra Harran'dan geçerek⁵¹ Rakka üzerinden intikal ettiği Caber Kalesi önünde şehit edilmesini (15 Eylül 1146) müteakip Urfa'da yeniden başgösteren isyan sırasında şehrin Ermeni halkıyla gizlice anlaşan II. Joscelin'in Haçlı şövalyeleriyle gerçekleştirdiği saldırı karşısında kaleye sığınamayan Müslüman ahali, Harran'a kaçarak kurtulmuştur.⁵² Nureddin Mahmud tarafından bastırılan bu isyandan sonra şehrin Ermenilerden ve Haçlılardan boşaltılması üzerine Harranlıların Urfa'ya gelerek hazine aradıklarına dair Süryani Mihail'in kaydı dikkat çekicidir.⁵³

Nihayet Zengi'den sonra Harran'ın kaderi, Atabeglik topraklarını aralarında paylaşan oğullarına geçer. Musul hakimi olan büyük oğul I. Seyfeddin Gâzi, ilk başta Harran'ın sahibi olur. Ancak onun 1149 yılındaki vefatının ardından kentin idaresi diğer oğlu kudretli Nureddin Mahmud'a geçmiştir⁵⁴. Esasen Nureddin Mahmud, diğer kardeşi Kutbeddin Mevdud'un Musul'a hakim olması üzerine onunla anlaşarak Sincar'ı ona verip Harran'ı almış görünüyor.⁵⁵

Nureddin Mahmud, Harran'a hâkim olduğunda şehir ve kale idaresini Abdülmelik b. el-Mukaddem'e vermiştir. Ancak sonradan, 1152 yılında, idareyi Zeyneddin Ali Küçük'e teslim etmiş görünüyor. Nureddin, daha sonra kesin olmayan bir tarihte Harran'ı ondan almış ve kendi kardeşi Nusretüddin Emîrân'a vermiş-

⁴⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylî Tarihi Dımaşk*, 282; İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, 156; Alptekin, *The Reign Of Zangi*, 88.

⁴⁷ İbnü'l-Adîm, bu ismi "Fazlullah b. Mâhân" olarak da kaydeder. Bkz. *Zübdetü'l-Haleb*, II, 279. Aynı müellif başka bir yerde de "Cemâleddin Fazlullah Ebu'l-Meâlî olarak da zikreder. Bkz. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 162.

⁴⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 279-280; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 163.

⁴⁹ Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 163-164.

⁵⁰ *Azîmî Tarihi*, 63.

⁵¹ Alptekin, *The Reign Of Zangi*, 89.

⁵² Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 154.

⁵³ Süryani Patrik Mihail Vakainamesi, 137.

⁵⁴ İbnü'l-Ezrak'ın kaydına göre babası öldükten sonra ülke ikiye ayrıldığı sırada Nureddin'e kalan yerler arasında Harran da vardır. bkz. *Tarihu Meyyâfârîkîn*, 81; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 239; Bezer, *Begteginliler*, 30.

⁵⁵ Şeşen, *Harran Tarihi*, 20.

tir.⁵⁶ Fakat aşağıda görüleceği üzere iki yıl sonra bu kardeşiyle arası bozulduğu zaman Harran yeniden el değiştirecektir.

Nureddin Mahmud'un Hastalığı ve Harran

Nureddin Mahmud depremlerin kuvvetle hissedildiği 552/1157 yılı içinde Haleb'te bulunduğu bir sırada ağır bir hastalığa yakalanmıştır.⁵⁷ Nureddin'in hastalığının Harran'ı ilgilendiren bir tarafı vardır. Nitekim Nureddin, durumu ağırlaştığı vakit hayatından endişe edince vasiyetini bildirmek üzere o sırada Harran hâkimi bulunan en küçük kardeşi Nusretüddin Emîr Emîrân'ın⁵⁸ huzuruna çağırmıştır. Ayrıca ileri gelen ümerâ ile Hıms hakimi olan komutanı Esedüddin Şirkûh'u da davet etmiştir. Nureddin, vasiyetinde, kendinden sonra yerine kardeşi Nusretüddin Emîrân'ın geçmesini istiyor ve Harran ile Halebi de ona bırakıyordu. Ayrıca Esedüddin Şirkûh da Nusretüddin'in Dımaş'taki *nâibi* olarak ülkeyi haydutlara ve Haçlılara karşı koruyacaktı.⁵⁹ Nusretüddin ile Şirkûh'un yerlerine dönmelerinden sonra Nureddin Mahmud'un hastalığı ağırlaşır. Öldüğüne ilişkin şayieler yayılır; ahali arasında tedirginlik baş gösterir, bölünmeler ve gruplaşmalar ortaya çıkar. Şehirlerde yağma saldırıları bile baş gösterir. Ayrıca Haçlıların hücumları da yoğunlaşır.

İşte bu karışık ortamda *veliahd* Nusretüddin elini çabuk tutarak daha Nureddin hayatta iken Haleb'i ele geçirmeyi arzulamıştır. Haleb'teki muhafız kuvveti olan *Ahdâs* ile Haleb ahalisinin bir kısmını kendi tarafına çekerek kale dışındaki şehri ele geçiren Nusretüddin, kentteki Şiîlerin desteğini kazanmak için de "*Hayy alâ hayri'l-amel / Muhammed ve Ali hayru'l-beşer*" şeklindeki Şiî ezanını okutup kaleyi kuşatma altına almıştır. Ancak Haleb kalesi *vâlisi/dizdâr* Meceddin ibnû'd-Dâye⁶⁰ (ö.565/1170) işgalcilerin kaleye girmelerine izin vermez. Meceddin, Nusretüddin ile Haleblilere Nureddin'in hayatta olduğunu söyler. Bir grup insan kaleye giderek Nureddin'in sağlığını müşahade ederler. Bu sırada Nureddin Mahmud da kalenin şehre nazır penceresine çıkarak halk ile konuşur. Hastalıktan yüzü sararmış olduğu için onun Nureddin olmadığını iddia edenler bile olmuştur. Ancak neticede halk onun hayatta olduğunu görünce dağılır. Bunun üzerine Nusretüddin de kendisine ait Harran'a döner.⁶¹ Ermeni müellifi Urfalı Mateos, Harran'ın Nureddin Mahmud tarafından Nusretüddin Emîrân'a verildiğini söylerken, Müslüman müellifleri Nusretüddin'in Harran'ı güç kullanarak ele geçirdiğini ima eden bir ifade kullanırlar.⁶²

Bu gelişmeler sırasında Esedüddin Şirkûh da Hıms'tan Dımaş'ka giderek burayı ele geçirmek istemiştir. Fakat Şirkûh'un Dımaş'ka bulunan ağabeyi Necmeddin Eyyub, onu azarlamış ve Nureddin hayatta ise Haleb'e gidip onun hizmetine girmesi gerektiğini; şayet ölmüş ise zaten kendisinin Dımaş'ka bulunduğunu ve o zaman dilediğini yapabileceğini hatırlatmıştır.⁶³ Öte yandan Nureddin'in hastalığı sırasında Haleb'te Sünnîlerle Şiîler arasında münakaşalar baş göstermiş, birçok medresede günlerce sözlü ve fiili tartışmalar

⁵⁶ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 328; Şeşen, Harran Tarihi, 20.

⁵⁷ İbnü'l-Kalânîsî, Zeylû Tarihi Dımaşk, 349; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 319.

⁵⁸ Bu isim kaynaklarda çok az bir değişikliklerle kayıtlıdır: İbnü'l-Kalânîsî'de "Emîr Mîrân"; İbnü'l-Esîr'de "Emîr Emîrân" (*el-Kâmil*, XI, 252, 304/Türkçe terc. XI, 209, 248); Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi'nde "Miran" (s.328); İbnü'l-Adîm'de de Nusretüddîn Emir Emiran Muhammed b. Zengi (*Zübdetü'l-Haleb*, II, 308) şeklinde geçmektedir.

⁵⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 349.

⁶⁰ Bu komutanın annesi, Nureddin Mahmud'un süt annesiydi. Bkz. İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, 81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 359; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 289.

⁶¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 349-350; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 309-310; *el-Kâmil*, XI, 252; Ondan naklen benzer ifadeler kullanan İbn Vâsıl, bu hadiseleri 554/1159 yılı içinde gösterir. Bkz., *Müferricü'l-Kurûb*, I, 130-131; *Bezer*, *Begteginliler*, 46-47.

⁶² Krş. Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 328; İbnü'l-Esîr, burada Arapça meleke (ملكه) fiilini kullanıyor, yani "aldı, sahip oldu" diyor. Bkz., *el-Kâmil*, 252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 209.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, XI, 209; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 309. Yalnız bu müellifler, bu gelişmeleri 554/1159 yılı içinde verirler.

meydana gelmiştir. Hatta Sünnilere ait İbn Asrun medresesi Şîilerin saldırısına maruz kalarak yağmalanmıştır.⁶⁴

Nureddin Mahmud'un hastalığına ilişkin benzer gelişmeler, 554/1159 yılında tekerrür etmiştir. Nureddin bu kez Dımaşk'tadır ve önceki gibi ağır bir hastalık geçirir Haleb Atabegi bir kez daha vasiyette bulunur; fakat bu kez kendisinden sonra Musul'daki kardeşi Kutbeddin Mevdud'a itaat edilmesini istemektedir.⁶⁵ Musul'a elçi bile gönderilir. Bu sırada Dımaşk ümerâsından bazıları görünüşe göre Nureddin'in hayatından ümit kestikleri için Harran hakimi Nusretüddin Emîr Emîrân'a mektup gönderirler. Onu Dımaşk'a davet edererek Nureddin'in yerine geçebileceğini söylerler. İbnü'l-Kalânîsî, bu adamların isimlerini bize vermektedir. Bunlar: *Divân* mütevellisi Emîneddin Zeynelhâc Ebu'l-Kâsım; Kale valiliği mütevellisi ve Nureddin'in *memlûku* İzzeddin; *Hâcib* Muhammed b. Cefrî (veya Ca'rî); ve Sadeddin Osman'dır. Ne varki Nusretüddin'e gönderilen mektupların bir kısmı Nureddin'in eline geçmiş ve bunları gönderenler, iki gün önce kaçmayı başaran Sadeddin Osman hariç yakalanıp suçlarını itiraf etmişlerdir. Bu sıralarda Caber Kalesi vâlisinden gelen bir haberde Nusretüddin'in aceleyle Fırat'ı geçtiği ve Dımaşk'a ilerlediği bildirilmiştir. Bunun üzerine Esedüddin Şirkûh, bir birlikle Nusretüddin'in önüne çıkarak Dımaşk'a girmesine mani olmuş ve ağabeyinin sıhhat içinde bulunduğunu anlatarak yerine dönmesini istemiştir. Nusretüddin de bu uyarıyı dikkate alarak Harran'a dönmüştür.⁶⁶

Diğer yandan Nureddin Mahmud'un Musul'daki kardeşi Kutbeddin Mevdûd da *vasiyet* ve olan biten üzerine Dımaşk'a hareket etmiştir. Ancak yolda Nureddin'in sağlığa kavuştuğu haberini alması üzerine Musul'a geri dönmüş fakat veziri Cemaleddin Muhammed el-İsfahanî'yi Dımaşk'a göndermeyi ihmal etmemiştir. Vezir İsfahanî, 1159 Şubat'ında Dımaşk'a geldiği zaman Nureddin'i sağlık içinde bulur; ve yanına Esedüddin Şirkûh'u da alarak Musul'a geri döner.⁶⁷ Bu ikili daha sonra birlikte Hacc'a gitmiş⁶⁸ ve Medine'de birer *ribât* yaptırmışlardır. İbnü'l-Esîr ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarına bakılacak olursa aralarındaki sözleşmeye göre kim önce vefat ederse diğeri onu Medîne'ye götürüp defnedecektir.⁶⁹ Nitekim vezir Cemâleddin İsfahanî 1164 yılında vefat ettiğinin de cenazesi Medîne'ye götürülüp defnedilmiştir.⁷⁰

Nureddin Mahmud, hastalığı atlattıktan sonra asi kardeşi Nusretüddin üzerine yürümeyi plânlamışsa da Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un Antakya'ya gelişi bu plânı geciktirmiştir. Bu yüzden Nureddin'in bu harekâtı, Bizans tehlikesini savuşturduktan sonra gerçekleşecektir. Nureddin öncelikle Musul hakimi olan kardeşi Kutbeddin Mevdud'u bu kez Haleb'e çağırır. Ayrıca Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpi ile diğer mahalli emîrlerden de yardım ister.⁷¹ Kutbeddin Mevdud'un Musul ordusuyla yola çıktığını aktaran İbnü'l-Ezrak'a kulak verecek olursak, Mevdûd, Harran'dan geçtiği sırada burayı kuşatarak kardeşi Nusretüddin Emîrân'ın elinden almış ve ardından Haleb'e intikal etmiştir.⁷² Ne var ki bu kaydı doğrulayacak başka bir veri elimizde bulunmamaktadır. Zira diğer kaynaklarla yapılan mukayese bu kaydı şüpheli hale getirmektedir ki aşağıda buna temas edilecektir. Öte yandan Kutbeddin Mevdud'un gelişi Haleb'de sevinçle karşılanmış ve Nureddin Mahmud kardeşinin gelişini kutlamak maksadıyla Haleb'te bir şölen tertip ettirmiştir. Şölen için çok sayıda inek, at ve koyun kurban edildiği anlaşılıyor. Ayrıca yemek dışında da hediye olarak çok sayıda Arap aygırı, katır, hilat, ipekli dokuma, altın kapacak vb. eşya dağıtılmıştır. İbnü'l-Kalânîsî'nin ifadesiyle "*verginin büyük kısmı bu hediyelere harcanmış*" görünüyör.⁷³

⁶⁴ Gök, *Musul Atabeyliği*, 102-103.

⁶⁵ Nureddin Mahmud'un vasiyet metni için bkz. İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 355; İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, 209-210; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 305.

⁶⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 355; İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, 210-211; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 305.

⁶⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 356; İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, 211; Gök, *Musul Atabeyliği*, 104; Bezer, *Begteginliler*, 47.

⁶⁸ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, 125.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi, XI, 250; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyeye*, 127; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 250.

⁷⁰ Gök, *Musul Atabeyliği*, 127.

⁷¹ Gök, *Musul Atabeyliği*, 108.

⁷² İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, 122; Gök, *Musul Atabeyliği*, 99-100.

⁷³ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 358; İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, 213.

Nureddin Mahmud, Bizans imparatorunun bölgeden ayrılmasından sonra yanında bulunan kuvvetlerle birlikte asi kardeşi Harran meliki üzerine yürümeye karar verdiğinde öncelikle Kûdüs Kırallığı nezdinde Haçlılar ile dört aylık bir sulh antlaşması imzalamayı ihmal etmemiştir.⁷⁴ Böylece sınırlarının emniyetini sağlayan Haleb beyi, hastalığı sırasında Haleb'i ele geçirmeye çalışan "kötü ahlaklı" kardeşi Nusretüddin Emîrân'ı cezalandırmak üzere Harran'a yürüyerek kenti kuşatmıştır. Kuşatmanın iki ay civarında sürdüğü kaydediliyor.⁷⁵ Zayıf bir direnişin olduğu anlaşılan Harran'da Nusretüddin Emîrân ailesini kalede bırakarak kaçmış ve Diyarbakır'a gitmiştir. Teslim olan Harran'a giren Nureddin Mahmud da Nusretüddin'in çocuklarını buradan çıkarmış ve muhtemelen Haleb'e göndermiştir (23 Cemâziyülâhîr 554/18 Temmuz 1159 tarihinde). Nureddin, Harran'ın idaresini yanında bulunan Musul *nâibi* ve ordu komutanı (*isfehşellâr*) Zeyneddin Ali Küçük'e *iktâ* etmiştir.⁷⁶ Esasen bu durum harekât sırasında Musul ordusunun ve Atabeg Kutbeddin Mevdûd'un da ordu komutanı Zeyneddin Ali Küçük ile birlikte Nureddin Mahmud'un yanında bulduklarını gösteriyor. Dolayısıyla bu son tespit yukarıda geçen İbnü'l-Ezrak'ın kaydını yalanlıyor.

Daha sonra Rakka'ya giden Nureddin Mahmud, komutanlarından Emîrek el-Candâr'ın vefatı ile bunun çocuklarına kalan Rakka'yı almak istediğinde ümeranın bu çocukları affetmesi yönünde görüş bildirmeleri üzerine tepki göstererek onlara Harran'da kardeşinin çocukları için niçin böyle bir af talebinde bulunmadıklarını sorar⁷⁷ ve Rakka'yı alır. Sonra da kuzeye yönele Nureddin, Raban, Maraş, Keysun ve Behisni'yi ele geçirip kendisine bağlar.⁷⁸ Fakat İbnü'l-Esîr Nureddin'in Keysun, Besni, Maraş ve Merzubân gibi yerleri daha geç bir tarihte, meselâ 568/1172-1173 yılı içinde aldığını kaydetmektedir.⁷⁹

Öte yandan Nureddin Mahmud zamanında Harran imar ve tamir gördüyse de bunun öncesinde meydana gelen depremler yüzünden şehirde büyük oranda tahribat olmuştur. Özellikle 1157 ve 1159 yıllarında Suriye'nin sahil havzası ile kuzeyinde gerçekleşen bu sarsıntılar sırasında kentte büyük hasarlar meydana gelmiş, Harran'ın şehir surları, kale duvarları, evleri ve camileri yıkılmıştı. Hayatta kalan insanların açık alanlarda gecelediği⁸⁰ bu felakettin sonra, bazı kaynakların "Şâm Sultanı" dediği⁸¹ Nureddin Mahmud bu depremlerde zarar gören Harran'ı tamir ve imar ettirmiştir. Özellik de onun şehrin en büyük camisi olarak bilinen Cami-i Kebîr ve kale surlarını yenilemesi kaynaklar tarafından zikrediliyor.⁸² Nureddin, Harran'da bir de hastane yaptırmıştır.

Nusretüddin Emîrân'ın Akibeti

Harran'ın Nusretüddin Emîrân'ın elinden çıkmasıyla ilgili olarak bazı kaynaklarda onun Bizans imparatoruyla ittifak yaptığı iddiası da yer alır. Bunlar arasında İbnü'l-Kalanîsî'ninki dikkat çekicidir: Nusretüddin Emîrân, İmparator Manuel Komnenos'u Suriye'ye yürümesi konusunda teşvik etmiş; o da bunun üzerine 1159 yılında Antakya'ya gelmiştir. Bunu, Nusretüddin'i "kötü bir adam" olarak niteleyen Urfalı Mateos

⁷⁴ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 328.

⁷⁵ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 328.

⁷⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 358; İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, 214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 209; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 311; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 233; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 131; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Razvateyn*, I/1, 308-309; Stevenson, *The Crusaders in the East*, 182; Bezer, *Begteginliler*, 48. Bu arada bir kayda göre Zeyneddin Ali Küçük'ün Harran'da Kaymaz adında bir *nâibi* olduğuna dair bkz. Şeşen, *Harran Tarihi*, 20. Bu şahıs, sonradan Nureddin Mahmud'un Harran'a tayin edeceği Kaymaz el-Harranî olmalıdır; yoksa Zeyneddin Ali Küçük'ün yetiştirmesi olan Erbil'deki *nâibi* ve çocuklarının atabeyi, sonradan 1176'da Musul veziri de olacak olan Mücahidüddin Kaymaz olamaz. Zira Harran valisi Kaymaz, II. Seyfeddin Gâzi tarafından Nureddin Mahmud'un 1174'teki ölümünden sonra öldürülerek Harran elinden alınıyor. Bkz. aşt. Oysa Mücahidüddin Kaymaz 1198 yılına kadar Musul'da yaşayacaktır. Bkz. Gök, *Musul Atabeyliği*, 209-210.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 209; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, II, 311; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 131.

⁷⁸ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 328; Gök, *Musul Atabeyliği*, 105.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 391; *Türkçe terc.*, XI, 314.

⁸⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 342-347; *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 397.

⁸¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dımaşk*, 345.

⁸² Şeşen, *Harran Tarihi*, 20; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 239.

da kaydeder.⁸³ Nusretüddin'in Bizans imparatoruyla bir yakınlaşma içine girmiş olması yabana atılamaz. Zira o, Harran'dan kaçtığı zaman önce Âmid'deki İbn Nisan'ın yanına; oradan da Konya'ya giderek Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a sığınmıştır.⁸⁴ II. Kılıç Arslan, 1162 yılında İstanbul'a gidip İmparator Manuel'e misafir olduğunda yanında Nusretüddin Emîrân da vardı.⁸⁵ Urfalı Mateos'un kaydı göz önüne alınacak olursa Nusretüddin, Greklerle ittifak yaparak İstanbul'da imparatora sadık kalacağına dair yeminde etmiştir.⁸⁶ Öte yandan II. Kılıç Arslan'ın eniştesi olan Haleb Atabegi Nureddin Mahmud, kardeşini İstanbul'a götüren bu kayın biraderinin yaptıklarını bir mektupla kınamıştır.⁸⁷

Bütün bunlara karşın, Nusretüddin, İstanbul'da imparator tarafından taltif edilmiş de olsa bir süre sonra Suriye'ye geri dönmüş olmalıdır. Zira biz onu 1164 yılındaki Hârim (Ramazan 559/Ağustos 1164) ve Banyas kalelerinin fethi (Kasım 1164) sırasında ağabeyine yardım ederken görüyoruz.⁸⁸ İbnü'l-Esîr, Banyas fethi sırasında Nusretüddin ile Nureddin arasında geçen bir konuşmayı şöyle aktarır:

"Nureddin Mahmud bu sene Zilhicce ayında (Ekim -Kasım 1164) Dımaşk yakınlarındaki Banyas kale-sini fethetti. Kale 543 (1148-1149) yılından beri Haçlıların elindeydi... Nureddin'in askerleri arasında karde-şi Nusretüddin Emîr Emîran da vardı. Atılan bir ok bir gözünü çıkardı. Nureddin onu bu halde görünce: 'Eğer bundan dolayı ne kadar büyük bir sevap kazandığını bilseydin, hiç şüphesiz diğer gözünün de çıkarılmasını temenni ederdin!' dedi"⁸⁹.

Benzer kayıtları aktaran müelliflerden İbn Vâsıl, Nureddin'in kardeşini affettiğini ve ona istediği yerleri verdiğini de belirtir.⁹⁰ Fakat iki kardeşin yine de anlaşamadığı görülüyor. Nitekim Nusretüddin, ağabeyinden nefret ettiği için daha sonra ve muhtemelen Hârim fethinde Nureddin Mahmud'a yardım için gelen Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan ile birlikte Hısnı Keyfâ'ya gitmiş ve (Rebîyülâhir 560) 1165 yılı içinde onun yanında iken vefat etmiştir. Cenazesi Hısnı Keyfâ'da Fahreddin Kara Arslan'ın da katıldığı bir törenle defnedilmiştir.⁹¹ Sibt İbnü'l-Cevzî ise başka bir rivayeti aktarır ve Hısnı Keyfâ hâkiminin şefaatiyle Atabeg Nureddin'in kardeşini affettiğini, Nusretüddin'in de Dımaşk'a gelerek orada vefat ettiğini söyler.⁹²

Nusretüddin Emîr Emîrân'ın çocukları hakkında da kaynaklarda sınırlı bilgiler vardır. Onun oğlu olarak gösterilen bir çocuğun 1176 yılında Eyyubilerle yapılan barış antlaşması sırasında Selahaddin'e rehin olarak gönderildiği belirtilmektedir. Kaynaklarda "Nusretüddin b. Nusret ibn Zengi" adıyla geçen bu çocuğun antlaşmanın imzasından sonra Selahaddin tarafından geri gönderildiği kaydedilir.⁹³ Öte yandan 1170 yılında Nureddin Mahmud Musul'a giderken Harran'ı Nusretüddin'in oğlu olduğu kaydedilen "İbrahim"e vermiştir. Bu durumda Nusretüddin Emîrân'ın iki oğlu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kutbeddin Mevdûd'un Hâkimiyeti ve Nureddin'den Sonrası

Musul Atabekliği ordu komutanı ve nâibi olan Zeyneddin Ali Küçük, 1168 yılı içinde yaşlılığından ötürü görme ve işitme yetisini kaybedince emekliliğe ayrılarak Erbil'e gidip yerleştiği zaman, kendine bağlı kaleleri Atabeg Kutbeddin Mevdud'a teslim etmiştir.⁹⁴ Bu kaleler arasında Sincar, Akr el-Humeydiyye,

⁸³ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 328.

⁸⁴ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikin*, 140.

⁸⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 252.

⁸⁶ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 334; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 227.

⁸⁷ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, 334.

⁸⁸ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikin*, 140, 142.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 248; İbnü'l-Adîm, *Zübde-tü'l-Haleb*, II, 321; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 252.

⁹⁰ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 146.

⁹¹ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikin*, 145.

⁹² Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 252.

⁹³ Gök, *Musul Atabeyliği*, 199-200

⁹⁴ Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 205; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 273.

Hakkâri kaleleri ile 1159'dan beri elinde tuttuğu Harran da vardır. Dolayısıyla Harran 563/1168 tarihinden itibaren Musul hakimi Kutbeddin Mevdûd'a geçer.⁹⁵

Ne var ki Kutbeddin'in 1170 yılındaki ölümü üzerine Musul'a yürüyen Nureddin Mahmud, Har-
ran'dan geçtiği sırada burayı yeniden kendisine bağlamıştır. Nureddin Mahmud'un bu aşamada hamiyet-
perver bir davranış gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, Harran'ı alınca Nusretüddin Emîrân'ın oğlu ol-
duğu kaydedilen Emîr İbrahim adındaki yeğenine *iktâ* etmiş ve oradan Habur'a geçmiştir.⁹⁶ Nureddin
Mahmud, İbrahim'den sonra Harran'ı kendi *mamlûku* olan Kaymaz el-Harranî'ye vermiş olmalıdır.⁹⁷ Zira
Nureddin Mahmud'un 1174 yılında Dimaşk'taki vefatından önce Harran, Kaymaz el-Harrânî'nin elinde
görünüyor. Öte yandan Emîr İbrahim'den bahseden kaynak olan İbnü'l-Ezrak, bu olayların görgü şahidi
olmalıdır. Zira kendisi Artukluların elçisi olarak Irak ve Suriye şehirlerinde dolaştığı sıralarda 1170 yılında
Dimaşk'tan Meyyâfârikîn'e dönerken Harran'dan geçmişti.⁹⁸

Netice itibarıyla Nureddin Mahmud döneminde Harran'ın mali yapısı hakkında da az da olsa bilgi
mevcuttur. Bunlardan İbn Vâsıl'ın el-Cezîre yöresinde toplanan vergi gelirlerinin tutulduğu kayıtlara ulaş-
mış olduğu görülüyor. İbn Vâsıl'ın aktardığı bu kayda göre 1172 yılı Mart döneminde Harran'dan tahsil
edilen yıllık vergi gelirinin 16,671 dinar olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹

Harran'ın Eyyubilere Geçişi

1174 yılında Nureddin Mahmud'un vefatı üzerine Musul'daki yeğeni II. Seyfeddin Gâzi (1170-1180),
el-Cezîre şehirlerini yeniden Musul'a bağlamaya girişmiştir.¹⁰⁰ Bu çerçevede Nusaybin ve Habur'u alan
Musul Aatbegi, Harran'a yürümüş ve Kaymaz el-Harranî'nin elindeki kaleyi kuşatmıştır. II. Seyfeddin'e
karşı kısa bir direniş gösteren Kaymaz el-Harranî kale kendisinde kalmak şartıyla teslim olmuş olsa da Mu-
sul Aatbegi sözünde durmaz. II. Seyfeddin, Kaymaz el-Harranî'nin teklifini kabul etmiş görünerek onu
huzuruna çağırıldığı sırada Musul'da tutuklatarak hapse attırmış ve Harran'ı elinden almıştır. Ayrıca Sey-
feddin Gâzi Harran'la birlikte el-Cezire'nin Urfa, Seruç ve Rakka gibi öteki kent ve kalelerini de kendisine
bağlamayı başarmıştır.¹⁰¹ Biyografi yazarı İbn Hallikân'a dayandırılan bir kayda göre II. Seyfeddin Gâzi,
Harran'ı aldığı zaman Zeyneddin Ali Küçük'ün oğlu Muzafferüddin Gökbörü'ye *iktâ* etmiştir.¹⁰² Ancak bu
husus aşağıda temas edileceği üzere tartışmalıdır.

Öte yandan Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra Mısır'dan hareket eden Selahaddin Eyyubi, Su-
riye hakimiyeti için Zengiler ile bir mücadele içine girmiştir. Bu mücadele 570/1175 yılında Eyyubilerle
Zengileri Haleb yakınlarında Kurûnu Hama savaşında karşı karşıya getirmiş, yapılan çarpışmayı Selahad-
din kazanmıştır.¹⁰³ Suriye üzerindeki hâkimiyet mücadelesi, 1176 yılında yapılan Tellü's-Sultan (veya Cibâb
et-Türkmân) savaşını¹⁰⁴ müteakip imzalanan bir antlaşma ile bir süre çözüme kavuşturulmuş görünüyor.
1176 yılında Haleb'de imzalanan bu antlaşmaya göre Suriye Selahaddin'e geçecek; el-Cezire bölgesi ise
Zengilerin elinde kalmaya devam edecekti. Antlaşmanın geçerliliği, hükümdarlardan birinin ölümüne dek

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 331; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 268; Abû'l-Farac
Tarihi, II, 405; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 154; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, I/2, 384; Şeşen, *Harran Tarihi*, 20;
Bezer, *Begteginliler*, 52-53.

⁹⁶ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, 160; Bezer, *Begteginliler*, 56, 59.

⁹⁷ Şeşen, *Harran Tarihi*, 20.

⁹⁸ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn*, 163.

⁹⁹ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, I, 376.

¹⁰⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 15-16.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, 175; Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 235, 239, 240; Şeşen, *Harran Tarihi*, 21; Bezer,
Begteginliler, 59.

¹⁰² Bezer, *Begteginliler*, 59. Bununla birlikte Harran'ın I. İzzeddin Mesud tarafından Muzafferüddin Gökbörü'ye verildi-
ğine ilişkin bkz. aştğ.

¹⁰³ İmâdeddin İsfehânî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, 177 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 421-422; Türkçe terc., XI, 337-
338; Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 241, 243; Abû'l-Farac Tarihi, II, 420.

¹⁰⁴ İmâdeddin İsfehânî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, 201 vd.; Abû'l-Farac Tarihi, II, 421; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 332-334.

sürecekti.¹⁰⁵ Fakat mutabakatın belki de en önemli maddesi, taraflardan birisinin yemininden dönmesi halinde diğerlerinin ona karşı birlik olacağına ilişkin şartı idi.¹⁰⁶

İşte, 1180 yılında Musul Atabegi II. Seyfeddin Gâzi ölünce, yerine geçen kardeşi I. İzzeddin Mesud, tahta geçişini bildirmek üzere fakih Ebû Şucâ' ibnû'd-Dehân el-Bağdadî'yi Adıyaman civarında bulunan Selahaddin'e elçi gönderdiği zaman ondan 1176 barışında geçen şartların devam ettirilmesini talep etmişti. Bu şartlar içinde en önemli husus, el-Cezire şehirleri olan Harran, Urfa, Rakka, Nusaybin ve Habur'un Musul Atabegliği'nde kalması idi. Ancak Selahaddin bu teklifi kabul etmemiş,¹⁰⁷ ancak hemen el-Cezire'ye de yürümemiştir. Nitekim Eyyubi Sultanı'nın el-Cezire'ye yürümesi iki yıl sonra gerçekleşecektir. Zira 1180 yılında, başta Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan ile Eyyubi sultanı olmak üzere bölge hükümdarları arasında, bugün Gökso adını alan, kaynaklarda Nehrû'l-Ezrak ve Sence diye geçen akarsu kıyısında yapılan anlaşmaya göre iki yıl süreyle saldırmazlık paktı vücuda getirilmiştir.¹⁰⁸

Selahaddin Eyyubi Dönemi'nde Harran'ın Pozisyonu

Bu suretle 1180 yılına kadar II.Seyfeddin Gâzi'ye bağlı kalan Harran, onun ölümünü müteakip yerine geçen kardeşi I. İzzeddin Mesud tarafından, Zeyneddin Ali Küçük'ün oğlu Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'ye *iktâ* edilmiştir.¹⁰⁹ Yukarıda değinildiği üzere kesin olmayan bu husus hakkında başka bir kayda göre Harran, II. Seyfeddin Gâzi tarafından *iktâ* edilmişti.¹¹⁰ Bu tayinde Muzafferüddin Gökbörü'nün 1176 yılındaki Selahaddin'e karşı Haleb yakınlarında gerçekleştirilen ancak mağlubiyetle neticelenen Tellü's-Sultan savaşında Musul ordusunun sağ kanadına (*meymene*) komuta etmesi,¹¹¹ ayrıca Haleb'te Musul Atabegliği'nin hizmetinde görev yapmış olması göz önünde tutulmuş olmalıdır.¹¹² Gökbörü'nün, Harran'da iken bir hastane ve Hanbeliler için bir medrese yaptırdığını dönemin kaynakları kaydederler¹¹³

Esasen bu devre Selahaddin Eyyubi'nin siyaseten güçlenmeye başladığı bir dönemdir. Eyyubilerin el-Cezire'deki hâkimiyetleri bakımından Harran'ın bir üs olma hususiyeti devam etmiş görünmektedir. Yalnız Eyyubiler, Harran'ı bu kez Haçlılardan ziyade el-Cezire'deki Müslüman beldelerine yönelik seferler için karargâh olarak kullanmışlardır. Bundan sonraki süreçte Harran, Zengiler ile Eyyubiler arasındaki çekişmenin önemli bir merkezi olarak karşımıza çıkar. Nitekim Selahaddin Eyyubi'nin Suriye, el-Cezire ve *şark* seferlerinin başlangıcında Harran'ı elinde tutan Muzafferüddin Gökbörü, Musul Atabegliği tâbiyetinden ayrılarak 1182 yılında ona tâbi olmuş ve Selahaddin'i el-Cezire'ye yürümesi konusunda teşvik etmiştir.¹¹⁴ Esasen Gökbörü bu konuda yalnız değildir. Nitekim Bîre(cik) hakimi İbn Mâlik, Hısnı Keyfa Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed ve Gökbörü'nün Erbil'deki kardeşi Zeyneddin Yusuf da aynı şekilde davranmışlardır.¹¹⁵ Hatta Sincar hakimi II. İmâdeddin Zengi, Melik Salih İsmail'in vefatından (4 Aralık 1181) sonra onun *vasiyeti* üzerine Haleb'e sahip olan ağabeyi Musul Atabegi I.İzzeddin Mesud'tan Sincar karşılı-

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, XI, 427-431; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi, XI, 343-345; Gök, Musul Atabeyliği, 200; Bezer, *Begteginliler*, 63-64.

¹⁰⁶ İmâdeddin İsfehânî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, 217-218.

¹⁰⁷ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 365; Gök, *Musul Atabeyliği*, 221; Bezer, *Begteginliler*, 65.

¹⁰⁸ Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 261, 265; Abû'l-Farac Tarihi, II, 425-426; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 360; Gök, Musul Atabeyliği, 225-229.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, XI, 482; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi, XI, 383; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 57; Şeşen, *Harran Tarihi*, 21.

¹¹⁰ Bezer, *Begteginliler*, 59.

¹¹¹ İmâdeddin İsfehânî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, 203; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 27; Gök, *Musul Atabeyliği*, 194; Bezer, *Begteginliler*, 63.

¹¹² Muzafferüddin Gökbörü'nün I. İzzeddin Mesud zamanında özellikle Nureddin Mahmud'un oğlu Melik Salih İsmail'in 1181 yılındaki ölümünü müteakip Haleb'teki yardımcıları için bkz. Gök, *Musul Atabeyliği*, 232, 236; Bezer, *Begteginliler*, 66.

¹¹³ Bezer, *Begteginliler*, 129, 131. Ayrıca Gökbörü'nün Harran'da bastırıldığı sikke için bkz. ayn. eser., XXXV.

¹¹⁴ İbn Şeddâd, *Sîretü Selâhaddin*, 45-46; Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 262.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 482-483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 383-384; Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 239; Bezer, *Begteginliler*, 72; Gök, *Musul Atabeyliği*, 243.

ğında Haleb'i istemiş; şayet vermeyecek olursa Sincar'ı Selahaddin'e teslim edeceğini bile söylemişti¹¹⁶. Dolayısıyla bölgeye gelen Selahaddin Eyyubi, el-Cezire seferleri için Harran'ı bir üs olarak kullanmış ve kendisi de bizzat orada konaklamıştır.¹¹⁷ Bu bakımdan Muzafferüddin Gökbörü'nün Selahaddin Eyyubi'yi metbû kabul etmesiyle birlikte Harran'ın 1182 yılından itibaren Eyyubilere bağlandığı anlaşılmaktadır.

Selahaddin Eyyubi, esasen el-Cezire'ye yönelik ilk seferini anılan tarihte gerçekleştirmiştir. Bu tarihte Selahaddin'in Urfa, Seruç, Rakka ve Nusaybin ile birlikte Harran'ı da kendisine bağladığı görülür.¹¹⁸ Ancak Musul'a da yürürse de orayı alamaz.¹¹⁹ Onun, Harran ile birlikte Urfa ve Seruç'u kendisine tâbi olan Muzafferüddin Gökbörü'ye yeniden *iktâ* ettiği görülüyor.¹²⁰ Gerçi bu ikilinin arası 1185 yılında bozulacak ve Selahaddin, Harran ile Urfa'yı Gökbörü'nün elinden alacaksa da sonradan iade edecektir.¹²¹ 1183 yılı içinde Musul Atabegi I. İzzeddin Mesud Selahaddin Eyyubi'ye karşı ittifak oluşturmak üzere Ahlatşâh Zahîreddin Sökmen, Azerbeycan Atabegi Kızıl Aslan, Bitlis-Erzeh hâkimi Devletşah ve Mardin Artuklu beyi Kutbeddin İlgâzi ile anlaşarak bir birlik oluşturmuştu. Harran'daki ordugâhında bu müşterek orduyu bekleyen Selahaddin Eyyubi'nin üzerine yürümek isteyen mütteliklerin kendi içindeki anlaşmazlıklardan dolayı dağılması üzerine sefer akîm kalmıştır.¹²² Bu hadiseleri anlatan Kâtip İmâdeddin İsfahanî ittifakın dağılması üzerine: "*Müttelikler dağ gibi olmalarına rağmen rüzgârımızla savrulduklar; erkekler gibi geldikleri halde kadınlar gibi dağıldılar*" demektedir.¹²³

Selahaddin Eyyubi iki yıl sonra gerçekleştirdiği el-Cezire seferi için Fırat'ı geçtiğinde yine Harran hâkimi Muzafferüddin Gökbörü tarafından el-Bîre'de karşılanmıştır (Muharrem 581/Nisan-Mayıs 1185). Ne var ki Eyyubi Sultanı, 26 Safer 581/29 Mayıs 1185 tarihinde ordugâhını Harran'da kurduğu sırada kendisine vadettiği 50 dinar parayı ödemeyen Muzafferüddin'i tutuklatarak hapse attırması ve Harran ile Urfa'yı elinden almıştır. Fakat insanların kendisine itaatten ayrılmasından endişe ederek birkaç gün sonra affedip makamına iade etmiş olduğu gözlenmektedir.¹²⁴ Esasen Selahaddin'in bu şark seferinin sonunda yakalandığı ağır hastalık onu yeniden Harran'a çekilmeğe zorlamıştır.¹²⁵ Hastalığının ağırlaştığı, ölümüne ilişkin şayiaların yayıldığı bu dönemde bölge hükümdarları, Halifenin de tavassutu ile Harran'da Selahaddin'le barış yapmışlardır.¹²⁶ Selahaddin'in bu hastalık münasebetiyle Harran'da bir sağlık ocağı (*Dârü'l-âfiyet*) inşa ettirmiş olduğu kaydedilir.¹²⁷ Onun bu hastalığı sırasında saç ve sakalının döküldüğüne ilişkin kayıtlar da vardır.¹²⁸ Bunları aktaran müelliflere göre Selahaddin Eyyubi, Harran'da yaşayan meşhur "*veli*" lakaplı Şeyh Hayat b. Kays'ı ziyaret ettiği zaman duasını istemiş; ancak o Musul'a yürümemesi konusunda tavsiyede bulunmuştur. Şeyhin tavsiyesini dinlemeyen Eyyubi Sultanı Musul'u alamamış ve hasta olarak Harran'a dönmüştür.¹²⁹

¹¹⁶ İbn Şeddâd, *Sîretü Selâhaddîn*, 45; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 47; Abû'l-Farac Tarihi, II, 428; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 367; Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, 183; Gök, *Musul Atabeyliği*, 237.

¹¹⁷ İbn Şeddâd, *Sîretü Selâhaddîn*, 54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 488; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 388; Şeşen, *Harran Tarihi*, 21.

¹¹⁸ Abû'l-Farac Tarihi, II, 429.

¹¹⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 58.

¹²⁰ İbn Şeddâd, *Sîretü Selâhaddîn* 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 484; *Türkçe terc.*, XI, 384; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, IV, 259; Bezer, *Begteginliler*, 73.

¹²¹ İbn Şeddâd, *Sîretü Selâhaddîn*, 54-55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 511; *Türkçe terc.*, XI, 404; Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 272; Bezer, *Begteginliler*, 78, 81; Gök, *Musul Atabeyliği*, 277.

¹²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 488-489; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 388-389; Bezer, *Begteginliler*, 74; Gök, *Musul Atabeyliği*, 257-259.

¹²³ İmâdeddin İsfahanî, *el-Bark*, V, 62-64; Şeşen, "*İsfahanî'deki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*", 289, 290, 295-297.

¹²⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 80-8; Bezer, *Begteginliler*, 78.

¹²⁵ İbn Şeddâd, *Sîretü Selâhaddîn*, 56; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 82; *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 437; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 384-385.

¹²⁶ İbn Şeddâd, *Sîretü Selâhaddîn*, 56-57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 517; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XI, 408-409; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, III, 83; Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 271; Gök, *Musul Atabeyliği*, 287; Bezer, *Begteginliler*, 79.

¹²⁷ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 385.

¹²⁸ Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 385.

¹²⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV, 268; Süleyman Uludağ, "*Harranî*", *DİA*, XVI, 240.

Öte yandan Harran'ın 1190 yılında Muzafferüddin Gökbörü tarafından bir mutabakat çerçevesinde Selahaddin'e bırakıldığı görülmektedir. Gökbörü, bu tarihlerde Erbil'de ölen kardeşi Zeyneddin Yusuf'un elindeki yerlere sahip olabilmek için el-Cezire'de kendisine ait bulunan Harran, Urfa¹³⁰, Sümeysat/Samsat, Muvazzer¹³¹ gibi yerleri; Erbil, Şehrizer ve Karabeli *derbendi*, Kıfçak oğulları arazisi karşılığında Eyyubi sultanına teslim etmiştir (586/1190).¹³² Selahaddin de Harran'ı diğer yerlerle birlikte önce yeğeni Takıyyüddin Ömer'e *iktâ* etmiş,¹³³ fakat bir süre sonra Takıyyüddin Ömer'in Ahlat hâkimi Bektemur'a karşı yürüdüğü sırada Malazgirt'te ölmesi üzerine (1191), kardeşi el-Âdil'e vermiştir. Bu çerçevede Harran da artık el-Âdil'e geçmiş oluyordu.¹³⁴ Böylece Harran, Selahaddin Eyyubi'nin ölümüne dek ona bağlı kalmıştır.¹³⁵ Ancak onun 1193 yılındaki ölümüyle şartlar yeniden değişmiştir.

Selahaddin'den Sonrası

Selahaddin'in ölümünün ardından el-Cezire'yi yeniden Musul Atabekliği'ne kazandırmak isteyen I. İzzeddin Mesud harekete geçerek Sincar hâkimi olan kardeşi II. İmâdeddin Zengi ile ittifak yapmıştır. Nusaybin'den Tell Mavzen'e gelen Musul Atabeg'i'nin Mardin Artukluları da destekleyeceklerdir. Hazırlıklarını ve plânını Şabahtan'daki Urfa ve Harran'a yürütmek¹³⁶ üzere yapan Musul Atabeg'i maalesef beklemediği bir durumla karşılaşmıştır.

Öte yandan I. İzzeddin Mesud'un hareketi Selahaddin'in vefatından sonra taht mücadelesine girişen Eyyubi ailesinin fertlerini endişelendirmiş görünüyor. Dımaşk'ta bulunan el-Efdal, el-Cezire'yi yeniden Zengilere kaptırmak istemeyen amcası el-Âdil'in kendisine tâbi olması halinde onu Atabeg İzzeddin'e karşı destekleyeceğini bildirmiştir. el-Efdal, olan bitene kayıtsız kalan Haleb'teki kardeşi Melik ez-Zâhir Gâzi'ye de bir mektup göndererek şöyle demiştir:

“Suriye halkının Atabeg ailesine karşı sevgisini ve bağlılığını bilirsin. Allah'a yemin ederim ki eğer İzzeddin Harran'a hakim olursa Haleb halkı sana karşı ayaklanacak ve seni oradan uzaklaştıracaktır. Halbuki sen bunları düşünmüyorsun. Aynı şeyi Dımaşk halkı da bana yapar!”¹³⁷

Görüldüğü gibi, Harran'ın yeniden Musul'a bağlanacak olma ihtimali Haleb ve Dımaşk'taki Eyyubileri telaşlandırmıştı. Dolayısıyla el-Cezire'nin sahibi olan Selahaddin'in kardeşi el-Âdil, el-Cezire beldelerinin elden çıkmasına mani olmak için Harran'a gelmiş ve ordugâhını burada kurmuştur. el-Efdal'in desteğiyle Haleb, Dımaşk, Hama ve Hims ordularının da kendisine katılmasını burada beklemiştir. Nihayet Eyyubi ordusu Harran civarındaki Mercü'r-Reyhân'da bir araya gelmiştir.¹³⁸

¹³⁰ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 407.

¹³¹ Muvazzer: el-Cezire'de yer adı. bkz. Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 221.

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XII, 58; Bezer, *Begteginliler*, 95. İbnü'l-Esîr'e ait *el-Kâmil* adlı eserin Türkçe tercümesinde (*İslâm Tarihi*, XII, 58) ilgili yerde yanlış bir çeviri yapıldığından, Muzafferüddin Gökbörü'nün Erbil'de azlettiği emirlerden Buldacı'nın, Selahaddin'den Urfa ve Harran'ı istediği, onun da buraları Buldacı'ya verdiği gibi bir ifadede bulunulmuştur. Oysa Heftidgân kalesi hakimi olan Buldacı, sadece Muzafferüddin tarafından azledilmiş olup Selahaddin'den böyle bir talepte bulunmamıştır. Benzer yorum için bkz. Gök, *Musul Atabeyliği*, 300.

¹³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XII, 63; Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 286; Bezer, *Begteginliler*, 95.

¹³⁴ Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 287, 290, 292; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 435; Şeşen, *Harran Tarihi*, 24; Gök, *Musul Atabeyliği*, 307.

¹³⁵ Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 433.

¹³⁶ Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 292; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 435.

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 98-99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XII, 90; Gök, *Musul Atabeyliği*, 308.

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyeye*, 185; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 98-99, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XII, 91; *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 467; Sibt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 435; Gök, *Musul Atabeyliği*, 308-309.

Öte yandan Atabeg İzzeddin Mesud Harran üzerine yürümeyi plânlarken Nusaybin'de bulunduğu sırada ani bir hastalığa yakalanmıştır.¹³⁹ Bu yüzden plânlarını değiştirmek zorunda kalan Atabegin Urfa-Harran seferi gerçekleşmemiştir. İzzeddin Mesud bu hastalık yüzünden 1193 yılında Selahaddin'in vefatından birkaç ay sonra hayatını kaybettiğinde (27 Şaban 589/30 Ağustos 1193)¹⁴⁰ yerine oğlu I. Nureddin Arslanşah (1193-1211) geçmiştir.

Atabeg I. Nureddin Arslanşah zamanında, Harran, Eyyubi ailesi içindeki rekabet nedeniyle Haleb hakimi Melik ez-Zâhir Gâzi ile 1199'da yapılan bir mütabakat¹⁴¹ çerçevesinde yeniden Musul Atabegliği'ne bağlanma aşamasına gelmişse de bu gerçekleşmemiştir. Bundan sonraki süreçte de Harran'ın kaderi artık Zengilerin kontrolünden tamamen çıkmış görünüyor. 1201 yılı Ağustos ayında Nureddin Arslanşah'ın, Harran'ı elinde tutan el-Âdil'in oğlu Melik Faiz İbrahim üzerine düzenlediği seferden de bir sonuç çıkmayacaktır.¹⁴² Artık çöküş aşamasına giren Musul Atabegliği'nde Nureddin Arslanşah'ın birlik ve toprak bütünlüğünü sağlama teşebbüsleri bir sonuç vermemiştir. Öyle ki Musul çevresindeki akrabaları dahi kendisine karşı bir pozisyon almış olup, yeğenlerinden Cezîretü İbn Ömer hakimi Muizzüddin Sencerşah, Sincar hakimi Kutbeddin Muhammed ile bir zamanlar Zengilerin ordu komutanı olan Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü, Hısnı Keyfâ Artuklu hükümdarı Nâsireddin Mahmud ile birlikte Melik Eşref'in komutasında Eyyubi safında bir araya gelmişlerdir.

Son olarak 1204 yılındaki Kefer Zemmâr yakınlarında gerçekleşen Bûşirâ çarpışmasından Musul'a mağlup olarak dönen I. Nureddin Arslanşah'ın¹⁴³ tutsak olan emîrlerinden el-Mübariz Sungur el-Halebî ile bunun oğlu Zâhir Gâzi bir süre Harran kalesinde hapsedilmişlerdir. Bunlar daha sonra Muzafferüddin Gökbörü'nün tavassutu ile salıverileceklerdir.¹⁴⁴ Harran, böylece Eyyubilerin elinde kalmaya ve el-Cezire ile Doğu'daki Müslüman memleketlerine düzenlenecek askeri seferler için bir üs olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Harran'da Seçkin Bir Sima: Hayat B. Kays

Zengiler zamanında Harran'da yaşamış önemli simalardan birisi Hayât b. Kays adını taşıyan meşhur mutasavvıftır. 581/1185 yılında 85 yaşında iken Harran'da vefat eden Hayât b. Kays b. Sultan el-Ensârî el-Harrânî'nin adındaki Ensârî nisbesi dolayısıyla Sahabe soyundan geldiğine inanılır. Şeyh Hayat, kerametleri yüzünden "veli", "şeyhü'l-kebir" adıyla da bilinir ve çok sayıda müridi vardır.¹⁴⁵ Nureddin Mahmud, bu zatı Harran'da ziyaret etmiş ve duasını almıştır. Şeyh Hayât da Nureddin'i Haçlılara karşı cihada devam hususunda teşvik etmiştir.¹⁴⁶ Esasen Eyyubi sultanı Salahaddin de şeyhi ziyaret edip duasını almak istemiş ama şeyh ona dua etmek yerine Musul'a yürümemesi yolunda tavsilerde bulunmuştur. Şeyhin sözünü dinlemeyen Salahaddin de Musul kuşatmasından başarısızlıkla ayrılmış hatta bir süre sonra şiddetli bir hastalığa tutulmuş ve İbnü'l-İmâd'ın kaydettiğine göre saç ve sakalı dökülmüş, öldüğüne ilişkin söylentiler çıkmıştır (581/1185).¹⁴⁷

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, 185-186; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil'de İzzeddin Mesud'un Tell Mavzen'de hastalandığını kaydeder. Bkz. *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, XII, 91; Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 435; *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 467'de hastalığın dizanteri olduğu kayıtlıdır.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, XII, 101; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi, XII, 92; Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 290.

¹⁴¹ Gök, Musul Atabeyliği, 330

¹⁴² Abû'l-Farac Tarihi, II, 473-474; Gök, Musul Atabeyliği, 334-335

¹⁴³ Yanında dört kişi olduğu halde Musul'a dönebilmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 192-193; *Türkçe terc.*, XII, 164-165; *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 485

¹⁴⁴ Bezer, Begteginliler, 101; Gök, Musul Atabeyliği, 345

¹⁴⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV, 270

¹⁴⁶ Nureddin Mahmud'un Şeyh Hayât ile olan ilişkilerine dair ilginç bir anekdot için bkz. Sıbt, *Mir'âtü'z-Zamân*, VIII/1, 314-316

¹⁴⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, IV, 268; Uludağ, "Harranî", *DİA*, XVI, 240.

Seyyah İbn Cübeyr, 1184 yılında geldiği Harran'da bu şeyhi ziyaret etmiştir. Esasen seyyahın ziyareti sırasında Harran Selahaddin'e bağlı idi.¹⁴⁸ İbn Cübeyr'in kaydına göre Şeyh, Harran'ın batısında, sur dışındaki bir evde yaşıyordu. Evinin yanında bir cami ile bir *zâviye* bulunmakta idi. Bugün orada şeyhin türbesi vardır ve bir ziyaret yeridir. Özellikle yağmur duasını çıkıldığı zaman kabri ziyaret edilmekte ve dualar okunmaktadır.¹⁴⁹

Kaynaklar

- Alptekin, Coşkun, *The Reign Of Zangi (521-541/1127-1146)*, Atatürk University Press, Erzurum 1978.
- Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430-538/1038/39-1143/44), Yay. A. Sevim, TTK, Ankara 1988.
- Bezer, Gülay Ögün, Begteginliler, Erbil'de Bir Türk Beyliği, İstanbul 2000.
- Al-Bondârî, Zubdat al-Nusra ve Nuhat al-Usra, Türkçe ter. K. Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK, Ankara 1999.
- Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1098-1118), I. Cilt, TTK, Ankara 1990.
- Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146) II. Cilt, TTK, Ankara 1987.
- Ebû Şâme, Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye, I/2, Neşr: M. Hilmi Muhammed Ahmed ve M. Mustafa Ziyade, Kahire 1962.
- Ebû Şâme, Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye, I/1, Neşr: M. Hilmi M. Ahmed, Kahire 1956.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, Türkçe çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Ankara 1987.
- Gök, Halil İbrahim, Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu:1146-1233), TTK, Ankara 2014.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylî Tarihi Dımaşk*, (H. F. Amedroz 1897 tıpkıbasımı), Kahire (t.y).
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, I-III, Neşr: Sami Dehhân, Dımaşk 1951.
- İbn Kalânîsî, *Şâm Tarihine Zeyl*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin, et-Târîhu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl, Neşr: A. Tuleymat, Karihe 1963.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, İslâm Tarihi*, XI-XII, Çev. A. Özyayın Bahar Yay., İstanbul 1987.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Edit: C. J. Tornberg, (Brill 1853 tıpkıbasımı) Beyrut 1399/1974.
- İbnü'l-Ezrak, Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid, Terc. A. Savran, Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), Erzurum 1992.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zehab*, Neşr: Hüsameddin Kudsî, Mektebetül-Kudsî Yay., Kahire 1350.
- İbn Vâsıl, Cemâleddin, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, I, Neşr: Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1953.
- İbn Şeddâd, Kitâbu Sîreti Selâhaddîn, (en-Nevâdir es-Sultâniyye ve'l-Mehâsin el-Yûsufiyye), Kahire 1317 (1900).
- İmâdeddin İsfehânî, *Barku's-Şâmî*, Neşr: R. Şeşen, İstanbul 1979.
- İmâdeddin İsfehânî, *Senâ el-Barku's-Şâmî*, Neşr: Ramazan Şeşen, Beyrut 1971.
- Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi, *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, (1937), 149-255.
- Sevim, Ali, Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (*Seçmeler*), TTK, Ankara 1989.
- Sevim, Ali, Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular, Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, (H.447-521=1055-1127), TTK, Ankara 2014.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tarihi'l-A'yân*, VIII/1-2, Haydarabad-Dekken 1951.
- Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan (Basılmamış nüsha) Ankara 1944.

¹⁴⁸ T. H. Weir, "Harran", *İA*, 5/1, 300.

¹⁴⁹ Uludağ, "Harranî", *DİA*, XVI, 240.

- Stevenson, W. B., The Crusaders in the East. A Brief History of The Wars of Islam With The Latins Syria During The Twelfth and Thirteenth Centuries, Beirut 1968.
- Şeşen, Ramazan, "İmâd al-Dîn Al-Kâtib İsfhânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)*, III, (1971), 249-369.
- Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993.
- Şeşen, Ramazan, "Harran", *DİA*, XVI, 237-240.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2016.
- Uludağ, Süleyman, "Harranî", *DİA*, XVI, 240.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçe çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987.
- Weir, T. H., "Harran", *İA*, 5/1, 300.
- Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1979.

Ek

İbn Cübeyr Seyahatnamesi

Zengiler döneminin bir kaynağı olarak İbn Cübeyr seyahatnamesi Harran tarihine ilişkin önemli kayıtlar ihtiva eder. 1184 yılında bölgeye gelen seyyah, 18-20 Haziran günlerinde 3 gün süreyle Harran'da konaklayarak izlenimlerini seyahatnamesinde aktarmıştır. İbn Cübeyr'in Harran'a dair kayıtlarının tercümesi R. Şeşen'in *Harran Tarihi* adlı eserinden alıntılanmış ve aşağıya aktarılmıştır. *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*'nde Harran (7-9 Rebîyülevvel 580/18-20 Haziran 1184):¹⁵⁰

"Yeşillikten ve gölgeden mahrum bir belde olan Harran'ın adı sanki havasından türemiş. Suyu soğukluğa alışmamış. Her tarafı sıcaktan yanıyor. Orada ne bir gölge bulabilirsin, ne rahat nefes alabilirsin. Çıplak bir ovaya kurulmuş, bozkırın ortasına konmuş... Yeşillik elbisesinden soyunmuş...

Hayır, hayır atamız İbrahim'in şehri olması bu beldeye şeref olarak yeter. Şehrin 3 fersah (24 km) kadar güneyinde onun kutsal makamı vardır. Bir pınarın çıktığı bir yerde, İbrahim peygamber Sâra ile oturur, Allah'a ibadet ederdi. Bu sbeple Allah bu şehri dindar iyi kişilerin oturduğu, kendini Allah'a adanmış seyahatçıların uğradığı bir yer yapmış. Bu kişilerden Ebu'l-Berekât Hayat b. Abdülaziz'i kedi adını taşıyan mescidin kıblesine inşa ettiği zaviyede ziyaret ettik. Bu zaviyenin yanında oğlu Omar'ın zaviyesi de bulunur. Babasının yolunu tutmuştu. Onda zâhitlerde gördüğümüz halleri gördüm. Şeyh Ebu'l-Berekât'ın yanına vardık. Seksen yaşını aşmıştı. Bizimle el sıkıştı, bize hayırlı dualarda bulunup oğlu Omar'ı görmemizi tavsiye etti. Onun yanına vardık.

Ayrıca başka bir eski mescidi ziyaret edip Şeyh Seleme'yi gördük. Onu ulu zahit kişilerden biri olarak bulduk. Bize hayırlı dualar edip, kim olduğumuzu sordu. Vedalaşıp yanından ayrıldık. Şehirde Başlı Açıık diye tanınan başka bir Seleme daha var. Allah'a karşı alçak gönüllülük olsun diye başına bir şey giymediği için bu adla şöhret bulmuş. Evine uğradık. Gezmek için kıra çıktığını öğrendik.

Bu şehirde hayırseverler çok. Halkı yumuşak tabiatlı, mutedil ve yabancıları seven, fakırları koruyan insanlar. Musul, Diyarbakır, Diyar-ı Rebîa'dan başlayarak Şâm'a varıncaya kadar bu diyarın insanları hep böyle kimsesizleri koruyan, fakırlara yardım eden kişilerdir. Köylerinin halkı da aynı şekildedir. Buralarda dolaşan fakırlar ve kimsesizler yanlarında azık taşıma ihtiyacı duymazlar. Buraların halkının cömertlikte dillerde dolaşan şöhreti vardır. Aralarından pek çok dindar, zahit ve dağlarda inzivaya çekilmiş kişiler var. Bu kişilerin yüzü suyu ve hayırlı duaları hürmetine Allah Müslümanları korusun!

Harran şehrinin çok muntazam, fevkalade düzenli, baştan başa tavanla örtülmüş çarşıları var. Çarşıları bir baştan bir başa kat eder, kendini büyük yolları olan bir sarayda dolaşiyor sanırsın. Çarşılarda, her dört yol kavşağında kireçle örülmüş büyük bir kubbe vardır. Sanki bu kubbeler sokakların ayrıldığı nokta gibidir. Bu çarşılara şehrin Büyük Cami'si bitişir. Bu cami tamir edilmiş eski bir yapı olup son derece güzeldir. Mermer sütunlar üzerinde yükselmiş üç kubbenin örttüğü büyük bir sahnı vardır.

¹⁵⁰ Şeşen, *Harran Tarihi*, 21 vd.

Her kubbenin altında tatlı sulu bir kuyu bulunur. Sahında çapları dokuzar karış kalınlığında 10 mermer üzerine oturtulmuş dördüncü bir kubbe daha vardır. Kubbenin ortasında 15 karış çapında mermerden büyük bir sütun bulunur. Bu kubbe Romalılar devrinde yapılmış olup, üstü sağlam bir burç gibi boştur. Bu kubbenin boşluğunun onlar tarafından savaş malzemeleri depo etmek için yapıldığı söylenir.

Cami, ağaç direklerle ve mermerlerle tavanlanmış. Direklerin uzunluğu 15 adım tutan mermer döşemenin üstünü baştan başa kat eder. Bu camiden daha geniş kemerleri olanını görmedim. Camiye, giriş sahninin duvarlarının her tarafından kapılar açılmıştır. Bunlardan dokuzu ana kapının sağında, dokuzu solundadır. On dokuzuncu kapı olan ana kapı ortada olup üstünde bulunan büyük kemeri taşır. Bu kapı sanki şehir kapıları gibi heybetli ve güzeldir. Bu caninin kapılarının hepsi ağaçtan olup son derece süslü ve ustaca yapılmış kilitleri vardır. Saray kapılarındaki kilitler gibi yerlerine oturur. Bu caminin yapısında ve ona bitişen çarşıların tertibinde, şehirlerde nadir görülen bir güzellik ve intizam gördük. Şehrin bir medresesi, iki hastanesi vardır.

Harran büyük bir şehir olup, yontma taştan yapılmış son derece sağlam bir suru vardır. Caminin yapısı da surunki gibidir. Şehrin doğusunda, boş bir arsa ile ayrılmış müstahkem bir kalesi vardır. Kalenin etrafında derin ve geniş bir hendek bulunur. Bu hendek şehrin suru ile kaleyi birbirinden ayırır. Hendeğin suru da çok sağlamdır.

Bu şehrin küçük bir nehri olup, şehrin doğu tarafından, sur ile mezarlık arasından akar. Şehre uzak bir kaynaktan çıkar

Şehir kalabalık, bolluk, bereketli, camileri çok, imkanları fazla.. Sahibi Muzafferüddin Gökbörü b. Zeyneddin Ali Küçük olup Selahaddin'e bağlıdır. Musul veya Meyyâfârikîn'den itibaren bu diyarın hükümdarları hep Selâhaddin'e bağlıdır. İçlerinde ona karşı gelecek biri yok. Onun müsamahası onları ülkelerinin başında bırakmıştır. İstese ülkelerini ellerinden alır.

Biz şehrin dışında, doğu tarafında nehrin aktığı yerin yanında konaklamıştık. Pazartesi, Salı günleri eğlendik. Salı günü öğle namazından sonra Başî Açık Seleme ile buluştuk. Onu kendi mescidinde ziyaret ettik. Onun şahsında güzel konuşma, tebessüm, iyilerin gidişatına sahip bir kişi gördük. Sohbet edip bize hayır duada bulundu. İyi ve sevgili kullarından biriyle buluşturduğu için Allah'a hamd ettik. 9 Rebiyülevvel Çarşamba sabahı Harran'dan ayrıldık. Batıya doğru yolumuza devam ettik."

SELAHADDİN EYYUBİ DÖNEMİNDE DEVLET MERKEZİ OLARAK HARRAN

Dr. Öğr. Ü. Ziya Polat*

Giriş

Harran tarih boyunca din, kültür, siyaset ve ilim açısından önemli merkezler arasında yer almıştır. Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra kısmen de olsa bu özelliğini devam ettiren şehir, Abbasiler döneminde kısa bir süreliğine devletin başkentliğini yapmıştır. Sonraki süreçte ihmal edilen şehir, Eyyubiler döneminde tekrar önem kazanmaya başlamıştır. Bunun önemli bir göstergesi Selahaddin Eyyubi döneminde el-Cezire¹ bölgesine yapılan seferler esnasında Harran'ın, "devlet merkezi" olarak kullanılmasıdır. Makalede "devlet merkezi" ifadesi başkent anlamında kullanılmamıştır. Dönemin şartları çerçevesinde düşünüldüğünde "devlet merkezi" ifadesi: hüküm sürmekte olan sultanın geçici bir süreliğine sınırları içinde veya dışındaki bir bölgede, yaptığı faaliyetler ve düzenlediği seferler için stratejik önemine binaen bölgedeki yerleşim birimlerinden birini ana karargâh veya merkez olarak kullanmasıdır.

Eyyubiler döneminde Harran hiçbir zaman devletin başkenti olmamıştır. Bu ifade ikili başkent uygulamalarını da kapsamaktadır. İkili uygulamanın örnekleri olarak İmadüddin Zengi (ö. 1146) döneminde Musul-Halep; Nureddin Zengi (ö. 1174) döneminde Halep-Dımaşk; Selahaddin döneminde de Kahire-Dımaşk şehirlerinde olduğu gibi Harran için geçerli değildir. Bu şehirler kalıcı ve süreklilik ifade eden anlamıyla başkent olarak kaldılar. Aynı şekilde merkez ifadesi Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde olduğu gibi büyüdükçe veya ihtiyaç duyuldukça başkentlerini değiştirmeleri gibi bir durumu da ifade etmemektedir. Çünkü Eyyubilerde devlet Kahire-Dımaşk merkezli olarak yönetilmiş ve başkent değişikliği yaşanmamıştır. Dolayısıyla makalede Harran için kullanılan "devlet merkezi" ifadesi kalıcı olan başkenti değil, aksine geçici ve ihtiyaca binaen bölgenin özellikleri ve alınan destek göz önünde bulundurularak bir coğrafyada yapılan faaliyetler esnasında bir şehrin geçici merkez olarak kullanılmasını ifade etmektedir.

Selahaddin, Nureddin sonrası oluşan parçalı yapıyı hakimiyeti altında birleştirmek için muhalifleriyle uzun süren mücadelelere girmiştir. Bu mücadelelerden en uzununu Cezire bölgesinde meydana geldiğinden Selahaddin buraya iki sefer düzenlemiş, bu seferler esnasında uzun süre bölgede faaliyette bulunmak zorunda kalmıştır. 1182 ve 1185 yıllarında yapılan iki seferde Harran hâkimi Gökböri hem ısrarcı olmuş hem de Selahaddin bölgede olduğu sürece birlikleriyle hizmetinde bulunmuştur. Bu desteklerin etkisi ve Harran'ın stratejik ve merkezi konumu itibarıyla Selahaddin burayı merkez olarak kullanmış hem ordusunu buradan toplayıp dağıtmış hem de bölgede yaptığı faaliyetlerde burayı merkez üs olarak kullanmıştır. Bu seferler esnasında "Devlet Merkezi Olarak Harran" üç önemli görev ifa etmiştir: ilki Selahaddin, Harran merkezli olarak bölgenin büyük kısmını hakimiyeti altına almıştır; ikincisi 1185 yılındaki ikinci sefer esnasında Selahaddin hastalandığında Harran'a gelmiş, burada tedavi olmuştur; üçüncüsü uzun yıllar uğraştığı

*Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, polatzypolat@gmail.com.

¹ Arapça isimler ilk yazımda arpça asıllarına uygun bir şekilde tam bir transkripsiyonu yapılacaktır. Fakat sonraki kullanımlarında kolaylık olsun diye en uygun Türkçesi ile yazılacaktır. (ör: İbnü'l-Mukaddem = İbn Mukaddem, el-Cezire = Cezire, el-Melikü's-Salih = Melik Salih, gibi)

birliğin kurulmasını pekiştiren ve Musul'un hakimiyet altına alındığı Harran antlaşması burada imzalanmıştır. Makalede sürecin tamamı tartışma konusu edilecektir.

Cezire Seferleri Öncesi Genel Durum

Selahaddin Eyyubi'nin Harran ile münasebeti Nureddin'in vefatından sonrasına dayanır. Nureddin'in vefat etmesi Şam bölgesinde iktidar boşluğunun ortaya çıkmasına sebep olmuş, böylece Selahaddin'in bölgede faaliyet göstermesinin önü açılmıştı. Nureddin'in sağladığı birliğin dağılmasını istemeyen Selahaddin hem Haçlılarla mücadele etmek hem de birliği sağlamak üzere o esnada Dımaşk'a hâkim olan Şemseddin İbnü'l-Mukaddem'in davetini fırsat bilerek bölgeye geldi. Dımaşk'a girerek şehrin yönetimini devraldı. Bu esnada Halep'te Nureddin'in oğlu el-Melikü's-Salih İsmail ve atabeyi Gümüştekin, Musul'da da II. Seyfeddin Gazi hüküm sürmekteydi. Bu iki şehri yöneten emirler, Selahaddin'e tabi olmayı reddettiler. Böylece bölgede birliğin kurulması için uzun sürecek bir mücadele safhası da başlamış oluyordu. Yaklaşık 12 yıl süren bu mücadele, Selahaddin'in, Haçlılara karşı yaptığı mücadelenin neredeyse iki katına denk gelmekteydi.

II. Seyfeddin Gazi, Nureddin'in vefatını fırsat bilerek Caber kalesi hariç Cezire bölgesinin tamamını ele geçirdi. Melik Salih ve yanındakiler buna engel olamadılar. Selahaddin, Mısır'da bu haberi aldığı anda Melik Salih'e bir mektup göndererek olanlar hakkında bilgilendirilmediği için onu ve emirleri kınadı. Çünkü kendisine haber verilseydi Mısır'dan gelip onu ve topraklarını koruyacağını söylüyordu.² Fakat Mısır'daki duruma bakıldığında Selahaddin'in bölgedeki boşluğa ve mücadeleye hemen dahil olabileceği durumda olmadığı görülecektir. Çünkü Nureddin'in vefatına denk gelen dönemde Mısır bazı sıkıntılarla uğraşmaktaydı.

Şam/Suriye bölgesinde kaos sürerken Selahaddin, bir müddet Mısır'daki sıkıntılarla uğraştı. Önce Sicilya donanmasının Temmuz 1174'teki İskenderiye kuşatmasını başarıyla savuşturdu. Hemen ardından Ağustos 1174'te Kenz adında biri Yukarı Mısır olarak ifade edilen es-Said bölgesinde isyan etti. Selahaddin bu isyanı Ebu'l-Heyca es-Semin komutasında gönderdiği ordu aracılığıyla Kenz'i öldürerek bastırdı.³ Bu sorunların üstesinden başarıyla gelen Selahaddin, yukarıda ifade edildiği gibi, yapılan davet üzerine 29 Ekim 1174 günü Dımaşk'a gelerek şehre yerleşip oradaki hâkimiyetini ilan etti.⁴ Selahaddin'in bölgeye gelmesi, Halep ve Musul'u yönetenler tarafından hoş karşılanmadı. Çünkü topraklarının ellerinden alınmasından korkuyorlardı. Bu korkuları onlara yapılan iyi niyetli uyarıları dikkate almamalarına ve Selahaddin ile uzun sürecek bir mücadeleye girmelerine neden oldu.⁵ Halep-Musul ittifakı olarak isimlendirilen bu oluşumun Haçlılarla mücadele etmek gibi bir hedefi yoktu. Aksine birbirleri aleyhine toprak genişletme ve Selahaddin'in bölgeye girmesini engelleme yönünde bir strateji izliyorlardı. Bunun için de Haçlılarla her türlü ittifaka hazır haldeydiler. Çalışmanın konusu olan Cezire bölgesi ve Harran, bu esnada Musul'un güçlü emiri II. Seyfeddin'in hakimiyetindedir. Böylece Haçlılarla mücadelede stratejik öneme sahip olan bölge Selahaddin'in ilgi alanına girmiş olur.

² Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbârî'd-devleteyn, Thk. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-risale, Beyrut 1997, Cilt II, s. 319; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târîh, Thk. M. Yusuf Dukak, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 2003, Cilt X, s. 59; amlf, İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, Cilt XI, s. 325.

³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz: Bahâeddin İbn Şeddâd, en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye: Sîretü Salâhuddin, Thk. Cemaleddin Şeyyâl, Mektebetü'l-hanci, Kahire 1994, s. 89-91; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 63-65; amlf, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, XI, 330-332; Bündârî, Sene'l-Berki's-Şâmî, Thk. Ramazan Şeşen, IRCICA, İstanbul 2004, s. 91-95; İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürûb, fi ahbârî Benî Eyyûb, Thk. Cemaleddin Şeyyâl, Cilt II, s. 11-17; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, Cilt XII, s. 508; Malcolm Cameron Lyons, D.E.P. Jackson, Selahaddin: Kutsal Savaşın Politikaları, Çev. Zehra Savan, Pınar Yayınları, İstanbul 2006, 101-102; Ramazan Şeşen, Salâhuddin Eyyubi ve Devri, İSAR, İstanbul 2000, s. 59-62.

⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 63-65; amlf, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, XI, 332-334. İbn Şeddâd bir ay sonrasına tarihlendirir (Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 93).

⁵ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 93; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, s. 58; amlf, el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, XI, 325; İbn Kesîr, Büyük İslâm Tarihi, XII, 509-511.

Selahaddin'in bütün iyi niyetli yaklaşımlarını reddeden Halep-Musul ittifakı, Kutbeddin Yınal ile Selahaddin'e, adeta hakaret içeren, bir mektup gönderince Selahaddin, kardeşi Tuğtekin'i Dımaşk'ta vekil bırakarak muhaliflere gerekli dersi vermek üzere Cemaziyelevvel 570/Aralık 1174'te Humus yönüne hareket etti. Selahaddin, Şevval 570/Mayıs 1175'te Dımaşk'a döndüğünde Hama, Humus, Baalbek ve Barin kalesini alarak Suriye'de hakimiyet alanını genişletmişti. Bu arada Haleb'i iki kez kuşatmasına rağmen alamamış, Kurun-u Hama'da el-Melikü's-Salih İsmail, amcazadeleri; Seyfeddin ve İzzeddin'in müttefik kuvvetlerini yenmişti.⁶ İlk büyük hezimetlerini 13 Nisan 1175'te Kurun-u Hama savaşında alan muhalifler bu savaş sonunda yapılan antlaşmayla Selahaddin'in bağımsızlığını tanıdılar. Daha önce Melik İsmail adına hutbe okutan ve para bastıran Selahaddin bu antlaşmadan sonra artık kendi adına hareket etmeye başladı. Zaten antlaşmadan hemen sonra Abbasi Halifesi de Selahaddin'e temlikname ve bazı hilatler göndermiş, onun bağımsızlığını ve hâkimiyetini tasdik etmişti.⁷

Bu sürecin bir sonraki adımı Selahaddin'in Cezire bölgesine olan ilgisiydi. Aslında Selahaddin'in Haçlılarla mücadele bağlamında siyaset anlayışına bakıldığında bölgeden uzak durması düşünülemezdi. Çünkü Selahaddin, Müslümanların birlikte hareket etmesi ve Haçlılarla mücadelenin Şam bölgesinden yürütülmesi gerektiği fikrindeydi. Aksi halde Kudüs'ün kurtarılamayacağı ve Haçlılarla mücadelenin başarıya ulaşamayacağını düşünüyordu. Bunu sağlamanın en önemli adımlarından biri bölgede birlik kurmaktı.⁸ Üstelik Cezire bölgesine hâkim olmak, kuzeyden Haçlı topraklarının ve Haleb'in kuşatılması anlamına gelmekteydi.⁹

Kurun-u Hama savaşından sonra yapılan antlaşmaya rağmen Halep-Musul ittifakı verdikleri sözde durmayarak gizli bir şekilde Selahaddin'in bölgedeki gücünü kırmak için yeni bir seferin hazırlığını yapıyorlardı. Nitekim yapılan hazırlıklarla ilgili bilgi yanlışlıkla Selahaddin'e ulaştıca o da savaş için gerekli hazırlıkların yapılması talimatını verir.¹⁰ 22 Nisan 1176'da II. Seyfeddin'in komuta ettiği ordu Tell Sultan mevkiinde Selahaddin'e yenildi.¹¹ Böylece bölgede inisiyatif tamamen Selahaddin'e geçmiş oldu.

Tell Sultan muharebesinden sonra bölgeye hâkim olmak için faaliyetlerini yoğunlaştıran Selahaddin, Mayıs-Haziran 1176 tarihlerinde sırasıyla Buzaa, Menbic ve Azaz kalelerini aldı. Özellikle Menbic hâkimi Kutbeddin Yınal b. Hassan el-Menbic'i, Mısır'da Selahaddin'in vezir olmasından bu yana ona düşmanlık ediyor ve her fırsatta aleyhinde konuşuyordu. Böylece Selahaddin onu bertaraf etmiş oluyordu. Ama kaleyi kılıç zoruyla alsa da Kutbeddin Yınal'a zarar vermeden onun Musul'a, İzzeddin Mesud'un yanına, gitmesine müsaade etti.¹² Selahaddin, Menbic'i aldıktan sonra vakit kaybetmeden 25 Haziran 1176'da Haleb'i kuşattı. Yaklaşık iki ay süren kuşatmadan sonuç alınmadı. Bunun üzerine iki taraf arasında 29 Temmuz'da elçilerin görüşmesi başladı. Bir müddet sonra da antlaşma yapıldı. Buna göre sadece Halep ve civarı Melik İsmail'e ait olacak ve taraflar antlaşmaya ihanet edene karşı birlikte hareket edeceklerdi. Selahaddin Melik Salih'in kız kardeşinin talebi üzerine Azaz kalesini de onlara iade etti.¹³

Selahaddin ile yapılan antlaşmadan kısa bir süre sonra 1177 yazında Melik Salih, kendisini tahakküm altına alan Sadettin Gümüştekin'i öldürterek devletin yönetimine hâkim oldu.¹⁴ Hemen ardından Selahad-

⁶ Bahâeddin İbn Şeddâd, *Sîretü Salâhuddin*. 93-94; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 66-70; amlf, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, XI, 334-338; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, XII, 512; Polat, Ziya, *Salâhaddin Eyyûbî'nin Haçlı Siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı Antlaşmalar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 142.

⁷ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 34; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 69-70; amlf, *el-Kâmil Tercümesi*, XI, s. 337-338; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, XII, 513; Şeşen, *Salâhaddin Eyyubi ve Devri*, 65.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 60; amlf, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, XI, 327.

⁹ İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, Thk. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, Cilt V, s. 7.

¹⁰ Büндârî, *Sene'l-Berki's-Şâmî*, 110.

¹¹ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 38-42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 74-77; amlf, *el-Kâmil Tercümesi*, XI, 342-345; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, XII, 514-516.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 75-76; amlf, *el-Kâmil Tercümesi*, XI, s. 344-345.

¹³ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, XII, 518-519; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 77; amlf, *el-Kâmil Tercümesi*, XI, s. 345. Antlaşmada bir tarafı Selahaddin diğer tarafı da Melik Salih, Musul hâkimi Seyfeddin, Hısnıkeyfa ve Mardin hakimleri oluşturuyordu.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 87; amlf, *el-Kâmil Tercümesi*, XI, s. 356-357.

din ile Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan arasında, Şemseddin İbn Mukaddem'in iktası olan Raban kalesinin statüsü hakkında anlaşmazlık çıktı. Selahaddin'in, Takiyüddin komutasında gönderdiği birlik sayesinde Selçuklu ordusu yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁵ Selahaddin'in Ermeniler üzerine sefer yaptığı bir esnada 3 Safer 576/29 Haziran 1180'de Musul hâkimi II. Seyfeddin Gazi öldü. Vefat etmeden önce emirlerin tavsiyesi üzerine yerine kardeşi İzzeddin Mesud'u vasiyet etmişti.¹⁶ Bunun üzerine Selahaddin, yapılan antlaşmanın II. Seyfeddin'in ölümüne kadar olduğunu söyleyerek bölge üzerinde hak iddiasında bulundu. Böylece Kuzey Şam ve Cezire bölgesi için mücadele yeniden başlamış oluyordu.

İzzeddin Mesud Musul'da yönetimi devralınca Mücahidüddin Kaymaz'ı vezir olarak görevlendirdi. Abbasi Halifesi yeni durumun bazı problemler ortaya çıkaracağını tahmin etmiş olmalı ki Selahaddin'e elçiler göndererek Urfa, Harran, Seruc, Rakka, Habur ve Nusaybin'in daha öncesinde olduğu gibi İzzeddin'in hakimiyetinde kalmasına müsaade etmesini istedi.¹⁷ Önceleri buna tepki gösterip "Sözünü ettiğiniz beldeler Müslümanların memleketinin sınırlarıdır. Ben, Haçlılarla yaptığımız savaşta bize yardımcı olsun diye buraları Seyfeddin'in eline terketmiştim. Ancak bize yardımcı olmadı" dese de bir müddet sonra maslahat gereği bu durumu kabullenmek zorunda kaldı.¹⁸

Yukarıda da ifade edildiği gibi bölge üzerindeki mücadelenin yansımalarından biri Eyyubi-Selçuklu mücadelesiydi. Çok net bir mücadele olduğu söylenemese de Artuklular üzerinden yeni bir problem ortaya çıktı. Artuklu beyi Nureddin Muhammed'in eşi olan II. Kılıçarslan'ın kızı, kocasının bir şarkıcıyı kendisine tercih ettiğini belirterek babasına şikâyette bulundu. Kılıçarslan, Artuklu topraklarına doğru yürümeye başlayınca Nureddin Muhammed, Selahaddin'e intisab ederek ondan destek talebinde bulundu. Selahaddin'in araya girmesi üzerine sorun büyüse de her iki tarafın iyi niyetli yaklaşımı sonunda savaş olmadan sorun çözüldü ve ilişkiler iyi bir duruma geldi.¹⁹ Hatta öyle ki bir müddet sonra Selahaddin, II. Kılıçarslan'ın talebi üzerine Ermeni Leon üzerine sefer düzenledi.²⁰ 1180 yılında meydana gelen bu iki olay neticesinde Selahaddin savaşmadan bölgedeki gücünü ve etkisini arttırmayı bilmişti. Bu olumlu etkinin orta vadedeki sonucu olarak Selahaddin bölgede hakimiyet kurmuştu.

Kasım-Aralık 1181'de Melik Salih'in ölümü İzzeddin Mesud'u güçlendirir gözüktü de II. İmadüddin'in Halep ısrarı, Bölgedeki emirlerin Selahaddin'e karşı dirençlerinin zayıflamasına neden olmuştu. Özellikle Haleb'i Sincar ile değiştiren II. İmadüddin'in, Selahaddin ile olan dolaylı ittifakı dengeleri tamamen değiştirdi.²¹ Böylece Selahaddin'in bölgede birlik kurmasının önü açılmış oldu. Nitekim Melik Salih'in vefatı sonucu bölgede oluşan boşluktan istifade eden Selahaddin, önce Cezire bölgesine sonra da Haleb'e hâkim olacaktır.²²

I. Cezire Seferi ve Harran'ın Selahaddin'in Hakimiyetine Girmesi

Nureddin vefat etmeden önce hakimiyeti altındaki bütün emirlere haber gönderip cihad çağrısında bulunmuştu. Musul'dan yola çıkan II. Seyfeddin Gazi yoldayken Nureddin'in vefat ettiği haberini aldı. Bunun üzerine yanındaki askerlerle birlikte Cezire bölgesine gidip şehirleri tek tek ele geçirmeye başladı. Bölgedeki şehirlerden biri olan Harran'ı da kuşattı. Bu esnada şehri Nureddin adına yöneten Kaymaz el-Harrani, bir müddet direndiyse de şehrin kendisine ait olması şartıyla II. Seyfeddin'e itaat etmeyi kabul etti. Fakat II. Seyfeddin Harran'a girdikten sonra verdiği sözü tutmayarak Kaymaz el-Harrani'yi tutuklatıp şehri ondan

¹⁵ Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK basılmamış nüshası, 1944, Cilt II, s. 260; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 97; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 366.

¹⁶ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 98; Büндârî, Sene'l-Berkî'ş-Şâmî, 229-230; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 100-101; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 369-370.

¹⁷ Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn, III, 60.

¹⁸ İbn Kesîr, Büyük İslam Tarihi, XII, 535.

¹⁹ Büндârî, Sene'l-Berkî'ş-Şâmî, 219-221; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 101-103; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 370-372.

²⁰ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 98; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 102-103; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 372.

²¹ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 106-108; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 376-378.

²² İbn Kesîr, Büyük İslam Tarihi, XII, 541, 543, 547; Geoffrey Hindley, Bir İslam Kahramanı Selahaddin, Çev. Süleyman Genç, Doruk, İstanbul 2011, s. 162.

aldı.²³ Onun yerine Harran'ı çok güvendiği Muzaferüddin Gökböri (ö. 630/1233)²⁴ adlı komutanına ikta etti.²⁵

Selahaddin'in Cezire bölgesi ile fiili bağı el-Bire (Birecik) hâkimi Mahmud b. İlyas el-Artuki'nin ondan yardım istemesiyle başlar. Mardin emiri Kutbeddin İlgazi, Musul Atabeyi İzzeddin Mesud'dan izin isteyerek bağlı yerleri alıp Mayıs-Haziran 1182'de Bire kalesini kuşatır. İlgazi'nin amcazadesi Bire hâkimi de Selahaddin'e haber göndererek yardım ister. Her ne kadar Selahaddin Haçlılarla uğraştığı için (bu esnada Beyrut'u muhasara etmektedir) yardım edemese de Bire hâkimi fiilen Selahaddin'e tabi olmuş olur.²⁶ Bunun yanında Harran hâkimi Muzaferüddin Gökböri, Hısnıkeyfa hâkimi Nureddin Muhammed ve Seruc hâkimi İbn Malik, Selahaddin ile iş birliği yaparak Musul üzerine sefer yapması için davet ettiler. Onlara göre halk mukavemet etmeyecek böylece bölge kolayca Sultanın hakimiyetine girecekti.²⁷ Kısacası bölgedeki emirler saf değiştirmiş, gittikçe gücünü arttıran Selahaddin'in tarafına geçmişlerdi.²⁸ Aslında öncesinde İzzeddin Mesud ile II. İmadüddin arasındaki münakaşada Gökböri güçlü bir birlikle Haleb Şahnesi olarak kalmış, fakat bazı emirlerin Selahaddin'e meyletmesine ve Kaymaz'ın Musul'a tayinine öfkelenip Harran'a dönmüş ve Selahaddin ile irtibata geçmişti.²⁹ Bu davetlerden bölgenin Selahaddin'in hakimiyetine zihnen hazır olduğu anlaşılıyordu.

Bölgedeki emirlerin saf değiştirmesi muhaliflerin tedirgin olmasına sebep olur. Yerel müttelikleri kaybeden muhalifler, geleneksel tavırlarına geri dönerler. İbn Şeddâd, Beyrut muhasarası esnasında Musulluların, Haçlılarla irtibata geçerek Sultana karşı ittifak kurduklarını ve onları Selahaddin ile savaşmaya teşvik ederek aralarındaki ahdi bozduklarını söyler. Musul-Haçlı ittifakının büyük bir risk oluşturacağını bilen Sultan, tehlikeyi bertaraf etmek ve bölgede hakimiyet kurmak için, hazırlıklara başlar.³⁰

Beyrut muhasarasının başından itibaren Selahaddin'in yanında olan Harran emiri Muzaferüddin Gökböri'nin elçi heyeti, onu, sürekli Cezire'ye gitmeye teşvik eder. Heyet, Sultan bölgeye geldiği taktirde, Gökböri'nin ona itaat edeceğini ve yardımda bulunacağını vadediyordu. Gökböri'nin bu daveti Bire hakiminin daha önceki itaatini ve Hısnıkeyfa emiri Nureddin Muhammed'in Suriye'de Selahaddin ile yaptığı antlaşmayı pekiştiren ve Selahaddin'in bölgeye gitmesini teşvik edici bir sonuç ortaya çıkardı. Bunun üzerine Hazırlıklarını tamamlayan Selahaddin, bölgedeki emirlerin teşviki ve Musulluların ihaneti sebebiyle Beyrut kuşatmasını hemen kaldırıp Cezire bölgesine yapacağı seferi gizlemek amacıyla Haleb'e doğru yola çıkar.³¹ 18 Cemaziyelevvel 578/19 Eylül 1182 günü Haleb önlerine vardı. Orada üç gün konakladıktan sonra yoluna devam eden Sultan Selahaddin 578 Cemaziyelevvel/1182 Eylül ayının son günlerinde Fırat civarına ulaştı. Orada Haran hâkimi Gökböri ve Bire sahibi Muhammed b. İlyas el-Artuki onu karşıladılar. Orada yapılan görüşmede ittifak kuruldu. Gökböri, Selahaddin'e itaatini bildirip bölgedeki diğer şehirlerin de sultanın hakimiyetini sabırsızlıkla beklediğini ifade eder ve her türlü yardımda bulunacağı sözünü verir. Muzaferüddin Gökböri'nin, Selahaddin ile yaptığı bu görüşmede Cezire'nin tamamının Sultanın hakimiyetine girmesinin planı yapılır. Cezire'ye yapılan ilk seferin Sultan açısından cezbedici yönlerinden biri Haleb'in çevrelenmesi olacaktır. Çünkü Sultan Kudüs'ün fethi için Haleb'e hakimiyeti elzem görmekteydi. Nitekim Gökböri'nin bu yöndeki ifadeleri I. Cezire seferini kolaylaştıran sebepler arasında yer almaktadır. Gökböri

²³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 59; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, 326.

²⁴ Gökböri kırk yıldan fazla hüküm süren Erbil merkezli Begteginlilerin son hükümdarıdır. Hakkında detaylı bilgi için bkz: Gülay Öğün Bezer, "Kökböri", DİA, Cilt XXVI, ss. 234-235.

²⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, X, 112; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, 383.

²⁶ İmadüddin el-Kâtib el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, V, 8; İbnü'l-Esir, el-Kâmil X, s. 108; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 378-379.

²⁷ Şeşen, Salâhaddin Eyyubi ve Devri, 76.

²⁸ Coşkun Alptekin, "Begteginliler", DİA, Cilt V, s. 343.

²⁹ Abdullah Ekinci, "Muzaferüddin Gökböri'nin Siyasi ve Sosyal Faaliyetleri", Türkler, Ankara 2012, Cilt IV, s. 857; Bezer, "Kökböri", DİA, XXVI, 234;

³⁰ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 101; amlf, Selahaddin-i Eyyubi, Trc, M. Selim Bilge, Lis Yayınları, Diyarbakır 2015, s. 98.

³¹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil X, s. 112-113; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 383.

ile yapılan fikir teatisinden sonra Selahaddin çevredeki emirlere mektuplar gönderip kendisine katıldıkları taktirde onlara maddi destekte bulunacağını vadeder.³²

Bire yakınlarında Fırat'ı geçip itaatine giren emirlerle birlikte (zikredilen emirler dışında Hısnıkeyfa hâkimi Nureddin Karaarslan gelmiş, Seruc hâkimi itaatte bulunmuştu) önce Urfa'yı aldı. Burayı, Harran'a ilaveten Gökböri'ye ikta etti. Oradan Harran'a geçen Sultan, halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Selahaddin'in amacı kışı Harran'da geçirmekti. Sultan orada bulunduğu süre içerisinde Gökböri iyi bir misafirperverlik örneği gösterdi. Gökböri, Sultanın Harran'a gelmesinden büyük bir prestij elde etmiş olmalı ki Kâtip İmadüddin, cömertliğini överek Gökböri'nin kendisine Harran'dan bir köy verdiğini ifade eder. Selahaddin birkaç gün dinlendikten sonra bölgedeki faaliyetleri için üs haline getireceği Harran üzerinden Rakka (İzzeddin Mesud Menbic'den sonra burayı Selahaddin'in önemli muhaliflerinden Kutbeddin Yınal'a ikta etmişti), Re'sülayn, Habur, Araban, Makisin, Karkısıyye, Dârâ ve Nusaybin gibi yerleri alarak Cezire bölgesinin büyük bir kısmına hâkim oldu.³³

Birliğin Kurulması Sürecinde Harran'ın Önemi

Haçlılarla mücadelede başarıya ulaşmanın yolu bölgedeki Müslümanların birlik olmasından geçiyordu. Nureddin'in vefatından sonra bölge; birbirleriyle uğraşan emirler tarafından yönetilmeye başlanmıştı. Durumun farkında olan Selahaddin en az zararlı bölgedeki birliği yeniden sağlamanın derdine düşmüştü. Söz konusu birliği sağlayacak önemli bir bölge de Cezire idi. Burasının zaman kaybetmeden birliğe katılması gerekmektedir.

Selahaddin'in, bölgeye ilk gelişinde Harran'a gelip orada konaklaması ve diğer şehirlere hakimiyet için gerekli hazırlıkları burada yapması, bundan sonra bölgede yapacağı faaliyetlerde burayı merkez üs olarak kullanmasına neden olmuştur. Sultanın bu tercihinde üç sebebin etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki Gökböri'nin uzun bir müddettir Sultanın bölgeye gelmesi için ısrarcı olması, ki diğer emirlerin itaatiyle kıyaslandığında bunun önemli bir girişim olduğu ifade edilmelidir. Zira diğer emirler onun gibi Zengi ailesine açık cephe alamamışlardı. Oysa Gökböri, Selahaddin'in Fırat'ı geçmeden karşılaşmış ve tarafını açık bir şekilde ortaya koymuştu. Diğer bir sebep de Harran'ın bölgenin kalbinde/merkezinde yer alması, yani stratejik açıdan önemli bir konumda yer alması her tarafa kolay ulaşım sağlayabilecek konumda olması. Üçüncü bir neden de muhaliflerinin bugünkü Suriye-Irak kuzeyi ile Türkiye'nin güney doğusuna hâkim olmaları, Selahaddin'in Harran'ı bölgedeki faaliyetleri için merkezi bir üs olarak kullanmasına neden olmuştu.³⁴ Böylece o dönemde Harran, bölgesel İslam birliğinin sağlandığı önemli bir merkez olarak görev ifa etmişti.

Haleb'in II. İmadüddin'in hakimiyetine girmesinden sonra Musul, muhaliflerin tek merkezi haline gelmişti. Yukarıda ifade edildiği gibi hakimiyet kurulan şehirlerde düzen sağlandıktan sonra yapılan istişarede, Harran hâkimi Gökböri ve Selahaddin'in amcası Şirkuh'un oğlu Nasıruddin Muhammed'in ısrarlarıyla, önce Musul'un alınması gerektiği kararına varıldı. Çünkü her iki emir de orası alındıktan sonra kendisine ikta edileceğinin hesabını yapıyordu. Sultan, Recep 578/Kasım 1182'de başlattığı muhasarayı, bir sonuç elde edemeyeceğini anlayınca, kaldırıp Sincar'a yöneldi. Kısa bir kuşatmadan sonra 19 Aralık 1182'de bura-

³² İmâdüddin el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, V, 6-8; Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 101-102; amlf, Selahaddin-i Eyyubi, 99; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 113; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 383-384. Nureddin Muhammed Suriye'de Selahaddin ile görüşüp hizmetine girmiş, bunun üzerine Selahaddin de onun Diyarbekir ile ilgili ricasını kırmamış, bölgeye gelip şehri alıp ona teslim edeceği vaadinde bulunmuştu.

³³ Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, Cilt II, s. 429; İmâdüddin Kâtip el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, V, 10-12, 28, 58; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 113; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 384; İzzeddin İbn Şeddâd, el-Alâku'l-hatîre fi zikri ümerâi's-Şam ve'l-Cezîre, Thk. Yahya Abbâre, Dımaşk 1978, Cilt III/1, s. 96; Abdulgani Bulduk, el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi, Haz. M. Öztürk ve İ. Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Yayınları, Elazığ 2004, s. 103; Işın Demirkent ve Mustafa Korkmaz, Edessa'dan Urfa'ya, Ed: Mehmet Çelik, Atılım Üniv., Ankara 2007, Cilt II, s. 172.

³⁴ Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 21; Ahmet Demir, Urfa ve Çevresi Eyyubiler Tarihi, Kent Yayınları, İstanbul 2008, s. 46.

yı alıp Sadeddin Üner'e verdi.³⁵ Bu esnada Muzaferüddin Gökböri de Harran askerleriyle birlikte Sultanın yanındaydı.³⁶ Böylece Selahaddin Cezire bölgesine kesin bir şekilde yerleşmiş oluyordu.

Bir müddet Sincar'da kalıp yönetimle ilgili işleri düzenledikten sonra, bölgede merkez üs olarak kullandığı Harran'a gitmek için yola koyuldu. Yol üzeri Nusaybin'e uğradı. Orada halk şehrin yöneticisi Ebu'l-Heyca es-Semini'den şikayetçi olunca Selahaddin onu azarlayıp görevinden azletti ve kendisiyle birlikte Harran'a götürdü. Sultan Selahaddin 1183 Şubat ayının (578 Zilkade başlarında) sonlarında merkez üssü Harran'a vardı. Askerlerinin yorulduğunu düşünerek istirahat etmeleri için dağılmalarına müsaade etti. Kendisi de güvenilir bir grup süvarisiyle Harran'da kalıp kışın geri kalanını burada geçirmeyi uygun gördü.³⁷

Görüldüğü gibi Selahaddin Harran'ı merkez üs olarak kullanıp Cezire bölgesine hâkim olmayı hedefliyordu. Seferler için gerekli hazırlıkları burada yapıyor, sefer dönüşlerinde dinlenmek için burayı seçiyordu. Bunun da ötesinde orduyu dağıtıp az bir birlikte Harran'da kalacak kadar kendini güvende hissediyordu. Çünkü hem halk hem de şehrin emiri Gökböri yaptıklarıyla güven veriyor, böylece Sultan kendini devletin merkezindeymiş gibi rahat hissediyordu. Bütün bunlar Cezire bölgesine hakimiyeti sağlamada Harran'ın devlet için merkez vazifesi gördüğü anlamına gelmektedir. Selahaddin burada süreklilik sağlayabilir ve bölgeye hakimiyetini pekiştirirse Haleb'in çevresi kuşatılmış olacak, böylece şehrin kendiliğinden düşmesi sağlanacak ve Kudüs'e giden yol açılmış olacaktır. Selahaddin'e Haleb'in çevresini kuşatma stratejisini de Gökböri önermişti.³⁸ Takip ettiği stratejiye bakıldığında adım adım hedeflerine ulaşıyordu. Bu çerçevede merkez üs olarak Harran önemli bir görev görmüş, bölgede birliğin kurulmasının temel taşı olmuştu.

Selahaddin'in Harran'da askerlerini dağıtması, muhaliflerin harekete geçmesini sağladı. Sincar'ın alınmasından memnun olmayan Ahlat Şahı II. Sökmen, Musul Atabeyi İzzeddin Mesud ve Mardin Artuklu emiri Kutbeddin ittifak kurarak, Harran'da bulunan Selahaddin'e doğru yürüyüşe geçtiler. Durumu haber alan Selahaddin, Hama'da bulunan yeğeni Takiyüddin Ömer'i çağırdı. Takiyüddin zaman kaybetmeden Harran'a geldi ve burada durmanın uygun olmadığını söyledi. Selahaddin de aynı fikirde olduğundan muhtemelen 1183 Mart ayının sonlarında (Zilhicce 578 başları) Harran'dan ayrılarak Resülayn'a (Ceylanpınar) gitti. Selahaddin'in kendilerine doğru geldiğinden haberdar olan muhalifler korkup dağıldılar. Mardin yakınlarındaki Hurzem mevkiine kadar giden Selahaddin muhaliflerin dağıldığını öğrenince geri döndü.³⁹ Böylece bölge açısından Harran'ın stratejik konumunun önemi pratize edilmiş ve yaşanacak olumsuzlukların önü alınmış oluyordu. Eğer Selahaddin Dimaşk veya Haleb'de olsaydı belki bu kadar hızlı hareket edemeyecek ve bölgede yeni bir kaos ortaya çıkacaktı.

Selahaddin'in Cezire bölgesinde olmasını fırsat bilen Kerek kontu Renauld de Chatillon Şevval 578/Şubat 1183 tarihinde bir donanmayla akabe körfezine açılmıştı. Kritik konumdaki Eyle kalesini alan Chatillon körfezde; birçok insan öldürmüş, tüccarların mallarına el koymuş ve sahil şehirlerinde insanları katlederek dehşet saçmıştı. Bu esnada Harran'da bulunan Selahaddin, Mısır'daki naibi Melik Adil'e haber gönderip peşine bir donanma takmasını istedi. O da Hüsameddin Lülü komutasında bir donanma gönderdi. Lülü Haçlıları takip ederek büyük bir kısmını öldürüp geri kalanı da esir aldı.⁴⁰ Böylece Chatillon'un bu teşebbüsü neticesiz kalmış, fakat kendisi kurtulmayı başarmıştı. Selahaddin tehlikenin büyüklüğüne rağmen Cezire'deki faaliyetlerini askıya almamış, sorunun çözümü için yapılacaklarla ilgili Harran'dan mektup göndermekle yetinmiştir. Çünkü Kudüs'ün fethi ve Haçlıların bölgeden çıkarılması için Cezire'nin birliğe katılması önem ve aciliyet arzetydi.

³⁵ İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, V, 29-35; Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 103; Demirkent ve Korkmaz, Edessa'dan Urfa'ya, II, s. 172. İbn Şeddâd, Sincar'ın Takiyüddin Ömer'e verildiğini söyler.

³⁶ Büндârî, Sene'l-Berki's-Şâmî, 322.

³⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 114-116; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 385-388; Erdoğan Mercil, "Sultan Salâhaddin Eyyübî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", Belleten, Cilt 54, Sayı 209, Nisan 1990, s. 422.

³⁸ Abû'l-Farac, Tarih, II, s. 429; İmâdüddin el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, V, 7.

³⁹ İmâdüddin el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, V, 62-64, 68; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 116-117; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 388-389.

⁴⁰ Büндârî, Sene'l-Berki's-Şâmî, 268-270; İbn Kesîr, Büyük İslam Tarihi, XII, 543; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 117-118; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 389-390.

Bir müddet Hurzem'de konaklayan Selahaddin, Hısnıkeyfa emiri Nureddin Muhammed'in ricası ve ısrarları sonucu Mardin civarından ayrılıp Diyarbekir'e doğru yürüyüşe geçti. Çünkü daha önce yapılan antlaşmaya göre Selahaddin şehri alıp Nureddin Muhammed'e verecekti. Sultan Selahaddin ordusuyla 17 Zilhicce 578/13 Nisan 1183'te Diyarbekir'e varıp şehri kuşattı. Fazla direnemeyen şehrin hâkimi İbn Nisan, 1183 Nisan ayının sonlarında (579 Muharrem başlarında) şehri teslim etmek zorunda kaldı. Selahaddin de sözünde durarak şehri Hısnıkeyfa hakimine hediye etti. Diyarbekir'in alınması esnasında Harran hâkimi Gökböri askerleriyle birlikte Sultanın yanındaydı. Diyarbekir'in (Amid) alınması bölgenin diğer beylerinin de Selahaddin'e itaat etmelerini kolaylaştırdı. Bu beylerden ilki Mardin emiri II. İlgazi diğeri de Aynteb emiri Nasıhuddin Muhammed b. Humartegin idi.⁴¹ Böylece Selahaddin'in Cezire bölgesi üzerindeki hakimiyeti pekişmiş oldu.⁴²

Selahaddin I. Şark seferini Haleb gibi önemli bir şehri alarak taçlandırdı. Mayıs 1183'te Aynteb'i hakimiyetine aldıktan sonra yoluna devam ederek Haleb önüne varıp karargâh kurdu. Bir müddet küçük çaplı çarpışmalar olduysa da Haleb halkı tarafından benimsenmeyen II. İmadeddin direnemeyip 11 Haziran 1183'te Sincar, Nusaybin, Habur, Rakka ve Seruc karşılığında Haleb'i Selahaddin'e teslim etti. Ayrıca II. İmadeddin ordusuyla birlikte Selahaddin'in hizmetine girmeyi kabul etmişti. İbnü'l-Esir Haleb ile birlikte Selahaddin'in Suriye'deki hakimiyetinin sağlamlaştığına ve Dımaşk kadısından yaptığı bir alıntıyla Kudüs'ün fethinin yakın olduğuna işaret eder.⁴³ Haleb'e hakimiyet aynı zamanda Şam ve Mısır arasındaki birlikteliğin sağlanması anlamına da gelmekteydi.⁴⁴ Selahaddin önce küçük oğlu Melik Zahir Gazi'yi Haleb'de görevli olarak bıraktı. Daha sonra aynı yıl içinde burayı talebi üzerine kardeşi Melik Adil'e ikta etti.⁴⁵ Selahaddin'in bu sefer esnasında bölgede aldığı son yer Haleb'e yakın olan Harim kalesiydi.⁴⁶ Bu kalenin alınmasıyla birlikte hem I. Cezire seferi başarılı bir şekilde sona eriyor hem de Haleb ve çevresi güvenli hale getirilmiş oluyordu.

Haleb, Selahaddin'in hem birlik hem de Kudüs'ün fethi için özel önem atfettiği bir yerdi. Cezire bölgesinde hakimiyet sağlanmadan önce şehir birkaç kez kuşatılmış fakat alınamamıştı. Ama Harran merkezli Cezire seferinin yapılması durumu değiştirmiş, Haleb Selahaddin'in hakimiyeti altındaki toprakların arasında sıkışıp kalmıştı. Cezire seferini tamamlayıp Suriye'ye geri dönen Selahaddin artık toprakları arasında bir ada şeklinde kalan Haleb'in direnemeyeceğini biliyordu. Böylece Harran ve emiri Gökböri, Sultanın yıllarca uğraştığı ve alamadığı Haleb'i almasını kolaylaştıran temel etkeler olmuştu. Nitekim I. Cezire seferinin başında Fırat civarında Selahaddin ile buluşan Gökböri'nin ana fikirlerinden biri bu olmuştu. Sefer bittiğinde Selahaddin çok istediği bir şehre hâkim olmuş böylece onun gözünde Harran ve Gökböri'nin

⁴¹ İmâdüddin el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, V, 59-61, 66-93, 97, 100; Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 100-101; Bûndârî, Senel-Berku's-Şâmî, 278, 322; İbn Vâsil, Müferricü'l-kürûb, II, 135; İbnü'l-Esir, el-Kâmil X, s. 119-120; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 391-392; İbn Kesîr, Büyük İslam Tarihi, XII, 546; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötügen, İstanbul 2001, 183-184. Diyarbekir'de çok büyük bir kütüphane mevcuttu Hindley "İslam medeniyetinin en ünlü kütüphanelerinden birisi bu şehirdeydi ve Selahaddin, Kâtibi el-Fadıl'a arzulan kitabı götürmesi konusunda açık çek verdi. Hatta yetmiş develik bir kervan dahi hazinenin ancak bir kısmını Şam'a götürebilmişti. Bu sayı sadece koleksiyonun ne kadar muhteşem olduğunu değil aynı zamanda Batı kültürüyle İslam kültürü arasındaki devasa uçurumun büyüklüğünün ölçüsünü ortaya koymaktadır; on ikinci yüzyıl Avrupası'nda en büyük kütüphanelerinin içeriği en fazla birkaç yüzle ifade edilirdi." İfadelerini kullanır (Selahaddin, s. 169).

⁴² Demirkent ve Korkmaz, Edessa'dan Urfa'ya, II, 173.

⁴³ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 105-105; İmâdüddin el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, V, 101-110; İbnü'l-Esir, el-Kâmil X, s. 121-122; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 394; Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2008, Cilt II, s. 364. İbn Şeddâd Haleb antlaşmasının 17; İbnü'l-Esir'de 18 Safer 589 günü yapıldığını yazarlar. Dımaşk kadısı Muhyiddin b. Zeki "Safer ayında Halebi kılıç zoruyla almanız, recep ayında Kudüs'ün fethedileceğini müjdelemektedir" ifadelerini kullanarak Kudüs'ün fethinin çok yakın olduğu düşüncesini dile getirir. Diğer yandan Lane-Poole İmadeddin'in Haçlılarla anlaştığı için Selahaddin'in Haleb üzerine yürüdüğünü iddia eder (Stanley Lane-Poole, Selahaddin, çev, Nice Damar, Avesta, İstanbul 2012, s. 163).

⁴⁴ Carole Hillenbrad, Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri, Çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa, İstanbul 2015, s. 189.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, el-Kâmil X, s. 124; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 397-398.

⁴⁶ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 106; İbnü'l-Esir, el-Kâmil X, s. 122; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 395.

önemi daha da artmıştı. Harran merkezli yapılan I. Cezire seferinin önemli sonuçlarından biri de 1183 yılı içerisinde el-Cezire (Cizre) ve Erbil emirlerinin itaat arzetmeleri oldu.⁴⁷

II. Cezire Seferi ve Harran Antlaşması

Selahaddin, Musul'a hâkim olmadan Haçlılarla mücadele sürecinin sıkıntılı olacağını biliyordu. Süreci en az zararla atlattı için de Musul sorununu suhuletle çözenin yollarını arıyordu. Selahaddin'in konu hakkındaki hassasiyetini bilen ve Musul atabeyi İzzeddin Mesud ile arası bozuk olan Harran hâkimi Gökböri, önceki seferden kalan güvenin de etkisiyle, sürekli elçiler göndererek Musul üzerine sefer düzenlemesi için Sultanı teşvik ediyordu. İşte Gökböri'nin son elçi heyeti, Selahaddin'in Kerek seferinden dönüp Dımaşk'ta Ramazan orucu tuttuğu esnada gelmişti. Harran'dan Selahaddin'in yanına giden son elçi heyetinin başında Gökböri'nin veziri İbn Hâmân vardı. İbn Hâmân, Fırat'ı geçip Cezire'ye geldiği taktirde Gökböri'nin Sultanın yol masraflarını karşılayacağını, bölgedeyken ihtiyaç duyacağı her türlü malzemeyi temin edeceğini ve Harran'a geldiği gün elli bin dinar vereceğini ahdediyordu.⁴⁸

Selahaddin'in II. Cezire seferine çıkmasını sağlayan önemli bir sebep de Musul askerlerinin Mücahidüddin Kaymaz komutasında 1183 yılında itaat arzemiş olan Erbil'e saldırıp şehri yağmalamalarıydı. 7 Cemaziyelahir 580/15 Eylül 1184 tarihinde Erbil emiri Zeyneddin Ali Küçük'ün elçileri "Musul ve Kızıl'ın askerleri, Mücahid'üd-Din Kaymaz ile birlikte Erbil'e baskın yapıp her şeyi yıkıp yakıp talan ettiler" bilgisi üzerine Selahaddin, Musul sorununu kökten çözmek amacıyla hemen sefere çıkmayı uygun gördü.⁴⁹ Nisan 1185'te Haleb'ten II. Cezire Seferi için yola çıktı.⁵⁰ Yoldayken hakimiyeti altındaki bölgelerden asker gelmeye devam etti. Sultan 12 Muharrem 581/15 Nisan 1185'te Bire'ye vardığında Harran emiri Muzaferüddin Gökböri onu karşıladı. Orada ortaya çıkan bazı sorunları çözdükten sonra Harran'a doğru yola çıktı. 22 Safer 581/25 Mayıs 1185'te Harran'a vardı.

Harran'a vardiktan sonra Gökböri'nin vadettiklerini yerine getirmesini bekledi. İş uzayınca Selahaddin onu sigaya çekti. Fakat Muzaferüddin herhangi bir söz vermediğini ifade etti. Bunun üzerine şehre vardiktan dört gün sonra Selahaddin onu tevkif edip Harran ve Urfa'yı elinden aldı. Fakat daha sonra bunun bir hata olduğunun farkına varınca Gökböri'yi hapisten çıkarttırıp Harran'daki görevine iade etti, fakat Urfa'nın daha sonra kendisine iade edileceği sözünü verdi.⁵¹ Nitekim 581 hicri yılı sona ermeden Selahaddin Muzaferüddin'in iyi halinden dolayı her iki kaleyi geri verdiği⁵² gibi daha sonra Samsat ve el-Müzevver şehirlerini de ona iktâ etti.⁵³ Bu iki şehrin iktâsı kız kardeşi ile alakalı olması büyük ihtimaldir. Çünkü Selahaddin Harran antlaşmasından sonra Gökböri'nin yaptıklarını mükafatlandırmak amacıyla kız kardeşi Rabia Hatun'u Gökböri ile evlendirdi.⁵⁴ Selahaddin Eyyubi döneminde Harran'ın önemli olması aynı zamanda bu evliliğin sağladığı sihiyyet bağının bir sonucudur.

Sultanın ona karşı iyi niyeti muhtemelen Cezire bölgesinde ona itaat eden ilk emir olması ve Diyarbekir, Sincar, Haleb gibi yerlerin alınması ve Musul'un kuşatılması esnasında yanında bulunmasıydı.⁵⁵ Yani bölgenin hakimiyet altına alınmasında Gökböri'nin büyük hizmetleri olmuştu. Fakat İbnü'l-Esir, Gökböri'nin göreve iadesini Selahaddin'in korkusuna bağlamaktadır. "*Onu el-Cezîre ahalisinin kendisine itaatten ayrılmasından korktuğu için serbest bıraktı; çünkü el-Cezîrelilerin hepsi Muzaferüddin'in onun bu yöreye hâkim olmasında*

⁴⁷ Bahâeddin İbn Şeddâd, Selahaddin-i Eyyubi, s. 109-110.

⁴⁸ Bündârî, Sene'l-Berkî's-Şâmî, 322-323.

⁴⁹ Bahâeddin İbn Şeddâd, Selahaddin-i Eyyubi, 112

⁵⁰ Alptekin, "Begteginliler", DİA, V, 343.

⁵¹ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 116; Bündârî, Sene'l-Berkî's-Şâmî, 322-324; Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn, III, 225-226; İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürûb, II, 165.

⁵² İzzeddin İbn Şeddâd, el-Alâku'l-hafîre, III/1, s. 96; Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn, III, 247.

⁵³ İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-a'yân ve en-bâ'ü ebnâ'î'z-zamân, Thk. İhsan Abbas, Dâru sadr, Beyrut, 1978, Cilt IV, s. 115; Ramazan Şeşen, Harran Tarihi, 21.

⁵⁴ Bezer, "Kökböri", DİA, XXVI, 234; İkinci, "Muzaferüddin Gökböri'nin Siyasi ve Sosyal Faaliyetleri", IV, s. 858.

⁵⁵ Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn, III, 224.

ne kadar emeği olduğunu biliyorlardı."⁵⁶ İbnü'l-Esîr'in bu ifadelerinde bir haklılık payı olduğu ifade edilse de abartılı olduğu söylenebilir. Çünkü Selahaddin bölgeye kendi ordusuyla hakimiyet kurmuştu. Yani Cezire bölgesine hâkim olmasında gönüllü bir şekilde itaat eden emirlerin katkısı olsa da asıl gücü kendi ordusu oluşturmaktaydı.

Selahaddin bir müddet Harran'da dinlendikten sonra 2 Rebiyülevvel 581/3 Haziran 1185'te Musul'u kuşatmak üzere şehirden ayrıldı.⁵⁷ Hısnıkeyfa, Erbil, Dara ve Cezire hakimleri ile İzzeddin'in yeğeni Müzzüddin Şencersah'ın askerleri de Selahaddin'in yanındaydı.⁵⁸ Bu esnada Selahaddin, Halifeyi gelişmeler hakkında bilgilendirmek amacıyla Kadı Ziyaüddin Şehrezuri'yi elçi olarak Bağdat'a gönderdi.⁵⁹ Elçi, Musul'un tekrar halifenin hakimiyetine girmesi için kuşatılacağını bildirecekti. Çünkü Selahaddin şehri aldığı taktirde Halifenin bölgedeki hakimiyetinin pekişeceğini ve bölgede birliğin kurulması yoluyla da Müslümanların Haçlılara karşı daha güçlü bir hale geleceğini düşünüyordu.⁶⁰ Bu arada Musul hâkimi İzzeddin Mesud da İbn Şeddâd'ı yardım istemek amacıyla Halifeye göndermiş fakat bir sonuç elde edememişti.⁶¹ Eş zamanlı olarak da Selahaddin henüz yoldayken İzzeddin Mesud; Annesi, Nureddin'in kızı ve diğer kadınlarla devletin ileri gelenlerinin olduğu bir heyeti Sultana gönderdi. İzzeddin bu heyetle, özellikle Nureddin'in kızını göndermekle, Selahaddin'i psikolojik baskı altına alarak hem Musul'u kurtarmak amacıyla hem de Suriye'nin kendisine verileceği ümidindeydi. Heyet Selahaddin'den kendilerini rahat bırakması karşılığında askeri yardım ve destek vadinde bulunuyordu.⁶²

Selahaddin yapılan teklifleri ileri gelenlerle değerlendirdi. Emirlerin geneli teklifin kabul edilmesinden yanaydı. Fakat Fakih İsa el-Hekkari ile Ali b. Ahmed el-Meştub "*Musul gibi bir şehir bir kadının hatırı için verilemez. İzzeddin şehri müdafaaadan âciz olduğu için bu kadınları gönderdi*" diyerek Selahaddin'in antlaşma yapmasına engel oldular. O sırada şehirde bulunan İbnü'l-Esîr, kadınlar heyetinin eli boş dönmesine halkın öfkelenişini ifade eder. Nitekim heyetten hemen sonra Musul'a doğru yola çıkan Selahaddin, şehrin önüne vardığında, teklifi reddetmekle yanıldığını anlamıştı. Çünkü müdafiler, Selahaddin'in antlaşma teklifini reddetmesine kızmış ve şehri savunmak için çok iyi hazırlık yapmışlardı. Harran hâkimi Muzaferüddin Gökbörü ve Erbil hâkimi olan kardeşi Zeyneddin Yusuf da kuşatma esnasında oradaydılar. Fakat kuşatmadan sonuç elde edilemedi Sultan 30 Temmuz 1185'te de kuşatmayı kaldırıp Meyyafarikin'e gitti. Selahaddin'i kuşatmadan caydıran asıl sebep Ahlatşahı II. Sökmen'in varis bırakmadan vefatıydı.⁶³ Selahaddin Ahlat'a giderken yol üstünde Meyyafarikin'i iki aylık kuşatma sonunda 28 Ağustos 1185'te sulh yoluyla ilhak etti.⁶⁴

Meyyafarikin'de işlerini düzenledikten sonra oradan ayrılan Selahaddin kuşatmak amacıyla Musul'a gitme niyetindeydi. Fakat Kefer Zemmar denen yere vardığında, kış mevsiminin bastırmasından dolayı, karargâh kurmak zorunda kaldı. Orada kalıp Musul çevresini emirlerine ikta etme düşüncesindeydi. Böylece zorla ele geçiremediği Musul'u zayıflatıp teslim olmasını sağlayacaktı. Şaban ve Ramazan aylarını burada geçiren Selahaddin hastalandı.⁶⁵ Bunun üzerine 581 yılının Ramazan ayının sonlarında veya Şevval ayının başlarında (Aralık 1185'in son haftası) buradan ayrılıp Harran'a gitti.⁶⁶ Selahaddin'in hasta olmasına

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 131; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 404; İbn Kesîr, Büyük İslam Tarihi, XIII, 16. Modern araştırmalar da İbnü'l-Esîr'in bu ifadelerini tekrar ederler. Konu hakkında bkz: Coşkun Alptekin, "Begteginliler", DİA, V, 343; Demirkent ve Korkmaz, Edessa'dan Urfa'ya, II, 174.

⁵⁷ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 116; Bündârî, Sene'l-Berki's-Şâmî, 324; Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn, III, 224-225.

⁵⁸ Şeşen, Salâhuddin Eyyubi ve Devri, 82; Bündârî, Sene'l-Berki's-Şâmî, 325; Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn, III, 227.

⁵⁹ İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürûb, II, 166.

⁶⁰ İbn Kesîr, Büyük İslam Tarihi, XIII, 16.

⁶¹ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 119.

⁶² Bündârî, Sene'l-Berki's-Şâmî, 337; Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn, III, 234; İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürûb, II, 170-171; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 131; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 404-405. İbnü'l-Esîr dışındaki müellifler kadınlar heyetinin bir sonraki kuşatmada geldiğini ifade ederler.

⁶³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 131-132; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 404-405.

⁶⁴ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 118; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 134; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 408.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, s. 134-135; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, s. 408.

⁶⁶ İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürûb, II, 171; Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhuddin, 119.

rağmen orada kalmayıp veya daha yakın bir şehre gitmeyi Harran'a gitmesi, şehre verdiği önemin bir göstergesidir.

Harran'dayken İzzeddin Mesud kendisine vekaleten görüşmeleri yürütmek üzere İbn Şeddâd ve Bahâeddin er-Rabîb'i, Selahaddin'e elçi olarak gönderdi. Elçiler 581 yılının Zilhicce ayının başlarında (Şubat 1186'nın son haftası) Harran'a vardıklarında Selahaddin tarafından sıcak bir şekilde karşılanıp ikram gördüler. Orada yapılan görüşmeler Kurban Bayramı arifesinde (Mart 1186'nın ilk haftası) olumlu neticelendi.⁶⁷ Antlaşmaya göre:

"İzzeddin, Şehrizûr ve çevresini, el-Karablî vilâyetini ve Zâb'ın ötesindeki bütün şehirleri kendisine teslim edecek, ülkesinin minberlerinde Selahaddin adına hutbe okunacak, paralara onun adı basılacaktı. Selahaddin şartlara bağlı kalacağına yemin etlikten sonra elçileri gönderip İzzeddin'e de yemin ettirdi, sonra teslimi kararlaştırılan beldeleri teslim aldı."⁶⁸ Musullular Haçlılarla savaşmak için kendilerini yardıma çağırdığı takdirde onun ordusunda yer alacaklar.⁶⁹

İmza atan taraflardan biri olmasına rağmen İbn Şeddâd'ın antlaşma ile ilgili verdiği bilgiler muğlaktır. Bu da muhtemelen antlaşmanın bilinmesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁰ Antlaşmanın imzalanması sonucu Nureddin'in vefatıyla birlikte parçalanmış İslam Birliği yeniden sağlandı.⁷¹ İbn Kesir dışındaki bütün müellifler antlaşmanın Harran'da yapıldığından hemfikirdirler.⁷² Dolayısıyla Harran hem bölgenin hakimiyet altına alındığı hem de bölgedeki birliğin sağlandığı merkez olarak tarihe geçmiştir. Böylece Selahaddin'in siyasetinin birinci safhası olan İslam birliğini kurma düşüncesi gerçekleşmiş, bölge Selahaddin'in yönetimi altındaki diğer topraklarla birleşmişti.⁷³ Nitekim Selahaddin bu antlaşmadan sonra endişe duymadan yüzünü Haçlılara dönebilirdi. Bu da onun siyasetinin ikinci safhası olan Haçlılarla mücadelenin başladığı anlamına gelmekteydi. Artık Kudüs'ü Haçlı istilacılarından kurtarmak için önünde hiçbir engel kalmamıştı.

Selahaddin'in Hastalığı

Antlaşma ile ilgili görüşmelerin yapıldığı dönemde Selahaddin Kefer Zemmar'da hastalanmıştı. Muhtemelen kış şartlarında ordugahta kalmanın Sultanın sağlığını daha da bozacağı düşüncesiyle oradan Harran'a geçti.⁷⁴ İbn Şeddâd, Selahaddin'in hastalığıyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

Sultan Selahaddin Kefer-Zimar'da şiddetli bir hastalığa yakalandı ve hayatını kaybetmesinden korkuldu. Bu nedenle hasta olarak Harran'a döndü. Vücuduna deri geçirildi ve kubbesiz tahtravana binemedi. Bu ağır rahatsızlıkla Harran'a ulaştırıldı. Son derece zayıflamıştı, ondan ümitler kesilmekle, vefatı korkusuyla halk titremeye başlamıştı. Kefer-Zimar'dan ayrılması, H. 581 (M. 1185) yılı Şevval ayının başlarına rastlamaktaydı. Bu arada Halep'ten, kardeşi el-Melik el-Adil, doktorlarıyla birlikte ona ulaştı.⁷⁵

İbnü'l-Esîr hizmetinde bulunduğu Zengilerin, Selahaddin'e tabi olmalarından memnun olmamışçasına şu ifadeleri kullanır: "Salâhaddin Harrân'a vardı ve bir süre hasta kaldı. Dünya huzur ve sükûna kavuştu, karışıklıklar sona erdi. Bütün bunlar Mücâhidüddin Kaymaz'ın aracılığıyla olmuştu. Allah rahmet eylesin."⁷⁶ Bu son ifadeyle İbnü'l-Esîr, İbn Şeddâd'ın antlaşmadaki katkısını görmezden gelmektedir. Çünkü

⁶⁷ Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhüddin, 119-120.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, 135; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, 408-409.

⁶⁹ İbn Kesîr, Büyük İslam Tarihi, XIII, 16.

⁷⁰ Bahâeddin İbn Şeddâd, Selahaddin-i Eyyubi, s. 116. Müellif şu ifadeleri kullanır: "Biz ondan her iki nehir arasını aldık. O da Sincer Şah'tan almıştı ve Musullulara verdi. Onunla tam antlaşma sağlanırken, kardeşi el-Melik el-Adil'le de antlaşma gerçekleşti. El-Melik el Adil bu barış şartları üzerinde hayatını sürdürdü ve şartlardan bir şey değişmeden Allah'ın rahmetine kavuştu (Ona göre Selahaddin iki nehir arasını İzzeddin Mesud'a verdi." Buradaki iki nehir ifadesi Dicle-Zap Suyu arasındaki bölge olmalıdır.

⁷¹ Demirkent ve Korkmaz, Edessa'dan Urfa'ya, II, 174.

⁷² İbn Kesîr, Büyük İslam Tarihi, XIII, 16; Bahâeddin İbn Şeddâd, Sîretü Salâhüddin, 119.

⁷³ İbn Cübeyr, Endülüsten Kutsal Topraklara, Çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 181.

⁷⁴ Büндârî, Sene'l-Berkî's-Şâmî, 339.

⁷⁵ Bahâeddin İbn Şeddâd, Selahaddin-i Eyyubi, s. 115.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil X, 135; amlf, el-Kâmil Tercümesi, XI, 409

yukarıda ifade edildiği gibi İbn Şeddâd antlaşma yapmak amacıyla İzzeddin Mesud'un elçisi olarak Selahaddin'in yanına gitmiş ve yapılan görüşmeler antlaşmayla neticelenmişti.⁷⁷

İbnü'l-Esîr, Selahaddin'in hastalığından dolayı bölgede sessizliğin hâkim olduğunu söylese de aslında bunu sağlayanın antlaşma olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Çünkü hastalığının Ramazan ayında başladığını varsaydığımızda iyileştiği tarih olan sonraki yılın Muharrem ayını dikkate aldığımızda en fazla 4 ay hasta yattığını söyleyebiliyoruz. Bu sürenin büyük bir kısmı da Harran antlaşmasının görüşmeleriyle geçtiğini düşündüğümüzde müellifin konuyu abarttığını görülmüyor.

Hastalığından dolayı Harran'da uzun süre kalacağını düşünen Selahaddin çadır kurduğu yerde kalmak için bir ev bir de hamam yaptırdı. Bu iki yapı beş gün içerisinde inşa edilmişti.⁷⁸ Bu esnada Harran adeta devletin merkezi konumuna gelmişti. Çünkü hem Musul görüşmeleri buradan yürütülmüş hem de Sultanın hastalığından dolayı kardeşi Melik Adil ve oğlu Melik Aziz Osman onu yalnız bırakmamışlardı. Ayrıca Selahaddin'in tedavisini yürütmek üzere devletin en iyi doktorları Harran'a gelmişti. Bütün çabalara rağmen hastalığı ağırlaşınca Selahaddin ölümünün yakın olduğunu düşünerek devletin kendisinden sonra nasıl yönetileceği ile ilgili orada bulunan emirlere çeşitli vasiyetlerde bulundu. Muhtemelen hastalığın olumsuz neticelenmesi ihtimaline karşılık Selahaddin çeşitli istişarelerde bulunmak için hakimiyeti altındaki emirlerin büyük bir kısmını Harran'a çağırmişti. Bölge halkından ve emirlerden çocuklarına bağlı kalacağına dair yemin aldı. Fakat korkulan olmadı yeni yılın Muharrem ayı girmeden Sultan iyileşmeye başladı. İbn Şeddâd antlaşma için yanına vardığında Sultanın hastalığından buyana ilk defa oturduğunu ifade etmektedir. Selahaddin biraz daha iyileşince 582 yılı Muharreminin ilk günlerinde (1186 Mart'ının son günleri) Harran'dan ayrılıp ayın ortalarında önce Halep'e vardı. Oradan da yoluna devam ederek bir müddet Tellsultan'da yeğeni Muhammed Şirkuh'un misafiri oldu. Sultan saygıda kusur etmediğini görünce babasının iktası olan Humus'u ona verdi. Bir müddet sonra da oradan ayrılıp 2 Rebiyülevvel 582/23 Mayıs 1186'da Dimaşk'a ulaştı.⁷⁹ Selahaddin Harran'dan ayrıldığında Gökböri de Fırat'a kadar ona eşlik etmişti.⁸⁰

Selahaddin Harran'da hasta yatarken o esnada yanında bulunan amcasının oğlu Nasıreddin b. Şirkuh Sultanın öleceği düşüncesiyle Harran'dan ayrılıp Humus'a gitti. Oradan da Halep ve Dimaşk'tan bazı askerlerle irtibat kurup Selahaddin'in ölmesi durumunda bu iki şehri kendisine teslim etmelerini istemişti.⁸¹ Fakat durum aksi yönde gelişti Kurban Bayramı girdiğinde Selahaddin iyileşmiş, Nasıreddin de ölmüştü. İbnü'l-Esîr onun ölümünden Selahaddin'i sorumlu tutmakta, fakat Selahaddin'in Nasıreddin'in iktalarını oğlu Şirkuh'a verdiğini de ifade etmektedir.⁸²

Selahaddin'in hastalığı esnasında Mısır'da da bazı olumsuz durumlar meydana gelmişti. Sultan Harran'da hastalıkla boğuşurken Mısır'a öldüğüyle ilgili söylentiler dolaşıyordu. O esnada Mısır naibi olan Takiyüddin Ömer iktidarı tek başına ele geçirme gayretlerine girdi. Selahaddin iyileştiğinde olanları duyunca Fakih İsa el-Hekkarî'yi gönderip Takiyüddin'i oradan çıkarmasını emretti. Fakih İsa oraya varınca Takiyüddin'i, Sultanın kendisin çağırıldığı bahanesiyle derhal Kahire dışına çıkarttı. Durumun farkına varan Takiyüddin Ömer endişeli bir şekilde Suriye'ye Sultanın yanına gitti. Selahaddin hiçbir şey olmamış gibi onu karşıladı ona iyilikle muamelede bulundu.⁸³

⁷⁷ Bahâeddin İbn Şeddâd, *Sîretü Salâhuddin*, 119-120.

⁷⁸ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 172.

⁷⁹ Selahaddin'in hastalığı ve bu esnada meydana gelen olaylarla ilgili detaylı bilgi için bkz: Bündârî, *Sene'l-Berkî's-Şâmî*, 339-348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil X*, 135; amlf, *el-Kâmil Tercümesi*, XI, 409; Bahâeddin İbn Şeddâd, *Sîretü Salâhuddin*, 119-120; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, III, 235-242; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 171-175; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, XIII, 16-18.

⁸⁰ Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, III, 252; Bündârî, *Sene'l-Berkî's-Şâmî*, 348.

⁸¹ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 174.

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil X*, 135; amlf, *el-Kâmil Tercümesi*, XI, 409.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil X*, s. 140; amlf, *el-Kâmil Tercümesi*, XI, s. 414.

Sonuç

Harran Eyyubiler döneminde önemli bir merkez olmuştur. Haçlılarla mücadelede başarılı olmak isteyen Selahaddin, bölgedeki Müslümanlar arasında birlik kurmanın zorunlu olduğunun farkındaydı. Bu uğurda verdiği mücadelede Cezire bölgesinin birliğe katılmasında Harran merkezi bir görev üstlenmişti.

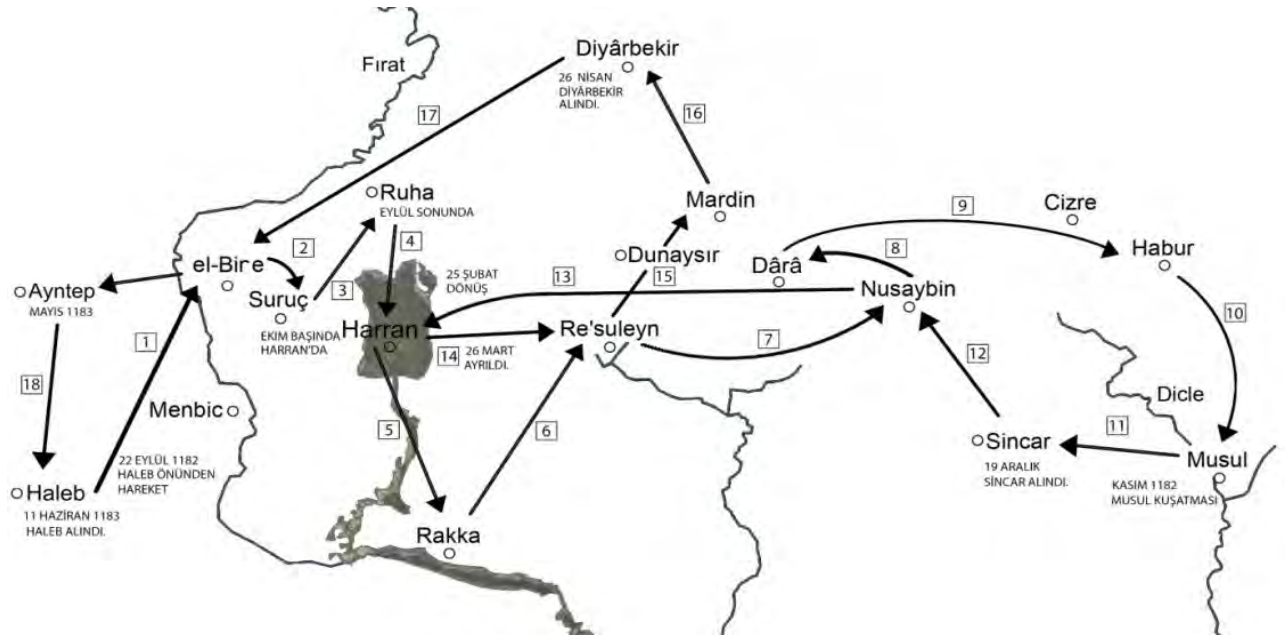
Bölgedeki karışıklıklardan bunalan emirler Selahaddin'e itaat edeceklerini bildirip onu bölgeye davet ettiler. Bu emirler Arasında Harran hâkimi Muzaferüddin Gökböri başı çekiyor hatta Selahaddin'in bölgeye gelmesi hususunda ısrar ediyordu. Bu daveti fırsat bilen Selahaddin Ekim 1182'de bölgeye doğru hareket etti. Fırat yakınlarında Gökböri'yi kabul eden Selahaddin böylece fiilen Harran'a hâkim olur ve Şehri yeniden Gökböri'ye ikta eder. Bu tarihten itibaren Harran bölgeye hakimiyetin merkez üssü olarak kullanılır. Nitekim bu süreçte Cezire bölgesinde yer alan Bire, Ruha, Seruc, Rakka, Araban, Habur, Nusaybin, Sincar, Mardin, Diyarbakır, Cizre, Erbil, Aynteb gibi beldeler ya alındı ya da emirleri itaat bildirdiler. Tarihçilerin I. Cezire seferi olarak kaydettikleri bu sefer Harran emiri Gökböri'nin stratejisi sonucu Halep gibi önemli bir şehre hakimiyetle taçlanır. Böylece Selahaddin bölgenin büyük bir kısmına hâkim olur.

Nisan 1185'te Musul'u almak amacıyla çıktığı II. Cezire seferinde önce Meyyafarikin'i hakimiyetine aldı. 1174'ten beri sorun olan Musul üçüncü kuşatma ile de hakimiyet altına alınamadı. Bu esnada Selahaddin'in hasta düşüp Harran'a dönmesi İzzeddin Mesud'u antlaşma için umutlandırdı. Uzun görüşmeler sonunda Harran antlaşmasıyla Musul Selahaddin'in hakimiyetini tanıdı. Böylece bütün mesaisini Haçlılarla mücadeleye vermenin önünde hiçbir engel kalmamış oldu. I. Ve II. Cezire seferleri, Sultanın hastalığı ve Harran antlaşmasını göz önüne bulduğumuzda bu süre içinde Harran devlet merkezi olarak işlev gördü. Çünkü her iki seferde Harran merkez olarak kullanıldığı gibi Sultanın hastalığından dolayı devletin önemli emirleri Harran'a gelmiş, devlet işlerini oradan yürütüyor, Sultanın bir an önce iyileşmesini bekliyorlardı.

Bibliyografya

- Abû'l-Farac, Gregory, Abû'l-Farac Tarihi, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, Cilt II.
- Alptekin, Coşkun, "Begtiginliler", DİA, Cilt V, ss. 343-345.
- Bezer, Gülay Öğün, "Kökböri", DİA, Cilt XXVI, ss. 234-235.
- Bulduk, Abdulgani, el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi, Haz. M. Öztürk ve İ. Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Yayınları, Elazığ 2004.
- Bündârî, Sene'l-Berkî'ş-Şâmî, Thk. Ramazan Şeşen, IRCICA, İstanbul 2004.
- Demir, Ahmet, Urfa ve Çevresi Eyyubiler Tarihi, Kent Yayınları, İstanbul 2008.
- Demirkent, Işın ve Korkmaz, Mustafa, Edessa'dan Urfa'ya, Ed: Mehmet Çelik, Atılım Üniv., Ankara 2007, Cilt II.
- Ebû Şâme, Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn, Thk. İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-risale, Beyrut 1997, Cilt II.
- Ekinci, Abdullah, "Muzaferüddin Gökböri'nin Siyasi ve Sosyal Faaliyetleri", Türkler, Ankara 2012, Cilt IV.
- Hillenbrad, Carole, Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri, Çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa, İstanbul 2015.
- Geoffrey Hindley, Bir İslam Kahramanı Selahaddin, Çev. Süleyman Genç, Doruk, İstanbul 2011, s. 162.
- İbn Cübeyr, Endülüsten Kutsal Topraklara, Çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-a'yân ve en-bâ'ü ebna'î'z-zamân, Thk. İhsan Abbas, Dâru sadr, Beyrut, 1978, Cilt IV.
- İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye: Büyük İslâm Tarihi, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, Cilt XII-XIII.
- İbn Şeddâd, Bahâeddin, en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye: Sîretü Salâhuddin, Thk. Cemaleddin Şeyyâl, Mektebetü'l-hanci, Kahire 1994.
- İbn Şeddâd, Bahâeddin, Selahaddin-i Eyyubi, Trc, M. Selim Bilge, Lis Yayınları, Diyarbakır 2015.
- İbn Şeddâd, İzzeddin, el-Alâku'l-hatîre fi zikri ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezîre, Thk. Yahya Abbâre, Dımaşk 1978, Cilt III/1.
- İbn Vâsil, Müferricü'l-kürûb, fi ahbâri Benî Eyyûb, Thk. Cemaleddin Şeyyâl, Cilt II.

- İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târîh, Thk. M. Yusuf Dukak, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2003, Cilt X-XI.
- İbnü'l-Esîr, İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, Çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, İstanbul 1987, Cilt XI-XII.
- İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî, el-Berku's-Şâmî, Thk. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1979, Cilt V.
- İmâdüddin el-Kâtib el-İsfahânî, el-Fethu'l-kussî fi'l-fethi'l-kudsî, Dârü'l-menâr, Kahire 2004.
- Lane-Poole, Stanley, Selahaddin, Çev. Nice Damar, Avesta, İstanbul 2012.
- Lyons, Malcolm Cameron, Jackson, D.E.P., Selahaddin: Kutsal Savaşın Politikaları, Çev. Zehra Savan, Pınar Yayınları, İstanbul 2006.
- Polat, Ziya, Salâhaddin Eyyûbî'nin Haçlı Siyaseti ve Kudüs Haçlı Krallığıyla Yaptığı Antlaşmalar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 2008, Cilt II.
- Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK basılmamış nüshası, 1944, Cilt II.
- Şeşen, Ramazan, Harran Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Şeşen, Ramazan, Salâhaddin Eyyubi ve Devri, İSAR, İstanbul 2000.
- Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken, İstanbul 2001.

Harita 1: Selahaddin Eyyubi'nin I. Cezire Seferi (Çizen: Zişan Neslişah Bulut)

Harita 2: Selahaddin Eyyubi'nin II. Cezire Seferi (Çizen: Zişan Neslişah Bulut)

ARTUKLU HÜKÜMDARI BELEK GAZİ'NİN TARİHİ ŞAHSIYETİ VE HAÇLI MÜCADELESİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN*
Arzu ERDEM**

Giriş

Belek Gazi'nin de mensup olduğu, Artuk oğulları Dönemi; Anadolu'muzun çok derinlere giden Türk tarihi içerisinde son bin yıllık dönemde, Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin inşa edildiği üç yüz yıllık müstesna bir zaman dilimini ihtiva eder. 1102 - 1409 yıllarını içerine alan bu dönem, Anadolu'nun Türk ve İslamlaşmasının devam ettiği, ancak tüm haçlı dünyasını da karşısında bulduğu bir dönemdir.

Artuklu beyleri, bir yandan yörenin Türk ve İslamlaşmasını engellemeye çalışan, hatta Urfa ve Antakya'da belli güç odakları da oluşturmuş, haçlı kuvvetlerine karşı mukavemet ederken; diğer yandan da İslam dünyası içinden vurmaya çalışan, siyasi ve manevi birliği bozmaya çalışan, Karmati ve Bâtini şer odaklarına karşı mücadele etmiş ve her ikisinden de muzaffer olarak çıkmışlardır. Bu başarılarında özellikle Artuk Bey'in, Belek Gazi'nin önemli bir yeri vardır.

Bu makalede Artuklu beyliğini kısaca tanıttıktan sonra, Artuklu hükümdarı Belek Gazi'nin tarihi şahsiyeti ve haçlı mücadelesi üzerinde durulacaktır.

Artuklular

Selçuklu zamanında, 12. asır başlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır, Mardin, Hasankeyf, Silvan, Kızıltepe, Nusaybin, Dara, Harput ve Halep coğrafyasında hâkimiyet kuran Artuklu Beyliği (1101-1409); adını Alparslan ve Melikşah'ın büyük kumandanlarından Artuk b. Eksuk Bey'den almıştır.

Artuk Bey, Alparslan'ın Anadolu'nun fethiyle vazifelendirdiği kuvvetlerin içinde bir komutan olarak bulunmuş, diğer Selçuklu komutanları ile birlikte önemli vazifeler üstlenmiştir. Kaynakların ittifakla belirttiğine göre akıllı, kudretli ve kahraman bir insan olan Artuk Bey, Melikşah zamanında da önemli görevler üstlenmeye devam etmiş, önce Hulvan'a tayin edilmiş, sonra Bahreyn seferine gönderilmiş, akabinde de Diyarbakır'ın fethinde vazifelendirilmiştir. Artuk Bey vefatına (1091) kadar, Doğu ve Güneydoğu'da Selçuklularla bağlantılı olarak hep sahnede olmuştur. Ölümünü takip eden yıllarda ise, oğulları İlgazi ve Sökmen'in liderliğinde yeni bir devlet kurulmuştur.

Artuklular; Güneydoğu ve Suriye'nin kuzeyinde Haçlılara karşı bölge hâkimiyetinin korunmasında büyük hizmetler etmişlerdir. Artuk Bey'in vefatından sonra devlet, oğulları Sökmen, İlgazi ve torunu Belek tarafından eski Türk devlet geleneklerine göre üç beylik şubesi kurulmuştur¹.

* Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, mbesirasan@hotmail.com

** Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hısnkeyfa (Hasankeyf) Artukluları (1102 - 1281)

Sökmen, 1102 yılında Hısnkeyfa'da tesis etmiş olduğu beyliğini sağlamlaştırmak için, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a bağlılığını arz etmiş ve onun hizmetine girmiştir. Sultanın emri üzerine, kardeşi İlgazi ile birlikte bazı ayaklanmaları bastırarak, yeğeni Yakuti, ile 1103 yılında, Mardin'i ele geçirmiştir. Bu sırada Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs gibi şehirleri ele geçiren Haçlılar, Mardin ve Harran yörelerine de taarruzda bulunuyorlardı. Sökmen Bey, emir Çökermişle birlikte, Haçlıların bu faaliyetlerine karşı harekete geçerek, Urfa Haçlı Kontu Joscelin ile Kudüs Kralı Baudouin'in kumandasındaki Haçlı ordusunu, büyük bir bozguna uğrattılar. Joscelin ve Baudouin'in esir edildiği savaşta, Haçlılardan 30 bin kişi öldürüldü. Böylece, Haçlı ilerlemesine mani olan Sökmen, Dımaşk Atabegi Tuğtekin'e yardıma giderken yolda hastalanarak, 1104 yılında vefat etti.

Harput Artukluları (1185 - 1233)

Artuk Beyin torunu Belek bin Behram, 1112 yılında, Harput ve Palu'ya hakim olarak, bölgede kendi beyliğini kurmuştu. Amcaları Sökmen ve İlgazi ile birlikte, bütün ömrünü haçlılarla mücadeleye harcayan Belek Bey'in gösterdiği kahramanlık, İslam âleminde destanlaşmıştır. Belek Bey, 6 Mayıs 1224'de muhasara altında tuttuğu Menbiç kalesinden atılan bir okla şehit edilmiştir.

Belek Beyin ölümünden sonra Harput, 1185 yılına kadar Hısnkeyfa Artuklularının idaresi altında kalmış, bu tarihte Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'in ölümü üzerine oğulları arasında baş gösteren saltanat mücadelelerinde, İkinci Sökmen, hâkimiyeti ele geçirmiştir. Bu durum üzerine, diğer oğlu İmadeddin Ebu Bekr, Harput ve çevresine hakim olarak, beyliğini ilan etmiştir. Ebu Bekr, 1204 yılında ölünce, yerine Nizameddin İbrahim geçmiştir. 1234 yılında da I.Alaeddin Keykubad tarafından Artukluların Harput kolu, Anadolu Selçuklu idaresine girmiştir.

Mardin Artukluları (1106 - 1409)

Artuk Beyin ölümünden sonra, beş yıl, kardeşi Sökmen ile beraber Kudüs valiliğinde bulunan Necmeddin İlgazi, buradan ayrıldıktan sonra, Selçuklu meliki Dukak'ın yanına giderek, Haçlılarla mücadeleye atıldı. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar döneminde, dört yıl, Bağdat şahneliği görevinde bulundu. İlgazi, bu vazifeden alındıktan sonra, yeğeni İbrahim'in elinden Mardin'i zapt ederek, burada Mardin Artuk oğulları veya İlgaziler denilen Artuk oğulları kolunu kurdu. Mardin'den sonra Nusaybin'i ele geçiren İlgazi, Sultan Tapar'ın emriyle Haçlılara karşı düzenlenen 1112 seferlerine katıldı. Emir Mevdud komutasında olarak Urfa'nın kuşatmasına katılan İlgazi, kalenin zaptına muvaffak olamadı. Ancak, Harran, Haçlıların elinden alındıktan sonra, İlgazi'ye devredildi. 1117'de Halep'i alan İlgazi, buranın idaresini oğlu Timurtaş'a verdi. Antakya Haçlıları üzerine sefer düzenleyip, 1119'da şehir civarında yapılan muharebede, büyük bir zafer kazandı. Bu savaşta Antakya kontu Rogen dahil, Haçlı ileri gelenleri öldürüldü. Akdeniz sahiline kadar ilerlenip, çok ganimet alındı. İlgazi, Haçlıları kuzeyde de takip edip, Göksun'a kadar ilerledi. Böylece, Haçlıların kuvveti kırıldı, karşı tedbir almalarının önüne geçildi. Selçuklu Sultanı Mahmud, İlgazi'nin muzaferiyetinden ziyadesiyle memnun olup, 1120'de Meyyafarikin'i (Silvan) ona verdi.

1122 senesinde vefat eden İlgazi, adaleti, ihsanı ve halka hizmeti ile meşhurdu. Diğer memleketlere kıyasla Mardin ve Halep'te vergileri hafifletmek suretiyle halkın sevgisini kazandı. Hakim olduğu bölgede Asayiş, nizam ve intizamı sağlayan İlgazi, imar faaliyetlerine de büyük önem verdi. İlgazi'nin ölümünden sonra oğullarından Süleyman, Meyyafarikin'e; Timurtaş, Mardin'e; yeğeni Süleyman da Halep'e hakim oldular. Bu sırada diğer yeğeni Belek de, Harput ve Palu civarında kendi beyliğini kurdu. Süleyman'ın ölümünden sonra Hüsameddin Timurtaş, Mardin şubesine daha geniş bir şekilde sahip oldu. Timurtaş'ın 1154 yılında ölümünden sonra yerine oğulları arasında en liyakatlı olan Necmeddin Alp geçti. Bu bey döneminde Mardin Artuk oğulları ile Hısnkeyfa Artukluları arasında sıkı bir dostluk ve işbirliği sağlandı. Gü-

¹Değerlendirmeler için bkz Muhammed Beşir Aşan," Harput İç Kale Kazılarında Artuklu Kültür Katları", XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 2014,s.1-18.

neydoğu Anadolu Bölgesi, bu sayede imar ve medeniyet yolunda ilerledi. Necmeddin Alp, yirmi iki yıl saltanat sürdürdükten sonra 1176 senesinde vefat etti. Necmeddin Alp dönemi, Artuk oğullarının en parlak yılları oldu. Bundan sonra Artuklu ülkesi, önce Eyyubiler, sonra da Moğolların baskısı altında kaldı. Moğollara bağlı olarak saltanatlarını devam ettiren silik beyler döneminden sonra, Mardin Artuk oğulları 1408 yılında Karakoyunlular tarafından ortadan kaldırıldı.

Artuklular, Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olduklarından, devlet teşkilatı, müessesesi ve idare tarzı Selçuklulara benziyordu. Devletin temel siyaseti cihad, Haçlılar ve İslam alemindeki sapık ideolojiler ile mücadele idi. Anadolu'nun Türkleşip İslamlaşmasında büyük hizmetleri geçti. Artukluların hakim oldukları bölgelerde Türklerden başka Arap, Süryani, Rum, Ermeni ve bir miktar da Yahudi vardı. Her millet, kendi lisanını konuşurdu. Türkler ve Araplar Müslüman, Ermeni ve Rumlar Hıristiyan, Süryaniler kendi mezheplerinde idiler. Artuklu hükümdarları ve devlet adamları, ilme meraklı olup, ilim ve irfan müesseseleri kurup, âlimleri himaye ettiler. Meşhur fıkıh âlimi Şihabüddin-i Sühreverdi, Artuklulardan çok hürmet görüp; Elvah el-İmadiyye adlı eserini İmadüddin Ebu Bekr'e arz etti. Kemaleddin Ebu Salim, Ebu Ali el-Sofi, Cezeri ve Bedi'uzzaman, eserler yazıp, Artuklu hükümdarlarına ithaf ettiler. Ayrıca, pek çok âlim, nakli ve akli ilimlerde eserler yazdılar.

Artuklu hükümdarları saray ve şehirlerde kurdukları kütüphanelerde, binlerce ciltlik kitaplar toplamışlardır. Artukluların inşa ve imar faaliyetleri, mimari eserleri çok meşhur idi. Artuklular, Orta Asya ve İslam alemindeki mimariyi birleştirip kaynaştırarak, kıymetli eserler inşa ettiler. Artuklu ülkesindeki iktisadi yükselişe paralel olarak, ihtiyaca ve lüzumuna göre; hükümdar, devlet adamları, hanedan mensupları ve hayırseverler; cami, medrese, imaret, zaviye, türbe, hastane, hamam, çarşı, han, köprü, kervansaray, kale ve surlar ile memleketi süsleyip, medeniyet diyarı haline getirdiler. Bunlardan en meşhurları: Mardin'de Emineddin ve Cami' el-Asfar da denilen Necmeddin külliyesi; Harput, Silvan, Mardin, Koçhisar (Kızıltepe) Ulu Camileri, Harput Alacalı Cami, Mardin'de Latifiye de denilen Abdüllatif Camii, Bab-es-Sur da denilen Melik Mahmud Camii; medreselerden ise Mardin'de Hatuniye de denilen Sitti Radviyye, Ma'rufiye, Şehidiye, Melik Mensur, Altunboğa, Zinciriyeye de denilen Sultan İsa, Harzem'de Tacüddin-i Mes'ud, Diyarbakir'de Mes'udiyye ve Zinciriyeye medreseleri; hamamlardan Mardin'de Maristan, Radviyye, Yeni Kapı ve Ulu Cami. Harput'ta Dere Hamamı, Hısnkeyfa, Habur Botam Suyu, Deve Geçidi köprüleri, ayrıca Hısnkeyfa Sarayı, Diyarbakir İçkale Sarayı, Mardin'de Firdevs Köşkü, Silvan'da Darü'l-Acemiyye Sarayı, Diyarbakir'de Ulu Beden, Yedi Kardeş Burçlar, Harput Kalesi ve zamanın tahribatına uğramış pek çok eser inşa ettirdiler. Bunlardan bazıları hala kullanılıp, hizmet vermektedir. Artuklu şehirlerinden Mardin, Diyarbakir, Hısnkeyfa (Hasankeyf), Meyyafarikin (Silvan), Duneysir (Koçhisar, Kızıltepe), Nusaybin, Dara, Harput ve Halep havalisindeki Artuklu eserlerinin mimari yapısı, sanatkârlığı, zarifliği ve süslemede kullanılan malzemenin seçimi ile şaheser niteliktedir².

Artuklu Hükümdarı Nûrüddevle Belek Gazi'nin Tarihi Şahsiyeti

Ortaçağ dünyasının en önemli olaylarından birisi şüphesiz Haçlı Seferleridir. XI. Yüzyılın başında, önceleri küçük derebeylerin ve daha sonra büyük toprak sahiplerinin ve kralların katılımıyla birbiri ardına seferler tertip edilmesidir. Bu seferlerin ilk safhasında Haçlılar Güney Doğu Anadolu, Suriye ve Ortadoğu'da Kudüs, Trablus, Antakya ve Urfa gibi şehirlere hakim olmuşlardır. Bu durum Müslümanlarla aralarında uzun yıllar devam edecek bir mücadeleye yol açmıştır.

Haçlılarla mücadeleyi ilk dönem Artuklular (Müslümanların Toparlanma Dönemi), İkinci Dönem Zengiler (Müslümanların taarruza geçmesi), ve Üçüncü Dönem Eyyubiler-Memluklar (haçlılara nihai darbenin vurulması) olarak ele almak mümkündür³.

Artuklu-Haçlı ilişkilerinin başladığı tarih 1098 yılıdır. Bu yıldan itibaren Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz kıyısındaki Haçlılar ile Artukluların sık sık karşılaştıkları bilinmektedir. Bu savaşlar neticesinde

²Geniş bilgi için bkz. Coşkun Alptekin," Artuklular", DİA, c.3,s.415-416.

³ Aydın Usta,"Artuklular ve Haçlılar", Tarih Dergisi, S.37 (2002),s.357.

Artuklular birçok defa Haçlıları mağlup etmişlerdir. Güneydoğu Anadolu'da bulunan Artuklu Türkleri diğer Türk beyleri ile müttefik olarak ve bazen ayrı olarak Haçlılarla savaşmışlardır⁴.

Haçlılarla mücadelenin ilk döneminde Artuklu hükümdarı Sökmen ve kardeşi İlgazi'nin kazandığı başarılar onları Haçlılara karşı İslam dünyasının lideri durumuna getirmiştir. Bu özellik Artukluların lider rolü Sökmen ve İlgazi'nin yeğeni, Müslümanlar arasında olduğu kadar Haçlılar arasında da büyük bir üne sahip olan Belek Gazi döneminde, zirveye çıkmıştır.

Nuruddevle Belek (?-1124) Selçukluların Dersim, Genç ve Halep emiri Artuk Bey'in oğullarından Behram'ın oğludur. Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra, gerek imparatorlukta, gerekse imparatorluğun şubeleri olan Anadolu ve Suriye Selçuklu krallıklarında meydana gelen fetret ve anarşi sırasında, dahili harplere karışan, bu arada kendi hesabına emirlik kurma girişiminde bulunan ve Haçlılara karşı parlak zaferler kazanmıştır.

Seruc ve civarında birkaç kaleye hakim olan Belek, Kürboğa'nın ordusuna katılarak Antakya önlerine gelen beylerden idi. Kürboğa'nın ordusunun yenilmesinden sonra Belek, Urfa ve Antakya Haçlıları arasında, ayrıca Fırat kıyısındaki Ermenilerin tehdidi altında, bulunan Seruc'u cazip bir üs olarak görmemekteydi. Urfa kontu Baudouin de Boulogne Artukoğlu Sökmen'in yeğeni Belek'in elinde bulunan Seruc'u 1099 yılı içinde teslim almış olmalıdır. Buralar Urfa kontuna bağlı kaleler idi. Belek Seruc'un Hristiyan halkının Baudouin'i istemesi yüzünden burasını Haçlılara teslim etmiş olmalıdır. Bu yıldan sonra Belek, amcalarının yanında ve emrinde çeşitli gazalara katılmış olmakla birlikte O'nun kendine ait kalelerinin olduğu da muhakkaktır⁵.

Tutuş'un ölümünden sonra amcaları ve amca çocukları ile birlikte onun oğulları arasındaki mücadeleye karışan Belek, ayrıca I. Haçlı savaşlarında Antakya muhasarası esnasında bu şehri kurtarmaya giden Büyük Selçuklu ordusu ile birlikte meşhur Antakya muharebesine katıldı. Belek İslam ordusunun Antakya önündeki hezimetin ardından Kudüs ve çevresinin Artuk oğulları elinden Fatımilere geçmesinden sonra elinde bulunan Kudüs şehrini de kaybetti. Bu arada, Ahlatşahlar devletini kuran Sökmen el-Kutbi ile kardeşi İlgazi arasında ihtilaf baş gösterince Sökmen, onun en büyük yardımcılarından biri olan Belek'i Daron (Muş) kalesinde hapsetti. Fakat ertesi yıl emir Sökmen'in ölümüyle hapisten kurtularak el-Cezire'ye dönmüş ve yeniden amcası İlgazi'nin hizmetine girmiştir.

Belek, 1112'de Harput, Palu, Çemişgezek ve bütün Dersim havalisi ile Hanzit (Genç ve Çapakçur) bölgesi emiri Çubuk oğlu Mehmet Bey'in ölümünü duymuş ve topladığı Türkmenlerle el-Cezire'den hareket ederek Harput şehri ve çevresindeki kasabalar hariç olmak üzere onun bütün memleketini ele geçirmiş ve Palu şehrini kendisine idare merkezi yapmıştır. Böylece Harput'ta 28 yıl hüküm süren Çubuk Beyliği sona ermiş ve Belek kendi beyliğini kurmuştur. Artuklular'ın sınırları en fazla İlgazi ve yeğeni Belek zamanında genişlemiş, bunlar sayesinde güneyde Halep ve kuzeyde de Harput onların idaresine geçmiş; doğuda Hakari ve batıda Maraş bölgelerine kadar uzanmış, İlgazi ve Belek gibi kudretli şahsiyetlerin varlığı ile Artuklu devleti siyasi birliğini sağlayabilmiştir⁶.

Belek, tarih sahnesine çıktığı andan itibaren gerek Büyük Selçuklular, gerekse Anadolu Selçukluları ile canlı ve dostane ilişkiler içinde bulunmuştur. Ayrıca, Selçuklu ailesi ile evlilikler yaparak hem onlarla olan bağlarını daha da kuvvetlendirmiş, hem de onların himayesi altında daha da güçlenmiştir. Nitekim Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'ın ölümüyle dul kalan eşi Ayşe Hatun, Malatya'da çocuk yaştaki oğlu Tuğrul Arslan namına memleketi idare ederken, Belek'e giderek onunla evlenmiş ve bu sayede memleketini muhafaza etmiştir. Ebu'l Ferec'in naklettiğine göre, Selçuklu Hatunu Belek'e: "*Sultan (I. Kılıç Arslan) nice defalar sizi methederek dedi ki, bütün Türk emirleri içerisinde Belek derecesinde akıllı ve kudretli kimse yoktur. Ben de, beni ve çocuklarımı da adınızla korumak istiyorum*" deyince Belek de onu himayesine aldı. Böylece Ayşe Hatun, hem kendisini Türkiye Selçuklu sultanı Mesud'a karşı emniyete almış, hem de oğlu Tuğrul Arslan'ın yetişmesi

⁴Güray Kırpık ; "Artuklu-Haçlı Münasebetleri" Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Özel Sayı I, Ankara, Temmuz 2009, Cilt: 29, s. 243.

⁵G. Kırpık ; Agm, s. 249.

⁶Salim Cöhcü;"Anadolu'nun Türk Yurdu Haline Gelme Sürecinde Artuklular ve Belek Gazi", Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu, s.7; Abdullah Ekinci; "Nuruddevle Belek'in Tarih Sahnesine Çıkışı Ve Siyasi Faaliyetleri", Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu, s.2-3.

konusunda Belek gibi bir atabey kazanmıştır. Belek ise bu birliktelik sayesinde Hanzit'e ve bölgeye hakim olmuştur (1115).

Haçlılarla Mücadele, Boudouin, Joscelin ve Diğer Asilzadelerin Esir Alınması

Belek'in Haçlılarla olan amansız mücadelesi çok erken dönemlerden itibaren başlar. Belek daha Seruc hakimi olduğu dönemlerde amcaları İlgazi ve Sökmen ile birlikte Haçlılara karşı düzenlenen savaşlarda yer almıştır. Belek Haçlılara karşı ilk başarıyı Harran savaşına katılarak elde etmiştir. Ayrıca Belek'in 7 Mayıs 1104 tarihinde Haçlılara karşı kazanılan, Belih Çayı Zaferinde de amcası Sökmen'in yanında yer aldığı görülmektedir⁷. 1105 yılında Irak'ta asayiş sağladıktan sonra Hanıcar kasabasına sahip olmuş, yine büyük sultanın 1110 yılında Haçlılara karşı gönderdiği cihad ordusuna iştirak etmiş ve amcası İlgazi'nin maiyetinde bulunmuştur. Bu sefer sonrasında Harran, Mevdud tarafından İlgazi'ye iktâ edilmiştir. Belek, amcası İlgazi'nin yanına giderek Haçlılara karşı cihada katılmış ve Frankların Rıdvan'a karşı saldırılarına Mevdud ve İlgazi'nin yanında onlara destek vermiştir. 1113 (506) yılında Haçlıları birlikte bozguna uğratarak esir ve ganimetlerle Şam'a dönmüşlerdir⁸.

Amcası İlgazi'nin ölümünden sonra idareyi ele alan Belek, giriştiği muharebede Haçlılara karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Urfa kontu Joscelin ile Birecik senyörü Galeran'ı ve 25 meşhur senyörü esir alarak ilk ikisini Harput, diğerlerini ise Palu kalesine hapsedmiştir⁹. Şiddetli yağmurun Haçlıların geçmekte olduğu ovayı bataklık haline getirmesinden sonra, hafif silahlı Türkmenler için Joscelin komutasındaki Frankları kuşatmak hiç de güç olmamıştı. Zira onların atları bu bataklık sebebiyle çamura saplanmış ve Frank ordusu, üzerlerindeki silahların ve süvarilerin ağırlıkları nedeniyle de hareket edemez olmuşlardı. Urfalı Mateos'un belirttiğine göre, bu hadise Urfa'nın Taftil köyünde meydana gelmişti, Joscelin'in 100 atlı askerine karşı Belek'in yanında 800 süvari vardı. Frank askerleri, bataklıklarla çevrili bir çayın kenarında bulunan Türkler üzerine ani bir hareketle yürümüşler, ancak vadiyi geçemeyip Müslümanların oklarına hedef olarak kaçmaya mecbur kalmışlardı. Kaçamayanlar Franklar kılıçtan geçirilmiş, Joscelin, Galeran ve 25 Frank da esir alınmıştı. Joscelin ile birlikte teyzesinin oğlu Guillaume de esir düşmüştü. Belek asilzadeler, Urfa'yı teslim etmeleri karşılığında kendilerini serbest bırakabileceğini söylemiş, Ancak onlar bu öneriyi kabul etmemişlerdi.

Urfa kontu Joscelin'in, Belek'e esir düşmesi Franklar için büyük bir darbe olmuştu. Kuzeyde Türklere karşı Frankların kuvvet dengesi yine bozulmuştu. Joscelin gibi etkili bir liderden mahrum olmak kontluğun geleceği için endişe verici idi. Urfa kontu Joscelin ve Birecik senyörü Galeran'ın esir alınmasından kısa bir müddet sonra, onları kurtarmaya teşebbüs eden Boudouin de Belek tarafından esir edilerek ve onların yanında hapis edilmişti. Bu konuda Urfalı Mateos'un anlattıklarına bakılacak olursa, Kral Boudouin, Belek'in Joscelin ve Galeran'ı esir almasının intikamını almak için askerleriyle Raban şehrine gelmişti, Belek ise daha önceden buraya gelmiş bulunuyordu. Başlangıçta, her iki ordunun birbirinden haberi yoktu. Boudouin Şeñç Gandar (Şence Köprüsü) geçilip krallık çadırı kurulduktan sonra atmaca avına çıkmış ve pusuda bekleyen Belek'in ani hücumu sonucunda kız kardeşinin oğlu ile birlikte esir düşmüştü. Şiddetli bir çarpışmadan sonra Kral ve yeğeni esir alınarak zincire vurulmuş oldukları halde Joscelin ve Galeran'ın buldukları zindana atılmışlardı. İbnü'l Esir'e göre ise, kralın bölgeye hareketinin esas sebebi, Belek'in Harput yakınındaki Gerger'i ele geçirmesi ve bu şekilde bölgede tehlikeli bir güç haline gelmesiydi. Bu sebeple Kral Boudouin'in Nisan 1123'te yola çıkarak Belek üzerine yürüdü. Gerger'e yetişmek isteyen Boudouin, ırmaktan az ayrıldığı sırada Uruş (bugünkü Turuş) mevkiinde Frankların hareketini duyarak hızla onların üzerine yürüyen Belek ile karşılaştı. Meydana gelen şiddetli muharebede Belek mühim bir zafer kazandı. Kral başta olmak üzere ölümden kurtulanların tamamı esir edildi. Bu durum, Haçlıların geleceği açısından felaketti. Her ne kadar kralı esir aldıktan sonra da Haçlılarla mücadeleyi sürdürdüyse de yetersiz kaldı. Onun asıl amacı anlaşıldığına göre, önce Haleb'e sahip olmak ve ancak bundan sonra Haçlılarla toptan bir mücadeleye girişmekti. Bundan dolayı Urfa kontluğuna karşı enerjik bir savaşa girişmedi ve tüm dikkatini Haleb

⁷ A. Usta ;Agm,s.360-361.

⁸A. Ekinci; Agm, s.3-4.

⁹ S. Cöhce , Agm,s.10.

üzerinde topladı. Belek Gazi'nin Haçlılara karşı verdiği mücadele Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un dikka-tini çekmekteydi. Onun için kendisine Halep şehrinin menşuru gönderilmiş ve Haçlılarla savaşan İslâm ordularının başkumandanlığına tayin edilmiştir¹⁰.

Bu arada, 1123 Ağustosunda yirmi (bir başka rivayete göre elli) Urfalı Ermeni yoksul köylü kılığın-a giderek Joscelin'in hapiste tutulduğu Harput'a saldırdılar. Kapılarda asılı duran kılıçları ele geçirip muhafızla-rı öldürdüler ve kontu hapisten kurtardılar. Ebu'l Ferec'in yazdıklarına bakılırsa, Joscelin bir Ermeni ile geceleyin çıkarak kaleyi muhafaza edebilmek ve kral namına zapt edebilmek üzere Frank ordusunu aramış-tı. Joscelin'in gitmesinden sonra Belek gelmiş ve kaleye karşı mancınıklar kullanarak onu zapt etmiş, 70 Frank ve Ermeni'yi öldürmüştü. İbnu'l Esir ise, Joscelin'in firarına hiç değinmeyip kral Boudouin'in bir de-ve bulup ülkesine gidebildiğini yazar. Belek Harput'ta olup biteni duyunca süratle buraya gelmiş ve önce kral ile anlaşmak istemişti. Belek, kaleyi ve kıymetli rehinelere teslim ederse onu serbest bırakacağını, Urfa ve Antakya'ya kadar emniyetle gitmesine izin vereceğini, ancak kral bunu kabul etmeyince Belek artık acı-masız davranarak kalenin altından lağım kazdırarak ateşe vermişti. Ateşle birlikte çöken topraklar bura-ya en yakın kulenin yıkılmasına neden olmuş, bu manzara karşısında dehşete düşen kralın kurtulma ümidi kalmamıştı. Adamları ile görüşen Kral, Belek'in merhametine sığınmış ve teslim olmuştu. Belek de kralın, yeğenin ve Galeran'ın hayatını bağışlamış diğerlerini cezalandırmıştı. Urfalı Mateos, bu mücadeleyi abar-tarak anlatır. Belek'in o gün 65 kişi olan tüm mahpusları ve 80 kadar güzel kadını yüksek tepelerden aşağı-ya attırmak suretiyle tamamını telef ettiğini, son derece hiddetlenip kralı, Galeran'ı ve kralın hemşirezade-sini tekrar zincire vurup hapse attığını, bu sırada Joscelin Frank askerlerinin başında olduğu halde yardıma geldiğini, ancak onların akıbetini duyunca çok kederlenerek ve ümidi kırılmış olduğu halde yerine döndü-ğünü kaydeder ve Kral, Galeran ve kralın hemşirezadesinin esaretlerinin sürdüğünü ekler. Belek, Kral Bou-douin ile Galeran'ı yanına alarak, daha büyük bir emniyet içerisinde Harran kalesine götürülmüştür. Belek Gazi, Haçlı savaşları devam ettiği için 518 (1124) yılında Haleb'e dönmüş, yanına Tuğtekin ve Porsuki'yi de alarak Haçlıları bozguna uğratmaya devam etmiştir.

Belek'in Menbic Kuşatması ve Ölümü

Haçlılara karşı elde ettiği başarılarından sonra Menbic'i kuşatmaya devam eden Belek, bütün geceyi iba-detle geçirerek Franklara karşı üzerinde zaferini devam ettirmesi için dua etmiştir. Ertesi sabah mancınıkla-rın yerini tespit için Menbic'in iç kalesine yaklaştığında, beyazlar giymiş olup elinde kalkanı bulunmak-taydı. Belek, Menbic şehrine karşı yürüdü ve askerlerine hücum emrini verdi. O, zafer sevincinin tesiriyle zırhını çıkarmıştı. Bu sırada güneşe tapan birinin kaleden attığı ok ile öldürücü bir surette yaralandı. Riva-yete göre, Gazi Belek saplanan oku bizzat kendisi çıkarttı ve (ona tükürerek): Bu ok bütün Müslümanlara vurulmuş bir darbedir cümlesiyle kendi varlığının ehemmiyetini belirtmiş; az sonra da ruhunu teslim et-miştir (6 Mayıs 1124). Böylece, İbnu'l Esir'in söylemiyle, kimin attığı belli olmayan bir okla hayatını kaybe-den Belek'ten sonra, askerlerinin dağılmış ve Menbic kuşatması da sona verilmişti.

Belek Gazi, bu devrin belki de en önemli destanî kahramanlarından birisidir. Onun ölümünden dolayı Haçlılar büyük bir sevinç duymuş olsalar da, bu beklenmedik ölüm Türkler ile "şefkat ve merhamet" gös-terdiği, başta Ermeniler olmak üzere hakimiyeti altındaki Hristiyan ahalinin tamamında büyük bir şaşkın-lık, üzüntü ve mateme sebep olmuştur¹¹.

Gerçekten de bütün hayatı gazalar içinde geçmiş olan bu büyük kahramanın kaybı, bütün İslam dün-yasını mateme boğmuştu. Belek idaresi altında yaşayan tebaasını da hiçbir zaman Müslüman ve Hristiyan şeklinde bir ayrıma tabi tutmamış, herkese adalet çerçevesinde davranmaya dikkat ve özen göstermiştir. Verdikleri bütün sözlere rağmen yağmacılıktan vazgeçmeyen Gerger halkına karşı tutumu bunun en güzel örneğidir. Urfalı Mateos "Belek'in ölümüyle birlikte onun idaresindeki bütün memleketlerin halklarının kara bir matem içerisine düştükleri, zira, onun idaresi altında bulunan Ermenilere şefkat ve merhamet gös-terdiğini" yazmıştır. İbn el-Adim ise, Belek düzenlemeleri sayesinde Halep şehrindeki hırsızlık ve yol kes-içilik olaylarının sona erdiğini insanların bu konularda huzura kavuştuğunu nakletmektedir.

Nürüddele Belek, Ortaçağ İslam dünyasının yetiştirdiği en önemli şahsiyetlerden biriydi. İyi bir asker olduğu kadar iyi bir teşkilatçı olduğunu da her fırsatta göstermişti. Belek'in ölümü sonrasında yerine geçen

¹⁰ S. Cöhce , Agm,s.11; G. Kırpık Agm, s. 250; A. Ekinci; Agm, s.8.

¹¹ S. Cöhce, Agm, s.14.

Timurtaş pek varlık gösterememiş, İslam dünyası hem siyasi hem de sosyal açıdan Belek'in eksikliği hissetmiştir. Bu durum İmadeddin Zengi'nin tarih sahnesine çıkmasıyla değişmeye başlamış İslam dünyası Haçlılarla mücadelede yeni kahramanıyla tanışmıştır¹².

Seçilmiş Kaynaklar

- AŞAN Muhammet Beşir ;'' Harput İç Kale Kazılarında Artuklu Kültür Katları'', XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 2014,s.1-18.
- ALPTEKİN Coşkun;'' Artuklular'', DİA, c.3,s.415-416.
- ALPTEKİN Coşkun;'' Belek B. Behrâm'', DİA, c.5,s.403.
- Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: h. 430-538 (haz. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 43-48, 100, 113, 115-118, 120.
- CAHEN, Cl. ; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 101, 106, 119; a.mlf., "Balak", EP² (İng.), I, 983; a.mlf., "Belek", UDMİ, IV, 840-842.
- CÖHCE Salim;'' Anadolu'nun Türk Yurdu Haline Gelme Sürecinde Artuklular ve Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu, s.1-14.
- DEMİRKENT, Işın; Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi 1118-1146, Ankara 1987, s. 20, 25-32, 34-40, 42, 44-45, 47-53, 55-57, 59, 63, 73, 82, 96, 100, 110, 153.
- Ebü'l-Ferec, Târih, II, 351, 356-358, 374; Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 271-274, 277.
- EKİNCİ Abdullah; "Nuruddevle Belek'in Tarih Sahnesine Çıkışı Ve Siyasi Faaliyetleri'', Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu, s.1-17.
- İBNÜ'L-EZRAK EL-FÂRİKİ, Târîhu Meyyâfârikın s. 213, 278;
- İBNÜ'L-ESİR, el-Kâmil, X (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, s. 267, 299, 319-320, 464, 468-469, 483, 488-489.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad; "Artuk oğulları'', İA, I, 617.
- KIRPIK Güray ; "Artuklu-Haçlı Münasebetleri'' Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Özel Sayı I, Ankara, Temmuz 2009, Cilt: 29, s. 243-256.
- Runciman S. ; Haçlı Seferleri Tarihi, II, 132-137, 140 vd., 170, 172.
- SEVİM Ali ; '' Belek B. Behrâm'', DİA, c.3,s.415.
- SEVİM Ali ; Selçuklular Tarihi, s. 123, 127, 149, 169, 171-172; a.mlf., "Artukoğlu İl-Gazi'', TTK Belleten, XXVI/104 (1962), s. 666 vd.
- USTA Aydın;'' Artuklular ve Haçlılar'', Tarih Dergisi, S.37 (2002),s.357.
- YINANÇ Mükrimin Halil ; "Belek'', İA, II, 468-473.

¹² A. Ekinçi; Agm, s.15; G. Kırpık Agm,s.251; A. Usta ;Agm,s.373.

İLHANLI- MEMLÛK HUDUT SAVAŞLARINDA HARRAN VE ÇEVRESİ

Prof. Dr. Adnan ÇEVİK*
İbrahim GÜNEŞ**

Giriş

Harran, Orta Çağ müelliflerinin el-Cezire dedikleri bölgenin en büyük kısmı olan Diyar-ı Mudar'ın önemli merkezlerinden birisidir. Şehir, Belih ırmağının kollarından olan Cüllab ve Deysan nehirlerinin suladığı verimli ziraat ovalarının merkezinde bulunurken, özellikle iktisadi ve ticari yönden son derece stratejik bir mevkiye yer almaktadır. Harran bu sebeple Moğol istilası öncesi konumu itibarıyla, İslam tarihi boyunca da önemli bir dini, ticari ve ilmi merkezlerinden birisi olmuştur. Nitekim Halep ile Musul gibi iki önemli Orta Çağ şehrinin kesişme kavşağında kilit bir konumu vesilesiyle İpek Yolu'nun da Irak, Suriye ve Anadolu ticari güzergâhlarının tam ortasında bulunmaktaydı. Bu sayede Harran şehri İslam tarihi boyunca görkemli bir geçmişe ve zengin bir ticari ve kültürel ortama ev sahipliği yapmıştır.

Harran'ın iktisadi yükselişi şüphesiz onu bölgenin en cazip ticari merkezlerinden biri haline getirmiş ve özellikle konumu sebebiyle şehri dini önemine ek olarak yoğun bir ticaret yolu ağının kilit noktalarından birine dönüştürmüştür. Her taraftan akan sermaye ve mal bu şehir üzerinden Suriye, Anadolu ve Mısır'a nakledilirken, geniş ticaret güzergâhlarının bu şehirden akması sayesinde nüfusu son derece artmış ve şehrin çarşı ve pazarları bir hayli büyümüştür. Ayrıca zirai bakımından zengin bir sahada yer aldığından özellikle pamuk ve hububat sayesinde çiftçilere bol kazanç sağlamıştır. Böylece Moğol istilası öncesi şehir her yönden zengin çarşılara ve pazarlara sahip, büyük bir nüfusu barındıran bir şehir konumundaydı¹.

Harran şehrinin Moğol istilası öncesi yakın bir devri hakkında iki önemli kaynağımız bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Endülüslü seyyah İbn Cübeyir olup Moğollar öncesi Harran şehri hakkında bir hayli malumat verir. Fakat İbn Cübeyir'in verdiği bilgiler 1183–1184 yılları gibi daha erken bir dönemde yazıldı-

* Öğretim Üyesi, Muğla Sıtkı Koçma Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, cadnan@mu.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçma Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ İbn Hurdâzbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Neşr.M.J. de Goeje), Leyden 1890, s. 71 vd; Mesudî, *Kitabü'l-Teşbih ve'l-Eşraf*, (Neşr.M.J. de Goeje), Leyden 1894, s.79 vd; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, (Neşr.M.J. de Goeje), Leyden 1874, s.138; Makdisî, *Ahsenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, (Neşr.M.J. de Goeje), Leyden 1877, s. 54; Dımaşkî, *Cosmographie*, (Neşr. M.A. F.Mehren), Saint-Petersbourg 1866, s.191; Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, Beyrut 1977, s.236; İbn Cübeyir, *Seyahatname (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, (Çev.İsmail Güler), İstanbul 2003, s.179-182; İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, (Neşr. Y. Abbare), III/I, Dımaşk 1978, s.40–45; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, s. 5-11, 12-21, 22-23; Ramazan Şeşen, "Harran ve Türk-İslâm Tarihindeki Yeri", *Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1988, s. 159-167; a.mlf., *Harran Tarihi*, Ankara 1993, ilgili yerler; T. H. Weir, "Harran", *İA*, V/I, s. 299-300; G. Fehervâri, "Harran", *EI*², III, s.233-237. X. asırdaki durumu hakkında Makdisi Harran'ın tatlıları, balı, pamuğu ve tartı aletleri ile meşhur olduğunu söyler (Makdisi, s. 143,145). Kudame bin Cafer ise kendi zamanında Diyar-ı Mudar'ın yıllık 6.000.000 dirhem vergi ödediğini (Kudame bin Cafer, *Kitabu'l-Harac*, Neşr: M.J. de Goeje, Leyden 1890, s.246), bir diğer müellif İbn Hurdazbih ise bu verginin 5.600.000 olduğunu söyler (İbn Hurdazbih, s. 72).

ğından², Moğol istilasına bizzat müşahede eden bir diğer müellif olan İbn Şeddad'ın kayıtları bizim için daha değerlidir. Nitekim İbn Şeddad Moğolların bölgede ilk seferleri yaptığı sırada, 640(1242) yılında Harran şehrine gelip buranın vergisini teftiş etmiş ve şehrin o andaki durumunu ayrıntılı bir şekilde *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire* adlı eserinde yazmıştır. Bu yönü ile İbn Şeddad'ın kayıtları, Moğolların bölgeye girdiği sıradaki şehrin mevcut durumu hakkında en güncel ve bir o kadar kapsamlı malumdur.

İbn Şeddad, 638(1240) yılında Eyyûbî hükümdarı Melikü'l-Nasır'ın Harran'ı zapt etmesinden sonra 640 (1242) yılında şehrin vergilerini teftiş etmek amaçlı gittiğinde buradan 2.000.000 dirhem vergi alındığını, Melikü'l-Eşref zamanında ise bu verginin 3.000.000 dirhem olduğunu söyler³. İbn Şeddad şehri ziyaret ettiği sırada Harran'ın fiziki yapısından bahsederken biri şehrin etrafını çevreleyen, diğeri ise kenar mahalleleri kuşatan iki surun bulunduğunu ve bu iki sur arasında eskiden Mudar denilen bir Sabiî mabedi ile birlikte Melikü'l-Adil zamanında tamir edilen bir kalenin mevcut olduğunu yazar. Ayrıca şehrin Bab-ı Rakka, Bab-ı Kebir, Bab-ı el-Neyyi, Bab el-Yezid, Bab-ı el-Faddan, Bab-ı el-Sagir, Bab-ı Sırr ve Bab-ı Ma adıyla anılan yedi kapısının mevcut olduğunu ve kulede yılanlara karşı iki bakır cinin bulunduğunu, dış mahallelerin ise Nehr-i Disan Nehr-i Cüllab adlı iki akarsu arasında konumlandıklarını, bunlardan Cüllab nehrinin şehrin dışında ve el-Dab kasabasının hemen yanında bulunan birçok depoya su verdiğini kaydeder⁴.

İbn Şeddad'ın şehrin fiziki ve tarihi yapısı hakkında kaydettiği malumat kadar sosyal, kültürel ve dini durumu hakkında verdiği bilgiler de bir hayli değerlidir. Nitekim müellif ziyaretgâh yeri olarak kendi zamanında cami olarak kullanılan ve Zengiler hükümdarı Nureddin Mahmud tarafından inşa edilen Mescid-i İbrahim'den bahsederken, Hanbeli mezhebini talim eden dört medresenin bulunduğunu, Nureddin Mahmud ve Cemaleddin Şadi tarafından bir inşa edilen iki hanekah olduğunu ve ayrıca Erbil hükümdarı Muzafereddin Gökbörü tarafından inşa edilmiş ve içinde metfun bulunan bir Bimarhane mevcut olduğunu da kaydeder. Bunların yanında birçok hamamın ismini verir ki yukarıda verdiğimi malumat ile değerlendirdiğimizde Moğol istilası öncesi şehrin son derece müreffeh ve mamur olduğunu görmekteyiz⁵.

Harran şehrinin söz konusu bu vaziyeti Moğolların bölgeye girmesiyle değişmiş ve çevredeki birçok şehrin başına geldiği gibi Harran da bir hayli zarar görmüştür. Moğollar her ne kadar Yassıçemen savaşından (1230) sonra bölgede muhtelif tarihlerde akınlar düzenleseler de amaçlı daha çok yağma olduğundan buralarda fazla bir zayıata sebebiyet vermemişlerdir. Fakat Hûlâgû Han'ın 1252 yılında İlhanlı devletini kurup Moğollar adına batı hududunda fetihler yapmakla görevlendirilmesinden sonra bölgede ciddi bir işgale girişmişlerdir (1256). Nitekim Hûlâgû'nun işgal girişimi Harran şehrinin de içinde yer aldığı el-Cezire bölgesinin önemli kısmını ele geçirmesiyle son bulmuştur. İlhanlılar Ayn-ı Calut'ta Memlûklar tarafından yenilgiye uğratılıp özellikle Suriye bölgesinde ele geçirdikleri toprakların bir kısmını kaybettiyseler de yine de için Diyar-ı Rebi ve Diyar-ı Bekr'in olduğu el-Cezire topraklarının önemli bir kısmını elde tutmayı başardılar. Hûlâgû devri Harran tarihi hakkında bazı gelişmeler yaşanmışsa da asıl önemli ve şehrin adeta sönüp gittiği hadiselerin çoğu ise oğlu ve halefi olan Abaka Han devrinde meydana gelmiştir. Bu sebeple süre olarak az bir zaman diliminde gerçekleşmesine rağmen bu dönemde Harran ve çevresinde İlhanlılar ve Memlûklar arasında ağır bedellerin ödendiği bir seri sefer veya savaş yaşanmıştır. Nitekim biz de Hûlâgû Han ve Abaka Han devrinde yaşanan ve çoğu kez sınır savaşları olarak kendini gösteren söz konusu bu hadiseleri Harran tarihindeki önemine binaen müstakil bir çalışmaya konu edimliyi uygun gördük.

Harran Şehri Etrafında İlk İlhanlı Akınları

Moğolların İslam dünyası üzerine istila teşebbüsleri Cengiz Han devrinden başlamış ve halefleri Ögeday Han ve Göyük Han devrinde hız kaybetmeden devam ettirmişse en İslam dünyasının batı hududunda ciddi bir tahribat veya işgale girişmediler. Fakat Mönge Han devrinden itibaren Büyük Moğol İmparatorluğunun Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin tarafından yönetildiği çeşitli şubeler ayrılması sonucu Moğolla-

² İbn Cübeyir, s.179-182

³ İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira*, III/I, s.65.

⁴ İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira*, III/I, s.40-41

⁵ İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira*, III/I, s.41-42

rın işgal ettikleri yerlerde Moğol şehzadelerinin yönetime geçtiği merkezi hükümetler kurulmaya başlandı. Göyük Han'ın 1250'de ölmesi üzerine⁶ Möngge Han'ın başa geçmesiyle başlayan bu süreç nihayetinde batıda Bağdad, İran, el-Cezire ve Anadolu üzerinde hâkimiyet tesis edecek İlhanlı devletinin kurulmasıyla devam etti⁷. Nitekim Reşîdu'd-dîn, Möngge Han'ın tahta geçer geçmez küçük kardeşi Kûbîlây'ı⁸ 70.000 asker ile Çin'e gönderdiğini⁹, Cûzcânî de diğer kardeşi Hülâgû'yu¹⁰ ise Güneybatı Asya topraklarını fethetmek için gönderdiğini kaydederler.¹¹

Hülâgû, bizzat Mönggâ Han'ın tasdik ettiği ve 1252 yılındaki kurultaydan aldığı ferman gereğince batı toprakları üzerine güçlü bir ordu¹² ile harekete geçti.¹³ Maverâünnehr ve Horasan bölgelerinde bir süre oyalandıktan sonra¹⁴ nihayetinde 1255 yılından itibaren ileri hareket hız kazanmaya başladı. Moğol hükümdarı, 24 Temmuz 1256 tarihinde İsmailîler'e ait Alamut Kalesi'ni¹⁵ muhasara altı ve kale 18 Eylül 1256 yılında teslim olmak zorunda kaldı. Mukavemet eden birçok müdafî katledildiği gibi İsmailîler şeyhi Hürşah ise büyük Moğol hakanı Mönggâ Han'ın huzuruna çıkarıldıktan sonra boynu vuruldu.¹⁶ Geri kalanlar ise sayım

⁶ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nasrî*, (Neşr. W.Nassau Lees-Hüseyn Abdullah), Calcutta 1864, s.410-411.

⁷ Devletin tarihi seyri hakkında bkz: Spuler, *İran Moğolları*, (Çev.Cemal Köprülü), Ankara 1987, ilgili yerler; a.mlf, "İlhanlılar", *İA*, V/2, s.967-972; a.mlf., "İlkhâns", *EP*, s.1121-1123; Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1944, s. 62-70; Yuvalı, *age*, ilgili yerler.

⁸ Kûbîlây Kâân, Tuluy'un oğlu olup 1260-1294 yılları arasında Moğolların büyük hükümdarlığı yapmıştır. Bkz: Reşîdu'd-dîn *Câmi'üt -Tevârih*, (Neşr.E. Blochet), II, London 1911, s.350-580; M. Le Baron d'Ohsson, *Histoire Des Mongols*, II, Amsterdam 1852, s.338 vd.

⁹ Reşîdu'd-dîn/Bloch, II,274; Reşîdu'd-dîn *Câmi'üt -Tevârih*, (Arap. Çev. Muhammed Sadık Neşat-Fuad Abdulmitus-Seyyad), I, Kahire tz, s.234-235. Karşılaştırmak için bkz: Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s.52

¹⁰ İlhanlı Devleti'nin ilk hükümdarıdır. Babası Çingiz Han'ın en küçük oğlu Toluy Han, annesi Ong Han'ın yeğeni Sorgaktani Hatun'dur. Doğum tarihi tam olarak belli olmadığı gibi gençlik yıllarına ait bilgimiz çok azdır. 663/1265 yılında ölmüştür. Hayatı ve icraatları hakkında bkz: Bertold Spuler, *İran Moğolları* (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, s. 59-77; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980, s.331-349; Abdü's-Selam Abdü'l-Aziz Fehmî, *Tarih-i Devleti Moğoliye fi İran*, Kahire 1981, s. 108-150; Abbas İkbâl, *Tarih-i Moğul*, I, Tahran 1926, s. 164-199; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 45-114; aynı mlf, "Hülâgû", *DİA*, XVIII, s.474-475; Özdemir, *Moğol İstilas Cengiz ve Hülagü Dönemleri*, İstanbul 2011, s.183-311; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, 1979, s. 24-36; V.V. Barthold, "Hülagu", *İA*, V/I, s. 581-582

¹¹ Cûzcânî, s.423. Kalkaşandî, Hülâgû'nun İran toprağını Batu Han'dan aldığını kaydeder ki (*Subh el-'Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ*, IV, Kahire 1913-1920, s.309), muasır kaynakların hiç birinde İran'ın Batu'nun kontrolüne girdiğine dair bir kayıt bulamadık. Bu nedenle söz konusu bilgi yanlış olmalıdır. Ayrıca Hülâgû'nun görevlendirilmesi hakkında bkz: Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.Mürsel Öztürk), Ankara 1999, s.487; Mirh'ond, *Ravzatü's-Safa*, (Neşr. Abbas Perviz), V, Tahran 1375, s.228 vd; H'ondmir, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, (Muhammed Debirsiyaki), III, Tahran 1362, s.94.

¹² Hülâgû'nun emrinde Moğolların savaş kuvvetinin beşte biri bulunmaktaydı. Bkz: Spuler, *age*, s.59. Bunun yanında Moğol ordusunun sayısı ve erzak tedariki hakkında bkz: Kalkaşandî, IV, s. 425-426,486. İsmail Hakkı Uzunçarşılı XIII. asrın sonlarına doğru İlhanlıların asker mevcudiyetini 20 tümen (200.000) olduğunu söyler (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s.229).

¹³ Cüveynî, s.487-488; Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duvel Mulûk*, (Neşr. Mustafa Ziyade), I, Kahire 1956, s.418-419; Yuvalı, *age*,s.52

¹⁴ Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s. 260-261; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (Tah: Ömer Abdüsselam Tedmuri), XLVIII, Beyrut 1997, s.8.

¹⁵ Alamut veya Alamut Kalesi, İran'da Elburz dağları üzerinde olup, Kazvin'in kuzeydoğusunda müstahkem bir kaledir. Deylem sınırındaki Rûdhâne-i Alamut vadisi ile Tâlekân nehrinden 2, Kazvin'den ise 6-8 fersah mesafede 2000 m. yükseklikteki yüksek ve ele geçirilmesi zor bir kaya üzerinde kurulmuştur. Bkz: Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960, s.301-302; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhëtü'l-Kulûb*, Neşr: Le Strange, Leiden 1908, s. 61; Zeki Velidi Togan. "Alamut", *İA*, I, s.289; L Lockhart. "Alamut", *EP*, I, 352

¹⁶ Cüveynî, s.568-577; Cûzcânî, s.412-418; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.244-245,255; Baybars el-Mansûrî, *Zübdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre* (Tah. D. S. Richards), Beyrut 1998, s.8; İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâuh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî* (Tah. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî), Beyrut 1988, s.240; İbn Dokmak, s.224; Yunîni, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, I, Haydarabad 1955, s.11; Ebu'l-Farac, *Ebû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), II, Ankara 1999, s.561-562; Benâketî, *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarihü'l-Ekâbir ve'l-Ensab(Tarih-i*

yapılacak bahanesi ile toplanıp idam edildiler. Reşîdu'd-dîn, sadece küçük bir kısmın dağlara sığınarak kurtulabildiğini kaydeder.¹⁷

Hûlâgû, Bağdad ve Suriye seferlerine çıkmadan önce Anadolu'nun güneyinde yer alan siyasi teşekküller İlhanlıların hâkimiyetini tanımamışlardı. İlhanlıların tahakkümüne giren Anadolu Selçukluları ve sefer yapacağı bölgeler arasında bir kısmı Eyyûbî meliklerinin kurduğu şehir devletleri ile Mardin ve çevre bölgeleri elinde tutan Mardin Artukluları yer almaktaydı. Moğollar, 1243 yılında Selçukluları mağlup ettikten bir süre sonra bu siyasi teşekkülleri tehdit olarak görmemişlerdi. Fakat Hûlâgû, Bağdad Halifesi ve Suriye üzerine yapacağı büyük çapta bir sefer sırasında bu bölgelerden herhangi bir tehlikenin gelmemesi gerektiğinden bölgenin zaptına girişecektir.

Hûlâgû'nun bölgeye gelmesinden önce Moğollar 1251 yılında bölgenin muhtelif yerlerinde müthiş bir yağma hareketinde bulunmuşlardı. Amid ve Meyyâfârikîn bu sebeple büyük bir sarsıntı geçirmiş ve havallide birçok yağma ve kıtalden sonra Suruc, Harran ve Ruhâ'yı da içerisine alacak bir sefer düzenlemişlerdi. Kaynaklar Moğolların bu sırada Bağdad'a hareket eden bir ticaret kervanına el koyduklarını yazar. Kervanda bulunan birçok kişi ya öldürüldü ya da esir alındı¹⁸. 1256 yılında Hûlâgû'nun İlhanlı hanı olarak bölgeye girmesinden sonra Anadolu'nun müstahkem birçok mevkiisi Moğollar tarafından işgal edildi. Ayrıca kalabalık bir Türkmen kitlesi ile birlikte Ağaçeriler de¹⁹ Malatya, Harput şehirleri ile Fırat ve Musul havalisini işgal ettiler²⁰. Bu seferden sonra Moğollar, Sünnî İslam dünyasının merkezi hüviyetindeki Bağdad istikametinde harekete geçtiler (18 Ocak.1258). Nihayetinde Hûlâgû uzun bir muhasaradan sonra 15 Şubat'ta şehri ele geçirdi. Halife el-Müsta'sım-Billâh ise bizzat Hûlâgû'nun emriyle katledildi²¹.

Benâketî), (Neşr: Ca'fer Şî'ar), Tahran 1348/1969, s.415-416; Stèphannos Orbèlian, *Histoire de la Siounia*, (Neşr. M.Brosset), Saint-Petersburg 1864, s.229; Mhithar, *Vakayiname*, (Neşr. M.Brosset), Sen-Petersbourg 1869, s.108; Jean d'Outremeus, *Chronique*, (Neşr. Ad. Borgnet), V, Bruxelles 1867, s.319-320; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVIII, s. 25; a.mlf, *Düvelü'l-İslam*, (Neşr. Hasan İsmail Merket-Mahmud el-Ernaut), II, Beyrut 1999, s. 159; Yafî'î, *Miratü'l-Cinan ve İbretü'l Yakzan Ma'rife ma Yu'teber min Havadis ez-Zaman*, (Neşr. Halil el-Mansur), IV, Beyrut 1997, s.135; Kalkaşandî, IV, s.309-310; İbn Tagrîbirdî, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve el-Kahire*, (Tah.İ.Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade), VII, Kahire 1963, s.37; İbn Sibât, *Sıdk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, (Tah. Abdüselam Tedmurî), I, Trablus 1993, s.367

¹⁷Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.245.

¹⁸Sıbt İbnü'l-Cevzî, Moğolların kervanda Mısır mamulü 600 deve şeker ile 600.000 dinar paraya el koyduğu yazar (Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-a'yân*, (Haz. James Richard Jewett), VIII, Chicago 1907, s.523)

¹⁹XIII-XV. yüzyıllarda Maraş-Elbistan ve Malatya yörelerinde yaşayan Türkmen topluluğudur. Bu Türkmen grubu hakkında umumi bir mülahaza için bkz: Faruk Sümer, "Ağaçeriler", *Belleten*, XXVI /103 (1963), s.521-528; a.mlf., *Oğuzlar*, İstanbul 1999, s.178-179

²⁰Ebu'l-Farac, *Chronicon Ecclesiasticum*, (Neşr. J. B. Abbeloos-T.J. Lamy), II, Paris 1874, s.731-732; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004, s.201.

²¹Cüveynî (Nasîreddin b. Muhammed et-Tusi'nin zeyli), s.581-589; Cûzcânî, s.430-433; İbnü'l-Fuvâtî, *Havadisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafi'atü'l-Meti's-Sabi'a*, Beyrut 1407, s.157-159; İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyyin*, (Neşr. Claude Cahen), BEO'dan tıpkıbasım, Port Said tz, s.39; İbn Vasıl, *Müferricu'ul-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, (Tah. Abdüselam Tedmurî), VI, Beyrut, s.212-216; Ebu Şame, *Zeyl er-Ravzateyn*, (Neşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyni), Beyrut 1974, s.197-199; Baybars el-Mansûrî, s.35-40; İbnü'l-Cezerî, s.244-245; Yunîni, I, s.85-89; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.267-299; Vassâf, *Tecziyetü'l-Emsar ve Tezciyetü'l-A'sar*, (tabasım), İsfahan 1897, s.94-105; Hayton, *Vakayiname*, RHC-*Documants Armenia*, I, Paris 1869, s.169-170; Vardan, "Türk Fütühât Tarihi", (Çev.Hrand D.Andreasyan), TSD, S.1, s.232; Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1954 s.28-29; Kiragos, *Vakayiname*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler, s.82-84; Jean Dardel, *Vakayiname*, RHC-*Documants Armenia*, I, Paris 1869, s.12; Orbèlian, s.227; Mhithar, s.107; Ebu'l-Farac, II, s.568-570; Yafî'î, IV, s.105-106; İbnü'l-Devadarî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürri'l-Fâhir fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsir*, (Neşr. Hans Robert Roemer), VIII, Kahire 1960, s.34-37; İbn Dokmak, s.238-240; Ebu'l-Fidâ, *Tarih Ebu'l Fidâ, Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, (Tah. Muhammed Azb vd), III, Bağdad 1968, s.193-194; İbnü'l-Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, II, Beyrut 1996, s.189-192; İbnü'l-Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), XIII, İstanbul 1995, s.361-367; Kalkaşandî, IV, s.309; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, (Neşr. M. Mustafa Ziyâde), XXVII, Kahire 1990, s.380-383; Benâketî, s.417-418; İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun*, V, Beyrut 2006, s.434; Makrizî, I, s.409-410; el-Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân*, (Neşr. Muhammed M. Emin), I, Kahire 1987-1992, s. 167-172; Tagrîbirdî, VII, s.48-60; İbnü'l-İyâs, *Bedâiyü'z- Zuhûr fi Vekâyi' i'd-Duhûr*, (Tah. Muhammed Mustafa), I, Kahire 1982, s.297; Suyutî, *Tarih-i Hüla'fâ*, Beyrut 2003, s.369-373

Hûlâgû'nun Bağdad şehrini kuşattığı sırada ise 1250 yılından itibaren Mısır'da iktidar kuran Memlûklerde farklı gelişmeler yaşanmaktaydı. Nitekim Hûlâgû'nun bölgeye girdiği sırada Memlûk tahtında oturan Melikü'l-Mansur hükümdarlık vasfından mahrum bir şahsiyete sahipti. Emirlerinden Kutuz bu sebeple onu ortadan kaldırıp yerine sultanlığını ilan etti. Kutuz, sultan olur olmaz derhal Bedreddin el-Sincârî ve Kemaleddin İbnü'l-Adîm ile birlikte o sırada Harran ile birlikte Suriye topraklarını elinde tutan Eyyûbî sultanı el-Meliku'n-Nâsır'a mektup gönderip Moğollara karşı kendisine yardım edebileceğini söyledi. Bunun yanında şayet Mısır'a gelirse saltanat naibi olarak yanında kalacağını ve kendisini sultan ilan edeceği taahhüdünde bulundu. el-Meliku'n-Nâsır ise İlhanlılar gibi çetin bir düşmanın önünde duracak basireti gösteremediği gibi İlhanlıların bölgeye vasıl olmalarıyla tüm hazırlıkları bir kenara bırakıp onlara karşı da koyacak herhangi bir girişimde bulunmadı. İlhanlı ordusu ise başında bizzat Hûlâgû olduğu halde Fırat nehrini geçerek Dicle nehri üzerinden Amid önlerine geldi (Zilhicce 657/Aralık 1259). Hûlâgû, Amid'e vasıl olduğunda o sıralar Anadolu Selçuklu tahtını müşterek idare eden Rükneddin Kılıç Arslan ile ağabeyi İzzeddin Keykavus'u ordusuna katılmaları hususunda haber gönderdi. Fakat İlhanlı hükümdarı Amid'i kuşatmışsa da burada oyalanmanın faydasız olacağını düşünecek ki şehir önünde bir miktar askeri birlik bırakıp el-Meliku'n-Nâsır'a ait Ruha ve Harran üzerine yürüdü.²²

Hûlâgû, 20 Zilhicce 657/8 Aralık 1259 tarihinde Harran önlerine gelerek şehri abluka altına aldı. Müdafiler müthiş bir mukavemet gösterdiyse de şehir cebren ele geçirilmekten kurtulamadı. Arkasından iç kalede yer alan bölgeler Moğol askerleri tarafından yağmalandı ve burada umumi bir katliam yapıldı. Daha sonra Moğol ordusu Bire üzerine yürüdü; burası da yine aynı şekilde kanlı bir şekilde ele geçirildi. Hûlâgû, o sıralar Bire'de mahpus bulunan el-Meliku'n-Nâsır'ın kardeşi el-Meliku's-Said'i serbest bırakarak daha önce elinde tuttuğu halde ağabeyi el-Meliku'n-Nâsır'ın elinden aldığı Subeybe ve Banyâs'ı kendisine tekrar geri verdi. Muharrem/Aralık aylarının sonlarına doğru Hûlâgû, Fırat nehrini geçip Halep istikametinde yoluna devam etti. Şehir yakınlarına geldiğinde bir ulak gönderip kalenin teslimi karşılığında şehre herhangi bir kötülükte bulunmayacaklarını, herkesin can, mal ve namuslarına bir şey yapılmayacağı hususunda bir elçiyle haber gönderdi. Bunun yanında tek niyetinin şehre bir naibi atayıp yoluna devam etmek olduğu ve el-Meliku'n-Nâsır ile savaşmaya geldiğini, Halep halkı ile bir alıp veremediğinin olmadığını söyledi.²³

Hûlâgû, Suriye ve Mısır üzerine daha kapsamlı bir sefere hazırlandığı sırada ise Büyük Moğol İmparatorluğunun merkezinde önemli bir gelişme yaşandı. Nitekim büyük Moğol hükümdarı Möngge Han ölmüş ve yeni hanın belirlenmesi için tüm Moğol hükümdarlarının toplanması gerektiği bir kurultay düzenlenmişti. Bu sebeple Hûlâgû Mısır seferini bizzat yönetmek yerine ordunun idaresini komutanlarından Kitboğa Noyan'a devretti ve derhal Büyük Moğol İmparatorluğunun başkenti Karakurum'a hareket etti. Kitboğa Noyan ise 1259 yılında Mısır seferine çıkmadan önce Mardin'i sert kuşatma altına aldı ve Mardin hâkiminin ölmesi ile oğlu Kara Aslan ile analaşarak şehri birlikte sulh yolu ile teslim aldı. Bundan sonra Kitboğa Noyan, ordusunun başında Dimaşk'a geri döndü. Şehir halkı olası bir yağma ihtimalinden dolayı düşman askerlerini şehrin içine almadılar. Bunun üzerine İlhanlı ordusu yoluna devam edip Harran ve oradan da Filistin'e doğru hareket etti. Nablus önlerine geldikten kısa bir süre sonra şehri muhasara altına aldılar. Meliku'n-Nâsır buraya Mücireddin b.Ebi Zekerî'yi atamıştı. Kendisi düşmana karşı koymaya çalışıp düşman askerlerine de bir hayli zayıat vermesine rağmen bunlara fazla direnemedi ve İlhanlı askerleri ile savaşırken bir çarpışma sırasında öldürüldü. Müdafaa ettiği şehir ise kısa bir süre sonra düşman birliklerinin eline geçti.²⁴

İlhanlılar, Harran'ı ele geçirdikten sonra Halep üzerine yürüdüler. el-Meliku'n-Nâsır ise İlhanlılar karşısında herhangi bir mukavemet gösteremedi. Derhal Halep'te bulunan eşlerini, oğlunu, hizmetkârlarını ve

²² Cûzcânî, s.445; İbni Bîbî, *el-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, (Çev. Mürsel Öztürk), II, Ankara 1996, s.153-155; Ebu'l-Farac, II, s. 573; İbn Dokmak, s.255; İbn Haldûn, V,s.435.

²³ İbn Vasil, VI s.265-266; İbnü'l-Amîd, s.53-54; İbn Şeddat, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.561; Ebu'l-Fedâil, I, s. 71; Yunînî, I, s.375-377; Vassâf, s.111-112; Ebu'l-Farac, II, s.574; a.mlf, *Muhtasar*, s.279; Ebu'l-Fida, III, s.199; Nuveyrî, XXVII, s.384; Reşidü'd-dîn/Neşet, I, s.305-308; İbnü'l-Kesir, XIII, s.386; İbn Haldûn, V,s.435; Makrizî, I, s.420; İbnü'l-Tagribirdî, VII, s.74; İbn Sibât, I, 371

²⁴ İbn Şeddat, *el-Alâku'l-Hatıra*, III/I, s.61; İbnü'l-Amîd, s.53; Ebu'l-Şame, s.205; Ebu'l-Farac, II, s.575; İbn Dokmak, s.260; Nuveyrî, XXVII, s.390; İbn Haldûn, V,s.435.

hazinesini Mısır'a gitmeleri için yola çıkardı. Kısa bir süre sonra buranın ileri gelenleri de aynı şeyi yaptı. Haleb önüne gelen İlhanlı ordusu şehri savaş zoru ile ele geçirdi ve el-Meliku'n-Nâsır'ın yardım amaçlı gönderdiği ordu da imha edildi. Dımaşk'ta Haleb'in düştüğünü duyan el-Meliku'l-Nâsır burayı bırakıp Gazze'ye kaçtı. Kısa bir süre sonra Dımaşk da Moğolların eline geçti.²⁵

Kitboğa Noyan komutasındaki İlhanlı askerlerinin bu seri başarılarından sonra ordu yönünü Mısır'a çevirdi. Hûlâgû, Karakurum'a gitmeden önce Mısır'a içeriği tehditlerle dolu bir mektubu Mısır'a yollamış ve koşulsuz teslim olmalarını istemişti. Memlûk hükümdarı Kutuz'un cevabı ise daha sert oldu ve İlhanlı elçilerin tümü kılıçtan geçirdi. Böylece İlhanlılar ile Memlûklar arasında baki kalacak bir mücadelenin de başlangıcı verilmiş olundu. Neticede İlhanlılar 1260 yılının başlarında sayısı tahmini 10.000'i bulan bir ordu ile Mısır üzerine harekete geçti. Memlûklar da gereken hazırlığı yaptıktan sonra başında bizzat Sultan Kutuz ile birlikte Baybars ve Kalavun gibi son derece başarılı komutanlarının olduğu orduyu Mısır'dan hareket ettirdi. Nihayetinde iki ordu Ayn-ı Calut denen mevkiye karşı karşıya geldi. Kaynaklara göre savaş İlhanlı ordusunun şiddetli bir taarruzu ile başladı. İlhanlılar, süratli bir şekilde Memlûkların mevzilendiği alana doğru harekete geçtiler. Şiddetli hücum ile birlikte Memlûk ordusunun sol kanadı dağıldı. Bunun üzerine başarılı bir manevra ile Sultan Kutuz, Baybars ve Emir Aktay düşman ordusunun merkez birliğine hücumu savaşın sonucunu belirledi: İlhanlı ordusu büyük hezimete uğradı. Kaynakların ittifak ettikleri gibi kahramanca savaşan Kitboğa savaş alanında öldürüldü. Baydara komutasında küçük bir İlhanlı birliği ise çareyi etraftaki dağlara kaçmakta buldu. Baybars derhal bunların peşine düşerek bu birliğe de bir hayli zayıyat verdirdi. Bunun yanında bizzat Kitboğa'nın oğlu ve eşinin olduğu birçok kişi de esir olarak ele geçirildi(25 Ramazan 658/3 Eylül 1260).²⁶

Ayn-ı Calut savaşından sonra İlhanlılar Fırat'ın doğusuna atıldılar. Fakat Urfa ve Harran İlhanlıların kontrolünde kaldı. Hûlâgû, Suriye'de bıraktığı ordunun Ayn-ı Calut'ta yok edildiği öğrenmesine rağmen kuzeyde Altınorda tehlikesi ortaya çıkması sonucu yenilgisin telafi etme fırsatı bulamadı. Her ne kadar Suriye üzerine küçük bir birlik göndermişse bu ordunun akıbeti de aynı olmuştur. Ayrıca Ayn-ı Calut savaşından sonra Memlûk sultanı Kutuz bizzat Baybars tarafından katlederek Memlûk tahtına geçti. İslam tarihinin en önemli hükümdarlarından biri sayılan Baybars'ın tahta geçişi Moğol saldırıların en büyük mağdurlarından olan İslam âlemi adına büyük bir talih olarak kabul edilmektedir. Nitekim sultan İlhanlılar gibi çetin bir düşman karşısında son derece başarılı bir mücadele vermiştir.

2. Ayn-ı Calut Savaşından Sonra Harran ve Çevresinde İlhanlı-Memlûk Mücadelesi

Tahta geçer geçmez İlhanlılar ile mücadeleyi kendisine şiar edinen Sultan Baybars, onlarla olan mücadelesinde Bire'yi harekât üssü seçerek olası İlhanlı saldırıları karşısında şehri tahkim etti. Bunun yanında Hûlâgû, Bire şehrinin Memlûkların harekât üssü olduğunu anlaması fazla sürmemiş ve bu sebeple Memlûk saldırılarının önüne geçmek için bundan sonra şehri zapt etmeye çalışmıştır. Fakat Hûlâgû, Altınorda ile olan mücadelesi yüzünden Memlûklar üzerine ilk seferini Ayn-ı Calut savaşından ancak dört yıl sonra yapabilmiştir. Nitekim Hûlâgû 663/1264 yılında yanlarında 17 mancının olduğu ve Haçlı askerleriyle takviye edilmiş bir orduyu Bire üzerine gönderdi. Şehri sert bir kuşatmaya alan İlhanlılar, şehri adeta mancınık bombardımanına tabi tuttular. Seferin kış aylarında olmasından dolayı Baybars'ın yardıma gelemeyeceğini

²⁵ Yunîni, I, s.351–352; Baybars el-Mansûrî, s.50; Ebu Şame, s.204; İbnü'l-Cezerî, s.257; İbn Sibât, I, s.388–389; Hayton, s.172; Orbèlian, s.227; İbnü'l-Kesir, XIII, s.387–388; Makrizî, I, s.426; el-Aynî, I, s.240; Benâketî, s.422; Mirh'ond, V,s.259; H'ondmir, III, s. 99.

²⁶ İbn Vasıl, VI s.290,292–293; İbnü'l-Amîd, s. 53–54; İbn Abdüzzahir, *er-Ravzü'z-zâhir fi Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, (Neşr. Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1976, s.63–66; Yunîni, I, s.365–367; Ebu Şame, s.207–209; İbnü'l-Fuvâtî, s.166; Baybars el-Mansûrî s.50–52; Ebu'l-Fedâil, I, s. 75; Reşîdu'd-dîn/Neş'et, I, s.313–316; Vassâf, s.116–118; Ebu'l-Fida, III, s.205; İbn Dokmak, s.263–266; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 388–392; Yafî'î, IV, s.113; Nuveyrî, XXIX, s.474; İbn Sibât, I, s.391;Kalkaşandî, VIII, s.430; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.49–61; Hayton, s.175; Vardan, s.234; Orbèlian, s.227; Aknerli Grigor, s.36; Kiragos, s.89; Mhithar, s.108; Jean d'Outremeus, V, s.339; Makrizî, I, s.430–431; el-Aynî, I, s.243–244; İbnü'l-Tagrîbirdî, VII, s.77–81

hesap eden İlhanlıların tahmini tutmadı ve İbn Abdüzzahir'in iddiasına göre kuşatmaya yetiştirecek derken ordusunu suretle harekete geçiren Sultan Baybars bu telaş içindeyken iki defa atından düşmesine ve yolların bataklıkla dönmeye rağmen tam vaktinde Bire şehrine yetişti. Sultan Baybars'ın güçlü bir ordu ile Bire önlerinde belirmesi İlhanlıların hesaplarını değiştirdi ve süratle ağırlıklarını da yanlarına alarak geri çekildiler²⁷.

Nihayetinde Hülâgû Memlûklarla olan savaşından bir netice almadan 1265 yılında öldü ve yerine en büyük oğlu Abaka Han geçti. Böylece İlhanlı-Memlûk savaşlarının en yoğun geçtiği dönem başlamış oldu. Hülâgû devrinde başlayan ve oğlu Abaka Han devrinde ise iyice kızışan İlhanlı-Memlûk savaşlarında Bire şehri önemine binaen ayrı bir yerde durmaktadır. Nitekim Bire şehri İlhanlıların Anadolu üzerinden Suriye'ye geçişte kilit bir konumda olması bu şehrin stratejik konumunu yükseltirken, şehrin hinterlandında yer alan Harran da iki amansız düşmanın birbirlerini boğazladıkları savaşlara ev sahipliğini yapmaya başladı. İlhanlıların hedefi haline gelen Bire şehri bu tarihten itibaren İlhanlı-Memlûk savaşlarının adeta merkezi haline dönüşecek ve İlhanlılar da özellikle Bire seddini aşma uğruna Harran'ın içinde yer aldığı bölgenin altını üstüne getireceklerdir. Nitekim Savaşlar neticesinde özellikle Harran ve çevresinde ticaret ve tarım yok olmanın eşine gelecek ve aşağıda da görüleceği üzere dramatik bir yıkım yaşayacak ve şehir adeta sönpüp gidecektir.

Abaka Han, babasının ölümü üzerine 1265 yılında tahta geçtiği sıralarda İlhanlı devleti en geniş sınırlara ulaşmasına rağmen, Rus ve Kafkas topraklarının önemli bir kısmında hâkimiyet kuran Altınorda devleti'nin Azerbaycan üzerinde hak iddia etmesi sebebiyle iki önemli Moğol devletini savaşa sürükledi. Ardından Moğolların başka bir şubesi olan Çağataylıların da Horasan bölgesinde İlhanlı toprakları üzerinde hak iddia etmeleri neticesinde de İlhanlılar aynı anda hem doğuda hem de kuzeyde amcazadeleri sayılan iki Moğol devleti ile de savaşa giriştiler. İlhanlıların iki devlet karşısında başarılı olmalarına rağmen Abaka Han'ın ordusunun önemli bir kısmını bu cephelerde savaşa sürmeleri sebebiyle uzun bir süre Suriye ve Mısır meselesi ile ilgilenemedi. Bunu fırsat bilen Memlûk sultanı Baybars İlhanlı devletinin hudutlarını sık sık tehdit ederek özellikle Harran ve Bire üzerinden İlhanlı topraklarına başarılı akınlar düzenledi. Bu sebeple İlhanlıların kontrolünde olan Harran bu sebeple sürekli el değiştirdi.

Altınorda ile savaşların en kızıştığı bir dönemde Abaka Han, söz konusu bu nazik dönemde Memlûklerin de ittifaka dâhil olup İlhanlılara güneyden saldırmamaları için derhal Sultan Baybars'a elçiler gönderdi (664/1266). İlhanlı elçileri ellerinde iyi niyet mektupları olmalarına rağmen sultanın huzuruna çıkınca bunlara fazla hürmet gösterilmediği gibi Memlûk sultanı da elçileri derhal huzurundan kovdu. Abaka Han gönderdiği bu elçilerden iki yıl sonra sulh görüşmeleri sebebiyle başka bir elçilik heyetini daha yola çıkardı (12 Cemaziyelahir 666/28 Şubat 1268). İlhanlı hükümdarı bu defa ilkine göre daha sert ifadelerin yer aldığı mektupları Memlûk hükümdarın gönderdi. Fakat Sultan Baybars mektupları açtığında Abaka Han kendisinin Sivas'ta satılmış bir köle olduğunu ve derhal Cengiz yasasını kabul etmesi gerektiği yazıldığını görünce cevabı da aynı nitelikte sert oldu ve Cengiz han yasalarından daha üstün Allah'ın yasalarının olduğunu ve Moğolların ebediyen İslam topraklarından sürülmeyene kadar mücadelesinin devam edeceğini söyleyerek İlhanlı hükümdarına meydan okudu²⁸.

Abaka Han, Memlûklar ile yaşanan sulh görüşmesinin netice vermemesi üzerine Memlûkler karşı bir sefer düzenlemek için 668/1270 yılında komutanları ile bir kurultay topladı. Yapılan kurultaydan sonra hazır bulunanların ittifak ettikleri üzere Abaka Han kardeşi Acay Noyan ile komutanlarından Samagar Noyan'ın komutasında sayıları 10.000 bulan bir orduyu Memlûklere karşı harekete geçirdi. İlhanlı ordusu 670/1270 yılında Elbistan üzerinden süratle ilerledi. Samagar Noyan küçük bir birliği ise Haçlıların teklifi ile Halep'i yağma yapmak üzerine gönderdi. Asıl ordu ise arkadan Antakya, Harim ve çevre bölgelere baskınlar düzenledi. İlhanlı birliğinin bölgedeki faaliyetlerinden haberdar olan Sultan Baybars derhal topladığı askerlerle Halep üzerine harekete geçti. Elindeki askerlerin bazılarını da iki kısma ayırarak Şemseddin Farikanî komutasından bir orduyu Maraş üzerine sefere memur ederken bir diğer kısmı da Taybars el-Veziri ve

²⁷ İbn Abdüzzahir, s.221–229; Yunîni, II, s.318; Baybars el-Mansûri s.95; Ebu'l-Fedâil, I, s. 473–774; İbnü'l-Devadârî, VIII, s.107; Makrizî, I, s.523–525

²⁸ İbn Abdüzzahir, s.339–342; Yunîni, II, s.406–407; Baybars el-Mansûri s.117–118; İbnü'l-Devadârî, VIII, s.139–140; Makrizî, I, s.573–574.

İsa b. Mühenna komutasında Harran ve Ruha üzerine gönderdi. Şemseddin Farikanî Elbistan'a kadar gitmesine rağmen herhangi bir İlhanlı birliği ile karşılaşmadan dönmesine rağmen, Taybars el-Veziri ve İsa b. Mühenna komutasındaki ordu ise Harran çevresinde kalabalık bir İlhanlı ordusu ile karşı karşıya geldi. Yapılan meydan savaşında İlhanlılar mağlup oldular. Çok az kısmı kurtuldu ve geri kalanlar Memlûklara esir düştü. Memlûk askerleri ise İlhanlı kontrolündeki Harran'ın ileri gelenleri tarafından şehre davet edildilerse de bunu nazikçe geri çevirdiler²⁹.

İlhanlılar, Harran'ın sürekli el değiştirmesi ve stratejik konumu sebebiyle burayı daimi olara ellerinde tutamayacaklarına iyice kanaat getirince şehri yıkmanın daha uygun olacağını hesap edeceler ki 1272 yılının Ramazan ayında kalabalık bir orduyu Harran üzerine sevk kettiler. İbn Şeddad, İlhanlıların Ramazan ayının yirmi beşinde Harran'a gelerek buranın müstahkem surlarını ve birçok çarşı ve evleri yıktıklarını, şehrin camisine de zarar verip yanlarına bir hayli insanı esir alarak çekildiklerini söyler³⁰.

Memlûklar ile İlhanlılar arasında son sulh müzakereleri ise 670/1272 yılında gerçekleşti. Nitekim Abaka Han o dönemde Anadolu valisi görevini yürüten Samagar Noyan'a haber göndererek Memlûklara yeni bir elçilik heyetini yola çıkarmasını emretti. Anadolu valisi aldığı emir gereğince derhal Sultan Baybars ile iletişime geçti ve sulh teklifini yineledi. Samagar Noyan Abaka Han ile Memlûk sultanı arasında sulhun bir an önce gerçekleşmesi gerektiğini, bu sebeple Memlûk sultanın da Abaka Han sulhun gerçekleşmesi için bilmukabele bir elçilik heyeti göndermesini ve kendisinin de sulhun akdedilmesi için elinden geleni yapacağını beyan etti. Sultan Baybars, İlhanlı elçi heyetini Dımaşk'ta gayet sıcak karşılayarak Samagar'ın rica ettiği şeyi yaptı ve bir Memlûk elçilik heyetini yola çıkardı. Söz konusu bu Memlûk elçilik heyeti önce Konya şehrine uğrayarak Samagar Noyan ile görüştüktan sonra Abaka Han'ın huzuruna varmak üzere yollarına devam ettiler. Ayrıca Samagar Noyan bu elçilik heyeti ile birlikte bürokrasiden bir hayli anlayan Muinreddin Pervaneyi de beraberlerinde gönderdi. Nihayetinde Memlûk elçilik heyeti, Abaka Han'ın huzuruna çıktıklarında söz konusu bu görüşmenin Samagar Noyan'ın ısrarı ve isteği ile gerçekleştiğini, Moğolların İslam beldelerinden el çekmeyince kadar sulhun gerçekleşmeyeceğini iletince İlhanlı hükümdarı bundan son derece hiddetlendi ve söz konusu bu elçileri derhal huzurundan kovdu. Böylece son görüşme de hiçbir netice getirilmeden son buldu.³¹

3. Harran Şehri'nin İlhanlı-Memlûk Savaşlarında Tahribi ve Eski Önemini Yitirmesi

Abaka Han bu son sulh teşebbüsü son bulup Memlûklarla savaşmanın kaçınılmaz olduğunu görünce Samagar Noyan'a derhal Bire üzerine yürümesini emretti. 1272 yılında gerçekleşecek bu İlhanlı akını Harran şehrinin mukadderatında derin izler bırakacak ve Harran şehri için adeta sonun başlangıcı olacaktır. İlhanlılar, tarihe İkinci Bire seferi olarak geçecek bu askeri harekât ile birlikte, Memlûklar ile sulh yapma siyasetini terk ederek aktif askeri mücadeleyi kapsayan bir Memlûk politikası izlemeye başlamışlardır. Nitekim Samagar Noyan , derhal Abaka Han'ın emrini yerine getirerek Bire üzerine sefere çıktı (5 Cemaziyülevvel 671/28 Kasım 1272). Tahmini sayıları 3.000 olan öncü bir İlhanlı ordusu Rahbe şehrinde karargâh kurdu. Asıl İlhanlı ordusu ise kuzeyden saldırıya geçti. Yanlarında Anadolu Selçuklu askerlerinde olduğu ve tam teçhizatlı İlhanlı birlikleri Ruha ile Harran şehrini Memlûklardan geri aldılar. Ardından süratli bir ilerleyişle Bire şehrini muhasaraya giriştiler³².

İlhanlıların Bire şehrine saldırdığını duyan Sultan Baybars ise derhal ordusunu toplayarak şehrin imdadına yetişmeye çalıştı. Fırat nehri kenarına geldiğinde ordusunu nehrin karşısına geçirmek için etrafta bulunan tüm balıkçı tekneleri satın alınarak bunlardan bir köprü yapılmasını ve ordusunu bu şekilde karşı-

²⁹ İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira*, III/I, s.62–63; İbn Abdüzzahir, s.395–396; Yunîni, II, s.467–468; Baybars el-Mansûrî s.133; Ebu'l-Fedâil, I, s. 545–549; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.164–166; Makrizî, I, s.600; el-Aynî, II, s.90-91

³⁰ İbn Şeddad, *Tarih'ul-Melik'z-Zahir*, (Neşr. Ahmed Hatit), II, Beyrut 1983, s.33

³¹ İbn Şeddad, *Tarih'ul-Melik'z-Zahir*, II, s.34–35; İbn Abdüzzahir, s.399–404; Yunîni, II, s.471–472; Baybars el-Mansûrî s.134–136; Ebu'l-Fedâil, I, s. 549–550; Makrizî, I, s.602

³² İbn Şeddad, *Tarih'ul-Melik'z-Zahir*, II, s.34

ya geçirmeyi düşünmüşse de bunun vakit alacağını hesap edecek ki bu fikrinden vazgeçti ve askerlerine suya atlamalarını ve nehrin karşısına yüzerek geçmelerini emretti. Askerleri derhal sultanlarının dediklerini yaptılar ve öncelikle Rahbe'de konuşlanan İlhanlıların öncü birliğini imha ederek işe başladılar. Memlûk ordusu süratle Bire üzerine yürüdükleri sırada İlhanlılar Rahbe'deki birliğin ortadan kaldırıldığını öğrenir öğrenmez ağırlıklarını bile kuşatma yerinde bırakarak geri çekildiler. Kısa bir süre sonra Sultan Baybars Bire şehrine ulaştı ve buradaki askerleri İlhanlılara karşı gösterdikleri kahramanca müdafaa karşısında onlara ihsanlarda bulundu (22 cemaziyülevvel 671/14 Aralık 1272). İlhanlı ordusunun geri kalan kısmı ise Harran'a geldiler. Şehir daha önce tahrip edildiği için çok az şey ayakta kalmıştı. Askerler şehrin çarşısı altüst edip geri de kalan bu çok az malzemeyi de yanlarına alıp geri çekildiler³³. Bunun yanında İlhanlılar 1275 yılında Bire üzerine üçüncü bir sefer daha düzenlemişlerse de Harran'ın tahribi ve terk edilişi sebebiyle şehre artık ilişmediler³⁴.

Netice itibariyle Hûlâgû ile başlayan ve Abaka Han devrinde iyice büyüyen İlhanlı-Memlûk savaşları sırasında Harran şehri büyük bir yıkım yaşadı. Şehrin tahribinin yanında ticaret ve ziraata büyük bir darbe vuruldu. Özellikle Abaka Han devrinde yaşanan İlhanlı-Memlûk savaşları sırasında bölge adeta savaş sahası haline geldi. Bu sebeple bölgedeki şehirlerin çoğunda olduğu gibi Harran şehri de sürekli el değiştirdi. Şehir bu süreçte tam bir yıkım yaşadı ve defalarca tahrip edildi. Bu sebeple halkın önemli bir kısmı göç etmek zorunda kaldı ve şehirdeki nüfusun çoğunluğu Halep ve Dımaşk gibi daha güvenilir yerlere aktı. Nitekim Moğol istilası sırasında şehri bizzat gören İbn Şeddad bizzat şehrin Moğol istilası öncesi ve sonraki durumunu karşılaştırarak şehre verilen zararı dikkate şayan bir şekilde ortaya koyar. Müellif 640/1242 yılında henüz bölgede ciddi bir Moğol tahribatı olmadığı bir dönemde şehrin vergilerini teftiş ettiğini ve bu tarihte 2.000.000 dirhem vergi alındığını belirtir. İbn Şeddad Moğol istilası sonucu ise bu verginin mevcudunu taksim ederek sulamadan 170.000 dirhem, civardan 150.000, şehrin "Büyük Kapı" denen kısmından 130.000 dirhem, Daru'l-Vekale'den 125.000 dirhem, türlü vergilerden 100.000 dirhem, pamuktan 30.000 dirhem, boyadan 30.000 dirhem, çeşitli nitelikteki arsalardan 40.000 dirhem, Gayrı Müslimlerden cizye adı altından 15.000 dirhem, vakıflardan arta kalanlardan 100.000 dirhem, savaş vergisinden 50.000, hamamlardan 10.000 dirhem, büyük baş hayvanlardan 8.000 dirhem, hapishanelerden 5.000 dirhem, cinayetlerden 40.000 dirhem, himayeden 160.000 dirhem, tarlaların düzenlenmesi işinden ise 100.000 dirhem alındığını belirtir. Bu vergi rakamlarını topladığımızda ise rakamın 1.093.000 olduğu anlaşılıyor ki bunun Moğol istilası öncesi vergi rakamı ile mukayese ettiğimizde öncesine oranla yaklaşık yarısına tekabül ettiğini görürüz. İbn Şeddad, Harran şehri ile bilgi verdiği satırlarının devamında şehir amilliğinin kendi devrinde 500 mür olan toplam 800 köyü olduğunu ve bunlardan yaklaşık 1000 süvari beslendiğini kaydeder³⁵.

Kaynakça

- Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1954
Aynî, *İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân*, (Neşr. Muhammed M. Emin), I, Kahire 1987
BARTHOLD, V.V., "Hülagu", *İA*, V/I, s. 581-582
Baybars el-Mansûrî, *Zübdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*, (Tah. D. S. Richards), Beyrut 1998
Benâketî, *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarîhü'l-Ekâbir ve'l-Ensab*(Tarih-i Benâketî), (Neşr. Ca'fer Şî'ar), Tahran 1348/1969
Cûzcânî, *Tabakat-ı Nasırî*, (Neşr. W.Nassau Lees-Hüseyin Abdullah), Calcutta 1864
Dımaşkî, *Cosmographie*, (Neşr. M.A. F.Mehren), Saint-Petersbourg 1866
Ebu Şame, *Zeyl er-Ravzateyn*, (Neşr. Abdülaziz el-Attar el-Hüseyni), Beyrut 1974
Ebu'l-Farac, *Chronicon Ecclesiasticum*, (Neşr. J. B. Abbeloos-T.J. Lamy), II, Paris 1874
-----, *Ebü'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), II, Ankara 1999

³³ İbn Şeddad, *Tarih'ul-Melik'z-Zahir*, II, s.55-57; İbn Abdüzzahir, s.405-408; Yunînî, III, s.2-3; Baybars el-Mansûrî s.137; Ebu'l-Fedâil, II, s. 375-380; İbnü'l-Devadarî, VIII, s.9-171; Makrizî, I, s.606-607; el-Aynî, II, s.102

³⁴ İbn Şeddad, *Tarih'ul-Melik'z-Zahir*, II, s.222-227

³⁵ İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira*, III/I, s.65-67

- Ebu'l-Fidâ, *Tarih Ebu'l Fidâ, Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, (Tah. Muhammed Azb vd), III, Bağdad 1968
- FEHERVÂRÎ, G., "Harran", *EP*, III, s.233-237
- FEHMÎ, Abdü's-Selam Abdü'l-Aziz, *Tarih-i Devleti Moğoliye fi İran*, Kahire 1981
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul 1980
- Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Neşr: Le Strange), Leiden 1908
- Hayton, *Chronique*, RHC-Documents Armenia, I, Paris 1869
- H'ondmir, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, (Neşr. Muhammed Debirsiyaki), I-III, Tahran 1362
- IŞILTAN, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960
- İbn Abdüzzahir, *er-Ravzü'z-zâhir fi Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, (Neşr. Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1976
- İbn Cübeyir, *Seyahatname (Endülüsten Kutsal Topraklara)*, (Çev. İsmail Güler), İstanbul 2003
- İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enam fi Tarihü'l-İslam*, (Tah. Samir Tabbare), Beyrut 1999
- İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun*, V, Beyrut 2006
- İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1874
- İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1890
- İbn Sibât, *Sıdk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat*, (Tah. Abdülislam Tedmurî), I, Trablus 1993
- İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*, (Neşr. Y. Abbare), III/I, Dımaşk 1978
- , *Tarih'ul-Melik'z-Zahir*, (Neşr. Ahmed Hatit), II, Beyrut 1983
- İbn Tagrîbirdî, *en-Nucâm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve el-Kahire*, (Tah. İ. Ali Tarhan-M. Mustafa Ziyade), VII, Kahire 1963
- İbn Vasil, *Müferricu'ul-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, (Tah. Abdülislam Tedmurî), VI, Beyrut 2004
- İbni Bîbî, *el-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, (Haz. Mürsel Öztürk), II, Ankara 1996
- İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyin*, (Neşr. Claude Cahen), *BEO*'dan tıpkıbasım, Port Said tz
- İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâuh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân emlin ebnâih/Muhtar Tarih-i İbnü'l-Cezerî*, (Tah. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî), Beyrut 1988
- İbnü'l-Devadarî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürrü'l-Fâhir fi Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır*, (Neşr. Hans Robert Roemer), VIII, Kahire 1960
- İbnü'l-Fuvâtî, *Havâdisü'l-Camia ve't-Tecaribü'n-Nafi'atü'l-Meti's-Sabi'a*, Beyrut 1407
- İbnü'l-İyâs, *Bedâiyü'z-Zuhûr fi Vekâyi' i'd-Duhûr*, (Tah. Muhammed Mustafa), I, Kahire 1982
- İbnü'l-Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), XIII, İstanbul 1995
- İbnü'l-Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, II, Beyrut 1996
- İKBÂL, Abbas, *Tarih-i Moğul*, I-II, Tahran 1926
- Jean d'Outremeus, *Chronique*, (Neşr. Ad. Borgnet), V, Bruxelles 1867
- Jean Dardel, *Chronique*, RHC-Documents Armenia, I, Paris 1869, s.12
- KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976
- Kalkaşandî, *Subh el-'Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ*, I-XIV, Kahire 1913-1920
- Kiragos, *Vakayiname*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Kütüphanesi Daktilolu Tercüme Eserler
- Kudame bin Cafer, *Kitabu'l-Harac*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1890
- LOCKHART, L., "Alamut", *EP*, I, s.352
- D'OHSSON, M. Le Baron, *Histoire Des Mongols*, II, Amsterdam 1852
- Makdisî, *Ahsenü't-Takasim fi Marifetü'l-Ekalim*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1877
- Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifet'ud-Duvel Mulûk*, (Neşr. Mustafa Ziyade), I, Kahire 1956
- Mesudî, *Kitabü'l-Teşbih ve'l-Eşraf*, (Neşr. M.J. de Goeje), Leyden 1894
- Mhithar, *Vakayiname*, (Neşr. M. Brosset), Sen-Petersbourg 1869
- Mirh'ond, *Ravzatü's-Safa*, (Neşr. Abbas Perviz), I-V, Tahran 1375
- Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, (Neşr. M. Mustafa Ziyâde), XXVII, Kahire 1990
- ÖZDEMİR, Mehmet, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülagü Dönemleri*, İstanbul 2011
- Reşîdu'd-dîn, *Câmi'üt -Tevârîh*, (Arap. Çev. Muhammed Sadık Neşat-Fuad Abdulmitus-Seyyad), I-II, Kahire tz
- , *Câmi'üt -Tevârîh*, (Neşr. E. Blochet), II, London 1911
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-a'yân*, (Haz. James Richard Jewett), VIII, Chicago 1907
- SPULER, Bertold, "İlkhâns", *EP*, s.1121-1123
- , "İlhanlılar", *İA*, V/2, s.967-972

- , İnan Moğolları (Çev. Cemal Köprülü)
Stèphannos Orbèlian, *Histoire de la Siounia*, (Neşr. M.Brosset), Saint-Petersburg 1864
Suyutî, *Târih-i Hülafâ*, Beyrut 2003
SÜMER, Faruk, "Ağaçeriler", *Belleten*, XXVI /103 (1963), s.521-528
-----, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I,s.1-147
-----, *Oğuzlar*, İstanbul 1999
ŞEŞEN, Ramazan, "Harran ve Türk-İslâm Tarihindeki Yeri", *Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1988, s. 159-167
-----, *Harran Tarihi*, Ankara 1993
TOGAN, Zeki Velidi, "Alamut", *İA*, I, s.289
TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988
Vardan, "Türk Fütühat Tarihi", (Çev.Hrand D.Andresyan), *TSD*, S.1, İstanbul 1937, s.154-255
Vassâf, *Tecziyetü'l-Emsar ve Tezciyetü'l-A'sar*, (taşbasım), Bombay 1269
VLADİMİRTSOV, Y., *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, (Çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1944
WEİR, T. H., "Harran", *İA*, V/I, s. 299-300
Yafi'î, *Mîratü'l-Cinan ve İbretü'l Yakzan Ma'rife ma Yu'teber min Havadis ez-Zaman*, (Neşr. Halil el-Mansur), IV, Beyrut 1997
Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1977
Yunînî, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, I-III, Haydarabad 1955
YUVALI, Abdulkadir, "Hülâgû", *DİA*, XVIII, s.474-475
-----, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri 1994
Zehebi, *Düvelü'l-İslam*, (Neşr. Hasan İsmail Merket-Mahmud el-Ernaut), II, Beyrut 1999
-----, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (Tah. Ömer Abdüsselam Tedmuri), XLVIII, Beyrut 1997
Zekeriyâ Kâzvinî, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut 1960

OSMANLI FETHİNE KADAR RA'SÜ'L-AYN

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*
Dr. Öğr. Ü. Abdülbaki BOZKURT**

Ra'sü'l-Ayn Adı ve Kuruluşu

Ra'sü'l-Ayn, "Ra's" ve "Ayn" şeklinde iki kelimedenden oluşan isim olup Arapça kökenli bir kelimedir. "Ra's" kelimesi genelde; baş, kafa, şef, başkan, lider, üst kısım/bölüm, uc, zirve, en üst kısım, tepe, sınır, had, burun, çıkıntı anlamlarında kullanılmaktadır¹. "Ayn" kelimesi ise; göz, nazar, kem göz, pınar, kaynak, menba, gözcü, keşfe çıkan, casus, delik ağ, bir şeyin en güzel yanı, ekâbir, ileri gelen kişiler, öz, her şeyin kendisi, peşin para gibi anlamlarda kullanılmaktadır². Bu tarz farklı anlamlarda kullanılmış olan kelimele-
rin anlamını tanımlamak, yine gelmiş oldukları dil kökenine müracaat edilmek suretiyle çözümlenebilir. Her iki kelimenin konumuzla alakalı anlamlarını ortaya koyabilmek için, kelimelerin kullanılmış olduğu konu ve tamlanan-tamlayan ilişkisine müracaat etmek gerekmektedir. Burada geçen "Ra's" kelimesinin her halükarda bir şeyin başını ifade etmekle birlikte "ayn" ile de kastedilenin su pınarı olduğu³ ifade edildiğinden böyle bir ilişkiye bakıldığında "Ra'sü'l-Ayn" kelimesini oluşturan her iki kelimeyi bir araya getirmek suretiyle oluşan anlam; mekân isminden dolayı; "pınar başı" "kaynak yeri" "membra başı" veya "suyun başı"⁴ olarak tercüme etmek mümkün görünmektedir. Böyle bir anlamlandırma; aynı ismin farklı dillerdeki karşılığını da doğrulamaktadır. Örneğin; en az Asurîler devrinden kalmış "Riș-'Ayna" ismi, Süryanilerde, "Reş-'Ayna"⁵, olarak geçmektedir. Gerek bu kullanım gerekse de Kürtçedeki kullanımı olan "Ser-i Kani" şeklindeki isimlendirmelerin tümü, vermiş olduğumuz anlamı desteklemektedir.⁶

Bununla birlikte El-Bekri'nin Muhammed İbn-i Sehl el-Ehvel'den naklettiğini söylediği "Ra'sü'l-Ayn, Ayne'z-Zahiriye" dir⁷ sözü de kelimeyle kastedilenin, verdiğimiz mana ile aynı olduğunu ortaya koymakta-

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aekinci@harran.edu.tr

** Öğretim Üyesi, Artuklu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakülte, Tarih Bölümü, bakiyy@hotmail.com

¹Serdar Mutçalı, *El-Mu'ceme'l-Arabî el-Hadis (Arapça-Türkçe Sözlük)*, İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1995, s.301.

² Mutçalı, s.615-616.

³Eba Eyyüb Abdullah İbn-i Abduaziz el-Bekri, *Mu'cem Maste'cem Min Esmâ'l-Bilad ve'l-Mevazi'*, Tahkik: Mustafa Es-Sakka, Beyrut, Aleme'l-Kütüb, 1945, s.623.

⁴Kemaleddin İbn-i el-Adim, *Buğyetu't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, Takdim: Suheyl Zakkar, Lübnan-Beyrut, 1988, Dare'l-Fikr, s.379; Rinhard Dozi, *Tekmilet Meacime'l-Arabiyya*, Arapçaya Tercüme: Muhammed Selim en-Naimi, Irak, Menşurat Vüzerat es-Sekafiyye ve'l-İ'lam, 1982, c.5, s.50.

⁵Mar Yeşua, Vakayiname (494-507 Yıllarına ait *Urfa, Amid ve Güneydoğu Anadolu Vak'aları Bizans Sasani Savaşları*), The Chronicle of The Stylite, İng.Çev. W.Write, Türkçe Çev. Mualla Yanmaz, İstanbul, Şehir Matbaası, 1958, s.22; Heinrich Kiepert, *A Manuel of Ancient Geography*, London, Macmillan and Co. 1881, s.95; Ernest Honigman, Besim Darkot, "Ra'sü'l-Ayn" İA, 5.Baskı, İstanbul, MEB, 1979, c.8, s.696.

⁶Weissbach, da bu kullanımlara dikkat çekerek ismin tek bir kaynağa dayandığını ifade etmektedir. Bkz.Weissbach, "Resaina" Paulys Realencyclopedia Der Classichen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung Begonnen von Georg Wissowa, Zweite Reihe, Halbband, J.B.Metzlersche Verlagsbuchhandlung Stuttgart,1914, s.618-619.

⁷El-Bekri, *Mu'cem Maste'cem*, s.623.

dır. Ancak her ne kadar yaygın olarak “Ra’sü’l-Ayn” şeklinde birçok Arap kaynağında geçiyorsa da bazı dil bilimcilerinin bu tarz yazılış ve okunuşuna haklı olarak karşı olduklarını ifade etmektedirler. Bunlardan biri olan İbn-i Manzur, “Ra’sü’l-Ayn (رأس العين) şeklindeki yazılış tarzı genelde avamın kullanmış olduğu tarzdır” dedikten sonra “Ra’s-Ayn (رأس عين)”, belirli bir pınarı ifade ediyorsa doğru, ancak burada kastedilen pınarın belli olmaması böyle bir kullanımı olumsuzlaştırmaktadır ki el-Cezire’de bulunan bu kent ancak ve ancak Ra’sü’l-Ayn olarak bilinmektedir⁸ demiştir. Burada özellikle ism-i tarif olarak bilinen (ل) takısı almış haliyle ifade edildiğinde belirli bir pınarı işaret ettiğine dikkat çekilmektedir. Oysa hemen hemen bütün coğrafyacıların ittifak ettiği nokta; burada birden fazla pınarın olduğudur. Hatta kimilerine göre bu sayı 300’ü⁹ hatta 360’ı¹⁰ bulmaktadır ki bu pınarların birleşiminden Habur Nehrinin oluştuğu ve daha sonra da Fırat Nehri’nin önemli besleyici kollarından biri olduğunu ifade etmektedirler¹¹. Aslında El-Bekri’nin Muhammed bin Sehl el-Ahvel’den naklen işaret ettiği gibi “Ra’sü’l-Ayn” “Ayne’z-Zahiriye”dir (“Ra’sü’l-Ayn, ismini bu pınardan almaktadır”)¹² ifadesi yazılış ve okunuş olarak “Ra’sü’l-Ayn” kelimesini doğrulamaktadır. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi çok sayıda pınarın varlığı, ikinci tezi doğrulamaktadır. İbn-i Manzur’un nakline göre, İbn-i Hamza dedi ki: “Bu belde için “Ra’sü’l-Ayn” telaffuzu dışında başka bir telaffuza rastlamadım”.¹³

Ra’sü’l-Ayn’ın bilinen bu isimlerinin yanı sıra tarihi süreç içerisinde farklı adlarla da anıldığı görülmektedir. Ayne’l-Verde¹⁴, bazı ortaçağ Arap tarih ve coğrafyacılarının tercih ettiği isim olmuştur. Bunun yanında batılı tarihçi ve coğrafyacıların genelde kullanmayı tercih ettikleri isim “Resaina,¹⁵ “Resain¹⁶” veya

⁸İmam el-Ülema İbn-i Manzur, *Lisanü’l-Arab*, Tahkik: Muhammed Abdulvahab, Muhammed es-Sadık el-Abidi, 3. Baskı, Lübnan-Beyrut, Dar Ehia Al-Tourath Al-Arabî, 1999, c.5,s.81;Seyyid Muhammed Murtaza el-Hasini ez-Zubeydi, *Tecce’l-Arus*, Tahkik: Mahmut Muhammed et-Tenahi, Kuveyt, Matbaat Hükümtü’l-Kuveyt, 2004, c.16, s.102-103; El-Bekri, s.623. Ebu Yusuf Yakub İbn-i İshak es-Sukeyt, *İslah’l-Mantık*, Şerh ve Tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, Abdusselem, Muhammed Harun, Kahire, Dare’l-Maarif, 1949, c.2, s.296; İbn-i Hurdezbih de bir yerde “Ra’s-Ayn” şeklinde kullanmıştır, bkz. İbn-i Hurdezbih, s.228; Muhammed İbn-i Ebi Bekr İbn-i Abdulkadir er-Razi, *Muhtar es-Sahhah*, Lübnan-Beyrut, Mektebet Lübnan, 1986, s.96.

⁹El-Bekri, s.623; Ahmed İbn-i Yusuf el-Karamani, *Ahbar’el-Düvel ve Asare’l-Evvel fi’t-Tarih*, Tahkik: Ahmed Hatit, Fehmi Saad, Beyrut, Alemü’l-Kütüb, 1992, c.3,s.373; İbn-i Havkal en-Nasibi, *Sûretü’l-Arz*, Beyrut, Menşurat Dar Mektebeti’l-Hayat, 1992, s.200; Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü’l-Kulüb*, s.218.

¹⁰Şemseddin Ebi Abdullah Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Ebibekr el-Makdisi, *Ehsanü’t-Tekasim fi Ma’rifü’l-Ekalim*, 2. Baskı, Leiden, Darsader, 1906, s.140; G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, New York, Cambridge: At the University Press, 1905,s.95.

¹¹ El-Karamani, s.373;Ebi’l-Hasan Ali İbn-i el-Hüseyin el-Mes’udi, *Et-Tenbih ve’l-İşraf*, Basım Yeri: Leiden, Darsader-Beyrut, Brill Matbaası, 1893, s.56; Ebu’l-Hüseyin Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Cubeyr el-Kinani el-Endelüsi (1144-1217), *Rihlet-i İbn-i Cubeyr*, Beyrut, Darsader, Tarihsiz, s.219; Zekeriyya İbn-i Muhammed İbn-i Mahmud el-Kazvini, *Asaru’l-Bilad ve Ahbaru’l-İbad*, Beyrut, Tarihsiz, Darsader, s.373; El-Makdisi, *Ehsanü’t-Tekasim fi Ma’rifü’l-Ekalim*, s.137; Bazı coğrafyacılar, Habur’un Dicle nehrini beslediğini yazsa da konumuzla alakalı coğrafyadaki Habur Nehrinin Fırat Nehriyle birleştiği kesindir. Aksi iddialar, daha çok Habur Nehrinin Doğu Habur’la karıştırılmasından kaynaklanmaktadır.

¹² El-Bekri, s.623; Le Strange, (İngilizce Nüsha)bu pınarın çok derin olduğunu ve buradan çıkan çayın Habur nehriyle birleştiğini ifade etmektedir (s.95)

¹³ İbn-i Manzur, *Lisanü’l-Arab*, c.5,s.81.

¹⁴ Ebi el-Hasan Ali İbn-i Ebibekr el-Haravi, *El-İşârât ile Marifete’z-Ziyarat*, Tahkik: Ali Ömer, 1.Baskı, Kahire, Mektebetü’s-Sekafetü’d-Diniyye, 2002, s.69; Mes’udi, *Et-Tenbih ve’l-İşraf*, s.56; İbnü’l-Esir, *Elkamil fi’t-Tarih*, Tercüme: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, Tarihsiz, c.2, s.489; Eş-Şeyh el-İmam Şihabuddin Ebi Abdullah Yakut İbn-i Abdullah el-Hamavi er-Rumi el-Bağdadi, *Mu’cemü’l-Büldan*, Lübnan-Beyrut, Darsader, 1977,c.4,s.180;En-Nuveyri,*Nihayetü’l-Ereb fi Finune’l-Edeb*, <http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=101&session=ABBBVFAGFGFHAAWER&fkey=2&page=3841&option=1> 24.8.2015) s.2226; İmaduddin İsmail İbn-i Muhammed İbn-i Ömer Ebu’l-Fida, *Takvimü’l-Büldan*,Basım Yeri: Paris, Neşir:Lübnan-Beyrut, Darsader, 1840,s.278; Mes’udi, *Et-Tenbih ve’l-İşraf*, s.56; Mükrimin Halil Yınanç, “*Aynülverde*” İ.A.5. Baskı, İstanbul, MEB, 1979, c.2, s.74; vd.

¹⁵Ammian Marcellus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus*, During The Reigns of The Emperor Constantius, Julian, Jovianus, Valentian and Valens, İng. çev. C. D. Yonge, M.A., London, George Bell, Sons, 1902, s.328.

¹⁶ Ernest Honigman, Besim Darkot, “*Ra’sü’l-Ayn*” İA, 5.Baskı, İstanbul, MEB, 1979, c.8, s.696.

“Rhesaina¹⁷” şeklindedir. Bunların yanında Malalas Kroniklerinin yayıncıları veya İngilizce çevirmenleri, kroniklerde Resaina’nın “Rophaina” şeklinde de yazılmış olduğunu¹⁸ belirtmektedirler.

Ra’sü’l-Ayn şehrinin kuruluşu ile ilgili fazla bir bilgiye rastlanmamakla birlikte Ra’sü’l-Ayn’ın “Resin” veya “Rasan” şehriyle karıştırıldığı görülmekte, bu sebeple şehrin kuruluşu kesin olarak tespit edilememektedir. Oysa “Resin” ve Ra’sü’l-Ayn şehirlerinin farklı yerler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹ Buna rağmen şehrin kuruluşu hakkında en açık bilgiyi Abu’l-Farac’ın verdiği görülmektedir. Abu’l-Farac, “Hz. İbrahim’in henüz 15 yaşında olduğu bir dönemde Asur krallarından Ninus veya Ninus, Ninova şehrini kurduktan sonra başka şehirlerle birlikte Rasan ve Riş-Ayne (Ra’sü’l-Ayn) şehirlerini inşa etmiştir” demektedir.²⁰ Abu’l-Farac bu bilgiyi naklederken, kaynak göstermez ancak bu bilginin Kitab-ı Mukaddes’i işaret ettiği anlaşılmaktadır.²¹ Buna rağmen Kitab-ı Mukaddes’ten farklı olarak²² açıkça her iki yerin ismi zikredilerek Ninus’un Ra’sü’l-Ayn’ı kurduğu ifade edilmiştir. Bunun aksini veya tam olarak doğruluğunu ortaya koyabilecek belgelerimiz bulunmamakla birlikte, Roma’nın ilk dönemlerinde bile bu şehrin ismi “Resaina” şeklinde kabul görmüşse (örneğin, Ammian Marcellus bu şekilde kullanıyor) bu da şehrin, Roma döneminden önce Sami kökenli bir kavim tarafından kurulmuş olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla da Abu’l-Farac’ın naklettikleri bilgilerin de ihtiyatlı olarak kabul edilebileceğini göstermektedir.

Ra’sü’l-Ayn, Septimius Severus zamanında Romalılar tarafından iskân edilip bir koloniye dönüştürüldüğü²³ tahmin edilmekle birlikte, Malalas’a göre 383’ten beri Theodosius I tarafından, köy halinden şehir haline dönüştürülerek Theodosiopolis ismini almış ve Merobaudes ile Saturninus dönemlerinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.²⁴ Benzer bir bilgi de John of Ephesus tarafından da dile getirilerek, 381 yılında şehrin Büyük Theodosius tarafından onarıldığı ifade edilmektedir.²⁵ Partların toprağı olduğu sürece, Partlara ait bir ordu kanadının olduğu yer olarak geçen Ra’sü’l-Ayn, Theodosius döneminden (388-395) itibaren de Roma’nın önemli askeri kanatlarından biri olan İllirya öncü şövalyelerinin önemli merkezlerden birine dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.²⁶

Eskiçağlarda Ra’sü’l-Ayn

Eskiçağ uygarlıklarının genelde ortak özelliklerinden biri, akarsuların kenarlarında kurulmuş olmalarıdır. Bölgemize hayat veren Fırat ve Dicle nehirlerinin varlığı öteden beri bölgeyi bir cazibe merkezi haline getirmiş ve bu da insanların ilk medeniyetlerini burada kurmalarına ön ayak olmuştur. Batılı tarihçi ve coğrafyacılarının Mezopotamya, Arapların ise el-Cezire dedikleri bu bölge, tarih öncesinden başlayıp, günümüze kadar önemini korumaya devam ettirdiğine de şahit olunmaktadır.

¹⁷ Micael H.Dodgeon and Samuel N.C.Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars Ad 226-363*, A Documentary History, London and New York, Routledge, 2005, s.32,93 v.d.

¹⁸ Malalas, *The Chronicle of Malalas*, İng.Çev. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys ve Roger Scot v.d. Melbourne, 1986, s.187, 39 nolu bilgilendirme notu.

¹⁹ Ra’sü’l-Ayn:45° 5’ doğu boylamları ve 36° 50’ kuzey enlemlerinde; Resin, Ra’sü’l-Ayn’ın batısında 38° 22’ doğuda ve 36° 53’ kuzeyde Brite veya Magi yakınında Balih Irmağının batısında yer alır. Bkz.Weissbach, “Resaina”, s.618-619.

²⁰ Gregory Abu’l-Farac, Abû’l-Farac Tarihi, Süryanice’den İngilizceye çeviri: Ernest A.Wallis Budge, Türkçe Çeviri: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, TTK, 1999, c.1,s.78; Hz. İbrahim, Nemrut ve Ninus’un Nemrud olması ihtimaliyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Layard, Ninova Kalıntıları, c.1 ve c.2.

²¹ Bkz.Kitab-ı Mukaddes (Tevrat), Tekvin X, 8,10,11, (<http://www.bibleonline.ru/bible/tur/01/10/16.01.2015>)

²² Kitab-ı Mukaddes’te Resin’in kuruluşundan söz edilmekte ancak Ra’sü’l-Ayn’dan bahsedilmemektedir. Bkz. Kitab-ı Mukaddes (Tevrat), Tekvin X, 8,10,11, (<http://www.bibleonline.ru/bible/tur/01/10/16.01.2015>)

²³ Monsieur D’anville, *Compendium of Ancient Geography*; Designed for Private Libraries, as well as the Use of School, Printer for R.Faulder, New Bond-Street, London, 1791,s.429; Honigman, Darkot, “Ra’sü’l-Ayn”, s.696; Dodgeon,s.293; Weissbach, “Resaina”, s.618-619.

²⁴ Malalas, s.187; Dodgeon,s.293; Weissbach, “Resaina”, s.618-619; Leonhard Schmitz, *Manual of Ancient Geography*, Philadelphia, Blanchard And Lea, 1857, s.326.

²⁵ Johns, BP. Of Ephesus, *Extracts From the Ecclesiastical History of John of Ephesus*, Semitic Study Series Edited By: Richard J.H. Gottheil and Morris Jastrow Jr. No: XIII, Leiden, 1909, s.108-109; Schmitz, s.326.

²⁶ Dodgeon, s.293; Weissbach, “Resaina”, s.618-619.

Gerek el-Cezire’de gerekse de başka yerlerde insanoğlunun birbirini izleyen uzun kuşaklar boyunca aynı yerleşim yerinde yaşayarak kamıştan ya da çamurdan yapmış olduğu ev kümelerinin zamanla yıkılması ve üzerlerine tekrar tekrar ev inşa etmesi sonucunda höyükleri oluşturmuştur.²⁷ Bu höyüklerin her katmanın bir kültürel değeri ifade ettiği anlaşılmakta ve bu değerler aynı zamanda farklı isimlerle de anılmış olduğu görülmektedir.²⁸ Buna göre Mezopotamya’da klasik Hassuna (M.Ö 5800–5000), Samarra (M.Ö 5300–5000), Halaf (M.Ö 5000–4400) ve Ubeyd (5500- 400) kültür varlığı tespit edildiği söylenmektedir.²⁹ Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalara göre Ra’sü’l-Ayn’ı etkisi altına alan kültürün de öncelikle Halaf (M.Ö 5000–4400) ardından da Ubeyd (5500- 400) kültürü olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Hatta Ra’sü’l-Ayn’ın, Tel-Halaf kültür merkezinin önemli bir parçası olduğuna dair görüşün, bizzat bu alanın kazısını yapmış olan Oppenheim’den geldiği görülmektedir. Oppenheim bu konuda şunları söylemektedir:

Ra’sü’l-Ayn yakınlarında Helenistik dönem öncesi iki kentin kalıntısı mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Tel-Halaf diğeri ise Tel-Feheriya’dır.³¹ Tel-Halaf’ta karşılaştığımız kral saraylarının henüz bilinmeyen Mitani halkına ait olması imkânsız değildir ki, bu halkın Mezopotamya’da yaşamış olması muhtemeldir. Tel-Halaf’ın bir parçası olan Ra’sü’l-Ayn, neredeyse, küçük bir prensliğin/eyaletin başkenti gibidir. Yakın topoğrafyalardaki sayısız höyük, Babil-Asur zamanında zengin ve parlak bir kültürün varlığına tanıklık ederler.³²

Ağırlıklı olarak Halaf kültür izlerinin egemen olduğu anlaşılan bölgede siyasi bir oluşum olarak devletlerin ortaya çıkmasıyla Hurriler de M.Ö. 3000-2000 yılları arasında kendilerini göstermeye başladıkları görülmektedir. M.Ö. 3000 yılları, Hurrilerin bölgeye yerleşmeye başladığı tarih olmakla birlikte aynı zamanda bölge tarihinin de başlangıcı olmuştur.³³ Hurrilerin yanı sıra aynı tarihlerde yine Kuzey Mezopotamya’da yaşadığı tahmin edilen Subaru adlı savaşçı oymakların varlığı, Sümer-Akadlar’dan kalma belgelerden anlaşılmaktadır.³⁴ Mezopotamya’ya Mısır, Sümer ve Babillilerden önce geldikleri anlaşılan Subarilerin başkentleri, yine Ra’sü’l-Ayn’ın çok yakınında bulunan Tel-Halaf olduğu söylenmektedir.³⁵

M.Ö. III. bin yılının ortalarından itibaren eski Önasya’nın Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkıp zamanla yayılmaya başlayan Hurriler, daha sonra yine aynı dönemde bütün eski Önasya’da görülmüşlerdi.³⁶ M.Ö. 2000 yılının ortalarında ise, Mitanniler’in Zagros Dağlarının üzerinden Yukarı Mezopotamya’ya geldikleri

²⁷ Gordon Childe, *Tarihte Neler oldu*, Çeviri: Mete Tuncay, Alaaddin Şenel, İstanbul, Alan Yay. 1993, s. 41.

²⁸ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin -Aşiret- Cemaat- Devlet*, İstanbul, Tarih Vakfı Yay. 2001, s.23.

²⁹ Aydın vd.,s.23; Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s.42; Ubeyd kültürünün, Mezopotamya’nın ilk kültürü olarak değerlendiren Günaltay’a göre bu kültürü oluşturanların Sümerlerin olmayabileceği ihtimalinin olduğunu nakletmektedir, bkz. M.Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark*, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s.197-198.

³⁰ Aydın vd., s.23; Köroğlu, s.42; Ubeyd kültürünün, Mezopotamya’nın ilk kültürü olarak değerlendiren Günaltay’a göre bu kültürü oluşturanların Sümerlerin olmama ihtimalinin olduğunu nakletmektedir, bkz. . Günaltay, *Yakın Şark*, s.197-198.

³¹ Max von Oppenheim, *Tell Halaf, (A New Culture in Oldest Mesopotamia)*, Almanca’dan İngilizceye çeviren: Gerald Wheeler, Printed In Great Britain By Robert Maclehorse And Co. Ltd. The University Press, Clascow, (t.y.), s.34; Oppenheim, ayrıca Tel-Halaf’ın yıkılmasından sonra Tel-Fahriya’nın önem kazandığını bildirmektedir. Bkz. Oppenheim, s.39

³²Oppenheim, s.127. Burada yapılan kazı sonuçları hakkında geniş bilgi için aynı eserin geneline müracaat edilebilir; ayrıca yine benzeri ve bölesel olarak yakın bir başka kazı için bkz.Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çeviren: Zafer Avşar, 1.Baskı, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000; Franz Cumont da Ra’sü’l-Ayn’ın Tel-Halaf’ın kültür merkezi olmasında aynı yaklaşımı bulunmaktadır. Bkz. Franz Cumont, *Undieu Syrien a Dos de Chameau Covarage: 1920-2007(T.1-84)*, JSTOR: Syria T. 10, Fasc.1, Published by İnstitut Français du Proche-Orient, 1929, s.30.

³³ Aydın vd. s. 30.

³⁴ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara, San Matbaası, 1992, s.3; Köroğlu, s.95,124.

³⁵ Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin (Itre’l-Nardin fi Tarih Merdin)*, İstanbul, Hilal Matbaacılık, 1972, s.19.

³⁶Adil Alpman,“Hurriler” (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/833/10518.pdf> 24.8.2015), s.312.

dönem olmuştur.³⁷ Mittanilerin, kuzey bölgelerinden gelmiş olmaları ve at yetiştiriciliğinde de çok gelişmiş olmaları nedeniyle,³⁸ Transkafkas kökenli gruplarla akraba oldukları düşüncesini akla getirmektedir.³⁹ Marian-ni⁴⁰ olarak da adlandırılan⁴¹ ve Hurriler'in soylu sınıfı olarak kabul edilen Mittaniler'in, çoğunluğu Hurrice adlar taşımaktaydı.⁴² Savaşçı bir topluluk olan Mitanniler,⁴³ M.Ö. 1500 civarında Hurrileri hâkimiyetleri altına alarak, Habur Nehri'nin kaynak bölgesi civarında olduğu anlaşılan, ancak yeri kesin olarak henüz tespit edilemeyen⁴⁴ Waşşugani⁴⁵ merkez olmak üzere bir devlet kurdukları anlaşılmaktadır.⁴⁶ Tanımlanan bu coğrafya'nın, Ra'sü'l-Ayn olmasa bile Ra'sü'l-Ayn'e çok yakın bir bölge olduğu görülebilmektedir.

Eskiçağ araştırmacıları, Anadolu'nun önemli uygarlıklardan biri olan Hititlerin bazı Hint-Avrupa dil topluluğuna ait boylar ile birlikte M.Ö. 2200-2000 tarihlerinde Anadolu'ya gelmeye başladıkları ve M.Ö. 2000-1700 tarihleri arasında Hatti, Hurri, Kaşga gibi yerli beyliklerin yanısıra, yarı barış, yarı savaş içinde yaşadıkları M.Ö. 16. yüzyılın başlarında Eski Hitit Krallığı olarak adlandırılan devleti kurmuş olduklarını tespit etmişlerdir.⁴⁷ Yine aynı yıllar içerisinde ilk defa Mezopotamya'da kendilerini hissettirmeye başladıkları da anlaşılmaktadır.⁴⁸ Hititler, bölge üzerinde hakimiyetlerini devam ettirdiği sürece Ra'sü'l-Ayn'ın da bu topraklar içerisinde Hititlere tâbi olarak varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Hititlerden sonra bölgeye egemen olmaya başlayan güç, eski Asurlulardır. Eski Asur Krallığı'nın siyasal olarak söz sahibi olmaya başlaması ise I. Şamşi-Adad (1813-1781) döneminde, bölgenin Eşnunna Krallığı'nın baskısından kurtulmasıyla başladığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

³⁷ Türk Ansiklopedisi, "Hurriler", Ankara, MEB, 1971, c.19, s.388; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 2005, Tubitak yayınları, s. 173; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 9. Baskı, İstanbul, Net Turistik Yayınları, 2007, s.42; Köroğlu, s.125.

³⁸ Joan Oates, *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2004, s.92; Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çeviren: Selen Hırçın Riegel, 1. Baskı, İstanbul, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, 2007, s.411. Akurgal, Aristokrat bir sınıf olduğunu ifade ettiği Mittanilerin özellikle sahip oldukları at koşulu hafif savaş arabaları ve at yetiştirmek konusundaki bilgi ve tecrübeleri ile zaptettikleri ülkede üstünlük sağlamış olduklarını söylemektedir, Bkz. *Anadolu Uygarlıkları*, s.120; Mieroop ise, Hurrilerin bir üst sınıfına işaret etmekle birlikte, at yetiştiriciliği ve savaş arabaları tekniğinin daha çok Hurrileri ilgilendirdiğini ifade etmektedir. Bkz. Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğunun Tarihi*, Çev. Sinem Gül, I. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi, 2006, s.152.

³⁹ Yakar, s.411.

⁴⁰ Başlangıçta askeri bir seçkin grubu olan Mariyanni, Mitanni toplumunda büyük farkla en üst sınıfı teşkil ediyordu. Kendilerini ve ailelerini geçindirmeleri için çeşitli büyüklüklerde arazi parçaları verilen bu kişiler, birkaç kölenin de yardımıyla tarım üretimine giderek daha fazla ağırlık vermişlerdir. Bkz. Mieroop, s.179; Başarılı olanlar, büyük toprak sahipleri haline gelirken, daha az talihli olanları mülkleri ve sosyal statülerini kaybetmişlerdir. Mitanni Krallığı'nın doğusunda, bu ayrıcalıklı sınıfa dâhil olabilmek için sadece bir savaş arabasının bakımını karşılayabilenlere verilmesine rağmen, batı bölgelerinde seçkinliğin kalıtsal bir sosyal statü haline gelmesi nedeniyle bu şart aranmamıştır. Bkz. Yakar, s.411; Amelie Kuhrt, *Eskiçağda Yakındoğu*, Çev. Dilek Şendil, II. Baskı, İstanbul, T.İş Bankası Kültür yayınları, 2009, c.2, s.389; Roaf, s.137.

⁴¹ Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Muna Cedden, 2. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005, s. 49. Alpman, s.304.

⁴² Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Ankara, Tubitak Yayınları, 2003, s.37; Desti, s.49.

⁴³ Köroğlu, s.125.

⁴⁴ Roaf, s.135; Köroğlu, s.123; Oates, 92; Suavi Aydın, vd, s. 37.

⁴⁵ Nail Hanun, "Waşşugani" *Arap Ansiklopedisi*, c.22, s.10. Elektronik ortamdan alınmıştır: http://www.arabency.com/_/details.php?full=1&nid=162673-22.5.2016. (Nail Hanun, makalesinde açıkça, M.Ö.15 ve 14. Yüzyıllarda Waşşugani'nin Hurri-Mittani Devletinin başkenti olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Asur çivi yazılarında bu ismin Uşgani (Ushshukani) şeklinde geçtiğini, Hitit yazıtlarında ise Waşşugani şeklinde geçtiği ve şehrin Hurrilerin ilk başkenti olmadığı, bundan önce Hurrilerin M.Ö. 3000'lerin sonuna doğru ilk başkentlerinin Urkiş olduğunu, Urkiş'in de Tell-Mevzen olduğunu aktarmaktadır. Bunun yanında M.Ö. 2000 yıllarında buradaki yaşamın kesintiye uğradığı tespit edilmiş, böylelikle bu dönemde Waşşugani'nin Hurrilerin başkenti olduğu tahmin edilmektedir)

⁴⁶ Mieroop, s.181; Roaf, s.135; Köroğlu, s.125; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.120.

⁴⁷ Akurgal, *Anadolu Kültür*, s.111.

⁴⁸ Roaf, s.123.

⁴⁹ Köroğlu, s.102.

Asur egemenliğinin devam ettiği sırada batıdaki çöllerden geldiği anlaşılan Aramiler, bölgede büyük bir istila hareketi başlatmıştı. İlk defa 2. binyıl sonlarında kayıtlara geçen⁵⁰ Aramilerin, anayurtları kesin olarak bilinmemekle birlikte, dillerindeki benzerlik nedeniyle, göçlerden önce Arap Yarımadasında veya Kuzey Suriye çevresinde yaşadıkları tahmin edilmektedir. Bunlar aynı zamanda Suriye çöllerinde göçebe kabileler-aşiretler halinde yaşayan, birbiriyle akraba birçok gruptan oluştuğu anlaşılmaktadır.⁵¹ Ra'sü'l-Ayn'ın de içinde bulunduğu bölgede bir süreliğine hâkimiyet kurduğu görülen Aramiler, bir müddet sonra Asurlu kralların saldırısına maruz kalarak siyasi olarak varlıklarını yitirmişlerdir.⁵²

Asur Kralları ise zaman zaman iniş çıkışlar yaşamışsa da M.Ö. 614 yılına kadar bölgedeki egemenliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. 612 yılında Babil Kralı Nabopolasar ile Med kralı Uvaşşatraz'ın İskitlerle kurdukları koalisyon, Ninova'yı kuşatarak⁵³ üç ay sonra düşmesini sağlamışlardı.⁵⁴ Böylece Asurlular tarihe karışırken Babilliler, bölgenin yeni hâkimi oluyordu.⁵⁵ Babil hükümdarlığı da kral Nabonaid zamanında Pers kralı Kyros tarafından ortadan kaldırılmasıyla birlikte tarih sahnesinden silinmiştir (12 Ekim 539).⁵⁶

Babil'in tarih sahnesinden silinmesiyle birlikte, Mezopotamya'nın birikimine sahip toplumların da bu bölgedeki siyasal egemenlikleri sona ermiş oluyordu. Artık tüm Mezopotamya ve çevresi Hint-Avrupa kökenli Perslerin denetimine geçmiştir. Bilinen eski dünyanın zenginlikleri de artık Mezopotamya yerine İran kentlerinin büyümesine hizmet etmeye başlamıştır.⁵⁷

Pers-Roma Dönemi

Babil ülkesini dağıtıp Pers ülkesini kuran Kyros, M.Ö.546 yılında Batıya doğru bir sefer düzenlemişti. Bu sefer sırasında Suriye ve Kuzey Mezopotamya'nın birçok kenti gibi Harran'ın da İranlıların egemenliği altına girdiği anlaşılmaktadır.⁵⁸ Harran'ın ele geçirilmiş olması güçlü bir olasılıkla Ra'sü'l-Ayn'ın da Pers hâkimiyetine geçtiğine işaret etmektedir. Kyros'un M.Ö.530 yılında ölümünden sonra yerine geçen II. Kambyzes (529-522) ve I. Darius (Dara) (521-486), batıya ve Mısır'a doğru yaptıkları seferlerle topraklarını oldukça genişletmişlerdi.⁵⁹

Pers imparatorluğunun batıya karşı yoğun baskısı nedeniyle kendi sınırlarında ortaya çıkan merkezi bölgesel devletlerden biri de Makedonya krallığı olmuştu. M.Ö.336 yılında 20 yaşındaki İskender, buranın kralı olmuştu. İskender, Yunanistan'da Makedonya egemenliğini yeniden tesis ettikten sonra⁶⁰ son dönem-

⁵⁰Oates, s.113.

⁵¹Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.4 (2 nolu dipnot);Mieroop, s. 239; Köroğlu, s.144.

⁵²Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.8.

⁵³Louis Frederic, *Medeniyetler Ansiklopedisi*, Çev. Vahdet Gültekin, İstanbul, Doğan Kardeş Matbaası, 1974, c.1, s.126; Oates,135; Lloyd, s.90; Mieroop, s.308; Roaf, s.198; Ninova kazısını gerçekleştiren Layard, elde etmiş olduğu bilgileri değerlendirirken şunları söylemektedir: "Araştırmamızdan çıkan ilk kesin sonuç, Ninova'nın Pers ve Medya Kralı Kyksares ve Babil Kalı daha doğrusu Asur Krallığı adına görev yapan Babil şehrinin valisi Nabopolassar'ın birleşik ordusu ile yıkılmasıdır. Bkz.Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, 1. Baskı, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000, c.1, s.359.

⁵⁴Oates, s.135; Roaf, s.198.

⁵⁵Oates, s.135;Mieroop, s.316.

⁵⁶Mieroop, s. 320-321; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.11.

⁵⁷Oates, s. 142; Köroğlu, s.208.

⁵⁸Tuncer Baykara'ya göre Persler batıya ilerleyerek, M.Ö. VI. yüzyılda bütün Anadolu'yu ele geçirmişlerdi. Bu istila hareketinden ancak batı kıyılarındaki koloniler kurtulabilmişti. Yunanlıların organize ettiği ayaklanmadan da sonuç alınamayınca, Persler Batı Anadolu'da yüzyıllardır önemli bir merkez olarak gelişen şehirleri yakıp yıkmışlardı. Bu büyük facia ile Anadolu'da başlayan büyük bilim ve fikir hareketi sona ermiş oluyordu. Bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı*, 2.Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2000, s.8.

⁵⁹Roaf, s.205; Oates, s.143; Köroğlu, s.208; Mieroop, s.328.

⁶⁰Mieroop, s.339; Judah Benziol Segal, *Edessa/Urfa "Kutsanmış Şehir"* Çev. Ahmet Arslan, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.34.

lerinde kıyılardaki eski koloni kentlerine söz geçiremeyen ve bu kentlerde biriken ticaret gelirlerinden de yoksun kalan merkezi Pers yönetiminin içine düşmüş olduğu ekonomik bunalımı da fırsat bilerek⁶¹ ordusunu III. Darius'un üzerine sürmüştü. Başlangıçtaki amacı bütün Pers İmparatorluğunu ele geçirmek değilken birbirini izleyen on yıllık kesintisiz sefer ve zaferler ardı ardına geldikçe hedefini de büyütülmüştü.⁶² Önce M.Ö.334 yılında Granikos'ta bir yıl sonrasında da Kuzeybatı Suriye'de bulunan Hatay yakınlarındaki İssos'ta (M.Ö.333) Pers ordusunu yenilgiye uğratıp⁶³ egemenliğine son verdi. Böylece içinde Ra'sü'l-Ayn'ın da olduğu Mezopotamya bölgesi Büyük İskender'in eline geçmiş oldu.

2 Haziran 323'te hastalanan İskender, 13 Haziranda, henüz 33 yaşındayken ölmüştü.⁶⁴ Generalleri, sahip oldukları toprakları kendi aralarında bölüştürerek imparatorluğunu parçaladı.⁶⁵ Bu paylaşımında Ra'sü'l-Ayn topraklarının olduğu kısım Selevkosların eline geçmişti. ⁶⁶ Selevkosların ardından bölge, M.Ö. 137 den kısa bir süre sonra Osrhoene'nin büyük bir kısmı ile Mezopotamya'nın tümü Partların eline geçmişti.⁶⁷

Partlardan sonra Agbarların hâkimiyetine geçen bölge, bundan sonra Pers ve Romalılar için bir hâkimiyet mücadelesi alanına dönüşmüştü. Agbar krallarından Ma'nu II devrinde (M.Ö 51) Pers Kralı Pacorus tüm Suriye'yi istila edip aralarında Edessa'nın da bulunduğu birçok şehri de ele geçirdikten sonra Fırat'ın karşı yakasına geçmişti. Bu istiladan yaklaşık 11 yıl sonra, yani M.Ö. 39 yılında Romalılar, Persleri Toros ve Amenos dağlarında yaptıkları savaşlarda yenilgiye uğratmış, sonuçta da Suriye ve Edessa, Romalıların eline geçmiştir.⁶⁸ Bundan sonra da bölge hâkimiyeti için Pers ve Roma arasındaki savaşlar devam edecek ve bu mücadele Heracleios (610-641) dönemine kadar da sürecektir. Heracleios, 609 yılında Pers hükümdarı Hüsrev'in ele geçirmiş olduğu Ra'sü'l-Ayn'ın da içinde bulunduğu bölgeyi almak üzere⁶⁹ 622 sonbaharında harekete geçmişti. ⁷⁰ Yaptığı ustaca manevralarla savaşı önce Pers topraklarına yığan Heracleios, Ermenia'da Zap suyu yakınlarında, Persleri yendikten sonra hâkim mevzideki Pers kaleleri ile kült merkezlerini de yağmalayarak Hüsrev'i Ktesifon'daki başkentine kaçmak zorunda bıraktı.⁷¹ Heracleios, böylelikle Anadolu topraklarını Pers işgalinden kurtardığı gibi ilk hedefine de ulaşılmış oluyordu.⁷²

⁶¹ Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, Ankara, Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007, c.1, s.126.

⁶² Roaf, s.214.

⁶³ Roaf, s.214; Çelik, s.126.

⁶⁴ Oates, s.149; Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Yayımlayan: Nezh Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s.46.

⁶⁵ Suavi Aydın vd., s.46

⁶⁶ İplikçioğlu, s.46; Suavi Aydın vd., s.46.

⁶⁷ Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, s.13.

⁶⁸ Çelik, c.1, s.156.

⁶⁹ Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay. 1970, s.35 (4 nolu dipnot), esasında Honigmann'ın aktardığı bu bilginin kaynağının Urfalı Yakup olduğu anlaşılıyor ki, Yakub'un bahsedilen yerlerin alınması ile ilgili yaptığı sıralama, önce Dara daha sonra da Tur-Abidin, Amid, Tella ve Ra'sü'l-Ayn şeklindedir. Bundan sonra da Edessa'yı zikreden Yakub'un vermiş olduğu bu bilgilere dayanarak özellikle Ra'sü'l-Ayn'ın Phokas devrinde İranlılar tarafından işgal edildiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Witold Witkowski, *"The Chronicle of Jacob of Edessa", Jacob of Edessa and Syriac Culture of His Day*, ed. Bar ter Haar Romeny, Leiden, 2008, ss. 25-48, Çev. Zafer Duygu, Süryani Historiyografisi, *Urfalı Yakub Kroniği VII. Yüzyıl*, Yayıma Hazır Kitap çalışması, Satır: 280,282,284 ve 287, s.189-190, Orijinal Sayfa (o.s.),304-305; Charles Diehl'e göre de İranlılar, Suriye, Mezopotamya ve Küçük Asya'yı 608 yılında ele geçirmişlerdi. Bkz. Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A.Göke Bozkurt,1.Baskı, İstanbul, İlgi Yayınları, 2006, s.49.

⁷⁰ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar,1.Baskı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, s.55; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 5.Baskı, Ankara, TTK, 1999, s.95; 622 yılına kadar devletin içinde bulunduğu buhrandan ötürü imparatorun zor duruma düşüşü ve bundan çıkışı şu satırlar en iyi şekilde anlatılmaktadır: "İmparatorluğun başına gelen felaketlerden ümitsizliğe düşen Heraklious, bir an, İstanbul'u bırakıp devletin merkezini Afrika'ya nakletmeyi düşündü. Devrin bütün politikası üzerine tesiri pek büyük olan bir adam, Patrik Sergius, kırılmaz azmiyle ona cesaret verdi. Kolay etkilenmeye müsait, asabi, büyük sevinçlere ve ani ümitsizliklere kabiliyetli, dindar ve İranlıların hakaretinden Hıristiyanlığın intikamını almak için yanıp tutuşan, en nihayet cesur asker, iyi idareci ve büyük General Heraklious, kendini topladı. Patrik, kilisenin hazinelerini emrine verdi; kendisi de, yorulmaz bir gayretle, orduyu yeniden kurdu. 622'de mücadeleye hazırdu. Bkz.Diehl, s.52.

⁷¹The Secular History Of Dionysius Of Tel-Mahre in The Seventh Century In The West-Syrian Chronicles, (Introduced, Translated and Annotated by Andrew Palmer) Liverpool Univ. Press, Liverpool, 1993, Çev. Zafer Duygu, Süryani

628 yılında Mezopotamya ve Edessa'nın da ele geçirilmesinin⁷³ ardından imzalanan bir antlaşma ile iki taraf arasındaki savaşlar kesin bir şekilde son bulmuştu. Edessa ve diğer Mezopotamya şehirlerinin teslim alınması amacıyla Heraclious, kardeşi Theodoric'i görevlendirmişti. Özellikle Edessa'nın teslim alınması sırasında şehirde bulunan Pers garnizonu, Yahudilerle birlikte mukavemet göstermişse de Theodoric, şehir manevralarla saldırarak bu mukavemeti kırmış ardından şehirde genel af ilan ederek teslim almıştır. Bu arada Yahudiler, kendilerine karşı herhangi bir soykırım uygulanmaması için Tella'da bulunan imparatora bir mektup yetiştirmişlerse de bu mektubun işe yaramamış olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴ Heracleios'un bu başarılarından sonra artık her iki devlet de oldukça hırpalanmıştı. Bu hırpalanmış durum, şüphesiz İslam fetihlerinin önünü açmıştı. Nitekim bundan sonra harekete geçecek olan İslam orduları da görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirecekleri görülecektir. Ra'sü'l-Ayn, buradan da anlaşıldığı gibi, fethedildiğinde bir Bizans toprağı olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Ra'sü'l-Ayn'ın İslam Ordularınca Fethi

İslam Tarihinin ana kaynaklarında, El-Cezire'nin bir parçası olan Ra'sü'l-Ayn'ın İslam orduları tarafından fethedilmesiyle alakalı önemli bilgilere yer verilmiştir. Fazla ayrıntı ihtiva etmemekle birlikte, Ra'sü'l-Ayn'ın kim tarafından ne şekilde fethedildiğine işaret eden bu bilgiler, birbirlerine çok yakındır. Burada her ne kadar aykırı bir görüş varsa da kaynakların ağırlıklı olarak işaret ettiği bir odak bulunmaktadır. Fethedilme şekli hakkında ise neredeyse bir ittifak söz konusu olduğu görülmektedir. İttifak edilen bir başka husus da buranın Hz. Ömer döneminde H.19 veya 20 yıllarında fethedildiğidir.

Hz.Ömer tarafından bölgenin fethi için görevlendirilmiş olan İyaz b. Ğanm, Ra'sü'l-Ayn fethinden önce Sümeysat'ı almış ve halkıyla bir antlaşma imzalamıştı. Ancak Sümeysât halkı antlaşma şartlarına uygun hareket etmeyince İyâz, tekrar bunların üzerine yürüyüp kalelerini fethedinceye kadar onları kuşatma altında tutmuştu. Daha sonra da Fırat kenarında bulunan birtakım kasabaların üzerine giderek buraları da fethetti. İyaz, bu fetihlerin ardından Ra'sü'l-Ayn üzerine yürüyünce, şehir halkı da kendini savunmaya alarak buna engel olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple İyâz, burayı bırakıp Tel Mevzen (Günümüzde Viranşehir) üzerine yürümüş, burayı da H.19. yılında Ruha antlaşması şartlarıyla fethetmişti.⁷⁵ Buradan, İyaz'ın Ra'sü'l-Ayn'ı fethedemediği anlaşılmaktadır ki bu sebeple fetih işinin bir başka komutana tevdi edilmiş olabileceği öngörülebilmektedir.

Gerek Belazuri gerekse de İbnü'l-Esir'in ortak naklettikleri (veya İbnü'l-Esir'in Belazuri'den nakletmiş olabileceği) bir rivayete göre, Hz.Ömer, Sa'îd b. Âmir b. Hızıyem'i, el-Cezire'ye vali olarak tayin etmiş ancak Said, çok geçmeden vefat etmişti.⁷⁶ Bunun üzerine Hz.Ömer, Umeyr b. Sa'd el-Ensari'yi⁷⁷ onun yerine vali olarak tayin etmişti. Umeyr, şiddetli bir savaşın ardından Aynu'l-Verde'yi (Ra'sü'l-Ayn) fethetmişti.⁷⁸

Histrigrafiyası, *Tel Mahreli Dionysius'un Tarihi*, Yayına Hazır Kitap Çalışması, s.430, Andrew Palmer Tercümesi sayfa numarası (P.s.)137; Haldon, s.55; Diehl, s.52; Ostorogorsky, s.94-95; Ostorogorsky, burada Perslerin meşhur komutanı Şahrveraz'ın karşısında bu savaşın kazanıldığını yazmakta ise de anılan komutanın Hüsrev'e karşı isyan etmiş olması sebebiyle bunun doğru olmayacağı Dionysius Of Tel-Mahre'nin naklinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dionysius Of Tel-Mahre, s.430, (P.s.)137; Judith Herrin, *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.135.

⁷² Ostorogorsky, s.94-95;

⁷³ Segal, s.162.

⁷⁴ Dionysius Kroniği, 39, page 19.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, Çev., M.Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları İstanbul (Tarihsiz) c.2, s.489; İbn-i el-Cevzi, İbn-i İshak'ın rivayetine dayanarak Ra'sü'l-Ayn'ın fethinin H.19 olduğunu yazmaktadır. Bkz. Ebi'l-Farac Abdurrahman İbn-i Ali İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam fi Tarihe'l-Müluk ve'l-Umem*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, 1.Baskı, Beyrut, Dare'l-Kütüb el-İlmiyye, 1992, c.4, s.280.

⁷⁶ Sa'îd b. Âmir b. Hızıyem, kısa süren el-Cezire valiliğine rağmen er-Rakka ile er-Ruhâ camilerini yaptırmış ve ondan sonra vefat etmişti. Kendisinden sonra gelen Umeyr b. Sa'd da Diyârmudar ve Diyâr-ı Rebî'a'da camiler yaptırmıştı. Bkz. İmam Ahmed İbn-i Caber Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2002, s.255; Said İbn-i Amr'ın künyesini başka bir eserinde aktaran Belazuri'ye göre bu şahsı asıl künyesi: Said İbn-i Amr İbn-i Cezim, İbn-i Selman İbn-i Rebia İbn-i Ureyç İbn-i Saad İbn-i Cemh'tir. Belazuri, Said'in Hayırlı, faziletli ve din-

İbnü'l-Esir'in ayrıca el-Vâkidî'den aktardığını söylediği rivayette, "Ruha, Harran ve Rakka, bu yılda (639) İyâz b. Ğanm tarafından fethedilmiştir. Ayrıca Aynu'l-Verde diye bilinen Ra'sü'l-Ayn de bu yıl Umeyr b. Sâ'd tarafından fethedilmiştir" denilmektedir.⁷⁹

Aynı komutanın fethettiğine dair benzer bir rivayet daha nakleden (Amr b. Muhammed - el-Haccâc b. Ebi'l-Meni' - babası ve dedesi yoluyla) Belazuri'ye göre, Ra'sü'l-Ayn, yoğun fetihler esnasında İyâz'a teslim olmamıştı. Daha sonra Ömer'in atadığı el-Cezîre valisi Umeyr b. Sa'd, şehir halkının Müslümanlarla yaptığı şiddetli bir savaştan sonra, silah zoruyla fethetmişti. Aynı ravi, Ra'sü'l-Ayn halkı şeyhlerinden işittiğini söylediği bir rivayete göre de Umeyr şehre girdiğinde onlara "korkmayın, korkmayın! Bana gelin, bana gelin" diye bağırdığını ve bunun da aslında şehir halkı için bir emân olmasına rağmen⁸⁰ halkın bir kısmı şehri terk etmiş, Müslümanlar da onların topraklarını işgal ederek ikta yoluyla ekip biçtiğini söylemektedir.⁸¹ Ancak daha sonra yapılan sulhe göre, Müslümanlar, almış oldukları toprakları şehir halkına iade edecek, adam başına dört dinar cizye konulacak, kadın ve çocuklar da esir edilmeyecekti.⁸²

Yine Belazuri'nin el-Vakidi'den naklettiği rivayete göre de; Hz.Ömer, İyâz'a mektup yazarak Umeyr b. Sa'd'ı Aynu'l-Verde'ye göndermesini emretmişti.⁸³ İyâz'ın direktifleri doğrultusunda buraya hareket eden Umeyr, bölgeye hemen öncü birliklerini sevketmişti. Öncü birlikleri, bazı çiftçilere saldırıp hayvanlarından bir kısmını ganimet olarak alınca, şehir halkı da kapıları kapatarak kalelerin üzerine taş atan mancınıklar yerleştirmişti. Müslümanlardan bazı kimseler, atılan taş ve oklarla öldürülmüştü. Bu esnada şehrin patriklerinden birinin Müslümanlara sövüp saydığı ve "biz, sizin daha önce karşılaştıklarınızdan değiliz" dediği ancak buna rağmen şehrin sulh yoluyla fethedildiği aktarılmaktadır.⁸⁴ Burada geçen ifadelerden, aslında şehrin hiç de sulh yoluyla fethedilmediği anlaşılmaktadır. Mancınıkların kurulmuş olması, bazı Müslümanların şehit edilmesi ve patriğin Müslümanlara hakaretler yağdırması, karşılıklı bir atışmayı ifade etmekte ancak neticenin de sulhe bağlandığı anlaşılmaktadır. Bu arada İyâz'ın ilk fetih dalgasında neden burayı fethemediği de ortaya çıkmakta zira Ra'sü'l-Ayn şehrinin etrafındaki güçlü kaleler,⁸⁵ şehrin alınmasını güçleştirmiş olma ihtimalini gözler önüne sermektedir.

Belazuri'nin yine aynı fâtihle ilgili; Ebu Eyyûb el-Müeddib er-Rakki Ebu Abdillah el-Karkasânî ve şeyhleri yoluyla naklettiği rivayete göre: Umeyr b. Sa'd, Ra'sü'l-Ayn'ı fethettikten sonra Hâbûr ve burayı takip eden yerlere giderek Karkısıyâ'ya ulaşmıştı. Buranın halkı, kendileriyle daha önceden imzalanmış olan antlaşmayı bozmuşlardı. Umeyr, eski sulh şartlarına göre onlarla antlaşma sağladıktan sonra, Fırat kalelerini, birer birer Karkısıyâ fetih şartlarına göre ele geçirmişti. Umeyr, buralarda yapmış olduğu fetihlerde bazı kalelerden atılan taşların dışında, ciddi anlamda savaş yapmadığı söylenmektedir. O, Telbis ve Ânât'ın fethinden sonra, en-Nâûse, Âlûse ve Hit'e gelmiş buradan da Rakka'ya dönmüştü.⁸⁶

dar bir bir kişiliğe sahip olduğunu, Ömer b. el-Hattab tarafından Rakka ve Rakka'ya tâbi olan yerleşim yerlerinin yanı sıra Humus valiliğine atandığını, ancak burada fazla dayanamayıp, H.20 yılında vefat ettiğini, onun yerine atanmış Umeyr İbn-i Saad el-Ensari'nin de Ra'sü'l-Ayn'ı fethettini yazmaktadır. Bkz. İmam Ahmed İbn-i Caber Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, Tahkik ve Takdim: Zuheyl Zekkar-Riyad Zirikli,1.Baskı, Lübnan-Beyrut, Mektebetü'l-Buhus ve'd-Diraset fi Dare'l-Fikr, 1996, c.10,s.265.

⁷⁷Umeyr b. Sa'd'ın künyesi hakkında iki farklı rivayet aktaran Belazuri'ye göre; (*İbnu'l-Kelbî'nin görüşüne göre*) Umeyr b. Sa'd, Ömer'in valisi olup Evs kabilesinden Umeyr b. Sa'd b. Şüheyd b. Amr'dır. İkinci rivayete göre ise (Bu rivayet el-Vâkidî'den gelmektedir) Umeyr b. Sa'd b. Ubeyd'dir. Babası Sa'd, Kâdisiyye savaşında öldü. Bu Sa'd, Kûfelilerin rivayet ettiklerine göre, Resûlüllah'ın zamanında Kur'an'ı toplayanlardan birisidir. Ayrıca İyâz ölünce, yerine Sa'îd b. Âmir b. Hızıyem'in vali olarak atandığını, bunun vefat etmesi üzerine de Umeyr b. Sa'd'ın el-Cezîre'ye vali olarak atandığını, el-Haccâc b. Ebî Meni' de onaylamaktadır. Bkz. El-Belazuri, *Fütuh*, s.254-255.

⁷⁸ El-Belazuri, *Fütuh*, s.252; İbnü'l-Esir, *Çev.*, M.Beşir Eryarsoy, c.2, s.489.

⁷⁹İbnü'l-Esir, *Çev.*, M.Beşir Eryarsoy, c.2, s.513.

⁸⁰ El-Belazuri, *Fütuh*, s.253.

⁸¹El-Belazuri, *Fütuh*, s.254.

⁸² El-Belazuri, *Fütuh*, s.253.

⁸³ Aynı rivayeti İbn-i el-Cevzi de Vakidi'den nakletmiştir. Bkz. İbn-i el-Cevzi, *el-Muntazam*, c.4, s.248.

⁸⁴ El-Belazuri, *Fütuh*, s.253.

⁸⁵ Honigmann'a göre burada bulunan kaleler şunlardı: Tell Micdal ve bunun her iki tarafında başka iki kale; küçük ve büyük Thannorios (Günümüzde Tunaynir-Tenenir) Bkz. Honigmann, B.D.Doğu Sınırı, s.12.

⁸⁶ El-Belazuri, *Fütuh*, s.256.

Ra'sü'l-Ayn'ın fethiyle ilgili aykırı tek görüş el-Heyssem b. Adiy' den gelmektedir. İbn-i Adiy: "Ömer b. el-Hattab, Aynu'l-Verde'ye Ebu Musa el-Eş'arî'yi gönderdi; o, İyaz'ın vefatından sonra el-Cezîre ordusu ile buraya savaşa gitti" demektedir.⁸⁷ Rivayeti nakleden Belazuri'ye göre, yukarıdaki haberi el-Heyssem'in dışında kim-
senin söylemediğini, doğru olanınsa "Umeyr'in orayı savaşa fethettiği, halkın esir alınmadığı ancak onla-
ra haraç ve cizye vergisi getirildiğidir" demektedir.⁸⁸

Ra'sü'l-Ayn'ın fethi ile ilgili rivayetler, her ne kadar birini işaret ediyorsa da aslında tarihleme ve olay-
ların akışında bir sorunun mevcut olduğu görülmektedir. Öncelikle, Ra'sü'l-Ayn'ın İyaz İbn-i Ğanm tara-
fından fethedilmediği, neredeyse kesin bir şekilde anlaşılmıştır. Ancak İyaz'ın vefatından önce mi yoksa
sonrasında mı bu fethin gerçekleştiği konusunda da bazı şüpheler söz konusudur. Zira İyaz bölgede vali ve
aynı zamanda bölge komutanı olarak görev yapmakta iken başka bir komutanın bölgeye gönderilmesi tu-
tarsızlık olarak görünmektedir. Bu sebeple Ra'sü'l-Ayn'ın fethi, İyaz'ın bölgede olmadığı veya vefat ettiği
veya İyaz'ın görevlendirdiği birinin aracılığıyla gerçekleşmiş olması gerekir. İyaz'ın vefatının (H.23) sonra-
sında gerçekleşmiş olması, pek mümkün görünmüyor çünkü genelde kaynakların işaret ettiği tarihler H.19
ve 20 tarihleridir. O halde en tutarlı rivayetin, Belazuri tarafından nakledilen şu rivayet olduğuna kanaat
getirilmektedir:

"Ömer b. el-Hattab, İyâz'a mektup yazarak Umeyr b. Sa'd'ı Aynu'l-Verde'ye göndermesini emretti.
İyaz da Umeyr'i oraya gönderdi. Umeyr, öncü birliklerini sevketti; onlar çiftçilerden bazı kimselere saldırdı-
lar ve düşman hayvanlarından bir kısmını ganimet olarak aldılar. Bundan sonra şehir halkı kapıları kapata-
rak kalelerin üzerine taş atan mancınıklar yerleştirdi. Müslümanlardan bazı kimseler, atılan taş ve oklarla
öldürüldü. Sonunda şehir bu olayların ardından fethedildi".⁸⁹

Burada anlatılan hadise, tarihin akışına da, kronolojik olarak tarihlenmesine de uygun düşmektedir.
Ayrıca savaştan sonra imzalanan antlaşma ile ilgili de yukarıda değinilen şartlardan hareketle el-Cezîre
bölgesinde sulhen teslim olan şehir halkının erkeklerinden yılda cizye olarak 1 dinar nakdî vergi ile mik-
tarı iyice belli olmayan hububat, yağ, sirke ve hatta bal tahsil edildiği, savaş yoluyla alınan yerlerin (Ra'sü'l-
Ayn örneğinde olduğu gibi) ahalisinden yine erkek başına, sulhen teslim olanlardan alınan dört misli
nakdî vergi alındığı anlaşılmaktadır.⁹⁰

Fetihden Sonraki Gelişmeler

Öncelikle şunu hatırlatmak gerekir ki bölge, İslam fethinden önce yukarıda da belirtildiği gibi Bizans
ile Sasaniler arasında bir çekişme alanı olmuştu. Söz konusu çekişmenin etkisinden korunabilmek ve belki
de en az zarar görebilmek adına her iki imparatorluk da aralarındaki mücadelede Arapları kullanmayı he-
deflemiş ve bu amaçla bölgeye yakın yerlerde birer tampon Arap devletinin meydana gelmesine göz yum-
muşlar, hatta bir dereceye kadar yardım bile etmişlerdi. Bunlardan, başkenti Hire olan Irak'taki Lahmililer
devleti Sâsânîlere; başkenti Suriye'deki Câbiye ve Cillik olan Gassâniler devleti ise Bizans'a tâbi idi. Kurulan
bu tampon devletler, aynı zamanda birçok Arap kabilesinin el-Cezîre bölgesine gelip yerleşmesine öncülük
ettiği de söylenmektedir.⁹¹

Fetihlerden sonra da devam eden bu göç, Segal tarafından "bölgenin demografik yapısının bilinçli ola-
rak değiştirilmesi girişimleri" olarak değerlendirilmektedir. Segal ayrıca bu konuda şunları aktarmaktadır:

Hz.Ömer, Muaviye'ye Mudar kabile gruplarının Habur'la büyük Fırat yayı arasındaki bölgeye, yani
daha sonra Diyar-ı Mudar olarak adlandırılacak olan bu alana yerleştirme talimatını vermişti. Bu gruplar

⁸⁷ El-Belazuri, *Fütuh*, s.254; Kaynak göstermeden, aynı rivayeti nakleden İbnü'l-Esir de aşağı yukarı aynı cümleleri kul-
lanmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, *Çev.*, M.Beşir Eryarsoy, c.2, s.489; En-Numeyri, *Niheyetü'l-Ereb fi Fünun el-Edeb*, s.2226

⁸⁸ El-Belazuri, *Fütuh*, s.254; En-Numeyri, *Niheyetü'l-Ereb fi Fünun el-Edeb*, s.2226

⁸⁹ El-Belazuri, *Fütuh*, s.253; İbn-i Münzir de Hz.Ömeri'nin mektubundan söz etmeden İyaz'ın Harran'ın fethinden sonra
Ebu Musa'yı Nusaybin, Amr ibn-i Saad'ı da bir grup atıyla birlikte Ra'sü'l-Ayn üzerine Müslüman halka destek
olmak amacıyla gönderdiğini yazmaktadır. Bkz. İbn-i Manzur, *Muhtasar Tarih-i Dimaşk*, Tahkik: İbrahim Salih, 1.
Baskı, Şam, Dare'l-Fikr, 1989, c.20, s.62.

⁹⁰ Işıltan, *Urfa Bölgesi*, s.94.

⁹¹ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara, TDVY, 1993, s.8.

içinde ana kabile Kays olmuştu. Bu arada yeni gelenlere, sahipsiz olan, şehirden ve büyük köylerden çok uzakta bulunan topraklar verilmişti. Muaviye ayrıca bu Mudarlı göçerlerin güvenliğini sağlamak üzere şehirlere askeri birlikler yerleştirdi. Bu kabilelerin göçü daha sonraki yüzyıllarda da devam etti. Bölgedeki göçebeler büyük ölçüde Kays'a mensup olmayı sürdürerek, ileride görüleceği gibi Kays'ın bazı grupları, özellikle Numeyr, Ukayl ve Suleym gibi kabileler, bölge tarihinde önemli bir yer işgal edeceklerdir. Üstelik göç eden bu toplulukların bir kısmı göçebe olarak da kalmayarak yerleşik bir yaşam için tarihi yönelimi izleyeceklerdir. Buna rağmen her iki taraf da aynı kabilenin mensupları olmalarına karşılık bir tarafta bedeviler, diğer tarafta çiftçiler ve şehir halkı olmak üzere iki grup arasındaki zıtlıklar da devam edecektir.⁹²

H. Ömer, el-Cezire bölgesine başta İyaz b.Ğanm'ı, onun 20/640'ta vefatından sonra da Said b. Âmir b.Hızıyem'i vali olarak atamıştı.⁹³ Said'in vefatından sonra Ömer, Habib b. Mesleme'yi, el-Cezire'nin Arap olmayan kısmına; Velid İbn-i Ukbe'yi ise Arap olan kısmının valiliğine atamıştı.⁹⁴ Bu durumda Ra'sü'l-Ayn'ın idaresi Velid b. Ukbe tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır. Velid, H. Ömer tarafından görevinden azledilene kadar bu görevde kalmıştı.⁹⁵ Ardından Furat İbn-i Hayyan ve Hind İbn-i Amru'yu buranın valiliğine göndermişti. H.21 yılının sonunda ise tekrar Habib b. Mesleme, el-Cezire valiliğine getirilmişti. ⁹⁶ H. Ömer'in el-Cezire Kinnesrin ve Hıms valiliğine son olarak atadığı vali ise Umeyr İbn-i Saad olmuştu. Umeyr'in valiliği döneminde Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebî'a'da camiler yaptırıldığı söylenmektedir. ⁹⁷ Umeyr'in valiliği H.23 yılında H. Ömer'in şehit edilmesine (23/3 Kasım 644) kadar sürmüştü.⁹⁸ Yakubi, Ömer'in H.23/643-644 yılında Halid b. Velid'i Ruha, Harran, Rakka, Tell-Mevzen ve Âmed üzerine vali tayin ettiğini ancak Halid'in burada bir sene kaldıktan sonra istifa ederek Medine'ye döndüğünü, bir kaç gün sonra da orada öldüğünü kaydetmektedir.⁹⁹ Ancak bilindiği gibi Halit b. Velid'in ölüm tarihi 21/641-642 olarak bilindiği için bu bilginin de pek kıymeti kalmamaktadır.¹⁰⁰

H. Osman döneminde Şam ve el-Cezire birleştirilerek Muaviye İbn-i Ebu Sufyan buranın genel valiliğine atanmıştır. Muaviye, kendi idaresi altındaki el-Cezire bölgesinin idaresine Dehhak İbn-i Kays el-Fihri'yi görevlendirdi. ¹⁰¹ H. Ali ise kendi halifeliğinde el-Cezire'yi Şam'dan ayırarak¹⁰² her bir bölgeye birbirinden bağımsız valiler göndermeye başladı. Gerçekte H. Ali'nin Şam'ı diğer yerlerden ayırması ve oraya ayrı bir vali ataması, normal şartlarda değerlendirilebilecek bir durum değildir. Olabilir ki H. Ali ileride yaşanabilecek kutuplaşma tehlikesi ile birlikte Şam'ın güç merkezi olma durumunu sezmiş ve bu sebeple tedbiren böyle bir kararı almış olabileceği düşünülebilir. Bu bağlamda el-Cezire valiliğine ilk atadığı kişi, Nusaybin'i kendine merkez olarak seçen ve asıl adı Mâlik olan Eşter en-Nah'i olmuştu.¹⁰³

H. Ali'nin halifeliğinden sonra özellikle Emevi Halifesi Abdülmelik zamanında yoğun bir şekilde olmak üzere şehirde isyanlar çıkmış¹⁰⁴, Abbasiler döneminde de "şari"¹⁰⁵ tabir edilen kişilerin ayaklanmaları

⁹² Segal, s.252-253.

⁹³El-Belazuri, *Fütuh*, s.255.

⁹⁴İzzeddin İbn-i Muhammed İbn-i Ali İbn-i İbrahim İbn-i Şeddad, *el-A'lek el-Hatira fi Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezire*, Tahkik: Yayhya Abbara, Dimaşk(Şam), Vüzereat es-Sakafe ve'l-İrşade'l-Kavmi, 1978, c.3, s.10; Ahmet Zeyni Ed-Dahlan, *El Fütuhât el-İslamiyye*, Mekke, Matbaat el-Miriyye, H.1302/1884, c.1, s.36.

⁹⁵ H. Ömer'in Velid b. Ukbe'yi görevden alması ile ilgili gerekçe hakkında bkz. İbnü'l-Esir, Çev., M.Beşir Eryarsoy, c.2, s.487.

⁹⁶İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.10.

⁹⁷El-Belazuri, *Fütuh*, s.255; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.10; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.100.

⁹⁸İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.10.

⁹⁹Ahmed İbn-i Ebi Yakub İbn-i Cafer İbn-i Vehb İbn-i Vazih el-Katib el-Abbasi el-Yakubi, *Tarih*, Leiden, Brill Matbaası, 1883, c.2,s.180.

¹⁰⁰Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.101.

¹⁰¹İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.11.

¹⁰²İdari taksimat açısından Şam ve el-Cezire'nin birleştirilerek idare edilmesi, H. Ali'nin kısa süren hilâfeti dışındaki diğer dönemlerde çoğunlukla uygulanan bir yöntem olmuştu. Bkz. İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.11.

¹⁰³ Halife b. Hayyat, *Tarih Halife*, s.200; İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.12.

¹⁰⁴Ebu Hanife Ahmet b. Davut ed-Dineveri, *El-Ahbare't-Tival*, Tahkik: Abdulmun'im Amir, Mısır, Vüzereat es-Sekafe ve'l-İrşad el-Kavmi el-İklim el-Cenubi el-İdarete'l-Amme li's-sekafe, 1959, s.295; Bu dönemde yaşanan isyanlarla ilgili ayrıca bkz. İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.12; Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman ez-Zehebi, *Tarih*

bunları takip etmişti. Bu ayaklanmalardan özellikle Mülebbed b. Harmale eş-Şeybani (137/754)¹⁰⁶, Velid b. Tariyf (178/794),¹⁰⁷ Ebu'l-Amud eş-Şari es-Sa'lebi (248/862)¹⁰⁸ gibi kişilerin çıkardığı isyanlar, öne çıkan isyanlar olmuştur.

Ra'sü'l-Ayn, Suriye'de el-Cezire bölgesinin bir parçası olarak, Abbasi idaresinin devam ettiği yıllarda 266/879 yılında Tulunoğlu hâkimiyetine girdiği görülmektedir. Uzun sürmeyen bu hâkimiyet döneminin ardından 292/904 yılında başlayan Hüseyin b. Hamdan'ın Diyar-ı Rebia valiliği ile birlikte Hamdani egemenliği de yavaş yavaş bölgede kurulmaya başlayacaktır.¹⁰⁹

Hamdanilerden sonra sık sık el değiştiren şehir, özellikle Zengiler ve Eyyübiler arasında önemli bir çekişme alanı olmuştur. 523/1128 yılında İmaduddin Zengi, Ra'sü'l-Ayn'i ele geçirmiş,¹¹⁰ ardından Selahaddin, 578/1182 yılında yapmış olduğu fetihlerle Ra'sü'l-Ayn'i Eyyübi topraklarına dâhil etmişti.¹¹¹

Zengi idaresinin devam ettiği yıllarda Ra'sü'l-Ayn, 1129 yılında Josselin komutasındaki Haçlılar tarafından saldırıya uğramış, şehir ele geçirildikten sonra Müslüman nüfusun büyük bir kısmı katledilmiş ve bir kısmı da esir alınarak götürülmüştü. Bununla birlikte, Frankların Ra'sü'l-Ayn hâkimiyetinin uzun sürmediği de anlaşılmaktadır.¹¹²

Ra'sü'l-Ayn, bundan sonra Eyyübilerin yıkılışına kadar bazen Mardin Artuklularının, bazen de Eyyübi hanedanının temsilcilerinin egemenliğinde kalacaktır. Hanedan temsilcilerinden Eyyübi hükümdarı Melikü'l-Kamil 636/1238 yılında vefat edince, Eyyübiler adına Ra'sü'l-Ayn'ın da içinde yer aldığı "Biladü's-Şarkiyye" naibliğini yürütmekte olan Melik Salih Necmeddin, (Melikü'l-Kamil'in oğludur) amcası Melik Salih İsmail tarafından tutuklanmıştı. Bu tutuklamanın ardından Melik Salih Necmeddin'e bağlı olan Harezmliler, bölgede Harran dâhil birçok yeri istila etti.¹¹³ İstila edilen yerler arasında Ra'sü'l-Ayn de yer almaktaydı.¹¹⁴ Ancak bu işgalin de uzun sürmediği anlaşılmaktadır. 638/1240 yılında başını Halep ordularının çektiği birleşik bir ordu, Harezmlileri yenilgiye uğratarak Ra'sü'l-Ayn'i Halep idaresine yani Selahaddin Yusuf II'ye bağladı.¹¹⁵ II. Selahaddin Yusuf, Ra'sü'l-Ayn'ı aldıktan sonra Mardin Artuklu emiri Artuk Ars-

hu'l-İslam ve Vefâyât el-Meşahir el-Âlâm, Tahkik: Ömer Abdusselam Tedmüri, 1.Baskı, Beyrut, Dare'l-Kitebe'l-Arabî, 1990, c.5, s.57-62; C. Van Arendonk, "Haşebiye" İA, İstanbul, MEB, 1987, c.V.I, s.347-348.

¹⁰⁵ Sözlük anlamı, alış-veriş yapan kişi demektir. Hariciler kendilerini bu adla adlandırmakta idiler. Çünkü Hariciler, "biz canlarımızı Cennet karşılığında Allah'a sattık" dedikleri için kendilerine bu isim verilmişti. Bkz. Zehebi, *Tarihe'l-İslam*, c.11, s.20.

¹⁰⁶ Ebi Cafer Muhammed İbn-i Cerir et-Taberi, *Tarihü't-Taberi-Tarihe'r-Rûsul ve'l-Mûluk*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, 2.Baskı, Mısır, Dare'l-Maarif, 1964, c.7, s.495-496; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Terc. Yunus Apaydın, c.5, s.393.

¹⁰⁷ Halife b. Hayyat, Tarih Halife b. Hayyat, Tahkik: Ekrem Ziya el-Umeri, 2.Baskı, Riyad, Darü't-Tayyiba, 1985, s.451; Ayrıca bkz. Zehebi, *Tarihe'l-İslam*, c.11, s.390.

¹⁰⁸ Yakubi, Tarih, c.2, s.604; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Tashih: Yusuf er-Rakkak, 1.Baskı, Beyrut, Dare'l-Kütüb el-İlmiyye, 1987, c.6, s.151;

¹⁰⁹ İbn-i Şeddad, *A'lek el-Hatira*, c.3, s.32, 127.

¹¹⁰ İbn-i el-Adim, Buğye s.3845-3846; İbnü'l-Esir aynı olayı aktarırken bu olayın 522'de gerçekleştiğini ve İmaduddin Zengi'nin bu seferde Mardin Artulu hâkimi Hüsameddin'i kastettiğini ve bu amaçla Serçi (muhtemelen bugünkü Serçehani) denilen yeri kuşattığını, çevreden karşısında toplanan 20 bin kadar kişiyi yendikten sonra Dara'ya geçip burayı da aldığını yazmakta ancak Ra'sü'l-Ayn'den bahsetmemektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Arapça metin, c.9, s.255.

¹¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Arapça metin, c.10, s.113.

¹¹² Bedruddin Mahmut el-Ayni, *Ukde'l-Cuman fi Tarih Ehli'z-Zemen*, Eyyübiler Dönemi, Tahkik: Mahmut Rezek Mahmud, 2. Baskı, Kahire, Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaik el-Kavmiyye, 2010, c.1, s.80; İbn-i Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yay. 1994, c.12, s.474-481

¹¹³ Cemaleddin Muhammed İbn-i Salim İbn-i Vasil, *Mufarricü'l-Kürub*, Tahkik: Hüseyin Muhammed Rabi', 1.Baskı, Mısır, (Bilâ tarih ve Naşir) c.5, s.289.

¹¹⁴ İbn-i Şeddad, *el-A'lak el-Hatira*, c.3, s.150; Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, c.46, s.46. Zehebi, bu dönemin olaylarını toptan bir bakış açısıyla değerlendirmiş ve bütün olayları 639 yılında olmuş gibi vermiştir. Oysa doğru olan, metnin içindeki dağılım şeklinde olmalıdır.

¹¹⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz. İbn-i Vasil, *Mufarric*, c.5, s.284-295; Bedruddin Ayni, *Ukde'l-Cuman*, Memlük Dönemi, c.1, s.283.

lan'a iktâ olarak verdiği anlaşılmakta ve Artuk Arslan'ın ölümünden¹¹⁶ sonra da bir süre elinde tuttuğu görülmektedir.¹¹⁷

640/1242-3 yılında yeniden Ra'sü'l-Ayn'e saldıran Harzemşahlar, özellikle şehirde bulunan bir miktar Frank muhafızın da yardımıyla bu saldırıya karşı konulmuş ancak sonuçta anlaşma yoluyla Harezmlilerin şehre girmelerine müsaade edilmiştir.¹¹⁸ Aynı yıl içerisinde Moğollar da Anadolu'ya Erzurum'dan geçerek Hartabert (Harput)'in üzerine akınlar yapmaya başlamasıyla birlikte,¹¹⁹ Harzemşahlar ile Türkmenler, Cezi-re'de yağmalama hadiseleri başlatacaklardır.¹²⁰ Bunun üzerine Halep ordusu, bunları engellemek ve bölgeden uzaklaştırmak amacıyla Ra'sü'l-Ayn yakınlarına gelerek burada karargâh kurmuş, Mardin Artukluları ile birleşmiş olan Harezmliler de bunlara yakın bir yerde karargâh kurdukları görülmektedir. Neticede iki taraf arasında çok büyük bir sorun yaşanmadan anlaşma yoluna gidilmiş ve Ra'sü'l-Ayn, anlaşma gereğince Mardin Artuklularına bırakılmıştır (1243).¹²¹

Moğollar, Anadolu'ya 640/1243 yılında giriş yapmış ve yapılan Köseadağ savaşıyla Anadolu'yu yağmalamaya başlamıştı. Anadolu'yu işgalden sonra artık bölgede etkin bir güç haline geldiği anlaşılan Moğollar'ın, İslam coğrafyasının değişik bölgelerine de göz diktiği görülmektedir. Bu doğrultuda, Moğol hükümdarı Mengü Han, kardeşi Hülagu'yu Irak'ı almak üzere görevlendirmişti.¹²² Hülagu komutasındaki Moğollar, 650/1252 yılında El-Cezire bölgesine ulaşarak, Diyarbekir, Meyyafarikin buradan da Ra'sü'l-Ayn, Suruç ve başka yerlere geçerek, geçtikleri tüm yerleri yağmalamış ve yaşlı, hasta, kadın, çocuk dinlemeden "diledikleri kadar insanı öldürmüşlerdi". Öldürülen insan sayısı ile ilgili birçok kaynak "10 binden fazla insanı öldürmüşlerdi" derken, Makrizi buna daha ihtiyatlı yaklaşarak öldürülen insan sayısının 1000 kişiden fazla olduğunu söylemektedir.¹²³ Moğollar'ın Ra'sü'l-Ayn üzerindeki etkileri, yaklaşık 735/1334-5 yılına kadar sürmüştü. Anılan tarihte, son Moğol temsilcisi olan Ebu Said Bahadır'ın ölümü ve bu ölümün ardından Moğol noyanlarının kendi aralarındaki iç çekişmeleri nedeniyle bölge üzerindeki hâkimiyetlerini de kaybetmişlerdi. Moğolların kaybolan bu otoritelerinin yerini ise yeni yerleşimci Türkmenler dolduracaktır.¹²⁴

Türkmenlerin bölgeye akın ettikleri bu dönemde Timur, 1395 yılında Ra'sü'l-Ayn'ı işgal etmiş ve şehri yağmalatmıştı.¹²⁵ Oppenheim, yağmalatmaktan ziyade Timur'un Ra'sü'l-Ayn'ı tamamen tahrip edip yakıp yıktığını, halkını da kılıçtan geçirdiğini ve Ra'sü'l-Ayn namına bir şey bırakmadığını, hatta daha sonra da Mardin kuşatmasında belki de şehri alamamanın öfkesiyle bütün kuzey Mezopotamya bölgesini aynı şekil-

¹¹⁶ Oğlu tarafından sarhoş iken boğularak öldürüldüğü söylenmektedir. Bkz. Cemaleddin İbn-i el-Mehasin Yusuf İbn-i Tağriberdi el-Atabeki, *En-Nücumu'z-Zahira fi Müluk Mısır ve'l-Kahira*, Takdim: Muhammed Hüseyin Şemseddin, 1.Baskı, Lübnan-Beyrut, Darü'l-Kütübe'l-İlmiyye, 1992, c.6, s.279-280.

¹¹⁷ İbn-i Şeddad, *el-A'lak el-Hatira*, c.3, s.150; İmaduddin İsmail Ebi'l-Fida, *Kitabü'l-Muhtasar fi Ahbare'l-Başar*, 1.Baskı, Mısır, Bi'l-Matbaatü'l-Miriyye, Tarihsiz, c.3, s.212.

¹¹⁸ İbn-i Vasil, *Mufarric*, c.5, s.309; Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, c.46, s.47.

¹¹⁹ İbn-i Vasil, *Mufarric*, c.5, s.310.

¹²⁰ İbn-i Vasil, *Mufarric*, c.5, s.313.

¹²¹ İbn-i Şeddad, *el-A'lak el-Hatira*, c.3, s.137,150.

¹²² Makrizi, *Sûluk*, Tahkik Muhammed Abdulkadir Ata, 1.Baskı, Beyrut, Darü'l-Kütübe'l-İlmiyye, 1997, c.1, s.477; İbn-i Tağriberdi, bu olayı gerçekleştiren Güçlü Han'ın 380 kişinin öldürülmesinin ardından öldürüldüğünü yazmaktadır. Oysa Tatarların liderleri arasında Güçlü Han diye birinin olmadığı bilinmektedir. Burada ismi geçen kişi, Celaleddin Harzemşah'ın komutanlarından biri olduğu ve bir süre önce Tatarların Anadolu'ya gelmesiyle birlikte Tatarların hizmetine girdiği anlaşılmaktadır. Bkz. İbn-i Tağriberdi, *Nücum*, c.7, s.22-23, 3 nolu bilgilendirme notu.

¹²³ Bkz. Makrizi, *Sûluk*, c.1, s.477.

¹²⁴ İbrahim Şah, Mardin Artuklu Meliki, Melik Salih'in kızı ile evli olduğu söylenmektedir. Bu kişi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Selahaddin Halil İbn-i Aybek Es-Safdi, *A'yane'l-Asır ve A'van en-Nasr*, Tahkik: Ali Ebu'z-Zeyt, Nebil Ebu Amşe, Muhammed Mev'ad, Mahmud Salim Muhammed, Takdim Eden: Mazen Abdulkadir el-Mübarek, 1. Baskı, Lübnan-Beyrut, Darü'l-Fikr el-Muasır, 1998, c.1, s.64-65.

¹²⁵ Takyuddin Ebubekir Ahmed İbn-i Kadı Şuhbe el-Esedi ed-Dimaşki, *Tarih İbn-i Kadı Şuhbe*, Tahkik: Adnan Derviş, Dimaşk, el-Ma'hed el-Fransi Li'd-Diraset el-Arabiyya, 1994, c.3, s.503; Nizamüddin Şami, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, 2.Baskı, Ankara, TTK, 1987, s.178; Ebu'l-Abbâs Şihabüddin Ahmed b. Muhammed İbn-i Arabşah, *Acaibü'l-Makdur fi Ahbar-i Teymur (Timurname)*, Arapça Tercüman(?): Kebireddin Ahmed, Bender, Erdokaid Matbaası, 1882, s.67; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, 2. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1991, s.161.

de tahrip ettiğini, o kadar ki artık buranın ıssız bir çöl stepine dönüştüğünü ve güneyden gelen bedevi Araplarının burada hayvanlarını otlatmak amacıyla kullanmaya başladığını aktarmaktadır.¹²⁶

Yağma ve tahrip hadiselerinin yaşandığı sırada Ra'sü'l-Ayn, Mardin Artuklularının tasarrufunda olmakla birlikte, Artukluların da siyasi yönden kâh Timur'a kâh Memlük sultanına tâbi olduğu görülmektedir.¹²⁷ Timur'a olan bağlılığın temelinde 1395 yılındaki istila hareketinin önemli bir etkisi olmuştur. Bu hareketin ardından Mardin Artukluları hükümdarı Melik İsa bir süre Timur tarafından tutsak edilmiş,¹²⁸ gerek bu dönemde gerekse daha sonraki dönemlerde birbirlerini takip eden seferler esnasında da Artuklular'a başka bir seçenek bırakılmadığı için Timur'a kerhen dahi olsa bağlılık bildirmek zorunda kalmıştı.¹²⁹ Timur'dan sonra da Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerin uğrak yerlerinden biri haline gelmiş olan Ra'sü'l-Ayn,¹³⁰ siyasi olarak Memlük toprağı kabul edilmekte idi.

Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim, 24 Ağustos 1516'da Mercidabık'ta Memlük hükümdarı Kansu Guvri'yi ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Memlük ordusunun çoğunu imha ederek Suriye, el-Cezire, Kilikya ve Filistin bölgesini ele geçirdi.¹³¹ Böylelikle içerisinde Ra'sü'l-Ayn'ın da yer aldığı topraklar, Osmanlı egemenliğine geçmiş oldu. Mısır seferine devam eden Sultan Selim, 22 Ocak 1517'de de Tomanbay yönetimindeki Memlük ordusunu Ridaniye'de mağlup etmesiyle 267 yıl devam eden Memlük Devletini tarihe gömmüş ve bütün topraklarını Osmanlı Devletine katmıştır.¹³²

Kaynakça

- Adil Alpman, "Hurriler" (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/833/10518.pdf> 24.8.2015).
- Ahmed İbn-i Ebi Yakub İbn-i Cafer İbn-i Vehb İbn-i Vazih el-Katib el-Abbasi el-Yakubi, *Tarih*, Leiden, Brill Matbaası, 1883.
- Ahmed İbn-i Yusuf el-Kirmani, *Ahbar-e'd-Düvel ve Asare'l-Evvel fi't-Tarih*, Tahkik: Ahmed Hatit, Fehmi Saad, Beyrut, Alemü'l-Kütüb, 1992.
- Ahmet Zeyni Ed-Dahlan, *El Fütuhât el-İslamiyye*, Mekke, Matbaat el-Miriyye, H.1302/1884.
- Amelie Kuhrt, *Eskiçağda Yakındoğu*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul, II. Baskı, T.İş Bankası Kültür yayınları, 2009.
- Ammian Marcellus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus, During The Reigns of The Emperor Constantius, Julian, Jovianus, Valentian and Valens*, İng. çev. C. D. Yonge, M.A., London, George Bell, Sons, 1902.
- Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, 1. Baskı, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Bedruddin Mahmut el-Ayni, *Ukde'l-Cuman fi Tarih Ehli'z-Zemen*, Eyyübiler Dönemi, Tahkik: Mahmut Rezek Mahmud, 2. Baskı, Kahire, Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaik el-Kavmiyye, 2010.
- Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Yayımlayan: Nezih Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- C. Van Arendonk, "Haşebiye" *İA*, İstanbul, MEB, 1987.
- Cemalettin İbn-i el-Mehasin Yusuf İbn-i Tağriberdi el-Atabeki, *En-Nûcumu'z-Zahira fi Mûluk Mısır ve'l-Kahira*, Takdim: Muhammed Hüseyin Şemseddin, 1.Baskı, Lübnan-Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.

¹²⁶ Bkz. Oppenheim, s.76.

¹²⁷ Artuklu sultanının söz konusu durumunu en iyi özetleyen örnekler için bkz. Kadı Şuhbe, *Tarih*, c.3, s.588, 657.

¹²⁸ Nizamüddin Şami, *Zafername*, s.182; İbn-i Arapşah, *Acaibü'l-Makdur*, s.68-74; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 6.Baskı, İstanbul, Ötügen Yayınları, 2001, s.215; Y.Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161

¹²⁹ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s.411-416; Y.Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s.161; Faruk Sümer, *Kara-Koyunlular*, Ankara, TTK, 1992, s.57; Abdullah Ekinci-Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008, s.282.

¹³⁰ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Akkoyunlular" *DİA*, İstanbul, TDV, 1989, c.2, s.270; aynı yazar, "Karakoyunlular" *DİA*, İstanbul, TDV, 1992, c.6, s.436

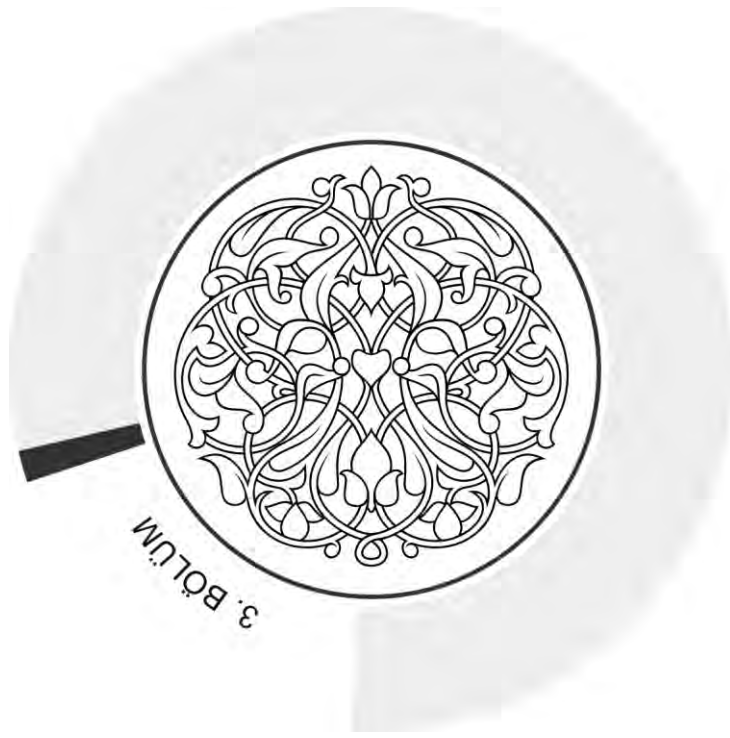
¹³¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 7.Baskı, Ankara, TTK, Tarihsiz, c.2, s.284-287.

¹³² İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.2, s.288-290.

- Cemaleddin Muhammed İbn-i Salim İbn-i Vasil, *Mufarricü'l-Kürub*, Tahkik: Hüsneyn Muhammed Ra-bi', 1.Baskı, Mısır, (Bilâ tarih ve Naşir).
- Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A.Göke Bozkurt, 1.Baskı, İstanbul, İlgı Yayınları, 2006.
- Eba Eyyüb Abdullah İbn-i Abdüaziz el-Bekri, *Mu'cem Maste'cem Min Esmâ'l-Bilad ve'l-Mevazi'*, Tahkik: Mustafa Es-Sakka, Beyrut, Aleme'l-Kütüb, 1945.
- Ebi Cafer Muhammed İbn-i Cerir et-Taberi, *Tarihü't-Taberi-Tarihe'r-Rûsul ve'l-Mûluk*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, 2.Baskı, Mısır, Dare'l-Maarif, 1964.
- Ebi el-Hasan Ali İbn-i Ebibekr el-Haravi, *El-İşârât ile Marifete'z-Ziyarat*, Tahkik: Ali Ömer, 1.Baskı, Kahire, Mektebetü's-Sekafetü'd-Diniyye, 2002.
- Ebi'l-Farac Abdurrahman İbn-i Ali İbn-i el-Cevzi, *El-Muntazam fi Tarihe'l-Mûluk ve'l-Umem*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata, Mustafa Abdulkadir Ata, 1.Baskı, Beyrut, Dare'l-Kütüb el-İlmiyye, 1992.
- Ebi'l-Hasan Ali İbn-i el-Hüseyn el-Mes'udi, *Et-Tenbih ve'l-İşraf*, Basım Yeri: Leiden, Darsader-Beyrut, Brill Matbaası, 1893.
- Ebu Hanife Ahmet b. Davut ed-Dineveri, *El-Ahbar'e't-Tival*, Tahkik: Abdulmun'im Amir, Mısır, Vüzerat es-Sekafe ve'l-İrşad el-Kavmi el-İklim el-Cenubi el-İdarete'l-Amme li's-sekafe, 1959.
- Ebu Yusuf Yakub İbn-i İshak es-Sukeyt, *İslahel-Mantık*, Şerh ve Tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, Abduselem, Muhammed Harun, Kahire, Dare'l-Maarif, 1949.
- Ebu'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Muhammed İbn-i Arabşah, *Acaibü'l-Makdur fi Ahbar-i Teymur (Timurname)*, Arapça Tercüman(?): Kebireddin Ahmed, Bender, Erdokaid Matbaası, 1882.
- Ebu'l-Hüseyn Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Cubeyr el-Kinani el-Endelüsi, *Rihlet-i İbn-i Cubeyr*, Beyrut, Darsader, Tarihsiz.
- Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, Tubitak Yayınları, 2005.
- Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 9. Baskı, İstanbul, Net Turistik Yayınları, 2007.
- En-Nuveyri, *Nihayetü'l-Ereb fi Finune'l-Edeb*, <http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=101&session=ABBBVFAGFGFHAAWER&fkey=2&page=3841&option=1> 24.8.2015).
- Ernest Honigman, Besim Darkot, "Ra'sü'l-Ayn" İA, 5.Baskı, İstanbul, MEB, 1979.
- Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. Fikret İşıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970.
- Eş-Şeyh el-İmam Şihabuddin Ebi Abdullah Yakut İbn-i Abdullah el-Hamavi er-Rumi el-Bağdadi, *Mu'cemü'l-Büldan*, Lübnan-Beyrut, Darsader, 1977.
- Faruk Sümer, "Akkoyunlular" DİA, İstanbul, TDV, 1989.
- Faruk Sümer, *Kara-Koyunlular*, Ankara, TTK, 1992,
- Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.
- Franz Cumont, *Undieu Syrien a Dos de Chameau Covarage: 1920-2007(T.1-84)*, JSTOR: Syria T. 10, Fasc., 1Published by Institut Français du Proche-Orient, 1929.
- G.Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, New York, Cambridge, At the University Press, 1905.
- Georg Ostorogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 5.Baskı, Ankara, TTK, 1999.
- Gordon Childe, *Tarihte Neler oldu*, Çeviri: Mete Tuncay, Alaaddin Şenel, İstanbul, Alan Yayınları, 1993.
- Gregory Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizceye çeviri: Ernest A.Wallis Budge, Türkçe Çeviri: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, TTK, 1999.
- Halife b. Hayyat, *Tarih Halife b. Hayyat*, Tahkik: Ekrem Ziya el-Umeri, 2.Baskı, Riyad, Darü't-Tayyiba, 1985.
- Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin (İtre'l-Nardin fi Tarih Merdin)*, İstanbul, Hilal Matbaacılık, 1972.
- Heinrich Kiepert, *A Manuel of Ancient Geography*, London, Macmillan and Co. 1881.
- İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 7.Baskı, Ankara, TTK, (Tarihsiz).
- İbn-i Havkal en-Nasibi, *Sûretü'l-Arz*, Beyrut, Menşurat Dar Mektebeti'l-Hayat, 1992.
- İbn-i Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay. İstanbul 1994.
- İbn-i Manzur, *Muhtasar Tarih-i Dimaşk*, Tahkik: İbrahim Salih, 1. Baskı, Şam, Dare'l-Fikr, 1989.
- İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, Çev., M.Beşir Eryarsoy, İstanbul, Bahar Yayınları, (Tarihsiz).
- İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, Tashih: Yusuf er-Rakkak, 1.Baskı, Beyrut, Dare'l-Kütüb el-İlmiyye, 1987.
- İmaduddin İsmail İbn-i Muhammed İbn-i Ömer Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, Basım Yeri: Paris, Neşir:Lübnan-Beyrut, Darsader, 1840.

- İmaduddin İsmail Muhammed İbn-i Ömer Ebi'l-Fida, *Kitabü'l-Muhtasar fi Ahbare'l-Başar*, 1.Baskı, Mısır, Bi'l-Matbaatü'l-Miriyye, Tarihsiz.
- İmam Ahmed İbn-i Caber Belazuri, *Ensabü'l-Eşraf*, Tahkik ve Takdim: Zuheyl Zekkar-Riyad Zirikli, 1.Baskı, Lübnan-Beyrut, Mektebetü'l-Buhus ve'd-Diraset fi Dare'l-Fikr, 1996.
- İmam Ahmed İbn-i Caber Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay. 2002.
- İmam el-Ülema İbn-i Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Tahkik: Muhammed Abdulvahab, Muhammed es-Sadık el-Abidi, 3.Baskı, Lübnan-Beyrut, Dar Ehia Al-Tourath Al-Arabî, 1999.
- İzzeddin İbn-i Muhammed İbn-i Ali İbn-i İbrahim İbn-i Şeddad, *el-A'lek el-Hatira fi Zikr-i Ümeraiü's-Şam ve'l-Cezire*, Tahkik: Yayhya Abbara, Dimaşk(Şam), Vüzereat es-Sakafe ve'l-İrşade'l-Kavmi, 1978.
- Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çeviren: Selen Hırçın Riegel, 1. Baskı, İstanbul, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, 2007.
- Joan Oates, *Babil*, Çev. Fatma Çizmeli, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2004.
- John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, 1.Baskı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.
- Johns, Bp.Of Ephesus, *Extracts From the Ecclesiastical History of John of Ephesus*, Semitic Study Series Edited By: Richard J.H. Gottheil and Morris Jastrow Jr. No: XIII, Leiden, 1909.
- Judah Benziol Segal, *Edessa/Urfa "Kutsanmış Şehir"* Çev. Ahmet Arslan, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- Judith Herrin, *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Kemalettin İbn-i el-Adim, *Buğyetu't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, Takdim: Suheyl Zakkar, Lübnan-Beyrut, Dare'l-Fikr, 1988.
- Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- Kitab-ı Mukaddes (Tevrat), Tekvin X, 8,10,11, (<http://www.bibleonline.ru/bible/tur/01/10/16.01.2015>).
- Leonhard Schmitz, *Manual of Ancient Geography*, Philadelphia, 1857, Blanchard And Lea.
- Louis Frederic, *Medeniyetler Ansiklopedisi*, Çev. Vahdet Gültekin, İstanbul, Doğan Kardeş Matbaası, 1974.
- M.Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark*, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Makrizi, *Sûluk*, Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata, 1.Baskı, Beyrut, Darü'l-Kütübe'l-İlmiyye, 1997.
- Malalas, *The Chronicle of Malalas*, İng.Çev. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys ve Roger Scot v.d. Melbourne, 1986.
- Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Muna Cedden, 2.Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005.
- Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğunun Tarihi*, Çev. Sinem Gül, Ankara, I. Baskı, Dost Kitabevi, 2006.
- Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, Ankara, Atılım Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Micael H.Dodgeon and Samuel N.C.Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars Ad 226-363, A Documentary History*, London and New York, Routledge, 2005.
- Monsieur D'anville, *Compendium of Ancient Geography*; Designed for Private Libraries, as well as the Use of School, Printer for R.Faulder, New Bond-Street, London, 1791.
- Muhammed İbn-i Ebi Bekr İbn-i Abdulkadir er-Razi, *Muhtar es-Sahhah*, Lübnan-Beyrut, Mektebet Lübnan, 1986.
- Mükrimin Halil Yınanç, "Aynülverde" İ.A.5. Baskı, İstanbul, MEB, 1979.
- Nail Hanun, "Waşşugani" *Arap Ansiklopedisi*, http://www.arab-ency.com/_/details.php?full=1&nid=162673-22.5.2016.
- Nizamüddin Şami, *Zafername*, Çev. Necati Lugal, 2.Baskı, Ankara, TTK, 1987.
- Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 6.Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2001.
- Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara, TDVY, 1993.
- Rinhart Dozi, *Tekmilet Meacime'l-Arabiyya*, Arapçaya Tercüme: Muhammed Selim en-Naimi, Irak, Menşurat Vüzerat es-Sekafiyye ve'l-İ'lam, 1982.
- Selahaddin Halil İbn-i Aybek Es-Safdi, *A'yane'l-Asır ve A'van en-Nasr*, Tahkik: Ali Ebu'z-Zeyt, Nebil Ebu Amşe, Muhammed Mev'ad, Mahmud Salim Muhammed, Takdim Eden: Mazen Abdulkadir el-Mübarek, 1. Baskı, Lübnan-Beyrut, Darü'l-Fikr el-Muasır, 1998.
- Serdar Mutçalı, *El-Mu'ceme'l-Arabî el-Hadis (Arapça-Türkçe Sözlük)*, İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1995.

- Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Ankara, Tubitak Yay., 2003.
- Seyyid Muhammed Murtaza el-Hasini ez-Zubeydi, *Tece'l-Arus*, Tahkik: Mahmut Muhammed et-Tenahi, Kuveyt, Matbaat Hükümetü'l-Kuveyt, 2004.
- Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin -Aşiret- Cemaat- Devlet*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2001.
- Şemseddin Ebi Abdullah Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Ebibekr el- Makdisi, *Ehsanü't-Tekasim fi Ma'riftü'l-Ekalim*, 2. Baskı, Leiden, Darsader, 1906.
- Şemseddin Muhammed İbn-i Ahmed İbn-i Osman ez-Zehebi, *Tarihu'l-İslam ve Vefâyât el-Meşahir el-Âlâm*, Tahkik: Ömer Abdusselam Tedmüri, 1.Baskı, Beyrut, Dare'l-Kitebe'l-Arabî, 1990.
- Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara, San Matbaası, 1992.
- Takyuddin Ebubekir Ahmed İbn-i Kadı Şuhbe el-Esedi ed-Dimaşki, *Tarih İbn-i Kadı Şuhbe*, Tahkik: Adnan Derviş, Dimaşk, el-Ma'hed el-Fransi Li'd-Diraset el-Arabiyya, 1994.
- The Chronicle of The Stylite, İng.Çev. W.Write, Türkçe Çev. Mualla Yanmaz, İstanbul, Şehir Matbaası, 1958.
- The Secular History Of Dionysius Of Tel-Mahre in The Seventh Century İn The West-Syrian Chronicles, (Introduced, Translated and Annotated by Andrew Palmer) Liverpool Univ. Press, Liverpool, 1993.
- Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 2000, 2.Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Türk Ansiklopedisi*, "Hurriler", Ankara, MEB, 1971.
- Weissbach, "*Resaina*" Paulys Realencyclopedia Der Classichen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung Begonnen von Georg Wissowa, Zweite Reihe , Halbband, J.B.Metzlersche Verlagsbuchhandlung Stuttgart,1914.
- Witold Witakowski, "The Chronicle of Jacob of Edessa", Jacob of Edessa and Syriac Culture of His Day, ed. Bar ter Haar Romeny, Leiden, 2008.
- Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, 2. Baskı, Ankara, TTK, 1991.
- Zekeriyya İbn-i Muhammed İbn-i Mahmud el-Kazvini, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, Beyrut, Darsader, Tarihsiz.

ORTAÇAĞIN ÖNEMLİ KÜLTÜR MERKEZLERİNDEN RİŞ-AYNO/RA'SÜ'L-AYN OKULU ve RA'SÜ'L-AYNLI TABİP SERGIUS

Dr. Öğr. Ü. Abdülbaki BOZKURT*

Giriş

Ortaçağ, doğu ve batı toplumlarının tarihi açısından farklı çağrışımlar yaptığı bilinen bir gerçektir. İslam'ın VII. yüzyılda gelişinin ardından devam eden yayılışı, batı toplumunda çağın çağrıştırdığı karanlık ortamın aksine doğu toplumunda yavaş yavaş aydınlık bir geleceği inşaya doğru sürüklüyordu. Bu aydınlığın kaynağında ise şüphesiz İslam öncesinde kurulmuş, aynı zamanda Mısır, Hint ve Mezopotamya medeniyetleri gibi köklü uygarlıklara dayanan İskenderiye, Antakya, Harran, Urfa, Nusaybin, Kınnesrîn, Cündişâpûr gibi bilim merkezleriyle doğrudan veya dolaylı olarak temasa geçilmiş olmasının etkisi vardı. Bundan dolayıdır ki günümüz araştırmacıları, özellikle yukarıda sözü edilen okullarla birlikte başlayan bilim serüveninin bugünkü yansıması olarak ortaya çıkmış olan teknolojik gelişmelerin temelinde, farklı yollarla Avrupa'ya ulaşmış, fetihler sonucunda ulaşılabilen alanlara bir şekilde gidebilen Müslüman bilim adamlarının izlerine işaret etmektedir.

Bilgi kaynakları, günümüzde dahi bu denli etkisi hissedilen ve kendi dönemlerine damgalarını vurmuş olan sözkonusu okullarla ilgili bilgileri sık bir şekilde aktardığı halde, bilime yaptığı katkı itibarıyla bu okullardan geri sayılmayacak derecede etkiler yaratmış olan Ra'sü'l-Ayn Okulundan ise çok az bahsetmektedir. Bunun neden böyle olduğuna dair bilgilerimizin de maalesef kısıtlı olduğunu belirtmek gerekir. Oysa günümüzde Suriye'nin Haseke iline bağlı bir ilçe merkezi olan Ra'sü'l-Ayn, ortaçağın siyasi ve kültürel anlamda önemli kentlerinden biriydi. Böyle olmasına rağmen dönemin kaynaklarında Ra'sü'l-Ayn Okulundan çok az bahsedilmiş olmasının belki de tarih boyunca şehrin yaşamış olduğu büyük talihsizliklerinden biri olsa gerek.

Ancak bütün talihsizliklere rağmen yukarıda adı geçen kimi okullara çağdaş olduğu halde isminden pek fazla söz edilmeyen Ra'sü'l-Ayn Okulu, daha çok mezunlarının yarattığı etkiyle tanınır hale gelmiştir. Özellikle Okulun yetiştirdiği ender şahsiyetlerden biri olan Ra'sü'l-Aynlı tabip Sergius, birçok konuda ön plana çıkmış ve yukarıda sözü edilen doğu-batı arasındaki bilim ve kültür transferinde önemli roller üstlenmiş isimlerden biri olduğu görülmektedir.

Yapılan bu çalışmada, öncelikle Ra'sü'l-Ayn Okulunun konumu, yerinin kesin olarak neden tespit edilemediği ve uyguladığı programa değinilmiştir. Bunlar yapılırken, okul hakkında yeterince bilgi sahibi olunmaması sebebiyle sonuçlardan çıkarımlar yapılmış ve bunun bir doğal sonucu olarak da Ra'sü'l-Aynlı Sergius çalışmaya dâhil edilmiştir.

* Öğretim, Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bakiyy@hotmail.com

Ra'sü'l-Ayn Akademisi/Okulu

Ortaçağda döneminin en önemli tıp merkezlerinden biri olan Ra'sü'l-Ayn Akademisi/Okulunun tarihi açıdan en büyük talihsizliği, -yukarıda da söz edildiği gibi- hakkında ayrıntılı bilgi olmayışıdır. Bunun bir sebebinin bölgede varlığı etkin bir şekilde hissedilen ve çoğu zaman dini-politik meselelere konu olan "Pers Okulu" olabileceği düşünülmektedir. 363 yılında Nusaybin'in anlaşma gereği Perslere devredilmesinin ardından burada bulunan akademinin hocalarıyla birlikte Urfa'ya taşınması sonucunda kurulan bu okulun bölgede çok büyük bir nüfuzu bulunmaktaydı.² Nasturîliğin başlıca merkezi olan ve Antakya doktrinini yayan bu okul 489 yılında imparator Zenon tarafından kapatılmıştı.³ Bundan dolayı Ra'sü'l-Ayn okulunun, İmparator tarafından kapatılacak kadar yükselmiş bir okulun gölgesinde kalmış olabileceği düşünülmektedir. Okul hakkındaki bilgi azlığını dile getirenlerden biri olan 1996 yılının Halep Metropolit, Ra'sü'l-Ayn Okulunun tarihi ile ilgili ellerinde ayrıntılı bir bilginin olmadığını ancak bu okulun önemini, özellikle buradan mezun olmuş kişiler aracılığıyla açıklamanın mümkün olabileceğini bildirmektedir.⁴

Söz konusu mezunlara geçmeden önce okul yerinin tespitini yapmak gerekir. Bu doğrultuda yapılan tanımlamaya göre okulun merkezi, Habur nehri kenarı, Ra'sü'l-Ayn ile Haseke arasındaki Micdel Köyü⁵ yakınlarındaki,⁶ Mar Şem'un'un inşa ettiği söylenen⁷ Karkafto⁸ Manastırı olduğu söylenmektedir.⁹ Burası eski bir manastır olması sebebiyle¹⁰ bulunduğu yerle alakalı farklı görüşlerin varlığı da dikkat çekmektedir. Barsavm'ın bildirdiğine göre bazıları bu manastırın Tur-Abdin'de oluşunu söylerken, bazıları da bu görüşe katılmayıp, Ra'sü'l-Ayn'e yakın Habur nehri üzerinde yer alan Micdel Köyü'n'de olduğunu söylemektedir.¹¹ Bunların dışında Karkafto'nun "Mardin Dağında" veya "Deyru'z-Zafaran Manastırı yakınında" olduğuna dair tahminler de bulunmaktadır. Bütün bu ihtilafların temelinde ise, manastırın çok eski olması ve adının 10. Yüzyıldan itibaren tarihte zikredilmemiş olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.¹²

Karkafto Manastırı, Süryani dili ve ilmi ile Kutsal Kitabın öğretimini üstlenmiş olması sebebiyle önemli bir merkez sayılmakta idi.¹³ Özellikle burada bulunan rahiplerin yapmış oldukları Süryanice İncil tercüme çalışmaları, sonraki yıllarda "Karkafto Tercümesi" olarak şöhret bulduğu, Tarihçi İbn-i el-İbri'nin (Sırlar Hazinesi adlı eserinde) de aynı tercümeden söz ederek birkaç kez gözden geçirildiğini aktarmaktadır. Eldeki veriler, Manastırın eğitim öğretim faaliyetlerine 8. Yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar devam ettiğini, hatta bu dönemde Rakka Metropolit Yuhanna, Tillo Episkoposu Yuhanna, Anazarbo Metropolit, Arap Tağlibli-

¹ Suphi Aksoy, Tuma Çelik, *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*, 1. Baskı Ankara, Nika yayınları, 2013, s.218.

² Adday Şer, Nusaybin Akademisi, Çeviri: Nesim Doru, 1. Baskı, İstanbul, 2006, Yaba Yayınları s.35; ayrıca sözkonusu akademilerin faaliyetleri, öğretileri, yasaları ve bahsedilen şahsiyetlerin hayatları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. aynı eser, s.9-188.

³ Urfa Kroniği, Satır:73, s.91, B.o.s.406; Zuknin Kroniği (M.S.775- Efesli Yuhanna'nın Kayıp II. Bölümü) Translated with Notes and Introduction by Witold Witakowsky, Part III, Türkçe Tercüme: Zafer Duygu, Yayınlanmamış Kitap Çalışması içerisinde, s.197, İngilizce metin sayfa numarası (İ.s.)2 (Liverpool University Press,1996 nüshasının tercümesidir) metin içerisinde Pers okulunun verilen tarihte yıkıldığı veya yok edildiğini bildirilmektedir; ayrıca bkz. Segal, s.163; Hayes, s.244; Vasiliev, s. 123; M.Çelik, c.1, s.203.

⁴ Grigorius Yuhanna İbrahim (Halep Metropolit), "El-Merakiz es-Sekafe fi Biladmâ Beyn en-Nahreyn fi es-Sadis ve es-Sâbi" (6. ve 7. Yüzyılda İki Nehir Arasındaki Kültür Merkezleri), *Patriklik Dergisi*, Şam, S. 24, (1996), s.25-26.

⁵ Ra'sü'l-Ayn'den bir merhale kadar güneyde, Habur nehrinin kenarında olduğu söylenmektedir. Bkz. Farisi, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahri, *Mesalik el-Memalik*, Beyrut: Dar Sader, 1927, s.74.

⁶ William Wright, *A Short History of Syriac Literature*, London, Printed by C.J. Clay, M.A. and Sons, at The University Press, 1894, s.23; Efrem Barsavm, *Deyru'z-Zafaran Manastırı'nın Tarihi*, Türkçe Terc. Gabriel Akyüz, Editör: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayını, s.23.

⁷ Barsavm, s.23.

⁸ "Kafatası" veya "dağın doruğu" anlamında olduğu söylenmektedir. Bkz. Barsavm, s.23; Wright de eserinde "theskull" olarak ifade ettiği görülür. Bkz. Wright, s.23.

⁹ Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin, Anadolu Ofset, 2005, s.261.

¹⁰ Barsavm, s.22.

¹¹ Wright, s.23; Barsavm, s.23.

¹² Barsavm, s.23.

¹³ Barsavm, s.23.

lerinin Episkoposu Yuhanna, Neced-Madenlilerin Episkoposu Yuhanna ve Şam Metropoliti Timotheos gibi piskoposların da buradan mezun olduğunu göstermektedir.¹⁴

Yukarıda da işaret edildiği gibi okulun tanınmasında şüphesiz en büyük katkısı olan kişilerden biri, bu okuldan mezun olmuş Ra'sü'l-Aynlı Sergius'tir. Aşağıda hakkında daha ayrıntılı bilgi verilecek olan Sergius; tıp, mantık, felsefe ve fen ilimleri alanında vermiş olduğu eserlerle büyük bir ün kazanmıştı. Yunan-cadan Süryaniceye çeviriler de yapan Sergius, 526-545 yılları arasında Antakyalı Patrik Efrem tarafından bazı önemli konuları görüşmek üzere Roma ve Kostantinye'ye gönderilmiş, kendisine verilen görevi başarı ile tamamladıktan sonra da geri döndüğü anlaşılmaktadır.¹⁵

Ra'sü'l-Ayn Okulunun ayrıntıları hakkında her ne kadar bilgi sahibi olamıyorsak da Halep Patriğinin ifade ettiği gibi gerek mezunlarından gerekse bağlı bulunduğu merkezden hareketle bir takım bilgiler edinelebileceği düşünülmektedir. Bu amaçla, 3. Yüzyılın sonlarına bakıldığında önemli bazı bilgilerin varlığı dikkatleri çekmektedir. Diocletianus dönemine (244-311) denk gelen bu tarihlerde, gerek yapılan idari tasimat sonucu gerekse de düşünsel anlamda Ra'sü'l-Ayn Kilisesi'nin bağlı olduğu merkezin Antakya Patriklığı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Dolayısıyla Antakya'da kurulmuş olan Felsefe Okulunun sistem ve öğretilerinin de Ra'sü'l-Ayn Okulunda okutulmuş olma ihtimali de yüksek görünmektedir. Nitekim Hayes, Süryani tanrıbilimini mantıksal ve bilimsel olarak bütün Mezopotamya'daki Süryani kiliselerinde ilk dile getirenlerin Antakyalılar olduğunu yazmak suretiyle bu öngörüye teyit etmektedir.¹⁷ Bu durumda Antakya'da kurulan okulun öğretileri, Ra'sü'l-Ayn Okulunun mahiyetini açıklaması noktasında önem kazanmış olmaktadır.

Özellikle Antakya'da kurulan Süryani okullarıyla ilgili araştırma yapmış olan Musa Kazım Arıcan, esasında burada iki okuldan bahsedilebileceğini söylemekte ve ilkinin M.S. 2. Yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmış ve daha çok bir "Yakubi Cemiyeti" mahiyetinde olduğunu ifade etmektedir. Okul kurucusunun, kutsal kitap konusundaki fikir ve çalışmalarıyla adını duyurmuş olan Lucian'ın (ö.312) olduğunu belirten Arıcan, burada toplanan din ve ilim adamlarının, kendi aralarında tartışmalarının yanı sıra Yunan-cadan Süryaniceye de tercüme yaptıklarını bildirmektedir.¹⁸ İkincisi olan Antakya Felsefe Okulu ise felsefi yöntem ve bakış açısına sahip bir okul olması sebebiyle genelde "Antakya Felsefe Okulu" olarak anıldığı belirtilmektedir. Eldeki bilgilere göre M.S. 200 yıllarının sonlarına doğru kurulduğu söylenen bu okulun, kuruluş amacının ilk etapta İskenderiye Okulu'nun bütün felsefi ve doktriner ya da sembolik açıklamalarına karşı çıkmak olduğu bildirilmektedir.¹⁹ Bu nedenle zaman zaman okulun, ders okutmaktan çok, dini yayma faaliyetine önem verme gayesinin daha ön plana çıktığı vurgulanmaktadır. Öte yandan okulun felsefi çabalar içinde olduğu, bu okulda Probus tarafından Süryaniceye ilk tercüme edilen Aristoteles'in (M.Ö. 322) eserinden anlaşılmaktadır.²⁰ Felsefenin yanı sıra güzel yazma-konuşma ve tıp konularında da öğretileri olduğu anlaşılan²¹ okulun, belli bir süre sonra hocalarının çoğunun Urfa Okulu'na gittiği ve böylece okulun varlığını devam ettiremeyip çöktüğü bildirilmektedir.²² Gerek Urfa gerekse de Antakya Okulu gibi önemli Süryani merkezleri, Arapların Bizans ve Sasani topraklarını ele geçirdikleri dönem ile birlikte, ileriye dönük

¹⁴Barsavm, s.24.

¹⁵Gabriel Akyüz, Tüm Yönleriyle Süryaniler, s.261.

¹⁶İshak Armale, el-Kusara fi Nekebeti'l-Nasâra, (Orijinal İsim: Al-Kouçara Ou Recit Des Massacres et Crimes Commis en Mésopotamié et Particulièrement a Mardin En 1895 et 1914-1919) (y.y.), Par Un Temoïn Oculaire, (t.y.), s.33; Judah Benziol Segal, Edessa/Urfa "Kutsanmış Şehir" Çev. Ahmet Arslan, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.164

¹⁷E.R.Hayes, *Urfa Akademisi*, Çev. Yaşar Günenç, 2. Baskı, İstanbul, Yaba Yayınları, 2005, s.275.

¹⁸Musa Kazım Arıcan, "Antakya Felsefe Okulu" *Journal of Islamic Research*, S.23/3, (2012), s.101-102.

¹⁹Aynı kanaati paylaşan Vasiliev: "Suriye'nin fikir merkezi Antakya'da, İskenderiye mektebine muhalif, Mukaddes Kitabın, mecazî tefsirlere müracaat etmeksizin, olduğu gibi kabulünü savunan orijinal bir akım ortaya çıkmıştı" demektedir. Bkz. A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara, Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı) Yayınları, 1943, c.1, s.146.

²⁰Arıcan, s.103.

²¹Yapılan eğitim-öğretim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Glandville Downey, *Antioch in The Age of Theodosius The Great*, Copyright 1962 by The University of Oklahoma Press, Publishing Division of The University Published by The University of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma (Orijinal), Arapçaya çeviri: Albert Butros, Beirut-New York, Yayınlayan: Muesseset Franklin, 1968, s.87-89.

²²Arıcan, s.103.

birkaç nesil sonrasında da önemleri artarak devam edeceği görülmektedir.²³ Bu süreçte özellikle felsefenin İslam dünyasına geçişinde söz konusu okulların önemli roller üstlendiği bilinmektedir.²⁴

Aşağıda da görüleceği gibi Ra'sü'l-Aynlı Sergius'un yapmış olduğu ilmi çalışmalar dikkate alındığında, Ra'sü'l-Ayn Okulunun Antakya Felsefe Okulu ile aynı ekolü benimsemiş olduğu açık bir şekilde görülebilecektir.

Ra'sü'l-Ayn ve çevresinde Hıristiyanlığın yayılmaya başlaması ile birlikte eğitim ve kültür çalışmalarının yalnızca Ra'sü'l-Ayn Okulu ile de sınırlı kalmadığı, muhtemelen yakın çevrede bulunan başka manastırlarda da bu faaliyetlerin yürütülmüş olabileceği düşünülmektedir.

Sergius İbn-i İlyas Er-Rafi' Er-Ra'si

Urfa'da doğduğu söylenen²⁵ Sergius, Ra'sü'l-Ayn halkındandır.²⁶ Aynı zamanda Ra'sü'l-Ayn Okulu mezunlardan biri de olan Sergius, belağati ile ünlü olmasının yanında Ra'sü'l-Ayn'de tabiplerin başı olduğu da söylenmektedir. İskenderiye'de de bir süre eğitim görmüş²⁷ olan Sergius, 535-536 yıllarında tanınmaya başlanmış, idareciliğinin yanı sıra özellikle filozofluk, mütercimlik²⁸ ve tıp alanındaki başarılarıyla ün kazanmıştır.²⁹ Sergius, özellikle ciddi bilimsel nitelikli Süryanice eserlerin tercüme edilmelerinin gelenek haline geldiği bir dönem olan VI. yüzyıldaki tercüme faaliyetlerine çok büyük katkıları olmuştur. Aynı dönem içerisinde İskenderiye Okulundaki Süryani bilim adamlarının metinlerinden ilham alınarak yapıldığı söylenen tercümelemlerden³⁰ özellikle Sergius'un yaptıklarıyla ilgili kimileri övgüyle bahsederken kimileri de bu övgülere katılmadığı görülmektedir. Örneğin İbn-i Sina ve İbn-i Ebi Usaybaa, Sergius'un kitap tercümesinde orta düzeyde sayılmasına rağmen çokça kitap tercüme eden birisi olduğunu, tercüme ettiği kitapları, Huneyn İbn-i İshak'ın düzelttiğini, tercüme ettiği eserlerin Huneyn'in elinden geçmişse çok iyi, geçmemişse

²³Lorenzo Minio-Paluello Ed. *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Encyclopædia Britannica Inc., 2014. Web. 24 Jan. 2014 (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/34511/Aristotelianism/33148/The-Syriac-Arabic-and-Jewish-traditions>); Söz konusu okulların bölge üzerindeki etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Ekinci, *Ortaçağda Urfa*, Ankara, Gazi Kitabevi, 2006, s.199-220.

²⁴ Arıcan, s.103.

²⁵ Procopius, *History of the Wars I-II*, With an English Translation By H.B. Dewing, New York, The Macmillan Co. 1964, s.473-474; Doğumunun Ra'sü'l-Ayn'de olduğunu belirten araştırmacılar da mevcuttur. Bkz. John Scarborough, "Symposium on Byzantine Medicine: Introduction", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine (1984), pp. İx-xvi, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, s.xiii (www.jstor.org/stable/1291488-09/10/2013).

²⁶İbn-i Sina, el-Kanun fi't-tıp, s.1300 (Elektronik Kitap-04.03.2016) <http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=30&session=ABBBVFAGFGFHAAWER&fkey=2&page=1&option=1>; İbn-i Ebi Usaybaa, Muvaffakuddin Ebi'l-Abbas Ahmed İbn-i el-Kasım İbn-i Halife İbn-i Yunus es-Sadi, *Uyune'l-Enba' fi Tabakati'l-Etibba*, Şerh ve Tahkik: Nizar Rıza, Beyrut: Dar Mektebet el-Hayat, (t.y.), s.281.

²⁷ Hidemi Takahashi, The Mathematical Sciences in Syriac: From Sergius of Resh-'Aina and Severus Sebokht to Barhebraeus and Patriarch Ni'matallah, *Annals of Science*, (2011),68:4, s.477-491, DOI: 10.1080/00033790.2011.588498

²⁸ Gregoryus Ebi'l-Farac İbn-i Ahrun et-Tabib el-Malati İbn-i el-İbri, *Tarih Muhtasar ed-Düvel*, Tashih: El-Eb Anton Salhaniel-Yusai, 2. Baskı, Lübnan-Hazimiyye, Dare'r-Raid el-Lübnaniyye, 1994, s.149; Edward Kerinliyus Fandik, *İktifa el-Kanu' Bime Huve Matbu'*, Tashih ve İlaveler: Es-Seyyid Muhammed Ali El-Babalavi, 3.Baskı, Mısır, 1896, Matbaat et-Te'lif (el-Hilâl) s.230; Grigorius Yuhanna, *Merakiz es-sekafe*, s.25-26; Zachariah of Mitylene, *The Syriac Chronicle*, Translated into English: F.J.Hamilton, D.D. and E.W. Brooks, M.A. Edited by J.B.Bury, London: Methuen&Co. 1899, Books IX, Chapter XIX, s.266'da Sergius'un Ra'sü'l-Ayn'in baştabibi olduğunu hatta birgün Antakya'ya giderek patriğe Asylyus'un kendisini yaraladığı gerekçesiyle şikâyet ettiğini yazmaktadır; Şikâyet konusu ile ilgili ayrıca bkz. Wright, s.89; Ayrıca bkz. Adday Şer, *Tarih Asur ve Keldo*, Mekteb el Üstad serki Ağacan, (y.y.), 2008, c.2, s.200.

²⁹ Grigorius Yuhanna İbrahim (Halep Metropoliti), "El-Merakiz es-Sekafe fi Bilad mâ Beyn en-Nahreyn fi es-Sadis ve es-Sâbi" (6. ve 7. Yüzyılda İki Nehir Arasındaki Kültür Merkezleri), *Patriklik Dergisi*, S.24, Şam: 1996, s.25-26.

³⁰Takahashi, s. 477-491.

orta düzeyde sayılabileceğini ifade etmektedirler.³¹ Özellikle İbn-i Usaybaa'nın bir nakline göre Huneyn'in hocası olduğu anlaşılan Cebrail'in, Huneyn'in genç yaşta olmasına rağmen güzel tercüme yaptığı ve böyle devam etmesi halinde ileride tercüme konusunda Sergius'un ipliğini pazara çıkaracağını söylemek suretiyle Sergius'un zayıf olan tercümesine dikkati çekmektedir.³² Buna karşılık, "genç yaştaki acemiliğine rağmen Yunanca ve Süryanice dillerinden yapmış olduğu tercümeyle bu iki dil alanındaki geniş ilmini" ortaya koyduğunu belirten Halep Metropoliti, "Huneyn İbn-i İshak'ın da bunu, Ali İbn-i Yahya'ya yazdığı mektupta onayladığını" belirtmektedir.³³

Sergius'un yapmış olduğu tercümelerin eleştiri veya övgüsünü bir kenara bırakarak değerlendirildiği takdirde, ortaya koymuş olduğu çalışma azmi ve eserleri ile gerçekten takdire şayan bir şahsiyet olduğu görülebilmektedir. Bunun yanında Sergius'un başarılı olduğu alanlardan biri de felsefe olduğu anlaşılmaktadır. Bunu da Helenistik dönemin kitaplarını tercüme edip, Hipokrat, Calinus ve Aristo mantığını yazmak suretiyle ortaya koymuştur.³⁴ Ebu'l-Farac ve İbn-i Ebi Usaybaa da "Riş-Aynlı" Sergius'un felsefe ve tıp alanındaki bazı eserleri, Yunancadan Süryaniceye tercüme edenlerin ilki olduğunu yazmak suretiyle bunu onaylamaktadırlar.³⁵ Segal, Süryani felsefesi ve tanrıbilimi üzerinde büyük etkisi olduğunu söylediği Aristoteles'in çevirmenleri, Nasturi kanadından Probus, Monofizitler kanadından Ra'sü'l-Aynlı Sergius olduğunu her ikisinin de Edessalı olmadıkları halde Edessa Okulunda tercüme faaliyetleri yürüttüklerini belirtmektedir.³⁶

Ancak yalnızca bu tercüme faaliyeti ile de yetinilmediği anlaşılmakta ve Sergius ile Probus'un Edessa Okullarıyla birlikte çevrede bulunan okullarda, Tarsuslu Diodoros'un, Mopsuestialı Theodoros'un (her ikisi de 435'ten daha önce), Nestorios'un, Samsatlı Paulus'un, Antakyalı Severus'un ve daha birçok Yunanlı yazarın eserinin de Süryaniceye çevrilmesinin sorumluları olduğunu belirtilmektedir.³⁷ Sergius'un Yunancadan Süryaniceye tercüme ettiği önemli eserleri arasında Galen'in 30'dan fazla eseri³⁸ ile birlikte Aristo'nun cinsiyet, tür ve kişiliklerin oluşumundaki ilkelerine göre dünyanın oluşumu hakkında olumluluk ve olumsuzlukla ilgili yedi cüz,³⁹ İsağoci Porphyrios es-Savri makaleleri ile yine Aristo'nun, "Ruh" hakkındaki makaleleridir.⁴⁰ Sergius'un Süryaniceden Arapçaya tercüme ettiği eserler arasında ise el-Kas Ahron'un yazdığı 30 makaleden oluşan "el-Kenaş" adlı eser de yer almakta ve makalelerin tercümesini yaptıktan sonra kendisinin de iki makale daha eklediği bildirilmektedir.⁴¹ Bunların dışında, Sergius'un basit Tıbbi İlaçlar⁴², mantık ve ziraat ile ilgili makaleleri de mevcuttur.⁴³ Ziraatla ilgili kaleme alınmış olan eseri, Kosta İbn-i Luka tarafından Süryaniceden Arapçaya tercüme edilmiş olup, H.1293/1876 yılında Kahire'de basılmıştır.⁴⁴ Yazmış olduğu eserler, lügat ve coğrafya alanında da çok büyük faydalar sağlayan, önemli bir kaynak olmuştur.

³¹İbn-i Sina, *el-Kanun fi't-tıp*, (Elektronik Kitap-04.03.2016) <http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=30&session=ABBBVFAGFGFHAAWER&fkey=2&page=1&option=1> s.1300; İbn-i Ebi Usaybaa, s.281.

³² İbn-i Ebi Usaybaa, s.258-259.

³³ Grigorius Yuhanna, *Merakiz es-sekafe*, s.25-26.

³⁴Grigorius Yuhanna, *Merakiz es-sekafe*, s.25-26; İbn-i Usaybaa özellikle Sercis'in Calinus tercümesine dikkat çekmektedir. Bkz. İbn-i Ebi Usaybaa, s.145.

³⁵ İbn-i el-İbri, s.131; İbn-i Ebi Usaybaa, s.159.

³⁶Bkz. Segal, s.218.

³⁷ Bkz. Segal, s.218-219

³⁸ Takahashi, s. 477-491.

³⁹ İbn-i el-İbri, Sergius'un Yunancadan Süryaniceye eser tercümesi yaptıktan sonra onun Antakya Patriği (Saviri) Severius'un mezhebine tâbi olduğunu yazmaktadır ki bu mezhep de neticede Yakubiliği ifade etmekte idi. Bkz. İbn-i el-İbri, *Muhtasar*, s.149; Fandik ise Sergius'un Hıristiyanlığın Yakubi Mezhebine tâbi olduğunu bildirmektedir. Bkz. Edward Kerinliyus Fandik, s.230; Antakya Patriği Severius ile ilgili bilgiler için bkz. Barsavm, s.34.

⁴⁰ Bkz. Segal, s.218-219; Sergius'un tercümedeki aktif rolü ile ilgili ayrıca bkz. Richard Pankhurst, Review (gözden geçiren):A. K. Irvine, "History of Ethiopian Towns from the Mid-Nineteenth Century to 1935", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 1987, Vol. 50, No:2 Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, s.429; Edward Kerinliyus Fandik, s.230.

⁴¹Bkz. İbn-i Ebi Usaybaa, s.158.

⁴²Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve Sergius'un tercüme çalışmaları hakkında bkz. John Scarborough, s.xiii.

⁴³ Grigorius Yuhanna, s.25-26.

⁴⁴ Edward Kerinliyus Fandik, s.230.

Özellikle coğrafya ve ziraat ile ilgili eserlerinde, ekinlerin isim ve telaffuzları hakkında oldukça faydalı bilgiler olduğu ifade edilmektedir.⁴⁵ Bunun yanında Probus ile birlikte Urfa ve Antakya okullarında Aristocu çalışmaların kurulması, temel mantıksal metinlerin tercümelerinin yapılması ve bunların yorumlanması çalışmalarına da katılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Hayatı boyunca birçok eseri Yunancadan Süryaniceye tercüme eden Sergius'un bu eserleri, ölümünün ardından da Süryaniceden Arapçaya tercüme edilerek⁴⁷ Grek kültürünün İslam Dünyasına geçmesinde çok büyük katkılar sağlamışlardır. Gerek bu etki ile gerekse de bunlardan bağımsız gelişen İslam dönemi kültürel gelişmeleri de zaman zaman Hıristiyanların kurmuş oldukları okullarla birlikte eğitimlerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bütün çalışkanlığına ve hayatı boyunca göstermiş olduğu başarılarla rağmen Sergius'un bir Süryani kroniğinde "para ve kadın düşkünü biri"⁴⁸ olarak tanımlanmış olması ise dikkat çekicidir.

Bununla birlikte Segal'in, yukarıda Sergius'u Monofizit kanadının temsilcisi olarak sunmasına yönelik birtakım itirazların olduğu görülmektedir. Bu itirazları dile getirenlerden biri olan Süryani din adamı Adday Şer, Sergius ile mücadele etmek isteyen Mar Âbâ adında bir din adamının biyografisini aktarırken, bu konuya da dikkat çekmektedir. Yapılan aktarıma göre, önceden bir Mecusi olduğu anlaşılan Mar Âbâ, daha sonra Hıristiyanlığı kabul ederek önemli bir din adamı olmuş ve bir süre sonra hem kutsal toprakları hem de kendisince sapkın görünen "putperestlikle boyanmış Aryus mezhebine mensup Ra'sü'l-Aynlı Sergius ile mücadele edip onu doğru inanca çekmek" üzere Bizans topraklarına geçmiştir. Aktarımda, Mar Âbâ'nın, Sergius'un mezhebini değiştirmek için çok uğraştığını ancak Sergius'un buna asla yanaşmadığını hatta Katolikliğe meylederek Monofizitlere karşı şiddetli bir mücadeleye giriştiği bildirilmektedir. Monofizit kaynaklarına göre Sergius bu mücadeleyi bir adım daha ileri taşıyıp 535'te Antakya'ya giderek Ra'sü'l-Ayn Piskoposu Yakubi Asilyus'tan yardım talebinde bulunduktan sonra da Romalılara giderek Papa Agapitos ile birlikte İstanbul'a gitmiş ve bunun yardımıyla da İstanbul'da bulunan bütün Monofizitleri kovduğu belirtilmektedir.⁴⁹ Ancak, Monofizit müelliflerin bu söylemlerinin doğruyu yansıtmadığını belirten müellif, Sergius'un Yakubi mezhebine tâbi biri olduğunu hatta Nasturilerin en seçkinlerinden bazılarının hocası olması hasebiyle saygıdeğer birisi olduğunu belirtmektedir.⁵⁰

John Scarborough, Sergius'un 536 yılında Konstantinopolis'te öldüğünü bildirmektedir.⁵¹

Sonuç

Ra'sü'l-Ayn Okulu, tıpkı çağdaşları olan diğer okullar gibi kendi dönemi içerisinde önemli başarılar elde etmiş ve saygın kişiler yetiştirmiş önemli okullardan biridir. Buna rağmen bugüne kadar ulaşabilen eserlerde bu okul hakkında yeteri miktarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durum okulla ilgili birçok noktanın karanlıkta kalmasına neden olmaktadır. Örneğin okulun kuruluş tarihi, kurulmuş olduğu ana merkez ve kendine özgü ders programları halen meçhul olarak durmaktadır. Her ne kadar bazı konularda tahminlerde bulunulmuş ise de bunlar sonuçtan sebebe gitme şeklinde gerçekleşmiş güçlü birer faraziye hükmünde olduğu açıktır. O halde bu faraziyeleri gerçeğe dönüştürme azim ve kararlılığının sürdürülmesi temel ödevlerimiz arasında yerini almalıdır.

Ra'sü'l-Ayn Okulunun, ismi tarihe mal olacak kadar birçok kişiyi mezun ettiği anlaşılmakta ancak bunlardan özellikle Tabip Sergius'un, yaptıklarıyla çağlar arasında bir köprü inşası gerçekleştirdiği gözlerden kaçmamaktadır. Özellikle Antik dönem eserlerinin tercümesinde oynadığı rolle adeta ilkçağı ortaçağa, ortaçağı da sonraki çağlara taşımıştır. Sergius aynı zamanda Müslümanların batı felsefesiyle tanışmasında da aktif görevler üstlenen önemli şahsiyetlerden biriydi. Farklı alanlarda telif ettiği eserler de bilim dünyasının oldukça faydalandığı kaynak eserlerden olmuştur.

⁴⁵ Grigorius Yuhanna, s.25-26.

⁴⁶ Lorenzo Minio-Paluello Ed. *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Jan. 2014.

⁴⁷ Edward Kerinliyus Fandik, s.230.

⁴⁸ Zachariah Of Mitylene, Books IX, Chapter XIX, s.266-267; Wright, s.88-89.

⁴⁹ Adday Şer, *Tarih Asur*, c.2, s.200.

⁵⁰ Adday Şer, *Tarih Asur*, c.2, s.200.

⁵¹ John Scarborough, s.xiii.

Kaynakça

- Adday Şer, *Tarih Asur ve Keldo*, (y.y.), Mekteb el Üstad serki Ağacan, 2008.
- Aksoy, Suphi, Tuma Çelik, *Mezopotamya Uygarlığında Süryani Tarihi*, 1. Baskı Ankara, Nika yayınları, 2013.
- Akyüz, Gabriyel, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin, Anadolu Ofset, 2005.
- Arıcan, Musa Kazım, "Antakya Felsefe Okulu", *Journal of Islamic Research*,;S.23/3, (2012).
- Armale, İshak, *El-Kusara fi Nekebeti'l-Nasâra*, (Orijinal İsim: Al-Kouçara Ou Recit Des Massacres et Crimes Commis en Mésopotamié et Particuliérement a Mardin En 1895 et 1914-1919) (y.y.), Par Un Temoin Oculaire, (t.y.).
- Barsavm, Efrem, *Deyru'z-Zafaran Manastırı'nın Tarihi*, Türkçe Ter. Gabriel Akyüz, Editör: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayını, 2006.
- Downey, Glandville, *Antioch in The Age of Theodosius The Great*, Copright 1962 by The Universty of Oklahoma Press, Publishing Divisiondf The University Published by The Universty of Oklahoma Press, Norman, Oklahoma (Orijinal), Arapçaya çeviri: Albert Butros, Beyrut-New York, Yayınlayan: Muesseset Franklin, 1968.
- E.R.Hayes, *Urfa Akademisi*, Çev. Yaşar Güneç, 2. Baskı, İstanbul, Yaba Yayınları, 2005.
- Ekinci, Abdullah, *Ortaçağda Urfa*, Ankara, Gazi Kitabevi, 2006.
- Fandik, Edward Kerinliyus, İktifa el-Kanu' Bime Huve Matbu', Tashih ve İlaveler: Es-Seyyid Muhammed Ali El-Babalavi, 3.Baskı, Mısır, Matbaat et-Te'lif (el-Hilâl), 1896.
- İbn-i Ebi Usaybaa, Muvaffakuddin Ebi'l-Abbas Ahmed İbn-i el-Kasım İbn-i Halife İbn-i Yunus es-Sadi, *Uyune'l-Enba' fi Tabakati'l-Etibba*, Şerh ve Tahkik: Nizar Rıza, Beyrut: Dar Mektebet el-Hayat, (t.y.).
- İbn-i el-İbri, Gregoryus Ebi'l-Farac İbn-i Ahrun et-Tabib el-Malati, *Tarih Muhtasar ed-Düvel*, Tashih: El-Eb Anton Salhaniel-Yusai, 2. Baskı, Lübnan-Hazimiyye, Dare'r-Raid el-Lübnaniyye, 1994.
- İbn-i Sina, *El-Kanun fi't-tıp*, (Elektronik Kitap-04.03.2016)
<http://www.alwaraq.net/Core/AlwaraqSrv/bookpage?book=30&session=ABBBVFAGFGFHAAWER&fkey=2&page=1&option=1>.
- İbrahim, GrigoriusYuhanna (Halep Metropoliti), "El-Merakiz es-Sekafe fi BiladmâBeyn en-Nahreyn fi es-Sadis ve es-Sâbi" (6. ve 7. Yüzyılda İki Nehir Arasındaki Kültür Merkezleri) , *Patriklik Dergisi*, Şam, S. 24, (1996).
- İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed Farisi, *Mesalik el-Memalik*, Beyrut: Dar Sader, 1927.
- Lorenzo Minio-Paluello Ed. *Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica Online Academic Edition*. Encyclopaedia Britannica Inc., 2014. Web. 24 Jan. 2014
(<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/34511/Aristotelianism/33148/The-Syriac-Arabic-and-Jewish-traditions>).
- Pankhurst, Richard Review, (gözden geçiren):A. K. Irvine, "History of Ethiopian Towns from the Mid-Nineteenth Century to 1935", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 50, No:2 Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, 1987.
- Procopius, *History of the Wars I-II*, With an English Translation By H.B. Dewing, New York, The Macmillan Co. 1964.
- Scarborough, John, "Symposium on Byzantine Medicine: Introduction", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine (1984), pp. İx-xvi, Dumbarton Oaks, Trustees for Havard University, s.xiii (www.jstor.org/stable/1291488-09/10/2013).
- Segal, Judah Benziol, *Edessa/Urfa "Kutsanmuş Şehir"* Çev. Ahmet Arslan, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- Takahashi, Hidemi, The Mathematical Sciences in Syriac: From Sergius of Resh-'Aina and Severus Sebokht to Barhebraeus and Patriarch Ni'matallah, *Annals of Science*, 68:4, (2011).
- Vasiliev, A.A. , *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara, Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Bakanlığı) Yayınları, 1943.
- Wright, William, *A ShortHistory of SyriacLiterature*, London, Printedby C.J. Clay, M.A. and Sons, at The Universty Press, 1894.
- Zachariah of Mitylene, *The Syriac Chronicle*, Translated into English: F.J.Hamilton, D.D. and E.W. Brooks, M.A. Edited by J.B.Bury, London: Methuen&Co. 1899.

EYYÛBİLER DÖNEMİNDE HÂRİZMLİLERİN HARRAN MERKEZLİ FAÂLİYETLERİ

Dr. Öğr. Ü. Bedrettin Basuğuy*

Giriş

Anadolu ve Suriye'yi Irak ve İran'a bağlayan kervan güzergâhlarındaki konumu nedeniyle stratejik bir öneme sâhip olan Harran, Muzafferüddîn Gökbörü'nin 578/1182'de Sultan Salâhaddîn'e tabi olmasıyla Eyyûbî hâkimiyetine girdi. En parlak devirlerinden birini Eyyûbîler döneminde yaşayan Harran, Salâhaddîn'in hâkimiyeti altına girdikten sonra, Eyyûbî ordusunun el-Cezîre ve Musul bölgelerine yönelik askerî faaliyetlerin üssü hâline geldi. Salâhaddîn'in 581/1186 yılında Musul'daki Zengî atabeyliğiyle Harran'da yaptığı anlaşmanın tarihi sonuçları oldu. Harran anlaşması sonucunda Zengî sultanı Nûreddîn'in vefatından sonra dağılan siyasi birlik yeniden tesis edilirken Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak tamamıyla Eyyûbîlerin hâkimiyeti altına girdi¹. Harran anlaşmasıyla Musulluların desteğini alan Salâhaddîn, Haçlıların elinde bulunan toprakların fethine yoğunlaşmış, Frenkler'e karşı geniş çaplı bir cihad hareketi başlatmıştır.

İngiltere kralı Richard Lionheart öncülüğündeki Haçlılarla yaptığı yıpratıcı savaşlarda bitkin düşen Salâhaddîn, 27 Safer 589/4 Mart 1193'te Dımaşk'ta vefat ettiğinde el-Cezîre, Kerek ve Şevbek kardeşi el-Melikül-Âdil'in yönetiminde kalmıştır². el-Âdil'in Fırat'ın doğusunda sahip olduğu varlıkların bir kısmının merkezini Urfa ve Harran diğer kısmının merkezi ise Meyafarkin teşkil etmiştir. el-Cezîre'de bulunduğu dönemlerde Urfa ve Harran'da ikâmet eden el-Âdil, Samsat, Siverek ve el-Müvezzer gibi stratejik noktaların hâkimiyetini de elinde bulundurmıştır³. el-Melikül-Âdil'in 615/ 1218'de vefatı esnasında Harran'ın da dâhil olduğu el-Cezîre bölgesinin yönetimini elinde bulunduran oğlu el-Melikül-Eşref, 626/1229'da Dımaşk karşılığında Harran, Rakka, Ruha, Suruç, Ra'sülayn, Cümlin ve el-Müvezzer'i kardeşi ve Eyyûbî Devletinin sultanı el-Melikül-Kâmil'e vermiştir⁴. Böylece el-Kâmil'in etkisi artmış, hâkimiyet sahası genişlemiştir.

629/1232'de çıktığı Şark seferinde oğlu el-Melikül-Sâlih'i de yanına alan el-Kâmil, 19 Zilhicce 629/6 Ekim 1232'de Amid ve civarını Artukluların Amid sâhibi el-Melikül-Mesud'dan aldıktan sonra es-Sâlih'e vermiş, yanına da tecrübeli devlet adamı Şemseddin Sevab el-Âdil'i vermiştir⁵. el-Kâmil, 633 yılında Şemseddin Sevab'ın vefatından sonra, Hasankeyf'i içindeki erzak ve mallarla birlikte el-Melikül-Sâlih'e vermiştir⁶. Böylece el-Melikül-Sâlih, Amid ve çevresini, Harran, Rakka, Ruha, Suruc ve Ra'sü'l-ayn bölgelerini

* Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, bedricanan@hotmail.com

¹ R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols The Ayyubid of Damascus, 1193-1260*, Suny Press, 1977, s. 58; Ahmet Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyûbîler Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul 2008, s. 59.

² İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1960, III, 3-4.

³ Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, s. 83.

⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 256-258; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)*, İsar, İstanbul 2007, s. 110-114; Gottschalk, "al-Malik al-Kâmil", *EP*, Leiden 1997, IV, 520.

⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 12, 28, 29; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsân Abbas, Dârü Sadr, Beyrut 1968, V, 81-82.

⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 134.

babasının nâibi olarak yönetmeye başlamıştır⁷. Hârizmlilerin, Eyyûbî devletinin politik ve askerî faaliyetlerinde bir güç unsuru olarak ortaya çıkması el-Melikü's-Sâlih'in nâipliği dönemine denk gelmektedir.

Harran'ın Hârizmlilere İktâ Olarak Verilmesi

Celâleddîn Hârizmşâh'ın 628/1230 yılında öldürülmesinden sonra başsız kalan ve dağılan Hârizmliler⁸, Eyyûbîlerle Anadolu Selçukluları arasındaki mücadelede önemli bir figür olarak ortaya çıktılar. Güç dengelerine göre bu iki devletin sınırları içerisinde, kendilerine iktâ edilen topraklarda yaşayarak Moğol tehdidinden kurtulmaya çalıştılar⁹.

635/1237 yılında II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in tahta çıkması ve Hârizmlilerin lideri Berkehan'ı (Kayıhan'ı)¹⁰ tutuklaması, Hârizmliler açısından bir kırılma noktası teşkil etmektedir. Berkehan'la aynı akıbeti paylaşmaktan korkan diğer Hârizimli emirler, iktâlarını terk ederek askerleriyle birlikte Doğu'ya kaçtılar. Geçtikleri yerleri yağmalayıp Fırat'ın doğusundaki el-Cezîre'ye geçtiler¹¹. Bu sırada babasının nâibi olarak Hasankeyf'te ikâmet eden el-Melikü's-Sâlih'e müracaat ederek hizmetine girmek istediler. es-Sâlih sayıları on beş bini geçen Hârizimli askerlerin ülkesine vereceği zararı bildiğinden hem zarar vermelerini engellemek hem de askerî güçlerinden yararlanmak için babasına da danışarak Hârizmlileri hizmetine aldı¹². el-Cezîre'deki bazı yerleri Hârizmlilere iktâ olarak verdi¹³.

el-Melikü'l-Kâmil'in 22 Receb 635/10 Mart 1238'de Dımaşk'ta vefat etmesi üzerine Hârizmliler, es-Sâlih'in korunmasız kalmasından istifade ederek isyan ettiler ve onu yakalamak istediler¹⁴. Bunun üzerine Fırat yakınında bulunan el-Melikü's-Sâlih, Hârizmlilerin eline esir düşmekten korkup hazinelerini ve diğer değerli eşyalarını bırakarak Sincar'a kaçtı¹⁵.

Hârizmliler, el-Melikü's-Sâlih'in mallarını yağmalamakla kalmayıp el-Cezîre'de de yağmaya başladılar. es-Sâlih'in zor durumda olduğunu gören Mardin hakimi el-Melikü'l-Mansûr Artuk da Hârizmlilerle birlikte el-Melikü's-Sâlih'in elindeki yerleri yağmalamaya başladı¹⁶.

Bu arada Musul sahibi Bedreddîn Lü'lü el-Kâmil'in vefat haberini alınca Sincar ve Diyarbakır'ı almak ve el-Melikü's-Sâlih'i yakalayıp Bağdat'a göndermek amacıyla Sincar'ı kuşattı¹⁷. el-Melikü's-Sâlih, sulh yapmak için girişimde bulunduysa da Bedreddîn Lü'lü "Onu kafeste Bağdat'a göndermediğim sürece kuşatmadan vazgeçmem" diyerek antlaşmayı reddetti. Bedreddîn Lü'lü el-Melikü's-Sâlih'i zülüm yapmakla ve gururlu olmakla itham ediyordu¹⁸. Fakat esas amacı es-Sâlih'i zayıf düşürmek ve mülküne el koymaktı. Bunun üzerine çaresiz kalan es-Sâlih, Sincar kadısı Bedreddîn Yusuf'u gizlice surlardan sarkıtıp Hârizmlilere

⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 134; Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rîfeti Düveli'l-Mülûk*, thk. M. Abdülkadir 'Atâ, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I, 373; İbn Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ül-Gurer*, thk. Said Abdülfettah Âşûr, Merkezu Vudûd li'l-Mahtûtât, Kahire 1972, VII, 315; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 193.

⁸ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhü Muhtasari'd-Düvel*, Dârü'r-Râidü'l-Lübnânî, Lübnan 1994, s. 432; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârihi'l-A'yân*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Dârü'l-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009 Dımaşk, XXII, 311-313.

⁹ M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA*, İstanbul 1977, V/I, 290; Demir, *Urfa ve Çevresi Eyyûbîler Tarihi*, s. 101-102.

¹⁰ İbnü'l-Adîm, tutuklanan bu liderin ismini Kırhan olarak vermektedir. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, thk. Sâmî ed-Dehhân, el-Ma'hedü'l-Frensî bi-Dımaşk, Dımaşk 1968, III, 232.

¹¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 135; Şeşen, *Salâhaddîn'den Baybars'a*, s. 142.

¹² İbn Haldun, *Târîh-i İbn Haldûn*, thk. Halil Şahade, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000, V, 411; İbnü'l-Amîd, *Ahbârü'l-Eyyûbiyyîn*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Port Said ts., s. 27; Sabri Selim, *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun fi's-Şarki'l-Edna'l-İslâmî (628-644): el-Anadolu, el-Cezîre, eş-Şâm*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2000, s. 54; Humphreys, *From Saladin*, s. 233-234.

¹³ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 232.

¹⁴ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 178.

¹⁵ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 345; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, thk. Abdüsselam Tedmurî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1998, XLVI, 20; Selim, *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun*, 56.

¹⁶ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 186; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 241-242.

¹⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 186; İbnü'l-Amîd, *Ahbâr*, 27; Abdülmün'im Mâcid, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye fi Târîhi Mısri'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1997, s. 139.

¹⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 345.

rin desteğini istemeye gönderdi. Yetenekli bir diplomat olan Bedreddîn Yusuf, Hârizmlileri es-Sâlih'e yardım etmeleri hususunda ikna etti¹⁹. Bedreddîn'in Hârizmlilerle yaptığı antlaşmaya göre Harran ve Ruha Hârizmlilere ikta olarak verilecek; Hârizmliler de el-Melikü's-Sâlih'in hizmetine geri dönecekti²⁰.

el-Melikü's-Sâlih, Harzemlilerin korkusuyla oğlu el-Melikü'l-Müğîs'i Harran kalesinde bırakmıştı. Hârizmliler el-Müğîs ve beraberindekileri takip etmiş, mallarını gasp etmişlerdi²¹. el-Müğîs ve az sayıda arkadaşı Hârizmlilerden kurtulup Menbic'e, babasının halası Dayfe Hatun'a sığınmıştı. Ne var ki Dayfe hatun gönderdiği bir elçi vasıtasıyla, "Gıyaseddin Keyhüsrev seni bizden isterse buna karşı gelemeyiz" diyerek onu kibarca başından savmıştı²². Bunun üzerine Harran'a geri dönmek zorunda kalan el-Müğîs, Harran'a vardığında babasının mektubunu aldı. el-Melikü's-Sâlih, oğlundan Hârizmlilerle anlaşma sağlayıp, Musul sahibi Bedreddîn Lü'lü'ye karşı yardımına gelmesini istiyordu²³. el-Müğîs ve Sincar kadısı Bedreddîn Yusuf Hârizmlilerle bir araya gelip anlaşmaya çalıştılar. Kadı Bedreddîn'in Urfa, Harran ve el-Cezîre'den diğer bazı bölgelerin kendilerine iktâ edileceğini taahhüt etmesi üzerine Hârizmliler el-Melikü's-Sâlih'e itaat edeceklerine dâir yemin edip el-Müğîs'in emri altında toplandılar. Daha sonra hep birlikte Sincar'da kuşatılan el-Melikü's-Sâlih'in yardımına koştular. Musul sahibi, el-Müğîs'in Hârizmlilerle birlikte geldiğini duyunca Sincar kuşatmasını kaldırarak geri çekildi. Harzemliler onlara yetişti. Şiddetli bir çarpışmadan sonra Musullular ağır bir yenilgiye uğradılar. Hârizmliler çok sayıda ganimet ele geçirdi. Bedreddîn Lü'lü ve sağ kalan askerleri Musul'a kaçtılar²⁴. Böylece Eyyûbî Devleti'nde yeni bir güç unsuru olarak ortaya çıkan ve Harran'ı üs olarak kullanan Hârizmliler, el-Melikü's-Sâlih'in yardımcı kuvveti olarak el-Cezîre ve Sûriye'de önemli bir rol oynadılar.

Hârizmlilerin Şam Baskını

638/1240 yılında bütün Suriye'yi tehdit eden beklenmedik bir tehlike ortaya çıktı. Kuzeyden baş gösteren Hârizm tehlikesi sadece İmâdeddîn İsmail'i değil, Suriye'de hüküm süren diğer Eyyûbî emirlerini de tehdit etmeye başladı. el-Melikü's-Sâlih'in birkaç yıl önce Harran ve çevresine yerleştirdiği Hârizmliler, ani bir kararla Fırat'ı geçip Suriye'nin kuzeyine girdiler. Hârizmlilerin bu baskını gerçekleştirme nedeni kesin olarak bilinmemektedir. Bu baskın sıradan bir yağmalamayı amaçlayabileceği gibi bir yıl önce Doğu'ya giderek Harizmlilerle en-Nâsır Dâvud'un elinde rehin olarak tutulan el-Melikü's-Sâlih'e yardım konusunu görüşen Cemâleddîn İbn Matrûh'un²⁵ misyonuyla da ilgili olabilir²⁶. Sebebi ne olursa olsun Hârizmlilerin bu bölgede yaptıkları tahribat ve yağmalamalar uzun süre müslümanların hafızasından silinmemiştir.

¹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 384.

²⁰ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Dârü'l-Ma'ârif, thk. Muhammed Z. Azb, Kahire 1119, III, 198; İbn Haldun, *Târîh-i İbni Haldûn*, thk. Halil Şahade, Dârü'l-Fıkr, Beyrut 2000, V, 411; Karatay el-İzzî el-Haznedârî, *Târîhü Mecmûi'n-Nevâdir*, thk. Hurst Hayn-Muhammed el-Hacîrî, Beyrut 2005, s. 19.

²¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 187.

²² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 187-188; Selim, *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun*, s. 57.

²³ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 186; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 384-385.

²⁴ İbnü'l-Amîd, *Ahbâr*, 27; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 186; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 242-243; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 198.

²⁵ el-Melikü's-Sâlih'in Dîvânü'l-ceyş başkanlığını da yapan Ebü'l-Hasen Cemâleddîn Yahya b. İsa b. İbrahim b. Matrûh dönemin önde gelen devlet adamı ve şairlerindedir. İbn Matrûh'un hayatı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Bedrettin Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyûbîler el-Melikü's-Sâlih Dönemi 637/647-1240/1249*, Siyer Yayınları İstanbul 2017.

²⁶ Cemâleddîn İbn Matrûh, el-Melikü's-Sâlih'in kurtarılmasına yönelik çabaların sonuç vermemesi üzerine es-Sâlih'in müttefiki olan Hama'ya gitmeye karar verdi. Burada Hama sahibi el-Muzaffer Mahmûd ile, el-Melikü's-Sâlih'in serbest bırakılmasına dâir istişarelerde bulundu. Bu istişareler sonucunda Cemâleddîn'in doğuya giderek Hârizmlilerle görüşmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine Harran'a geçerek Hârizmlilerin lideri Hüsâmeddîn Berkehan ile görüştü. İbn Matrûh'un amacı, Berkehan'ı es-Sâlih'e yardım etmesi hususunda ikna etmektir. Bu amaçla en-Nâsır Dâvud adına düzenlenmiş bir mektubu Berkehan'a verdi. Bu mektupta Dâvud, el-Melikü's-Sâlih'i amcası İmâdeddîn ve kardeşi II. el-Âdil'den korumak için yanında tuttuğunu, yakında serbest bırakıp sultan yapacağını söylüyordu. İlâveten, Hârizmlilerin derhal harekete geçip Hims ve Halep beyliklerine saldırmalarını istiyordu. Bu şekilde görevini

Hârizmlilerin 638 yılının Safer ayında (Ağustos 1240) Balis ve Caber kalesini yağmalaması üzerine el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh b. Salâhaddîn komutasındaki Haleb ordusu harekete geçti²⁷. Hârizmli ordusu 12.000 atlıdan oluşuyordu. Hârizmli ordusunda, elindeki bütün yerleri kaybeden el-Melikü'l-Cevâd ve Hims sahibi İbrahim'in kardeşi el-Melikü's-Salih de bulunmaktaydı. Halep ordusunun bir kısmı Moğollara karşı Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev'e yardım etmeye gitmişti. Bu yüzden Tûrânşâh'ın komutasındaki asker sayısı 1500 süvariden fazla değildi. İki ordu 14 Rebûlâhir 638/3 Kasım 1240 Perşembe günü Buzaâ vadisindeki Bîre köyünde karşılaştı. Dört bir yandan etrafı çevrilen Halep ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Çok sayıda zayıat verdi. Ordunun komutanı Tûrânşâh yaralanarak esir düştü. el-Melik'ül Efdal'in oğlu el-Melikü's-Sâlih öldürüldü²⁸. el-Melikü'z-Zâhir'in çocukları Hârizmliler tarafından esir alındı. Hârizmliler savaştan sonra Halep yakınlarından bulunan Haylan köyünde konakladılar. Burada Halep ordusundan esir aldıkları birçok kişiyi öldürdüler. Büyük bir katliam yaptılar. İnsanların mallarını gasbedip tecavüz ve işkencede bulundular²⁹. İbnü'l-Adîm, Hârizmlilerin yaptıkları yağma ve katliamın boyutlarını anlatırken, onların Haleb'te yaptıklarını kâfirlerin bile yapmadığını, bu vahşetin benzerinin ancak Karmafler tarafından işlendiğini belirtir³⁰.

Halep askerinin ağır bir yenilgiye uğraması, Halep sahibi Dayfe Hatun'u endişelendirdi. Şehirde çok az sayıda asker vardı. Surları ve kapıları muhafaza altına alarak olası bir Hârizmli saldırısına karşı şehri müdafaa vaziyetini aldı. Haleb'in mustahkem olduğunu bilen Hârizmliler şehrin etrafındaki köylerde yağma ve talana giriştiler. İnsanların mallarını gasbederek kadınları ve çocukları esir aldılar. Çok sayıda insan öldürdüler. Müslüman kadınlara Moğolların bile yapmadığı işkence ve eziyeti yaptılar³¹. Üstelik bunları el-Melikü's-Sâlih adına yaptıklarını, onun hizmetinde olduklarını söyleyerek insanları el-Melikü's-Sâlih'in aleyhinde kışkırttılar³². Bu esnada çok zor günler geçiren Haleb'in imdadına el-Melikü'l-Mansûr İbrahim yetişti. Hims sahibi İbrahim, Akka'da bulunan Richard Earl of Cornwall³³ öncülüğündeki Haçlılar'a karşı bir sefer düzenlemek için Dımaşk ve Hims kuvvetlerinden oluşan 1000 kişilik özel bir birlik oluşturmuştu. Hârizmlilerin Haleb'te yaptıklarını duyunca Haçlılar üzerine yürümekten vaz geçerek Haleb'in yardımına koştu. 23 Rebûlâhir 638/11 Kasım 1240 tarihinde Haleb'e ulaştı³⁴. Hârizmliler kendileriyle savaşmak üzere Haleb'te bir ordunun toplandığını haber alınca tekrar dönmek üzere Harran'a geri çekildiler. Bu arada Dayfe Hatun, Kemâleddîn İbnü'l-Adîm'i kendilerine yardım etmesi için kardeşi İmâdeddîn İsmail'e elçi olarak gönderdi. Hârizmlilerin Dımaşk'taki hâkimiyeti için büyük bir tehdit unsuru olduğunu bilen İmâdeddîn, Dayfe Hatun'a yardım etmeyi ve askerî bir birlik göndermeyi kabul etti³⁵. İbn Bîbî'ye göre Gıyaseddîn Keyhüsrev de Malatya'daki valisini 3000 kişilik bir ordunun başında Halep'in yardımına göndermiştir³⁶.

16 Receb 638/31 Ocak 1241'de Hârizmliler Harran'dan yola çıkarak Rakka'ya geldiler. Buradan Fırat'ın diğer tarafına geçtiler. Haleb'e yardım etmek üzere toplanan müttefik kuvvetlerin komutanı el-Mansûr İbrahim onları takip etmeye başladı³⁷. Hârizmliler ilkin güneye doğru ilerlediler. Sermin, Kefertab ve Şeyzer'i yağmaladıktan sonra doğuya, Fırat'a doğru çekildiler. el-Mansûr İbrahim'in yollarını kestiğini öğre-

tamamlayan Cemâleddîn, Hama'ya dönerek gelişmeleri takip etmeye başladı. İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 248-249; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 400.

²⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 249.

²⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 250-252; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 283-284.

²⁹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 204.

³⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 252.

³¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 284-286; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 204.

³² Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 406.

³³ Richard earl of Cornwall, İngiltere Kralı John'un oğludur. 1240 yılı Haziran'ında Papa'nun muhalefetine rağmen, Kut-sal topraklara geldi. Askalan kalesini tahkim ederek, şehrin savunmasını güçlendirdi. 1239 yılında Gazze savaşından sonra esir düşen Hristiyanları kurtarmaya yönelik planlar yaptı. Daha sonra Askalan'ı II. Frederick'in temsilcisine devrederek 1241 yılında evine döndü. Bkz. Corliss K. Slack, *Historical Dictionary of the Crusades*, The Scarecrow Press, Lanham 2003, s. 186-187.

³⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 253; Humphreys, *From Saladin*, 269-270.

³⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 254.

³⁶ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye fi'l-Umuri'l-Âla'iyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, II, 44.

³⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 254.

nince Hama'ya doğru yöneldiler. Kendilerini el-Melikü's-Sâlih'in doğal müttetikleri olarak gören Hârizmliler Hama'ya saldırmadı. Zira Hama sahibi el-Melikü'l-Muzaffer, es-Sâlih'in müttetikiydi³⁸. Hama'da ihtiyaçlarını giderdikten sonra Selimiye üzerinden Rusâfe'ye oradan da Rakka'ya gittiler. el-Melikü'l-Mansûr 5 Şaban/ 19 Şubat Rakka'da onlara yetişti. Gece geç saatlere kadar Hârizmlilerle çarpıştıktan sonra, askerlerin yorgun olması ve atların yemsiz olması nedeniyle Sıffîn'deki karargâhına döndü. Hârizmliler zaman kaybetmeden Harran'daki merkezlerine geri döndüler. Burada güçlerini yeniden topladılar. Hârizmlileri takip etmeye devam eden el-Mansûr Fırat'ı geçerek el-Bire denilen yere geldi. Nihayet 21 Ramazan 638/5 Nisan 1241'de Ruha yakınlarında Hârizmlilerle karşılaşan el-Mansûr onlara ağır bir yenilgi tattırdı. Hârizmliler ailelerini de alarak Harran'a kaçtılar. Daha sonra Abbâsî Halifesi'ne bağlı Âne şehrine sığındılar. Tükenmiş bir vaziyette Âne'ye sığınan Hârizmliler sırasıyla Abbâsî Halifesinin, Musul sahibi Bedreddîn Lü'lü'nün ve Meyyafarikin sahibi el-Muzaffer Gâzi'nin hizmetine girdiler. Yeni efendilerine de Anadolu Selçukluların'a ve el-Melikü's-Sâlih'e sundukları hizmetten daha iyisini sunamadılar³⁹.

Ruha savaşıdan sonra Diyar-ı Mudar'ın tamamı Halep kuvvetlerinin istilasına maruz kaldı. Kısa sürede bölgedeki önemli şehirleri ele geçirdiler. Halep ordusu Harran, Ruha, Ra'sülayn, Rakka, Suruc ve el-Müvezzer'i kuşatarak ele geçirdi. Böylece Halep beyliği bölgede hâkim güç haline geldi. Yalnız, Karkisiyya ve Habur el-Mansûr tarafından sahibi olduğu Hıms topraklarına ilhak edildi. Siverek (Süveydâ) ise kendilerine yardıma gelen Selçuklu ordusuna teslim edildi⁴⁰.

Kudüs'ün Yeniden Fethi'nde ve Hiribya Savaşı'nda Hârizmlilerin Rolü

Ruha savaşıdan sonra Hârizmliler eski güçlerini kaybetmeler de önemli bazı hadiselerde el-Melikü's-Sâlih'in yardımcı güçleri olarak yeniden sahneye çıktılar. el-Melikü's-Sâlih, Dımaşk sahibi amcası İmâdeddîn İsmail'le giriştiği iktidar mücadelesinde Hârizmlilerin askeri gücünden olabildiğince yararlandı.

el-Melikü's-Sâlih'le 641/1243 yılında yapılan anlaşmaya riayet etmeyen İmâdeddîn İsmail, birkez daha Suriye'deki Eyyûbî beylikleriyle el-Melikü's-Sâlih'e karşı koalisyon kurmak için çalışmalara başladı. İmâdeddîn, el-Melikü's-Sâlih ile ön antlaşmaya vardıktan sonra antlaşma gereği en-Nâsır Dâvûd'un topraklarından bir kısmını işgal etmek için harekete geçmişti. Bu amaçla hazırladığı birliği en-Nâsır'ın elindeki Aclun'u kuşatmaya göndermişti. es-Sâlih'le anlaşmazlık ortaya çıkınca Aclun'daki birliği geri çağırdı ve en-Nâsır'la anlaşarak es-Sâlih'e karşı savaşmak üzere ittifak kurdu⁴¹. Aynı şekilde Halep ve Hıms da es-Sâlih'le ilişkilerini koparıp İmâdeddîn'le ittifak kurdular. Böylece yeni ve kapsamlı bir ittifak ortaya çıktı. Fakat müttetikler geniş imkânlarına rağmen tek başlarına Mısır ve Hârizm'in kombine güçleriye savaşamayacaklarını düşünüp 641 yılının sonlarına doğru (1244 yılının bahar ayları) Akka'daki Frenklerin yardımına başvurdu. Yardımlarına karşılık en son en-Nâsır Dâvûd tarafından yeniden fethedilen Kudüs'ü diledikleri biçimde imar izniyle beraber Frenkler'e teslim ettiler⁴². Üstelik bu kez Kudüs'teki Harem-i Şerif'i de Frenkler'e verdiler⁴³. Kudüs'le birlikte Taberiye, Askalan⁴⁴ ve Kevkeb diledikleri gibi imar etme izniyle birlikte Frenkler'e teslim edilmiştir⁴⁵.

³⁸ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 290-291

³⁹ Sıbt, *Mir'ât*, XXII, 371; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, III, 257-260; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 291-294; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 204-205; Zehebî, *Târîh*, XLVI, 42; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 406-407.

⁴⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 295; Selim, *el-Etrâkü'l-Hârizmiyyun*, 82.

⁴¹ İbnü'l-Furât, *Târîhü'd-Düvel ve'l-Mülûk*, Metin ve Çeviri: U. ve M. C. Lyons, W. Heffer and Sons Ltd. Cambridge 1971, 1.

⁴² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 331-332; Zehebî, *Târîh*, XLVII, 8-9; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 417-418; İbn Sibât, *Târîhu İbni Sibât (Sıdkü'l-Ahbâr)*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Carrûs Press, Trablus 1993, I, 330-331.

⁴³ Kudüs'ün bu tavizlerle Frenkler'e teslim edilmesi Eyyûbî Devleti'nin giderek zayıfladığını ve iç savaşın Müslümanlar için telafisi imkânsız kayıplara neden olduğunu göstermesi bakımından düşündürücüdür. Hatırlanacağı üzere 18 Şubat 1229 yılında el-Melikü'l-Kâmil ile Haçlı Kralı II. Frederick arasında yapılan antlaşmayla Kudüs, Kubbetü's-sahra ve Mescid-i Aksâ ile Harem-i Şerif'in müslümanların elinde kalması ve müslümanların serbestçe ibadet etmeleri şartıyla Haçlılar'a bırakılmıştı. Keza antlaşmanın şartlarından biri de Kudüs'te herhangi bir imar faaliyetinin yapılması ve şehrin harab olarak kalmasıydı. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. M. Yusuf ed-Dekâke, Dârü'l-

es-Sâlih'le yaptığı anlaşmanın bozulmasından hemen sonra İmâdeddîn İsmail, Mısır'dan Filistin'e açılan yolu kapatmak üzere Gazze'ye öncü bir birlik gönderdi. Bu arada en-Nâsır Dâvûd da Mısır'dan gelecek bir saldırıya daha hızlı cevap vermek için ordusunu Kudüs yakınlarında konuşlandırdı. Hıms sahibi el-Mansûr ise yaklaşan savaşla ilgili kesin planlar yapmak üzere Akka'ya ilerlemişti. Böylece Şam ittifakı el-Melikü's-Sâlih'le savaşmak için hazırlıklarını tamamlamıştı. Bu ittifaka karşı el-Melikü's-Sâlih, Hârizmlilere bir mektup göndererek kendisine yardım etmelerini istemişti. 1241'de Şâm güçlerine yenilen Hârizmliler mağlubiyetin etkilerini üzerlerinden atmış, yeni bir sefere hazır idiler. el-Melikü's-Sâlih'in mektubunu alan Hârizmliler 642 yılı başlarında/1244 yazının başlarında Hüsâmeddîn Berkehan komutasında el-Cezîre'den yola çıkarak Fırat'ı geçtiler. Bir kısmı Ba'lebek tarafından diğer kısmı Dımaşk çevresinden ilerledi. İmâdeddîn Dımaşk'ın kapılarını kapattı. Hârizmliler uğradıkları yerleri yağmalayarak Filistin'e doğru hareket ettiler. Sayıları 10.000'i geçiyordu. Yolda onlara el-Melikü's-Sâlih'e yardım etmek amacıyla emir Nâsirüddîn ve Ziyâeddîn'in de aralarında bulunduğu Kaymerî Kürtlerinden⁴⁶ oluşan bir grup emir de katıldı⁴⁷.

Hârizmlilerin yaklaştığını duyan Şam ittifakı korkuya kapıldı. İmâdeddîn, Gazze'de bulunan birliğini aceleyle Dımaşk'a geri çağırdı. en-Nâsır Dâvûd ise nisbeten daha korunaklı olan Kerek'e sığındı. Hârizmlilerin Kudüs'ü kuşatması üzerine Frenkler kaçmaya başladı. 17 Rebûlevvel 642/23 Ağustos 1244'de Kudüs'e giren Hârizmliler çok sayıda kişiyi öldürdü. Hristiyanlarca Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan yerde yapılmış Kıyâme/Kumâme Kilisesi'ni (*Church of the Holy Sculpture/Kutsal Kabir Kilisesi*) tahrip ettiler. Kıyâme kilisesinde bulunan Hz. İsa'nın ve Frenk krallarının kabirlerini yıkarak kabirlerden topladıkları kemikleri yaktılar. Bu sırada Kudüs ahalisinin Frenklerden beklediği yardım gelmedi. Çaresiz kalan Kudüs'teki Hristiyanlar en-Nâsır Dâvûd'un yardımına başvurdu. Fakat Hristiyanları sevmeyen ve Kudüs'ü Frenkler'e karşı koruma misyonunu üstlenen en-Nâsır Dâvûd yardıma gelmedi. Böylece 625/1229 yılında el-Kâmil ile II. Frederick arasında yapılan antlaşmayla Frenklerin eline geçen Kudüs (en-Nâsır Dâvûd'un kısa süreli hâkimiyeti hariç) yaklaşık 15 yıl Frenklerin elinde kaldıktan sonra Frenklerden geri alınıp yeniden İslama kavuşturulmuştur⁴⁸.

Kudüs'ün Hârizmliler'in yardımıyla Frenklerden temizlenerek Müslümanların eline geçmesi daha önce Sultan Salâhaddîn için kullanılan "muharrirü'l-Kuds/Kudüs'ün kurtarıcısı" ünvanını el-Melikü's-Sâlih için de kullanılmasını sağlamıştır⁴⁹. Kudüs bu tarihten itibaren kesin olarak Haçlılar'ın elinden çıkarak Mısır Eyyübîleri'nin hâkimiyetine girmiştir⁵⁰.

el-Melikü's-Sâlih Kudüs'ün fethinde önemli bir rol Hârizmlilerin askerî kabiliyetlerinden yararlanmaya devam etti. 13 Cemâziyelevvel 642/ 17 Ekim 1244 tarihinde Gazze'nin kuzeyinde bulunan Hiribya'da (La Forbie) Frenk-Şâm ittifak güçlerine karşı kazanılan zaferde Mısır ordusunu takviye eden Hârizmliler önemli bir rol oynadılar. Savaşın kazanılmasında büyük bir payı bulunan Hârizmliler keskin kılıçlarıyla Frenkleri parçalarken el-Melikü's-Sâlih'i büyük bir tehlikeden kurtarmışlardır. La Forbie savaşından sonra Frenkler bundan sonra güçlü bir ordu toplama kapasitelerini yitirken, Dımaşk'ı almasının önünde en büyük engel

Kütubul-İlmiyye, Beyrut 2003, X, 481; Sibt, *Mir'ât*, XXII, 296-301; İbn Vâsıl, *Müferric*, IV, 241-252; Stevenson, *The Crusaders*, 312-313; Maher Y. Abu-Munshar, "Sultan al-Kâmil, Emperor Frederick II and the Submission of Jerusalem", *International Journal of Social Science and Humanity*, 3 (5), 2013, 443.

⁴⁴ Bu antlaşmada Askalan'ın Frenkler'e teslim edildiğinin zikredilmesi dikkate değer bir husustur. 642/1244 tarihine kadar Frenklerin elinde olan Askalan'ın bu tarihe kadar yeniden fethedildiğine dair bir bilgiye rastlamadık. Bu durumda Askalan, Müslümanlar tarafından önceden alınmış, bu antlaşma gereği Frenkler'e yeniden teslim edilmiş olmalıdır.

⁴⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 332; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 209; İbnü'l-Furât, *Târîh*, 1-2; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 417.

⁴⁶ Kaymerîler güneyde Musul ile Hilat arasında bulunan Kaymer/Kaymur kalesine nisbetle anılan bir Kürt birliğidir. Bkz. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 424; Abdülkadir Bedrân, *Münâdemetü'l-Etlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, thk. Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1985, 142.

⁴⁷ Haznedârî, *Târîh*, 40.

⁴⁸ Sibt, *Mir'ât*, XXII, 378; İbnü'l-Amîd, *Ahbâr*, 32-33; İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 336-337; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 419; Runciman, *A History of the Crusades*, III, 223-225; W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1907, s. 322; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İfav, İstanbul 2011, s. 897.

⁴⁹ Ferîd Vahîd, Saydem, *Cihâdü's-Sultan Sâlih Necmeddîn Eyyûb ve Cuhûduhu fi Tevhîd-i Mısır ve's-Şâm*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Gazze 2010, s. 8.

⁵⁰ Işın Demirkent, "Kudüs", *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 332.

olan Frenk-Şam ittifakı bariyerini ortadan kaldıran el-Melikü's-Sâlih ise siyasî birliği sağlayarak otoritesini yaygınlaştırma imkânına kavuştu.

El-Kasab Savaşı ve Hârizmlilerin Sonu

8 Cemâzievvel günü (1 Ekim 1245) Dımaşk'ın alınmasında da önemli bir rol oynayan Hârizmlilerin el-Melikü's-Sâlih'ten beklentileri iyice artmıştı. el-Melikü's-Sâlih'in kendilerine Mısır ve Şam'dan geniş iktâlar vereceğini düşünen Hârizmliler, hayal kırıklığına uğradılar⁵¹. el-Melikü's-Sâlih, Hârizmlilere umdukları yerleri vermedi. Esasında el-Melikü's-Sâlih'in Hârizmlilerle kurduğu ittifakın temeli, ihtiyaç olduğu sürece onların askerî güçlerinden yararlanmaya dayanıp, kalıcı bir ittifak değildi. Hârizmlilerin daha fazla güçlenmesini kendisi için de bir tehlike olarak gören es-Sâlih, onların beklentilerini karşılayacak toprakları vermekten kaçınmıştır. Bunun üzerine Hârizmliler el-Melikü's-Sâlih'le ittifaklarına son vererek ona karşı isyan hazırlıklarına başladılar⁵².

Hârizmliler Dımaşk'ın sekiz kilometre güneybatısında bulunan Darya köyünde büyük bir yağma başlattılar⁵³. Daha sonra el-Melikü's-Sâlih'e karşı geniş çaplı bir isyan için ittifak arayışına başladılar. Ba'lebek sâhibi İmâdeddîn, Kerek sâhibi en-Nâsır Dâvûd ve Sarhad sâhibi İzzeddîn Aybek el-Muazzamî, el-Melikü's-Sâlih Dımaşk'tan çıkarılmadığı sürece ellerinde kalan toprakları kaybedeceklerinin farkındaydılar. Bu yüzden Hârizmlilerin ittifak teklifine olumlu yanıt verdiler⁵⁴. Fakat bu emirlerin askerî gücü sınırlıydı ve bu şekliyle ittifakın es-Sâlih karşısında başarıya ulaşma şansı yoktu. Daha güçlü bir müttefiğe ihtiyaç duyan Hârizimli liderler, Hiribyâ'da Şam-Frenk ittifakına karşı aynı cephede yer aldıkları Mısır ordusunun komutanı ve el-Melikü's-Sâlih'in önemli emirlerinden biri olan Rukneddîn Baybars es-Sâlihî'ye işbirliği teklifinde bulundular. Teklifi kabul ederse kendilerinden bir kadınla evlendirmeyi ve önemli bir mevki vermeyi vaad ettiler. Söylentiler Baybars'ın bu teklifi sıcak karşıladığı yönündedir⁵⁵. Hârizmlilerin isyanını duyan el-Melikü's-Sâlih'in Gazze'de bulunan Rukneddîn'i Kahire'ye çağırıp daha sonra hapse atmasını dikkate alırsak⁵⁶, Rukneddîn'in bu teklife olumlu cevap vermesinin kuvvetle muhtemel olduğunu söyleyebiliriz. Aksi takdirde o güne kadar el-Melikü's-Sâlih'in en yakın komutanlarından biri olan Baybars'ın durup dururken zindana atılıp ölüme terk edilmesini açıklamak oldukça zorlaşacaktır.

İmâdeddîn İsmail ve en-Nâsır Dâvûd'un kuvvetleriyle birleşen Hârizimli ordusu Dımaşk'a saldırı düzenlemek için hazırlıklara başladı. İttifaktan aldığı güçle en-Nâsır, Sahil Bölgesi'ndeki Nâblus, Kudüs, el-Halil, Beytül-Cibrîl ve el-Ğavr gibi eskiden kendisine ait olan yerleri işgal etti. Bu sırada el-Melikü's-Sâlih gelişmeleri casusları aracılığıyla soğukkanlı bir şekilde takip ediyordu. Muhtemelen ittifak kuvvetlerine ölümcül bir darbe vurmak için ordusunu hazırlayan es-Sâlih, en-Nâsır'ın işgallerine tepkisiz kalmayı yeğlemiştir. Bu sırada ittifak güçlerine karşı aldığı ilk tedbir Gazze'de bulunan komutanı Rukneddîn Baybars'ı Kahire'ye davet edip el-Cebel Kalesi'ndeki hapse atması oldu⁵⁷.

⁵¹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 211; Musa Mustafa el-Hesniyânî, "Alâkâtü el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyüb bi'l-Hârizmiyye", 8; Hüseyin Kâzım Hyun, "el-Hârizmiyye fi Bilâdi's-Şâm ve'l-Cezîre", *Mecelletü Diyâle li'l-Buhûsi'l-İnsâniyye*, 53, 2011, 184-185.

⁵² İbn Aybek, Hârizmlilerin es-Sâlih'in hizmetinden ayrılarak, İmâdeddîn'le ittifak kurmasını daha husûsî bir nedene dayandırmaktadır. İbn Aybek'e göre Hârizmliler Dımaşk civârındaki bölgelerde yağmalamalara başlayınca, el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk nâibi Müînüddîn, ona bir mektup yazarak durumu bildirmiş, es-Sâlih onlara engel olmasını emretmiştir. Bunu hazmedemeyen Hârizmliler de es-Sâlih'e kızarak İmâdeddîn'le ittifak kurmuş ve isyan etmişlerdir. (İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürer*, VII, 358) Bu bilgi eksik olmalıdır. Zira Hârizmlilerin es-Sâlih'e isyanının esas sebebi umdukları iktaların kendilerine verilmemesidir. Muhtemelen bu yüzden Dımaşk civarını yağmalamaya başlamışlardır. Bu durumda yağma ve talan faaliyetleri, daha önce başlattıkları isyanın somut bir sonucudur.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXII, 389; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

⁵⁴ Zehebî, *Târîh*, XLVII, 23; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, thk. N. Mustafa Fevâz-Hikmet Fevâz, *Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye*, Beyrut 2004, XXIX, 204.

⁵⁵ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 350; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424; Musa Mustafa el-Hesniyânî, 'Alâkâtü el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyüb bi'l-Harezmiyye', *Mecelletü't-Terbiyye ve'l-İlim*, 14 (18), 2007, s. 8.

⁵⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

⁵⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 350-351; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424.

23 Zilkâde 643/ 11 Nisan 1246'da İmâdeddîn İsmail'in Ba'lebek'ten gelmesi üzerine Hârizmliler Dımaşk'ı kuşatmaya başladılar⁵⁸. Dımaşk daha önceki kuşatmanın yaralarını sarmadan yeniden kuşatılmıştı. Şehrin gıda stokları sınırlıydı. Hârizmliler şehri her taraftan abluka altına aldılar. Kapıları ablukaya alıp dışarıdan gıda malzemelerinin girişini engellediler. Şehirde kıtlık ve açlık baş gösterdi. Fiyatlar, emsali görülmemiş bir tarzda yükselerek astronomik boyutlara ulaştı. Bir çuval buğdayın fiyatı 1.600 dirheme kadar yükselmişti. 10.000 dirhem değerindeki evini satışa çıkaran bir Dımaşklı'nın, evini ancak bir torba buğday alacak fiyata, 1.500 dirheme satabilmesi⁵⁹ şehirde yaşanan sıkıntıları göstermesi açısından dikkat çekicidir. Açlıklarını gidermek için ölüleri, kedi-köpek gibi hayvanları yemeye başlayan insanlar açlıktan kırılıyorlardı. Şehirdeki kıtlığın en çok etkilediği yerlerden biri de Dımaşk hapishanesiydi. Hapishanede ölen biri açlıktan ölmek üzere olan diğer mahkûmlar tarafından yenilmişti⁶⁰. İnsanlar yolda yürümeyecek kadar bitab düşmüşlerdi. Yollar cesedlerle; atmosfer ölü insanların kokusuyla dolmuştu. Öyleki insan Dımaşk'ta bir dağa çıktığında ve havayı kokladığında hastalanıp ölüyordu. Cenâzeleri yıkamaktan ve kefenlemekten insanlara gına gelmişti. Ölü sayısı o kadar çoğalmıştı ki kazılan mezarlara cenazeler üst üste konuluyordu. Vergilerde bir azalma olmamıştı. Öte yandan şehirdeki kıtlık ve kriz hali, içkiyi ve sefahati arttırmıştı⁶¹. Bu sırada şehri inatla müdafaa eden Dımaşk kalesinin komutanı Reşîd ile el-Melikü's-Sâlih'in Dımaşk nâibi Hüsâmeddîn b. Ebî Alî'nin uzun süre Dımaşk'ı koruyacak imkânları yoktu. Saldırıları püskürtmek için surlara ve kapılara konuşlandırdıkları özel askerlerin askerî kabiliyetlerinden yararlanmaya çalışıyorlardı⁶².

el-Melikü's-Sâlih, İmâdeddîn İsmail'in Hârizmlilerle ittifak yapıp Dımaşk'ı kuşattığını öğrendince Hims sahibi el-Melikü'l-Mansûr'u İmâdeddîn'den uzaklaştırarak yanına çekmeye çalıştı ve bunda da başarılı oldu. el-Mansûr'u hangi vaadlerle yanına çektiği kaynaklarda zikredilmez. Fakat muhtemelen el-Mansûr, Hiribâyâ savaşı ve Dımaşk'ı kaybetmesinden sonra, daha önceleri sıkı bir müttefiği olduğu İmâdeddîn İsmail'in gücünü yitirmesi üzerine hânedanın parlayan yıldızı el-Melikü's-Sâlih'le ittifak kurmayı çıkarlarına daha uygun bulmuştur. el-Melikü's-Sâlih'le ittifak kurmaya ikna olan el-Mansûr Haleb'e gönderdiği bir mektupta "Hârizmliler ülkemizi harab ettiler. Maslahatımız onlara karşı birleşmektedir." diyerek Haleblieri ikna etti⁶³. Böylece Dımaşk'ı koruyacak taze bir kuvvet ortaya çıktı. Hârizmlilerin tahripkâr gücünün farkında olan Halep ve Hims beylikleri daha önce yıllarca Hârizimli istilacılarla mücadele etmişlerdi. Bu yüzden Hârizmlilerin Dımaşk'ı alıp, Suriye'de hâkim güç haline gelmeleri iki tarafın da kesinlikle istemediği bir durumdu. Öte yandan İmâdeddîn'i Dımaşk'tan çıkararak Suriye'nin en etkili aktörü konumuna yükselen el-Melikü's-Sâlih'le birlikte savaşmak, onun dostluğunu kazanmak anlamına geliyordu. Bu ittifakla Hims ve Halep sahipleri en azından ellerindeki toprakları garantiye almayı başarmışlardı. Hatırlanacağı üzere Eyyûbî hânedanı arasındaki çekişmelere uzak duran ve tarafsız kalmaya çalışan Halep beyliği Hiribâyâ zaferinden sonra Kemâleddîn ibnü'l-Adîm'i Mısır'a göndererek el-Melikü's-Sâlih'le anlaşmaya varmış, vezîr Müînüddîn'in Dımaşk kuşatması esnasında bir destek birliği göndererek anlaşmaya bağlılığını göstermişti⁶⁴. Fakat Hims sâhibi el-Melikü'l-Mansûr'un durumu biraz daha farklıydı. Babası Şîrkûh, İmâdeddîn'in yakın bir müttefiği idi. Babasının vefatından sonra el-Mansûr, İmâdeddîn'le müttefik olmaya devam etmişti. Ne var ki Hiribâyâ Savaşı ve akabinde Dımaşk'ın düşmesi İmâdeddîn'le ittifakını zayıflatmıştı. İmâdeddîn'in Hârizmlilerle ittifak kurmasına da sinirlenen el-Mansûr, Hârizmliler Dımaşk'ı kuşatınca el-Melikü's-Sâlih'den yana taraf almıştı⁶⁵. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Dımaşklı bir topluluğa dayandırarak verdiği bilgi doğru ise el-Mansûr'un el-Melikü's-Sâlih'le ittifak kurmasının temelinde Dımaşk'ı alma isteği yatmak-

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXII, 389.

⁵⁹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 353.

⁶⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 424; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn (Terâcimü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi')*, thk. İbrahim Şemseddîn, *Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye*, Beyrut 2002, s. 273.

⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXII, 389.

⁶² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 352-353; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 211.

⁶³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXII, 389, 395.

⁶⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, *Dârü'l-Fikr*, Beyrut ts., IV, 1810.

⁶⁵ Jazeel Abduljabbar al-Jomard, *A Critical Edition of 'al-Tarîkh al-İslâmî al-Mukhtasar'* by al-Shihab al-Dîn Abû İshâk İbrâhim ibn Abdullah ibn Alî ibn Abî al-Dam al-Hamawî, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of st. Andrews, Scotland 1984, s. 18.

taydı. Buna göre el-Mansûr, Hârizmlileri yendikten sonra Dımaşk'a gelmiş, Dımaşk'ı ele geçirmek için çalışmalarına başlamıştı. Ne var ki ani ölümü bu planı akîm bırakmıştı⁶⁶.

644 yılının başlarında (Mayıs 1246) el-Melikü's-Sâlih'in müttetikleri Hıms'ta bir araya gelmişlerdi. Halep ordusunun başında, Dayfe Hatun'un 640/1242'de vefatını müteâkip Haleb'in yönetiminde önemli rol oynayan Emîr Şemseddîn Lü'lü' el-Emînî bulunmaktaydı. Bu arada Hârizmlilerin istilasından daha önce büyük zararlar görmüş civardaki Türkmenler ve Bedevî Araplar da Hıms'a gelerek el-Mansûr'un komutası altında birleştiler. Dımaşk'tan gelen bir birlik de onlara katıldı. Yapılan istişareler sonucunda daha önce Hârizmlilerle üç kez savaşan ve ikisinde Hârizmlileri yenilgiye uğratan, dolayısıyla düşmanı iyi tanıyan el-Melikü'l-Mansûr'un ittifak kuvvetlerinin başına geçmesi kararlaştırıldı⁶⁷.

el-Mansûr ordusuyla yola çıkarak Dımaşk'a doğru ilerledi. Öte yandan İmâdeddîn İsmail ve Hârizmliler, el-Mansûr komutasındaki ordunun kendilerine karşı toplandığını duyunca kuşatmayı kaldırarak onlarla meydan savaşı yapmaya karar verdiler. Bu amaçla onları karşılamak üzere Kuzey'e doğru yöneldiler. İki ordu 7 veya 8 Muharrem 644/25 veya 26 Mayıs 1246 Cuma günü⁶⁸ Hıms Gölü yakınındaki el-Kasab denilen yerde karşılaştı⁶⁹. Hârizmliler ve müttetikleri ağır bir yenilgiye uğradılar. Tarihindeki en ağır hezîmeti bu savaşta yaşayan Hârizmlilerin lideri Berkehan, Halep emirlerinden Sa'deddîn b. ed-Deryûş'un Memlûklerinden biri tarafından öldürüldü. Berkehan'ın kesik kafası Haleb'e getirilerek Halep Kalesi'nin kapısına asıldı⁷⁰.

Bozguna uğrayan Hârizmliler farklı yerlere dağıldılar. Bir kısmı Harran tarafına kaçıp daha sonra Moğolların hizmetine girdi. Diğer bir kısmı Sarhad sâhibi İzzeddîn Aybek ile birlikte Havran'a oradan da el-Belkâ'ya gidip Kerek sâhibi en-Nâsır Dâvûd'un hizmetine girdi. Az bir kırımı ise Mısır'a giderek el-Melikü's-Sâlih'e iltica etti⁷¹. Bu savaştan sonra dağılıp gücünü yitiren Hârizmliler, Suriye'nin siyasî hayatında politik ve askerî bir güç olmaktan tamamen çıktılar⁷².

Öte yandan el-Melikü's-Sâlih, el-Kasab savaşında Hârizmlilere karşı kazandığı zaferle Güney Suriye'nin tamamını hâkimiyeti altına alma imkânı bulmuştur. Bölgede hâkimiyetini sağlamak için yıllarca mücadele eden el-Melikü's-Sâlih, bu bölgedeki küçük bir toprak parçasının bile kendi hâkimiyetinin dışında kalmasını kabullenememiştir. Bu yüzden el-Melikü's-Sâlih, vefatına kadar, bu bölgeyi kendisine sadakatle bağlı olan ve emirlerini yerine getirmekte tereddüt etmeyen valilerin eliyle yönetmeye büyük önem vermiştir⁷³.

Sonuç

Celâleddîn Hârizmşâh'ın 628/1230 yılında öldürülmesinden sonra dağılan Hârizmliler, Eyyübîlerle Anadolu Selçukluları arasındaki mücadelede önemli bir figür olarak ortaya çıkmış, güç dengelerine göre bu iki devletin sınırları içerisinde, kendilerine iktâ edilen topraklarda yaşayarak ayakta kalmaya çalışmışlardır.

635/1237 yılında Anadolu Selçuklu Devletinin başına geçen Gıyâseddîn Keyhüsrev'in, Hârizmlilerin lideri Berkehan'ı tutuklaması, Hârizmliler açısından bir kırılma noktası teşkil etmektedir. Berkehan'la aynı akıbeti paylaşmaktan korkan diğer Hârizmli emirler, iktâlarını terk ederek askerleriyle birlikte Eyyübî hâkimiyetindeki el-Cezîre'ye geçtiler. Bu sırada Eyyübî Sultanı el-Melikü'l-Kâmil'in nâibi sıfatıyla Hasankeyf'te ikâmet eden el-Melikü's-Sâlih'e müracaat ederek hizmetine girmek istediler. es-Sâlih sayıları on beş bini geçen Hârizmli askerlerin ülkesine vereceği zararı bildiğinden hem zarar vermelerini engellemek hem

⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXII, 389.

⁶⁷ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 358, 370.

⁶⁸ Makrîzî ve Ebû Şâme bu tarihi 1 veya 2 Muharrem olarak vermektedir. Bkz. Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 274.

⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXII, 396;

⁷⁰ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 359; İbnü'l-'Adîm, *Buğye*, IV, 1810; İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXII, 396; Ebû Şâme, *ez-Zeyl*, 274; İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürrer*, VII, 358; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, III, 212.

⁷¹ İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 359; İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, XXII, 396; Makrîzî, *es-Sülûk*, I, 427; Şeşen, *Salâhaddin'den Baybars'a*, 204.

⁷² İbn Vâsıl, *Müferric*, V, 359; el-Hesniyânî, "el-Harzemiyye" s. 26-27.

⁷³ Humphreys, *From Saladin*, 288.

de askerî güçlerinden yararlanmak için el-Kâmil'in onayıyla Hârizmlileri hizmetine aldı. es-Sâlih, Harran'ın da aralarında yer aldığı el-Cezîre'deki bazı yerleri Hârizmlilere iktâ olarak verdi. Böylece Eyyûbî Devleti'nde yeni bir güç unsuru olarak ortaya çıkan ve Harran'ı üs olarak kullanan Hârizmliler, Kudüs'ün yeniden fethi başta olmak üzere çok sayıda tarihi olayda önemli bir rol oynadılar. Hârizmliler, Harran ve civarına yerleştikten sonra gerek Eyyûbî hükümdarlarının birbirleriyle mücadelesinde gerekse komşularıyla mücadelesinde önemli bir güç dengesi olarak ortaya çıkmıştır. Ne var ki ayakta kalmak için daha çok iktâ ve renlerle ittifak kurmaları, dînî, millî ve vatanî aidiyet bilincinin gelişmemesi, Hârizmlileri çoğu zaman müttefiklerine karşı isyana sürüklemiştir.

el-Melikü's-Sâlih'in, Dımaşk-Haçlı ittifakını bozduğu 1240 yılında, Diyâr-ı Mudar'a yerleştirdiği Hârizmliler harekete geçerek Suriye'nin kuzeyini yağmalamaya başladılar. Balis ve Caber kalelerini yağmalayan Hârizmli ordusu Halep ordusunu yenilgiye uğratarak büyük bir katliam yaptı. Bunun üzerine el-Melikü'l-Mansûr İbrahim komutasında birleşen Halep-Hıms güçleri Hârizmlileri 1241 yılında Ruha yakınlarında bozguna uğrattı. Ruha savaşı el-Melikü's-Sâlih'in el-Cezîre'deki üstünlüğüne son verirken Halep beyliği bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır.

1245 yılındaki Dımaşk fethinde önemli bir rol oynayan Hârizmliler ise el-Melikü's-Sâlih'ten umdukları iktaları alamayınca isyan etmiş, İmâdeddîn İsmail ve en-Nâsir Dâvûd'la ittifak ederek Dımaşk'ı kuşatmışlardı. Dımaşk'ın fethinden sonra Hârizmlilere ihtiyacı kalmadığını düşünen es-Sâlih, bu kez Hıms ve Halep Eyyübîleriyle ittifak kurarak 1246 yılında Hıms yakınındaki el-Kasab mevkiinde Hârizmlileri ve müttefiklerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Liderleri Berkehan'ı bu savaşta kaybeden Hârizmliler, Suriye'nin siyasî hayatında politik ve askerî bir güç olmaktan çıkmışlardır. Böylece el-Melikü's-Sâlih, Kudüs'ün kurtarılması da dâhil Frenklerle ve rakipleriyle mücadelesinde büyük yararlılıklarını gördüğü Hârizmlileri de iktidarı için sorun olmaktan çıkarmıştır. Öte yandan el-Melikü's-Sâlih'in Hârizmlilerle kurduğu ittifakın temeli, ihtiyaç olduğu sürece onların askerî güçlerinden yararlanmaya dayanıp, kalıcı bir ittifak değildi. Hârizmlilerin daha fazla güçlenmesini kendisi için de bir tehlike olarak gören es-Sâlih, onların beklentilerini karşılayacak toprakları vermekten kaçınmıştır.

Bibliyografya

- Abu-Munshar, Maher Y., "Sultan al-Kâmil, Emperor Frederick II and the Submission of Jerusalem", *International Journal of Social Science and Humanity*, 3 (5), 2013, 443-447.
- Basuğuy, Bedrettin, Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalesi Eyyübîler el-Melikü's-Sâlih Dönemi 637/647-1240/1249, Siyer Yayınları İstanbul 2017.
- Bedrân, Abdülkadir, *Münâdemeti'l-Etlâl ve Müsâmereti'l-Hayâl*, thk. Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- Demir, Ahmet, *Urfa ve Çevresi Eyyübîler Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul 2008.
- Demirkent, Işın, "Kudüs", *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 329-332.
- Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Dârü'l-Ma'ârif, thk. Muhammed Z. Azb, Kahire 1119.
- Ebü Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn (Terâcimü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi'*), thk. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- ed-Devâdârî, İbn Aybek, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ül-Gurer*, thk. Said Abdülfettah Âşûr, Merkezu Vudûd li'l-Mahtûtât, Kahire 1972.
- Fehérvári, G., "Harrân", *EP*, Leiden 1986, III, 227-230.
- Gottschalk, H. L., "al-Malik al-Kâmil", *EP*, Leiden 1997, IV, 520-521.
- el-Haznedârî, Karatay el-İzzî, *Târîhü Mecmûi'n-Nevâdir*, thk. Hurst Hayn-Muhammed el-Hacîrî, Beyrut 2005.
- K. Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İfav, İstanbul 2011.
- el-Hesniyânî, Musa Mustafa "el-Harzemiyyetü 'Âmilun Kuvve em 'Unsûrun Zaîf beyne Bilâdi's-Şâm ve İklîmi'l-Cezîre ve Mısır: 623-644/1226-1246", *el-Muhtâr lil 'Ulümü'l-İnsâniyye*, 3, 2006, 1-16.
- , 'Alâkâtü el-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb bi'l-Harezmiyye", *Mecelletü't-Terbiyye ve'l-İlim*, 14 (18), 2007.

- Humphreys, R. Stephen, *From Saladin to the Mongols The Ayyubid of Damascus, 1193-1260*, Suny Press, 1977.
- Hyun, Hüseyin Kâzım, “el-Harezmiyye fî Bilâdî’ş-Şâm ve’l-Cezîre”, *Mecelletü Diyâlâ li’l-Buhûsi’l-İnsâniyye*, 53, 2011, 166-198.
- İbnü’l-’Adîm, *Zübdetü’l-Haleb min Târîhi Haleb*, thk. Sâmî ed-Dehân, el-Ma’hedü’l-Frensî bi-Dımaşk, Dımaşk 1968.
- , *Buğyetü’t-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Dârü’l-Fikr, Beyrut ts.
- İbnü’l-’Amîd, *Ahbârü’l-Eyyûbiyyîn*, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Port Said ts.
- İbn Bibi, *el-Evâmirü’l-’Alâ’iyye fî’l-Umuri’l-’Ala’iyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- İbnü’l-Cevzî, Sıbt, *Mir’âtü’z-Zamân fî Tevârihi’l-A’yân*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Dârü’-Risâleti’l-’Âlemiyye, Dımaşk 2009 .
- İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-Târîh*, thk. M. Yusuf ed-Dekâke, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbn Haldun, *Târîh-i İbn Haldûn*, thk. Halil Şahade, Dârü’l-Fikr, Beyrut 2000.
- İbnü’l-Furât, Nâsırüddîn Muhammed (ö. 807/1405), *Târîhü’d-Düvel ve’l-Mülûk*, Metin ve Çeviri: U. ve M. C. Lyons, W. Heffer and Sons Ltd. Cambridge 1971.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâü Ebnâi’z-Zamân*, thk. İhsân Abbas, Dârü Sadr, Beyrut 1968.
- İbnü’l-’İbrî, Ebu’l-Ferec, *Târîhü Muhtasari’d-Düvel*, Dârü’r-Râidü’l-Lübnânî, Lübnan 1994.
- İbn Sibât, *Târîhu İbni Sibât (Sıdkü’l-Ahbâr)*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Carrûs Press, Trablus 1993.
- İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1953(I, II,III. Cilt), thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, Kahire 1960; (IV. Ve V. ciltler) thk. Haseneyn Muhammed Rebi’, Dârü’l-Kutüb ve’l-Vesâiki’l-Kavmiyye, Kahire 1972, 1977; a.e., thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, el-Mektebetü’l-’Asriyye, Beyrut 2004.
- al-Jomard, Jazeel Abduljabbar A Critical Edition of ‘al-Tarîkh al-İslâmî al-Mukhtasar’ by al-Shihab al-Dîn Abû İshâk İbrâhim ibn Abdullah ibn Alî ibn Abî al-Dam al-Hamawî, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of st. Andrews, Scotland 1984.
- J. O’Neal, Michael, *The Crusades Almanac*, Thomson Gale Publishing, USA 2005.
- Köprülü, M. Fuad, “Hârizmşahlar”, *İA*, İstanbul 1977, V/I, 290.
- Mâcid, Abdülmün’im, ed-Devletü’l-Eyyûbiyye fî Târîhi Misri’l-İslâmiyye, Dârü’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 1997.
- Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk*, thk. M. Abdülkadir ‘Atâ, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdilvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü’l-Ereb fî Fünûni’l-Edeb*, thk. N. Mustafa Fevvâz-Hikmet Fevvâz, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Saydem, Ferîd Vahîd, *Cihâdü’s-Sultan Sâlih Necmeddîn Eyyûb ve Cuhûduhu fî Tevhîd-i Mısır ve’ş-Şâm*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmiatü’l-İslâmiyye, Gazze 2010, s. 8.
- Selim, Sabri, *el-Etrâkü’l-Hârizmiyyun fî’ş-Şarki’l-Edna’l-İslâmî (628-644): el-Anadolu, el-Cezîre, eş-Şâm*, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire 2000.
- Slack, Corliss K. *Historical Dictionary of the Crusades*, The Scarecrow Press, Lanham 2003.
- Stevenson, W. B., *The Crusaders in the East*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1907.
- Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 1993.
- , *Salâhaddîn’den Baybars’a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)*, İsar, İstanbul 2007.
- Zehebî, *Târîhü’l-İslâm*, thk. Abdüsselam Tedmürî, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1998.

İBN TAĞRİBİRDÎ'NİN “EL-MENHELÜ'S-SÂFÎ ” ADLI ESERİNDE HARRAN VE HARRAN'LI ŞAHSİYETLER

Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK*
Arş. Gör. Dr. Mehmet ŞEKER**

Giriş

Tabakat ve teracim kitapları biyografik sözlük hüviyetinde olup dönemin önemli şahsiyetleri hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Birçok kaynak eserde bulunmayan bilgi ve malumatlara bu tür biyografik sözlükler vasıtasıyla ulaşmak mümkün olmaktadır. Bunun için bir ilim ve kültür merkezi olan Harran şehri, Harranlı ve Harran'da bulunmuş önemli şahsiyetler hakkında Tabakat ve Teracim kitapları ayrıca önem arz etmektedir. Biz de bu çalışmamızda Tabakat ve teracim kitaplarının en önemlilerinden birisi olan İbn Tağribirdî'nin *el-Menhelü's-Sâfi ve el-Müsteofi ba'de el-Vâfi* adlı eserini ele alıp inceleyerek hem Harranlı nisbesiyle yer alan hem de Harran'da bulunmuş önemli şahsiyetleri inceledik.

İbn Tağribirdî ve El-Menhelü's-Sâfi'nin Önemi

İbn Tağribirdî'nin babası Anadolu'dandı. el-Melik ez-Zâhir Berkuk saltanatının ilk günlerinde İbn Tağribirdî'nin babasını satın almış, memlûk olarak yetiştirmiş ve sonra da Halep valiliğine tayin etmişti. Berkuk'un ölümünden sonra yerine geçen el-Melik en-Nâsir Ferec zamanında Atabek el-Asâkir derecesine yükselmiş, 1410 yılında da Şam nâibi olmuş ve 1412 yılında da Şam'da ölmüştür. Dolayısıyla 1410 yılında Kahire'de doğan Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf İbn Tağribirdî yüksek rütbeli bir memlûkun oğlu olup “evlâdü'n-nâs” zümresindedir. İbn Tağribirdî 1470 senesinde Kahire'de vefat etti.¹

İbn Tağribirdî'nin bilinen yedi eseri bulunmaktadır. Bu eserler arasında en önemlisi *en-Nucûm ez-Zâhire Fî Mulûk Mısır ve el-Kâhire* adlı eseridir. Eser Mısır'ın Amr b. el-As tarafından fethinden 1467 yılına kadar gelen önemli bir Mısır tarihidir. *en-Nucûm ez-Zâhire'de* Mısır sultanlarının hanedana ait tarihleri ile saltanatlarında ölenlerin yıllık ölüm ilan tarihleri vardır. Bununla birlikte, her saltanatın temel olayları kronolojik bir sırayla ve biyografik verilerle ele almıştır.²

* Öğretim Üyesi, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sozbek@gazi.edu.tr

** Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mehmetseker@duzce.edu.tr

¹ Clément Huart, Arab ve İslâm Edebiyatı Tarihi (Çev. Cemal Sezgin), Ankara, t.y., s.346.

² İbn Tağribirdî, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1992; Muhammed Mustafa Ziyâde, *el-Müerrihûn fî Mısır fî el-Karn el-Hâmis Aşr el-Milâdi (el-Karn et-Tâsi' el-Hicrî)*, Kahire, 1949, s.26-36; M. Şemseddin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler, İstanbul, 1991, s.390-393; Donald Presgrave Little, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Franz Steiner Verlag GMBH-Wiesbaden, 1970, s.87-92; C. Brockelman, “Ebûlmahâsin”, İslâm Ansiklopedisi (MEB), İstanbul, c.4, s.90-91; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul, 1998, s.219-221; Clément Huart, *a.g.e.*, s.346-347.

İbn Tağribirdî'nin çalışmamız esnasında yararlanmış olduğumuz tabakat ve teracim kitabı *el-Menhelü's-Sâfi ve el-Müstevfi ba'de el-Vâfi* dir. Müellif bu eserini es-Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* adlı eserine zeyl olarak kaleme almıştır. Eser, Memlûklerin ilk sultanı Aybek'in hayatıyla başlamakta olup sultan, emîr, âlim, şair vb. üç bine yakın kişinin biyografileri alfabetik sırayla yazılmıştır. Eserde Memlûk Devleti ve sultanları hakkında çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla eser adeta bir biyografik sözlük hüviyetindedir. Çalışmamız esnasında eserin 1983-1994 yılları arasında Kahire'de Muhammed Muhammed Emîn tarafından yapılan tahkikli neşrinden faydalandık.³

Müellifin yukarıda zikrettiğimiz iki önemli eserinin haricinde Hz. Peygamber'in, bazı sahabelerin, Mısır sultanlarının ve vezirlerinin kısaca biyografilerini kaleme aldığı *Mevrîd el-Latâfet*, Makrîzî'nin es-Sülûk'unun 1456 yılına kadar bir devamı niteliğinde yazmış olduğu *Havâdis ed-Dehr fi meda'l-eyyâm ve'l-şuhûr*, 652-690 (1254-1291) yılları arasında geçen olayları içeren *Bahr ez-Zâhir*, en önemli eseri olan *en-Nücûm ez-Zâhira*'yı özetlediği eseri *el-Envâr ez-Zâhira ve'l-Kevâkib el-Bâkira min en-Nücûm ez-Zâhira* vb. adlı eserleri bulunmaktadır.⁴

İbn Tağribirdî, Sultan Çakmak ile yakın dostluğa sahipti. İbn Tağribirdî, el-Aynî'nin de içinde bulunduğu dönemin tarihçileri tarafından Mısır tarihinin ikinci Makrîzî'si sayılabilecek ölçüde ilminin mükemmelliği kabul edilmiş birisidir. Bunun yanında İbn Tağribirdî, hocası Makrîzî'nin yanlışlarını da eleştirmekten kaçınmayan bir kimsedir.⁵ Bu ve bunun gibi özelliklerinden dolayı hiç kuşkusuz İbn Tağribirdî, dönemin en önemli tarihçilerinden birisi olup naklettiği bilgile çok önem arz etmektedir. Bunun için İbn Tağribirdî'nin *el-Menhelü's-Sâfi* adlı eserinde Harran ve Harranlı şahsiyetler hakkında vermiş olduğu bilgilerin çok önemli olduğu kanaatindeyiz.

Harranlı Meşhur Şahsiyetler

İbn Tağribirdî *el-Menhelü's-Sâfi* adlı eserinde Harranlı 14 önemli şahsiyet hakkında bilgi vermektedir.

1.İbn Teymiyye (590-652/1194-1254): Asıl adı Mecdüddîn Ebu'l-Berekât İbn Teymiyye el-Harrânî el-Hanbelî olup Takiyyüddin İbn Teymiyye'nin dedesidir. 590 (1194) senesi dolaylarında doğan Mecdüddîn İbn Teymiyye küçüklüğünde amcası el-Hatîb Fahrüddîn'den fıkıh dersi okudu. Ayrıca Mecdüddîn İbn Teymiyye, Bağdat ve Harran'da eğitim gördü. İbn Teymiyye fıkıh ve hadis alanında kabiliyeti olan bir kimse olup tefsir ve usûl alanında çok mahir birisiydi. Çok zeki birisi olan Mecdüddîn İbn Teymiyye için kendi döneminde onun dengi bir kimsenin olmadığı rivayet edilir. Mecdüddîn İbn Teymiyye, *el-Ahkâm el-Kübrâ fi el-Hadis* adlı eseri tasnif etmiş ve ayrıca *Müntehâ el-Ğâbe fi Şerh el-Hidâye min Furû' el-Hanefiyye* adlı eseri de şerh etmiştir. Mecdüddîn İbn Teymiyye 652 (1254) senesinde Harran'da vefat etti.⁶

2.İbn ez-Zerâd (614-653/1217-1255): Asıl adı Ebu Bekir b. Nâsuhüddîn Yusuf b. Ebî Bekr b. Ebi'l-Ferec Yusuf b. Hilal olup İbn ez-Zerâd diye bilinirdi. 614 (1217) senesinde Harran'da doğdu. Güzel hadis okuyan bir kimse olan İbn ez-Zerâd, Harranlı olup Hanbelî mezhebine mensuptu. Şam ve Halep'te ders dinledi. Bir çok eser kaleme alan İbn ez-Zerâd'ın hattı'da bilinmektedir. El-Hâfız ed-Dimyâtî, el-Mu'cem'inde İbn ez-Zerâd'dan rivayetlerde bulunmuştur. 653 (1255) senesinde vefat etti.⁷

3.Necîbüddîn Ebu'l-Ferec (587-672/1191-1273): Necîbüddîn Ebu'l-Ferec 587 (1191) senesinde Harran'da doğmuş olup Hanbelî mezhebine mensup bir âlimdi.⁸

³İbn Tağribirdî, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, *el-Menhelü's-Sâfi ve el-Müstevfi ba'de el-Vâfi*, Tah. Muhammed Muhammed Emin, Kahire, 1984-1993; M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s.390-393; Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s.219-221; Clément Huart, *a.g.e.*, s.346-347.

⁴Clément Huart, *a.g.e.*, s.346-347.

⁵Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, 1998, s.219-221.

M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s.390-393; Clément Huart, *a.g.e.*, s.346.

⁶İbn Tağribirdî, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, *el-Menhelü's-Sâfi ve el-Müstevfi ba'de el-Vâfi*, Tah. Muhammed Muhammed Emin, Kahire, 1984-1993, C. VII, s. 263-265.

⁷İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. XII, s. 311.

⁸İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 356-357.

4.el-Habbâl (?-679/?-1280): eş-Şeyh es-Sâlih el-Mu'tekid Davut b. Hâtem b. Ömer, Harran asıllı olup daha ziyade el-Habbâl diye bilinir. Salih bir kimse olan el-Habbâl'ın keramet sahibi birisi olduğu da söylenir. 679 (1280) senesinde Ba'lebek'te vefat etmiştir.⁹

5.İbn Teymiyye (627-682/1230-1284). İbn Teymiyye 12 Şevval 627 (24 Ağustos1230) senesinde Harran'da doğdu. İbn Teymiyye'ye Ebû el-Mehâsin el-Harrânî'de denmekte olup döneminin Hanbelî mezhebine mensup âlimlerinden birisiydi. Meşhur âlimlerden Takîyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye'nin babasıdır. 682 (Mart 1284) senesinin Zilhicce ayının sonunda ya Pazar gecesi ya da Pazartesi gecesi vefat ettiği söylenir. Kabri Şam'da bulunmaktadır.¹⁰

6.İbn es-Saykal el-Harrânî (594-686/1197-1287): İbn es-Saykal el-Harrânî 594 yılında Harran'da doğdu. İbn es-Saykal el-Harrânî kardeşi gibi tüccardı. Buna karşın sonraları fakirleştiği söylenir. İbn el-Habbâz, ed-Dimyâtî, İbn ez-Zerâd, Ebû Muhammed el-Hârisî, Ebû Hayyân, el-Birzâlî gibi şahıslar ve daha başkaları İbn es-Saykal el-Harrânî'yi rivayet etmektedir. 686 (1287) senesinde vefat etti.¹¹ Görüldüğü üzere bir çok önemli şahsın İbn es-Saykal el-Harrânî'den bahsetmesi onun önemli bir şahsiyet olduğuna işaret etmektedir.

7.Cafer b. Debûkâ (621-691/1224-1292): Asıl adı Cafer b. el-Kâsım b. Cafer b. Ali b. Muhammed b. Ali er-Rebiî eş-Şâfi olmakla beraber İbn Debûkâ diye bilinmektedir. İbn Debûkâ 14 Zilhicce 621 yılında Pazartesi günü erken vakitte Harran'da doğdu. Kıraat ilmini ve Arapçayı iyi bilen birisi olan İbn Debûkâ daha sonraları Şam'a giderek orada yaşadı. 26 Recep 691 (13 Temmuz 1292) senesi Pazar günü Şam'da vefat etti. Kabri Şam'da Kâsyûn yamacındadır.¹²

8.Necmüddîn el-Harrânî el-Hanbelî (603-695/1206-1295): Necmüddîn Ebû Abdullah el-Harrânî 603 yılında Harran'da doğdu. Zamanının Hanbelî şeyhlerinden birisidir. Babası Harran'ın fakihlerinden birisiydi. Necmüddîn Ebû Abdullah el-Harrânî usûl ilminde, hilâf, haber, mukâbele gibi alanlarda derin bilgi sahibi bir şahıstı. 695 yılında vefat etti.¹³

9.Mecdüddîn İbn Teymiyye (?-699/?-1299): Abdullatif b. Abdülaziz, eş-Şeyh Mecdüddîn İbn Teymiyye el-Harrânî el-Hanbelî künyesinden de anlaşılacağı üzere hem Harranlı hem de Hanbelî mezhebine mensup bir şahıstır. Mecdüddîn İbn Teymiyye'nin hayırlı ve adil bir kimse olduğu rivayet edilmektedir. 699 (1299) senesinde vefat etti.¹⁴

10.Şerefüddîn el-Harrânî (646-709/1248-1309): Şerefüddîn Ebû Muhammed b. Bedreddîn Ebî Zekerîya b. Şemsüddîn el-Harrânî 14 Ramazan 646 (31 Aralık 1248) senesinde doğdu. Şerefüddîn el-Harrânî başkadılık görevi yapmış bir kimsedir. 656 (1258) senesinde Harran dan ayrılan Şerefüddîn el-Harrânî, Şam'da ikamet etti ve ardından Mısır'a gitti. Mısır'da hazine nazırlığı görevini üstlendi. Bu yapmış olduğu görevden sonra Şemsüddîn el-Harrânî, Mısır'da Hanbelî mezhebinin yargılama görevinden mesul kişi oldu. Bunlara ilaveten Şemsüddîn el-Harrânî, en-Nâsırıyye ve es-Sâlihiyye medreselerinde ders verdi. 14 Rebiülevvel 709 (22 Ağustos 1309) senesinde vefat etti.¹⁵

11.el-Edîb Ebu İshak (?-709/?-1310): İbrahim b. Ali b. Halil el-Edîb eş-Şâir Ebu İshak el-Harrânî, Ayn Basal diye bilinir. Harranlı olan Ebu İshak el-Harrânî şâir ve edîb bir kimse olup fakir bir kimseydi. 709 (1310) senesi Zilkade ayının ortasında Perşembe günü vefat etti.¹⁶

12.İbn Teymiyye (661-728/1263-1327/1328): Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm b. Abdullah b. Ebî el-Kasem el-Hadar b. Ali İbn Abdullah, Şeyhülislâm Takîyyüddîn Ebu'l-Abbâs b. Ebî'l-Mehâsin Şehâbüddîn İbn Ebi'l-Berekât Mecciddîn el-Harrânî 10 Rebiülevvel 661 (22 Ocak 1263) tarihinde Pazartesi günü Harran'da doğdu. İbn Teymiyye diye bilinmekte olup asrının en büyük âlimi, zamanının eşsiz âlimi diye söylenmektedir. Hanbelî mezhebine mensup büyük âlimlerden birisidir. Sonra Şam'a gitti. 20 Zilkade 728 (26 Eylül 1328) tarihinde vefat etti. İbn Teymiyye'nin kabri Şam'da bulunmaktadır. Öldüğünde cenazesine çok

⁹ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. V, 288.

¹⁰ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 147-148.

¹¹ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 281.

¹² İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. IV, s. 269.

¹³ İbn Tağribirdî, *a.g.e.* C. I, s. 290-291.

¹⁴ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 358.

¹⁵ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 318-319.

¹⁶ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. I, s. 120-121.

sayıda insan iştirak etmiştir.¹⁷ İbn Teymiyye ailesinin bölgede Hanbelî mezhebinin gelişimine çok ciddi katkıları olmuştur.¹⁸ İbn Teymiyye seleflerinin büyük âlimlerinden birisidir.¹⁹ Meşhur seyyah İbn Battûta Takıyyüddin b. Teymiyye'nin Hanbelî mezhebinin büyük fakihlerinden birisi olduğunu söylemekte ve bir defasında söylemiş olduğu bir sözü diğer fakihlerin onaylamadığını ifade etmektedir. Ayrıca fakihlerin bu durumu Memlûk sultanı el-Melik en-Nâsir Muhammed b. Kalavun'a haber verdiklerini söylemekte ve bunun akabinde Muhammed b. Kalavun'unda İbn Teymiyye'nin Kahire'ye getirilmesini emrettiğini belirtmektedir. Ayrıca İbn Battûta, İbn Teymiyye'nin Kahire'de yargıldığını, kâdilkudâtn hükmü ve delillerin neticesinde Muhammed b. Kalavun'un İbn Teymiyye'yi hapse attırdığını ve onun yıllarca hapiste kaldığını zikreder.²⁰

13.Cemâlüddîn ez-Zehîrî (648-740/1250-1339): Asıl adı Abdülkâhir b. Muhammed b. Abdolvâhid b. Muhammed b. İbrahim b. Musa b. Cafer İbn Besr olan Cemâlüddîn ez-Zehîrî, Tebriz asıllı olup 648 (1250) senesinde Şaban ayının ortasında Harran'da doğmuştur. Cemâlüddîn ez-Zehîrî'nin babası hem fakîh hem de tüccar olup Şam'a yerleşmişti. Cemâlüddîn ez-Zehîrî birçok kimseden çeşitli alanlarda eğitim almıştır. 19 Cemaziyelâhir 740 (1339) senesinde Dimyat civarında vefat etti.²¹

14.Muhammed el-Harrânî: Harranlı olan Muhammed el-Harrânî bir müddet Mekke'de yaşadıkdan sonra tekrar memleketine dönmüş ve orada vefat etmiştir. Muhammed el-Harrânî'nin ibadete düşkün mütebedeyin bir kişi olduğu zikredilir.²²

Harran'da Bulunmuş Meşhur Şahsiyetler

İbn Tağribirdî *el-Menhelü's-Sâfi* adlı eserinde Harran'da bulunmuş 5 önemli şahsiyet hakkında bilgi vermektedir.

1.el-Hâfız Ziyâüddîn (569-643/1174-1245): el-Hâfız Ziyâüddîn diye bilinen Muhammed b. Abdolvâhid b. Ahmed b. Abdurrahman b. İsmail 569 (1174) senesinde ed-Deyr el-Mübârek'de doğdu. el-Hâfız Ziyâüddîn hafızlık eğitimini tamamladı ve fıkıh okudu. Bunların yanı sıra edeb, dil ve tefsir eğitimi de gördü. Birçok şehirde tahsil hayatına devam eden el-Hâfız Ziyâüddîn bir ara Harran'da da hadîs eğitimi aldı.²³

2.İbn Bâhil (?-683/?-1284): el-Emîr Şemsüddîn el-Hükkârî Muhammed İbn Bâhil, İskenderiye'de görev yapmaktaydı. İyi bir emîr olan İbn Bâhil, adil ve cömert bir kimseydi. el-Muvaffak Abdullatîf b. Yusuf'tan İbn Mâce'nin Sünen adlı hadis kitabının tamamını okudu. Ayrıca İbn Bâhil, Harran'da hadîs eğitimi de aldı. 11 Receb 683 (23 Eylül 1284) senesinde Cumartesi günü vefat etti.²⁴

3.Şemsüddîn el-Halebî el-Hâbûrî (600-690/1203-1291): Şemsüddîn el-Halebî el-Hâbûrî diye bilinen Ahmed b. Abdullah b. ez-Zübeyr 600 (1203) senesinde Habur'da doğmuş olup Halep şehrinin hatibidir. Faziletli ve mahir bir kimse olan Şemsüddîn el-Halebî el-Hâbûrî, Harran'da el-Hatîb Fahrüddîn b. Teymiyye (Muhammed b. Ebî'l-Kâsım b. Muhammed el-Harrânî el-Hanbelî) den ders aldı. 690 (1291) senesinde Halep'te vefat etti.²⁵

4.el-Abrekûhî (615-701/1218-1301): İyilik sahibi, dindar ve mütevazı bir kimse olan el-Abrekûhî, Harran'da bulunan bir ilim meclisinden hadîs dersi aldı. Ayrıca el-Abrekûhî çok güzel hadîs okurdu. Daha sonraları Mekke'ye giden el-Abrekûhî 701 (1301) senesinde orada vefat etti.²⁶

5.el-Hâfız ed-Dımyâtî (613-705/1216-1305): el-Hâfız Şerefüddîn Ebû Muhammed ed-Dımyâtî 613 (1216) senesinde Tis ve Dimyât yakınlarında bulunan Butûne'de doğdu. el-Hâfız ed-Dımyâtî bir dönem Harran'da Abdülkâdir İbn Abdullah b. Teymiyye'den ders almıştır.

¹⁷ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. I, s. 358-362.

¹⁸ Ferhat Koca v.dğr. "Takıyyüddin ibn Teymiyye", *D.İ.A.*, 1999, İstanbul, c.XX, s.391

¹⁹ Ebu Zehra, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi* (Trc. Abdülkadir Şener), 1991, İstanbul, s. 509 vd.

²⁰ İbn Battûta, *Rihle İbn Battûta*, Beyrut: Dâr Sâdır, 1992, s. 95.

²¹ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. VII, s. 327-328.

²² İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. XI, s. 185.

²³ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C.X, s.174-175.

²⁴ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. IX, s. 330-331.

²⁵ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. I, s. 355-357.

²⁶ İbn Tağribirdî, *a.g.e.*, C. I, s. 235-236.

Sonuç

İslâm tarihinde önemli bir ilim merkezi olan Harran bu önemini uzun asırlar devam ettirmiş bir yerdir. Harran'ın ilim merkezi hüviyetinde olmasının yanı sıra stratejik bir coğrafyaya sahip bulunması, buranın önemini daha da yükseltmiştir. En önemli tabakat ve teracim kitaplarından birisi olan İbn Tağribirdî'nin *el-Menhelü's-Sâfi* adlı eserinde farklı zamanlarda gerek Harranlı gerekse Harran'da etkili olan şahsiyetleri anlatması o dönemlerde Harran bölgesinin sosyal ve kültürel zenginliğini daha yakından tanımamıza vesile olmuştur. Çalışmamızda ulaştığımız neticelerden olarak o dönem Harran'da hadis eğitiminin çok revaçta olduğu ve Sünni mezheplerden Hanbelî mezhebine mensup âlimlerin Harran'da oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Teymiyye ailesine mensup âlimlerin bölgede Hanbelî mezhebinin etkin olmasında katkılarının çok fazla olduğu müşahede edilmektedir.

Kaynakça

- Brockelman, C., "Ebülmahâsin", İslâm Ansiklopedisi (MEB), İstanbul, C. IV.
- Ebu Zehra, Muhammed (1991). *İslâm'da Fıkî Mezhepler Tarihi* (Trc. Abdülkadir Şener), İstanbul
- Günaltay, M. Şemseddin (1991), *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler*, İstanbul.
- Huart, Clément (t.y.). *Arab ve İslâm Edebiyatı Tarihi* (Çev. Cemal Sezgin), Ankara.
- Koca, Ferhat; Özervarlı M. Sait; Kara, Mustafa (1999). "Takıyyüddin ibn Teymiyye", *İslâm Ansiklopedisi (D.İ.A.)*, İstanbul, C. XX.
- Little, Donald Presgrave (1970). *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Franz Steiner Verlag GMBH-, Wiesbaden.
- Şeşen, Ramazan (1998). *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul.
- İbn Tağribirdî, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf (1984-1993). *el-Menhelü's-Sâfi ve el-Müstevfi ba'de el-Vâfi*, Tah. Muhammed Muhammed Emin, Kahire.
- İbn Tağribirdî, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf (1992). *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, C. XVI, Beyrut.
- Ziyâde, Muhammed Mustafa (1949). *el-Müerrihûn fî Mısr fî el-Karn el-Hâmis Aşr el-Mîlâdî (el-Karn et-Tâsi' el-Hicrî)*, Kahire.

RUHAVÎ ŞEREFEDDİN YAHYÂ EFENDİ VE BİR MENÂRÜ'L-ENVÂR ŞERHİ ÜZERİNE YAZILMIŞ HÂŞİYE'Sİ

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK*

Giriş

Tam adı Şerefeddin Ebû Zekeriyâ Yahya bin Karaca Sıbtu'r-Ruhavî olan Urfalı Şerefeddin Efendi hakkında çok az bilgi olup, şimdilik sadece usûl-i fıkihtan Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin meşhur *Menâru'l-envâr* adlı kitabının şerhine haşiye yazdığı (Osmanlı Müellifleri, 1975:3/150) ve 1000/1591 yılında vefat ettiği¹ bildirilmektedir. Tanıtmakta olduğumuz *Hâşiye*, İbn Melek tarafından yazılmış olan *Şerhü'l-Menâri'l-envâr* üzerine yazılmıştır. Ebü'l-Berekât en-Neseffî'ye ait *Menâru'l-envâr* adlı eser ise en önemli Hanefî usûl kitaplarından Pezdevî (ö.1089)'nin *Kenzü'l-vüsûl ilâ-ma'rifeti'l-Usûl*³ adlı eserinin muhtasarı durumunda olan bir eserdir. *Menâr*, fasıl ve bâb sistemine göre yazılmış olup bütün alt başlıklarla tertip ve tasnifler Pezdevî'nin metoduna aittir. Bu durumda temel bir eserin muhtasarının şerhinin haşiyesi incelenmektedir. Yani sıralama: "asil eser-muhtasar-şerh-haşiye" şeklindedir.

Burada önce asıl eser *Usûlü'l-Pezdevî*, sonra onun muhtasarı *Menâru'l-envâr*, sonra İbn Melek şerhi, en son da Şerefeddin Yahyâ Efendi ve hâşiyesi hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Hanefî fukaha metoduna göre yazılmış fıkıh usûlü eserlerinin en önemlisi Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüsûl ilâ-ma'rifeti'l-usûl*'ü olup bunun başarısı, Bağdat Hanefî fıkıh muhitinin usûlünü düzenleyen Cessâs'ın *el-Fusûl fi'l-usûl*'ünü Buharada sürdürmüş olmasıdır. Cessâs'ın eseri Hanefî fıkıh usûlünün temel kavram ve konularının oluşumunda belirleyici olmuş olup ondan sonra bu çalışmalar, genellikle Orta Asya ve Horasan'da Debûsî, Şemsüleimme el-Halvânî, Serahsî, Pezdevî gibi âlimlerle devam etmiştir. Pezdevî, eserinde mukaddimenin ardından kitap deliliyle eserine başlayıp Kur'ân'ın tanımını yapmış ve anlaşılmasının nazım ve manasının çeşitli açılardan bilinmesine bağlı olduğunu söylemiş, fıkıh usûlünün dil bölümlerini nazım-mananın alt başlıkları olarak kurmuştur. Bu sistematik, Serahsî'de olmayıp mukaddimeden hemen sonra emir ve nehiy konusuyla kitaba başlamış, sonra dil bölümlerini işleyip kitap dışındaki delillere geçerken eserinin sistematikliğini Debûsî'nin sistematikliğini gibi açıklamıştır. Cessâs, Debûsî, Pezdevî ve Serahsî'nin kitapları arasında muhteva ile birlikte sistematikçe de büyük benzerlik olup hepsinde kitap-sünnet-icmâ-kıyas bölümleri bulunmaktadır. Ancak, konuların iç içe alt başlıklar hâlinde birbirine bağlanması biçimi sadece Pezdevî'de görülmektedir. Pezdevî, eserinin sistematikliğini dört sayısı etrafında örmüş olup ana başlıkların

* Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, meliacik63@kku.edu.tr

¹ Bu bilgi Nuruosmaniye Küt. 34 Nk 2946/10'da kayıtlı *Risâletün fi-Hurûci'l-kible bi-Gayri alâ* adlı eserin kaydında ve *Haşiye*'sinin 34 Nk 1316 ve 1317 numaralı kayıtlarında geçmektedir.

² İmam Ebi'l-Berekât Abdullah ibni Ahmed, 1310 yılında vefat etmiş olup Hafizuddin Neseffî lâkabı ile meşhur olmuştur. Söz konusu eserine birçok âlim tarafından şerh veya haşiyeler yazılmıştır.

³ *Usûlü'l-Pezdevî* olarak da anılmakta olup, fikhî metod üzerine kaleme alınmış fıkıh usûlü edebî ürünlerinin en mükemmeli durumundadır. Kendisinden sonra fıkıh usûlü sahasında yazılan eserler bu eseri esas almış olup bu kitaplardan Ahsîkesî'nin *el-Müntehab*'ı, Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin *Menâru'l-Envâr*'ı, Sadrüşşerâ'nın *Tenkîhu'l-usûl*'ü başta gelir. Karma yöntemle yazılan eserlerden Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'nin *Bedü'n-nizâm*'ı ve İbnü'l-Hümâm'ın *et-Tahrîr*'i de Pezdevî'nin eserini esas almıştır (Bedir, Koca, 2007:266).

yanında bütün alt başlıklar ve onların alt başlıkları dörderli belirlenmiştir. Nazım-mana ikilisinden doğan dil bölümleri dört başlıkta toplanmış ve bu alt başlıkların altındaki konular da dörtlü tasnifle verilmiştir. Kapsamca lafızlar dört tane olup açıklık veya kapalılık bakımından da dörderli ayrılmıştır. Kullanımca lafızlar dörde ayrılıp lafızdan istidlâl yolları dört tanedir. Sünnet, icmâ ve kıyasın alt başlıkları dörtlü tasnifle verilmiştir. Pezdevî'nin bu eseri kendisinden sonra fıkıh usûlü alanında yazılan eserlerde, özellikle ders kitaplarında hep model alınmıştır. Bu ders kitaplarının arasında Ahsîkesî'nin *el-Müntehab*'ı, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Menârü'l-envâr*'ı ve Sadrüşşerîa'nın *Tenkihu'l-usûl*'ü başta gelmektedir ve hepsi de *Usûlü'l-Pezdevî*'yi esas almıştır (Bedir, Koca, 2007:266).

Menârü'l-Envâr

Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin, fıkıh usûlü konularını özet bir metin hâlinde ortaya koyduğu *Menârü'l-envâr*'da farklı görüş sahiplerinin adları belirtilmeyip sadece Ebü Hanîfe ve Ebü'l-Hasan el-Kerhî'nin adları verilmiştir. Medreselerde asırlarca ders kitabı olarak okutulan bu kitabın birçok şerh, hâşiye, ihtisar ve tercümesi yazılmıştır. Yedi tane muhtasarı yazılan *Menârü'l-envâr*'ın dört tane de manzum şekli hazırlanmış olup bunlar: Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî'nin *Manzûmetü'l-kevâkib*'i (daha sonra *İrşâdü't-tâlib ilâ Manzûmeti'l-kevâkib* adıyla şerhetmiştir); Tâhâ b. Ahmed el-Kûrânî'nin, önce *el-Menâr*'ı 177 beyitte nazmedip ardından veciz bir şekilde şerhettiği *Şerhu Muhtasari'l-Menâr fi-usûli'l-fikh*'ı; İbnü'l-Fasîh'in, *Nazmü Menâri'l-envâr*'ı, Abdüllatîf b. Bahâeddin el-Bahâî eş-Şâmî'nin *Şerhu Nazmi'l-Menâr* adıyla da anılan *Kurretü ayni't-tâlib*'i (*Menâr* önce nazmedilip sonra şerhedilmiş) dir. *Menârü'l-envâr*'ın dört de Türkçe tercümesi yapılmış olup bunlar: Mehmed Emin Konevî'nin *Muhtasar Menâr Tercemesi*, İsâ b. Mahmûd'un, *el-Menâr*'ın bir kısmını usûl-i fıkıhtan *Rûkn-i Sâni* adıyla yaptığı şerhi, Hekimbaşızâde Mehmed Sâdık'ın *Terceme-i Menâr*'ı, Ömer el-Halvetî Manisavî'nin *Manzum Menâr Tercemesi*'dir. *Menârü'l-envâr*'ın 22 civarındaki şerhi arasında İbn Melek'in, *Şerhu Menâri'l-envâr fi-usûli'l-fikh*'ı en yaygın şerhlerden olup bunun üzerine de çeşitli hâşiyeler yazılmıştır. Bunlar arasında Şerefeddin Yahyâ bin Karaca er-Ruhâvî'nin *Hâşiye alâ-Şerhi İbn Melek ale'l-Menâr*'ı önemli bir hâşiye olarak yer alıp yüzyıllarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, 25 civarında nüshası bulunmuştur (Koca, 2004:29/118-119).

Hâşiye Alâ-Şerhi'l-Menâri'l-Envâr

Türkiye kütüphanelerinde bilinen 33 civarında yazma nüshası⁴ bulunan Urfalı Şerefeddin Ebü Zeke-riyyâ Yahyâ tarafından yazılan Hâşiye ise, Abdüllatîf bin Ferište (İbn Melek)'nin⁵ *Şerhu Menâri'l-envâr fi-usûli'l-fikh*'ı üzerine yazılmıştır. Arapça bir kelime olan hâşiye “sayfa kenarı veya altına yazılan açıklama; bir kitabı açıklayıp şerheden yazı; kenar.” anlamındadır. Yazma eserlerde sıkça görülen bu kenar açıklamalarının çoğu, hâşiye olarak tanımlanabilir ve bunların daha ziyade medrese ve diğer öğretim kurumlarında verilen dersler esnasında açıklama amacıyla kenarlara yazılmış notlar olduğu söylenebilir. Yazma nüshaları

⁴ 43 Va 209 Hâşiye-i Rehavî alâ-Şerh-i Menâr li-İbni Melek, istinsah 965/1557; 21 Hk 924, 1129/1716; 05 Ba 1746(a); 32 Ulu 409; 26 Hk 481; 34 Sü-Hü 154, 973/1565; 19 Hk 1568, 1095/1683; 45 Hk 4747, 1010/1600; 37 Hk 3431, 1003/1594; 06 Hk 1518, 1084/1672; 06 Hk 1114, 1015/1605; 37 Hk 3673; 15 Hk 1862, 1006/1597, 45 Ak Ze 704, 1078/1666; 50 Damad 145; 43 Ze 558/5; 34 Nk 1316 ve 1317, 34 Fa 496 (Hâşiyetü alâ-Şerhi'l-Menâr li-İbn Melek), 45 Ak Ze 704, 1078/1666; 42 Kon 5786.

⁵ İbn Melek (ö.1418'den sonra) çeşitli alanlarda çok sayıda eser kaleme almış bir müellif olup özellikle Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan *Menârü'l-envâr ve Meşâriku'l-envâr* şerhleriyle *Mecmau'l-Bahreyn* şerhinin Türkiye kütüphanelerinde birçok yazma nüshası vardır. Oğlu Muhammed de İbn Melek lakabıyla tanındığından her ikisinin eserleri birbirine karıştırılmıştır. *Şerhu Menâri'l-envâr*, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin fıkıh usulüne dair muhtasar eserinin şerhi olup kitapta Hanefîlerin yanında Şâfiî ve Mâlikî usûlcülerinin görüşlerine de yer verilmiş, yer yer Nesefî tenkit edilmiştir. Defalarca basılan (İstanbul 1292, 1306, 1307, 1308, 1314, 1315, 1316, 1317, 1319) şerh üzerine Şerefeddin Yahyâ, Azmîzâde Mustafa Hâletî, Radyyyüddin İbnü'l-Hanbelî, Kasım b. Kutluboğa v Koca Hüsam Amâsî birer hâşiye yazmıştır (Baktır, 1999: 20/175).

350-400 yaprak arasında değişen Şerefeddin Yahya Efendi'nin bu büyük haşiyesinin "18 Hk 191" nüshası 410 yaprak olup okuyucu için karmaşık görülen konular daha açık bir şekilde ortaya konulmak istenmiştir. Bu eser, şerh olarak hazırlanmış bir eser üzerine yazılmış haşiye olması bakımından önemli olup asıl amaç okuyucuya daha sade ve anlaşılır bir eser sunmaktır. Öte yandan, bir eserin şerhinin de üzerine hâşiye yazılması o eserin çok okunduğunun da bir işareti durumundadır. Bu hâşiyenin sıradan bir hâşiye olmayıp el kitabı sırasına girdiğini nüshalarının çokluğu haber vermektedir. Eserin mukaddimesinde mealen şöyle denilmektedir: *Hamd u selâm... İmdi bu hâşiyeyi Şeyhü'l-imâmî'l-allâme Abdullatîf bin Ferište'nin usûl-i fıkıhta Şerhü'l-Menâr'ı üzerine yazıp ortaya koydum; ondan kilidi açar ve özeti anlaşılır kılar, onun üzerine istenen açıklamayı ve ondan beklenen cevapla beraber mühmel yerleri gösterip açıklar; onun üzerinde -izah veya başka şeylerde- Vehhâb u Kerîm'den bol sevap umarak yazarın sözüyle çatıştığım olmuştur; beni başarılı kılan ancak Allah'tır, ben ona tevekkül eder ona yönelirim.*

Eserin hatime kısmında da:

Temmeti'l-hâşiyetil-mübâreke alâ-Şerhi'l-Menâr te'lîfü seyyidinâ ve Mevlânâ eş-Şeyhu'l-imâmu'l-âlem el-allâme el-muhakkıku'l-müdekkik Şerefeddin Ebî Zekeriyâ Yahyâ er-Ruhavî el-Hanefi amelehu'llahu bilutfihi'l-hafî ve vahdehu'l-vefi ve nefea bi-ulûmi'l-müslimîn bi-hamdi'llahi ve avnihi ve hasüne tevfiikihi alâ-yedi efkari ibâdu'r-Rahman ve'l-Îlâhi şeklinde müstensih kaydı bulunmaktadır.

Sonuç

Şerefeddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ er-Ruhavî'nin hazırladığı *Hâşiye alâ-Şerhi'l-Menârî'l-envâr*, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin meşhur *Menârü'l-envâr*'ının daha da iyi anlaşılması gayesiyle kaleme alınmış bir hâşiyedir. Kendisinden yaklaşık yüz yıl önce hazırlanmış bir *Menârü'l-envâr* şerhi üzerine yazılmış olan bu haşiyenin Osmanlı medreselerinde çok tutulup okutulduğu görülmektedir. İslâm dünyasında, bir temel esere şerh yazılması, sonra bunun şerhedilmesi, bunun da daha sonra hâşiye, yani kenar yazı ve notlarıyla açıklanması çok görülen bir çalışma türüdür. Hanefî usûl kitaplarından Usûlü'l-Pezdevî'nin özeti olan *Menârü'l-envâr*'ın Osmanlı'da birçok şerh ve hâşiyesi yazılmış olup bunlardan İbn Melek şerhi ve buna Urfalı Şerefeddin Yahyâ Efendi tarafından yazılmış olan haşiye en çok öne çıkan iki çalışmadır. Bu iki eserin onlarca nüshası olup Şerefeddin-i Ruhavî hâşiyesi ise en önemli hâşiyelerden birisi olarak dikkati çekmektedir.

Kaynakça

- Baktır, Mustafa (1999), *İbn Melek*, DİA, C.20, İstanbul.
Bedir, Murteza-Koca, Ferhat (2007), *Pezdevî, Ebü'l-Usr*, DİA, C.34, İstanbul.
Bursalı M.Tahir (1975), *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınevi, İstanbul.
Koca, Ferhat (2004), *Menârü'l-envâr*, DİA, C.29, İstanbul.

XIII. YÜZYIL BİYOGRAFİ ALİMİ İBN HALLİKÂN'IN VEFİYÂTÜ'L-A'YÂN ADLI ESERİNE GÖRE EL-CEZİRE VE HARRAN KÖKENLİ ALİMLER

Dr. Öğr. Ü. Mahmut Recep KELEŞ*

Giriş

X. yüzyıldan itibaren siyasî tarih yazımını devlet adamlarına bırakan ulemâ daha ziyade biyografi alanında eserler kaleme almaya başladı. Diğer taraftan Haçlılar döneminde İslâm dünyasında siyasî birliğin parçalanması bölge ve şehir tarihlerinin yazımını hızlandırdı. Mısır ve Suriye'de Memlük hâkimiyetinin başlaması ile bölgesel tarihçilik alanında önemli gelişmeler yaşandı.¹

Hayatının önemli bir kısmı Memlükler devrinde geçen Bermekî sülalesinden Erbil doğumlu, muhad-dis, fakih ve tarihçi İbn Hallikân, telif ettiği *Vefeyâtü'l-a'yân* ile yaşadığı döneme ve sonrasına damga vurdu ve çoğu ilklere imza attı. İbn Hallikân'ın gençliği Eyyûbîler'in, (1171-1250) olgunluk dönemi ise Memlüklüler'in (1250-1517) idaresi altında geçti. İbn Hallikân'ın yaşadığı bu dönemde İslâm tarihi ve medeniyeti alanında önemli tasnif ve telif çalışmaları yapıldı. Bu dönemde İslâm dünyasının Haçlı ve Moğol etkisinde önemli kayıplar yaşadığı göz önüne alınırsa bu durum onun çalışmasının önemini daha da arttırmaktadır. Aralarında İbn Hallikân'ın da bulunduğu XIII. yüzyıl âlimleri siyasî belirsizlik ve ekonomik istikrarsızlıklara rağmen yaşadıkları dönemdeki olayları kaydetmeye ve hiçbir ayrıntıyı kaçırmamaya önem verdiler.²

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı, İslâm dünyasının o dönemde Moğol ve Haçlı istilasına uğraması, şehirlerin yakılıp yıkılması, âlim ve edebiyatçıların öldürülmesi gibi olumsuz durumlar nedeniyle merak edilen sorulara cevaplar vermek, şehirleri ve ülkeleri tanıtmak ve kültür hafızasını korumak amacıyla telif etti. Bunu sağlamak için mücadele verdi ve eserine yaşamı boyunca yeni bilgiler ekledi. Kendisinden önce yazılan biyografi eserlerinden farklı olarak herhangi bir alanda şöhret bulmuş 800'den fazla kişinin biyografisini yazdı. Kişilerin özellikle sosyal hayatını, şiirlerini ve ilmî şahsiyetini değerlendirdi. Âlimlerin ders verdikleri ve ilmî faaliyetlerini sürdürdükleri cami, mescid, medrese, dârülhadis, kütüphane, hankah ve ribât gibi kurumlarla ilgili değerli bilgiler verdi. Yabancı isimlerin yanlış okunmasını önlemek için biyografilerin sonunda harekeledi ve anlamını açıkladı.³

İbn Hallikân hayatının ilk yıllarından itibaren bir yandan gördüklerini kayıt altına alırken, diğer yandan da ileride kullanacağı malzemeyi toplamıştır. Nitekim kayıtları incelendiğinde dikkatli bir gözlemci olduğu anlaşılmaktadır. Bilgi ve görgüsü arttıkça malzemesi de artmış ve eğitim-öğretim hayatından itibaren bunları tasnif etmeye başlamıştır. İlmî seyahatleri, bürokratik görevi ve özellikle de müderrisliği zamanında zirveye ulaşan bu çabası vefatına kadar devam etmiştir.⁴

* Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mrkeles@nku.edu.tr

¹ R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, İstanbul 2004, s.233.

² Mahmut Recep Keleş, *Ortaçağ Kültür Kaynağı Olarak İbn Hallikan'ın Vefeyâtü'l-ayân adlı eseri*, İstanbul 2016, s. 1.

³ A.g.e., s. 8; Sarton "İbn KHallikan" *IA*, c. V, s. 745; M. R. Şebibî, "İbn Hallikan el-Müerrih", *ME*, XXXIV (1962), s. 161

⁴ Keleş, *a.g.e.*, s. 9.

İbn Hallikân'ın şehir tarihiyle ilgili önemli kayıtların olması XII. yüzyıl tarihçilerinin eserlerinden istifa etmesine borçludur. Çünkü bu dönemdeki tarihçiler tarih yazımına yerel özellikleri ağır basan bölge ve şehir tarihleri eklediler.⁵ İbn Hallikân'ın özel önem verdiği tarihçilerden Ebü'l-Hasen eş-Şâbüstî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Târîhu İsbahân* isimli eserini örnek alarak telif ettiği *ed-Diyârât* isimli eserinde Irak, Musul, Suriye, el-Cezîre ve Mısır bölgelerindeki ibadethaneleri ele almış ve bunlarla ilgili şiirleri bir araya getirmiştir.⁶

İbn Hallikân yaşadığı dönem olan XIII. yüzyılda birçok kişinin hayat hikâyesini kayıt altına aldığı görülmektedir.⁷ Moğol istilası öncesi olan bu yüzyılda Haçlı seferlerinin yıkıcı etkileriyle karşılaşmış olsa da ilmî ve kültürel gelişmeler devam etmektedir.⁸ Bu dönemde himaye müessesesi gelişmiş olduğundan İbn Hallikân özellikle hükümdar ve devlet adamlarının çevresinde yer alan âlim, şair, nedim, meddah ve ediplere yer vermiştir. Ayrıca mescidlerde verilen fıkıh ve hadis eğitimi, devlet adamları ve zenginlerin destekleriyle kurulan medreselerde öğretilmeye başlanır. XI. ve XII. yüzyıllardaki bu değişime eserinde değinmiş ve medreselerde eğitim veren fakih ve muhaddisleri anlatarak buradan yetişen âlimlerin mezun olduktan sonraki durumlarını özellikle kaydetmiştir.⁹

XIII. yüzyılda İslâm dünyasını temelinden sarsan Moğol istilası gerçekleşmiş olup İbn Hallikân yaşadığı Musul şehriden Mısır'a göç etmek zorunda kalmıştır. Moğollar'ın Bağdat'ı ve aldıkları diğer şehirleri yağmalaması İslâm dünyası için çok büyük afet olmuştur. Bağdat'ın işgali yüzyıllarca birikmiş bilim, felsefe ve sanat hazineleriyle büyük kütüphaneleri yok etmiş; camiler, medreseler, hastaneler ve saraylar tarumar olmuştur.¹⁰ Nitekim eserinde dinî ve beşerî ilimlerde şöhret bulan âlim sayısı diğer yüzyıllara göre daha azalmıştır. Özellikle siyasetçilerin ağırlığı bu dönemde kimlerin ön planda olduğunu göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıdır.¹¹

İbn Hallikan'ın Kayıtlarında El-Cezire'ye Seyahat Eden Âlimler

İlimle uğraşanlar hadis başta olmak üzere dinî bilgiyi birinci elden almak arzusuyla zor ve meşakkatli yolculuklar yapmışlardır. Âlimlerin kendi aralarında müzakere etmeleri, bir ilim sahasında yetkin olan kişiye ulaşma isteği de bu yolculukların yapılmasını gerektirmiştir.¹² Bu seyahatler medreselerin müesseselendiği V/XII. yüzyıla kadar yoğun bir şekilde sürmüştür. Bilgi ve görgüsünü artırmak için seyahatlere çıkan İbn Hallikân, muhaddisler başta olmak üzere fakih, edip ve şair gibi tüm ilim dallarından seyahat edenlerin güzergâhını vermeye özel önem vermiştir.¹³

İsim	Seyahat Güzergâhı	İlmî Sahası	Ölüm Tarihi
Ebü'l-Kasım et-Taberânî	Şam → Irak → Hicaz → Yemen → Mısır → Ceziretü'l-Fıratıye → İsfahan	Hadis	360/970 İsfahan
Ebü'l-Mehâsin er-Rûyânî	Taberistan → Meyyafarıkın → Buhara → Gazne → NişHabur → Taberistan → Rey → İsfahan → Amül	Fıkıh, usul-u fıkıh, hilaf	Amül 502/1108
Muhammed b. Tahir el-Makdîsî	Kudüs → Hicaz → Şam → Mısır → Suğur → Cezire → Irak → Cibal → Fars → Huzistan → Horasan → Hemedan → Bağdat → Kudüs → Mekke	Fıkıh, Arap dili ve edebiyatı, şiir, hadis	507/1113 Bağdat

⁵ M. S. Küçükkaşçı, "Tarih", DİA, C. XL, s. 36.

⁶ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, Beyrut, 2009, c. III s. 319-320.

⁷ Bkz., Keleş, *a.g.e.*, s. 62.

⁸ Abbas Azzâvî, et-Tarîf bi'l-Müerrihîn fi Ahdi'l-Moğol ve't-Türkman, Bağdat 1971. s. 40

⁹ Keleş, *a.g.e.*, s. 110-162.

¹⁰ Hacı Ahmet Özdemir, *Cengiz ve Hülagü dönemleri*, İstanbul 2011.

¹¹ Bkz. Keleş, s. 186.

¹² İlhan Kutluer, "İlim" DİA, XXXII, s. 37.

¹³ Keleş, *a.g.e.*, s. 115.

İsim	Seyahat Güzergâhı	İlmî Sahası	Ölüm Tarihi
İbn Taberzed	Erbil → Humus → Harran → Halep → Dımaşk → Bağdat	hadis	516-607 Bağdat
El-Hatîbü'l-Haskefî	Tanza → Bağdat → Meyyafarikin	Fıkıh, Şiir	551/1156 Meyyafarikîn
İbnü's-Sem'anî	Humus, Rey, İsfahan, Hemedan, biladülcibal, Irak, Hicaz, Musul, Cezire, Şam	Hadis, tarih	562/1166 Merv
Hafede	Tus → Merv → Merverruz → Buhara → Merv → Irak → Azerbaycan → Cezîre-i İbn Ömer → Musul → Tebriz	Şâfiî fakihî ve usul âlimi	571/1175 Tebriz
Ebu Asrûn	Musul → Bağdat → Vasıt → Musul, Sincar → Halep → Dımaşk → Halep	Fıkıh	585/1189 Dımaşk
Ebû Şücâ' el-Farazî	Bağdat → Musul → Dımaşk → Meyyafarikin → Dımaşk → Mısır → Dımaşk	Matematik, Arap dili ve edebiyatı, hadis	590/1193 Hille
Mekkî el-Mâkisînî	Cezîre-i Fırat → Musul → Bağdat → Musul → Kudüs → Halep → Musul	Tefsir ve kıraat âlimi	603/1206 Musul
Mecdüddîn İbnü'l-Esîr	Cezîre-i İbn Ömer → Musul → Cezîre-i İbn Ömer	Muhaddis ve Arap dili ve edebiyatı âlimi	606/1209 Musul
Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr	Cezîre-i İbn Ömer → Musul → Dımaşk → Halep → Musul → Erbil → Sincar → Musul → Bağdat	Belâgat âlimi, münekkit ve vezir	637/1239 Bağdat

Tablo 1: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân'ına* göre El-Cezire Bölgesine Seyahat Eden Alimler

İbn Hallikan'ın El-Cezire ve Harranlı Çağdaşları

İbn Hallikân çağdaşı 74 kişinin hal tercümesini yazmıştır. Bunların birçoğu ile görüşmüş, bazılarıyla görüşme fırsatı bulamasa da yakın çevresinden haberlerini almıştır.¹⁴ İbn Hallikân'ın eserde önem verdiği konulardan birisi de ölüm tarihlerini tespit etmektir. Nitekim çağdaşlarının ölümlerine şahit olduğunda önemli bir kısmının cenazesine katıldığından bu kişilerle ilgili en güvenilir kaynaklardan birisi olmuştur.¹⁵

İsim	D. Tarihi	Ö. Tarihi	Yaşadığı Yer	Mesleği
İbn Teymiye el-Harrânî		611/1214	Harran	Hanbelî fakihî, hatip ve müfessir
Rükneddîn el-Âmidî		615/1218	Buhara	Hanefî fıkıh âlimi
Ebû's-Seâdât es-Sincârî	533/1138	622/1225	Sincar	Şâfiî fakihî ve şair
Ya'kûb b. Sâbır el-Harrânî		675/1276	Hama	Şair ve mançınıkçı

Tablo 2: İbn Hallikân'ın El-Cezire ve Harranlı Çağdaşları

¹⁴ Keleş, s. 62.

¹⁵ Keleş, s. 200-222.

İbn Hallikan'ın El-Cezire Kayıtları

İbn Hallikân Nusaybin, Harran, Sincar ve Meyyâfârîkîn gibi önemli şehirlerin eğitim ve kültür hayatını, burada görev yapan nitelikli âlim ve edebiyatçıları ele almış ve değerli bilgiler vermiştir.¹⁶ Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden olan Meyyâfârîkîn'in kültürel gelişmesinde etkisi olan âlimlerle ilgili İbn Hallikân'ın kayıtları dikkat çekicidir. Bu âlimlerden Halep hatibi olan İbn Nübâte (ö. 374/984) edebiyat tahsilini Meyyâfârîkîn'de tamamladıktan sonra Hamdânî emiri Seyfüddevle'nin hizmetinde çalışmış ve bu dönemde meşhur Arap şairi Ebû Tayyib Mütenebbî ile görüşme fırsatı bulmuştur. Mütenebbî'nin ilmî ortamında bulunması şiir ve edebiyat birikimini geliştirmesine neden olmuş ve dönemin en önemli edebiyatçıları arasına girmiştir.¹⁷

İbn Hallikân'a göre edebiyat sahasında olduğu gibi dinî ilimlerde de Meyyâfârîkîn önemli bir merkezdir.¹⁸ Fıkıh, usul ve kelim âlimi Ebü'l-Mehâsin er-Rûyanî (ö. 502/1108) hadis öğrenmek için Meyyâfârîkîn'e seyahat etmiş ve burada Ebü'l-Hasen el-Fârisî'den hadis almıştır. Fıkıh ilmini ise Muhammed b. Beyan el-Kâzerûnî'den öğrenmiş ve Nizâmülmülk tarafından hüsnü kabul görecektir seviyeye ulaşmıştır.¹⁹ Nizâmiye Medresesi müderrislerinden el-Müstazhirî (ö. 507/1113) aslen Meyyâfârîkîn ehlinde olup ilk fıkıh eğitimini doğduğu ve yaşadığı şehirde almıştır. Hocaları arasında el-Kâzerûnî ve Meyyâfârîkîn kadısı ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olan Ebû Mansûr et-Tûsî bulunmaktadır. Ebû Mansûr et-Tûsî'nin kadıktan azline kadar ondan fıkıh dersi almış daha sonra Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi olarak tayin edilmiştir.²⁰ Muhammed b. Beyan el-Kâzerûnî'nin bir başka öğrencisi Ebû Ali el-Fârîkî (ö. 528/1133) ise fıkıh öğrendikten sonra Vâsıt kadısı olarak atanmıştır.²¹ Bu kayıtlar incelendiğinde Meyyâfârîkîn'de ders veren hocaların ne kadar nitelikli oldukları ve yetiştirdikleri öğrencilerin önemli vazifeler aldıkları görülmektedir.

İbn Hallikân şehrin bilim tarihinde önemli bir yeri olduğunu ve burada yetişen âlimlerin bu sahada önemli çalışmalar yaptıklarını ve öğrenci yetiştirdiklerini söylemektedir. Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından Meyyâfârîkîn divanına katip olarak tayin edilen Ebû Şüca' el-Faradî (ö. 570/1174) buranın ilmî ortamından istifade ederek matematik, astronomi, ferâiz ve edebiyat öğrenmiştir. İbn Hallikân onun öğrenci yetiştirdiğini ve eser telif ettiğini belirtmiştir. Meyyâfârîkîn valisinin ona karşı olumsuz tutumu ve baskısı onu şehri terke mecbur bırakmıştır.²²

Zengîler döneminde devlet adamları tarafından Nusaybin ve Sincar'da dinî ilimler alanında medreseler inşa edilmiş ve bu kurumların devam edebilmesi için vakıflar kurulmuştur. Ebû Asrûn, idarî ve adlî görevinin yansira Nusaybin'deki medreselerde eser telif etmiş ve öğrenci yetiştirmiştir.²³ Kutbüddîn Muhammed b. Zengî'nin emiri Mücâhidüddîn Yarankuş ise 594'te (1197) kendi adıyla anılan Mücâhidîyye Medresesini inşa ettirmiştir. Hanefî mezhebine aşırı derecede bağlı olan Yarankuş, Şâfiî mezhebi mensuplarını inşa ettiği eğitim ve öğretim merkezlerine almamış, hatta daha da ileri giderek kapıcı ve temizlikçilerini dahi Hanefî mezhebenden olmalarını şart koşmuştur. Bu durum âlimler arasında huzursuzluğa sebep olmuş ve hayır sahibi birisi olmasına rağmen sevilmemiştir.²⁴

İbn Hallikân sosyal ve kültürel hayatın en önemli ve vazgeçilmez birimlerinden olan kütüphanelerle ilgili önemli kayıtları bulunmakta ve hizânetü'l-kütüb adını verdiği kütüphaneleri mescid, camii, medrese, saray ve özel kütüphaneler olmak üzere dörde ayırmaktadır.²⁵ Hamdânî emiri Ebû Nasr Ahmed b. Mervân'ın veziri el-Menâzî'nin (ö. 437/1045) başlılarıyla oluşturulan Meyyâfârîkîn ve Amîd Camii kütüphaneleri, cami kütüphanesi kategorisindedir. Hamdânî vezirinin edebiyat ve şiire olan alakası, ilim adamları

¹⁶ İbn Hallikan, *a.g.e.*, c. I, s. 313, c. II, s. 331.

¹⁷ İbn Hallikan c. III, s. 156.

¹⁸ İbn Hallikan c. I, s. 178.

¹⁹ İbn Hallikan c. III, s. 198.

²⁰ İbn Hallikan c. IV, s. 220.

²¹ İbn Hallikan c. II, s. 77.

²² İbn Hallikan c. V, s. 13.

²³ İbn Hallikan c. III, s. 54.

²⁴ İbn Hallikan, c. II, s. 330.

²⁵ Keleş, *a.g.e.*, s. 165.

ryla olan ilişkilerini yoğunlaştırmış, malının önemli bir kısmını kitapların teminine ayırarak bölgedeki en zengin kütüphanenin oluşmasını sağlamıştır.²⁶

Harran Kökenli Alimler

İbn Teymiye el-Harrânî²⁷

İbn Hallikan Hanbeli din alimlerinden İbn Teymiyye'nin Harran'da aklî ve naklî ilimlerle uğraşan ulema nezdinde tam bir kabul gördüğünü ve bu alanda yazdıklarının muteber addedildiğini zikretmektedir.²⁸ Sadece ilmî sahada değil aynı zamanda Harran camisinde hatip olarak görev yapacak kadar popüler olduğunu ve vaazlarını Harran halkının neredeyse tamamı tarafından ilgiyle dinlendiğini vurgular. Buna karşın İbn Teymiye'yi eleştirmekten de geri durmaz. İbn Hallikan'a göre İbn Teymiye kendi döneminde ilmi ve edebi kişiliğiyle öne çıkanları kıskanmaktadır. Meşhur olanların ayağını kaydırmak ve onların devlet adamları nezdinde prestijlerini sarsmak için elinden geleni ardına koymaz. İbn Hallikan her ne kadar eleştirse de bu zatın Harran camiinde okuduğu bir şiire dayanarak böyle şiir yazan kişinin kötü bir haslet sahibi olduğuna da inanmayı da pek istemez.²⁹

Sâbit b. Kurre es-Sâbî el-Harrânî³⁰

Matematik, astronomi ve felsefe alimi Sabit b. Kurre Harran'da iken dönemin gözde mesleklerinden olan kuyumculuk yaparak geçimini sağlamıştır. Sabiilik ile ilgili farklı görüşleri olduğundan dolayı çevresinden baskı görmüştür. İbn Hallikan Harran'da güçlü bir topluluk olan Sabiilerin Sabit b. Kurre'ye yaptıkları mahalle baskısının başarıya ulaştığını ve onun bu düşüncelerinden dolayı tevbe ettiğini söylese de topluluk içine girmesi yasaklanmış ve o da Harran'ı terk etmek zorunda kalmıştır.³¹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Câbir b. Sinân er-Rakkî el-Harrânî (el-Bettânî)³²

El-Bettani Harran'ın köylerinden olan Bettan'da doğmuş olup hayatının ilk dönemiyle olan bilgiler kısıtlıdır. Babası meşhur astronomi aletleri ustası Cabir b. Sinan el-Harranî'nin Abbasî sarayına intisap etmesi dolayısıyla çocukluğu ve ilk eğitimi Abbasî sarayında geçmiştir. İbn Hallikan el-Bettânî'nin Müslüman olduğunu ve diğer iddiaların aksine isminin Müslüman olduğuna delalet ettiğini zikretmiştir.³³

²⁶ Keleş, *a.g.e.*, s. 94, 166.

²⁷ İbn Hallikan, c. IV, s. 386; İbn Ebû Yala', *Tabakatü'l-Hanabile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad 1999; Ebû Şame, *ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn*, thk. Zahid el-Kevseri, Beyrut 1974; Safedi, *el-Vafi bi'l-vefeyat*; Mahir Cerrâr, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1997; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zehab fi ahbari men zehab*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1986; İbnü'l-Müstevfi, *Târîhu Erbil*, thk. Sami b. Seyyid Hammas es-Sakkar, Bağdad 1980; Bedreddin Ayni, *İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zaman* tahk., Mahmud Rezzak Mahmud, Kahire 2010.

²⁸ İbn Hallikan, c. IV, s. 387;

²⁹ Ferhat Koca, "İbn Teymiyye, Fahreddin", c. XX, s. 389.

³⁰ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk., İ. Abbas, Beyrut 2007, c. I, s. 313. İbnü'l-Kıfti, *İhbarü'l-ulema bi-ahbari'l-hükema*, Kahire 1908; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Kahire 1348; İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba' fi tabakati'l-etibba*, thk. Amir en-Neccar, Kahire 2001; Ebü'l-Kâsım Saîd el-Endelüsi, *Tabakatü'l-ümem*, nşr., Luvis Rızkullah Şeyho, Beyrut 1912; İbn Cülcül, *Tabakatü'l-etibba ve'l-hükema*, thk. Fuad Seyyid, Beyrut 1985; Ebü'l-Ferec, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1992.

³¹ İbn Hallikan, c. I, s. 313; Şinazi Gündüz, "Sabiilik", *DİA*, c. XXXV, s. 341; İhsan Fazlıoğlu, "Sabit b. Kurre" c. XXXV, s. 353.

³² İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk., İ. Abbas, Beyrut 2007, c. V, s. 164; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Kahire 1348; İbnü'l-Kıfti, *İhbarü'l-ulema bi-ahbari'l-hükema*, Kahire 1908; Ebü'l-Kâsım Saîd el-Endelüsi, *Tabakatü'l-ümem*, nşr., Luvis Rızkullah Şeyho, Beyrut 1912; İbnü'l-İmad, *ezeratü'z-zehab fi ahbari men zehab*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1986.

³³ İbn Hallikan, c. V, s. 166.

Hilâl b. Muhassin es-Sâbi³⁴

İbn Hallikân eserinden iktibaslarda bulunduğu Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, saray ve bürokrasi çevresinde yetişmiş olup V/XI. yüzyıl İslâm tarihçilerinin en önemlileri arasında yer almaktadır.³⁵ Kırk ciltlik *Tuhfetü'l-ümerâ fi tarihi'l-vüzerâ* adlı eserinde, döneminin halife, devlet adamları ve vezirleri yer almaktadır. İbn Hallikân özellikle devlet adamlarını ele alırken onun bu eserinden istifade eder. İbn Hallikân onun kendi hayatını aksettiren birçok eser kaleme aldığını da zikreder. Bunlar arasında Bağdat şehrinde ve sosyal hayatından bahseden *Ahbârü Bağdat*, kendi ailesinin tarihinden bahseden *Kitâbü meâsiri ehlih*, devlet bürokratlarından bahseden *Kitâbü'l-küttâb* ile vezirlerin ve kâtiplerin önemli mektuplarını toplayan *er-Risalât ani'l-mülûk ve'l-vüzerâ* bu dönemde kaleme alınmış en önemli eserleri olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca Bağdat hilafet sarayındaki protokol kaidelerinden bahseden *Rüsûmü darü'l-hilâfe* İbn Hallikân'ın iktibas ettiği eserler arasında gelmektedir.³⁶

Ebû İshâk es-Sâbî el-Harrânî³⁷

Ebu İshak dinine çok bağlı olduğundan Büveyhi hükümdarı tarafından teklif edilen vezirlik karşılığında Müslüman olmayı kabul etmemiştir. Buna karşın hükümdarlar nezdinde oldukça saygı görmüştür. Ebu İshak'ın bir özelliği de Ramazan aylarında oruç tutmasıdır. O, Müslümanlarla birlikte oruç tutmuş ve İslam dininin gerekliliklerini yerine getirmeye çalışmıştır.³⁸ Kuran-ı Kerimi hıfzeden Ebu İshak aynı zamanda güzel kıraatiyle de tanınmıştır. İbn Hallikan eserinde onun Yemenli kölesine olan aşkını anlatan şiiri çok beğenmiş ve birkaç beyit nakletmiştir.³⁹

Vefat edince Kureyş şairlerinden Şerif Rıza, ona mersiye yazmıştı. Ancak Şerif Rıza'nın gayrimüslim bir kişi için mersiye yazması tepkiye neden olmuştu. İbn Hallikan'a göre tepkinin asıl nedeni gayrimüslim bir kişi için mersiye yazılması olmayıp o döneme kadar birçok gayrimüslim hakkında mersiye yazılmıştı. Asıl neden peygamber neslinden bir şairin böyle bir mersiye yazmasıydı. Bu tepkilere aldırmayan şerif Rıza şeref, fazilet ve onur sahibi birisi için mersiye yazmasında bir beis olmadığını söylemiştir.⁴⁰

El-Müsebbihî⁴¹

Fatimiler dönemi alim ve bürokratlarından olan el-Müsebbihî hayatının ilk dönemlerini Harran'da geçirmiş daha sonra 398/1007 senesinde Mısır'a giderek Fatımi halifesi el-Hakim'in divan katibi olmuş ve halifenin en güvendiği bürokratlar arasında yer almıştır. Halife'nin kendisine sunduğu fırsatları iyi değerlendi-

³⁴İbn Hallikan, c., VI, s. 101; Ebû Bekr el-Bağdâdî, *Târihiü Bağdad*, Kahire 1931; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, Beyrut 1985; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba*, Beyrut 1993; Garsünnî'me, *el-Hefevatü'n-nadire*, Beyrut 1987.

³⁵ Küçükaşçı, "Tarih", s.37.

³⁶ İbn Hallikan, c. VI, s. 101.

³⁷ İbn Hallikan, c. I, s. 52; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-üdeba*, Beyrut 1993; Ebû Mansur es-Sealibi, *Yetimetü'd-dehr fi mehasini ehli'l-asr*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1956.

³⁸ Corci Zeydan, c. II, s. 114.

³⁹ İbn Hallikan, c. I, s. 53.

⁴⁰ Rahmi Er " Sabî, Ebû İshak" c. XXXV, s.340.

⁴¹ İbn Hallikan, c. IV, s. 377; İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Lübab fi tehzibi'l-ensâb*, Kahire 1940-1953; Safedi, *el-Vafi bi'l-vefeyat* thk., Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, 1962; İbn Tagriberdi, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire 1929; Zehebi, *el-İber fi haberi men gaber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul, : Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1986; Suyuti, *Hüsnü'l-muhadara fi tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1967; Zebidi, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Ali eş-Şiri, Beyrut 1994; İbn Dokmak, *el-Ceherü's-semin fi siyeri'l-hulefa ve'l-müluk ve'l-selatin*, thk. Muhammed Kemâleddin İzzedd Ali, Beyrut 1985.

ren el-Müsebbihî 30 civarında eser tasnif etmiş olup bunların arasında İslam tarihinde önemli yer edinmiş kişileri de ele alan ve siyasi bir tarih eseri olan kapsamlı Mısır tarihi isimli eseri de bulunmaktadır.⁴²

El-Müsebbihî'nin eserleri incelendiğinde astronomi, matematik, tarih, coğrafya, edebiyat ve şiir ile ilgili eserleri telif ettiği görülmektedir. El-Müsebbihî'nin Harran'da almış olduğu iyi bir eğitim ve daha sonra dönemin en muktedir halifesi tarafından himaye edilmesi onun ilmî derinliğini ortaya çıkartmış ve o da bunları pek çok eser yazarak ortaya koymuştur. Harran'da özellikle aklî ilimler sahasında almış olduğu eğitimi Mısır'a gittikten sonra buraya taşımış ve yazdığı eserleri ve yetiştirdiği öğrencileriyle İslam dünyasının iki önemli bölgesi arasındaki ilmî bağlantıyı sağlayan önemli kişiler arasında yer almıştır.⁴³

Arap dili ve edebiyat alimi ve şairlerinden İbn Ebü'l-Cev' Mısır'da bulunduğu dönemde el-Müsebbihî'yi ziyaret ederek onun eserlerinden istifade etmiş ve onun için methiye yazmıştır. El-Müsebbihî ile İbn Ebü'l-Cev'in arkadaşlıklarının uzun bir süre devam ettiği görülmektedir. İbn Hallikan bunun nede-nini İbn Ebü'l-Cev'in Mısır'da rağbet gören bir müstensih olması dolayısıyla eserlerini istinsah etmesini istemesine bağlamaktadır. Nitekim 50 varak'ı 1 dinar karşılığında istinsah eden İbn Ebü'l-Cev' ücreti karşılığında El-Müsebbihî'nin eserlerini istinsah etmiştir. El-Müsebbihî'nin eserleri Mısır başta olmak üzere bütün İslam dünyasında rağbet görmüş ve birçok kişi tarafından okunmuş ve istifade edilmiştir.⁴⁴

İbnü'l-Kelib el-Harrânî⁴⁵

Meşhur hadis hafızı İbnü'l-Kelib Harran asıllı olup Bağdat'ta doğmuş ve orada vefat etmiştir. Kaynaklarda Harran'la ilgili bir bağlantısına rastlanmamaktadır. İbn Hallikan'ın amcası Necmeddin b. Hallikân bu alimden hadis dinlemiş ve rivayet etmiştir. Çok zengin olduğu anlaşılan İbnü'l-Kelib'in 148 cariyesi bulunmaktadır. İbn Hallikan bu alimin hayat hikayesine kısaca yer vermiş ve onun fazilet sahibi bir alim olduğunu dile getirmiştir⁴⁶

Ya'kûb b. Sâbir el-Harrânî⁴⁷

İbn Hallikan'ın çağdaşlarından olan şair ve mançınıkçı Yakub Harran'da yetişmiş olup dönemin dâhileri arasında yer almıştır. İbn Hallikân onun birçok yönünün olduğunu ama en çok dönemin en önemli savaş aletlerinden olan mançınık imalatında bulduğu yeni tekniklerin kendisine şöhret kazandırdığını ifade etmektedir. Yakub dönemin en önemli entelektüellerinden olup şiir ve tarih sahasında eserler kaleme almıştır. *Umdetüs-salik fi siyasetil-memalik*, en önemli tarih ve siyaset eserleri arasında yer almaktadır. İbn Hallikân Erbil'de Yakub ise Bağdat'ta yaşamış olmasına rağmen yüz yüze görüşmemişler fakat birbirlerinden haberdar olmuşlardır. İbn Hallikân onun çevresinde bulunanlar ile karşılaşmış ve şiirleri başta olmak üzere yaz-

⁴² Müellifin diğer eserleri ise şunlardır: Eserleri şunlardır: (et-tarihül-celil). et-telvîh ve't-tasrîh fi meâni's-şiri ve ğayrih 100 varak. er-râh ve'l-irriyah 1500 varak. el-ğark veş-şark fi zikri men mate ğarken ve şerkan 200 varak., et-taam vel-idam,1000 varak. derekül-buğye fi vasfil-edyan velibadat,3500 varak kısasülenbiya ve ahvalihim,1500 varak. el-mefatiha vel-menakiha fi esnafil-cima',(1200 varak) el-emsile liddüvelil-mukbile,(bu eser nucum ve hiab ilmiyle alakalı olup 500 varaktır.) el-kazaya's-saibe fi meani ahkami'n-nucum(3000 varak), cevnetü'l-maşıta(1500 varak bu eser garib haberler, şiirler nadirattan oluşmaktadır.), eş-şecenü ve's-sekenü fi ahbari ehlihiva vema yelkahu erbabehü(2500 varak), es-süal vel-cevab(300 varak) muhtarüleğani ve meaniha. Bkz. Vefeyatü'l-a'yân, a.g.e., s. 379.

⁴³ İbn Hallikan, c. IV, s. 377-8.

⁴⁴ İbn Hallikan, c. IV, s.378-9.

⁴⁵ İbn Hallikan, c., III, s. 227; Ebü Şame el-Makdisi, *ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn*, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri, Beyrut 1974; Zehebi, *el-İber fi haberi men gaber*, thk. Ebü Hacer Muhammed Zaglul, Beyrut 1985; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1986;

⁴⁶ İbn Hallikan, c., III, s.228.

⁴⁷İbn Hallikan, c., VII, s. 35; İbnü'ş-Şaar, *Ukudü'l-cümân fi şuarâi hâze'z-zamân*, thk. Kamil Selman el-Cüburi, Beyrut 2005; İbnü'l-Fuvati, *el-Havadisü'l-câmia ve't-tecaribü'n-nafia fi'l-mieti's-sabia*, thk. Mehdi en-Necm, Beyrut 2003; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye* Beyrut 1998: *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1986; Zekiyyüddin el-Münziri, *et-Tekmile li-vefeyati'n-nekale* thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 1981; El-Üdfüvi, *El-Bedrü's-Safir an Enesil Müsafir*, thk. Kasım samerrai, Beyrut 2015.

diğı eserlerinden haberdar olmuştur. İbn Hallikân onun şiir ve nazımlarının kendisine ulaştırılması nede- niyle “ben sanki onunla yüz yüze görüşüyor gibiyim” demektedir.⁴⁸

Biyografi Adı	Ö. Tarihi/Yeri	Sayfa Say.	Şiir Say.
Sâbit b. Kurre es-Sâbi el-Harrânî	288/901	2.5 sayfa	9
Ebû Abdillâh Muhammed b. Câbir b. Sinân er-Rakkı el-Harrânî (el-Bettânî)	ö. 317/929	3	4
Ebû İshâk es-Sâbi el-Harrânî	384/994	2.5 sayfa	4 beyit
El-Müsebbihî	366-420/976-1029 Harran	4 sayfa	11 beyit
Hilâl b. Muhassin es-Sâbi	969/1056 Harran	5 sayfa	3
İbn Teymiye el-Harrânî	611/1214 Harran	2.5 sayfa	9 beyit
İbnü'l-Maştûb	575-619/1179-1222 Harran	4 sayfa	7 beyit
İbnü'l-Kelib el-Harrânî	596 bağdat	1	-
Selâhaddin el-Erbîlî	631/1233 Harran	3 sayfa	14 beyit
Ya'kûb b. Sâbir el-Harrânî	675/1276 Hama	11 sayfa	62 beyit

Tablo 3: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân'*ında Yer Alan Harranlı Alimler

Sonuç

İbn Hallikan hayatının ilk dönemini geçirdiğı Erbil olması dolayısıyla el-Cezire bölgesiyle yakından il- gilenmiş ve burada yetişen pek çok âlim ve devlet adamının hayat hikâyesine eseri *Vefeyâtü'l-a'yân'* da yer vermeye özel önem vermiştir. İbn Hallikan'ın yaşadığı dönem İslam Dünyasının Haçlı ve Moğol etkisinde önemli kayıplar yaşadığı bir zaman dilimi olduğundan çalışmasını İslam Dünyasında meşhur olan ve hak- larında çok fazla bilgi bulunmayan kişilerin hayatlarını anlatmaya çalışmıştır. Özellikle siyasi belirsizlik ve ekonomik istikrarsızlık nedeniyle kaos yaşayan İslam dünyasının siyasi ve kültürel hafızasını zinde tutma- ya çalışmıştır. Siyasi kavgaları çok fazla gündeme getirmeden İslam tarihinde iz bırakan şahsiyetleri objektif bir şekilde kaleme almış ve tutuculuktan uzak durmaya çalışarak kişilerin hayat hikâyelerini ve onların ilginç anlarını herkesin okuyabileceği bir üslupta yazmıştır.

İbn Hallikan İslam tarihinin en önemli kültür merkezleri hakkında bilgi vermeye önem vermiştir. Başta Bağdat ve Şam olmak üzere bütün şehirler hakkında bilgi vermiş ve bu şehirlerde yaşayıp şehre kültürel olarak değer katanları ise anmaktan geri durmamıştır. İbn Hallikân köklü bir geçmişe sahip olan bölgede yaşayan ulemanın din ve mezhep fark etmeksizin İslam kültürüne yaptığı katkıları anlatırken bunun altın- da yatan en önemli sebebin halife ve sultanların cömert davranmalarını ve onlara türlü türlü ihsanlarda bulunmalarından kaynaklandığını ileri sürmüştür.

İbn Hallikân Anadolu, Suriye ve Irak üçgeninde yer alan bu kadim bölgede yetişen en önemli ilmi şah- siyetlere, medreselere, camilere ve kütüphanelere değinerek bölgedeki ilmi ortamın canlılığına vurgu yap- mıştır. İbn Hallikân Harran'da yetişen âlimlerin niteliklerini ortaya koyduktan sonra şehrin astronomi, ma- tematik ve tercüme faaliyetlerinin merkezi olduğunu ve buradan yetişen âlimlerin İslam dünyasının en

⁴⁸ İbn hallikan Yusuf el-Mancınıkî'nin ilginç bulduğu şiirlerin konuları şunlardır: mancınık ilmi, siyahi ve habeşi bir cariyeye duyduğu aşk, Diclede yüzmeyi öğrenmeye çalışan birgençin giydiği giyisinin(tebban) renginden ilham ala- rak dostluk ve düşmanlık üzerine yazdığı şiir, sufiler, yıldızlar, vb.

Musululu mütercim şeyh Afifüddin ebü'l-Hasan Ali b. Adlan'ın ondan bir çok şiir rivayet ettiğini ve ibn Hallikan'ın Afifeddin'den bu şiirleri aldığını söyleyerek bunlardan bazılarını da eserinde nakleder. Bkz. İbn Hallikan, c. VII, s. 40.

önemli şehri olan Bağdat'ta Abbâsî sarayında yer edindiklerini söylemiştir. Bu durum Harran şehrinin sosyokültürel olarak ne kadar gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Abbâsî halifelerinin din ve mezhep ayrımı fark etmeksizin farklı din ve görüşlere müsamahakâr olmalarından dolayı özellikle Sabîileri yok saymamışlar ve onların derin bilgi ve deneyimlerinden istifade etmenin yolunu aramışlardır. Harran'da yetişenler ister Sabîî dininden olsun isterse Müslüman olsun bu şehrin yüksek ilmi kültürüne vakıf olmalarından dolayı gittikleri şehirlerde farklarını ortaya koymuşlardır. Matematik, astronomi ve felsefenin yanında savaş aletlerinin yapımında da öncü olan bu şehirden yetişenler İslam dünyasının her yerinde kendilerine yer bulmuş ve şehirler arasındaki ilmi bağlantıyı sağlamışlardır. İbn Hallikan'ın eserinde ilmi ve kültürel etkileşimi ortaya koyan pasajlar önemli yer edinmektedir.

Kaynakça

- Ayni, Bedreddin, *İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zaman tahk.*, Mahmud Rezzak Mahmud, Kahire 2010.
- Azzâvî, Abbas, et-Tarîf bi'l-Müerrihîn fi Ahdi'l-Moğol ve't-Türkman, Bağdat 1971.
- el-Bağdâdî, Ebû Bekr, *Târihu Bağdad*, Kahire 1931.
- el-Endelüsi, Ebû'l-Kâsım Saîd, *Tabakatü'l-ümem*, nşr., Luvis Rızkullah Şeyho, Beyrut 1912.
- el-Hamevi, Yakut, *Mu'cemü'l-üdeba*, Beyrut 1993.
- El-İsfahanî, Ebû'l-Ferec, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1992.
- el-Makdisi, Ebû Şame, *ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn*, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri, Beyrut 1974.
- el-Münziri, Zekiyyüddin, *et-Tekmile li-vefeyati'n-nekale* thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 1981;
- El-Üdfüvi, *El- Bedrü's-Safir an Enesil Müsafir*, thk. Kasım samerrai, Beyrut 2015.
- Er Rahmi, " Sabîî, Ebû İshak" c. XXXV, s. 340.
- es-Sealibi, Ebû Mansur, *Yetimetü'd-dehr fi mehasini ehli'l-asr*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1956.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Sabit b. Kurre" c. XXXV, s. 353.
- Garsünnî' me, *el-Hefevatü'n-nadire*, Beyrut 1987.
- Gündüz, Şinazi, "Sabîilik", *DİA*, c. XXXV, s. 341.
- Humphreys, R. Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi*, İstanbul 2004.
- İbn Cülcül, *Tabakatü'l-etibba ve'l-hükema*, thk. Fuad Seyyid, Beyrut 1985.
- İbn Dokmak, *el-Cevherü's-semîn fi siyeri'l-hulefa ve'l-müluk ve's-selatin*, thk. Muhammed Kemâleddin İzzedd Ali, Beyrut 1985.
- İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba' fi tabakati'l-etibba*, thk. Amir en-Neccar, Kahire 2001.
- İbn Ebû Yala', *Tabakatü'l-Hanabile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad 1999.
- İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 2009.
- İbn Tagriberdi, en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire, Kahire 1929.
- İbnü'l-Fuvati, el-Havadisü'l-câmia ve't-tecaribü'n-nafia fi'l-mietî's-sabia, thk. Mehdi en-Necm, Beyrut 2003.
- İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye* Beyrut 1998.
- İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem, Beyrut 1985.
- İbnü'l-Cevzi, Sıbt, *Mir'atü'z-zaman fi tarihi'l-a'yan*, thk. Canan Celil Muhammed Hemundi, Kahire 1990.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin, *el-Lübab fi tehzibi'l-ensâb*, Kahire 1940-1953.
- İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Müstevfi, *Târîhu Erbil*, thk. Sami b. Seyyid Hammas es-Sakkar, Bağdad 1980.
- İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut 1986.
- İbnü'l-Kifti, İhbarü'l-ulema bi-ahbari'l-hükema, Kahire 1908.
- İbnü'l-Müstevfi, *Târîhu Erbil*, thk. Sami b. Seyyid Hammas es-Sakkar, Bağdad 1980;
- İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Kahire 1348.
- İbnü'ş-Şaar, *Ukudü'l-cümân fi şuarâi hâze'z-zamân*, thk. Kamil Selman el-Cüburi, Beyrut 2005.
- Keleş, Mahmut Recep, Ortaçağ Kültür Kaynağı Olarak İbn Hallikan'ın Vefeyâtü'l-ayân adlı eseri, İstanbul 2016.
- Koca, Ferhat, "İbn Teymiyye, Fahreddin", c. XX, s. 389.
- Kutluer, İlhan, "İlim" *DİA*, XXXII, s. 37.

Küçükaşcı, M. Sabri, "Tarih", DİA, C. XL, s. 36.

Özdemir, Hacı Ahmet, *Cengiz ve Hülagü dönemleri*, İstanbul 2011.

Safedi, *el-Vafi bi'l-vefeyat* thk., Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag, 1962;

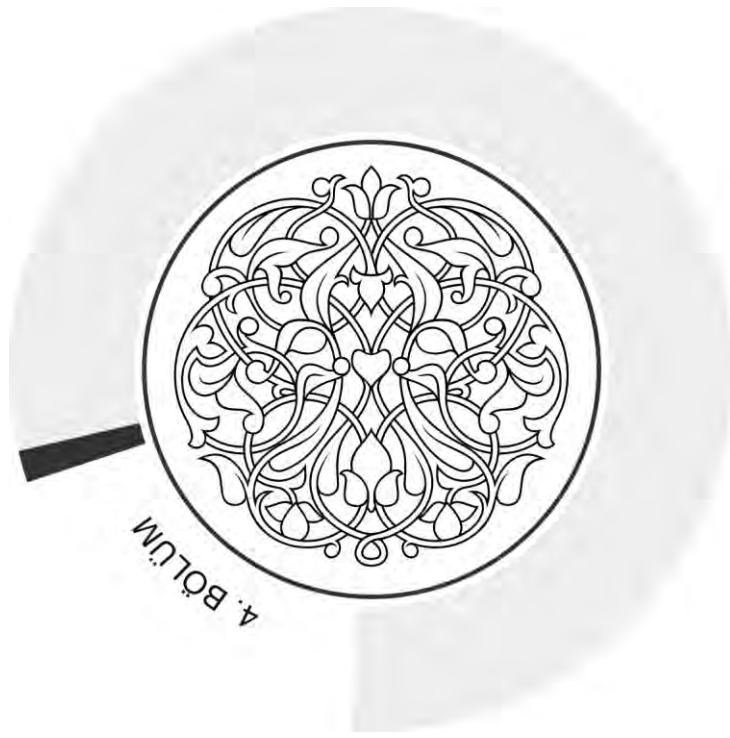
Sarton "Ibn KHallikan" *IA*, c. V, s. 745.

Suyuti, *Hüsni'l-muhadara fi tarihi Mısr ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1967.

Şebibî, M. R., "Ibn Hallikan el-Müerrih", *ME*, XXXIV (1962), s. 161.

Zebidi, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Ali eş-Şiri, Beyrut 1994.

Zehebi, *el-İber fi haberi men gaber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul, Beyrut 1985.

ŞANLIURFA OSMANLI DÖNEMİ MIHRAPLARI*

Dr. Öğr. Ü. Nebi BUTASIM**

Giriş

Şanlıurfa ili dünya medeniyeti içinde özel konuma sahip illerimizden biridir. Son dönem yapılan araştırmalar sonucunda, ortaya çıkarılan arkeolojik ve sanat tarihi verileri, ilin önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

Dünyanın en eski yerleşim yerlerinden birini barındıran ilde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde M.Ö. 10000 li yıllardan itibaren yerleşik kültürlerin olduğu saptanmıştır.¹ Bu dönemden itibaren kesintisiz olarak günümüze değin bölgede hüküm süren çeşitli medeniyetlerin hâkimiyeti altında kalan il, süregelen bu medeniyetlerin açık hava müzesi halindedir.

Günümüz Türkiye'sinin üzerine bina edildiği Osmanlı Devleti de Şanlıurfa ilinde birçok eser bırakan medeniyetler arasındadır. Bu eserler arasında İslâm dininin ibadet mekânı olan camiler özel bir konumda bulunmaktadır. Şanlıurfa ilinde bulunan camiler gerek planlar gerekse de barındırdıkları mimari elemanlar ile bölgenin sanatsal geçmişine ve kültürel birikimine ışık tutmaktadır.

Bu bağlamda, konumuz olan Şanlıurfa camilerinin mihrapları üzerinde durulması, camiler içinde önemli bir yere sahip olan mihrapların genel tipolojileri ve barındırdıkları süslemelerin bölge mihrapları içindeki yeri değerlendirilecektir.

Mihrab, camilerde kible yönünü gösteren ve imamın namazda durduğu yeri gösteren mimari elemandır. Mihrabın kökeni ve etimolojisi hakkında yeterli düzeyde olmasa da oldukça yoğun çalışmalar bulunmaktadır. İslam öncesi kültürlerde çeşitli amaçlar için kullanılan mihrap benzeri yarım daire planlı girintiler, İslam mimarisine Emeviler döneminde girmiştir. Daha öncesi hakkında kesin bilgilere sahip olmadığımız mihrabın ilk kez Kayrahan Sidi Ukba Camisinde kullanıldığını kayıtlar göstermektedir.² Emeviler ile birlikte Abbasi, Eyyubi, Fatımi, Selçuklu, Artuklu, Akkoyunlu, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı devletlerinde mihrab caminin vazgeçilmez unsurları arasında yerini almış ve gerek süsleme gerekse tipolojileri ile büyük gelişim göstermiştir.³

Bu bildiride Şanlıurfa iline ait Osmanlı dönemi mihrapları irdelenecek ve bölgedeki diğer mihraplarla olan etkileşimleri değerlendirilecektir. Çalışmanın kısıtları nedeniyle özellikle Şanlıurfa il merkezinde bulunan mihraplar işlenerek ilçeler ve bağlı köylerde bulunan mihraplar konu dışı bırakılmıştır.

* Bu bildiri "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı Mihrapları (1515-1920) isimli Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı tarafından kabul edilen Doktora tezinden türetilmiştir.

**Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanat Tarihi ABD, butasimnebi@gmail.com

¹ Selami Yıldız, M. Sait Rızvanoğlu, *Göbeklitepe*, (Edit: M. Sait Rızvanoğlu), Şanlıurfa Valiliği, İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları No: 35, Şanlıurfa 2014, s. 3.

² Ahmed Fikri, *Hukuku Salat F'1 Mihrab, Beynel Cevaz vel İrtiyâb*, Beyrut tarihsiz, s. 112.

³ Nebi Butasım, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi Mihrapları*, (YYÜ, SBE, Basılmamış Doktora Tezi) Van 2016, s. 8-30.

Şanlıurfa Nimetullah (Ak) Camii Mihrabı

05.02.2016 tarihinde yaptığımız incelemeler sonucunda; yapı üzerinde yapılan incelemelerde ve avlusunda bulunan mezar süslemelerine dayanılarak yapının 1517-1520 tarihlerinde yaptırıldığı kabul edilmektedir. Ancak bazı araştırmacılar yapının tamir kitabesinin olmadığını ve buna dayanarak yapının Firuz Bey tarafından 1779-1881 tarihlerinde yaptırıldığını kabul etmektedir.⁴

Avlulu ve beş gözlü son cemaat yerine sahip caminin mihrabı giriş ekseninde yer almaktadır. Mihrap kesme taş malzemedendir yapılmıştır. Mihrap yarım sekizgen planlı olup 4.90 m yükseklik ve 3.35 m genişliğinde dikdörtgen görünümündedir. Hücre 1.45 m genişlik ve 1 m derinliğe sahiptir. Sütunceler 2.15 m uzunluk, 0.10 m çap ve 0.25 m uzunlukta başlığa sahiptir. Mihrap; çerçeve, oturtmalık, sütunce, hücre, kavsara, kemer, kemer köşeliklerinden oluşmaktadır.

Hücreyi sınırlayan sütuncelerin kaidesi yoktur ve mukarnas bordürü üzerinden başlamaktadır. Gövdesi dikey geometrik çizgilerin birbirine geçmesiyle oluşturulmuş geometrik düzenlemeye sahiptir. Sütunce başlığı dışa doğru taşınmış stilize kıvrımdallar ile hareketlendirilmiştir. Bu çıkıntıların üzerinde dairesel kartuşların içinde yıldız motifleri yer almaktadır. Sağdaki sütunce tablasında “*Lailahe illallah*” soldakinde ise “*Muhammeden Resullallah*” yazıları yer almaktadır.

Şanlıurfa Çakeri Cami Mihrabı

Cami 05.02.2016 tarihinde incelenmiştir. Yapıdaki harim giriş kitabesinde bulunan tarihe göre 1044/1634 yılında yaptırılmıştır.⁵

Mihrap yarım sekizgen planlı olup 2.95 m yükseklik ve 1.18 m genişliğindedir. Mihrapta dikdörtgen çerçeve olmayıp çerçeveyi iki yanda sütunceler ve üst kısımda kemer sağlamaktadır. Hücre derinliği 0.75 m, genişliği ise 0.95 m'dir. Hücrenin her bir kenarı 0.39 m'dir. Sütunceler 1.75 m yüksekliğe, 0.12 m çapa ve 0.25 m uzunlukta başlığa sahiptir. Mihrap; Sütunce, hücre, kavsara ve kemerden oluşmaktadır. Mihrabın hücresi yarım sekizgen planlıdır. Hücre yüzeyi sade tutulmuştur. Zeminden bir metreye kadar ahşap ile kapatılmıştır. Mihrap kavsarası mukarnaslıdır. Kavsara kısmı 0.90 m uzunluğa sahip olup dokuz sıra mukarnasa sahiptir. Kavsarayı kuşatan kemer üç dilimli kemer formundadır.

Şanlıurfa Kara Musa Cami Mihrabı

04.02.2017 tarihinde incelenen caminin Şanlıurfa Vakıflar Müdürlüğü kayıtlarına göre 959/1552 tarihinde Yusuf oğlu Kara Musa tarafından yaptırılmıştır.⁶ “1164/1751 tarihli vakfiyede caminin adı Müşerref Camisi olarak geçer.”⁷ Cami dikey dikdörtgen planlı olup iki sahnalıdır. Kesme taştan yapılmış mihrap giriş ekseninde olmayıp sahnaları bölen payandaların ekseninde yer almaktadır. Mihrap dışarıya taşırılmamıştır.

Mihrap tonozlu üst örtünün bulunduğu sivri kemerli girinti içinde yer almaktadır. Mihrap yarım daire planlı olup 4.10 m yükseklik ve 1.60 m genişliğinde taşıntılı bir bölüm içindedir. Mihrap, kemerler, sütunce, hücre ve kanatlardan oluşmaktadır. Mihrabın dikdörtgen çerçevesi yoktur. Mihrabı köşelerde sütunceler ve üzerinde devam eden üç dilimli kemer sınırlamaktadır. Sütunceler kaidersiz olup prizmatik başlığa sahiptirler. Sütunce gövdeleri çokgendir. Mihrap hücresi iki sağır nişten sonra gelmektedir. Yarım daire planlı hücreden sonra geçilen kavsara çeyrek küre şeklindedir.

⁴ Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa 2001, s. 35-37.; Muhammet Arslan, *Şanlıurfa'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescit Mimarisini*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 2009, s. 30-31-35-36; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 23.; Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Mimari Eserleri*, Şanlıurfa (Editör: Seyfi Başkan), Ankara 1997, s. 55-99.

⁵ Karakaş, a.g.e., s. 51-52.

⁶ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 47.

⁷ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 47.

Şanlıurfa Dabakhane Cami Mihrabı

Cami avlusundaki türbe kitabesinde Behram Paşa'nın adı geçmekte ve tarih olarak da 970/1562 tarihi geçmektedir. Bu tarihten önce de 1523 tarihli tahrir defterlerinde adı geçtiğinden⁸ yapının daha önceden yapıldığı kesinlik kazanmaktadır. Batı kapısındaki kitabede: Sultan II. Selim zamanında 975/1568 tarihinde yaptırıldığı bilgisi yer alır. Cami 1173/1759 tarihinde Muhammed Bihsevi Ağa, 1603/1617 tarihinde Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından tamir ettirilmiş ve en son olarak 1887 tarihinde yine tamir görmüştür.⁹

Kesme taştan yapılmış mihrabın üzerinde oyma tekniğinde süslemeler mevcuttur. Mihrab orta eksende girişi sağlayan kapının ekseninde yer almaktadır. Mihrab harim duvarı dışına taşırılmamıştır. Mihrab yarım sekizgen planlı olup 2.95 m yükseklik ve 1.30 m genişliğe sahiptir. Hücre 0.70 m derinlik ve 1.27 m genişlikte olup kavsara 0.80 m uzunluktadır. Hücre köşelerini sınırlayan pahlı yüzey 0.27 m genişlik ve 1.80 m uzunluktadır. Mihrab; pahlı yan yüzeyler, hücre, kavsara ve kemerden oluşmaktadır. Pahlı yüzeylerin sınırladığı hücre yarım sekizgen planlıdır. Kavsara altı sıra mukarnasa sahip olup mukarnaslar tahrir olmuştur. Mukarnas yüzeylerinde derz dolgular rahatlıkla görülebilmektedir. Kavsaranın köşelikleri sade tutulmuş olup kavsarayı kuşatan kemer üç dilimli kemerdir. Kemer son dönem yapılan müdahaleler sonucu asimetrik bir durum sergilemektedir.

Şanlıurfa Behramlar Cami Mihrabı

Caminin batı tarafındaki dış kapı üzerinde iki kitabe vardır. Üstteki kitabede caminin 993/1585 tarihinde Abdullah'ın oğlu Hacı Ali'nin oğlu Hacı Muhammed tarafından tamir ettirildiği yazılıdır.¹⁰ Avlu kapısı üzerindeki kitabede 993/1585 tarihi bulunmaktadır.¹¹

Kesme taştan yapılmış mihrapta oyma tekniğinde süslemeler mevcuttur. Mihrab yapıya girişi sağlayan ekseninde yer almamaktadır. Bunun nedeni giriş ekseninde yer alan üst örtü taşıyıcılarının mihrab yapımına uygun olmamasıdır. Bir diğer görüş de mihrabın daha sonradan konulduğu şeklinde olmalıdır. Mihrab yarım sekizgen planlı olup 3 m yükseklik ve 1.18 m genişliğinde dikdörtgen çerçevesi bulunmamaktadır. Mihrabın hücresi 0.90 m genişlik ve 0.75 m derinliğe sahiptir. Mihrab; sütunce, hücre, kavsara, kemerden oluşmaktadır.

Şanlıurfa Hekim Dede Cami Mihrabı

Caminin üç kitabesi mevcuttur. Giriş kapısı üzerindeki kitabede Ahmed Oğlu Bayram Bey tarafından 1043/1634 tarihinde tamir edildiği geçer.¹² Caminin güneybatı tarafından çeşme kitabesi mevcuttur. Kitabe üzerinde 1120/1708 tarihi yer almaktadır. Caminin iç kapı üstündeki kitabeye göre ikinci ve üçüncü tamirin Mustafa Paşa tarafından 1190/1776 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır. Hekim Dede türbesinin cami avlusu tarafındaki duvar üzerinde yer alan kitabede 1218/1803 tarihi bulunmaktadır.¹³ Camiyi incelediğimiz tarihte bahçe giriş kapısı üzerinde "Maşallah" yazısı ile birlikte 1240/1824 tarihi yer almaktaydı. Mihrab yarım sekizgen planlı olup 2.80 m yükseklik ve 1.06 m genişliğe sahip olup çerçeveyi sütunceler ve kemer sağlamaktadır. Yarım sekizgen planlı hücrenin derinliği 0.45-0.60 m ve genişliği ise 0.80 m'dir. Sütunce yüksekliği 2.38 m, çapı ise 0.13 m'dir. Mihrab sütunce, hücre, kavsara, kemerden meydana gelmektedir. Mihrabın kavsarası mukarnaslıdır. Kavsara 0.90 m uzunluğa sahip olup 10 sıra mukarnasa sahiptir.

⁸ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 47.

⁹ Karakaş, a.g.e., s. 59.

¹⁰ Karakaş, a.g.e., s. 49.

¹¹ Abdusselam Uluçam, Cihat Kürkçüoğlu, Fatih Uluçam, 21.06.2000 tarihinde yapılan proje çalışması.

¹² Karakaş, a.g.e., s. 78.

¹³ Karakaş, a.g.e., s. 78.

Şanlıurfa Yusuf Paşa Cami Mihrabı

Yusuf Paşa Cami, Sarayönü caddesindedir. Camiyi yaptıran Urfa-Rakka valisi Yusuf Paşa'dır. Yusuf Paşa'nın bu cami için düzenlediği vakfiye 1122/1710 tarihlidir. Üç kitabesi bulunan yapının mihrab kitabesinde 1267/1850 tarihinde Hacı Es'ad adında bir hayırsever tarafından yapının bazı bölümlerinin onartıldığı belirtilmektedir. Caminin avlusunda bir oda kitabesi yer alır. Kitabede hayırseverlerin 1289/1872 tarihinde bu odayı tamir ettiği yazılıdır. Yapıdaki son kitabe imam odasındadır. Bu kitabeğe göre tüm odalar 1296/1879 tarihinde yenilenmiştir.¹⁴

Üç gözlü son cemaat yerine sahip olan caminin mihrabı son cemaat yerinde bulunan giriş kapısı ekseinde yer almaktadır. Kesme kalker taşından yapılmış olan mihrabın üzerinde oyma tekniğinde süslemeler mevcuttur. Mihrab dışarıya taşırılmamıştır. Mihrab yarım sekizgen planlı olup 4.50 m yükseklik ve 2.70 m genişliğinde dikdörtgen görünümlüdür. Mihrabın hücresi 0.80 m derinlik ve 1.25 m genişlikte olup sütunçeler 2.30 m yüksekliğe ve 0.12 m çapa sahiptir. Mihrab; çerçeve, sütunçe, hücre, kavsara, kemer, kemer köşelikleri ve taç gibi unsurlardan oluşmaktadır. Bordürler düz, kaval ve geometrik bezemeli şeklindedir. Sütunçelerin kaideleri kum saati şeklinde olup kaidenin boğumları yivlidir. Sütunçe gövdesi silindirik olup yivlerle hareketlendirilmiştir. Mihrabın hücresi günümüzde mermer ile kapatılmıştır. Yarım sekizgen planlı olan mihrap nişinde günümüzde herhangi bir süsleme yoktur.

Sütunçe başlıkları üzerindeki kısımda iki birer adet daire şeklinde süsleme mevcuttur. Bu süsleme daire içinde ortada sekiz kollu yıldızın çevresinde oluşturulmuş 16 kollu yıldız şemasından oluşmaktadır. Kemer köşelikleri ve alınlık kısımları sadedir. Mihrabın taç kısmını oluşturan palmetlerin tepe kısımları günümüzde tahrip olmuştur. Eski resimleri ile karşılaştırıldığında mihrapta günümüzde var olmayan birçok süsleme unsurunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Son dönem yapılan müdahaleler ile bu süslemeler tamamen kaybolmuştur.

Şanlıurfa Rıdvaniye (Zulmiye) Camii Mihrabı

Yapının giriş kapısı üzerinde bir kitabe yer almaktadır. Bu kitabeğe göre Osmanlı'nın Rakka Valisi Rıdvan Ahmet Paşa tarafından 1129/1717 yılında yaptırılmıştır.¹⁵

Giriş ekseninde yer alan mihrab kesme taştan yapılmış olup oyma tekniğinde süslemelere sahiptir. Mihrab yarım sekizgen planlı olup 3.90 m yükseklik ve 2 m genişlikte dikdörtgen görünümlüdür. Yarım sekizgen planlı hücrenin derinliği 0.50 m, genişliği ise 0.98 m'dir. Sütunçeler 1.85 m uzunluğa ve 0.11 m çapa sahiptir. Mihrab; çerçeve, sütunçe, hücre, kavsara, kemer, kemer köşelikleri ve taçtan oluşmaktadır. Mihrab iki kademeli niş şeklinde yapılmıştır. Mihrabı en dışta 0.4 m'lik bir silme taç kısmına kadar dikey şekilde sınırlamaktadır. Üst kısımda siyah renkte yatay bordür bu silmeyi tamamlamaktadır. Sütunçelerden sonra 0.21 m genişlikte düz bir yüzey asıl hücreyi sınırlamaktadır. Zemin seviyesinden başlayan sütunçelerin gövdeleri çokgendir. Çokgenin her bir kenarı 0.5 m olup sütunçe başlığı pembe renkte taşla yapılmış koni şeklindedir. Sütunçe başlığına geçiş bileziği ve tablası yivlidir. Başlıkta ise dallar ile birbirine bağlı beş adet çiçek motifi yer almaktadır. Çiçek motifleri kabartma görünümlüdür.

Kavsara ile hücre yüzeyini iki sıra renkli taş bordürü ayırmaktadır. Toplamda on sıra olan mukarnaslar badem mukarnaslar şeklinde olup en alt sıradaki kırık geometrik çizgilerle oluşturulmuştur. Kavsarayı saran kemer sivri kemer formundadır. Mihrabın taç kısmını üç adet silme üzerine yapılmış palmet dizisi oluşturmaktadır. Mihrabın iki tarafında birer adet kabara yer almaktadır. Yarım küre şeklinde olan bu kabalar oyma şebeke şeklinde geometrik ve bitkisel bezemelidir.

¹⁴ Karakaş, a.g.e., s. 147.; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 41.; Kılavuz, a.g.e., s. 321.; Arslan, a.g.e., s. 78

¹⁵ Uluçam, a.g.m., DİA, s. 334.; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 44.; Karakaş, a.g.e., s. 128.; Kılavuz, a.g.e., s. 332.

Şanlıurfa Hacı Lütfullah Cami Mihrabı

Caminin giriş kapısında 1133/1721 yılında Mustafa Hacı Abdurrahman tarafından yaptırıldığı yazılıdır.¹⁶ “Mevlana El Hacı Abdurrahman Efendi bin Mustafa Çelebi 1137/1724 tarihli vakfiyesinde, “*Harran Kapı haricinde iki büyük kubbe üzerine bir cami-i şerif inşa ettim*” demektedir. Bu durumda 1721 tarihli onarım kitabesi ile 1724 tarihli vakfiye arasında çelişki doğmaktadır. Halit Çal, 1724 tarihli vakfiye ifadesinin açık olduğunu ve yapının 1724 yılında inşa edildiğini ifade etmektedir.”¹⁷

Mihrabı incelediğimiz tarihte üç adet kitabeye rastladık. En eski tarihli 1133/1721’dir. Mihrab yarım daire planlı olup 2.30 m yükseklik ve 1 m genişliğindedir. Mihrabın dikdörtgen çerçevesi ve kemeri olmayıp çerçeveyi sütunceler ve kavsara dış çevresi belirlemektedir. Yarım daire planlı hücrenin derinliği 0.40 m, genişliği ise 0.80 m’dir. Sütunceler 1.70 m uzunluğa ve 0.10 m genişliğe sahiptir. sütun başlığı 0.18 m’dir. Mihrab; sütunce, hücre, kavsaradan meydana gelmektedir. Hücre yarım daire planlı olup yüzeyi sade tutulmuştur. Eski fotoğraflarından hücrenin yarım sekizgen planlı olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra restore ve müdahalelerden dolayı hücre yarım daire plana dönüştürülmüştür.

Şanlıurfa Hızanoğlu Cami Mihrabı

Caminin üç adet kitabesi vardır. Kitabede Hacı Halil tarafından tamir ettirildiği ve 1142/1729 tarihi yer almaktadır. Caminin iç kapı kitabesinde Hacı Halil Ağa tarafından kapsamlı tamir edildiği geçer. Minare kaidesinde yer alan Şair Zahir’in yazdığı kitabede minarenin yüksek olduğu ve hoş bir yerde yapıldığı yazılıdır. Minare şerefesinin kapı girişindeki kitabede Muhtar Bey’in 1268/1851’de minareyi tamir ettirdiği yazılıdır.¹⁸ Mihrab son cemaat yerinde açılan girişin ekseninde yer almaktadır. Kesme taş malzemeden yapılmış olup oyma tekniğinde süslemeler mevcuttur. Mihrab yarım daire planlı olup 4 m yükseklik ve 2.15 genişliğinde dikdörtgen görünümlüdür. Hücre 0.40 m derinlik ve 0.80 m genişliğe sahiptir. Sütunceler 2.35 m uzunluk ve 0.10 m çapa sahiptir. Mihrab; çerçeve, sütunce, hücre, kavsara, kemer ve kemer köşeliklerinden oluşmaktadır.

Mihrabın bordüründe geometrik düzenlemeler mevcuttur. Geometrik düzenleme tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesiyle oluşturulmuştur. Sekizgenlerin ortasında gülbezek motifleri dolgulanmıştır. Yöre halkından aldığımız bilgiye göre eskiden mihrabı ters U şeklinde dolanan geometrik bordür camide çalışan bir imamın üst kısmı boyamasından dolayı tahrip olmuştur. Mihrab hücresi yarım daire planlı olup herhangi bir süsleme unsuru yer almamaktadır. Kavsara on sıra mukarnasa sahiptir. Kavsara beş dilimli kemer ile kuşatılmıştır. Kemer sütunce başlıklarından başlayıp sivri bir formda son bulur.

Şanlıurfa Hüseyin Paşa Cami Mihrabı

Kitabesine göre Merhum Ali paşa camiyi tamir ettirmiştir. Tarih olmayan kitabede son “esas-ı azim” kelimesi hicri 1142 miladi 1729 tarihini vermektedir.¹⁹ Yusuf oğlu Darendeli Hüseyin Paşa vakfiyesinde Urfa’nın Karameydanı isimli Mahallesinde bir cami yaptırdığını ve tamir ettirdiğini bildiriyor. Bu bilgileri veren vakfiye hicri 1141/1728 tarihlidir.²⁰ Cami minberinin kapısı üzerindeki kitabe 1297/1878 tarihlidir.²¹

Cami kare planlı tek kubbelidir. Mihrab üç gözlü son cemaat yerinin ortasında açılan girişin ekseninde yer almaktadır. Mihrab dışarıya taşıntı yapmamaktadır. Kesme taş malzemeden yapılmış ve oyma tekniğinde süsleme mevcuttur. Mihrab yarım daire planlı olup 3.70 m yüksekliğinde ve 1.65 m genişliğindedir. Dikdörtgen çerçeveye sahip olmayan mihrabın çerçevesini en dıştan sütunceler ve üç dilimli kemer sağla-

¹⁶ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 30.

¹⁷ Arslan, a.g.e. s. 47.

¹⁸ Çal, a.g.m., s. 53.; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 50.; Kılavuz, s. 325-326.

¹⁹ Karakaş, a.g.e., s. 88.

²⁰ Arslan, a.g.e., s. 108.

²¹ Karakaş, a.g.e., s. 88.; Kılavuz, a.g.e., s. 329, Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 53, Arslan, a.g.e, s. 109.

maktadır. Üç dilimli kemer ve sütunceden sonra asıl hücreyi sınırlayan sivri kemerli niştir. Hücre 0.70 m derinlik ve 1.05 m genişliğe sahiptir. Sütunceler 2.10 m uzunlukta, başlık kısmı 0.25 m, çapı ise 0.10 m'dir. Mihrab; Sütunce, kemer, hücre, kavsara, yuvarlak kemer'den oluşmaktadır. Sütuncelerin sınırladığı hücre yarım daire planlıdır. Hücre yüzeyi sade tutulmuştur.

Şanlıurfa Mevlevihane Cami Mihrabı

Yapının tarihini verecek kitabe yoktur. Rızvan Ahmet Paşa'nın 1153/1740 tarihli vakfiyesinde yapının ismi geçmektedir.²² Bunun dışında 1896 tarihli Salname'de burası "Mevlevihane" olarak geçmektedir.²³

Cami kare planlı tek kubbelidir. Mihrab giriş ekseninde yer almaktadır. Mihrab dışarıya taşıntı yapmamaktadır. Kesme taş malzemedendir yapılmıştır. Mihrab yarım sekizgen planlı olup 3.20 m yükseklik ve 2.05 m genişliğinde dikdörtgen görünümlüdür. Yarım sekizgen planlı hücre 0.55 m derinlik ve 0.85 m genişliğe sahiptir. Sütunce 1.85 m yüksekliğe sahip olup çapı 0.10 m'dir. Kemerin zeminden yüksekliği 2.40 m'dir. Mihrab, çerçeve, sütunce, hücre, kavsara, kemer ve kemer köşeliklerinden oluşmaktadır.

Mihrab en dıştan 0.6 m eninde kaval silme ile çerçevelemiştir. Kaval silme mihrabı ters U şeklinde dolanmakta ve zeminde son bulmaktadır. Hücreyi sınırlayan sütunceler çokgen gövdeli olup kaidesizdir. Sütunce başlıkları prizmatik olup üç sıra mukarnaslardır. mukarnaslar derin sivri kemerli nişler şeklindedir. Sütunce başlığı tablasında geometrik düzenleme yer almaktadır. Düzenleme çapraz çizgilerin birbirini kesmesi sonucu orta eksenlerde eşkenar dörtgenlerin oluşturulması şeklinde tasarlanmıştır. Mihrabın hücresi yarım sekizgen planlı olup eski resimlerinden yarım daire planlı olduğu anlaşılmaktadır.

Şanlıurfa Kutbeddin Cami Mihrabı

Caminin üç adet kitabesi bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğu tarafındaki mihrab hücresi üstündeki kitabede Bican Ağa ve Osman Ağa isimleri yazılıdır. Bican Ağa tamiri yapan kişidir ve onarım tarihi 1293/1876 geçmektedir.²⁴

Doğu kapısı iç kitabesinde;

"Bunun ustasına yüz binlerce aferinler olsun, sadakatle yapılmasına çok çalıştı. Her gece ve gündüz övünerek dursun, onun bu uzun bekleyişine an be an Hızır Hoca yetişsin" yazılıdır.

Tarih olarak 1247/1831 tarihi yer almaktadır. Mahmut Karakaş (Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler/ Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları)'a göre 1980 li yıllarda yapılan onarım sırasında bu kitabe başka bir yerden buraya konulmuştur. Caminin doğu kapı kitabesinde, uzun zaman harabe halde iken onarıldığı yazılıdır. Kitabede Halife Hz. Ömer'den bahsedilmekte ve onaran için "aynı adı taşıyan" ibaresine yer verilmektedir. Buna mukabil yaptıranın Ömer Paşa olduğu tahmin edilmekte ve tarih olarak 1192/1778 geçmektedir.²⁵ Ömer Paşa ve hanımı Ümmü Gülsüm Hanım, 1193/1779 tarihinde Rızaiye medresesini yaptırmışlardır. Bu medrese Kutbeddin Cami bünyesinde faaliyet gösteriyordu. Demek oluyor ki bu medresenin yapımından önce Kutbeddin Camisini Rızvan Ahmet Paşa'nın oğlu Mirimiran Ömer Paşa tamir ettirmiştir.²⁶

Cami kare planlı tek kubbelidir. Orta mekân yanlara doğru dikdörtgen nişler şeklinde genişletilmiştir. Mihrab son cemaat yeri ortasında açılan kapının ekseninde yer almaktadır. Mihrab dışarıya taşıntı yapmamaktadır. Kesme taş malzemedendir yapılmış olup oyma tekniğinde ve kabartma görünümlü süslemeler mevcuttur.

Mihrab güney cephede çıkıntı yapan birimin içinde iki yanda birer is nişi ile birlikte tasarlanmıştır. Mihrap yarım daire planlı olup üst kısımda bulunan kitabe ile birlikte 4.10 m yükseklik ve 1.60 m geniş-

²² Arslan, a.g.e., s. 112.

²³ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 56.; Arslan, a.g.e., s.112.

²⁴ Karakaş, a.g.e., s. 96.

²⁵ Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 31.

²⁶ Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara 1995, s. 94.; Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 31.

ğindedir. Mihrab hücresinin derinliği 0.80 m ve 0.90 m genişliğindedir. Mihrab; çerçeve, sütunce, hücre, kavsara, kemer ve kemer köşeliklerinden meydana gelmektedir.

Mihrab yanlardaki nişleri ile birlikte zeminden başlayıp kubbeyi taşıyan yuvarlak kemere kadar devam eden bir taşıntı halinde tasarlanmıştır. Mihrabı en dıştan ters U şeklinde çevreleyen ve kemeri dolanan 0.19 m'lik bir silme yer almaktadır.

Kavsara kısmı ortasında palmet başlığı şeklinde bir tasarım olup çevresinde taşların içten dışa doğru genişleyerek dizilmesiyle ışınsal form oluşturmaktadır. Kemer köşelikleri sade tutulmuş olup kemerin 0.60 m üzerinde dikdörtgen bir ayet kitabesi yer almaktadır. Kitabeliğin içinde "Zekeriya mihraba her girdiğinde onu rızıkla bulurdu" şeklinde olan Ali İmran Suresi'nin 37. ayeti yer almaktadır. Dikdörtgen panonun iki yanında birer adet yıldız kabartma yer almaktadır. Yıldız kabartmalar sekiz kollu olup en içte çarkıfelek motifi yer alır. Çarkıfelek motifi etrafında prizmatik şekilde düzenlenmiş sekiz kollu yıldız bulunmaktadır. Bu yıldızın da çevresi daire şeklinde bir oyma ile sınırlandırılmıştır. En dıştaki sekiz kollu yıldız zeminden itibaren iki kademeli olarak tasarlanmıştır.

Mihrapta taç yer almamaktadır. Ancak kitabenin üzerinde dikdörtgen silme içinde yarım daire şeklinde silme içinde "besmele" yazısı bu silmenin alt kısmında ve iki yanında bitkisel motifler yer almaktadır. Alt sırada yedi adet çok yapraklı motifler ve üzerinde yani ikinci sırada ise palmete benzeyen ancak yaprak motiflerinden oluşturulmuş yedi adet motif yer almaktadır. Besmele yazısının iki yanında alttakilere benzer yedi yapraklı motifler yer almaktadır.

Şanlıurfa Hayrullah Cami Mihrabı

Caminin iki adet kitabesi mevcuttur. Dış kapı kitabesinde Abdurrahman Beşe (Paşa) oğlu Hacı Ali tarafından minare ve kapının tamir ettirildiği yazılıdır. Tarihi 1178/1764 tür. Mihrab üzerindeki kitabede tamir ve yenileme tarihi olarak 1212/1797 geçmektedir. Mihrab hücresi üzerinde tamir kitabesinin minbere ait olduğu söylenmekte ancak kesin bir bilgi verilmemektedir.²⁷ İnceleme tarihinde mihrab üzerinde yer alan kitabede şu ifadelerin geçtiği tespit edilmiştir: "Hâza ta'miri mescîd münevveret fi şehri sefer-i muzaffer sene 1212/1797" Bu nurlu mescidin tamiri zaferler ayı Sefer ayıdır sene 1212/1797.

Cami enine dikdörtgen planlı olup giriş kapısı kuzeyde, sağ tarafta açıldığı için mihrab giriş ekseninde değildir. Mihrab dışarıya taşıntı yapmamaktadır. Kesme kalker taşından yapılmış ve oyma tekniğinde süslemelere sahiptir. Mihrab yarım sekizgen planlı olup 2.85 m yükseklik ve 1.10 m genişliğinde çerçevesizdir. Mihrabın hücre derinliği 0.65 m, genişliği ise 0.90 m'dir. Hücrenin iç kenarları 0.36 m, köşedeki kenarlar ise 0.23 m'dir. Sütunceler zeminden itibaren 1.90 m uzunluğa sahiptir. Sütunce çapı 0.10 m olup başlıklar 0.17 m'dir. Mihrab; sütunce, hücre, kavsara, kemer ve kitabelik unsurlarından oluşmaktadır.

Şanlıurfa Narıncı Cami Mihrabı

Yapının ilk inşa tarihi bilinmemektedir. Yapıda eyvan girişi üzerinde kitabe yer almaktadır. Kitabeye göre; daha önce var olan caminin harap olduğu ve 1255/1839 tarihinde yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mihrab kuzey cepheye açılan girişin ekseninde yer almaktadır. Mihrab dışarıya taşınılmamıştır. Kesme taş malzemeden yapılmış mihrapta oyma tekniğinde süslemeler mevcuttur. Mihrab iç içe iki niş şeklinde yapılmış olup dikdörtgen çerçeve yoktur. Mihrab yarım daire planlı olup 3.05 m yükseklik ve 1.75 m genişliğindedir. Hücrenin derinliği 0.60 m, genişliği ise 0.95 m'dir. Mihrab zeminden bir metreye kadar ahşap ile kaplı olup sütunceler 1.85 m uzunluk ve 0.8 m çapındadır. Mihrabın kavsara başlangıcı yarım daire şeklindedir. Yarım dairenin etrafı taşların içten dışa doğru genişleyerek dizilmesiyle oluşturulmuş ışınsal düzenlemeyle hareketlendirilmiştir. Kavsarayı kuşatan kemer yuvarlak kemerdur. Mihrap kemerinin alınlık kısımları üzengi hizasında üst kısımlara göre daha dar tutulmuştur.

²⁷ Arslan, a.g.e., s. 133.; Karakas; a.g.e., s.77.; Kılavuz; a.g.e., s.341.; Kürkçüoğlu; a.g.e., s.63.

Şanlıurfa Kadioğlu Cami Mihrabı

Caminin diğer isimleri “Su Meydanı Cami”, “Dipsiz Minare Cami” olarak geçmektedir. Caminin Bizans dönemine ait Confessors Kilisesi'nin yerine inşa edildiği kaydedilir.²⁸ Minarenin kuzey cephesinde kitabe yer almakta ve bu kitabede 1260/1844 tarihinde Bahri Paşa tarafından inşa edildiği yazılmaktadır.²⁹ Yapının inşa tarihini veren kitabe silindiğinden okunamamaktadır. Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'ndeki vakfiyeye göre ise cami 1106/1695 tarihinde Kadızade Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır.³⁰

Cami enine dikdörtgen planlı olup mihrap önü kubbelidir. Mihrab önü kubbeli bölüm iki yana doğru genişletilmiştir. Ana mihrab girişe göre batıda kalmaktadır. Kesme taş malzemedden yapılmıştır. Mihrab yarım sekizgen planlı olup 2.80 m yükseklik ve 1.08 m genişliğinde basit bir hücreden ibarettir. Hücre derinliği 0.85 m genişliği ise 1.08 m'dir. Mihrab hücre, kavsara ve kemerden oluşmaktadır. Ana mihrap dışında iki adet daha basit yuvarlak niş sahip mihrab bulunmaktadır. Mihraplardan biri yuvarlak kemerli diğeri ise sivri kemerlidir. Yarım sekizgen planlı hücre herhangi bir hareketliliğe sahip değildir.

Şanlıurfa Pazar Camisi Mihrabı

Kaynaklarda yapının Zengiler dönemine ait olduğu belirtilmektedir. Ancak yapıdaki tüm kitabeler Osmanlı dönemi tamir kitabeleridir. Yapının konumu itibarıyla plan şeması korunarak Osmanlı döneminde yenilendiği bilinmektedir.³¹ Günümüzde var olan mihrabı da Osmanlı dönemi mihrabı sayılmaktadır. Giriş kapısının sol üst köşesinde 1261/1845 tarihi yer almaktadır. Mihrabın hemen sağında yer alan kitabede 1275/1858 tarihi yer almaktadır. Bu kitabenin altında var olan bir diğer kitabe ahşap ile kapatıldığından okunamamıştır.

Cami enine dikdörtgen planlı olup mihrap önü kubbelidir. İki paye ile mihraba paralel iki sahna bölünmüş olan harim mekânının mihrab önü dışındaki kısımlar çapraz ve yıldız tonoz ile örtülmüştür. Mihrab üç gözlü son cemaat yerinden açılmış girişin ekseninde yer almaktadır. Ancak yapıdaki müdahalelerden dolayı kible duvarında tam ortada yer almamaktadır. Mihrab kesme taş malzemedden yapılmıştır. İki renkli taş işçiliği görülen mihrabın kavsara kısmı ve sütuncelerin başlıkları boyanmıştır.

Mihrab yarım daire planlı olup 4 m yükseklik ve 2.90 m genişliğinde dikdörtgen görünümlüdür. Dikdörtgen çerçeve 0.5 m duvara doğru girinti yaparak 0.6 m genişlikte içbükey kavisle çerçeveyi oluşturmaktadır. Sütunce ile çerçeve arasında 0.31 m genişlikte düz yüzey yer almaktadır. Mihrabın hücre derinliği 0.90 m, genişliği ise 1.25 m'dir. İkinci niş yüzeyine 0.20 m derinlik ile geçilmektedir. Sütunceler 0.19 m çapa, 1.85 m uzunluğa ve 0.34 m başlığa sahiptir. Sütunce başlıkların ön yüzünde yazılar mevcuttur. Sağdaki sütunce başlığındaki yazı tahrip olmuştur. Soldaki sütunce başlığında ise “*Muhammeden Resulallah*” yazısı mevcuttur. Bu nedenle sağdaki tahrip olmuş yazının “*Lailahe İllallah*” olması kuvvetle muhtemeldir.

Sütunce başlıklarının hücre kısmına bakan yüzeylerinde ise kıvrık dallar, palmet ve rumilerden oluşmuş bir düzenleme vardır. Düzenlemenin ortasında palmet motifi yer almaktadır.

Şanlıurfa Hasan Paşa Camisi Mihrabı

Son cemaat yeri revakları arasında bulunan bir kitabede 1291/1874 tarihi yer almaktadır. Yine son cemaat yerinde bulunan mihrabiye kitabesinde Şeyh Abdulkadir oğlu Hacı Yakub tarafından Sultan Süleyman'ın oğlu Sultan Selim zamanında 982/1574 tarihi yer almaktadır. Caminin Akkoyunlu Hasan Padişah döneminde yapıldığı kaynaklarda yer alsa da bununla ilgili kitabe ve bilgi yoktur. Yapıdaki bir diğer kita-

²⁸ J. B. Segal, a.g.e., s. 27.; Arslan, a.g.e.,s. 43.

²⁹ Arslan, a.g.e., s. 43.

³⁰ Arslan, a.g.e., s. 43 ; Kürkçüoğlu, a.g.e. s. 27.

³¹ Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, (Selçuk Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1998, s. 46.

bede ise 1211/1796 tarihi yer almaktadır. Ancak bu kitabenin bir kısmı okunmadığından buraya ait olup olmadığı bilinmemektedir. Mihrabın üzerindeki kitabede ise 1377/1957 tarihi yer almaktadır. Ancak bu tarihin yapılan kapsamlı restore tarihi olduğu belirtilmektedir.

Harim mekânındaki ana mihrab giriş ekseninde bulunmaktadır. İkinci mihrab ise, girişe göre ana mihrabın sağ tarafında bulunmaktadır. Diğer mihrab sol tarafta yer almaktadır. Kesme taş malzemeden yapılmış olup oyma tekniğinde süsleme mevcuttur. Yapıda harim mekânında üç adet mihrab bulunmaktadır.

I. Mihrab; sağ giriş ekseninde yer alan mihrab yarım daire planlı olup 2.10 m yükseklik ve 0.90 m genişliğinde çerçevesizdir. Mihrabın hücre derinliği 0.65 m, genişliği 0.87 m'dir. Kemerin zeminden yüksekliği 1.85 m'dir. Mihrab; hücre, kavsara ve kemerden meydana gelmektedir. Çerçevesi olmayan mihrabın hücresi yarım daire planlı olup yüzeyi süslemesizdir. Hücreden kavsaraya sınırlama olmaksızın geçiş sağlanmıştır. Kavsara çeyrek küre şeklinde olup yüzeyi sadedir. Kavsarayı kuşatan kemer sivri kemer olup yüzeyi prizmatik üçgenlerle hareketlendirilmiştir.

II. Mihrab; ikinci mihrap ana giriş ekseninde yer alan mihrabın solunda yer almaktadır. Yarım daire planlı mihrab 2.30 m yükseklik ve 0.90 m genişliğindedir. Hücre 0.55 m derinlik ve 0.90 m genişliğe sahiptir. Mihrab; hücre, kavsara ve kemerden oluşmaktadır. Mihrab hücresi yarım daire planlı olup yüzeyi sade tutulmuştur. Kavsara da sade tutulmuştur. Kemer sivri kemer olup herhangi bir hareketliliğe sahip değildir.

III. Mihrab; üçüncü mihrab ana girişi sağlayan kapının ekseninde yer alan mihraptır. Bu mihrab 1957 tarihinde yeniden yapılmış olup aslına ne denli sadık kalındığı bilinmemektedir.

Şanlıurfa Eski Ömeriye Cami Mihrabı

Yapının ilk yapılış tarihi hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte 1330/1912 tarihinde onarım gördüğü mihrab üzerindeki kitabede geçmektedir. Caminin ilk yapım tarihi eski olsa da mihrab, üzerinde yer alan kitabeden anlaşılacağı gibi mihrab Osmanlı dönemine aittir.

Cami eninde dikdörtgen planlıdır. Mihrab önü kubbeli olan cami iki yanda çapraz tonozlarla genişletilmiştir. Mihrab son cemaat yeri ortasında açılan girişin ekseninde yer almaktadır. Mihrab dışarıya taşıntı yapmamıştır. Kesme taş malzemeden yapılmıştır. Oyma tekniğinde süsleme mevcuttur. Mihrab son dönem yapılan mihrapların formunda üçgen alınlığa sahip dikdörtgen bir çerçeve şeklindedir. Mihrab yarım daire planlı olup 4.90 m yükseklik ve 2.10 m genişliğindedir. Üçgen alınlığın üzerinde yer alan ay-yıldız başlığı da eklersek 5.30 m yüksekliğe ulaşır. Mihrab; çerçeve, sütun ve plaster, hücre, kavsara, kemer, kitabelik, üçgen alınlık, âlem gibi unsurlardan oluşmaktadır.

Mihrab cepheden iki bölüm halindedir. Alt bölüm kavsara başlangıç seviyesine kadar olan bölümdür ikinci bölüm ise kavsara, plaster ve üçgen alınlığın çevrelediği bölümdür. Birinci bölüm en altta kaide üzerinde yükselmiş olup, köşelerde 0.12 m genişlikte ve aynı oranda derinliğe sahip girinti ile belirginleştirilmiştir. Sütunceler en altta bir oturmalık üzerinde biri zikzaklı iki silme ile kaide üzerine oturur. Sütunce gövdeleri yarım daire olup yüzeyleri sadedir. Hücreyi sınırlayan bordürde en altta kaide şeklindeki birim dikdörtgen küçük bir pano şeklindedir. Daha sonra oval bir kabartma yer almaktadır. Kabartmadan çıkan bir hat ile yedi yapraklı bir çiçek motifi yer işlenmiştir. Buradan itibaren hücre ve kavsarayı ters U şeklinde dolanan bordürde birbirine dolanan kıvrımlı dallar yer almaktadır. Bordürün kemer kilit taşı seviyesinde vazo şeklinde oluşturulmuş orta kısmı üç silme ile hareketlendirilmiş bir konsol yer almaktadır. Konsolun alt kısmında yatay şekilde düzenlenmiş kıvrım dal ile dolanmış gül kabartması yer almakta bu kabartmanın orta ekseninde hücre yüzeyine doğru kavuk şeklinde bir sarkıt yer almaktadır. Mihrab hücresinin iç kenarında 0.12 m genişliğinde geometrik çizgilerin birbirine geçmesiyle oluşturulmuş ve ortasında nokta olan altıgenler yer almaktadır.

Kavsara çeyrek küre şeklinde olup sade tutulmuştur. Mihrabın kavsara kemeri yuvarlak kemerdur. Kemer kilit taşında ucu topuz şeklinde dilimli bir sarkıt mevcuttur. Kemer kilit taşı dış yüzeyinde zemininde iki tarafa bakan gül kabartması ve üzerinde vazo şeklinde bir konsol yer almaktadır. Kemer üzerinde dikdörtgen pano içinde ayet kitabesi yer almaktadır.

Sütunce üzerinde iki yanda ikişer adet olmak üzere toplam dört adet plaster yer almaktadır. Yüzeyleri sade olan bu plasterlerin başlıkları beşgen prizma olup üçgen alınlıkla birlikte devam etmektedir. Plasterle-

rin başlıkları üzerinde birer adet dairesel kabara yer almaktadır. Kabara içinde “*Maşallahu kane*” (Allah’ın dilediği olur) yazısı yer almaktadır. Sağ taraftaki yazı soldakine göre daha farklı bir hat ile yazılmıştır. Mihrabın taç kısmını üçgen alınlık ve alınlık üzerinde yer alan kabartma oluşturmaktadır.

Üçgen alınlığın altında dairesel oyma şebekeli pencere açıklığı yer almaktadır. İki dairesel silmenin içinde yer alan şebekeler yarım altıgenlerin birbirine geçmesiyle oluşturulmuş orta eksende altıgen yıldız motif dolguludur. Üçgen alınlık, plaster başlığının başlangıcı, gövde ve tabla kısımlarından devam eden silmelerle oluşturulmuştur. Bu nedenle altta iki ince silme ortada geniş bir silme yüzeyi ve üstte iki ince silme olarak yapılmıştır. Orta üst eksende üçgen kırılarak düz bir zemin uygulanmış ve bu zeminin üzerinde Üçgen alınlık üzerinde altta stilize edilmiş kabartma figür yer almaktadır. Bu figür stilize edilmiş ayaklarında ok olan kartal figürünün stilize edilmesiyle elde edilmiştir. Bu kabartma üzerinde âlem şeklinde ay ve yıldız kabartması bulunmaktadır.

Değerlendirme

Şanlıurfa mihrapları gerek tipolojileri gerekse de barındırdıkları süslemeler yönüyle önemli veriler barındırmaktadır. İlin mihraplarının genel görüntüleri, tipolojileri, süsleme ve yazıları ile bölgedeki kültürel birikime ışık tutacak nitelikte bilgiler sunmaktadır.

Bölgede, Osmanlı başkenti ve çevresinde oluşan Erken Dönem, Klasik Dönem ve Batılılaşma gibi net bir dönemsel ayırım yapmak çok zor olmasına rağmen belirli bir birliktelik de sağlanmıştır. Yöresel etkiler, ustaların ve bânilerin birikim ve istekleri, yapım gücü ve tipolojik unsurlar yapıların plan ve detaylarında etkili olabilmektedir. Bu farklılıkların yapı elemanları içinde etkisinin en açık göstergesi mihraplarda ortaya çıkmaktadır.

Şanlıurfa mihraplarını tarihi dönem olarak iki grupta incelemek mümkündür. Birinci dönem başkent ve çevresinde oluşan ve Klasik dönemine denk gelen tarihler aralığıdır. Bu dönemde yapılan mihraplar özellikle Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde bulunmakta ve daha çok Artuklu, Akkoyunlu, Anadolu Beylikler, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Erken Dönem mihraplarının geleneğini taşımaktadır. Şanlıurfa mihraplarında olduğu gibi genel şematik kurgu; en dışta mukarnaslı bordürler daha sonra geometrik bordür ve tekrar geometrik düzenlerden oluşan ince bordür çerçeveyi oluşturmakta, hücre çokgen planlı ve hücre yüzeyi panolar veya ince şerit silmelerle ayrılmakta, kavsara ise mukarnaslı olmaktadır. Süslemeler de Artuklu, Akkoyunlu, Beylikler, Anadolu Selçuklu, Osmanlı Erken Dönem mihrapları süslemelerinin devamı sayılan süreklilik söz konusudur.

Tarihsel olarak ikinci dönem ise; Osmanlı Devleti’nin Batılılaşma döneminin Güneydoğu’ya etki ettiği dönemdir. Bu dönemde Adıyaman Ulu Cami, Nizip Çarşı Cami mihrapları Osmanlı Batılılaşma dönemi mihrapları etkilerini görmek mümkündür. Şanlıurfa Eski Ömeriye Cami mihrabı da bu dönem özelliklerini yansıtmaktadır. Daha sonra yapılan Çakeri cami ise Osmanlı sonrası akımın sentezi sayılmalıdır.

Mihrapların barındırdıkları elamanlar açısından Şanlıurfa mihrapları oldukça geniş bir yelpaze sunmaktadır. Bunlar; Çerçeve, Hücre, Kavsara, Sütunçe, yazılar ve Süslemeler olarak gruplandırılabilir.

Şanlıurfa ili mihrapları plan açısından yarım daire veya yarım sekizgen planlıdır. Bu tür plan hem Osmanlı öncesi hem de Osmanlı dönemi diğer bölgelerde kullanılan plan tipidir. Şanlıurfa ilinde yapılan mihraplarda bu plan tiplerine sadık kalınmıştır.

Cephe düzeni olarak Şanlıurfa ili mihrapları çok çeşitlilik gösterebilmektedir. İlin kültürel altyapısının zenginliği ve farklı medeniyetlere ev sahipliği yapması nedeniyle çok çeşitli cephe düzenleri ile karşılaşabilmekteyiz. Dikdörtgen çerçeve, çerçevesiz mihraplar ve kendine özgü çerçeveler gibi çok çeşitli cephe düzenleri ile karşılaşmaktayız. Kayda değer bir diğer yönde mihraplarda kullanılan malzemedir. Özellikle düzgün kesme taşın kullanıldığı mihraplarda yer yer iki renkli taş işçiliği göze çarpmaktadır.

Şanlıurfa mihraplarında sütunceler bazen tek bazen çift şekilde olabilmektedir. Bu da bölge mihraplarında görülebilen bir özelliktir. Genellikle sütunceler dairesel gövdeli ve kaide ve başlığa sahiptir. Bazı mihrapların sütunçe başlıklarında geometrik ve bitkisel süslemeler ile yazılar yer almaktadır. Bu tür özellikler Kilis, Gaziantep gibi illerin Osmanlı dönemi mihraplarında görülmektedir.

İlde bulunan mihrapların kemer düzenleri çokgen, sivri, üç dilimli gibi çeşitli olabilmektedir. Bu da sanatçının veya baninin istekleri doğrultusunda olabildiğinin kanıtıdır. Mihraplarda yer alan yazılar genellikle "Allah" "Muhammed" kelimeleri ile ayetleri ihtiva etmektedir.

Şanlıurfa ilimizin mihrap konusunda oldukça iyi bir envanteri bulunmaktadır. Ancak eski fotoğrafları ile karşılaştırıldığında birçok mihrabın son dönemlerde yenilediği bu yenilenmenin aslına sadık kalınmadan yapıldığı görülmektedir. Böylelikle Urfa iline ait mihrapların gerek tipolojik gerekse barındırdıkları süslemeler açısından kayıp yaşadığının göstergesidir. Yapılacak restorasyon ve yenileme çalışmalarında bu tür kaygıların göz önüne alınması ilin kültürel geçmişini koruma çabaları açısından önemli olduğu kaydedilmelidir.

Kaynakça

Ahmed Fikri, Hukuku Salat Fı'l Mihrab, Beynel Cevaz vel İrtiyâb, Beyrut tarihsiz.

ARSLAN, Muhammet, *Şanlıurfa'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescit Mimarisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 2009.

BUTASIM, Nebi, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi Mihrapları*, (YYÜ, SBE, Basılmamış Doktora Tezi) Van 2016.

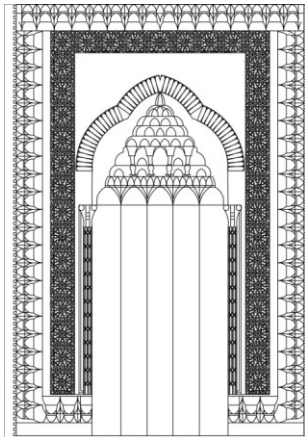
KARAKAŞ, Mahmut, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Ankara 1995.

KARAKAŞ, Mahmut, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa 2001.

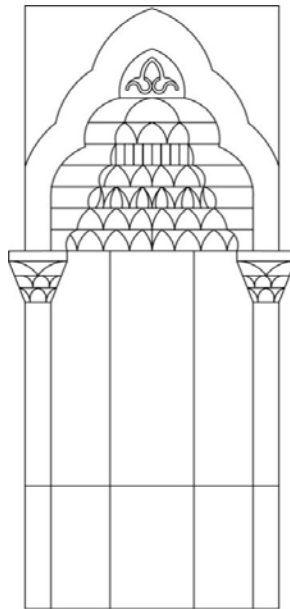
RIZVANOĞLU, M. Sait, Selami Yıldız, *Göbeklitepe*, (Edit: M. Sait Rızvanoğlu), Şanlıurfa Valiliği, İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları No: 35, Şanlıurfa 2014.

KÜRKÇÜOĞLU, Cihat, *Şanlıurfa Mimari Eserleri*, Şanlıurfa (Editör: Seyfi Başkan), Ankara 1997.

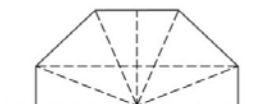
KÜRKÇÜOĞLU, Cihat, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, (Selçuk Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1998.

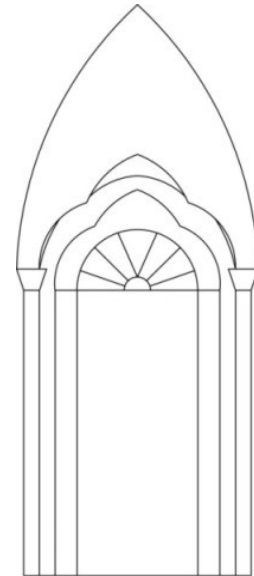
Çizim 1: Nimetullah (Ak) Cami Mihrabı

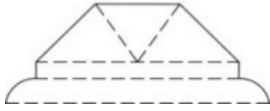
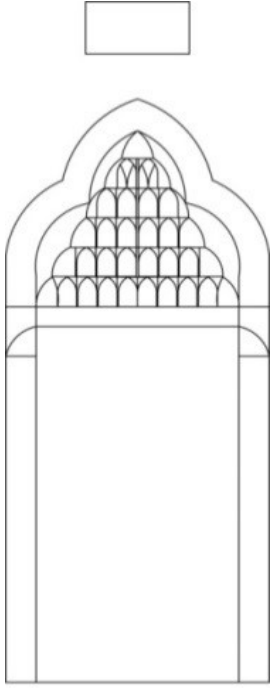
Ölçek: 1/35

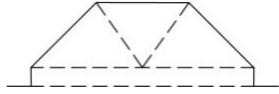
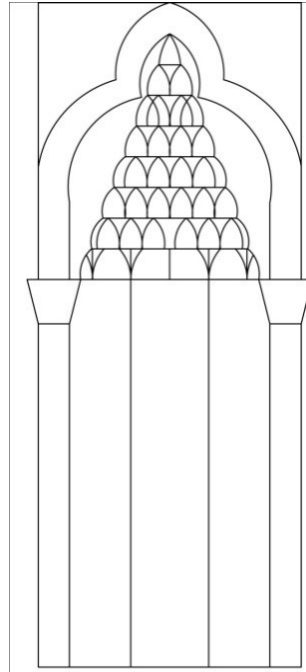
Çizim 2: Çakeri Cami Mihrabı

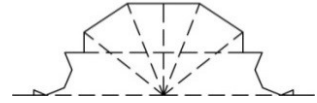
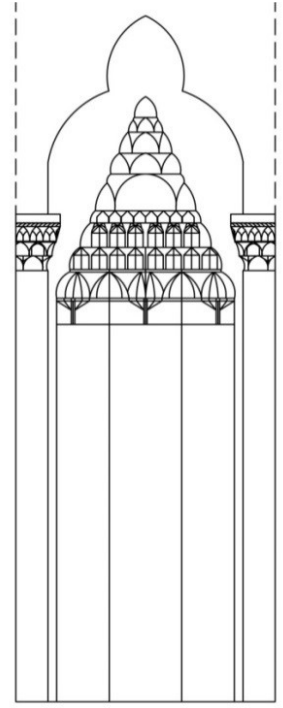
Çizim 3: Kara Musa Cami Mihrabı

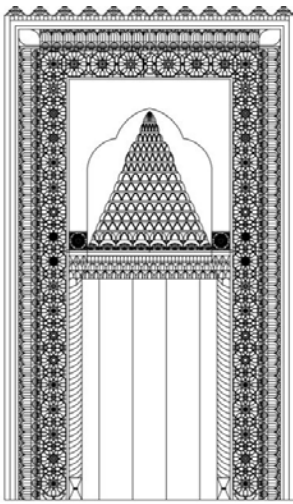
Çizim 4: Dabakhane Cami Mihrabı

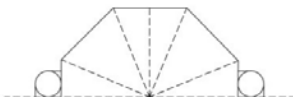
Çizim 5: Behramlar Cami Mihrabı

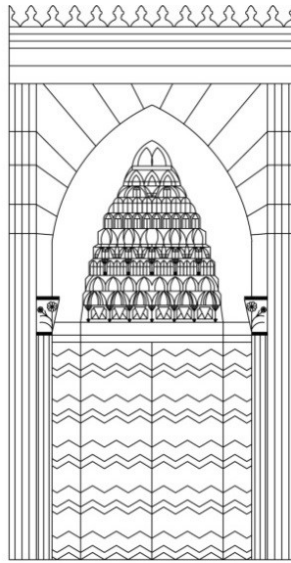
Çizim 6: Hekim Dede Cami Mihrabı

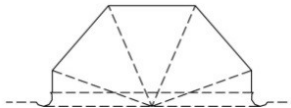
Ölçek: 1/35

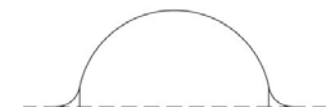
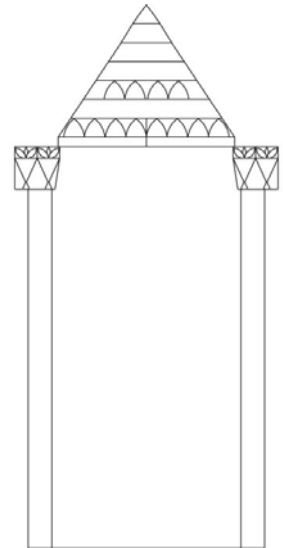
Çizim 7: Yusuf Paşa Cami Mihrabı

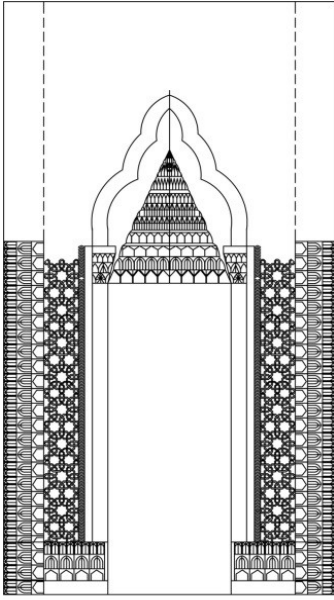
Ölçek: 1/35

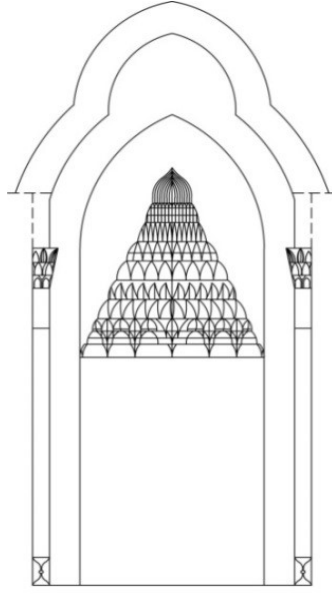
Çizim 8: Rıdvaniye Cami Mihrabı

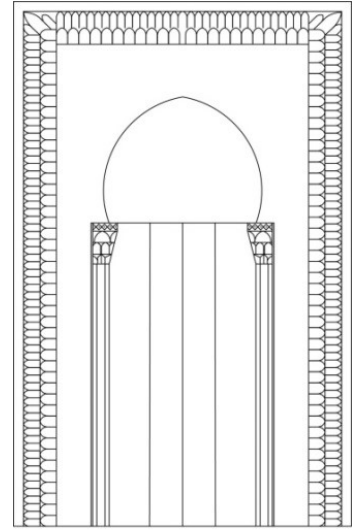
Çizim 9: Lütfullah Cami Mihrabı

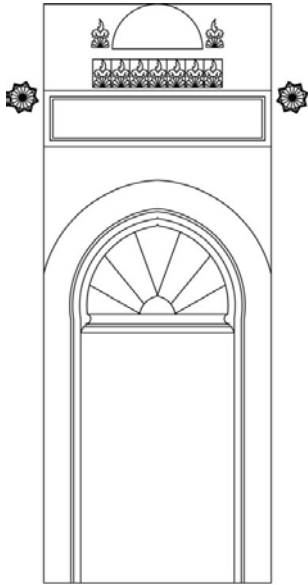
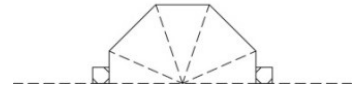
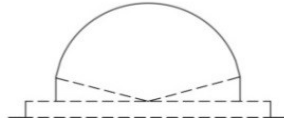
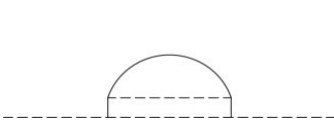
Çizim 10: Hızanoğlu Cami Mihrabı

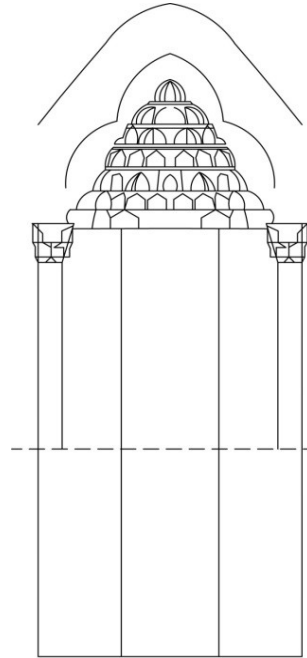
Çizim 11: Hüseyin Paşa Cami Mihrabı

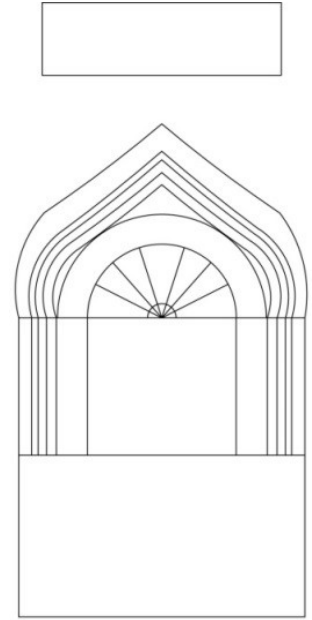
Çizim 12: Mevlevihane Cami Mihrabı

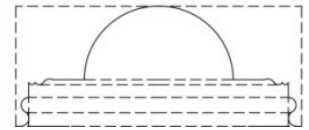
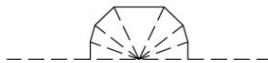
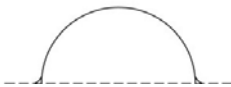
Çizim 13: Kutbettin Cami Mihrabı

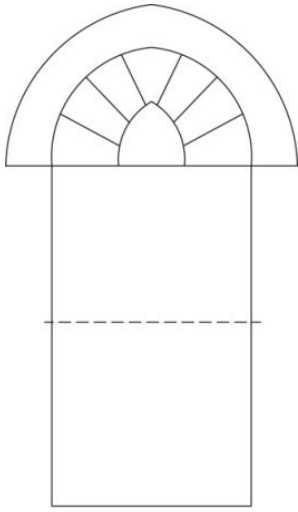

Çizim 14: Hayrullah Cami Mihrabı

Çizim 15: Narıncı Cami Mihrabı

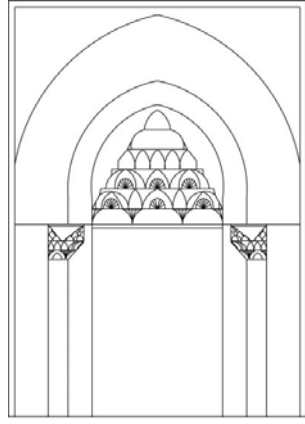

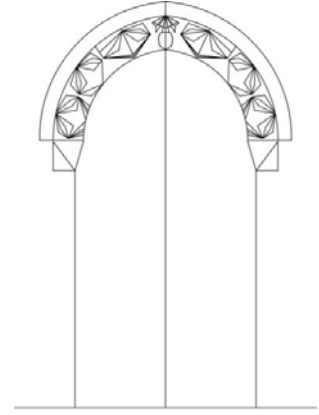
Ölçek: 1/35

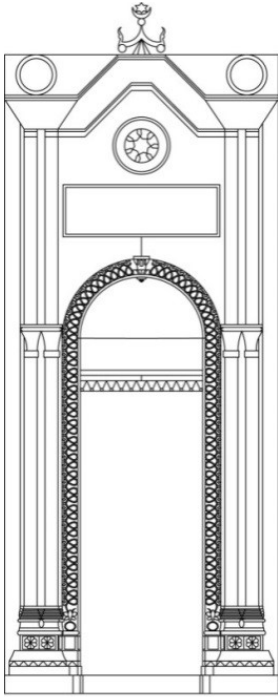
Çizim 16: Kadıoğlu Cami Mihrabı

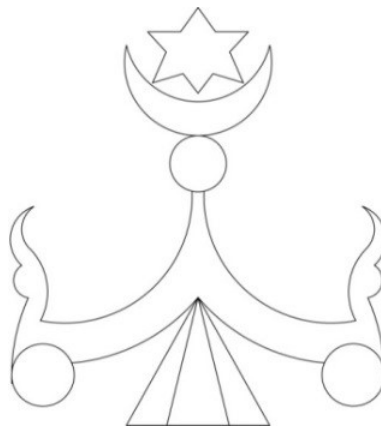
Çizim 17: Pazar Cami Mihrabı

Çizim 18: Hasan Paşa Cami Mihrabı
(Eski)

Çizim 19: Eski Ömeriye Cami Mihrabı
Çizim

20: Eski Ömeriye Cami Mihrabı Taç
Kısımında Süsleme Detay

ŞANLIURFA KUYUMCULUK SANATINA GENEL BİR BAKIŞ

Nuri DURUCU*

An Overview of the Art of Jewellery Making in the Province of Şanlıurfa

Giriş

Zamanın yörük beylerinden çocuğu çok seven biri, her doğumunda eşine, doğurduğu çocuk kız ise gümüş, erkek ise altın tepelik hediye edermiş. Hanımı da doğumun zorluğuna rağmen altın tepelikten vazgeçmeyeceğini şöyle dile getirirmiş:

Her yıl doğurup bıksam, usanmam gebelikten

Vazgeçmem ağam ben bu altın tepelikten

Zaman geldi, tepeliklerden vazgeçildi. Takanlarınca bir müddet sandıklarda saklanan bu eşyalar, onların torunlarınca lüzumsuz görülüp, plastik kap kaçakla değiştirdiler. Onları satın alanlar ise en yakın gümüşçüye hurda fiyatına devrettiler.

Yeni alıcılar bulunamadığı için eritilip külçe haline getirilen, dünkü sanatlarımızın bu baş tacı temsilcilerimizin böylece, söyleyen dilleri de söylemez oldu¹.

Şanlıurfa'mız, Türkiye'de nüfusu en hızlı artan illerin başındadır. GAP'ın getireceği ekonomik gelişmeler ve yaratacağı istihdam neticesinde Şanlıurfa'mızda bir nüfus patlaması olacağı bilinmektedir. İşte hızlı bir nüfus artışı ve halkın ekonomik yönden güçlenmesi, köylerden, kazalardan ve diğer vilayetlerden gelen insanların toplumumuzla iç içe yaşaması ve birbirlerini yaşantı yönünden etkilemesi, sosyal yapımızda inanılmaz değişiklikler meydana getirecektir. Çünkü bu insanlar gelirirken örflerini, adetlerini, gelenek ve göreneklerini de beraberlerinde getireceklerdir. İşte çeşitli yörelerden gelen insanların birbirlerinden etkilenmeleri neticesinde daha önce büyük şehirlerde de olduğu gibi menfaatlerin söz konusu olduğu, aile, akrabalık, aşiretlik, kivrilik (sağdıçlık), komşuluk gibi bağların çok zayıfladığı hemen hemen hiç olmadığı, gelenek ve görenekler yerine genel kuralların hâkim olduğu, örf ve adetlerin sembolik olarak yaşatıldığı, bir toplum meydana gelecektir². Yapılan bu öngörüler bir müddet sonra gerçekleşmiş ve Şanlıurfa kuyumculuğunu da etkilemiştir.

Kuyumcu Adnan Çınar ise bu değişimi şöyle dile getiriyor: "Ekonomik imkânlarla bağlı olarak takılar da değişikliğe uğruyor. Eskiden köfülerin üstüne takılan kakmaşkaşlar vardı, müşbahlar vardı, tabii bunlar zamanla geçim sıkıntısından altından dönüştü gümüşe, gümüşten dönüştü madene"³.

* Gaziantep Üniversitesi TBMYO El Sanatları-Kuyumculuk ve Takı Tasarımı Programı Öğretim Görevlisi ndurucu@yahoo.com 537 435 4500.

¹ Kuşoğlu 1998, 33.

² Akbıyık 1989: 109.

³ Kademoğlu 2002: 286.

Türkiye’de kuyumculuk imalatında ilk on içinde bulunan Şanlıurfa’ya ait takıların bugün de önemli bir yeri bulunmaktadır.

Aşağıdaki Urfa manisinin sözleri şöyledir⁴.

Masa üstünde pekmez

Bu pekmez bize yetmez

Şu Urfa’nın kızları

Taksisiz gelin gitmez

veya son satır *Hışırız gelin gitmez*, diye söylenir. Buradaki “hışır”⁵ takı anlamındadır. Nasıl ki günümüzde binek olarak artık araba kullanılıyorsa, *hışır* çeşitleri ve kullanım alanlarının da zamanla değiştiği görülmektedir. Mevcut muhafazakâr yapının verdiği avantajdan dolayı yoğun bir yöresel taleple karşı karşıya olan Şanlıurfalı kuyumcular öte taraftan il dışında üretilen takı çeşitleri karşısında kendi *hışırlarını* devlet desteği ile yeniden tasarlamak zorunda olmaları kaçınılmaz bir gerçektir. Çünkü, zaman içinde değişen tüketim alışkanlıkları sonucu bu mevcut durum dezavantaja dönüşecek olup, bunun arka planında Dünyada ve Türkiye’deki sosyo ekonomik değişimlerin Şanlıurfa’ya yansımaları yatmaktadır. Çalışmamızda, Şanlıurfa kuyumculuğuna dair farklı bilgiler bir araya getirilerek kurumların sektörle beraber gerçekleştirebileceği çözümler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Resim 1: Modern bir tabloda geleneksel hışırlar

Menkıbe, Efsane, Rivayet ve Destanlarda Kuyumculuğun İzleri

Tarih boyunca Edessa, Ruha, Urfa ve son olarak Şanlıurfa adıyla taçlandırılan bölgeye ait menkıbeler, destanlar, efsaneler ve rivayetler kuyumculuğun izlerini taşır.

Medeniyet tarihinin en görkemli yapıları Ortaçağ dinî yapılarıdır. Bu yapıların yer aldığı şehirlere baktığımız zaman ise, buna neden olan en önemli vasfın “*din tarafından kutsanmış mekân*” anlayışı olduğunu hemen fark ederiz. Bunun en önde gelen örnekleri Kudüs ve Mekke’dir. Mekke sadece Müslümanlarca kutsal kabul edilirken, Kudüs hem Yahudilerce, hem Hristiyanlarca hem de Müslümanlarca kutsal kabul edilmektedir. Kudüs’ün dışında bu üç İlahî din tarafından “*ortaklaşa kutsal kabul edilen*” yegâne şehir ise Urfa’dır. Bu iki şehir dışında, bu üç İlahî din tarafından ortaklaşa kutsal kabul edilen başka bir şehir yoktur. Bu nedenle, her üç dinin müntesipleri tarihi süreç içerisinde geliştirdikleri “*dinî menkıbelerde*” bir yandan bu şehri kutsamışlar, diğer yandan da siyasi ve askeri tahkime çok etkili bir katkıda bulunmuşlardır⁶.

Efsaneye göre, günümüzde İbrahim Peygamber’i ateşe fırlatan mancınıklar olarak bilinen sütunlar, aslında bir kuyu ve mendil anısına dikilmiş anıtlardır. Bu sütunlardan birinin altına bitmeyen altın, diğerinin

⁴ M. Emin Ergin, *Urfa folklorunda düşün*, Kemal Matbaası, Adana, 1973, s. 46.

⁵ Kürkçüoğlu 1991: 114, Hışır: Hulliyat; Özçelik, 1997: 261, Hışır: Takı.

⁶ Çelik-Yaşar 2007: 1.

altına ise bitmeyen su hazinesi yerleştirilmiştir. Biri yıkılırsa Urfa suya, diğeri yıkılırsa altına boğulacaktır.⁷ Efsaneler gerçek olmasa bile Urfa'nın tarih boyunca verimli topraklara sahip olduğu bir hakikattir. Bu bereketli topraklar manevi zenginliğinin yanında maddi zenginliğe de sahiptir. Hatta Urfa bölgesinin takı geleneğinin Hz. İbrahim zamanıyla da irtibatı düşünülebilir. Yaşlı Hz. Sara'dan çocuğu olmayan Hz. İbrahim genç ve güzel cariyesi Hz. Hacer ile evlenir ve oğlu Hz. İsmail dünyaya gelir. Hz. Sara bu gelişen durumlara insan tabiatının sonucu olarak katlanamadığı gibi bunun yanında Hz. Hacer'in takılarını da ayrıca kıskanmış olabilir. Elbette o tarihten günümüze bu iddiayı ispatlayacak hiçbir delil bulunmasa da Şanlıurfa'nın tarih boyunca her çeşit büyük hazineler içinde yüzdüğü de bir gerçektir. Hatta Nemrud'un sarayındaki mücevher ve servetin bolluğu da onun gurura kapılıp Tanrı olduğunu iddia edecek kadar küstahlaştırarak sebepler arasında olmalı diye düşünülebilir.

Sultantepe'de bulunan Gılgamış Destanı'nda kuyumculukla ilgili aşağıdaki metinler vardır:

16 Gılgamış ülkenin ileri gelenlerini çağırdı (ve onlara şöyle seslendi) "Ey demir ustası!, Ey (...)-ustası!,

17 Ey (...)-ustası, Ey *altın* ustası, kapsarrer'i arkadaşım için yapın (...)" (sonra) O arkadaşı için uzunluğu (...) bir heykel tasarladı (... Ve

18 dedi ki:)

19 (...)... senin bedeninin *altından*, kalbinin *lapis lazuliden* (...)⁸

"İsa-Mesih'e ihanet eden Yahuda İskariyot ihanetinin karşılığında 30 parça gümüş para almıştır ki bu paraları zamanında İbrahim'in babası Azer imal etmiştir. Azer darp ettiği bu paraları, oğlu İbrahim'e verir. Daha sonra İbrahim'in Mısır ziyareti sırasında bu paralar Mısır firavunlarına geçer. Firavunlardan da bu para bir şekilde Saba Melikesi Belkis'a, ondan da Davud'un oğlu Süleyman Peygambere gelir. Nabukadnezarın Kudüs'ü yerle bir etmesiyle bu paralar Babil'e gelir. Nabukadnezar bunları çobanlara hediye eder. Bu çobanlar, Tanrı'nın biricik oğlunun doğumuna şahadet etmek ve kutsamak için Beytlehem'e giderlerken, Urfa'ya da uğrarlar. Burada kalırken, paralara bir şey olmasın diye bir çeşmenin yanına saklarlar. Ancak her nasılsa bu paraları bir tüccar ele geçirir. Yine efsaneye göre Tanrı'nın biricik oğlu Mesih giysin diye bir melek tek parçadan örülmüş bir tuniği çobanların liderine vermişti. Parasız kalan çobanlar da bu tuniği satmak mecburiyetinde kalırlar. Paraları ele geçiren tüccar, bu paralarla tuniği tam alacakken. Kral Abgar bundan haberdar olur ve hem paralara, hem tuniğe el koyar.

Kader ağlarını örer; İsa büyür ve misyon faaliyetlerine başlar. Dağıttığı şifalarla, hastalar amansız dertlerinden kurtulur. Abgar da dermansız bir hastalığa yakalanmıştır. İsa-Mesih'in kendisini iyileştirmesine karşılık bir şükran hediyesi olarak, bu gümüş paralarla tuniği İsa-Mesih'e gönderir. Mesih, tuniği saklar, paraları ise Mabel'e (*Havra) gönderir. Ferisi hahamlarının, ihanet karşılığında Yudas'a verdikleri paralar, işte o paralardır"⁹. Bu menkıbeye göre Hz. İbrahim'in babası Azer, gümüş para darp etmiştir. "Tevrat tefsirlerinde Terah (Azer' isminin in İbranicesi)'ın put ustası olduğu belirtilir"¹⁰. İlgili menkıbe ve Tevrat tefsirinden hareketle, put yapım ustası olan Azer'in imalatta, kalıplama, döküm ve pres gibi teknik yöntemleri kullanma bilgisine sahip olduğu düşünülebilir.

Addaî ve Abgar menkıbesini konu edinen Melfoniso dı-Aday adlı kronikte yer alan ... Abgar'ın ölümünden birkaç sene sonra, oğullarından biri.... Aggaî'ye şu emri gönderdi: Atalarım için yaptığın gibi, benim için de *altından bir serpuş* yap! ifadeleri, kralların altından yapılmış (veya işlenmiş) bir serpuş taktıklarını gösterir ki, muhtemelen bunun ince bir sanat eseri olması gerekir¹¹.

Hızmalı Köprü ile ilgili olarak halk arasında yüzyıllardan beri efsanevi bir rivayet nesilden nesile aktararak gelmektedir. Buna göre; Akkoyunlular'dan önce XV. yüzyılın başında Urfa'ya Karakoyunlular hâkim olmuştur. Menkıbeye göre, Karakoyunlu sultan hanımlardan biri hacca gitmeye niyetlenmiş, ancak yine şehri sel basmış ve bir felaket olmuş... İşte bu hanım sultan hac için ayırdığı servetini, bu derenin ıslahına harcamaya karar vermiş; önce derenin tabanını kazdırarak derinleştirmiş, sonra da üzerine bir köprü yaptırmıştır. Bu köprünün yıkılması halinde, yeniden yaptırmaya yetecek kadar bir serveti ve burnundaki

⁷ Kürkçüoğlu 2002: 194.

⁸ Anonim, *Şanlıurfa Müzesi arkeolojik eser kataloğu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2017. s. 361

⁹ Age, s. 17.

¹⁰ Günay Tümer, "Azer," *DİA*, S.1, s. 316.

¹¹ Yaşar 2007: 547.

hızmasını da temele koydurmuştur. Bir de bu çalışmalar sırasında canla başla çalışan, alın teri döken ve ibadetini hiç aksatmayan dindar bir gençle de, bu özelliklerinden dolayı evlenmiştir. Bu çalışmalar tamamlanmış, derenin adı da hanım sultanın hükümdar soyundan dolayı “Karakoyun Deresi” olmuştur. Köprü ise altındaki hizmetten dolayı “Hızmalı Köprü” olarak adlandırılmıştır¹². Köprünün yıkılması durumunda bulunacak servet yanında hanım sultanın hizmetinin üzerinde de çok kıymetli bir taş çeşidi olmalıdır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Urfa bölümünde Dördüncü Murad'ın Urfa'ya gelişi üzerine anlatılan bir efsane şöyledir: Dördüncü Sultan Murat Bağdat fethine giderken, buranın ziyaretine gelip seyrederken, iki adet balık yakalatıp kulaklarına *altın küpe* geçirmiştir. Sözüün kısası, acayip, garip bir yer ve gezinti yeridir ki, methinde dil acizdir. Bir çok salonları, odaları ve mutfağı, çeşitli misafir haneleri vardır. Şeyhi, yarırandan sofrası sahibi, gurbetten gelenleri seven, arif-i billah bir erdir. Tarih öncüsü, amel-i siddik bilgin ve her şeyin aslını öğrenen kimse idi. Yedi gece misafir olup, Murtaza Paşa Efendi'nin ihsan ettiği hediyeleri teslim ederek, hayır dualarını alarak nasiplendik. Bir adam yedi gün yedi gece burayı ziyaret etse, isteği hâsıl olur derler. Suyundan içenler, Allah'ın emriyle hafakan illetinden kurtulurlar. Bu saadetli yerde nice fakara eserleri vardır ki, baş ve ayak açık, fiili ile iftihar eder, hal sahibi, arifi billah erlerdir¹³. Balığa küpe takıldığını bilmiyor olsak da, Şanlıurfa'da kuşlara (güvercin) takı takıldığını biliyoruz.

“Evliya Çelebi «İbret Verici Sütun» diye yazdığı yazıda: Burada ibret verici bir somaki sütun vardır ki, doğu tarafında bir çeşit İbrahim yazısı olup, bütün bilgi sahipleri ve seyyahlar gelip onu okurlar. Hazret-i İdris yazısı olduğunu söylerler. Mısır'dan Kıpti kavmi bilginleri gelip yazıyı okumuş ve İdris'in yazısı olduğunu tespit etmişler.

Burası tufandan önce bina olunmuş büyük bir şehir iken sonraları harabe olmuş, hâlâ Yahudi ve Kıpti kavimleri Hazreti İdris yazısı ile süslü olan sütuna bakıp içten ah ederler. Bu harabe şehirde 40 büyük hazine vardır derler. Ve bu dünyada kıyamet gününe kadar ne olacaksa bu sütunda yazılıdır diye mağrip kavimleri hasret çekerler. Kalesi güçlü, sağlam yapılı, Şeddadvari eski bir kaledir. Küçük Zap Nehri bu kale dibinde Dicle'ye dökülür. Ab-ı hayat gibi suyu vardır”¹⁴.

Zeynel Abidin'in *bakır* sandık içinde olan çocuğu olduğu rivayet edilir¹⁵.

Tarihte Urfa Kuyumculuğu

Arkeolojik Dönem

Göbeklitepe'nin tarihi M.Ö. 10bin yılına kadar uzanmaktadır. İlerleyen dönemlerde yapılacak olan arkeolojik kazılar neticesinde bu sit alanında ortaya çıkarılacağını tahmin ettiğimiz takı bulguları bizlere Dünya takı sanatı hakkında yeni bilgiler sunacaktır. Mevcut yazılı kaynaklara göre şu anda bilinen ise “Şanlıurfa yöresinde kadın takılarının geçmişi, Neolitik (M.Ö. 8000-5000) ve Tunç Çağı (M.Ö. 3000-1200)'na kadar uzanmaktadır. Bozova ilçesine bağlı Küçük Şaşkan ve Büyük Şaşkan Höyükleri arasında "Kumartepesi" (Arudha) olarak adlandırılan tarlada 1983 yılında yapılan arkeolojik kazılarda, Neolitik Çağ'a (M.Ö. 6. bin yılın ikinci yarısı) ait renkli taşlardan ve kemikten yapılmış değişik takı örneklerine rastlanılmıştır. Ayrıca Atatürk Barajı göl alanı altında kalan Hassek Höyük, Cümcüme ve Lidar Höyük'te 1978-1987 yılları arasındaki kazılarda bulunan Kalkolitik Çağ ve Tunç Çağına ait takılar, Urfa yöresindeki takıların en eski örneklerine ilişkin bizlere değerli bilgiler vermektedir”¹⁶.

M.Ö. 7000-5000 yıllarında yani Neolitik çağlarda bile yörede yaşayan insanların kuyumculukla uğraştığını ortaya koyuyor. Bozova ilçesine bağlı küçük ve büyük Şaşkan Höyüklerinde Neolitik çağa ait kemik ve renkli taşlardan yapılmış değişik takı örnekleri çok uzak bir geçmişin bizlere armağanı olarak sunuluyor. Yöredeki Hassek Höyük, Tunç çağında yapılmış eserleri günümüze ulaştırıyor. Höyükteki mezarlıkta yapı-

¹² Oymak 2007: 447; Uğur 1979: 20.

¹³ Kurtoğlu 2005: 175.

¹⁴ Kurtoğlu 2005: 155.

¹⁵ Akbıyık-Kürkçüoğlu 1990: 108.

¹⁶ Kürkçüoğlu-Kürkçüoğlu 2011: 126.

lan arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan döneme ait çanak-çömleğin yanı sıra, ziynetten oluşan ölü armağanları bizlere o dönemin kuyumcularını anlatıyor. Şanlıurfa'da kültürler değişiyor ama kuyumculuğun kökleri yörenin en önemli el sanatı olarak aradan geçen yüzyıllar öncesine iniyor¹⁷.

Resim 2: Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi cam kolye takı örneği

Resim 3: V şeklinde iki sıra gerdanlık benzeri takılı, obsidyen taşı gözlü, Şanlıurfa heykeli

Şanlıurfa heykeli, kuşkusuz uygarlık tarihinin bilinen en eski gerçek heykeli kabul edilebilir. Derin ve yuvarlak göz oyuklarına obsidyen dilgi parçaları yerleştirilmiştir. Göğüste V şeklinde iki sıra takı görülmektedir¹⁸.

“Asur krallarından III. Salmanassar¹⁹ ve Asurbanipal,²⁰ Harran Ay Tapınağını tamir ettirmişlerdir. Sümerce adı E-Hul Hul olan tapınağın damını, Asurbanibal zahmetle sağlanan sedir ağaçlarıyla örttürmüş, salonlarını lapis-lazuli ile bezemiş, kapılarını gümüşle süslemiştir. Bu kral Harran'da taç giymiştir. Küçük kardeşi Sin Tapınağının yüksek kâhinliğine tayin edilmiştir. Üçüncü restoratör ise Babil Kralı Nabonid olmuştur”²¹. Hükümdarlık alameti olan bir tacın Harran'da takılması, Sin tapınağının kapılarının gümüşle bezenmesi ve yeni dünyanın keşfine kadar sadece Afganistan'da bulunan lapis lazuli adlı lacivert renkli taşın burada kullanılması bölgenin zenginliğinin delilleri arasındadır.

Babil kralı Nabonidus (M.Ö. 556-539) ya da Nabonid olarak tanınan kralın, Harran ile olan özel ilişkisi açısından, ayrıcalıklı bir yeri vardır. Ailesi hakkında çok şey bilinmez; ancak babasının, Nabu-balatsu-ikbi adında, Asurlu ya da güçlü Pro-Asurlu ve Harranlı bir prens (Vali), diğer yandan Harran Sin Tapınağı kâhinlerinden biri olduğu düşünülür. Nabonid'in annesinin (Adad-guppi) ise Harran'daki Ay Tanrısı Sin'in rahibesi olduğu bilinir²². Ailesinin tapınakla ilişkisinden dolayı kendisinin de Asur krallarından III. Salmanassar ve Asurbanibal gibi Harran Ay Tapınağını mücevherlerle tamir ettirdiği düşünülebilir.

Kral Nabonidus stelindeki üçüncü sütunda ise mücevherle ilgili şu yazıtlar kazınmıştır:
10 Onun bedeni gömüldü ve (giysiler)

¹⁷ Karlıklı 2004: 164.

¹⁸ Anonim, age, ss. 142-143.

¹⁹ M.Ö. 859-824

²⁰ M.Ö. 668-627

²¹ Yıldırım 2007: 122.

²² Özfırat 1994: 59.

- 11 görkemli, parlak gömlek.....
12 altın, parlak.....
13 güzel taşlar, kıymetli taşlar.....
14 pahalı taşlar.....²³

İlk Çağ

“Edessa’da sanatkâr ve zanaatkâr denince, aklımıza taş işçiliğinden heykeltıraşlığa, ressamlıktan hat-tatlığa, *kuyumculuktan* silah yapımına, her türlü tamircilikten, süs ve ev araç gereçlerinin imalatını yapan birçok meslek erbabı gelir. Biz bunları kaynaklardaki ipuçları ve yetersiz bilgilere dayanarak tek tek ele almak yerine, sanatkâr ve zanaatkârları genel olarak ele alıp değerlendireceğiz.

Doğu ve Batı uygarlıklarının buluşma noktasında yer alan Edessa buna bağlı olarak pek çok zorluk yaşamakla beraber, bazı avantajlara da sahip olmuştur. Bu uygarlıkların sanatsal etkileri Edessa’da yoğun bir şekilde hissedilmiştir. II. yüzyılın sonunda Edessa hükümdarının sarayı bir gösteriş, hareket ve kültür sahnesi olmuştur.

Urfa ve çevresinde bulunan kalıntılardan Urfalı sanatçıların ne kadar hünerli olduklarını görebiliriz. Kabartmalardaki figürler, heykeller ve mozaiklerin hepsi birer usta işidir. Özellikle mozaik sanatının öğrenilmesi için Edessa’da bir mozaik okulunun varlığından bahsetmek mümkündür²⁴.

Haleplibahçe Mozaik Müzesi’ndeki Amazonlar Villası Mozaiklerinde çeşitli takı örnekleri betimlenmiştir. “Ktisis’in²⁵ pelerinini sağ omuz üzerinde tutturan broşu da I. Justinianus ve Maiyetindekiler mozaikindeki I. Justinianus’un giysisindeki broş tasvirine; ... küt kesilen kıvrıkcık saçları ve tek taş küpe tasviriyle Madaba’da Hippolytos salonundaki şehirleri simgeleyen ve M.S. 6. yy’ın ortalarına tarihlenen kadın figürlerine de benzemektedir.”²⁶ Başının üstünde inci ve altın süslü taç tasvir edilmiştir. Altın halkalı geniş²⁷ inci küpelidir. Boynunda sarı, yeşil, kahverengi taşlarla süslü gerdanlık yer alır. Taçlı, küt saçlı, oval yüzlü, ince zarif boyunludur.²⁸ Saçının kenarlarında üç farklı boydaki altın zülüflüğe takılmış inciler uzanır.

Resim 4: Amazonlar Villası mozaiklerinde Ktisis

²³ Anonim, age. s. 372.

²⁴ Yaşar 2007: 506.

²⁵ Yunan mimarlık tanrıçası

²⁶ Karabulut-Önal-Derivoğlu 2012: 48.

²⁷ Oval inci küpelerinin ebatları neredeyse ceviz büyüklüğünde olup, Kleopatra’nın meşhur inci küpelerinin ancak bu kadar irilikte olduğu tahmin edilmektedir. Bu kadar abartılı tasvir edilme sebebi bölgenin zenginliğine vurgu yapmak olmalıdır.

²⁸ Önal 2017: 83.

Yüksekçe Frig başlıklı olan Penthesileia 'nın kabarık kıvrıkcık gür saçları alın ve yüzünü çevreler. Sert ifadeli oval yüzünde kalın hilal kaşlarının altında iri gözleri oku hedefe hizalamaktadır. İnce uzun burunlu, biçimli dudaklıdır. Kulakları altın halkalı tek taşlı küpeli, çıplak sağ kolu pazıbentli, bileği ise bileziklidir²⁹.

Resim 5: Amazonlar Villası mozaiklerinde Penthesileia.

Arkeolojik kazılardan elde edilen verilere göre, Edessa krallarının bir kısmı kendi adlarına para darp etmişlerdir. Bunların en eskileri Va'el bar Sahru (M.S. 163-165) dönemine ait olup, bir kısmı bakırdan, bir kısmı da bronzdandır. Bu paranın ön yüzünde kralın kabartması ile etrafında Suryanca "Melko Va'el" yazısı, arka yüzünde Pers kralı (muhtemelen Volageses III.)'nin büstü bulunmaktadır. Arkeolojik kazılardan ele geçen bir diğer para çeşidi ise Ma'nu VIII. dönemine ait, üzerinde Grek yazısı bulunan gümüş paralardır. Roma imparatorlarının (Marcus Aurelus ve Lucius Yerus) yüz portrelerinin önyüzde yer aldığı, arka yüzünde ise sadece kralın isminin bulunduğu bu paralarda, Roma baskısının izleri açıkça görülmektedir.

Krallık döneminden günümüze kadar gelen sikkelerin büyük çoğunluğu Büyük Abgar dönemi (M.S. 177-212) ne aittir. Bu paraların bazılarının üzerinde yalın halde kralın ismi büyük çoğunluğunda ise, imparator Septimus Severus'un onurlandırmak üzere verdiği "C. Elius Septimus" unvanıyla beraber hak edilmiştir³⁰.

Resim 6: Altın küpeler: incili, renkli taşlı (?) ve yakut taşlı, Doğu Roma

Resim 7: Altın mask, Doğu Roma

²⁹ Age, s. 100.

³⁰ Yaşar 2007: 554.

YAKA İĞNESİ
Buluntu yeri: Şanlıurfa/Satın Alma
Doğu Roma: MS 1031-1086
Altın
U: 5,5 cm, G: 1,4 cm
Envanter No: 12790

GÖZ BANDI
Buluntu yeri: Şanlıurfa/Satın Alma
Doğu Roma: MS 1031-1086
Altın
U: 12,2 cm, G: 3,1 cm
Envanter No: 11993

YÜZÜK
Buluntu yeri: Şanlıurfa/Satın Alma
Doğu Roma: MS 1031-1086
Altın
U: 2,7 cm, G: 2,8 cm
Envanter No: 12611

Resim 8: Altın yaka iğnesi ve göz bandı, Doğu Roma

Resim 9: Altın yüzük, Doğu Roma

Aşağıdaki tabloda Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan muhtelif takı örneklerinin ve yapıldıkları malzeme adlarının listesi sıralanmıştır. Malzeme listesine tunç, gümüş, altın ve renkli taşlar dâhil edilmiş olup kireçtaşı, taş, kemik ve cam gibi takıların sıralanması çok uzun olacağı için liste dışında tutulmuştur.

Tablo 1: Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi kısmi takı envanteri³¹.

S. No	Malzeme adı	Materyal adı	S. No	Malzeme adı	Materyal adı
76	Boncuk	nefrit	381	Çift küpe	gümüş
78	Boncuk	akik	381	Yüzük	gümüş
78	Kolye ucu	nefrit	382	2 yüzük	gümüş
79	2 boncuk	nefrit	382	Bilezik	gümüş-bakır
82	Boncuk	akik	385	Kemer tokası	gümüş
85	Burgulu taş	nefrit	399	Yüzük	tunç
86	Asa	nefrit	400	Bilezik	tunç
104	İnsan figürini	nefrit	401	Yüzük	tunç
155	2 Taş kap parçası	nefrit	404	Yüzük taşı	akik
157	Taş kap parçası	nefrit	407	Kandil	altın
192	Bıçak	obsidyen	449	Madalyon	sedef
193	Kesici alet	obsidyen	449	Yüzük	altın
209	Amulet	kuvars	450	2 küpe	altın
262	Bız	fildişi	452	Mask	altın
267	Bir çift göz	hematit	453	2 küpe	altın
276	Bilezik-saç tokası(?)	tunç	454	2 küpe	altın
279	2 yüzük-kolye ucu	gümüş	455	Yaka iğnesi-göz bandı	altın
318	Silindir mühür	hematit	478	2 kolye-yüzük	tunç
319	2 Silindir mühür	obsidyen	479	Bilezik (bir çift)	tunç

³¹ Anonim, age. Tabloda sayfa numaralarındaki bilgiler açıklanmıştır.

320	Fibula	tunç	479	Bilezik	tunç
347	Fibula	tunç	480	Bilezik	gümüş
347	Takı	gümüş	481	Muskalık	gümüş
381	Yüzük	altın	481	Fibula-iğne	tunç

Obsidyen gibi hammaddelerin Toroslar'da bulunması, Ön Toros bölgesindeki kireçtaşı tepeleri ve Urfa-Harran Ovası'nı çevreleyen tepelerde bulunun geniş çakmaktaşı yatakları, alet ve silah yapımı için gereken ana malzemeyi oluşturur.³² Fakat öncelikle Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Şanlıurfa Heykeli'nin (Balıklı Göl Heykeli) gözündeki obsidyenlerin ve Göbeklitepe'de bulunan nefritten oyulma İnsan Figürini'nin ve diğer kıymetli taşların çıkarıldığı ülke kaynağının belirlenmesi hakkında arkeometrik araştırma zarar vermeyecek bir teknoloji ile yapılmalıdır. Böylece bölgenin yaptığı tarihi ticari bağlantıların coğrafik bilgileri ortaya çıkarılacaktır.

Orta Çağ

Orta Çağ boyunca Ruha'nın (Urfa) maddi önemini aşağıdaki ipuçlarında buluruz:

“Soylu zenginlerin bir özelliği vardı ki, bu da zenginliklerini sergileme konusunda birbirleriyle yarış içerisinde olmalarıydı. II. Hüsrev³³ tahttan indirildikten sonra Bizans'tan yardım almak için İran'dan Edessa'ya kaçtığında şehrin önde gelenlerinden Marinus ve İvannis Rospaye devrik şaha³⁴ büyük saygı göstermişlerdir. Hüsrev, İvannis'in malikânesine dışardan hayran kalmış ve içeri girmek istediğini söyleyince, İvannis gururundan, kendinden geçmiştir, İvannis kendisinin Marinus'tan daha zengin olduğunu göstermek için Hüsrev'le beraber Edessa'nın ileri gelenlerini de evine davet etmiştir. Altın ve gümüş konusundaki tüm zenginliğini: *altın ve gümüş masalar, tepsiler, kaşıklar, şarap kadehleri vs.* hepsini misafirlerinin önüne sermiştir. Rospayelerin servetinin kaynağı, köyleri, bahçeleri, değirmenleri ve dükkânlarıydı. Rakibi Marinus da ondan aşağı değildi. Balıklı Göl'ün kenarında muhteşem bir evi vardı.

Din adamlarının ise zenginlere fazla tahammülleri yoktu. Çünkü şehirde yoksulluk daha fazlaydı. Bu insanlar yiyecek ekmek, kalacak yer bulamazlarken, zenginlerin lüks içinde yaşamaları din adamlarını rahatsız etmekteydi.

Harun Reşid döneminde Rospayelerin serveti bulunduğu içleri iksir dolu *gümüş* yılanlar ve akrep-ler, tabaklar ve *paralar* ortaya çıkmıştır³⁵.

Urfa şehir surlarındaki Harran Kapısı üzerindeki kapı kemerinin güneye bakan (kitabe şeridinin arkası) cephesinde ve kemerin üzerinde yuvarlak rozet üzerine altı kollu yıldız motifi işlenmiştir. Merkezleri aynı olan iki eşkenar üçgenin geçmesinden meydana gelen altı kollu yıldız motifine Türkçede Süleyman Peygamber'in mührü anlamına gelen "Mührü Süleyman" denilmektedir. Eyyubilerde sık sık ve özel kullanımı olan altı kollu yıldız motifi bu dönem sikkelerinde de yer almıştır³⁶. Urfa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan aşağıdaki gümüş bileziğin anahtar kısmında da aynı figür görülür.

1030 senesinde İbn Utayr Roma kralı Michael'e haber göndererek kalesini 20.000 *darik* ile Roma diyarında kendisine verilecek 4 köy mukabilinde sattı³⁷. Böylece İslam dünyasındaki siyasi parçalanmalardan faydalanan Bizans bölge üzerindeki baskısını arttırmaya başladı³⁸.

1185 yılında Harran ve Urfa hâkimi Muzafereddin Gökbörü Sultan Salahaddin'in Musul üzerine yürümesi karşılığında 50 bin *dinar* vermeyi vaad etti.³⁹ Muzafereddin Gökbörü zamanında Harran en parlak de-

³² Hauptmann 2002: 28.

³³ II. Hüsrev Sasani İmparatorluğu'nun 590–628 yılları arasındaki hükümdarıydı.

³⁴ Pers hükümdarlarına Kisra adı verilir.

³⁵ Yaşar 2007: 496-497.

³⁶ Kürkçüoğlu 2002: 125-126.

³⁷ Ekinci 2006: 279.

³⁸ Şeşen 1993: 14.

virlerinden birini yaşadı. Şehirde ziraat, ticaret ve ilim hayatı ilerleme kaydetti. İmar alanındaki çalışmalar da büyük gelişmeler sağlandı⁴⁰. İbn Hallikan Gökbörü hakkında şunları yazar: "Hayır işlerinde hiç kimseden duyulmadık güzel hareketleri vardı. Her gün şehrin çeşitli yerlerinde muhtaçlara ekmeğe dağıtırdı. Kötürümler ve körler için dört ev kurulmuş onlara ihtiyaçları olan şeyleri tahsis etmişti. Dul kadınla, yetim çocuklar ve sokakta bırakılmış süt çocukları için de evler yaptırmıştı. Her zaman burada oturanların durumunu kontrol eder, tahsisattan ayrı olarak onlara nafaka dağıtırdı. Her sene hacıların ihtiyacı olan kervanı Hicaz'a gönderir, bu kervanla Hicaz'daki muhtaçlara dağıtmak üzere 5000 veya 6000 *altın* gönderirdi. Arfat'a ilk su getiren, orada su sarnıçları yaptıran odur⁴¹.

Resim 10: Hz. Süleyman mühürlü gümüş bilezik, İslami, M.S. 639

1259'da bölgeyi Moğollar istila ettiler. Moğolların istilasından sonraki İlhaniler döneminde meşhur Moğol tarihçisi Alaaddin Ata Melik Cüveynî 1260-1283 tarihleri arasında Hülagu tarafından buranın naipliğine atanmış ve hatta el-Cezire'nin güneyinde Kufe'de 100.000 *dinara* bir kanal yaptırmıştı⁴².

Urfa'da önemli sanayi dallarından birisi de bakırcılıktır. Gümüşten ayırt edilemez kadar zarif su tasları, şerbet bardakları, büyük küçük kahve ibrikleri, sefer tasları, birbirine sıkıştırılmış bir kabzada iki namlulu kamalar, büküldüğü halde müdevvir bir şekil alan ve istenilirse kılıç kayışı gibi bükülüp bele sarılmaya uygun zarif kılıçlar, kam tıraşları, tunçtan şamdanlar, havan, kadınlara mahsus *gümüşten tarak*, *gümüşten baston* imal edilmekteydi⁴³.

1374 tarihli Emir Mencik Vakfiyesinde bahsi geçen esnaf gruplarını barındıran iş yerinde 40 tunç ve bakırcı dükkânı bulunmaktadır⁴⁴.

Yeni Çağ

"Şehirdeki bir diğer ticari mekân grubunu, atölye, depo ve benzeri işler gören ve "*kapan*" veya "*mahzen*" şeklinde adlandırılanlar teşkil etmektedir. Vakıf alanları hakkında -muhtemelen tamamına yakını- bilgi derlenebilen bu yapılardan, 1523 yılı kayıtlarına nazaran 33'ünün han, 4'ünün mahzen olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yılın defterinde ve sonraki kayıtlarda hanlardan bazılarının adlarına ve bulduktan yerlere de işaret edilmektedir. Meselâ bunlardan biri *Karacurun Hanıdır* ve muhtemelen aynı isimdeki bedesten civarındadır. Birkaç tanesi Haliliü'r-Rahman zaviyesi yanındadır ve bunlar, 1518'de Ruha sancakbeyi olan Baltaoğlu Piri Bey'in kardeşi olduğunu zannettiğimiz, adına sipahiler listesinde de rastlanan Baltazâde Mustafa'nın uhdesindedir. Bir diğeri "*kapan-ı kassâb el-ma'rûf hân-ı mır*" yani Bey Hanı'dır. Ayrıca, yukarıda sözü edilen Emir Mencik vakfiyesinde "*Sarrafi Seyfeddin Hanı*", Piriç ve Meyve Hanı ve Sebil Hanı'nın adları geçmektedir. Ticaret merkezinin önemli yapılarından biri olan ve kitâbesine göre 970/1562'de Behram Paşa tarafından yapılan Gümrük Hanı ise Vakıf Muhasebe Defterlerinde *Hân-ı Behrâm Paşa* adıyla geçmekte, son tahrirlerde ayrıca kaydına rastlanmamaktadır. Bedestenin (herhalde Karacurun Kervansarayı) güney duva-

³⁹ Ekinci 2006: 284.

⁴⁰ Şeşen 1993: 21.

⁴¹ Age, s. 317.

⁴² Ekinci 2006: 286.

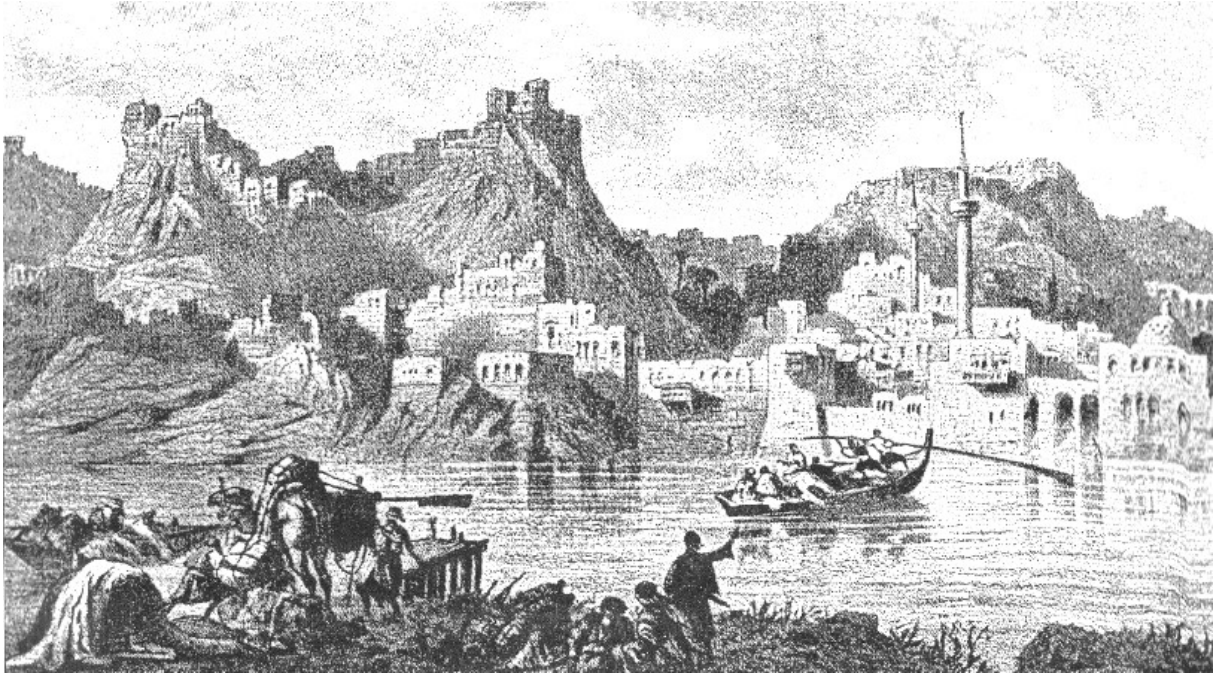
⁴³ Bayraktar 2007: 206-207.

⁴⁴ Turan 2012: 165.

rına yaslanmış durumda olduğuna göre, Gümrük Hanı muhtemelen bedestenle birlikte zikredilmiş olmalıdır. 1644'te⁴⁵ şehri ziyaret eden Tavernier'in bu handa konakladığı anlaşılıyor⁴⁶. Sarraf Seyfeddin Hanı'na adını veren sarrafın bir han yaptıracak kadar zengin olması şehirdeki ekonomik faaliyetin büyüklüğünü gösterir.

Resim 11: Benjamin Constant'ın *The Bazaar (Pazar)* adlı tablosu.

Resim 12: Birecik gravürü, Eugene Flandin

1536'da Ayıntap'ta 5 zergar (kuyumcu) faaliyet göstermiştir⁴⁷. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) 1552'de Halep, Ayıntap ve Birecik'te altınlı kumaş dokumasını yasaklamıştı. Yasak sonrası *aba-yi zerbaft*

⁴⁵ Aşağıdaki dipnotta 1643 yazılmış. Bkz. Tavernier 2006: 197-199.

⁴⁶ Turan 2012: 168. Kentin kuzeyinde, üç yüz-dört yüz adım uzaklıkta bulunan kervansaray yerleştik. Kervansaray çok kalabalık olduğunda yakınlardaki mağaralarda kalınabiliyor ve buralar da oldukça rahat. Bkz. Tavernier 2006: 197.

⁴⁷ Özdeğer 1988: 126.

kumaş on beş altına satılmaya başladı⁴⁸. Bu şehirlerde altın ve gümüş tel üretiminin önemli bir imalat ve ticaret faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹. Bu bilgiden yola çıkarak, Halep ve Birecik'teki kuyumcuların sayısının da bir hayli fazla olması muhtemeldir. Nitekim Ruha'daki kuyumculuk hakkında da benzeri bilgiler vardır. "Mufassal defterlerde şehir halkının, mahalle ve cemaatleri altında, isimleriyle kaydedildikleri malumdur. İsimlerin altlarına ise yer yer şahsın mesleğini şerhler düşülmektedir. Ruha (Urfa) için bu bakımdan tek elverişli defter 1566 yılı mufassalıdır. Bu defterden, muhtelif iş kollarında çalışan bir kısım esnaf hakkında aşağıdaki bilgiler derlenmiştir: Buna göre şehirde 4 kuyumcu bulunmaktadır"⁵⁰.

Urfa, Osmanlı döneminde Musul-Halep kervan yolu üzerinde bulunması sebebiyle, bölge ulaşımının önemli bir merkezi durumunda idi⁵¹. XVI. yüzyılda Bağdat'tan kalkıp Rakka'ya gelen bir kervanın senelik değil sadece bir defalık gümrük resminin 3.000 altın olması bu dönemdeki ticaretin önemini ortaya koymaktadır⁵².

Resim 13: Osmanlı dönemi önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Urfa

Halep- Birecik-Rumkale-Urfa yolunun seyahat için emniyetli ve güvenilir olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Bunun yanında ulaşım bakımından Urfa'nın bir diğer özelliği, Osmanlı ordusunun Bağdat bölgesine doğru bir hareketi veya seferi esnasında, ordunun konakladığı bir menzil yeri durumunda olması idi⁵³. Nitekim 4. Murad'ın (1623-1640) Bağdat'ı aldığı (1638) sefer sırasında Osmanlı ordusu iki gün Urfa'da konaklamıştı⁵⁴.

Ünlü Fransız seyyah ve elmas tüccarı Jean Baptiste Tavernier'in (1605-1689) doğuya yaptığı seyahatlerden üçüncüsü Paris-Halep-İsfahan arasında geçer. Kendisi 11-20 Mart 1644 yılları arasında Urfa'yı ziyaret eder. Urfa'nın Mezopotamya'nın en büyük kenti olduğunu, Osmanlı topraklarında başka hiçbir yerde yiyemeyeceğiniz kadar güzel yemekler piştiğini, Urfa'da imal edilen sarı, Tokat'ın mavi ve Diyarbakır'ın kırmızı marokenlerinin ülke genelinde talep gördüğünü belirtir⁵⁵. Tavernier'e göre, Halep'ten çıkan bir kervanın dört günde Birecik'e, iki günde de Urfa'ya ulaştığını, burada sekiz on gün kaldıktan sonra altı günde de

⁴⁸ Sahillioğlu, "Altın," Türkiye diyanet vakfı ansiklopedisi. S.2, s. 533.

⁴⁹ Durucu 2010: 14-15.

⁵⁰ Turan 2012: 165-167.

⁵¹ Şahin 2002: 75.

⁵² Bayraktar 2007: 200.

⁵³ Şahin 2002: 75.

⁵⁴ Sahillioğlu 1965: 21.

⁵⁵ Tavernier 2006: 197-199.

Diyarbakır'a ulaştığını belirtmektedir. Burada fazla kalınmasının nedeni ise kiralanan at ve katır sahiplerinin Urfalı olmasıdır⁵⁶.

Resim 14: Jean Baptiste Tavernier

Resim 15: Tavernier'in güzergâhında Urfa

Evliya Çelebi 1646 yılında Halep-Birecik-Rumkale güzergâhını takip ederek Urfa'yı ziyaret etmiştir. Seyahatnamesinde Urfa'yı şöyle anlatır: "Çarşı ve pazarı da görülmeye değerdir. Toplam dört yüz dükkân vardır. Şehrine göre çarşı ve pazarı gelişmiş, düzenli değildir. Her zaman kıymetli eşyalar bulunur. Saraç

⁵⁶ Bayraktar 2007: 200.

hanesi İbrahim Halil nehri kenarında olduğundan temizdir. Bağdat serdabı (yeraltındaki soğu depo) şeklinde olup geniş bir yolun iki tarafında düzgün, güzel ve mevsimi geldikçe zambak ve çeşitli çiçeklerle bezelir, gelen gidenin dimağları kokulanır. Buralarda bütün bilim sahiplerinin ve binlerce bilginin toplandıkları yerler vardır. İki bedesteni vardır, biri eski yapı kâgir kubbeli sağlam bir binadır. Öbürü Tayyar oğlu Ahmet Paşa tarafından yaptırılmış olup uzunca yapılmıştır, üç adet demir kapısı vardır. Bütün kıymetli yakut, zümrüt ve mücevherler bulunur⁵⁷. Urfa'da en kıymetli taş çeşitlerinin sektörde bulunması bölgenin zenginliğine delildir⁵⁸.

Evliya Çelebi, ziyareti sırasında ayakta olan Urfa kalesi hakkında da bilgi vermektedir. Bu kalenin arkasında. Damlacık adında taşlık ve yüksek bir dağ vardır. Kale, bu yüksek dağın ortasında bu yalçın tepe üzerinde büyük taşlar ile yapılmış sağlam ve yüksek bir kaledir. Her taşı fil cüssesi kadardır ve yuvarlak şekillidir. Gayet sağlam, dayanıklı, *elmas yüzük* gibi benzersiz bir iç ve bir dış kaleden oluşmaktadır. Çevresinde hendeği yoktur ancak dört tarafında yalçın kayalar savunmasını oldukça kolaylaştırmaktadır⁵⁹. Babası Topkapı Sarayı kuyumcu başı olan Evliya Çelebi Urfa'nın kuyumculuk kültüründen etkilenip kaleyi bundan dolayı elmas yüzüğe benzetmiş olmalıdır.

Ancak Ümit Burnu denizyolunun keşfiyle başlayan ekonomik değişimler 17. Yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin ve Urfa'nın İpek Yolu'ndaki önemini devam ettirmesine imkân vermemiştir. Böylece ticaret gelirleri giderek azalan Osmanlı Devleti'nin bütçesi açık vermeye başlamış ve elbette Urfa'da bundan etkilenmiştir.

Yakın Çağ

Urfa'da kullanılan en yaygın değişim aracı para, kuruş ve paredir. Bunların yanı sıra Osmanlı altın lirası, mecdi lirası, sim mecdiye, beyaz mecdiye, ufak mecdiye, fındık, mısır altını, gazi, yıldız, ufaklık beyaz akçe adlarında da paralar kullanılmaktaydı. Bunlar içerisinde en yaygın olanları Acem kuruşu, İngiliz sterlini ve Fransız frangı idi⁶⁰.

Resim 16: Reşat altını

1846-1857 ve 1903 yıllarında Urfa Kazası'ndaki kuyumculukla ilgili bazı eşyaların fiyatları o dönemin kuruş fiyatı olarak aşağıdaki tablodadır⁶¹.

Tablo 2:

Yıl	Eşya adı	Fiyatı
1846	Kırbaç (gümüşlü)	70
	Saat	250

⁵⁷ <http://www.balikligol.com/dunya/evliya-celebi-seyahatnamesinde-urfa-h26497.html>

⁵⁸ Yakut ve zümrüt Urfa'ya başka ülkelerden ithal edilmektedir.

⁵⁹ Gemici 2017: 206. Bkz. Evliya Çelebi. Evliya Çelebi Seyahatnamesi III. Kitap. Haz. Seyit Ali Karaman ve Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006. s. 91.

⁶⁰ Bayraktar 2007: 228.

⁶¹ Age, ss. 327-332.

	Saat (basma)	700
	Saat (sim mahfazalı)	320
	Yüzük	25
1903	Abanoz sigara çubuğu	1,5
	Abanoz sigara emziği	2
	Altın saat ve kordon	820
	Atik (eski) kemer	1
	Gümüş Arap küpesi	20
	Gümüş düğmeli atik setre	60
	Gümüş kırbaç 20 dirhem	79
	Gümüşlü sigaralık	147
	Kırık gümüş Arap kemeri	7,5
	Kırık küpe	3,5
	Saat (asmalı)	16
	Tepsi (mercanlı)	35
	Yüzük kaşı	19

1873 senesinde ölen Ayşe hanımın 19.350 kuruşluk terekesi vardır. Bu tereke kalemleri arasında ziynet eşyasının toplamı 4.939 kuruş gibi yekûn bir meblağ tutar⁶².

Resim 17: 1883'ten Urfalı bir aile görüntüsü.

Şanlıurfalı kuyumcu M. Niyazi İnci'ye göre kuyumcular 1850-1910 yılları arasında yarı açık yarı kapalı Sipahi Pazarında faaliyet göstermiştir. Aşağı çarşı diye tabir edilen bölge sarrafiye ağırlıktadır. 1910'lu yıllarda kuyumcular Divan Yolu Caddesi'ne doğru işyeri açarlar. Buralara Yukarı Çarşı denilir ve altın ağırlıktadır. 1970'den sonra ise kuyumcular Kuyumcu Pazarı denilen kapalı çarşıya yerleşir. "Bican Ağa'nın XIX. yüzyıl sonlarında Haşimiye Meydanı yakınına yaptırdığı ikinci bir han (Emniyet Oteli) yakın zamanda yık-

⁶² Age, s.118.

tılarak yerine betonarme Kuyumcular Çarşısı inşa edilmiştir⁶³. Eski kuyumcu pazarı Akarbaşı semtindedir. -L- şeklinde, iki kapılı ve beşik tonozla örtülü olan bu tarihi yapının doğu girişinin bir kısmı 1983 yılındaki yol çalışmaları sırasında Aslanlı Han ile birlikte yıkılmıştır⁶⁴. Günümüzden 60 yıl öncesine kadar Balıklı göl yakınındaki "Aslanlı Han" (günümüzde yıkılmıştır) bitişiğinde yer alan "Eski Kuyumcu Pazarı" (günümüzde terzi ve tespihçiler bulunmaktadır) denilen tarihi kapalı çarşıda icra edilen kuyumculuk sanatı, günümüzde Yıldız Meydanı civarındaki dükkânlarda ve Pamukçu Pazarı ile Kınacı Pazarı denilen kapalı çarşılarda sürdürülmektedir⁶⁵.

Resim 18: Kınacı Pazarı

1894 yılına ait Halep Vilayet Salnamesi'nde belirtildiğine göre, Urfa'daki kuyumculuğun çevre vilayetlere de ün saldığı kaydedilir. Osmanlı döneminde kuyumculuk ve diğer el sanatlarında Halep'in ağırlığı hissediliyordu. Halep ve Halep'le birlikte Arap-İslam etkisi Osmanlı döneminde Şanlıurfa'yı sadece kuyumculukta değil her alanda etkisi altına almıştı. Yönetmel bölünmede uzunca bir dönem Halep eyaletine bağlı olan Şanlıurfa, ancak 1908'de Meşrutiyetten sonra ayrılarak bağımsız sancak oldu⁶⁶.

Şanlıurfa'da da Anadolu'nun diğer yörelerinde olduğu gibi kuyumculuk çok kültürlü bir yapı sunuyor. Halepli, Ermeni, Yahudi, Süryani, Türk ustalar yüzyıllarca Şanlıurfa'nın renkli mozaiğine katkıda bulunmuşlar⁶⁷.

28 Ekim 1927 tarihinde yapılan nüfus sayımında Urfa'nın nüfusu 29.918'dir.⁶⁸ Özellikle Atatürk Barajı'nın devreye girmesiyle şehirleşme artmış, kırsal kesimde sulu tarım başlamış ve bunlar tüketicilerin takti alışkanlıklarını etkilemeye başlamıştır.

Evlenme Geleneklerinde Kuyumculuğun İzleri

Şanlıurfa'da kadın takılarına "hışır" denilmektedir. Eski adı da "hulliyat" olan hışır⁶⁹ manilere dahi konu olmuştur.

⁶³ Kürkçüoğlu 2011: 126.

⁶⁴ Eriş 2017: 117.

⁶⁵ Kürkçüoğlu-Kürkçüoğlu 2011: 127.

⁶⁶ Karlıklı 2004: 164-166.

⁶⁷ Karlıklı 2004: 166.

⁶⁸ Tuncel 2002: 87.

⁶⁹ Kürkçüoğlu 1991: 114; Özçelik 1997: 261

Urfa kızlarının hışrsız gelin gitmeyişlerini, düğünlerde söylenen aşağıdaki şu mani en güzel şekilde dile getirmektedir⁷⁰:

*Masa üstünde pekmez
Bu pekmez bize yetmez
Şu Urfa'nın kızları
Hışrsız gelin gitmez*

“Günümüzde Şanlıurfa ilinde evlenme gelenekleri gelenekselliğini korumuştur. Şanlıurfa kız alıp vermede halen “dışa kapalı” olma geleneği vardır. Evlilik öncesi erkek tarafına gönderilen anlaşmanın adı cihad defteri beyanıdır. Bu anlaşmada ailelerin maddi durumları doğrultusunda süslenme ve hulliyat amaçlı takı ve çeyiz istenir. Anlaşma sağlanırsa taraflar beyanı imzalar. Gap Gezgin adlı bir dergide⁷¹ yayınlanan hicri 1307 (1891) de gelin için yapılmış bir beyan bulunmaktadır. Bu beyan hacı Muhammed efendinin ke-rimesi Zekiye Hanıma aittir. Beyanda yer alan altın takılar şunlardır:

- 1) Kor Mahmudiye/adet 60 (birlikte dobra)
- 2) Kor Eski Gazi/adet 30 (birlikte dobra)
- 3) Altun Saçlık Ayak /Adet 40
- 4) İncili Yüzük/Çift 1 Ayak 26
- 5) Altun Kebir Bilezik/ Çift 1
- 6) Altun Mukaşşer Bilezik/ Çift 1
- 7) Altun Enselik/ Çift 1
- 8) Altun Hamaylı Gazi80/Adet 1
- 9) Altun Halhal / Çift 1
- 10) Altun Çiçek /Adet1
- 11) İncili Saklık Küpe/ Çift 1
- 12) İncili Top çiçek Adet 1
- 13) Altun Yan Tıtısı 84
- 14) Sim Halep Kemer /Adet 1
- 15) Altun Hatem / Adet 9
- 16) Sim Saat ile Köstek /Adet 1
- 17) Altun Tepelik /Birlikte 30 Gazi
- 18) Altun Koç/ Çift”⁷²

Söz kesimi her iki aile birbirini araştırıp sorduktan sonra evlenmeye karar verilmesiyle başlar. Bu aşamada oğlan evi kız evini ziyaret eder. “Eskiden bu gecede gelin adayı erkeklere görünmez, sadece bayanların elini öper, onlara kahve, çay ikramında bulunurdu. Şimdi ise Urfa'da evlenecek kız, erkek tarafına da kahve ve çay ikram edip, hatta kahvenin bitimine kadarda başını önüne eğik bir şekilde kapı eşliğinde oturur. Köy ve ilçelerde de gelin adayı kapıdan ikramları kardeşine verir geri çekilir. Buradaki espri gelinin gelen erkekler tarafından da görülmesi ve beğenilmesidir. Kırk yıl öncesine kadar gelinin erkeklere görünmesi mümkün değildi. Bu geceden sonra oğlan tarafı sözü alma sevinciyle evine dönerler. Birkaç gün sonra yine bu topluluk kızın evine tekrar giderler. Bu seferde gidip *hışır* (takılar başlık ve çeyiz) öğrenmeye giderler. Yine uzun muhabbetler sonrasında durumu açarlar. Bu seferde de kızın babası size bir hafta sonra *kesim kâğıdı* göndereceğiz der. İkramlardan sonra bu grup evine döner ve bu arada oğlan tarafı merak içinde bekler⁷³.

Kesim kâğıdı Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da sözden sonra yazılan bir mukavele niteliğindedir ve her ailenin sosyo-ekonomik durumuna ve zamana göre farklılık gösterir:

“Taraflar anlaştıktan sonra kız tarafından oğlan evine bir mektup gönderilir. Buna kesim kağıdı denir. Bu mektupta kız evinin oğlan evinden istedikleri yazılıdır. Bir kesim kâğıdı örneği: Bismillahirrahmanirra-

⁷⁰ Kürkçüoğlu-Kürkçüoğlu 2011: 126-127.

⁷¹ Aşağıdaki dipnotun tez kaynakçasında Gözen, E. (2007) *İnsanoğlunun Var olmasıyla Başlayan Bir Serüven Altın ve Takılar*. GAP Gezgin. (3).9-10. yazılıdır.

⁷² İşçi 2010: 83-84.

⁷³ Çelik 2000: 48-49

him. On bin lira başlık, altı çift bilezik, inci takım, elmas kolye, altı kat elbise, altı çift ayakkabı, beş yüz lira hal'et⁷⁴ misafir odası takımı, vs. Hazırlanan kesim kağıdı kız evi tarafından bir işçi kadınla oğlan evine gönderilir. Bu mektubu getiren kadına oğlan evi tarafından bahşiş verilir. Bahşiş vermemek oldukça ayıptır. Oğlan evi gelen kesim kâğıdındaki şartları kabul ediyorsa kağıdın alt tarafına hepsi kabul diye yazarlar. Kabul edilmiyorsa verebilecekleri şeyleri yine aynı kâğıdın altına yazar ve kız evine gönderirler. Kız evi de aynı şekilde oğlan evi tarafından gönderilen işçi kadına bahşiş verirler. Her iki taraf içinde bahşiş vermek o derece ayıptır.

Bir kimse isteyeceği kızın ailesinin daha evvelden isteyeceği başlık ve ziynet eşyasını aşağı yukarı tahmin eder. Fakir bir kimse hali vakti yerinde olan bir aileden kız almaya pek cesaret edemez. Genel olarak evlenen tarafların mali ve sosyal durumları aynı seviyede olması gerekir. Çünkü hem kız evinin isteyeceği başlığı veremez hem de birbirlerinin sosyal yaşantılarına ayak uyduramazlar.

Şöyle bir hikâye anlatılır: Bir gün fakir bir delikanlı hali vakti iyi bir aileden kız ister. Delikanlı fakir olduğu ve isteyecekleri başlığı veremeyeceğini bildikleri için kızın ailesi kızlarını vermek istemezler. Oysa oğlanın istettiği kız komşusudur. Delikanlı talip olduğu kıza varlıklı görünmek için sağa sola borçlanıp güzel elbiseler, giyer. Yine bir kış günü yeni elbiselerini giyip kar atmak için dama çıkar. Bu sırada hayada⁷⁵ çıkan taliplisi, delikanlıyı görür. Kendisine mâni söyleyerek sevdiğini ifade etmeye çalışan delikanlıya:

Dama çıkmış kar atıç

Kızlara çalım satıç

Çalımını düzgün ama

Gece mitilç de yati

diyerek fakirliğini yüzüne vurup, kendisinden vazgeçmesini ikaz ederek red cevabı verir"⁷⁶.

Kesim kâğıdı yazılmadan önce "kız ailesi bir araya toplanır, özellikle kızın babası bu arada kendi kardeşlerinin amcalarının ve dayılarını fikirlerini alır. Aile efradı kendi aralarında hem fikir olup isteklilerini ona göre belirleyip kâğıdı hazırlarlar. Eğer baba kızını bu aileye vermek istemiyorsa (fikrinden caymışsa), çok yüklü bir kesim kâğıdı hazırlar. Açıkta vermek istemiyorum diyemez. Vermek istiyorsa da ailenin ekonomik durumuna göre bir liste hazırlar. Hazırlanan bu kâğıt indekçi⁷⁷ kadın aracılığıyla erkek evine gönderilir. Erkek evi, kabul ederse kâğıda "Hepsi kabulümüzdür" diye not düşüp indekçi kadınla kız evine geri gönderir. Son yıllara ait bir kesim kâğıdı örneği:

-Bismillahirrahmanirrahim-

Her iki tarafa hayırlı olsun.

Başlık, üç hılat, beş kat yatak, dört takım elbise, üç çift kundura, iki metre kordon, iki akıtma bilezik, beş çift burma bilezik, üç yüzük, gerdanlık, sekiz tane beşi birlik, misafir odası takımı, yatak odası takımı, beyaz eşya, kap kacak halı vb...⁷⁸.

Şanlıurfa'da altın, gümüş, inci ve elmas gibi kadın takılarının genel adı "Hışır" (hullıyyat) dır. Hışır'ın Urfa halk kültüründe ayrı bir yeri vardır. Evlilik öncesinde kız tarafının (kız evi) erkek tarafından (oğlan evi) yöreye özgü olarak talep ettikleri hışırların cinsi ve sayılarının yer aldığı yazılı listeye "kesim kâğıdı" denilmektedir. Kız evine gönderilen ve besmele ile başlayan "kesim kâğıdında örnek olarak; "Bismillahirrahmanirrahim, 5000 Lira başlık, 12 çift burma bilezik, 2 m. kordon (zincir), 10 kor kelep (inci dizileri), bir çift akıtma bilezik, gerdanlık, elmas kolye, 2000 Lira hal'et (kızın kardeşi veya dayısı için istenilir)" yer alır. En fakir kız ailesi dahi, kesim kâğıdına bir gerdanlık, birkaç çift bilezik yazarak oğlan evinden talepte bulunur⁷⁹.

Şanlıurfa'da geleneksel evlenme adetlerinde "eğer iki taraf anlaşır ise, kız tarafından erkek tarafına "kesim kâğıdı" denilen bir mektup gönderilir. Bu kâğıtta kız evinin oğlan tarafından istediği başlık parası, hal'et, giyecek, ev eşyası ve mücevherler yazılıdır. Oğlan evi, bu şartları olduğu gibi kabul ediyorsa, kâğıdın

⁷⁴ Hil'at, evlenmelerde oğlan evi tarafından kızın kardeş ve dayısına verilen para.

⁷⁵ Avlu

⁷⁶ Ergin 1973: 23-24.

⁷⁷ Age, s. 58. İndekçi: düğünlerde haberci olarak gönderilen işçi kadın.

⁷⁸ Muharrem Çelik, age, ss. 49-50.

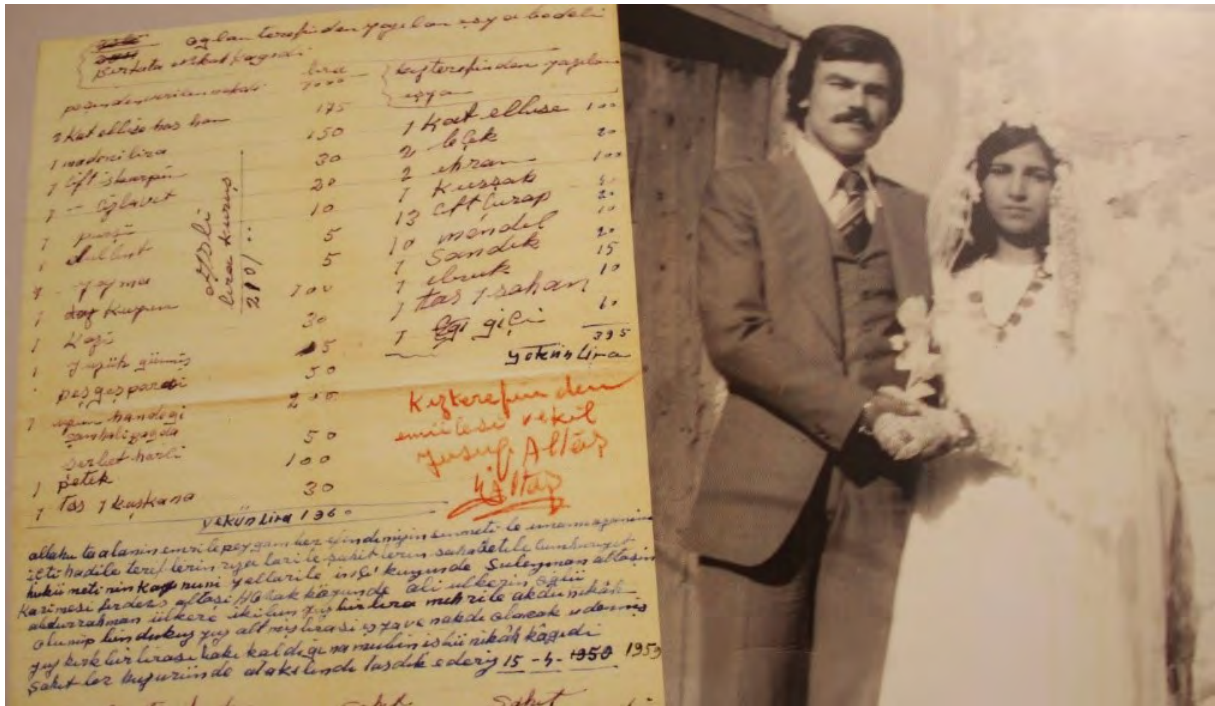
⁷⁹ A. Cihat Kürkçüoğlu, S. Sabri Kürkçüoğlu, age, s. 126.

alt tarafına "hepsi kabul" diye yazar ve mektubu geri gönderir. Veya yazılanların tümünü kabul etmeyip, bazıları kabul edilmiş ise, aynı kâğıdın altına bunlar belirtilerek bir gün sonra kız evine gönderir"⁸⁰.

Günümüz kesim kâğıtları gelişen ve değişen teknoloji şartlarına göre değişime uğramıştır. On beş yıl öncesine kadar kesim kâğıtlarında beyaz eşya yer almazken günümüzde temel istekler arasında yer almaktadır. Mobilya olarak ise eskiden iki büyük, iki küçük sandık ve küçük bir büfe istenirken, günümüzde ise son model mobilya takımları istenmektedir, bu da evliliklerin zorlaşmış gecikmesine sebep olmaktadır. Hazırlanan kesim kâğıdı kaybedilmez sözleşme beyannamesi niteliğindedir. Günümüzde başlık hemen hemen kalmış yerine süt parası adı altında yeni bir başlık isteme modeli geliştirilmiştir. Kırsal kesimlerde ise başlık olayının görüldüğünü ama miktarının düştüğünü söyleyebiliriz. Söz konusu olan başlık geleneği çok kez çeşitli sanatsal etkinlikler ile halkı bilgilendirme amacı ile dile getirilmektedir. Bunlardan biri de Zenci Gelin adlı tiyatro oyunuydu⁸¹. Şanlıurfa'daki kesim kâğıtları incelendiğinde hışır önemli bir yer tutar. Ailelerin sosyo-ekonomik durumuna ve yörelere göre kesim kâğıdındaki hışır çeşitleri ve miktarı değişiklik gösterir⁸².

Çeyiz alışverişi için pazara çıkılmadan önce kesim kâğıdına bakılır. Ve kesim kâğıdını devamlı yanlarında bulundurlardı. Aileler çeyize götürecekleri kişilere haber verir⁸³. Hasatın iyi olduğu mevsimlerde alınacak çeyiz ve hışır çeşitleri de daha fazla olur. Kuyumcuya gidildiğinde her ailenin satın aldıkları bütçesine göre az veya çok şöyle sıralanabilir: yüzük, küpe, akıtma bilezik, Frenk bağı, kordon, altın kemer, inci gerdanlık, elmas takım.

Kız ve oğlanın nişan yüzüklerinin yapılmasına aileler karar verir. Kuyumcuda parmak ölçüleri alınır. Bu ölçme alma işi yine ayrı ayrı yapılır. Kız ve oğlan birbirlerini görmezler. Oğlan ancak kızın kuyumcudaki parmak ölçüsü kadar tanır. Nişan yüzükleri kuyumcudan kuyumcu çırağı tarafından oğlan evine getirilir. Yüzüğü getiren çırağa bahşiş verilir⁸⁴.

Resim 19: Kesim kâğıdı ve hışırlı gelin.

⁸⁰ S. Sabri Kürkçüoğlu, Urfa'da Geleneksel Hayat ve Adetler, ed. Filiz Özdem, *Uygurluklar kapısı Urfa*, YKY, İstanbul, 2002, s. 216.

⁸¹ Çelik 2000: 50.

⁸² Erzurum'un Oltu ilçesinin İnci köyünde 1960'lara kadar ekonomik nedenlerden dolayı altın görülmez. http://www.incikoyum.com/detay.aspx?desc_r=3&id=199

⁸³ Çelik 2000:56

⁸⁴ Ergin 1973: 28-29.

Taraflar anlaştıktan sonra nişan yapılmadan evvel oğlan evi, kız evine 'Kızınızı bize layık görüp verdiğiniz için teşekkür ederiz' anlamını taşıyan bir ziyaret yaparlar. Buna *sakal öpümü* veya teşekkür denir⁸⁵. Kesimde anlaşılan başlık farklı şekillerde ödenebilir.

Nişan töreni eski adetlere göre kız ve erkek birbirini görmeden kız evinde yapılırdı⁸⁶. Kız giyininip, hepsi kadın olan misafirlere 'hoş geldiniz' diyerek misafirlerin yanında oturur. Küvre⁸⁷ kızı tebrik ederek oğlanın yaptırdığı yüzüğü parmağına takar.⁸⁸ Nişan günü genç kızlar, hazırlanmış olan şerbetleri gelen misafirlere dağıtırlar. Hazırlanan bu şerbetten oğlanın da içmesi arzulanır. Bunun için bir sürahiye şerbet konur. Üzerine üzerine kırmızı bir kordela ile oğlanın nişan yüzüğü bağlanır. Kız evinin tanıdığı yaşlı bir kadın bu sürahiye alıp oğlan evine götürür. Oğlan yüzüğünü parmağına takar ve böylece oğlan da nişanlanmış olur⁸⁹.

"Nişanlılar, nişanlanmakla bir nevi motiflenmişlerdir. Psikolojik olarak duyguları aşka yönelmiştir. Bunlar yaşlı kadınlar aracılığı ile birbirlerine maniler gönderirler.

Örneğin kızın gönderdiği manilerden birinde şöyle der:

Oğlan adı Reşiddir

Gül alniya düşüptür

Gece verdiğin *hatem*

Barmağımdan düşüptür"⁹⁰

Bu manide kız oğlana naz edip yüzüğün düştüğünü manalı bir şekilde belirtirken daha fazla hışır talep etmek niyetinde de olabilir. Böylece kadın mizacında takıya olan içgüdüler cilveli bir şekilde dillendirilmiş olur.

Kına bundan sonraki evlilik aşamalarından biridir.

Küvre gelinin sağ avucunun içine bir altın koyarak kınayı yakar... Hep birlikte kapı önünde duran erkekler ile çocuklar türkü söylemeye başlarlar.

...

Urfa bir yana düşer

Zülûf *gerdana* düşer

Bu nasıl baş bağlamak

Hergün bir yana düşer"⁹¹

...

Böylece kına ritüellerinden hışırla ilgili kısmı gerçekleştirilir.

Düğünde çalgı çalanlar ise ama çalgıcılarıdır.⁹² Düğün sahiplerine yardım etmek maksadıyla şabaş yapılır, şabaşta takılanlar arasında altın ve takı önemli bir yer tutar⁹³. Düğün evinde elbisenin ceketini küvre damat adayının oturduğu tahtın yanına gelerek çalgıcıların refakatiyle damat adayına giydirir. Bu sırada

...

İçirin şarabı

Geydirin çorabı

Güvegi yollar geline

Fildişi daragı

...

diye Urfa'ya özgü özel olarak damatların elbise giyerken söylenilmek için bestelenmiş olan bu türküyü söylerler⁹⁴. Fildişi tarak ancak maddi durumu iyi kimseler tarafından satın alınabilir, pek çok gelin ayna karşısında fildişi tarağıyla saçlarını tarayıp damadı gerdek gecesi beklemiş olmalı.

⁸⁵ Ergin 1973: 25.

⁸⁶ Kürkçüoğlu 2002: 218.

⁸⁷ Sağdıç.

⁸⁸ Ergin 1973: 29.

⁸⁹ Ergin 1973: 30.

⁹⁰ Ergin 1973: 27-28. Hatem yüzük manasındadır.

⁹¹ Ergin 1973: 44.

⁹² Ergin 1973: 36.

⁹³ Şahin 2015: 69.

⁹⁴ Ergin 1973: 39-40; Dikilitaş 1997: 41. Asbab düğününde söylendiğini belirtir.

Resim 20: Urfa'da bir kadın düğünü ve ama çalgıcılar, 1883

Evlilik bir insan için hayatın en önemli zamanlarından biri olmasına rağmen kaynana-gelin ilişkileri maalesef bazen bitmeyen çekişmelere de yol açar ve erkek arada kalır. Bu konu ile ilgili manilerden birkaç örnek verebiliriz. Bununla ilgili maniler ayrı bir çalışma konusudur.

Gelinler, kayınvalidelerine karşı kinlerini şu manilerle dile getirirler:

Takıya koydum fincan

İçine koydum *mercan*

Kaynanamın adını

Koydım kuyruklu sıçan

Takıya koydum şuşçe

İçine kaydım nişe

Nonca kaynana varsa

Başına bomba düşe⁹⁵

Kayınvalide diliyle, geline söylenen bir mani şöyledir:

Elleri elçekli gelin

Kolları *kolcaklı* gelin

Bir teneke yağ yedin

Şüşçe bacaklı gelin⁹⁶

⁹⁵ Dikilitaş 1997: 54.

⁹⁶ Agt, s. 56. Kolçak omuzla dirsek arasına takılan takıdır.

Saraylardaki Şanlıurfa Kuyumculuğu

Osmanlı Saray Hazinesi ve Hışır Fikirleri

Kültür Bakanlığı'na bağlı müzelerde bulunan bazı mücevherlerle ilgili belirli konularda yapılacak yeni araştırmalar bazı bilgilerin daha da netleşmesini sağlayacaktır. Bu bilgiler Şanlıurfa'nın kuyumculuk kültürü hakkında araştırılacak konularda yol gösterici olacaktır.

Şimra Zinciri

Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Sultan 4. Mehmed'in 1664 civarı tarihli zümrüt kabzalı hançerine "şimra" zinciri takılı iken⁹⁷ 1971 yılında yapılan sergileme düzenlemeleri sırasında bu hançerden çıkartılıp Zümrütlü Hançer'e takılmıştır⁹⁸. Tarihi kayıtların incelenmesi sonucu eğer 1664 tarihli hançerin orijinalinde şimra zinciri takılı ise bu bilgi bize Urfa'ya ait bu zincirin tarihi geçmişini kanıtlayacaktır.

Resim 21: Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Zümrütlü Hançer "şimra" zinciri ile asılıdır.

Küpe

Şanlıurfa'da "Sıtıl" veya "Satıl" küpe adı verilen takı örneğinin bir çifti de Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu firuzeli küpeden aşağıya doğru sarkan stilize yaprak motifleri yer alır. Aynı motif geleneksel Şanlıurfa takılarından "Parparalı bilezik" adlı takının ceylan ayağı kordonuna da takılır. Güvercin takılarında da bu motif görülür. Motifler metal astardan kalıpla çakma veya zımbalama olarak adlandırılan imalat şekli ile üretilir. Benzeri motif Gaziantep takılarında görüldüğü gibi Suriye'de de görülür⁹⁹. Bu motif telkâri olarak ta imal edilir ve Orta Doğu'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada görülür¹⁰⁰.

⁹⁷ Bilirgen-Murat. 2001: 147. Minik küp biçiminde parçalar ve halkalardan oluşan altın zinciri ifadesi şimrayı anlatır.

⁹⁸ Emine Bilirgen, 1978-2001 Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Dairesi uzmanı, 1.12.2017 tarihli görüşme.

⁹⁹ Durucu 2010: 33.

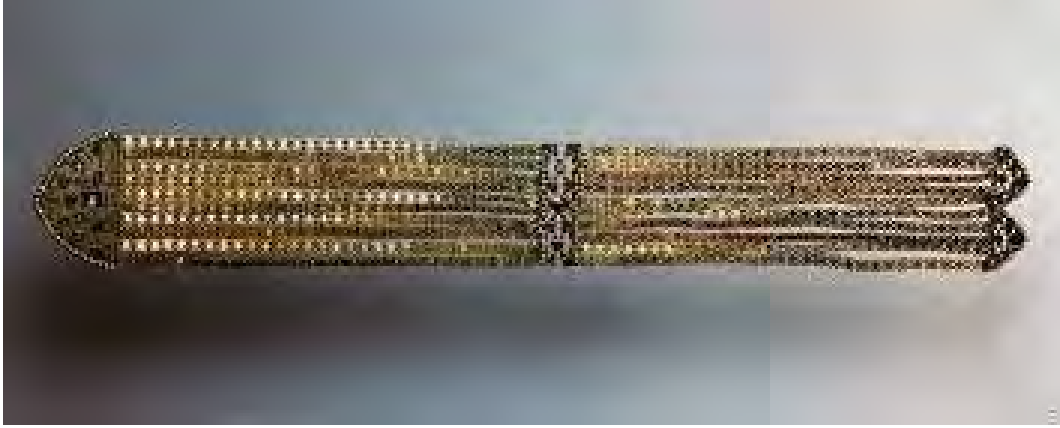
¹⁰⁰ Al-Jadır 1982: 44, 138.

Resim 22: Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki bir çift küpe

Enselik

Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan ve 17. veya 18. Yüzyıla ait "enselik" adı verilen bir saç takısı vardır ve dört içi boş halkanın birleşim yeri üzerine konulan yuvarlak parça bunları bir arada tutar. Bu motiflerin bir araya getiriliş şekli ile Şanlıurfa'ya mahsus "hasırlı" takının motifleri arasında benzerlik görülmektedir, sadece Şanlıurfa'da halkaları birleştirici üst parça yıldız şeklindedir. Gaziantep'te de Şanlıurfa'daki motifin aynısı görülür, fakat takılarda adı "yıldızlı" olarak söylenir.

Resim 23: Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki enselik

Bu üç örnek Şanlıurfa kuyumculuğu ile Osmanlı saraylarındaki mücevher örnekleri ve onlardaki motifler arasındaki ortak yönleri ortaya çıkarmaktadır. Elbette aynı modelin ve motifin ortaklaşa kullanılması kültürel etkileşimin delilleri arasında sayılmalıdır. Günümüzde de bu motiflerden yola çıkarak yeni takı tasarımları yapılabilir.

Sonuç

Kuyumcularla birebir yapılan görüşmelerin yanında literatürden elde edilen bilgilerden yararlanılarak yapılan çalışmamız, teorik çerçeve literatür taramasından elde edilen bilgilere dayalı olarak şekillendirilmiştir.

Ülkemizin geleneksel kuyumculuk çeşitleri arasında yurt içinde en çok bilinenler arasında Şanlıurfa akıtma bileziği ve frenk bağı kolyesi de yer almaktadır. Şanlıurfa'da yaklaşık 500 civarında kuyumcu işletmesi bulunmaktadır. Bu rakamdan da anlaşılacağı üzere Şanlıurfa tarihte olduğu gibi bugün de Türkiye'nin en önemli kuyumculuk perakende ve imalat merkezlerinden birisidir.

Şanlıurfa'da çeşitli uygarlıkların izlerini taşıyan Antik Dönemdeki sanat birikimi, zanaatkârın beynine örnek imajlar yerleştirip hayal sınırlarını genişletmiş ve ürettiği eserlere esin kaynağı olmuştur¹⁰¹. Bölge tarihte çoğunun adını bilmediğimiz fakat eserleriyle kendilerini tanıma fırsatı bulduğumuz nice kuyumcu sanatkârları yetiştirmiştir. Kültür ve turizm varlığı çeşitliliğinin içinde sayılacak olan kuyumculuk sanatının mevcut birikimini geliştirecek ilk adımlar da 1980 sonrası atılmıştır. Örneğin, imalatçı firmalar artık çeşitlerini günümüzün gelişen teknolojisi ile üretmekte ve İstanbul Uluslararası Mücevherat, Saat ve Malzemele-ri Fuarı'na iştirak etmektedirler. Devlet kurumları tarafından ise, 1995'de Harran Üniversitesi Gap Bölgesi El Sanatları Uygulama ve Araştırma Merkezi¹⁰², 2010'da Şanlıurfa Geleneksel El Sanatları Araştırma ve Ge- liştirme Eğitim Merkezi¹⁰³, 2011'de Şanlıurfa Geleneksel El Sanatları Müzesi ve Satış Merkezi¹⁰⁴ açılmış olup hedefleri arasında kuyumculuk sanatını da geliştirmek vardır. Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Kent Müzesi ise 2014'de açılmış olup, odalarından birisine yöre takılarının sergilendiği stantlar kurulmuş- tur.

Fakat şu ana kadar yapılanlara ilaveten, Şanlıurfa kuyumculuğunun geliştirilmesi adına atılması gere- ken aşamalar vardır. Öncelikle, hali hazırdaki lokal piyasadaki tüketimin haksız rekabetten korunabilmesi ve Türkiye pazarındaki pastadan daha fazla pay alma hedefine ulaşabilmesi gerekir. Bunu gerçekleştirmek adına ilk olarak mevcut şartların sebepleri anlaşılmalıdır. Bu nedenlerin en önemlileri arasında 1980'ler sonrası sektörün büyük firmalarının fabrikalaşıp, lokal piyasadaki pazar payını büyütmesidir. Bu gelişmeler karşısında, rekabet hızına yetişemeyen Şanlıurfalı imalatçılar ise küçülmüştür. Hâlbuki ülke ve dünya şart- ları değişmiş, Türkiye dünya altın ihracatında İtalya'dan sonra ikinci sıraya gelmiş, neticede Şanlıurfalı kuyumcular bu gelişmeleri takipte zorlanmışlardır.

Şanlıurfa kuyumculuğunun istenilen başarıya ulaşması için yapacağımız teklifler arasında öncelikle Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu El Sanatları Bölümüne bağlı 'Kuyumculuk ve Takı Tasarımı Programı'nın açılması vardır. Bu program nice yetenekli genç kuyumcu mezunları ortaya çıkaracaktır. Özellikle gençlerin geleceğe ait ekonomik, sosyal ve kültürel güvence kaygısını il dışında aramak değil ken- di şehrinde bulması maddi ve manevi pozitif doyum meydana getirecektir. Bunun neticesinde, Şanlıurfa'da kuyumcu atölyeleri büyüyecek, aranan eleman boşluğunu temin edecek olan sektörünün problemleri çözü- lecek ve istihdama katkı sağlanacaktır. Ayrıca, bölgenin mevcut ekonomik gelir kaynakları da çeşitlenecek- tir. Bunlara ilaveten, lokal sektör de yeni kuyumculuk tasarımlarıyla tüketici alışkanlıklarına yön verecek, ekonomik katkı sağlayacak ve kültürel mirası zenginleştirecektir. Yine, Şanlıurfa kuyumculuğu hakkında üniversitelerin yüksek lisans ve doktora tezleri de teşvik edilmelidir. Bütün bunların neticesi olarak gelişe- cek olan Şanlıurfa Kuyumculuğu Türkiye'nin ekonomisine, sosyal hayatına ve kültürüne katkı sağlayacağı gibi uzun vadede dünya mücevher sektörünü de etkileyecektir.

Kaynakça

- AL-JADIR, S. (1982) *Arab and Islamic silver*, Stacey International, London.
- AKBIYIK, A. (1989) *Her yönüyle Şanlıurfa halk oyunları*, Şanlıurfa, Şurhoy.
- AKBIYIK, A.- S. S. KÜRKÇÜOĞLU (1990) *Folklor ve Şanlıurfa*, Şanlıurfa, Şurhoy.
- ANONİM (2017) *Şanlıurfa Müzesi arkeolojik eser kataloğu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- BAYRAKTAR, H. (2007) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- BİLİRGEN, E.- S. MURAT (2001) *Topkapı Sarayı Hazine-i Hümayun*, Gilan, İstanbul.
- ÇELİK, M.- Ş. YAŞAR (2007) Dini Menkıbelerle Kutsanan ve Tahkim Edilen Şehir, *Edessa'dan Urfa'ya*, ed. Mehmet Çelik, c. I, Atılım Üniversitesi, Ankara, 1-49.
- ÇELİK, M. (2000) *Şanlıurfa kültüründe düğün ve evlilikler*, Elvan, Ankara.

¹⁰¹ Kürkçüoğlu 2017: 230.

¹⁰² <http://www.harran.edu.tr/>

¹⁰³ Kürkçüoğlu 2017: 245.

¹⁰⁴ Kürkçüoğlu 2017: 246.

- DİKİLİTAŞ, T. AKSOY (1997) *Şanlıurfa'da Evlenme Gelenekleri ve Törenleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- DURUCU, N. (2010) Gaziantep Kuyumculuk Tarihi, ed. Nuri Durucu, Remzi Öztekin, *Gaziantep ve Halep illerinde kuyumculuk*, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, 13-30.
- EKİNCİ, A. (2006) *Ortaçağ'da Urfa*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ERGİN, M. E. (1973) *Urfa folklorunda bugün*, Harran, Urfa.
- ERİŞ, M. (2017) ed. *Şanlıurfa*, Şanlıurfa Valiliği, İstanbul.
- EVLİYA ÇELEBİ (2006) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi III. Kitap*. Haz. Seyit Ali Karaman ve Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GEMİCİ, N. (2017) *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Urfa*, ed. Metin Eriş, *Medeniyetler Beşiği Orta Doğu ve Şanlıurfa*, Şanlıurfa Valiliği, İstanbul, 202-212.
- HAUPTMANN, H. (2002) *Tarih Öncesi - İlkçağ Dönemi*, ed. Filiz Özdem, *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, YKY, İstanbul, 24-45.
- İREPOĞLU, G. (2017) *Turkuaz*, Filli Boya, İstanbul.
- İŞÇİ, H. K. (2010) *Geleneksel Urfa Altın Kadın Takılarının Özellikleri, Kültürümüzdeki Yeri ve Üretici Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KADEMOĞLU, O. (2002) "Urfa El Sanatları", ed. Filiz Özdem, *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, YKY, İstanbul.
- KARABULUT, H.- M. ÖNAL-N. DERVİŞOĞLU (2012) *Haleplibahçe Mozaikleri*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- KARLIKLI, Ş. (2004) *Şanlıurfa, Yaşayan Anadolu takıları*, Atasay Kuyumculuk, İstanbul, 158-178.
- KURTOĞLU, M. (2005) *Urfa efsaneleri*. Kent, İstanbul.
- KUŞOĞLU, M. Z. (1998): *Tilsimden Takıya*, Pimapen Kültürevi, İstanbul.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. C.- S. S. KÜRKÇÜOĞLU (2011) *Kuyumculuk, Şanlıurfa çarşıları-hanları ve el sanatları*, Ankara, Şanlıurfa Belediye Başkanlığı, 126-132.
- KÜRKÇÜOĞLU, K. E. (1991) *Urfa Ağzı*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 25, 2. Baskı.
- KÜRKÇÜOĞLU, S. S. (2002) *Urfa Halk Edebiyatı Ürünleri*, ed. Filiz Özdem, *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, YKY, İstanbul, 178-203.
- KÜRKÇÜOĞLU, S. S. (2002) *Urfa'da Geleneksel Hayat ve Adetler*, ed. Filiz Özdem, *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, YKY, İstanbul, 210-223.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (2002) *Urfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış*, ed. Filiz Özdem, *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, YKY, İstanbul.
- KÜRKÇÜOĞLU, S. S. (2017) *Geleneğe Bakarken Şanlıurfa ve Geleneksel El Sanatları*, ed. Metin Eriş, *Medeniyetler Beşiği Orta Doğu ve Şanlıurfa*, Şanlıurfa Valiliği, İstanbul, 229-250.
- OYMAK, M. (2007) *Şehrin Mimari Yapısı*, ed. Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, Atılım Üniversitesi, Ankara, c.2, 407-456.
- ÖNAL, M. (2017) *Urfa-Edessa Mozaikleri*, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Zonguldak.
- ÖZÇELİK, S. (1997) *Urfa Merkez Ağzı*, Türk Dil Kurumu. Ankara, 666.
- ÖZDEĞER, H. (1994) *16. Asırda Ayıntab Livası*, İ.Ü. İktisat Fakültesi, İstanbul.
- ÖZFIRAT, A. (1994) *Eski Çağ'da Harran*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul.
- SAHİLLİOĞLU, H. (1965) "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi" *TTK Belgeler*, II/3-4, 1-36.
- SAHİLLİOĞLU, H. "Altın," *Türkiye diyanet vakfı ansiklopedisi*. S.2. 532-537.
- ŞAHİN, İ. (2002) *Osmanlı Klasik Dönem Urfa'sı*, ed. Filiz Özdem, *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, YKY, İstanbul, 69-80.
- ŞAHİN, M. (2015) *Tarihi ve kültürüyle Vahna köyü folkloru*, Zemge, Gaziantep.
- ŞEŞEN, R. (1987) *Salahaddin Eyyübi ve devlet*, Çağ, İstanbul.
- TAVERNIER, J. B. (2006) *Tavernier seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap, İstanbul.
- TURAN, A. N. (2012) *XVI. yüzyılda Ruha (Urfa) sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- TUNCEL, M. (2002) *Urfa'nın Tarihi Coğrafyasının Son Halkası*, ed. Filiz Özdem, *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, YKY, 2002, İstanbul, 80-93.
- UĞUR, M. Y. (1979) "Karakoyun ve Hızmalı Köprü Hikâyesi" *Harran*, 7.
- TÜMER, G. "Azer," *DİA*, S.1, 316-317.

- YAŞAR, Ş. (2007) Şehrin Sosyo – Ekonomik Yapısı, ed. Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya*, Atılım Üniversitesi, Ankara, c.1, 489-564.
- YILDIRIM, R. (2007) Urfa ve Yöresinin İlk Çağ Tarihi, ed. Mehmet Çelik, *Edessa'dan Urfa'ya* Atılım Üniversitesi, Ankara, c.1, 51-126.

Web Kaynakçası:

- <http://www.balikligol.com/dunya/evliya-celebi-seyahatnamesinde-urfa-h26497.html>
<http://www.harran.edu.tr/>

Tablo Kaynakçası:

- 1- Anonim, *Şanlıurfa Müzesi arkeolojik eser kataloğu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2017.
- 2- BAYRAKTAR, H. (2007) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı*, Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Resim Kaynakçası

- 1-<http://muharremcelik.com.tr/tablolari/>
- 2-Anonim, *Şanlıurfa Müzesi arkeolojik eser kataloğu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2017, s.383.
- 3-Age, s.142.
- 4-KARABULUT, H.- M. ÖNAL-N. DERVİŞOĞLU (2012) *Haleplibahçe Mozaikleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 49.
- 5-ÖNAL, M. (2017) *Urfa-Edessa Mozaikleri*, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Zonguldak, 100.
- 6-Anonim, s.451.
- 7-Age, s.452.
- 8-Age, s.455.
- 9-Age, s.449.
- 10-Age, s.480.
- 11- https://www.google.com.tr/search?q=benjamin+constant+the+bazaar&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEWjO09SM58fWAhWBBZoKHEvvCesQ_AUICygC&biw=1366&bih=662#imgrc=YhgNC_5G3QJNVM:
- 12- Çeteci, Metin arşivi
- 13- GÖNCÜOĞLU, S. F. (2012) *Yolu İstanbul'dan geçen kervanın sarayları*, İstanbul, İTO, 59.
- 14- https://www.google.com.tr/search?q=jean+baptiste+tavernier&safe=active&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEWjA5bCGgrnWAhUsSJoKHWRxCjQQ_AUICigB&biw=1366&bih=613#imgrc=pbowx4RWNMAk6M:
- 15-TAVERNIER, Jean Baptiste, (2006) *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, ed. Stefanos Yeramos, Kitap, İstanbul, 39.
- 16- https://www.google.com.tr/search?q=re%C5%9Fat+alt%C4%B1n%C4%B1&safe=active&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiD-v6E-I7XAhVCI1AKHVpXBVwQ_AUICigB&biw=1366&bih=662#imgrc=a1JDOVbc_pqBLM:
- 17- KÜRKÇÜOĞLU, S. S. (2002) Urfa'da Geleneksel Hayat ve Adetler, ed. Filiz Özdem, *Uygarlıklar kapısı Urfa*, YKY, İstanbul, 218.
- 18-KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (1997) Şanlıurfa El Sanatları, ed. Seyfi Başkan, *Şanlıurfa*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 116.
- 19- Şanlıurfa Kent Müzesi arşivi
- 20- KÜRKÇÜOĞLU, A.C. (1990) *Ruha'dan Urfa'ya (1780-1980)*, Şanlıurfa Belediyesi, Ankara, 111.
- 21- <https://www.bicaksergisi.com/urun3/>
- 22- İREPOĞLU, G. (2017) *Turkuaz*, Filli Boya, İstanbul, 112.
- 23- ANONİM, *Topkapi a Versailles*. Paris, 1999, s. 225.

II. MEŞRUTİYET'İN URFA'DA KARŞILANIŞI VE ŞEYH MÜSLİM OLAYI

Prof. Dr. Adem ÖLMEZ*

II. Meşrutiyet'in ilanı (24 Temmuz 1908), toplumu genel olarak ikiye bölmüştü. İttihad ve Terakki Cemiyeti taraftarları, hürriyetçi ulema ve azınlıklar Meşrutiyet'i alkışlarken, ulemanın bir kısmı ve "dinî hassasiyet taşıyan" halk endişe içindeydiler. Gelişmelerden "dinin zarar göreceğini" düşünüyorlardı. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde, Kamil Paşa hükümetinin "tensikat" programı, mektepli bazı zabıtların dine lakayt tutum ve davranışları, medrese öğrencilerinin askere alınmasına dair çalışmalar ve bu endişeleri şiddetli bir üslupla "kaşayan" bazı basın organlarının çabaları, Meşrutiyet muhalefetini daha da cesaretlendirmişti. Bu gelişmeler İstanbul ve taşrada "idare-i Meşruta" aleyhine eylemlerin görülmesine neden olmuştu. Hükümette "Meşrutiyet ve hürriyetin bekası için sükûn ve asayişin muhafazasına çalışıyordu.¹ Meşrutiyet karşıtı eylemler İstanbul'da Çırpıcı Olayı, hamalların isyanı ve 31 Mart Olayı olarak tezahür etmiştir. Balkanlarda ise Mart 1909'da Halep'te görev yapan Yakovalı Rıza Bey'in, memleketindeki oğluna Meşrutiyet aleyhinde evrak göndermesi üzerine başlayan takibatlar yaşanmıştı.² Bu tertibin sorumluları Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanarak cezalandırılmıştır. Benzer olaylar Anadolu'nun değişik kentlerinde de yaşanmıştır. Muş Mutasarrıf Muavini Yakof Efendi ile Tahrirat Müdürü Rıza Efendi hakkında, halkı Meşrutiyet aleyhinde kışkırttıkları için tahkikat açılmıştır.³ Bu kentlerden birisi de Urfa'dır.

Bu makalede İstanbul'da yaşanan 31 Mart Olayı'nı takip eden günlerde Urfa'da Meşrutiyet aleyhine ve lehine yaşanan eylemler üzerinde durulacaktır.

"Meşrutiyet Aleyhinde Yafta"

31 Mart Olayı'ndan yaklaşık 7 ay sonra, 1910 başlarında Urfa'nın Haşimiye Çarşısı'nda Meşrutiyet aleyhine bilgiler içeren bir ilan/"yafta" asıldı. Altında çeşitli isimler bulunan bu ilanlarda, II. Meşrutiyet'in ilanına atıfta bulunularak, dinin bu gelişmeden zarar gördüğü belirtilip halk isyana davet ediliyordu. Adı geçen metnin arşiv vesikalarında farklı yazılmış suretleri olsa da genel olarak, II. Abdülhamid dönemi ile Meşrutiyet dönemi kıyaslanıyor ve II. Abdülhamid döneminin daha iyi olduğu vurgulanıyordu. Metin, "Behey İslamlar gayet gaflet içinde duruyorsunuz. İslamlık yakın vakitte kalkacak. Bir büyük milletin şanı Hıristiyanların ellerine kaldı" ifadeleriyle başlıyordu. Devamında, 1328 seneden beri Hıristiyanlardan asker alınmadığı halde şimdi alındığı; Sultan II. Abdülhamid zamanında her türlü kayıttın çok sağlam tutulduğu evrakların kaybolmadığı, ancak şimdi evrakların çalındığı her yerde başıboşluğun bulunduğu ifade edildikten sonra şu vurgu yapılıyordu. "Sultan Hamid tarafı mı kuvvetli, yoksa Sultan Reşad hürriyet tarafı mı kuvvetli." İlanın sonunda, İttihadçılar ve Hıristiyanlar üzerine yakında saldıracaklarını ifade edildikten

* Öğretim Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ademolmez@yahoo.com

¹ BOA, *DH.MKT.*, 2799/91.

² Kırmızı, "Halep-Kosova Hattı", s.113-146.

³ BOA, *DH.MKT.*, 2631/69; BOA., *DH.ŞFR.*, 405/72.

sonra metin şu soruyla bitiriliyordu. “Hürriyet, Meşrutiyet, uhuvvet hiçbir diyarda kabul olunmadı. Urfa’da mı kabul olunur?”

Bozuk bir Türkçe ile yazılan bu metnin farklı belgelerde farklı ifadelerle yazıldığı dikkat çekmektedir.⁴ Esasta aynı olmakla birlikte farklılıkların bulunması, bu metin çoğaltılırken yeterince özen gösterilmediğini ya da o metinler kötü bir yazı ile yazıldığından, zaptiye görevlileri kopya ederken doğru yazamadıklarını göstermektedir. Bütün bunlarla beraber, çarşı duvarlarına asılan metin öz itibarıyla, II. Meşrutiyet’in ilanının dini açıdan doğru olmadığını, Abdülhamid’in tahttan indirilmesinin ülkeyi kötü duruma getirdiğini ve Meşrutiyet’e karşı mücadele edileceğini içeriyordu. Bu içerik dönemin yönetimi açısından yeterince tehlikeli sayılabildi. Aynı dönemde 31 Mart Olayı’ndan sonra, Meşrutiyet karşıtlarının, Abdülhamid yanlılarının Bayezid Meydanı’nda asıldığı dikkate alınırca metnin ne kadar “tehlikeli” bir içerik taşıdığı anlaşılabilir.

Bu metnin duvara asılmasından sonra, Urfa Mutasarrıfı Kerim olayın üzerine gitti. Yapılan tahkikat sonucunda hamal taifesinden Mazgirtli Hasan ve Hüseyin namında iki kardeşin bu “hezeyannâme”yi yaptırdığı tespit edilerek suçlular tutuklandı. Urfa Mutasarrıfı bu işlemleri yaptıktan sonra 23 Aralık 1910 (10 Kanun-ı evvel 1326)’da Dahiliye Nezareti’ne bir tezkere göndererek, 22 Aralık 1910 (9 Kanun-ı evvel 1326)’da suçluların yakalandığını bildirdi. Daha sonra da Divan-ı Harbi Örfi’de yargılanarak, cezalarını çekmek üzere Sivas’a sürgüne gönderildi.⁵ Sivas’a gönderilenler sadece bu iki kişiden ibaret değildi. Öyle anlaşılıyor ki yaftaları duvarlara yapıştıran Hasan ve Hüseyin dışında onlarca kişi bu işle uğraşmış, muhalefetlerini bir şekilde göstermişlerdi. Olaya karışanların nasıl bu işin içinde yer aldıklarını tam olarak bilmemekle birlikte, bu kişilerin ortak hareket ettiği ihtimali görülmektedir. Bundan dolayı bundan sonraki takibatlar sırasında başta Şeyh Müslim olmak üzere, birçok kişinin sürgüne gönderildiğini görüyoruz.

Sürgünden Firarlar

Haşimiye’de yafta yapıştırma olayına karışanların 1910 sonlarında Sivas’a sürgüne gönderildikleri anlaşılmaktadır. Sürgüne gönderilenler 12 Mayıs 1910 (29 Nisan 1326) tarihli bir tezkereden anlaşıldığına göre Ali, Necmeddin, Müslim ve Mehmed Emin adındaki kişilerdi. Bu kişilerden Urfalı Ali 30 Nisan 1910 (17 Nisan’a 1326)’da, Necmeddin 11 Mayıs 1910 (28 Nisan 1326)’da, Müslim ve Mehmed Emin de 3 Ekim 1910 (20 Eylül 1326) tarihinde firar etmişlerdi.⁶

Sivas’a sürgüne gönderilenlerin firar etmesi endişeye sebep olmuştu. Bu kişilerin gittikleri yerlerde yeniden Meşrutiyet aleyhine tavır ve davranış göstereceklerinden endişe ediliyordu. Bu tür gelişmeleri önlemek için Dahiliye Nezareti çalışmalara başladı. Dahiliye Nezareti, Harbiye Nezareti’nin Divan-ı Harb-i Örfi kararları çerçevesinde hareket edilmesine dair 2 Ocak 1911 (20 Kanunuevvel 1326) tarihli tezkeresindeki isteklerini⁷ Sivas ve Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetlerine gönderdi. Sivas Vilayeti’ne gönderdiği 8 Ocak 1911 (26 Kanunuevvel 1326) tarihli tezkeresinde, “idare-i meşrutiyet” aleyhine yafta yapıştırmaktan dolayı 4 Ocak 1910 (22 Kanunuevvel 1325)’da muhakeme edilerek üç sene müddetle Urfa’dan Sivas’a sürgüne gönderilen Mehmed Emin ve Necmeddin adlı sanıkların Sivas’tan gizli olarak kaçtıkları haber alındığı, bu kişilerin Urfa’ya gelerek sadık ahaliyi “şekl-i hükümet aleyhine tahrik ve teşvik” edebilecekleri, bu nedenle bu kişilerin Sivas’ta bulunup bulunmadıklarının araştırılması, şayet varlarsa sadık halkı ifsad etmemeleri için gerekli tedbirlerin alınması, firarilerin uygun mahallerde tutulması, Divan-ı Harb-i Örfi’nin kararları çerçevesinde denetim altında bulundurulmaları isteniyordu. Ayrıca şayet bu kişiler Sivas’tan firar etmişse bu duruma neden olanlar hakkında gerekli tahkikatın başlatılmasına dair Harbiye Nezareti’nin talebi iletildi. Aynı şekilde Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti’ne hitaben yazılan tezkerede de, orada Meşrutiyet’in istikrarı için muzır faaliyetlerde bulunan kişilerin uygun mahallere gönderilmesi istendi. Herhangibir alçaklığa ve fesada meydan verilmemek için mahalli hükümet tarafından denetim altında tutulması istendi.⁸

⁴ BOA, DH.EUM.KADL.,22/25, 28Z1328.

⁵ BOA, DH.SYS.,571/10.

⁶ BAO, DH.SYS.56/4-12.

⁷ BAO, DH.SYS.551/22-3.

⁸ BAO, DH.SYS.551/22-2.

Şeyh Müslim'in Yeniden Tutuklanması

Firarileriler içinde üzerinde en çok durulun isim Şeyh Müslim'di. Bu kişi "şeyh" ünvanı taşımasından dolayı, halkı etkileme gücünden çekiniliyor olabilirdi. Şeyh Müslim üzerine yapılan araştırma çerçevesinde, 14 Ocak 1911 (1 Kânûn-ı sâni 1326)'da Sivas Vilayeti'nden Şeyh Müslim'in ne suretle firar ettiği soruluyordu.⁹ 16 Ocak 1911 (3 Kânûn-ı sâni 1326)'da Urfa mutasarrıfı Kerim, Şeyh Müslim hakkında gerekli incelemelerin yapıldığını ve tevkif edilmeye çalışıldığını belirtti.¹⁰ Çok geçmeden 19 Ocak 1911 (6 Kânûn-ı sâni 1326)'de Sivas Vilayeti'ne Şeyh Müslim'in tutuklandığı bildirildi.¹¹ Bu arada sürgünleri kaçırmakla suçlanan Sivas Vilayeti kendisini kentin özelliklerini ileri sürerek savunuyordu. Sivas Valisi namına Mehmed Emin, Dahiliye Nezareti'ne 15 Ocak 1911 (2 Kanûn-ı sani 1326) tarihinde gönderdiği tezkerede firar nedenlerini, "Sivas'ın dört tarafının surla çevrilmiş olmaması" ile açıklıyordu. Ayrıca yakalanmaları için yapılan çalışmaların da netice vermediğini; bu konuda Urfa ile haberleşme yoluna gidildiğini; ancak netice alınmadığını yazıyordu.¹²

Bu arada Şeyh Müslim, resmi makamlardan "kalan cezasını" memleketinde çekmek istediğine dair bir talepte bulunmuştu. Harbiye Nazırı 8 Ocak 1911 (26 Kanun-ı evvel 1326)'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir tezkerede, üç sene mahkum olarak Sivas'a gönderilip bilamaaş kaldığından memleketi Urfa'ya gelecek hükümete teslim olan Şeyh Müslim kalan süresini Urfa'da, liva dahilinde geçirmek istediği belirtilmiştir. Harbiye Nazırı Şeyh Müslim'in bu isteğini hükme bağlamadan önce, Şeyh Müslim'in Urfa'da nasıl durduğunun tahkik edilmesini istedi.¹³ Ayrıca 10 Ocak 1911 (28 Kanun-ı Evvel 1326)'da İkinci Şube imzası ile, merkumun üç sene sürgün cezası ile mahkum olduğu ve menfasından firar ettiğinin gönderilen tezkereden anlaşıldığını Harbiye Nezareti'ne bildirilmekle birlikte, Urfa'da bir ifsadatta bulunup bulunmadığının tespit edilmesi sonucunda hüküm verileceğinden ilgili şahsın zaptiyece tutuklu bekletilmesinin Urfa Mutasarrıflığı'na, firarının ise Sivas Vilayeti'ne bildirilmesinin uygun olacağını belirtti.¹⁴

Buna karşın Sivas Vali Vekili yeniden firarilerin Sivas'ta tutulmasının zorluğundan bahsetmeye başladı. Sivas Vali Vekili Ferik Hüsnü, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 25 Ocak 1911 (12 Kânûn-ı sâni 1326) tarihli bir tezkerede, Sivas'ın etrafı açık olduğundan Şeyh Müslim'in taht-ı tarassutta bulundurulmasında zorluk çekildiğinden bahsederek, yine firar etmemesi için Sinop ve Diyarbakır gibi bir mahalle naklinin uygun olacağını polis müdüriyetinin görüşü olarak naklediyordu.¹⁵ Bu bilgi 1 Şubat 1911 (19 Kânûn-ı sâni 1326)'de Harbiye Nezareti'ne de bildirildi.

Şeyh Müslim'in kalan cezasını Urfa'da çekmek istemesine ve Sivas Vali Vekili'nin tutuklunun Sivas'ın yapısından dolayı Sivas dışında bir yerde tutulması gerektiğine dair istekleri, Harbiye Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 8 Şubat 1911 (26 Kânûn-ı sâni 1326) tarihli yazıda cevaplandırıldı. Bu tezkereye göre, Divan-ı Harbi Örfi'nin konu hakkındaki kararının değiştirilmesi uygun olmadığından, Şeyh Müslim'in cezasının kalan kısmını Urfa'da değil, Sivas'ta geçirmesinin uygun olacağı belirtiliyordu.¹⁶

Şeyh Müslim'in Hastalanması

Şeyh Müslim'in yakalanmasından sonra, cezasının kalan kısmını Urfa'da geçireceğine dair talebinin kabul edilmemesinden sonra, gizli bir şekilde yola çıkarıldı. Siverek-Diyarbakır-Mamüratülaziz yoluyla Sivas'a zabtîyelerin gözetiminde gidecekti. Urfa Mutasarrıfı Kerim'in 14 Nisan 1911 (11 Nisan 1327) tarihli tezkeresinden anladığımızı göre, Şeyh Müslim yola çıktıktan kısa bir süre sonra, Siverek civarında hastalandı ve bir kişinin kefil olması üzerine serbest bırakıldı. Ancak kefaletle serbest bırakılma süresinin dolma-

⁹ BAO, DH.SYS.56/4-15.

¹⁰ BAO, DH.SYS.56/4-14.

¹¹ BAO, DH.SYS.56/4-11.

¹² BAO, DH.SYS.56/4-12.

¹³ BAO, DH.SYS.56/4-17.

¹⁴ BAO, DH.SYS.56/4-17.

¹⁵ BAO, DH.SYS.56/4-10.

¹⁶ BAO, DH.SYS.56/4-8; DH.SYS, 56/4-7.

sından sonra, Şeyh Müslim gelerek teslim olmadı. Kefil olan kişi de kefalet görevini yapamadı.¹⁷ Bu gelişme üzerine Urfa Mutasarrıflığı tarafından hukukî takibat başlatıldı. Ayrıca Diyarbakır Vilayeti'ne yazılan bir yazı ile Şeyh Müslim'in bir an evvel yakalanarak Sivas'a gönderilmesi istendi.¹⁸

Öte yandan 16 Nisan 1911 (3 Nisan 1327)'den Sivas Vilayeti'nden Urfa'ya gelen bir tezkerede şeyh Müslim'in henüz Sivas'a ulaşmadığı yazılıyordu.¹⁹ Bu yazıya cevap olarak 3 Mayıs 1911 (20 Nisan 1327)'de Sivas Vilayeti'ne gönderilen zeyilde, Şeyh Müslim'in Urfa'da derdest olunarak Siverek tarikiyle mahfuzen Sivas'a gönderildiği bildiriliyordu. Urfa Mutasarrıfı Kerim 15 Ağustos 1911 (2 Ağustos 1327)'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, 24 Nisan 1911 (11 Nisan 1327) Şeyh Müslim'in tutuklanarak Sivas'a gönderildiğini bildirdi.²⁰ Bütün bu bilgilerden Şeyh Müslim'in yeniden tutuklanarak Sivas'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Bundan sonra Şeyh Müslim'in hayatı tam olarak bilinmiyor ise de Urfa'nın işgali sırasında eski müftü Şeyh Müslim'den bahsedilmektedir.²¹

II. Abdülhamid'in Hal'i Hakkında Piyes

Meşrutiyet'in ilanından sonra ülke genelinde "hürriyet" temalı etkinlikler artmıştı. Sokakların, meydanların ve mekteplerin adından "Hamidiye" kelimesi çıkarılırken yerine "hürriyet, abide-i hürriyet, İttihad ve Terakki ve Meşrutiyet" gibi isimler konulmaya başlanmıştı. Bu isimlendirmeler dışında "Abdülhamid'i kötüleyen buna karşı hürriyet ve İttihad ve Terakki gibi kavramları yücelten oyunlar oynatılıyordu. Bu noktada gösterilen aşırılıklardan dolayı tedbir alma ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu amaçla öğrencilerin siyasetle uğraşmaması, konferans, konser ve tiyatro tertip etmelerinin sınırlandırılması istenmeye başlanmıştı.²² Urfa'da tertip edilen tiyatro bu gerekçelerden dolayı, yöneticiler tarafından ihtiyatla karşılanmıştı. 31 Mart Olayı'ndan yaklaşık 6 ay sonra, Urfa'da Meşrutiyet yanlısı, Abdülhamid karşıtı bir piyes çalışması vardır. O dönemde Urfa'nın demografik yapısı dikkate alınırca her türlü düşünce sahiplerinin bulunması normaldir. Çünkü şehrin nüfusunun yarısından çoğu Müslüman olmakla birlikte gayrimüslimler de önemli oranda nüfusa sahipti. Hıristiyan Ermeniler nüfusun yaklaşık dörtte birini teşkil ediyordu. Bu geniş yelpazede Meşrutiyet'in lehinde ve aleyhinde düşünenlerin olması tabii bir netice idi.

Bilindiği gibi Sultan II. Abdülhamid, 27 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirilmişti. Bu tarihten yaklaşık 6 ay sonra, çeşitli kentlerde padişahın tahttan indirilmesini anlatan bir piyes oynatılıyordu. Bu piyesin Urfa'da da oynanması için çalışmalar başlayınca Urfa Valisi konu hakkında izin alma ihtiyacı hissetmişti. Urfa Vali Vekili ve Kumandan İsmail, Dahiliye Nezareti'ne 11 Kasım 1909 (29 Teşrinievvel 1325)'de gönderdiği bir telgrafta, Urfa'da "Abdülhamid'in hal'i" adında bir piyesin "mevki-i temaşaya konulacağını", ancak bazı yerlerde bu piyesin oynanmasının yasaklandığına dair bilgiler aldıklarını, bundan dolayı mezkur piyesin oynanmasında bir beis olup olmadığını bildirilmesini istiyordu.²³

¹⁷ BAO, DH.SYS.56/4-4.

¹⁸ BAO, DH.SYS.56/4-3.

¹⁹ BAO, DH.SYS.56/4-5,6.

²⁰ BAO, DH.SYS.56/4-1-2.

²¹ Eski Müftü Şeyh Müslim Efendi (Aksoy): Torunu Necati Aksoy'un XIV. Ve XV. Dönemler Urfa milletvekili olduğunu yazmaktadır (Müslüm Akalın, "Urfa'da Müdafaa Hukuk'tan Siyasete", *Şurkav* Dergisi, S.21.) Urfa'nın kurtuluşu sırasında adı geçen Şeyh Müslim ile bu makalede konu yapılan Şeyh Müslim'in aynı kişi olup olmadığı bu bildiri çerçevesinde tam olarak ortaya konulamamıştır. Bundan sonra yapılacak çalışmalarla bu iki kişinin aynı kişi olup olmadığı ortaya çıkacaktır. Bilindiği gibi, Milli Kuvvetler'in Urfa'ya girmesi sırasında, Fransız Kumandanı Mutasarrıf Ali Rıza, Müftü Hasan Efendi, Eski Müftülerden Şeyh Müslim Efendi ile Belediye Başkanı Hacı Mustafa Efendi ve ileri gelenlerden milli kuvvetlerin şehre girmesinin engellenilmesini istemiştir. Ancak Şeyh Müslim Efendi ve diğerleri milli kuvvetlerin şehre giriş hareketini desteklemişlerdir (*İstiklal Harbi* Gazetesi, S.231, 9 Şubat 1920, s.1). Şeyh Müslim ve yanındakiler Karaköprü'de beklemekte olan mili kuvvetlerin yanına varınca, Şeyh Müslim, Ali Saib Bey'e askerinin, topun, iaşenin, para ve zahirenin olup olmadığını sorması üzerine Kumandan olumlu cevap verdi. Bunun üzerine Şeyh Müslim, "O halde ne diye endişe edip duruyoruz?.. Endişem zail oldu.. Yürüyün" diyerek hareket edilmesini istedi. Bkz. (Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi*, s.166-167).

²² BOA., MF.MKT., 1094/60.

²³ BAO, DH.MUİ,331/33-2.

Dahiliye Nezaretî'nin 13 Kasım 1909 (31 Teşrinievvel 1325)'da Halep Vilayeti'ne gönderdiği cevapta, 11 Kasım 1909 (29 Teşrinievvel 1325)'te beyan olunan "piyesin emsalinin mevki-i temaşaya vazı mahallerine aittir" deniliyordu. "Bu misillü oyunların ahâlinin ahvâl-i ruhiyesine su-i tesiri melhûz ise meni ve oynanmasında mahzur görülmemişse mümanaat edilmemesi muktazidir" denilmekteydi.²⁴ Böylece piyesin Urfa'da oynatılması önünde herhangi bir engel kalmamış oluyordu.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde, İstanbul'da Meşrutiyet aleyhine olaylar yaşanırken taşrada da buna benzer olaylar görülmüştür. Meşrutiyet'in toplumsallaşması açısından önemli örnekler olan bu olaylar, ülke geneline yayılmıştır. Bu olayların yaşandığı kentlerden birisi de Urfa'dır. Urfa'nın o dönemdeki demografik durumu heterojen bir özellik gösteriyordu. Bu nedenle her görüşü savunan insanların bulunması tabii bir durumdu. Şeyh Müslim olayında Meşrutiyet'i dinsizlik olarak gören bir toplumsal kesimin var olduğunu gösterirken, ikinci örnekteki Abdülhamid'in hal'ine dair piyes Abdülhamid karşıtlarının/Meşrutiyet yanlılarının da var olduğunu göstermektedir. Bu örnekler 20. Yüzyılın başında, Urfa'nın entelektüel durumunu ve toplumsal yapısını anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO)

BOA., *DH.EUM.KADL.* 22/25.

BOA., *DH.MUI*,331/33-2; *DH.MUI*,331/33-1.

BOA., *DH.SYS.56/4-12*; *DH.SYS.551/22-3*; *DH.SYS.551/22-2*; *DH.SYS.56/4-15*; *DH.SYS.56/4-14*; *DH.SYS.56/4-11*; *DH. H.SYS.56/4-17*; *DH.SYS.56/4-17*; *DH.SYS.56/4-10*; *DH.SYS.56/4-8*; *DH.SYS. 56/4-7*; *DH.SYS.56/4-4*; *DH.SYS.56/4-3*; *DH.SYS.56/4-5,6*; *DH.SYS.56/4-1-2*; *DH.SYS.571/10*;

BOA., *DH.MKT.*, 2631/69; *DH.MKT.*, 2799/91.

BOA., *DH.ŞFR.*, 405/72.

BOA., *MF.MKT.*, 1094/60.

Sürelî Yayınlar

İstiklal Harbi Gazetesi, S.231, 9 Şubat 1920.

Şurkav Dergisi, S. 21.

Telif Eserler

Kırmızı, Abdülhamit, "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyân Teşebbüsü",

Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C.14, S.26 (2009), 113-146.

Özçelik, İsmail, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Urfa* (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003.

²⁴ BAO, *DH.MUI*,331/33-1.

XIX. YÜZYILDA HARRAN BÖLGESİNDE EŞKIYALIK VE ŞEMMER AŞİRETİ'NİN 1890 YILI EŞKIYALIK OLAYI

Dr. Öğr. Ü. Yasin TAŞ*

Giriş

Şemmer Aşireti'nin 1890 yılındaki eşkiyalık olayını ele almadan önce konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak bakımından Osmanlı döneminde Harran çevresine yapılan iskân faaliyetlerine ve bu bölgedeki eşkiyalık aşiret ilişkisine kısaca temas etmekte yarar vardır. Zira Osmanlı'nın yaklaşık 300 yıl boyunca bölgede uygulamaya çalıştığı aşiretleri iskân ve bölgeyi şenlendirme politikasının temel amaçlarından birisi, aşiret olgusunun ortaya çıkardığı eşkiyalık faaliyetlerinin yıkıcı sonuçlarını ortadan kaldırmak ve daimi bir huzur ortamı temin edebilmektir. Devletin yıllarca önlemek için uğraştığı eşkiyalık olayları, buradaki tarımsal üretim ve vergi gelirlerini azaltmanın ötesinde genel bir asayişsizlik halini ve bunun doğal sonuçları olan siyasi, askeri ve sosyal sorunları beraberinde getirmektedir.

Osmanlılar, Suriye'deki ilk hâkimiyetleri sırasında bölgede huzur ve emniyeti sağlamak gayesiyle Fadl ve Mevali gibi Arap kabilelerini desteklemiş ve bu aşiretler XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar bölgedeki halk ile bir arada sorunsuzca yaşamışlardır. Ancak bu tarihten itibaren bölgeye gelen Şemmer ve Aneze adlı iki Arap aşiretinin mevcut kabilelere galip gelerek sürüleri için bölgeyi kontrol altına alma çabası ve iki kabilenin kendi arasındaki çekişmeleri mevcut huzur ortamı bozduğu gibi bölgede genel bir asayişsizlik hali meydana getirdi. Sözü edilen Arap aşiretlerinin Suriye'nin iç taraflarından kuzeye doğru akınlar düzenleyerek ilerlemeleri nedeniyle Anadolu'nun bugünkü güney sınırlarında ziraat faaliyetleri sekteye uğradı ve mevcut kabileler ile yöre halkının bir kısmı, hayvanlarını muhafaza etme endişesiyle yurtlarını terk etmek zorunda kaldı.¹ Aynı dönemlerde bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi, metruk bir halde bulunan ve Arap ile Türkmen aşiretlerin kışlak olarak kullandıkları Rakka şehir merkezinin, "Urban ve Türkmen eşkiyası ve eşirrası destiden harap" hale geldiğinden sancak merkezinin Urfa'da bulunduğunu ve yazları yaylağa çıkan bu aşiretlerin yol güzergâhı üzerindeki yerlerde eşkiyalık yaptıklarını belirtir.²

Devlet, bir taraftan kabileler arasındaki çekişmelerle harabe gelen bölgeyi şenlendirmek diğer yandan Şemmer ve Aneze aşiretlerinin akınlarına set çekerek eşkiyalık faaliyetlerine engel olmak istedi. Bu amaçla Halep Türkmenleri ve Yeni İl'e bağlı hemen bütün Beğdilli obalarını ve Bozulus'un göç etmemiş kalıntılarını Belih Irmağı'nın Harran'ın altındaki Akçakale'den Rakka'ya kadar uzanan kıyısına yerleştirdi.³ Ancak konargöçer hayata alışmış oymakların daimi şekilde bir iskâna alışmamaları, bölgenin tabii sıcaklığına uyum sağlayamamaları ve hayvanları için yeterli düzeyde otlak bulmakta zorlanmaları iskânın başarısızlıkla neticelenmesine yol açtı. Nitekim devam eden Aneze istilalarına karşı yeterli tedbir alınmaması üzerine buradaki Türk oymakları kısa süre sonra Anadolu'ya kaçmak zorunda kaldı. Bu dönüşlerde

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, y.tas@harran.edu.tr

¹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 34.

² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, Cilt III. s. 97; Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994, Cilt 10, s. 273.

³ Mehmet Emin Üner, XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2005, Sayı 159, s. 132.

ayrıca iskânın; hayvanların beslenmesi, su ihtiyaçları, yaylak ve kışlak açısından yeterince hesaplanmaması ile aşiretler tarafından bir nevi cezalandırma olarak görülmesinin de etkisi mevcuttur.⁴ Diğer yandan Anadolu'da şekavette bulunan aşiretlerin özellikle Rakka ve Halep bölgesine bir nevi sürgün edilerek iskâna tabi tutulduklarını söylemek mümkündür. Bunlardan Mamalu, Tacirli, Musacalu, Zorganlı, Şeyhlü ve Koyunlu gibi aşiretlerin, Anadolu'daki eşkıyalıkları sebebiyle buraya iskâna zorlandıklarını ve bölgeye asayiş temini gayesiyle yerleştirilen kimi aşiretlerin kısa süre sonra burada eşkıyalık faaliyetlerine girerek çevreye zarar verdiklerini belirtmekte fayda vardır.⁵

Türkmen oymaklarının başarılı olamayıp Anadolu'ya dönmeleri üzerine 1691'de Rakka Valisi Kadızade Hüseyin Paşa ihmalkâr ve kusurlu bulunarak azarlandı ve oymakların tekrar eski yerlerine iskân edilmesi hususunda fermanlar çıkarıldı.⁶ 1692-1726 yılları arasında Harran Ovasına Erzurum, Kars, Çıldır, Diyarbakir, Kütahya eyaletlerinden, Aydın, Saruhan, Kalecik, Keskin tarafları ile Sivas, Maraş ve Karaman havalisinden cemaat perakendelerinin eşkıyalara karşı olmak üzere yerleştirilmesi kararı alındı. Bu kararlar Rakka Eyaleti'nin Harran bölgesine Bozulus, Keskin, Musacalu, İzeddünlülü, Afşar, Cihanbeylülü ve Atmalı cemaatlerinden çok sayıda hane yerleştirildi. 1737'de ise İl-beylülü cemaatinin Harran'a iskânı için ferman sadır oldu.⁷ Osmanlı'da devlet-aşiret siyasetinin temelini oluşturan bu iskânlar ile devlet, bölgedeki Arap aşiretlerinin saldırılarına karşı başka konar-göçer aşiretleri yerleştirmek suretiyle bir güvenlik duvarı oluşturmaya çalıştı.

Harran Bölgesinde Aşiret Eşkıyalık İlişkisi

Osmanlı döneminde bilhassa son iki yüzyılda Harran ve çevresinde aşiretler tarafından çok sayıda yağma ve talan faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Büyük bir kısmı Osmanlı arşivlerine yansıyan ve "şekavet" olarak adlandırılan bu olayların merkezinde genellikle aşiret olgusu vardır. Bazen güç kazanan aşiretlerin yağma ve talanla eşkıyalık faaliyetlerinde bulunduğu bazen de aşiretlere mensup ya da bu yapılardan güç alan şahısların, böyle bir yola tevessül ettiklerini görmek mümkündür. Bölgede gerçekleşen ve çoğu aşiretler arasındaki güç dengesi, hâkimiyet kurma veya nüfuz alanlarını genişletme çabasından kaynaklanan olaylar; halkın malına, canına zarar vermek, ahalinin sahip olduğu hayvan ve eşyayı gasp etmek suretiyle eşkıyalık halini aldı.⁸ Urfa İdare Meclisi'nin hazırladığı 1893 yılına ait bir mazbatada, çöl mıntikasındaki Harran ve Türkmen Cüllabı nahiyelerinin, "*ecnâs-ı muhtelifeden bir takım aşâir ve kabâil-i vahşiyenin cevelangâhı olduğu*" vurgulanarak bu aşiretlerin "*her sene gerek yekdiğerine ve gerek ahâli-i meskûne ve muti'aya ikâ' ededikleri hasâr kâbil-i ta'dâd ve tezkâr*" olmadığı ifade edilmiştir.⁹ İç ve dış problemler nedeniyle Osmanlı merkezi otoritesinin zayıfladığı son dönemlerde aşiretlerin yoğun bir şekilde yaşadığı Irak-Suriye bölgesi kargaşa içine girmekte, aşiretler içi veya aşiretler arası çatışmalar hiç eksilmemekteydi.¹⁰

Aşiretler, devlete vermekle yükümlü oldukları ağnam ve deve rusûmunu ödememek için çöl mıntikasında oradan oraya savuşmaktaydı. Geçtikleri güzergâhlarda çiftçilerin ekinlerini sürülerine yedirmekten

⁴ Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, s. 90-93, 112.

⁵ Kenan Daşcıoğlu, Osmanlı'da Sürgün, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 94; Tahir Öğüt, 18-19. YY.'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı, TTK, Ankara 2013, s. 80; Özcan Tatar, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskânı (1691-1750), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2005, s. 167.

⁶ Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı, 58; Abdülkerim Özyayın, "Aneze", DİA, İstanbul 1991, Cilt III, s. 196; S. H. Winter, "The Province Of Raqqa Under Ottoman Rule, 1535-1800: A Preliminary Study", *Journal Of Near Eastern Studies*, Oct 2009, Volume 68, Issue 4, s. 261-262.

⁷ Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK, Ankara 1991, s. 140; Öğüt, Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı, s. 81.

⁸ Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 213.

⁹ BOA, ŞD.2225-20-3.

¹⁰ Gökhan Çetinsaya, "Tarikat, Aşiret ve Siyaset: II. Abdülhamit Döneminde Musul Vilayeti", *Irak Dosyası I*, Tarih ve Tabiat, İstanbul 2003, s. 276.

imtina etmedikleri gibi fırsat bulduklarında halkın sahip olduğu hayvanları dahi gasp etmekteydiler. Bu olaylar esnasında tesadüfen denk geldikleri askeri kuvvetlere karşı silah bile kullanan bu zümreler, bölgede genel bir asayiş sorununa yol açmaktaydı.¹¹ Osmanlı devlet adamlarından Mehmed Hurşid Paşa, XIX. yüzyıl ortalarında bölgedeki asayişsizliğin nedeni olarak Şemmer ile beraber Aneze ve el-Zafir aşiretlerine işaret ederek, bu aşiretlerin zapt altına alınmaları için büyük bir himmet sarf edilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre tedbir sahibi büyük bir vali, uzun bir müddette, güçlü tedbirler ve elbirliği içinde tam bir gayret ve sebatla aşiretleri intizam altına alabilir. Ancak onun koyacağı nizam, kendisinden sonra gelen valiler tarafından aynı şekilde devam ettirilmelidir.¹²

Harran çevresinde eşkıyalığın yerleşik bir kültür haline gelmesinde etkili olan bir diğer faktör, bölgenin güneydeki Musul ile Bağdat çöllerine açılan bir kapı olması ve bu çöllerin hemen yanı başında bulunmasıdır. Bu konudaki arşiv kayıtlarında “*Urfa'nın etrafı açık olduğundan Bağdat ve Musul çöllerinden tevârud eden Aneze ve Şemmer Araplarıyla sâir urbân-ı serkeşânenin taraf-ı şarkîde vâki' Harran Nahiyesi ve Suruç Kazâsıyla sâir civâr mahalle ahâlisine her sene*” zarar verdikleri belirtilmektedir.¹³ Anadolu'da eşkıyalık yapanlar çevredeki dağlara sığınırken bu bölgede eşkıyalık yapan bedevi Arap eşkıyaları çölleri bir mesken olarak kullanmaktaydı. Bunlar, çölün sağladığı korunma avantajını ile sık sık meskûn mahallere saldırıp tekrar çöle çekilmekteydiler.¹⁴ Güneydeki çöllerden gelen eşkıyalar, yağma ve talanın akabinde takibata uğradıklarında hızlı atlarıyla geri dönerek kısa sürede çölde izlerini kaybettirebilmekteydi. Aşiretler, geniş kapsamlı yağma ve tecavüz olaylarından önce ya da bu şekildeki olayların sonucunda üzerlerine çok sayıda askerin gönderildiğini anladıklarında devlet yöneticileriyle askerlerin iletişimini kopararak hükümeti olaylara müdahalede aciz durumda bırakmak için bazı zamanlar bölgedeki telgraf hatlarını tahrip etmekten dahi çekinmemekteydiler.¹⁵

XIX. yüzyılda bölgeden sorumlu olan Altıncı Arabistan Ordusu Hümayunu, aşiretlerin mevsimsel geçişlerinde yaylak ve kışlak güzergâhları üzerindeki halkı korumak ve aşiretlerin olası zararlarını engellemek için bölgeye müfrezeler, taburlar ve batarlayar sevk etmekteydi.¹⁶ Ancak bölgede yeterli seviyede askeri kışla bulunmaması ve dönemin ulaşım imkânlarının yetersizliği sebebiyle olaylara süratle müdahale etme olanağı bulunmadığı gibi çöl hayatına alışık olan göçebe eşkıyaların takibi de zor olmaktaydı. Bu durum eşkıyalık faaliyetleri karşısında sadece yerli halkı değil aynı zamanda devlet adamlarını da çaresiz bırakmaktaydı. Nitekim 1893 yılına ait bir mazbatada aşiretlerin yol açtığı zararların “*men'i mezâlim-i ta'diyeleri için bila mesâfe i'tibariyle çare bulunmadığı*” belirtilmiştir.¹⁷

Devletin çoğu zaman çare bulamadığı bu olayları, otoriteye baş kaldırma ya da toplumsal bir isyan şeklinde değerlendirmek mümkün olmamakla birlikte Harran'ın da içinde bulunduğu çevre coğrafyanın uzun bir dönem siyasal, sosyal ve malî açıdan gelişmesinin önündeki en önemli engellerden birini teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

1890 Yılı Eşkıyalık Olayı

İslam'dan önce ve henüz tespit edilemeyen bir dönemde Yemen'den Arabistan'a gelmiş olan Şemmer Aşireti'nin bir kısmı XVII. yüzyıl başlarında Arabistan içlerinden kuzeye doğru bugünkü Suriye topraklarına gelerek bu bölgeye yerleşti. Kısa bir süre sonra aynı bölgeye gelen Aneze Aşireti, buradaki bedevilerin desteğiyle Şemmerlar'ı Fırat Nehri'nin doğusuna sürdü. Osmanlı'nın yıkılışına kadar Fırat ile Dicle arasındaki bölgede bilhassa Kuzey Irak'ta yerel bir güç olarak öne çıkan aşiret, zamanla civar coğrafyadaki diğer

¹¹ Ali Suad, *Suriye, Irak, Necid ve Hicaz Seyahatlerim*, Haz. Zekeriya Kurşun ve Ali Okumuş, Taşmektap Yayınları, İstanbul 2015, s. 101-102.

¹² Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı Alâattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul 1997, s. 167.

¹³ A. MKT. MHM. 240-47-2.

¹⁴ Abdullah Saydam, “Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol açtıkları Asayiş Problemleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Aralık 1993, Sayı 8, s. 245.

¹⁵ Ali Suad, *Suriye, Irak, Necid ve Hicaz Seyahatlerim*, s. 101.

¹⁶ Ali Suad, *Suriye, Irak, Necid ve Hicaz Seyahatlerim*, s. 102.

¹⁷ BOA, ŞD.2225-20-3.

aşiretler ve yerli halk üzerinde büyük bir nüfuz elde etti. Yarı göçe bir topluluk olan bu aşiret, kışları Bağdat çevresinde kalırken yazları kuzeydeki Musul, Mardin ve Urfa taraflarına gelmekte ve burada çok sayıda eşkıyalık ve talan hareketinde bulunmaktaydı.¹⁸ Aşiretin, Harran ve çevresinde gerçekleştirdiği bütün eşkıyalık olaylarını burada ele almak mümkün olmadığı gibi bu husus bir bildirin sınırlarını aşacak genişliktedir. Burada aşiretin gerçekleştirdiği çok sayıdaki yağma ve talan olayları ile sonuçlarına örnek teşkil etmesi açısından sadece 1890 yılındaki eşkıyalık olayı üzerinde durulacaktır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Urfa Kadı Sicillerinde Şemmer Aşireti'nin 1890 yılındaki eşkıyalığına ilişkin çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu bakımdan, etkileri ve yansımaları itibarıyla bölgedeki en büyük eşkıyalık hareketlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Bu senedeki yağma ve talan olayları, belgelerden ve şikâyetlerden takip edilebildiği kadarıyla ilkbahar aylarında başlayıp neredeyse sonbaharın sonlarına kadar devam etti. Olaylarda Şemmer Aşireti ve "tevabi" denilen başka aşiretlerden onlara katılan eşkıyalar, Suruç'tan başlayarak Urfa'nın güneyinde Harran bölgesinin içinde bulunduğu havzadan Mardin, Nusaybin taraflarına doğru birçok yerleşim yerini talan etti. Bu yağma ve talandan Suruç, Dögerli ve özellikle Harran kırsalında yaşayan köylü halk ile mevsim gereği hayvanlarını meralarda otlatan göçebe kabileler oldukça zarar gördü.¹⁹ Eşkıyalar, bölgeden çaldıkları veya gasp ettikleri hayvanları önlerine katarak Zor Sancağı taraflarındaki Cizre'ye kadar ilerlediler. Durumun haber alınmasından sonra acil olarak Bağdat, Diyarbekir ve Musul vilayetleriyle Zor Sancağı'ndan bir askeri müfreze teşkil edilerek üzerlerine sevk edildi.²⁰ Bölgeye çok sayıda askerin sevk edilmesinden sonra eşkıyalık hareketi bastırılarak gasp edilmiş hayvanlar geri alındı. Uzun süre devam eden yağma olaylarının tahkiki ve yol açtığı problemlerin halledilebilmesi gayesiyle Mirliva Ferik Şaban Paşa başkanlığında bir komisyon kurulması kararlaştırıldı.²¹

Eşkıyalık olayının başladığı ilk andan itibaren Urfa ve Harran çevresinde zarara uğrayan köylüler, gasp edilen hayvanları için "*cânib-i hükümet-i seniyye ve makâmât-ı aliye istid'a ve müracaata*" bulunarak maruz kaldıkları zararı dile getirdi.²² Durumun haber alınmasını müteakip eşkıyaların üzerine sevk edilen askerler, köylerde eşkıyanın götürmediği başıboş hayvanları da toplayarak beytülmal teslim etti. Aynı şekilde Zor Sancağında yetkililer tarafından el konulan hayvanlar, gasp edildikleri bölgelere sevk edilerek kazalardaki beytülmal müdürlükleri nezaretiyle muhafaza altına alındı. Urfa'da kırsal bölgelerdeki hayvanların şehre sevk ve idaresinden Esad Efendi, merkezdeki iade işleri için beytülmal müdürü Mehmed Şükri Efendi adına Halid Efendi ile muhasebe kaleminden Ahmed Efendi görevlendirildi. Bölge halkından zarara uğrayan çok sayıda insan, şer'i mahkemeye müracaat ederek hayvanlarını ya da en azından kıymetlerini alabilmek için beytülmal müdürlüğünden talepte bulundu.

Urfa Şer'iyye Sicillerinin 222 ve 220 numaralı defterlerinde sadece bu yılda gerçekleşmiş eşkıyalık olayı için toplamda 4'ü kadınlara²³ ait olmak üzere 160 kişiye ait olan 125 şikâyet kaydı yer almaktadır. Tamamı benzer ifade formuyla kaleme alınan dava ve şikâyet kayıtlarında; mağdurun adresi ve kimliği; gasp edilen hayvanlarının adedi, cinsi ve kıymeti; Şemmer eşkıyası tarafından nerede gasp edildiği belirtilerek beytülmal memurlarından hayvanların kendisi ya da kıymetinin ödenmesi talebi yer almaktadır. Mahkeme, davacıardan hayvanların kendilerine ait olduğunun ispatı sadedinde şahit istedi ve şahitlerin ifadesi üzerine bu hayvanları sahiplerine verdi. Şunu da belirtelim ki çoğu mağdur, muhtemelen okuma yazma bilmemesi ya da mahkeme huzurunda derdini ifade edememesi sebebiyle şehirden dava vekilleri tutmuştur ki bu da onlar için ayrıca bir masraf anlamına geldi.

Şikâyet sahipleri, Harran merkezi ile etrafındaki Keberli, Kırmıtlı, Köprülü, Telhamer, Telfidan, Telhunta, Cebeli Hayat, Parepare, Korkmaz, Karaşadi, Horos, Kısas, Anaz, Resulceyn, Çerçili, Mersavi, Merked,

¹⁸ Diyarbekir Vilâyet Salnâmesi (1288/1871), Diyarbekir Vilayet Matbaası, s. 187; Ali Bey, Seyâhatı Jurnalı İstanbul'dan Bağdat ve Hindistan'a, İstanbul 1314, s. 24; Cevdet Türkay, Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İşaret Yayınları, İstanbul 2005, s. 134, 93; Jane Hathaway, The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800, Harlow: Longman, 2008, s. 307.

¹⁹ Bazı kayıtlar için bkz. *Urfa Şer'iyye Sicilleri*, defter 220, sayfa 23, belge 654. Sonraki dipnotlarda aynı kaynaktan yapılacak alıntılar, UŞS. 220/23-654 şeklinde kısaltılarak verilecektir. UŞS. 220/27-660; UŞS. 220/29-662; UŞS. 220/37-674.

²⁰ DH.MKT. 1608-116; DH.MKT. 1598-90.

²¹ DH.MKT. 1671-10

²² UŞS. 220/37-674; UŞS. 220/38-675.

²³ UŞS. 220/196-914.

Kayamezgit, Ebuzeyd, Telşeb, Nesar, Atşan, Akcurun, Donali, Zenbir, Tuzluca, Şurica, Tantana, Aynülhalil köyleri, Suruç'un Ziyaret, Darik ve Ilıcak köyleri, Dögerli'nin Anaz ve Çarık köylerindedir. Ayrıca bu bölgede bulunan ve göçebe olarak kaydedilen Ben-i İcl, Ben-i Zeyd, Cümeyle, Tealiye, Neimi aşiretleri ile çok sayıda diğer göçebe aile bu olaylardan etkilenmiştir.²⁴ Yine bu kişiler arasında Urfa şehir merkezinde ikamet edip hayvanlarını ortaklıkla bölge halkına veren hayvan tüccarları vardır.²⁵ Bölgedeki müslüman-gayrimüslim ilişkilerine ışık tutması açısından bu kişilerden bazılarının Yahudi ve Süryani olduğunu belirtmekte fayda vardır.²⁶ Aynı şekilde yağma ve talan olaylarının yol güzergâhlarındaki seyahatleri tehlikeye attığını ve tesadüfen bölgedeki yolları kullanan bazı yolcuların ellerindeki hayvanlara el konulduğu görülmektedir.²⁷

Belgelerde şikâyet sahipleri hayvanlarının otlarken gasp edildiklerini ifade ederken bu hayvanların hangi meralarda çalındıklarını da belirtmişlerdir. Bu kayıtlar, hem dönemin meralarını hem de eşkıyaların gasp olayları esnasında hangi güzergâhları takip ettiklerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Şikâyetlerde hayvanların, Harran çevresindeki Beyri-i İsvi, Ebu Kaber, İmam Bakır Zaviyesi, Gögeç, Telhime, Hızan, Telşeb, Tektek Dağı, Han-ı Barur, Şeyh Nebi, Zenbir, Deve Boynu, Sülüklü, Çermi, Karamuk, Burgul, Göncü, Tarfavî, Kara Şadî, Rakabe, Debir Şevah meralarından ve Suruç'taki Ağzı Çirkin Kuyu civarından gasp edildiği görülmektedir.

Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla eşkıyalık olayları süresince toplam 16.202 koyun, 1054 keçi, 791 deve, 29 merkep, 28 at ve kısrağ gasp edilmiştir. Her bir koyunun ortalama 50-60 kuruş, bir keçinin 30-40 kuruş, bir devenin 500-1000 kuruş, bir merkebin 60-80 kuruş, cinsine göre bir at veya kısrağın ise 2000 ile 6000 kuruş arasında bir kıymete sahip olduğu göz önüne alındığında olayın ekonomik boyutu daha iyi anlaşılacaktır. Yaptığımız yaklaşık bir hesapla olayın bu dönemdeki mali boyutunun 16 yük 35.000 kuruş yani 1.635.000 kuruş civarına tekabül ettiği tespit edilmiştir.

Şikâyet kayıtlarında hayvan sahiplerinin ya da çobanların, herhangi bir şekilde dövüldüğü ya da şiddet gördüğüne dair herhangi bir iddia gündeme gelmemiştir. Bu durum eşkıyanın, bu senedeki olaylarda cana yönelik herhangi bir kastın olmadığını göstermenin yanında, eşkıyaya karşı bir direniş gösterilmediği ihtimalini de akla getirmektedir. Ancak bu durumun genel bir uygulama olmadığını, eşkıyaların yağma ve talan olayları esnasında çoğu zaman yollarına çıkan askerleri veya halkı öldürmekten çekinmediklerini belirtmekte fayda vardır.²⁸ Diğer yandan bu senedeki olaylarda hayvanlardan ayrı olarak evlerde kullanılan herhangi bir eşyanın çalındığının gözlemlenmemesi eşkıyaların; köyleri, haneleri basma fiillerine girişmeden ve köylerin içlerine girmeden sadece çevresindeki meralarda otlayan hayvanları önlerine katıp götürdüğü anlaşılmaktadır. Sadece Curnı Ebu Zeyd Köyü'nden Veli oğlu Aziz, 120 koyun ve bir merkeple beraber nakden 700 kuruşunun gasp edildiğini belirtmiştir²⁹ ki bu durum nadir de olsa bazı çoban ya da hayvan sahiplerinin eşkıyalar tarafından soyulduğuna işaret etmektedir.

Bu yılda yaşanan olaylardan hayvanları gasp edilenlerin dışındaki insanlar da etkilenmiştir. Bölgeden eşkıyaları temizlemek ve gasp ettikleri hayvanları geri almak için gönderilen askerler, bazı köylerde durumundan şüphelendikleri yabancı insanların ellerindeki hayvanlara el koydu.³⁰ Aynı şekilde şehir etrafında

²⁴ UŞS. 220/23-654; UŞS. 220/51-698; UŞS. 220/146-853; UŞS. 220/161-884; UŞS. 220/162-875; UŞS. 220/176-893; UŞS. 220/27-660; UŞS. 220/29-662; UŞS. 220/108-799; UŞS. 220/112-804; UŞS. 220/119-818; UŞS. 220/127-832; UŞS. 220/129-834; UŞS. 220/130-837;

²⁵ UŞS. 220/105-796; UŞS. 220/106-797; UŞS. 220/108-800; UŞS. 220/112-805; UŞS. 220/113-806; UŞS. 220/114-807; UŞS. 220/126-830;

²⁶ UŞS. 220/28-661; UŞS. 220/160-858; UŞS. 220/188-906.

²⁷ Mardinli Sancağının Şeyh Şeyda mahallesinden Ahmed oğlu Salih, Mardin'den Halep'e gitmek üzere Urfa yolunda Behayime Kalesi civarında birkaç neferin üzerine hücum ederek zorla 10 adet merkebine el koyduğunu belirtmiştir. UŞS. 220/55-702.

²⁸ Ali Suad, Suriye, Irak, Necid ve Hicaz Seyahatlerim, s. 102.

²⁹ UŞS. 222/356-611

³⁰ Mesela Suruç kazası Mezkefli Köyü'nden Bekir oğlu Halil ile Hacı Kadir oğlu Halil, Oğulbey Köyü'nde eşkıyayı yakalamak üzere görevlendirilen askerler tarafından ellerindeki 700 kuruşluk kısraklara el konulduğunu belirtmişlerdir. UŞS. 222/176-285; UŞS. 222/176-286; Karamusa mahallesinden Hacı Abuzer oğlu Müslüm ise Harran'da yetki-

ki meralarda otlayan bazı sahipsiz hayvanlar, eşkıyanın gasp edip geride bıraktığı hayvanlar olabileceği zannıyla yakalanarak Urfa Mal Sandığı'na teslim edildi. Sözü edilen durumlara maruz kalarak hayvanlarının alikonulmasından dolayı mağdur olan köylülerin şer'î mahkemeye gelerek yetkililerden hayvanlarını talep ettikleri görülmektedir.³¹

Şemmer Aşireti'nin Eşkialığına Karşı Alınan Bazı Tedbirler

Osmanlı devleti XVII ve XVIII. yüzyıllarda Arap aşiretlerine karşı diğer Türk boylarını iskân ederek tedbir almaya çalışırken sonraki dönemlerde kısmen de olsa bu politikadan vazgeçti. XIX. yüzyılda söz konusu aşiretleri tedip ile yola getirerek yahut gerektiğinde onların şekavet hareketlerini, yağma, talan gibi olaylarını üzerlerine askeri güç sevk ederek önlemeye çalıştı. Nitekim bölgeye gönderilen fermanlarda, şehirlerin etrafında yolları kesip yolcuların mallarını gasp ederek onlara zarar veren eşkıyalara izin verilmesi emredildi. Bu maksatla yolları kontrol eden zabıtlere, eşkıyalarla karşılaşmaları durumunda onları yakalama, kaçmaya yeltenmeleri durumunda da vurma yetkisi verildi.³² Urfa ve çevresinde ortaya çıkan eşkıyalık hareketlerine bir takım hususî tedbirler alan devlet, bu tür olayların sık görüldüğü Harran bölgesinin korunmasını hedefledi. Bu amaçla eşkıyalık olaylarına karışan aşiret ya da aşiret mensuplarının, buldukları yerlerden alınarak vilâyet içindeki başka köy ve kasabalarda iskân edilmesi kararlaştırıldı.³³ Ayrıca şekavet hareketlerinden halkı korumak ve olaylara süratle müdahale edebilmek gayesiyle 1861 senesinde Urfa Sancağı dâhilinde biri Harran'da olmak üzere iki kışla yapıldı. Kışlaların 60.000 kuruşu bulan masrafları ise Aneze eşkıyasından "*ahz ve iğtinâm olunup fûruht ettirilen hayvanâtın*" parasından karşılandı.³⁴

Devlet, asayişin sağlanabilmesi için aşiretlerin muteber şeyhlerine taltifatlarda bulunarak, onların aracılığıyla problemleri ortadan kaldırma yollarına müracaat etmekteydi.³⁵ Bu kapsamda Şemmer Aşireti'ni eşkıyalık olaylarından uzak tutabilmek için zaman zaman şeyhlerine hil'at ile beraber bazı yetkiler ve maaş adı altında bir takım tahsisatlar ödedi. Mesela bu kapsamda 1853 senesinde Şemmer şeyhi Ferhan Paşa'ya hil'at olarak 1 Havran şalı, 1 Lahor şalı, 1 kılıç, 1 çadır, 40 batman pirinç, 5 batman kahve, 4 tağar buğday verildi. Yanındaki adamlarına ve şeyhlere de 9 adet pamuklu Halep entarisi 13 adet pamuklu Diyarbekir şalı, 7 adet pamuklu Şam şalı ve 20 adet beyaz şal verildi. 6.363 kuruş bulan bu eşyaların haricinde aynı yıl içinde Ferhan Paşa ve adamlarına devlet hazinesinden ayrıca 1.320 kuruş değerinde hilat dağıtıldı.³⁶ Aynı şekilde 1856'da Şemmer şeyhlerinden Şeyh Hamza'ya Mardin emvalinden maaş tahsis edildi.³⁷ Mithat Paşa da 1870'de Şemmer şeyhi Ferhan Paşa'ya gönderdiği yazıda, Dicle Nehri boyunca Tikrit'ten Musul sınırına kadar olan bölgenin Şemmer kabilesine verilerek iskânlarının gerçekleştirilmek istendiğini bildirdi. Kurulacak Şemmer Sancağı mutasarrıflığının da kendisine verileceğini açıkladı ve bir sene sonra bu doğrultuda kurulan sancak ile aşiretin iskân edilmesi amaçlanarak kendilerine zirai alet ve edevâtlar temin edildi.³⁸

Daha önce çok hizmetleri görülen Resulayn ve Nusaybin bölgesindeki Şemmer Şeyhi Abdülkerim'e Dâhiliye Nezâreti'nin isteğiyle 1870'da buyruldu verilerek 5.000 kuruş maaş tahsis edildi. Karşılığında Şeyh Abdülkerim'den, Şemmer içindeki diğer aşiret mensuplarını hükümetin istediği yerlere sevk etmesi, dışarıdan aşirete dâhil olmak isteyenlere izin vermemesi ve aşiretin iskânı için devlete yardımcı olması istendi.

liler huzurunda satın aldığı devesini, eşkıyalardan alınarak Urfa'ya gönderilen hayvanlar arasına kattığını ancak geri alamadığını belirtmiştir. UŞS.222/359-214

³¹ Hüseyin Paşa mahallesinden Ahmed oğlu Müslüm ile Ali Bey oğlu Mahmud Faik Bey, beytülmalde bulunan ve daha önce Çaykuyu nahiyesi Çardak nam mahalde otlarken kaybolan kısraklarını etmişlerdir. UŞS. 222/48-78; UŞS. 222/49-79; UŞS. 222/49-80.

³² UŞS. 205/4-5.

³³ Üner, Mehmet Emin, *Aşiret, Eşkialık ve Devlet*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 155.

³⁴ İ.MVL. 456-20437.

³⁵ Saydam, "Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol açtıkları Asayiş Problemleri", s. 253.

³⁶ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 173.

³⁷ Üner, *Aşiret, Eşkialık ve Devlet*, s. 152.

³⁸ Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, s.181; Kemal Yakut, "Tanzimat Döneminde Irak ve Suriye'de Arap Aşiretleri ve Devlet", *Yeni Türkiye*, Yıl 2016, Sayı 83, s. 489.

Ancak Resulayn ve Nusaybin'in Zor Mutasarrıflığına bağlanmasına kızan Abdülkerim, bazı memurlardan hakaret gördüğünü söyleyerek karşı tacizlerde bulundu ve Mardin ile Cizre bölgesinde şekâvete devam etti. Diyarbekir Valisi İsmail Hakkı Paşa'nın 1871'de düzenli birliklerle yaptığı saldırılarda çok sayıda aşiret mensubu öldürüldü ve Şeyh Abdülkerim yakalanarak Bağdat'a teslim edildi.³⁹ Merkezi hükümet, Şemmer Aşireti'nin 1890 yılındaki eşkıyalığı üzerine bazı tedbirler aldı. Bu maksatla aşiretin vilayet dâhilindeki köylerden, yolculardan zorbalıkla akçe ile zahire almalarının engellenmesi ve ödemeye yanaşmadıkları ağnam resmi tahsili için üç yüz katırdan müteşekkil bir seyyar müfreze teşkil edilmesi kararlaştırıldı.⁴⁰

Sonuç

XVII. yüzyıldan itibaren önce Suriye topraklarına göç eden ancak kısa bir süre sonra Aneze Aşireti tarafından Irak topraklarına sürülen Şemmer Aşireti, bu yüzyılda Harran'ın da içinde bulunduğu Rakka bölgesine yapılan iskânların başarısızlıkla sonuçlanmasındaki etkenlerden biri oldu. Hem kendi içindeki çekişmeleri hem de Aneze ve Milli gibi diğer aşiretlerle olan güç ve hâkimiyet mücadeleleri bölgenin yerel yöneticiler tarafından gerektiği şekilde yönetilmesini zorlaştırdı. Aşiretler arası çekişmeler, bir tarım coğrafyası olan bölgede tarımsal faaliyetlerle beraber üretimin ve onun doğal sonucu olan vergilerin istenilen seviyenin çok altında kalmasına sebebiyet verdi. Çölleri bir kaçış alanı olarak kullanan aşiretlerin itaat altına alınamaması, bölgenin uzun süre asayişsizlik içinde kalmasına yol açtığı gibi halkın can ve mal güvenliğini tehdit etti. Aşiretlerin neredeyse her sene bölgede talan ve yağma faaliyetlerinde bulunması burada hayvancılık ve tarımla meşgul halkı, ticaret yollarını kullanan tüccarları korku ve endişe içinde bıraktı.

Osmanlı Devletinin XIX. yüzyılda Şemmer Aşireti şeylerine bir takım imtiyazlar vererek aşireti iskân çabası, devlete bağlı kalma ve bölgelerinde güvenliği sağlama gibi bir takım olumlu sonuçlar verdi. Ancak geniş bir alana yayılmış olan aşiret kollarının güçlü bağlara sahip olmaması, bir kısmının başı buyruk hareketlerde bulunması ve diğer aşiretlerle olan mücadeleleri bu aşiretin zabtı rabt altına alınmasını zorlaştırdı. Bu sebeple aşiret, XIX. yüzyıl yıl boyunca bilhassa yaz aylarında Harran ve çevresindeki meraları basıp hayvanları çalma, köylüleri haraca bağlama, ekili arazilere ve mahsullere zarar verme, ticaret yollarını kullanan kervanlarını soyarak yolculardan haraç alma gibi eşkıyalıklarla bölgeye büyük zararlar verdi. Ancak bu yüzyılın sonunda kurulan Hamidiye Alayları, bölgedeki geleneksel aşiret yapısını değiştirdiği gibi bu alayların hâkim unsuru olan Milli Aşireti'nin bölgede silahla nüfuz kazanması, Şemmer Aşireti'nin Urfa-Mardin bölgesindeki etkinliğini ciddi manada zayıflattı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): A. MKT. MHM. 240-47-2; DH.MKT. 1598-90; DH.MKT. 1608-116; DH.MKT. 1671-10; DH.MKT. 1727-83; İ.MVL. 456-20437; ŞD. 2225-20-3.
Urfa Şer'iyye Sicili Defterleri (UŞS): 205, 220, 222.
Diyarbakir Vilâyet Salnâmesi (1288)

Diğer Kaynaklar

Ali Bey, *Seyâhati Jurnalî: İstanbul'dan Bağdat ve Hindistan'a*, Rauf Bey Kütüphanesi, İstanbul 1314.
Ali Suad, *Suriye, Irak, Necid ve Hicaz Seyahatlerim*, Haz. Zekeriya Kurşun ve Ali Okumuş, Taşmektep Yayınları, İstanbul 2015.

³⁹ Oktay Karaman, *Diyarbakir Valisi Hatunoğlu Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın Diyarbakir'deki Aşiretleri Islah ve İskân Çalışması (1868-1875)*, *History Studies (Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Özel Sayısı)*, Yıl 2012, s. 240-247.

⁴⁰ BAO, DH.MKT. 1727-83.

- Çetinsaya, Gökhan, "Tarikat, Aşiret ve Siyaset: II. Abdülhamit Döneminde Musul Vilayeti", *Irak Dosyası I, Tarih ve Tabiat Yayınları*, İstanbul 2003, ss. 275-304.
- Daşçioğlu, Kenan, *Osmanlı'da Sürgün*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, Cilt III.
- Halaçoğlu, Yusuf, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK, Ankara 1991.
- Hathaway, Jane, *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, Harlow: Longman 2008.
- Karaman, Oktay, Diyarbakır Valisi Hatunoğlu Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın Diyarbakır'daki Aşiretleri İslah ve İskân Çalışması (1868-1875)", *History Studies*, Yıl 2012 (Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Özel Sayısı), ss. 227-249.
- Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren yayıncılık, İstanbul 1998.
- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı Alâattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul 1997.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.
- Öğüt, Tahir, 18-19. YY.'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı, TTK, Ankara 2013.
- Özaydın, Abdülkerim, "Aneze", *DİA*, İstanbul 1991, Cilt III, ss. 195-196.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994, Cilt 10.
- Abdullah Saydam, "Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol açtıkları Asayiş Problemleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Aralık 1993, Sayı 8, ss. 243-255.
- Taş, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.
- Tatar, Özcan, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskânı (1691-1750), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2005.
- Türkay, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul 2005.
- Üner, Mehmet Emin, *Aşiret, Eşkıya ve Devlet*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2009.
- _____, XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2005, Sayı 159, ss. 125-144.
- Winter, S. H., "The Province Of Raqqa Under Ottoman Rule, 1535-1800: A Preliminary Study", *Journal Of Near Eastern Studies*, October 2009, Volume 68, Issue 4, ss. 253-268.
- Yakut, Kemal, "Tanzimat Döneminde Irak ve Suriye'de Arap Aşiretleri ve Devlet", *Yeni Türkiye*, Yıl 2016, Sayı 83, ss. 483-489

BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜ; “ŞANLIURFA-SİVEREK” ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Ü. Abdulnasır YİNER*

Giriş

Mezopotamya'nın insanlar tarafından iskân edilmesi ve yerleşim alanı haline gelmesi çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bu tarihi insanın yaratılışıyla eş değer tutmak veya en azından Hz. Âdem dönemine yakın bir zamana kadar götürmek herhalde mümkün olacaktır. Yapılan arkeolojik araştırmalar ve yeni buluntularla birlikte her geçen gün bölgenin bilinenden daha köklü bir tarihe sahip olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bölgenin çok eski ve köklü bir tarihe sahip olması, insanların yaşamına uygun mekânlar ihtiva etmesi, cazibe merkezi olması asırlar boyunca farklı millet ve topluluklar tarafından sahiplenme ve ele geçirilme sonucunu vermiştir.

Şehrin Tarihine Kısa Bir Bakış

Şanlıurfa Mezopotamya'nın önemli yerleşim alanlarından biridir. Çok köklü bir geçmişe sahip olduğu son zamanlarda başta Göbekli Tepe ve diğer alanlarda yapılan kazı çalışmalarında ortaya konmuş, bilinenlerden daha eski bir geçmişe sahip olduğu fikrine kuvvet vermiştir. Dolayısıyla bu bölge de çok eski zamanlardan beri insanlar için önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Özellikle başta Hz. İbrahim olmak üzere çok sayıda peygamberin gönderilmesi ve bu bölgede tevhit inancını yerleştirmek için vazife görmüş olmaları bu şehrin “Peygamberler Şehri” olarak anılmasına ve kabul görmesine vesile olmuştur.

İslam Dönemi

Şanlıurfa ve çevresinin İslamiyet'le tanışması bilindiği gibi Hz. Ömer döneminde olmuştur. Suriye, İran, Irak, Mısır, Filistin gibi muazzam bir alanın İslam topraklarına katılmasının yanı sıra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da da fetihler başlamış ve bu fetihlerle Anadolu Hz. Ömer döneminde İslamiyet ve Müslümanlarla tanışmıştır. Şanlıurfa İyaz bin Ganem komutasındaki İslam Ordusu tarafından fethedilerek 639 tarihinde İslam topraklarına katılmıştır.¹ Emeviler döneminde vilayet haline getirilen şehir bir ara Abbasiler

* Öğretim Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nyiner@gmail.com

¹İslam hâkimiyeti ile birlikte Edessa olan şehrin ismi er-Ruha (Ruha) olarak değiştirilmiştir. (Daha geniş bilgi için bkz. Muammer Özbebit, *8. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Urfa Şehri'nin Siyasi, sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayatı*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Genel Türk Tarihi BD Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2006, s. 99-100; Esra Uyanık, I. TBMM'de Siverek-Şanlıurfa Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2016, s. 31

ile aralarındaki mücadelelere sahne olmuştur. Emevi Halifesi II. Mervan'ın ölümünden sonra Abbasilere bağlanmıştır. Abbasilerin ünlü halifesi Harun Reşid (Harunurreşid) buraya gelerek bir süre kalmıştır.²

Muhtelif zamanlarda Türklerin akınına uğrayan ve kuşatılan şehir ancak Büyük Selçuklu Hükümdarı Melik Şah zamanında Emir Bozan tarafından 1087 yılında fethedilmiştir. Böylece farklı din ve medeniyetlere sahne olan Şanlıurfa Türk yönetimi ile de tanışmıştır. Sırasıyla; Suriye Selçukluları, Ermeni Toros, Urfa Haçlı Kontluğu, Zengiler, Eyyübiler yönetimine girmiş ve 1251 yılında Moğolların istilasına uğramıştır. Bir süre Timur hâkimiyeti altına girmiş olan şehir Akkoyunluların hâkimiyeti ile tanışmıştır. Safevilerin de bir süre hâkim olduğu Şanlıurfa 1517 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Osmanlı Dönemi ve Toplumsal Yapı

Yukarıda özet olarak tarihi hakkında bilgi verdiğimiz Şanlıurfa'da olduğu gibi neredeyse Anadolu'nun tamamında asırlarca devam eden istikrarsızlık çok ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Sürekli el değiştiren yerleşim yerlerinde yaşayan Anadolu halkı büyük acılar yaşamıştır. Selçuklular ve Beylikler döneminde yaşanan gel-gitler ve el değiştirmeler tahribatı beraberinde getirirken Moğol istilası yaşanan sıkıntıları ve acıları had safhaya çıkarmıştır. Bunları göz ardı etmeden Osmanlı hâkimiyeti dönemine baktığımızda yeni dönemin önemi ve getirdiği istikrar, huzur daha da önem kazanmaktadır. Osmanlı hâkimiyeti Anadolu'nun diğer taraflarında olduğu gibi Şanlıurfa ve çevresinde de asırlarca devam eden huzur ve birlikte yaşama kültürüne çok büyük katkılar sağlamıştır.

Osmanlı İdaresi; uygulamış olduğu millet anlayışı hem toplumsal huzuru sağlamış hem farklı din ve milliyete sahip olan toplulukların bu özelliklerini muhafaza ederek sonraki nesillere aktarmalarına uygun bir zemin hazırlamıştır. Yöneticiler yönetmekte oldukları farklı dini ve etnik yapıların kültürel çeşitliliğini hiçbir zaman tehlike olarak algılamamış aksine bu farklılıkları dikkate alarak yaşamalarına imkân sağlamıştır. Farklı dini gurup ve cemaatlere belirli ölçüler çerçevesinde dini, kültürel ve etnik yapılarını sürekli bir şekilde yaşatmalarına imkân verdiği gibi, Osmanlı bünyesi içinde ekonomik, siyasi ve idari yönden de sistemle bütünleşmelerini sağlamıştır. Bir yandan söz konusu farklılıklardan istifade ederek siyasi otoritesini tesis edip devam ettirmiş, diğer taraftan çok farklı ve muhtelif toplulukların yan yana ve huzur içinde, ayrıca birbirine karışmadan yaşamalarına imkân vermiştir.³ Mesela Urfa merkezde Müslümanlar, Ermeniler, Süryaniler, Ermeni Katolikler, Süryani Katolikler, Latin Katolikler, Protestanlar ve Yahudiler bir arada yaşamışlar ve bunlara ait mabetler mevcudiyetini muhafaza etmiştir.⁴

Asırlar Boyunca Devam Eden Birlikte Yaşama Kültürü

Dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan insanlar aynı dine mensup fakat farklı mezheplerden oldukları için birbirine tahammül edemedikleri bilinen bir gerçektir.⁵ Sadece mezhep farkından dolayı meydana gelen ve tarihe "Din Savaşları" olarak geçen olaylarda binlerce insan katledilmiştir. Aynı dönemlerde sadece başkent İstanbul ve bazı büyük şehirlerde değil hemen hemen her şehirde ve hatta köylerde bile Müslim-Gayrimüslim birlikte yaşamış, geleneksel kültür ve inançlarını devam ettirmişlerdir. Siverek gibi Anadolu'nun ücra köşelerinde bile Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi vatandaşlar asırlarca birliklerini devam

² <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c38/c380195.pdf> (Başvuru 13.12.2017)

³ Adem Urfa, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavut ve Arap Milliyetçilikleri* (1908–1918), Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Uluslar arası İlişkiler ve Siyasi Tarih ABD, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 2010, s. 8

⁴ Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Satanları ABD, İslam Tarihi BD, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s. 302-303

⁵ Dr. Battal Odabaş, Protestan Katliamı <http://bodabas.tripod.com/kralicemargot.htm> (Başvuru 14.12.2017) "425 yıl önce, tatlı bir yaz gecesi, Roman katolik milisler, ellerinde bıçak ve kılıçlarla protestanları evlerinden dışarı çıkarıp boğazlarını keserek Paris'i uyandırdılar. Binlerce ceset, 24 Ağustos 1572 şafağında, Fransa'nın kan gölüne dönmüş sokaklarında yatıyordu. Saray bu katliamı önlemeye çalıştıysa da başarılı olmadı. Saint Barthelemy Günü katliamı olarak tarihe geçen bu olay hâlâ Fransız tarihinin en karanlık sayfalarından birisini oluşturmaktadır."

ettirmişlerdir.⁶ Özellikle şer'iyeye sicilleri üzerinde yapılan çalışmalardan ortaya çıkan sonuca göre; Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin gayet iyi olduğu cereyan eden davalara oranla çıkarımda bulunmak mümkündür. Vatandaşlar arasında cereyan eden davaların azlığı, Müslim –Gayrimüslim vatandaşların birbirlerinin lehine şahitlik etmeleri, Gayrimüslimler üzerine açılan davalardan bazılarının reddedildiği de görülmektedir.⁷

Şanlıurfa ve çevresinde olduğu gibi hemen hemen Anadolu'nun birçok yerleşim yerinde farklı inanç gurupları birlikte yaşamışlardır. Tahrir Defterleri ve Şer'iyeye Sicilleri üzerinde yapılan çalışmalarda farklı mahalle isimlerine rastlamak mümkündür. İlk bakışta isimlerinden de esinlenerek Müslümanlarla Gayrimüslimlerin farklı mahallelerde yaşadıkları algısı oluşabilmektedir. Oysaki daha dikkatli yapılan araştırmalarda belli kesimin çoğunlukta olduğu mahalleler ve yerleşim birimleri olduğu gibi aynı mahallede farklı dini ve etnik guruplar birlikte yaşamışlardır.⁸ Vatandaşlar o kadar iç içe yaşamışlardır ki bazen Müslüman mahallesinde yaşayan bir Ermeni'nin tüm komşuları Müslüman olduğu gibi, bir Ermeni mahallesinde tüm komşuları Gayrimüslim olan bir Müslümana rastlanabilmekteydi.⁹ Özellikle şehir hayatının da etkisiyle; idari, iktisadi ve sosyal hayatta adeta bir bütünlük oluşmuştur. Urfa'da 18. Yüzyılda Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin yaşadıkları bilinmektedir. Müslüman mahallelerinin yanı sıra Ermeni mahallesinin de bulunduğu kayıtlarda mevcuttur. Ancak bu mahalleler birbirinden tam olarak ayrı değildir. Aynı mahalleleri de paylaşmışlardır. Dolayısıyla üç semavi din birlikte hayatini sürdürmüştür.¹⁰ Sosyal hayat ile ilgili ipucu niteliğinde olan durumlardan bir tanesi de borç alıp vermeleridir. Özellikle Müslim-Gayrimüslim vatandaşların birbirine borç alıp vermeleri ve bu borçların kayda geçmiş olması iyi münasebetlerin olduğunu göstermektedir.¹¹ Yine sosyal hayat açısından önemli durumlardan bir tanesi de tarafların birbirleri lehine şahitlik etmiş olmalarıdır. Müslümanların Gayrimüslimler lehine şahitlik yaptıkları görüldüğü gibi bazı durumlarda Gayrimüslim vatandaşlar da Müslümanlar lehine şahitlik etmişlerdir.¹²

Anadolu'da ve Bölgede Birlikteliği Yıkan Önemli Olaylar

Anadolu'daki birlik ve beraberlik asırlarca devam etmiş, farklı din ve kökene mensup insanlar huzur içinde yaşamışlardır. Ancak Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve bölge üzerine oynanan oyunlar tüm tarafların zarar gördüğü büyük yıkımlara yol açmıştır. Milliyetçilik akımının hız kazanması ve Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü bozmanın aracı haline getirilmesi bilindiği gibi özellikle 19. Yüzyılın başından itibaren gerçekleştirilmiştir. Ancak Doğu ve Güneydoğu'daki huzur ve birliktelik özellikle 93 Harbi'nden sonra büyük bir darbe yemiştir. Hem Ayastafanos hem de Berlin Antlaşmalarında Rusya ile İngiltere arasındaki rekabet ve bu rekabet alanlarından birisinin de bu bölge olması bir Ermeni sorunun doğmasına sebep olmuştur. Bir taraftan bölgede yaşayan halk birbirine düşürülürken diğer taraftan sorun uluslararası nitelik

⁶ İsmail Hakkı Ataş, *438 Numaralı Siverek Şer'iyeye Sicilinin (H. 1283-1284/M. 1866-1867)Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Basılmamış YL Tezi, Gaziantep, 2011, s. 139

⁷ Abdunasır Yiner, *443 Numaralı Siverek Şer'iyeye Sicili (H. 1268-1269/ M. 1851-1853)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 1996, s. 27-32; Ömer Cide, *205/2 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi (Hicri 1272-1282/Miladi 1856-1865)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları ABD İslam Tarihi BD, Basılmamış YL Tezi, Kayseri, 2007, s. 372-373

⁸ Ali Yıldız, *204 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat ABD İslam Tarihi BD, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 2010, s. 100; Nursen Tekin, *228 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1288-1289/M. 1871-1872)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2016, s. VIII.

⁹ Halil Özşavlı, *Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2011, s. 18

¹⁰ Mehmet Emin Üner, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 135-140.

¹¹ Abdurrahman Umut, *225 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili (H. 1297?1304/ M. 1880?1887) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi ABD, Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2008. s. 19-20 (Örneğin bu sicildeki kayıtlara göre Müslümanların Gayrimüslimlere 30 kez borç verdiği, buna karşılık 10 kez de Müslümanların Gayrimüslim vatandaşlardan borç aldığı tespit edilmiştir. Bkz. s. 19).

¹² *agt*, s. 22.

kazanmış ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir.¹³ Anadolu'nun bir parçası olan Urfa ve çevresinde huzur ve düzeni bozan başlıca sebepleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

93 Harbi'nden (1877-78 Osmanlı Rus Savaşı) sonra Osmanlı otoritesinin zayıflamasına paralel olarak başta Rusya ve İngiltere olmak üzere büyük devletlerin emperyalist faaliyetleri gelmektedir.¹⁴ Rusya güneye inmek için bölgede yaşayan Ermenileri araç olarak kullanmak isterken, İngiltere ise bölgede bulunan azınlıkları tampon olarak kullanıp Rusya'nın yayılmasına ve güneye inmesine engel olmaya çalışmıştır. Dolayısıyla her iki büyük güç de Osmanlı vatandaşlarını kıskırtmış ve asırlarca birlikte yaşamış olan toplulukları birbirine düşürmüşlerdir. Bu sebeplerin dışında;

Ermeni vatandaşların bölgede çıkarmaya başladıkları isyanlar, Devlet yönetiminin eski güç ve kudretini gösterememesi, misyonerlik faaliyetleri, zararlı cemiyet ve komitelerin faaliyetleri bölgede huzur ve güvenin tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştır. Özellikle dış devletlerin kıskırtma ve telkinleri sonucu sadece 1889-1897 yılları arasında 38 olay meydana gelmiştir.¹⁵

Osmanlı Devleti'nin sürekli şekilde savaşlara maruz kalması, toprak kayıplarının süreklilik arz etmesi, yaşanan ciddi ekonomik sıkıntılar, bir kısım yöneticilerin derebeyleri gibi merkezden bağımsız hareket etmeye başlamaları düzen ve istikrarın bozulmasını ciddi şekilde etkilemiştir. 19. Yüzyılın başından itibaren milliyetçilik eksenli ayaklanmaların başlaması, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışının hemen akabinde Rusya ile yapılan savaş ve Yunan isyanı, Boğazlar ve Mısır meseleleri Osmanlı Devletinin hemen hemen hiçbir alanda toparlanmasına fırsat vermemiştir. Zamanın büyük devletleri de bunu fırsata çevirmişlerdir.

Misyonerlik faaliyetleri de sömürgeciliğin aracı haline getirilmiştir. Bu faaliyetleri yürütenler adeta ileri karakol vazifesi görmüş ve emperyalist devletlerin işini kolaylaştırmışlardır. Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmayı sürekli hale getirmek için Fransızlar Katoliklerin, Ruslar Ortodoksların, İngiltere ile Amerika ise Protestanların hamisi rolüne bürünmüşlerdir. Böylece azınlıkları kendi taraflarına çekerek dini propaganda yapmışlardır.¹⁶ Sözde dini faaliyet rolünü üstlenen bu guruplar başta Ermeniler olmak üzere azınlıkları Osmanlı yönetimine karşı kıskırtmışlardır. Misyoner kuruluşlarının giderek artış gösterdiği tespit edilmiştir. Mesela 1839 yılında sadece 5 olan sayıları 1870 yılına kadar 17'ye yani üç katından fazla bir sayıya ulaşmıştır. Misyonerler azınlıkları özellikle Ermeni vatandaşları siyasi amaçlı örgütlenmeye, silahlı ayaklanmalara teşvik ederek, dışarıdan destek göreceklarını ifade edip isyana teşvik etmişlerdir.¹⁷

Misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü alanların başında azınlık okulları gelmekteydi. Örneğin Amerikan Protestan misyonerleri Osmanlı vatandaşlarından Rum ve Ermeniler üzerinde yoğunlaşırken faaliyet alanlarını da üç bölgeye ayırmışlardır. Urfa ve çevresi en fazla yardımcı temsilciliğin faaliyet alanının içinde yer almıştır.¹⁸ Bitlis, Erzurum, Harput, Mardin ve Van illerini de kapsayan bölgede 119 yardımcı temsilcilik faaliyet yürütmüştür. Misyoner okullarının hamileri de yine sözü edilen; İngiltere, Fransa, Rusya ve Amerika olmuştur.¹⁹ Anadolu'daki birlikteliği tahrip eden gelişmelerden biri de ajanların faaliyetleridir. Özellikle iki tanesi ön plana çıkmıştır Noel ve Normand.

¹³ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Beşinci Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 376-381; Ömer Selvi, *Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri Ve Gümrü Antlaşması*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Türkiye Cumhuriyeti Tarihi BD, Basılmamış YL Tezi, Eskişehir, 2007, s. 20

¹⁴ Mehmet Bora Perinçek, *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 2007, s. 38-40

¹⁵ Selvi, *agt*, s. 16

¹⁶ Selvi, *agt*, s. 16-17

¹⁷ *agt*, s. 18

¹⁸ Mehmet Fatih Okulu, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları ABD, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 2015, s. 141

¹⁹ Selvi, *agt*, s. 19-20

Ajanların Faaliyetleri: Noel ve Normand

Anadolu'da hemen hiçbir zaman ajan faaliyetleri eksik olmamıştır. Bu faaliyetler değişik adlar altında icra edilmiştir. Burada sözünü edeceğimiz ajan faaliyetleri elbette bu ismini zikrettiğimiz iki kişinin faaliyetlerinden ibaret değildir. Aynı dönemde farklı isimlerin adı da geçmiştir. Biz burada sadece bu iki şahsın faaliyetlerini konu edineceğiz.

Asıl adı Edward William Charles Noel olan ama kaynaklarımıza daha çok Yüzbaşı/Binbaşı **Noel (Növil)** olarak geçen İngiliz ajanına ve faaliyetlerine dikkatlice eğilmek lazımdır. "Kürtlerin Lawrence" olarak da tarif edilen söz konusu ajan Kurtuluş Savaşı'nın verildiği yıllarda Kürtlerin yaşadığı bölgeleri dolaşarak faaliyetlerde bulunmuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesine paralel olarak emperyalist devletler farklı her unsuru kullanmaya ve amaçlarına alet etmeye çalışmışlardır. 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir taraftan Gayrimüslimleri tahrik ve kışkırtırken diğer taraftan Doğu ve Güneydoğu başta olmak üzere Müslüman Kürtlerin yaşadığı bölgeleri de faaliyet alanlarına dâhil ederek kışkırtma ve ayaklandırma yoluna gitmişlerdir. Osmanlı-İran arasında bulunan; Diyarbakır, Urfa, Mardin Erzurum, Musul, Urmiye ve Zağros bölgelerinde yaşayan Kürtler üzerinde çeşitli oyunlar oynanmıştır. Sömürgeci devletler bu bölgedeki halkı hedef seçerek hâkim olmaya çalışmışlardır.²⁰

İngiliz ajan Noel'in bölgeye gönderiliş amacı; "Urfa, Mardin ve Diyarbakır bölgelerinde ortaya çıkan İngiliz aleyhtarı faaliyetleri incelemek ve bu bölgelerde yaşayan Kürt ve Türkler arasındaki siyasi durum ve ekonomik koşullar hakkında bilgi toplamak" olarak belirtilirken, bu teklifin de 12 Mart 1919 tarihinde İngilizlerin Bağdat Sivil Komiseri tarafından tavsiye edildiği kayda geçirilmiştir.²¹ Bu tavsiye kararından hemen sonra Noel'in yola çıktığı anlaşılmaktadır.

Mardin'den ayrılan Noel, 12 Nisan 1919 tarihinde Nusaybin bölgesinde yaşayan bir aşiret reisinin, "İngiliz hareketine karşı sonuna kadar direnmeye hazır olduğunu" belirtmesi ile çok sıkıntılı anlar yaşamıştır. Bu tepkinin en büyük sebebi İngilizlerin Ermenileri kışkırtmış olması ve buna karşı bölge halkının ciddi bir şekilde İngiliz aleyhtarlığına geçmiş olmasıdır. Noel, Ermenilerle bir olmadıklarını ifade etse de etkili olmamıştır. İngilizlere karşı çok ciddi bir tepkinin olduğunu gören Noel, bölgede çok dikkatli davranarak Kürtleri kazanmak gerektiğini üstlerine bildirmiştir.²²

Noel, 20 Nisan 1919 tarihinde Mardin'e bir kez daha gelmiş ve başta Mardin mutasarrıfı olmak üzere bir kısım idarecilerle görüştüğü gibi; Süryani, Katolik ve Keldanilerin temsilcileriyle görüşerek nabız yoklamıştır. Yaptığı görüşmelerden umduğunu bulamamış ve buradan ayrılmıştır. Yirmi gün sonra tekrar Mardin'e gelen Noel, 5. Kolordu Komutanı Miralay Kenan Paşa ile görüşmüştür. Bir taraftan kentin teslimini isterken diğer taraftan Kürt aşiret reisleriyle görüşerek onları kışkırtmaya çalışmıştır. Noel'in tehditlerine de maruz kalan şehrin ileri gelenleri Süryani Kadim Patriği İlyas Şakir Efendi ile görüşerek karşı tarafa verecekleri cevap ile ilgili olarak fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Noel de farklı dini gurupların temsilcileri ile görüşerek kendi emellerine alet etmeye çalışmıştır. Ancak hem dini gurupların hem de diğer ileri gelenlerin ortak hareketi ile Türk idaresi dışında hiçbir yönetimi istemediklerini açık bir şekilde dile getirmişlerdir. Aksi takdirde yekvücut olarak mücadele vereceklerini de eklemişlerdir.²³

İki kez Mardin'e uğrayan ve umduğunu bulamayan Noel daha sonra Midyat, Savur ve Derik'e giderek faaliyetlerini sürdürmüştür. Özellikle de Gayrimüslimlerin ileri gelenleriyle görüşmüştür.²⁴

Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olan İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Suriye İtilafname-si'nden sonra bölge el değiştirmiştir. İngilizler tarafından yapılan işgal yerini Fransız işgaline bırakmıştır.

²⁰ Yaşar Ertürk, *Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2007, s. 10

²¹ Ertürk, *agt*, s. 134

²² Ertürk, *agt*, s. 134-136

²³ Haşim Erdoğan, *20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'deki Süryaniler*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Türkiye Cumhuriyeti Tarih BD, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2013. s. 67-68

²⁴ Erdoğan, *agt*, s. 68

Çünkü antlaşmaya göre Güneydoğu Anadolu ve Suriye Fransızlara bırakılmıştır. İşte 15 Eylül 1919 tarihinde imzalanan bu antlaşmadan sonra Fransız Albay Normand 9 Ocak 1920 tarihinde Mardin'e gelmiştir.

Normand'ın bölgeye geliş amacı Fransız işgalini kalıcı hale getirmek için gerekli çalışmaları yapmaktır. İlk önce Mardin Mutasarrıfı ve 5 Tümen Komutanı olan Kenan Bey ile görüşmüştür. Amerikan heyeti ile görüşen Normand aşiretleri kendi taraflarına çekmek için uğraşmıştır. Çok hassas olan bölgedeki durum, Normand'ın gelişi Fransızların işgal girişimi ve bunun bir ön hazırlık olarak algılanması neticesinde tamamen Fransızların aleyhine dönmüştür. Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin öncülüğünde ve Süryani cemaatinin üyelerinin de aralarında bulunduğu heyet bir araya gelerek gelişen olayları değerlendirmişlerdir. Diğer taraftan şehrin bütün kontrol noktalarına silahlı gönüllüler yerleştirdikten sonra Normand'a bir heyet göndermişlerdir. Heyet Normand'tan Mardin'i hemen terk etmesini istemiştir. Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti sadece bununla kalmamış ayrıca önemli kararlar da almıştır:

"Kuva-yı Milliyeciler ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Osmanlı Hükümeti'nden başka bir hükümetin hâkimiyetini kabul etmemektedir.

Muhtemel Fransız işgaline karşı 100 bin kişilik bir Kuva-yı Milliye gücü hazır beklemekte olup, bu kuvvet Fransız ilerlemesine fırsat vermek niyetinde değildir.

Fransızlar, Türk dostluğunu önemsiyor ve istiyorlarsa öncelikle işgal altında tuttukları sancakları boşaltmaları gerekmektedir."²⁵ Burada umduğunu bulamayan, tepkiyle karşılanan Normand Şehirden kaçmak zorunda kalmıştır. Mardin'den Diyarbakır'a geçmek isteyen Normand Diyarbakır Valisi ile görüşerek yardım istemiştir. Kendisine refakat etmek üzere muhafızlığını yapacak 50 süvari ile bir tercüman talep etmiştir. Mardin şehrini gezmek istemesi üzerine; halkın galeyana geldiği, istenmeyen olayların olabileceği gerekçe gösterilerek izin verilmemiştir. Buradan ayrıldıktan sonra Urfa'ya geçmiştir.²⁶

Noel ve Normand'ın umduklarını bulamamalarında Süryani vatandaşların da çok ciddi katkısı olmuştur. Müslümanlarla beraber hareket ederek güzel bir davranış sergilemişlerdir. Örneğin Normand, Mardin'den ayrılmadan önce Süryani Cemaati lideri veya en azından bazı ileri gelenleri ile görüşmek istediye de reddedilmiştir. Süryani vatandaşlar Müslüman liderlerin olmayacağı görüşme veya toplantıyı şiddetle reddetmişlerdir. Dolayısıyla Normand Noel'e göre daha net bir tavır ile karşılanmıştır. Noel Mardin'e birkaç kez gelip din adamları dâhil bazı kimselerle görüşebilmişken, Normand böyle bir fırsatı elde edememiştir.²⁷

Gayrimüslimlerin ve özellikle de Süryanilerin devlet yanlısı hareketlerinden söz etmişken dönemin Patriği **İlyas Efendi'**den özellikle söz etmek gerekir. Mayıs 1919 tarihinde uzun bir yolculuğa çıkan Patrik'in amacı hem kendi cemaati hem de İstanbul'a gidip Padişah ile görüşmektir. Mardin'den başlayıp Süryanilerin yaşadığı Diyarbakır, Siverek, Urfa, Halep, Hama, Humus, Şam, Zahle ve Beyrut gibi şehirleri dolaştıktan sonra 26 Eylül 1919 tarihinde Sultan Vahdettin ile görüşmüştür. Söz konusu yerleşim yerlerini rahat bir şekilde dolaşabilmesi ve ihtiyaç duyduğu maddi olanakların sağlanması için Osmanlı yöneticileri yardımcı olmuş ve ilgili kişiler arasında yazışmalar yapılmıştır. Bu gezinin Urfa ve çevresi açısından önemi; özellikle Ermeni ayrılıkçılarla beraber hareket etme ihtimali bulunan Süryanileri teskin etmek ve devlete bağlılıklarını devam ettirmektir. Nitekim gezi bu açıdan faydalı olmuş ve Fransızlara meyiletme eğiliminde olan Süryaniler de ikna edilmişlerdir. Bir diğer husus ise; İngiliz ajan Noel'in Patrik İlyas Efendinin bu girişimlerinden hiç de hoşnut olmaması ve engellenmesini istemesidir. Hatta Patrik Efendiyi yok etmek için İngilizlerin suikast girişimlerinden de söz edilmektedir.²⁸ Gerek Birinci Dünya Savaşı ve gerekse Kurtuluş Savaşı boyunca Süryanilerin büyük ekseriyetinin işgalcilerin vaatlerine kanmadıkları ve devlete sadık kaldıklarını söylemek mümkündür. Ancak aynı şeyi Ermeni vatandaşlar için söylemek mümkün değildir. Gerek İngilizler, gerekse Fransızlar işgalleri boyunca Urfa ve çevresinde yaşayan bir kısım Ermenilerden destek gördükleri bilinmektedir.

²⁵ Erdoğan, *agt*, s. 69

²⁶ Erdoğan, *agt*, s. 70

²⁷ *agt*, s. 70-71

²⁸ Erdoğan, *agt*, s. 72-80

Sonuç

Şanlıurfa ve çevresi çok köklü bir geçmişe sahiptir. İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren yerleşim alanı haline gelmiştir. Değişik zamanlarda farklı unsurların ve medeniyetlerin hayat bulduğu bu alanlar aynı zamanda dini yönden de mümtaz bir yere sahip olmuştur. Çok sayıda peygamberin burada yaşamış olması ve Tevhit inancını yerleştirmeye çalışmış olmaları bölgeye ayrı bir önem kazandırmıştır.

Özellikle İslam fetihlerinden ve bhusus Osmanlı İdaresinden sonra farklı din ve kökene mensup insanların asırlar boyunca barış ve huzur içinde yaşayarak insanlığa örnek davranışlar sergilemişlerdir. Ancak bu güzel vaziyet Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak, yerini derin ve büyük acıların yaşandığı bir döneme bırakmıştır. Bu kötü gelişmenin sebepleri nispeten ortaya konmaya çalışılmıştır. Ancak bundan daha önemlisi birlikte yaşamaya devam eden farklı unsurların bu gidişattan ders almaları, kötü niyetlilerin oyununa gelmemeleri, farklılıkları zenginlik olarak algılamaları, birbirlerini yok etme yerine birbirine hayat vermeye çalışmaları gerekir. Aksi takdirde geçmişte atalarımızın yaşadığı sıkıntı ve acıların tekerrürünün imkân dâhilinde olduğunu unutmamak gerekir. Sonuç kısmını bir hatıra ile tamamlamak istiyorum:

"Emekli Kurmay Albay Rahmi Apak I. Cihan savaşı sırasında doğu cephesine giden bir Osmanlı askeri birliğine Diyarbakır ve Siverek halkının gösterdiği yüksek misafirperverliği hatıralarında şöyle dile getiriyor:

...Pozantı istasyonuna kadar trenlerle kafileler halinde geldik. Buradan sonra Torosların henüz açılmamış tünelleri dolayısıyla, demiryolunun eksik kısımlarını yaya yürüyüşlerle keserek demiryolunun son istasyonu olan Resülayn'da vagonlardan indik. Urfa'dan geçerek Diyarbakır'a vardık ve buradan, tümenin arkasının alınması için bir hafta bekledik. Tümen karargâhından beş subayı Diyarbakır ileri gelenlerinden Behram Paşa oğullarından Arif Bey, evinin selamlık kısmında misafir etti. Diyarbakır ve Siverek'te gördüğümüz misafirperverliğini ve yiyecek bolluğunu unutamayacağım.

Bazı yerlerde, atlı Kürtler yürüyen taburlarımızın önüne dikilerek, tabur bir gece kendi köylerinde misafir kalmazsa bunu kendilerine hakaret sayacaklarını ve icap ederse taburla kavgaya bile girişecekleri tehdidi ile binden fazla mevcutlu taburları yollarından çeviriyorlar ve Mehmetçikleri patlayınca kadar doyu ruyorlardı. Siverek'te bir ağanın evinde on beş subayla birlikte bulunduğum bir sofrada otuz türlü yemek kabının birbiri arkasından sofraya getirildiğini gördüm..."²⁹

Kaynakça

- Ataş, İsmail Hakkı, *438 Numaralı Siverek Şer'iyeye Sicili'nin (H. 1283-1284/M. 1866-1867)Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Basılmamış YL. Tezi, Gaziantep, 2011.
- Cide, Ömer, *205/2 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi (Hicri 1272-1282/Miladi 1856-1865)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları ABD İslam Tarihi BD, Basılmamış YL Tezi, Kayseri, 2007.
- Erdoğan, Haşim, *20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'deki Süryaniler*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Türkiye Cumhuriyeti Tarih BD, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2013.
- Ertürk, Yaşar, *Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2007.
- <http://www.turkalemiyiz.com/Home/Getkultorumuz?categoryid=1&aid=375> (Başvuru 01.01.2018)
- <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c38/c380195.pdf> (Başvuru 13.12.2017)
- Odabaş, Dr. Battal, Protestan Katliamı <http://bodabas.tripod.com /kralicemargot.htm> (Başvuru 14.12.2017)
- Okulu, Mehmet Fatih, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları ABD, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 2015, s. 141.

²⁹ <http://www.turkalemiyiz.com/Home/Getkultorumuz?categoryid=1&aid=375> (Başvuru 01.01.2018)

- Özbebit, Muammer, *8. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Urfa Şehri'nin Siyasi, sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayatı*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Genel Türk Tarihi BD Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2006.
- Özşavlı, Halil, *Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2011.
- Perinçek, Mehmet Bora, *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 2007, s. 38-40
- Selvi, Ömer, *Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri Ve Gümrü Antlaşması*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Türkiye Cumhuriyeti Tarihi BD, Basılmamış YL Tezi, Eskişehir, 2007.
- Taş, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Satanları ABD, İslam Tarihi BD, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013
- Tekin, Nursen, *228 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1288-1289/M. 1871-1872)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2016.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Beşinci Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Umut, Abdurrahman, *225 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili (H. 1297?1304/ M. 1880?1887) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi ABD, Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2008.
- Urfa, Adem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavut ve Arap Milliyetçilikleri (1908-1918)*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Uluslar arası İlişkiler ve Siyasi Tarih ABD, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 2010.
- Uyanık, Esra, *I. TBMM'de Siverek-Şanlıurfa Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 2016, s. 31 Üner, Mehmet Emin, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.
- Yıldız, Ali, *204 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat ABD İslam Tarihi BD, Basılmamış YL Tezi, İstanbul, 2010.
- Yiner, Abdulnasır, *443 Numaralı Siverek Şer'iyeye Sicili (H. 1268-1269/ M. 1851-1853)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Basılmamış YL Tezi, Şanlıurfa, 1996.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE (1876-1909) URFA'DA SOSYO-MEKÂNSAL DEĞİŞİMLER

Dr. İsmail ASOĞLU*

Tanzimat dönemi olarak adlandırılan 1839-1876 yılları arasında, merkezi iktidarın paylaşıldığı devlet mekanizması genişlerken, hukuk, vergi sistemi, eğitim gibi toplumsal sahadaki dönüşüm ve Avrupa ülkeleleriyle ile artan münasebetler,¹ XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı Devleti'nde daha öncesinde görülmemiş şiddetli bir şehirleşme ve toplumsal değişim sağladı.² En görünür haliyle dönüşüm, İstanbul'dan taşraya doğru yayıldı ve Urfa kazası da bu değişimin yaşandığı yerlerden biri oldu. 1876'da I. Meşrutiyet'in İlânı ile başlayan II. Abdülhamid iktidarından, 1908 Jön Türk Devrimi'ne kadar geçen sürede yeni binalar³ ve çevresel değişim Urfa'da farklı bir döneme girildiğinin göstergeleriydi. Kaza yeni bir teşekkül evresinden geçmekteydi. 1890'larda iyileştirilen yollar sayesinde ticaret biraz olsun canlanmıştı. Yüzyılın sonunda surların dışına doğru bir gelişme göstermesinin de sonucu olarak şehir gelişmeye başlamıştı.⁴ İdarî meclislerde Müslümanların yanı sıra gayrimüslim temsilcilerin bulunmasıyla seçim usulünün uygulanması⁵ gayrimüslim tebaanın şehrin yönetiminde etkinliğini arttırmıştı. Osmanlı Urfa'sının tarihsel açıdan kozmopolit şehir hayatı; Müslüman, Ermeni, Süryani, Yahudi mukimlerin Osmanlı idaresinde, şehir ekonomisinde ve imparatorluğun modernleşme sürecindeki değişimde diğer Osmanlı şehirlerinininkine benzeyen bir süreç geçirmişti.⁶ Kent iskânın belirleyici öğeleri; kale, cami, kilise, medrese, külliye, han, hamam, çarşı-pazar, mahalle, sokak ve diğer sivil mimarî yapılar,⁷ yeni yönetim biçiminin yarattığı atmosfer ile de küllî bir dönüşüm, kazanın çehresine yansımaya başlamıştı.

XIX. yüzyılda Urfa'nın idarî alandaki ilk ciddi dönüşümü Halep Vilâyetine bağlanmasıyla olmuştu. Fırka-i İslâhiye amacıyla h. 1282 evâhirinde (m. 1866-1867) yeni bir vilâyet teşkili için Halep'e gelen Ahmet Cevdet Paşa, Halep Vilâyetinin; Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ile Zor sancakları olarak yedi bölgeye taksim edildiğini aktarmaktaydı.⁸ Bu sıralar Urfa'ya gelemeyen Ahmet Cevdet Paşa, bir talimat-ı mahsusla ile Urfa'nın teşkilatlanmasını icrâ eylemiş, Meclis-i İdâre-i Vilâyet ile Divân-ı Temyiz'i teşkil ede-

* Dr., Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, is.asoglu@gmail.com

¹ Göksun Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşaa Etmek - Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*, Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s.1.

² Eksertzoğlu, , s. 47.

³ Eksertzoğlu, s. 76.

⁴ Robert H. Hewsen, "Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa", *Armenian Tigranaker/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), California, Mazda Publishers, 2006, s. 79.

⁵ Nilüfer Hatemi, "Osmanlı'nın Son Dönemine Kısa Bir Bakış: III. Selim'den İstanbul'un İşgaline", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.20.

⁶ Amy Mills, *Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik*, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 35.

⁷ Yunus Koç, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografi (XV. ve XVIII. Yüzyıllar)", *TALİD*, C. 3, S. 6, (2005), s. 163.

⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, (Yay: Cavid Baysun), Ankara, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 202., Ahmet Cevdet Paşa'nın kazaskerlik pâyesi **13 Ocak 1866'da** vezârete çevrildikten sonra Paşa, Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana eyaletinin birleştirilmesiyle oluşturulan Halep valiliğine tayin edildi; iki yıl süren bu görevi sırasında yeni valiliğin teşkilatlanmasını gerçekleştirdi. Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, c. 7, s. 444.

rek vilâyetin teşkilatlanmasını tamamlamıştı.⁹ Urfa'nın toplumsal ve inşa edilmiş bir çevre olarak, farklı bir örgütlenmeye geçişi de işte bu tarihten itibaren hız kazanmıştı.¹⁰ Devlet ve toplum için bir siyasî reformlar çağı olan bu yüzyıldaki modern şehirleşme faaliyetleri,¹¹ Urfa'nın çevresel değişimine ilaveten toplumsal yaşamını da etkilemişti. Yüzyılın ikinci yarısından, Birinci Dünya Savaşı'na, hükümet daireleri, mabetler, sağlık yapıları ve mektep binalarına kadar birçok yapıda bu farklılaşmanın izleri görülüyordu. Bu yeniden yapılanma teşebbüsleri, farklı kamusal alanlar yaratmasının yanı sıra, toplumsal ilişkilere de yeni bir boyut kazandırmıştı. Aslında bu teşebbüsler, Tanzimat sürecindeki devletin, farklılaşan ve artan kentsel mekândaki kamusal pratiklerinin birer yansımasıydı.¹²

İdarî dönüşümde Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olarak kabul edilen Kanûn-i Esâsî'nin ilan edilmesi Urfa için de önemli aşamalardan biri olmuştu. Kanûn-i Esâsî'nin İlanı'ndan (23 Aralık 1876) bir gün sonra, Urfa'nın her sınıf ahalisinden ekâbir hükümet konağına davet edilmiş,¹³ yeni sistemi tebrik amacıyla bir bildiri hazırlanmıştı. Ulemâ, asker, idareci, gayrimüslim ruhani reisler ve toplumda nüfus sahibi diğer orta kademeli liderlerin mühürlerini barındıran bildiri metninde,¹⁴ kaza seçkinlerinin ortak tavrını yansıtan ifadeler yer almaktaydı. Kanûn-i Esâsî'nin müjdeli bir haber olarak telâkki edildiği bildiride; cümlemiz huzurunda saygı ve hürmetle kırâ'at olundu... İfadesiyle kaza ahali olarak Bâb-ı 'Alî'nin yeni idare tarzına karşı kuvvetli desteğin mesajı verilmekteydi. II. Abdülhamid'e övgülerle devam eden yazının en dikkat çekici kısmı ise; bir devr-i hürriyet ve necâta ulaşıldığından¹⁵ dolayı duyulan memnuniyetin kazanın tüm ekâbiri tarafından dile getirilmesi (Ek. 1).

1868'de Teşkilât-ı Vilâyet Nizâmnamesinin yürürlüğe girmesiyle birlikte, vilâyet ve livâ merkezlerinde kamu yöneticilerinin işlerini yürüteceği hükümet binalarının yapım ve tadilatlarının yanı sıra¹⁶ 1869 Maarif Nizâmnamesi¹⁷ ile eğitimdeki dönüşüm, Urfa için az da olsa bir hareketlenme sağlamıştı. Urfa'da eğitimin modernleşmesi bakımından dönüm noktası sayılan ve eğitim programının yeniden düzenlenmesini öngören bu nizâmname özellikle taşra vilâyetlerindeki kurumların nasıl işleyeceğine dair hükümleri içermekteydi.¹⁸ Bu yönde Urfa'da bir rüştiye mektebi ihtiyacı, şehrin ileri gelenlerini bir araya getirmişti. Müderrisler, azalar, tüccarlar, imamlar, muhtarlar, mahkeme reisleri, Müslim-gayrimüslim kimselerin müştereken, mutasarrıf Şibli Paşa'nın da yoğun çabalarıyla bir rüştiye mektebi yapımına girişilmiş, eski mahkeme binası olarak kullanılan yerin tadilatıyla burasının rüştiye mektebi olarak kullanılması öngörülmüştü (Ek. 2).¹⁹ Eğitimdeki yapılaşma ve uygulamalara rağmen Urfa'nın bu konudaki başarısı, rüştiye muallimi İhsan Şerif Saru'nun Müslüman ve gayrimüslim mekteplerini karşılaştırarak kaleme aldığı 1899 tarihli lâyiha suretinden anlaşılmaktadır. Saru'ya göre; mektebin 50 öğrencinden 20'si zabitanın, geriye kalan 30'u ise yerli ahali evlatlarındandı. Livânın nüfûs-ı umûmiyesine oranla 1.500 küsur nüfusta bir nüfus isabet etmekteydi. Bunların içerisinde ahalinin ileri gelenlerinden birinin çocuğu dahi bulunmamakta, ayrıca mektep muallimlerinin maaşları ödenemediğinden idadî kapanma tehlikesi içerisindeydi. Ona göre sürecin Ermeni mektepleri tarafındaki seyri ise tamamen farklıydı. İhsan Şerif Saru'nun gözlemlerine göre;

Her gün her saat neşv ü nemâ halinde bulunan dimağları kim biliyor? Her gün her câminin avlusunda kırk elli Müslüman etfalın ve hatta yirmi otuz yaşlarındaki heriflerin çelik çomak oyunuyla meşgul oldukla-

⁹Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 19.

¹⁰Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 9.

¹¹Kaygalak, s. 169.

¹²Akyürek, s. 112.

¹³BOA, Y.EE: 70/52.

¹⁴Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, İstanbul, Küre Yayıncılık, 2013, s. 116.

¹⁵BOA, Y.EE: 70/52.

¹⁶Alidost Ertuğrul, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 7, S. 13, (2009), s. 297.

¹⁷Düster Tertib 1, C. 2, s. 184 - 219.

¹⁸Burcu Özgüven, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 48.

¹⁹BOA, ŞD: 2212/18/11.

rı meşhûd olunurken Ermenilerden bir çocuk bile sokaklarda görünmüyor. Burada tüm sanayi onların elinde bulunuyor. İslam'dan bir ekmekçi dahi bulunmuyor.²⁰

II. Abdülhamid Devri'nin eğitimdeki en temel sorunu paraydı. Yerel yönetimlerin gelirlerinin bir kısmı maarif hissesine katkıda bulunmaları gerektiği halde, genellikle bu paralar gelemediğinden okullar inşa edilemiyor, öğretmen maaşları ödenemiyordu.²¹ Urfa ibtidaî mektebi muallimleri tarafından Bâb-ı 'Ali'ye gönderilen telgraf, eğitim konusundaki mücadelede çekilen zorlukları özetlemekteydi:

Maaşatımıza yağmurun yağması karşılık tutulmuş idi. Kuraklık hasebiyle üç aydır maaş alamıyoruz. Çoluğumuz çocuğumuzla aç kalıyoruz. Dilenerek toplayabildiğimiz parayı keyfiyeti halife-i mukaddesemi zi haberdar içün telgraf ücreti verdik, ferman.²²

1905 tarihinde Urfa'da açılacak bir sanayi mektebi için Dersaadet Sanayi Mektebinden iki usta istenmişti. Sanayi mektebi bir komisyon marifetiyle yönetilmekteydi. Tüm bu çabalar Osmanlı eğitim sisteminin modernleştirilmesi amacıyla 1867'de Fransız Eğitim Bakanı Victor Dury'e hazırlatılan projeye dayanmaktaydı.²³ 1906 senesine gelindiğinde 80 bin kuruş karşılığında mükemmel bir sanayi mektebi kuşat edildi. Mevcut iki mektep tamir edildiği gibi liva mülhakatında da bir hayli okullar yapıldığı dönemin yazışmalarından anlaşılmaktadır.²⁴

1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim Osmanlıların yapı faaliyetlerine büyük oranda serbestlik tanınmıştı. Fermanın 11. 13. ve 14. maddeleri, Osmanlı Devleti topraklarında gayrimüslimlere ait yapıları tamir ve inşa etme konusundaki bürokratik engelleri kaldırmıştı.²⁵ Bu tarihten itibaren Urfa'da özellikle kilise tamir ve inşaatı hız kazanmıştı. 1864 yılında inşa edilmiş Protestan şapeli, cemaatin takriben 800 kişiye ulaşmasıyla yeterli gelmeyince 1875 yılında genişletilmiş, büyük bir kilise ise ancak II. Abdülhamid zamanında tesis edilebilmişti.²⁶ Yine Urfa'daki Meryem Ana Kilisesi'nin²⁷ harap haldeki durumu için 1898'de Ermeni Patrikliğinin bir dilekçesiyle tamirine ruhsat talebi, kilise tamiri konusundaki teşebbüslerden bir diğeri olmuştu.²⁸ XX. yüzyılın başlarında şehirdeki gayrimüslimlerin eğitim yapılaşması daha çok mevcut eğitim kurumlarına eklemeler yapmak suretiyle gerçekleşmişti. 1901'de Protestan cemaatine ait mektebe ekleme yapılmak istenmesi,²⁹ 1903'te Fransisken rahibelerinin Bey Kapısındaki mektebin üst katına dershane inşası teşebbüsleri,³⁰ dönem itibariyle yeni bir bina inşa etmektense, var olan yapılara ilavenin daha çok tercih edildiğini gösteriyor. 1903'te Fransisken rahibelerinin mesken, mabet ve mektep olarak kullandıkları Bey Kapısı'ndaki yapıya ekleme yapmaları, yerel yönetim tarafından merkeze bildirilerek ruhsat konusunda yapılması gerekenler danışılmış,³¹ bir mahsur görülmeyerek ruhsat verilmesinin uygun olacağı Bâb-ı 'Ali tarafından bildirilmişti.³² Yine Keldanî cemaatine mahsus, Nimetullah mahallesi'nde, ruhsatsız kilise olarak kullanılan evin,³³ kilise ruhsatı başvurusunun kabul edilmesi, Keldani cemaatine ayinlerini güvenli bir mekân içerisinde yapabilme özgürlüğü sağlamıştı.

²⁰ BOA, MF.MKT: 477/57.

²¹ Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), İstanbul, Doğan Kitap, 2014, s. 121.

²² BOA, MF.MKT: 477/57.

²³ Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, "II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler" *Osmanlı Urfası*, C.1, Urfa Okulu Yayınları, 2017, s. 323.

²⁴ BOA, DH.MKT: 1055/61.

²⁵ Kenan Sağ, "Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 93-95.

²⁶ Kieser, s. 139.

²⁷ Nam-ı diğer Kebir Kenisâ. Günümüzde Selahaddin Eyyubi Camii olarak tesmiye olunur.

²⁸ BOA, BEO: 1189/89137.

²⁹ BOA, DH.TMIK.M: 101.38.

³⁰ BOA, BEO: 2155.161566.2.1.

³¹ BOA, BEO: 2155.161566.

³² BOA, İ. AZN: 56.29.

³³ BOA, İ.AZN: 13.20. (1913) Mülk ev İlyas Efendi tarafından Keldanî cemaatine bağışlanmış olup, 10 bin guruş kıymeti değerindedir. 1897'de Keldani cemaati murahhası Hori Yusuf Efendi tarafından tesviye olunmuştur. Çıkıntısıyla beraber 42 zira' tul, ve 36 zira' 'arz ve zeminden sakfına kadar sekiz zira' sekiz parmak irtifaında, koridor kısmı ze-

Hastaneler Urfa'daki yeniden yapılanma örnekleri arasında ayrı bir yer tutar. Bu konuda Zükûr ve İnâs Gurebâ Hastanesi³⁴ Urfa'daki yapılaşmanın en güzel mimari örnekleri arasındadır. Bu yapı, II. Abdülhamid Dönemi Urfa anlatımlarının simgelerinden biridir. Osmanlı Arşivlerindeki planı üzerinde *Christidis*³⁵ imzası bulunan yapının planına göre hastane 18 bölümden oluşmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid'in emriyle 1903'te Urfa Mutasarrıfı Ethem Paşa tarafından yaptırılmıştı. Süreç içerisinde; Hamidiye Hastanesi, Gureba Hastanesi, Millet Hastanesi olarak tesmiye olunan hastanenin bir ara "Zükûr ve İnâs Hastanesi" olarak adlandırıldığı düşünülmektedir³⁶

Hastane, bugünkü şehitlik semtinin güney-batısına kesme taşlardan iki katlı olarak inşa edilmişti. 11 ay gibi kısa bir sürede bitirilen hastaneye Radilis Efendi isminde genç bir Rum operatör atanmış ve Urfa'da kayıtlı ilk "fıtık ameliyatı" bu operatör tarafından yapılmıştı.³⁷ 1890 itibarıyla Urfa'ya akın eden misyoner grupları, eğitim, sağlık ve dinsel faaliyetlerini, daha çok yan yana kirâlanan ve iki üç evden oluşan büyük yapılarda sürdürüyorlardı. Almanya tebaasından misyoner Dr. Andreas Vischer tarafından Dergezenli mahallesinde bir ev hastane olarak kullanılıyordu. Ancak burasının bulunduğu mevki hastaların tedavisine ve sağlık şartlarına uygun olmadığından, inşa masrafı Almanya ve İsviçre devletleri vatandaşlarının ianele-ri ile Kehrizbaşı'nda³⁸ bir hastane yapılması belediyeden talep edilmişti.³⁹ *Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Nizâmâtı*'nın birinci maddesine göre; *husûsî hastaneler te'sis ve küşâd edecek tabib, Devlet-i 'Ali'yeden*⁴⁰ olması zorunluluğundan, Kehrizbaşı'nda yapılması planlanan hastane, Beyrut Tıbbiye Mektebi'nden mezun, Osmanlı vatandaşı Dr. Abuhayatyan Ermenak Efendi'nin tapulu arazisine yapılmıştı.⁴¹ Müftü Hasan, Rahip Ardavast, naib ve azaların hazır bulunduğu Urfa Meclis'inde, Dr. Vischer bir senet imzalayarak kanuna uygun hareket edeceğini taahhüt etmişti.⁴²

Modernleşme süreci, şehre misyoner akınıyla birlikte yeni bir boyut kazanmıştı. 1892'de Urfa'ya yerleşen Protestan misyoner Corinna Shattuck şehirde kaldığı 18 yıl boyunca bir takım faaliyetlerde bulunmuştu. Çoğunlukla işteğal ettiği yetimhane çalışmaları esnasında, buradaki gayrimüslim çocukların fırıncılık, terzi-lik, ayakkabıcılık, bağcılık, marangozluk, demircilik ve dikiş-nakış gibi çeşitli zanaat dallarında eğitim görmelerine önayak olmuştu.⁴³ Urfa'da, Ermeni dul ve yetimlerin istihdamı için Amerikan Sanayi Enstitüsü onun tarafından kurulmuştu.⁴⁴ Yine onun desteğiyle 1902'de Urfa'da bir Körler Okulu açılmıştı.⁴⁵ Batının yereldeki bağlantıları olan bu insanların teşvikiyle tesis edilen fabrikalar, okullar, ticarethaneler şehrin mekânsal değişimine ivme kazandırmıştı. Alman misyoner Dr. Johannes Lepsius ise 1896 yılında Anadolu'ya bir gözlem ve denetim gezisi yapmış ve dönüşünde, Berlin'de "Deutscher Hülfsbund für Armenien" (Ermenistan için Alman Yardım Derneği) kurmuştu. Alman-Ermeni birlikteliğinin Almanya'ya yarar sağlayacağı düşüncesi taşıyan Lepsius, Anadolu'da kendisini bir tüccar olarak tanıtmış ve ilk fırsatta Urfa'da bir

minden sakfına kadar 6 zira' sekiz parmak olarak kargir bir hanedir. 7 aded oda ve 8 kapı ve 12 pencere ve üst katında 2 oda ile 2 kapı ve 5 pencere bulunmaktadır.

³⁴Alt kısmında; 1 kiler, 1 mutfak, 1 hamam, 1 eczane, 1 ecza deposu, 1 hademe odası, 1 eşya deposu, 1 etibba odası, 1 memurin odası, 1 muayene odası, 1 hasta bekleme salonu, 4 nisa hasta dairesi bulunur. Üst katında ise; 1 ameliyat odası, 1 zükûr için bekleme salonu, 1 inas için bekleme salonu, 1 tabib odası, 1 göz hastalıkları odası, 6 hasta koğuşu ve 1 balkondan oluşmaktadır.

³⁵ Bir vesikada belediye mühendisi olduğu anlaşılmaktadır. BOA, ŞD: 86/4-15.

³⁶ BOA, PLK.p: 01425.

³⁷ Ahmet İnan, "Geçmişten Günümüze Urfa'da Sağlık", *Şurkav Dergisi*, S. 16, (2013), s. 20.

³⁸Kehriz kaynağı Şanlıurfa şehrinin kuzeybatısında, Aşık köyü yakınlarında bulunmaktadır. Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehrini Kuruluş ve Gelişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 32.

³⁹ BOA, ŞD: 86/4.

⁴⁰ BOA, DH.İD: 154/3.

⁴¹ BOA, ŞD: 86/4.

⁴² BOA, ŞD: 86/4/53.

⁴³BOA, DH.İD 59.50; İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratigi: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 66 S. 14, (2011), s. 73-74.

⁴⁴Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, "Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri", *Osmanlı Urfası*, C.1, Şanlıurfa, Urfa Okulu Yayınları, 2017, s. 410.

⁴⁵Yücel, s. 74.

halı dokuma atölyesi tesis etmişti. ⁴⁶ Osmanlı ekonomisinin Batı ekonomisiyle birleşme sürecinde ortaya çıkan,⁴⁷ yabancı yardım kuruluşlarıyla desteklenen bu işletmeler, Urfa'daki ticarî işletme araçlarının da değişimini sağlamıştı. Kentleşme süreciyle beraber ortaya çıkan bu farklılaşma, şehrin değişim değerlerini öne çıkaran ve şehre kapitalist ruhun yerleşmeye başladığını gösteren ibarelerdi.⁴⁸

Değişen hukuk sistemiyle birlikte dava vekilliği yapan gayrimüslimlerin, şehrin muhtelif konum ve hanlarındaki büroları, şehrin mekânsal değişim örneklerindendi. Daha çok gayrimüslimlerin kullandığı bu yapılar, özel bir meslek koluna bağlı ofis/büro kullanımının şehirdeki ilk pratikleri olarak düşünülmektedir. Halil Bey Hanı'nda Bedros veled-i Karabit,⁴⁹ Sipahi Çarşısı'nda Agob Ragıb veled-i Ohanis,⁵⁰ Bican Efendi Hanı'nda Süryani Ayıntablı Agob veled-i Ağya⁵¹ gibi vekiller mesleğini bu bürolarda icra eden gayrimüslimlerdi. Vekâlet verme, gündelik hayatta, Müslüman ve gayrimüslim toplum arasındaki iletişim kanallarından sadece birisiydi. Müslüman erkeklerin yanı sıra Müslüman kadınlar dahi gayrimüslim dava vekillerini vekil tayin edebilmekteydi. Yusuf Paşa mahallesi⁵² sakinlerinden Hâcı 'Ali Efendi ve İbrahim Halil Efendi de dava vekilliği yapan Müslüman dava vekilleriydi ve gayrimüslimler tarafından vekil tayin ediliyorlardı. Gün içerisinde kazanın muhtelif sahalarında karşılaşma fırsatı bulan Urfalı Müslim-gayrimüslim tebaanın olağan münasebetleri, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmişti.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, Rusların Kafkaslardan baskısı ile Anadolu içlerine doğru yaşanan göçler Müslüman nüfus oranını arttırmıştı. Köyden kente yaşanan göçlerin kazanın mevcut fiziki alanını yetersiz kılmıştı. Öyle ki evlerin her odasının bir aileye satılacak veya kirâya verilecek şekilde kullanılması⁵³ sadece göç ya da güvenlik refleksinin değil, kapitalizmin kentleşme sürecinin etkisiyle ortaya çıkan konut yetersizliğinin de bir sonucuydu.

İmar faaliyetlerinin hız kazanması ve nihayetinde çevresel değişim, tadilata muhtaç camilerin onarımlarını da gündeme getirmişti. Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretinin takririyile hazırlanan '*Ömerü'l-Faruk Câmî-i Şerîfinin lüzûm-ı ta'mîri*⁵⁴ hususunda hazırlanan kefişnâmede, harabeye yüz tutmuş hücurat-ı kadimenin eski tarz bir mimariye ve Hz. Ömer zamanına ait usul-i Arabî ile yapılmış olduğu belirtilmektedir. Câmînin eski Kazgancı mahallesindeki Ömeriye Câmisi olduğu ise; *On 13 asır öncesine tesadüf eden 'Arab üslûb-ı mi'mâriyesinden ve üzerlerinde ehâdis-i nebeviye yazılmış bulunan celî ve kûfi hattat-ı İslâmiye-i kadime'* den olduğu şeklindeki vurgudan anlaşılmaktadır.⁵⁵ Câmînin keşif raporu; belediye reis vekili es-Seyyid Mehmed Muhlis Efendi, belediye azasından Mehmed Raif Efendi ve Mimar ustalarından Serkis, Nersis Haçir ve ismi okunamayan bir diğer mimar ustasının câmide yaptıkları gözlemler sonucu hazırlanmıştı. **(Ek.3.)** Câmînin sath-ı zemîni zarar gördüğünden tesviyesi gerekliydi. Eski tarzıyla yeniden tamir edilmesi öngörülen câmînin pencereleri ahşaptan pervazları çam cinsinden imal edilecek ve iki fasıllı üçer camlı olmak üzere her pencere altı cam ve dört buçuk kıyyeden ibaret, cedîd parmaklığı hâvî bulunmak şartıyla inşa edilecekti. Müezzin mahfili mahzen şeklinde olmak üzere bir metre yirmi beş santimetre uzunluğunda ve bir o kadar genişlikte oyma kabartma Urfakârî neccariye olmak şartıyla imal olunacaktı. Kapısı oyma kabartma, yine Urfakârî neccariyeli ve Maraş'ın eski taban tahtasından, iki kanatlı olmak üzere yapılması planlanmıştı. Gösterilen gider hesabına göre câmînin tadilatı 31.935 kuruşa mal olacaktı (25 Şubat 1310r. / 9 Mart 1895m).⁵⁶ 1902'de imâmet, hitâbet ve vaazlık cihetlerine müezzin tayini yapılırken caminin zamanla müşrif-i harab⁵⁷

⁴⁶ Muttalip Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)" *History Studies*, Volume 8, Issue 3, (2016), s. 155-156.

⁴⁷Nursel Gülenaz, "Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s.81.

⁴⁸ Kaygalak, s. 10.

⁴⁹ BOA, MŞH.ŞSC.d: 8843, S/B: 237/306.

⁵⁰ BOA, MŞH.ŞSC.d: 8843, S/B: 200/183.

⁵¹ BOA, MŞH.ŞSC.d: 8838, S/B: 55-56/90.

⁵² UŞS, 220/346-1132.

⁵³ Kaygalak, s. 44.

⁵⁴ BOA, ŞD: 135/80.

⁵⁵ BOA, ŞD: 135/80/3.

⁵⁶ BOA, ŞD: 135/80/4.

⁵⁷ UŞS, 215/57-512-513.

olduğu ifade edildiğinden, caminin 1895 keşfinden sonra tadilatı hususunda ciddi bir adım atılmamış olduğu göstermektedir.

1887'de, Meclis-i Vükelâ'da yapılan bir müzâkerâta Süveyde'den, Halep, Birecik ve Urfa'dan geçirilerek Mardin'e veyahut Urfa'ya kadar bir tren hattı yapılmasının yanı sıra Süveydiye'ye bir iskele yapılması tartışılmıştı. Görüşme sonunda, hattın sadece Birecik ile Urfa arasındaki kısmının inşası uygun görülmüş, askerlik nokta-i nazarınca bahsi geçen diğer istikametlerin pek de uygun olmayacağı Erkân-ı Harbiye-i 'Umûmiye Dairesi tarafından bildirilmişti.⁵⁸ Bir yıl sonra yine Meclis-i Vükelâ'da alınan karara göre demir yolu hattının Urfa'ya kadar yapılması kararlaştırılmıştı.⁵⁹ Şehrin yolları hususunda da bir takım düzenleme faaliyetleri yürütülmekteydi ki Ankara'dan gelen Mühendis Sâmî Efendî şose tarikine sarf olunan 900 kuruşu banka şubesi memurunun kaybetmesi dolayısıyla 1891 yılında dava vekillerinden Kayserili Toros veledi Estiban'ı kendisini savunması için vekil tayin etmişti.⁶⁰ 1895'te ise Askeri harekât açısından Halep ve çevresindeki yolların *ziyâde muhtâc-ı islâhı* gerekiyordu. Özellikle Birecik kasabasında, Fırat nehri üzerinde bir köprü inşa edilmesi Beşinci Ordu-yı Hümâyûn Kumandanlığından bildirilmişti. Gereken masrafın ise nehirden geçen kayıkların geçir vergisinden karşılanması uygun görülmüştü.⁶¹ 1906 tarihine gelindiğinde yirmi senelik idarede ancak 2 kilometre şose yapılmıştı. Ancak 1906 senesi içerisinde 50 kilometre şose ve yirmi iki adet köprü ve menfez tamamlanmıştı. Ayrıca 4000 metreye yakın mesafeden şehre su getirilmişti. Yine liva merkezinde bir saat kulesi inşası için 200 lira iane toplanmıştı. Ayrıca harap olan Rumkale hükümet konağı inşaa masrafları için yardım toplanmıştı. Aynı şekilde livâ merkezindeki hükümet konağının hamiyet sahibi ahaliden toplanan ianeler ile münasip bir tarzda inşasına başlandığı ise Urfa mutasarrıfı Edhem Bey Efendi tarafından ifade edilmişti.⁶² II. Abdülhamid iktidarının ardından devam eden Urfa ve çevresine ait yol inşaa çalışmaları 1914 yılında dahi devam etmekteydi. Livâ ve çevresinin dâhil olduğu bu yol güzergahının;

Urfa-Birecik tarîki 102 kilometrelik kısmının 26 kilometresi,

Urfa-Siverek (Diyarbakir hudûduna kadar) olan hatta 36 kilometrelik kısmın 6 kilometresi,

Urfa – Ağca Kal'a (Akçakale) arasında belirlenen 55 kilometrelik yolun 1 + 5 kilometresi tamamlanmıştı. Aligör-Suruç Mürşidpınarı ve Birecik-Cerablus istikametlerindeki çalışmalar ise devam etmekteydi. Belirli kilometre aralıklar ile tamamlanmaya çalışılan yolların şiddet-i şitâdan başka her zaman araba geçişi müsâid olduğuna işaret edilmişti.⁶³

Osmanlı'da, tebaa genel olarak siyaset ile ilgili değildi. Bu tür tartışmalar daha çok başkentte ve sınırlı bir grup içerisinde yapılmaktaydı.⁶⁴ 1850 sonrası dönem yeni toplumsallaşma şekilleri ve yeni arz ihtiyaçlarının farklılaştığı bir dönemdi. Kulüpler ve cemiyetler; eğitilmiş, zengin ya da sadece toplumsal olarak hırslı hedef kitlelerinin arasındaki yeni ilişkilerin ortakça şekillenmesi için yaygın ve sistematik hizmet sunuyorlardı.⁶⁵ Batı kökenli siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları dernekler, cemiyetler ve benzeri sivil yapılanmalar, II. Abdülhamid döneminde artış göstermişti. Bu süreçte Urfa'da belirli parti cemiyetleri ve kulüpleri örgütlenmiş, kaza merkezinin farklı bölgelerindeki şubeleri vasıtasıyla faaliyet halinde olmuşlardı. Çevresel değişimin yanı sıra yeni sosyal grup ve zümrelerin oluşumu elbette birbirinden bağımsız değildi. Her biri, imparatorluğun modernleşme sürecinden etkilenen her şehrin, yeni bir kentsel kimlik oluşumunun parçasıydı. Faaliyetlerini bölgesel bazda sürdürmek isteyen partiler kazanın kendileri için uygun mahallerinde cemiyetler ve kulüpler açmaya başlamışlardı. II. Meşrutiyet'in sunduğu hürriyet ortamında İttihat ve Terakki'den başka çeşitli cemiyetler de benzer şekilde taşrada teşkilatlanmaya çalıştı. Urfa gibi merkezden

⁵⁸ BOA, MV: 28-53 (H. 19 Safer 1305/M. 6 Kasım 1887).

⁵⁹ BOA, MV: 30/17.

⁶⁰ UŞS, 222/8-8.

⁶¹ BOA, BEO: 674/50537.

⁶² BOA, DH.MKT: 1055/61.

⁶³ BOA, DH.MUİ: 169/13.

⁶⁴ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamit, Muhalefet ve Din" *Sultan II. Abdülhamit ve Dönemi*, (Ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, No. 12, İstanbul 2012, s. 31.

⁶⁵ Eksertoglou, , s. 140.

uzak bölgelere kadar teşkilatlanan kulüpler arasında özellikle Ermeniler tarafından kurulan Taşnaksütyun ve Hınçakyan Cemiyetleri de Doğu ve Güneydoğu'da faaliyetlerini sürdürmekteydi.⁶⁶

Sonuç

II. Abdülhamid döneminde Urfa'da yaşanan dönüşüm, bir ictimâî nizam çerçevesinde, kazadaki Müslüman ve gayrimüslim sakinlerin dâhil olduğu bir yarış içerisinde gerçekleşti. Devletin merkezileşme gayesinin bir sonucu olarak gerçekleşen teşebbüslerin yanı sıra misyonerlerin gayrimüslimlere yönelik din, sağlık ve eğitim alanlarında faaliyetleri Urfa'daki dönüşümü hızlandırmıştı. Özellikle I. Meşrutiyet, gayrimüslimlerin kaza yönetimlerinde etkinliğini artırırken, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir güç mücadelesini de tetiklemişti. Devletin varlığını hissettirme adına giriştiği yeniden yapılanma teşebbüslerine karşı, sözde yardım faaliyetleri altında örgütlenen Batının öncü misyonerleri, Amerika ve Avrupa'dan sağladıkları fonlar sayesinde gayrimüslimlerin örgütlenmelerine ön ayak olmuşlardı. Bu aşamada kazanın Müslüman sâkinleri ise kendi siyasal örgütlenmelerini sağlayarak yönetim erkini ellerinde tutmaya çalıştılar. Nihayetinde kazada hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin etkin olduğu bir dönüşüm yaşandı. Yeni kamu yapılarının inşasından, çevresel değişime, eğitimden sağlığa birçok alanda vukubulan yapısal dönüşüm, kazanın yüzyıllardır sâkin olduğu sur içinden dışına doğru genişleyeceği, Cumhuriyet dönemi kent yapılanmasının da zeminini oluşturmuştu.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri

BOA, BEO: 1189/89137, 2155/161566, 674/50537.

BOA, DH.İD: 154/3, 59/50.

BOA, DH.MKT: 1055/61.

BOA, DH.MUİ: 169/13.

BOA, DH.TMIK.M: 101/38.

BOA, İ. AZN: 56/29, 13/20

BOA, MV: 28-53, 30/17.

BOA, PLK.p: 01425.

BOA, MF.MKT: 477/57.

BOA, ŞD: 2212/18, 86/4, 135/80.

BOA, Y.EE: 70/52.

Urfa Şer'iyeye Sicilleri

215/57-512-513.

220/346-1132.

222/8-8, 55-56-90.

227/200-183, 237-306.

Düsturlar

Düstur Tertib 1, C. 2, s. 184 - 219.

Araştırma ve İnceleme

Akyürek, Göksun, Bilgiyi Yeniden İnşaa Etmek - Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar, Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

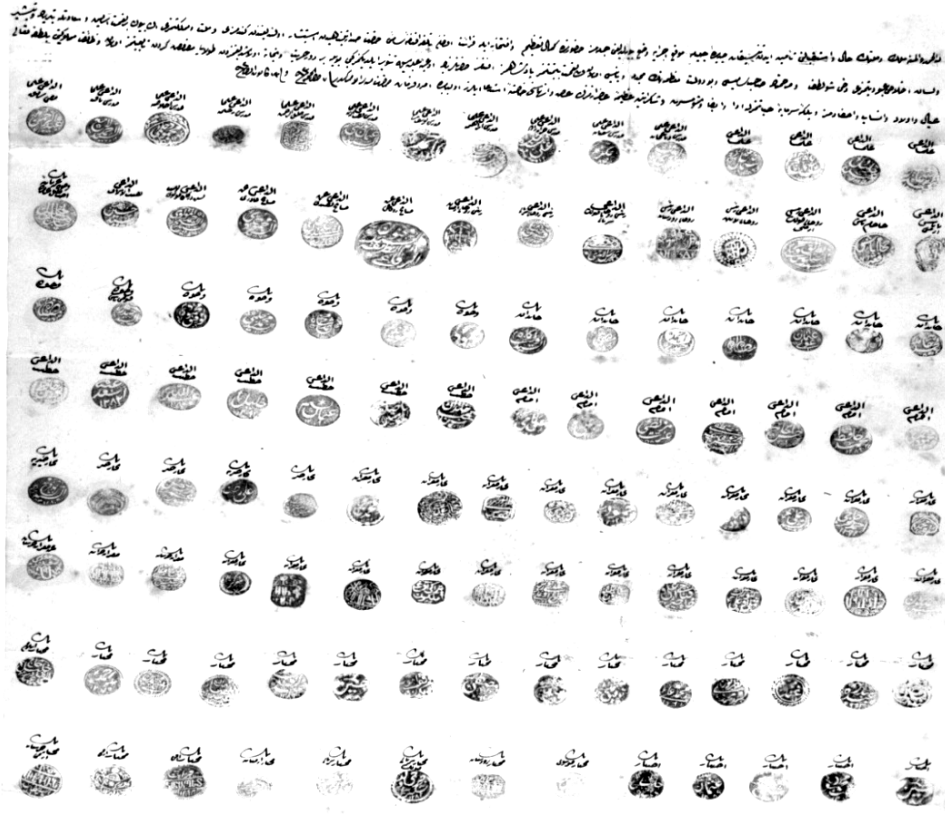
Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, (Yay: Cavid Baysun), Ankara, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

Selim Deringil, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), İstanbul, Doğan Kitap, 2014.

⁶⁶Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, "II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler", ss. 326-329.

- Ekinci, Abdullah, İsmail Asoğlu, "II. Meşrutiyet Yıllarında Urfa'da Cemiyetler ve Kulüpler" *Osmanlı Urfası*, C.1, Urfa Okulu Yayınları, 2017.
- _____, "Urfa'da Bir Hristiyan Kadın Misyoner: Corinna Shattuck ve Faaliyetleri", *Osmanlı Urfası*, C.1, Şanlıurfa, Urfa Okulu Yayınları, 2017.
- Eksertzoglou, Haris, Nostaljinin Ötesinde "Kaybedilmiş Memleketler" Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rumların Toplumsal ve Kültürel Bir Tarih, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Ertuğrul, Alidost, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 7, S. 13, (2009), ss. 293-312.
- Gülenaz, Nursel, "Son Dönem Osmanlı İstanbul'unda Ticaret Yapıları: Hanlar, Pasajlar", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- İnan, Ahmet, "Geçmişten Günümüze Urfa'da Sağlık", *Şurkav Dergisi*, S. 16, (2013), ss. 19-23.
- Halaçoğlu, Yusuf, M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, C. 7, 1993.
- Hewsen, Robert H., "Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), California, Mazda Publishers, 2006, pp. 47-81.
- Hatemi, Nilüfer, "Osmanlı'nın Son Dönemine Kısa Bir Bakış: III. Selim'den İstanbul'un İşgaline", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Kaygalak, Sevilay, Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- Koç, Yunus, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografi (XV. ve XVIII. Yüzyıllar)", *TALİD*, C. 3, S. 6, (2005), s. 161-210.
- Marcus, Abraham, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, İstanbul, Küre Yayıncılık, 2013.
- Mills, Amy, Hafızanın Sokakları İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Sağ, Kenan, "Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 93-95.
- Şahinalp, Mehmet Sait, *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişimi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Şimşek, Muttalip, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)" *History Studies*, Volume 8, Issue 3, (2016), s. 151-173.
- Taş, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Özcan, Azmi, "Sultan II. Abdülhamit, Muhalefet ve Din" *Sultan II. Abdülhamit ve Dönemi*, (Ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, No. 12, İstanbul 2012.
- Özgülven, Burcu, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", *Geç Osmanlı Döneminde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Öztürk, Şehnaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa'da Eğitim*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2006.
- Yücel, İdris, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 14, (2011), ss. 65-86.

EK.1.

Y.EE 70/52

1

Urfa ekâbiri tarafından Kanûn-i Esâsî'ye verilen desteği belirtmek amacıyla kaleme alınan ortak bildiri metni, BOA, Y.EE: 70.

EK. 2.

Urfa Mekteb-i Rüşdiyyesi'nin Görünüşüdür, Cihat Kürkçüoğlu, Yıldız Albümlerinde Urfa, Şanlıurfa, Harran Üniversitesi Yayınları, 2009. s. 77.

222 NUMARALI URFA ŞER'İYYE SİCİLİNDE URFA'DA BORÇ-ALACAK İLİŞKİLERİNE DAİR ÖRNEKLER (H. 1308-1309/M. 1891-1892)

Arş. Gör. Zafer BENZER*

Giriş

Günümüzde Türkiye toprakları içerisinde bulunan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli şehirlerinden biri olan Urfa, tarih boyunca hâkimiyet alanlarına istinaden Grekçe Edessa, Süryanice Orhai, Ermenice Urhay, Arapça el-Rûha gibi farklı isimlerle anılmıştır. Osrohoene Krallığı'nın yani Diyâr-ı Mudar'ın mühüm merkezlerinden biridir.¹ Ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen ve El-Cezire'nin Diyâr-ı Mudar kısmında kalan bu şehir, Anadolu-Irak ve Suriye'yi birbirine bağlamaktadır. Bu bölge, geçiş bölgesi üzerinde olduğu için farklı devletlere, toplumlara ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. M.Ö. I. binden başlayarak sırasıyla Asurlular, Medler, ve Persler dönemlerini yaşadıkdan sonra M.Ö. 332'de Makedonyalıların eline geçmiş, İskender'in ölümünden Romalıların hâkimiyet kurmasına kadar da İskender İmparatorluğu'nun varisleri olan Selökidler (Selevkoslar-Selefkiler), Abgar ve Osrohoene Krallıklarının hâkimiyetinde bulunmuştur.²

İlkçağ dönemlerinde farklı, önemli hanedanlıklara ve toplumlara ev sahipliği yapan Urfa, milattan sonraki dönemlerde de bu özelliğini korumuştur. İslamiyet Arap topraklarında filizlenmeye başladığı esnada Urfa, Roma'nın Anadolu temsilcisi Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde bulunuyordu. İslam fetihlerinin yoğun olduğu ve dört halife devri olarak adlandırılan dönemde Araplar, 634 ve 636 yıllarında Güneydoğu bölgesine akınlar düzenlemişlerdir. İslam ordusunun önemi komutanlarından biri olan İyaz bin Ganem tarafından 639'da fethedilen Urfa bölgesi, Hz. Osman döneminde Şam'a bağlandı.³ Daha sonra Emevi hâkimiyetine giren bu bölge, 750 tarihinde Emeviler'in de yıkılışı itibarıyla Abbasi Devleti'ne ilhak oldu. Urfa'nın Türkler tarafından alınması ise Selçuklular dönemine tekabül eder. Sultan Melikşah'ın komutanlarından olan Emir Bozan tarafından fethedilmiştir. Bu tarihten sonra Türk hâkimiyetine giren şehir, takip eden dönemlerde çeşitli saldırılar ve problemlerle karşı karşıya kalmıştır. XVI. Yüzyılın başlarına kadar bu bölgenin ve şehrin, değişen şartlara göre farklı yabancı ve Türk topluluklarının hâkimiyetine girmek zorun-

* Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, zaferbenzer@harran.edu.tr

¹ E. Honigmann, "Urfa", *İA*, c. XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s. 50-57(Bu madde Nejat Göyünç tarafından ikmal edilmiştir.)

² A. Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, ŞURKAV Yayınları: 27, Şanlıurfa 2005, s. 21; Ruha ismi Osmanlı döneminde Meşrutiyet'e kadar Arapçada kullanılan şekliyle yani "Ruha" olarak kullanılmış, muhtemelen zamanla Türkçe'ye uyarlanarak "Urfa"ya dönüşmüştür. Milli Mücadele döneminde düşmana karşı göstermiş olduğu üstün mücadele ve başarısından ötürü TBMM tarafından 1984 yılında "Şanlı" unvanı verilmiş ve şehir "Şanlıurfa" ismini almıştır(bkz. A. Nezihi Turan, "Şanlıurfa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 336-341.

³ Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006, s. 32-33; Abdullah Ekinci – Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2008, s. 54.

da kaldığı görülmektedir. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında çıkmış olduğu doğu seferinde Osmanlı toplarlarına dâhil olan Urfa bölgesi, devletin yıkılışına kadar farklı statülerde yönetilmiştir.⁴

222 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili ve Borç-Alacak İle İlgili Belgeler

Bulunduğu dönemin ve ait olduğu şehrin kültürel, etnik ve toplumsal hayatını aydınlatması açısından ilk elden kaynak özelliği taşıyan Şer'iyeye Sicilleri, yerel ve sosyal tarih araştırmalarının ön plana çıktığı günümüzde oldukça önem arz etmektedir. Çünkü sicillerde dil, din, ırk, mezhep, cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin her kesimden insana ve yaşama dair birçok ayrıntıya rastlamak mümkündür. Osmanlı Tarihi araştırmalarında vazgeçilmez arşiv kaynakları arasında yer alan bu kayıtlar Urfa'nın içtimai ve iktisadi tarihine de ışık tutmaktadır. Urfa Şer'iyeye Sicilleri Osmanlı döneminde, Urfa Şer'iyeye Mahkemeleri tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu siciller tam olarak merkez Urfa Kazası ve bu kazaya bağlı Bozabâd, Çaykuyu, Döğerli, Harran, Oyumağaç, Kabahaydar, Türkmen Cüllabı ve Doğrulu Cüllabı nahiyeleri ile bu nahiyelerdeki köylerin kayıtlarını içermektedir. Bu kayıtlarda ayrıca Urfa Sancağı kazalarından Birecik, Rumkale ve özellikle Suruç'a ait çok sayıda davaya rastlamak da mümkündür. Siverek ve Viranşehir kazaları ise 19. Yüzyılın ikinci yarısında Urfa Sancağı dâhilinde olmayıp Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı olduğundan, şer'î davaları da söz konusu vilayet mahkemesine taşınmıştır.⁵

Araştırmamıza konu olan 222 numaralı sicil defteri Ankara Milli Kütüphane Mikrofilm Dairesi Başkanlığı'nda mevcut bulunmaktadır.⁶ Defter 30 Şubat 1992 tarihinde mikrofilme çekilmiştir. Defterde belge sayısı 623 olup sayfa sayısı da 366'dır. Bizim incelediğimiz kısım bu defterin ilk yarısı yani 183 sayfa ve 302 belgedir. Defterin künyesinin yazılı olduğu mikrofilmin dış kapağında defterin H. 9 Şaban 1308/M. 20 Mart 1891 tarihinde başlayıp H. 24 Şaban 1309/M. 24 Mart 1892 tarihinde son bulduğu yazmaktadır. Ancak elimizdeki nüshada ilk belge H. 9 Receb 1308/M. 18 Şubat 1891 tarihiyle başlamaktadır. İncelediğimiz sayfa aralığında okuduğumuz son belge ise H. Rebî'ül-âhir 1309/M. Kasım 1891 tarihini göstermektedir.⁷

Bu konuyla ilgili incelemiş olduğumuz sicil tutanaklarında 25 belge mevcuttur.⁸ 285 numaralı belgenin tarihi bulunmamaktadır. Özellikle bazı şahısların ölümünden sonra alacaklıları ortaya çıkıp davacı olmuşlar ve terekeden alacaklarının tahsilini istemişlerdir. Tabii bu durumda davacıların iddialarını ispatlamaları istenmiştir. Buna dair ifadeler ise "iddi'âsına ve def'-i meşrûhasına mutâbık beyyine taleb olundukda" şeklindedir. Bazen de ticaret ortaklığıyla ortaya çıkan anlaşmazlıkların mahkemeye intikal ettiğini görmekteyiz. Emanet bırakıldığı halde bir kısmı zayi olan hayvanlara dair açılan davalar da bu türdendir. Sicil defterinin incelediğimiz kısmında yer alan borç-alacak davaları oranı %8 civarındadır. Defterin toplamı düşünüldüğünde bu türden davaların bu denli az olmasının birkaç nedeni olabileceği düşünülmektedir. Başta sicil kayıtlarının çok dar bir zaman aralığını içermesi ve Urfa'da bütün borç-alacak münasebetlerinin mahkemeye intikal etmeden halledilmesi yani borçların edası konusunda anlaşmazlıkların olmadığı düşünülebilir.

⁴ Mehmet Emin Üner, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 20.

⁵ Yasin Taş, "Urfa Şer'iyeye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi*, 7, (XVIII), (2014), s. 453-472.

⁶ Defterin orijinal nüshaları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Defter 21x46 cm ebadında olup, sırtı siyah meşin, satırları kahverengi pantizot bez yapılıdır. *Urfa Şer'iyeye Sicilleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Defter No: 222. (Buradan sonra bu künye U.Ş.S.,222/1, Belge No: şeklinde kısaltılacaktır.)

⁷ Zafer Benzer, *222 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicilinin (Birinci Kısım) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1308-1309/M.1891-1892)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015, s. 20. Yerel tarih araştırmalarına konu olan ve sicil kayıtlarında yer alan borç-alacak davalarının daha iyi anlaşılabilmesi için bkz. Kenan İnan, "Trabzon Şer'iyeye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri", *İslâmiyât Dergisi*, c. 2, S. 4, Ankara 1999, s. 91-110; Eyyub Şimşek, *Şer'iyeye Sicillerine Göre Trabzon'da Borç-Alacak İlişkileri 112-1126/1701-1714*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2007; Sebahittin Usta, *Trabzon'da Borç-Alacak İlişkileri (1693-1700)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2004.

⁸ U.Ş.S., 222/1, Belge No: 30, 58, 59, 91, 93, 94, 109, 115, 119, 122, 128, 134, 144, 147, 190, 257, 267, 276, 284, 285, 286, 287, 206, 217, 237.

Urfa Şer. Sic. No:	M→M	Z→Z	M→Z	Z→M
222/1	22	2	1	-
Toplam	22	2	1	-

Tablo 1: 222/1 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nde Borç-Alacak Münasebetleri İle İlgili Kayıtların Din Gruplarına Göre Dağılımı.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere yani alacak verecek ilişkilerinin çoğunluğunu Müslümanlar arasında olduğu anlaşılmaktadır. Az da olsa gayrimüslimlerin de bu davalar da yerini alması, Osmanlı toplumunun para hareketliliği ve piyasa konusunda kapalı bir toplum olmadığını göstermektedir. Ancak ele alınan dönemde kontrolün Müslümanların elinde olduğu söylenebilir. Sicil kaydının tutulduğu 1891-1892 yıllarında yani XIX. Yüzyılın sonlarında 1308 tarihli Halep Vilayet Salnamesine göre Urfa nüfusu 63.245 olarak verilmektedir. Bu nüfusun 53.058'i Müslüman, 458'i Ermeni Katolik, 7.659'u Ermeni, 714'ü Protestan, 1.075'i Süryani 266'sı Yahudi ve 15'i de diğer ecnebi vatandaşları içermektedir. Urfa nüfus yapısındaki bu çeşitlilik, Osmanlı Devleti topraklarının genelinde görüldüğü üzere geniş bir tarihin kültürel birikimini göstermektedir.⁹ Dolayısıyla bu nüfus verilerine dayanarak, bu dönemde ticaretin ve para akışının Müslümanların elinde olması olağan bir durumu göstermektedir.

Borç-alacak kayıtlarında ortak olarak rastlanan bazı terimlerden bahsetmenin, bu kayıtların daha iyi anlaşılmasında faydalı olacağını düşünerek bu terimlerden en sık kullanılanlar hakkında kısaca bilgi vereceğiz. Bunlar: *karz*, *deyn*, *hak*, *zimmet* ve *rehn* kelimeleridir. *Karz*: Arapça ödünç vermek, almak; ödünç verilen ve alınan şey, para demektir.¹⁰ Bu ibarenin genellikle "...*cihet-i karz-ı şer'iden alacak hakkı olan altı kuruşunu kable'l-ahz ve'l-istifâ...*" "Urfa'nın Siverekli Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefât eden İslim bint Mustafa bin Abdurrahman işbu merkûm Müslüm Efendi zimmetinde verecek deyni olduğunu ikrâr ve i'tirâf cihet-i karz-ı şer'iden alacak hakkı olan altı kuruşunu kable'l-ahz ve'l-istifâ merkûme İslim vefât etmekle meblağ-ı mezbûr zevci Mustafa bin Osman..."¹¹ veya "...*karz etmiş olduğum dokuz bin beş yüz yetmiş kuruş meblağa...*" "karz etmiş olduğum dokuz bin beş yüz yetmiş kuruş meblağa mukâbil bey'i (?) Terhîn ve üç yüz beş senesi Rebî'ü'l-âhiri guresinden i'tibâren bir sene tamâmında meblağ-ı deyn-i merkûmu..."¹² gibi şekillerde kullanılmaktadır.

Deyn: sözlük manasında ödünç almak, ödünç vermek, emir ve itaat altına almak, ceza veya mükâfatla mukabelede bulunmak, isim olarak ise; ödünç, satılan malın bedeli(semen) ve hazırda bulunmayan şey manalarına gelir. Terim olarak da kişinin zimmetinde sabit olan borçlara karşılık gelmektedir.¹³ Kadı sicillerinin genelinde ve incelediğimiz kayıtlarda aşağıda verdiğimiz örnek şeklinde kullanılmaktadır:

"Medîne-i Urfa mahallâtından Câmî '-i Kebîr Mahallesi sâkinlerinden âti'l-beyân müteveffânın verâseti olduğunu iddi 'â eden Mehmed Ağa ibn Karakapucuzâde İbrahim Ağa bin Mehmed Ağa medîne-i mezbûre mahkeme-i şer'iyesinde mûn 'akid meclis-i şer'î 'âlide Urfa'nın Meşârikiye Mahallesi sâkinlerinden zikr-i cây müteveffânın dâyinlerinden Ahmed bin Hâfız Abbas mahzarında üzerine davâ ve takrîr-i kelâm edüb mahalle-i mezbûre sâkinlerinden iken işbu târihten altı mâh mukaddem vefât eden Rahime bint Mehmed Lütfi bin Abdullah nâm hâtunun işbu merkûm Ahmed zimmetinde cihet-i karz-ı şer'iden alacak hakkı olan üç kuruşunu kable'l-ahz ve'l-istifâ vefât etmekle meblağ-ı mezbûr ben sadr-ı kebîr oğlu olduğumdan benimle gâibûn 'ani'l-meclis sadriye-i kebîre kızı Zeliha'ya mevrûs benimle gâibe-i merkûmeden gayrı vârisi ve terekesine müstahak âhar kimesnesi olmamağla meblağ-ı mezbûrdan üç sehemde iki sehem hissemiz olan iki kuruşunu bana teslim e merkûm Ahmed'e tenbîh olunmak murâdım dır dedikde medyûn-ı merkûm Ahmed dahi cevâbında cihet-i merkûmeden müteveffât-ı mezure Rahime'ye meblağ-ı mezbûr üç kuruş zimmetinde verecek deyni olduğunu tav'an ve kat'iyen ikrâr ve i'tirâf edüb müdde'î-i

⁹ 1309 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s. 168; Mehmet Emin Üner, "Osmanlı Döneminde Urfa Şehrinin Demografik Yapısı", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa-I*, Ed. Kasım Şulul, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları No:1, Ankara 2016, s. 191-207 (özl. Bkz. s. 202).

¹⁰ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, İstanbul 1993, s. 204.

¹¹ U.Ş.S., 222/1, belge No: 93.

¹² U.Ş.S., 222/1, belge No: 109.

¹³ M. Akif Aydın, "Deyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 266-268.

merkûm Mehmed'in ber-minvâl-i muharrer verâset müdde'âsını ba'de'l-inkâr müdde'î-i merkûm Ahmed'den ber-minvâl-i muharrer verâset müdde'âsına mütâbık beyine taleb olundukda..."¹⁴

Rehn: sözlük manasıyla Arapçada bir malın ondan istifası mümkün olan bir hak mukabilinde mevkuftutulması, tutu, ödünç alınan eşya, para karşılığında gösterilen şey, ipotek olarak kullanılmaktadır.¹⁵ Terim olarak bir alacak karşılığında teminat işlevi görmek ve gerektiğinde bedelinden bu hakkı tahsil etmek üzere bir malın alacaklı tarafından alıkonulmasını sağlayan akdi veya teminat işlevi gören malı ifade eder.¹⁶ İncelediğimiz kayıtlarda rehin yoluyla borç alma konusuyla ilgili 2 adet kayıt mevcuttur. Bu kayıtlardaki ibareler "...Alihan Bey Mahallesi sâkinlerinden Müslüm Efendi ibn selim muvâcehesinde zevcem ve müvekkilem mezbûre Ayşe Hatun'un müteveffâ-yı merkûm Mollâ Mehmed bin Attârzâde Abdullah bin Mehmed zimmetinde cihet-i karz-ı şer'iden alacak hakkı olan bin kuruş mukâbiline hayâtında ve sıhhatinde işbu târihten bir sene mukaddem güzerân eden bin üç yüz sene-i kameriye Şevvâl-i şerîfi guresinde yedinde mâlik ve mutasarrıf olub mahalle-i mezbûrede vâki` tarafları kibeleten Emin bin Abdullah ve garben Hacı Simo'nun oğlu Müslüm ve şimâlen Hâfız'ın karındaşları Kadir bin (...) menzilleri ve tarîk-i `amm ile mahdûd bir bâb mülk menzil derûnunda kâin üç bâb meskenlerini (...) ve *tevâbi'iyile müvekkilem merkûme 'indine rehin ve vaz' ve teslim eylediğinde...*"¹⁷ ve Korkmaz Mahallesi sâkinlerinden Süleyman bin Halil bin İsa muvâcehesinde müvekkilem mezbûre merkûm Süleyman'ın 'amtesi olduğu cihetle geçen sene merkûm Süleyman'ın hîn-i tehhülünde kendi malından merkûm Süleyman'a *emâneten teslim etmiş olduğu* elli kuruş kıymetli iki `aded yün döşek ve otuz kuruş kıymetli bir `aded yün şilte döşek ve otuz kuruş kıymetli üç `aded yün yasdık ve otuz kuruş kıymetli bir `aded yün yorgan ve yüz kuruş kıymetli bir `aded çitâre entâri ve on kuruş kıymetli bir `aded yağ küpü ve on beş kuruş kıymetli üç `aded çam tahtası ve yirmi beş kuruş kıymetli bir `aded legen ve on beş kuruş kıymetli bir `aded kebîr tas ve on beş kuruş kıymetli bir `aded kahve tavası ve on beş kuruş kıymetli bir `aded kahve ibriği ki cem'an on bir kalem eşyâyı müvekkilem merkûme merkûm Süleyman'dan taleb eylediğinde..."¹⁸ şeklinde geçmektedir.

Bu kayıttan anlaşılacağı üzere rehin veya emanet bırakılan şeylerin sadece nakdi para veya gayrimenkul olmadığı, aynı zamanda günlük olarak kullanılan ev eşyası ve giyim kuşam malzemesinin de bulunduğu görülmektedir. Öte yandan günümüzde halen kahve kültürünü koruyan Urfa yöresinde, yaklaşık yüz yıl önce de kahvenin önemini koruduğunu ve tüketildiğini bu kayıttan anlayabiliriz. Zira kahve tavası, kahve ibriği gibi mutfak eşyaları bize bu fikri vermektedir. *Zimmet* kavramının birkaç anlamı olmasına rağmen, sicil belgelerinde borç olarak kullanılmaktadır.¹⁹ "...işbu târihten altı mâh mukaddem vefât eden Rahime bint Mehmed Lütfi bin Abdullah nâm hârunun işbu merkûm Ahmed *zimmetinde cihet-i karz-ı şer'iden alacak hakkı olan üç kuruşunu* kable'l-ahz ve'l-istifâ vefât etmekle meblağ-ı mezbûr..."²⁰ şeklinde kayıtlarda kullanılmıştır. Belgelerde sıkça geçen başka bir terim ise '*Hak*'tır. *Hak*: İslam literatüründe farklı anlamlar kazanmasına rağmen fıkıh alanında akidden veya diğer sebeplerden doğan borç ve alacak, yetki olarak kullanılmıştır.²¹ Sicil kayıtlarında; "...cihet-i karz-ı şer'iden alacak *hakkı* olan üç kuruşunu kable'l-ahz ve'l-istifâ vefât etmekle meblağ-ı mezbûr ben sadr-ı kebîr oğlu olduğumdan..."²² gibi ifadelerle kullanılmıştır. Bu kelimenin diğer bazı belgelerde haksız bir durumu göstermek için de kullanıldığını görmekteyiz. Mahkemede bu kayıtlar; "...merkûm Osman sandık-ı mezkûrda olan *senedimi i'tâ etmediğinden mâ'dâ meblağ-ı deyn-i mezkûrunu benden bi-gayr-ı hakk be-tekrâr matâlibe deyni habs etirmiş olduğundan merkûm Osman'dan suâl olunub sandık-ı mezkûrda olan senedimi bana i'tâyâ ve bi-gayr-ı hakk vâki` olan senedim bana tahliye olması*

¹⁴ U.Ş.S., 222/1, belge No: 128.

¹⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, c. 1-2, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007, s. 676; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 14. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s. 884.

¹⁶ Halit Çalış-Hasan Hacak, "Rehin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 538-542.

¹⁷ U.Ş.S., 222/1, belge no: 115.

¹⁸ U.Ş.S., 222/1, belge no: 190.

¹⁹ Devellioğlu, a.g.e., s. 1187.

²⁰ U.Ş.S., 222/1, belge no: 128.

²¹ Ali Bardakoğlu, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 139-151.

²² U.Ş.S., 222/1, belge No: 128.

na..."²³ şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Örnek olarak gösterdiğimiz belgede bir başka husus dikkati çekmektedir. Zira Urfa'nın Hüseyin Paşa Mahallesi'nde ikamet eden Hacı Halil'in, Debbağhane Mahallesi'nde oturan Hamidoğlu Osman'a 870 kuruş borcu vardır. Hacı Halil bu borcu ödeyemediği için zevcesi Fatma Hatun bu borç karşılığında, kendisinin malı ve mülkü olan bir kıt'a üzüm bağı ile kayadan mahfûr bir göz karlık mağarayı Osman'a vermiştir. Ancak Hacı Halil borç senedini almadığı için Osman'ın alacağını tahsil etmediği iddiasını mahkemeye bildirmiştir. Mahkeme olayı incelemiş ve şahitleri dinledikten sonra Hacı Halil lehinde karar vermiş ve bu şekilde karara bağlamıştır. Sadece bu kayıttan hareketle genel bir sonuca varmanın mümkün olmayacağı bilinmek üzere, o dönemde Urfa'da kadınların da mal mülk sahibi olabildiği, eşler arasında yardımlaşmanın ve dayanışmanın görüldüğü ve daha da önemlisi borcun, mülk verilerek eda edilmesi anlaşılabilir.

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde hemen hemen her bölgede kadılar tarafından tutulan kadı sicilleri, yazıldıkları yörelerin ve dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Urfa Şer'iyye Sicillerindeki belgelerden hareketle Urfa bölgesinde XIX. Yüzyılın sonlarında para birimi olarak *gâzi altın*, *Mahmudiye altın*²⁴, *beyaz mecidiye*²⁵, *Osmanî lirası altını*²⁶ ve tabii çoğunlukla da *kuruş*'un kullanıldığı söylenebilir.

Borç Aralığı	Adedi
0-50 kuruş	5
51-100 kuruş	-
101-200 kuruş	-
201-300 kuruş	1
301-500 kuruş	1
500 kuruş ve üstü	14
Toplam	21

Tablo 2: İncelenen sicillerde dikkate alınan borç-alacak kayıtlarında para miktarlarının hangi rakamlarda sıklıkla sıklıkla gösterir tablo.

Yukarıdaki tabloyu analiz ettiğimizde Urfa ve çevresinde borçlanma miktarlarının daha çok 500 kuruş ve üstünde sıklıkla görülmektedir. Urfa bölgesinde paranın dar bir kesimin elinde bulunmadığı ve piyasayı yönlendiren belli şahısların olmadığı söylenebilir. İncelenen kayıtlarda en düşük borç miktarının 3 kuruş, en yüksek borç miktarının ise 9570 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Genel olarak bakıldığında Bunların dışında kuruş cinsinden hesaplanmayan, yukarıda adı zikredilen para, altın, sim (gümüş) ve Osmanlı lirası üzerinden hesaplanan borçlar da vardır. Borç-alacak kayıtlarında 285 ve 286 numaralı belgeler muhtemelen aynı olayı ihtiva etmektedirler. Bu kayıtlarda Urfa'nın Suruç kazasına tabii Mızgefli karyesinde ikamet Halil bin Bekir bir doru kısırağının askerler tarafından teslim alındığını mahkemede dile getirerek, kısırağının veya değeri kadar kuruş miktarının kendisine verilmesini talep etmektedir. Geçen ifadeler şu şekildedir: "...yedi yüz kuruş kıymetli bir re's kısırak müstakilen mâlüm ve mülküm olub geçende karındaşım Osman Urfa'dan ağnâm getirir iken karye-i mezbûrede bulunan eşkiyâyı ahz u girift etmek üzere hükûmet-i seniyye tarafından irsâl olunan askerler eşkiyâ malı zannıyla mezkûr kısırağı derdest ve cânib-i hükûmet-i seniyyeye götürmüş idi elan mezkûr kısırağı işbu vekil-i mümâ ileyh müvekkili mümâ ileyh Mehmed Şükrü Efendi yedinde bulmamla mezkûr kısırağın tarafıma teslimine müvekkiline izâfetle vekil-i merkûm Ahmed Efendi'ye tenbih olunmak murâdumdur..."²⁷ Halil bin Bekir'in bu iddiasına karşılık Ahmet Efendi cevabında, mezkur kısırağın *yâve*²⁸ olduğu zannıyla el konulduğunu söylemektedir. Halil bin Bekir'in bu iddiasına karşılık şahit göstermesi istenilmiş ve Halil dahi mahkeme huzuruna şahitlerini çağırarak ifadesinin doğruluğunu ispatlamıştır. Dolayısıyla kadı mahkemelerinde tutulan şer'iyye sicillerinin hemen tümünde görülen davalıların veya davacıların iddialarına şahit gösterme

²³ U.Ş.S., 222/1, belge No: 94.

²⁴ U.Ş.S., 222/1, belge No: 30

²⁵ U.Ş.S., 222/1, belge No: 58.

²⁶ U.Ş.S., 222/1, belge No: 59.

²⁷ U.Ş.S., 222/1, belge No: 285-286.

²⁸ Yâve; ilk anlamıyla saçma sapan söz, manasız anlamlarına gelmesine rağmen buradaki kullanımı ikinci anlamda yani sahipsiz hayvan olarak geçmektedir. Aynı zamanda sahipsiz hayvanlardan alınan "Yâve vergisi" de bulunmaktadır. Bkz. Devellioğlu, a.g.e., s. 1156.

usulü, borç-alacak davalarında da kendini göstermektedir. Ayrıca Urfa ve çevresinde XIX. Yüzyılın sonlarında eşkıyalık faaliyetlerinin bulunduğu, bu kayıtlarda geçen ibarelerden hareketle çıkarılabilecek başka bir sonuçtur.

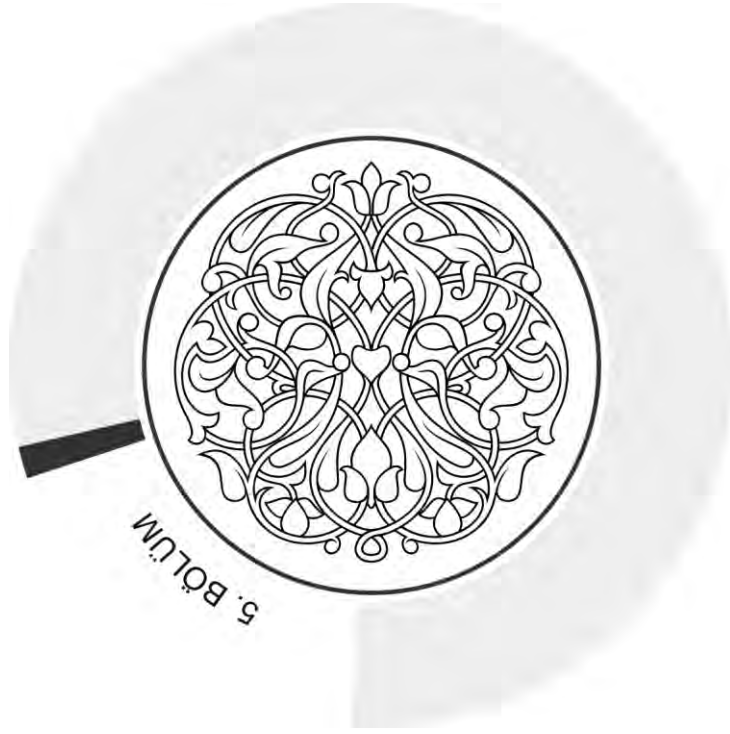
Sonuç

Urfa ve çevresi üzerine 1891-1892 yılları temel alınarak yapılmış olan bu çalışmada, borç kayıtlarının büyük bir çoğunluğunun Müslüman tebaa arasında gerçekleştiği görülmüştür. Bu durum açıkça para hareketliliğinin Müslümanların kontrolünde olduğunu düşündürmektedir. Fakat Müslüman halkın gayrimüslimlerle de borç-alacak münasebetlerine girdikleri de açıkça görülmektedir. Borç-alacak ilişkileriyle ilgili belgelerde davaya konu olan eşyanın menkul ve gayrimenkul niteliğinde olduğu görülmüştür. Rehin ve emanet yoluyla borç alma, iş karşılığında talep edilen alacaklar, borcun ödenememesi durumunda malın veya mülkün müzayede yoluyla satılması ve ölen şahıslardan kalan mirastan hak talep edilmesi davaları gibi durumlar kayıtlarda yerini almıştır. Bu gibi davaların mahkemeye çok fazla intikal etmemesinde yine halkın birbirine güven duyduğu görüşünün yanında meydana gelen anlaşmazlıkların borçlu ve alacaklının meseleyi kendi aralarında çözüme kavuşturduğu da muhtemel bir durumdur. Öte yandan Urfa'da paranın belli şahısların elinde toplanmadığı ve para akışının belli bir kesim tarafından yönlendirilmediği kanaatine varılabilir. İncelenen kayıtlarda toplumun her kesiminden vatandaşların borç-alacak ilişkilerine dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Urfa'da kadınların da bu ilişkilere dâhil olduğu düşünüldüğünde, kadınların toplum içerisinde sosyal statülerini koruduğu, hak ve hürriyetlerini kullandıkları söylenebilir. Zikredilen dönemdeki borç-alacak münasebetlerinde borçlunun veya alacaklının aralarında söz konusu olan taşınır veya taşınmaz mallara faiz uygulamadıkları dikkat çekmektedir. Bazı durumlarda yerel kadı görevlilerin merkezden fetva yoluyla görüş aldıkları ve meseleyi bu şekilde çözdükleri tespit edilmiştir. Urfa Şer'iyeye Sicillerinin çok az bir kısmından ve dar bir tarih aralığından yola çıkarak hazırlanan bu çalışma, Urfa ve çevresinin iktisadi, sosyal ve kültürel tarihinin seyri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Borç-alacak münasebetleri çerçevesinde Urfa merkezli bir örneğin olmaması ve bu çalışmanın bir ilki temsil etmesi nedeniyle eksikliklerin görülebileceği aşikârdır. Konuyla ilgili daha geniş ve daha detaylı olarak yapılacak olan çalışmalar ışığında yukarıda verilen bilgilerin sahihliği ve güvenilirliği muhakkak ki artacaktır.

Kaynakça

- 1309 tarihli Halep Vilayet Salnamesi.
Urfa Şer'iyeye Sicilleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Defter No: 222.
Aydın, M. Akif, "Deyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 266-268.
Bardakoğlu, Ali, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 139-151.
Benzer, Zafer, *222 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicilinin (Birinci Kısım) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1308-1309/M.1891-1892)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015.
Çalış, Halit - Hasan Hacak, "Rehin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 538-542.
Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 14. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.
Ekinci, Abdullah, *Ortaçağ'da Urfa*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.
Ekinci, Abdullah - Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlı'ya Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2008.
Honigmann, E., "Urfa", *İA*, c. XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s. 50-57.
İnan, Kenan, "Trabzon Şer'iyeye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri", *İslâmiyât Dergisi*, c. 2, S. 4, Ankara 1999, s. 91-110.
Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, İstanbul 1993.

- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, c. 1-2, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007, s. 676;
- Şimşek, Eyyub, *Şer'iyeye Sicillerine Göre Trabzon'da Borç-Alacak İlişkileri 112-1126/1701-1714*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2007
- Taş, Yasin, "Urfa Şer'iyeye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi*, 7, (XVIII), (2014), s. 453-472.
- Turan, Nezihi A., *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, ŞURKAV Yayınları: 27, Şanlıurfa 2005.
- _____, "Şanlıurfa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 336-341.
- Usta, Sebahittin, *Trabzon'da Borç-Alacak İlişkileri (1693-1700)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2004.
- Üner, Mehmet Emin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009.
- _____, "Osmanlı Döneminde Urfa Şehrinin Demografik Yapısı", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa-I*, Edt. Kasım Şulul, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları No:1, Ankara 2016, s. 191-207.

URFA VE ÇEVRESİNDE YER ALAN YERLEŞİMLERİN AD, MENŞE VE KURULUŞLARINA DAİR DÜŞÜNCELER

*Prof. Dr. Abdullah Ekinci

Urfa isminin menşei hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Urfa adının kaynağına ilişkin çok sayıda görüşten hemen hemen hiçbiri kesinlik kazanmamıştır. Bu nedenle biz burada tarih boyunca kente verilmiş adları ve bu adlarla ilgili tahlilleri değerlendireceğiz. Abu'l Ferec, Enoh'un 180 şehir kurduğunu Edessa'nında bu kentlerin en büyüğü olduğunu ifade eder¹. Süryani Mihail Urfa'nın Tufandan sonra Hz. Nuh'un döneminde, Kenân'ın oğullarından Nemrud'un Urfa'yı inşa ettiğini belirtir. Amir Harrak, Nemrud'un Ereğ'in yöneticisi olduğunu, Ereğ'inde Edessa'nın adlarından biri olduğunu belirtir². Urfa Yahudi ve Müslümanlarca İbrahim'in oturduğu kent olarak kabul edilir. Bu nedenle İbrahim, kentin ismini "Ur", yani "şehir" koydu. Süryani Mihail, kentte Keldaniler ikamet ettiği için Ur'a "hai" kelimesini ilave edilerek "Urhai" yani "Keldanilerin şehri" olarak ifade edildiğini belirtir. Bu kullanım tarzı, Ur-Salem'in "Şalem şehri" olarak ifade edilmesiyle paralellik arz etmektedir. Süryani Mihail kentin uzun bir dönemde mamur olduğu daha sonra harap olduğunu belirtir³. Urfa'lı Yakup (Jakup d'Edesse), kentin kimin tarafından tahrip edildiğini bilmediğini fakat muhtemelen Kudüs üzerine yürüyen Asur Kralı Sanherip döneminde tahrip edildiğini ifade eder. Büyük İskender'in şehri inşa edip kentin mamur etmesi için Selevkos Nikator'a verir. Oda bir kalenin üzerine yeni bir kent kurar ve ona antik Makedonya'nın başkentinin adını verir⁴. Selevkos Nikator'un şehirle ilgili tasarrufu bir restorasyon ve yeni imar alanı açma olarak düşünmek gerekir. Çünkü Urfa'da çıkan arkeolojik buluntular şehrin Nikator öncesinde de önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Urfa yöresine MÖ. II. yüzyılda IV. Antiokhos Epiphanes (175-164) kendi adından yola çıkarak kente kısa bir süre için Antiokheia ismi vermişse de, bu isim MÖ. 130-129'da kentin Partlıların eline geçmesinden sonra terk edilmiştir⁵. Ayrıca Hitit çivi yazılı metinlerde bulunan ve MÖ. II. binin ikinci yarısına ait bir buluntuda "Hur Memleketleri" adı geçmektedir. MÖ. I. bin yılda da bölgenin adı Asur vesikalarında Hanigalbat olarak geçmektedir. Ancak bölgenin kuzeydoğu kesimi kısmi ve tali bir ülke olarak "Kumhuma" adıyla geçmektedir. Bu daha sonraları "Kommag"e dönüşmüş olabilir⁶. Kent ilk çağlarda Edessa olarak da anılmıştır. Procopius kent ve çevresinin Osroes olarak ifade edilmesinin ardından Osrohene olarak kullanıldığını ifade eder⁷.

*Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹Abu'l Farac, I, s. 71; Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006; Abdullah Ekinci, Müze Şehir, Urfa, Ankara 2006.

²Amir Harrak, "The Ancient Name of Edessa", Social Sciences and Humanities Research Council of Canada, Jines 51, no.3, The University of Chicago 1992, s. 211 Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006; Abdullah Ekinci, Müze Şehir, Urfa, Ankara 2006.

³Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekainamesi, (1042-1195), çev. Hrnt D. Andreasyan, TTK. Nushası, Ankara 1944, s. 125, 141

⁴Amir Harrak, "The Ancient Name of Edessa", s. 209.

⁵Amir Harrak, "The Ancient Name of Edessa", s. 211; Ömer Kaysı, "Hititlerden Günümüze Urfa Adları", Bizim Urfa Dergisi, İstanbul 1995, Sayı:1, s. 8.

⁶Fikret İşıltan, s. 3.

⁷Procopius, History of The Wars, I-II, İng çev. H. B. Dewing, Harvard University Press, London, I, s. XVII, s. 151-152.

Kentin Grek ve Süryani kaynaklarındaki adı "Orhai" olarak geçmektedir⁸. Kentin ismiyle ilgili bir başka değerlendirme de Urfa adı olan Orhai'nin aslında Arapçayla bağlantılı oluşudur. Buna göre Orhai Arapça "suyu bol" anlamına gelen Vurhai'ye dönüştüğü yolundadır. Orhai'nin Orhe, Orha gibi farklı kullanılışları sonunda Urfa olarak ortaya çıkmıştır⁹. Yunanlılar'da bu şehre Miyah cariyesi (akar sular güzeli) manasında Kaliura demişlerdir¹⁰. Bir başka görüşte, Urhai sözcüğünün Yunanca Osroene, Latince Orrpei'den kaynaklandığı yolundadır. Bu sözcük "kale" ya da "pınar" anlamına gelmektedir. Urfa'ya "Ur" veya "Ur-Keldanin" diyen tarihçiler de vardır. Fakat "Ur" Irak'ta ve Fırat'ın sahilinden biraz uzakta Babil şehrinin güneyindedir. Bu nedenle Urfa'nın eski adına "Ur" veya "Ur-u Keldanin" demek doğru değildir. VIII. yüzyılın meşhur Süryanî kroniği Tell-Mahre kentin ismini bölgenin ilk kralının ismi "RHY BR HWY" olduğunu belirtir¹¹. Ruha kelimesi söz konusu kralın adından üretilmiş olduğuna dair görüş ile ayrıca XIII. yüzyıl coğrafyacısı Yakut ise Edessa'yı el Ruha olarak ifade etmesi Urfa'nın tarihin önemli bir sürecinde Ruha olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Yakut bu ismin kentin kurucusu el-Ruha bin el-Balandî bin Malij b. Da'sar'dan geldiğini iddia eder¹². Hz. Osman döneminde de bölgeye yeni Arap kabileleri iskân edilmiştir. Daha sonraki Arap hâkimiyeti sırasında resmi isim olarak "Ruha" kullanılmaya başlanmıştır. Bu gün kullanılan Urfa adının Ruha'dan geldiği de ifade edenler var. 1920 de Fransızlara karşı verdiği şanlı mücadeleden dolayı şehrin adı "Şanlıurfa" olarak değiştirilmiştir¹³.

Yine Urfa ve çevresini bölge olarak ifade eden bazı kavramlar da bulunmaktadır. Bu kavramlar da kentin tarihinde önemli bir yer tutar. Bu isimler Süryani ve Arap kaynaklarında Osrohene, Kuzey Suriye, el-Cezire, Diyar-ı el-Cezire'nin bir bölümünü kapsayan Diyar-ı Mudar olarak geçmektedir¹⁴. Bu isimler daha çok Urfa ve çevresini içine alan tanımlamalardır. Urfa zaman zaman bu bölge tanımlamasında bölgenin merkezi veya önemli merkezlerinden biri konumundadır. Bu kavramlar siyasi, idari ve sosyal yapının değişimlere uğraması sonucunda verildiğini görmekteyiz. İslamiyet'ten önce Urfa, Perslerin idaresindeyken Arap Yarımadasından birçok Arap kabilesi, bu arada Mudaroğulları'da gelip Urfa'ya yerleşti. Kent ve çevresi bu yeni iskânla "Diyar-ı Mudar" olarak adlandırılmıştır¹⁵. Kentlerin isimleri aslında kentin kuruluşuyla ilgili bir takım ipuçlarını da verir. Abu'l Farac ile Süryani Mihail'in kentin kuruluş hikâyesini Hz. Nuh dönemine kadar götürmeleri Urfa şehrinin kuruluşu ile ilgili abartılı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Fakat 1990'larda Balıklı Göl mevkiinde yapılan düzenleme esnasında alanda elde edilen buluntulardan kentin Erken Neolitik dönemden kalma bir höyük üzerine kurulduğu anlaşılmaktadır¹⁶. Şehrin fiziki portresi, kentsel yapının anlaşılması ve kentin topoğrafik gelişimi birbirleriyle ilgili olan kavramlardır. Geçmişte şehir planları kısmen de aşamalı olarak değişime uğruyordu. Şehirler ard arda gelen evrelerin sonunda ortaya çıkmıştır. Genelde şehirlerin oluşumu üç ana başlık altında özetlenir. İlki daha önce hiçbir şeyin olmadığı yerde ya da birkaç ufak tefek evin bulunduğu yerlerde tek bir kişinin kararıyla kurulmuş kentler. Basra, Fustat, Bağdat ve Samarra bu tür kentlerdir. İkinci şehir oluşum tarzı ise kendiliğinden oluşan kentlerdir. Bu tür kentlerin kökeni: toplumların ihtiyaçlarını diğer yerleşim birimlerinden daha iyi karşılmasına dayanmaktadır. Bu kentler önceleri bir kasaba olmuş ve sonra zamanla gelişerek bir kent ortaya çıkmıştır.

⁸Alan R. Millard, "Where was Abraham's Ur: The case for the Babyloian city", *Biblical Archaeology Review*, May/June 2001, s. 53.

⁹Judah Benzion Segal, *Edessa 'The Blessed City*, Oxford 1970, s. 3.

¹⁰Anonim, *Urfa Hakkında Salname*, s. 25.

¹¹Chabot, ed. *Incerti Auctoris Chronicon Pseudo Dionysianum Vulga Dictum*'dan aktaran Amir Harrak, *The Ancient*, s. 211; Segal, 3.

¹²Yakut, *Mu'cemu'l Buldan*, III, s. 106-7.

¹³Cumhuriyet dönemi boyunca il adının Urfa olarak kullanılmasına rağmen 1920 de Fransızlar'a karşı verdiği şanlı mücadeleden dolayı 12.06.1984 gün ve 3020 sayılı kanunla Urfa adı Şanlıurfa oldu. Bu kanun 22.06.1984 tarih ve 18439 sayılı resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe girdi. Şehrin adı Milli Mücadelece gösterdiği kahramanlıktan ötürü "Şanlıurfa" olarak değiştirildi.

¹⁴G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, s. 86; R. Rahne Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxford Clarendon Press, 1879, I, s. 38; Fikret Işıltan, s. 1; Steven K. Ross, *Roman Edessa*, London New York 2001, s. 5.

¹⁵Fikret Işıltan, s. 29.

¹⁶Bkz. Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi, Balıklıgöl Heykeli; Bahattin Çelik, "An Earlys Neolitik Settlement in the Center of Şanlıurfa", *Neo-Lithics* 2-3/00, Berlin 2000, s. 4-6.

Üçüncü kent oluşum tarzı ise Urfa'nın da içinde yer aldığı Akdeniz kıyılarında kurulmuş kent oluşum tarzıdır. Daha çok bir tepenin, yani höyük'ün etrafında yuvarlak şekilde kapatılmasından Neolitik döneme kadar uzanan dairesel planlı kentlerdir. Bu kentler antik medeniyetler ardından bölgede kurulmuş her siyasi ve sosyokültürel yapıdan etkilenerek şekillenmişlerdir. Bu arada kentleşmeyi sağlayan en önemli olgulardan biri de toplumların ihtiyaçlarıdır: Besin, savunma, değiş-tokuş (ticaret)¹⁷ ve coğrafi uygunluk. Bunların her biri kent oluşumunun en önemli sacayaklarıdır. Su kaynakları, panayır, tapınak, verimli ovalar, yol güzergâhında olma ve savunmaya elverişli olma gibi faktörler kent oluşumunu tetikleyen unsurlardır. Urfa'da bir Neolitik yerleşimin çevresinde başlayan yerleşimle başlayan kentleşmede etken olan unsurların başında Balıklı Göl su kaynağı yer almaktadır. Ardından bu yerleşim yerindeki tapınaklar, malların değiş-tokuşunun yapabileceği ticari alanlar ve coğrafik şartlar gelmektedir. Su kaynakları, tapınaklar, kaleler, çarşılar, hahamlar, caddeler, mahalleler ve sokaklar kentin jeopolitik konumlarıyla ilgili olan hususlardır. Urfa caddeleri kuzey-güney; sokaklar batı-doğu yönünde oluşu iklim şartlarının bir sonucudur. Urfa'da gelişmeyi sağlayan faktörler arasında dinî ve entelektüel faktör başta gelmektedir. Urfa kent merkezinde İslam öncesinde Yıldız-Gezegen Kültüne ait tapınaklar, Yahudi ve Hıristiyanlara ait ibadethaneler ile Müslümanlara ait Cami, medrese, Zaviyeler kentin gelişimini tetikleyen faktörler olmuştur. Kent pazarları büyümenin belirleyici unsurudur. Urfa'daki Gümrük, Mencek, Millet Han(lar)ı, Çar Melik, Han el-Ba'rur, Mirbi Kervansaray, Titriş gibi kervansaraylar büyümenin ekonomik boyutunu gösterir. Kent savunması kale, surlar ve kapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Urfa kalesi kentin güneybatı kesiminde ince uzun bir şekilde Halilü'r Rahman ve Ayn Zeliha göllerinin güneyindeki Damlacık dağının bayırının en üst kısmına inşa edilmiştir. 814 yılında Abbasiler döneminde şehir surlarının yeniden inşa edilmesi sırasında kalenin de Selevkoslar dönemine ait eski kalıntılar üzerine yeniden inşa edildiği muhtemeldir. Urfa Surlarının yer yer surlarıyla ve Harran Kapısı ile Bey Kapısına ait Mahmudoğlu kulesi günümüzde hala ayakta. Süryani Mihail surların Selevkos tarafından inşa edildiğini ve Araplar döneminde tahrip olduğunu belirtmektedir. 525'de meydana gelen su baskınından sonra İmparator İustinianus derenin şehrin içindeki yolunu yeniden düzenlemiştir. Urfa surları sonraki dönemlerde zaman zaman tamir görmüştür. Şehirde Bey Kapı, Samsat Kapı, Harran Kapı, Bab-ı Ma, Bab-ı Şamt (Şems)¹⁸, Berriyecik¹⁹, Saatçi (kule) kapısı bulunmaktadır²⁰. Kentleşme sürecinde caddeler, sokaklar ve meydanlar önemli rol oynar. Urfa sokaklarını (zukâk) diğer kent sokaklarından en belirleyici tarafı *tetirbe* denilen çıkmaz sokaklardır. Genellikle orda oturan ailelerin adlarıyla tetirbeler adlandırılır. Tetirbe'ye ilaveten Kabaltı denilen sokağın bir bölümünü örten beşik tonozlu yapılarla, Urfa sokaklarında *soluk taşları* adı verilen dinlenme noktaları da Urfa kent anlayışının özgünlüğünü yansıtır.

Harran Adının Menşei ve Kuruluşu

Kentin kuruluşuyla ilgili ilk rivayet Tufan'dan sonra ilk kurulan kentlerden olduğudur. İkinci rivayet ise Nuh Peygamberin torunlarından Kaynan veya İbrahim peygamberin kardeşi Ârân tarafından kurulduğu yönündedir²¹. Harran Tevrat'ta İbrahim Peygamber ile ilgili olarak adı sık sık geçmektedir. Aynı zamanda Hz. İbrahim'in aşiretiyle birlikte Ur'dan Harran'a geldiği ve oturduğu belirtilmektedir. Bu nedenle Harran İbrahim'in şehri olarak kabul edilmektedir. İbrahim Peygamber Filistin'e gitmeden önce bu şehirde

¹⁷ Nikita Elisseeff, "Fiziki Plan", İslam Şehri, ed. R. B. Serjeant, İstanbul 1992, s. 121-127.

¹⁸ Sinclair, s. 12 Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006; Abdullah Ekinci, Müze Şehir, Urfa, Ankara 2006.

¹⁹ M. Mehdi İlhan, "Urfa and Its Environs in 1560s", Archivum Ottomanicum, ed. György Hazai 19, 2001, s. 9-10; Ahmet Nezihi Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 141.

²⁰ Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekainamesi, (1042-1195), II, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Nushası, 1944, s. 125; Ernst Kirsten, "Edessa, Eine Römische Grenzstadt des 4. bis 6. Jahrhunderts im Orient", Jahrbuch für Antike und Chriatentum, Sonderdruck, Jahrgang 6, 1963, s. 153,155; H. Petermann, Reise im Orient, II, Leipzig 1860-1, s. 354-355; Carsten Niebuhr, Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Löndern, II, Kopenhagen 1778, s. 407; Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006, s. 225-273.344-388.

²¹ Tevrat, Tekvin, bab XI, s. 31.

veya yine Harran sınırları içinde yer alan Tarah'ta oturmuştur. Harran'da Hz. İbrahim'in adını taşıyan bir mescit, onun oturduğunda yaslandığı bir taşın varlığından²² bahsedilir. Bazı müfessirler "Ben Rabbime hicret ediciyim (Kur'an, XXIX, 26)" ve "Biz, onu ve Lût'u âlemlere mübarek kıldığımız yere sığdırdık (Kur'an, XXI, 71) ayetleriyle kastedilen kentin Harran olduğunu belirtmektedirler. Tamara Green Harran'ın Uurlarca ticaret için ileri karakol mevki tarzında kurulduğunu belirtmektedir. Bu bölgeden geçen malların çokluğu insanları günaha teşvik ediyordu. Kervan yolu üzerinde çok yağmalar oluyordu²³. Bu nedenle yol güvenliğini sağlamak amacıyla Harran kurulmuştur. Harran, tarihin en eski devirlerinden beri büyük bir ticaret merkezi idi. Aslında Harran Mezopotamya'dan gelip, batı, kuzey ve güneye doğru giden yolların geçtiği stratejik bir bölgede yer almaktadır²⁴. Mezopotamya coğrafi yapısı nedeniyle büyük çapta çöllerle kaplı olduğunda ulaşım sistemleri de bu yapıya uygun bir şekilde gelişmiştir. Bağdat'tan Doğu Akdeniz kıyılarına Palmira üzerinden ulaşmak mümkünse de, bu çöl yolu fazlaca elverişli değildi. Buna karşılık Güneydoğu Torosların eteklerini izleyerek Harran üzerinden geçen yol, tarih boyunca önem taşımıştır²⁵. Bu güzergâh üzerindeki yerleşimlerin açılması ve mamur olması da söz konusu güzergâhın işlekliliyle bağlantılı idi.

Harran yeni buluntularla tarihi M.Ö.7000'li yıllara kadar gitmektedir. Kentin tarihi kaynaklarda Kuzey Suriye'de bulunan MÖ. XXIV. Yüzyıla ait Ebla tabletlerinde, Harran'dan "**Ha-ra-an**" olarak bahsedilir. Kentin ismi MÖ. II. Binyılın ilk yarısına ilişkin Mari mektuplarında "ha-ar-ra-nimki, ha-ra-nimki ve Kaksal-nim.ki" olarak geçmektedir. Babil dönemi belgelerinde, "harranumm ve Uru.sa.kaskal" olarak geçmektedir. Hititlere ait Boğazköy metinlerinde ise "Kururu har-ra-na-az, Kururu har-ra-na ve Uru Kaskalni, Uru har-ra-a-ni, Uru har-ra-na ve Uru Kaskalni" olarak geçmektedir. Orta Asur ve Orta Babil dönemi kayıtlarında "Uru har-ra-na, ha-ar-ra-ni, ha-ra-ni ve Kur-Kaskalni; Yeni Asur belgelerinde Uru har-ra-a(n), Uruharra-na, Urukaskal-aja, Uru-Kaskal-ni, UruKaskal-a, UruKaskal-Aja ve aka-ra-ni" olarak geçmektedir. Harran adı, Sümerce ve Akadça "**Seyahat- Kervan**" anlamına gelen "**Ha-ra-nu**"dan gelmektedir. Ayrıca Harran adı Asurca "karayolu, yol, patika, seyahat yolculuk, iş seyahati, kervan, iş riski, iş merkezi, sefer, askeri sefer, akın, ordu, angarya, hizmet birimi" anlamlarına²⁶ gelmektedir. Harran isminin bölgedeki yol güzergâhları-

²² Tevrat, Tekvin, bab XI, s. 31; Yakut, Mu'cemü'l Buldan, "Harran maddesi".

²³ Tamara M. Green, The City Moon God, Leiden-New York-Köln 1992, s. 19.

²⁴ Bölgedeki tarihsel yol ağı: Güneydoğudan kuzeybatıya doğru, Zagros dağlarının eteklerini zileyerek, Dicle boyunca uzanmakta idi. Yeni Asur döneminde Harran şarri (Kral Yolu) adını taşıyan ana yol Güney Mezopotamya'dan Dicle'yi izleyerek, Musul yoluyla Sincar'a, Nisibis'e (Nusaybin) ve Ra's-el-Ayn üzerinden Harran ovasına, buradan da Fırat'ı Karkamış'ta aşarak kuzeybatı ve güneybatıya ayrılmaktaydı. Bu güzergâh Asur üçgenini oluşturan Ninive, Kalhu ve Dur Şarrukin gibi ünlü başkentlerinden geçmektedir. Bu nedenle Akdeniz ve orta Dicle ovası arasında yer alan ticaret yolu boyunca ana bir postane gibiydi. Daha kısa bir yol vardı; Anticoh'den Babil şehrine, Fırat'ın altında Karkamış, Anah ve Hitit içinden geçiyordu. Harran'dan İran'a giden iki Kral yolu var biri solda Adiabane içinden ve Dicle Üzerinden diğeri sağda Asur içinden Fırat boyunca devam etmekteydi. Harran'ın önemi sadece birinci yol olan Asur yolu üzerinde bulunmasından değil, aynı zamanda ikinci yola veya Babil şehrine kolay bir geçişi olmasından kaynaklanmaktaydı. Harran aynı zamanda Fırat'a giden yolun kuzeyindeydi ve bu da Malatya ve Anadolu'ya kolay bir geçişi sağlamaktaydı. İkinci güzergâh Fırat vadisini izleyerek Babil'e ulaşmaktaydı. Güney Mezopotamya'ya gitmek için Babil, Hit, Ana ve Rakka'ya ulaştıktan sonra Belih'i izleyerek Harran ovasına gelmekte idi. Bu yol Eski Babil döneminden beri ticari yol olarak kullanılmakta idi. Bu güzergâhta Harran önemli bir konaklama merkezidir. Romalı yazar Ammianus Marcellinus bu yolun uzantısı olarak doğuya, İran'a doğru uzandığını belirtmektedir. Harran'dan da farklı yönlerde uzanan yollar mevcut idi. Bunlardan biri kuzeydoğuya uzanan yol; Diyarbakır-Bitlis hattını izleyen bu yol Güneydoğu Toroslar'ı Bitlis Geçidi izleyerek Güneydoğu Toroslar'ı Bitlis Geçidi üzerinden atlayarak Van Gölü yöresine değin uzanmaktaydı. Harran'dan Kuzeybatıya giden yol ise Yeni Asur döneminde kral yolu olarak bilinen güzergâhtır. Bu yol Fırat'ı Zeugma (Birecik) ya da daha kuzeydeki Samosata'yı (Samsat) aşarak Que (Kilikia), Tabal ve son olarak Orta Anadolu'ya uzanmaktadır. Güneybatıya giden yol ise, Fırat'ı Karkamış'ta aşarak Doğu Akdeniz kıyılarına ve Filistin'e doğru uzanmakta idi. Kuzey'e giden yol ise Asur Koloni Çağrı'nın geç evresinde de kullanılan Ergani-Maden Geçidi aracılığıyla Elazığ ve Malatya bölgelerine ulaşan karayoludur. Bkz. Tamara Green, s. 19-20; Aynur Özfırat, s. 21, 22, 24; Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006; Abdullah Ekinci, Müze Şehir, Urfa, Ankara 2006.

²⁵ Aynur Özfırat, Eskiçağ'da Harran, İstanbul 1994, s. 20.

²⁶ Aynur Özfırat, s. 18.

la açıklanması, Harran'ın kavşak ve konaklama merkezi olduğu gerçeğiyle bağlantılıdır²⁷. Kent "yol", matematik terimi olarak da "zaman" anlamlarına gelmektedir. Harran kelimesi Hurca "hari" kelimesiyle de ilgisi vardır. Harran kelimesinin anlamları arasında Yeni Asur ve Yeni Babil dönemi metinlerinde eril biçimi olan "Kaksal" şeklinde geçmektedir. Asur ve Keldani dillerinde "Yol" Arapça'da sıcaklık anlamına gelen "harr" kelimesinden sıcak anlamına gelir²⁸. Tevrat'ın İbranicesi ve Aramice de "hrn" biçimiyle geçmektedir²⁹.

Yunanca olarak Karrai; Kara ve Kharran, Karras, Karrais; Latince Charrae, Charra, Carrha, Carrhae, Carris, Carras, sikkeler üzerinde ise Karrakar(r)enon, Kharr ve Karenon şeklinde geçmektedir³⁰. Ortaçağ İslam kaynaklarında ise kentin ismi "Harrân ve Harrânîyye" olarak geçmektedir. Bu kullanım tarzı günümüze kadar gelmiştir. Mes'udî Irak ve Mezopotamya'nın Keldânilerin ülkesi olduğunu, buraların halkının Süryanice konuştuğunu belirtmektedir. İbrahim Peygamber'in doğum yeri Ur'dan Harran'a geldiği, bir müddet burada oturduktan sonra Fırat'ın batısındaki Şam diyarına göç ettiğini belirtmektedir³¹.

Harran'ın kuruluşuna etki eden en önemli unsur, güvenli yolların kavşağında yer almış olmasıdır. Asur-Babil döneminde kentin imtiyazlı şehirler arasında yer alması, pagan özellikle Sîn tapınağının şehirde olması ve semavi dinlerin şehre vurguda bulunması, kentin politik açıdan önemli bir konuma yükselmesine neden olmuştur. Harran asırlarca Asur-Babil'in imtiyazlı şehridir, aynı zamanda Ay tanrısı Sin'in ve Hz. İbrahim'in kentidir. Harran bedevi topluluklar ile Moğolların vermiş oldukları zararlarla birlikte, antik dünyadaki konumunu yitirmiş ve şehirdeki tüm uygarlıkların izleri önemli bir ölçüde silinmiştir.

Urfa ve Çevresinde Yer Alan Bazı Önemli Yerleşimlerin Kuruluş ve Adlarının Menşei

Urfa ile direk bağlantılı olan ve onun kültürel çevresi içinde yer alan merkezler içinde Siverek, Birecik (Birtha), Suruç, Samsat (Samosata), Resu'l Ayn³², Tell Mevzan (Viranşehir), Bozova, Halfeti (Rumkale)³³, Nisibis³⁴ ve Zeugma'da yer alır. Urfa'ya bağlı yerleşim birimlerinden bir kısmı jeopolitik konumu gereği sürekli önem arz etmiştir. Bu yerleşim alanlarının tarih öncesi ve sonrasında önemli ticaret merkezler ve kültürel alt yapılarının olduklarını görmekteyiz. Bu yerleşim birimlerinden biri Birecik'tir. Birecik topoğrafyasının elverişliliği ve Fırat Irmağı üzerinde önemli bir köprübaşı olması nedeniyle tarih boyunca çeşitli medeniyetlere sahne olmuştur. M.Ö 2000'lerde Hititler'in elinde bulunan yörenin o tarihlerdeki adı Birt-he'dir. M.Ö IX. yüzyılda Asurlular'ın hâkimiyetine geçen Birecik'in o döneme ait çivi yazılı tabletlerde adı, Till-Barsip olarak geçmektedir. M.Ö XI. asrın ortalarında Asur Kralı II. Salmanaser Birecik'i alarak buraya "Salmanaser Kalesi" anlamına gelen "Kar Şulman-Aşaria" adını vermiştir³⁵. Bundan sonra Birecik Pers, Makedonya, Roma ve Bizans egemenliğinde kaldıktan sonra 780'lerde Araplar tarafından feth edildi. 1040 yılında Büyük Selçuklu Devleti sınırları içinde kalan yöre 1096 da Bizanslılarca alındıysa daha sonraları Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Artuklu beyliklerinin eline geçti. Bir dönem Memluklu akınları bölgede etkisini gösterdi. 1426 da Safevi egemenliğine giren Birecik 1517 de bu devleti yıkan Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katıldı.

²⁷ Tamara Green, s. 19–20.

²⁸ Urfa'nın 50 km güneyinde ve Kuzey Suriye Ovası'nı kesen doğu-batı anayollarından biri üzerinde yer alan Harran, en geç Halaf Döneminden beri iskân edilmiştir. Kazı çalışmaları 1983 yılından beri Nurettin Yardımcı başkanlığında bir ekip tarafından gerçekleştirilmektedir. İki alanda çalışma yapılmıştır: Bunlar Ulu Cami ile İslam Dönemi kalıntılarının altında M.Ö. 1. binyıla ait tabakaların yer aldığı güneydeki yerleşim höyüğüdür. Ayrıca 2005 yılında Harran'dan görülebilen başka bir Halaf Dönemi sitesi olan Tell İdris'te kazı çalışmalarına başlanmıştır.

²⁹ Aynur Özfırat, s. 18.

³⁰ G. Fhervârî, "Harran", *EP*, III, New Edition 1960, s. 220–234; Aynur Özfırat, s. 19.

³¹ Mes'udî, *el-Tenbih ve'l-İşrâf*, nşr. Abd. İsmail es-Sâvî, Kahire 1938, s. 69; Ramazan Şeşen, *Haran Tarihi*, Ankara 1993, s. 33.

³² Resu'l-Ayn, bugün ki Ceylanpınar Resu'l Ayn'ın varoşlarıdır. Tarihi kent Suriye sınırları içinde kalmıştır.

³³ Sema Gündüz, "Halfeti ve Çevresi Tarih Öncesi" *GAP Böl. Kal. İd. Başk.*, s. 231-32

³⁴ Nisibis bkz. Abdullah Ekinci,

³⁵ M. Streck, "Biredjik" *EP*, I, London 1960, s. 1234; A. Cihat Kürkçüoğlu, *Birecik*, Ankara 1996, s. 1-4

Bölgemizdeki ikinci yerleşim birimi de Bozova'dır. Bozova'da yapılan kazı ve yüzey araştırmalar da ele geçen buluntular yörenin Paleolitik dönem yerleşmesine sahne olduğunu göstermektedir. Lidar ve Kurbanhöyük'teki araştırmalar Bozova'nın kalkolitik dönemde bir yerleşme merkezi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bozova'nın 2 km güneybatısında, Küçük ve Büyük Gölbaşı kaynak göllerinin kenarında yer alan iki höyük Mezolitik dönemin unsurlarını verecek özellikleri taşımaktadır. Küçük Gölbaşı'ndaki Biris Mezarlığı'nda 1964 yılında başlatılan deneme kazılarında çakmaktaşıdan yapılmış aletler, mikrolitler ve geometrik biçimler bulunmuştur. Ayrıca yine, Biris Mezarlığı'na sadece 1 km uzaklığındaki Söğüt Tarlası'nda yüzeyde yer alan buluntular şimdiye kadar Geç Paleolitik Dönem ile Neolitik Dönem arasındaki zamansal boşluğu kapatmaya yardımcı olacak mahiyettedir. Bu buluntular MÖ 14.000 ile 10.200 arasında henüz net olarak tanımlanmamış bir Mezolitik Dönem'in varlığı için bir kanıt oluşturabilecek unsurları taşımaktadır³⁶. Bozova yerleşim birimi Halep, Samsat, Malatya yolu üzerinde kurulmuş olup sık sık işgale uğramıştır. Asurlular'ın "Asuraniau" Romalılar ve Ermeniler'in "Tormenapa" Araplar'ınsa "Tell-Hüvek" adını verdikleri kent, Türklerce "Boz-ova" olarak adlandırılmıştır³⁷. Bozova "Boz Memleket" veya "Boz Ulusun yaşadığı memleket" anlamına gelen Bozili olarak da adlandırılmıştır³⁸. Malazgirt Zaferinden sonra kısa bir süre Türk egemenliğine giren yöre 1326'ya değin Arap, Ermeni Prensleri ve Mardin Artukluları arasında el değiştirdi. 1389'da Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katılan Bozova, Timur döneminde yeniden bir yönetim kargaşası yaşandıktan sonra 1526'da Osmanlılar üstünlük kurdu.

Üçüncü yerleşim birimizde Rumkale'dir. Rumkale'nin kurucusu muhtemelen Asur kralı Salmanassar'dır. Bu dönemde ad olarak Şitimrat ismiyle bilinmektedir³⁹. Tarihi süreç içinde Rumkale; Urumia, Kal'a Rhomeyta veya Hesna dhe Romaye, Kal'at'ül-Rum, Hramklay ve Klay-Horomakan, Romaion Koyla, Kal'at'ül Müslimin, Urug Gala-Rum-Kale adlarıyla anılmıştır⁴⁰. M.Ö. 1230'larda Proto Hitit veya Ön Hitit krallıkları döneminde kurulduğu tahmin edilen kent⁴¹, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında Memluk sultanlarından Eşref tarafından istila edildi⁴². Halfeti'nin Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katıldığı bilinmektedir⁴³. Bu yerleşim birimlerine ilaveten bugün Hilvan ilçesine bağlı Hoşin ile Siverek'e bağlı Nasibin⁴⁴ yerleşim merkezleri, ilk çağlardan itibaren önemli yerleşim birimleridir. Ortaçağ kaynaklarında çeşitli olaylar vesile ile isminden bahsedilen bu yerleşim birimleri hakkında yapılacak çalışmalar ve yüzey araştırmaları Hoşin ve Nisibin'in tarihi ile ilgili önemli ipuçlarını vereceği kanaatindeyiz.

Nasibin (Nusaybin), el-Cezire bölgesinde, E. Honigmann'dan başka kimsenin dikkatini çekmeyen başka bir Nusaybin daha vardır, Bu iki Nusaybin, günümüz tarihçileri tarafından çoğu zaman birbirine karıştırılır. Küçük Nusaybin'in kurulmasının sebebi olarak kaynaklarda, MS 363'te Romalıların yenilgisiyle sonuçlanan savaş sonunda İranlılar ile Romalılar arasında yapılan anlaşma gereği Nusaybin şehrinin İranlılara terk edilmesi gösterilir. Sasani imparatoru II. Şapur, 359 senesinde Tella ve Amid'in üzerine yürürken, Nisibis (Nusaybin) önünden geçti; bu sırada Roma ordusu şehrin yakınında yer almıştı. Julian'ın ölümünden sonra Jovianus 363 sulh ahidnamelerinin diğer maddeleri arasında Nisibis kalesinin boşaltılmasını da kabul

³⁶ Harald Hauptmann, s. 28

³⁷ Yurt Ansiklopedisi, X, s. 7388

³⁸ Yusuf Hallaçoğlu "Türk Kültüründe Karakeçililer", Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri, Türk Kültür Başkanlığı Yay. Şanlıurfa 1999, s. 23.

³⁹ Besim Darkot, "Rum Kale", İA., 9, İstanbul, 777-781.

⁴⁰ H. Basri Karadeniz, "XVI. yy. Rum Kale" Belleten, LXII, S. 234, Ankara 1999, s. 425.

⁴¹ H. Basri Karadeniz, s. 427.

⁴² Memluklü dönemi Rumkale'de hâkimiyet mücadelesi için bkz. Abu'l Ferec, II, s. 603-604; Osman Turan, Selçuklu Zamanında Türkiye, İstanbul 1998, s. 492; Claude Cahen, Pre-Ottoman Turkey (1071-1330), London 1968, s. 298-294; K. Yaşar Kopruman, Mısır Memlükleri Tarihi, Ankara 1989, s. 149-150, 162, 118-119 vd.

⁴³ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, III, İstanbul 1993, s. 276.

⁴⁴ Vakidi, Futuh-ş-Şam, II, Beyrut, s. 128, 130; Yakut, Mu'cemu'l Buldan, V, s. 289; İbnu'l Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (çev. A. Özaydın-A. Ağırakça) XII, İstanbul 1987, s. 463; Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1156) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 1987; 125, 134, 135, 254. Mateos, Vekayiname, s. 135, not. 71; Şemsettin Sami, Kamusu'l Alam, IV, s.4581; Honigmann, "Nasibin", İA., IX, s. 101; Firdevsi'den aktaran, Büncher, "Şapur", İA., XI, Eskişehir 1997, s. 341-342; Honigmann, "Nasibin", İA., IX, s. 99-101; Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, (çev. F. İşıltan), İstanbul 1970, s. 140. Bu yerleşim yeri bugün hala ayakta olup yetkililerin ve araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

etmeye mecbur oldu. Şehir halkı, Firdevsi'nin anlatımına göre, ateşperest bir hükümdarın tebaası olmayı arzu etmediklerinden önce buna karşı koymuş, başaramayınca da Amida (Diyarbakır)'ya göçmek zorunda kalmıştı. Bunlar daha ötelere gönderilip Küçük Nasibin'e (Arıklı) yerleştirildiler. Ortaçağ tarihçi ve coğrafyacıları, bu iki Nusaybin'in ayrı yerler olduğunun farkındadır. Vakidi'de, Siverek yakınlarında *Nasibin el-Suğra* (نصيبين الصغرى) ismiyle anılmakta olan bu yerleşim yerinden, Yakut, *Mu'cemu'l Buldan* adlı eserinde Bizans Nusaybin'ı anlamında *Nusaybin-i Rum* (نصيبين الروم) olarak bahseder. Urfalı Mateos burayı, *Sibar* yada *Nsepin* şeklinde anıyor ve önce Horasan Saları daha sonra da Gümüştekin tarafından yapılan seferler vesilesiyle anıyor. İbnu'l Esir, el-Cezire bölgesinin 1231 senesinde Moğollar tarafından istilası bahsinde, bu yerleşim merkezinden Yakuti gibi, *Nusaybin-i Rum* şeklinde bahsediyor ve Moğolların burayı yağmalayarak içinde bulunan erkekleri öldürdüğünü kaydediyor. Bu yerleşim yerinin coğrafi konumuna gelince; Vakidi, burayı Süveyda (Siverek) ile birlikte anmaktadır. Buna göre, kastedilen Nusaybin Siverek'e yakın mevkide olan Nusaybin-i Suğra'dır. Bugün adı geçen yerleşim biriminde oturan hakla da bu yerleşim birimini Nesibin olarak adlandırmaktadır.⁴⁵

Bölgenin nüfus yoğunluğu açısından önemli bir konuma sahip olan bir yerleşim birimi de Siverek'tir. Hassek Höyük'te ele geçen bazı buluntuların tarihlendirilmesi sonucu ilçenin tarihinin son Kalkolitik döneme değin uzandığı belirlenmiştir. Tarih boyunca Hitit, Asur, Hurri, Mittani, Bizans ve Sasani egemenliğinde yaşayan Siverek M.S 700'lerde Arapların eline geçti. Malazgirt Zaferinden sonra 1097'de Musul Atabeyliğine bağlanan yöre, Hülagü zamanında Moğollarca, 1400'de ise Timur'ca işgal edildi. 1451'de Safevî egemenliğine giren Siverek'in 1517'de Osmanlı topraklarına katıldığı bilinmektedir⁴⁶.

Suruç, M.Ö II. binde Asur Devleti'nin egemenliğinde idi. Suruç Hıristiyan âlimlerin yerleştiği ve Hıristiyan inancının etkin olduğu yöre olarak bilinir. Özellikle kentte yılın belirli dönemlerinde kurulan panayır- lar hem iktisadi hem de kültürel boyutu ile yörenin tarihi birikimine önemli bir zenginlik katmaktadır. 640'lerde Arapların hâkimiyetine geçen Suruç 1090'da Urfa Haçlı Kontluğuna bağlandı. Timur güçlerine karşı koyduğundan Timur'un ordularınca yakılıp yıkılan şehir, 1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katıldı⁴⁷. Urfa bölgesi sınırları içinde yer alan bir başka yerleşim birimi de Viranşehir'dir. Tarih boyunca Tella, Konstantina, Antoninupolis ve Tell Mavzen olarak adlandırılan Viranşehir M.Ö 332'de Makedonya İmparatorluğu'na bağlandı. M.Ö 163'te Roma egemenliğine giren Viranşehir M.S İyad b. Ganem'in bölgeyi fethetmesiyle İslam hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra 660'ta Hamdanî Arapları'nca işgal edildi. 1258'de Hülagü, 1400'de Timur'ca ağır yıkıma uğratılan yöre Akkoyunlular, Karakoyunlular, Araplar ve Safeviler arasında el değiştirdikten sonra 1516'da Osmanlı hâkimiyetine girdi⁴⁸.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Kütük, Nisibis (Nusaybin) Kadın Bir Şehrin Hikayesi, Divan Kitap Yayınları 2018; Abdullah Ekinci, Ahmet Kütük, "İki Mekân Bir İsim: Nusaybin veya Nusaybin ile ilgili Kaynaklarda Geçen Bir Hatanın Tashihi", Makalelerle Mardin-I, Tarih Coğrafya Sempozyumu, 2007, s. 91-105.

⁴⁶ Siverek için bkz., Abdülcelil Zühtü Efendi, Keşkül (neşredilmemiş el yazması), s. 2; Ernest Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, çev.. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 135; Işın Demirkent, Urafa-Haçlı Kontluğu, 2, Ankara 1994, s. 110; Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, 5, İstanbul 1992, s. 499-450.

⁴⁷ Suruç için bkz., Mer Yeuşa, Mer Yeuşa Vekayinamesi, İstanbul 1958, s. 37; İbnu'l Esir, el-Kamil, X, çev. Abdullah Köse, İstanbul 1986, s. 267; Abu'l Ferec, I, s. 205; Urfalı Mateos, s. 207, 246, 250, 259-260; Honigman, s. 134; Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, II, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1992, s. 93.

⁴⁸ Viranşehir için bkz. İbnu'l Esir, el Kamil, II, çev. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1986, s. 488-489; a.mlf., XI, s. 62; amlf, el-Bahir, s. 66; Abu'l Ferec, I, s. 178, 213, 608; Urfalı Mateos, 247; Honigmann, s, 2, 13, 18-35; F. Işıltan, Urfa bölgesi , s. 125; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu, II, s. 135.; Runciman, II, s. 101; Steven K. Ros, Roman Edessa, London 2001, s. 25; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1999, s. 319; Segal, Edessa (Urfa) Kutsal Şehir, çev. Ahmet Arslan, İstanbul 2002, s. 160-161, 173.

HALEP SALNÂMELERİNDE SURUÇ KAZASI

Doç. Dr. Mehmet Emin ÜNER*

Giriş

Salnâme, bir senelik olayları göstermek üzere düzenlenen eserler hakkında kullanılan bir deyimdir. Sene demek olan "sâl" ile mektup, kitap anlamına gelen "nâme"den oluşan bu tabirin tam karşılığı "yılılık"tır. Osmanlılarda ilk salnâme 1847 yılında yayınlanmıştır. Vilayetler tarafından düzenlenen salnâmerin ilki 1867 yılında çıkmıştır¹.

Vilâyet salnâmelerinde, ait oldukları vilayetin resmi ve özel bütün kurum ve kuruluşlar hakkında bilgi vermelerinin yanısıra vilayetin tarihi, sanat eserleri yine vilâyetin tarımı, ticareti, üretim maddeleri, madenleri ve insanların geçim kaynakları, nüfus bilgileri hakkında bilgiler vermektedirler².

Bu çalışmada XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında yayınlanan Halep Salnâmeleri esas kaynak olarak alınmıştır İlki 1284\1867 tarihli ve sonuncusu 1326\1908 tarihli olmak üzere 28 salnâmede Suruç kazasının idari, sosyal, ekonomik ve coğrafi yapısı ele alınmıştır.

İdarî Yapı

Bilindiği gibi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanalları değiştiğinden, üretim ve yönetim merkezleri ile birimlerinde de yeni oluşumlar kendini göstermiş ve bu alandaki en önemli atılımlar XIX. yüzyılda atılmıştır. 1836'dan sonra Osmanlı ülkesinde klasik taşra düzeninin yenilenmesi bakımından vilayet sisteminde bir takım yeni düzenlemelere gidildiği bilinmektedir. II. Mahmud döneminde genel güvenlik açısından köklü önlemler alınması ve ülkede düzenli ve eğitilmiş askeri birliklerin oluşturulması amacıyla, 1834'te ülkede "redif" adı altında bölükler kurulmuş ve valilerin emrine verilmiştir³. Çünkü 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasının ardından kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ile tüm Osmanlı topraklarında güvenliği sağlamak imkânsızdı. Bu sebeple redif teşkilatı kuruldu ve teşkilatın eğitim işi de Asakir-i Mansure subaylarına verildi.

Taşrada iç güvenlik sorunu ise 1844'te kurulan "Zaptiye Teşkilatı" ile sağlanıyordu.

8 Ekim 1864'de Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak öncelikle Tuna vilayetinde uygulamaya konulan yeni yönetmelikle, Tanzimat'ın 1842'den beri yönetimde yaptığı düzenlemelere yeni bir biçim verilmekte idi. 1849 eyalet meclisleri nizamnamesi hükümlerine göre yürütülen yönetim işleri, bu tarihten itibaren çıkarılan yeni tüzük ve yönetmeliklere uygun biçime konulmuş, 1867 yılına gelindiğinde uygulama tamamlanmıştır. Nizamname hükümlerine uygun olarak İmparatorluk, "vilayet", "sancak", "kaza" ve "köy"lerden oluşan yönetim birimlerine ayrılıyordu. Bu düzenleme ile yöneticilerin unvan ve atamalarında da bir deği-

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, meuner@harran.edu.tr

¹ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983, c. 3, s. 105-106

² Geniş bilgi için bakınız: İlhan Palalı, "Osmanlı Salnâmeleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 23, (2010)

³ Musa Çadircı, Tanzimatın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839), Belleten, 51\201, 1987, s. 1220-1221.

şikliğe gidilmiştir. Eyalet adı “vilayet”e dönüşürken, “vali” yönetici olarak durumunu ve unvanını koruyacaktı. Sancak yerine “liva” denilmekle birlikte iki isim eş anlamda kullanılmış ve sancak yönetimine kaymakam yerine “mutasarrıf” görevlendirilmiştir. Kaza birimi ise 1842’deki statüsünü korumakla birlikte seçimle göreve getirilen “kaza müdürü” yerine hükümetçe atanan “kaymakam” iş başına geçmiştir. Böylece en önemli değişiklik kaza yönetiminde yapılmış oluyordu. Köy yönetiminde ise önemli bir yenilik yapılmamıştır⁴. Aşağıda Suruç kazasında bulunan yerel yöneticiler ve kurumlar hakkında bilgi verilecektir.

1-Yerel Yönetim ve Yöneticiler

1284\1867-1326\1908 tarihleri arasında kazada görev yapan kaymakamlar:

Necib Efendi⁵

Kaymakam Sadeddin Efendi⁶

Kaymakam Şükri Efendi⁷

Kaymakamı Veliyüddin Efendi⁸

Kaymakam Mehmed Ali Efendi⁹

Kaymakam Abdulhalim Efendi¹⁰

Kaymakam İbrahim Efendi¹¹

Kaymakam İskender Bey¹²

Kaymakam Vekili Bekir Sadık Efendi¹³

Kaymakam Osman Azmi Efendi¹⁴

Kaymakam Bekir Bey¹⁵

Kaymakam Sadeddin Bey¹⁶

Kaymakam Vekili Hacı Ali Efendi¹⁷

Kaymakam Sabri Efendi¹⁸

Kaymakam Ziyaeddin Bey¹⁹

Kaymakam Abdurrahman Efendi²⁰

Kaymakam Mustafa Faik Efendi²¹

Kaymakam İbrahim Necati Efendi²²

Kaymakam Mustafa Faik Efendi²³

Kaymakam Mehmed Yavuz Bey²⁴

⁴ Musa Çadırcı , Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal v e Ekonomik Yapısı, Ankara, 1997, s. 251-252.

⁵ Halep Salnâmesi1284\1867, s. 54. Necib Efendi Kaymakam değil Müdür olarak geçiyor.

⁶ Halep Salnâmesi1288\1871, s. 52

⁷ Halep Salnâmesi1289\1872, 53

⁸ Halep Salnâmesi1290\1873, s. 66

⁹ Halep Salnâmesi1300\1883, s. 102

¹⁰ Halep Salnâmesi1302\1885, s. 186

¹¹ Halep Salnâmesi1305\1888, s. 198

¹² Halep Salnâmesi1306\1889, s. 203

¹³ Halep Salnâmesi1307\1890, s. 174

¹⁴ Halep Salnâmesi1308\1891, s. 234

¹⁵ Halep Salnâmesi1309\1892, s. 163; Halep Salnâmesi1310\1893, s. 253

¹⁶ Halep Salnâmesi1312\1895, s. 310

¹⁷ Halep Salnâmesi1313\1896, s. 292

¹⁸ Halep Salnâmesi1315\1897, s. 279

¹⁹ Halep Salnâmesi1316\1898, s. 310; Halep Salnâmesi1317\1899, s. 311 ; Halep Salnâmesi1318\1900, s. 310

²⁰ Halep Salnâmesi1319\1901, s. 342

²¹ Halep Salnâmesi1320\1902, s. 423

²² Halep Salnâmesi1321\1903, s. 408

²³ Halep Salnâmesi1322\1904, s. 423; Halep Salnâmesi1323\1905, s. 442; Halep Salnâmesi1324\1906, s. 436

²⁴ Halep Salnâmesi1326\1908, s. 432

2-Belediye Dairesinin Kuruluşu ve Belediye Reisleri

Suruç kazasında bağlı olduğu Urfa sancağında belediye 1869 yılında kurulmuştur. Suruç kazasında ise belediyenin ismi ilk olarak 1893 tarihli salnâmede geçmektedir. Bu duruma göre belediye bu tarihte kurulmuş olmalıdır. Zira ondan önceki yıllara ait salnâmeler olmasına rağmen belediye teşkilatının adı geçmiyor.

Belediye Reisleri

Reis Münhal²⁵

Reis İbrahim Ağa²⁶

Reis İbrahim Efendi²⁷

Reis İbrahim Ağa²⁸

Reis İbrahim Ağa²⁹

Reis Hacı Mustafa Ağa³⁰

Reis Hacı Mustafa Ağa³¹

Reis Osman Ağa³²

Reis Hacı Mustafa Ağa³³

3-Posta Teşkilatı

Osmanlı ülkesinde XIX. yüzyıla kadar haberleşme “ulak menzilhane” esasına dayanmakta; bu da resmi haberleşmeler için kullanılmaktaydı. Halkın haberleşmesini sağlayan “posta teşkilatı”nın kurulması ise ancak Tanzimatın ilanından sonra mümkün olmuştur. Posta teşkilatının kurulmasına diğer yenilik hareketiyle birlikte, ilk defa II. Mahmud zamanında teşebbüs edildi. 1832’de İstanbul-İzmit arasında bir posta yolunun yapımına, 1834 yılından itibaren de taşımacılığa başlandı. 1840 yılında Posta Nezareti kuruldu³⁴. Urfa’da ise 1845’te Posta Tatar Teşkilatı’nın kurulması ile posta hizmeti verilmeye başlanmıştır. Urfa’da haberleşme alanındaki en büyük atılım telgraf hattının döşenmesi ile olmuştur. 1862 yılından itibaren düzenli olarak verilmeye başlanmıştır. Telgraf hizmetinin de verilmeye başlaması ile kurumun adı da Posta ve Telgraf İdaresi olmuştur³⁵. Suruç kazasında posta idaresinin kuruluşuna ilk defa 1902 tarihli salnâmede rastlıyoruz³⁶.

4-Hamidiye Hafif Süvari Alayları

1890 yıllarında Doğu Anadolu’daki politik durumun tehlikeli bir hal alması ve batılı devletlerin bu bölge ile ilgilenmeye başlaması sonunda, ilk defa Müşir Zeki Paşa aşiretlerden askeri yönden faydalanma fikrini II. Abdülhamid’e telkin etti. Bunun üzerine II. Abdülhamid diğer paşalarında fikrini aldı, ancak çoğu bu projeye karşı çıktı. Padişah onların karşı çıkmalarına rağmen projeyi desteklemeye karar verdi. Zira kendi düşüncelerine pek uygun bulmuştu. Padişahın da görüşü şöyleydi. “Rusya’ya karşı bir harbte, disip-

²⁵ Halep Salnâmesi 1310\1893, s. 254

²⁶ Halep Salnâmesi 1312\1895, s. 311

²⁷ Halep Salnâmesi 1315\1897, s. 280

²⁸ Halep Salnâmesi 1316\1898, s. 311

²⁹ Halep Salnâmesi 1317\1899, s. 311

³⁰ Halep Salnâmesi 1320\1902, s. 424

³¹ Halep Salnâmesi 1322\1904, s. 424

³² Halep Salnâmesi 1324\1906, s. 438

³³ Halep Salnâmesi 1326\1908, s. 436

³⁴ Osmanlı Devleti Tarihi, (Editör Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, c. 2, s. 600.

³⁵ Hilmi Bayraktar, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Urfa Sancağı, Elazığ 2007, s. 31.

³⁶ Halep Salnâmesi 1320\1902

linli birlikler halinde toplanmış olan aşiretler, bize çok hizmetler yapabilirler; birliklerde öğrenecekleri itaat hissi de onlar için iyi olacaktır”³⁷.

Büyük aşiretlere bir veya birden fazla alay, küçük aşiretlere ise birkaç bölük kurma hakkı verilmekteydi. Hamidiye alaylarının sayısı 1892’de 40, 1893’te 56 ve 1899’da 63 olmuştur³⁸. 51, 52, 53,54 ve 55. Alaylar Suriye’deki 5. Ordu’ya, öteki 51 alay ise, merkezi Erzincan’da bulunan 4. Ordu’ya bağlıdır. Halep vilayet salnâmelerine göre Suruç kazasında Hamidiye Hafif Süvari Alayları 1902 tarihinde kurulmuşlardır. Suruç kazasının en büyük üç aşireti Şeyhanlı, Bicanlı ve Dınayi aşiretleri bu alayları oluşturdu.

Hamidiye Hafif Süvari Elli Üçüncü Alayı

Kaymakam Galib Bey³⁹

Kaymakam Hami Bey⁴⁰

Kaymakam Galib Bey⁴¹

Kaymakam Galib Bey⁴²

Kaymakam Galib Bey⁴³

Hamidiye Hafif Süvari Elli Dördüncü Alayı

Kaymakam Münhal⁴⁴

Kaymakam Münhal⁴⁵

Kaymakam Münhal⁴⁶

Kaymakam Münhal⁴⁷

Kaymakam Münhal⁴⁸

Hamidiye Hafif Süvari Elli Beşinci Alayı

Kaymakam Münhal⁴⁹

Kaymakam Münhal⁵⁰

Kaymakam Münhal⁵¹

Kaymakam Münhal⁵²

Kaymakam Münhal⁵³

5-Redif Teşkilatı

Urfa Redif Alayının İkinci Suruc Redif Taburu

Binbaşı Hasan Tahsin Efendi⁵⁴

³⁷Bayram Kodaman, Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983, s. 37.

³⁸ Bayram Kodaman, a.g.e, s. 37-40.

³⁹ Halep Salnâmesi 1320\1902, s. 425

⁴⁰ Halep Salnâmesi 1321\1903, s. 410

⁴¹ Halep Salnâmesi, 1322\1904, s. 425

⁴² Halep Salnâmesi, 1323\1905, s. 445

⁴³ Halep Salnâmesi, 1324\1906, s. 439

⁴⁴ Halep Salnâmesi 1320\1902, s. 426

⁴⁵ Halep Salnâmesi 1321\1903, s. 410

⁴⁶ Halep Salnâmesi, 1322\1904, s. 426

⁴⁷ Halep Salnâmesi, 1323\1905, s. 445

⁴⁸ Halep Salnâmesi, 1324\1906, s. 439

⁴⁹ Halep Salnâmesi 1320\1902, s. 426

⁵⁰ Halep Salnâmesi 1321\1903, s. 410

⁵¹ Halep Salnâmesi, 1322\1904, s. 426

⁵² Halep Salnâmesi, 1323\1905, s. 445

⁵³ Halep Salnâmesi, 1324\1906, s. 439

⁵⁴ Halep Salnâmesi 1320\1902, s. 426

Binbaşı Hasan Tahsin Efendi⁵⁵
Binbaşı Hasan Tahsin Efendi⁵⁶
Yüzbaşı Hacı Mustafa Efendi⁵⁷
Binbaşı Hasan Tahsin Efendi⁵⁸
Binbaşı Hasan Tahsin Efendi⁵⁹

6-Reji İdaresi

1875 yılında borçları ödeyebilmek için rüsûm-ı sitte idaresi faaliyete konuldu ise de, bu idare şekli Avrupalı alacaklıları memnun etmedi. Neticede Tevhîd-i Düyûn yapılması kararlaştırıldı. Böylece bütün dış borçlar birleştiriliyordu. Devletin bazı mallar üzerinden aldığı gelir, bundan böyle Türkiye Maliye Nezareti tarafından değil, ancak Düyûn-i Umûmiye tarafından tahsil edilecekti. Bu durum, devlet içinde, bağımsız ikinci bir Maliye Bakanlığı ihdas etmek anlamına geliyordu. Ancak, başka çâre de kalmamıştı. Düyûn-ı Umûmiye'nin yetkisine bırakılan gelirler şunlardı: Tütün, tuz ve ipek vergi gelirleriyle damga pulu ve balık resimleri.

Duyun-ı Umumiye İdaresi, tütünden alacağı vergileri üçüncü bir şahsa işletme hakkı vererek ayrı bir kurumun doğmasını sağlamıştı. Alman ve Avusturyalı bankerle ile Osmanlı Bankası sermayesi ortaklığı tarafından kurulmuş olan bir anonim şirkettir. Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekül Menfaa Reji İdaresi diye anılan bu yabancı sermayeli ve çok uluslu kurum, halk arasında kısaca Reji İdaresi olarak anılmaktaydı. Suruç kazasında da Reji idaresi kurulmuştu.

Yukarıda ayrıntılarıyla vermeye çalıştığımız kurumlar dışında daha birçok kurum mevcuttu. Bunlar: Mahkeme-i Bidâyet, Ziraat Bankası, Zaptiye Teşkilatı, Nüfus İdaresi, Tapu İdaresi, ve Mal Kalemî idi.

Yerleşim ve Nüfus

1-Yerleşim Sistemi

Osmanlı şehrinde konut dokusu, bütün İslâm dünyasında olduğu gibi, "mahalle" olarak adlandırılan küçük birimlere ayrılmıştır. Mahalle birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Başka bir deyişle, aynı mescidde ibadet eden topluluğun aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir. Mahallenin sosyal bir birim olarak taşıdığı önemden dolayı, Ortadoğu ve İslâm kültür çevresinin şehirleri, mahallelerden oluşan bir bileşim biçiminde tanımlanır⁶⁰. Mahalle olarak tanımlanan bu birimlerin temsilcisi genellikle o mahallenin çekirdeğini oluşturan câmiî veya mescidin imâmı idi.

Suruç kazası küçük bir yerleşim birimidir. Sadece iki mahallesi bulunmaktadır.

1890 tarihli salnâmeğe göre; 350 köy ve mezra, 3034 hane, 3 camii ve 2 mescid ve 34 dükkânı vardır⁶¹. 1891de köy, hane, camii ve mescidler aynen geçiyor, dükkân sayısı iki eksilerek 32, bunlara 1 fırın eklenmiştir⁶².

1893'te kazada öncekilere ilaveten 1 Hükümet Konağı 2 mekteb eklenmiştir⁶³. 1902'de kazada 1 Hükümet Konağı 1 cami-i şerif 1 mescid 1 tekve 300 hane 59 dükkân 2 fırın 1 han 3 kahvehane 2 bağçe vardır. ⁶⁴.

⁵⁵ Halep Salnâmesi 1321\1903, s. 410

⁵⁶ Halep Salnâmesi, 1322\1904, s. 426

⁵⁷ Halep Salnâmesi, 1322\1904, s. 426

⁵⁸ Halep Salnâmesi, 1323\1905, s. 445

⁵⁹ Halep Salnâmesi, 1324\1906, s. 439

⁶⁰ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi/Social and Economic History of Turkey (1071-1920), Ankara, s. 105.

⁶¹ Halep Salnâmesi 1307\1890,s. 184

⁶² Halep Salnâmesi 1308\1891, s. 245

⁶³ Halep Salnâmesi 1310\1893, s. 263

Bundan anlaşılıyor ki bu tarihte sadece kaza merkezindeki yapılar yazılmıştır. Bu tarihte ilçe kahvehane ile tanışmış oluyor. 1905'te dükkân sayısı 70'e, han sayısı ise 2'ye çıkmıştır⁶⁵.1906'da dükkân sayısı 78'e han sayısı ise 3'e çıkmıştır⁶⁶.

1872'de kazada on iki değirmen varlığından bahsediliyor⁶⁷. Ancak daha sonraki yıllarda değirmenlerden hiç bahsedilmiyor.

2-Nüfus

Nüfus sosyal yapıyı oluşturan önemli bir faktördür. İnsan nüfusunun olmadığı bir yerde toplumdan ve onun temel unsurlarından söz etmek mümkün değildir. Toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel yönünü bütün ve gerçekçi olarak izah edilebilmesi için o toplumun nüfusu hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bu bakımdan Suruç kazasının nüfusu salnâmelerden derlenerek tablolar halinde verilmiştir.

1264\1867 ilk tarihli salnâmede nüfus konusunda herhangi bir rakam vermiyor. Sadece hane sayısını belirtiyor. "Kazâ-i mezkur ma'a aşâir beş bin İslâm ve kırk kadar Hıristiyan hane"⁶⁸. Her haneyi beş kişi kabul edersek Müslüman nüfus 25.000 ve 200 Hıristiyan nüfusa tekabül eder. Sonraki senelerdeki rakamlara bakıldığında bu nüfus rakamları Müslümanlar için makul görülürken, Hıristiyanlar için en yüksek rakam olarak görülmektedir.

Bu ilk salnâmeden sonra 1890 tarihli salnâmeye kadar ki salnâmelerde nüfus hakkında bilgi bulunmamaktadır.

1890 tarihli salnâme Müslüman Hıristiyan ayırımı belirtilmeden 3034 hane ve toplam nüfusun 17.232 olarak verilmektedir⁶⁹.

1891 tarihli salnâmeden itibaren nüfus tablosu konulmuştur. Bu tablolarda Müslüman ve Ermeni nüfus olarak tasnif edilmiştir. Ayrıca kadın ve erkek nüfus ayrı ayrı verilmiştir. On yedi yıllık bir süre zarfında Müslüman ve Ermeni nüfusunda çok fazla değişiklik görülüyor. Aşırı artma ya da azalma söz konusu değil. Aşağıda tablolar aynen verilmiştir.

İcmal	Zükur	İnas	
17.252	08.408	08.844	İslâm
0066	0033	0033	Ermeni
17.318	08.441	08.877	YEKÜN

Tablo I: Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷⁰

İcmal	Zükur	İnas	
20390	10885	09505	İslâm
00090	50	40	Ermeni
20480	10930	09545	Yekün

Tablo II: Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷¹

İcmal	Zükur	İnas	
17762	09050	8712	İslâm
00052	00028	00024	Ermeni
17814	09078	08736	Yekün

⁶⁴ Halep Salnâmesi 1320\1902, s. 431

⁶⁵ Halep Salnâmesi 1323\1905, s. 450

⁶⁶ Halep Salnâmesi 1324\1906, s. 442

⁶⁷ Halep Salnâmesi 1289\1872, s. 131

⁶⁸ Halep Salnâmesi 1264\1867, s. 151

⁶⁹ Halep Salnâmesi 1307\1890, s. 184

⁷⁰ Halep Salnâmesi 1308\1891, s. 244

⁷¹ Halep Salnâmesi 1309\1892, s. 171

Tablo III: Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷²

Yekün	Zükur	İnas	
18409	09255	09155	İslâm
00064	33	31	Ermeni
18473	09288	09185	YEKÜN

Tablo IV: Nüfus İdaresi Kuyudâtından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷³

Yekün	Zükur	İnas	
19956	10895	09061	İslam
00105	00058	00048	Ermeni
20061	10953	09108	Yekün

Tablo V: Nüfus İdaresi Kuyudâtından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷⁴

Yekün	Zükur	İnas	
19956	10895	09061	İslam
00105	00058	00048	Ermeni
20061	10953	09108	Yekün

Tablo VI: Nüfus İdaresi Kuyudâtından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷⁵

Yekün	Zükur	İnas	
18409	09255	09154	İslam
00064	00033	00031	Ermeni
18473	09288	09185	Yekün

Tablo VII: Nüfus İdaresi Kuyudâtından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷⁶

Yekün	Zükur	İnas	
18409	09255	09154	İslam
00064	00033	00031	Ermeni
18473	09288	09185	Yekün

Tablo VIII: Nüfus İdaresi Kuyudâtından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷⁷

Yekün	Zükur	İnas	
18409	09255	09154	İslam
00064	00033	00031	Ermeni
18473	09288	09185	Yekün

Tablo IX: Nüfus İdaresi Kuyudâtından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷⁸

⁷² Halep Salnâmesi 1310\1893, s. 263

⁷³ Halep Salnâmesi 1312\1895, s. 313

⁷⁴ Halep Salnâmesi 1313\1896, s. 294

⁷⁵ Halep Salnâmesi 1315\1897, s. 282

⁷⁶ Halep Salnâmesi 1316\1898, s. 313

⁷⁷ Halep Salnâmesi 1317\1899, s. 313

⁷⁸ Halep Salnâmesi 1318\1900, s. 313

Yekün	Zükur	İnas	
18400	09255	09145	İslam
00064	00033	00031	Ermeni
18464	09288	09176	Yekün

Tablo X: Nüfus İdaresi Kuyudatından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁷⁹

Yekün	Zükur	İnas	
18722	9397	93255	İslam
00063	0030	0033	Ermeni

Tablo XI: Nüfus İdaresi Kuyudatından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁸⁰

Yekün	Zükur	İnas	
18722	9397	93255	İslam
00063	0030	0033	Ermeni
18785	9427	9385	Yekün

Tablo XII: Nüfus İdaresi Kuyudatından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁸¹

Yekün	Zükur	İnas	
18722	9397	9325	İslam
00063	0030	0033	Ermeni
18785	9427	9358	Yekün

Tablo XIII: Nüfus İdaresi Kuyudatından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁸²

Yekün	Zükur	İnas	
18722	9397	9325	İslam
00063	0030	0033	Ermeni
18785	9427	9358	Yekün

Tablo XIV: Nüfus İdaresi Kuyudatından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁸³

Yekün	Zükur	İnas	
18680	9328	9302	İslam
00063	0030	0033	Ermeni
18733	9398	9335	Yekün

Tablo XV: Nüfus İdaresi Kuyudatından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli

Yekün	Zükur	İnas	
18722	9397	9325	İslam
00063	0030	0033	Ermeni
18785	9427	9358	Yekün

Tablo XVI: Nüfus İdaresi Kuyudatından Çıkarılan Suruc Kazasının Nüfus Cedveli⁸⁴

⁷⁹ Halep Salnâmesi 1319\1901, s. 345

⁸⁰ Halep Salnâmesi 1320\1902, s. 431

⁸¹ Halep Salnâmesi 1321\1903, s. 416

⁸² Halep Salnâmesi, 1322\1904, s. 432

⁸³ Halep Salnâmesi 1323\1905, s. 450

⁸⁴ Halep Salnâmesi 1324\1906, s. 443

Yekün	Zükur	İnas	
18722	9397	9325	İslam
00063	0030	0033	Ermeni
18785	9427	9358	Yekün

Tablo XVII: Nüfus İdaresi Kuyudatından Çıkarılan Suruç Kazasının Nüfus Cedveli⁸⁵

Eğitim-Öğretim

İnsanlık tarihinde, eğitim kadar eski, ikinci bir faaliyet biçimi gösterilemez. Eğitim, insanla ilgili temel bir dokudur. Onun içerisinde tabii unsurlarla beraber zihni ürünler de yer alır. Yani eğitim, toplumun sahip olduğu “maşeri vicdan”ın modern değerlerle gözden geçirilmesini ve şekillenmesini sağlamaya yarayan bütün düşüce ve çabaların bir organizasyon halidir. Eğitim aracılığıyla toplum yapısı ve sahip olduğu değerler, ferдин dikkatine sistemli bir şekilde sunulur. Bununla ilgili olarak toplumun dünü, bugünü ve yarını en kristalleşmiş şekilleriyle eğitim programlarının temel motiflerini teşkil ederler. Bu motiflerde, ferдин ve toplumun sahip olduğu ilmi, kültürel, ekonomik ve tarihi değerleri işlenmiş bir şekilde yer alır⁸⁶.

İbtidâi Mektepleri⁸⁷

Bu dönemde Suruç kazasında görülen eğitim kurumları İlk derece okullar olan ibtidâi mektepleridir. Biri merkez kazada ve dört tanesi kazaya yakın Ziyaret, Kara, Şavık ve Arslantaş köylerinde olmak beş adet okul adı geçmektedir. Bunların öğretmen isimleri ve öğrenci sayıları da verilmiştir. 1906 ve 1908 tarihli salnâmelerde ise okul isimleri ile birlikte öğretmen isimleri verilmiş ancak öğrenci sayısı belirtilmemiştir.

	Kaza Merkezi	Ziyaret Karyesi	Kara Karyesi	Şavık Karyesi	Arslantaş Karyesi
Yıl	Öğr.Sayısı	Öğr.Sayısı	Öğr.Sayısı	Öğr.Sayısı	Öğr.Sayısı
1895	50	45	45	45	43
1898	50	45	45	45	43
1899	50	45	45	45	43
1900	50	45	45	45	43
1901	30	25	40	30	40
1902	30	60	25	27	40
1903	37	29	43	40	30
1904	60	30	25	28	40
1905	60	30	25	28	40
1906	-	-	-	-	-
1907					
1908	-	-	-	-	-

Tablo XVIII: Kazadaki ibtidâi mektepleri ve öğrenci sayısı

Aşiretler

Kamûs-ı Türkî, aşireti bir asıldan çıkmış, birlikte yaşayan ve birlikte konup göçen topluluk, oymak ve kabile biçiminde tanımlar. Kabile ve aşiret arasında bir farklılık görmemekte, birbirleriyle eş anlamlı kul-

⁸⁵ Halep Salnâmesi, 1326\1908, s. 440

⁸⁶ Hüseyin Akyüz, Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma, İstanbul 1991, s. 13.

⁸⁷ Halep Salnâmesi 1312\1895, s. 312

lanmaktadır. Buna göre kabile, bir soydan türemiş ve bir reisin başkanlığında birlikte yaşayan topluluk, aşiret, oymaktır⁸⁸.

Kaza dahilinde bulunan aşiretler:

Şeyhanlı, Bicanlı, Dınayi, Şedadi, Alyetli, Didanlı, Karakeçili, Asyanlı, Okyanlı, Zirvalli, Ketikanlı, Kurdkanlı, Al'un, Ömerat, Albucurad, Ma'afli aşiretleridir.

Bunlardan Şeyhanlı, Bicanlı, Dınayi aşiretleri Elli Üçüncü Elli Dördüncü Elli Beşinci Hamidiye Süvari Alaylarını teşkil etmiştir. Bu aşiretlerin tahminen sekiz bin veya daha fazla çadıra sahiptirler. Bahar ve yaz mevsimlerinde çadırlarda otururlar, kışı ise köylerde geçirirler⁸⁹.

Coğrafi Durum

1-Coğrafi Mevkii

İlk salnâmelerde coğrafi durum hakkında bilgi bulunmuyor. 1883 tarihli salnâmede Suruç kazasının yanlış olarak Urfa'nın doğusunda 14 saat, Halep'e 38 saat mesafede olduğu ve merkezinin de Suruç köyü olduğu yazmaktadır⁹⁰. Bu bilgi birçok salnâmede aynen tekrarlanmıştır. Ancak 1890 tarihli salnâmede Suruç kazasının Urfa'nın batı tarafında olduğuna dair doğru bilgi verilmiş ve Urfa'ya olan mesafe 10 saat olarak düzeltilmiştir⁹¹. 1902 tarihli salnâmede ise mesafe hem saat hem de kilometre cinsinden verilmiş ve Suruç kazasının Urfa'nın 38 kilometre batısında olduğu belirtilmiş ve bundan sonraki salnâmelerde aynı bilgiler yer almaktadır⁹².

2-Akarsular

Meşhed, Arab, Arslantaş, Ayınbat ve Aligör adlarında beş aded akarsu bulunmaktadır.

Ekonomik Yapı

1-Yetişen Ürünler (Mahsulât-ı Arziyye)

“Suruç'un arazisi münbit olduğundan kesret üzre hububat hasıl olur”⁹³.

Bir metre kazılırsa gayet berak ve leziz sular çıkar

Arpa, buğday, darı, kendir, susam, kenekirçik, güveşne ve çeşitli sebze yetişir⁹⁴. Mevcut tarım ürünlerine 1868 de culban ve pamuk eklenmiştir⁹⁵.

“vaktiyle Suruç arazisinde zeytin, kahve, fıstık vesair mahsuldar eşcar yetiştirilir imiş” şimdi ise arpa, buğday, ak darı, mısır darısı, köşne, nohud, mercimek, kendir vesair hububat yetişmektedir⁹⁶.

Hayvanatdan deve, merkeb, inek, koyun, keçi ve güzel cins at ve kısrak bulunur⁹⁷.

⁸⁸ Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türkî, İstanbul 1978, s. 938.

⁸⁹ Halep Salnâmesi 1321\1903; Halep Salnâmesi 1320\1902; Halep Salnâmesi 1324\1906; Halep Salnâmesi, 1326\1908

⁹⁰ Halep Salnâmesi 1300\1883, s. 104

⁹¹ Halep Salnâmesi 1302\1885, s. 191; Halep Salnâmesi 1303\1886, s. 282; Halep Salnâmesi 1305\1888, s. 204; Halep Salnâmesi 1306\1889, s. 209

⁹² Halep Salnâmesi 1320\1902, s. 431

⁹³ Halep Salnâmesi 1300\1883, s. 107

⁹⁴ Halep Salnâmesi 1284\1867, s. 149-150

⁹⁵ Halep Salnâmesi 1285\1868, s. 211

⁹⁶ Halep Salnâmesi 1320\1902, s. 431

⁹⁷ Halep Salnâmesi 1310\1893, s. 263

2-Sanayi Ürünleri (Mahsulât-ı Sana'îye)

Halı, kilim, seccade, keçe, siyah kıldan ve beyaz kendirden aşiret çadırıdır.

Sonuç

Salnâmelere göre yaklaşık kırk yıllık Suruç kazasının idari, ekonojik, sosyal ve coğrafi yapısı hakkında bilgiler ortaya koymaya çalıştık. Salnâmelerden anlaşıldığına göre kaza ortaçağ döneminde çok gelişmiş bir şehir olduğu ancak Timur'un burayı tahrip etmesinden sonra bir daha eski şaşalı günlerine bir daha asla kavuşmadığını gördük. Nüfus olarak büyük çoğunluğu müslüman olmakla birlikte çok az sayıda Ermeni yaşamaktadır. Müslümanların etnik yapısı hakkında bilgi verilmemektedir. Kazanın arazisinin çok verimli olduğu, dolayısıyla burada çok çeşitli ürünler yetiştiğini de gördük. Hatta burada "eski"den kahve bile yetiştiğine dair bir bilgi de vermektedir salnâmelerde, ancak bunu teyid edemedik. Çok sayıda küçükbaş hayvan ile cins atların yetiştiği bir yer olduğunu salnâmeler söylemektedirler. Halı, kilim ve kıl çadırın burada dokunduklarını ve buradan başka yerlere de pazarlandığını gördük. Hamidiye alayları da burada teşkil edildiği ve kazanın ileri gelen aşiret mensuplarının bunda görev aldıkları belirtilmektedir. Yine aşiretlerin çoğunun çadırda yaşadıkları yine verilen bilgiler arasındadır.

Bibliyografya

- Akyüz, Hüseyin, Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma, İstanbul 1991
- Bayraktar, Hilmi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı, Elazığ 2007.
- Çadırcı, Musa Tanzimatın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839), Belleten, 51 \ 201, 1987.
- Çadırcı, Musa, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara, 1997.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi/Social and Economic History of Turkey (1071-1920).
- Palalı, İlhan, "Osmanlı Salnâmeleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 23, (2010)
- Kodaman, Bayram, Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983.
- Osmanlı Devleti Tarihi, (Editör Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, c. 2.
- Pakalın, Mehmet Zeki Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983, c. 3
- Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türkî, İstanbul 1978.
- Halep Salnâmesi 1284 \ 1867
- Halep Salnâmesi 1285 \ 1868
- Halep Salnâmesi 1287 \ 1870
- Halep Salnâmesi 1288 \ 1871
- Halep Salnâmesi 1289 \ 1872
- Halep Salnâmesi 1290 \ 1873
- Halep Salnâmesi 1300 \ 1883
- Halep Salnâmesi 1302 \ 1885
- Halep Salnâmesi 1303 \ 1886
- Halep Salnâmesi 1305 \ 1888
- Halep Salnâmesi 1306 \ 1889
- Halep Salnâmesi 1307 \ 1890
- Halep Salnâmesi 1308 \ 1891
- Halep Salnâmesi 1310 \ 1893
- Halep Salnâmesi 1312 \ 1894
- Halep Salnâmesi 1313 \ 1895
- Halep Salnâmesi 1315 \ 1897

Halep Salnâmesi 1316 \ 1898
Halep Salnâmesi 1317 \ 1899
Halep Salnâmesi 1318 \ 1900
Halep Salnâmesi 1319 \ 1901
Halep Salnâmesi 1320 \ 1902
Halep Salnâmesi 1321 \ 1903
Halep Salnâmesi 1322 \ 1904
Halep Salnâmesi 1323 \ 1905
Halep Salnâmesi 1324 \ 1906
Halep Salnâmesi 1326 \ 1908

Ekler

Suruc Kazasına Merbut Nahiye ve Kuranın Esâmisi⁹⁸

Eski Suruc, Şeyh'îsa, Sumak-ı Dınayi, Aligör, Atşan, Menkuş, Mudib-i Sağır, Mudib-i Kebir, Hıdırhayz, Ömerik, Belesfan, Bozdepe-i Dınayi, Şervan-ı Kebir, Şervan-ı Sağır, Remil, Kubık, Mı'ami, Kubık Ahmed Efendi, Kapucu, Tılveser, Yeni Yapan, Tılal, Tepeli Mızar, Dera, Kara, Marut, Araban, Kırıkân, Tı'onek, Masıcark., Harabsor, Tiltin, Mirza, Pınarbaşı, Müstaccerik, Oluk, Zeki, Karahöyük, Hecek, Ağacı Çiftliği, Tilkak, Birömer Osmanlı, Harat, Sinekuş, Mektelan, Mu'idi, Akviran, Karakuyu, Yalnızdam, Harakârı, Harabsor, Deniz, Yukarı Parapara, Tıla'nter, Mollahamza, Uzunhisar, Burchamam, Kastunk, Mirza'ali, Aynbat, Bozdepe-i Kutırkânlı, Kayacık Körtek, Ziyaret, Meşik, Hasankoluk, Gölcik, Şavik, Köşık, Mosık, Eşme, Harabkar, Birhalil, Aşağı Parapara, Harabnaz, Karamuğ, Cum'ali, Alişar, Merdismail, Telhotık, Darık, Kösan, Telhacib, Aşikan, Teyri, Harabhir, Yukarı Bostancık, Aşağı Bostancık, Hududşanlı, Şuman, Müzeybil, Karacurun, Keberli, Kırmit, Taşbasan, Bellik, Ağcakuyu, Karataş, Yegân, Halilcik, Aşağı Cınık, Yukarı Cınık, Yukarı Abamor, Aşağı Abamor, Kazani, Hacıköy, Daban, Haydarahmed, Medırbaz, Yuvacık, Yukarı Cınık, Harab-ıgüret, Celk, Yukarı Taşlıhöyük, Aşağı Taşlıhöyük, Hulakı, Aşağı İtviran, Yukarı İtviran, Solat, Birömer Şeyhanlı, Kirbelik, Aşağı Tı'onek, Yukarı Bozhöyük, Paralı, Aşağı Bozhöyük, Dobirek, Yukarı Hanek, Yukarı Tahtek, Köçek, Kârus, Tutatik, Kantara, Cesas, Hemi, Tümüñali, Karakaş, Mızrin, Zeveşker, Mirhan, Telharman, Açoğlan, Şaman, Zoncık, Tavşan, Kaskân, Bethe, Zehvan, Kikân, Mezra'at-ı Davad, Şahincik, Dibabegli, Oğurbeg, Şirat, Süleymanbeg, Arslantaş, Karahalic, Mektele, Atmanek, Ma'sara, Hesami, Tilkarid, Mız'anter, Kocsokran, Kazsokran, Harbeşiş, Mülksokran, Yeniyapan, Satılsokran, Baslımeydan, Pehlivanekmesi, Telerba'in, Aşağı Cenkoc, Yukarı Cenkoc Termik, Memit, Kaval, Mityaz, Kümyet, Hanirek, Kara'ali, Belebenk, Kölık, Tulidağı, Gömekuyu, Mızkefli, Mürşidpınarı, Şöbik, Kesme, Süveydi, Kersan, Konak, Kötiköy, Çarıklı, Kıran, Göktepe, Meşgü, Cepni, Acıkuyu, İlisak, Ohan, Bubık, Heftruh (Heftruc), Kopuz, Garib, Kırbetav, Tesefşu, Mahrec, Birgül, Şeyh Coban, Cebelferah, Bir-ireş, Şektankânlı, Belviran, Mezra'ate Sofi, Telhadid, Telgaza, Kofi, Dobirek-i Ketkânlı, Sas-i dınah, Karamezra'a, Yedikuyu, Gürabi, Hurus, Telverdan, Meyranlı, Kızılkuşu, Kösedeli, Örgünlü, Cesas-i beş, Telşa'ir, Buban, Kula, Deryazinhodi, Bendir, Karakuyu, Rovi, Hazını, Birreş, Zervanlı karyeleri.

Mes'udiye Nahiyesi

Ağbucak, Harin Pınarbaşı, Arna, Nefs-i Harin, Meterbes, Gavur Harabesi, Kara Korak Ca'de, İşmetik, Kubbe, Mehmer, Mağara, Gölpar Adası karyeleri

Kura Nahiye
248 1 Cümle-i yekün

⁹⁸ Halep Salnâmesi, 1320 \ 1902

سروج قصبه سندھ کی محللاتک اسامیسی

اسکی سروج ، بکی محلہ محلہ لری .

محلہ

۲ محلہ بکون

سروج قضاسنہ مربوط ناحیہ وقرانک

اسامیسی

اسکی سروج ، شیخ عیسی ، صفائی دنیالی ، علیکور ، عطشان ، منقوش ،
مدیب صغیر ، مدیب کبیر ، خضر خبز ، عمیرک ، بلغان ، بوز تپہ بغی کریکور ،
شروان کبیر ، شروان صغیر ، رمیل ، قبتک ممعی ، قبتک احمد افسدی ،
قبوچی ، نلوسر ، بکی بیان ، نلال ، تپہ لی مزار ، درہ ، قرہ ، ماروٹ ،
ہریان ، قریکان ، طموک ، ماسجاریک ، خرابسار ، نلین مزار ، بیکار پانی ،
مسجبرک ، عولک ، زکی ، قرہ ہیوک ، ہجک ، اناچی جھلک ، تل قاق ، پیر
عمر عصیان ، خراطہ ، سینہ فوش ، مکتلان ، معیری ، اغ وبران ، قرہ فوہ ،
بالکز طام ، خرابکالک ، خرابصور ، دکز ، بوقاری پارہ پارہ ، تلفتر ، منلا
جزہ ، اوزون خضر ، بوج حمام ، قسطونک ، مزار علی ، عین باط ،
بوز تپہ فورٹکانلی ، قباچی ، کورنک زیارت ، میشک ، حسن کولک ،
کولجک ، شادیک ، کوسک ، موسک ، ایشہ ، خرابقر ، پیر خلیل ، اشافی
پارہ پارہ ، خرابساز ، قرہ موخ ، جمہلی ، علیشمار ، مرد اسماعیل ،
تل حونک ، دارک ، کوسان ، تل حاجب ، عشقان ، طبری ، خرابجیل ،
بوقاری بوستانجق ، اشافی بوستانجق ، ہردوشان ، شومان ، مذیل ،

قره جورون ، کیرلی ، قره بیت ، طاش باسان ، بلك ، اشجه قیو ، قره طاش ،
 بیگان ، خلیل جق ، اشاعی جنک ، یوقاری ابامور ، اشاعی ابامور ،
 قرغانی ، حاجی کوبی ، دایان ، حیدر احمد ، مدربار ، یوواجق ، یوقاری
 جنک ، خرابکورت ، جلک ، یوقاری طاشلی هیوک ، اشاعی طاشلی هیوک ،
 اولاق ، اشاعی استوبران ، یوقاری استوبران ، سولان ، بیر عمر شیخانلی ،
 کیر بلك ، اشاعی آعنک ، یوقاری بوز هیوک ، یارلو ، اشاعی بوز هیوک ،
 دو بیرک ، یوقاری خانک ، اشاعی تختک ، یوقاری تختک ، قوچک ، کاروز ،
 قنطره ، حساس ، همی ، تمن علی ، نونانک ، قره قاش ، مزربن ، زیشقر ،
 میرخان ، تل خرمان ، اغ اوغلان ، شامان ، زونجک ، طوشان ، کاسکان ،
 بطمه ، زحوات ، کیگان ، مزرعه داود ، شاهحق ، دیابکیلی ، اوغلبک ،
 شران ، سلیمان بک ، ار-الان طاش ، قره حلیج ، مکته ، عظمانک ، معصره ،
 حساسی ، تل قاراب ، مزغتر ، قوچ سکران ، فاز سکران ، خره شیش ،
 ملک سکران ، پنکی بیان ، صائل سکران ، بصلی مزار ، پهلوان کسمه سی ،
 تل اربعین ، اشاعی خیکوک ، یوقاری خیکوک ، ترمیک ، بمیت ، قوال ،
 میناز ، کولیت ، جبرک ، قره علی ، بلك ، کولک ، طولی طانغی ، کومه قیو ،
 مز کفلی ، مرشید بیکاری ، شو بک ، کسمه سویدی ، کرسان ، قوناق ،
 کونق کوی ، چارقلی ، قران ، کوک تبه ، مشکو ، جینی ، اجی قیو ، ایچاق
 اوخانی ، بوبک ، هفت روح ، قویوز ، غریب ، کرنیاد ، نقشو ، مخرج ،
 برکل ، شبنخ حویان ، جب الفرج ، بیررش شیخانلی ، بیلدیران ، مزرعه
 سونی ، قلمدید ، تل غزال ، کوفی ، دبیرک کیتکانلی ، حساس ذیانی ،
 قره مزرعه ، بدی قیو ، کدرابی ، خروس ، تل وروان ، میرانی ، فزل قیو ،
 کوسه ولی ، اور کوتلی ، حساس یش ، تل شمیر ، بویان ، قله ، دربازین
 هوری ، بندر ، قره قیو ، رووی ، خزن ، بیررش زرداللی قره لری .

(۴۳۰)

(سر وچ قضاسی)

(مسعودیہ ناحیہ سی)

اغ بوجاق ، حرین بیکار بانسی ، صرناہ ، نفس حرین ، متریس ، کاور
خرابہ سی ، قرہ قوراق ، جعدہ ، ایشمنیک ، قہ ، تخار ، مغارہ ، کولبار ،
اطہسی قرہ لری .

قرا ناحیہ

۲۴۸ ۱ جملہ یکون

19. YÜZYILDA HARRAN'IN İDARİ TAKSİMATI VE KAZA İDARESİ

Dr. Öğr. Ü. İlhan PALALI*

Giriş

Urfa çevresi Selçuklu Hükümdarı Melik Şah zamanında devrinin büyük komutanlarından İmadü'd devle Bozan tarafından fethedilmiştir(1087). Urfa'nın fethi üzerine Harran şehirlerinin idaresi Bozan' verildi.¹ Urfa Valisi Bozan Bey Selçuklu Hanedanı arasındaki hakimiyet mücadelesi yüzünden öldürülünce Urfa şehrin yönetimi tekrar Hristiyanların hakimiyetine girmeye başladı zamanla Urfa Haçlıların (1098) eline geçti. 1104 yılında Haçlılar Harran'ı kuşattı. Fakat alamadılar.² Eski Harran şehri Moğollar ile Memlûklular arasındaki mücadele sonucunda harap olduktan sonra tarih sahnesindeki eski önemini kaybetti.³

Harran, XIII-XIV. yüzyıllarda etraftaki göçebeler tarafından işgal edilmiş ve zamanla bir köy haline gelmiştir. Timur 1400 yılı civarında Harran'a girdi. 1403-1404 yıllarında Döğerler 'in Reisi Seyfeddin Dimaşk Hoca bölgeye hâkim olmuştu. 1406'dan sonra bölge Memlûklular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında el değiştirmişti. 1516 yılında Osmanlılar Mercidâbık Muharebesi'nden sonra bölgeye hâkim olarak Memlûklular'den aldılar. 1518 tarihli tapu tahrir defterlerinde eski Harran bir köy olarak gösterilmiş olup ve Urfa mirlivâsı'nın hasları arasında sayılmaktadır. O dönemde elli iki haneden meydana gelen Harran'ın nüfusu 250 ile 280 kişi arasındaydı. Yıllık vergi tahsilâtı 25.006 akçe olan şehir halkının hepsi Müslümandı⁴.

Harran H. 922 (1516)'da, I. Selim devrinde Osmanlı mülküne katıldığı o sıralarda kadim şehir hemen hemen harabe idi. Evliya Çelebi buranın bedevi Araplar tarafından tahrip edilerek, nüfusunun başka yerlere hicret ettiğini, ancak kargir camii, han ve hamamlar ile harap haneler içinde bedevi Arapların kışladığını fakat kalesinin henüz yeni yapılmış gibi sağlam olduğunu söylemiştir.⁵

Harran, Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra önce Diyarbekir Eyaletine bağlanmış sonra da Rakka eyaleti (Merkezi Urfa Sancağı) dâhilinde ekseriyetle kaza⁶, bazen nahiye⁷ bazen de köy⁸ şeklinde idare olunmuştur.⁹ 1691 yılından sonra bölgeye, burasını göçebe Araplardan korumak için Türkmen kabilelerinden gruplar yerleştirilmiştir.¹⁰ XVII. yüzyılın sonlarında kuzeye çekilmiş olan Halep Türkmenlerinden bir

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ilhanpalali@harran.edu.tr

¹ Faruk Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1999,s.625.;Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi, Şanlıurfa 2008,s.131.

² Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, age.s.131 vd.

³ Ramazan Şeşen, "Harran maddesi", *DİA*, C. 16, s. 240.

⁴ BOA, Tapu tahrir Defteri, No:64,s.398.

⁵ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, C. II, s. 146-147.

⁶ BOA, BEO,1284-9626-O2.

⁷ Besim Darkot, "Harran Maddesi", *İA*, C. 5/1, MEB Yayını, Eskişehir, 1997, s. 300.

⁸ BOA, ; BA, TD, nr. 64, s. 397-398.

⁹ Darkot, a. g. md. ,s.300.

¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara,1988, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, s. 136-138; Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü: 1691-1696, İstanbul 1963, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 43, 50, 59.

kısım oymaklar ile Yeni-İl Türkmenlerine bağlı Begdili obaları ve Boz-Ulus Türkmenlerinden bazı topluluklar Harran ve Akçakale'den itibaren güneye doğru Cullab ve Belih ırmakları boyunca Rakka'ya kadar iskân olunmuşlardır¹¹.

1720 yılında Maraş eyaletinde bulunan Recebli Afşar'ına tabi Çepnilerden 50 hane Harran Ovası'na bölgeyi eşkiyadan korumak ve ziraatla uğraşmak üzere iskân edilmiştir.¹² Ancak Rakka ve Balis ile Belig'in Fırat'a katıldığı bölgelerde çöl iklimi hâkim olduğu için buradaki Türkmenler kuzeye göçerek, Azaz, Bab, Menbiç, Carablus, Çobanbeğ ve Gaziantep'in güneyine yerleşmişlerdir.

XIX Yüzyılda Rakka bölgesine daha önce yerleştirilmiş olan Türkmenler tarafından terk edilmişti. Bundan sonra bu yüzyılın ikinci yarısında buralara Afşar Oymakları yerleştirilmişlerdir.¹³

19. Yüzyılda Harran'ın İdari Yapılanması

19.yüzyılda Harran idari yapısı bakımından Eski Harran Şehri bir köy haline gelmiş olup aynı adla anılan Harran Nahiyesine bağlı idi.

19. Yüzyılın ortalarında Harran H.15-Ramazan 1266 tarihli bir arşiv belgesine göre Harran Nahiyesi İdari olarak Diyarbekir Vilayetine bağlıdır. Bu belgeye göre "...vergilerini kusursuz ödeyen Harran ahalisinin zülüm gördüğü ..." şeklinde bulunan bir kayıtla Diyarbekir Vilayet Valisine şikayette bulunuluyordu.¹⁴ H.1286'da Halep Vilayetinin Harim kazasına bağlı Harran adında bir köy vardır¹⁵. Ayrıca yine Harran aynı salname kayıtlarına göre nefsi-i Urfa'ya bağlı bir nahiye durumunda idi.

H.1305/1887 Yılında Urfa Sancağına bağlı olan Harran, Türkmen Culabı, Çaykapı nahiyeleri birleştirilerek Harran adında Ayn'el arus mevki'inde görülen lüzum üzerine bir kaza teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶

19. Yüzyılın sonlarında Harran kazasının merkezi Akçakale (Tel Abyad)'nin güneydoğusunda şimdiki Türkiye'nin sınırları dışında kalmış olan, Tell-Arus mevkiinde bulunuyordu.¹⁷

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşılacağı üzere biri Harim kazasına bağlı Harran köyü vardı, ayrıca bölgedeki köylerin bağlı olduğu Harran Nahiyesi vardı, aşağıdaki kayıtlardan anlaşılacağı üzere daha sonra burası kaza şeklinde teşkilatlanmıştır. İdari birim olarak kayıtlardaki tarihi seyir içerisinde köy, nahiye ve kaza haline gelmiş olmak üzere üç tane Harran görülmektedir.

1890 yılında Urfa'nın İdari Taksimatı: Harran,Urfa Sancağının, Nefs-i Urfa, Türkmen Culabı, Çaykapı, Kabahaydar, Bozabad, Evimağaç (Oymağaç) olmak üzere 7 nahiyesinden birisidir.¹⁸

Ancak yukarıda bahsettiğimiz H.1305 tarihli belgede Oluşturulmasına karar verilen Harran kazasının henüz 1890 yılına ait bir kayıttan oluşturulmadığı anlaşılmaktadır.

Fî 23 Teşrîn-i sâni sene H. 1312/ M. 1896'da, Dahiliye Nezâretinden gönderilen bir mazbatada Meclis-i Vükelâ kararıyla Harran bölgesinde güvenlik tedbirinden olmak üzere Harran ve Türkmen nahiyeleri birleştirilerek üçüncü sınıf bir kaza haline getirilmesine karar verilmiş olup kaza yönetimi için Rumî 1313 senesi bütçesinden karşılanmak üzere memur maaşları için bin dört yüz on kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtiliyordu.¹⁹

H.1316 Halep vilayeti kayıtlarından Harran kazasının ancak H.1315 yılında teşkilatlandığı anlaşılmaktadır. H.1316'da Harran kazasının Kaymakamı Mustafa Ağa, Mal Müdürü Reşid Efendi, Muavini Hüseyin

¹¹ Osman Ömer Umar, Suriye Türkleri,S.1 <https://www.google.com.tr/search?q=%C3%B6mer+osman+umar+suriye&oq=%C3%96mer+umar&aqs=chrome.4.69i57j0l5.22955j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8,30.10.2017>

¹² Ali Çelik, Çepnilerin Anadolu Türkleşmesindeki Yeri ve Önemi, Türkler Ansiklopedisi C. 6.,s. 518.

¹³ Umar, Suriye Türkler Ansiklopedisi.C.10,1019

¹⁴ BOA,A.MKT.UM.,D:23,G:57.

¹⁵ HVS, H. 1286, s124.

¹⁶ BOA,ŞD,D:2685,G:52(Halep2)

¹⁷ Darkot, a.g. md. s.300.

¹⁸ Fatma İrencik, Salname-i Vilayet-i Halep Transkripsiyon ve Değerlendirme (h.1308/miladi 1890-1891) Def'a 19, Şanlıurfa, 2006, Lisans Bitirme Tezi, s.108.

¹⁹ BOA, BEO, 88006.5980.002.

Bey, Nüfus Müdürü Müslim Şefik Efendi, Tahrirat Katibi Kadri Efendi idi.²⁰ Yine konuyla ilgili başka bir arşiv belgesinde yeni teşkil edilen Harran kazası kaymakamlığına Urfa'nın nüfuzlu kimselerinden olan Mustafa Ağa'nın tayin edildiğini buna rağmen Mustafa Ağa'nın görev yerine gitmediği için kaza yönetiminde hükümet işleri aksamıştır deniyordu.²¹ Harran kazasının kendisine bağlı Türkman Cullabı adında 8 köyden meydana gelen bir Nahiyesi vardı.²² Mustafa Ağanın görevine gitmemesi üzerine konuyla ilgili yapılan yazışmalarda Mustafa Ağa'nın yerine Harran ahalisinden aşiret ahvaline vakıf Arapça bilen iktidar sahibi bir zatın tayin edilmesi Dâhiliye nezaretinden isteniyordu.²³

4 Ekim 1899'da Memurîn-i Mülkiye komisyonundan yazılan bir mazbatada Mustafa Ağa'nın yerine eski Resulayn kaymakamı Ali Rıza Efendi'nin uygun görüldüğünü fakat konuyla ilgili yapılan değerlendirmede Ali Rıza Efendi'nin atanmasında bir sakınca olmamasına rağmen, burada asayişin sağlanması açısından daha becerikli birinin atanması istenmiştir.²⁴

H.1317 Halep Vilayeti Salnamesi Kayıtlardan Harran Kazasının İdari teşkilatlanmasının ancak tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre yeni Kaymakam ikinci rütbeden(saniye) Mustafa Lam'î Efendi olup Kaza İdare Meclisi kurularak tabii ve seçimli üyeleri oluşturulmuş kazanın idari yapılanması böylece tamamlanmıştır.²⁵

Aralık 1899'ait başka bir belgede yeniden kurulmuş olan Harran kazasında güvenliğin sağlanması için elli altı nefer jandarmaya ihtiyaç duyulduğu, bunların bir senelik tahsisatı için yüz yirmi sekiz bin üç yüz elli dokuz kuruş lazım geldiği bu paranın o yılın bütçesine ilave edilmesi istenmiştir. Ancak Maliye nezaretinden bildirilen tezkirede R. 1315 yılı bütçesinden bu tahsisatı koymanın mümkün olmadığı ancak R.1316 senesi bütçesine konulabileceği bildiriliyordu.²⁶

1900 senesinde Dâhiliye nezaretinden Seraskeriyle yazılan bir mazbatada, Urfa sancağında yeniden teşkil kılınan Harran kazasındaki memurların ve zaptiyenin istihdamı için bir hükümet konağına ihtiyaç duyulduğu ayrıca esterli nizamiye askerlerinin ikametine mahsus bir kışlanın inşasına, bunların masrafı olan paranın R.1316 yılı bütçesine konulması isteniyordu.²⁷ Konuyla ilgili arşiv belgelerinden takip edilerek 1909 yılında dahi yeterli paranın temin edilemediği, hükümet konağının ve kışlanın yapılamadığı anlaşılmıştır.²⁸

H. 3 Safer 1328 yılında İran hududunda yaşayan Pesve (Peşve) ahalisinden 10 hane 42 nüfusun emlak ve arazilerine Mamuş aşireti tarafından el konulması üzerine bunlar Musul üzerinden Halep vilayetine göç etmiş ve Halep vilayeti valisine başvurarak uygun bir mahalde iskân edilmelerini istemişler bunun üzerine vali bunların Suruç ve Harran nahiyelerine yerleştirilmesini uygun görmüştür.²⁹ Kasım 1911 yılında Harran kazasının merkezi Harran köyüne nakledilmiştir. 17 Eylül 1913 yılında Harran kazası merkezi bu defa Akçakale'ye taşınmıştır.³⁰

H.1319 'A Göre Harran Kazasının İdaresi

Kaymakam Ali Rıza Efendi
Kaza İdare Meclisi
Reis Kaymakam Efendi

²⁰ H.1316,Halep Vilayet Salnamesi, s.295.

²¹ BOA; BEO;8806.5980.002

²² H.1316,Halep Vilayet Salnamesi, s.295.

²³ BOA, H. 1317/ R. 1315, BEO, 1383. 103.655.3.

²⁴ BOA, H. 1317/R.1315, BEO, 1383.103.655.2

²⁵ H.1317,Halep Vilayet Salnamesi,s314.

²⁶ BOA, BEO, 1416.06174.1

²⁷ BOA, BEO, 1470.110222.001.

²⁸ BOA, BEO, 1327 Cemaziyülevvel, 3557.267523.2.

²⁹ BOA, BEO, 3703.277655.3.

³⁰ BOA, BEO, 4216.316133.001.

Aza-i Tabiiye: Naib Abdurrahman Niyazi Efendi, müftü Hacı Ali Efendi, Mal Müdürü Reşid Efendi, Tahrirat Katibi Muhammed Salih Efendi.

Aza-i Müntahibe: Hamdullah Ağa, Şeyh Yasin Efendi, Abdullah Ağa

Mal Kalemi: Mal Müdürü Efendi, Muavini Hüseyin Beg, Sandık Emmini Karabet Efendi,

Nüfus İdaresi: Memur Şafak Ağâh Efendi Kâtip Ömer Efendi

Reji İdaresi Memur Mevlut Efendi³¹lerden oluşuyordu Yukarıda verdiğimiz kayıtlardan anlaşılacağı üzere 1319 yılında Kazanın İdari Yapısında Mal Müdürlüğünün, Nüfus İdaresinin, Reji İdaresinin kurulmasıyla daha da geliştiği görülmektedir.

1. H.1321 Salnamesine göre Harran kazasının idaresi

Kaymakam Mehmet Celalettin Efendi

Kaza İdare Meclisi

Aza-i tabiiye: Reis Kaymakam Efendi Naib Mehmet Rifat Efendi, Müftü Hacı Ali Efendi, Mal Müdürü Ali Efendi, Tahrirat Kâtibi Mehmet Halil Efendi

Aza-i Müntehabi: Şeyh Hasan Efendi, Hadi Abdullah Ağa, Halil el Ariç Ağa.

Mal Kalemi Memuru Şefik Ağâh Efendi, Kâtibi Ömer Efendi, Tapu Kâtibi Andin Efendi, Reji İdaresi Memuru Ali Efendi³²

2. Harran Hamidiye Alaylarının Kurulması

28 Kânunuevvel 1292 tarihinde devlet Urfa ve çevresinde Hamidiye alayları kurmaya karar verince: Beşinci Orduyu Hümayun tarafından Harran, Suruç dairelerinde meskûn göçebe aşiretlerden on beş Hamidiye Süvari alayı teşkil edilmesi kararlaştırıldı.³³Böylece Harran ve çevresi Hamidiye süvari alaylarına katılmış oluyordu. Suruç ve Harran Nahiyesi aşiretlerinden Dört buçuk alay teşkili taahüd kılındı bunun üzerine kendi aşiretlerini toplamak üzere kays ve Türkman aşiret reisleri bölgelerine gittiler.³⁴Harran Nahiyesi Keksi Aşiretinin de Hamidiye Alaylarına katılması üzerine Harran Kazasının Yeniden teşkil edilmesi kararlaştırıldı.³⁵

2.1.H.1321 Yılında Harran Hamidiye Hafif Süvari 51. Alayı Ümera ve Zabitanı

Kaymakam Mehmet Bey, Binbaşı Şeyh Ali Efendi, Kolağası İbrahim Efendi, Tabur Kâtibi Faik Efendi.

2.2.Harran Hamidiye Hafif Süvari 52. Alayı Ümera ve Zabitanı

1902 yılında Harran Kazasının 52. Hamidiye Hafif Süvari Alayının yönetimi: Kaymakam Hüseyin Bey, Binbaşı Halef Ağa, Kâtib-i sanisi Mehmet Efendiler tarafından yürütülüyordu. Yukarıda verilen kayıtlardan anlaşılacağı üzere Harran bölgesi aşiretlerinden Elli birinci ve Elli ikinci Hamidiye süvari alayları olmak üzere toplam iki alay oluşturulmuştur.

Harran Kazası idari taksimatı: Harran Nahiyesi: 200 köy, Kara murç Nahiyesi: 40 köy, Türkmen Culabı:8 köy olmak üzere üç nahiyeye ve 248 köyden oluşuyordu.

Harran kazasının Nüfusu Erkek 1919, kadın 2288, yekûn 4207 Harran Nahiyesinde bir camii şerif, üç tekke, beş dükkân, 2185 hane vardır.³⁶

Rumi 1322 yılında Harran Kazası şu nahiyelerden oluşuyordu: Harran nahiyesi 200 köyü, Kara murç nahiyesi: 40 köy, Türkmen Culabı nahiyesi 8 köy olmak üzere toplam 248 köyden oluşmaktaydı. ³⁷ Bu dönemde Harran merkez kazası Ayne-l Arus 38adını alıyordu.

³¹ H.1319 Halep vilayet Salnamesi, s.346

³² H.1321 Halep Vilayet Salnamesi, s.417.

³³ BOA. Y.TMV.0073.016.001.

³⁴ BOA. Y.MTV.0068. 0028002.

³⁵ BOA.BEO.D.:1284,G:96260

³⁶ H.1321 Halep Vilayet Salnamesi, s.419.

³⁷ R.1322 Halep Vilayet Salnamesi, s.448.

3. H. 1322 Tarihli Halep Vilayet Salnamesine Göre Harran Kazası İdaresi

Kaymakam Hüseyin Tevfik Efendi

Kaza İdare Meclisi

Aza-i tabiye naib Mehmet Kutsi Efendi, Müftü Hacı Ali Efendi, Mal Müdürü Akif Efendi

Aza-i Müntahabi Hamdi Ağa, Mehmet Hızır Efendi, Abid Budak Ağa 39

Tahrirat Katibi Mehmet Tevfik Bey, Abdullah Ağa, Mal Müdürüefendi, Sandık emini Garabet Ağa, Nüfus İdaresi :Memur Şefik Efendi, katibi Ömer Efendi.

Hamidiye Hafif Süvari 51. Alayı

Kaymakam Mehmet Bey, Binbaşı İbrahim Ağa

Kolağası İbrahim Efendi, Kâtip Torak Efendi

Hamidiye Hafif Süvari 52. Alayı

Kaymakam Hüseyin Bey, Binbaşı Halef Ağa, Binbaşı: Münhal, Kolağası: Münhal

Kâtip Mehmet Efendi

H.1322 Yılında Harran kaza merkezinde bir camii şerif, iki mescit, üç tekke, beş dükkân, bir kahvehane, 2178 hane bulunuyordu.

Harran kazasının nüfusu: erkek 1932, kadın 2304 toplam 4236 kişiden oluşuyordu. 40

3.1.Nahiye-i Harran Köyleri

H.1286'da Halep Vilayet Salnamesine göre: Harran Nahiyesi Köyleri

Çukur, Yunus, Kepirli, Kubacık, Feyyen, Evlibağ, Külünçe, Araboğlu, Tel-avr, Kazanlı, Taşlıca, Barakçoru, Parapara, Ulbe, Kızılhamire, Dürnah, Göktepe, Sultaniye, Mihrablı, Harin, Bireviç, Kısas, Çamurlu, Korunca, Yüzhöyük, Mamucalu, Su-sulağı, Telhunta, Keçikıran, Şemine, Hacı Hasan, Cebul Hayat, Ayn-ı Halil, Ali yar, Kantara, Hancıgaz, Cedide, Kabamescid, Cabir el Ensari, Hasan Kent, Kırmıtlı, Küçük Mina-re, Telbağdat, Beyza, Kızıkviran, OsmanBeğ, Taşbaş, Köşker, Beyrek, Akçamesçit, Makbeli ve Havşanlı, Yenice, Kınık, Çekçek ma'a Zuneyb, Biregörün, halefdoruc, Selman, Tolanbar, Seksanviran, Horoz, Melikvi-ran, Kabma'a Kızılca, Şiblibli, Keserdede, Çekmedoruc, Kirman, Kudeyme, Kesrentaş, Yarımca, Yarımca-i Süfla, Kızıldoruc, Kösevıran, Vahşi, Suvacık, Görnaz, Teldebheb, Hacer Kebir namı diğeri Çıkariye, Cebin bolat namı diğeri Cebinbolan, Şeyh Çoban, Nefs-i Harran, Telhamar, Telhızır, Eski Harran, Zibat fevkani, Medinetü'l- Far, Kötivıran nam-ı diğeri Sinekviran, Modanlı Köprüsü, Don Ali, Hacı, İncirli, Seferköy, Di-ban Tahtani, Beyza, Telseyf, Nakibhan, Etmekli, Fatma Kapısı, Köran, Üzerlik⁴¹.

3.2 1879 yılında (H.1296 208 nolu Şeriyye siciline) göre tespit edilebilen

Harran Nahiyesinin köyleri: Alibar, Harran, Süleyman, Hacı Hasan, Ölü? (evli) bağ, Akmescit, Kepirli, Kazgani, Sârin, Çukura, Şeyh Çoban, Kudeyme, Kap, Külünçe, Köprülük, Battal, Cüdeyce, Harbin, Köse, Şibli, Neccar, Feyan, Barudiye, Makbeli, Havşanlı, Cana.⁴²

H .1329 Yılında Harran Nahiyesi Köyleri

Sırrın, Göktepe, Modanlı Kantarası, Hasan Kendi Osman Beğ, Çek çek, MelikViran, Şeyh Çoban, Ulu-bağ, Mençik, Cedide, Feyan, Köti Viran, Tel Amar, Dernezi, Kara Ali, Köprülük, Kazene, Beniçıl Aşireti, Yengice, Ağca Escid, Kısas, Çukur Doruç, Çekme Doruc, Araboğlu, Karaman, Keser Dede, Baykuş Korıcık, Mamoca, Horuz, Hubul Hayat, Hoşanlı İlgören, Mecebli, Nekihan, Ayn Halil, Cabirü'l- Ensari, Zeynep, Taşlıca, Tel Anbar, Ulyar, Koya Mescid, Sultan Tepe, Hancıgaz, Abdurrahman Dede, Tel Bağdad, Ağviran, Boz Höyük, Hacı Hasan, Çamurlu, Kara Şâdi, Canan-ı Sağır, Canan-ı Kebir, Tel Şeb, Cafir-i Kebir, Modanlı,

³⁸ Merkez kazaya Ayne-l Arus denmesinin sebebi Hz. İbrahim a.s zevce-i muhteremesi hazretleri Sara ile Zifaf haneleri-nin orada olduğundan dolayı denmiştir. H.1321 Halep Vilayet Salnamesi, s.418.

³⁹ H.1322 Halep Vilayet Salnamesi, s.445.

⁴⁰ H.1322 Halep Vilayet Salnamesi, s.448.

⁴¹ H1286 Halep Vilayet Salnamesi, s.153

⁴² Mehmet Şilen, 208 nolu Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.26

Girlis, Atşan, Körtât, Cefimanye, Ton Ali, Küçük Çellik, Büyük Çellik, Bulduk, Karaali, Harabetül Yahya, Kayacık, Tel Avr, Rûsum-ı Kebir, İncirli, Seksan Viran, Şeyh Rih, Muhammed ili, Çerişli, Keçi Kıran, Selman, Avrat Köy.43

1928 yılında Harran Kazasının Köyleri⁴⁴

Harran Kazâsı'na Bağlı Köylerin İsimleri

Merkez Nahiyesi Köyleri:

Bir Hamed Eş-Şelo	Bir Hammâdi'l-habîb	Bir Şeyhân
Bir Ubûrkîş	Bir Ali Seb'	Bir Mehmed Ed-dervîş
Beyzâ	Pare Pare	Telçeme
Telhalîb	Telhızır	Telhunta
Telseyf	Telşinân	Telgânim
Telganem	Telnasır	Cahşe
Curûn Ebuzeýt	Cığmaniye	Çatalhurma
Çerme	Ahmed Kara	Aşağı Harâbe-i Berân
Ağcira	Ebu Harmala	Ebu Hasef (?)
Ebu Hamîs	Ebu Rücûm	Ebu Şahm
Eski Harran	İmâm Bakır	Ümmü'l-ıbsât
Ümmü'l-ceribiye (?)	Ümmü'l-hicâre	Ümmü'ş-şecere
Üzerlik	İkizce	Hâlâve-i Şarkiyye
Hâlâva	Hamra-i Tahtani	Hamra-i Fevkânî
Harbet Er-Receb	Hızan	Harbet Ec-cemme
Harbet Es-sâlim-i Sağır	Harbet es-sâlim-i Kebîr	Harbet Es-Seyfî (?)
Harbet Eş-şedo	Harbet Echîş	Haşmetü'l-hamâm
Havatle	Derfere	Da'afik
Dibât-ı Tahtani	Dibât-ı Fevkânî	Dibşiye
Resme'c-cubun	Resme'l-hadîd	Resme'z-zehep
Resme's-sikke	Resme'ş-Şa'bân	Resme's-Sayd
Resme'l-Akle	Resme'l-Feyz	Rihyât
Zübâle	Zübbü'l-cüheş	Zoncık
Zenzele-i Ma'a Şeyhnebi	Zinebir	Sikkâriye
Şibliye	Şükür Ali	Şemseddin
Şavat	Sâlihiye	Saferköy
Sonig	Sahrince	Sıvacık
Tantana	Tuzluca	Taybe-i Şarkiyye
Âşık	Gayde	Fatmakuyu
Kızbozan	Kızıldoruc	Koruklu
Kanağa	Kuveys	Kebirli Hallâb
Geçilen	Kentari	Kentaş
Kurân	Kurân-ı Dernezd-i Bandırhân	Güzele
Gündeş	Lezke	Mârûde
Medînetü'l-fâr-ı sağır	Medînetü'l-fâr-ı kebîr	Mersâviye
Mestûre	Musîb	Meşrefe-i Şarkiyye
Mağara	Makbere	Makbere-i Garbiyye
Makbere-i Şarkiyye	Melha	Minâre
Nâçâr	Nassâr	Na'na'lı Sağır
Vibde	Vize	Hedibân
Yarımca-i Süflâ	Yarımca-i Ülyâ	

⁴³H. 1322,Halep Vilayet Salnamesi, s.396.

⁴⁴ Son Teşkilat-ı Mülkiye'de Köylerimiz Adları, İstanbul, Hilal Matbaası, 1928, s. 339-341.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, BEO, 8800,65980.002.
BOA, BEO, 4216.316133.001.
BOA. Y.TMV.0073.016.001.
BOA.BEO.D.:1284,G:96260
BOA. Y.MTV.0068. 0028002.
BOA,ŞD,D:2685,G:52(Halep2)
BOA, BEO, 1416.06174.1
BOA, BEO, 1470.110222.001.
BOA, BEO, 1327 Cemaziyülevvel, 3557.267523.2.
BOA, BEO, 3703.277655.3.
BOA,BEO,1284-9626-O2.
BOA, BEO, 4216.316133.001.
BOA, H. 1317/ R. 1315, BEO, 1383. 103.655.3.
BOA, H. 1317/R.1315, BEO, 1383.103.655.2
BOA:A.MKT.UM . 00683.00017.003
BOA, Tapu tahrir Defteri, No:64

Araştırma Eserler

- Çelik, Ali, Çepnilerin Anadolu Türkleşmesindeki Yeri ve Önemi, Türkler Ansiklopedisi C. 6.
Darkot, Besim, "Harran Maddesi", *İA*, C. 5/1, MEB Yayını, Eskişehir, 1997.
Evliya Çelebi, Seyahatnâme, C. II.
Ekinci Abdullah, Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi, Şanlıurfa, 2008, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü yayınları.
Halaçoğlu, Yusuf, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara,1988, Türk Tarih Kurumu Yayınevi,

Salnameler

- Halep Vilayet Salnamesi H. 1286
Halep Vilayet SalnamesiH.1316
Halep Vilayet Salnamesi H.1317
Halep Vilayet Salnamesi H. 1321
Halep Vilayet Salnamesi H. 1322
İrencik, Fatma, Salname-i Vilayet-i Halep Transkripsiyon ve Değerlendirme (h.1308/miladi 1890-1891) Def'a 19, Şanlıurfa, 2006, Lisans Bitirme Tezi.
Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü: 1691-1696, İstanbul 1963, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi.
Son Teşkilat-ı Mülkiye'de Köylerimizin Adları, İstanbul, Hilal Matbaası, 1928.
Şeşen, Ramazan, "Harran maddesi", *DİA*, C. 16, s. 240.
Şilen, Mehmet, *208 nolu Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Umar, Osman Ömer, *Suriye Türkleri*, S.1.
<https://www.google.com.tr/search?q=%C3%B6mer+osman+umar+suriye&oq=%C3%96mer+umar&aqs=chrome.4.69i57j0l5.22955j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8,30.10.2017>

معرضه بکلیه فرمایند
تدبیر انضباطی به او عهد اوردند جمله در کمانه تدبیر لایحه بالکرمه و فی حقیقت حال قضایای قضیه کمانه و در خصوص اشعار اوردند مجلس قضیه و معوق فرمایند با کوه سندیه از ام اسنه قضیه
سرفصل اولی به بند اجراء احباب را خدیقه قضیه کمانه اشعار و از ام اشعار با مبلغ مذکور سرمد صادر شد تا هدیقه صورتی بسیار لایحه اوردند اشعار اولی و دوم که در
سندیه دار سعادت قضیه کمانه اشعار و از ام اشعار با مبلغ مذکور سرمد صادر شد تا هدیقه صورتی بسیار لایحه اوردند اشعار اولی و دوم که در
نظام اولی و دوم قضیه کمانه اشعار و از ام اشعار با مبلغ مذکور سرمد صادر شد تا هدیقه صورتی بسیار لایحه اوردند اشعار اولی و دوم که در
مجلس اوردند و به او عهد اوردند سندیه سوزانده او خاک فایده اوردند قضیه کمانه اشعار و از ام اشعار با مبلغ مذکور سرمد صادر شد تا هدیقه صورتی بسیار لایحه اوردند اشعار اولی و دوم که در
درجات اوردند و به او عهد اوردند سندیه سوزانده او خاک فایده اوردند قضیه کمانه اشعار و از ام اشعار با مبلغ مذکور سرمد صادر شد تا هدیقه صورتی بسیار لایحه اوردند اشعار اولی و دوم که در

مالک
دست

OSMANLI ARŞIVI
BEO
8801658802

Ek:1 Tedbir-i İnzibatiyeden olmak üzere Harran ve Türkman nahiyelerinin birleştirilerek Harran kazasının oluşturulması 29 cemaziyellevvel 1314.

Resim 1: 19. Yüzyılda Harran

Resim 2: 1910 yılında Harran.

HARRAN VE ÇEVRESİNDE MİLLİ MÜCADELEYE İLİŞKİN BAZI FAALİYETLER

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sürerken Osmanlı Devleti'nin güney vilayetlerinin nasıl paylaşılacağı ve sömürgecilik faaliyetleri yürüten sanayileşen ülkelere hangi payların verileceği ilgili devletlerce bir dizi gizli plan ve projeler ile gündeme getirilmişti. Bu bağlamda Savaşın sonlanmasında Urfa ve havalisinin de işgali söz konusu olmuş ve bilindiği gibi Urfa önce İngilizler, bilahare Fransızlar tarafından işgal edilmişti. Bu işgallere karşı Urfa Maraş ve Antep'te idareciler ve halkın ittifakıyla oluşan bir milli mukavemet fikri de gelişmişti. Bu bağlamda önceleri Anadolu'da yerel kurtuluş ve direnme hazırlıkları hemen hemen her yerde olduğu gibi Urfa' da oluşturuldu ve daha sonra topyekûn mücadele ve Müdafai Hukuk Fikri bu çevrede de taraftar buldu. Önce gizlice, yönetici, eşraf ve seçkin kanaat önderleri öncülüğünde teşkilatlanan halk, daha sonra işgallere karşı olan tepkilerini açıkça ortaya koydu.¹

İşte bu mücadele sırasında Urfa'nın güney hududunu oluşturan Rasulayn-Harran-Tellabyad, Suruç ve Cerablus ile Birecik muntıklarında bir dizi olaylar ve gelişmeler yaşandı. Sözüünü ettiğimiz bu güneydeki kuşak ya da hat, Urfa'da önceleri İngiliz, sonraları Fransız işgal güçlerinin ikmal bakımından önem arz ediyordu. Ayrıca burası Halep-Bağdat demiryolu hattının üzerinde yer alması nedeniyle ulaşım ve taşıma faaliyetleri ile askeri bakımdan önemli ve stratejik bir konuma sahipti. Zira Urfa Sancağı topraklarını güneyden kuşatan demiryolu hattını elde tutmak isteyen İngilizler, askeri ikmallerini bu yolla kolaylıkla yapabilecekler ve daha kuzeyde bulunan alanları da rahatça kontrol ve işgal edeceklerdi. İngilizlerin Mondros Mütarekesinden sonra başlattıkları bu işgalleri, mütarekenin kendilerine verdiği yetkiye göre yaptıklarını söylüyorlardı. İngilizlerin, Cerablus'tan çekilen Türk Taburu'na "Rasül'ayn'e kadar çekileceksiniz." demelerinden, daha o günden Urfa ve civarını işgal etmek arzusunda oldukları anlaşılıyor ve bu hattın önemi herkesçe biliniyordu.²

24 Mart 1919 da bütün güney hattı ile birlikte Urfa, İngilizler tarafından işgal edildi. Ancak İngilizler, Urfa'da buldukları süre içinde yerel yöneticilere işgalin geçici olduğunu söyleyerek, halka iyi davranmaya özen gösterdiler. Fakat asıl amaçları daha güneyde kalan alanları elde etmek olduğundan, özellikle Harran ve çevresinde yaşayan aşiretleri birbirlerine düşürmeye çalıştılar. Nitekim bunun sonucu olarak, İngilizlerin yöreye geliş ile onların taraftarı olan aşiretlerle devletten yana olan aşiretler arasında sürtüşme ve çatışmalar yaşanmaya başlamıştı.³

Bu gelişmeler ve işgal hareketleri karşısında halk, önce yazılı protesto telgrafları ve mitinglerle, yapılan bu haksız işgalleri protesto etti. Örneğin; Rasül'ayn'dan⁴ İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcilerine ve ilgili makamlara 14 Ekim 1919 günü Urfa ve havalesiyle Güney Anadolu illerinin işgalini protesto eden bir

* Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, iozcelik6@gmail.com

¹ Geniş bilgi için bkz. İsmail Özçelik, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Urfa*, (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003.

² Özçelik, age, s.157.

³ Müslüm Akalın, *Millî Mücadelede Urfa, Anılar-Belgeler*, Özlem Kitabevi, Şanlıurfa, 1985, s. 8-9.

⁴ O yıllarda, bu günkü Ceylanpınar'ın karşısında Suriye'de kalan yerleşim birimi ve tren istasyonundan ibaretti.

telgraf gönderilmiştir. Keza bu yörede; Kilis, Nusaybin, Midyat, Antep, Mardin ve Silvan ile Urfa'dan da diğer bütün Anadolu ve Trakya'daki şehir ve kasabalar gibi mitingler yapılmış veya İstanbul'da ki İtilaf Devletleri temsilciliklerine işgalleri kınayan protesto telgrafları gönderilmiştir.⁵ Örneğin; Fransızların yöreyi İngilizlerden devir alarak işgali sırasında Rasul'ayn'de yapılan bir protesto mitingi Sivas'ta yayınlanan İrade-i Milliye Gazetesi'ne "Suriye Havadisleri" başlığı altında şöyle yansımıştır: "Rasul'ayn'de bir çavuş ve beş Fransız kıyafetinde Ermeni, trenle gelmişler ve bunların vürudu (gelişi) ahali arasında pek müthiş bir galeyana mucip olmuştur. Trenin vürudunu haber alan ahali, beş yüz kadar piyade ve süvariden mürekkep olarak tecemmü etmişler ve hükümete giderek makam-ı hilafet ve saltanata merbutiyetlerini ve son nefese kadar feda-i can edeceklerini beyan etmişlerdir. Bu kuvvetin kırmızı zemin üzerine "Nasrun min Allahu vel'fethun karibun"⁶ yazılı bir bayrağı vardır. Ahali ve aşairin kuvveti günden güne tezayüt (artış) etmektedir."⁷

Aynı gazetenin 8 Aralık 1919 tarihli sayısında Harran ve burada yaşayan aşiretler için şu haberi geçtiği görülmektedir: "Harran Aşairi: Harran Aşairi kamilen camia-i Osmaniye'den ayrılmamak üzere akd ve misak etmiştir."⁸

Bu gelişmelerin ardından da Kuvayi Milliye "Gerilla Harbi" olarak adlandırılacak "Çete-Milis" savaşlarını İngiliz ve Fransız işgallerine karşı başlattı. Urfa'da bu şekilde başlayan süreç, Kuvayı Milliye hareketinin gelişip büyümesiyle sonuçlandı. Bu arada Fransızlar, İngilizlerden devraldıkları Urfa'nın güney hattını oluşturan demiryolu istasyonlarına güçleri yettiğince asker yerleştirerek Cerablus' tan doğuya doğru Tellyabad'a kadar bütün demiryolu istasyonlarını işgal etmişlerdi.⁹ Bir taraftan da burada mevcut aşiretlerle ilgilenen ve onlarla ilişkilerini koparmayan Fransızlar, Harran'daki Seyyale Aşiret Reisi Salih Abdullah ile sıkça görüşmeler yapıyorlardı. Harran'daki bir Fransız subayı da bu çevrede aşiretlerin isyan çıkarması ve jandarma deposunu basarak buradaki silahları yağmalamaları yolunda fikirler Telkin ediyordu.¹⁰

Buna karşılık Urfa'daki Kuvayi Milliye teşkilatı da Urfa'nın güney hattı ile ilgili bilgiler toplamış ve bir dizi faaliyetlere girişmiştir: Mesela Suruç'taki altı aşiret reisi, (Basravi hariç olmak üzere) kazada gizlice toplanarak, içlerinden Galipbeyzade Bozan ve Seyfettinbeyzade Ömer Beyleri temsilci olarak Urfa'ya göndermişlerdir. Urfa'da Suruç temsilcileri, Suruç aşiretlerinin Devlete İsyân eden Basravi'ye karşı oldukları ve devletten yana olmak üzere Suruç'ta kuvvetli bir milli birlik oluşturduklarını Urfa'daki Kuvayi Milliye yetkililerine ifade etmişlerdir.¹¹ Suruç aşiretleri ile Suruç'taki Jandarma Bölük Komutanı olan Hüseyin Pertev Efendi önemli gayretler göstermiş, isyan eden Basravi'yi dize getirmiş ve devlete sadık kalacağına dair yemin ettirmişti.¹²

Harran taraflarında faaliyet gösteren Müdafai Hukuk Cemiyetine mensup üyeler, Fransız propagandalarına karşı geniş bir taraftar kitlesi sağlamış ve burada Fransızlara meyyal olabilecek aşiret sayısı bir hayli azalmıştı. Günden güne Fransızlarla iş birliğine girecek aşiretler devletten yana tavır almaya başlamışlardı. Sadece Salih ul Abdullah zorluk çıkarmış ve bazı şartlarla Kuvayi Milliye ye katılacağını söylemiştir. İsteği kabul görmeyince bir gün boyunca Harran yakınındaki köyüne giden Kuvayi Milliye ye mensup kuvvetlerle çatışmaya girmiş ve ardından daha güneye çekilmek zorunda kalmıştır.¹³

Urfa Güney Hattının Ehemmiyeti ve Buradaki Faaliyetler

Erzurum'da 15. Kolordu Komutanı olan Kazım Karabekir, Güneydoğu Anadolu'da milli direniş için izlenmesi gereken yolun ne olması gerektiği hakkında ki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: "Düşmana her

⁵ Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, 1919-1938, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s.115-223.

⁶ Allah'ın yardımı ve fetih yakındır.

⁷ İrade-i Milliye Gazetesi, 1 Aralık 1919, Sayı:14, s.3.

⁸ İrade-i Milliye Gazetesi, 8 Aralık 1919, Sayı: 15, s.4.

⁹ Atatürk, Söylev ve Demeçler, s.114.

¹⁰ Özçelik, age, s.157.

¹¹ Özçelik, age, s132-133.

¹² Özçelik, age, s.134.

¹³ Özçelik, age, s134.

yeri ve her karış toprağı pek pahalıya düşürmek vatan ve milletin işe yarar namusudur. Ancak bunda asker hiçbir şekilde işe karıştırıldığını açıktan göstermemeli. Yani Aydın cephesinde olduğu gibi her şeyi ve şekli ile işler milli kıyafetler içinde görülmelidir.” Kazım Karabekir, bu görüşünü Heyeti Temsiliye’ ye bildirmiş ve Temsil Heyeti da aynı şekilde düşünerek stratejisini bu esaslara göre düzenlenmiştir.¹⁴

Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa Urfa ve çevresinde “Gerilla Harbi” yürütülmesi için Urfa’daki yerel yöneticilere talimat vermiştir. Bu talimata göre; “Güney Cephesi” denilen Urfa, Maraş ve Antep’te yapılacak milli ayaklanmayı devrelere ayran Mustafa Kemal’e göre, birinci devre Urfa milli ayaklanması olmuştur. Bu devrede Mustafa Kemal Paşa talimatını bir raporla Diyarbakır’daki 13 Kolordu Komutanlığı’na bildirmiştir.¹⁵ Bu raporda 13 Kolordu’nun görevinin Fırat’ın doğusundan Fransızları tahliye ettirmek olarak gösterilmiştir. Bunun için demiryolunun bazı yerlerde tahribi için görevli birlikler oluşturulmasını istenmiştir. Söz konusu raporda Mustafa Kemal Paşa; “Eğer iyi düzenlenirse her biri yaklaşık 10 kişilik 20 Müfreze ile Fırat’ın doğusunda bulunan bütün Fransızları mahsur bırakmak mümkündür. Bu icraat anında her taraftan Kuvayı Milliye’ nin tamamı Urfa muntakası dahilinde fakat işgal altında bulunmayan yerlere sevk edileceklerdir. Kesin hücumlar Urfa’dan değil Fransızların en zayıf buldukları yörelerden başlayacaktır. Demiryolu hattının bir kısmı veya belirli bir ulaşım yolu üzerindeki görevi bir aşirete kabul ettirmek pek faydalı olacaktır. Aşiret Fransızlarla tutuştuktan sonra artık devamı gelir,” tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁶

Gerilla savaşının Urfa çevresinde nasıl gerçekleştirileceğini bildiren bu raporun altında Mustafa Kemal Paşa Ali Fuat Paşa ve Yarbay İsmet’in imzaları bulunuyordu. Urfa’da yapılan milli ayaklanma aşağı yukarı bu plana göre gerçekleştirilecekti.¹⁷ Urfa’nın güney hattı ve çevresinde de başkaldırı aşağı yukarı bu plana göre şekillenmiştir. Nitekim bu rapora bağlı olarak Urfa Kuvayı Milliye Komutanı Yüzbaşı Ali Saip’te aşiretlere ayaklanmaları için gönderdiği beyannamenin ekinde, demir yolunun ve telgraf hatlarının tahribi ve telgraf hattının kesilmesi işini benimsemiş ve bu işi bir görev olarak o yıllarda Urfa’nın güneyindeki Irak ve Suriye topraklarında yaşayan ve bir Arap aşireti olan ‘Aneze Aşiretine vermiştir.¹⁸

Bilhare Kuvayı Milliye’nin Urfa’ya girip yerleşmesi de çevrede yeni bir heyecan dalgası yaratmış ve direnişler yaygınlaşmıştır. 3.Kolordu Komutanlığı, ilgili makamlara verdiği 26.02.1920 tarihli raporunda, "Aneze Aşireti Reisi Hacim’in sekiz yüz süvari ile Urfa’ya geldiği anlaşılmıştır. Urfa’da anasır-ı gayri Müslime ile Amerikalıların hayatlarının emniyet altında bulunduğu bildirilmiştir. Birecik, Carablus, Arappınar ve Tellabyad’da bulunan Fransız kuvvetleri aşair tarafından elan muhasara altında bulunmaktadır.¹⁹

12/13 Şubat 1920’de verilen bir raporda da 1.Urfa’da toplanan aşiretlerle hastaneye sığınan Fransızlar arasında çarpışmalar olmaktadır. Aşiretlerden dört şehit, bir yaralı bulunmaktadır. Şimdiye kadar Fransızların top kullandıkları görülmüştür. Harran kazasının merkezi olan Tel-abyad’ın da aşiretler tarafından kuşatıldığı, Urfa Mutasarrıflığınca bildirilmiştir.²⁰ Denilerek Tel-abyad’ta da başkaldırının başladığı haberi vermiştir.²¹

Kuvayı Milliye’nin Urfa’ya girmesi, çevre kasabalarında duyulmuş ve büyük bir sevinç yaratmıştı. Birecik Müdafa-i Hukuk Cemiyeti adına "Timur" imzasıyla gönderilen kutlama telgrafında, Urfa’nın Kuvayı Milliye tarafından işgal edilmiş olmasından ve düşmanın hükümet işlerinden el çekerek, hastaneye sığınmasından büyük bir memnuniyet duyulduğu, bu hareketin millete taze ümitler vererek, sevindirdiğini ve Cemiyet olarak, Allah’tan başarılar dilediğini, bildirmiştir.²²

Birecik Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı ayrıca Urfa Kuvayı Milliye Kumandanına gönderdiği bir diğer telgrafta, 11 Şubat 1920 günü saat 09:00’da Birecik kasabasının Kuvayı Milliye tarafından kuşatıldığını

¹⁴ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960 s.437-438.

¹⁵ Özçelik, age, s.150.

¹⁶ Özçelik, age, s.150.

¹⁷ Özçelik, age, s.150.

¹⁸ Ali Saip Ursavaş, *Kilikya Faciaları ve Urfa’nın Kurtuluş Mücadelesi*, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası, İst., 1340, s. 62.

¹⁹ Özçelik, age, s.182.

²⁰ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 114/53980.

²¹ Özçelik, age, s.182.

²² Ursavaş, age, s..97.

ve kasabanın dışında bulunan Fransızlar üzerine ateş açıldığını, karşılıklı ateşin devam etmekte olduğunu bildirmiş, hâkim tepelerin de Kuvayı Milliye'nin elinde olduğunu eklemiştir.²³

Daha önce de ifade edildiği gibi, Fransızlar için Urfa'nın güney hattı ve demiryolu önemli bir ulaşım ve ikmal yolu idi. 25 Ocak 1920 de Harran Ovası'ndan Fransızların işgaline karşı harekete geçen Aneze Aşireti, gerçekten, Tel-Abyad ile Arappınar (Mürşitpınar) arasındaki demiryolu hattı ve telgraf tellerini tahrip etmiş ve bu civarda Fransızlarla müsademeye girişen aşiret kuvvetleri, Suruç'a kadar gelmişlerdir.²⁴

Urfa'daki Fransızlara yardım getiren askeri kolların hareketi ve burada yaşanan olaylara ilişkin olarak Fransız Generali P. Andrea bilahare yayınlamış olduğu kitabında konuya ilişkin olarak şunları yazmıştır: "... Lakin en vahim olan cihet, kıtaat ile erzak ve cephanenin gayri muntazam bir surette ulaştırılmasıydı. Çeteler nakliyatımıza sekte vurmak için Kemalistlerden emir alıyor ve bunu pek güzel ifa ediyorlardı... Ocak sonlarından beri, hala muhasarada ve Fırat'ın 100 kilometreden fazla uzaklıkta, doğuda ve Irak çöllerinde kendi halinde terk edilmiş bulunan postamızdan haberler alamıyorduk..."²⁵ Bu ifadeler burada yaşanan gerilla harbinin Fransızlar üzerindeki olumsuz etkilerini göstermek bakımından önemlidir.

Hakikaten Fransızlara güneyden ulaştırılmak istenen yardım ve ikmal girişimleri hedefine neredeyse hiç ulaşamıyordu. Bu durum gazetelere yansıyan haberlerden de anlaşılmaktadır. Örneğin bu konuya ilişkin birkaç haber ve telgraf şu şekildeydi: "Fransız Generali Urfa üzerinde hareket ederken, Cerablus civarında maiyeti halkıyla Kuvayı Milliye Kumandanı Barizi Aşireti reisi Mustafa Bey tarafından esir edilerek, Birecik'e götürülmüştür."²⁶

Diğer taraftan "Suruç'ta toplanan aşiretler de geniş bir hazırlık içine girmiş ve buradaki Fransız kuvvetleri, Birecik'e çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı."²⁷ Ayrıca "Arappınar taraflarında da aşiretlerle Fransız kuvvetleri arasında çarpışmalar başlamıştır."²⁸

Urfa'da ki Müdafa-i Hukuk yetkilileri de Fransızların güney hattı ve Tellabyad'dan gelme ihtimalini göz önüne alınarak, Harran Kapı' da istihkam yapılması ve devriye dolaştırılmasını kararlaştırarak bu taraftan gelecek tehlike için önlem almışlardı. Onar süvariden oluşan dört süvari takımı, gece gündüz belli zamanlarda birleşmek üzere şehrin çevresinde gezeceklerdi.²⁹

Kuvayı Milliye'nin Nezîp ve civar köylülerinden oluşan kolu, Antep-Birecik yolunun hâkim tepelerini tuttuğundan, bu güzergâh üzerinden yardım alamayan Urfa'daki Fransızlar, ancak, Cerablus üzerinden takviye alabilmekteydiler. Fakat uzun süredir kendilerine herhangi bir yardım gelmemişti.³⁰

11 Nisan'da, Fransızların Urfa'dan ayrılmaları ve Fransız askerlerinin yoldaki çatışma neticesinde tamamen hayatlarını kaybetmeleri üzerine, Fransızlar intikam almak amacıyla Urfa'ya dönmek istediklerinde Suruç aşiretleri, Fransızları Cerablus'un doğusunda ve demiryolu üzerindeki Şiftek İstasyonu mevkiinde karşılamışlardır. Bu sırada kasaba halkı, korkuya kapılmış ve Suruç boşaltılmıştı. Bir yandan Aşiret Kuvvetleri Fransızlarla çarpışırken, bir taraftan da Aneze aşireti reisi Hacim, demiryolu boyunca, Fransızlara güçlük çıkarıyorlardı. Kuvayı Milliye'ye katılanlar, Urfa kuvvetleriyle birleştiler ve Sarımağara önlerine gelen Fransızlara mukavemet ederek, buradan onları geri çekilmeye mecbur ettiler.³¹

Fırat'ın doğu kesiminde bulunan kuvvetlerini geri çeken Fransızlara Şiftek İstasyonu mevkiinde bir pusu kurulmuş ve Kuvayı Milliye, Urfa ve Suruç kuvvetleri ile birlikte, Cerablus'a kadar Fransızların peşinden gidip, onları buradan da daha batıya Frat'ın gerisine ve Cerablus'a çekilmeye mecbur etmişlerdir.³² Şiftek (Mutluca) ve Carablus (Karkamış) İstasyonları, Fransızların elindeydi. Yapılan bir baskınla Şiftek İstasyonu'da ele geçirilmiş ve buradan Carablus istikametinde geri çekilen Fransız kuvveti, Şiftek Boğazı'nda daha önce mevzilenmiş olan Kuvayı Milliye'nin baskınına uğrayarak, tuzağa düşüp büyük kayıplar

²³ Ursavaş, age, s.181.

²⁴ Özçelik, age, s.159-160.

²⁵ P. Andreai, *Suriye ve Kilikya Muharebatı*, Çev., Kadri, İstanbul, (Erkan-ı Harbiye Dairesi), 1344, s.14

²⁶ Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadelede Anadolu Basını*, As Matbaası, Ankara, 1964.

²⁷ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 10/1730.

²⁸ Özçelik, age, s.160.

²⁹ Özçelik, age, s.205.

³⁰ Paul du Veou, *La Passion de la Cilide, Librairie Orientaliste*, Paris, 1937, s.72, Özçelik, age, s.257.

³¹ Ali Saip Ursavaş, age, s.180

³² Özçelik, age, s.264.

vermiştir. Sonunda Fransız Garnizonları, güçlkle Tel-Abyad ve Arappınar İstasyonlarından çekilerek, Carablus'a varabilmiştir.³³

Fransız Albayı Normand'ın kuvveti Akçakoyunlu taraflarından rayları kontrol ve yıkılan köprülerden geçebilme yollarını arayarak ağır ağır ilerlemektedir.³⁴ Bu kuvvet üzerine Birecik'ten bir taarruz düşünülürse de bunda başarı sağlanamadı, bu kuvvetten ayrılan bir kol Birecik'te bulunan Fransız kuvvetlerini takviye ettiği gibi, Birecik'ten Kuvayi Milliye'yi dışarı çıkarmayı başardı. Bu kol ile Hacim idaresindeki Aneze Aşireti ilgilendi ve demiryolunu adım adım takip ederek, tahrip suretiyle ve yıpratma savaşlarıyla, sürekli taciz etti.³⁵

11 Temmuz 1920 günü de Carablus Köprüsü'ne bir taarruz düzenleyen Birecik Kuvayi Milliyesi, buradan Fransızları sürmeyi başarmış ve daha da ileri giderek Carablus Kasabası'ndan Fransızların çekilmesini sağlamışlardı. Carablus'u işgal eden Kuvayi Milliye, burada Fransızların bıraktığı külliyetli miktarda gıda, cephane ve silahı elde etmiştir.³⁶

Urfa Güney Hattındaki Milli Faaliyetlerin Anadolu Basanındaki Yankılarından Bazı Örnekler

Anadolu basınında sivil direniş ve Urfa Antep ile Maraş'ın işgali ile buradaki milli direnişe ilişkin pek çok haber yorum ve köşe yazıları yayımlanmıştır. Burada bunlardan sadece birkaç örnekle yetinilecektir.³⁷

Kastamonu'da yayınlanan Açıksöz Gazetesinde, "Urfa Haberleri" başlığı altında, Kısa Havadisler alt başlığıyla konumuzla ilgili şöyle bir haber yer almıştır: "Fransız Generali Urfa üzerine hareket ederken, Cerablus civarında maiyeti halkıyla Kuva-i Milliye Kumandanı Barazi Aşireti Reisi Mustafa Bey tarafından esir edilerek Birecik'e getirilmiştir."³⁸

Ankara'da ki Hâkimiyeti Milliye Gazetesinde de 16 Şubat 1920 şöyle bir haber yer almıştır: "Suruç kazasında, Harran merkezinde istasyonların hemen hepsinde Fransız kuvvetleri duçar-ı taarruz olmuşlardır. Cerablus ile Arappınar arasındaki şömendifer köprüsü tahrip edilmiştir. Ahali muhtaç oldukları silah ve cephane için her fedakarlığı yaparak emre amade bir vaziyette olduğundan, mahalli hükümet mülkiye ve askeriyesi icra-i nesayih ile onları teskin-i heyecana çalışmaktadırlar."³⁹

"Müteferrik Haberleri" başlığı altında Sivas'ta yayınlanan İrade-i Milliye Gazetesi Gerilla harbinin uygulanışı ve sonuçlarıyla ilgili şu haberi vermiştir: "Aneze Aşireti Reisi Hacim'le temas üzere gönderilen Irak Şeyh'ül-Meşayih Uceymi Paşa atlıları şu malumatı getirmişlerdir: "Harabnas" ile "Cerablus" ve Cerablus'un garbındaki şömendifer ve telgraf hatları tahrip edilmiştir. Suruç ve Cerablus istasyonlarında bulunan Fransızların Kuva-i Milliye tarafından muhasara olundukları haber alınmıştır. Tellabyad'dan Urfa'ya giden kırk beş deve yükü eşya ve erzak yolda aşiretler tarafından yağma edilmiştir. Urfa'da Fransızlar umur-ı hükümete müdahaleden vazgeçerek siper kazmak ve makineli tüfek yerleştirmekle meşgul olup, havf (korku) içindedirler."⁴⁰

İrade-i Milliye Gazetesinde "Urfa'dan Suruç'tan ricat ederek Arappınarı'na çekilen düşmana karşı şeci Kuva-i Milliyemiz tarafından 10.05.1920'de yapılan bir keşif neticesinde düşen üç cebel topundan ikisi tahrip edilmiş ve on sekiz Fransız civanı idam eylemiştir. Fransızların ölü ve yaralılarının üzerine Kızılhaç bayrakları çekmeleri sebebiyle Kuva-i Milliye geçici bir müddetle ateş kesmiştir. Düşman zayıat miktarını nakil etmemiş ise de altı-yedi yüz mevcudundaki bu düşmanın vasıtaları kâmil ve kendilerinin hareketi-

³³ Bremonde, *La Cilicie en 1919-20, Imprimerie Nationale, Paris, 1921, s.48, Özçelik, age, s.242.*

³⁴ Ursavaş, age, s.167.

³⁵ Özçelik, age, s.202.

³⁶ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 38/4589, Özçelik, age, s.242.

³⁷ Daha geniş bilgi için bakınız: İsmail Özçelik, *Anadolu Basınında Güney Cephesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

³⁸ Açıksöz Gazetesi, 29 Şubat 1920, Sayı:36, s.2.

³⁹ Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 16 Şubat 1920, Sayı:9, s.2.

⁴⁰ İrade-i Milliye Gazetesi, 9 Şubat 1920, Sayı: 24, s.4.

ne muktedir olmayacak surette perişan edilmiş olduğunu tebşir ederim.”⁴¹ Şeklinde bir telgraf yer almıştır. Bu telgrafın Kuvayı Milliye Kumandanı Pehlivanzade Nuri tarafından çekildiği anlaşılmaktadır.

Millî Mücadelenin sözcülüğünü yapan Ankara’daki Hakimiyeti-i Milliye Gazetesi Urfa ve çevresi haber ve yorumlarına yer vermiştir. Bunlardan biri şöyledir; "Telabyad'taki, Fransız kıtaatı, 3 Temmuz'da mezkûr mevkii terk ederek Arapınar'a çekilmiştir. Fransızlar, ricat esnasında kuvvetlerimizin taarruzuna maruz kalarak, zayiata uğramış eşya ve silah terkine mecbur olmuşlardır.”⁴²

Sonuç

İşgal kuvvetlerinin ikmal yollarının kesilmesi ve Urfa’nın güney sınırları ile doğu ve batı yakalarında yaşanan gelişmelerden batılı işgal kuvvetleri olumsuz etkilemiş ve uzun süre yardım alamayıp Urfa’da mahsur kalan Fransızlar, Kuvayı Milliye ile anlaşarak Urfa’yı terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu durumda ikmal yollarının kesilmesi ve yörede başlatılan gerilla harbinin Maraş’tan sonra Urfa’nın da Fransızlardan kurtulmasında önemli bir payı ve katkısı olduğunu söylemek mümkündür. Bu arada burada yaşananlara halkın gösterdiği direniş ve tepki dikkat çekicidir. Halk bu tepki ve örgütlenme ile direnişini aynı zamanda Erzurum ve Sivas Kongreleri sonucunda Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde oluşturulan Heyeti Temsiliye ile koordineli olarak sürdürmüştür. Ordu lağvedildiği için yürütülen sivil direniş ve “Gerilla Harbi” tarzındaki milis eylemler, resmî kurumlardan el altından yardım ve destek görmüştür. Bir plan dahilinde yaşanan bütün bu gelişmeler, milli konulara duyarlı olan Anadolu Basınına yansımış ve kamuoyunun bu yolla bilgilendirilmesi sağlanmıştır.

Kaynakça

- Açıksöz Gazetesi, 29 Şubat 1920, Sayı:36.
Akalin, Müslüm, *Millî Mücadelede Urfa, Anular-Belgeler*, Özlem Kitabevi, Şanlıurfa,1985.
Andrea P., *Suriye ve Kilikya Muharebatı*, Çev., Kadri, İstanbul, (Erkan-ı Harbiye Dairesi), 1344.
Atatürk, Söylev ve Demeçler,
Bremonde, Edouard, *La Cilicie en 1919-20*, Imprimerie Nationale, Paris, 1921.
Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 16 Şubat 1920, Sayı:9.
İrade-i Milliye Gazetesi, 1 Aralık 1919, Sayı:14.
İrade-i Milliye Gazetesi, 24 Mayıs 1920, Sayı: 41.
İrade-i Milliye Gazetesi, 8 Aralık 1919, Sayı: 15.
İrade-i Milliye Gazetesi, 9 Şubat 1920, Sayı:24.
Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, 2. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul,1960.
Özçelik, İsmail, *Anadolu Basınında Güney Cephesi, (Adana,Antep,Maraş,Urfa)1919-1921 Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.*
Özçelik, İsmail, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Urfa, (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003.
Paul du Veou, *La Passion de la Cilide*, Librairie Orientaliste, Paris, 1937.
Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*,
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 10/1730.
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 114/53980.
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 38/4589.
Ursavaş, Ali Saip, *Kilikya Faciaları ve Urfa’nın Kurtuluş Mücadelesi*, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1340.

⁴¹ İrade-i Milliye Gazetesi, 24 Mayıs 1920, Sayı:41, s..4.

⁴² Özçelik, age, s.95.

BİRİNCİ DÖNEM TBMM'DE SİVEREK MEBUSU MUSTAFA LÜTFİ (AZER) BEY VE FAALİYETLERİ

Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ*

Giriş

16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edilmiş, 18 Mart'ta ise Osmanlı Mebusan Meclisi basılmıştı.¹ Bu durum üzerine Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da olağanüstü yetkiler taşıyan bir meclisin açılması için girişimlerini başlatmıştır.² Seçimler neticesinde memleketin dört bir yanından gelen mebuslarla TBMM Ankara'da 23 Nisan 1920'de açılmıştır.³ Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanlığına seçilmiştir. Mayıs ayının başında ise TBMM Hükümeti kurulmuştu. TBMM'nin amacı 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun birinci maddesinde Hilafet, Saltanat, vatan ve milletin kurtuluşu olarak gösterilmişti.⁴ Falih Rıfkı'nın belirttiğine göre, Meclis'te, 115 memur ve emekli, 61 hoca, 51 asker, 26 çiftçi, 37 tüccar, 49 avukat, 51 hekim, 8 şeyh, 6 gazeteci, 5 ağa, 5 aşiret reisi ve 2 mühendis vardır.⁵ Halkın içinden çıkmış olan Birinci Dönem TBMM mebusları bu yönüyle önceki meclislerden farklı idi.⁶ TBMM'de farklı düşüncelere Birinci ve İkinci Gruplar şeklinde oluşacaktı. Bununla beraber bütün mebusların tartışmasız birleştiği şu ana gayeler vardır: Milli Mücadele'yi başarıya ulaştırmak, Meclis'in haklarını korumak, Hükümeti her an denetlemek ve kontrol etmek, milli iradenin otoritesini daima yüksek ve canlı tutmak⁷.

Milli Mücadeleyi başarıya ulaştıran Gazi TBMM'de her mebusun zaferde az çok katkısı vardır. Bu mebuslardan biri de aslen Azerbaycan Türklerinden olan Mustafa Lütfi Bey'dir. Peki, Siverek Mebusu olarak TBMM'ye katılan Mustafa Lütfi Bey'in TBMM'deki görevleri, kullandığı izinleri, sunduğu takrirleri, yaptığı konuşmaları nelerdir? Hangi düşüncelere sahiptir? Bütün bu soruların yanıtları Milli Mücadelenin, Siverek ve Urfa tarihlerinin ve Birinci Dönem TBMM'nin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

* Öğretim Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, uucuncu@ktu.edu.tr

¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (İçtima-ı Fevkalâde)*, C. 1, TBMM Basımevi, Ankara 1992, s. 496.

² Cemil Özgül, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, s. 156.

³ "Büyük Millet Meclisi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Nisan 1336/ 28 Nisan 1920, No: 25, s. 1.

⁴ Samet Ağaoğlu, *Kuvâ-yi Milliye Ruhü*, İstanbul 1973, s. 291.

⁵ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bateş Yay., İstanbul 1984, s. 253.

⁶ Yakup Kadri, "Büyük Millet Meclisi", *Devrin Yazarlarının Kalemile Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, C. 2, Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün vd., Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1981, s. 630-631; Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 171-172.

⁷ Ağaoğlu, a. g. e., s. 62.

Mustafa Lütfi Bey'in Hayatı

1878 yılında Azerbaycan'ın Şirvan-Semahi kasabasında doğan Mustafa Lütfi'nin babası Hacı Sadrettin Efendi'dir. 1902'de Şemahi Medresesi'nden icazet almasının ardından İstanbul'a gelerek Fatih Medresesi'nde Dersiam Dağıstanlı Abdülfettah Efendi'nin kürsüsüne devam etmekle beraber öğrenimini 1905'te Öğretmen Okulu'nda tamamladı. 1907'de medreseden de icazet alan Mustafa Bey, memleketine dönerek Azerbaycan'ın kurtuluşu için mücadeleye girişti ve basımevi kurarak gazete çıkardı⁸. O sıralarda Petersburg Meclisinde üç sene bulundu.⁹ Azerbaycan'ın kurtuluşuna dair faaliyetlerinden dolayı tutuklanıp hapse girdi. Serbest bırakıldıktan sonra Azerbaycan'ı terk ederek İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Eylül 1912'de Ergani İdadisi Arapça ve din dersleri öğretmenliğine atandı¹⁰. Ergani'de dört sene kadar öğretmenlik görevinde bulundu.¹¹ Eylül 1917'de Urfa Sanayi Mektebi Müdürlüğüne getirildi. Mayıs 1918'de Siverek İdadisi'ne önce vekil, bir yıl sonra asil olarak müdür tayin edildi. Siverek İdadisi'nde müdürlük görevinde iken TBMM'nin Birinci Dönemine Siverek'ten mebus seçilerek 8 Haziran 1920'de TBMM'ye katıldı¹². Yasama görevi sona erdikten sonra 1925 Martında Bursa İmam Hatip Okulu tarih ve coğrafya öğretmenliğine atandı. Bir yıl sonra kendisine ek olarak Bursa Erkek Lisesi Farsça ve sonra Din dersleri öğretmenliği verildi. 1928 Ekiminde Bursa Kız Öğretmen Okulu din dersleri öğretmeni oldu. 1931-1932 ders yılında bu dersin müfredat programından çıkarılması üzerine açığa kaldı. 1 Nisan 1932 tarihinden itibaren emekliye ayrıldı. Emeklilik hayatını Urfa'da geçiren Mustafa Bey, 14 Ağustos 1939'da öldü. Vefat ettiğinde evli olup iki çocuk sahibi idi. Fransızca, Rusça, Arapça, Farsça ve Tatarca bilmekteydi¹³.

TBMM'deki Faaliyetleri

1.Meclis'teki Görevleri ve Kullandığı İzinleri

Diyarbakır Vilayeti, Dâhiliye Vekâletine 18 Mayıs 1920 tarihli bir telgraf çekerek Siverek'teki seçimlerinin yapıldığını ve seçilenlerden birinin de Mustafa Lütfi Bey olduğunu bildirmiştir. Telgraf, 24 Mayıs 1920'de Meclis'te okunmuştur.¹⁴ Siverek İdadisi'nde müdürlük görevinde iken TBMM'nin Birinci Dönemine seçilmişti.¹⁵ Seçilmeden önceki vazifesi karşılığında 15 00 kuruş maaş almaktaydı¹⁶ 8 Haziran 1920'de Meclis'e katılan¹⁷ Mustafa Lütfi Bey, memurlukla mebusluk görevlerini aynı anda yapılamayacağı için memurluktan istifa ederek Siverek mebusluğunu seçmiştir.¹⁸ Seçim mazbatasını 8 Temmuz 1920'de kabul edilmişti.¹⁹

Mustafa Lütfi Bey, TBMM'de Birinci Yasama Döneminde 20 Ekim 1920'de maarif komisyonuna seçilmiştir.²⁰ Bir ara Dışişleri Komisyonunda çalıştı²¹. İkinci ve Üçüncü Yasama Devrelerinde Birinci Şubede, Dördüncü Yasama Devresinde ise Üçüncü Şubede görevlendirilmiştir.²²

⁸ Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, C.III, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 907.

⁹ TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi, C.1, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985, s.228.

¹⁰ Çoker, a.g.e., s. 907.

¹¹ TBMM GCZ, C.1, s. 229.

¹² Çoker, a.g.e., s. 907.

¹³ Çoker, a.g.e., s. 908.

¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 2, TBMM Matbaası, Ankara 1961, s 27

¹⁵ Çoker, a.g.e., s. 907.

¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s 318.

¹⁷ Çoker, a.g.e., s. 907.

¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 6, TBMM Matbaası, Ankara 1943, s 432

¹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.207.

²⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 5, TBMM Matbaası, Ankara 1981, s.133.

²¹ Çoker, a.g.e., s. 908.

²² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 9, TBMM Matbaası, Ankara 1954, s.17; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 18, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s.20; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 28, TBMM Matbaası, Ankara 1961; s.21.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla üç defa izin kullanmıştır. İlk iznini üç ay için istemiş, talebi 21 Nisan 1921'de kabul edilmiştir.²³ İkinci iznini ise 20 günlüğüne istemiştir. Talebi, 1 Kasım 1921'de kabul edilmiştir.²⁴ Üçüncü ve son iznini altı ay için istemiştir. Diğerlerinden farklı olarak bu izin talebi için sağlık gerekçesi göstermiştir. Zira 9 aydan beri göz rahatsızlığı nedeniyle Göz Tabibi Esad Bey'e tedavi olmaktadır. Doktoru gözlerinden ameliyat olması kararını vermiştir. Bu nedenle iznini gözlerindeki rahatsızlıktan dolayı ameliyat olmak ve Kazan'da tedavisini devam ettirmek için istemiştir. Tam tahsisatla istediği izin dilekçesine bir de doktor raporunu eklemiştir.²⁵ İzin talebi okunurken, Burdur Mebusu İsmail Suphi Soysallı tarafından "Kazan'da tedavi ne demektir?" sorusuyla karşılanmıştır. Meclis Başkanı ise Mustafa Lütfi Bey'in Türkiye'de ameliyat yaptırmanın mümkün olmadığını söylediğini ve sunduğu sağlık raporunu hatırlatmıştır. Ardından usule göre izni üç aylık için oylatılmıştır. İzin kabul edilmekle beraber tam tahsisat reddedilmiştir.²⁶ Bunun üzerine Mustafa Lütfi Bey, 21 Ekim 1922'de yeni bir dilekçe vermiştir. Dilekçesinde TBMM'nin, gözlerinin yabancı memleketlerde tedavisi için üç ay izin verdiğini, bununla beraber şimdilik bazı sebeplerden dolayı tedaviden vaz geçerek iznini seçim bölgesinde geçirmek istediğini belirtmiş ve bu yönde bir değişiklik yapılmasını istemiştir. 21 Ekimde talebi kabul edilmiştir.²⁷

2. Takrirleri

2.1. Yeni Bir Konuya Dair Takrirleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mustafa Lütfi Bey'in 7'si tek başına 7'si arkadaşlarıyla olmak üzere yeni bir konu önerdiği 14 takriri bulunmaktadır. Takrirlerinin 7'si kabul, 5'i ret edilmişken 2'sinin akıbeti belli değildir.

Bu meyanda ilk takriri mebusların tercüme-i halinin basılmasına dairdir. 20 Aralık 1920 tarihinde hazırladığı takririnde TBMM'nin açılmasından beri 8 ay geçmesine karşılık mebusların onda birinin tercüme-i hallerini bilemediklerini belirtmiştir. Bu durumun özellikle başta encümen olmak üzere diğer yerler için yapılan seçimlerde ziyadesiyle sorun olduğunu ifade etmiştir. Hâlbuki gelişmiş devletlerde Meclis üyelerinin fotoğraflarıyla beraber özgeçmişlerini içeren ciltlerce kitaplar basılarak, sadece mebuslara değil bütün devlet dairelerine hatta polislere dağıtıldığını belirtmiştir. Mustafa Lütfi Bey, bundan dolayı TBMM üyelerinin de ayrıntılı fotoğraflı özgeçmişlerini içeren kitaplar basılması halinde bütün seçimlerde çok faydası görüleceğini hatırlatmış, TBMM'nin bu yönde karar almasını teklif etmiştir.²⁸ 21 Aralık 1920'de yaptığı açıklamada, takriri vermesinin amacını, Meclis encümen seçimlerinde uygun kişilerin tercih edilmesi olduğunu belirtmiştir. Özgeçmişlerin basılması halinde hangi mebustan nerede faydalanılabileceğinin anlaşılabilceğini ifade etmiştir. Basım masraflarının ise kitapların mebuslara satılmasıyla karşılanabileceğini savunmuştur. Fakat takrir mebuslar tarafından "kendilerinin ön plana çıkarılması anlamına gelecek boş işler" olduğu şeklinde eleştirilmiş ve görüşmeye değer bulunmamıştır.²⁹

Siverek sancağının müstakil liva haline gelmesine ve Karakeçi, Bürhan nahiyelerinin kaza yapılmalarına dair bir takrir sunmuştur. Takriri 4 Aralık 1920'de Dâhiliye encümenine gönderilmiştir.³⁰ 21 Nisan 1921'de Layiha encümeninin takrir hakkındaki kararı okunmuştur. Buna göre takririn kanun teklifi şeklinde hazırlanmadığı, temenni şeklinde olduğundan müzakereye uygun görülmemiştir.³¹

Amasya İstiklal Mahkemesinin süresi dolunca davaların normal mahkemelere sevk edilmesine dair 7 Ocak 1922'de gizli celsede tartışmalar yaşanırken Mustafa Lütfi Bey'in gündeme gelmeyen fakat dosyada bulunan 3 Ocak 1922 tarihli takriri okunmuştur. Takririnde Amasya İstiklal Mahkemesinin almış olduğunu

²³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 10, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s.55.

²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 14, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s.27.

²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 23, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s.13-14.

²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.23, s.14.

²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 24, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s.63.

²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.458.

²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.458.

³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.189.

³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.10, s.53.

iddia ettiği yolsuz ve şahsi işlemlerini adil bir şekilde inceleyip gerekli cezayı verebilecek bir Divan-ı Alinin kurulmasını teklif etmiştir.³² Teklifi oylanmamıştır.³³

Gizli celse zabıtlarının basılması ve dağıtılmasına dair bir takrir vermişti. Takrir 12 Ocak 1922'de gizli celseye bırakılmıştır.³⁴

Bolu Mebusu Dr. Fuat Bey öncülüğünde 16 Ocak 1922'de verilen Himaye-i Etfal Cemiyetinden posta ve telgraf ücreti alınmamasına dair takrire 26 arkadaşıyla imza koymuştur. Takrirden Cemiyetin Genel Merkeziyle şubeleri arasında yapılan telgraf ve toplanan eşya ile paraların taşınmasında telgraf ve posta ücretlerinden muaf tutulması istenmiştir.³⁵ Takrir 9 Kasım 1922'deki müzakerelerden sonra Muvazene-i Maliye Encümenine gönderilmiştir.

Büyük Taarruzdan hemen önce Türkiye mali buhran içerisindeydi. 13 Nisan 1922'de bu mali buhrandan nasıl çıkılacağına dair gizli celsede tartışmalar yaşanırken bir teklif sunulmuştur. Takririnde mali buhranı hissettirmemek üzere Rusya'dan borç alınmasının mümkün olup olmayacağına Rusya elçiliğiyle görüşmesi için Hariciye Vekiline yetki verilmesini teklif etmiştir.³⁶

Türkiye'nin Moskova sefaretinde bir kriz³⁷ meydana gelmişti. Bu kriz nedeniyle Türkiye-Rusya ilişkilerinde kısa süreli bir gerilim yaşanmıştır. Bunun üzerine Lütfi Bey, 15 Haziran 1922'de gizli celsede sunduğu bir takrirden meselenin sadece Türkiye ve Rusya için değil tüm Şark'ın hayatıyla ilişkili olduğunu, Hariciye Vekâleti tarafından krizin çok iyi bir şekilde yönetildiğini belirtmiştir. Fakat zamanın müsait olmadığından dolayı gündeme geçilmesini teklif etmiştir.³⁸

22 Temmuz 1922'de Nihat Paşa'nın kanunsuz olarak bedel-i nakdi toplamak, milletin parasından aşiret reislerine hediyeler vermek, bunun karşılığında kendisine sunulan kısrakları ordu demirbaşı kaydetmeyecek sahiplenmek gibi uygulamalar yaptığı gerekçesiyle yargılanması için bir takrir sunulmuştur. Teklif reddedilmiştir.³⁹

Olağanüstü durumun doğurduğu İstiklal mahkemelerinin şimdiki halde geçici olarak faaliyetlerine son vermelerine dair teklifi 49 arkadaşıyla birlikte 26 Temmuz 1922'de vermiştir.⁴⁰ Takrir kabul edilmiştir.⁴¹

Amasya Mebusu Hamdi Bey öncülüğünde 14 Ağustos 1922 tarihinde hazırlanan ve Mustafa Lütfi'nin de olduğu 67 mebusun imzaladığı takrirden ise Amasya Şefkat-i İslamiye Cemiyeti tarafından Amasya'da kurulan Darüleytam için Cemiyet tarafından kurulmasına teşebbüs edilen Darüssanayinin inşaatının tamamlanması için Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinin 1922 senesi bütçesinin 180-14 faslına yedi bin beş yüz lira ilave edilmesi istenmiştir.⁴² Takrir kabul edilmiştir.⁴³

10 Eylül 1922 tarihinde 73 arkadaşıyla birlikte verdikleri takrirden Millet'in büyük mücadelesine rehber olan Meclis'in, kurtarılan yerleri yakından görmek ve zulme uğramış halkla iletişim kurarak onların dertlerini anlamak için Eskişehir'den ve Bursa'dan başlayarak İzmir ve Adana'ya kadar kurtarılmış şehirlerde tarihi celseler yapmayı teklif etmiştir.⁴⁴ Takrir kabul edilmiştir.⁴⁵

Burdur Mebusu İsmail Bey öncülüğünde 10 Eylül 1922'de verilen ve Mustafa Lütfi Bey'in de içinde bulunduğu 62 mebus tarafından imzalanan takrirden kurtarılan bölgelerde suçluların cezalandırılmaları, tahrip edilen yerlerin inşası, emval-i metrukenin düzenli halde tasarrufu gibi işlemlerin bir an önce yapılarak kur-

³² TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi, C.2, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985, s. 593.

³³ TBMM GCZ, C.2, s. 593.

³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 16, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s.18, 44.

³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.24, s.440.

³⁶ TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi, C.3, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985s. 260.

³⁷ Kriz hakkında bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hâtıraları*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2002, s. 341-361.

³⁸ TBMM GCZ., C.3, s. 477.

³⁹ TBMM GCZ, C.3, s.574.

⁴⁰ TBMM GCZ, C.3, s. 624.

⁴¹ TBMM GCZ, C.3, s. 631.

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.24, s.177

⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.24, s.179.

⁴⁴ TBMM GCZ, C.3., s. 810-811.

⁴⁵ TBMM GCZ, C.3, s. 811.

tarılan yerlerde hayata yeniden başlanılmasını sağlamak için Dahiliye, Müdafaa-i Milliye, Muvazene-i Maliye, Adliye, İktisat ve Nafia Encümenlerinden ikişer azadan ve Müdafaa-i Milliye, Dahiliye, Maliye, Adliye, İktisat ve Nafia Vekillerinin katılımlarıyla bir encümenin kurulması önerilmiştir.⁴⁶ Takrir kabul edilmiştir.⁴⁷

29 arkadaşıyla birlikte 24 Ekim 1922'de Gelibolu Mebusu Celal Nuri Bey tarafından hazırlanan bir takrire iştirak etmiştir. Takrirden TBMM'yi ziyaret için Batı'dan gelen Darülfünun talebesiyle Doğu'dan gelen Darüleytam öğrencilerinin Meclis tarafından takdir edilmeleri teklif edilmiştir. Takrir kabul edilmiş ve TBMM Başkanlığı genç öğrencileri takdir etmiştir.⁴⁸

Bu meyandaki son takriri, Rıza Nur öncülüğünde hazırlanan ve 79 mebusun imzasının bulunduğu önerge'dir. 5 maddelik takrirden Osmanlı Devleti'nin sona erdiği, yerine Türkiye Devleti'nin kurulduğu dolayısıyla Saltanatın ortadan kalktığı belirtilmiş, Hilafetin ise esir bulunduğu yabancıların elinden kurtarılacağı ifade edilmiştir.⁴⁹ 30 Ekim 1922'de oylama yapılmışsa da Meclis yeterli çoğunluğa ulaşmamıştı.⁵⁰

2.2.Sual Takrirleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mustafa Lütfi Bey'in 8 sual takriri bulunmaktadır. Takrirlerinin 4'üne yanıt verilmişken 4'üne cevap verilmemiştir.

İlk sual takririnde Siverek öğretmenlerinin maaş alamamalarının sebeplerini Maarif Vekâletine sormuştur. Meclis, 12 Temmuz 1920'de sual takririni Maarif Vekâletine gönderme kararı almıştı.⁵¹ Takririnde sekiz aydır Siverek ilkokulları, idadi öğretmenleri, memur ve işçilerinin maaşlarını alamadıklarını belirtmiştir. Daha önce de TBMM Başkanlığına telgrafla başvurulduğu gibi Diyarbakır Vilâyetinin aşar gelirindeki maarif hissesinin maarif çalışanlarının maaşlarına harcanması için Dahiliye Vekâletinden izin istediğini ifade etmiştir. Bununla beraber şimdiye kadar bir sonuç alınmadığını hatırlatmış ve mesele hakkında Maarif Vekili tarafından açıklama yapılmasını istemiştir.⁵² Maarif Vekili Rıza Nur, Mustafa Lütfi Bey'in sual takririne 17 Temmuz'da cevap vermiştir. Öğretmen maaşlarının memleketin pek çok yerinde aylarca hatta yıllarca ödenemediğini, buna dair kendisine de ziyadesiyle şikâyetler geldiğini kabul etmiştir. Bunun sebebi ise öğretmenlerin hususi bütçeden maaşlarını alması olarak göstermiştir. Bağlı buldukları Vilayetlerin özel bütçelerinin yetersiz olması nedeniyle maaşlarda sıkıntılar yaşandığını, meselenin ancak maaşların umumi bütçeden alınması halinde çözülebileceğini ifade etmiştir. Muhasebe-i Hususiye teşkilatının lağv edilmesine, yerine ise Maliye Vekâletine bağlı muhasebeciler tarafından idare-i hususiye gelirlerini Ziraat Bankaları vasıtasıyla diğer memurlarda olduğu gibi öğretmenlere maaşların ödenmesine dair kanun teklifi sunmuştur.⁵³ Mustafa Lütfi Bey de Rıza Nur'dan sonra söz alarak onun kanun teklifini desteklemiştir. Konuşmasında öncelikle maarifin Türk Milleti için önemine değinmiştir. Millet'in saadet ve selametinin eğitime bağlı olduğundan Meclis'te eğitimin önemini takdir etmeyen kimsenin bulunmadığını ifade etmiştir. Kendisinin Siverek İdadisi'nin müdürü olarak eğitimin problemlerini yakından bildiğini, buna dair de bir takrir sunduğunu söylemiştir. Onun belirttiğine göre Siverek'te sekiz aydır öğretmenler maaş alamıyorlar. Ders yılı başlangıcı olan eylül, ekim, kasım aylarının maaşı ancak aralıkta ödenmiştir. Aralıktan sonra ise dokuzuncu aya doğru gidilirken halen öğretmenler maaşlarını alamamıştır. Maaşlarını alamadıkları için başka görevlere geçtiler, bazıları tahsildar, bazıları ise polis oldular. Hatta ders yılı ortasında grev yaptılar. Bu nedenle okul üç gün kapalı kaldı. Hükümet okulun kapalı kalması nedeniyle "sadaka kabilinden" yalnızca bir aylık maaş verdi. Mustafa Lütfi Bey, Siverek'teki bu durumu anlattıktan sonra doğal olarak maaşlarını alamayan öğretmenlerden vatan çocuklarının istifade edemeyeceklerini hatırlatmıştır. Çünkü ona göre maaşlarını alamayanlar öğretmenlik vazifelerini layıkıyla yapmamaktadırlar. Rıza Nur'un cevabından yola çıkarak hususi idareyi tamamen lağv edilip maarife önem verilmesini tavsiye etmiştir. Özel idare yerine aşardan,

⁴⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 22, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s.609-610.

⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.22, s.619.

⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.24, s.147

⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 24, s. 292-293.

⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 24, s. 292-297.

⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 2, s.257.

⁵² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.342.

⁵³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.342-345.

ağnamdan maarif hissesi olarak ayrılan miktarın muhasebeciler tarafından dağıtılmasını istemiştir. Rıza Nur'un teklifinin kabul edilmesiyle ülke maarifinin büyük bir sorundan kurtulabileceğini savunmuştur.⁵⁴

7 Ekim 1921'de Elcezire Cephesi Kumandanı Nihat Paşa hakkında Dâhiliye Vekâletine bir sual takriri vermiştir. Takrir, 10 Ekim 1921'de Dâhiliye Vekâletine sevk edilmiştir.⁵⁵ Takririnde yönelttiği sorular şöyle idi:⁵⁶

“Madde 1.- Diyarbakır'da Elcezire Cephesi Kumandanı Nihad Paşa Hazretleri İslamlardan bedeli nakdî alıyor Dahiliye Vekâleti Celilesinin malûmatı var mıdır?

Madde 2. - Nihad Paşa Hazretleri önüne gelenlere tüfek hediye ediyor. Ve verdiği tüfek üzerine gümmüşten mamul bilezik üzerine (Elcezire Kumandanı Nihad Paşanın yadigârıdır.) diye savatlı olarak kendisine nispet ediyor. Bir kumandanın silâh deposundan silâh alarak istediğine hediye vermesi o kumandanın salâhiyeti dairesinde midir?

Madde 3. - Ergani madeni livasından Siverek'e kadar yollar üzerinde mevcut çayırıklarda onar, beşer çadır dolusu asker Nihat Paşanın kısıraklarını rây ederek bekliyorlar; askerin vazifesi cepheye mi gitmek; yoksa kumandanın yüzlerce kısırağını beklemek midir? Bu kadar kısırağı Paşa Hazretleri nereden almış ve hangi para ile almıştır?

Madde 4. - Paşayı Müşarünileyh Hazretleri Haziran'da, Temmuz'da vilâyet dahilindeki bilcümle mal sandıklarına vaziyet etmiş ve her sandık üzerine bir nöbetçi zabıt ikame ederek zavallı memurine maaş verdirmedi, Vekâleti Celilenin bunlardan malûmatı var mıdır?

Madde 5. - Hallı ve Karakeçi aşiretleri hakkındaki muamelesini geride izah edeceğimden bu kadarla iktifa ediyorum.”

Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey, 31 Ekim 1921'de sual takririne işleri yoğun olduğu için yazılı olarak cevap vermiştir. Cevabına göre Diyarbakır'da geçen sene bazı Müslümanların her birinden 400 lira civarında bedeli nakdi alınmışsa da Müdafaa-i Milliye Vekâletinin emriyle daha sonra bu uygulamaya son verilmiştir. Bu sene Müslümanlardan bedeli nakdî alınmamıştır. Cephe Kumandanlığınca bazı aşiret reislerine kısa çaplı birer tüfek ve bazılarına birer iftihar madalyası verilmiştir. Gerek bu hususta gerek üçüncü madde hakkında Erkânı Harbiye i Umumiye Riyaseti Celilesinden cevap alınması gerekmektedir. Cephe Kumandanlığınca beş ay evvel mal sandıkları kontrol altına alınmışsa da bu kontrol ve müdahale hemen sona erdirilmiştir.⁵⁷

Mustafa Lütfi Bey, yazılı cevaptan tatmin olmamış ve söz almıştır. 6 Mayıs'ta izinli olarak Siverek'e gitliğini, gidiş dönüşte Diyarbakır'a uğradığını ve altı gün orada kaldığını belirtmiştir. Oradayken Nihat Paşa'nın takririnde sunduğu iddialara şahit olduğunu belirtmiştir. Dâhiliye Vekilinin geçen sene Müslümanlardan dört yüz lira bedeli nakdi alındığı söylemini hatırlatmıştır. Hâlbuki geçen sene Nihat Paşa'nın 100'er lira aldığını iddia etmiştir. O, bu ifadeyi kullanınca Meclis'ten sual takririnin istizah takririne dönmesine dair söylemler yükselmiştir. Mustafa Bey ise kendisinin sual takririni verdiği, Meclis'in istemesi halinde gensoruya dönüştürülebileceğini ifade etmiştir.⁵⁸ Ardından Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, söz alarak şifahi olarak yazılı cevaptakilere benzer yönde yanıt vermiş, iddiaların hiç birinin Dahiliye Vekâletinin yetkisi dahilinde olmadığını, ilgili Vekâletlerden sorulmasını istemiştir.⁵⁹ Bunun üzerine Mustafa Lütfi Bey, Nihat Paşa hakkında verdiği sual takririnin Müdafaa-i Milliye Vekâletinden istizaha dönüştürülmesi teklifinde bulunmuşsa da teklifi kabul edilmemiştir. Fakat Afyonkarahisar Mebusu Mehmet Şükrü Bey'in konuya dair Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'den istizah takririni kabul edilmiştir.⁶⁰

İlerleyen günlerde Nihat Paşa görevinden uzaklaştırılmıştır. 11 Haziran 1922'de Diyarbakır Mebusu Kadri Bey, Nihat Paşa'nın durumunu yeniden gündeme getirmişti. Bu sırada Mustafa Lütfi Bey de müdahil olmuştu.⁶¹ O, Nihat Paşa'nın cezalandırılması gerekirken Meclis Başkanlığının konuyu kapattığını iddia

⁵⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.345.

⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 13, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s.130.

⁵⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.14, s.37-38.

⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.14, s.39.

⁵⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.14, s.39.

⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.14, s.40-41.

⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.14, s.42.

⁶¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 20, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s.348.

etmişti. "Paşa olduğu için kapatıyorsunuz. Onun yaptığı işi başka âdi bir adam yapmış olsaydı silsilesini ateşe verirdiniz" diyerek tepkide bulunmuştu.⁶²

22 Temmuz 1922'de gizli celsede Nihat Paşa meselesi tartışılmıştır. Nihat Paşa'nın 5 Nisan 1922 tarihli savunması okunmuştur.⁶³ Mustafa Lütfi Bey, kürsüye gelmiş ve önceki sene Nihat Paşa hakkındaki istizah kararını hatırlatmıştır. Fevzi Paşa'nın gelip Nihat Paşa'nın görevden uzaklaştırıldığını ve mahkemeye verildiğini söylediğini hatırlatmıştır. Nihat Paşa'nın tahkikatının eksik yapıldığını, vatana ihanet davranışlarında bulunduğu iddialarını yinelemiştir.⁶⁴ Özellikle Nihat Paşa'nın Kürtler hakkındaki ifadelerini eleştirmiştir.⁶⁵ Ayrıca Nihat Paşa'nın askerlerin silahlarıyla kaçarak vatana ihanet ettikleri söylemini tenkit etmiştir. O, bir askerinin vatana ihanetini asla kabul etmeyeceğini, kötü idare yüzünden perişan olan ve karnını doyuramayan askerlerin kaçtıklarını söylemiştir. Ona göre Nihat Paşa, Meclis'in kararlarına aykırı olarak Müslümanlardan bedel-i nakdi almıştır. Bu nedenle mutlaka yargılanması gereklidir. Yine aşiretlerden çok sayıda kısrak hediye almış ve bunların bakımlarını Mehmetçiklere yaptırmış, giderlerini askeriye'den karşılatmıştır. Usulsüz bir şekilde Siverek'in ileri gelenlerinden bazılarını tutuklatmıştır. Mustafa Lütfi Bey, Nihat Paşa'nın Urfa'da Milli Aşiretin hareketini isyan olarak göstermesine de karşı çıkmıştır.⁶⁶ Nihat Paşa'nın mahkemeye verilmesine dair bir karar sunmuştur.⁶⁷ Bunun üzerine karar okunmuştur.⁶⁸ Karar reddedilmiştir.⁶⁹

Bir diğer karar Nihat Paşa'nın Vranjele Ordusuna dair olup Hariciye Vekâletine vermiştir. Karar 10 Ekim 1921'de Hariciye Vekâletine sevk edilmiştir.⁷⁰

Bir diğer karar Nihat Paşa'nın 10 Aralık 1921'de Müdafaa-i Milliye ve Maliye Vekâletlerine sunmuştur. O ana kadar toplanan Teklif-i Milliye'nin ne miktara ulaştığını, toplanan mallardan ne şekilde istifade edildiği, paraya çevrilip çevrilmediği, mal sahiplerine hangi taahhütlerde bulunulduğunu sormuştur. Yine, bazı askerlerin gizlice elbise, çamaşır sattıkları iddialarını da hatırlatmıştır.⁷¹ Maliye Vekâleti, 13 Aralık'ta yazılı cevap sunmuştur. 12 Ocak 1922'de Mecliste okunan cevapta miktarın hesaplandığı ve 15 gün içinde bildirileceği, toplanan malların paraya çevrilmediği, askeri ihtiyaçlara tahsis edildiği, halka komisyonlar tarafından belirlenen fiyatı içeren mazbatalar verildiği, bazı askerlerin malları sattığına dair iddiaların asılsız olduğu belirtilmiştir. Mustafa Lütfi Bey, cevaptan tatmin olduğunu ifade etmiştir.⁷²

Bir diğer karar Nihat Paşa'nın Nafia Vekâletine sunmuştur. Kararında Milli Mücadelede nakliye araçlarının hayati önemde olduğunu hatırlatmıştır. Hal böyle iken Harb-i Umumi esnasında milyonlarca liraya mal olan binlerce otomobilin Ankara'dan Diyarbakır'a kadar yolların sağ ve solunda çürümeye terk edildiğini belirtmiştir. Mustafa Bey, Nafia Vekâletinden bunların tamir ettirilip kullanılması noktasında herhangi bir girişimde bulunup bulunmadığını sormuştur. 11 Mart 1922'de karar Nafia Vekâletine gönderilmiştir.⁷³ 29 Haziran 1922'de kararın, Nafia Vekâletine değil araçların askeri olması nedeniyle Müdafaa-i Milliye Vekâletine sevkini istemişti. Bunun üzerine Meclis Başkanı kararın Müdafaa-i Milliye Vekâletine sevk edilmesini istemiştir.⁷⁴

22 Mart 1922'de hazırladığı başka bir karar Nihat Paşa'nın Müdafaa-i Milliye Vekâletine vermiştir. 24 Mart 1923'te karar Müdafaa-i Milliye Vekâletine sevk edilmiştir.⁷⁵ Kararındaki soruları şöyle idi:⁷⁶

⁶² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.20, s.349.

⁶³ TBMM GCZ, C.3, s.555-564.

⁶⁴ TBMM GCZ, C.3, s.564.

⁶⁵ TBMM GCZ, C.3, s.564-565.

⁶⁶ TBMM GCZ, C.3, s.566.

⁶⁷ TBMM GCZ, C.3, s.566.

⁶⁸ TBMM GCZ, C.3, s.572.

⁶⁹ TBMM GCZ, C.3, s.574.

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.13, s.131.

⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 15, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s.116.

⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.16, s.35-36.

⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.18, s.144-145.

⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 21, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s.159.

⁷⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.28, s.141.

⁷⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 29, TBMM Matbaası, Ankara 1961, s.235.

"1 -Diyarbakir vilâyeti dâhilinde ve Urfa'da Mükellefiyet-i nakliye-i askeriye Kanunu haricinde Şark Cephesine (Elcezire Cephesine) hayvan mubayaası için cebren ahalden para tahsil ettiriliyor. Nefsi Siverek livasında 500 000 kuruş, madenî olmak üzere ahaliye Vergi tarh edilmiş, bu paradan 170 000 kuruş Karakeçi nahiyesine, bunun da tahsiline eşraftan Cudi Paşa memur edilmiş. Müşarünileyh Karakeçi nahiyesine giderek 140 000 kuruş tahsil ederek, Hayvan Mubayaası Komisyonuna teslim etmiştir. Mütebaki tevziatın tahsiline iptidar ve süngülü askerle cebren kapı kapı dolaşarak cibayet edildiğini de ahali yana yakıla bendenize müracaatla anlattılar.

2 - Evvelki sene Başkumandan tarafından ısdar olunan Tekâlif-i Milliye namı altındaki vergi lâğvedildiği halde onun bakayası cebren cibayet ettirildiğini bizzat müşahede ettim.

3 - Memlekette nâmüsait hiçbir fikir ve emir vâki olmadığı halde Urfa'dan Nizamiye Alayının Siverek'e celbiyle orada ihtiyarı ikamet edilmesinin esbabı nedir?

4 - Erganimadeni livasında binlerce takım çamaşır (seferberlikten kalma) olduğu halde 500 takım çamaşır itasına neden ahali mecbur tutuluyor?"

Sual takririne Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Bey, 16 Nisan 1923'te yazılı yanıt vermiştir. Aynı gün Meclis'te okunan cevapta Mükellefiyet-i Askeriye-i Nakliye Kanunu ile Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Kanunlarının birbirinden ayrı olduğu, Müdafaa-i Milliye Vekâletince Siverek'te halka hiçbir uygulama yapılmadığı belirtilmiştir. Cevaba göre Mustafa Lütfi Bey'in ikinci maddesinde Tekâlif-i Milliye adı altında bir verginin toplanması Müdafaa-i Milliyece emredilmiş değildir. Askeri Harekâtın gereği olarak Urfa'ya nakledilmiş alay tarafından bazı hanlar alelusul işgal edilmiştir. En kısa zaman içinde alay Urfa'dan kaldırılacaktır.⁷⁷

24 arkadaşının da imza koyduğu sual takririnde TBMM Başkanlığından Büyük Millet Meclisi üyelerinin harcırahlarından yüzde kırk indirim yapılmak istenmesinin sebeplerini açıklamasını istemiştir. Takririnde uygulamanın kanun ve haklarına aykırı olduğu ifade edilmiş, bu hususta aydınlatılmaları TBMM Başkanlığından istenmiştir.⁷⁸ 4 Eylül 1920'de takririn gündeme alınması kararlaştırılmıştır.⁷⁹

Son sual takriri harp vaziyeti hakkında olup 15 Haziran 1922'de gizli celsede Meclis Başkanlığına sunulmuştur. TBMM Başkanlığı, sual takririni gizli kaydıyla Erkan-ı Harbiye-i Umumiye havale etmiştir⁸⁰.

2.3.İstizah Takriri

Mustafa Lütfi Bey'in biri kendi, diğeri arkadaşlarıyla sunduğu iki istizah takriri bulunmaktadır. Biri reddedilmişken diğerrinin görüşmelerinin yapılması kabul edilmiştir. İlk istizah takriri Nihat Paşa hakkında verdiği sual takririnin görüşmelerindedir. 31 Ekim 1921'de olayda zafiyeti görüldüğü gerekçesiyle Müdafaa-i Milliye Vekâletine gensoru teklifinde bulunmuştur. Fakat teklifi kabul edilmemiştir.⁸¹

İkinci ve son istizah takriri Ali Şükrü Bey'in Trabzon ve Karadeniz'deki gelişmelere dair Dahiliye Vekili Fethi Bey hakkında verdiği istizah takririne 13 arkadaşıyla iştirak etmesidir. İstizah takriri 18 Mayıs 1922'de kabul edilmiştir.⁸² Dahiliye Vekili hakkında verilen gensorunun gerekçesinde, Ali Fethi Bey'in Malta tutukluluğuna atfen, uzun süredir Türkiye'den ayrı bulunması sebebiyle memleketin ve milletin sorunlarına vakıf olamadığı belirtilmişti. Bu eksikliğinin ülkenin çıkarları aleyhinde, kanunsuz uygulamalara göz yumulmasına sebebiyet verildiği savunulmuştu. Memleketin sorunlarını ve gerçeklerini tanıyamayan ve kanunsuz uygulamalar karşısında sessiz kalan Fethi Bey'in Dâhiliye Vekâleti'nde kalmasının uygun olmayacağı belirtilmişti. Ardından Trabzon ve civarında meydana geldiği iddia edilen 11 maddelik kanunsuz olaylar hakkında Fethi Bey'den açıklama istenmişti.⁸³ 11 maddelik istizah takririnin Kâhya Yahya ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile ilgili olan ilk altı maddesinin açık celsede, beş maddesinin ise gizli celsede görüşülmesi kabul edilmişti.⁸⁴ Gensoru, açık ve gizli celselerde uzun ve sert tartışmalara neden olmuştu. Fethi Bey'in

⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.29, s.235-236.

⁷⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 3, TBMM Matbaası, Ankara 1981, s.503.

⁷⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.504.

⁸⁰ TBMM GCZ, Cilt 3, s. 449, 450,452.

⁸¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.14, s.42.

⁸² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.20, s.77-78.

⁸³ TBMM GCZ, C. 3, s. 363-364.

⁸⁴ TBMM GCZ, C. 3, s. 365.

Vekâleti için güven oylamasına geçilmişti.⁸⁵ 163 mebus oylamaya katılmış, 117 ret, 36 kabul, 11 çekimser oy kullanılmıştı. Böylece Fethi Bey, Dâhiliye Vekili görevini sürdürmüştü.⁸⁶

2.4.Kanun Teklifleri

Mustafa Lütfi Bey'in 8 kanun teklifi tespit edilmiştir. 3'ü kabul, 2'si ret, 3'ünün işlemleri ise tamamlanmamıştı. İlk kanun teklifi muhasebe-i hususiyenin lağvı ve muallimlerin maaşlarını muvazene-i umumi-den almalarına dairdir. Teklif 21 Temmuz 1920'de Layiha Encümenine sevk edilmiştir.⁸⁷ Daha sonra muhasebe-i hususiyenin lağvına dair teklifine bir madde ilavesine dair kanun teklifi daha sunmuştur. Bu teklifi 31 Temmuz 1920'de Kavanin-i Maliye ve Muvazene-i Maliye encümenlerine sevk edilmişti.⁸⁸ Layiha Encümeni tavrını incelemiş ve tavrın dikkate alınmasına dair görüş bildirmişti. Layiha Encümeninin Mazbatası 5 Eylül 1920'de Dahiliye ve Maarif encümenlerine gönderilmişti.⁸⁹ 25 Eylül 1920'de tavrılar birleştirilerek Dahiliye encümenine sevk edilmişti.⁹⁰ 4 Kasım 1920'de Mustafa Lütfi Bey'in muhasebe-i idarenin lağvı ve ona bir madde eklenmesi kanun tekliflerine dair mazbatalar okunmuştu. Maarif Encümeni teklifleri kabul etmişti. Dahiliye encümeni ise teklifin önemini takdir etmekle beraber "halka doğru" gidilirken idare-i hususiyenin kaldırılmasının mümkün olmadığı görüşünü bildirmiş ve Heyet-i Temsiliye tarafından karar verilmesi yönünde tavsiyede bulunmuştu.⁹¹ Yapılan müzakerelerden sonra Dahiliye encümeni mazbatasını kabul edilmiş ve kanun teklifi Heyet-i Vekiliyeye gönderilmişti.⁹²

Belediyelerin ilkokul açmaları hakkında 17 maddelik bir kanun teklifi sunmuştur. Teklif, 29 Eylül 1920'de Layiha Encümenine gönderilmiştir.⁹³ Layiha Encümeni 18 Ekim'de mazbatasını hazırlamış maarif encümenine gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine 23 Ekim'de kanun teklifi maarif encümenine sevk edilmiştir.⁹⁴ Maarif encümeninin tavsiyesiyle tavr 15 Kasım'da program encümenine gönderilmiştir.⁹⁵

Çaydan bantrolle tabi tutulmak suretiyle tüketim vergisi alınmasına dair on maddelik bir kanun teklifi vermiştir. Teklifinde mağaza ve dükkanlarda satılan çayların birer ve yarımşar kiloluk paketler içinde satılması ve bunlardan yüzde yirmi oranında bantrol vergisi alınmasını istemiştir. Teklifi 29 Eylül 1920'de Layiha encümenine gönderilmiştir.⁹⁶ Layiha encümeni 16 Ekim 1920'de teklifi reddetmişti. Encümen çayın da içinde bulunduğu ithal edilen ürünlerden zaten beş misli vergi alındığını, yeni vergilerin halkın aleyhinde olacağı için teklifi reddetmişti. Meclis de mazbatayı kabul etmiş böylece Lütfi Bey'in tavrını kabul edilmemişti.⁹⁷

59 arkadaşıyla birlikte 14 Şubat 1921'de Nisab-ı Müzakere Kanununun 6 ve 8. maddelerinin değiştirilmesine dair kanun teklifi sunmuştur. Tekliflerinde 6. maddenin TBMM'de görev yapan mebuslara 1 Mart 1921'den itibaren aylık yüz lira para verilmelidir, 8. Maddenin ise izinli bulunan mebusların seçim bölgelerine gidiş dönüşleri için kararlaştırılan günler de eklenmek şartıyla senede üç aya mahsus paranın yarısı ödenir, üç aydan daha fazla izin alan mebuslara fazla günler için para verilmemelidir şeklinde kabul edilmesi önerilmiştir.⁹⁸ Kanun teklifi oylamaya konulmuş ve kabul edilmiştir.⁹⁹

75 arkadaşıyla birlikte 7 Ocak 1922'de Meclis Genel Kurul toplantısının dört ay olmasına dair kanun teklifine imza koymuştur. 26 Ocak 1921'de gündeme gelen teklif müzakerelerden sonra kabul edilmiştir.¹⁰⁰

⁸⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Devre, Cilt 20, s. 334.

⁸⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Devre, Cilt 20, s. 335.

⁸⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.370.

⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.16.

⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.535.

⁹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 4, TBMM Matbaası, Ankara 1981, s.324.

⁹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 5, s.280.

⁹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.5, s.285.

⁹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.4, s.415.

⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.5, s.145.

⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.5, s.375.

⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.4, s.415; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.5, s.123

⁹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.5, s.123.

⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 8, TBMM Matbaası, Ankara (?), s. 270.

⁹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 8, s. 295.

¹⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 16, s.144-151.

31 arkadaşıyla bir Tanzim encümeni kurulmasına dair kanun teklifi sunmuşsa da öneri Layiha Encümeni tarafından reddedilmiştir.¹⁰¹

Siverek sancağının müstakil liva haline gelmesine ve Karakeçi, Bürhan nahiyelerinin kaza yapılmasına dair bir kanun takriri sunmuştur. Takrir, Meclis'te 20 Ocak 1923'te Layiha Encümenine gönderilmiştir.¹⁰² Encümen, teklifin Heyet-i Vekiliyeye sevkine dair mazbata hazırlamıştı. Mazbata 3 Şubat 1923'te Heyet-i Vekiliye sevk edilmiştir.¹⁰³

Son kanun teklifi Meclisin açılma tarihi 23 Nisan'ın milli bayram olmasına dairdi.¹⁰⁴ 11 arkadaşıyla verdiği takrirden 23 Nisan'ın milli bayram olması gerektiğinin bütün TBMM üyelerince de bilindiği belirtilmiştir. TBMM'nin açılış gününün tarihi bir hatıra için milli bayram olması adına teklifin kabul edilmesi istenmiştir. Kanun teklifinin encümenlere dahi gönderilmeden kabul edilmesi talep edilmiştir. 23 Nisan 1921'de yapılan müzakerelerden sonra TBMM'nin açılış tarihi milli bayram olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁵

2.5.Değişiklik Takrirleri

Mustafa Lütfi Bey'in 15 değişiklik teklifi tespit edilmiştir. Bunların 3'ü kabul, 9'u ret edilmiş, 3'ü ise değerlendirilmeye alınmamıştır.

İlk değişiklik teklifini 23 Aralık 1920'de vermiştir. Malta'da bulunan subaylar hakkındaki kanun teklifinin birinci maddesinin birinci fıkrasının şu şekilde değiştirilmesini istemiştir:¹⁰⁶ *"Mütarekeyi müteakip İngilizlerin pişdarlığıyla İstanbul'dan tagrip ve tebyit edilen zabıtana... îlâh."* Teklifi kabul edilmemiştir.¹⁰⁷

13 Kasım 1921'de Fransızlarla yapılacak Antlaşmanın 13. Maddesinde şu değişikliğin yapılmasını teklif etmiştir: *"Mukim veya göçebe ahalisinden dokuzuncu maddede tespit edilen hattın öte veya beri tarafında kâin gerek mera ve gerek arazi ve emlak muhtelit komisyon marifetiyle mübadele usulüyle ve yahut münaşip bir fiyatla sahiplerini irza ve tarafeyn ahalisinin alâkaları katedilir."*¹⁰⁸

Aynı tarihli diğer teklifinde ise Antlaşmanın 15. Maddesi olarak şunu önermiştir: *"Esasen Türkiye tabiiyetinde olup gerek mütarekeden evvel ve gerek sonra bilfirar Fransa ordusuna iltihakla kendilerini bize karşı hasım telâkki eden gerek Ermeni ve gerek Rumlar Suriye cihetindeki müslimlerle mübadele edilir. Arazi ve emlakleri 13ncü maddedeki mezkûr usul üzere hal ve fasledilir. (Türkiye'de kalan ve firar etmeyenlerin arzularına bırakarak ve bir buçuk sene mühlet verilerek yine mübadele usulü tatbik tarafeyn ahalisinin arzularına mütevakıftır.) Suriye kısmında kalan müslimler her vakit için Türkiye'ye hicreti arzu ederlerse Fransa Hükümeti bunlara teshilat yapmasını taahhüt eyler."*¹⁰⁹ Değişiklik teklifleri 18 Kasım 1921'de Gizli Celsede Fransızlarla yapılacak Antlaşma tartışılırken oylatılmamıştır. Bununla beraber Meclis Başkanı dosyada gündeme getirilmeyen teklifleri okurken bunları da zikretmiştir.¹¹⁰

Bir diğer değişiklik takririni 3 arkadaşıyla beraber 17 Aralık 1921'de vermiştir. Hıyanet-i Vataniye Kanun teklifinin birinci maddesinin son fıkrasında *"işbu kanunun neşri tarihinde"* ifadesinden sonra *"fer'an"* kelimesinin eklenmesiyle aynı fıkranın *"İşbu kanunun neşri tarihinde fer'an maznun bulunanlar evrakına nazaran bu fer'an maznun bulunanlar evrakına nazaran bu afdan istifadeleri anlaşıldıkta derhal tahliye olunurlar"* şeklinde değişiklik talep edilmiştir. Takrir kabul edilmemiştir.¹¹¹

Mustafa Bey'in 19 Aralık 1921 tarihli diğer değişiklik takriri Emniyet-i Umumiye bütçesine zam yapılmasına dair kanun teklifinin 1. maddesi üzerinedir. Mevcut teklifte birinci madde şöyle idi: *"Adana vilâyeti polis kadrosunun takviyesi için Emniyeti Umumiye Müdüriyetinin sene-i haliye bütçesinin merbut cetvel mucibince aidolduğu fûsul ve mevaddına yirmi iki bin altı yüz beş lira zam edilmiştir."* Değişiklik takririnde Ağustos ayından

¹⁰¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 17, TBMM Matbaası, Ankara 1958, s.24-25.

¹⁰² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 26, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s.440.

¹⁰³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 27, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s.139.

¹⁰⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.10, s.70.

¹⁰⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.10, s.73.

¹⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.521.

¹⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.522.

¹⁰⁸ TBMM GCZ, C.2, s.372.

¹⁰⁹ TBMM GCZ, C.2, s.372.

¹¹⁰ TBMM GCZ, C.2, s.372.

¹¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.15, s.130.

o ana kadar Yunanlılar tarafından işgal edilen Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar ve sair mevkilerde boşta olan polis kadrosunun Adana Vilayetine dönüştürülmesini istemiştir. Takrir reddedilmiştir.¹¹²

Ukrayna ile Dostluk Antlaşmasının imzalanması için Harkof'a üç kişiden oluşan bir heyetin gönderilmesine dair Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin 12 Mart 1922 tarihli tezkeresi tartışılırken Mustafa Lütfi Bey, 13 Mart 1922'de verdiği teklifte mali buhranın yaşandığı bir devrede Türkiye Ukrayna Antlaşmasını bir heyet-i mahsusa ile Harkof'a göndermeye gerek olmadığını belirtmiştir. Ukrayna'ya gönderilmesi halinde bir sefirle veya Afganistan ve Buhara elçileri vasıtasıyla antlaşmanın gönderilmesini teklif etmiştir. Bununla beraber teklifi kabul edilmemiştir.¹¹³

8 Nisan 1922'de verdiği takrirden ise Türkiye-Ukrayna Antlaşmasının Ukrayna Hükümetine sunulması için Rıza Nur başkanlığında gidecek heyette Rusça bilmesi nedeniyle Matbuat ve İstihbarat Genel Müdürü Ahmet Ağa oğlu ile Erkanı Harbiye'den Yusuf Akçuraoğlu'nun gönderilmelerini teklif etmişse de takriri 8 Nisan'da reddedilmiştir.¹¹⁴

2 Şubat 1922'de 6 arkadaşıyla telsiz telgraf malzemesi satın alınmasıyla görevlendirilen Posta Telgraf Genel Müdürü Sabri Bey'in Almanya'ya gönderilmesine gerek olmadığına dair bir değişiklik teklifi sunmuştur.¹¹⁵ Yaptığı konuşmada Sabri Bey'in dişlerini yaptırmak için Almanya'ya gitmişken Posta ve Telgraf malzemesi alımı için bir de komisyon almaya kalktığını iddia etmiş, milletin malının yağma edilemeyeceğini belirtmiştir. Sabri Bey'in Almanya'ya gitmesine gerek olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁶ Bununla beraber takrir reddedilmiştir.¹¹⁷

22 Nisan 1922'de gizli celsede tartışılan Hükümetin İtilaf Devletlerine vereceği cevabi notası metninde geçen "*Şu kadar var ki*" ibaresinden sonra "*esasat-ı sulhiye hakkında*"nın eklenmesini teklif etmiştir.¹¹⁸ Bununla beraber teklif okunmamış ve oylanmamıştır.¹¹⁹

1 Mayıs 1922'de Askeri Muafiyet vergisi hakkındaki kanun teklifinin üçüncü maddesindeki rakamların düşürülmesine dair bir teklif sunmuştur.¹²⁰ Teklifi kabul edilmemiştir.¹²¹

4 Mayıs 1922'de Gizli Celsede Başkumandanlık yetkisinin uzatılması esnasında ikinci maddenin Meclisin yetkilerini sınırladığı ve azalttığı gerekçesiyle lağvedilmesine dair 16 arkadaşıyla birlikte bir takrir vermiştir.¹²² Mustafa Lütfi Bey ve arkadaşlarının takriri 12 çekimser, 73 evet, 91 hayırla reddedilmiştir.¹²³

8 Temmuz 1922'de 84 arkadaşıyla birlikte İcra Vekilleri Seçim Kanun teklifinin ikinci maddesinin değiştirilmesine dair bir teklif sunmuştur. Teklifinde İcra Vekilleri Reisi ve Vekillerin TBMM tarafından gizli oylama ve mutlak çoğunluk ile ayrı ayrı seçilmesini istemişlerdi.¹²⁴ Teklif kabul edilmiştir.¹²⁵

Şeriye ve Evkaf Vekâlet bütçesi kanun önerisinin 3. maddesindeki fetva heyetinin sayısına dair 94 arkadaşıyla 28 Ağustos'ta 1922'de verdikleri değişiklik takririnde fetva heyetinde 3 kişi yerine 10 kişi ve 1 Fetva Emininin olmasını teklif etmişlerdi.¹²⁶ Takrir kabul edilmiştir.¹²⁷

Yine, aynı kanun teklifi üzerine 50 arkadaşıyla birlikte 24 Ağustos'ta verdikleri takrirden Tetkikat ve Telifat-ı İslamiye Heyetindeki 5 azaya üç aza daha eklenmesini istemişlerdi. Bu teklif de 28 Ağustos'ta kabul edilmiştir.¹²⁸

¹¹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 15, s. 147.

¹¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 18, s.266-267.

¹¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s.45.

¹¹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.16, s.230.

¹¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.16, s.28.

¹¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.16, s.201.

¹¹⁸ TBMM GCZ, C.3, s. 287.

¹¹⁹ TBMM GCZ, C.3, s. 292.

¹²⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.19, s.473.

¹²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.19, s.476.

¹²² TBMM GCZ, C.3, s.328.

¹²³ TBMM GCZ, C.3, s.329.

¹²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 21, s. 326-327.

¹²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 21, s. 327.

¹²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 22, s. 395.

¹²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 22, s. 396.

¹²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 22, s. 396.

14 Ekim 1922'de 18 arkadaşıyla verdikleri son değişiklik teklifinde Nisab-ı Müzakere Kanununun özel maddesinde belirtilen mebusların harcırahları, seçim bölgeleri kaydı ile alınması uygun olmadığından 7. maddenin değiştirilmesi münasebetiyle "mebuslar her nereye giderse gitsin harcırahları seçim bölgeleri harcırah miktarını aşmamak üzere alınır" şeklinde tefsir edilmesini teklif etmişlerdir.¹²⁹ Teklif kabul edilmemiştir.¹³⁰

2.6.Açık Oylama Yapılmasına Dair Takrirleri

Bu meyanda 4 teklifi bulunmaktadır. 2'si kabul, 1'i ret edilmiş, 1'i ise oylanmamıştır. İlk teklifi 28 Şubat 1922'de 12 arkadaşıyla vermiştir. Takririnde Muvazene-i Umumiye Kanununun 13. maddesinin açık oylama ile yapılmasını teklif etmiştir. Teklifi kabul edilmiştir.¹³¹

5 Nisan 1923'te 16 arkadaşıyla birlikte Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in takririnin açık oylamaya konulmasına dair teklif sunmuştur. Teklifi kabul edilmemiştir.¹³²

31 Ekim 1921'de gizli celsede 15 arkadaşıyla Başkumandanlık Kanununun uzatılması teklifinin açık oylamayla yapılmasını teklif etmişlerdir. Teklifi kabul edilmiştir.¹³³

Son teklifini ise 14 arkadaşıyla birlikte 28 Eylül 1922'de vermiştir. Takrirde kurtarılan bölgelere gönderilecek İstiklal Mahkemeleri hakkındaki Encümen-i Mahsus mazbatasının birinci maddesinin açık oylamayla yapılmasını teklif etmiştir. Bir başka teklifte birinci maddenin çıkarılması kabul edilince Mustafa Bey'in takririnin oylanmasına gerek duyulmamıştır.¹³⁴

2.2.7.Müzakerenin Acilen Yapılmasına Dair Takrirleri

Bu başlık altında 5 takriri vardır. 4'ü kabul, 1'i ret edilmiştir. İlk teklifini 16 arkadaşıyla 25 Şubat 1922'de sunmuştur. Lazistan Mebusu Esad Bey'in Karadeniz sahiline hariçten ithal edilecek hububat ve unun geçici olarak Gümrük Vergisinden muaf tutulmasına dair kanun teklifinin çok önemli olduğundan acilen müzakere ve kabul edilmesini önermiştir.¹³⁵ Teklif kabul edilmiştir.¹³⁶

2 Temmuz 1922'de 56 arkadaşıyla Kırşehir eski mebusu Bekir Efendi tarafından Meclis başkanlığına verilen dilekçenin acilen müzakeresini önermiştir. Teklif kabul edilmemiştir.¹³⁷

17 Temmuz 1922'de 34 arkadaşıyla Müecceliyet-i Askeriye Vergisinin değiştirilmesine dair Muvazene-i Maliye encümenince sunulmuş olan teklifin acilen müzakeresini önermiştir.¹³⁸ Teklif kabul edilmiştir.¹³⁹

24 Temmuz 1922'de 59 arkadaşıyla verdiği takrirde Bahriye Dairesinin, Genel Müdürlüğüne dönüştürülmesine dair Müdafaa-i Milliye Encümeninin 27 Şubat 1922 tarihli kanun teklifinin acilen müzakere edilmesini teklif etmiştir.¹⁴⁰ Teklif kabul edilmiştir.¹⁴¹

Adana Mebusu Zamir Bey'in ziraat makinalarında kullanılan maddeler ile damızlık hayvanlar ve kimyevi gübrelerin Gümrük vergisinden muaf tutulmasına dair kanun teklifinin Perşembe günü gündeme alınmasına dair 14 Ekim 1922 tarihli takrire 45 arkadaşıyla katılmıştır. Perşembe günü Nevahi Kanunu tartışılacağından TBMM Başkanı, müzakerenin cumartesi gününe yapılmasını oylatmış ve kabul edilmiştir.¹⁴²

2.8.Müzakerenin Yeterli Olduğuna Dair Takrirleri

Bu meyanda 3 takriri bulunmaktadır. 2'si kabul 1'i ret edilmiştir. İlkini 29 Aralık 1920'de vermiştir. Müzakerenin yeterli olduğuna dair teklifi kabul edilmiştir¹⁴³

¹²⁹ TBMM GCZ, C.3, s. 951.

¹³⁰ TBMM GCZ, C.3, s. 951.

¹³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 17, s. 184.

¹³² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 28, s. 365.

¹³³ TBMM GCZ, C.2, s. 429.

¹³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 23, s. 233.

¹³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.17, s.124-125.

¹³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.17, s.125.

¹³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 21, s. 485.

¹³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 21, s. 415.

¹³⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 21, s. 415.

¹⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 22, s. 318.

¹⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 22, s. 320.

¹⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.23, s.402-403.

¹⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 7, TBMM Matbaası, Ankara 1944, s. 90.

25 Nisan 1922'de 50 arkadaşıyla birlikte müzakerenin yeterli olduğunu, İktisat Vekili Sırrı Bey'e güven oyu verilerek gündeme geçilmesine dair bir takrir sunmuşsa da takrir kabul edilmemiştir.¹⁴⁴

27 Eylül 1922'de Kurtarılmış Bölgelere gönderilecek İstiklal Mahkemelerine dair teklifin müzakerelerine nihayet verilmesine dair 9 arkadaşıyla bir takrir vermiştir.¹⁴⁵ Takrir kabul edilmiş ve müzakereye son verilmiştir.¹⁴⁶

2.9.Diğer Takrirleri

Mustafa Lütfi Bey'in herhangi bir başlık altında sınıflayamadığımız üç takriri daha vardır. Bunlardan ilki 23 Ağustos 1920 tarihlidir. Siirt Mebusluğuna seçilmiş olan Mustafa Sabri'nin mebusluğunun onaylanmasına itiraz etmiştir. Bu konuda kendisine söz verilmemesini protesto etmiş, itirazını yazılı takrir vererek sürdürmüştür. Mustafa Sabri Bey'in mebusluğunun onaylandığı gerekçesiyle takriri Meclis'te okunmamıştı.¹⁴⁷

İkinci takriri 12 Aralık 1921 tarihlidir. 22 Kasım 1920 tarihlidir. Rusya'ya gönderilecek tetkik heyetinin Meclis'ten seçilmesinin uygun olacağına dair konuşmasında sözlerinin yanlış anlaşılması üzerine iki maddelik açıklama takriri sunmuştur. Takririnde yanlış anlaşılan iki konuda aslında ne kastettiğini açıklamıştır. Takrir Mecliste okunmuştur.¹⁴⁸

Üçüncü takriri 12 Aralık 1921 tarihlidir. Ordu levazimatına, harp ve askeriye durumuna dair Müdafaa-i Milliye Vekiline bir gensoru verilmişti. 12 Aralık 1921'de Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa gensoru maddeleri hakkında açıklama yapmıştı. Mustafa Lütfi Bey ise aynı tarihte 14 arkadaşıyla verdiği teklifte Müdafaa-i Milliye Vekilinin çağrılarak iddialara cevap vermesini istemişlerse de teklif kabul edilmemiştir.¹⁴⁹

Bu meyanda son teklifi Arazi Vergisini beş seneliğe dengeleyenlerin vergiden muaf tutulmaları Kanun teklifi tartışmalarına dairdir. 22 Nisan 1922'de sunduğu takrirden, siyasi olarak böyle bir teklifin müzakeresinin bile doğru olmadığından muhtemelen reddedileceğini belirtmiştir. Bununla beraber reddedilmesinin dahi gazetelerde yayınlanacağını söylemiştir. Bundan dolayı müzakerelerin sona erdirilmesi, teklifin reddedilmesinin yanı sıra kanunun basında yer almamasını önermiştir.¹⁵⁰ Arazi Kanun teklifi ise yapılan oylamada reddedilmiştir.¹⁵¹

3. Mustafa Lütfi Bey'in Konuşmaları

Mustafa Lütfi Bey, TBMM'de üçü gizli oturumlarda olmak üzere kürsüde 18 konuşma yapmıştır¹⁵². Onun konuşmalarından düşünceleri de ortaya konabilmektedir.

Milli Mücadele sürecinde halkın birlik ve beraberlik içerisinde bulunması gerektiği görüşünü savunmuştur. 10 Temmuz 1920'de Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey'in Bursa'yı işgal eden Yunanlıların yaptıkları mezalimin yayınlanarak her tarafa dağıtılmasına dair takririnin müzakerelerinde Mustafa Lütfi Bey bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında herkesin mendillerini ceplerine koymalarını rica etmiş, ağlamanın kadınlara yakıştığını, erkeklerin ise böyle zor durumlar karşısında içinden ağlamakla beraber aslanca kükremlerini istemiştir. Yedi seneden beri Osmanlı vatandaşı olduğunu ifade etmiştir. Bu sure içerisinde Türk gençlerinde gördüğü boş vermişlik tavrın kendisini üzdüğünü belirtmiştir. Osmanlı'nın Harb-i Umumide 5 yıl boyunca İngiltere, Fransa, Rusya, Romanya ve İtalyanlardan korkmayarak onlarla aslanca savaştığını ifade etmiştir. "O güçlü devletlerden korkulmamışken şimdi yüzlerce yıl Osmanlı yönetiminde kalan Ermenilerden ve Rumlardan mı korkacağız" sorusunu yöneltmiştir. Kendisinin Rusya'da gezmedik bir yer bırakmadığını, fakat

¹⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.19, s.411.

¹⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 23, s. 218.

¹⁴⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 23, s. 219.

¹⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.457.

¹⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.18-19.

¹⁴⁹ TBMM GCZ, C.2, s. 466.

¹⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.19, s.345.

¹⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.19, s.345.

¹⁵² Çoker, a.g.e., s. 908.

sosyal hayat açısından Türkiye’den daha basitini görmediğini belirtmiştir. Üç aydır 500 mebusun Ankara kamuoyunu TBMM lehine çeviremediğini savunmuştur. Bursa’nın elden çıkması karşısında Ankaralıların Meclis’in önüne gelip itirazda bulunup ülke toprakları için hayatlarını feda edeceklerini söylemeleri gerekirken kendi hayatlarına devam ettiklerini belirtmiştir. Halbuki Bursa’nın felaketi karşısında birçok yerden yardım vaatlerini içeren telgraflar gelseydi kendilerinin teselli olabileceklerini belirtmiştir. Türkiye’de halkın birbiriyle en önemli bağı olan dini rabitanın kuvvetlendirilmesi, birlik beraberlik ve işbirliği içerisinde hareket etmek gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵³

TBMM Hükümeti topraklarının Anadolu’dan ibaret olmadığı düşüncesindedir. 4 Nisan 1922’de Hacıye Vekili Yusuf Kemal Bey’in TBMM’nin gizli celsesinde İtilaf Devletlerinin Anadolu’nun Yunanlılar tarafından tahliye edileceğini belirttiklerini ifade ettiğinde, Mustafa Lütfi Bey, Trakya’yı kastederek “TBMM toprakları Asya-ı suğradan mı ibarettir?” sorusunu yöneltmiştir.¹⁵⁴

Batum’un Türkiye’de kalması konusunda oldukça hassastı. Heyet-i Vekiliye Reisi Fevzi Paşa, Ardahan ve Artvin’in Gürcüler tarafından tahliye edildiğini haber verdiği konuşmasında araya girerek Batum’un geleceğine dair hiçbir şey söylemediğinden yakınmıştır. Fevzi Paşa ise yapılacak sulhta Batum’un geleceğinin oradaki vatandaşların seçimine bırakılacağını ifade etmiştir.¹⁵⁵

Yaptığı konuşmalarından TBMM’ye dair düşünceleri anlaşılmaktadır. TBMM’nin halka doğru yaklaşması fikrindedir. Yine TBMM Hükümetinin “İhtilal Hükümeti” olduğunu savunmuştur. 15 Kasım 1920’de gizli celsede yaptığı konuşmada “halkın Meclisi” yapılmaya çalışıldığını, mütegalibelerin ve kapitalistlerin “İhtilal Hükümeti”ne giremeyeceklerini belirtmiştir.¹⁵⁶

TBMM’deki bazı uygulamaları eleştirmiştir. Bunlardan biri hazırlanan takrirlere diğer mebusların imzalatırma usulüdür. Hiçbir Mecliste böyle tellal gibi takrir gezdirip imza attırılma usulünün olmadığını belirtmiştir. Takrire katılmak isteyenler olursa zaten imza atacıklarını ifade ederek kendisine takrir getirilmesini eleştirmiştir.¹⁵⁷

Yürürlükteki kanunlara riayet edilmesini savunmuştur. Bu meyanda Siirt mebusluğuna seçilmiş olan Mustafa Sabri’nin mebusluğunun onaylanmasına itiraz etmiştir. Siverek eski Kadısı olan Mustafa Sabri’nin mahkeme tarafından mahkûm edildiğini, dolayısıyla kanunen mebus kabul edilemeyeceğini ifade ederek TBMM Başkanlığını nizamnameyi uygulamaya davet etmiştir. Buna karşın Başkan, ona söz hakkı vermemişti. Mustafa Lütfi Bey ise manevi sorumluluğun üzerinden kalkması için bunları söylediğini ifade etmişti.¹⁵⁸ Kendisine söz verilmemesini ise protesto etmişti.¹⁵⁹

Mecliste boş şeylerin konuşularak zamanın israf edilmesine karşı çıkmıştır. Bir celsede Tunalı Hilmi Bey’e çıkışarak, Meclis’in saatinin iki bin lira olduğunu kısa kesmesini istemiştir.¹⁶⁰

Meclis çalışmalarında bazen sinirlerine hâkim olamayıp şiddetli tartışmalara dâhil olmuştur. 6 Temmuz 1922’de İcra Vekilleri Heyetinin seçimine dair kanun teklifi tartışmalarında Besim Atalay ile giriştiği atışma bu meyanda idi.¹⁶¹ Tartışmalar, bazen hakaretleşmeye varmıştı. 11 Şubat 1922’de gizli celsede Afyonkarahisar Mebusu İsmail Şükrü, Konya Mebusu Abdulhalim Çelebi Efendiye dair Kanunun 54. Maddesinin değiştirilmesi, ardından oylamaya konulmasını istediğinde Mustafa Lütfi Bey: “Sus be; utanmaz mısın?..” demiştir. İsmail Şükrü Bey ise “Sen sus rezil herif...” deyince Mustafa Lütfi Bey: “Sensin rezil herif...” karşılığını vermiştir. TBMM Başkanı, araya girerek sükûnet çağrısında bulunmuş ve durumu yatıştırmıştır.¹⁶² Burada dikkat çeken husus tartıştığı mebusun da kendi gibi muhalif yani II. Gruptan birisi olmasıdır. Dolayısıyla bu tartışma, fikrine aykırı gördüğünde aynı siyasi kanatta bulunan mebuslarla da karşı karşıya geleceğini göstermiştir.

¹⁵³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.247-248.

¹⁵⁴ TBMM GCZ, C.3, s. 183.

¹⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 8, s.425.

¹⁵⁶ TBMM GCZ, C.1, s. 229.

¹⁵⁷ TBMM GCZ, C.1, s. 228.

¹⁵⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.434.

¹⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.457.

¹⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.450.

¹⁶¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.21, s.301.

¹⁶² TBMM GCZ, C.2, s. 738.

Millet ile TBMM Hükümeti arasındaki ilişki ve kontrol mekanizmasının artırılması fikrindedir. O ana kadar milletin her şeyi hükümetten beklediğini, bu uygulamanın çok yanlış olduğunu ifade etmiştir. Artık milletin, seçtiği mebuslar vasıtasıyla kurduğu Hükümeti kontrol edebileceğini belirtmişti. Hükümetin milletin sesine kulak vermesi gerektiğini, milletin ise işini iyi yapan Hükümete güvenmesi ve eleştirmemesi gerektiğini savunmuştur.¹⁶³

Eğitim camiasının içinden gelmesi nedeniyle maarife dair meselelere müdahil olmuştur. Mecliste yaptığı konuşmalarda sürekli olarak maarifin Türk milleti için bir hayati mesele olduğunu vurgulamıştır.¹⁶⁴ O, özellikle Urfa'daki öğretmenlerin maaş alma sıkıntılarını, Meclis'te dile getirerek Maarif Vekâletini göreve davet etmiştir¹⁶⁵.

Görevini kötü kullanmaya karşıdır. 15 Kasım 1920'de yaptığı bir konuşmada 8 yıllık memuriyet hayatında hiçbir açığının bulunmayıp, namuslu bir memur olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁶

Muhafazakâr bir düşüncede idi. Bu yönde çıkarılmış olan Men-i Müskirat Kanununu desteklemiş, Kanun teklifine dair tartışmalara dâhil olmuştu. 12 Temmuz 1920'de yaptığı konuşmasında Türkiye'de dört yüz milyon Müslümanın manen bağlı olduğu Hilafet Merkezinin bulunduğunu belirtmiştir. Kendilerinin elhamdülillah Müslüman olduklarını ve içki içmek mükellefiyetinde bulunmadıklarını belirtmiştir. Bin üç yüz sene önce İslam dininin yasakladığı Allah'ın kanununa karşı harekette bulunulamayacağını ifade ederek İçki Yasağına dair teklifi savunmuştur. Hükümetin elli bin lira kaybedileceği çekincesine rağmen teklifi savunmuştur.¹⁶⁷ Müzakereler sonrasında yapılan oylamada ise Men-i Müskirat Kanunu teklifine evet oyu kullanmıştır¹⁶⁸.

Milli Mücadele sürecinde en kısa zaman içinde zafer elde edilmesi halinde hapisanelerdeki mahkumlar için genel af ilan edilmesi taraftarıydı. Bunu da 9 Aralık 1921'de Meclis'te dile getirmişti.¹⁶⁹

Konuşmalarında Azerbaycan ve Rusya'daki hayatına dair tecrübelerinden çok sayıda örnekler vermiştir. Özellikle Türkiye Azerbaycan, Türkiye-Rusya, ilişkilerinin seyriyle ilgili meselelerde Meclisi aydınlatacak önemli malumatlar verdiği gibi değerlendirme ve tavsiyelerde de bulunmuştur. Temmuz 1920'de yaptığı konuşmada kendisini Azerbaycan Müslümanı olarak tanıtmıştır.¹⁷⁰ Azerbaycan'da 80.000 kişilik İslam Şurası ordusunu kurarak başkanlık etmek, dört beş gazete çıkarmak suretiyle Rusya'da milletine, daha doğrusu İslam Âlemine hizmet ettiğinden sınır dışı edildiği bilgisini vermiştir. Yedi seneden beri Osmanlı vatandaşlığı olduğunu söyleyen Mustafa Lütfi Bey, Türkiye'deki vatandaşları ise "Türk Müslüman" olarak zikretmiştir. Konuşmasında Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelip savaşa katılanlara dikkat çekmiş, onlarla iftihar ettiklerini belirtmiştir.¹⁷¹

Başka bir konuşmasında Azerbaycan'ın yeni Bolşevik Hükümeti, başkanı Nerimanof ve Türkiye'nin bu devletle ilişkileri hakkında TBMM'ye değerli bilgiler vermiştir. Çarlık Rusya'nın yıkılması sonrasında birçok İslam devletinin ortaya çıktığını belirtmiştir. Bunlardan birinin de Azerbaycan olduğunu ifade etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Başkanlığını yürüten Neriman Nerimanof'un eski arkadaşı olduğunu belirtmiştir. Nerimanof'un Bakü'den üç sene sürüldüğünü ve Ejderhan Vilayetine geldiğini ifade etmiştir. Ejderhan'da Nerimanof ile üç sene beraber çalıştıklarını söylemiştir. "Yemin ederim. Nerimanof en sevgili arkadaşlarımdandır" diyen Mustafa Bey, Ejderhan'da iken onunla günlerce o zorlu yılları kurtarmak adına görüştiklerini belirtmiştir. Ona göre Nerimanof milletin kurtuluşu için Agayef ve Topçu Başof ile daima çalışmıştır. Şimdi ise Nerimanof ihtiyatlı bir şekilde Azerbaycan Cumhuriyeti'ni yönetmektedir. Mustafa Lütfi Bey, onlardan şimdiye kadar neden istifade edilmediğini sormuştur. Kazan ve Sibiryâ Hükümetleriyle ilişki kurulmadığını onlarla görüşülüp desteklerinin alınabileceğini belirtmiştir. Yine Azerbaycan'a yeterli ilginin gösterilme-

¹⁶³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.274.

¹⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.457.

¹⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.345.

¹⁶⁶ TBMM GCZ, C.1, s. 229.

¹⁶⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.268.

¹⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 4, s. 153-154.

¹⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.15, s.107.

¹⁷⁰ TBMM GCZ, C.1, s. 228.

¹⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.247-248.

diğini oysa o hükümetten istifade edilebileceğini savunmuştur.¹⁷² TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa ise Lütfi Bey'in Azerbaycan'a yeterince ilgi gösterilmediği sözünü eleştirmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan'a yaptığı yardımlarla kardeşliğini defaten gösterdiğini, oraya askeri kuvvet gönderdiğini ve sonuç da alındığını belirtmiştir. Azerbaycan'daki önceki Hükümetin ise Türkiye'ye bir kuvvet göndermediğini ifade etmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan'a gösterdiği ilgiden daha fazlasını Azerbaycan'dan göstermesini beklediklerini belirtmişti.¹⁷³

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine dair bir başka konuşmasında ise TBMM'nin yanlış politikaları neticesinde, Azerbaycan'da bulunan Türk subaylarının katkılarıyla Azerbaycan'ın bugünkü duruma düştüğünü belirtmiştir. Azerbaycan'da Türk subaylara artık selam dahi verilmediğini iddia etmiştir.¹⁷⁴

Rusya-Türkiye ilişkilerine dair Meclisi aydınlatmıştır. 22 Kasım 1920'de yaptığı konuşmada Rusya'ya gönderilecek heyetlerin nasıl olması gerektiğini belirtmiştir. Heyetlerin özellikle Rusya'daki Türklerin özelliklerini iyi bilmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Heyetlere komünist temsilcilerin katılmaması gerektiğini belirtmiş, Türkiye'deki komünistleri eleştirmiştir. Konuşmasının başında kendisinin aslen Rusyalı olduğu ve Türkiye'de yedi senedir bulunduğu için gerek Rusya Müslümanlarının gerekse Rusların ruhi durumunu bildiğini belirtmiştir. Onun Rusyalıyım sözü Diyarbakır Mebusu Hacı Şükrü tarafından tenkit edilmiştir: "*Affedersiniz Beyefendi Rusyalı mısınız?*" sorusunu yöneltmiştir. Bu soruya Mustafa Lütfi Bey: "*Evet Rusyalıyım, ecdadım da Rusyalıdır, bendeniz de Rusyalıyım. Rusya'da milletime göstermiş olduğum fedakârlıktan dolayı bendenizi 1328'de hudut haricine nefi ettiler, dokuz ay hapis olduktan sonra*" yanıtını vermiştir. Hacı Şükrü Bey ise "*Şimdi Osmanlı mısınız?*" sorusunu yöneltmiştir. Mustafa Lütfi Bey ise evet yanıtını vermiş ve Osmanlı vatanı olmakla gurur duyduğunu belirtmiştir. Bu kısa atışmadan sonra Rusya'da Müslümanlarını durumları hakkında malumat vermiştir. Onun belirttiğine göre başında fesli bir Müslüman Rusya'ya giderse Müslümanlar tarafından Halifenin temsilcisi olarak karşılanır ve omuzlarda gezdirilirler. Rusya Müslümanlarının bu duygularından yeterince istifade edilmelidir. Rusya'ya subaylar heyetlerinin değil, ilmi heyetlerin gitmesi gerektiğini savunmuştur. Bu heyetlerin Rusya'daki Müslümanların ruhi durumlarını tespit etmelerini, ona göre Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerinin belirlenmesini istemiştir. Bununla beraber çok şeyde olduğu gibi bunda da geç kaldığını ifade etmiştir. Şimdiye kadar subaylar yerine Şeyh Sunisi gibi yetkin bir kişinin liderliğinde hazırlanacak heyetin gönderilmiş olsaydı çok fayda sağlanmış olunacağını belirtmiştir. Rusya'ya gönderilmiş heyetlerin ise oraların ruhunu anlayabilme kabiliyetinden uzak olduklarını savunmuştur. Hele komünist sıfatıyla birisinin Rusya'ya gönderilmesinin hiçbir sonuç vermeyeceğini ileri sürmüştür. Ona göre Türkiye'den gönderilecek komünist temsilci, Rusya Müslümanları yerine sadece oradaki komünistlerle temas kuracaktır. Mustafa Lütfi Bey, Türkiye'de özellikle Komünist Fırkası çatısı altında hatta Meclis'te komünist olduklarını ispat etmek için kırmızı kalpak giyenleri şiddetle eleştirmiştir. Onların kırmızı kalpak giymeyle komünist olamayacaklarını, zira "riyakârlık" yaptıklarını ifade etmiştir. TBMM'nin Rusya'ya göndermek istediği Tetkik Heyetinin ehliyetli kişilerden seçilmesini istemiştir. Eğer komünistler gönderilecekse TBMM adına değil Komünist Fırkası kanalıyla gitmelerini savunmuştur.¹⁷⁵

Bursa Mebusu Muhittin Baha, Mustafa Lütfi'nin sözlerini eleştirmiş, kendilerinin "riyakâr" değil, gerçek komünist olduklarını ifade etmiştir. Rusya'ya gönderilecek heyette komünist temsilcinin bulunmasının zarar değil yarar vereceğini savunmuştur. Mustafa Lütfi'nin kendilerini aydınlatmadığını, aksine ortalığı karıştırdığını iddia etmiştir. Öte yandan Rusyalı olduğunu iddia ediyorsa, Rusya'ya gitmesini ve oradaki Müslümanları aydınlatmasını alaycı bir şekilde teklif etmiştir. Mustafa Lütfi ise asla Rusya'ya gitme niyetinde olmadığını söylemiştir.¹⁷⁶ Celse yeniden açılınca, beyanatından doğan yanlış anlamayı ortadan kaldırmak için iki maddelik bir takrir vermiştir. Komünizme bakışını da ortaya koyan takririnde sözlerinin iki açıdan yanlış anlaşıldığını ifade etmiştir. İlk olarak "Bendeniz Rusyalıyım" ifadesinden amacının övünmek değil belki yedi sene öncesinde Rusyalı olup siyasi nedenlerden dolayı Rusya sınırları dışına sürgün edilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Şimdi İslam milletinin bir üyesi olmakla gurur duyduğunu ifade

¹⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.274.

¹⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.277.

¹⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.13-14

¹⁷⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.13-14

¹⁷⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.16.

etmiştir. Gerek Komünizm gerekse Bolşevizm'in gerçek anlamda tatbik olunması halinde İslam âleminin huzura kavuşabileceği anlamına geleceğini, bu anlamda kendisinin de en koyu komünist taraftarı olduğunu belirtmiştir. Hiç bir fırkaya saldırmak aklına gelmediğini, "boyanmış kalpak" söyleminden amacının görünüşte değil içten ve bir o kadar da dengeli tavsiyesi olduğunu ifade etmiştir¹⁷⁷

TBMM konuşmalarında Rusya'daki diğer Türkler hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Tercüman gazetesi sahibi merhum Kırımlı İsmail Gaspıralı için iyi düşüncelere sahiptir. Dersim Mebusunun 8 Nisan 1922'deki bir konuşmasında "İngilizler İsmail Gaspıralı'yı elde etmişlerdi" sözü üzerine merhum İsmail Gaspıralı'nın vefat ettiğini, millete kırk sene hizmet ettiğini, kesinlikle İngilizler tarafından kullanılmadığını ifade etmiştir.¹⁷⁸

Mustafa Lütfi Bey, Kürtler ve Kürt meselesine dair konuşmalar da yapmıştır. 22 Temmuz 1922'de gizli celsede Nihat Paşa'ya dair iddialar tartışılmıştır. Nihat Paşa'nın 5 Nisan 1922 tarihli savunması okunmuştur.¹⁷⁹ Bunun üzerine Mustafa Lütfi Bey, kürsüye gelmiş ve söz almıştır. Özellikle Nihat Paşa'nın "*Kürdistan halkının*" isyankâr davranışlarda bulunduğu söylemini sert bir şekilde eleştirmiştir. O, kendisinin de "*Kürdistan*" mebusu olduğunu, bazı "*Kürdistan*" aşiret reisleri arasında isyan düşüncesinin hissiyattan öteye gitmediğini, halkta ise böyle bir düşüncenin asla bulunmadığını savunmuş, "*Kürdistan*" hakkında isyan kelimesi kullanmanın "*günah ve vatana ihanet*" olduğunu söylemiştir.¹⁸⁰ Nihat Paşa'nın Urfa'daki aşiretlerin Kürtçülük tesirinde oldukları ifadesini de eleştirmiştir. Urfa'dan Fransızları çıkarana o aşiret orduları olduğunu hatırlatmıştır. Ona göre, Muş, Bitlis ve Siirt'ten getirilmesine teşebbüs edilen mühimmatın Kürtlerin engellenmesiyle karşılaştığı gerçek dışıdır. Aksine bütün aşiretler daima depoları korumaya gayret ve yardım etmişlerdir. Mustafa Lütfi Bey, Nihat Paşa'nın Urfa'da Milli Aşiretin hareketini isyan olarak göstermesine de karşı çıkmıştır. Abdülhamit tarafından Milli Aşiretlerinin babasının "oğlum" tabiriyle anıldığını, onun hareketine isyan denilemeyeceğini savunmuştur. Şimdiki durumun ise Milli Aşiretler arasındaki rekabetten kaynaklandığını, dolayısıyla buna isyan ruhu verilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Meclis'ten gürültüler yükselince "*Hayır Kürdistan'da isyan yoktur*" demiştir. Nihat Paşa sayesinde isyan ihdas edildiğini savunmuştur.¹⁸¹ Ona göre bunlar kötü idarenin neticesidir. Gerek Milli Aşiret üyelerinde gerekse aşiret reisinde isyan kesinlikle hatıra bile getirilmez. Yalnız birbirlerine olan rekabetten hükümet memurları ve Nihat Paşa istifade etmiştir.¹⁸²

İtilaf Devletlerinin Türkiye'deki Kürtler üzerindeki ayrılıkçı politikalarına şiddetle karşı çıkmıştır. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Lozan Konferansında Kürt mebusların Mustafa Kemal Paşa tarafından seçildiğine dair iddiası üzerine TBMM'de 25 Ocak 1923'te Curzon aleyhine konuşmalar yapılmıştı. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, Lord Curzon'u eleştirirken Mustafa Lütfi Bey de heyecanlanmış: "*Rica ederim Ziya Bey Lord demeyiniz, kurt deyiniz!*" diye bağırmıştır.¹⁸³

Onun düşüncelerinin özeti ise Birinci Dönem TBMM'de gelecekte ne beklendiğine dair ankette Necmettin Sahir(Sılan)'a verdiği kısa cevaptan anlaşılmaktadır. Cevabında muhafazakâr yapısının etkisiyle İslam ahlakına, Hz. Peygamber ve dört halife devrinin kaidelerine yaklaşılması arzusunu ifade etmiştir. Dış Politika ile ilgili olarak ise Rusya ile ilişkileri ulusal geleneklere zarar vermeden geliştirmeyi, savunma ve saldırı sözleşmeleri imzalanması beklentisini bildirmiştir. Bu ilişkilerin sonuç vermesinin ise TBMM Hükümetinin iç ve dıştaki "iki yüzlü" siyasetini terk etmesine bağlı olduğunu belirtmiştir¹⁸⁴.

¹⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.6, s.18-19.

¹⁷⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.19, s.70.

¹⁷⁹ TBMM GCZ, C.3, s.555-564.

¹⁸⁰ TBMM GCZ, C.3, s.564-565.

¹⁸¹ TBMM GCZ, C.3, s.566.

¹⁸² TBMM GCZ, C.3, s.566.

¹⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.26, s.506.

¹⁸⁴ İlk Meclis Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri Anketi, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 2004, s.359.

3. Oylamalardaki tavrı

Mustafa Lütfi Bey, körü körüne muhalefet edenlerden olmamıştır. O'nun oylamalardaki tutumu da bunun kanıtıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla TBMM'de 164 açık oylamaya katılmıştır. Bunlardan 140'ına evet, 22'sine hayır, 2'sine ise çekimser oy kullanmıştır. Kendisi, muhalefette bulunmasına rağmen büyük çoğunlukla evet oyu vermişti.

Hükümet ve vekiller hakkında yapılan 9 güven oylamasının tamamında evet oyu kullanmıştır.¹⁸⁵

Hükümetin dış politikasıyla ilgili kanun önerilerini desteklemiştir. Türkiye-Ukrayna Dostluk Antlaşmalarına, Türkiye-Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında yapılan Kars Antlaşması'na evet oyu kullanmıştı¹⁸⁶. Ukrayna'ya gidecek özel heyetin masrafları için Hariciye Vekâleti bütçesine zam yapılması önerisine de evet oyu vermişti.¹⁸⁷

Hükümetin bütçe ve bütçe ek zam tekliflerini desteklemiştir. Evet oyu kullandığı bazı bütçe kanun teklifleri şöyledir: Ziraat Bankası geçici bütçesi¹⁸⁸, Matbuat ve İstihbarat bütçesi¹⁸⁹, 1920 senesi bütçesi¹⁹⁰, Genel Jandarma Kumandanlığının¹⁹¹ ve Nafia bütçelerine zam yapılması¹⁹², Adana Leyli Sultanisi ile Gaziantep'teki Ticaret İdadisi için Maarif Vekâletinin 1921 bütçesine tahsisat ilavesi¹⁹³, Posta ve Telgraf bütçesine zam yapılması¹⁹⁴, Muavenet-i İçtimaiyye bütçesi¹⁹⁵ Meclis bütçesine zam yapılması¹⁹⁶, 1923 senesi üç aylık geçici bütçesi¹⁹⁷ Bütçe tekliflerinde tek hayır oyu kullandığı ise Emniyet-i Umumiye bütçesine zam yapılmasına dair kanun teklifidir¹⁹⁸ Dahiliye Vekâletiyle ona bağlı dairelerin 1922 senesi bütçe teklifinde ise çekimser oy vermiştir¹⁹⁹.

Hükümetin maddi gelir elde etmek amacıyla yeni vergi veya mevcut vergilerin artırılması tekliflerini desteklemiştir. Zira ona göre bu usul zaruri idi. Evet oyu kullandığı bazı kanun teklifleri şöyledir: Gümrük Vergisinin beş misline çıkarılması²⁰⁰, vergi tezkereleri harcının yükseltilmesi²⁰¹, Ereğli ve Zonguldak kömür madenlerinden²⁰² ve kurtarılan yerler halkıyla yaralılarından vergi alınması,²⁰³ Oyun Kağıdı Tüketim²⁰⁴, Sigara Kağıdı,²⁰⁵ Kibrit Tüketim²⁰⁶, Ağnam²⁰⁷ ve Şehbenderhaneler vergilerinin artırılması²⁰⁸, Ağnam Vergisiyle Gümrük Tarifesinin değiştirilmesi²⁰⁹ Damga vergisi.²¹⁰

¹⁸⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.67-68; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 13, s. 127; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 16, s. 225; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 18, s. 108; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 18, s. 385; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, s. 414; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, s. 431; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, s. 432; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 20, s. 335.

¹⁸⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 18, s. 259; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 18, s. 260.

¹⁸⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, s. 74; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, s. 413.

¹⁸⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 4, s. 575.

¹⁸⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 5, s. 195.

¹⁹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 8, s. 553.

¹⁹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 15, s. 157.

¹⁹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 15, s. 187.

¹⁹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 15, s. 215.

¹⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 15, s. 229.

¹⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 24, s. 209.

¹⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 26, s. 428.

¹⁹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 28, s. 223.

¹⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 15, s. 186.

¹⁹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 21, s. 266.

²⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.396-397.

²⁰¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 5, s. 341.

²⁰² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.256-257.

²⁰³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.3, s.459.

²⁰⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 4, s. 483; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 6, s. 75.

²⁰⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 4, s. 483; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, s. 229.

²⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 4, s. 484; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, s. 230.

²⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 6, s. 74.

²⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, s. 228.

²⁰⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 26, s. 307.

Halkın en önemli zaruri ihtiyacından olan tuzda ise farklı bir tavır sergilemiştir. Hükümetin Tuz Vergisi Kanunu Teklifine hayır demiştir.²¹¹ Hükümetin ülke menfaatleri için bazı kalemlerdeki vergi indirimlerini desteklemiştir. Tarımda kullanılan yurt dışından getirilecek maddelerin Gümrük ve Tüketim Vergisinin düşürülmesi,²¹² Yurt dışından ithal edilecek matbaa aletlerinin süresiz²¹³, ithal edilecek hayvanların ise iki sene gümrük vergisinden muaf tutulmalarına dair kanun tekliflerinde evet oyu kullanmıştır.²¹⁴

Şehit ailelerinin desteklenmesi yönünde tavır sergilemiştir. Bu yönde sunulan İzmit Mebusu Hamdi Bey'in şehit olan askerlerin ailelerine para ödülü verilmesine dair tavrına²¹⁵ Nusret Bey'in ailesine²¹⁶ Şehit subay ailelerine yüksek rütbeden²¹⁷, Boğazlıyan Eski Kaymakamı Kemal Bey'in²¹⁸ ve Yahya Kaptan'ın ailelerine vatana hizmet tertibinden maaş verilmesine²¹⁹ dair kanun tekliflerine evet oyu kullanmıştır. Sadece Bozkır Kaymakamı Demir Asaf Bey'in ailesine maaş tahsisine dair kanun teklifi hayır demiştir.²²⁰

Sadece şehit ailelerinin değil fakir, yetim, çaresiz halkın yaralarının sarılması adına verilen tekliflerde de tercihi evet olmuştur. Bu yönde oy kullandığı teklifler şöyle idi: Fakir halka dağıtılmak üzere ormanlardan yakacak kesilmesi²²¹, Amasya İslam Şefkat Yurdu için Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye bütçesine beş bin lira tahsisat²²², düşmandan geri alınan ve alınacak yerler halkına²²³ ve Gaziantep halkına yardım edilmesi²²⁴, Konya Darüleytamı için Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye bütçesine zam yapılması²²⁵, Koçgiri hadisesinde yoksul düşenlere tohumluk ve yemeklik²²⁶, Şark Havalisi muhacirlerinin iadesi ve meskenlerin tamir ve inşası için para²²⁷ ve Darüleytam Genel Müdürlüğü için Avans verilmesi.²²⁸

Memur maaşlarının artırılmasını desteklemiştir. Posta ve Telgraf memurlarının²²⁹, TBMM üyelerinin²³⁰ ve Zonguldak memurlarının maaşlarının artırılmasına dair kanun tekliflerinde evet oyu kullanmıştır.²³¹

Sonuç

Aslen Azerbaycanlı olan Mustafa Lütfi Bey, Türkiye'de eğitimini tamamlamış, kendini yetiştirmiş, donanımlı bir kişi idi. Bilgi birikimini Rusya ve Sovyet işgalindeki Azerbaycan'da milleti için seferber etmişse de siyasi gerekçelerle Türkiye'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Türkiye'de eksikliği fazlasıyla hissedilen öğretmenlik mesleğini icra eden Mustafa Lütfi Bey, Siverek İdadisinde müdürlüğe tayin edilmiş, Siverek gençlerinin aydınlatılmasında önemli katkılar sağlamıştır. Bu görevinde iken Milli Mücadeleyi sevk ve idare edecek Birinci Dönem TBMM'ye Siverek'ten mebus seçilmiştir. Bu yeni vazifesinde ise Siverek halkının TBMM'deki en aktif temsilcisi olmuştur.

²¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 4, s. 445.

²¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 4, s. 316-317

²¹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 29, s. 99.

²¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 6, s. 292.

²¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 29, s. 101.

²¹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.2, s.259.

²¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 7, s. 27.

²¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 7, s. 92.

²¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 23, s. 416.

²¹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 24, s. 48.

²²⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 9, s. 165.

²²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 9, s. 259.

²²² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 13, s. 157.

²²³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 14, s. 28.

²²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 15, s. 78.

²²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 16, s. 166.

²²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 17, s. 159.

²²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 28, s. 350.

²²⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 28, s. 426.

²²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 8, s. 353.

²³⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 8, s. 295.

²³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 6, s. 522-523.

Meclis'te muhalif hareket olan II. Grupta yer almıştır. Hükümetin uygulamalarını eleştirerek devlet idaresinde kontrol mekanizmasına katkı sağlamıştır. Bununla beraber Hükümeti körü körüne eleştirmemiş, yıpratıcı değil, yapıcı olmuştur. Bunun en önemli göstergesi ise oylamalardaki tavrıdır. Hükümetin önerilerinin pek çoğunda ve güven oylamalarında evet reyini kullanmıştır. Yine fikrine aykırı gördüğünde aynı siyasi kanatta bulunan bir mebusla hakarete varan tartışmaya girmiştir.

Rusya'da doğup büyümesinin, yine maarif mesleğinde olmasının tecrübelerini TBMM'de ziyadesiyle yansıtmıştır. TBMM-Rusya, TBMM-Azerbaycan ilişkilerinin seyrinde, Bolşevizm hakkında ve Türkiye'nin maarif sorununda Meclis Genel Kurulunu aydınlatıcı konuşmalar yapmıştır. Kendi başına veya arkadaşlarıyla birlikte çok sayıda sual kanuni değişiklik gibi farklı alanlarda takrirler sunmuştur. Siverek ve Urfa'nın meselelerine uzak durmamış, başta maarif sorunu olmak üzere Nihat Paşa'nın gayri kanuni uygulamalarını Meclise taşımıştır. Bölgedeki Kürtlerin ve Aşiretlerin isyan ettiklerine dair söylemleri reddederek onların devletine bağlı olduklarını, karmaşanın sebeplerini yanlış idare ve aralarındaki rekabete bağlamıştır. Yine Siverek sancağının müstakil liva haline gelmesi için uğraşmış, hatta bu anlamda bir kanun teklifi dahi sunmuştur.

Mecliste görev aldığı komisyonlardaki çalışmalarıyla, Meclis Başkanlığına sunduğu takrirleriyle, açık ve gizli celselerdeki konuşmalarıyla Birinci Dönem TBMM'de aktif bir mebus olmuştur. Şahsi çıkar uğruna düşüncelerinden feragat etmemiş, girmiş olduğu II. Gruptan ayrılmamıştır. Bu da onun İkinci Dönem TBMM'ye girememesine yol açmıştır. Azerbaycan'ın küçük bir kasabasında doğmuş, daha sonra eğitim amacıyla Türkiye ile tanışmış, kazanım ve tecrübelerini Azerbaycan'dan ziyade başta Siverek olmak üzere Türkiye için kullanmıştır. Vatandaşlığından gurur duyduğu Türkiye'nin gençlerinin aydınlanması için emekliliğine kadar çalışmıştır. Çok sevdiği Siverek ve Urfa'yı ayrıca TBMM'nin birinci döneminde iyi bir şekilde temsil etmiştir. Emeklilik hayatını ise vefat edene kadar Urfa'da geçirmiştir. Hâsılı şu söylenebilir ki Mustafa Lütfi Bey, Azerbaycan'ın Şirvan-Semahı kasabasında doğmuş olsa da bir Urfalı olarak vefat etmiştir.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Samet, Kuvâ-yi Milliye Ruhu, İstanbul 1973.
- Atay, Falih Rifkî, Çankaya, Bateş Yay., İstanbul 1984.
- "Büyük Millet Meclisi", Hâkimiyet-i Milliye, 28 Nisan 1336/ 28 Nisan 1920, No: 25, s. 1.
- Cebesoy, Ali Fuat, Moskova Hâtıraları, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2002.
- Çoker, Fahri, Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, C.III, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1994.
- İlk Meclis Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri Anketi, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 2004.
- Kadri, Yakup, "Büyük Millet Meclisi", Devrin Yazarlarının Kalemile Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, C. 2, Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün v.d., Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1981.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (İçtima-ı Fevkalâde), C. 1, TBMM Basımevi, Ankara 1992.
- Özgül, Cemil, Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989.
- TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi, C.1, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 2, TBMM Matbaası, Ankara 1961.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 3, TBMM Matbaası, Ankara 1981.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 4, TBMM Matbaası, Ankara 1981.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 5, TBMM Matbaası, Ankara 1981.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 6, TBMM Matbaası, Ankara 1943.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 7, TBMM Matbaası, Ankara 1944
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 8, TBMM Matbaası, Ankara (?).
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 9, TBMM Matbaası, Ankara 1954.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 10, TBMM Matbaası, Ankara 1958.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 13, TBMM Matbaası, Ankara 1958.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 14, TBMM Matbaası, Ankara 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 15, TBMM Matbaası, Ankara 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 16, TBMM Matbaası, Ankara 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 17, TBMM Matbaası, Ankara 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 18, TBMM Matbaası, Ankara 1959.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 19, TBMM Matbaası, Ankara 1959.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 20, TBMM Matbaası, Ankara 1959.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 21, TBMM Matbaası, Ankara 1959.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 22, TBMM Matbaası, Ankara 1959.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 23, TBMM Matbaası, Ankara 1960.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 24, TBMM Matbaası, Ankara 1960.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 26, TBMM Matbaası, Ankara 1960..
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 27, TBMM Matbaası, Ankara 1960.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 28, TBMM Matbaası, Ankara 1961.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 29, TBMM Matbaası, Ankara 1961.
TBMM Gizli Celse Zabıt Ceridesi, C.2, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1985.
Tengirşek, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

ŞANLIURFA'DA SİYASİ HAYAT (1950-1960)

Dr. Öğr. Ü. Şerif DEMİR*

Giriş

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte dünyada hızlı bir değişim ve dönüşüm başladı. Savaş sonrasında dünyanın hızla iki kutba ayrılması, bu kutuplar arasında Türkiye'nin bulunduğu coğrafya üzerinde kıyasıya bir rekabet ve çatışma Türkiye'yi bir tercihe zorladı. Türkiye, savaş sonrası yeniden kurulan uluslararası dengelerde yerini almak için harekete geçti. Bu süreçte tarafını ve menfaatini ABD'nin öncülüğündeki Batı dünyasıyla birlikte olmakta gören Türkiye, II. Dünya Savaşının galipleri arasında yer alabilmek ve Birleşmiş Milletlere kurucu üye olmak için son anda Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti.

Türkiye uluslararası arenada demokratik yönetimlerin baskın olduğu, yeni dünya düzene uyum sağlamak, ABD ve Batı ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmek istiyordu. 1945'de San Francisco'da bir konferansa katılan Türk Heyeti, ABD ve Batılı ülke temsilcilerine, Türkiye'nin kısa sürede batılı ülkeler gibi olmak için demokratikleşme yolunda önemli adımlar atacağını açıkladı¹. 19 Mayıs 1945'te Cumhurbaşkanı İnönü, "Memleketimizin siyasi idaresi Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartları ile gelişmeye devam edecektir..." dedi. Cumhurbaşkanı'nın ve Hükümetin açıklamaları kısa sürede kamuoyunda karşılık buldu. Siyasi hayatta bir hareketlenme, umut ve heyecan meydana geldi.

Türk siyasal hayatının demokratikleşmesinde ve çok partili hayata geçişte "Dörtlü Takrir" in büyük önemi vardır. Celal Bayar ve Adnan Menderes'le birlikte dört milletvekili CHP grubuna verdikleri takrirle, siyasi hayatta daha fazla demokrasi ve demokratikleşme talebinde bulundular. Bu takrirle birlikte demokrasinin gelişmesi ve özgürlüklerin genişletilmesi tartışılmaya açıldı. Takrir 12 Haziran'da CHP grubunda reddedildi. Fakat Hükümet 15 Haziran'da parti kurmayı kolaylaştıran yeni yasayla dernekler kanununda değişiklikler yaptı. Böylece hükümet aşamalı ve tedrici bir surette siyasal hayatın gelişimi ve demokratikleşme yolunda önemli adımlar atıyordu.

Dörtlü Takrire imza atan CHP milletvekilleri, çeşitli sebeplerle partiden ayrılmak zorunda bırakıldılar. Ortak hareket eden dört milletvekili yeni bir parti kurmak için toplantılar yapmaya başladılar. Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'yle görüşen Celal Bayar, 7 Ocak 1946'de Demokrat Parti'nin kurulduğunu basına açıkladı. Böylece siyasal hayatımızda önemli bir yer tutacak yeni bir siyasi parti kurulmuş oldu.

Yıllarca CHP kadrolarında siyaset yapmış kişiler ve Atatürk'ün son başbakanı Celal Bayar'ın liderlik yaptığı DP, iki ayda ancak on altı vilayette, otuz altı kaza merkezinde örgütlenebilmişti. DP'nin kuruluşunu ve ilk günlerdeki performansını CHP'liler memnuniyetle karşıladılar. Ankara'da herkes DP'nin de Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi siyasette başarısız olabileceğini düşünüyordu². Halk Partililer Demokrat Parti'ye siyasette demokratik bir süs gözüyle bakıyorlardı.

* Öğretim Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tanzimat1839@gmail.com

¹ Kemal H. Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, Afa yay., İstanbul 1996, s. 128

² K. Karpat, age, s. 134-135

Urfa'da Siyasi Partilerin Teşkilatlanması

Cumhurbaşkanı İnönü, çok partili hayata geçilirken siyasi partilerin doğuda teşkilatlanmasına karşı olduğunu DP lideri Celal Bayar'a söyledi. Fakat İnönü bu görüşünü DP lideri Celal Bayar'a kabul ettiremediği için her iki parti de doğuda yeni teşkilatlanma için hazırlıklara başladılar³.

Ülke siyaseti hızla çok partili hayata doğru giderken, halk gelişmeleri yakından izliyordu. Halkta yıllardır iktidarı kontrol eden siyasi kadrolara karşı büyük bir tepki vardı. Bu kitleler kendilerini ifade edecek bir siyasi zemin ve özgür bir şekilde siyaset yapacak alan olmamasından şikayetçiydiler. Çünkü geçmiş dönemde yaşanan çok partili hayata geçiş tecrübelerinin başarısız olmasından devlet kadar halk da büyük hayal kırıklığına uğramıştı. Halkın en önemli endişesi çok partili hayata geçiş için yapılan bu hazırlıkta boşa çıkmasıydı. Fakat ülkede şartlar değişmiş, rejime yönelik ciddi bir muhalefet kalmamıştı. Yeni kurulan muhalefet partileri içinde özellikle DP'nin zamanla siyasette kalıcı ve iktidara alternatif bir parti olduğuna halkın inna olmasıyla birlikte halk, DP'ye yoğun ilgi göstermeye başladı Halk birçok yerde DP Genel Merkezinden habersiz bir araya gelerek teşkilatı kuruyor ve daha sonra parti merkezine haber veriyordu.

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) cumhuriyetin kurucu partisi ve ülke yönetimini uzun süredir elinde tutan yegâne güç olmasına rağmen Doğu Anadolu'nun diğer şehirleri gibi Urfa'da da uzun süre bir parti teşkilatı kurmadı. Parti il teşkilatını tesis etmeye yönelik yeni adımlar atmaya başladı⁴. Fakat bu teşkilatlanma zayıf kaldı. CHP, Urfa'da halkla doğrudan temas kurarak şehrin ihtiyaçlarını doğrudan takip etmek yerine şehirde belirli bir zümre üzerinden siyaset yapmayı tercih ediyordu. CHP vilayet ve kaza yönetimi de bu zümre üzerinden yürüyordu.

Ülke genelinde yoğun ilgi gören Demokrat Parti, Urfa'da il teşkilatını Haziran 1946'da kurdu⁵. DP Urfa merkezi ve ilçelerinde hızlı bir teşkilatlanmaya gitti. Urfa'da yerleşik köklü ve büyük aileler arasında rekabet DP il teşkilatının kısa sürede kurulmasında oldukça etkili oldu. Örneğin CHP Urfa milletvekilleriyle sorunlar yaşayan Reşit Kemal Timuroğlu, milletvekilleriyle yaşadığı husumeti siyaset alanına da çekerek DP Urfa İl teşkilatının kurulmasında öncülük yapmasına sebep oldu. Kısa sürede DP Urfa teşkilatına, daha evvel CHP il teşkilatında kendisine yer bulamamış ya da il teşkilatında arzu ettiği idari sorumlulukları alamayanlar büyük ilgi göstermeye başladılar⁶. Aslında Urfa'da DP'yi doğuran ve hızla büyümesi üzerinde Urfa'nın belirli aileler arasındaki çekişme ve kişilerin birebir aralarında yaşadığı sorunlar oldukça etkili olmuştu.

DP'nin ülke çapında bir anda hızla teşkilatlanması CHP'yi tedirgin etti. DP'ye karşı tavırlar değişti. Bu tutum değişikliği taşra bürokratlarının geçmiş dönem alışkanlıklarıyla muhalefet partilerine karşı husumetle davranmalarına sebep oldu. Ülke genelinde olduğu gibi Urfa'da da görevli mülki erkan çeşitli yollarla DP'nin teşkilatlanmasını ve yerelde siyaset yapmasını engellemeye çalıştı. Bu engelleme gayretlerinin başında bizzat Vali bulunuyordu. Örneğin Vali Urfa'da aşiret ileri gelenleriyle ve devlete borcu olan köylülerle toplantılar yaptı⁷. Bu toplantılarda Vali ısrarla DP'nin değil CHP'nin desteklenmesini istedi. Ayrıca yerel bürokrasi DP'nin il ve taşra teşkilatını sıkı bir takip ve kontrol altında tutarak olası bir hatayı cezalandırmak için fırsat kolluyordu.

Urfa'da Milli Kalkınma Partisi'nin tam olarak ne zaman il teşkilatını kurduğu bilinmemektedir. Fakat Nisan 1946'da olduğu tahmin edilmektedir. Milli Kalkınma Partisi'nin ciddi bir teşkilatı ve şehirde önemli bir siyasi etkisi olmadı. Urfa'da Milli kalkınma Partisinden başka Ekim 1948'de Millet Partisi ve Mart

³ Barış Ertem, "1950 Genel Seçimleri Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Teşkilatlanması", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.19, (Ekim 2017), s. 170

⁴ Mehmet Pınar, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Urfa Teşkilatlanması", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.30, (Bahar- 2016), s. 358

⁵ Yunus Özduygün, Cumhuriyet Döneminde Urfa'da Siyasi Hayat (1946-1960), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2016, s. 46

⁶ Asaf Özkan, "1947 Muhtarlık Seçimleri Bağlamında Urfa'da Parti Mücadeleleri (Vali ve Umumi Müfettişin Raporlarına Göre)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 50, (2013), s. 259

⁷ A. Özkan, agm, s. 260

1957'de de Hürriyet Partisi il teşkilatlarını kurdular⁸. Millet Partisi ve Hürriyet Partisi'de Urfa siyasetinde fazla bir varlık gösteremediler.

1946 Belediye ve Genel Seçimleri

Muhalefet partilerinin halkta yoğun ilgi görerek hızla örgütlenmesi CHP yönetimini, normalde 1947'de yapılması gereken yerel seçimleri öne almasına sebep oldu. Ülke genelinde erken yerel seçimler yapıldı. Buna göre 26 Mayıs 1946'da Urfa'da yapılan yerel seçimlere CHP ile birlikte Milli Kalkınma Partisi katıldı. Urfa Belediye Başkanlığı seçimini Milli Kalkınma Partisi kazandı. CHP Urfa il belediye başkanlığının yanında Urfa'nın bazı ilçe belediye başkanlıklarını da kaybetti⁹. CHP'nin böyle bir başarısızlık yaşamasının temelinde, CHP Genel Merkezin Urfa'da ısrarla Ömer Alay'ı aday göstermek istemesi vardı. Urfalılar 13 yıldır şehirde başkanlık yapan Ömer Alay'dan¹⁰ memnun değillerdi. Urfalıların talepleri parti nazarında kabul görmeyince Urfalılar CHP'nin bu tavrına tepki göstererek Milli Kalkınma Partisi'nin adayını Belediye Başkanı seçtiler¹¹.

CHP yerel seçimlerden sonra genel seçimleri de öne aldı. Bu baskın seçim nedeniyle DP, henüz il örgütlenmesini tamamlayamadığı 16 vilayette milletvekili adayı gösteremedi. DP Urfa'da il teşkilatına sahipti. Fakat DP Urfa il teşkilatı yeni kurulduğu için seçimlere hazır olmadığından DP, genel seçimlerde Urfa'dan milletvekili adayı gösteremedi¹². Buna göre yapılan seçimleri CHP kazandı. Urfa'da yerelde yaşanan başarısızlık genel seçimde tekrarlanmamış oldu. Fakat CHP Urfa'da benzer bir hata yapmamak için Urfa'ya daha fazla ilgi göstermeye başladı. Parti genel merkezinden şehre sık sık ziyaretler gerçekleştirilerek halkın CHP'ye ilgisinin artırılmasına çalışıldı¹³.

1950 Genel Seçimleri

1946 genel seçimlerinde uygulanan "açık oy gizli tasnif" usulü muhalefetin şiddetli tepkisini çekti. Seçimlerden sonra muhalefetin seçim sistemi ve seçim güvenliği hakkında yapmış olduğu eleştirileri göz önünde tutan CHP, seçim kanunu üzerinde çok çalıştı. Birkaç kez yeni seçim kanunu hazırladı. Sonuçta "açık oy gizli tasnif" usulü tamamen kaldırıldı fakat seçimde çoğunluk sisteminin uygulanmasına devam edildi.

14 Mayıs 1950 genel seçimleri sonucunda Türk siyasi hayatında büyük sürprizler meydana geldi. Oyların %53,3'nün alan DP, 408 milletvekili kazanarak Meclisin %83'üne sahip oldu. 27 yıldır iktidarda olan CHP %39,8 oy oranıyla ancak 70 milletvekili kazanarak Meclisin %14,2'ne sahip oldu. Partilerin aldığı oy oranıyla meclisteki temsil oranı arasındaki uçurum, uygulanan seçim sisteminden kaynaklanıyordu. CHP getirdiği bu seçim sisteminin en büyük mağduru oldu.

14 Mayıs seçimleri Urfa'da CHP ve DP arasında kıyasıya bir rekabet ve çetin bir mücadeleye sahne oldu. Seçimlere halk yoğun ilgi gösterdi. Seçime katılım oranı %88,7 olarak gerçekleşti. DP oyların %51,9'unu alarak 6 milletvekili çıkarırken, CHP %48,1 oy oranına göre 1 milletvekili çıkarabildi¹⁴. Bu durum tamamen seçim sisteminin sonucuydu. Urfa'da seçim sonuçlarını başarısızlık olarak gören CHP il teşkilatı görevinden istifa etti¹⁵.

⁸ Y. Özduygün, agt, s. 95-97

⁹ A. Özkan, agm, s. 256

¹⁰ Abdullah Orak, II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Şanlıurfa 2015, s.61

¹¹ A. Özkan, agm, s. 258

¹² Y. Özduygün, agt, s.127

¹³ Hilmi Uran, Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), Türkiye İş Bankası Yay., İst. 2008, s. 403-404

¹⁴ TÜİK Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, Ankara 2012, s. 88

¹⁵ Ahmet İlyas, "1950 Genel Seçimlerinin Urfa'ya Yansımaları", Uluslararası Sosyal Arş. D., c.VIII/37, (Nisan 2015), s. 344

1950 Genel Seçiminde seçilen Urfa milletvekilleri¹⁶

Necdet Açıanal	DP	1917	Şanlıurfa	Üniversite / Mühendis
Feridun Ayalp	DP	1916	Birecik/Ş.urfa	Üniversite/ Doktor
Ömer Cevheri	DP	1887	Şanlıurfa	Lise/ Çiftçi
Feridun Ergin	DP	1917	İstanbul	Üniv./ Akademisyen
Hasan Oral	CHP	1906	Söğütlü	Üniversite / Diş Hekimi
Celal Öncel	DP	1919	Şanlıurfa	Üniversite/ Savcı
Reşit K. Timuroğlu	DP	1894	Şanlıurfa	Sultani/ Noter

DP'nin ülke genelinde ve Urfa'da başarılı olmasının pek çok sebebi vardır. Bu sebepler arasında en önemlisi CHP'de bir iktidar yorgunluğunun olmasıydı. DP mevcut şartları değerlendirerek siyaseti kendi lehine çok güzel kullandı. DP'nin başarısını kesinlikle tek bir nedenle açıklamak doğru değildir. Örneğin DP'nin doğuda ve Urfa'da sadece feodal yapıyı kullanarak ağalar üzerinden oy devşirdiğini¹⁷ söyleyemeyiz. Zira bu tür bir yaklaşımı çok partili hayatta bütün siyasi partiler kullandılar.

DP iktidarı döneminde de Urfa'ya yakın ilgi gösterdi. 11 Nisan 1951'de Urfa'nın kurtuluş törenlerine Başbakan Menderes, Dışişleri Bakanı Köprülü'yle birlikte bizzat katıldı. Halkın yoğun ilgi gösterdiği ziyarette Menderes, Urfa'nın sorun ve ihtiyaçlarıyla yakından ilgilendiler¹⁸. Halkla görüşmeler yaparak halkın arzu ve şikayetlerini dinlediler.

1954 Genel Seçimleri

Türkiye genelinde DP, 1954 seçimlerinde büyük bir seçim başarısı kazandı. Gücünün zirvesine erişti. Türkiye genelinde gösterilen başarıyı DP, Urfa'da da gösterdi. Urfa genelinde kayıtlı 147.215 seçmenin %90,9'ı sandığa giderek 133.792 kişi oy kullandı. DP seçimlerde 65.070 oy alarak %49,8 oy oranıyla Urfa milletvekilleri

ekillerinin tamamını kazandı. CHP 21.127 oya karşılık %39,1 oy oranı yakalarken bağımsızlar seçimde 14.591 oya karşılık %10,9 oy oranında kaldılar¹⁹.

1954 Genel Seçiminde seçilen Urfa milletvekilleri²⁰

Feridun Ayalp	DP	1916	Birecik/Şanlıurfa	Üniversite/ Doktor
Feridun Ergin	DP	1917	İstanbul	Üniversite/ Akademisyen
Mehmet Hatipoğlu	DP	1899	Şanlıurfa	Lise/ Çiftçi-Tüccar
Hasan Oral	DP	1906	Söğütlü	Üniversite / Diş Hekimi
Celal Öncel	DP	1919	Şanlıurfa	Üniversite/ Savcı
Saim Önhon	DP	1892	İstanbul	Üniversite/ General
Aziz Özbay	DP	1912	Şanlıurfa	Üniversite/ Gazeteci
Muzaffer Timur	DP	1917	Siverek	Lise/ Çiftçi

1957 Genel Seçimleri

1958'de yapılması gerek genel seçimler, DP tarafından erkene alındı. DP'nin bu kararı almasında güçlenen muhalefetin önünü keserek seçimlerde ittifak yapmasını engellemek ve siyasi krizlerle bunalmış siya-

¹⁶ TBMM Albümü (1920-2010), C.II, Gökçe Ofset, Ankara 2010, s. 599-600; TBMM, Tutanak Dergisi, D.9, c.I, B.1, (22 Mayıs 1950), s. 5

¹⁷ Ahmet İlyas, Türkiye'de Aşiret-Siyaset İlişkisi: Urfa Örneği (1950-2003), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009, s. 62

¹⁸ Milliyet, 12 Nisan 1951

¹⁹ TÜİK Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, Ankara 2012, s. 88

²⁰ TBMM Albümü (1920-2010), C.II, Gökçe Ofset, Ankara 2010, s.673-674; TBMM, Zabıt Ceridesi, D.10, c.I, B.1, (14 Mayıs 1954), s.5

setin önünü açmak düşüncesi vardı. 1957 genel seçimleri Başbakan Menderes ile Ana Muhalefet lideri İnönü arasında çok ağır atışma, sataşma ve hakaretlerin görüldüğü bir seçim hazırlık dönemi oldu. Türkiye’de daha evvel yaşanmamış bir siyasi kutuplaşma, gerilim ve çatışma ortaya çıktı.

Böyle bir siyasi atmosfer içinde Cumhurbaşkanı Bayar, 17 Ekim 1957’de Urfa’ya geldi. Bayar halka hitabında DP dönemi gerçekleştirilen ekonomik kalkınmalardan ve yatırımlardan söz etti. Cumhurbaşkanı özellikle DP’nin yedi yıllık iktidarında Urfa’da yapılan eğitim yatırımlarını rakamlarla anlatarak DP’ye destek istedi²¹. Yoğun ilgi gören Cumhurbaşkanı Bayar, Urfa’dan mutlu ve umutlu ayrıldı.

Ülkede yaşanan ekonomik ve siyasi kriz, sandıklarda etkisini gösterdi. DP ilk kez oy kaybetmeye başladı. Muhalefet pek çok şehirde büyük başarılar kazandı. DP beklemediği bir seçim sonucuyla karşılaştı. Ülkede yeni bir devir açılırken DP için zor günler yeni başlıyordu.

DP Urfa’da genel seçimleri beklenmedik bir şekilde kaybetti. Urfa’da seçimler daha önceki senelere göre nispeten sönük geçti. Çünkü kayıtlı 166,416 seçmenden 126,035 kişi sandığa giderek seçime katılım %75,7 oranında gerçekleşti. CHP 65,096 oyla %51,9 oy oranına ulaşırken rakibi DP 57,017 oyla %45,4 oy aldı. Bu sonuçlarla CHP Urfa’nın 9 milletvekilinin tamamını kazanmış oldu²². Urfa’da seçimlere katılan Cumhuriyetçi Millet Partisi’yle Hürriyet Parti pek bir varlık gösteremediler.

1957 Genel Seçiminde seçilen Urfa milletvekilleri²³

Osman Ağan	CHP	1903	Şanlıurfa	Ortaokul/Çiftçi-Tüc.
Atalay Akan	CHP	1913	Birecik	Üniversite/ Avukat
M. Yaşar Alhas	CHP	1924	Siverek	Üniversite/ Avukat
Aziz Gökhan	CHP	1915	Suruç	İlkokul/ Çiftçi- Tüc.
Etem Karakapıcı	CHP	1917	Şanlıurfa	Üniversite/ Diş Hek.
M. Esat Karakurt	CHP	1902	İstanbul	Üniversite/ Gazeteci
Abdullah Köksal	CHP	1919	Halfeti	Üniversite/ Avukat
Abdurrahman Odabaşı	CHP	1924	Siverek	Lise/ Çiftçi-Tüccar
Ömer Yüksel	CHP	1922	Suruç	Ortaokul/Çiftçi-Tüc.

CHP’nin seçim başarısının temelinde seçim öncesinde aşiretlerle iyi ilişkiler kurmak, adaylarını genellikle Urfa’dan seçmek, halkın tercihlerine ve hassasiyetine dikkat ederek seçimlere hazırlanmak vardı. DP’nin Urfa’da böyle bir sonuçla karşılaşması sürpriz değildi. Seçimlerden günlerce evvel DP’nin Urfa’da seçimi kaybedebileceği ulusal basında da yer aldı²⁴. Çünkü DP Urfa İl teşkilatı içinde hizipçilik vardı. Farklı gruplar arasındaki rekabet teşkilat içinde zafiyete sebep oluyordu. Ayrıca seçimler öncesinde DP’nin ilan ettiği milletvekili listesi Urfa’da rahatsızlıklara sebep oldu. DP Genel merkezi il teşkilatının ve Urfalıların hassasiyetine gereği kadar dikkat etmemişti. Partinin listede ısrarı üzerine Urfalılar CHP’yi desteklediler. Bu durumun doğal sonucu olarak DP Urfa’dan hiç milletvekili çıkaramadı²⁵.

8 Aralık 1958’de CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Urfa’ya geldi. Yoğun ilgi ve kalabalık bir halk tarafından karşılanan İnönü, sıkı güvenlik önlemleri altında Urfa’yı gezdi. Urfa’da halka hitap eden İnönü, konuşmasının ağırlık noktasını DP’nin “partizan idaresi” oluşturdu. Urfa hakkında fazla bir şey söylemeyen İnönü, Urfalılarından DP’ye karşı daha fazla destek talep etti²⁶.

²¹ Milliyet, 18 Ekim 1957

²² TÜİK Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, Ankara 2012, s. 88

²³ TBMM Albümü (1920-2010), C.II, Gökçe Ofset, Ankara 2010, s. 757-758; TBMM, Zabıt Ceridesi, D.11, c.I, B.1, (01 Eylül 1957), s.5

²⁴ Halit Kıvanç, “DP Urfa’da Kaybedebilir”, Milliyet, 23 Eylül 1957

²⁵ A. İlyas, ağıt, s. 63

²⁶ Milliyet, 9 Aralık 1958

Sonuç

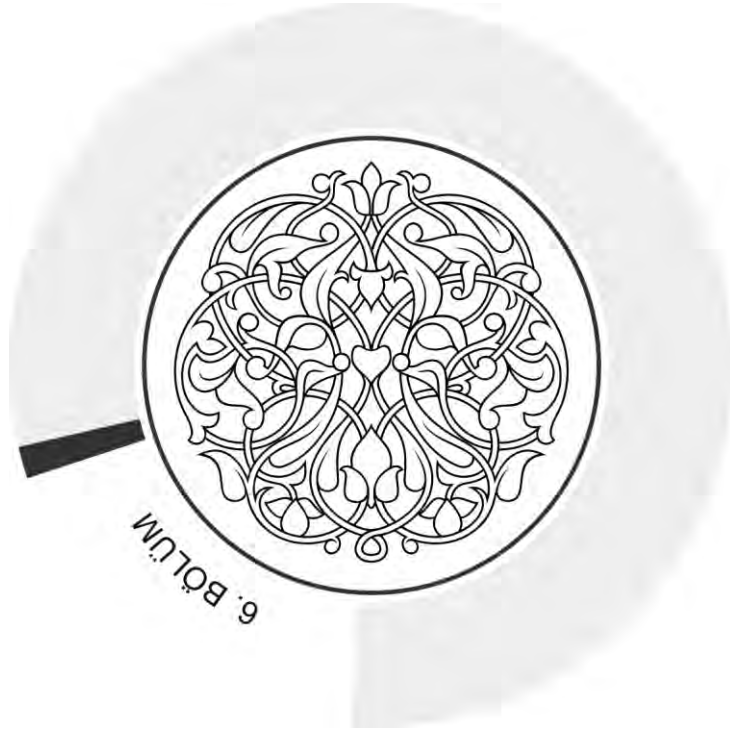
Nüfus, tarih ve ekonomik bakımdan Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir şehri olan Urfa, çok partili hayata geçişle birlikte önemli bir siyasi değişim ve gelişim gösterdi. Şehrin dinamiklerine ve tercihlerine saygı göstermeyen hiçbir parti şehirde başarılı olamadı. 1946'da kendi adayını Belediye Başkanı olarak seçtirmek isteyen CHP, 1957'de kendi listesini halka zorlayan DP aynı sonuçlarla başarısız oldular. Çok partili hayata geçişi Urfalılar çok sevdiler. 1946 yılında yeni kurulan muhalif partilerin hepsi Urfa'da teşkilatlandılar. Fakat bu partiler içinde CHP ve DP dışındakiler kayda değer bir başarı gösteremediler.

1950-1960 yılları arasında Urfa'yı mecliste iki dönem DP, bir dönem CHP milletvekilleri temsil ettiler. Urfa adına mecliste siyaset yapan bu milletvekillerinin bir kısmı şehrin sorunlarını ısrarla meclise taşıdılar ve çözüm aradılar. Fakat bu dönemlerde görev yapan milletvekillerinin hiçbirisi ulusal siyasette, parti üst yönetimlerinde ve hükümette yer alamadılar.

Urfa'da faaliyet gösteren partilerin, siyasetteki başarısı veya başarısızlığını belirleyen ve Urfa siyasetini şekillerinden unsurlar arasında birçok değişken vardı. Örneğin yörenin sosyoekonomik gerçekleri, güçlü aile ve aşiret ilişkileri v.b. Fakat Urfa'da halkın muhafazakâr değerlere bağlı, gelenekleri önemseyen ve dini hassasiyetinin de olduğu bilinmektedir. Bu duruma bakarak on yıllık sürede DP'nin daha güçlü ve baskın olduğunu söylemek mümkündür. 1957 seçimlerinin sonucunu başarılı pek çok seçim stratejisi uygulayan CHP'ye rağmen, DP'nin siyasi hataları belirlemiştir.

Kaynakça

- ERTEM Barış, "1950 Genel Seçimleri Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Teşkilatlanması", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.19, (Ekim 2017), s.169-184
- İLYAS Ahmet, "1950 Genel Seçimlerinin Urfa'ya Yansımaları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c.VIII/37, (Nisan 2015), s.341-346
- İLYAS Ahmet, Türkiye'de Aşiret-Siyaset İlişkisi: Urfa Örneği (1950-2003), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009
- KARPAT Kemal H., Türk Demokrasi Tarihi, Afa yay., İstanbul 1996
- KIVANÇ Halit, "DP Urfa'da Kaybedebilir", Milliyet, 23 Eylül 1957
- Milliyet Gazetesi (Nüsha tarihleri metin içinde gösterilmiştir.)
- ORAK Abdullah, II. Dünya Savaşı Sürecinde Urfa (1939-1945), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Şanlıurfa 2015
- ÖZDURĞUN Yunus, Cumhuriyet Döneminde Urfa'da Siyasi Hayat (1946-1960), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2016
- ÖZKAN Asaf, "1947 Muhtarlık Seçimleri Bağlamında Urfa'da Parti Mücadeleleri (Vali ve Umumi Müfettişin Raporlarına Göre)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 50, (2013), s.254-270
- PINAR Mehmet, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Urfa Teşkilatlanması", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.30, (Bahar- 2016), s.356-375
- TBMM Albümü (1920-2010), C.II, Gökçe Ofset, Ankara 2010
- TBMM, Tutanak Dergisi, D.9, c.I, B.1, (22 Mayıs 1950)
- TBMM, Zabıt Ceridesi, D.10, c.I, B.1, (14 Mayıs 1954)
- TBMM, Zabıt Ceridesi, D.11, c.I, B.1, (01 Eylül 1957)
- URAN Hilmi, Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008

THE TIMES GAZETESİ PERSPEKTİFİNDEN SİN KÜLTÜNÜN HARRAN VE ÇEVRESİNDEKİ İZLERİ

Doç. Dr. Gülşah ESER*

Giriş

Tarih boyunca pek çok kültür ve medeniyeti bünyesinde barındıran Anadolu'nun hemen güneydoğusunda kadim bir kent uzun yüzyıllardan beri tarihe tanıklık etmektedir. Hükümdarların taç giyme törenlerinden toprak elde etme mücadelelerine, halkın zirai faaliyetlerden inanç iklimine kadar sayısız yaşanmışlığa kök salan bu kent çeşitli dinsel metinlerin de kendisinden bahsettiği Harran'dır.¹ Harran ismi çivi yazılı kaynaklarda Harana ve Harrân şekillerinde görülmekte ve Akkadca "yol, yola çıkma ve kervan" anlamlarını taşıyan Harranu sözcüğünden gelmektedir. Bu isim Tevrat'ta ise Hārān biçiminde geçmektedir.²

Harran, İslâm tarihçilerinin el-Cezîre adını verdikleri Yukarı Mezopotamya'nın Diyârı Mudar denilen kısmında, günümüzde Şanlıurfa'nın 44 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. İlkçağ'da Anadolu-Suriye-Mezopotamya kervan yollarının, Ortaçağ'da ise İpek Yolu'nun Musul-Sincar-Re'sül'ayn-Halep uzantısıyla Irak ile Şam'ı Urfa'ya ve İç Anadolu'ya bağlayan ana yolların kesiştiği noktada büyük bir ticaret ve Belih Irmağı'nın kollarından Cüllâb ile Deysan'ın suladığı verimli ovanın ortasında önemli bir ziraat merkezidir.³ Harran aynı zamanda çeşitli inanışlarının kesiştiği bir kent olma kimliğine de sahiptir.

Harran ve Çevresinde Sin Kültü

Harran, tarihin çeşitli dönemlerinde paganizmin⁴ izlerinin sürüldüğü bir yerdir. Esasen buradaki kültür bölgeye yerleşen Batı Samilerin (Aramiler) genel inançları ne ise onu yansıtmaktadır ve bu inançların başında gök cisimlerinin ilahlaştırılmasından oluşan paganist bir teoloji gelmektedir. Harran'ın burada ayrıcalıklı yeri ise Ortadoğu'da ay tapınımı ile ilgili kültürün merkezini oluşturmasından kaynaklanmaktadır.⁵

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gulsaheser@harran.edu.tr.

¹ Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 27.

² Ramazan Şeşen, "Harran", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, 16, s. 237.

³ Aynı yer.

⁴ Paganizm, Latince "paganus" sözcüğünden gelmektedir ve kırsal, köylü demektir. Latince-Türkçe sözlükte "pagus" sözcüğü ise köy ve kırsal mıntika anlamlarına gelmektedir. Sina Kabağaç ve Erdal Alova, *Latince/Türkçe Sözlük*, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1995, s. 416. Şinasi Gündüz "pagan" teriminin "pagus" ve "pagani" sözcüklerinden türediğini kaydeder. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 9. Daha geniş anlamıyla incelendiğinde ise paganizmin başta Hristiyanlık öncesi dinleri tanımlamakta iken günümüzde bildiğimiz tektanrı dinlerin dışında kalan ancak evrensel kutsal bir gücü kabul eden, doğa tabanlı eski inançları anlatmak için kullanıldığı göze çarpar. Erhan Altunay, *Paganizm-1 Kadim Bilgelige Giriş*, İstanbul, Hermes Yayınları, 2014, s. 15-17. Pagan sözcüğü ise Dünya genelindeki tüm putperest toplumlar için kullanılmaktadır.

⁵ Kürşad Demirci, "Antik Urfa'da Sin Kültü", *Milel ve Nihal*, 2 (2), (2005), 114-115. Tarihin çeşitli dönemlerinde Ay'ın gerek büyüyen gerekse küçülen yapısı, sembolik anlatımlar için önem teşkil etmiştir. Ay döngüsel yapısı ile insanların ilgisini çekmiştir. Ay'ın yenilenmesi Dünya'nın devamlılığı olarak görüldüğünden birçok kültürde Yeni Ay kutlanmıştır. Ay'ın aynı zamanda bereket getirici özelliği de vardır. Erhan Altunay, *Paganizm-1 Kadim Bilgelige Giriş*,

Harran ile ilgili bilinen ilk yazılı referanslar, MÖ II. bin yıllarına aittir ve yaklaşık olarak MÖ XVIII. yüzyıla ait olan bir mektup, Beniyamin kabilesiyle bazı civar krallıklar arasında Harran'ın ünlü Sin Tapınağı'nda yapılan bir anlaşmadan bahsetmektedir.⁶ Yine belirtmek gerekir ki, Harran'ın Asur-Babil krallığının kuzeydeki merkezi olmasından çok Sin'in merkezi olması burayı ayrıcalıklı hale getirmiştir.⁷

Harran'da yapılan kazılardan anlaşıldığı kadarıyla Asurlular öncesi dönemde burası, Mezopotamya'nın Sin kültürünün kuzeydeki merkezidir⁸ ve bundan dolayı "Ay Tanrısı Sin'in Şehri" denilmiştir.⁹ Sin, her zaman pagan Harranlıların en yüce tanrısı olma özelliğini sürdürmüştür. Asur-Babil döneminde Sin, kraliyet tanrısı olarak kabul edilmiş ve genellikle "Harran'ın rabbi/efendisi" olarak anılmıştır. Harran yakınındaki Soğmatar'da bulunan ve Batılılarca "Pognon Mağarası" olarak adlandırılan mağaradaki kabartmalarda ve Harran Ulu Camii'nin avlu girişinde yapılan araştırmalarda elde edilen Nabunaid¹⁰ stelinde görüleceği üzere Sin bir hilal ile sembolize edilmiştir.¹¹ Sin kültüne ait ritüeller ise şu şekilde yapılmıştır:¹²

3 Nisan-Venus'e yapılan kutlamalar ve hayvan kurban töreni

6 Nisan-Ay tanrısına hayvan kurbanı

20 Nisan- Sin tapınağına hac, Satürn, Merih ve Sin'e hayvan kurbanı

24 Ocak-Ay'ın doğumu kutlamaları

Harran'da bu ritüellerin yapıldığı Sin Tapınağı, Babil Kralı Nabunaid (MÖ 556-539) tarafından büyük bir törenle kutsanmıştır. Kral, annesinin de rahibe olarak hizmet ettiği bu tapınağa başkent Babil'den çok sayıda tanrı heykeli getirtmiştir.¹³

Harran, Babillilerle Medlerin Asur ordularından geriye kalan askerlere yönelik son saldırısında Sin Tapınağı ile birlikte yerle bir edilmiş ve Sin heykeli tapınaktaki diğer hazinelerle birlikte Babil'e götürülmüştür. Bu tapınak Nabunaid tarafından yeniden inşa edilmiş ve yapılan çalışma iki uzun metinle ölümsüzleştirilmiştir. Bu metinlerin biri annesinin yaşam öyküsüne değinirken, diğeri de Sin'e saygılı davranmasını övmektedir. Hatta buradan hareketle Nabunaid'in tanrı Marduk'u gölgede bırakmak pahasına Sin kültürünü yücelttiği ve Babil'in geleneksel dinini değiştirmeye soyunduğu bile söylenmektedir. Nabunaid'in Sin'e bağlılığına ilişkin çoğu bulguların Harran yazıtlarında yer almasının bir sebebi ise Sin'in yerel tanrı olmasıdır.¹⁴ Yine burada bulunan yazıtlarda Kuzey Mezopotamya'da yerel kralların tahta atanma törenlerinin Sin Tapınağı'nda yapıldığı, kraliyet ailesine mensup olanların isimlerinin önünde ya da sonunda bir ek olarak "Sin" unvanını kullandıkları bilinmektedir.¹⁵

Asur ve Babil dönemlerinden İslâmî döneme uzanan süreçte yedi gezegenle ilişkili tanrılar (Sin, Şamaş, İştâr ya da Atargatis, Mara, Samyaya da Ares, Girgis, Bel ve Nabu ya da Nabig) ve bunların ailelerinden oluşan tanrılar grubu (Sin'in eşi Ningal, ateş tanrısı Nusku ve Nusku'nun eşi Sadarnunna gibi) Harran panteonuna hâkim olmuştur ve Tanrılar panteonunun zirvesinde sürekli olarak Ay Tanrısı Sin bulunmaktadır.

Hermes Yayınları, İstanbul, 2014, s. 66-68. Mezopotamya inançlarında gerek gündüzün doğmasını sağlaması açısından gerekse takvimlerin düzenlenmesindeki rolünden dolayı Ay'ın önemi büyüktür. Erhan Altunay, *Paganizm-2 Mezopotamya-Mısır*, s. 147.

⁶ "Bir kült merkezi olan Harran M.Ö. II. binde Asur Şehri'nden sonra, en önemli merkezlerden biridir. M.Ö. 18. yüzyıla ait Mari tabletlerinden birinde Harran'daki Sin Tapınağı'nda Hitit Kralı Şuppiluliuma ile Mitanni Kralı Mativaza arasında Ay Tanrısı Sin ile Güneş Tanrısı Şamaş adına bir antlaşma imzalandığı belirtilmektedir." Nurettin Yardımcı, "Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (5-9 Eylül 1990), Ankara, 1994, s. 449.

⁷ Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 333-334.

⁸ Güneydeki merkezse Ur şehridir. Burada Nannar Kültü, Harran'da ise Sin Kültü revaçtadır. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 31.

⁹ Şinasi Gündüz "pagan" teriminin "pagus" ve "pagani" sözcüklerinden türetildiğini kaydeder. Ş. Gündüz, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰ Nabu-na'id/Nabonidus.

¹¹ Mehmet Çelik vd., *Edessa'dan Urfa'ya 1*, Ankara, Atılım Üniversitesi, 2007, s. 337.

¹² Seton Lloyd, William Brice, "Harran", *Anatolian Studies*, 1, (1951), s. 91; Yusuf Albayrak, "Edessa'da Paganizm ve Hıristiyanlık", *Karadeniz*, 32, (2016), s. 318; <http://islam-salzburg.at/Harran.pdf>, erişim tarihi: 3 Şubat 2019.

¹³ Abdullah Ekinci ve Kazım Paydaş, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, İstanbul, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008, s. 24.

¹⁴ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu yaklaşık M.Ö. 3000-330*, çev. Dilek Şendil, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, C. II, s. 292-293.

¹⁵ Süheyla İrem Mutlu, Yusuf Albayrak, "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültü'nün Varlığı", *Karadeniz*, 37, (2018), s. 136-137.

dır.¹⁶ Bu süreçte, MS I. yüzyılda Hristiyanlık Urfa bölgesine girmiş ve Urfa'da tutunmuş olmakla birlikte Harran'da tutunamamıştır. Bunun sebebi olarak ise Sin kültürünün Harran ve çevresinde çok baskın olması gösterilmektedir.¹⁷

Sin, Ortaçağ'da da önemini korumaya devam etmiştir. Hz. Ömer döneminde Urfa ve çevresine yapılan fetihlerle bölgede İslâm inancı yaygınlaşmıştır. Hatta Anadolu'nun ilk anıtsal camilerinden biri olan Harran Ulu Camii bu durumun önemli bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸ Bununla birlikte Harran'da paganizme dair çok tanrıca gelenek de devam etmiştir.¹⁹ Ortaçağ kaynaklarından edinilen bilgiye göre Harran'daki ay kültürünü yaşayan Sabiîler, bu kültürü MS XI. yüzyıla kadar sürdürmüştür.²⁰

Harran, XIII. ve XIV. yüzyıllarda etraftaki göçebeler tarafından işgal edilip bir köy haline getirilmiştir. Timur, 1400 yılı civarında Harran'a girmiş; 1403-1404 yıllarında ise Döğerler'in reisi Seyfeddin Dimaşk Hoca bölgeye hâkim olmuştur. 1406'dan sonra bölge Memlûklar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında el değiştirmiştir. 1516'daki Mercedabık Muharebesi'nden sonra bölge artık, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindedir ve bir köy olarak gösterilen Harran'ın halkının çoğunluğu Müslümandır.²¹

Harran, Cumhuriyet döneminde Urfa'nın Akçakale ilçesine bağlı bir köy konumundaydı. 1987 yılında çıkarılan bir kanunla burası, tarihi açıdan ve Güneydoğu Anadolu Projesi ile kazanacağı önem göz önünde bulundurularak ilçe merkezi haline getirilmiştir.²² Harran'daki Sin kültürüne ait kazı ve araştırmaların yapılması ise ekseriyetle Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir.

Harran ile İlgili Araştırma ve Kazılar

Cumhuriyet döneminde gerek Harran'ın tarihine gerekse burada yapılan kazı/araştırmalara ilişkin bir fikir sahibi olabilmek için Cumhuriyet öncesi dönemde burası ile ilgili izlenimlerini yansıtan şahıslara başvurmak gerekir. Bunlardan biri Raphaël'dir. Raphaël'in 1904 tarihli fotoğraf albümünde²³ Harran'da çekilmiş bir fotoğraf mevcuttur.²⁴ Bir diğeri Sir Mark Sykes'tir. Sykes, 1907'de yayımladığı *Journeys in North Mesopotamia* başlıklı makalesinde²⁵ Urfa ve Harran ile ilgili ayrıntılara yer vermiştir.²⁶ Dikkat çeken başka bir isim ise Gertrude Bell'dir. Bell, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'nun pek çok kentinde bulunduğu gibi Harran'da da bulunmuştur. Mayıs 1911'de Harran'ı ziyaret ederek burada yer alan eserlerin fotoğrafını çekmiş ve bunları arşivlemiştir.²⁷ Aynı zamanda mektup ve günlüklerinde de buradan bahsetmiştir.

Urfa bağlamında kazı çalışmalarının tarihsel sürecine bakıldığında ise il sınırları içerisinde ilk kez 1894 yılında Yontmataş (Paleolitik) devrine ait buluntular üzerine arkeolojik araştırmalar yapıldığı ve daha sonraları, 1914 yılında L. Wooley tarafından Hilvan civarında bazı höyüklerin incelendiği dikkati çekmekte-

¹⁶ Süheyla İrem Mutlu, Yusuf Albayrak, "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültü'nün Varlığı", s. 136.

¹⁷ Kürşad Demirci, *a.g.m.*, s. 112-113.

¹⁸ A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İli Camileri*, Ankara, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013, s. 173; Kubilay Arpacı, "Üsküdar'ın Kadim Minareleri ve Minarecilik", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Dergisi*, 6, (2018/1), s. 67.

¹⁹ Mehmet Çelik vd., *a.g.e.*, s. 343-344.

²⁰ Abdullah Ekinci, "Edessa ve Harran'da Tanrı ve Tanrıçalar", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, Editör: Yusuf Ziya Keskin, Ankara, Şanlıurfa İl Müftülüğü Yayınları, 2011, s. 57.

²¹ Ramazan Şeşen, "Harran", s. 239.

²² Ramazan Şeşen, "Harran", s. 239.

²³ Album de la Mission de Mésopotamie et d'Arménie confiée aux Frères Mineurs Capucins de la Province de Lyon, photos prises par le frère Raphaël.

²⁴ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531680094/f19.highres>, erişim tarihi: 4 Şubat 2019.

²⁵Bkz.: Mark Sykes, "Journeys in North Mesopotamia", *The Geographical Journal*, Londra, 30/4, (1907), s. 384-398.

²⁶Cengiz Kartın, "XIX ve XX. Yüzyıl'da İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. M. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, Ankara, Türk Yurdu Yayınları, 2016, s. 96.

²⁷ http://gertrudebell.ncl.ac.uk/search_photos_results.php?search_photos=Harran&allflag=on, erişim tarihi: 3 Şubat 2019.

dir.²⁸ Bununla birlikte resmi ve müstakil olarak Harran ilgili araştırma ve arkeolojik kazılarının yapılması ise Türkiye Cumhuriyeti döneminde. Özellikle de kazılarla Türk kurum ve yetkililerin yanı sıra ülkemizde yabancılar tarafından kurulan çeşitli arkeoloji enstitüleri de yakından ilgilenmiş ve görevlendirilmiştir. Harran ve çevresindeki kazılarda Ankara'da kurulmuş olan İngiliz Arkeoloji Enstitüsü ile enstitüsü müdürlerinden Seton Lloyd (1902-1996)²⁹ ve ekibi aktif bir rol oynamıştır.³⁰ Bu enstitünün işbirliği yaptığı kazılar başta *Anatolian Studies* satırlarına ve aynı zamanda İngiliz basınından *The Times*'in³¹ sütunlarına ayrıntılı bir şekilde yansımıştır. Özellikle de *The Times*'ta Sin kültü ile ilgili kazılara ilişkin bir inceleme yapıldığında Harran'ın coğrafyasının ve tarihinin ayrıntılı bir şekilde incelenmeye çalışıldığı, kazılarla ilgili pek çok detaya yer verildiği, 1949 ve sonrasında Harran ile yöresinde Sin kültürünün izlerini bulabilmek amacıyla birden fazla yerde araştırma/kazı yapıldığı dikkati çekmektedir. Bunlar Aşağı Yarımca³², Sultantepe³³ ve Harran Höyük'tür.³⁴

The Times'a göre, Türkiye'nin güneydoğusundaki antik kent Harran'ın büyük öneminden ve ona duyulan ilgiden çok az şüphe edilebilir.³⁵ Harran'ın coğrafi konumu da son derece önemlidir. Şehrin, başından beri iki popüler ve önemli ticaret yolunun kesişme noktası olarak konumlanmış olduğu göze çarpmaktadır. Bu yollardan biri Antakya ve Halep'ten geçerek Birecik'teki çok eski Fırat geçidine oradan da doğuya doğru Harran'a, Nusaybin'e ve Ninova'daki Dicle geçidine gider. Bu noktadan Dicle güzergâhından Bağdat'a ya da Kral Yolu'ndan Susa şehrine gidilebilir. Diğer yol ise Kızılırmak dönemecindeki Hitit ülkesinden kuzeye doğru gelip Urfa üzerinden Harran'a ve oradan da güneye doğru Fırat üzerinde Babil'e kadar devam eder. Bu durum da Harran'ın tamamen bir kavşak noktası olduğunu göstermektedir.³⁶ Nitekim Urfa/Harran Böl-

²⁸ Bahattin Çelik, *Arkeolojide Urfa (Arkeolojik Araştırmalar Işığında Urfa)*, Ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu, İstanbul, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları Şehir Kitaplığı Dizisi: 50, 2008, s. 13.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/sites/default/files/97p359.pdf>, erişim tarihi: 5 Şubat 2019.

³⁰ İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Alman Arkeoloji ve Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün kurulup faaliyete geçmesinden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara'da II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından üçüncü arkeoloji enstitüsü olarak kurulmuştur. Bu Enstitü, Ankara-Ulus semtinde, Gençlik Parkı karşısındaki o dönemdeki Osmanlı Bankası bitişiğinde ve bu müesseseye ait tarihi binada faaliyete başlamıştır. Prof. Seton Lloyd bu enstitü müdürleri arasında dikkat çeken bir isimdir. Lloyd arkeoloji mesleğine Mısır'da başlamış ve II. Dünya Savaşı sıralarına kadar çalışmalarına burada devam etmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarından sonra 1949'da Enstitü'nün başına geçerek buradaki görevini 1961 yılına kadar sürdürmüştür. Harran çevresindeki Sultantepe Kazısı (1958) Seton Lloyd tarafından yürütülmüştür. Hamit Zübeyr Koşay vd., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Ankara, TTK, 2013, C.I (1. Kitap), s. 219-221. Hamit Zübeyr Koşay, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün ilk müdürü olarak Lloyd'u göstermektedir. Burak Dosdoğru ise enstitünün ilk müdürünün John Garstang olduğunu ve Seton Lloyd'un "kurum neredeyse bir adamın inisiyatifleriyle kurulmuştur." sözleriyle Garstang'ın çabalarını tek kelimedede özetlediğini dile getirmektedir. Burak Dosdoğru, *Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü 1938-1953 (Ankara İngiliz Enstitüsü)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2018, s. 115. Ayrıca bkz.: *The Times*, 28 Haziran 1951, s. 5.

³¹ İngiliz basınının en önemli ve en eski gazetelerinden biri olan *The Times*, John Walter tarafından 1 Ocak 1785 tarihinde kurulmuştur. *The Times*, 5 Aralık 1934, s. 14. Yayın hayatına *The Daily Universal Register* adıyla başlayan gazete kendini "Gününün belgesi, her tür bilginin sadık defteri; herhangi bir konuya saplanıp kalmamalı; aksine, her damağa yönelik bir şeyler içermelidir." ifadeleriyle tanımlamıştır. Martin Walker, *Basının Gücü*, çev. Gülden Şen, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1999, s. 39. Birkaç sene *The Daily Universal Register* adıyla devam eden gazetenin 1 Ocak 1788 tarihinde yayınlanan 940. sayısı *The Times* adı altında basılmıştır. Günseli Gümüşel, *The Times Gazetesine Göre Tanzimat Dönemi 1838-1878*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2010, s. 13; Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Samsun 1908-1925", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1. Kitap, Yayına Hazırlayan (Editör): Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2006, s. 199.

³² *The Times*'ta, Aşağı Yarımca'daki kazının Asur dönemi kalıntıları nedeniyle yapılamadığı bilgisi yer almaktadır. *The Times*, 28 Haziran 1951, s. 5.

³³ "Sultan Tepe" şeklinde de yazılmaktadır.

³⁴ Harran Höyüğü.

³⁵ *The Times*, 21 Mart 1951, s. 5.

³⁶ *The Times*, 21 Mart 1951, s. 5.

gesi, Mezopotamya'dan gelip; batı, kuzey ve güneye doğru giden yolların geçtiği stratejik bir konuma sahipti.³⁷

Harran'a dair pek çok kaynak vardır ve Mezopotamya, Latin ve İslam literatürlerinde bu kent güçlü politik kişiliğiyle³⁸ karşımıza çıkar. Ulaşmazlığı nedeniyle yöreyi çok az arkeolog keşfetmiştir ve hiçbir şehrin ünlenmesini sağlayan dini mabetlerin topografyasını aydınlatmak konusunda yeterince başarılı olmamıştır. Bu durum ortalama 1950'lilerde değişmiş; Türkiye'de ulaşım çalışma ve olanaklarının ilerlemesiyle birlikte Harran'ın bulunduğu bölge ulaşılabilir hale gelmiştir.³⁹

Esasen *The Times*'a göre; 1949 yılının sonbaharında Harran'ın dört mil kuzey batısında Aşağı Yarımca olarak adlandırılan köyde, köylüler Sin Tanrısı'nın sembolünü taşıyan bir steli⁴⁰ ve oldukça bozulmuş bir tableti gün ışığına çıkarmıştır. Nuri Gökçe'nin stelin bulunduğu noktada küçük bir kazı yapabildiği ve taşla kaplanmış bir oda keşfettiği haberin ayrıntıları arasındadır.⁴¹ Bu durum William Brice ve Seton Lloyd'un (1902-1996)⁴² aklına Aşağı Yarımca'nın coğrafi konumunun Latin yazarların tanımına göre, Hükümdar Caracalla'nın 217 yılının baharında hac görevini yerine getirmek için geldiği ve suikaste uğradığı⁴³ ay tapınağının konumu ile ikna edici bir şekilde uyuştuğunu getirmiştir. Aynı zamanda Brice, Caracalla'nın doğum günü tarihi⁴⁴ ile Sabianların en önemli ay festivalinin tarihinin kesin olarak uyuştuğunu fark etmiştir.

³⁷ Mehmet Çelik vd., *a.g.e.*, s. 54-55.

³⁸ Bkz.: Süheyla İrem Mutlu, Yusuf Albayrak, *a.g.m.*, s. 136.

³⁹ *The Times*, 21 Mart 1951, s. 5. *The Times*'ta yer alan bu ayrıntılar esasen Seton Lloyd tarafından kaleme alınmıştır ve Brice ile birlikte yazmış oldukları *Harran* başlıklı makalede aynı ayrıntılara değinilmiştir. Seton Lloyd, William Brice, "Harran", s. 78.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Seton Lloyd, Nuri Gökçe, "Sultantepe", *Anatolian Studies*, 3, (1953), s. 40-41.

⁴¹ *The Times*, 21 Mart 1951, s. 5. Aşağı Yarımca'daki bu çalışmalar ulusal basında da yer bulmuştur. *Milliyet*'te bu köyde bir ay mabedi arandığı fakat Asur devrine ait harabelerin çok derine gömülü olmasından dolayı çalışmaların sonuçsuz kaldığı belirtilmiştir. Haberde, aynı mabedin MS XIX. yüzyılda yeniden inşa edildiği ve burada yapılan kazılarda üzerlerinde kufi yazılar bulunan toprak kaplar meydana çıkarıldığı ifade edilmektedir. *Milliyet*, 9 Temmuz 1951, s. 2.

⁴² Seton Lloyd, Önasya ve Anadolu'da yaptığı kazılarla tanınmış İngiliz mimar ve arkeologdur. Mimarlık öğrenimini Uppingham'da tamamlamıştır. 1939-1949 yılları arasında Irak hükümetinin arkeoloji danışmanı olarak Bağdat'ta görev yapmıştır. Sinjar bölgesi araştırmaları ile Ugarit, Hassuna ve Eridu kazılarını yönetmiştir. 1949 yılına gelindiğinde Ankara'da kurulmakta olan İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün yöneticiliğine getirilmiş ve bu görevini on iki yıl kadar sürdürmüştür. Lloyd, Polatlı'da ve Urfa yakınlarındaki Sultantepe'de O.R. Gurney ile, Denizli'deki Beycesultan höyüğünde J. Melaart ile birlikte kazılar yönetmiştir. 1961'de İngiltere'ye dönmüş ve Londra Üniversitesi'nde arkeoloji profesörü olarak ders vermeye başlamıştır. 1964'te Muş-Varto'daki Kayalidere adlı bir Urartu yerleşmesindeki kazıyı C. A. Burney ve M. Van Loon ile birlikte yürütmüştür. 1969 yılında emekliye ayrılmasına rağmen Londra'daki Arkeoloji Enstitüsü'ndeki çalışmalarına devam etmiştir. 1974'te Londra Üniversitesi Arkeoloji Bölümü başkanı, 1978'den sonra da Irak İngiliz Arkeoloji Okulu başkanı olmuştur. 1971'de ülkesinin Arkeolojiye Katkı Madalyası, 1973'te de Türkiye'nin verdiği Üstün Hizmet Sertifikası ile onurlandırılmıştır. Bkz.: Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, çev. Ender Varinlioğlu, Ankara, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 1997.

⁴³ Mehmet Çelik de Caracalla'nın, Harran'daki Ay Tanrısı ile irtibatlı tapınaktan dönerken öldürüldüğünü kaydeder. Mehmet Çelik vd., *a.g.e.*, s. 343. Caracalla 8 Nisan'da Mezopotamya'da Carrhae'ye (Harran) doğru yola çıkmış ve yolda dinlenmek için mola vermiştir. Kamp sırasında Selene'deki tapınağı görmek istemiş ancak tapınağın kasabadan uzak olmasından dolayı bir yolculuk planı yapması gerekmiştir. Caracalla, bütün ordunun düzenini bozmamak için ufak bir süvari birliği ile yolculuk yapmaya karar vermiştir. Amacı tanrılara kurban sunmak ve hemen geri dönmektir. Yolun ortasında karnı ağrıyınca yanına bir muhafız alarak sorununu/ihtiyacını gidermeye gitmiş ve bu nedenle etrafındaki askerler ondan uzaklaşarak imparatorun hassasiyetini zedelememek için gözlerini kapatmıştır. Onu öldürmek isteyen Martialis, imparatora bir şey söylemesi gerekmiş gibi bir baş hareketi yapmış ve Caracalla bileğinden giysilerini çıkartırken Martialis onun arkasına geçerek sakladığı hançerle imparatoru arkasından bıçaklamıştır. İmparator hiç beklenmedik bir şekilde can vermiştir. Hülya Tahtalı, *İmparator Caracalla'nın Yaşamı ve İcraatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, 2000, s. 56.

⁴⁴ Caracalla, İmparator Septimius Severus ve Iulia Domna'nın ilk oğlu olarak 4 Nisan 188'de, babası Gallia Lugdunensis eyaletinde görevli iken, Lyon'da dünyaya gelmiştir. Kendisine verilen ilk ad Septimius Bassianus'tur. Hülya Tahtalı, *a.g.t.*, s. 8.

1950 yazında yeni bir araştırma düzenlenmiş ve bu araştırma kapsamında daha önce ihmal edilmiş mimari özelliklerin kaydedilmesi ve yazıtların kopyalanması için bölgenin yeni ve daha ayrıntılı bir haritasının yapılmasına karar verilmiştir.⁴⁵ 1950 yılındaki bu kazıyı Seton Lloyd ve Nuri Gökçe birlikte yürütmüştür.⁴⁶ William Brice ise kazı ekibindeki diğer bir isimdir.⁴⁷

Harran'da olduğu düşünülen Sin Tapınağı'nı⁴⁸ bulabilmek amacıyla yapılan kazıların önemli bir kısmı 1950'li yıllarda yapılmıştır. Tapınağın yerine ilişkin olarak ise pek çok görüş mevcuttur. Bazı kaynaklardaki ifadelerden hareketle tapınağın kentin içinde ya da dışında olduğu konusu tartışılmaktadır. Bir görüşe göre tapınağın Harran Ulu Camii'nin altında olduğu değerlendirilmekte⁴⁹ ancak diğer bir görüşe göre de tapınağın bugünkü iç kalenin bulunduğu alanda olduğu düşünülmektedir.⁵⁰

Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü ve o dönemdeki Türk Eski Eserler Dairesi'nin işbirliğiyle yaptığı kazı ise; Nuri Gökçe, Seton Lloyd, onların yardımcıları ve öğrencilerinin katılımıyla Harran yakınlarındaki Sultantepe'de başlamıştır.⁵¹ Eski adı "Huzurina/Hostrā" olan Sultantepe'de, 1951⁵²–1953 yılları arasında⁵³, Lloyd tarafından yapılan kazılarda tespit edilen kerpiç mimari yapılar dışında, Helenistik ve Roma devri kalıntılara da rastlanılmıştır ve Ay Tanrısı Sin'e ait hilal kabartması ve ortasında yuvarlak bir oyuğu olan büyük bir taş levha da burada ele geçen buluntular arasındadır.⁵⁴ Sultantepe Araştırması projesinin finansmanlığını ise İngiliz Arkeoloji Enstitüsü ve Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ortaklaşa üstlenmiştir.⁵⁵ *The Times*'a göre 1951 yılında⁵⁶, bununla birlikte O. R. Gurney tarafından kaleme alınan *The*

⁴⁵ *The Times*, 21 Mart 1951, s. 5. Bu araştırma/arkeolojik gezi 9 Temmuz 1950'de başlamış ve üç hafta kadar sürmüştür. Seton Lloyd, William Brice, "Harran", s. 78; <http://islam-salzburg.at/Harran.pdf>, erişim tarihi: 3 Şubat 2019.

⁴⁶ Hamit Zübeyr Koşay vd., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, C.I (2. Kitap), s. 543. 23 Mayıs 1951'de *Milliyet*'te yer alan haberde ise Sultantepe'deki kazıya değinmeden önce, Aşağı Yarımcı Köyü'nde Heyet Başkanı Nuri Gökçe ile İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Seton Lloyd tarafından birlikte bir kazı yapıldığı ve bu kazı sonucunda mabedin çok tahrip olması nedeniyle çalışmanın bırakıldığı ifade edilmektedir. *Milliyet*, 23 Mayıs 1951, s. 3.

⁴⁷ <https://biaa.ac.uk/research/item/name/harran-survey>, erişim tarihi: 3 Şubat 2019.

⁴⁸ Beniyamin kabilesiyle bazı civar krallıklar arasında Harran'ın ünlü Sin tapınağında yapılan anlaşmadan hareketle *The Times*'a göre Harran'da bir Sin Tapınağı olduğu sonucuna ulaşılabilir. Yazıya göre Harran'ın putperest yerlileri daha sonraları Sabiiler olarak anılmış ve Ortaçağ'da Araplar ay inancının tapınak, festival ve adetlerinden genel olarak bahsetmiştir. *The Times*, 21 Mart 1951, s. 5.

⁴⁹ İbni Şeddad, caminin esasının Sin Tapınağı olduğunu, Hz. Ömer döneminde İslâm orduları komutanlarından İyaz b. Ganem'in MS 640 yılında şehri alınca bu mabedi camiye çevirdiğini nakletmektedir. A. Cihat Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, 173.

⁵⁰ Süheyla İrem Mutlu, Yusuf Albayrak, *a.g.m.*, s. 138; A. Cihat Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 173; İsmail Orman, "Harran Uluca-mii.", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2012, 42, s. 103.

⁵¹ *The Times*, 18 Ağustos 1952, s. 8.

⁵² Mayıs 1951'de *Milliyet*'te yer alan bir haberde eski klasik yolların kavşak noktasında bulunan ve prehistorik devirlerden kalma eserler ihtiva ettiği düşünülen Sultantepe'de bir kazı çalışmasının başladığı yazmaktadır. Habere göre bir höyük eteğinde Roma devrine ait bir hamam ortaya çıkartılmıştır ve bu hamam dünyadaki dördüncü Roma hamamıdır. Asur dönemine ait kazılara ise devam edilmiştir. *Milliyet*, 23 Mayıs 1951, s. 3. Temmuz 1951'de yine *Milliyet* gazetesinde yer alan haber kazı çalışmasına ilişkin çeşitli ayrıntıları barındırmaktadır. Habere göre, Türk-İngiliz karma heyetinin yaptığı kazının asıl amacı Günahlar Mabedi'ni (Sin Tapınağı) ortaya çıkarmaktır ve çalışmalar Sultantepe'de başlatılmıştır. Bu çalışma neticesinde Asur devrine ait çok büyük bir yapı keşfedilerek bu yapının saray ya da mabet özelliklerini taşıdığı dile getirilmiştir. *Milliyet*, 9 Temmuz 1951, s. 2.

⁵³ Kazıların 1951-1952 yıllarında yapıldığı da bazı kaynaklarda geçmektedir. Burak Dosdoğru, *a.g.t.*, s. 124; <https://biaa.ac.uk/research/item/name/sultantepe-survey>, erişim tarihi 3 Şubat 2019.

⁵⁴ Dr. Bahattin Çelik, Sultantepe'deki höyüğün ilk kez 1946 yılında K. Kökten ve ardından 1947 yılında A. Dönmez ve W. Brice tarafından incelendiğini dile getirmektedir. Bahattin Çelik, *Arkeolojide Urfa (Arkeolojik Araştırmalar Işığında Urfa)*, s. 14.

⁵⁵ Burak Dosdoğru, *a.g.t.*, s. 124. *The Times*'a göre, İngiliz Enstitüsü'nün bu araştırmalardaki işbirliği ve Sir Hugh Beaver'ın malzeme ofisleri aracılığıyla pek çok şirket ve kişi araştırmalara katkıda bulunmuştur. Fakat sadece Asurlulara ait buluntuların niteliği ve kapsamı için değil aynı zamanda Harran'daki ay tapınağının (Sin Tapınağı) daha derindeki bölümlerini de ortaya çıkarmak için bölgede daha eksiksiz bir araştırma gerekmiştir. *The Times*, 28 Haziran 1951, s. 5.

⁵⁶ *The Times*, 18 Ağustos 1952, s. 8.

Sultantepe Tablets başlıklı makalede ise 1952’de⁵⁷ höyüğün tepesinde bulunan tabletlerin yeri tespit edilmiş ve bu 370 adet tablet ve/veya tablet parçası tamamen ortaya çıkarılmıştır. Esasen, Sultantepe’deki çalışmalar hem 1951 hem de 1952 yılında devam etmiş bununla birlikte tabletlerin önemli bir kısmı 1951 yılının baharında bulunmuştur.⁵⁸ Bu 370 adet tablet Gurney tarafından kataloglanmış ve iyileştirilmek üzere Ankara’ya getirilen tabletlerin toplamı 572 olmuştur. Urfa yakınlarında J. B. Segal, MS II. yüzyılda ay tanrısına adanmış Sabian tapınağının kalıntıları ve çok sayıda Süryanice yazıtla birlikte izini sürmüştür⁵⁹ ve *The Times*’a göre Sin Tapınağı’nın Sultantepe’de bulunma ihtimali vardır.⁶⁰

Harran Höyüğü’ndeki ilk kazılara/araştırmalara ise David Storm Rice 1951 yılında başlamıştır. 1952’de yine Türk-İngiliz heyetleri tarafından Harran’da yapılan kazıya Rice idaresinde bir heyet tarafından devam edilmesine izin verilmesi 7 Nisan 1956 tarihli 4/7071 sayılı kararname ile kararlaştırılmıştır.⁶¹ Rice, bu araştırmalara aralıklarla 1959 yılına kadar devam etmiştir.⁶² Onun 1951, 1952, 1956 ve 1959 yıllarındaki kazılarında Harran’daki bazı yapılar ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca şehrin rölövesi de yapılmıştır.⁶³ 1956 tarihli 4/7071 sayılı kararname ile verilen izne dayanarak Prof. Dr. Storm Rice idaresinde Harran’da yapılan kazıda elde edilen seramik parçalarından bir kısmının Londra Üniversitesi ile British Museum ve Oxford’daki Ashmolean Museum’da etüt malzemesi olarak kullanılmak üzere yurt dışına çıkartılması da 2 Nisan 1960 tarihinde kararlaştırılmıştır.⁶⁴

Günümüze uzanan süreçte Harran ve yöresinde yapılan kazılarda Nurettin Yardımcı’nın⁶⁵ adı ön plana çıkmaktadır. Yardımcı’nın başkanlığında 1983 yılında Harran’da yüzey araştırmaları, topoğrafik plan çalışmaları ve sondajlar yapılmıştır.⁶⁶ XI. Türk Tarih Kongresi’nde (5-9 Eylül 1990, Ankara) *Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları* başlıklı bir bildiri sunan Yardımcı, bu bildirisinde Harran’daki Sin kültürünün önemini vurgulayarak 1989 yılında yapılan kazılarda bu külte ilişkin bulunan kitabelerin de fotoğraflarını sunmuştur.⁶⁷ Yardımcı başkanlığında Harran Höyüğü’nde yapılan kazı çalışmalarında çeşitli devirlere ait eserler ortaya çıkarılmıştır. Kazılardan elde edilen eserler Şanlıurfa Müzesi’nde sergilenmektedir.⁶⁸

Günümüzde Harran’daki kazılar (Harran Örenyeri) Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nün izinleri gereğince, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Harran Üniversitesi adına Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü kazı ekibi tarafından yapılmaktadır. Kazı başkanlığı görevini Prof. Dr. Mehmet Önal yürütmektedir.⁶⁹ 2018 yılında Harran Höyüğü’nde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda Önal, Sin Tapınağı’na ait olduğu düşünülen 16 adet çivi yazılı tuğla bulunmuştur. Ayrıca Nurettin Yardımcı’nın da daha önceleri aynı yerin yakınında çeşitli çivi yazılı tuğlalar bulmasından hareketle Ay Tanrısı Sin Tapınağı’nın Harran Höyüğü’nün tepe noktasında olabileceğini ifade etmiştir.⁷⁰

Esasen Sin kültürünün varlığının arkeolojik kanıtlarının Harran Höyüğü ve Harran Ovası’nda Soğmatar, Aşağı Yarımca ve Sultantepe gibi pek çok yerde bulunması, bu kültürün tüm ova boyunca önemli ve kutsallı-

⁵⁷ O. R. Gurney, “The Sultantepe Tablets”, *Anatolian Studies*, 2, (1952), s. 30.

⁵⁸ Seton Lloyd, Nuri Gökçe, “Sultantepe”, *Anatolian Studies*, 3, (1953), s. 36.

⁵⁹ *The Times*, 18 Ağustos 1952, s. 8.

⁶⁰ *The Times*, 22 Ağustos 1951, s. 6.

⁶¹ BCA, 30.18.1.2.142.32.5.

⁶² <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR-80698/harran-ve-harrandaki-mimari-eserler.html>, erişim tarihi: 3 Şubat 2019. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/AD1C5720F-FEAC37CAAD57AF3B704AAD9/S0041977X00070178a.pdf/div-class-title-david-storm-rice-div.pdf>, erişim tarihi: 3 Şubat 2019.

⁶³ <http://islam-salzburg.at/Harran.pdf>, erişim tarihi: 3 Şubat 2019.

⁶⁴ BCA, 30.18.1.2.154.84.7.

⁶⁵ Arkeolog Dr.

⁶⁶ Nurettin Yardımcı, “Harran - 1983”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, İzmir, 16-20 Nisan 1984, s. 79. Yardımcı Sin Tapınağı’nın iç kalede olabileceğini belirtmiştir. *A.g.e.*, s. 80.

⁶⁷ Nurettin Yardımcı, “Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, s. 29.

⁶⁸ <http://www.urfakultur.gov.tr/Eklenti/22204,harran.pdf?0>, erişim tarihi: 4 Şubat 2019.

⁶⁹ Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Dekanı ve Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölüm Başkanı.

⁷⁰ Prof. Dr. Mehmet Önal ile 20 Şubat 2019 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

ğini gösterir niteliktedir. Sin Tapınağı'nın yerinin tam olarak belirlenebilmesi başta Harran ve Soğmatar olmak üzere bölgede yapılan sistematik arkeolojik kazılardan elde edilen veriler sonucunda mümkün olabilecektir.⁷¹

Sonuç

Harran'da tarih boyunca pek çok din ve inanış yaşanmış olmakla birlikte bunlar arasında belki de üzerinde en çok konuşulan, tartışılanlardan biri uzun yüzyıllar boyunca burada tutunmuş olan Sin kültürüdür. Bu kültürün izlerinin sürülmesi ve bu amaçla bölgede arkeolojik kazıların yapılması Cumhuriyet döneminde dir. Kazılarda yerli ve yabancı pek çok bilim insanı görev almış; Sin Tapınağı'nın yerini belirlenebilmesi gibi amaçlar doğrultusunda çalışmalar yürütülmüştür. Bu araştırmalar ulusal basında olduğu kadar uluslararası basında da yankı uyandırmış ve özellikle de İngiliz basınından *The Times*'ın sütunlarına yansımıştır. *The Times*'ın ön plana çıkan yönü ise burada yer alan haberlerin ilk elden, bizzat kazılarda görev almış Seton Lloyd tarafından ve/veya onun ekibinin görüşlerine dayanılarak kaleme alınmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak *The Times*'ta çıkan haberler ile *Anatolian Studies*'te yayımlanan makalelerde yer alan bilgilerin birbiriyle örtüştüğü görülmektedir. Üstelik bu gazetede çıkan haberlerin sıradan bir habere nazaran oldukça ayrıntılı ve bilimsel bir dille yazıldığı anlaşılmaktadır.

The Times'ta yer alan haberlerde şüphesiz merak edilen konulardan biri Sin Tapınağı'nın yeri olmuştur ve bu merak günümüzde de devam etmektedir. Nitekim 1950'lerden günümüze uzanan süreçte ünlü Sin Tapınağı'nın yeri kesin olarak belirlenememiş olsa bile sistematik arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgularla tapınağın yeri ya da Sin kültürünün önemine ilişkin konuların daha da aydınlatılması beklenilmektedir.

Kaynakça

A-Kitaplar

- Altunay, Erhan, *Paganizm-1 Kadim Bilgelige Giriş*, İstanbul, Hermes Yayınları, 2014.
- Altunay, Erhan, *Paganizm-2 Mezopotamya-Mısır*, İstanbul, Hermes Yayınları, 2016.
- Çelik, Bahattin, *Arkeolojide Urfa (Arkeolojik Araştırmalar Işığında Urfa)*, Ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu, İstanbul, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları Şehir Kitaplığı Dizisi: 50, 2008.
- Çelik, Mehmet vd., *Edessa'dan Urfa'ya 1*, Ankara, Atılım Üniversitesi, 2007.
- Ekinci, Abdullah, Paydaş, Kazım, *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*, İstanbul, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2008
- Gündüz, Şinasi, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Kabağaç, Sina ve Alova, Erdal, *Latince/Türkçe Sözlük*, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1995.
- Koşay, Hamit Zübeyr vd., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Ankara, TTK, 2013, C.I (1. Kitap).
- Koşay, Hamit Zübeyr vd., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, Ankara, TTK, 2013, C.I (2. Kitap).
- Kuhrt, Amelie, *Eski Çağ'da Yakınoğu yaklaşık M.Ö. 3000-330*, çev. Dilek Şendil, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, C. II.
- Kürkçüoğlu, A. Cihat, *Şanlıurfa İli Camileri*, Ankara, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013.
- Lloyd, Seton, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, çev. Ender Varinlioğlu, Ankara, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 1997.
- Walker, Martin, *Basımın Gücü*, çev. Gülden Şen, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1999.

⁷¹ Süheyla İrem Mutlu, Yusuf Albayrak, a.g.m., s. 140.

B- Makale ve Bildiriler

- Albayrak, Yusuf, "Edessa'da Paganizm ve Hıristiyanlık", *Karadeniz*, 32, (2016), s. 316-324.
- Arpacı, Kubilay, "Üsküdar'ın Kadim Minareleri ve Minarecilik", *Üsküdar Kültür, Sanat ve Medeniyet Der-gisi*, 6, (2018/1), s. 67-70.
- Demirci, Kürşad, "Antik Urfa'da Sin Kültü", *Milel ve Nihal*, 2 (2), (2005), s. 111-123.
- Ekinci, Abdullah, "Edessa ve Harran'da Tanrı ve Tanrıçalar", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, Editör: Yusuf Ziya Keskin, Ankara, Şanlıurfa İl Müftülüğü Yayınları, 2011, s. 43-60.
- Gurney, O. R., "The Sultantepe Tablets", *Anatolian Studies*, 2, (1952), s. 25-35.
- Kartın, Cengiz, "XIX ve XX. Yüzyıl'da İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu", *Yabancı Seyahatnamelerde Tür-kiye*, Ed. M. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy, Ankara, Türk Yurdu Yayınları, 2016, s. 83-110.
- Lloyd, Seton, Brice, William, "Harran", *Anatolian Studies*, 1, (1951), s. 77-111.
- Lloyd, Seton, Gökçe, Nuri, "Sultantepe", *Anatolian Studies*, 3, (1953), s. 27-47.
- Mutlu, Süheyla İrem, Albayrak, Yusuf, "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültü'nün Varlığı", *Karadeniz*, 37, (2018), s. 133-144.
- Sykes, Mark, "Journeys in North Mesopotamia", *The Geographical Journal*, Londra, 30/4, (1907), s. 384-398.
- Şahin, Enis, "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Samsun 1908-1925", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyu-mu Bildiriler Kitabı*, 1. Kitap, Yayına Hazırlayan (Editör): Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Be-lediyesi, Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı Yayınları, Samsun, 2006.
- Yardımcı, Nurettin, "Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (5-9 Eylül 1990), Ankara, 1994, s. 449-452.
- Yardımcı, Nurettin, "Harran - 1983", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Mü-dürlüğü, VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, İzmir, 16-20 Nisan 1984, s. 79-91.

C-Tezler

- Dosdoğru, Burak, *Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü 1938-1953 (Ankara İngiliz Enstitüsü)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2018.
- Gümüşel, Günseli, *The Times Gazetesine Göre Tanzimat Dönemi 1838-1878*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi SBE, 2010.
- Tahtalı, Hülya, *İmparator Caracall'nın Yaşamı ve İcraatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mar-mara Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, 2000.
- D-Ansiklopedi Maddeleri
- Orman, İsmail, "Harran Ulucamii.", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 2012, 42, s. 103.
- Şeşen, Ramazan, "Harran", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, 16, s. 237-240.
- E- Arşiv Belgeleri
- BCA, 30.18.1.2.142.32.5.
- BCA, 30.18.1.2.154.84.7.

F- Gazeteler

- Milliyet*, 23 Mayıs 1951, s. 3.
- Milliyet*, 9 Temmuz 1951, s. 2.
- The Times*, 5 Aralık 1934, s. 14.
- The Times*, 21 Mart 1951, s. 5.
- The Times*, 28 Haziran 1951, s. 5.
- The Times*, 22 Ağustos 1951, s. 6.
- The Times*, 18 Ağustos 1952, s. 8.

G-İnternet Kaynakları

<https://biaa.ac.uk/research/item/name/harran-survey> erişim tarihi: 3 Şubat 2019.

<https://biaa.ac.uk/research/item/name/sultantepe-survey>, erişim tarihi: 3 Şubat 2019.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR-80698/harran-ve-harrandaki-mimari-eserler.html>,
erişim tarihi: 3 Şubat 2019.
<http://islam-salzburg.at/Harran.pdf>, erişim tarihi: 3 Şubat 2019.
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531680094/f19.highres>, erişim tarihi: 4 Şubat 2019.
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/search_photos_results.php?search_photos=Harran&allflag=on, erişim tarihi: 3
Şubat 2019.
<https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/AD1C5720FFEAC37CAAD57AF3B704AAD9/S0041977X00070178a.pdf/div-class-title-david-storm-rice-div.pdf>, erişim tarihi: 3 Şubat 2019.
<https://www.thebritishacademy.ac.uk/sites/default/files/97p359.pdf>, erişim tarihi: 5 Şubat 2019.
www.urfakultur.gov.tr/Eklenti/22204,harran.pdf?0, erişim tarihi: 4 Şubat 2019.

ANTİK DÖNEMDE EDESSA'NIN KÜLTÜREL ARKA PLANI VE BAR DAYSAN

Prof. Dr. Abdullah Ekinci

Antik Dönemde Edessa ve Kültürel Arka Plan

Urfa; Nevali Çori, Sefer Tepe, Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Yeni Mahalle-Balıkli Göl ve Göbekli Tepe gibi Neolitik yerleşimleriyle uygarlığa beşiklik etmiştir. Edessa kültürünün sacayaklarını oluşturan okullar, tarım, sanat ve mimari tarihi Urfa tarihiyle paraleldir. Bölgede oluşan kültürde, Fırat ve Mümbit Hilal'in büyük bir etkisi vardır. Bu bölge Yukarı Mezopotamya'nın kalbi hükmündedir. 12 binlik bir tarihi geçmişi olan Urfa, birçok millete ve devlete ev sahipliği yapmıştır. Bu süreçte kadim uygarlıkları, Hıristiyanlık, İslam ve farklı etnik gruplar ve devletlerle tanışmıştır. Ardı ardına gelen hanedan ve seçkinlerin kurduğu siyasal ve kültürel hegemonyalar, bu mirasın şekillenmesine katkı sağlamıştır. Oluşan kültürün önemli saçaklarından biri bölgede faaliyet gösteren okullardır. Bu anlamda Edessa Okulu önemli bir işleve sahiptir. Şehrin Hz. Nuh Peygamber tarafından kurulduğunu iddia edenler olduğu gibi şehrin Nemrut tarafından inşa edildiğini¹ söyleyenlerde bulunmaktadır. Drijvers ise şehrin Seleucus I. Nicator tarafından İ.Ö. 302 veya 303 'de kurulduğunu ifade eder.² Bölgenin tarih ve kültür açısından önemi yerli ve yabancı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu sebeple Urfa ve çevresinde yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından kazılar yapılmaktadır. Tarihi süreç nazarı dikkate alındığında Urfa'da tarih öncesi ve sonrasında önemli bir kültür merkezi olduğu görülecektir.

Bölgenin ilk krallığı Osrhoene krallığıdır.³ Osrhoene krallığı İ.S. 244'de yıkılmasından sonra İran ve Roma arasındaki mücadele bu bölgede geçmiştir.⁴ Urfa şöhretini medeniyetin önemli bir ocağı olmasına borçludur.⁵ Özellikle Urfa ve çevresi Büyük İskender'in istilasına uğradıktan sonra kapılarını dış tesirlere açmıştır. Böylece bölgede "Felsefi çalışmalar" yerleşmeye başlamıştır. Bölgede ilmi, edebi bilhassa felsefi çalışmalara önem verilmiştir. Süryaniler ilk edebi ve felsefi çalışmalarını miladi ikinci asırda yapmışlardır. Süryani yazısının doğduğu kent Urfa'dır. Urfa'da Grekçe bilen birçok âlim bulunması miladi ikinci asırdan itibaren Hıristiyanlık bilhassa Yakubi ve Nasturi mezheplerinin tesiri altında gelişen "Süryani Edebiyatı" doğmuştur. Esas itibariyle bu edebiyat "bir kilise edebiyatı" olarak kabul edilir. Bu kültürel yapının yanı sıra, kentin Musevi inancına seslenen bir konuma sahip olması, ilk İncil tercümesinin de Urfa'da yapılmış olması, İslam tarihinin ilk döneminde İyad b. Ganm'in Urfa'yı fethetmiş olması⁶ Türklerin Anadolu'ya yapmış oldukları⁷ akınlarda Urfa bölgesi ayrıca bir öneme sahip olmuştur. Urfa bu dönemde Anadolu'nun

*Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa/TÜRKİYE

¹Abu'l Farac, Gregory (Bar Habreus), Abu'l Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1987, s. 75

²H. J. Drijvers, Cults and Beliefs at Edessa, Leiden, 1980, s. 9

³Philip K. Hitti, Syria of History, s. 409; Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul, 1960, s. 14-16

⁴Fikret Işıltan, age., s. 22-26

⁵W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1940, s. 10-11

⁶Bkz. E. R. Hayes, Urfa Akademisi, çev. Yaşar Güneç, İstanbul 2005.

⁷Belazuri, Futuh'ul Buldan, çev. Zahir Kadiri Uyan, İstanbul, 1955, s. 277-279; İbnü'l Esir, el-Kamil, Beyrut, 1979, II, s. 415-417; Abdullh Ekinci, III-XII. Yüzyıllar Arasında Urfa ve Çevresinde Fikri Hayat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans

yurt edinilmesinde giriş kapısı vazifesini görmüştür. Bu amaçla Urfa, Selçuklu sultanı Alparslan tarafından kuşatılmış, daha sonra 1080 yılında Emir Bozan tarafından fethedilmiştir.⁸ İyad b. Ganm ve Selçuklu fethi ile Urfa antik dünya birikimin dışında yeni bir kültür çevresine girmiş oldu.

Antik dünya birikimin önemli bir merkezi olan Edessa, aynı zamanda bölgenin önemli bir ilim ve irfan merkezidir. Başta Harran, Edessa ve Resû'l Ayn okulları uygarlık tarihinde müstesna bir konuma sahiptir. Edessa Okulu sadece bir teoloji ve felsefe okulu olarak düşünmemek gerekir. O aynı zamanda tıp eğitimi veren bir okuldur. Edessa'daki tıp okulunun kökenleri Babilonya, Papan ve Heretik kültüre dayanmakla birlikte özellikle Edessalı bilginlerin çalışmaları Grek filozof ve teologların çalışmalarıyla, tıp yazmalarına dayanmaktadır. Edessa Tıp Okulu Hipokrat ve Galen modeli tıp eğitimi yapılanmasını esas aldılar. Aslında 313 yılında Roma imparatoru Konstantin Hıristiyan mezheplere Halk hastaneleri kurulma özgürlüğü tanıdı. Antik hastaneler arasında yer alan Edessa Cüzzam Hastanesi de St. Ephraim tarafından kuruldu⁹. Edessa Okulu Grek tıbbının değişmez ve IV. yüzyıl dünyasında rakipsiz geleneklerini eğitimi yapmakla ön plana çıkmıştır. IV. yüzyılın ilk dönemlerinde kentte başlayan Hıristiyan teolojisinin eğitimi tıp eğitimi ikinci plana atmıştır. Fakat buna rağmen Tıp ile ilgili çalışmaların artmasında iki faktör etkili olmuştur. Hipokratik gelenekler ile Galen'in metinleri tıp ile ilgili çalışmalara ilgiyi artırmış, tıp öğrencilerinin sayısını artırmıştır. Bu iki faktör tıp ile ilgili teolojik çalışmaların sayısında artışı sağlamıştır. Bu iki ekolün üyesi olan Edessa Tıp Okulu tıp eğitimi için kayda değer bir enstitü olmuştur. Edessa bu dönemde iki hastaneye sahiptir. Kentteki hastanelerden biri St. Ephraem Hastanesi'dir. Bu hastane 350'de¹⁰ veya veba salgını esnasında yani 375'de inşa edildi. Yatak kapasitesi 300 kişilik idi¹¹. Bu akademide IV. yüzyıldan sonra bilimsel çalışmalar yapıldı. Ecclesiastic History of Eusebius olduğu kadar Bostra'nın Titus'un Maniheistlere karşı söylevleri, Eusebius'un Martyrs ve Theophania'sı bu akademide Süryaniceye çevrildi. Yine bu akademide Mopseustia'nın Theodore çalışması, Porfisyus'un Isagojisyle Aristo'nun Hermeneutika'sının Süryanice çevirileri yapıldı. Bu son iki çalışmaya ilaveten Antakyalı baş doktor başdiyakoz ve bir papaz olan Probus tarafından Aristoles'in Analytica Priora'sı yorumlanarak ilaveli basıldı. Bir yüzyıl sonra bölgeye atanan Nestorios'tan sonra Anastasius'un düşüncelerini destekleyen bir rahibin atanması Nestorias ve taraftarları 431 Bizans Katolik kilisesinde ayrılmasına neden oldu. Bu tarihten itibaren de Nasturiler olarak adlandırılmaktadır. Bu durum Edessa okulunun da sonunun başlangıcı oldu. Akademi bu yeni mezhebin merkezi oldu. Onun teologları heresi kahramanlar oldu¹².

Sonuçta 489'da İmparator Zenon Akademinin kapatılması emretti. Böylece büyük bir eğitim merkezi kapandı. Fakat Akademi bundan sonra da önemli bilim adamlarının yetişmesine kaynaklık etmiştir¹³.

1. Hermetik Gelenek

Eski Mısır'ın dinsel-gizemsel öğretisidir. Eski Mısır'ın üç büyük tanrısından biri olan Toth'un yapıtlarına kadar uzanan dinsel-gizemsel öğretilerinin bütününe Hermesçilik ya da Hermetik felsefe adı verilir¹⁴. Felsefe, dini inançların entelektüel yorumu olarak görüldü ve doğunun büyük dinleri, sahip oldukları manevi dünya ve aynı derecede görünmez âleme dair güçlü duygu ve tutkularıyla birlikte, kısa zamanda felsefi düşüncelere damgasını vurmuştur. "Hermetik yazılar" olarak bilinen dinî felsefi tartışmalar, felsefe ve

Tezi, Şanlıurfa, 1996, s. 75; Abdullah Ekinci, "Dört Halife Döneminde Urfa ve Fethi" Akademik Bakış, 1997, s. 22-25; Julius Welhausen, İslam'ın En Eski Tarihine Giriş, çev. Fikret Işıltan, s. 70; Fikret Işıltan, age., s. 80

⁸ Mukrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul, 1944, s. 54; Ali sevim, Suriye Selçukluları, Ankara, 1965, s. 16; Ernest Honigmann, Bizans devletinin Doğu Sınırı, çev. Fikret Işıltan, s. 133-137; Abdullah Ekinci, age., s. 14

⁹ William P. Cheshire, "Twins of Terebinth: The Ethical Origins of The Hospital in the Juedo-Christian Tradition", *Ethics-Medicine*, 19:3, 2003, s. 150.

¹⁰ Milliam P. Cheshire, s.150.

¹¹ Samir Johna, "The Mesopotamian Schools of Edessa and Jundi-Shapur: The Roots of Modern Medical Schools, *The American Surgeon*, Vol 69, Jul 2003, s. 628; Ayrıca bkz. F. Garrison, *History of Medicine*, Philadelphia, 1929.

¹² Samir Johna, s. 628.

¹³ Geniş bilgi için bkz. İlim adamları bölümü.

¹⁴ Orhan Hançerlioğlu, s. 310; Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 413.

pagan dinlerinin uzlaştırılmasına dair çabaların bir örneği olarak kabul edilebilir. O halde, düşünce sistemleri ve inançları birbirine karıştırma sanatı, Araplardan önce de bilinmekte idi. Fakat uzlaştırma hareketleri geç dönem Helenistik sürecin egemen özelliğidir. Grek felsefesi Arapça'ya tercüme edildiğinde bu sürece ait eserlerin büyük bölümü, bu eserler arasında bulunmaktaydı. Aristoteles'in *Teolojisi* (Esulücyca Aristoteles), *el-İzâhfi'l-hayri'l-mahz* ve *Hermetik Yazılar* isimli eserler bunların tipik örnekleridir. Hermetik yazılar İslam dünyasını etkileme kanallarından en önemlileri biri Harran ve Sabîlik diğeri ise Edessa ve Bar Day-san'ın çalışmaları aracılığıyla olmuştur¹⁵. Mısır ve Mezopotamya'nın antik sihirsel ve dinsel gelenekleri; Yunan felsefesinin kozmik yapısı, Pisagor'un ve öğrencileri Plato ve halefleri ve Stoacı kader; Anadolu ve ötesinin gizemli mezhep ritüelleri; Pers Zerdüştlüğünün dualizmi ve Mithra inancı ile Yunan felsefesinde yer bulan Semitik gezegen-yıldız kültleri; ve son olarak Helenistik Musevilikle ortaya çıkan kurtarıcı-mesih şekli Hermetik geleneği etkileyen unsurlardır. Hermeslerin gizemli güçleri, geç antik pagan dünyası dışında, mantık ve vahiy arasındaki ilişkinin anlaşılmasında, ortaçağ Hıristiyanlığı ve İslam'ı algılama tarzlarını etkilemiştir. Bu yapıda, Eflatun'un, Aristoteles'in, Stoacıların, Yahudi Philon'un, Hıristiyan kilisesinin Katolik düşünürlerinin, Gnostiklerin ve Yeni Eflatuncuların fikirleri bir tek potada toplanmış ve olağandışı bir şekilde bir senkretist yapı oluşmuştur. İlk dönemlerden itibaren İslam dünyasında bilinmekte olan bu gibi metinlerden İslâm düşüncesinin eklektik karakteri hakkında bir açıklama getirebilir. İslam felsefecileri İslam teolojisiyle Grek felsefesi adı altında kendisine ulaşan rasyonel spekülasyonları uzlaştırma göreviyle kendilerini mes'ul tutmuşlardır. Bunlar ister sahih anlamda Grek düşünceleri olsun, ister İran veya Mısır kaynaklı Grek düşünceleri veya bunların hepsinin ve başka unsurların bir karışımı olsun aynıdır¹⁶. Fakat hiçbir kaynak, Müslüman düşünürün kalbine, Hermetik Yazılar diye bilinen felsefi dinî düşüncelerin karışımından daha fazla tesir etmemiştir.

Hermetik kültür İslam dünyasına Harranîler, Sabîiler ve Edessa'daki kültür çevresi aracılığıyla girmiştir. Bu açıdan Harranîler ve Sabîiler ortaçağ İslam düşünce tarihinde apayrı bir öneme sahiptir. Sabîilik ve Harran'ın gizemli inançları Ortaçağ İslam düşünce hayatında önemli bir öneme sahiptir. Sabîilik oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Sabîî geleneği birbirine zıt gibi görünen pek çok kültürel unsuru bir arada bulundurmaktadır. Çevre bölgelerdeki felsefi okullar bu etkileşimi hızlandırmıştır. Sabîiliği etkileyen kültürden başında Hermes Trismegistus'a zıfede edilen yazılar gelmektedir. Hermes Trismegistus'a zıfede edilen yazılar, bu yazıların ilk olarak yazılmış olduğu İskenderiye'nin dışında skolastik asırlarda olgunlaşmaya devam etmiştir¹⁷. Bu eserler, altıncı asırdan sonra Helenistik dünyadaki önemlerini yitirince, Harran şehrinin entelektüel hayatının canlı bir kesimini oluşturmaya devam etmişlerdi. Bu şehrin pagan dini, h. II. asra kadar hayatiyetini sürdürmüştür. Grekler Harran'ı "Ellenopolis" diye isimlendirmişlerdi ve Edward Browne, Abbasî halifeliğinin egemenliğı altında yaşayan hiçbir millet, Harran paganları kadar Müslümanlara Greklerin bütün bilgi ve hikmetlerini öğretmemiş olduğunu belirtmektedir. Bunların çoğu, fizikçi, astronomi bilgini, matematikçi, geometri ve filozof olarak önemli mevkiler ve statüler elde ettiklerini belirtir¹⁸.

Harranlıların etkinliğı, dindaşları tarafından dışlanan Sabit b. Kurra öncülüğünde Bağdat'a gidip, Mutasım'ın izniyle orada yeni bir okul kurmasıyla en ileri bir noktaya ulaştı. Grek okullarında bütün ilgilerini yitiren Hermetik eserler, bu dönemden hicri 5. asrın sonuna kadar Bağdat'ta yaşamaya devam etmiştir. Sâbit b. Kurra ve oğlu Sinan gibi eğitilmiş bilim adamı ve düşünürler, Hermetik yazıların Arapça'ya tercüme edilmesinde ve bu eserlerdeki temel düşüncelerin yayılmasında görev üstlendiler. Sabit'in eserleri hakkındaki bütün bilgimiz, Geometri üzerindeki kısa denemelerden ibâret çalışmalar olduğudur¹⁹. Hermetik literatür, Bağdat ve Harran gibi bu iki bilim merkezinden hicri II. asır gibi ilk dönemlerden itibaren İslam dünyasına yayılmıştı. İbn Sina, İbn Tufeyl, Sühreverdî ve İbnü'l-Arabî gibi düşünürler ortaya çıkınca, Hermetik dü-

¹⁵ Francis E. Peters, *Hermes and Harran: The Roots of Arabic-Islamic Occultism*, s. 196.

¹⁶ Ebu'l Ala Afifi, *İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler*, İstanbul 2000, s. 106.

¹⁷ Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara 1975, s. 175.

¹⁸ Edward Brown, *Literary History of Persia*, New York 1956, s. 302-306; Abdullah Ekinci, *III-XII. yüzyıllar Arasında Urfa ve Çevresinde Dinî ve Fikrî Hayat*, s. 23-30.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. S. M. Stern, s. 33-34; Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 321; Aydın Saygılı, "İbn Kurra'nın Pisagor Terimleri Tanımı, Ayasofya Müzesi Kütüp. 4832 kayıtlı Esre ve Terc. *Belleten*, XXII, Ankara 1958, s. 85-88; Abdullah Ekinci, s. 103.

şünceler unsurlarını aldıkları kaynaklardan İslam düşüncesi içinde asimile edildiler²⁰. İbn Teymiyye, İbn Arabi ve onun önemli bir takipçisi olan Afifeddin et-Tilemsani'yi Karmatîler'e benzeter. Özellikle Onların İttahadiyye (Allah'ın insanla birleşmiş olduğuna inananlar)'den oldukları söylenir. Dolayısıyla onun nazarda her ikisi de Zındıktır²¹. Bu nedenle Ortaçağ İslam dünyasında Hermetik kültür, sürekli sakıncalı ve çizgi dışı akımları besleyen ana damarlarından bir olarak değerlendirilmiştir.

Ortaçağ İslam dünyasının Hermetik etkileri aldığı ikinci yol Edessa ve Bar Daysan'ın çalışmaları olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Edessa'da Hermetik geleneğin erken tarihini kanıtlamak zordur. Fakat biyografisi geç antik çağda dinsel ve mantıksal hayatın derlenmiş kalitesini gösteren Edessa'lı Bar Daysan (M.S.154-22)'nin öğretileri, Yakın Doğu'da Hermetik bilgi iletim zincirinde en büyük bağlardan biridir. Bar Daysan Partlıların soylu sınıfı geleneklerinde, okçulukta üstün olmayı öğrenmiş, Edessa krallık sarayında geleceğin kralı Büyük Abgar ile eğitim almış veya Hieropolis'te bir din adamından pagan geleneklerine dair bilgiler öğrenmiştir. Süryani Mihail'in kroniğine göre, Hristiyanlığa dönmüştü ve anti-pagan anlayışlarını yazmaya başlamıştı, fakat kilise doktrinine uymuyordu. Astroloji ve etno tarihi üzerine 150 ilahisiyle Bar Daysan dönemin Hristiyan ilahiyatının korkulu rüyası olmuştur²². Eusebius'a göre, Bar Daysan "yetenekli adam" ve "Süryani dilinde güçlü tartışmacı"²³ idi. Ephrem, Bar Daysan'ın kirli oyunlarına işaret etmiştir, aynı zaman "ince ayrıntılı konuşmacı" olduğunu kabul etmiştir. Bar Daysan ve taraftarları üyeleri ilahiler söylemek ve metinleri çalışmak üzere mağaralarda toplanan bir tarikat olarak kabul edilir. İbn Nedim'e göre, Vasit ve Basra arasındaki bataklıklarda Bar Daysan'ın takipçilerinin yerleştiklerini²⁴ belirtmektedir. Bar Daysan'ın dünya görüşü, Yunan felsefesinin en az bir dalının genel karakterini yansıttığını, Atina'da akademi eğitimi almak üzere oğlunu göndermesinden anlıyoruz. Açık olan şu ki; dinsel/toplumsal değerlere aykırı görünen kritiklerden bazılarını Hellas'tan öğrenmişti ve filozofların ölü noktalarından, geleneklerin devam eden canlılığına kadar iki yüzyılı aşkın sürede, Ephrem, Bar Daysan'ın görüşlerine karşı çıkmayı gerekli görmüştür²⁵.

Bar Daysan'ın *ışık ve karanlık ve doğruluğun ruhaniliğini* içeren çalışmasıyla ve *Ülke Kanunları Kitabı*'nın halkı etkilemesine Ephrem'in çalışmalarındaki bazı parçalar ile 8. yüzyıl Hristiyan ilahiyatçısı Theodere Konaî'nin öğretileri engel olmuştur. Drijvers, Bar Daysan ve Hermetik broşür *Poimandres* arasındaki ilişkiye işaret ederek, soterioloji (Hz. İsa'ya inanarak kurtulma doktrini), kozmoloji, antropoloji ve Bar Daysan'ın teolojisinin, Hermetik dünya görüşü ile uygun olduğunu ifade etmiştir²⁶. Bu araştırmanın en ilginç noktası şudur; Bar Daysan dünyanın yaratılışında yedi gezegenin belirli yerlere yerleştirildiğini ve yönetimin emrine bırakıldığını iddia etmiş, bu inanç 700 yıl sonra Harranlılara bir dünya görüşü olarak yüklenmiştir. Hermes Trimegistus'un yazılarının devam ettiğine ve Hermetik Korpus'la ilgili başka şekiller olduğuna dair direkt referanslar olmakla birlikte, Edessa'da Nebo'ya ve Harran'da Ay Tanrısına verilen önemden dolayı Bar Daysan geleneklere karşı dikkatli olmuştur; ve sadece Kader ile ilgili geç antik bilgileri, insan ruhu ve evrenin dışından değil, Hermetik inançtan seçip toplayıp derlemiştir. Pagan fenomeni olarak ve bazı Ortodoks Hristiyan doktrinlerinde heretik olarak kabul edilen bire dünya görüşünü Bar Daysan formüle etmiştir²⁷.

Bar Daysan'ın görüşlerinin etkileri, İslam'ın gelişinden sonra da sürmüştür. Şehrin Müslümanlarca alınmasından sonra, Edessa piskoposu, Jacob (M.S. 708) kader ve gezegenlerin etkisi üzerine bilgisiyle konuşulan Bar Daysan'ın müritleriyle tartışmıştır. Harran'ın mantıksal hayatında Bar Daysan figürüne benzer bir anlayışa rastlanmamıştır. Bununla birlikte coğrafi konum itibarı ile, kültürlerin kesiştiği nokta olmasından, Sin ile ilişkisinden ve tanrı kehanetinin devam eden öneminden dolayı, Harran'ı bu dönemde lokal Hermetik geleneğin geliştiği bir yer olarak düşünebiliriz. Ephrem, Hermes'in yerel geleneklerle ilgili bilgile-

²⁰ Ebu'l ala Afifi, s. 114.

²¹ *İbn Teymiyye Külliyyatı*, II, İstanbul 1987, s. 141, 163-165, 198-199; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul 1999, s. 57.

²² Süryani Mihail, s.

²³ Eusebius naklen Tamara Green, s. 88.

²⁴ İbn Nedim, s. 806.

²⁵ Ephrem'den Naklen Tamara Green, s. 88.

²⁶ Drijvers, "Bardaisan of Edessan and Hermetica", *Jaarbericht ex Oriente Lux XXI*, 1970, s. 190-120.

²⁷ Ephrem naklen Tamara Green, s. 88-89.

re sahip olduğunu bildirmiştir. Belki de Bar Daysan kendi Hermetik yorumunu Soğmatar harabesindeki tapınak için yapmıştır. Ay tanrısının kuvveti kolayca Hermetik Peygambere çevrilmiştir. Gezegenel tanrılar Hermetizmin hem teorik, hem pratik yönünde önemli bir rol oynamıştır ve şehrin dinsel geleneklerinin gelişimi için verimli bir toprak olmuştur²⁸. Müslümanlık fethinden sonra bile, Harran ve Edessa'da dinsel ve mantıksal geleneklerin çeşitliliği artarak devam etmiştir.

2. Edessa Gnostizmi

Gnostizm, İslam öncesinde Ortadoğu'nun birçok bölgesinde hâkim olan bir gelenek idi. Gnostikler; gnostizm ile ilgili tanrı, âlem, insan, kurtuluş ve bilgi gibi temel konularda kendine has açıklamalar getirmişlerdir²⁹. Kavramın vahiy veya sır bağlantısıyla sezgisel bir agılama olarak kabul edilir. Bu anlayış; bir din çerçevesi içinde, inanç yerine, bilgiyi geçiren öğretilerdir. İnanç yerine geçen bilgi, araştırmaya dayalı bir bilgelik yerine, hakikate dayalı bir bilgeliktir. Tanrı'nın kişiye Tanrı'yla birleşme ve Tanrı'nın doğasına, özünü kavrama olanağı veren gizemli bir aydınlanmanın ortaya çıkışı olarak kabul edilir³⁰. Köken olarak Gnose Yunanca bir kelime olup "bilgi" anlamına gelmektedir³¹. Fakat bu bilgi, daha çok "Marifet" olup, ilmî bilgiden ayrılır. Buna "Ârifane" bilgi, "Dinî sırların yüce bilgisi" veya "Gizli ve vahiy ile ilham edilmiş" bilgi denebilecek karakterdedir. Çünkü bu şahsi ve mistik bir bilgi olup seçkin ve mistik tabiatlı insanlara mahsustur yahut tabiat-üstüdür. Gnostik de "Ârif" kimse demektir³². Bu anlamıyla entelektüel seviye bakımından gelişmiş inanç sahiplerinin sahip olduğu yüksek dinî ve felsefî gerçeklerin bilgisi anlamında kullanılmıştır. Gnosis dinî sırların bilgi ve şuurunun etkin olduğu bir antikite akımını ifade etmek için de kullanılmıştır³³.

Tarihi geçmişi M.Ö.V. ve IV. yüzyıla dayanan Gnostizm çeşitli Ortadoğu toplumlarınca yaygın bir şekilde temsil edilen dinî-felsefî bir akımdır. İnanç veya mezhep tarzından ziyade mehdi inancı gibi birçok dinî gelenek içerisinde doğal bir gelişim ya da kültürel bir etkileşim sonucu oluşan bir temayül olarak düşünülmüştür³⁴. İrfânîye mezhebi denen bu yarı felsefî cereyan, I.-II. asırlarda Yunan felsefesinin, bilhassa Eflâtun ve Yeni Eflâtuncu felsefelerin Hıristiyanlığa uygun ve yardımcı bir anlayış hâline getirilmesinden meydana gelmiştir³⁵. Bu şekliyle Gnostizm, ya tamamıyla gnostik karakter taşıyan dinler ya da çeşitli dinî gelenekler içerisinde yer alan inanç, düşünce ve ritüeller şeklinde milattan önceki dönemlerden itibaren Ortadoğu'da oldukça yaygınlaşmıştır. Suriye, Mezopotamya, Mısır, Filistin, Ürdün ve Anadolu'da İslam hakimiyeti öncesi dönemde yaşayan yerli halkın inanç ve düşünce yapısı incelendiğinde bütün bu yörelerde çeşitli gnostik akımların, hâkim unsur olduğu anlaşılır. II. yy'dan itibaren Güney Mezopotamya'da varlığını sürdüren ve öneminden dolayı Kur'an'da üç yerde ismi anılan Sabîlik baştan sona gnostizmi temsil eden bir akım olarak kabul edilir. III. yüzyılın sonlarından itibaren Güney İran, Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Kuzey Afrika'da oldukça yaygınlaştı. IV. yüzyıldan itibaren birçok yerde Hıristiyanlığın en güçlü rakibi haline geldi. İslam hakimiyeti öncesi Ortadoğu'da Hıristiyanlık ve Yahudiliğin heretik mezhepleri olarak bilinen Elkesailer, Valentianlar,³⁶ Setianlar, Mağariler, Quqiler, Esseniler, Simoncular,³⁷ Bar Daysanlar, Edessa (Urfa) okulu³⁸ ve İskenderiye'deki Grek okulları, Nisibis ve Cundişapur okulu³⁹ gibi birçok gnostik inanç ve öğretilere ağırlıklı bir şekilde yer veren akımlar mevcuttu. Bunlardan başka Hermetikler, çeşitli sır dinleri

²⁸ Tamara Green, s. 90.

²⁹ Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar*, Samsun 1998, s. 46.

³⁰ Ahmet Cevzici, *Pradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 382.

³¹ G. Quisiel, "Gnosticism from its Orjins to the Middel Age" *The Encylopedia of Religion*, vol. V, New York 1987, s. 567.

³² S. Hayri Bolay, s. 122.

³³ D. Dagober Runes, *Dictinonary of Philosophy*, Iowa 1956, s. 117; G. Quispel, s. 567.

³⁴ Şinasi Gündüz, s. 46.

³⁵ S. Hayri Bolay, s. 122.

³⁶ W. Barthold, *İslam Medeniyeti, F. Köprülü İzahlar ve Düzeltmeler*, Ankara 1940, s. 82.

³⁷ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Tarihi Ansiklopedisi*, II, s. 310; Şinasi Gündüz, s. 46, 47.

³⁸ De Goeje, *Carmathes Du Bahreyn Et Les Fatimides*, Leiden 1886, s. 13.

³⁹ G. E. Von Grune Baum, s. 31.

mensupları,⁴⁰ Yahudilik ve Hıristiyanlık içerisinde yer alan çeşitli mistik hareketler de gnostik inanç, öğretisi ve hayat tarzını yansıtmakta idiler⁴¹. Bu gruplar bir bakıma Ortadoğu'da yaşayan toplumların ortak paydası haline gelmiştir. Yukarıdaki ifadelerden Gnostik yapılanmanın Fırat ve Dicle'nin kıvrımlarıyla çizilen bölgelerde gelişmiş bir akım olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu hattın üst kıvrımının merkezi Edessa (Urfa) alt kıvrımın merkezi de Babil idi. Babil olarak adlandırılan bölge ortaçağ İslam kaynaklarında Sevad olarak nitelendirilen bölge oluşu dikkat çekicidir⁴². Gnostikler alt kıvrımda başlangıçta tutarsız hareketleri bir araya toplama çalıştılar. Üst kıvrımda, yani Edessa'da ise ilk dört asır boyunca gnostik akım, Helenistik gnozun etkisinde Hıristiyanlığın içinde doğmuş, ancak Hıristiyanlığın dışında yayılmıştır. Alt kıvrımda, Yahudi ve Hıristiyan menşeli toplulukların içinde gelişirken, Edessa gnostisizmiyle Mazdeizm'in etkisinde doğmuş ve Hıristiyanlığın dışında kalarak daha çok pagan ve Mazdekiler arasında yayılmıştır. İkinci asrın ortalarına doğru, Arame'deki Hıristiyanlığın en önemli merkezlerinden biri olan Edessa, Valentin'in gnostik öğretisiyle tanışmıştır. Quy adında biri, muhtemelen Süryani dilinde, daha yumuşak bir düalizmin gnostik öğretisini va'z etti. Aynı tarihte, Marsiyonizm Roma'dan Abgar'ın kentine yayılmıştır. II. Asrın sonlarında ve III. Asrın başlarında, Daysanizm kentli bir Hıristiyan tarafından oluşturuldu. Bir sonraki asırda, yine Edessa'da Quy veya Udayy adında bir ortaya çıktı. İlk başta ayrımcı (schismatique) daha sonra da Daysanî ve gnostik mezheplerin öğretilerine benzer açık bir biçimde heterodoks bir öğretiyi oluşturmuştur. Asur kökenli Setyenlerin (Sethiens) mezhebi olarak kabul edilmiştir. Quy ve Udayy mezheplerinin tarihi ve içeriği ayrıntılı bir şekilde bilinmemektedir. Her iki mezhebin üyeleri güneye inerken başka mezheplerin içinde kaybolmuşlardır. Yalnızca Marsiyonizm ve Daysanizm önem kazanabilmiş ve VIII. asra kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. IV. asırdan sonra, bu tür hareketlerden esinlenmiş kişiler, Hıristiyanlığın egemen olduğu üst kıvrımda görünmemişlerdir⁴³. Geniş bir alanda etkisi görülen gnostizm İslam dünyasını özelde ise bölgemizde ortaya çıkmış birçok hareket ve düşünce insanını fikrî açıdan etkilemiştir.

3. Marsiyonizm

Bu hareket, Marsion (85-160) tarafından Hıristiyanlık kültürü içinde Roma'da kurulmuştur. Marsion, Cerdon adında Auriyeli bir gnostik'in etkisinde kalmıştı. Marsiyonizm'in öğretisi iki "antitez" gibi Eski Ahid ile Yeni Ahid'i karşı karşıya koymaktan ibarettir. Bu öğretilerde üç temel ilkenin varlığı kabul etmektedirler. Bunlar; İyilik, Kötülük ve Adalet'dir. Marsiyoncular için kötü ilkeyle eşleştirilen madde, ebedi ve sonsuzdu. Ondan gelen tekrar dirilmez. Sadece, bir dizi tenâsühle mükemmelliğe ulaşabilen iyilerin ve inananların rûhu tekrar hayata döndürülür. Bu yüzden yaratılış kötüdür. Marsiyoncular, münzevi bir çileciliği tebliğ etmekteydiler. Evliliği kendilerine haram kılmışlardı, kanlı kurbanları yasaklıyorlardı, çok ağır oruçlar tutuyorlardı, et türünden hiçbir şey yemiyorlar ve şarap içmekte yasaktı. Marsiyoncular, kiliseler şeklinde örgütlenmişti; bunların kiliseleri, Ortodokslarınki gibi başpiskoposlara, bakirelere ve şehirlere sahip olan kiliselerdi. Ortodoks kilisenin dışında Edessa'dan öteye bile geçmişlerdi: Antakya, Şam ve Mezopotamya. IV. ve V. asırda Hıristiyan bilginleri bunlara karşı çetin bir mücadele vermeye çalıştı. Bu mücadele aynı zamanda Mani kilisesine ve Daysanî öğretilerine karşı yürütülmüştü. Nasturî ve Mani kiliseleri yazılarını "Aramîleştirerek" bölgede etkinlik kurmaya çalıştılar. Aramîleştirilen metinlerden biri VI. ve VII. asırda Horasan'da yaygınlaşan İncil idi. Bu akım, aynı zamanda dindaşları kadar çileci olmayan Mâhâniyye diye adlandırılan muhâliflerinin neden olduğu bir bölünmeye de sebep olmuştur⁴⁴. Marsiyonistlerin vaz ettikleri adalet, eşitlik, iyi, kötü, çile ve ızdırap gibi kavramlar Ortadoğu toplumlarını etkilemiştir. Bu etkilerin

⁴⁰ Sır Dinleri hakkında geniş bilgi için bkz., Mehmet Çelik, "Sır Dinleri" *ATÜİFD.*, S. 8, Erzurum 1988, s. 213-221; Şinasi Gündüz, *Paolus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara 2001, s. 101-119.

⁴¹ Hıristiyan inancında Gnostizm için bkz. Şinasi Gündüz, *Paolus Hıristiyanlığın Mimarı*, s. 101-119.

⁴² Sevad bölgesi Abbasi döneminde Sosyal ve iktisadi ayrımcılığı ortadan kaldırmak için isyan eden Zuttlar, Zenci ve Karmafi isyanlarının çıktığı bölgedir. Dolayısıyla Gnostizm bu hareketlerin fikrî arka planını oluşturması açısından dikkat çekicidir. Bkz. Abdullah Ekinci, *Karmatîler*, s. 21-45; Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kalelerin İsyanı (869-883)*, Konya 2005.

⁴³ Melhem Chokr, s. 46-47.

⁴⁴ Melhem Chokr, s. 47-48.

Mehdi düşüncesi, Muharrem matemleri ve Edessa'da olduğu gibi kendini hadım edip hayatlarını ibadetle geçiren rahiplerin yaşantılarında izlerini bulmak mümkündür.

4. Maniheizm

Perslilerin Nabonid üzerinde M.S. 539'daki zaferi, sönük olarak anlaşılacak bir biçimde, iki yazı sistemini yüz yüze getirmiştir. Pers bilgilerine göre, Zerdüştler (MÖ.628-551), Ohrmazd'ın yönleri olarak algılanan doğruluk ve aydınlığın güçleri ve *Amesha Spentas'ı* yöneten büyük tanrılar Ahura Mazda ve Ohrmazd'ın bulunduğu, daha net açıklanmış dualistik sisteme, İranlıların inancını sadeleştirmeye başlamıştır. Karşısında dünyayı tahrip etmekle tehdit eden cin güruhu olan, Yalan ve Karanlığın efendisi, Ahura Mazda ve Ehriman vardır. İnsan bu ikisi arasında bir tercih yapmak zorundadır ve böylece hayat, iyilik ve kötülüğün bir savaş meydanı olmuştur. Bu durum (bilgecilik) eski panteonun sayısız tanrılarının statüsünü, ruhlarla düşürmüştü de, Akamenid döneminden sonra, özellikle Güneş Tanrısı Mithra ve bütün üretkenliğin kaynağı Anahita eski pozisyonlarını kazanmışlardı. Hint-İran efsanesinde, evrenin düzenini denetleyen, arkadaşlığı ve sözleşmeleri sembolize eden Mithra, ışığın tanrısı, Zerdüştizm'de, *Yazatas* ve benzeri mabutlar arasında, *Amesha Spentas'ın* altında, gökcisimlerinin koruyucu ruhu veya genel ideallerin, arkadaşlık ve barışın simgesi durumundadır. Bu şekillendirmede, Mithra, doğruluk ve düzenin muhafız olmuştur ve ışığın güçlerini zafere ulaştıran güçlü bir savaşçıdır. Mithra'nın Şamas'la ve Ahriman'ın Nergal'le birarada bulunduğu işaret etmektedir⁴⁵.

Pers inanç geleneğindeki dualizm doğası, paganlar gibi hristiyanlık üzerinde de etki bırakmıştır. Partlılar döneminde, Pers inanç etkisinin genişliğini belirlemek zorsa da, Partlıların, Zerdüşlük öncesi inancı ile Babil yıldız doktrininin doğu toplumlarını etkilediği gerçeği de gözden ırak tutmamak gerekir. Sasaninelere hâkimiyeti altında, dinde tutucu Magi'nin öğretileri ve Persli Mani'nin gnostic öğretileri ki Süryanice yazılmıştır, ikilik evreninin iki modelini oluşturmaktadırlar. Edessa'da Maniheizm toplumu vardı ve Nasturiler M.S. 489'da imparatorluk emriyle kapatılmasına hükmedilen "Perslilerin Okuluna" kadar, şehirde güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Tel Mahre'nin piskoposu Dionysius'un Kroniğine göre, M.S. 8. yüzyılda Harran'da Maniheist kilisesi vardı⁴⁶ ve Biruni daha sonraları, Harran'daki mezhebin, Zerdüşlük ile uyumlu olduğunu iddia etmiştir, babasıyla Harran'a giderdi, "...filozof Elbus ile buluşmak ve ondan bilgi almak için..."⁴⁷. Bu dönemde bölgede Hıristiyanlar ile Persler arasındaki ilişki, Hıristiyanlık tartışmasının bir parçası olan, evrenin dualistik yorum Hıristiyan-Pers ilişkilerinin de temelini oluşturmaktadır.

5. Daysanîizm ve Bar Daysan

Daysan (Daysanizm, Daysanî, Daysan) olarak adlandırılan Daysanî öğretisi, aslında Süryanice'de Bar Daysân (Daysan'ın oğlu), Arapça'da İbn Daysan ve Batılılara göre de Bar Daysan Edessalı düşünür tarafından oluşturulmuştur. Pagan bir ailede 154'de doğmuş 222'de ölmüştür. İyi bir eğitim görmüş olan Bar Daysan çocukluk arkadaşı Edessa kralı IX. Abgar ile birlikte Hıristiyanlık dinine girmiştir. Bu dönemdeki Hıristiyan dünyasında yaygın olan Valentin'in öğretilerinden etkilendi. Süryani dilinde eser yazan ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Bu Edessa lehçesi, Hıristiyanlık sayesinde, Aramîlerin yaygın olduğu bölgelerde ilim dili imtiyazına ulaştı. İnancını ve düşüncesini tebliğ ettiği yüz elli ilahiyle Süryanî dinî şiirinin yaratıcısı olarak değerlendirilir. Hem Keldanî hem de Helen kültürünü iyi bilen Bar Daysan Helenizm izlerini taşıyan, hür düşüncenin felsefî, bilimsel ve teolojik meseleleri kucaklayan bir öğretinin kurucusudur⁴⁸.

Daysanî ekolde, ezelden beri kendiliğinden var olan beş cevherin, özün veya unsurun (su, rüzgar, ışık, karanlık ve ateş)tesadüfen karıştığı kabul edilmekteydi. Karanlıkların sonucunda karışmanın bir eseri olarak var olan dünyada kötülük zuhur etmiştir. Kendilerini soyutlayamadıkları özel bir determinizmi alan

⁴⁵ Tamara Green, s. 80-82; Josef Wieswhöfre, *Antik Pers Tarihi*, s. 295-297.

⁴⁶ Dionysius'tan naklen Tamara Green, 80.

⁴⁷ Birunî'den naklen Tamara Green, s. 80.

⁴⁸ Fikret Işıltan, s. 21, W.Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. M.Fuad Köprülü, İstanbul 1940, s. 10, W. Barthold, *İslam Medeniyeti*, Köprülü, *İzah ve Düzeltmeler*Kısmı, s. 82.

atomik nitelikteki cevherler, tabiatlarına göre hareket etmektedirler; bunların karışımı, yeni bedenler üreten atomların karışımıdır. Daysanîlere göre, bedenden ayrı olan ruh, ne doğar ne de ölür. O özgür ve ilahîdir; tabiatın determinizmine boyun eğmek zorunda olan beden, ruhun arınmasında gerçekleştiği geçici bir araçtır. Daysan'ın oğlu Harmonius, Atina'da eğitim görmüş, O'da babası gibi şairdi. Harmonius, Hellenizm'e daha fazla ağırlık vererek ekolü sürdürmüştür. Bu ekol, III. asırda da varlığını devam ettirmiş ve öğrencileri, üstadlarının fikirlerini sadece Süryanice bilen bölgelerde yaymışlardır. V. asırda Daysanîler, Edessa'da hala kalabalık ve yaygın idiler. Onlara muarız olanlar arasında Ephreim bulunmakta idi. Ephreim Daysanî şiirleri unutturmak ve onlara reddiye mahiyetinde ilahîler yazdı. Daysanîler başta Maniheizm olmak üzere bölgedeki farklı siyasi kültürel yapılardan etkilenerek bölünmüş ve zamanla da tarih sahnesinden çekilmişlerdir⁴⁹.

Bar Daysan'ın (115-222) Eserleri Ve Fikirleri

Kent tarihinin her döneminde siyasi ve kültürel önemini yitirmemiştir. Urfa'daki Nebo, Harran'daki Ay Tanrısı geleneği, paganist yapı ve kentin Hristiyanlığı kabulü bu alt yapının üzerine felsefe okullarının yapmış olduğu çalışmalarında eklenmesiyle Urfa önemli bir kültür merkezi olmuştur. Özellikle Kumar tepe, Şaşkan, Çavi tarlası, Nevalıçori, Titriş, söğüt tarlası kazılarıyla Hassek Höyük, Kurban (Cümcüme) höyük, Lidar höyük, Sultantepe höyük ve Harran höyük'te yapılan kazılarda önemli belgeler elde edilmiştir. Bu kazılar bölgenin kültürel açıdan önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.

Urfa Okulu ve onun bir temsilcisi olarak kabul edilen Bar Daysan'ın çalışmaları da bölgenin kültür tarihi açısından önemini artırmıştır. 11 Temmuz 154'de Urfa'da doğmuş olan Bar Daysan Ortadoğu'ya Hermetik kültürünün geçmesinde köprü vazifesi görmüştür. Bar Daysan öğretisi Geç Antik Çağ'ın dini yapısını sentezlemiş olması onun çalışmalarının en temel özelliğini oluşturur. Bar Daysan, Edessa'dan (Urfa) Partların soyluluk gelenekleri içinde geleceğin büyük kralı Abgar'la kral sarayında eğitim gördüğü söylenir. Bar Daysan'ın felsefe ethnohistory, astroloji, teoloji ve müzik alanlarında yapmış oldukları çalışmalarıyla tanınmıştır. Özellikle müzik alanındaki maharetini diğer sahalara uygulamasıyla farklı bir konuma sahiptir. Bar Daysan'ın müzik alanında üstün vasfı yanında çalgı aleti olarak kemanı kullanmasıyla da üstün bir beceriye sahipti. Ayrıca Pagan geleneğinin esoterik bilgisine sahipti.⁵⁰ Süryani Mihail Vakayinamesine göre, Bar Daysan Hristiyanlığı kabul etmiş ve anti-pagan tezleri oluşturmuş hatta bu amaçla eserler bestelemiştir. Bir dönem sonra kilise doktrini ile uyum sağlayamadığından yeni inancını terk etmişti.⁵¹ Fuad Köprülü bu nedenle Bar Daysan'ın Valentin'in gnostik akidelerini kabul etmiş olduğunu, fakat onların birçoğunu bırakıp Ortodoks akidelerine dönmüş olduğunu ve bu yüzden Bar Daysan'ın hakiki gnostik olarak kabul etmenin doğru olamayacağını belirtir.⁵² Bar Daysan putperest olarak doğmuş⁵³ daha sonra Hristiyanlığı kabul etmiş olması onun gnostizm, paganizm felsefesini Hristiyanlığın bazı fikirleriyle te'lif çalışma imkânı vermiştir.⁵⁴ Urfa farklı toplumların hâkimiyetlerini görmüştür. Bölgenin ilk krallığı Osrhoene krallığıdır. Osrhoene krallığı İ.S. 244'de yıkılmasından sonra İran ve Roma arasındaki mücadele bu bölgede geçmiştir.⁵⁵ Urfa şöhretini medeniyetin önemli bir ocağı olmasına borçludur. Özellikle Urfa ve çevresi Büyük İskender'in istilasına uğradıktan sonra bölgede var olan Neolitik ve Tunç Çağı birimine ilaveten kapılarını Helen tesirlere de açmış oldu.⁵⁶ Böylece bölgede "Felsefi çalışmalar" antik birikimler ve inanışlarla harmanlama sürecine girmiştir. İlahi dinlerin etkilerine açık bir kent olan Edessa, söz konusu inançların gnostizm, paganizm vb fikirlerle oluşan bir te'lif çalışma örneklerinin oluştu bir merkez olmuştur.

⁴⁹ R. Duval, *Histoire Politique, Religieuse et littéraire d'Edessa Jusqu'à la Première Eroisade*, Paris 1891, s. 114-120; H. J. Drijvers, *Bardaisan of Edessa*, Assen 1966; Melhem Chokr, 48-50.

⁵⁰ Tamara M. Green, *The City of the Moon God*, Leiden-New York-Köln, 1992, s. 88

⁵¹ Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekainamesi, s. ; Tamara M. Green, age., s. 88

⁵² W. Barthold, *İslam Medeniyeti*, Fuad Föprülü, İzahlar ve Düzeltmeler, s. 10

⁵³ W. Barthold, age., s. 10

⁵⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul, 1983, s. 63

⁵⁵ Andrew Palmer, *Procopius And Edessa*, *Antiquité Tardive* 8 (2000): 127-36.

⁵⁶ Philip K. Hitti, age., s. 409

Bar Daysan Öğretilerinin Etkileri

Bar Daysan'ın kilise doktrini ile uyum sağlayamayıp ihtida etmesi, ardından Hristiyanlık aleyhine 150'den fazla ilahi bestelemiştir. Bar Daysan felsefe etnotarih, astroloji, din, müzikle alakalı eserler yazmakla ünlenmiştir.⁵⁷ Bar Daysan II. yy'da merkezi Urfa olmak üzere Zerdüştlüğe dayalı heteredoks bir mezhebi yayma imkânı bulmuştur.⁵⁸ Bar Daysan'ın Epighane'a ve Valentin'in Eon öğretisine benzeyen bir öğretisi olduğu ifade edilir. Mesih'in gerçek bir vücudu olduğunu reddediyordu. Bu öğretilerini oğlu Hermezius'la birlikte güzel ilahiler şekline sokmuştur. Ahd-i Atik'a düşman olan bir mezhebin ilk temsilcilerindendir. Bu çalışmalarıyla birçok taraftar toplamıştır. Hatta onun fikirlerinin III. asırda İran'da çıkmış olan maniheizm üzerine de tesir etmiştir.⁵⁹ İbn Nedim'e göre Vâsıt ve Basra arasındaki bataklık bölgelerindeki oturmuş olan Bar Daysancılar, Çin'e ve Horasandaki topluluklara karışmışlar⁶⁰ ve Bar Daysan'ın fikirlerini sonraki yüzyıllara da taşınmasına katkı sunmuşlardır. Bu anlamda özellikle Şii kaynaklı fikir hareketlerini de bu düşünlere etkilenmiştir.⁶¹ Bu yapısıyla Müslüman yazarlar maniheistleri, Bar Daysan ve Marcion'un taraftarları olarak eleştirmektedirler.⁶²

Bar daysan'ın öğretilerine Müslüman yazarlardan önce Aziz Ephrem'de Bar Daysan'ın öğretimine cevap vermiştir. Ephrem, Bar Daysan'ın Hristiyanlık aleyhine yapmış olduğu çalışmaları "Desiseleşmiş kirlilik" olarak değerlendirmiştir. Onun öğretilerine karşı mücadele etmiştir. Bu mücadeleyi kendisine ait olan Hristiyanlık inancını ifade eden ilahiler ve şiirler aracılığıyla yapmaya çalışmıştır. Ephrem, Bar Daysan'ın öğretileriyle mücadele etmesine rağmen onun üslubunu zekice bulduğunu da itiraf etmekten kendini alıkoymamıştır. Stoacı felsefe geleneği üzerine temellendirilen felsefi problemlerini ihtiva etmektedir. Bar Daysan bu enimde meseleleri öğrencileri Avvida, philip ve diğerleri arasında geçen diyaloglar şeklinde açıklamaya çalışmaktadır. Bar Daysan kadime ve hem de hür ifadenin karşısındadır. O bütün hayata tesir eden yedili bir yapının tesir ettiğine inanmaktadır. Bu özelliğiyle Bar Daysan'ın astrolojik bilgiden de haberdar olduğunu anlamaktayız. Eserinin vesveseli bir tartışması da Tabiat, Kader ve Hür irade konularını içermektedir. Konuları incelerken bölgedeki kültürel yapının tesiri görülmektedir.

Bar Daysan'ın Eserlerinin ve Fikirlerinin Kaynakları

İbn Nedim'in çalışmalarıyla Bar Daysan'ın birçok çalışması hakkında bilgilenmekteyiz. Bunlardan *The Light and Darness, Th sprituality of the Truth, Bar Daysan'm Book of the Lows of the Countries* adlı eserleri Ephrem'in çalışmalarının da son bölümleri günümüze kadar gelmiştir.⁶³ Bu çalışmalar Süryani literatürünün en eski örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Orijinal adı "Kethaba denamose d'Athrawathhai" olan bu kitap; kader, hür irade gibi Stoacı felsefi gelenek üzerine temellendirilen felsefi problemleri kapsamaktadır.⁶⁴ Bar Daysan bu eserde meseleleri öğrencileri Awida, Philip ve diğerleri arasında geçen diyaloglar şeklinde açıklamaya çalışmıştır. Bar Daysan hem kadere, hem de hür iradenin karşısındadır. Bu konuda o, bütün hayata yedi gezenin tesir ettiğine inanmaktadır.⁶⁵ Eserin bu yapısı, Urfa bölgesindeki gezegen kültürü ve dolayısıyla astrolojik bilgiden de haberdar olduğun anlamaktayız. Eserinin önemli bir tartışması da tabiat, kader ve hür irade konularını içermektedir. Bu hususlar dönemin Urfa'sının kültürel yapısının ipuçları

⁵⁷ Tamara Green, age., s. 88

⁵⁸K. Bihlenmeyer-H. Tunchle, I ve IV. yüzyıllarda Hristiyanlık, çev. Antun Güral, İstanbul, s. 3

⁵⁹ Ahmet Yaşar Ocak, age., s. 63

⁶⁰İbn Nedim, Fihrist, s.

⁶¹Louis Massignon, Essay on the Orijins of the Technical Language of Islamic Mysticism, University of Notre Dame Pres, Notre İndiana, s. 37; Martin B. Dickson, İntellectual Studies on İslam, Üniversty of Utah Press, Utah, s. 194-195

⁶² Edward G. Browne, A Literary History of Persia, London, 1902, s. 16

⁶³ Tamara M. Green, age., s. 89

⁶⁴ H. J. W. Drijvers, Cults and Beliefs at Edessa, Leiden, 1980, s. 9

⁶⁵ De Lacy O'leart, The Syriac Church and Fathers, London, 1909, s. 38-39; Kazım Sarıkavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, s. 14

rını da vermektedir. 8. yy. Hristiyan teoloğu Theodore bar Konai,⁶⁶ Bar Daysan'ın öğretilerini en açık bir ifadeyle açıkladı. Hatta o, Bar Daysan'ın öğretileriyle Hermetik Paimandres'in risaleti arasında paralellik olduğuna işaret etti.⁶⁷

Bar Daysan'ın dünya görüşü grek felsefesinin unsurlarını yansıtmaktadır. Bu görüş oğlunu Atheus'daki akademiye çalışmak üzere göndermiştir. Bu teşebbüs Hellasta Heresy (sapkınlığı) öğrenmiş olduğuna delalet eder. Filozofun görüşleri ölümünden yüzyıllarca yıl sonra canlı bir şekilde geleneklerle de yaşamış olmasından ziyade onun görüşlerine saldırmayı zorunlu görülmüştür. Drijwers, Bar Daysan'ın doktrinini kozmoloji, antropoloji ve teolojisinin Hermetik dünya görüşü ile uygun olduğunu ileri sürer. En ilginç tarafı da Bar Daysan yedi yüzyıl sonra Harranilere atfedilen bir dünya görüşü olan bir yere sabitleştirilmiş 7 gezegen ve onun idaresine konulmuş bu dünyanın oluşmasını tartışmasıdır.⁶⁸ Hermes, Trismegistus yazılarına direk bir referans veya Hermetik Corpus' örtüşen herhangi bir figür olmamasına karşın Bar Daysan Edessa'daki Nebo ve Harran'daki Ay Tanrısı geleneğinin farkındadır. Onun birleştiği geç (son) antik felsefenin kıyametin oluşması konusunda geç antik filozofların farklı pozisyonları hakkında olmamıştır. Fakat aynı zamanda bilgiyle kurtuluşun mümkün olacağı Hermetik inancıyla olmuştur. Hermetik dünya görüşü, Bar Daysan tarafından hem paganist bir olay hem de kilisenin resmi zaferini sürdürmüş olan Hermetikler olarak değerlendirilen Ortodoks Hristiyanların doktrinlerinin yansıtıcısı olarak Bar Daysan tarafından oluşturuldu. Harranilerin entelektüel yaşamları esnasında Bar Daysan'ın fikirlerinin Harran'da yaşadığına dair herhangi bir emare maalesef yoktur. Yine de bu dönem de yerel Hermetik geleneklerin gelişmesi için Harran muhtemelen bu bölgesel olduğunu destekleyen işaretler vardır. Harran'ın coğrafik yapısı Tanrının kutsal vahyinin gerçekleştiği yer ve sin ile bir araya gelmesi kadar değişik kültürlerin toplandığı bir coğrafya da olmasında önemli bir işarettir. Sumatar'daki yazıtlar onun tarafından tercüme edilmiş olabilir. Ay Tanrısının güçleri, Hermetiklerce tercüme edilmiş olabilir. Gezegen Tanrıları Hermetik cismin yanında hem teorik hem de pratik olarak önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Kentin bu dini yapısı onun büyümesi için verimli bir alan sağlamıştır.

Sonuç olarak Urfa, sahip olmuş olduğu kültürel birikim ile "Doğunun Atinası" niteliğine sahip olmuştur. Kentte yapılan felsefi ve teolojik çalışmaların da Urfa'nın otantik-klasik felsefe ve öğreti geleneği göze çarpmaktadır. Bu gelenek uzun yıllar Anadolu'da devam ede gelmiştir. Farklı zaman dilimlerinde Urfa Okulunda görev yapan hocalar, kentin bu alt yapısından yararlanmışlardır. Bar Daysan'ın yaşadığı dönemde Urfa okulunda yapılan çalışmalarda, dönemin önemli ilim merkezleri olan Resul Ayn, Kinnesrin vb. okullar ulaşamamıştır. Urfa okulunun önemli bir temsilcisi olan Bar Daysan'ın eski ve yeni fikirlerini sentez yapmasıyla şöhret olmuştur.⁶⁹ Miladi 2 asırda Bar Daysan ile oluşan "Bağdaştırmacılık" olarak ifade edilen Senkretizm'in yani "kendisinde olanı atmayıp yeniye uyarlama" anlayışının kentte etkili olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

- Abdullah Ekinci, Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti, Ankara 2006.
....., III-XII. yüzyıllar Arasında Urfa ve Çevresinde Dinî ve Fikrî Hayat, Harran Ün. Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 1996.
....., "Dört Halife Döneminde Urfa ve Fethi" *Akademik Bakış*, 1997.
....., *Eyyüb Peygamber*, (Editör), Ankara 2016.
....., *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket; Karmatiler (Siyasi, Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri/Ortadoğu'da ilk Sosyalist Yapılanma*, (2005). ODAK YAYINEVİ, Türkçe(Bilimsel Kitap), (Yayın No: 336645).
....., (2017), "Religions And Prophets", Şanlıurfa The City Of Civilizations Where

⁶⁶ John C. Reeyes, Theodore bar Konai on Mani and Manichaeism, Prolegomena to a History of Islamicate Manichaeism, 2011.

⁶⁷ Tamara M. Green, age., s. 89

⁶⁸ Tamara M. Green, age., s. 89

⁶⁹ Kazım Sarıkavak, age., s. 14-15; Abdullah Ekinci, age., s.

-, "Gods And Goddesses", Şanlıurfa The City Of Civilizations Where Prophets Met, İstanbul 2017. Prophets Met, İstanbul 2017.
-, "Harran ve Harran Okulunu Etkileyen Siyasi, Dinî, Coğrafi ve İlmî Unsurlar", Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (Tam Metin Bildiri) 2006.
-, Şanlıurfa The City Of Civilizations Where Prophets Met, (Editör) İstanbul 2017.
-, "Ortadoğu Heterodoksisine Dair Düşünceler (Harici, Sii ve Karmati Kavramları)", Birinci Ortadoğu Semineri (Kavramlar Kaynaklar ve Metodoloji), Birinci Ortadoğu Semineri (Tam Metin Bildiri), 2004.
-, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Fikir Akımları (8-10. Yüzyıllar)", Orta-Doğu Araştırmalar Dergisi, 1(2), 2003, 61-77.
-, Harran Mitolojisi ve Tarihi Kültür Bakanlığı Yayınları, 2008.
-, Müze Şehir Urfa, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006.
-, Ortaçağ'da Urfa, Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti Gazi Kitapevi, 2006.
-, "Dört Halife Döneminde Urfa ve Fethi", Akademik Bakış Dergisi, S.2, 1996, s. 22-25.
-, "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı", Türk Dünyası Tarih Araştırmaları(141), 2005, s.83-98.
-, "Urfa'da Sabîlik", Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat, 2011.
- Abdullah Ekinci, Ahmet Kütük, "Güneydoğu Anadolu'nun Medeniyet Tarihi Açısından Önemi ve Nusaybin Okulu", Makalelerle Mardin III, Eğitim-Kültür-Edebiyat, 2007, 1-29.
- Abdullah Ekinci, Alparslan Açıkgenç, "History Of Thought And Science", Şanlıurfa The City Of Civilizations Where Prophets Met, İstanbul 2017.
- Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2008.
- Abdullah Ekinci, Şanlıurfa and Harran Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism Pub, Ankara 2015.
- Abu'l Farac, Gregory (Bar Habreus), Abu'l Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1987
- Ahmet Cevizci, Pradigma Felsefe Sözlüğü, İstanbul 1999.
- Ahmet Yaşar Ocağ, Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İstanbul, 1983.
- Ahmet Yaşar Ocağ, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, İstanbul 1999, s. 57.
- Ali Sevim, Suriye Selçukluları, Ankara 1965.
- Aydın Saygılı, "İbn Kurra'nın Pisagor Terimleri Tanımı, Ayasofya Müzesi Kütüp. 4832 kayıtlı Eser ve Terc. Belleten, XXII, Ankara 1958, s. 85-88
- Belazuri, Futuh'ul Buldan, çev. Zahir Kadiri Uyan, İstanbul, 1955
- D. Dagober Runes, Dictinonary of Philosophy, Iowa 1956, s. 117;
- De Goeje, Carmathes Du Bahreyn Et Les Fatimides, Leiden 1886, s. 13.
- De Lacy O'leart, The Syriac Church and Fathers, London, 1909
- E. R. Hayes, Urfa Akademisi, çev. Yaşar Güneç, İstanbul 2005.
- Ebu'l Ala Afifi, İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler, İstanbul 2000.
- Edward Brown, Literary History of Persia, New York 1956.
- Edward G. Browne, A Literary History of Persia, London 1902.
- Ernest Honigmann, Bizans devletinin Doğu Sınırı, çev. Fihret Işıltan, İstanbul 1970.
- F. Garrison, History of Medicine, Philadelphia, 1929.
- Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960.
- Francis E. Peters, "Hermes and Harran: The Roots of Arabic-Islamic Occultism", Intellectual Studies on Islam, University of Utah 1990, s. 196.
- G. Quisel, "Gnosticism from its Orjins to the Middldle Age" The Encyclopedia of Religion, vol. V, New York 1987, s. 567.
- Günay Tümer, Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini, Ankara 1975.
- H. J. Drijvers, "Bardaisan of Edessan and Hermetica", Jaarberict ex Oriente Lux XXI, 1970, s. 190-120.
- H. J. Drijvers, Cults and Beliefs at Edessa, Leiden, 1980
- H. J. W. Drijvers, Cults and Beliefs at Edessa, Leiden, 1980
- H. J. Drijvers, Bardaisan of Edessa, Assen 1966.
- İbn Teymiyye Külliyyatı, II, İstanbul 1987.

- İbnü'l Esir, *el-Kamil*, II, Beyrut 1979.
- Josef Wieswhöfre, *Antik Pers Tarihi*, s. 295-297.
- Julius Welhausen, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1960.
- K. Bihlenmeyer-H. Tunchle, I ve IV. yüzyıllarda Hıristiyanlık, çev. Antun Güral, İstanbul
- Louis Massignon, *Essay on the Orijins of the Techinical Language of Islamic Mysticism*, University of Notre Dame Pres, Notre İndiana.
- Martin B. Dickson, *İntellectual Studies on İslam*, Universty of Utah Press.
- Mehmet Çelik, "Sır Dinleri" *ATÜİFD.*, S. 8, Erzurum 1988, s. 213-221.
- Melhem Chokr, *İslam'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral Aslan, İstanbul 2002.
- Mukrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944
- Mustafa Demirci, *Siyah Öfke Ortaçağ İslâm Dünyasında Zenci Kalelerin İsyamı (869-883)*, Konya 2005.
- Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Tarihi Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1993.
- Philip K. Hitti, *Syria of History*,
- R. Duval, *Histoire Politique, Religieuse et littraire d'Edessa Jusqu'a la Premiere Eroisade*, Paris 1891.
- Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 321;
- Samir Johna, "The Mesopotamian Schools of Edessa and Jundi-Shapur: The Roots of Modern Medical Schools, *The American Surgeon*, Vol 69, Jul 2003, s. 628.
- Süryani Mihail, *Süryani Mihail Vekainamesi*, TTK nüshası.
- Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazular*, Samsun 1998, s. 46.
- Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara 2001.
- Tamara M. Green, *The City of the Moon God*, Leiden-New York-Köln, 1992, s. 88
- W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Fuad Föprülü, İzah ve Düzeltmeler, Ankara 1940.
- William P. Cheshire, "Twins of Terebinth: The Ethical Orijins of The Hospital in the Juedo-Christian Tradition", *Ethics-Medicine*, 19:3, 2003, s. 150.

MEHMED FÂZİL'İN URFA ŞAİRLERİ PROJESİNDEN ŞAİR HİKMET

Prof. Dr. Ekrem BEKTAŞ*

Klasik Türk edebiyatı araştırmaları için önemli kaynaklardan biri de Ağâh Sırrı Levend'in *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eseridir. Kitabın "Edebiyat Tarihimizin Başlıca Kaynakları" bölümünün "İllerde Yetişenler" alt başlığa altında, 1921 yılında *Anadolu Mecmuası*'nda Mehmed Fâzıl tarafından Urfa Şairleri ismiyle bir yazı tefrika edilmeğe başlandığı bildirilir.¹ Yukarıda adını verdiğimiz eserdeki bilgidен hareketle *Anadolu Mecmuası*'nın yayımlanmış sayılarına ulaştık. Kapağında "İlim ve edebiyattan bahis aylık mevkute" şeklinde bilgi verilen mecmuanın toplam 11 sayısı yayımlanmıştır. İlk sayısı 1 Nisan 1340/1921-22 tarihinde çıkan derginin 9, 10 ve 11. sayıları da Mayıs 1341/1922-23 tarihinde bir arada basılmıştır. Aylık çıkan mecmuanın üç aylık toplu sayısında "Anadolu Edebiyatı" ana başlığı altında Mehmed Fâzıl'ın Urfa Şairleri isimli yazısı 358-364. sayfeleri arasında yer almaktadır.

Urfa Şairleri başlıklı yazıyı kaleme alan yazar, yazının sonunda 'Urfalı Mehmed Fâzıl' şeklinde hem adını hem de Urfalı olduğunu açıkça bildirir. Fakat yaptığımız tüm araştırmalara rağmen Mehmed Fâzıl hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Söz konusu yazıdan da anlaşıldığı kadarıyla şiir, edebiyat ve sanattan anlayan Mehmed Fâzıl'ın eli kalem tutan biri olduğu, Urfa tarih ve edebiyatı hakkında belli bir bilgiye sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yazıda kullanılan edebî dil ve üslûp da bunun en açık göstergesidir.

Mehmed Fâzıl, Urfa Şairleri başlıklı bu ilk yazısında önemli bazı tespitlerde bulunur. Urfa'nın genel ve kısa bir tarihî arka planını çizdikten sonra Urfa şairlerine sözü getiren Fâzıl, Urfa'nın Nâbî (ö. 1712) ismiyle tanındığını ve edebiyat tarihlerine geçtiğini söyler. Yazar, sadece Nâbî değil Nâbî derecesine ulaşmış birçok Urfalı şairin yetiştiği, fakat bu şairlerin doğup büyüdüğü Urfa'nın dışına çıkma imkânı bulamadıkları ve eserlerini yayımlayamadıkları için tanınmadıklarını ifade eder. Mehmed Fâzıl, Nâbî gibi edebiyat tarihine geçememiş, unutulmaya yüz tutmuş Urfalı şairleri yeniden hatırlamak ve yeni nesile tanıtmak üzere böyle bir işe giriştiğini söyler. Yazının giriş kısmında Urfa şiirinin bazı özellikleri üzerinde duran yazar, Urfa şairlerinin büyük çoğunluğunun mutasavvıf olduğunu dile getirir. Hikmet (ö. 1979-80), Sâkıb (ö. 1874-5)², Hacı Reşîd Efendi (ö. 1910)³ gibi âlim şairler ile Baba Kâni' (ö. 1948)⁴ gibi ümmî şairlerin adını anan Fâzıl, bundan böyle her ay *Anadolu Mecmuası*'nda Urfalı şairlerden birini tetkik etmeğe çalışacağını ifade eder. *Anadolu Mecmuası*'nda seri halinde yazmayı düşündüğü Urfa Şairleri adlı projesinin⁵ ilk yazısında şair Hikmet ve

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ekrembek13@yahoo.com

¹ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi I-Giriş*, Ankara 1973, s. 460.

² Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Kurtoğlu, "Şair Sâkıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar", Vakıflar Dergisi, Haziran 2011, Sayı 35, s. 131-148.

³ Bkz. Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, (Âdil Saraç), Dal Yayıncılık, Şanlıurfa, 1986, s. 169-171; Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evlîya ve Alimleri*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa, 1996, s.396-97.

⁴ Bkz. Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, (Âdil Saraç), Dal Yayıncılık, Şanlıurfa, 1986, s. 117-118.

⁵ Mehmed Fâzıl'ın yazmayı düşündüğü Şanlıurfa Şairleri adlı projesinin elimizdeki bu ilk yazısı dışında devam edip etmediğine dair herhangi bir bilginiz yoktur.

şairleri üzerinde duran yazar, Hikmet'in hayatı hakkındaki kısa bilgilerden sonra şairin şiirlerini inceler ve şairliğini ortaya koymaya çalışır.

Mehmed Fâzıl'ın *Anadolu Mecmuası*'nda Urfalı şair Hikmet hakkında yazdığı bu bilgilerin bir kısmını *Son Asır Türk Şairleri* müellifi İbnülemin Mahmud Kemal (ö. 1957) kaynak vererek alır.⁶ Nâil Tuman da *Son Asır Türk Şairleri*'ni kaynak göstererek kısa bir alıntı yapar.⁷

İsmi andığımız bu kaynaklardan yıllar sonra Bedri Alpay (ö. 1987) tarafından yazılan *Şanlıurfa Şairleri* adlı çalışmada ise şair Hikmet'in hayatı ve eserleri çok daha teferruatlı bir biçimde ele alınıp incelenmiştir.⁸

⁶ Hikmet [Efendi] Eyyüp Ağa namında birinin oğludur. Urfa'da doğdu. Medrese tahsil-i ilmi ederek Urfa ulemâsından Vâiz Mustafa Lâmi Efendiden icazet aldı. Kendi de tedaris etti.

Memleketinin yetiştirdiği meşâhirden Nâbî'nin eş'ârından ekserini tanzir eyledi. Bütün gazellerini tahmis etmek emelinde bulundu ise de ömrü vefa etmedi, (râ) harfine kadar gelebildi.

1870/[1297 H]'de Urfa'da vefat etti. *Anadolu Mecmuası*'nda seyrek sakallı, çatık kaşlı, alnı geniş ve çatık olduğu, bir gözünün görmediği, Arap ve Acem lisanlarıyla da şiir söylediği ve kardeşi Şevket Efendi'nin de şair olduğu beyan olunmaktadır.

Şiir denilebilecek söz söylemek pek müşkil bir iş olduğunu Urfalı Hikmet'in sözleri de teyit ediyor. Fıtraten şair olmayanların şiir söylemeğe kalkışmaları zamanın eşyayı renk ile, şekil ile tersim etmek istemesine benzer.

Duymayan duyurmaz, görmeyen gösteremez. Duyurmak ve göstermek için duymak ve görmek icap eder. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergâh Yay, İstanbul, 1988, C. 2, s. 631-2.

⁷ *Tuhfe-i Nâ'îlî*'deki bilgiler şöyledir: "Hikmet Efendi, Eyyub Ağa'nın oğludur, Urfalı, vefatı, H. 1297 M. 1879, Urfa'da medfundur.

Gelenler cümle esrâr-ı cihândan bî-haber gelmiş

Bilen esrârını nâm u nişândan bî-haber gelmiş

Olanlar vâkıf-ı esrâr oldular hâmûş

Bu hikmet-hâneye cümle beyândan bî-haber gelmiş" Tuman, C. I, s. 212, no: 872.

⁸ Hangi kaynaklara dayanılarak yazıldığını bilmediğimiz bilgilerin tamamı şöyledir: "1832 yılında Urfa'nın Pazar Camii Mahallesi'nde doğmuştur. Şefkatzâde Eyyüp Efendi'nin oğludur. İlk tahsilini babasından aldıktan sonra Hasan Paşa Medresesi'ne girmiş, tefsir ilmini Müftü Abdullatif Efendi'den, diğer ilimleri de müderris Hacı Mustafa Efendi'den öğrenmiştir. İcazetnâmesini bu kişiden almıştır. İleri derecede zekası ile kendini tanıtmış, daha öğrenciyken hocalarıyla ilmî tartışmalara girmiş, hocaları olmadığı zamanlar arkadaşlarına ders okutmuştur. Hafızası kuvvetli, muhakemesi sağlam, görüşleri keskin bir kişiliğe sahiptir. Ne zaman medreseyi bitirdiğini bilemiyoruz. Medreseyi bitirdikten sonra da aşar mültezimliği yaptığını öğrendik. Kendisi Şeddâdîlerin Asiyân Oymağına bağlı Suruç köylerinde mültezimlik yapmıştır. Refah içinde yaşamış, çevresine cömert davranmıştır. Evlenmemiştir. Orta boylu, zayıf bünyeli, yüzü çiçek bozuğu, bir kaza neticesi sol gözü kördür.

Esnaf gibi entari ve cübbe giyinir, başına abani sarık sararmış. Rakı içer, tavla, satranç, dama oynamış. Oyunlara olan tutkusunu

Yeter kahve be-kahve devrolup sen oldun efgende

Gehî dâma gehî şeşbeş ile bâzîçe âyende

msralarıyla dile getirir. Nükte söylemeyi seven bir insandır. Hazırcevaplılığı özelliklerindedir. Hayatta kazandıklarını hep kitaplara ve fakirlere vermiştir. Mürettep divanı, dâl harfine kadar Nâbî Divân'ına yazdığı tahmis, (sîn) harfine kadar Hâfız-ı Şirâzî'nin Divânı'nına tahmisi, *Mecmu'a-i Hicviyyât* gibi eserleri vardır. O zaman Urfa mutasarrıfı olan Süleyman Şefik Paşa bu eserleri bastırmak üzere İstanbul'a götürmüştü, fakat iki ay sonra Paşa'nın ölümü bu eserlerin kaybolmasına yol açmıştır. Kendisinden derlediğim şiirler özel koleksiyonlardandır. Güçlü ve dile hâkim bir şairdir. Şiirinde bilgisinin izleri kuvvetlidir. Şiirin her türünde Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler, keskin hicivler yazmıştır. Şiirlerinin ekserisi irticalidir. Hakîmâne, âşıkâne şiirleriyle Hikmet, Urfa'da Nâbî'den sonra gelen en büyük şairdir. Onun edebiyatımıza mal olmayışının tek nedeni Urfa'ya sıkışıp kalmasıdır. 1878 senesinde vefat etmiş, Harrankapı Mezarlığı'na defnedilmiştir. Gerek kendi devrinde, gerek kendinden sonra gelenler Ahmet Hikmet'i benimsemiş, onun bir bakıma tahakkümü sayabileceğimiz bir duyguyla gazellerini tahmis ve tanzir etmişlerdir. Kendi, teşvik ve desteğiyle Hasan Paşa Kütüphanesi kurulmuş, Hikmet bu kütüphaneye bir de kitabe yazmıştır.

.....

Onun yaşadığı devir Urfa edebiyatı bakımından oldukça zengindir. Sâkib Efendi'nin etrafında toplanan şairler topluluğuna Hikmet başıboş, bağımsız bir şair olduğu için girmeğe yanaşmamıştır. Bkz. Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şairleri I*, 1986, s. 90-94; Murat Akgündüz "Osmanlı Döneminde Urfa Medreseleri ve Tedrisat Hayatı" adlı makalesinde Alpay'ın verdiği bu bilgilerden bir kısmını tekrar etmiştir. Agm, s. 118; Yine Adil Saraç da "Bilinen Urfa Şairleri" adlı bildirisinde kısa da olsa Hikmet'e değinmiştir. Agb, s. 496.

Mehmed Fâzıl'ın *Anadolu Mecmuası*'nda Urfa Şairleri başlığı altında 1341/1922-23 yılında neşrettiği yazının Latin harflerine çevrilmiş metni aşağıda sunulacaktır. Makale yakın tarihte kaleme alındığı için TDK'nın yazım kuralları esas alınmıştır. Arapça ve Farsça kelimelerde (ayın-hemze işareti, nispet eki ve karıştırılabilen bazı kelimeler hariç) mümkün merteye uzun harf gösterilmemiştir. Metinde yer alan manzumelerin vezinleri tarafımızdan eklenerek köşeli parantez [...] içine alınmış ve metindeki bazı kelimelerin anlamları da dipnotta verilmiştir.

Urfa Şairleri

Urfa, dini, vatani, namusu, şerefi uğruna yaptığı fedakârlıklarla gösterdiği hamasetlerle, tarihin parlak sahifelerini işgal ettiği gibi âlimleri, şairleri ile de büyük bir nam kazanmıştır. Tarihin kavrayabildiği zamandan şimdiye kadar birçok ölmez simaların mehdi⁹ olmuştur. Daha kurun-ı ulada¹⁰ zamanın en büyük medresesi Urfa'da açıldı. Bu medresede elliden ziyade müderrisin her taraftan feyiz ve ilham almak için akın akın biriken yüzlerce talebeye muntazaman ve muayyen saatlerde ders verdikleri mervîdir.¹¹ Sinesinde Hazret-i İbrahim'i yetiştiren Urfa'nın¹² Nemrud'un sahne-i saltanat¹³ ve şevketi¹⁴ olduğu için de tarihte büyük mevki'i vardır.

Bilahire Arapların zir-i idarelerinde¹⁵ iken de bir takım musannifler,¹⁶ muhaşşiler¹⁷ yetiştirmiş, nihayet 926 senesinde Osmanlı Türklerine intikal ederek ilim sahasındaki hatvelerini¹⁸ atmakla devam etmiş, birçok âlimler, şairler yetiştirmiştir.

Urfa'nın bu kıymetli evlatları ancak sağlıklarında halkça tanınmış, fakat maalesef ölünce cisimleriyle beraber isimleri de defn edilmiştir.

Urfa şairlerinin coşkun ruhlarından kopan fırtınaları, taşan feryatları, kalplerinin derinliklerinden yükselen eninleri,¹⁹ hisleri dinler ve halka dinletir. Acılarına ıstıraplarına, sevinç ve bayramlarına iştirak eder. Süzülmüş saf seması altında etrafa sıralandığı küme küme dağlar arasında halkıyla beraber sonsuz bir ihtilac²⁰ sürur ve matemlerini kudsi toprağında, yeşil ovasında ma'i gölgelikleri arasında sayısız sesler ve vaveylaları toplar, ihtiyarlığına yakışır bir vakar ile terennüm eder. Hamasetlerini, destanlarını bağırarak okur. Bununla beraber Urfa'yı tanıyanlar azdır. Urfa'yı Türklere Nâbî tanıtmış, tarih-i edebiyata Urfa ismi ilk defa Nâbî ile beraber geçmiştir.

Urfa yalnız Nâbî değil, Nâbî derecesinde diğer birçok simalar yetiştirmiş ise de bunlar maalesef muhitlerinin çerçevesi haricine çıkamamışlar ve bilhassa eserlerinin saha-i matbuata²¹ geçememesinden dolayı metruk²² ve mensi²³ kalmışlardır. Fakat bize terk ettikleri eserler onları yeniden ihya edecek kadar kıymetlidir. Bu şairlerin feryatları, nale ve terennümleri boşlukta kaybolan sesler gibi ma'kessiz²⁴ kalmış, birçokları-

⁹ Beşik, bir şeyin ortaya çıktığı, zuhur ettiği, gelişip büyüdüğü yer.

¹⁰ İlk çağ.

¹¹ Nakil ve rivayet edilen; "Urfa tarihçesinden: O vakit ismi Our idi. Bilahire bağlı bahçeli yer manasına olan Urfa tesmiye edilmiş, Araplar ve Türkler zamanında yine Urfa manasına veya Urfa'dan muhaffef olarak Reha namını taşımıştır."

¹² Hazret-i İbrahim'in doğduğu mevki' (Mevlid-i Halîl) namıyla ma'ruf ve ziyaretgahtır. Yine Hazret-i İbrahim'i Nemrut'un ateşe attığı mevki (Halilü'r-rahman Ayn Zelihâ) namıyla yad edilmektedir.

¹³ Hükümdarlık bölgesi.

¹⁴ Büyüklük, ululuk, heybet.

¹⁵ İdaresi altında.

¹⁶ Kitap telif eden kimse, yazar, müellif.

¹⁷ Yazı veya kitaplarda açıklayıcı notlar yazan, haşiye koyan kimse, haşiyeci.

¹⁸ Adım.

¹⁹ İnleme, inilti.

²⁰ Çırpınma.

²¹ Yayımlama, matbaada basılma.

²² Kullanılmaktan vazgeçilmiş.

²³ Unutulmuş.

²⁴ Yansıma, aks etme.

nın eserleri kendileriyle beraber gömülmüş, bazıları sahiplerinden sonra az yaşamış nihayet sönmüş ve unutulmuştur. Zamanın ehemmiyet ve lakaydîsi²⁵ ile mahv ü perişan olan, zıya'a²⁶ uğrayan bu eserlerden bu gün bazı perakende ve yazma mecmualardan başka bir şey kalmamıştır. Biz, hiç olmazsa bu mevcut olanları tetkik ile tarih-i edebiyatımıza şimdiye kadar meçhul kalmış şahsiyetleri tanıttırmak, yeni simalar ilave etmek istiyoruz.

Bu gün birçok şairler vardır ki birkaç parça şiirlerine tesadüf ediliyorsa da ne toplu bir divanları vardır, ne de şahsiyetlerini tanıtan bir emare.²⁷ Son zamanlarda bu unutulmuş simaları yeniden ihya etmek, duygularını bize bıraktıkları eserlerle anlamak ve her Türk'e tanıtmak vazife olduğunu idrak eden Urfa gençleri bu şairlerin mevsuk²⁸ eserlerini cem' ve tetkik için sarf-ı mesa'i²⁹ etmektedirler.

Maziperest³⁰ bir muhitin tesiri altında ezilen Urfa şairleri tabiatın verdiği bol sermayelere eski divanlardan aldıkları ilhamları da ilave etmişler ve his ve fikirlerini oldukça selis³¹ bir surette ifade etmişlerdir. Bu şairlerin ekserisi mutasavvıftır. Ruhlarını tasavvuf zenginleştirir. Hislerini aşkın, hicranın kalplerine ilka ettiği³² ilhamat³³ inceleştirir. Susayan gönüllerini, derin ıstıraplarını feryatlarıyla terennüm ederler. Bu titre kesler bu yorğun gözlerde süzülen hayaller, düşünceler, bu ıstıraplı feryatlar hep şiirdir. Halk, bunları toplar, besteler, taganni³⁴ eder. Bunlar millî şarkılardır. Bunları okurken zevk ve gurur duyar. Bu şairler arasında Hikmet, Sâkıb, Hacı Reşîd Efendiler gibi büyük âlimler bulunduğu gibi Baba Kâni' gibi güzel şiirler yazan ümmîler³⁵ de vardır. Her ay bunlardan birini tetkike çalışacağız.

-1-

Hikmet zamanında ilmi ve şiiri ile bütün hemşehrilerinin hürmet ve muhabbetini kazanmış idi. Arabî ve Farişî'ye fazla ehemmiyet vererek çalışmış, zamanın en büyük âlimlerinden olan vaiz Mustafa Lâmi' Efendi'den³⁶ icazet almıştır. Babası Eyyüp Ağa ümmî idi. Fakat oğullarındaki cevher-i isti'dad³⁷ görerek tahsillerine ehemmiyet verdi ve bize Hikmet gibi, Şevket³⁸ gibi iki kıymetli şair bıraktı.

Hikmet şairlik iddiasında değildi, fakat ruhunun cuş u huruşu³⁹ şairler arasında ona mümtaz bir mevki kazandırdı.

Hikmet pek çok sevdiği ve ekseriya eşarını tanzir ettiği⁴⁰ hemşehrîsi Nâbî'nin bütün gazeliyatını tahmis etmek⁴¹ hevesine düşmüş ise de ömrü vefa etmediğinden ancak "râ"⁴² harfine kadar gelebilmiştir.

Hikmet taşkın gönlündeki hicranın, aşkın ilhamıyla yarattığı şiirleriyle üzgün kalbini, yorgun ruhunu genişletir. Bazen dinî vecd ile haykırır, tasavvufî itikatlarını izhar eder:

[Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün]

Ey benim cân içre cânânım Hüseyin

²⁵ Kayıtsız, ilgisiz.

²⁶ Kayıp, kaybolma.

²⁷ İşaret, belirti.

²⁸ Belgeye dayalı, sağlam.

²⁹ Çaba sarf etmek, emek harcamak.

³⁰ Geçmişe değer veren, geçmişe tapan.

³¹ Akıcı.

³² Bırakma, telkin etme, yerleştirme.

³³ İlhamlar.

³⁴ Şarkı söyleme.

³⁵ Okuma, yazma bilmeyen.

³⁶ Hikmet'in ilim öğrendiği Mustafa Lami' Efendi isminde bir karışıklık vardır. Çünkü Urfa âlimleri arasında Mustafa Lami' diye bir isim bulunmamaktadır. Bedri Alpay [1986: 90], Hikmet'in Hasan Paşa Medresesi'nde Hacı Mustafa Efendi adındaki bir müderristen ders aldığını söyler. Ahmed Lâmi diye bilinen âlim ise aslen Elbistan olup 1845 yılında Urfa'ya gelmiş ve Sâkıbiye Medresesi'nde hocalık yapmıştır. [Karataş: 252]

³⁷ Doğuşta verilen cevher, kabiliyet cevheri.

³⁸ Şevket için bkz. Abdulkadir Karahan, *Urfalı Mehmed Şevket ve Şiirleri*, Şanlıurfa Belediyesi Yayınları, Ankara, 1991.

³⁹ Coşmak, coşup kaynamak.

⁴⁰ Nazire söyleme, bir şiirin mana ve şekil bakımından benzerini yazma.

⁴¹ Beşleme, beş mıraa çıkarma.

⁴² Alpay [1986: 91], şairin *Nâbi Divânı*'nı "dâl" harfine kadar tahmis ettiğini söyler.

Sevdiğim devletli sultânım Hüseyin

Cân-fedâ-yı hândân-ı Hayderim
Deyn ola yolunda bu cânım Hüseyin

Ben Hüseyinîyem Hüseyinî-meşrebem
Ey benim kalbimde îmânım Hüseyin

Hasret-i dîdârın ile rûz u şeb
Kan döker bu çeşm-i giryânım Hüseyin

Derd-i aşkınla bu Hikmet bendene
Hastedir ey derde dermânım Hüseyin

gibi feryatlarla âl-i abaya⁴³ karşı kalbinde beslediği muhabbeti, incizabı⁴⁴ bildirir. Hikmet, aşk-i Hüseyinî'yi ruhunda mütecellî⁴⁵ buluyor, maksadı cananına kavuşmaktır. Fakat o kendinde tecellî ettiği için ve müşahede eden yine kendi olduğundan bir türlü kavuşamıyor. Bu kadar yakında, hatta kendisinde bulunan cananına fırtınalar şeklinde feveran eden feryatlarıyla derdini, aşkını söylüyor. Acılarına, üzgün ve kuvvetsiz sesleriyle derman talep ediyor.

Ben Hüseyinîyem Hüseyinî-meşrebem
Ey benim kalbimde îmânım Hüseyin

Hikmet'in hayalleri herkesin ruhunda dolaşır. Muhatabı herkeştir. Bazen Canab-ı Hakk'ın emirlerini dünyaya feda edenlere, kanaatkarlığını terk ile sim ü zere⁴⁶ temayül edenlere karşı şikayette bulunur.

[Mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fa'ûlün]

Dehrin bilemem künc-i ferâğat neresinde
Bu dâr-ı fenânın hele râhat neresinde

Şehvet iledir râbitası aşk-ı mecâzın
Nefsin hevesidir bu hakikat neresinde

Ebnâ-yı zamân sîm ü zere kıldı pereştîş
Ahkâm-i İlâhîyeye hürmet neresinde

Allâh'a olan tâ'ati mahlûk için eyler
Dîn yok bu meşâyihde diyânet neresinde

.....

Bir fırtınadır fitne-i âsîb-i zamâne
Hikmet daha ümmîd-i selâmet neresinde

Hikmet aşkı, hakiki olarak sever. Herkesin ağzında dolaşan aşk kelimesinin manasını anlamayanlara ve yanlış anlayanlara küfürler savurur. Dünyanın fani olduğunu, dünyada aranılacak gayelerin hiçten ibaret bulunduğunu anlatmak ister. Para ve müzeyyenata⁴⁷ fazla rağbet edenleri elinden geldiği kadar men'e çalışır, önce her şey fanîdir. Fenaya rağbet akılsızlıktır. Güzeli güzel görmek maneviyata vukuf ile kabil⁴⁸ olabildiğini, halka, alem-i menevîye⁴⁹ karşı duyulan ruhu incizabın aşk-ı hakikî olduğunu söyler. Cenab-ı

⁴³ Hz. Muhammed'in ailesi (Kendisi, kızı Fatma, damadı Ali, torunları Hasan ve Hüseyin).

⁴⁴ Cazibesi sebebiyle meyletme, cezbolunma.

⁴⁵ Meydana çıkan, görünen, tecellî eden.

⁴⁶ Gümüz ve altın.

⁴⁷ Zinetlendirilmiş, süslenmiş şeyler.

⁴⁸ Mümkün.

⁴⁹ Manevi âlem, iç âlem

Hakk'a olan aşk bir hikmet-i ruhîyedir⁵⁰, aşk-i maddî ise insanın içerisini yakar. Aşk-ı hakikî ruha serinlik, kalbe genişlik verir.

Cenab-ı Hakk'ı mahlukatın her zerresinde görür, görmek ister. Ona ruhu iştihakla meftundur,⁵¹ hayrandır. "İstikamet ve zühttür⁵² ki insanlara saadet, refah ve selamet bahş eder" der. Riyakârane perestişler⁵³ onu sinirlendirir. Dehrde⁵⁴ bu hallerle ümid-i selamet⁵⁵ olamayacağını seyrek sakalına, çatık kaşlarına geniş ve çıkık alnına, uzun kirpikleri arasında süzülen ela gözlerine kuru ağır bir tavır vererek anlatır.⁵⁶ Anlattıkça coşar, bu coşkunluk şiirine daha güzel bir ahenk, ifadesine daha kuvvet ve şiddet verir. İfadesi oldukça selistir. Şiirlerini kalp lisanıyla söyler. Savfet-i kalbe⁵⁷ maliktir, şiirlerini aruz vezniyle yazar. Sanayi-i edebîyeye⁵⁸ ri'ayet eder. Kafiyeleleri daima metindir. Dimağı medrese terbiyesiyle aşılandığından maziperesttir. Muhakemesi gayet kuvvetlidir. Derslerinde bulunmuş olanlar gayet güzel ve çok vazıh ders anlatışı olduğunu nakl ediyorlar. Yalnız Türkçe değil, Arabî ve Farişî şiirleri de güzeldir.

Hikmet medrese tahsillerinin boşuna zaman zayı' etmekten başka hiçbir menfaat tevliid⁵⁹ etmeyeceğinden ve medresedeki intizamsızlıktan şikayet ederken

[Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün]

Hikmet ez dağdağa-i medrese der-dil sad gam

Bâde-i tâb gibi, hâne-i humâr gibi⁶⁰

Hikmet âşıktır. Müttakidir.⁶¹ Tasavvufu sever fakat mutasavvıf değildir. Mantığı ve felsefesi kuvvetlidir. Kainatın her zerresinde saklı olan sırrın ifşasında erbab-ı vukufun⁶² korkup sükût ettiğini ve kendisi de beyan edemeyeceğini, ekser kimselerin bunu anlamadan aciz olduğunu söylerken:

[Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün]

Gelenler cümle esrâr-ı cihândan bî-haber gelmiş

Bilen esrârını nâm u nişândan bî-haber gelmiş

Olanlar vâkıf-ı esrâr oldular hâmûş⁶³

Bu hikmet-hâneye cümle beyândan bî-haber gelmiş

diyor. Zamanın revişine⁶⁴ aldananlara acır ve insanların ne kadar aciz ne kadar hiç olduğunu izah ederken

[Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün]

Bir taraf mevt ile mâtem bir taraf zevk ü sürûr

Birbirinden bî-haberdır nev'-i insân böyledir

Hikmet her şeyi Cenab-ı Hakk'ın arzu ve iradesiyle olabileceğini, cüz-i iradenin⁶⁵ bir lafz-ı mücerred⁶⁶, bir vasitadan başka bir şey olmadığını, dünyada arzusuna nail olanların az olduğunu söyler, bu arzu ve ümid peşinde canlarını feda edenlere, bu uğurda vücutlarını, varlıklarını telef edenlere acıyarak

[Mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fa'ülün]

⁵⁰ Ruha ait hikmet.

⁵¹ Büyülenmişçesine tutkun, âşık.

⁵² Dünyaya rağbet etmeyip kendini ibadete verme, nefsinin her türlü zevkten alıkoyup ibadet yolunu seçme, takva.

⁵³ Taparcasına sevmek.

⁵⁴ Dünya, âlem.

⁵⁵ Esenlik, huzur ümidi.

⁵⁶ Hikmet'in bir gözünün görmez olduğu bazı zevatça rivayet edilmektedir.

⁵⁷ Kalp temizliği.

⁵⁸ Edebi sanatlar.

⁵⁹ Doğma, doğurma.

⁶⁰ Ey Hikmet, medresenin gürültü ve patırtısı, hararetili şarap ve meyhane gibi gönle yüzlerce gam verdi.

⁶¹ Dinin emir ve yasaklarına tam olarak uyan, günah ve haramdan sakınan.

⁶² Bir konuda bilgisi olanlar.

⁶³ Mısran vezni aksak.

⁶⁴ Gidiş, yol, moda.

⁶⁵ Bir anda ancak bir şeye yönelebilen, iki şeye birlikte taalluk edemeyen irade, insan iradesi.

⁶⁶ Soyut kavramlar.

Kimdir 'acabâ vâsıl olan cûy-ı murâda
Leb-teşne şehîd olmadadır çoklar arada

Hakdan bilirim her ne zuhûr etse cihânda
Bir lafz-ı mücerred gibidir cüz'-i irâde

Sen dânişi gel gûşe-i meyhânedede öğren
Sâger sana hakkı'l-haberi kılsın ifâde
diye aşkın, zevkin hatta acı ve ıstırabın ruhunda tevlid ettiği ahenkdar şiirleri rüzgar gibi halkın kula-
ğına fısıldar:

[Mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fa'ûlün]

Gülzâr-ı cihânda nice bin serv ü semen var
Ammâ diyemem sen gibi bir gonçe-dehen var

Zâhid bize medh eyleme sen hûr-ı cinânı
Dünyâda dahı sâkî ile sahn-ı çemen var

Hikmet dünyaperest⁶⁷ olmamakla beraber dünyadan bıkmış ve usanmışlardan da değildir. Gayet zarif hisleri vardır. Enginde inleyen bir kaval gibi hislerini ve hicranın ıstırabını hasta ve zayıf sesleriyle terennüm eder. Bu derin ve samimi sesleri gönülleri oyarlar. Kalplerde füsunkar⁶⁸ bir te'sir icrâ eder.

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fa'ûlün

'Aceb kim nerededir ol meh-cebînim
Çiger-kûşem efendim nûr-ı 'aynım

'Aceb kimlerledir sohbetde şimdi
Benim artmaktadır âh u eninim

Diyâr-ı gurbetin pâ-mâli oldum
Gamıyla doldu bu kalb-ı hazinim

Hayâl-i yâr çıkmaz hâtırımdan
Gece gündüz gam olmuş dil-nişînim

Esîr-i 'aşkı yâd eyler mi şimdi
'Aceb gelmiş mi rahme nâzenînim

Kime şerh eyleyem bu hâli Hikmet
Refikim derddir mihnet-karînim

Hikmet ruhuna coşkunluk vererek kalbini sarsan hicranın taht-i te'sirinden⁶⁹ gönlüne; husul⁷⁰ bulmuş emellere ait sualler irad eder.

[Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün]

'Aceb ey dil senin bir lahza handân olduğun var mı
Harîm-i vuslat-ı dildâra şâyân olduğun var mı

şiirleri kadar samimi kalbe malik olan Hikmet 1297 (1870) tarihinde bir sonbahar sabahı aşkına, hicranına veda ederek yüzlerce cemaatin önünde kuru tabutu içinde ebediyete intikal etti. Onun dertleri hâlâ kalbimizde, sesleri hâlâ kulaklarımızdadır.

Urfalı Mehmed Fâzıl''

⁶⁷ Dünyaya tapacak derecede ehemmiyet verip ahiretini düşünmeyen. Maddiyatı çok seven.

⁶⁸ Büyüleyici, sihirbaz.

⁶⁹ Etkisi altında.

⁷⁰ Ortaya çıkma, türeme.

Kaynaklar

- Alpay, Bedri, *Şanlıurfa Şairleri*, (Edisyon: Âdil Saraç), Dal Yayıncılık, Şanlıurfa 1986.
- Akgündüz, Murat, "Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Tedrisat Hayatı", İSTEM, 11 (2008), s. 113-121.
- Bektaş, Ekrem, "Urfalı Divan Şairleri Üzerine Bir Değerlendirme", III. Milletlerarası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu (Prof. Dr. Abdulkadir Karahan anısına), 5-6 Mayıs 2014.
- Karahan, Abdulkadir *Urfalı Mehmed Şevket ve Şiirleri*, Şanlıurfa Belediyesi Yayınları, Ankara, 1991.
- Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Eviya ve Alimleri*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa, 1996.
- Mehmed Fâzıl, "Urfa Şairleri", *Anadolu Mecmuası*, S. 9-10-11, Mayıs 1341/1922-23.
- Kurtoğlu, Mehmet, "Şair Sâkîb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar", Vakıflar Dergisi, Haziran 2011, Sayı 35, ss. 131-148.
- Mehmed Fâzıl, "Şanlıurfa Şairleri", *Anadolu Mecmuası*, Sayı 9, 10, 11, Mayıs 1341.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergâh Yay, İstanbul 1988.
- Levend, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi I-Giriş*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973.
- Saraç, Adil, "Bilinen Urfa Şairleri" Şâir Nâbî Sempozyumu, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Şanlıurfa, s. 488-517.
- Tuman, Mehmet Nâil, *Tuhfe-i Nâilî (Divân Şairlerinin Muhtasar Biyografileri)*, Bizim Büro Yay. Ankara, 2001.

NÂBÎ'NİN AZLIYYESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Mahmut KAPLAN*

Klasik Türk edebiyatında hikemî şiirin en önemli temsilcisi olan Nâbî, kendi isteğiyle, Müsahip Mustafa Paşa'nın kethüdalığı/bir tür kâhyalık görevinden ayrılıp şahsî çalışmalarını sürdürmek ister, bir nevi emekli olur. Ancak kendi isteğiyle olan bu azıl, bu görevden ayrılma şairin umduğu gibi sonuçlanmaz; çevresindekilerden beklemediği tavır değişiklikleriyle karşılaşır, canını sıkacak muamelelere maruz kalır. Bunun üzerine yaşadığı hayal kırıklıklarını, hamisi Müsahip Mustafa Paşa'ya sunduğu ve kısaca "Azliye" diye ünlenen bu kasidesiyle dile getirir.

Azıl, "işten çıkarma, yol verme"¹, "Görevine son verme, işinden çıkarma."², "Lûgat mânası bir adamı vazifesinden çıkarma veya bir işini elinden alma..."³ anlamlarına gelen bir terimdir. Osmanlı devletinde yeni bir işe atanmak için de memur önce azıl edilir, sonra yeni görevine atanırdı.

Nâbî'nin bir süre işsiz kalmasından sonra yazdığı bu kasideye dair Abdülkadir Karahan şu açıklamaları yapmaktadır:

"Bir ara Nabî, kethüdalıktan, kendi arzusu ile, azledilir. Ama yine tabiatındaki saffet, samimilik ve bağlılık dolayısıyla, Paşasına olan yakınlığına hiçbir gücenme gölgesi düşmez. Ancak kendisine o zamana kadar hizmet ve dalkavukluk eden edenlerin birden değişiverdiklerini, dağıldıklarını görünce tabii üzüdür. Ve edebiyatımızın kendi alanında bir şaheseri sayılmağa değer *Kaside-i azliye*'sini yazar."⁴

Bu tebliğimize başlarken şairin kasidesi üzerinde bazı düşünceleri dile getirmeyi düşünmüştük ancak okudukça bu tarihsel belge sayılacak kasidenin tamamını şerh edip öylece değerlendirmenin daha doğru olacağına karar verdik. Önce beyitleri günümüz Türkçesiyle, elden geldiğince metne bağlı kalarak nesre çevirdik, sonra da şerh edip yorumladık. Aslında bu kaside bir tür otobiyografik roman da sayılabilir. Şair kendisiyle dertleşir gibi halini bütün içtenliği ile hamisine açıyor, uğradığı naseza tavır ve hareketlerden kendisini kurtarmasını şiir iliyle talep ediyor. Mine Mengi, kasidenin nesibinin bir hasbihal olduğunu belirtir ve "şair kendi kendisiyle konuşmakta; dönemden, zamandan, başına gelenleri anlatmaktadır."⁵ demektir. Bu kaside ile ilgili Turgut Karabey hocamızın da bir değerlendirme yazısı olduğunu ifade etmek gerekir. Karabey bu yazısında kasideyi, günümüzle de ilişkilendirerek farklı bir pencereden değerlendirmektedir.⁶

* Emekli Öğrt. Üyesi, Celal Bayar Üniversitesi, mahmutkaplan53@hotmail.com

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 2010, s.65.

² İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe sözlük*, C I, İstanbul 2008, s.248.

³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul 1993, s.131.

⁴ Abdülkadir Karahan, *Nabî*, İstanbul 1967, s.5.

⁵ Mine Mengi, *Kaside Nesiplerindeki Hasbihal Üzerine*" Divan Şiiri Yazıları, Ankara 2000, s.124.

⁶ Turgut Karabey, "Nâbî'nin Azliyye Kasidesi Hakkında Bazı Düşünceler", Nâbî Sempozyum Bildirileri, yay.haz. Ali Bakkal, Ankara 2014, ss.497-503.

Kasîde-i ‘Azliyye Ender Sitâyîş-i Vezir-i Müşâriin İleyh Tegâmede’llâhu Ta’âlâ Bi-Gufrânihi⁷

1. Kimdür ol mey-i mansıpla olup şîrin-kâm
Aña hamyâze-i ‘azl olmaya âhir encâm

Makam şarabının tadı damağında kalıp da sonunda azl edilme esnemesini yaşamayan kim vardır?

Daha ilk beyitte Nâbî, emekliye ayrılmaktan pişman olduğunu hissettirir. Bunu iki çarpıcı tabirle dile getirir: “mey-i mansıp” ve “hamyaze-i azl”. Makam, insanda şarap ekisi yapar. Bir makama gelen kişi kimi zaman sarhoşluğa benzeyen bir hal yaşayabilir. Makamlar, kuşkusuz kişiye tapulu değildir. İnsan öyle ya da böyle o makamdan ayrılmak zorundadır. Azil, kişide sarhoşluk sonrasına benzeyen baş ağrısı “humar” ve esneme meydana getirirse şaşılmaz. Rüya bitmiş, kişi acımasız gerçekle yüz yüze gelmiştir. Nâbî’nin buluşu çarpıcıdır:

Makam süreci sona erince kişi ayılır fakat bu kez azil baş ağrısını yaşamaya başlar. İnsan, ummadığı davranışlarla, tavırlarla karşı karşıya gelebilir. Makamın gereği olan saygı ve itinaı bulamayabilir. Bu örneklerle her çağda tanık olmak mümkündür. Yüksek mevkilere gelenlerin sarhoşluğu ve makamdan düşükten sonraki mahmurluğunu, baş ağrılarını her dönemde gözlemlemek imkânsız değildir. Nâbî’nin bu azil macerasını kendi ağzından takip edebiliriz:

2. Çend rûze gül-i ikbâl-i çemezâr-ı fenâ
İder elbette dimâğ-ı dile îrâş-ı zükâm

Bu yokluk/geçicilik çimenliğinin birkaç gün(lük) talih çiçeği elbette gönlün dimağına nezle verir.

Nâbî’nin üzüntüsü azilden kaynaklanmaktadır. Azil, kendi isteği ile olmuş fakat sonuçları onu çok üzmüştür. O, mecazlarla süslü bir anlatımı tercih ediyor. Dünya geçici, yok olmağa mahkûm bir çimenliktir. Bu çimenlikte açan çiçekler ummadık zamanda alerji yapabilir. O hoş kokuları insanı nezle eder. Şair, yine bir bahçe alegorisiyle makamın insana verdiği sıkıntıyı anlatıyor. Birkaç gün açıp solan bu “çiçek” ardından insanı paçavraya çeviren bir nezle yapma özelliğine sahiptir. Azledilmenin “nezle”ye benzetilmesi dikkat çekicidir. Nezle geçicidir. Azlin getirdiği üzüntü de... Ancak nezlenin insanı halsiz bırakma, gevşetme, güçten düşürme ve tat almayı zorlaştırma gibi sonuçlara yol açtığı bilinmektedir. Beyitte fizikî bir nezleden söz edilmiyor; kast edilen gönül nezlesidir; manevi kırgınlık, iç burkuntusudur.

3. Bezm-i ikbâlde ser-mest olanuñ hâli budur
Gâh peymâne çeker gâh humâr-ı âlâm

İkbâl meclisinde sarhoş olanın hali budur; bazen içki kadehi, bazen baş ağrısı çeker”

Yüksek mevkilere gelenlerin hali budur, diyor şair, kimi zaman bu makamlarda bulunmanın baş döndürücü zevki ve sarhoşluğu, kimi zaman da görevden alınmanın sarhoşluktan sonraki baş ağrılarını, sızılmasına benzeyen acıları kaçınılmaz olur. Bu yüksek rütbelere gelenler, gelecekte büyük acılar çekmek istemiyorlarsa başlarının gururla dönmesine izin vermemelidir. Sarhoşluğun geçici zevkine heveslenen kişi, ardından gelecek dayanılması güç baş ağrılarını gözden uzak tutmamalıdır. Beyit tamamen mecazlarla örülmüş.

4. Olsa ârâste bir dem yine ber-çide olur
Bir karâr üzre degüldür tarab-ı gerdiş-i câm

(Meclisi) dolaşan kadehin neşesi bir sürekli (düzen) içinde değildir, bir an süslenip bezense de arkasından toplanır, yani dağılır.

Bu beyit dünya halinin tasviridir; her durum geçicidir, hiçbir şey kararlı bir biçimde sürmez. Açılan içki sofrası, bir süre türlü nimetlerle süslense bile toplanıp sona erecektir. Neyin nasıl ve ne zaman olacağı kestirilemez. İçki meclisinin coşkusu içinde sevinip oynayanlar umulmadık bir anda kedere, üzüntüye boğulabilirler. Kadeh halka biçimindeki meclisi dolaşıp neşe’ye verse de arkasından meclisin dağılması; sevinç, sürur ve zevkin bitmeye mahkûm olduğu açıktır. Dünyada hiçbir zevk, sevinç sürekli değildir. Beyit anlam bakımından öncekilere bağlıdır. Buradaki “gerdiş-i cam” gelinen makamlardır. Sıra kendisine gelinceye kadar pek çok kişi bu makama gelip geçmiştir. Kadeh mecliste insana döndükçe geçici bir keyif verir. So-

⁷ Nâbî Divanı, haz. Ali Fuat Bilkan, İstanbul 1997, ss.76-84.

nunda boşalır. Kimse geldiği makamda kalıcı değildir. Zaman gelir makam sona erer, gurur, itibar yerini bir düş kırıklığına bırakır. Nâbî'nin tablolastırdığı bu hal evrensel bir gerçeğin ifadesidir.

5. Zîn-i hurşîd ü rikâb-ı meh olur çîde yine

Zîr-i rân olsa eger tevsen-i çarh-ı bed-râm

Eğer sert başlı, süslü felek atı uyluklarının altında olsa bile, yine güneş eyeri ve ay özengisi toplanır. Yani altından alınır.

Yukarıdaki beyitte, şairin yakınmalarının temelinde "iradî" azlin uyandırdığı hayal kırıklığı yatmaktadır. İnsan, felek atına binse, güneşi eyer, hilali üzengi de yapsa vakti gelince inmek zorunda kalacaktır. Felek, şairin muradı üzere dönse, güneş eğer, hilal üzengi olsa da ikbal sona erecek, atın üzerinden eyeri ve özengisi nasıl toplanıp alırsa insanın altından da makam koltuğu öylece çekilip alınır. Nâbî, bu beyitte kendi kendine bu ruh halini tolere etmeye çalışıyor görüntüsü vermektedir. Bu tabii bir durumdur, yadrigamamak lazım, deyip mevcut durumu hazmetmeye kendini hazırlıyor. Doğrusu gerçeği bilmesine rağmen kişinin azaldan üzüntü duyması ilginç bir çelişkidir. Mahkeme kadıya mülk değildir...

6. Geleli dehr ne mesmu' u ne manzûr oldu

Cilve-i şâhid-i kâm olduğu ber-vefk-i devâm

Dünya kurulduğundan beri emel sevgilisinin cilvesinin sürekli olduğu ne duyulmuş, ne de görülmüştür.

İnsanların dünyada, her istediklerine kavuştukları görülmüş, duyulmuş değildir. İnsan arzularına kavuşsa bile bu sürekli olmaz. Her kemalin bir zevali, bir yok oluşu vardır. Dünya, yapısı gereği geçici olduğu gibi, zevk ve sevinçleri de geçicidir. Mezarlıklar, emellerine kavuşamayan insanlarla doludur. Kişi kendi nefsinde bunu kolayca tecrübe edebilir. Çok istediği bir arzusu yerine gelse, emeline kavuşsa bile bunun geçici olduğunu görmenin hüznü hemen yakasına yapışır. Her varlığın ve her halin üzerinde "fani" damgası vardır...

7. Çerh-sây olsa eger küngür-i kasr-ı ikbâl

Yine yok levha-i tâkında anun nakş-ı devâm

"İkbal(baht, talih) sarayının kubbesi gökler kadar yüksek olsa bile kemerinin üzerindeki levhada devamlılık yazısı yoktur."

İnsan çok yüksek makamlara gelebilir. Vali, vezir, sadrazam hatta padişah olabilir. Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Ancak makamlar kişilerin mülkü değildir. En yüce makamlar bile geçicilik damgası taşır: Padişahlık, vezirlik, paşalık, vs... O halde geçici, fani olan makamlarla gururlanmanın, övünmenin bir anlamı yoktur. Tarih, o makamları geçici bir süre doldurup, arkasında bırakarak giden şanlı, şöhretli kişilerin öyküleri, menkıbeleri ile doludur. İskender, Sezar, Firavun, Nemrut... Dünya fani, makamlar geçicidir, küçüğünün büyüğünün akıbeti aynıdır. Sırasını savan çekilir, yerini akadan gelene bırakır...

8. Tûde-i rîk-i revândur felegüñ ikbâli

Her zamân 'arsa-i dîgerde ider darb-ı hüâm

Feleğin ikbali hareketli kum yığındır; her zaman başka bir arsada çadır kurar.

Nâbî'nin bu beyti şiirli bir hikmetin ifadesidir. Benzetme çok nefis... İkbal, çöldeki kum tepesine teşbih edilmiş. Kum tepeleri göçebe çadırlarına benzer. Rüzgârla uygun bir yerde topnar, sonra dağılıp başka yerde ortaya çıkar. Çöldeki kum tepeleri hareketlidir; rüzgâra göre sürekli yer değiştirir. Bu da insanı hep yanılır. Felek insanın yüzüne her zaman gülmez. Kimseye baht, talih sürekli denk düşmez. Tıpkı çöllerdeki kum yığınları gibi... Bu kum tepeleri rüzgârla nasıl yer değiştirirse devlet/baht de insandan insana öyle yer değiştirir. Durum böyle olduğuna göre insan, sürekliliği olmayan mevki, makam gibi "yem"lere kanmamalı. Geçici değerlerle övünmemeli, guru sarhoşu olmamalıdır. Hele bu değerler siyasi yollarla alınmış, elde edilmişse daha bir dikkatli olmak gerekmez mi?

9. Ceyş-i ahter tağılur bir gün olur kâse tehî

Mâhveş zîr-i nigîn olsa eger hutta-i şâm

Eğer Şam diyarı ay gibi yüzük kaşı olsa bile bir gün yıldız ordusu dağılır, çanak boşalır.

Şam kelimesini şair tevriyeli kullanmış; ilk anlamı şehir... İkinci anlam gece... Yıldızlı gecede Şam şehri/ ya da gece ay gibi yüzük kaşı, gök kubbe bir fağfur çanak olarak tahayyül edilmiş. Bu çanak baş aşığıdır ve içinde ne var ne yok dökülüp saçılmıştır. Sayısız yıldız bir ordu olarak hayal edilmiş. Dolunay ve parıldayan yıldızlarla dolu bir gece... Şair, dolunayı kaş, yıldızlarla süslü geceyi de yüzüğe teşbih ediyor. Yıldızlar da yüzük kaşının etrafını süsleyen pırlantalar. Hayal son derece çarpıcı, göz kamaştırıcı... Yıldızlar ordu

olunca Şam şehir olarak algılanabilir. Şam şehri eski insanlar tarafından dünya cenneti kabul edilirdi. Ancak dünya fanidir. Ordusu yıldızlar kadar kalabalık, yüzüğünde Şam'ın kaş olduğu bir saltanatı göz önüne getirin... Bunun bir süresi vardır. Nasıl gece bitince yıldızlar kaybolur, dağılırsa dünya saltanatı da öyle son bulur. Ordu dağılır çanak boşalır. Bu beyitte de şair dünyalıkla, mal mülk ve makamlarla gururlanmanın anlamsızlığını anlatmayı sürdürüyor. Bir bakıma zedelenen onurunu ikna etmeye, onarmaya çalışıyor. Düşününün bir saltanatı ki, Şam, ay gibi yüzük kaşı olmuş parmağa takılmış, sayısız bir ordu gücüne hükmediliyor. İhtişam, güç ve kudret... Unutulmaması gereken gerçek şudur: Bu debdebe ve görkem geçicidir. İnsan batmaya mahkûm olan bir hükümlürlüğün nesine gururlanır?

10. Güzer itmekdedür ikbâl u rutûbet didüğün

Biri hurşîd-i zemistân birisi reşh-i ğamâm

İkbal ve zenginlik dediğin şeylerin biri kış güneşi, biri bulut terlemesi gibi geçip gitmektedir.

Hayat yolunda ilerleyen insanın talihi, işlerinin yolunda gitmesi, sağlık ve mutluluk içinde yaşaması bir doğru üzerinde değildir. Talihin yaver olması ilk bakışta tatlı gelir de ardından zevali, yitirilmesi insana üzüntüye boğar. İkbal kış güneşi gibidir; ışık verip ortalığı aydınlatsa da harareti azdır, kişiyi ısıtmaz. Başka bir deyişle yararı sınırlıdır. İnsanın geçimini sağlamak için gelire ihtiyacı vardır. Belirli bir akar olmadan refah içinde yaşamak güçtür. En büyük sermaye olan gençlik ve zenginlik bulut terlemesi gibidir. Bu, isabetli bir benzetmedir. Bulutun geçici ve seriüzzeval olan ıslaklığı aldatıcıdır. Biraz ferahlatsa da sürüp giden bir etkisi yoktur. Madem ikbâl, gençlik ve zenginlik geçicidir, kış güneşi gibi parıltılı, görkemli de olsa etkisi sınırlıdır. O halde ikbal ve gençliğe, zenginliğe bel bağlamak akıllı kişinin kârı değildir. İnsan her ikisinin arkasındaki zevali görüp gurura kapılmamalı, yarını göz önünde bulundurmalıdır.

Beyitte *ikbâl* ve *hurşîd-i zemistan* ile *rutubetle reşh-i gamâm* arasındaki müretteb leff ü neşr dikkat çekicidir.

11. Ne kadar encüm-efrûz ise şem'-i ikbâl

Bestedür târ-ı fetilinde yine reng-i zalâm

İkbal mumu ne kadar yıldız gibi parlarsa da fitilinin lifinde yine karanlığın rengi bağlanmıştı.

İkbâl mumu, işlerin yolunda gitmesi, kişinin istediği makamlara gelmesi, servet ve saman sahibi olması anlamındadır. İkbalın muma benzetilmiş olması yerindedir. Mumun ışık vermesi içindeki fitile bağlıdır; yandıkça alevi ışık saçar, mum da erir biter. Işık saçması mumun boyu ile sınırlıdır. Fital yandıkça kararır. Yani karanlık, mumun fitilinde tabii olarak vardır; yandıkça siyah bir kül bağlar. Sonunda tamamen yanarak tükenir ve ışık veremez olur. Şair, bir önceki beyitte söylediklerini bir adım daha ileri taşıyarak pekiştirmektedir. Gençliğe, mevki, makam ve zenginliğe aldanmamak, gurura kapılıp serkeşlik etmemek insana yakışmaz. *Şem'-i ikbâl* terkinde bir teşbih-i belîğ dikkati çekiyor. *Reng-i zalâm* terkinde ile talihin tersine dönebileceği, bahtın kararabileceği ima edilmiştir. *Şem'-i ikbâl* ile *reng-i zalâm* arasındaki tezaadın beyte ayrı bir derinlik kazandırdığı söylenebilir.

12. Meclis-i 'âlemi ğeşen ü ğeş târ eyler

Budur âyîn-i nizâm-ı felek-i nâ-fercâm

Dünya meclisini bazen aydınlatmak bazen karartmak boş(boğaz) feleğin düzeninin âdeti, kanunudur.

Felek, kader üzerinde tesiri varsayılan mevhum bir varlık... Şairler, kaderden doğrudan şikâyet etmek için böyle bir kavrama ihtiyaç duymuşlardır. Bu yolla, itiraz oklarını kadere çevirmemiş olurlar. Feleğin boş olması, gökyüzünün ters dönmüş bir tas gibi tasavvur edilmesinden dolayıdır. Baş aşağı edilen tasta bulunan ne varsa dökülür, içinde bir şey kalmaz. Bu yüzden feleğin içi boştur, işlevsizdir. İnsana bir faydası yoktur. Eski anlayışa göre felek/gök dönmekte, böylece gündüz ve gece oluşmaktadır. Felek döndüğü için de dünya bazen aydınlık bazen karanlık olmaktadır. Bu, mecazlı bir anlatımdır. Söylenmek istenen, insan hayatının düz bir çizgi üzerinde cereyan etmediğidir. Sevinç, keder birbirini izler, bazen karşılaşır, iç içe de geçebilir. İnsanoğlu yerine, zamanına göre sevince de acı ve kedere de her zaman hazır olmalıdır. Aydınlık ve karanlık/talih ve talihsizlik art arda gelebilir. Kâmil/bilge insana yakışan sabır, tevekkül ve tevazudan asla ayrılmamasıdır. *Meclis-i âlem* terkinde teşbih-i belîğ vardır. "*Rûşen/ferahlık, ikbal*" ve "*târ/karanlık, mutsuzluk*" kelimeleri mecazlı kullanılmıştır. Felek teşhis edilerek kapalı istiare yapılmıştır.

13. Bâdeye der-pey iken derd-i ser ü renc-i humâr

Bezm-i âlemde 'aceb kimdür olan mest-i müdâm

Baş ağrısı ve humar sıkıntısı şarabın ardısına gelmekteyken dünya meclisinde sürekli sarhoş olan acaba kimdir?

Şarap içenin sarhoşluğu geçince bir baş ağrısı baş gösterir. Dakikalarla sınırlı bir keyiften sonra başlayan bu baş ağrısı varken insanın şarapla keyif almağa çalışması şaşkıncı değil mi? Dünya hayatı bir içki meclisine teşbih ediliyor. Bu mecliste hiç kimse ömür boyu sarhoşluk keyfi sürmemiştir. Sarhoşluktan ayrılan kişi gibi eninde sonunda humar denilen sarhoşluk baş ağrıları çekecektir. Bu durumda, insan aklını başına devşirmeli, geçici zevk ve sefaya kanıp peşinde hırsla koşturmamalı, elde ettiği mevkinin, makamın gururu ile kendinden geçmemeli. Sarhoşluk nasıl geçici bir hal, kısa süreli bir vehmî mutluluk ise dünya hayatında elde edilen mal, mülk ve makam da öyle. Allah'ın lütfu olan bu durumlar gurura sebep olmamalı. İnsan makam, zenginlik sarhoşu olmamalıdır. *Bezm-i âlem* terkibi bir teşbih-i belîğdir. Dünya bir meclise benzetilmiş. "Bâde" ve "bezm-i âlem" ile "derd-i ser ü renc-i humâr"la "mest-i müdam" arasında mürettep leff ü neşr yapılmıştır.

14. Kimse âzâde degüldür siteminden çerhûñ

Hâlesin mâh-ı şeb-ârâya ider halka-i dâm

Kimse, geceyi aydınlatıp süsleyen ayın halesini tuzak halkası yapan feleğin zulmünden kurtulmuş değildir.

Beyitte kelimelerle güzel bir tablo çizen şair, ayın etrafını çevreleyen haleyi tuzak halkası olarak tasavvur etmiştir. Tuzak, halka haline getirilmiş bir kıl ilmek ve ortasında buğday tanesinden ibarettir. Ay, tuzak tanesi, hale ise tuzak çemberi... Feleğin zulmünden yakasını kurtarmak kimse için mümkün değil. Gece karanlığını süsleyip aydınlatan ay bile tuzağa düştükten sonra diyecek bir şey kalmıyor. Feleğin zulmü, kişinin kendi eliyle de olabilmektedir. Beyitten anlaşıldığı kadarıyla şair, insana yakışanın tevekkül olduğunu ima etmektedir.

15. Bahr-i pür-şûriş-i devletde olurmuş kem-hîz

Her zamân keştî-i ümmîde muvâfık eyyâm

Fitne, kargaşa dolu devlet denizinde umut gemisine uygun rüzgâr her zaman, az olurmuş.

Söz konusu edilen kargaşa dolu devlet gemisi olduğuna göre kast edilen yüksek mevki ve makamlardır. Nâbî, tarihçilerin ifadeleriyle makamların rüşvetle el değiştirdiği, istikrarın bulunmadığı bir zamanın insanıdır. Makam elde etmek isteyenler kıyasıya rekabet içine girmekte, birbirlerinin ayaklarını kaydırmak için her fırsatı değerlendirmekten çekinmemektedir.

Şair, umudu gemiye teşbih ederek rüzgârla ilişkisini vurgulamak istemiştir. Yelkenli geminin yüzmesi uygun rüzgâra bağlıdır. Devlet kapısında mansıp bekleyenler uygun zamanın gelmesini, yani uygun rüzgârın esmesini beklemeyi bilmeli. Ama bu uygun zaman/rüzgâr -en azından şair için- pek az çıkarılmış/esermiş anlaşılan. Şair, kendi isteğiyle görevden ayrılmasına rağmen karşılaştığı durumlar onu böyle bir içlenmeye, teessüfe sevk etmiştir. Beyitte, "Bahr-i pür-şûriş-i devlet", "kem-hîz" ile "keştî-i ümmîd", "muvâfık eyyâm" arasında güzel bir leff ü neşr dikkat çekiyor. "Eyyam" kelimesi rüzgâr manasını çağrıştıracak biçimde kullanılmış.

16. Kâh-ı ikbâle esâs olmaz inanma bulmaz

Bünye-i günbed-i pür-bâd-ı habâb istihkâm

İç hava dolu kabarcıkların kubbelerinin bünyesi sağlam olmadığından ikbal köşküne temel olmaz. Temel olacağına inanma! Hava kabarcıklarının bünyesi sağlam olmadığından ikbal köşküne temel olacağına inanma!

Umudu gemiye teşbih eden Nâbî, ikbâl'i bir köşk olarak manzarası ile gözler önünde canlandırıyor. Bu köşk içi hava ile dolu bir su kabarcığına benzer. Böyle bir kabarcığın binası püf deyince sönecek, yıkılacak bir sağlamlığa(!) sahiptir. Böyle bir bina ikbal köşküne esas, temel olamaz. Beyitte söz konusu edilen düşünce şairin zamanının halini tasvir etmektedir. İkbâl geçicidir, esassızdır, temelsizdir. İnsanlar kısa süre için birtakım makamlar, mansıplar elde etseler de ellerinden kaçırabilmektedirler. Bu durumda geçici, boş denebilecek hayallere kapılmanın anlamı yoktur. Nâbî soyut kavramları somut varlıklarla anlatarak gözler önünde çarpıcı tablolar çizme başarısı göstermektedir. Çünkü şiir, kendi hayatının özeti, ruh halinin kelimelere dökülmüş tablosudur. Aşağıdaki beyitte bu durumu kendisi de ifade ediyor:

17. Kendü ahvâl-i dil-i ber-zede sâmânımdur

İtdüğüm ma'raz-ı vâlâ-yı kirâma i'lâm

Saygın (paşanın) yüksek huzuruna arz ettiğim, bildirdiğim (ıstırap ve dert) sermayesi biriktiren kendi kalbimin düzenidir (düzensizliği)!

Bu, methiyenin girizgâh beytidir. Şair, kasideyi yazma amacını açıklamaktadır. Şairin, türlü yüksek sıfatlarla tavsif ettiği Musahip Mustafa Paşa'nın huzurudur. Paşanın huzuruna sunulan şairin düzeni bozulup huzuru kaçan kalbinin hazin tablosudur. Şair, görevinden ayrılmış, çevresinden gördüğü uygunsuz davranışlarla, derin bir hayal kırıklığı içine düşmüştür. Durumunu, samimi bir ifâde ile hamisine sunmak istemektedir.

18. Ki çıkup kal'a-i dilden sipeh-i şevk-âmûz

Dikdi bürc-i emele ceyş-i ferâğat a'lâm

Çünkü gönül kalesinden şevk öğretici, neşe ordusu çıkıp emel burcuna vazgeçme askeri alemler, sancaklar dikti.

Hayal kırıklığı çarpıcı bir anlatımla tasvir ediliyor: Sevinç ve vazgeçmenin asker, ordu istiaresi ile verilmesi dikkat çekici. Gönül kalesinden "neşe askeri" çıkıp ümit kalesinin burçlarına "vazgeçme askeri" sancaklarını dikmiştir. Emel, istek ve arzular gönülden çıkmış, feragat askeri burayı ele geçirmiştir. Hüzün, sevince üstün gelmiş, şair karamsar bir ruh haline girmiştir. Kısacası emel yerini vazgeçmeye, umutsuzluğa bırakmıştır. Şair, hüznüldür, kalbi kırıktır. Umudu zedelenmiş olan şair, her şeyden el etek çekme ile karşı karşıya kalmıştır. Tam bir yeis, acıtıcı bir hayal kırıklığı... Beyit istiarelerle örülmüş. Yine soyut kavramları somut varlıklarla anlatma söz konusudur. Gönül kaleye, emel burca, şevk, sipehe, ferağat ceyşe benzetilerek teşbih-i belîğler yapılmıştır.

19. Rağbet-i hâtır ile tevsen-i mansıbdan inüp

Gayrınıñ itmiş iken destine teslim-i zimâm

20. Rûzgâr âyîne-i kalbe virüp yine keder

Dili pür-hûn ider evzâ-ı ciger-sûz-ı 'avâm

Gönül isteği/hoşluğu ile mansıp atından inip yularını başkasının eline teslim etmişken zaman gönül aynasına yine bulanıklık, keder verip avamın ciğer yakıcı tavırları gönlü kanla doldurur.

Yukarıdaki iki beyti birlikte düşünmek gerek. Nâbî, gönül hoşluğu ile bulunduğu mansıpdan emekliye ayrılmıştır fakat avamın, her türlü itibar ve rağbeti mevki ve makama bağlı görenlerin saygısızlığı, incitici tavırlarından derinden yaralanmıştır. Şair, kendi kendisi ile konuşur, hatta sayıklar gibi içine düştüğü hali tasvir ediyor. İfadeleri gayet samimi görünüyor: "Ben, kendi arzumuyla ayrıldım, azl edilmedim, görevden alınmadım, o halde insanlar bana karşı neden böyle saygısız, böyle umursamaz tavırlar içinde?" Şair, bu duruma akıl erdiremez gibi görünse de aslında tecahül ediyor... Aşağıdaki mısralar içinde bulunduğu ruh halini anlaşılır hale getiriyor:

21. İhtiyârî ise de azl aceb hâlet imiş

Dile elbette virürmiş keder-i bî-hengâm

Azl, görevden ayrılma ihtiyari olsa da gönle elbette zamansız keder veren tuhaf bir durummuş.

Osmanlı Devleti'nde yeni bir göreve atanırken eski görevden azl edilme durumu söz konusudur. Nâbî, kendi isteği ile görevinden emekliye ayrılmıştır. Bunu "ihtiyârî ise de" sözüyle ifade ediyor. Ancak alıştığı bir işten ayrılmanın verdiği karmaşık duygular içindedir. Şair, görevinden ayrıldığı için belli belirsiz bir hüznü duyuyor. Bunu "keder-i bî-hengâm" sözü açıklıyor. Bu ifade şairin konuya son derece gerçekçi yaklaştığını ifade ediyor. İnsanın alıştığı bir işten ayrılmasının meydana getirdiği ruh halini çok güzel ifade ediyor. Şair, geçici bir boşta kalma hali içindedir. Nâbî, kendi haline şaşıyor. Ben, isteğimle ayrıldım ama doğrusu böyle bir ruh hali beklemiyordum, demeye getiriyor. Şairin vardığı sonuç, azlin insanda şaşılacak bir psikolojik sarsıntı meydana getirmesidir.

22. Âdemün hâne-i temkînin idermiş vîrân

İ'tibârât-ı keder-hîz-i gam-engîzî-i li'âm

Keder verici olaylar, aşağılık insanların keder verici (tavırları) insanın ağırbaşlılık evini viran edermiş.

Bu beyit şairin niçin şaşırıldığını açıklıyor: Sorun işten ayrılmasının kendi çevresinde ortaya çıkardığı kişilikle ilgilidir. Nâbî, ummadığı davranış ve tavırlarla karşılaşmanın "şokunu" yaşıyor. İnsanların ona karşı tavırlarında meydana gelen değişmelere akıl erdiremiyor, anlam veremiyor. İnsanların gönül yaralayıcı sözleri, hareketleri şairi derinden üzüyor; "Temkinim, ağırbaşlılığım sarsıldı" diyor. Kullandığı ifade dikkat çekici, "hâne-i temkinin idermiş viran" diyerek sarsıntının boyutlarını sergiliyor. Makama bağlı olan saygı ve nezaket gösterileri, yerini umursamazlığa, hatta saygısızlığa bırakmış olmalı.

23. Gerçi kim kişver-i vîrâne-i kalbümde benüm

'Azl ü nasb eylemez icrâ-yı rüsûm-ı ahkâm

Gerçi benim kalbimin viran ülkesinde azl ve nasb (işten atılma ve işe atanma) hükümlerini yürüt(e)emezler.

Nâbî, makamın kendi iç dünyasında bir icra alanı bulunmadığını söylüyor. Bir önceki beyite atıfta bulunmak için de “gerçi” kelimesini kullanıyor. Üzüldüm, bu davranışları beklemiyordum ama diyor ve ekliyor: Azl ve nasb beni pek fazla da etkilemez. Şair, atanmak bana sevinç, azl edilmek üzüntü vermez demek istiyor ancak bir önceki beyitte şaşkınlık duyduğunu gizlemediğini de unutmamak gerek. O, iç dünyasında azl ve nasbın yeri olmadığını belirtse de içine düştüğü durumu yadırgadığı dikkatten kaçmıyor.

24. Lîk kem-fursatı-i bed-menişândan feryâd

Ki virür vaz'ları serdî-i deyden peygâm

Fakat tavırları kış soğuşundan haber veren kötü ahlaklı kişilerin fırsatçılıklarından el-aman!

Yüksek mevkilerde bulunan insanların çevresinde çıkarıcı bazı riyakâr insanların toplanması kaçınılmazdır. Bu tür kişiler göstermelik sevgi ve saygı davranışları ile kendilerini kabul ettirmeye çalışırlar. Bu kişileri, dürüst insanlardan ayırt etmek, makamda bulunulduğu müddetçe oldukça zordur. Bunların asıl kişilikleri görevden ayrılınca anlaşılır. Nâbî, bu tecrübeyi yaşamış görünüyor. İçine düştüğü hayal kırıklığı bu yüzdendir. Bu durum, biraz da taşradan İstanbul'a gelip yüksek mevkilere atanan bir kişinin acemiliğini yansıtıyor. İkiyüzlü, fırsatçı kişiler hakkında kullandığı sıfat dikkat çekici: Bed-meniş... Nâbî, Musahip Mustafa Paşa'nın kethüdalığından azl edilince bu kişilerin gerçek yüzlerini görüyor. Bu manzume bu açıdan önemlidir. Şair, içinde bulunduğu ruh halini bütün samimiyeti ile mısralara dökmüş.

25. Li'llâhî'l-hamd degüldür dil-i gam-mu'tâdum

Nasb ile kasr-ı safâ 'azl ile künc-i âlâm

Allah'a hamd olsun, gama alışkın gönüm, atanmakla neşe sarayı, azl edilmekle elem köşesi değildir (olmaz).

Nâbî, bu beyitte bilge bir tavır sergiliyor. Allah'a hamd ederek, kalbinin azl ve nasbla değişime uğramadığını, atanınca “sevinç, neşe köşkü” azl edilince “virane” olmadığını söylüyor. Her iki hali olgunlukla karşıladığını ifade ediyor. Aslında insanların karakterini ortaya çıkartan önemli göstergelerden biri “makam”dır. Kişinin gerçek yüzü yüksek bir göreve atandığında ortaya çıkar. Aynı neticeyi azl durumunda da görmek mümkündür. Makamı hizmet yeri olarak bilen bir insan, azl edilince derin bir züntü duymaz, daha doğrusu duymamalı. Nâbî, azl ve nasbın üzüntü ve sevinç sebebi olamayacağını ifade ederek olgunluğunu gösteriyor. O zaman bu kasideyi niçin yazdı, sorusu sorulabilir. Muhtemelen şair, yaşadığı tecrübeyi anlatmak istiyor ki başkaları benzer durumlara düşmesinler. Neticede bu kaside elden ele dolaşacak, insanlar okuyup etkileneceklerdir. Şair, tecrübesini ve birikimini paylaşarak bir tür toplumsal hizmet sunmak istiyor.

26. Lîk mümkin mi bu evzâ'a tahammül ki ider

Âdemi her birinün bâd-ı bürûti sersâm

Fakat her birinin, bıyıklarının yeli adamı sersem eden (adamların) bu tavırlarına tahammül mümkün mü?

Nâbî, azlden üzüntü duymadığını söyleyip “lakin” diyerek etrafındaki kişilerin davranış değişikliklerini –incindiğini gizlemeyen bir edayla-sergilemeyi sürdürüyor. Burada dikkat çeken husus, “etkilenmem” dediği halde söylediklerinin aksi bir istikameti göstermesi... Şair, niçin şaşkın? Sebebi açık, elinin altında görev icabı aşağı mevkide bulunanların takındıkları kibir ve gurur onu yaralamış. Daha önce saygıda yarışanlar görev sona erince şaire tepeden bakmağa, küçümsemeğe başlamışlar. Onun, “bıyıklarının yeli”nden kastı bu adamların gizlemedikleri kibir ve gururdur. Bu insanlar birden değişmiş, şaire karşı, küçümseyici, hor görücü bir tavır takınmışlar. Şair bu duruma çok üzülüyor. Bıyıklarının gururu yelinin sersem etmesi ifadesini bu sebeple kullanıyor.

Aşağıdaki beyitler doğrudan bu kişileri muhatap almak bakımından önemli. Şair, hayal kırıklığını çok çarpıcı ifadelerle anlatıyor:

27. Kanı kendü kulunam diyü perestişler iden

Eylemez yolda düçâr olsa bile redd-i selâm

Hani, senin kulunum diye tapınırçasına sevgi gösterisinde bulunan (var ya) yolda mecburen rast gelse selama bile karşılık vermez.

Şair, mansıptayken, karşılaştıkça, “ben kulun, ben kölen” diye kendisine hitap edenlerin artık verdiği selamı bile almakta nazlandıklarını söylüyor. Oysa daha kısa süre önce bu adamlar, durmadan saygı ve

sevgi arz etmekte yarışıyorlardı. Bu kişiler birden bire değişmiş, bambaşka hale gelmiş, şairi tanımazdan, görmezden gelmektedirler. Nâbî, elbette bu durumdan acı duyacak, belki de bu adamları daha önce niye teşhis etmedim, diye hayıflanacaktır.

28. Kâni ol terk-i edeb diyü ku'ûd eylemeyen

Eylemez şimdi mecâlisde bulundukça kıyâm

Hani o edepsizlik/saygısızlık olur, diye (huzurunda) oturmayan (var ya) şimdi mecliste bulundukça ayağa bile kalkmaz.

Nâbî, bu beyitte riyakâr insanların farklı davranışlarını karşılaştırıyor. Önceleri, diyor, saygısızlık olmasın diye bulunduğu mecliste oturmayanlar şimdi, yanlarına gelince ayağa kalkma gereği bile duymuyorlar. Bu durum, şairi derinden yaralamış, bu tip kişilerin gerçek karakterlerini fark edemediği için üzüntü duyuyor, teessüf ediyor. Çarpıcı tezatlarla bu “düşük karakterli” kişileri teşhir ediyor. İsim vermiyor ama bu tipler bulunduğu mevki itibariyle çevresinden ayrılmayan dalkavuklar olmalı. Şair, “kanı” kelimesiyle kızgınlığını, öfkesini, hayal kırıklığını dile getiriyor.

29. Kanı gördükçe kemânves ham iden kâmetini

Zahm açar tîr-sıfat şimdi sudûr itse kelâm

Hani o (beni) gördükçe yay gibi boyunu büken (önünde yerlere kadar eğilen) şimdi ağzından söz çıkacak olsa ok gibi yara açar.

Selam verirken eğilmek bir saygı ifadesidir. Nâbî, kethüdalık görevinde iken kendisini görünce yerlere kadar eğilerek “yay gibi bükülenlerin” azlden sonraki saygısız hallerini karşılaştırıyor:

İki büküm bükülenler, yay gibi boylarını eğenler şimdi yaralayıcı sözlerle kalbini kırmaktan çekinmemektedirler. Nâbî, bu duruma oldukça içerlemiş olmalı. Onun için bu beyte de “kanı” sözüyle başlıyor. Davranışlar arasındaki uçurumu bir nevi somutlaştırmak işitiyor. Makam ve makam sonrası halleri ibretlik tablolar halinde sunuyor. Bu tip insanları, yüksek mevkileri işgal eden herkes makamdan ayrıldıktan sonra görmüş, uygunsuz davranışlarını fazlasıyla yaşamıştır.

30. Dil-pesend olsa diyü puhte suhanlar arayan

İtmede neşter-i ser-tîz kadar nükte-i hâm

Gönle hoş gelsin diye pişmiş (iyice düşünülmüş) sözler arayan (var ya) ucu sivri neşter gibi ham nükteler etmede.

Göze girmek, kendini beğendirmek için konuşurken çok dikkat eden, hoşça gitsin diye kelimelerini seçerek kullanan bu ikiyüzlü “münafık” tipler, görevden ayrılan şaire karşı neşter gibi keskin, yaralayıcı sözler söylemekten geri durmamışlar. Nâbî, tecrübesini çok canlı ifadelerle aktarıyor.

31. Gevher-i gûş-ı kabûl eyleyen ednâ suhanuñ

Şimdi eyler suhan-ı serd ile kasd-ı ilzâm

En basit sözünü kulağına inci küpe edinenler şimdi susturmak için sert sözler söylemektedir.

İkiyüzlülüğün bir göstergesi de yüksek makamlarda bulunan kişinin söylendiği her sözü mübalağa ile beğenmek, hemen kullanmak veya tekrarlamak ya da çok beğendiğini ifade etmektir. Nâbî, bu duruma dikkat çekerek tecrübesini aktarıyor:

Eskiden en basit sözlerimde bile büyük hikmetler arayanlar, şimdi beni susturmak için ağır kelimeler kullanmaktan çekinmiyor, diyor. Hatta bu kişiler, adeta intikam alırcasına onu susturmak, ona üstün gelmek için bile bile en yaralayıcı kelimeleri kullanmaktan çekinmiyorlar. Nâbî, buna üzülmeyin de ne yapsın?

32. Mîmveş pâý uzadup yâ gibi püşt üzre yatur

Eyleyen izzet için dâl-sıfat kaddini lâm

Saygı göstermek için boyunu dal (harfi)a benzeyen boylarını lam (harfi) gibi büken şimdi mim gibi ayağını uzatıp yâ gibi sırtüstü yatar.

Eski hizmetkârlarının huzurunda yaptıkları saygısızlığı bu ifadelerden daha çarpıcı anlatma mümkün olmasa gerek. Bir ironi şaheseri bu beyit...

33. Ni'met-i câha iden destini ser-pûş-ı du'â

Sonra eyler dehenin kâse-i zehr-i düşünâm

Makam nimetine elini duaya kaldıran sonra ağzını küfrün, sövmenin zehirli tası eder.

Beyitte çarpıcı bir tablo çizilmiş. Makamda bulunana, bir şeyler umduğu için elini duaya kaldıran, onun için dua eden kişi, makam gidince zehirli sözlerle küfretmekten, sövmekten çekinmez.

Nâbî, durumu çok güzel özetlemiş. Bir dilenci tablosu çizmiş. Dilenci bir şey istediği zaman ellerini duaya açar gibi uzatır, ama isteği verilmeyince dua dolu sözleri yerini sövüp saymalara terk eder.

34. Kanı bindükçe rikâba asılan çâpükler

Dest-i şekvâsın ider soñra miyân-gîr-i licâm

Hani (ata) bindikçe üzengiye asılan çevikler (var ya) (daha) sonra şikâyet elini gemi tutmak için yapışır.

Eskiden ulaşım aracı attı. Makam sahibi ata binmek istediği zaman hizmetkârlar yardım etmek için koşturur, kimi atı, kimi ayağını bassın diye üzengiye tutar, bin türlü yaltaklanmalarla ata bindirirlermiş. Şair de bu durumu dikkate sunuyor. Önceleri ata binerken koşturup üzengiye yapışanlar şimdi şikâyette bulunmak, yakınmak için atın yularına yapışmakta, diyor. İki tavır arasındaki uçurumu gösteriyor. Atı durdurmak için yularına yapışmak, küstahça, edepsizce bir tavır olarak tasvir ediliyor. Nâbî'nin tasvirde son derece başarılı olduğunu söylemeye gerek yok. Yukarıdan beri sırlanan beyitlerde keskin bir ironi olduğu gözden kaçmamaktadır.

35. Rûy-mâl itmege dâmânuña fırsat gözeden

Yapışup dâmenüñe cevr için eyler ibrâm

Eteklerine yüz sürmek için fırsat kollayan(lar) (şimdi) eziyet etmek için eteğine yapışıp can sıkır derecede üstüne düşmekte.

Şair, dönemin giysilerine ve saygı ritüellerine dikkat çekiyor. Hürmet ifadesi olarak makam sahibinin eteğine öpermiş gibi eğilmek adettenmiş. Bu durum, padişahın başlayarak aşağı doğru gelen bir saygı biçiminin ifadesidir. "El etek öpmek" deyimi o zamanlardan kalma. Dilek sahibi, isteğini elde edebilmek, göze girmek, için ilgili kişinin eteklerine kapanır onu bir nevi mecbur edermiş. Şair, yaşadığı benzer durumdan bizi haberdar ediyor, biraz da uyarıyor. Bu davranış biçimi zamanla sınırlı değil. Her çağda benzerlerine rastlamak mümkündür. Şair aslında durumunu Mustafa Paşa'ya arz ediyor, yanıldım, hata yaptım demeye getiriyor. Dün öyle, bugün böyle, diyor; halimi anla, gereğini yerine getir. Dün saygı için eteğimi öpmek için fırsat kolayan, bu gün saygısızca hesap sormak için eteğime yapışıyor, diyor. Tipik yaltakçı davranışı... Beni bu zor durumdan kurtar, diye hamisine halini tasvir ediyor.

36. Nerdübânlarda bağal-gîrliğe sür'at iden

Nerdübân üzre ider sebkate şimdi ikdâm

(Önceleri) merdivenlerde koltuğa girmeye koşturun(lar) şimdi merdiven üstünde (öne) geçmeye kalkışıyor.

Bu beyit tam bir karikatür... Çarpıcı ve etkileyici... Merdiven çıkarken, düşmesin, diye Nâbî'nin koltuğuna girip yardım etmeye çalışanlar, vazifeden ayrılınca bu kez merdivenlerde onu geçmek için adeta yarışıyor. Merdiven çıkarken yardım etmek şöyle dursun, bir an önce önüne geçip ilerlemeye çalışıyorlar. Şair, bu tavrı saygısızlık olarak değerlendiriyor. Nâbî, nasb ve azil halinin, karakteri zayıf insanlardaki görünümünü çok güzel karikatürize ediyor.

37. Hele bîgâneye söz yok odur andan me'mûl

'Ayb olunmaz ne kadar eylese terk-i ikrâm

Hele yabancıya söz yok (çünkü) ondan beklenen odur; o, ne kadar ikramı terkederse etsin ayıplanmaz.

Şair bu beyitte bir açıklama yapma gereği duyuyor: Yabancılara sözüm yok, diyor. Onlardan beklenen yukarıdaki gibi davranışları sergilemek... Yabancılar için bu normal kabul edilebilir. Onlar tanımayabilir, bilmeyebilir. Bu yüzden söz konusu davranışları sergileyebilirler. Aşağıdaki beyitte şir asıl maksadını açıklıyor:

38. Terbiyet-kerde-i nân u nemek-i lutfuñ iken

İ'tibâr itmez olur hâneñ içinde huddâm

İyiliğinin ekmeği ve tuzuyla yetişmiş iken evin içindeki hizmetçiler (sana) itibar etmez olur.

Nâbî'nin asıl üzüldüğü eli altında olan, onun ekmeği, tuzu ile beslenen kendi adamları, memur ve hizmetkârlarıdır. Sözü, bunlar benim verdiklerimle beslendiler, saygısızlık yapmaları anlaşılabilir değil, demeye getiriyor:

Verdiği nimetlerle beslenenlerin, şairin kendi evi içinde onun iyilikleriyle hayatlarını sürdürenlerin, geçimlerini ondan sağlayanların saygısızlıkta bulunmalarına, onu "takmama"larına öfkeleniyor. Mealen şöyle diyor: Ben onlara iyilikte bulundum. Onlar, kendi isteğimle görevden ayrılınca küstahlaşıp, kabalaştılar...

39. Hidmetüñ bâr-ı gîrân 'add ider olmuşken ezel

İltifâtuñ hevesi mâye-i zeyn-i endâm

Ezelden senden iltifat görme hevesini bedenlerinin süsü sayanlar sana hizmet etmeyi ağır bir yük sayar (oldular).

Eskiden, şairden bir iltifat görmeyi kendileri için bir kazanç, bir süs görenler, artık yapmaları gereken hizmetleri bile ağır bir yük olarak görüyor, yüksünüyorlar. Bu kabul edilebilir şey mi, diye adeta haykırıyor. Nâbî, evdeki hizmetkârların artık söz dinlemez olduklarını işaret ediyor: Makam gitti, saygı, itibar kalmadı...

40. Mezhebinde saña eyler sitem ü cevri helâl

Sevk-i hidmetle iden dîdesine hâbı harâm

Hizmet etmek sevkiyle gözlerine uykuyu haram edenler sana zulüm ve eziyet etmeyi mezheplerinde helal saymakta.

Bu adamlar, eskiden şaire hizmet edebilmek, isteklerini yerine getirebilmek için gözlerine uykuyu bile haram etmiş, ne olur ne olmaz, bir ihtiyacı olabilir diye adeta tavşan uykusuna yatmışlarken, azl edilince eziyet etmeyi bir tavır, bir mezhep haline getirmiş, kendilerince bu küstahlığın fetvasını da bulmuş olmaları:

O, artık görevde değil, görevinden dolayı saygı gösteriliyordu, makamından dolayı hizmeti görülüyordu. Madem artık görevde değil o halde hizmet etmemek, hatta eziyet etmek helâldir, gibi batıl bir fetvayı da kendilerine verebiliyor, edepsizliklerine bir kılıf uydurabiliyorlar. Nâbî'nin bu duruma üzülmesinde haklılığı tartışılabilir mi?

41. Hidmete çâpük u çâlâk iden şedd-i nitâk

Gâmuna eylemez âmîhte yek zerre hırâm

Hizmet etmeye kemer bağlamak (hazır olmak) için aceleyle koşturanlar (şimdi) ayağına zerre kadar bir toz kondurmamakta.

Bu odlukça girift beyitte Nâbî, önceleri gözüne girmek, kendilerini beğendirmek için her an hizmet etmeye koşturmaya hazır bekleyenlerin azilden sonra ayaklarına zerre kadar bir tozun konmasına bile dayanamadıklarının, artık hizmet etmekten kaçındıklarının altını çiziyor. Şair, makamdan ayrılmış, saygı ve hizmetleri makamla bağlantılı olan çıkarıcı hizmetkârlar ona hizmet etme yolunda adım atmaya bile gerek duymamaktadır. Aslında günümüzde de durumun farklı olduğu söylenemez. Üst bürokrasinin hali ve akıbeti de bundan farklı değildir.

42. Kanı birbirisine hıdmet ile sebkat iden

Şimdi ikrâh ile birbirine eyler ibrâm

Hani hizmet etmekte birbirlerini geçmeye çalışan(lar) şimdi tiksinerik birbirlerine (işî havale etmek için) ısrar etmekte.

Nâbî, kethüdalık görevinde iken emri altında olanlar herhangi bir iş çıktığında işî kapmak, hizmeti yerine getirmek için yarışırken azl edilince durum tersine dönmüş, herkes birbirine işî havale etmeye, işten kaçmaya çalışmakta, işî başka birinin yapması için aşırı ısrar etmeye başlamış. İlginç bir çalışan psikolojisi... Şair, bu durumdan son derece üzgün... O, birkaç beyit boyunca durmadan geçmiş ve içinde bulunduğu hazır zamanı karşılaştırarak yaşadığı hayal kırıklığını, uğradığı hüsrânı, karşılaştığı uygunsuz tavırları ifade ediyor.

43. Nazarun şevkine şeb tâ-be-seher kâ'im olan

Rûz tâ-şeb nıgeh-i nâzın ider mest-i menâm

Gözüne girmek için gece sabaha kadar ayakta olan(lar) (şimdi) sabahtan akşama kadar naz bakışını uyku sarhoşu etmekte.

Bu beyitte gece gündüz tezaadı içinde Nâbî üzüntüsünü ifade ediyor. Şairin gözüne girmek, onun bir "aferin" sözünü işitmek için sabaha kadar uyanık kalanlar, artık işten kaçmaya çalışmakta, uyuyor taklidi yapıp her işe nazlanarak koyulmakta, hatta iş yapmamak için ellerinden geleni esirgememekte. Sabaha kadar ayakta olanlar durum değişince sabahtan akşama kadar uyusuk, nazlı bir hale bürünmekte. Beyit keskin bir ironi taşıyor. Yukarıdan beri şairin kalemini keskin bir neşter gibi kullanmakta olduğu dikkatten kaçmamaktadır.

44. Dâmenin hıdmet-i bezmüñden ider ber-çide

Serv-i âzâda ider şevk ile ta'lîm-i hırâm

Meclisinin hizmetinden eteğini toplayan(lar) (şimdi) serviye şevkle salınma dersi veriyor.

Eskiden erkekler de uzun entari tipinde elbiseler giydiklerinden, iş yaparken ayaklarına dolaşmasını diye toplarlar, bellerine ilâştirirlermiş. Nâbî, hizmetini yapmak için meclisinde eteklerini toplayıp işe koyulanların artık salınan serviye “salınma dersi” verecek derecede gururlu ve tembel bir manzara sergilediklerini belirtiyor. Şair, takınılan istiğna halini “serviye salınma öğretmek” olarak yorumluyor. İroni bu beyitte de sürüyor. Nâbî, hizmete fırsat gözetenlerin azaldan sonra bir şey yapmaya nazlandıklarını, eteklerini toplamak yerine salınarak geçip gitmeyi tercih ettiklerini teessüfle anlatıyor.

45. Dest berhem-zen olursañ ne kadar şiddet ile

Kâmet-i nâzına itmez yine teklîf-i kıyâm

Elinle ne kadar şiddetle sarssan da nazının boyuna yine ayağa kalkma teklifinde bulunmaz (ayağa kalkmaz).

Adamlar işi o kadar ileri götürmüşler ki Nâbî, iş yaptırmak için sözün yetmediğini görünce eliyle dürtmek gereği duyuyor fakat hizmetkârlar oralı olmuyor, ayağa kalkmaya bile tenezzül etmiyor. Devrin söz sultanı olan bir insanın bu durum karşısında nasıl bir ruh hali içine düşeceğini tahmin etmek zor değil.

46. Hâbdan dîdesini bûmveş itmez bîdâr

Eyleyen hîdmet için şevk ile pertâb-ı hamâm

Hizmet etmek için güvercin gibi şevkle çırpınan(lar) (şimdi) baykuş gibi uykudan gözünü açmaz (ol-
du).

Önceleri hamarat, çalışkan görünenler mutlak bir tembelliğe düşmüş, eskiden hizmete fırsat kollayanlar şimdi baykuş gibi uykudan uyanamamakta ısrarcı. Nâbî, çok üzülmüş olmalı ki durmadan iki durumu karşılaştırıyor, adamlarının, memurlarının, hizmetkârlarının takındıkları, birbirine taban tabana zıt halleri mizahî bir tasvirle gözler önüne sermeye çalışıyor.

47. İntisâb itmege her gün biri âmâde iken

Şimdi her şeb biri itmekte firâra ikdâm

Mansıp sahibiyken, kendisine intisab etmek için çabalayanlar, şimdi kaçmak için fırsat kollamakta.

Osmanlı döneminde geçim sağlama, memuriyetlere atanma yollarından biri de nüfuzlu birine intisap etmektir. Bu sebeple zenginlerin, bürokratların, paşaların konakları, böyle insanların isteklerini elde edebilmek, tabir caizse, “kapağı atmak” için her imkânı aradıkları yerlerdi. Bu konuda rüçhan hakkı şairlerindi. Onlar kaside ve şiirler sunarak ilgilinin dikkatini çekmeye çalışırlardı. İkbâl günlerinde paşaların etrafına sızmak isteyenlerden geçilmezken azl zamanlarında ilk kaçanlar, kaçmak için fırsat gözetenler böyle çıkarıcı tayfası olurdu. Günümüzde de durum bundan farklı değil. İnsanoğlu her devirde mayasına göre davranmakta, benzer durumlarda tavırları hemen hemen aynı olmaktadır.

48. Bir dahı hâneñe ‘azm eylemez andan açılır

İktizâ eyler ise birisine istihmâm

Birisine, yardımını isteme durumu gerekirse evinden uzaklaşır bir daha gelmez.

Bir işe atanmak, bir makama gelebilmek dün de birtakım vasıtalara, birtakım himayelere bağlıydı. Bir kişi bir makama atandığında yakınları, tanıdıkları, hatta tanımadıkları bir vesile bulup onun himayesini elde etmeye çalışırdı. Tabii bu durum, her zamanda olduğu gibi, ikbal günleri için geçerlidir. Nâbî, bu hususu hatırlatıyor. Eskiden evine gelip giden dostları da, olur da birisi ya da kendisi için yardım ister düşüncesiyle evine gelmez olmuşlar. Artık, yalnızlık günleri gelip çatmış, dost geçinenler, evin yakınından bile geçmez olmuş...

49. İnfisâl itmege âmâde gürûh-ı etbâ’

İtk sevdâsına dil-beste cevârî vü gulâm

Cariyeler ve köleler özgürlük belgesi (alma) sevdasına gönül bağlamış; hizmetçi takımı ayrılmaya hazır.

Şair, önemli bir görevden bulunduğundan konağında çalışan bir hayli insan olmalı. İkbâl günlerinde bu kalabalık sorun teşkil etmemkte fakat idbar, yani düşünüş zamanında bu elemanlar birer ikişer ayrılmak için bahane aramaya başlarlar. Nâbî, haklı olarak bu durumdan, bu hak naşinaslıktan, kadir bilmezlikten yakınıyor. Evdeki cariyeler ve köleler de “azatlık belgesi” almak derdine, çabasına düşmüşler. Çünkü artık konakta eski gelir kesilmiş, şair için maddi sıkıntı tehlikesi baş göstermiş ya da onlar öyle bir beklenti içine girmişlerdir.

50. Sarsar-ı ‘azl salup tefrîka bâğ-ı ‘ıyşa

Hânedan mansıpuñ ardınca bile gitdi nizâm

Azl edilme kasırgası geçim bahçesine ayrılık salıp makamın ardi sıra evden düzen de gitti.

İnsan bir kere düşmeyi görsün, her şey altüst olur, hayat sıkıntı içinde geçer. Azil hali, Nâbî'nin hayatında fırtınalar estirmiş, geçim sıkıntısı baş göstermiş, evin düzeni bozulmuştur. Yukarıdan beri anlatılanlar zaten bu bozuk düzenin tasvirinden ibaret değil mi? Azil, şairin hayatında kasırga gibi esmiş, insanların tavırlarını değiştirmiş; evin düzenini altüst etmiştir.

51. İrişüp kâfile-i 'azl olıcak teng-güşâ

Câmesin eyledi tenhâlîğa tebdîl zihâm

Azl kafilesi yetişip yükünü açınca kalabalık elbisesini ıssızlıkla değiştirdi.

Nâbî güzel bir teşhisle içine düştüğü yalnızlığı anlatıyor. Azl, bir yolcu gibi, gelip Nâbî'nin yanında yükünü açıyor ve herkes onu görünce çekilip gidiyor. Önceleri kalabalık olan çevre birdenbire boşalıyor, tenhalaşıyor. Azil yükünü açınca içindeki mallar, insanları kaçırıyor. Ne olabilir bu mallar? Makamdan düşme, gelirin azalması ve önemlisi makama bağlı manevi nüfuzun yitirilmesi... İlişkileri çıkara dayalı iyi gün dostları bu malları görünce birer ikişer şairin çevresinden taşı tarağı toplayıp kayboluyor. Kalabalığa alışmış bir insanın, çevresinin boşalmasıyla içine düşeceği ruh halini sezme, anlamak zor değildir.

52. Ziver-i hân iken evvel ni'am-ı gün-â-gün

Eyledi kesretini vahdete tahvîl eyyâm

Önceleri türlü türlü nimetler sofranın süsüyen günler, (nimetlerin) çokluğunu tekliğe değiştirdi.

Şair, sofrasını süsleyen zengin ve çeşitli yiyeceklerin azaldığını, artık tek çeşit kaldığını üzümlerle ifade ediyor. Nâbî, bu kasidesinde geliri maaşa bağlı insanın dramını dile getiriyor. Zaman geçse de değişen bir şey yok. Tek geliri maaş olan insan bu darlığı zaman zaman çeker. Maaşlı kişi sürekli ekonomik tedirginlik yaşar. Bu yüzden memuriyet bir tür dilencilik olarak tanımlanmıştır. Şairin anlattığı tablo günümüz için de geçerliliğini koruyor.

53. Sîr olur mı nazar-ı âzî tehî-tab'ânuñ

Sahn-ı vahdetde ider cilve nâ-puhte ta'âm

Teklik kâsesinde pişmemiş yemek görünürken aç yaradılışlıların aç gözleri doyar mı?

Doymaz şüphesiz. Açgözlü, doymak bilmez. Sürekli gözü sofrada, mutfak kapısında olur. Burada tariz okları, muhtemelen evdeki hizmetkârlara yöneltilmiş olmalı. Sofrada tek çeşit kalmıştır ve bu açgözlüler doymak bilmemektedir. Şair, yemek azlığını "teklik kabında pişmemiş yemek" ifadesiyle dile getiriyor. Mısralarında yokluğun, hatta varlıktan sonra yokluğun acılığı hissediliyor. Yemek yok, demeye dili varmıyor, sanatlı ifadeyi tercih ediyor.

54. Hânumuz süfre-i gerdûn gibi yek kâse iken

Nice dursun bir alay gürsine-çeşmân-ı hevâm

Soframız felek sofrası gibi (boş) bir kâse iken bir alay açgözlü böcek (türünden) insan nasıl dursun (otursun)?

Bu beyit de evi terk etmek için fırsat kollayan hizmetçilerle ilgili... Nâbî'nin keskin zekâsı yokluğu sofraya konan tek bir tasla somutlaştırıyor. Sofrada tek bir tas var, içinde çorba mı, yemek mi, su mu var, belli değil. Açgözlü hizmetkârlar böyle bir tasla nasıl doysun! Sofra-i gerdun, tasa benzeyen gökyüzü. Gök, baş aşağı dönmüş bir tasa benzediğinden içi boş anlamına gelmektedir. Bu kişileri haşereye teşbih etmesi şairin öfkesinin ifadesidir. O, yokluğu karikatürize ederek anlatmayı sürdürüyor:

55. Gitdi masraf gibi âmed-şüd-i hâcetmendân

Hânedan pâynı îrâd gibi çekdi enâm

İnsanlar, gelir gibi evden ayağını çekti; ihtiyaç sahiplerinin geliş gidişleri masraf gibi gitti.

Şair, 51.beyitteki durumu bu mısralarda farklı bir biçimde değerlendiriyor. Gelir bitince eve gelip gidenler de kesiliyor. Bu gelip gidenler, ihtiyaç sahipleri, iş arayanlar, maddi destek isteyenler veya herhangi bir sebepten şairin desteğini arayanlardır. Şairin, gelirleri azalıp, sağa sola yaptığı destek, maddi yardım azalınca ihtiyaç sahipleri başka kapılara yönelmiş anlaşılabilir. Şair, bir mektubunda 35 kadar âlim, şair ve musikişinasın geçimini üstlendiğini söyler. Yardımsever bir insan olan Nâbî'nin, kendisi gelir darlığına düşünce ihtiyaç sahipleri tarafından da terk edildiği anlaşılıyor. Bu durum onu çok üzdüğünden dolayı sözü dönüp dolaştırıp aynı konuya getiriyor.

56. Çeşme-i mihbereden bahş-ı hayât eyler iken

Merkad-ı maklemede mürdeye döndi aklâm

Kalemler hokka, divit çeşmesinden hayat bağışlarken (artık) kalem kutusu kabrindeki ölüye döndü.

Bu beyitte şair, artık insanlar için yardımda bulunmak için herhangi bir yazı yazamadığını, yani kimse için tavsiye mektubu, iş ve para bulma yolunda birilerine yazı yazamadığını ince bir ironi ile dile getiriyor. Şairin kalemi, önceleri çeşme gibi iyilik akıtıp hayat başışlarken artık bu görevi yerine getiremiyor. Bu da daha önce yazdığı yazıların ilgili makamlarca geri çevrilmediğini, istek sahiplerinin isteklerine, onun yazısıyla kavuştuklarını anlatıyor. Bu beyitte şair güzel bir teşhis yapmış: Kalem, kalem kutusunda tabuttaki ölüye dönmüş. Artık bir şey yapmıyor, daha doğrusu yapamıyor, öylesine upuzun yatıyor.

57. Defter-i dâd u sited nüsha-i eş'âr oldı

Sâl-i târîh hisâb itmege kaldı erkâm

Alış veriş defteri şiir nüshası oldu; rakamlar tarih yılı hesap etmeye kaldı.

Yukarıdaki beyit gayet iğneleyici düşmüş. Şair, alışveriş/gelir gider defterine artık şiir yazıyor. Çünkü alışveriş yapacak geliri kalmamış. Defter boş kalınca Nâbî, şiir yazmak için kullanıyor. Nasıl olsa şiir yazmak için paraya ihtiyaç yoktur. Bu beyit şairin içine düştüğü yoksulluğu, yoksunluğu çarpıcı bile biçimde gözler önüne seriyor. Rakamlar da tarih düşürmedeki yıl hesaplarını yapma işinde kullanılıyor. Yani para saymıyor, rakamlar para miktarını göstermiyor, tarih mısralarındaki seneleri hesaplamaya yarıyor.

58. Ehl-i hâcâta olurken eseri 'ayn-ı hayât

Dâğ urur deyn temessüklerine nakş-ı hıtâm

Mühür, ihtiyaç sahiplerine hayat verirken şimdi borç senetlerine damga vurmakta...

Eskiden mühür, başkalarının sorunlarını çözen belgelerin altına basılırken artık borç senetlerini süslüyor. Şairin, maddi sıkıntı içine düşünce borçlanma yoluna gittiği anlaşılıyor. Bu beyit de iğneleme, dokundurma var. Adeta şair, nereden nereye, demek istiyor. Mühür, ihtiyaç sahiplerine yardım edemiyor. Borç senetlerinin altına vurularak Nâbî'nin maddi yükünü artırmaktan başka bir işe yaramıyor.

59. Alınur şimdi 'avâ'id yerine vaz'-ı girân

Virilür şimdi hedâyâya bedel sâde selâm

Şimdi gelirler yerine sadece ağır, kötü muamele alınmakta; hediyelere bedel şimdi sadece selam verilmekte.

Geliri kesilen şair muhtemelen bazı yerlere başvurmuş fakat küçümseyici, rahatsız edici tavırlarla karşılaşmış olmalı. İstiskal edici, "hadi oradan" der gibi bakışlar şairi üzmüştür. "Vaz'-ı giran" insanın ağırına giden, zoruna giden onur kırıcı haller demektir. Bu beyitte dikkat çeken bir husus da artık şaire hediye yerine sadece selam verilmesi... Bu da gösteriyor ki, hediyeler makama bağlı olarak gelmektedir. Aslında makam ehline verilen hediyeler bir anlamda rüşvettir. Ancak mütedeyyin olduğu bilinen Nâbî'nin kast ettiği dostlarıdır sanırım. Dostları da artık şaire hediye vermeyi kesmiş... İnsan bir düşmeyi görsün, yalnız, ortada öylece kalır. Nâbî bu durumun acısını, sızısını içinde duyarak her mısraında dile getiriyor.

60. Mâ-hasal turfe perîşanlık imiş hâlet-i 'azl

Tutmasun kimselerün dergeh-i nasbında makâm

Sonuç olarak azl hali şaşılacak bir bir perişanlıkmış; kimsenin makamının kapısında yer tutmasın!

Bu beyit, methiyeye yaklaşıldığını hissettiriyor. Sonuç olarak diyor Nâbî, azil, şaşılacak, hayret edilecek, dersler çıkarılacak bir durumdur. Allah kimsenin makamında mekân tutmasına fırsat vermesin. Azil baykuşa benzetmiş adını vermeden. Baykuş viranelerde mekân tutar. Azil bir makama yerleşti mi o makam boşalır, sahibi perişan olur. Nabi, nefsinde tecrübe ettiği için kimsenin azille imtihan edilmemesini diliyor.

61. Korkarum bir gün ide hâne-i sâmânı harâb

Eger itmezse telâfisini fahr-ı eyyâm

Eğer zamanın övüncü, medar-ı iftiharî telafi etmezse korkarım bir gün (azl hali) rahat evini harap eder.

Eğer zamanın kendisiyle övündüğü Mustafa Paşa bu azil meselesini çözüme kavuşturup telafi etmezse diyor, rahatım kaçacak, huzursuz olacağım. Bu aynı zamanda paşadan iş ricasını ifade ediyor. Kendi isteği ile işten ayrılan şair, yaptığına pişman olmuş, bu kaside ile memduhunun merhametini kazanmaya çalışıyor. Bunun için de gelecek beyitlerde paşanın meziyetlerini bir bir sıralıyor:

62. Zîb-i silk-i vüzerâ ya'ni Musâhib Paşa

Ki şükûhına göre teng gelür heft ecrâm

Ululuğuna yedi kat göğün dar geldiği, vezirler mesleğinin/ dizisinin süsü, yani Müsahip Mustafa Paşa...

Paşayı vezirler yolunun, gerdanlığının süsü olarak övüyor. Onun azametine, makamının ve kişiliğinin büyüklüğüne dikkat çekiyor. Beyitte mübalağa var. Paşanın büyüklüğüne yedi kat gök dar gelir diyor. Tam

bir abartma. Şairlerin bu tür abartmaları, methiye geleneğinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden üzerinde fazla durmuyoruz.

63. Âsaf-ı sâf-meniş 'âlim ü dâna verziş
'Âkıl-ı pâk-reviş 'ârif-i pâkîze-kelâm

Temiz huylu Asaf, bilgin ve bilge adetli; temiz gidişli akıllı, irfan sahibi temiz sözlü (vezir).

Paşa'nın özelliklerini sayarken geleneğe uyararak onu Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf'a teşbih ediyor. İlk özelliği temiz huylu. Sonra âlim, bilgin, bilge ve daha önemlisi âdil, adaletle iş gören... Nâbî'nin yaşadığı çağda Osmanlı Devleti artık eski haşmetini geride bırakmış, türlü sorunlarla uğraşmaktadır. Bu cümleden olarak adalet dağıtması gereken kadılık kurumu bir hayli yıpranmış, kadılar birer zulüm aletine dönüşmüştür. Bu yüzden şair, adalet vurgusu yapma gereği duyuyor. Şaire göre paşa irfan ehlidir. Sözleri temizdir. Yani kirden pastan arıdır. İçi dışı birdir. Nâbî'nin Mustafa Paşa'ya bu övgülerini şairce bir yaklaşım olarak düşünmemek lazım. Çünkü o, Paşa hayatta oldukça yanından ayrılmayarak vefasını göstermiştir. Paşa uzak görevlere atanınca o da beraber gitmiş ve paşanın ölümüne dek beraberliği sürmüştür.

64. Bihterîn-i vüzerâ Âsaf-ı sâni ki sezâ

Nâmına eyler ise cevher-i evvel ikrâm

Vezirlerin en iyisi ikinci Âsaf, adına ilk cevher ikramda bulunursa layıktır.

Âsaf, Hz. Süleyman'ın veziridir.

Nâbî'ye göre Mustafa Paşa vezirlerin en iyisidir. Öyle olmasa padişaha musahip olur muydu? Akıl ve dirayet bakımından ikinci Asaf. İlk cevher, ilk akıl (akl-ı evvel) ona ikramda bulunsa yeridir. Akl-ı evvel, "cevher-i evvel, rûh-ı izâfî, nûr-ı Muhammedî, âlem-i vahdet, aşk-ı ekber, berzah-ı kübrâ, ilm-i mutlak, hakikat-i Muhammedî ve ilahî aşka da denir ki her şeyin aslı budur."⁸

65. Tûde-bahşâ-yı güher ma'reke-ârâ-yı hüner

Meclis-efrûz-ı kerem 'âtîfet-âmûz-ı kirâm

Güher yığınlarını bağışlayan, hüner meydanını süsleyen, cömertlik meclisini aydınlatan, cömertlere iyilik yapmayı öğreten...

Musahip Mustafa Paşa insanlara karşı son derece cömerttir. Hüner meydanının süsleyenidir. Son derece hünerlidir. İyi bir yöneticidir. Cömertlik meclisine zenginlik katan, cömertliği şiar edinen bir vezirdir. Öyle cömerttir ki, cömertlere cömertlik nasıldır, ikram nasıl yapılır, öğretir. Bütün bunları karşılık beklemeden yapar. Zaten asıl cömertlik de budur: Karşılık beklemeden, alışverişe dökmeden iyilikte bulunmak...

66. 'Arsa-i şânına bir tûb kıbâb-ı gerdûn

Pâye-i câhına bir seng cibâl-i ehrâm

Felek kubbeleri şanınun meydanına bir top, makamının ayağına ehram dağları bir taş(tır).

Vezir Musahip Mustafa Paşa'nın makamının yüceliğine dikkat çeken şair, klasik methiye övgüleriyle övmeye devam ediyor. Yine mübalağa dikkat çekiyor: Gökyüzü, şanınun meydanına bir top mübalağası, kâfi gelmemiş olacak ki, Mısır piramitlerinin de makamının ayağına birer taş, yani basamak olarak niteler. Makamı o kadar yüksek... Bunun şair mübalağası olduğunu ve gelenek içinde yadırganmadığını belirtmek isteriz.

67. Bâbı beytü'ş-şeref-i mihr-i münîr-i nev-rûz

Kef-i dest-i keremi dâ'ire-i mâh-ı tamâm

Kapısı, nevrüzün şerefli, aydınlık güneş evi; cömert elinin avucu dolunayın tamam dairesi.

Methiye bu beyitte de devam ediyor. Nevruz, baharın ilk günü, yeniden dirilişin, uyanışın, başlangıcın ifadesidir. Bahar aydınlıktır. Mustafa Paşa'nın kapısı, insanlara iyilik saçmak, onları aydınlatmak bakımından nevrüz güneşine teşbih ediliyor. Güneş, insanlara, tabiata ışığını, hararetini nasıl saçar, iyi kötü ayırt etmezse Paşa da herkese öyle iyilik saçar. Kapısı, problemlerin çözüldüğü yerdir. İkinci mısra birinci mısraı adeta tefsir ediyor: Cömert elinin avucu da dolunayın etrafındaki haleye benzetiliyor. O da insanlara ışık saçıyor, yani cömert davranıyor.

68. Kâmet-i 'izzine kütâh kabâ-yı eflâk

Cilve-i rif'atine teng fezâ-yı evhâm

Feleklerin elbisesi değerinin boyuna kısa (gelen), yüksekliğinin derecesine evham fezası dar gelen...

⁸ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2004, s.15.

Gökyüzü renk ve görünüş bakımından atlas kumaş olarak tasvir edilir. Mavi gökyüzü atlas kumaş fakat paşanın değerinin boyuna kısa gelir yani paşanın değeri bu elbiseden/gökyüzünden daha uzun/yüksektir. İnsan hayalinin yayılabileceği genişlik bile Paşa'nın rütbesine dar gelir. Bu iki sıfat da methiyelerde sık karşılaşılabilecek mübalağalardandır. Maksat paşanın değerini ve büyüklüğünü anlatmaktır.

69. Dergeh-i merhameti mevhibeye cây-ı ku'ûd

Bünye-i 'âtifeti mekremete cây-ı kıyâm

Merhametinin kapısı başıya oturma yeri, iyilikseverliğinin bünyesi cömertliğin ayağa kalkma yeri...

Bu beyit, Musahip Mustafa Paşa'nın ne kadar merhametli ve cömert olduğunu anlatıyor. Başış, ihsan Paşanın merhametinin kapısında oturur. Varlığı da paşanın ayağa kalktığı yer yani paşa çok cömert. Beyitte kuud/oturma ve kıyam/ayağa kalkma arasında tezat yapılmış.

70. Neyyir-i kalb-i cihân-tâbına hayrân hurşîd

Hançer-i sâ'ikâ-sîmâsına lertzân Behrâm

Güneş, dünyayı aydınlatan kalbinin nuruna hayran; yıldırım yüzlü hançerine Behram titrer.

Kalbi güneşi bile hayran bırakır. Behram, onun keskin hançerinden titrer. Behram, savaş tanrısı Mars, ya da Ares'tir: "Sâbiilerin Marus, Yunânilerin Ares, Romalıların Mars namını verdikleri bu ilah-ı muhayyel harp ilahıdır."⁹ Ayrıca İranlı iki kahraman ve hükümdarın adıdır. Bunlardan biri Behram-ı Çûbin, diğeri de Behram-ı Gur'dur. Edebiyatımızda daha çok bu ikincisine telmihte bulunulur. Behrâm-ı Gur, 15.Sasanî hükümdarıdır. Doğum tarihi bilinmemektedir. Yaban eşiği avını çok sevdiği için Behram-ı Gur diye meşhur olmuştur. Ölümü de yine böyle bir av sırasında meydana gelmiştir.¹⁰

Şiarler, İran edebiyatında mars'ın karşılığı olan Behrâm'ı tevriye ve telmih yapmak için çok kullanırlar. Yukarıdaki beyit, ilk mısradaki güneş, ışık ve aydınlıktan bahsedilmesi hem Mars gezegenini hem savaş tanrısını hem de ünlü kahramanı çağrıştırmalarına zemin hazırlamaktadır. Amaç Musahip Mustafa Paşa'nın kahramanlığını övmektir.

71. Zülf-i 'irfânına dil-beste 'arûsân-ı hayâl

Çeşm-i idrâkine cân-dâde sevâd-ı ifhâm

İrfanının saçına hayal gelinleri gönül bağlamış, idrâkinin gözüne anlayış topluluğu can vermiş.

İçinden geldiği toplumun bütün değer yargılarını ifade eden kelime ve terkipleri methiyesinde kullanan Nâbî, Paşa'nın irfan ehli olduğunu, bütün hayal gelinlerinin onun irfanına gönül bağladığını söyleyerek irfanının derecesini anlatmak istiyor. Anlayış kavramı da paşanın idrakine hayrandır. Nâbî, kelime hazinesinde bulunun bütün güzel, anlamlı kelimeleri memduhunu övmek için sarf etmiştir. Kısaca Nâbî, Musahip Mustafa Paşa'nın bir irfan adamı olduğunu vurgulamak istiyor.

72. Dilidür mekteb-i 'irfân deheni masdar-ı feyz

Kalbi mir'ât-ı cilâ-dade-i rûy-ı ilhâm

Dili irfan mektebi, ağzı feyiz kaynağı, kalbi ilham yüzünün cila verdiği, cilaladığı ayna...

Osmanlı devletinde tekkeler irfan kaynağı olarak kabul edilir. Ağız, irfanı aktaran organ, Bu bakımdan gönül irfan okuluna, ağzı da feyzin kaynağı olarak niteliyor. Ağız ve dil, kalbin tercümanıdır. Şaire göre paşanın kalbi ilhamla cilalanmış bir aynadır. Ayna, parlak olduğu zaman görüntüyü daha iyi verir. Kalb, âyine-i Samed olduğundan klasik şiirimizde son derece önemli bir konuma sahiptir.

73. Gûşe-i çeşm-i suhan-dânuna olmaz hâ'il

Tutuk-ı tevriye vü perde-serây-ı ihâm

Şair gözünün köşesine tevriye peçesi ve ihâm çadırı engel olamaz.

Suhandanı, şair ya da söz bilir, sözden anlayan anlamında almak mümkündür. Mustafa Paşa sözden anlayan, şiirden anlayan bir kişidir. Sözden anladığı için de sözlerin taşıdığı ihâm, tevriye gibi sözlerin ardına gizlenen manaları anlayıp gereğini yerine getirebilir. Bunun için göz ucuyla bakması yeterlidir. O, derin anlamlı sözleri bir çırpıda anlar ve söyleyenin isteğine gecikmeden cevap verebilme yeteneğine sahip, anlayışlı bir vezirdir.

74. Silk-i nazma vâsf-ı cihân-ârâsı

Dürr-i efvâh-ı havâs u güher-i gûş-ı 'avâm

⁹ Ferid Kam, *Âsâr-ı Edebiyye Tedkikâtı Dersleri*, haz. Ali Yıldırım, Elazığ 1998, s.128.

¹⁰ Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul 2008, s.148.

Nazım/şiiir dizisine/gerdanlığına dizilen dünyayı süsleyen övgüsü, havassın ağızlarının incisi ve avamın kulaklarının mücevheridir.

Bu beyit hem methiye hem fahriye özelliği taşıyor. Şair, Mustafa Paşa'nın övgüsünü nazım gerdanlığına inci gibi dizmiştir. Bu inci gibi beyitler avam ve havassın dilinde dolaşmaktadır. Havassın ağızlarının mücevheri, avamın kulaklarının incisi, küpesidir. Herkes bu övgü incilerinden derecesine göre yararlanmaktadır. Ağızlar ve kulaklar bu incilerle doludur. Şiirin inciye, inci gerdanlığa teşbihi klasik şiirde sık rastlanan bir durumdur.

75. Nakd-ı mazmûn-ı ma'ânî heves-i vasfı ile
Gûşe-i kîse-i endîşede itmez ârâm

Mana mazmununun nakdi/parası onu övme hevesi ile düşünce kesesinin köşesinde karar bulmaz (durmak istemez).

Mana mazmunlarını nakit para olarak niteleyen Nâbî, bu mazmunların Mustafa Paşa'yı övme hevesiyle düşünce kesesinde durmak istemediklerini bir an önce ortaya çıkma hevesi taşımadıklarını ileri sürmektedir. Adeta beynin içinde huzursuz duran övgü ifadeleri, bu ifadelerle ilgili mazmun ve sanatlar bir an önce mısra dizilerinde dizilmek için sabırsızlıkla çıkmaya çalışmaktadır. Nâbî, hikemî şiirin önemli temsilcilerinden biri olduğundan şiirlerinde akıl ve fikir her zaman dikkat çeker. Bu beyitte de "mazmun nakdi"nin paşayı övme hususunda gösterdiği sabırsızlık bir teşhisle ifade ediliyor.

76. Hâne-i himmeti ol mertebe 'âldür kim
Gerden-i Zühreyi bûs eylemek ister leb-i bâm

Himmet evi o kadar yüksektir ki, tavanı(nun) dudağı Zühre'nin boynunu öpmek ister.

Paşa, yüce himmetli bir devlet adamıdır. Yardımsever, iyiliksever bir insandır. İyilik yapma özelliği bir eve benzetilirse bu evin tavanının kenarı Zühre yıldızının boyunu öpmek ister yani o derece yüksektir, Zühre yıldızına ulaşabilir. Burada himmet teşhis edilerek Zühre'nin boynunu öpmek isteyen bir insan gibi tahayyül edilmiş. Anlatılmak istenen paşanın insaniyet duygusunun yüksekliğidir. Şair bu beyitle, azilden dolayı çektiği sıkıntıların sona ermesi için paşanın kendisine bir mansıp sağlamasını ima etmektedir.

77. Çerhde mâhı görür çâhdaki âb gibi
İder ol kimse ki dergâh-ı ref'inde makâm

Onun yüce kapısında yer edinen kimse gökte ayı kuyudaki su gibi görür.

Onun yüce kapısında makam tutan, yer edinen bulunduğu gökten ayı yakından seyredebilir. Burada Nâbî'nin gösterdiği örnek çok çarpıcı. Ay gökte, yani yüksektedir. Paşanın dergâhında bulunan, ona kapılan kişi bu yüksek konumdaki ayı kuyu içinde gibi görebilir. Kuyunun derinliği sınırlıdır. Ay kuyuya akseder, kuyu başında olan biri ay'ı rahatça görebilir. Şair de Paşa'nın himmetinin yüceliğinin insanı çıkardığı mertebeyi anlatmak istiyor.

78. Olur âyîn-i bahâr-ı keremin vâsf idenün
Hâmesinden dökilen katre bahâr-ı bâdâm

Cömertlik baharının törenini övenin kaleminden dökülen mürekkep damlası badem baharı olur.

Paşa'nın cömertliğini övenin kaleminden dökülen güzellikler adeta bir badem bahar manzarası gösterir. Baharda badem ağaçlarının çiçek açışını göz önüne getirdiğimizde şairin nasıl canlı ve renkli bir tablo çizdiği anlaşılır. Mürekkep damlasının dökülüşü badem şeklinde tasavvur edilmiş. Paşanın cömertliği bademlerin çiçek açtığı bahar mevsimi gibi gönülleri sevince boğar.

79. 'Atsesinden gül-i hurşîd döker subh gibi
Bâg-ı re'yinün iden güllerini istişmâm

Fikrinin bahçesinin güllerinin kokusunu alan aksırığından sabah gibi güneş çiçeği döker.

Çiçek koklamak bazen insanda aksırma meydana getirebilir. Nâbî bu şairane beytinde paşanın düşünce bahçesinin çiçeklerini koklayanların aksırıklarından güneş çiçekleri döküleceğini yazıyor. Burada vurgulanmak istenen paşanın düşüncelerinin iç açıcı olduğudur. İnsanlar bu düşünceleri öğrendiklerinde ferahlar ve aksırır, güneş çiçekleri saçarlar. Şairane bir tablo...

80. Mâhda hâle degül 'aks bırakmış çerhe
Sahn-ı kasrındaki fevvâre ile havz-ı ruhâm

Ay(ın etrafın)da görünen hale değil, köşkünün bahçesindeki fiskiye ile mermer havuzun görüntüsü göğe yansımış.

Şair, paşanın övgüsünden konağının övgüsüne intikal ediyor. Köşkün bahçesinde bir mermer havuz vardır. Hale teşbihi yaptığına göre havuz yuvarlaktır ve içindeki fıskiye hale gibi su püskürtmektedir. Mermer havuz, içinde bulunan gümüş gibi su ile şaire gökteki ay arasında bir ilişki kurduruyor: Gökte görünen ay ve ayın etrafındaki aslında hale değildir. Olsa olsa gökyüzüne paşanın kasrının bahçesindeki mermer havuz ve fıskiyenin görüntüsü yansımıştır. Burada güzel bir mübalağa dikkat çekiyor. Manzara göz önüne getirildiğinde şairin ne kadar muhteşem bir tablo çizdiği anlaşılır.

81. Sahn-ı dehre konalı kâfile-i insâfı

Birbirine uçurur bâz ile şâhîn hamâm

İnsafının kafilesi dünya sahnesine ineli doğan ve şahin kuşları birbirlerine güvercin uçururlar.

Övgüde sınırları zorlayan Nâbî, bu beyitte ilginç bir manzara ile şaşırtıyor. Paşa'nın insaf anlayışı dünya sahnesine, yeryüzü meydanına ineli beri doğan ve şahin gibi yırtıcı kuşlar avlamak istedikleri güvercini birbirlerine uçuruyor. İki kuş türü teşhis edilmiş. Güvercini birbirlerine uçurmalarını iki türlü anlamak mümkün: Ben avlamayayım sen avla veya vicdanım güvercini avlamayı elvermiyor, sen avlayabilirsin. Her ikisi de insafından güvercini avlamak istemiyor. Her iki halde de aklın sınırlarını zorlayan bir mübalağa...

82. Eser-i hıfzını seyr eyle ki teb tuttuğu dem

Pürsiş-i hâtır-ı şîrâna giderler agnâm

Korumasının eserini seyret ki koyunlar, sıtma tuttuğu zaman, arslanın hatırını sormaya giderler.

Bir önceki beyitteki mübalağanın etkisi geçmeden daha çarpıcı bir mübalağa ve teşhis karşımıza çıkar: Aslanı sıtma tuttuğunda koyunlar hatırını sormaya, "geçmiş olsun"a gidiyorlar. Bu gerçekten aklın sınırları dışına çıkan bir mübalağa: Şair, guluv sınırında dolaşiyor. Oysa arslan hangi durumda olursa olsun koyunları yakaladı mı affetmez. Ama söz konusu bir methiye ve sözü söyleyen bir şair...

83. Âsâfa midhat-i evsâfuñ olunmaz takrîr

Cism-i nâzımda dehân olsa ser-â-pây mesâm

Ey Âsaf, şairin cismindeki gözeneklerin hepsi ağız olsa (byine) vasıflarının övgüsü yazılmaz/söylenemez.

Nâbî sıraladığı mübalağalı bütün övgülere rağmen, paşayı methetmede eksik kaldığını, övgüsünü hakkıyla yapamayacağını dile getirerek özür diliyor. Bu beyitte de mübalağa dikkat çekici: Cismimdeki gözeneklerin her biri bir ağız olsa, bir şair olsa yine de senin övgünü yapamaz, eksik kalır...

84. Tâbe-gerden dil ü cân garka-i ihsânuñdur

Olayum vâdi-i inkâra düşersem nâ-kâm

Boğazına kadar gönül ve can(ım) senin ihsanına boğulmuştur; eğer inkâr yoluna saparsam nasipsiz olayım.

Şair, paşanın kendisine ettiği iyilikleri, bağışladığı nimetleri unutamadığını, boğazına kadar onun nimetlerine battığını hatırlatıyor. Bun iyilikleri, ikram ve inamları inkâr etsem nasipsiz kalayım, diyor.

85. Lîk lâbüd kalem-i şîve-perest-i şu'arâ

Tâze bir vâdi-i nâ-refte bulur itse hurâm

Lakin, şairlerin nazlı kalemleri salınmaya, harekete geçmeye başlasa gidilmemiş yeni bir yol, işlenmemiş taze bir vadi bulur.

Şairlerin kalemi istediğinde yeni anlatım yolları, yeni övgü imkânları bulabilir. Yani yeni isteklerde bulunabilir. Her nimet bağıışı yeni bir teşekkür ve övgü anlamına gelir demek istiyor. Her ikramda yeni bir övgü...

86. Gonca-i hâtıruñ açmak hevesiyle kalemün

Oldı tasvîr-i dem-i 'azle bu yüzden ressâm

Kalemim, hatır goncasını açmak hevesiyle azl günlerinin durumunu çizen/tersim eden (bir) ressam oldu.

Nâbî, yapmak istediğinin paşanın gönlünü ferahlatmak olduğunu, bu yüzden azil zamanında yaşadıklarını dile getirdiğini söylüyor. Nâbî, bu manzumesinde zaman zaman mizaha da başvurduğundan sözlerinin paşanın gönlünü, hatta kendi gönlünün de ferahlanacağını düşünüyor olmalı. Bir başka açıdan bakarsak sıkıntısını paşaya sunmakla ferahlıyor, rahata eriyor. Biraz olsun içi açılıyor. Çünkü paşanın kendisini bu sıkıntılardan kurtaracağından emin bulunuyor. Yapması gereken içine düştüğü, yalnızlık, itilmişlik, değer verilmezlik girdabından kurtulmak için duygularını Paşaya arz edip rahatlamak...

87. Yohsa Allâh bilür sâye-i eltâfuñda

Kimseden zerre kadar görmedi tab'um âlâm

Yoksa, Allah bilir lütuflarının sayesinde tab'ım kimseden zerre kadar elemeler/üzüntüler görmedi.

Başka niyetim yok diyor; Allah bilir ki senin iyiliklerin sayesinde kimseden elem görmedim. Kimseden üzücü bir halle karşılaşmadım. Paşanın himayesinin kendisini halkın ezasından koruduğunu Allah'ı şahit göstererek ifade ederken nankör olmadığını, kendisine yapılan iyilikleri unutmadığının da altını çiziyor. Çektiği üzüntüler şairlik duyarlılığının neticesidir. Belki de alışık olduğu ilgi, sevgi ve saygıyı görmemenin ruhunda uyandırdığı hassasiyet ona bu sözleri söyletmiştir.

88. Mû-be-mû cümle-i hâlüm saña pûşîde degül

Ne iderseñ yine sen sağ ol eyâ fahr-ı kirâm

İnceden inceye bütünü durumum sana gizli değil; ne yaparsan yap sen sağ ol ey cömertlerin medar-ı iftiharı.

Şair, hiçbir halinin paşadan gizli olmadığını ikinci teklik kişi ile ifade ediyor. Benim her halimi sen biliyorsun. Sana layık olan, şanına yakışan neyse onu yap, demeye getiriyor, ondan gelen her şeye razı olduğunu anlatıyor. Aslında bu beyit bile şairin ne kadar zor durumda olduğunu delilidir. Açıkça olmasa da paşaya adeta yalvarıyor, ne yaparsan güzeldir, kabulümdür, diyor. Sen sağ ol. Sen herkesin, bütün cömertleri, kerem sahiplerinin kendisiyle övündüğü kimsesin. Bu son ifadeler, paşanın cömertlik, iyilik duygularını tahrik etmek için söylenmiş olmalı. Aşağıdaki beyit bu düşüncemizi pekiştiriyor:

89. Koma hasretle tehî-dest dil-i mahzûn

İtmedin ebhire-i 'azl dimâgum sersâm

Azl dumanları (buğusu) dimağımı sersemletmeden hüznü gönü(mü) hasretle eli boş bırakma!

Azil bir zehir, bir uyuşturucu gibi buğularını salıyor. Şair, beni eli boş çevirme, acele et; aksi takdirde azil buğuları, azil zehrinin dumanları dimağımı sersem edecek, beni kendimden geçirecek, hasta edecektir, diyor. İyilik, zamanında yapılırsa bir anlam ifade eder, demeye getiriyor. Azil hali beni zehirledikten sonra iyilik bir işe yaramaz... Elini çabuk tut!

90. Kemterîn bir nîgehûñ bendeñi ihyâ eyler

Gûşe-i çeşmüñe mevkûf hemân neyl-i merâm

Küçücük bir bakışın bile köleni ihya eder; isteğe kavuşma (iş), gözünün köşesine (işaretine) bağlıdır.

Nâbî, son derece zor bir durumda olduğunu bu beyitte tekrar ifade ederken Müsahip Mustafa Paşa'nın cömertliğine yine dikkat çekiyor: Küçük bir bakışın, bakışın beni ihya eder, sıkıntıdan kurtarır, mutlu eder. Göz ucuyla şöyle bir bakman yeterli; içinde bulunduğum acınası hali anlaman ve beni bundan kurtarman için... Göz ucuyla bakman, arzumun, isteğimin yerine gelmesi için yeterlidir.

91. Subha-gerdân-ı senâ ol yîter ey Nâbî-i zâr

Ne kadar nazmda makbûl ise de tûl-ı kelâm

92. Tâ bu devlet-kede-i munkalib-i 'âlemde

Gâh 'azl ü gehi nasb eyleye tebdîl-i makâm

Ey inleyen Nâbî, şiirde her ne kadar sözü uzunluğu makbul ise de, bu değişken dünya baht evinde bazen azil bazen nasb yer değiştiresin diye sen, övgü tespihinin devredicisi ol yeter.

Methiyenin sonuna geldiğini ifade eden bu iki beyitte şair, durumu değişinceye kadar paşayı sena etmeye devam edeceği düşüncesini ifade ediyor. Azil ve nasb halleri, dünya durdukça devam edecektir. Şair meramının methiyenin devamı ile son bulacağı umudunu taşımaktadır.

93. Gelmeyüp kevkebe-i ikbâline yek zerre fütûr

Kuvvet-i bâzû-yı bahtı bula gitdükçe kıvâm

İkbalinin yıldızına bir zerre kadar gevşeklik gelmesin, bahtının kolunun kuvveti gittikçe güç bulsun, kuvvetlensin.

Bu beyitle şair duaya başlamıştır. Methiyeden sonra memduha dua etmek bu nazım türünün icaplarından biridir. Bu bölümde memduhun makamına göre dualar edilmesi adettendir. Nitekim Nâbî de memduhu paşa olduğu için onun ikbal yıldızına zeval gelmemesini, asla zayıflık, gevşeklik duymamasını, bahtının her zaman açık, güçlü olmasını diliyor. Bahtının gittikçe kuvvet kazanmasını temenni ediyor. Her insanın bahtının yıldızı olduğuna inanıldığından şair, paşanın baht yıldızının her zaman parlamasını diliyor.

94. Şukka-i râyet-i ikbâli ola 'âlem-gîr

Ser ber-efrâhte oldukça livâ-yı İslâm

İslam sancağı başını yüceltip dalgalandıkça (onun) İkbalinin sancağı/tezkeresi, dünyayı tutsun, kaplasın.

Vezirlik, padişah buyruğuyla verildiğinden şair, bahtının bayrağının belgesinin İslam bayrağı dalgalandıkça dünyayı tutmasını dua ediyor. Bu beyit, paşanın her zaman ihraz ettiği makmada kalması temennisini ifade ediyor.

95. Ola a'dâsı nigûn câhî füzûn 'ömri dırâz

İde dil-hâhını âmâde Hudâ-yı 'allâm

Düşmanı baş aşağı, makamı fazla, ömrü uzun olsun. Allam/ olup olacak her şeyi bilen Allah, ona gönlünün isteğini versin.

Bu son beyit duanın hitama erdiğini gösteriyor. Her makamın kendine göre düşmanları vardır. Sarayda entrikalar, çelme takmalar, ayak oyunları bitmez. Nâbî, paşanın düşmanlarının baş aşağı olmasını, onun makamının, yetkilerinin artmasını ve ömrünün uzun olmasını Allah'tan dilerken ilave ediyor: İlmi sınırsız olan Allah, paşanın gönlünün her istediğini versin.

Sonuç olarak şairin hasbihalle başlayan uzun bir kasidesi ile karşı karşıyayız. Kasidenin nesip bölümünde hikemî sözlerle başlıyor. Mevki ve makamla sarhoş olma hallerini dikkate sunduktan sonra azil haletinin içine düşürdüğü acnası hali bütün ayrıntıları ile anlatmıştır. Bu bölüm adeta bir hikâye, bir otobiyografik roman gibidir.

Kasidenin nesip bölümünün 1-16. Beyitleri hakimâne, kâmilane bir tefekkürdür. Şair bu beyitlerde, makamların geçici olduğunu, sonunda her makam sahibinin zaman geldiğinde görevinden ayrılacağını söyler. Makamın insanı sarhoş etmemesi gerektiğini, sarhoşluktan sonra çekilen humar/baş ağrısını hatırlatarak ders verir. >İkbal geçicidir. Kişi bunu bilip tedbirini ona göre almalı, çevresini üzecek davranışlardan, yüksekten bakmalardan uzak durmalıdır. İnsan, yarını düşünerek başkalarına karşı davranışlarını kontrol etmeli. Bu 16 beyit bilge bir insanın hasbihali, kendi kendisiyle konuşmaları olarak değerlendirilebilir. Bu beyitlerde dile getirilen görüşlere kimsenin itiraz edeceğini sanmıyoruz.

Nabi bir hasbihal edası ile durumunu Müsahip Mustafa Paşa'ya arz sebeplerini açıklayarak sözlerini sürdürür. Gönlü hüznle doludur. Karamsarlık, gönül tahtına oturmuştur. Kendi isteği ile ayrılmasına rağmen hayal kırıklığına uğramıştır. Bunun sebebi ise eli altında olan hizmetkârları ile çevresindekilerin ikiyüzlülüklerinin, saygısızlıklarının artık gizlenememesi. Nâbî bu bölümde oldukça iğneleyici mizah diline başvurmuştur.

Şair, "etkilenmem" dediği halde söylediklerinin aksi bir istikameti göstermiştir. Aslında durumdan son derece rahatsızdır. Kendisine, "kulun, kölen" diye yaltaklanan görevlilerin tavır değişiklikleri onu derinden üzmüştür. Şair, Nâbî'nin çizdiği tablo, gözler önüne serdiği insan manzaraları her dönemde karşılık bulabilecek cinstendir. Her dönemde makam sahiplerinin çevresinde pay kapmak, çıkar sağlamak için riyakâr insanlar toplanır. Sahte sevgi ve saygı gösterileri kişiyi şaşırtacak dereceye çıkar.

Nâbî, yabancıların tavır değişikliklerini kabullenmiş fakat kendi sofrasında beslenenlerin saygısızlıklarına çok üzülmüştür. Bu hasbihal makam sahiplerine her çağda ışık tutabilecek nitelikte. Makam ehli, çevrelerinde kümelenen fırsatçı, ikiyüzlü tiplere karşı her zaman uyanık olmalı.

Nâbî, azil sonrası uğradığı sıkıntıları bazen acı bir tebessüm, bazen şaşkınlık bazen de ironik bir dille tasvir etmiştir. Bu beyitlerde şairin mizah ve nükte gücü apaçık görünür. Sonuç olarak azil hali şaşılacak bir bir perişanlıkmiş; kimsenin makamının kapısında yer tutmasını!

60-61.beyitler methiyeye giriştir. Şair, sözü paşaya getirerek onun faziletlerini övmeye başlar. Sonuç olarak azil halinin şaşılacak bir perişanlık olduğunu; kimsenin makamının kapısında yer tutmamasını dileyerek methiyeye giriş yapılmıştır. Mustafa Paşa, zamanın cömertlerinin övücüdür. Vezirler gerdanlığının süsüdür. Onun ululuğu yedi kat göğe sığmaz. O, çok akıllı, dirayetli, âdil bir vezirdir. Methiye bölümündeki övgüler, kaside geleneği çerçevesinde mübalağalarla süslüdür. 74,75, 85,86. beyitler fahriye olarak değerlendirilebilir. 83. beyitte şair, paşayı övmekten aciz olduğunu söyleyerek bir tür mazeret beyan eder ve onun nimetlerine gark olduğunu, pek çok yardımını gördüğünü ifade etmiştir. Bu beyit aynı zamanda zımnî bir teşekkür sayılabilir.

86,87. beyitlerde Azliye'yi, gönül goncasının açılması, ferahlaması için kaleme aldığını söyler. Maksat paşanın gönlünü ferahlatmaktır. Aslında şair, Mustafa Paşa sayesinde kimseden elem görmemiştir. Bu beytin, baştan beri söylenenlerle çeliştiği dikkatlerden kaçmamaktadır. 88, 89 ve 90. beyitlerde her halinin Mustafa Paşa tarafından bilindiğini, onun şanına layık olanı yapacağına olan güvenle her halükârda canının

sağlığı temenni edilirken hemen ardından gelen beyitte de ellerini boş çevirmemesi ifade edilmiştir. 93-95. beyitler paşanın devam-ı devleti için dua mahiyetindedir.

Azliye hasbihali içeren, Nâbî'nin ruh halini tersim eden bir methiyedir. Şairin şiir anlayışının da ifadesi olan bu kaside sergilediği psikolojik tasvirlerle adeta otobiyografik bir roman manzarası göstermektedir. Nâbî, hem kendi ruh halini hem de muhataplarının kurnaz, içten pazarlıklı, ikiyüzlü tavırlarını, ruhi özelliklerini çarpıcı bir dille tasvir etmiştir. Nâbî, bu şiirinde mizah yeteneğini başarıyla sergilemiştir. Şair, kendi isteğiyle kethüdalık görevinden ayrılmış, ancak karşılaştığı durum, insanların, çevresindekilerin, hizmetkârlarının tavırları onu bu kararında pişman etmiştir. Nâbî, beklemediği bu uygunsuz durumlar karşısında çok üzülmüş, çareyi hamisi olan Müsahip Mustafa Paşa'ya tekrar sığınmakta bulmuştur. Durumu anlatmanın şairce yolu bir methiye sunmaktır. Şair de bunu yapmış, içine düştüğü zor durumu *Azliye* kasidesi ile takdim etmiştir.

Azliye kasidesi üslubu, samimi anlatımı ve hikmetli yaklaşımlarıyla çağını aşan bir eser hüviyetini arz etmektedir. Şairin dikkat çektiği günümüzde de karşılaşılabilecek durumlardır. Günümüz makam sahiplerinin bu şiirden alacakları önemli dersler vardır. Onun içine düştüğü ruh halini yaşamamak için bu kaside bir ibret tablosudur.

Kaynakça

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C I, İstanbul 2008.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 2010.

Karabey, Turgut, "Nâbî'nin *Azliye* Kasidesi Hakkında Bazı Düşünceler", Nâbî Sempozyum Bildirileri, yay.haz. Ali Bakkal, Ankara 2014.

Karahan, Abdülkadir, *Nabî*, İstanbul 1967.

Mine Mengi, "Kaside Nesiplerindeki Hasbihaller Üzerine" *Divan Şiiri Yazıları*, Ankara 2000.

Nâbî Divanı, haz. Ali Fuat Bilkan, İstanbul 1997.

Kam, Ferid, *Âsâr-ı Edebiyye Tedkikâtı Dersleri*, haz. Ali Yıldırım, Elazığ 1998.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, İstanbul 1993.

Pala, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2004.

Yıldırım, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul 2008.

HARRANLI ÇOBAN ŞAİR/YAZAR AHMET ASLAN

Dr. Öğr. Ü. Levent BİLGİ

Giriş

Çoban şair/yazar Ahmet Aslan Harran'da 1969 yılında doğdu. Küçük yaşta annesini kaybetti. Aile 1975 yılında Hatay'ın Reyhanlı ilçesine pamuk işçiliği için göç etti. Bir babanın tek oğludur. İlköğretim üçüncü sınıfta okulu bırakmak zorunda kaldı. Daha sonra 1999 yılında Konya'nın Gölyazı beldesine göç etti. Otuz yaşına dek yirmi yıl inşaatlarda amele olarak çalıştı. Daha sonra Konya'da çobanlık yapmaya başladı. Cihanbeyli ilçesine yerleşti.

Ahmet Aslan çobanlığa başlamasını şöyle anlatır: "İçimde hep bir kaçma isteği vardı. Kendimi bulabileceğim bir yeri aradığım. Bu yeri, Konya'da bir köyde buldum. Türkülerde, şiiirlerde dinlediğim, kartpostallarda imrenerek bakıp aradığım o çoban yaşamının içindeyim artık."¹

Aslan çoban olarak evlenir, çocuk çoluğa karışır. Ancak onu diğer çobanlardan ayıran bir yönü vardır. O da okumaya ve yazmaya olan düşkünlüğüdür. Aslan'ın okuma ve yazma macerası askerlikte başlamıştır.

Şair/Yazar Ahmet Aslan

Ahmet Aslan'ın askerde kendisi için yazdığı bir mektup yüzünden başı derde girer. Kendisi bu olayı şöyle anlatır:

"Askerliğim boyunca tek bir mektup yazmayı düşünmüştüm. Her gün bir sayfa yazacak, beş yüz elli günde beş yüz elli sayfalık bir mektubum olacaktı. Terhisime bir gün kala postaya verip, kendime yazdığım mektubumu evde bekleyecektim. Adını da askere diye koymuştum. Askerliğimin ikinci haftasında kararımı vermiş, her gün bir sayfa yazıp diğerine yapıştırmaya başlamıştım.. mektup uzadıkça askerlik hızla kısalmıyordu.

Ve on beş aylık askerdim. Terhisime üç ay kalmıştı.

Bir gün arkadaşlar neredeyse kamyon lastiği büyüklüğüne ulaşmış olan mektubu ölçmek için açmamı istediler. Israrlara dayanamadım, ben de uzunluğunu merak ediyordum, çünkü o güne kadar yazdığım sayfaların bir satırını bile okumadan, bir öncekine yapıştırıp sarmıştım.

Sırtımı koğuşun duvarına yaslayıp mektubun ucundan sıkıca tuttum bir kişi diğer ucundan tutmuş, yanında meraklı arkadaşlarla koğuşun kapısından çıkıp uzaklaştı. Bir müddet sonra göğsü bol yıldızlı bir komutanla geri geldiler."²

Komutan bu gizemli mektubu bölük komutanına yolladı.

"Gece saat iki sularında sivil giyimli, uzun boylu birkaç kişi beni yatağımdan kaldırıp toparlanmamı istediler, elbiselerimi alelacele, neredeyse yürüyerek giyiyordum. Sivil bir otomobile bindirip tren istasyonuna getirdiler, adres bilgileriyle birlikte bir de bilet verdiler: Ağrı Eleşkirt!

¹ Sunay Akın, Sabah Gazetesi, 18.09.2005

² Ahmet Aslan, Peron Nilüfer, Kanguru Yayınları, Ankara, 2009, s.89

Nedenini sorduğumda ise, 'Mektubunda Nazım Hikmet'ten bahsetmiş, komünizm propagandası yapmışsın.' dediler. Halbuki ben o zaman komünizmin sadece adını biliyordum."³

Eleşkirt'teki komutan ise Ahmet Aslan'ın mektubunu merak eder. Ancak mektup geldiği yerde kalmıştır. Komutan Aslan'a kağıt, kalem verir, "Aynı mektubu tekrar yaz" diye de emreder. Ahmet Aslan her gün kendisine beş mektup yazar, bunları komutana verir. Komutan mektupları okuyup biriktirir. Sonra terhisine altı gün kala komutan, "Sivil elbiselerini giyebilirsin. Mektuplarını postaya verdim. Git sivilde yazı yaz, başka bir iş yapma."⁴ diye Aslan'ı altı gün önce terhis eder.

Ahmet Aslan bunu bir emir telakki etmiş ve askerden sonra da yazmayı en önemli iş olarak hayata geçirmiştir.

Şanlıurfalı Şair Çoban Ahmet Aslan, okuma yazmayı radyo dinleyerek ve kitap okuyarak geliştirdi. Çobanlık yaparken çok boş zamanı oldu, bunları kitap okuyarak, küçük kâğıtlara şiirler yazarak değerlendirdi. Aylığını alır almaz gittiği Ankara'dan heybesinde birçok kitaplarla geriye döndü. Koyunları gezdirdiği yaylalardan radyo programlarına bağlanarak kendi şiirlerini okudu.

"Bütün Kuşları Alkışlamaya Gidiyorum."⁵ adlı ilk şiir kitabı basında geniş yankı buldu. Daha sonra "İdil"⁶ adlı ikinci şiir kitabını yayınladı. Koyun otlatırken bir gazete parçasındaki şiir haberinden yola çıkarak Bursa'nın Yıldırım ilçesine gitti. Burada yaşadıklarından etkilenerek "Peron Nilüfer"⁷ isimli öykü kitabını yazdı. Bu kitaptaki öykülerin çoğu kendi yaşadıklarından ilhamen yazılmışlardır. Son olarak da "Her Çiçeğin Bir Gülü Vardır"⁸ adlı deneme kitabını yayınlamıştır.

Ahmet Aslan'ın varlığını bizlere ilk kez Cezmi Ersöz duyurdu. Cezmi Ersöz Ahmet Aslan'ı ilk edebiyat dünyasına tanıtmayı şöyle anlatır: "Konya'da bir kültür merkezinde yaptığım söyleşiye Ahmet Aslan da gelmişti. Sarılıp öpüştük. Bir ara sözü ona getirdim. Şiirlerinden birkaçını okudum. Hayat öyküsünden birkaç kesit anlattım. 'Bu insan şu an da yanımdaki basamakta oturuyor' dedim dinleyenlere. Kalktım bir daha öptüm onu. O an salonda öyle bir alkış koptu ki, içim ürperdi. Şiir kitabının adı böyle çıktı."⁹

Ahmet Aslan ise Cezmi Ersöz ile tanışmasını şöyle anlatır: "Edebiyat dünyası, bir çarkın etrafında döndüğü için, şiirlerimi birilerinin kanalıyla insanlarla paylaşmak istedim. Bir gün Cezmi Ersöz'ün kitabını okuyordum. Yayınevini arayıp onunla tanışmak istediğimi söyledim. Telefona çıkan kadın bana cep telefonunu verdi. Her şey ondan sonra başladı"¹⁰

Şair Ahmet Aslan'ın "Bütün Kuşları Alkışlamaya Gidiyorum" adlı ilk şiir kitabının okura ulaşmasında Cezmi Ersöz'ün büyük katkısı vardır. Aslan, Cezmi Ersöz'ün eserlerini okuyup kendisine mektuplar yazmış ve böylece aralarında bir dostluk başlamıştır. Ahmet Aslan, bu ilk şiir kitabının kapağına omzunda kepenekli, koyunları ve iki köpeğiyle çektiği fotoğrafını koymuştur.

Cezmi Ersöz, onun şiirlerini ilk kez okuduğunda çoban olduğuna inanmamış. Ersöz, Aslan'ın ilk kitabını yayınladıklarını şöyle anlatır: "Kepenekli, koyunlarıyla ve çoban köpeğiyle bir fotoğrafını yolladı. Arkasından şiirler geldi. Bayağı sıkı bir şair. Şoke oldum, imge dünyası, metaforları çok zengin, yani ortada dolaşan bir çok şair bozuntusundan çok daha yukarılarda bir insan. Bir çok yayınevini dolaşıp kitabını bastırma istedim. Sonunda kitabı Kora Yayınları'ndan çıkardık." Böylece ilk kitabı Bütün Kuşları Alkışlamaya Gidiyorum raflarda yerini aldı."¹¹

Ahmet Aslan'ın şiirlerinde en çok tabiat manzaraları, tabiat insan ilişkileri ile karşılaşmaktayız:

"Derler ki yıldızdır o kayanlar

Bence

Gökyüzü taş atıyordur

³ Ahmet Aslan, Peron Nilüfer, Kanguru Yayınları, Ankara, 2009, s. 90

⁴ A.g.e, s.92

⁵ Ahmet Aslan, Bütün Kuşları Alkışlamaya Gidiyorum, Kora Yayınları, 2005

⁶ Ahmet Aslan, İdil, Kora Yayınları, 2007

⁷ Ahmet Aslan, Peron Nilüfer, Kanguru Yayınları, 2009

⁸ Ahmet Aslan, Her Çiçeğin Bir Gülü Vardır, Düşülke Yayıncılık, 2015

⁹ Sunay Akın, Sabah Gazetesi, 18.09.2005

¹⁰ Oğuz Tümbaş, "Aslanlar gibi yazıyor şiirini Urfalı şair Ahmet Aslan", Milliyet Gazetesi, 24.7.2008

¹¹ A.g.e

Sevgilisinin penceresine"¹²

Cezmi Ersöz'e göre; Ahmet, "ortalıkta dolaşan birçok şair bozuntusundan daha yukarılarda bir insandır."¹³

Ahmet Aslan kendi şiirini şu dizeleriyle anlatmıştır:

"Defterimin satırlarını raylara
ve kelimeleri
umut yüklü vagonlara benzetiyorum
vagonlar hem ağır
hem hafif
ki şüirdir ancak
bu yükü çekecek
en güçlü lokomotif"¹⁴

Ahmet Aslan tabiatın içinde, koynunda yaşamış bir şairdir. O hayatın özünü koyunları, kuşları, köpekleri, çiçekler, böcekler, ağaçlar, yıldızlar, ay ve güneş ile yaşamıştır. Bundan dolayıdır ki şiirlerinde en çok ele aldığı temalar tabiattır:

"Alkışlamaya gidiyorum
alkışlamaya turnaları, kazları, ördekleri, leylekleri hatta,
kırlangıçları da,
bütün kuşları alkışlamaya gidiyorum,
ama en çok alkışlan-maya,
avcıların namlularından kurtulan,
kuşların kanatlarıyla"¹⁵

Ahmet Aslan çobanlık yaptığı yıllar boyunca insanlara benzeyen taşları topladı. "İnsansı Taşlar Müzesi" açmak istedi, ancak Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan olumsuz cevap aldı. Buna rağmen bu insanlara benzeyen orijinal taşları toplamaya devam etmektedir. Hâlbuki böyle bir proje "İnsan Yüzüne Benzeyen Taşlar Müzesi" adıyla Japonya'da Tokyo'da gerçekleşmiştir.

Aslan doğduğu yer olan zamanın Harran belediye başkanına kitaplarını hediye etmek istedi. Başkan kendisine "Okumayı sevmediğini," söyledi. Kitap okumaya ilgi çekmek için Harran'dan Ankara'ya kadar kitap okuyarak 33 gün boyunca yürüdü. Bu yolculuğunu şöyle anlatır:

"Bu yürüyüşüm bana göre bir kültür devrimi. Bu, herkese göre bir şey ifade edecektir. Ama bana göre tek kişilik bir kültür devrimi. Bu adımlar Şanlıurfa'dan atmanın hiçbir özelliği yok, niye geldim buraya buradan neden çıktım bunu zaman gösterecek. Işığın güneşin doğudan yükseldiğini bir çok yorum yapılacaktır. Fakat benim asıl amacım kitabın gündeme gelmesi kitap okumanın gündeme gelmesidir. Ankara'ya kadar kitap okuyarak gideceğim beni bir araçta görüntüleyebilen ve kitabın elimden düşürdüğümü görüntüleyebilen varsa onu da göstereyim, dönüp tekrar oradan başlayayım."¹⁶

Son yıllarda insanların kitap yerine televizyon bağımlısı olduğunu vurgulayan Aslan, televizyon izlenen evlerin artık bir cezaevine dönüştüğünü savundu.

Aslan özellikle dizi kolik olan ailelerin kitap okuması gerektiğine dikkat çekerek, şöyle devam etti: "İnsanların kitap yerine televizyon bağımlısı olduğu için adeta evlerin bir cezaevine dönüştü. İnsanlarımız birer dizi bağımlısı oldular. Televizyonlar yüzünden adeta hapse mahkum olduk. Yaz olsaydı havalar daha iyi olsaydı ben böyle bir yürüyüşü yapmayacaktım. Günde 10 binlerce araç yanımdan geçecek. yürüyüş boyunca her il, ilçede ve beldede kütüphanelere uğrayarak kitaplarımı değiştireceğim. Günde 20 kilometre yol yürüyeceğim. Sağlıklı bir şekilde bu zorlu yolculuğunu 40 günde tamamlamaya çalışacağım."¹⁷

¹² Ahmet Aslan, Bütün Kuşları Alkışlamaya Gidiyorum, s.18

¹³ Sunay Akın, Sabah Gazetesi, 18.09.2005

¹⁴ Ahmet Aslan, Bütün Kuşları Alkışlamaya Gidiyorum, s.24

¹⁵ Ahmet Aslan, Her Çiçeğin Bir Gülü Vardır, s.149

¹⁶ <https://www.haberler.com/harranli-coban-kitap-okumayi-ozendirmek-icin-haberi/>

¹⁷ <https://www.haberler.com/harranli-coban-kitap-okumayi-ozendirmek-icin-haberi/>

Sonuç

Bir süredir iyi insanların varlığına olan inancımız gitgide azalırken, Ahmet Aslan ile tanışmak, güzel insanların hala bir yerlerde yıldızlara dokunduğunu hissettiriyor bizlere. Aslan'ı okurken bir insanın ne kadar olumsuz şartlarda olursa olsun okuyarak kendisini yetiştirebileceğini görüyoruz. O evlerinde çocuklarına şiirler okuyan, çevresindeki insanlara, çoban arkadaşlarına kitap okumayı sevdiren bir şair. Bazı yazarlar gibi fildişi kulede oturan değil, halkın içinden bir şairdir. Onun en güzel komşuları hayvanlar, bitkiler, kuşlar, böceklerdir. Şiirinin ana konusu da bu çok sevdiği hayvanlardır, tabiattır.

Okudukları ve yazdıkları Ahmet Aslan'a bir bilgelik kazandırmıştır. Her insanın içinde olan güzellikleri açığa çıkarmıştır. Bir parça kağıt için ağaçlardan utandığını düşünen, dağda, merada, köyde, ovada, her yerde ve yaratılan her şeyde bir ruh, bir incelik ve bir can gören bilge bir çoban yazar, şairdir o.

Ahmet Aslan'ın buram buram tabiat kokan eserlerini okurken hızlı yaşamamızın ruhumuzu nasıl incittiğini ve bizleri körleştirdiğini görüyoruz:

*"İşıldayan bir taçtır başımda hilal
Geleceksen geceleri gel
Çobanlar kralyken ben"¹⁸*

¹⁸ Ahmet Aslan, Bütün Kuşları Alkışlamaya Gidiyorum, s.14

TUHFE-İ NÂİLÎ'DE URFALI ŞAİRLER

Arş. Gör. Gökhan ALP*

Giriş

Biyografik Kaynaklar ve Tuhfe-i Nâilî

Tanınmış kişilerin hayat hikâyelerini ele alan biyografiler, ilk olarak umumî tarihlerde yer almıştır. Bu biyografiler ya eserin sonunda müstakil bir başlık halinde¹ veya padişahların saltanat sürelerine göre tanzım edilen eserlerde padişahın ölümünü izleyen kısımda yine müstakil bir bölüm halinde² yahut da her yıla ait olaylar nakledilirken vefeyât, tebdilât, tevcihât³ başlıkları altında sunulmuştur.⁴ Menkıbelerle süslenen ilk dönem tarihlerinde⁵ yer alan biyografilerde kısa bir malumat verilip isimler zikredilmiş; sanatkârane bir üslup ve kaynaklara bağlı kalınarak kaleme alınan *Tâcü't-tevârih* özellikle *Künhü'l-ahbâr* ile bu eserler siyasi, kültür tarihi olmakla beraber birer şuarâ tezkireleri olarak değerlendirilmiştir.

Şakâ'ik, te'lif, tercüme ve zeyilleri⁶ ile önemli bir merhale kaydeden biyografi geleneği özellikle şuarâ tezkireleri ile ayrı bir tür olarak edebiyat sahasında yerini almıştır. Şuarâ tezkireleri yanında mevki sahiplerine göre hazırlanmış eserler, Osmanlı târihçileri ve târihleri, hattâtlar ve mûsikî üstâtları, vefeyât ve benzeri eserler, tarîkat ulularının menâkıbları vb. edebiyatımızda önemli biyografik kaynaklar olarak sıralanmıştır.⁷

Klasik Türk Edebiyatı'nda ilk tezkire örnekleri Alî Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'i ile Sehî Bey'in *Heşt Behişt*'idir. Bunlardan sonra Latîfî, Âşık Çelebî, Hasan Çelebî, Ahdî ve Beyânî'nin tezkireleri sayılabilir. XVII. yüzyılda Sâdıkî, Riyâzî, Fâ'izî, Rızâ, Yümnî ve Güftî, XVIII. yüzyılda Mücîb, Safâyî, Sâlim, Belîğ, Safvet, Râmiz, Silâhdâr-zâde, Esrâr Dede ve Âkîf tezkireleri; XIX. yüzyılda Şefkat, Es'ad Efendi, Ârif Hikmet, Fatîn, Tevfik ve Mehmed Tevfik tezkireleri kaleme alınmıştır. XX. yüzyılda ise Ali Emîrî ve İbnü'l-Emin Mahmûd Kemal İnal bu alanda önemli eserler vücuda getirmişler; daha sonra Mehmet Nâil Tuman bütün bu eserlerden faydalanarak *Tuhfe-i Nâilî* adlı eserini yazmıştır.

Mehmet Nâil Tuman, Rûmî 14 Teşrîn-i sâni 1291/26 Kasım 1875'te doğmuştur. Doğum yeri, İstanbul Küçük Mustafa Paşa Müftü Hamamî Mahallesi'dir. Mehmet Nâil Tuman'ın babası Çordukzâde lakaplı

* Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, alpgokhann@gmail.com

¹Hoca Sadettin(1536-1599), *Tâcü't-tevârih* adlı eserinde bu tarz kullanılmıştır.

²Âlî (1541-1600), *Künhü'l-ahbâr* adlı eserinde bu tarz kullanılmıştır.

³Kâtip Çelebi (ö. 1657), *Fezleke* adlı eserinde bu tarz kullanılmıştır.

⁴ Mustafa İsen, *Ötelerden Bir Ses: Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1997, s. 8

⁵Aşık Paşaoğlu Tarihi ve Neşri Tarihi vb.

⁶Taşköprülüzâde Ebu'l-hayr İsmâüddîn Ahmed Efendi (1495-1561) tarafından Arapça kaleme alınan bu eser, Osman Gazi'den başlayarak Kanunî Sultan Süleyman devri sonlarına doğru H. 965/ M. 1558 yılına dek yetişen 150 şeyh ve 371 bilgin olmak üzere 521 kişinin biyografyası ihtiva etmektedir. Eser kaleme alınırken padişahların devirleri esas alınmış ve biyografiler ölüm tarihleri esas alınarak sıralanmıştır. Yazıldığı dönemden itibaren büyük bir ilgiye mazhar olan bu eser, tercüme ve zeyilleri ile XX. yüzyıl başlarına kadar devam eden bir geleneğin ilk halkasını teşkil etmiştir.

⁷ Ağah Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2014 s. 249-50.

Amasyalı Mehmet Ragıp Bey, annesi Saibe Hanım'dır. Babası, Maliye Tahsilat Komisyonu ile Belediye Meclisi azalığında ve baş tahsildarlığında görev yapmış ve 1311 (1895) yılında vefat etmiştir. Annesi hakkında yeterli bilgi yoktur. Mehmet Nâil Tuman, hiç evlenmemiş, sıbyan mektebi, Dârü't-ta'lîm ve Medrese-i Edebiyye'de okumuş, özel hocalardan ders almış, bir sene kadar da Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne'ye devam etmiştir. Mehmet Nâil Tuman, ilk olarak 26 Haziran 1309 (8 Temmuz 1893) tarihinde İstanbul Adliye Nezareti, İstanbul Bidâyet Mahkemesi İstinaf Dairesi mülâzımlığında memuriyete başlamıştır. Bu arada birtakım başka memuriyetlerde de bulunmuştur. 14 Mayıs 1341 (14 Mayıs 1925)'ten 31 Ağustos 1926'ya kadar Hemedan Şehbenderliği yapmıştır. Mehmet Nâil Tuman, 1 Eylül 1926 tarihinden itibaren mazuliyet maaşına bağlanmış ve 18 Haziran 1928 tarihinde emekliye ayrılmıştır. Emekliye ayrıldıktan sonra Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kurulan İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu üyesi olarak çalışmıştır. 10 Nisan 1958 tarihinde vefat etmiştir.⁸

Tuhfe-i Nâilî, Mehmet Nâil Tuman tarafından 20. yüzyılda kaleme alınan ve 6000'e yakın şahsı içeren şairler tezkiresidir. Eserin mukaddimesinde yazar, eserini divan sahibi olan ve olmayan şairleri bir arada zikretmek ve bu alanda çalışma yapanlara kolaylık sağlamak amacıyla telif ettiğini belirtmektedir. Başta şair tezkireleri olmak üzere 75 kaynaktan istifade eden Tuman, tezkirelerde ismi olmayan şairleri de araştırmış ve bulduklarını çalışmasına dâhil etmiştir. Eserde şairlerin kısaca hayat hikâyeleri ve varsa şiirlerinden örnekler verilmiş; daha sonra hemen altında ilgili kaynak eserler yazılmıştır. Ayrıca her madde rakamlarla numaralandırılmıştır.⁹

Tuhfe-i Nâilî'de bir İmparatorluğun kurmuş olduğu büyük bir medeniyet içerisinde yer alan birçok şair yer almaktadır. Bu çalışmada söz konusu eserde yer alan Urfa bir diğer adıyla Ruha/Reha şehrinde yaşamış şairler tespit edilip günümüz harflerine aktarılmış; ayrıca bu eserde yer almayıp çeşitli tezkirelerde tespit ettiğimiz Urfalı şairler çalışmamızda bir bütün olarak ortaya konulmuştur. Bu kaynaklarla birlikte değerlendirdiğimizde şairlerin sayısının fazla olmaması, şairlerin Urfa dışına çıkamamaları ile klasik şiir zevkinin bu coğrafyada geniş bir düzlemde ziyade dar bir sahada etki alanına sahip olmasıyla açıklanabileceği kanaati bizlerde hasıl olmuştur. Şairler ile ilgili bilgiler verildikten sonra her madde sonunda yer alan kaynaklar olduğu gibi yazılıp, dipnotta cilt ve sayfa numarası ile birlikte parantez içinde madde numarası da verilmiştir.

TUHFE-İ NÂİLÎ'DE URFA'LI ŞAİRLER

1- BÂRÎ'Î: Mehmed Bâri'î Efendi, Rehâlı, on üçüncü âsır hicrî şâeirlerinden.

(*Es'ad*, s. 26; *Mecelle*, s. 129.)¹⁰

2- BERÂ'Î: Rehâlı, kethüdâ-i sadr-ı eâlî kalemi ketebesinden, vefâtı H.1187/M.1773

(*Es'ad*, s. 20; *Râmiz*, s. 32; *Sicilli èOsmânî*, C. 2, s. 14.)¹¹

3- HİKMET: Hikmet Efendi, Eyüb Ağa'nın oğludur. Urfalı, vefâtı H.1297/M.1879 Urfa'da medfûndur.

Gelenler cümle esrâr-ı cihândan bî-haber gelmiş

Bilen esrârını nâm u nişânenen bî-haber gelmiş

Olanlar vâkıf-ı esrâr oldular hâmûş

Bu Hikmet-hâneye cümle beyândan bî-haber gelmiş

(*Son èAsır Türk Şâeirleri*, s. 631)¹²

7- REŞİD: İsmâîl Reşîd Efendi, Urfalı

⁸ Ağâh Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul s. 347-48; Veyis Değirmençay ve Ahmet Özkan, "Tuhfe-i Nâilî'de Konyalı Şairler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences* S: 54, Haziran/June 2015, s.50

⁹ Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî* (haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı), Bizim Büro Yay., Ankara 2001, I, s.15; Veyis Değirmençay ve Ahmet Özkan, "Tuhfe-i Nâilî'de Konyalı Şairler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences* S: 54, Haziran/June 2015, s.50

¹⁰ *Tuhfe-i Nâilî*, I, 84 (305)

¹¹ *Tuhfe-i Nâilî*, I, 93 (357)

¹² *Tuhfe-i Nâilî*, I, 212(873)Her maddenin başında yapılan sıralama bu maddede yanlışlık yapılarak 823 olarak kaydedilmiştir.

Hatt-ı siyâhi refè idüp ol meh-i eizârdan
Bir gün görür müyüz acebâ rûz-gârdan
El virmedi ayâğına düşmek o meh-veşün
Hâk-i rehinde düştü gönül ietibârdan
(Belîğ, s.30)¹³

8- **TIFLÎ:** Hâcî Mehmed Emîn Efendi, Rehâlî, h'âceğândan ve kethüdâ-yı sadr-ı eâlî kalemi kâtiblerinden, vefâtı H.1214/M.1799

(Esèad, s.49)¹⁴

4- **KÛLHANÎ:** èAli Dede, Rehâlî, Mevlevî, Bagdâd Mevlevîhâne'sinde medfûndur.

Subha denlü yaslanan yâriñ eşîgi taşına

Kim kûyın sulayan akıduben gözyaşını

(Esrâr Dede, s. 260, Semâe-hâne-i Edeb, s. 205, Sefîne-i Mevleviyye, C. 2, s. 33)¹⁵

5-**YÛSUF NÂBÎ EFENDÎ:** Urfalı, süvârî mukâbecisi, vefâtı 3 Rebiyyü'l-evvel 1124/(1712) Üsküdâr'da Karacaahmed Mezârlıg'ında Miskînler Tekyesi'ne giden yolun sol kenârında medfûndur. Seyyid Vehbî'nin "Mürd oldı fetâda câh-ı kabre Yûsuf Nâbî" mısraèi ve "Nâbî be huzûr-ı emed" cümlesi vefâtına târihtir.

Sâlim'in târih-i vefâtını 1104 göstermesi yanlıştır. Dîvânının farklı nüshaları çeşitli kütüphanelerde yer almaktadır.¹⁶

Âyîne-i idrâkini sâf eyle sivâdan

Mihmân mı gelür hâne-i nâ-pâke hicâb it

Mizân-ı hakîkatle eğer vezn olunursa

Hem-seng olamaz lutfına cevr ü sitem-i çerh

Kimdür bizi menè iyleyecek dâr-ı cinândan

Mevrûs-ı pederdür girerüz hâne bizimdür.

(Şakâ'ik-ı Şeyhî, C.2, s. 557; Sicill-i èOsmânî, C.4, s. 530; Sâlim s. 628; Mecelle, s.416; Lügât-i Târîhiyye ve Coğrafyâ,, C.7, s.69; Kâmûsu'l-aèlâm, C.6, s. 4534; Belîğ, s.91, èOsmânlı Mü'ellifleri, C.3 s. 448; Safâyî, s. 564; èÂsım, s. 31; Vefâyât-ı Eyyânserâyî s. 131; Keşfü'z-zunûn Zeyli 1/532; Etrabu'l-âsâr, s.122)¹⁷

6-**NÛZHET**¹⁸: èÖmer Nüzhet Efendi, Urfalı, Haremeyn kîsedârı kâtibi ve Koca Râgıp Paşa mühürdarı, vefâtı 2 Safer 1192, M.1778 Galata Mevlevî-hânesi hazîresinde medfûndur. Dîvânının farklı nüshaları çeşitli kütüphanelerde yer almaktadır.¹⁹

Gönülde gayre mahal yok saèâdet işte budur

Safâ-yı hâtıra ancak èalâmet işte budur

Havârikât-ı velâyet-şièâra bend olma

Rehâ-güzîn-i kuyûd ol velâyet işte budur

Şikeste kıl yem-i vahdetde zevrak-ı cismi

Necât ümîdini terk it selâmet işte budur.

Tâk-ı ebrû-yı bütân hem-sûret-i mihrâbdur

Pertev-i kandîli nûr-ı dîde-i ahbâbdur.

Çeşm-i dil bîdâr ola Nüzhet budur âgâhlık

Mest-i gaflet ehl-i gûristân ile hem-h'âbdur.

Gitmez kulûb-ı kâsiyeden nakş-ı infîèâl

¹³Tuhfe-i Nâilî, I, 351 (1438)

¹⁴Tuhfe-i Nâilî, II, 590 (2503)

¹⁵Tuhfe-i Nâilî, II, 857 (3585)

¹⁶Ayrıntılı bilgi için bakınız: Tuhfe-i Nâilî, II, s.1004- 1005

¹⁷Tuhfe-i Nâilî, II, 1003-1005 (4136)

¹⁸.Osmanlı Müellifleri [2000: 460] ile Tuhfe-i Nâilî [2001: 1046]'de şair hakkında verilen bilgilerde başka bir şair olan Ahmed Nüzhet'le karıştırıldığından yanlışlıklar vardır. Bu karışıklığa dikkat çeken ilk çalışma için bkz. Yusuf Yıldırım, *Ahmed Nüzhet Divânı*, Asitan Yayıncılık, İstanbul, 2016

¹⁹Ayrıntılı bilgi için bakınız: Tuhfe-i Nâilî, II, s. 1047

Seng üzere murtesim olan âsâr-ı suht olur
(èOsmânî Mü'ellifleri, C.2, s.460; Sicill-i èOsmânî, C.4, s.550; Keşfi'z-zünûn Zeyli s. 533; Silahdâr-zâde, s.70; Şefkat, s.158; Mecelle, s. 421)²⁰

Tuhfe-i Nâilî'de Yer Almayıp Tezkirelerde Tespit Edilen Urfalı Şairler²¹

FÂİK (ö. 1715): Asıl adı Mahmut olup hangi tarihte doğduğu bilinmemektedir. *Salim Tezkiresi'*nde²² Fâik "nadirü'l-akrân" bir şair olarak gösterilmekte ve şiirlerinin kayda değer olduğu bildirilmektedir.

RÜŞDÎ (ö. 1677): Hayatı hakkındaki bilgilere *Râmiz Tezkiresi'*nden ulaştığımız şairin asıl adı Ahmed'dir. Tezkirede yer alan "El-hakk şâ'ir-i güşâde-tabî'ât ve güftâr-ı nâzik-reftârları bir zât-ı şîrin-sohbetdirler."²³ ifadesinden nükteli, hoş sohbet bir şair olduğunu belirtilmektedir.

FÜRÛĞÎ (d. ?-ö. ?): *Râmiz Tezkiresi'*nde²⁴ hayatı hakkında çok kısa bilgi verilen Fürûğî'nin Kıyımlı ya da Rehâ/Urfalı olduğu ifade edilir. Şairin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Şiir ve inşada başarılı, uç dilde (Arapça, Farsça ve Türkçe) şiir söyleyecek kadar mahir olduğu belirtilmektedir.

HÂKÎ (ö. 1757): Doğum tarihi bilinmeyen Hâkî, Urfa'da doğmuştur. *Râmiz Tezkiresi'*nde²⁵ şairin çok sağlam ve akıcı şiir kudretine sahip olduğu ifade edilmektedir. Güzel ve renkli şiirleri olan Hâkî, özellikle tarih kıtalarıyla meşhur olmuştur.

HATTÎ (ö. 1760-61): *Râmiz Tezkiresi'*nde²⁶ hayatı hakkında bilgi bulunan şairin asıl adı Mustafa olup Urfa'da doğmuştur. Ancak doğum tarihi bilinmemektedir. Râmiz'in ifadelerine göre Hattî, şiir ve inşada usta, birçok fende bilgin, şiirleri akıcı, hoş fakat az yazan bir şairdir.

KÜLHÂNÎ (d. ?-ö. ?; 18 yy.): Mevlevî tarikatına mensup olduğu için Esrâr Dede'nin *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye'*sinde²⁷ hayatı hakkında bilgi bulunan Urfalı Külhânî'nin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Mevlevîliğe intisab eden ve Bağdat'ta bir hamamın külhanında yatıp kalktığı için Külhânî mahlasını kullanır. Esrâr Dede, Külhânî için şu değerlendirmede bulunur: "Eş'ârî âşıkâne ve güftârî abdâlâne olup bu gazelleri hayli ârifâne ve suhen-verânedür."²⁸

NİHÂLÎ (ö. 1772-3): Asıl adı Mehmed'dir. Doğum yeri ve doğum tarihi belli değildir. Yusuf Nâbî'nin akrabalarından olan şairin mahlası Nihâlî olup Divân-ı Hümâyûn hocalığı görevinde bulunmuş ve 1772-3 yılında vefât etmiştir. Şefkat-i Bağdadî'nin tezkiresinde şiir örnekleri oldukça fazladır.²⁹

VİSÂLÎ (ö. 1768-69): *Râmiz Tezkiresi'*nde³⁰ hayatı hakkında bilgi verilen şairin asıl adı Ahmed olup Urfa'da doğmuştur. Babasının adı ve doğum tarihi belli değildir. Şairin ilmiyle tanındığı, şiirde yeni manalar icat edecek kadar güzel şiirler yazdığı ifade edilmektedir.

²⁰Tuhfe-i Nâilî, II, 1046-1047 (4266)

²¹Bu bölüm şu an Prof. Dr. Ekrem Bektaş tarafından hazırlanmakta olan *Urfa Şairleri* 'den yararlanılarak oluşturulmuştur.

²²Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şuarâ*, (Haz.: Adnan İnce), AKM Yayınları, Ankara 2005 s.536

²³Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük, (Haz.: Sadık Erdem), AKM Yayınları, Ankara 1994, s. 127

²⁴Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük, (Haz.: Sadık Erdem), AKM Y., Ankara 1994, s. 240

²⁵Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük, (Haz.: Sadık Erdem), AKM Y., Ankara 1994, s. 88-9

²⁶Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük, (Haz.: Sadık Erdem), AKM Y., Ankara 1994, s. 90-1

²⁷Esrâr Dede, *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye*, (Haz.: İlhan Genç), AKM Yayınları, Ankara, 2000, s. 446-48

²⁸Esrâr Dede, *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye*, (Haz.: İlhan Genç), AKM Yayınları, Ankara, 2000, s. 448

²⁹Şefkat, *Tezkire-i Şuarâ-yı Şefkat-i Bağdadî*, (Haz.: Filiz Kılıç), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 272-289 [http://ekitap.kulturturizm.gov.tr /TR,194367/sefkat-tezkiresi-tezkire-i-suara-yi-sefkat-i-bagdad.html](http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,194367/sefkat-tezkiresi-tezkire-i-suara-yi-sefkat-i-bagdad.html), (E.T: 13.12.2015).

³⁰Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük, (Haz.: Sadık Erdem), AKM Yayınları, Ankara 1994, s. 280

MAHVÎ (ö. 1872-3): *Osmanlı Müellifleri*³¹ adlı biyografik eserde hayatı hakkında bilgi bulunan şairimiz 1821 yılında Urfa'da doğmuştur. Asıl adı Muhammed Muhyiddin olan Mahvî, üç dilde (Arapça, Farsça, Türkçe) şiir ve inşâ yazacak kadar güçlü bir şair olarak gösterilmektedir.

Sonuç

Yüzlerce yıllık tarihi içerisinde çok sayıda âlim, şair, şeyh ve tarihî şahsiyetin yetişmiş olduğu Urfa, klasik şiir geleneği içerisinde çok sayıda şair yetiştirmiş ve klasik şiir üzerinde büyük bir tesir uyandıran Nâbî gibi bir müstesna şairi bu geleneğe kazandırmıştır. Bu yönüyle haklı olarak kültür ve edebiyat hayatımızda en önemli bir konuma kendini namzet kılan bu önemli şehir, çalışmamıza konu olan *Tuhfe-i Nâilî* adlı esere bizim tespitlerimize göre sekiz şair biyografisi ile girmiştir. Bu çalışmada, şairlerin kısaca hayat hikâyeleri ve varsa şiirlerinden örnekler verildikten sonra altına ilgili kaynak eserler yazılmış, bu alanda araştırma yapanlara kolaylık sağlamak amaçlanmıştır. Bu çalışma esnasında önemli bir kültür ve medeniyet merkezi olan Urfa'da sekiz şairin yer alması bütün tezkirelerden hareketle yazılan ve çok sayıda kaynak ihtiva eden *Tuhfe-i Nâilî* adlı eserin gözden kaçan hususiyetlerine bizi yönlendirmiştir. Çalışmamız sırasında bu eserde yer almayan ancak tezkirelerde tespit ettiğimiz farklı Urfalı şairlerin yer alması şairlerin tespitine yönelik çalışmalarda çok sayıda kaynağın tetkik edilmesinin kaçınılmaz olduğunu bizlere göstermiş; ayrıca bu kaynakta yer almayıp tezkirelerde yer alan Urfalı şairler çalışmamızda gösterilmiştir. Bununla birlikte farklı kaynaklarda geçen şairleri karşılaştırdığımızda bazı bilgilerin farklılık arz ettiği görülmüş bu yönüyle bu eserde yer alan bilgilere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği ve verilen bilgilerin kontrol edilmeden alınmasının eksik ya da hatalı sonuçlar doğuracağı görülmüştür.

Kaynakça

- ALPAY Bedri, *Şanlıurfa Şairleri*, Edisyon: Âdil Saraç, Dal Yayıncılık, Şanlıurfa 1986.
- BİLKAN Ali Fuat, "Nâbî'den Akif İnan'a Urfa Şiiri", *Mehmet Akif İnan Kitabı*, (Haz.: Nazif ÖZTÜRK ve diğerleri), İstanbul 2000, s. 28-38.
- Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri I-II-III*, (Haz: A.Fikri Yavuz –İsmail Özen), Meral Yayınları, İstanbul 1972.
- Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri I-II-III ve Ahmed Remzi Akyürek, Miftâhu'l- Kütüb ve Esâmî-i Müellifin Fihristi*, (Haz: Cemal Kurnaz- Mustafa Tatçı), Bizim Büro Yay., Ankara 2000.
- ÇAPAN Pervin, *18. yy. Tezkirelerinde Edebiyat Arastırma ve Tenkidi*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1993.
- DEĞİRMENÇAY Veyis ve ÖZKAN Ahmet, "Tuhfe-i Nâilî'de Konyalı Şairler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences* S: 54, Haziran/June 2015.
- Esrâr Dede, *Tezkire-i Şu 'ara-yı Mevleviyye*, (Haz.: İlhan Genç), AKM Yayınları, Ankara 2000.
- GÜNDÜZ Harun, *Mehmet Nâil Tuman ve Tuhfe-i Nâilî'si: İnceleme-Metin-İndeks Sayfa 1-100*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir 2009.
- İSEN Mustafa, "Divan Edebiyatında Bir Tür: Tezkireler" , *Milli Eğitim Dergisi*, S. 90, Ankara 1989.
- İSEN Mustafa, *Ötelerden Bir Ses: Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1997.
- İSEN vd. *Şair Tezkireleri*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015.
- KARAHAN Abdülkadir, "Türk edebiyatında Şanlıurfalı Şairler ve Şiirleri", *Hız İbrahim (A.S.)'i Anma Şanlıurfa I. Kültür ve Sanat Haftası Faaliyetleri*, (Haz.: Sabri KÜRKÇÜOĞLU), Şanlıurfa 18-24 Kasım 1991, s. 69-83.

³¹ Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri I-II-III*, (Haz.: A. Fikri Yavuz –İsmail Özen), Meral Yayınları, İstanbul, 1972, C. II, s. 234.

- KARAKAŞ Mahmut, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
-, *Şanlıurfa Eöliya ve Alimleri*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 1996.
- KAYA, S. Ahmet, *Urfa Şairleri Cumhuriyet Dönemi*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 1989.
- KILIÇ Filiz, XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.
- LEVEND Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014.
- Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı: İnceleme-Tenkidli Metin- İndeks- Sözlük, (Haz.: Sadık Erdem, AKM Yayınları), Ankara 1994.
- TOLASA Harun, Sehî, Lâtîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.
- TUMAN, Mehmet Nâil, *Tuhfe-i Nâilî* (Haz.: Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı), Bizim Büro Yay., Ankara 2001.
- YILDIRIM Yusuf, *Ahmed Nüzhed Divânı*, Asitan Yayıncılık, İstanbul 2016.

**ÖZETLER
ABSTRACTS**

MÜSLÜMAN COĞRAFİ KAYNAKLARDA HARRAN

Dr. Öğr. Ü. Khalid EL-AWAISI*

Özet

Harran, insanlık tarihindeki en eski şehirlerden biridir. Müslüman coğrafyacılar ve seyyahlar burayı Diyar Muddar'ın bir parçası olarak işret ettiler. Harran, El-Ruha (Urfa) ve El Rakka ile birlikte bu bölgenin önemli şehirlerinden biriydi. Bu kent ikinci Halife Hz. Ömer b. Hattab döneminde Mezopotamya'nın geri kalanı ile birlikte fethedildikten sonra İslami döneminin başlarında önem kazanmıştır. Şehrin önemi özellikle son Emevi halifeleri döneminde artmıştır. Bu şehir bazı tarihi dönemlerde Diyar Muddar'ın eyalet başkenti olarak biliniyor. Harran'ın coğrafi konumunu belirten bazı yazarlar Müslüman topraklarında en doğru Kibleyi olarak gösteren yer olarak tarif ettiler. Bu makale, Harran coğrafyasını bazı erken coğrafi kaynaklara dayanacak ve diğer Müslüman kaynaklardaki coğrafi referanslarla detaylandıracaktır.

Harran in Muslim Geographical Sources

Abstract

Harran is one of the oldest cities in human history. Muslim geographers and travellers referred to it as part of Diyar Muddar and it was one of the important cities of this region together with Al-Raha (Urfa) and al-Raqqa. The importance of this city geographically gained prominence in the early Muslim period after its conquest together with the rest of Mesopotamia during the reign of the second Caliph Umar ibn al-Khattab, especially after it became the centre of the rule of the last Umayyad caliphs. This city has been known in some historical periods as the provincial capital of Diyar Muddar. Some scholars also pointed to its geographical location and that the Qiblah, direction of prayer to Makkah, as the most correct Qiblah across the Muslim lands. This paper will be based on a number of early geographical sources that have detailed the geography of Harran as well as numerous geographical references in other Muslim sources.

* Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, elawaisi@gmail.com

ROMA VE BIZANS KAYNAKLARINDA HARRAN VE ÇEVRESİ

Dr. Öğr. Ü. Ahmet KÜTÜK *

Özet

Fırat ve Dicle arasındaki toprakların en eski yerleşimlerinden biri olan Harran şehri, İslam çağında olduğu gibi Roma ve Bizans dönemlerinde de zengin kültürü temsil eden bir kent olmuştur. Mezopotamya'nın bu dönemde iki ezeli rakip (Roma ve İran) arasında bir savaş alanı olması hasebiyle bu şehir belli zamanlarda taraflar arasında el değiştirmiş, bazen de iki tarafın gerçekleştirdiği kanlı savaşların merkezi olmuştur. Ayrıca o dönemde Harran, bölgenin en kalabalık putperest kitlesini barındırması sebebiyle Roma-Bizans kaynaklarında bahsedilen bir yerleşim yeri olmuştur. Bu makalede İslam egemenliği öncesine kadar Roma ve Bizans kaynaklarında muhtelif vesilelerle bahsedilen Harran ve çevresi ile ilgili bilgiler değerlendirilecek ve bu kaynaklar üzerinden Geç Roma ve Erken Bizans çağında şehrin coğrafi, siyasi, sosyo-ekonomik ve fiziki durumuyla ilgili genel değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Harran, Roma İmparatorluğu, Harran Savaşı, Crassus, Cassius Dio.

Carrhae And Its Environment In Roman And Byzantine Resources

Abstract

Carrhae, one of the most ancient settlement between Euphrates and Tigris, was a city that represented rich culture in Roman and Byzantine periods as well as in Islamic era. During this period due to the fact that Mesopotamia is a battlefield between two rivals (Rome and Iran), this city has changed hands between two parties. Sometimes it was the center of the bloody battles came true by the two sides. Additionally, Carrhae was a settlement mentioned in Roman-Byzantine sources because it contains the most crowded Pagan mass of the region in this period. In this article we will try to evaluate the information about Carrhae and its surroundings mentioned in Roman and Byzantine sources until the Islamic sovereignty and we will try to explain the geographical, political, social, economic and physical status of the city in late Roman and early Byzantine times.

Keywords: Carrhae, Roman Empire, Battle of Carrhae, Crassus, Cassius Dio.

* Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ahmetkutuk63@gmail.com

URFA BÖLGESİ FATİHİ İYAZ B. GANM

Doç. Dr. Mehmet AKBAŞ *

Özet

H. Peygamber'in önde gelen ashabından olan İyaz b. Ganm Kureyş'in Fihr kolundan olup Resûlüllâh'ın yanında savaflara iştirak etmiş, her iki hicrete de (Habeşistan ve Medine) katılmış, Suriye ve Cezire bölgesinin fethinde komutan olarak bulunmuştur. Suriye bölgesi genel komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah, vefatından önce onu yerine komutan olarak bırakmıştır. Bu sebeple Suriye fetihlerinin büyük komutanları arasında yer almıştır. Tarihte büyük iz bırakan Yermük savaşında bazı birlikleri komuta etmiştir. İyaz; Harran, Urfa ve Diyar-ı Bekir'i fetheden komutandır. Meşhur Tabakat müellifi İbn Sa'd onu Cezire'ye yerleşen yedi sahabiden biri olarak zikretmiştir. Cezire'de başarılı fetihler gerçekleştirmiştir.

İyaz, Hz. Ömer döneminde önemli görevler icra etmiştir. Hıms bölgesinin valisi olarak görev yapmış, haraç memurluğu görevinde bulunmuş ve haracı geç göndermesinden dolayı halifeden ikazlar aldığı olmuştur. Bununla beraber onun halife nezdinde büyük bir değerinin olduğu da belirtilmiştir. Çünkü Hali-fe'nin çok sevdiği büyük komutan Ebu Ubeyde onu halefi olarak seçmiştir. Bu da onun Hz. Ömer tarafından sevilmesine vesile olmuştur.

İyaz, valiliği sırasında akrabalarının makam ve mevki taleplerine karşı duruşuyla tanınan biri olmuştur. Kendisinden devlet memurluğu isteyen akrabalarını reddetmiştir.

Onun dikkat çeken bir yönü de diğer sahabiler de olduğu gibi dünya metana değer vermemesidir. Kaynaklarımızda, eline geçen ganimet mallarını infak ettiğinden yanında iki at ve bir deveden başka bir şey bırakmadığı aktarılmıştır.

Urfa ve çevresini İslam topraklarına katan bu komutan sahâbî Suriye'nin Hıms kentinde H. 20 (M. 640-41) yılında vefat etmiştir. Hz. Peygamber'den hadis rivayet eden sahabiler arasında İyaz da bulunmaktadır.

Iyaz B. Ganm, The Conqueror Of Urfa Region

Abstract

Iyaz bin Ganm was one of the companions of Prophet Mohammad and he also was a Qurayshi. He participated in wars and clashes with Prophet, and he also participated in two hijras (migrations to Ethiopia and Madinah). He was the commander during the conquest of Syria and Jazeera. The commander of the Syria region Abo Ubayda appointed him instead of himself before his death. He was one of the big commanders of Syria's conquest. He commanded the historical Yarmuk war. He also was the commander of the armies which conquered Harran, Urfa, Jazeera and Diyarbekir regions. İbn Sad wrote about him as one of the seven companions of Prophet Mohammad who settled in Jazeera region.

Iyaz performed important tasks during the time of Caliphate Omar. He was governor of Homs and also was the tribute. Caliphate Omar gave him special value. Because Abo Ubayda appreciated Iyaz and chose him as his successor.

* Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, makbas72@hotmail.com

During his governance Iyaz rejected his relatives' unethical demands about governmental posts and works.

He lived as a charitable man like other companions of Prophet. He donated his property and materials to the people whom in need. He left for himself just one camel and two horses.

He passed away in 640 in Homs, Syria. He narrated two hadiths from Prophet Mohammad

HAMDANİLER (905-1004) DÖNEMİNDE HARRAN

Edip AKYOL*

Özet

Harran asırlar boyunca Eski Mezopotamya uygarlığının kurulduğu toprakların en önemli Şehirlerden birisi olmuştur. Diyâr-ıMudar olarak da isimlendirilen bu bölge, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde ticarî ve askerî sebeplerle önem kazanarak bazen el-Cezîre'den ayrı tutulup müstakil olarak yönetildi. Zaman zaman coğrafi sınırları değişikliğe uğrayan bölgenin Kudâme b. Ca'fer'in belirttiğine göre geliri 6 milyon dirheme ulaşıyordu.

IX. yüzyılın sonlarına doğru Halep ve Musul'un bölgedeki ehemmiyeti artınca Harran eski önemini kaybetti. X. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'nın Bizans hâkimiyetine girmesi üzerine Harran'ın nüfuz alanı daraldı. Bu sırada 937 yılından itibaren Harran Hamdânîler'in idaresine geçti ve 959'da Hamdânî Hükümdarı Seyfuddevle'ye bağlandı.

Bu dönemde, Harran'da saklanan Hz. İsa'nın portresi gözüken kutsal mendilin bulunması Bizans'ın Doğu Orduları Komutanı General Ioannes Kurkuas'ın, 943 yılında Urfa önüne gelerek, bu kutsal emaneti ele geçirmek amacıyla kenti kuşatmasına neden olmuştur.

Harran At The Age Of Hamdanis (905-1004)

Abstract

Harran has been one of the most important Cities of the ancient mesopotamia civilisation. This area, also called Diyar-i Mudar, was important in commercial and military terms during the Umayyad and Abbasid periods and was sometimes administered separately from al-Jazirah. From time to time, the region, which has changed its geographical boundaries, According to Ca'fer, the income reached 6 dirhem.

Towards the end of the 9th century, the significance of Aleppo and Mosul in the region increased and Harran lost its former significance. In the second half of the 10th century, Harran's influence disappeared slowly as Urfa entered the Byzantine dominion. In the meantime, from 937 onwards, Harran moved to the administration of the Hamdanians, and in 959, Hamdani was ruled by Seyfuddevle.

In this period, The discovery of the holy handkerchief, which appears to be the portrait of Jesus, led to the siege of the city in order to seize this holy relic by coming to Urfa in 943, General Ioannes Kurkuas, Commander of the East Orthodox of Byzantium.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları, edip4708@hotmail.com

FETHİNDEN NUMEYRİLERE KADAR HARRAN

Dr. Öğr. Ü. Ömer TOKUŞ*

Özet

Harranu, Carhai gibi isimler ile anılan Harran, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra el-Cezîre bölgesinin bir parçası olan Diyâr-ı Mudar'ın merkezi oldu. Geçmişte müteaddit medeniyetlere ev sahipliği yapan Harran, Bizans-Sasani çekişmeleri esnasında birçok Arap kabilesinin göçüne sahne oldu. Özellikle Arap Yarımadası'ndan Bizans ve Sasani topraklarına yönelik yapılan saldırıları önlemek için sınır bölgelerinde kurulan devletlerin Arap asıllı olması bu göç hareketliliğini daha da artırdı. Hz. Ömer döneminde İyad b. Ganm tarafından 19 (640) yılında sulh ile fethedilen Harran bu dönemlerde Şam'dan gönderilen valiler tarafından yönetildi. Özellikle Emeviler ile birlikte Harran ve çevresine Arap Kays kabilesinin kesif göç hareketleri artış gösterdi. Söz konusu bu gelişmelerin bir sonucu olarak da Emevilerin son halifesi II. Mervan döneminde Harran 127-132 (744-750) yılları arasında Emevilere başkentlik yaptı. Emevilerin 132 (750) yılında yıkılmalarından sonra Abbasîlerin hâkimiyeti altına giren el-Cezîre bölgesi özellikle Emevi taraftarlarının ve Hâricîlerin yoğun bir şekilde faaliyet yürüttüğü bölgelerden biri oldu. Emevi taraftarlarının yoğun olarak meskûn oldukları Harran da bu özelliğinden dolayı Abbasi yönetimine karşı isyan eden gruplar için önemli bir merkez vazifesi görmekteydi. Durum bu minval üzere iken Harran Suriye ve el-Cezîre bölgesine doğru yayılcı bir politika izleyen Türk asıllı komutan Ahmed b. Tolun tarafından fethedildi. Ahmed b. Tolun ve Abbâsîler arasında yaşanan çekişmelerin sebep olduğu kaostan dolayı Suriye ve el-Cezîre bölgesinde oluşan otorite boşluğundan istifade eden Hamdânî Emîri Seyfûddevlî 325 (937) yılında Harran'ı ele geçirmeyi başardı. Hamdânîlerin Harran hâkimiyeti 381 (991) yılında Haleb Hamdânî Emîri Sa'duddevlî'nin vefatına kadar sürdü. Bu tarihten sonra Harran daha önce Hamdânîlerin tayin ettiği Vessâb b. Sâbık en-Numeyrî adlı valinin kontrolü altına girdiğinden Harran'da Numeyrîler adında yeni bir emirlik kurulmuş oldu.

Anahtar Kelimeler: Harran, Diyâr-ı Mudar, Emeviler, Abbasîler, Tolunoğulları, Hamdânîler

Harran, It's From Conquest To Numayrids

Abstract

Harran, called as Harranu and Carhai, was the center of Diyar-ı Mudar, a part of al-Djazirah region after being conquered by Muslims. In the past, Harran was home to various civilizations, and during the Byzantine-Sassanid conflicts, became the scene of migration of many Arab tribes. The fact that the Arab states were established in the border regions to prevent attacks on the Byzantine and Sassanid territories, especially from the Arabian Peninsula, furthered this immigration mobility. During the time of Hz. Omer, Harran conquered by İyad b. Ganm in 19 (640) in a peaceful way, was governed by the governors who were sent from Damascus during these periods. Especially with the Umayyads, the movements of the Arab Kaysid

* Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, omertokus@hotmail.com

tribe's intensive emigration to Harran and its surroundings increased. As a result of these developments, during of II Marwan the last caliph of the Umayyads, Harran was the capital of Umayyad's between the years 127-132 (744-750). The al-Djazirah region, which fell under the domination of the Abbasids after the collapse of the Umayyads in 132 (750) years, was one of the regions where the Umayyad supporters and the Kharijites acted intensively. Because of this feature, Harran, Umayyad supporters of which were heavily occupied, saw an important central position for the rebellious groups against the Abbasid rule. Harran was conquered by Ahmed b. Tolun, who is one of the Turkish-born commanders and followed the expansionist policy towards Syria and al-Djazirah region. The Emir of Hamdanids Sayf al-dawla who benefited from the space of authority formed in Syria and al-Djazirah region because of the rage caused by the rivalry between Tolunids and Abbasids, succeeded to capture Harran in 325 (937). The Hamdanids' Harran domination continued in the year 381 (991) until the death of Sa'uddevle the emir of Aleppo Hamdanids. After this date, new emirate was established in Harran in the name of Numayrids, since it was under the control of Vessab b. Sabık al-Numayri, who was the governor of the city and had previously been appointed by the Hamdanids,

Keywords: Harran, Diyar-ı Mudar, Umayyads, Abbasids, Tolunids, Hamdanids

HAÇLILARIN HARRAN ÜZERİNDE HÂKİMİYET KURMA ÇABALARI

Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ*

Özet

Haçlılar 1098 yılında Urfa'yı ele geçirip burada bir haçlı kontluğu kurmasından sonra Urfa'nın çevresini de ele geçirmek için bir çaba içerisine girdiler. Haçlılar bu şekilde Anadolu topraklarında istila girişiminde bulunurken başta Büyük Selçuklu Devleti olmak üzere ona bağlı olan diğer Türk devletleri ve beylikleri kendi aralarında mücadele içinde bulunmaktaydılar. Nitekim emir Sökmen ve Selçuklu kumandanlarından Çökürmüş Haçlıların Harran'ı muhasara ettikleri zaman birbiriyle savaş halinde idiler. Ancak her iki kumandan da Haçlı tehlikesi karşısında aralarındaki anlaşmazlığa son vererek Haran'ı müdafa etmek için güçlerini birleştirmişlerdir. Ardından da 1101 yılında Haçlıların Harran savaşında yenilgiye uğratılması İslam dünyasında Haçlılara karşı mücadelede önemli bir adım oluşturdu. Franklar bu mağlubiyet ile İslam'ın üç ağırlık noktası olan Anadolu, Irak ve Suriye arasına sokmak ve bunların birliğini çatlatmak üzere orada tutmak istedikleri kama, yerine sağlamca oturtulamadı. Bu tarihten sonra Selçuklular ve diğer Türk emirleri Harran'ı haçlılara karşı koruma vazifelerini başarı ile devam ettirmişlerdir. Aynı zamanda Urfa'nın haçlılardan kurtarılması için bu Müslüman beldesini üs olarak kullandılar. Nitekim 1114 yılında Emir Mevdud büyük bir ordu ile Frankların üzerine yürürken Harran'a gelerek konaklamıştır.

The Struggles Of Crusaders For The Ruling Of Harran

Abstract

After the Crusaders took over Urfa in 1098 and established a crusader statute here, they made an effort to seize Urfa's surroundings. While the Crusaders attempted to invade Anatolian lands in this way, other Turkic states and their principals who were bound to be the Great Seljuk State in the first place were fighting among themselves. As a matter of fact, commander Sökmen and Seljukian commander Çökürmüş were crushing when the Crusaders were harassing Harran. However, both commanders united their forces to defend Harran by ending the dispute between them in the face of the Crusader danger. Then, in 1101, the defeat of the Crusaders in the Harran war constituted an important step in the struggle against the Crusaders in the Islamic world. The wedge that the Franks wanted to put in between three weight points of Islam which are Anatolia, Iraq and Syria, Franks wanted to distrust their union in place but they did not firmly establish the wedge. After this date, the Seljuks and other Turkish commanders succeeded Harran 's protection against the crusaders. At the same time, they used this Muslim community as a base for the rescue of Urfa from the Crusaders. As a matter of fact, in 1114 Commander Mevdud came to Harran while walking on the Franks with a large army.

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kpaydas@harran.edu.tr

MUSUL ATABEGLİĞİ (ZENGİLER) ZAMANINDA HARRAN

Doç. Dr. Halil İbrahim GÖK*

Özet

Atabeg İmâdeddin Zengi'nin 1127 yılında Musula vali olarak tayin edilmesinden ve bir yıl sonra Haleb'e girişle başlayan Irak ve Suriye'nin kuzey hattını birleştirme ve hakimiyetini genişletme siyasetine uygun olarak el-Cezire yöresindeki birçok kale ve şehir gibi Harran da onun yönetimine girmişti. Zengi'nin 1144 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırışı sırasında Harran, Zengilere tâbi görünür. Harran'da bu dönemde olup biten olaylar hakkında nispeten suskun kalan kaynaklar, İmadeddin Zengi'nin ölümünden sonra Haleb'te hüküm süren Nureddin Mahmud ile Musul'a sahip olan kardeşi Kutbeddin Mevdud'un hakimiyetleri zamanından itibaren notlar aktarmaya başlarlar. Bir ara Nureddin Mahmud tarafından, sonradan Erbil'de beylik kuracak olan Zeyneddin Ali Küçük'e ikta edilecek olan kentin, ilerleyen süreçte bilhassa Zengilerle Eyyubiler arasında cereyan eden siyasi ve askeri olaylarda yer alması dikkat çekicidir. Öte yandan Harran'ın, bazı isyan hadiselerinde ve dönemin şartlarına uygun olarak Müslümanların Haçlılara karşı yaptıkları gaza ve cihat savaşlarında bir ileri karakol ve üs olarak kullanılması da o derece önemlidir. Bu münasebetle bu bildiriye Musul Atabegliği döneminde daha çok siyasi olayların içinde kalan ve taşıdığı stratejik önem sebebiyle kaynaklarda bahsi geçen Harran'da XII. yüzyılda olup biten olaylar hakkında bilgi verilecektir. <Anahar Kelimeler: Harran, Zengiler, Musul Atabegliği, Eyyubiler, XII. Yüzyıl, Ön Asya

Harran: Under Zangids Period

Abstract

After Atabag Imadaddin Zangi was appointed as the governor of Mosul in 1127, he entered into Halab in 1128. This stirred up his sovereignty towards almost all north of Iraq and Syria. He was trying to unify these northern parts of Iraqi and Syrian territories. Then, several castels and cities of al-Jazeera area were captured by him and they were taken under his sovereignty. Harran was seen as a Zangid territory when Zangi captured Urfa and terminated its Crusade County in 1144. During this period there was not so many sources and records about Harran. After death of Imad al-Din Zangi, his two sons, Nuraddin Mahmud obtained Halab and Sayfaddin Gazi went to Mosul, sahered the inheritance into two parts being accepted the Euphrates river was the border. After that, it was possible to find records about Harran from this period on this area. Once Harran was given by Nuraddin to Zaynaddin Ali Küçük, who would established a lordship/beylik in Erbil later, then it can be thought as political and military events between Zangids and Ayyubids states. Also it can be seen as rebellion events in that period. Harran also was a military station against crusaders as part of Muslim holy wars (gaza and jihat). It had a vital importance and strategic stronghold in those wars. Hence, several events had been done during XIIth century will be discussed in this paper.

Keywords: Harran, Zangids, Atabagate of Mosul, Ayyubids, XII th. Century, Pre-Asi

* Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, higok@yahoo.com

SELAHADDİN EYYUBİ DÖNEMİNDE DEVLET MERKEZİ OLARAK HARRAN

Dr. Öğr. Ü. Ziya Polat*

Özet

Selahaddin Eyyubin'nin en büyük amaçlarından birisi bölgede İslam birliğini kurmaktır. Çünkü, İmâdüddin Zengi ve Nureddin Mahmud döneminde oluşan tecrübeler, birlik olmadan Haçlılara karşı başarılı bir mücadele verilemeyeceği görülmüştü. Kurulan birlik Nureddin Zengi'nin vefatı sonrası dağılmış, bölge; birbirleriyle mücadele eden emirlerin cirit attığı bir alan haline gelmişti. Hatta öyle ki Selahaddin Eyyubi hariç bölgedeki emirler birbirleri aleyhine Haçlılarla kirli ittifaklar kurmaya başlamışlardı. Dolayısıyla Kudüs'ün fethi ve Haçlıların bölgeden atılması bölgedeki Müslümanlar için adeta bir hayal olmuştu.

Mısır'daki meşgalesini bitiren Selahaddin Dımaşk uleması ve emirlerin daveti üzerine 29 Ekim 1174'te gelerek şehri teslim aldı. Böylece bölgenin yönetimine ortak oldu. Fakat bölgede kendisine karşı Halep-Musul merkezli güçlü bir muhalefet oluştu. Bu sebeple uzun yıllar söz konusu muhalefetle uğraşmak zorunda kalan Selahaddin'in Haçlılarla mücadelesi zaman zaman kesintiye uğradı. İfade edilenler çerçevesinde bildiride; Selahaddin'in İslam birliğini kurma sürecinde bir nevi devletin merkezi haline gelen Harran ve civarında yaptığı faaliyetler, Harran'ın Musul anlaşması ve birliğin kurulmasındaki önemi üzerinde durulacaktır. Buna göre Selahaddin'in Harran emiri Gökböri aracılığıyla Cezire bölgesi emirleriyle ittifakı, Harran'ın ve bölgenin I. ve II. Şark seferleriyle Selahaddin'in hâkimiyetine girmesi, Selahaddin'in Harran'da hastalanması, Musul Antlaşmasının Harran'da yapılmış olması gibi konular Harran'ın devletin merkezi olması çerçevesinde tartışılacaktır.

Harran As A State Centre In The Period Of Salah Al-Din

Abstract

One of the Saladin's greatest aims was to establish an Islamic union in the region. Since without unity, the struggle against the Crusaders is doomed to fail as was experienced during the period of Imad al-Din Zengi and Nur al-Din Mahmud. The region united by Nur al-Din Zengi disseminated soon after his death, and became an area where the emirs would fight one another. Even so, with the exception of Salah al-Din, the local emirs in the region began to forge alliances with the Crusaders against one another. Therefore, the reconquest of Jerusalem and ending Crusader control over the region had become a farfetched dream for Muslims.

Salah al-Din, after settling the Egyptian front, came to Damascus on 29 October 1174 on the invitation of its scholars and ruler. Thus, he became a player in managing the region. However, there was a strong opposition against him, centred on the Aleppo-Mosul front. For this reason, Salah al-Din's struggle against

*Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, polatzypolat@gmail.com.

the Crusaders was interrupted from time to time, as he had to deal with internal opponents for many years. In the process of establishing Islamic unity, the activities of Salah al-Din in Harran and its surroundings, that had become a centre of somewhat of a state, with the Harran's Mosul agreement and the importance of establishing the Islamic union will be emphasised. Accordingly, Salah al-Din through the emir of Haran Kukbary, managed to forge an alliance with the emirs of the region of al-Jazirah (Mesopotamia). The region entered dominion of Salah al-Din through his first and second eastern expeditions to Harran and its surrounding region. Salah al-Din fell ill in Harran and the Mosul Agreement was done in Harran, this topic amongst others will be discussed within the framework of Harran being state centre in that period.

ARTUKLU HÜKÜMDARI BELEK GAZİ'NİN TARİHİ ŞAHSIYETİ VE HAÇLI MÜCADELESİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCE

Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN*
Arzu ERDEM**

Özet

Harput Hükümdarı Nuruddevle Belegazi, 1112 yılında ve genç yaşta Harput Hükümdarı olmuştur. Oğuzların Kayı boyundan Artuk hanedanına mensuptur. Büyük bir muharip ve kumandan ve adaleti ile meşhur bir hükümdardır. Kısa zamanda Harput'tan Mardin ve Halep'e kadar uzanan geniş bir devlet kurmuştur. Haçlılarla imha edici muharebeler yapmış ve onları ağır yenilgilere uğratmıştır. 1122 yılında Urfa Kontu Josselin'i, 1123'te onu kurtarmaya gelen Kudüs Kralı Baudouin'i esir ederek zincire vurmuş ve ikisini de Harput kalesinde hapsedmiştir. Büyük Selçuk Sultanı tarafından "Müslüman Orduları Başkumandanı" tayin edilmiş, kendisine "Gazi" unvanı verilmiştir. 1124 yılında Menbic kalesini kuşatırken göğsüne isabet eden bir okla şehit olmuştur. Büyük tarihçi Prof. Mükremin Halil Yinanç: "Balak bütün ömrünü gaza ve cihad içinde geçirmiş, ülkesinde emsalsiz bir sükûn ve asayiş temin etmiş, adalet ve kanunu hâkim kılmış, dindar ve mütevazı bir emir idi. Ölümü, Müslümanlık ve Türklük için hakiki bir ziya ve musibet olmuş ve mağlup olmaya başlayan Haçlıların yeniden kalkınmalarına sebebiyet vermiştir. Haçlılar böyle korkunç ve galip bir düşmandan kurtuldukları için çok sevinmişlerdir. Balak, yalnız Suriye tarihinde değil, Anadolu tarihinin seyir ve cereyanı üzerinde de tesir icra ettiğini " belirtmektedir.

Bildiride; dönem ile ilgili olarak, Arap ve Ermeni kaynaklar kullanılarak, Belek Gazi'nin, 1122 yılında Urfa Kontu Josselin'i ve Kudüs Kralı Baudouin'i esir ederek zincire vurduğu (Harput İç kale kazılarında ortaya çıkarılan) zindan hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: Belek Gazi, Haçlı mücadelesi, Harput Kalesi.

Artuklu Ruler Of Belek's Historic Personality Some Thoughts Concerning The Crusader And Struggle

Abstract

Harput in 1112 and Nuruddevle Belegazi, the ruler of the young ruler of Harput. Kayı over Akram dynasty. A great fighter and Commander is a famous monarch and justice. In a short time from Mardin and Harput to Aleppo has established a wide ranging State. Reynald destroyer battles and was interested in heavy defeat them. Earl of Urfa, Josselin in 1122, 1123, and by prisoners from Jerusalem King Baudouin to save her and shot the chain and both Harput Castle in the circle. The great Sultan of the Commander-in-

* Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, mbesirasan@hotmail.com

** Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Chief of the Muslim Armies "by Selcuk" designated, "Gazi" title. 1124 surrounding the castle of Menbic in an arrow that hit his chest when he became a martyr. The great historian Prof.Dr. Mükrimin Halil Yinanç: "She spent whole life in the gas and Jihad Balak, unsurpassed tranquility and in the country's public security has made justice and law have provided judges, was a religious and modest orders. Death, Islam and Turkish for genuine and starting to become a self-defeating and calamity rather than Crusaders again development has given rise to. Crusaders that gets rid of a victorious enemy such terrible and was very happy to. It's not just the history of Syria, Anatolia, Balak, history of looking and being "exercised influence over.

The statement; With regard to the period, Arab and Armenian sources, the Earl of Urfa in the Gazi Belek 1122, Josselin, and King of Jerusalem, by prisoners in chains hit Baudouin (Harput Citadel excavations unearthed) will be informed about the Dungeon.

Keywords: Belek G, Harput Castle

İLHANLI HÜKÜMDARI ABAKA HAN DEVRİNDEKİ MEMLUK-MOĞOL SINIR SAVAŞLARINDA HARRAN VE ÇEVRESİ

Prof. Dr. Adnan ÇEVİK*
İbrahim GÜNEŞ**

Özet

XIII. Asrın başlarında başlattıkları istila hareketi sonucu dünyayı kasıp kavuran Moğollar, bu asrın ortalarından itibaren Harran şehrinin de içinde bulunduğu el-Cezire topraklarının önemli bir kısmını da işgal etmişlerdir. Moğolların, Memluk seddini aşamamaları ve özellikle 1260 yılındaki *Ayn-ı Calut* hezimetinden sonra Suriye'nin kuzey sınırları ile el-Cezire bölgesi ve Anadolu'nun güney uçları, iki amansız düşman haline gelen Memluk- Moğol savaşlarına ev sahipliği yapmıştır. Bu savaşlar neticesinde bölgede yer alan şehirlerin önemli bir kısmı sık sık el değiştirmiş ve bu sonucunda büyük bir yıkım yaşamışlardır. Özellikle İlhanlı hükümdarı Abaka Han ile Memluk sultanı Baybars devrinde söz konusu bu savaşların şiddeti artmış ve Moğolların Birecik şehri üzerine muhtelif tarihlerdeki seferleri bölgenin önemli bir kısmını harap olmasına sebep olmuştur ki bundan en büyük zararı gören yerleşim yerlerinden birisi de şüphesiz Harran şehri olmuştur. Nitekim Harran bu mücadelelerden o kadar çok zarar görecekti ki şehir orta çağdaki eski önemini büyük oranda kaybedecektir. Biz de bu çalışmada Harran gibi mühim bir orta çağ şehrinin Memluk-Moğol savaşları sırasında nasıl büyük bir yıkıma uğradığını ve bu sebeple şehrin dramatik çöküşünü dönemin ana kaynaklarının aktardığı bilgiler ışığında anlatmaya çalışacağız.

Harran and The Environs During The Border Wars Between Memluks And Mongols in The Reign of Ilkhanid Sultan Abaka Khan

Abstract

Starting from the mid-XIIIth century, Mongols occupied a significant portion of the lands of al-Jazira in which the city of Harran was located as a result of their conquest movement, which took the world by storm, initiated by the beginnings of the XIIIth century. After their inability of overcoming Mamluk barrier and especially their defeat at Ayn-ı Calut in 1260, northern borders of Syria together with southern edges of Anatolia and the region of al-Jazira became host to Mongol-Mamluk wars. As a result of these wars, a significant number of the cities in the region frequently exchanged rulers and in the process faced great destructions. During the reign of Ilkhanid Abaka Khan and Sultan Baybars of the Mamluks, the intensity of the wars increased and the Mongol campaigns against the city of Birecik in different times resulted in the destruction of the significant portions of the area among which the most harmed cities was undoubtedly the city of Harran. Indeed, the destruction of Harran would reach to such a degree that the city would lose the significance it had during the middle ages. In this study, we will try to understand in the light of the historical sources how an important city like Harran was destroyed during the Mamluk-Mongol wars as a result of which the city dramatically declined.

* Öğretim Üyesi, Muğla Sıtkı Koçma Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, cadnan@mu.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçma Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

OSMANLI FETHİNE KADAR RA'SÜ'L-AYN

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*
Dr. Öğr. Ü. Abdülbaki BOZKURT**

Özet

“Ra'sü'l-Ayn”, Arapça bir kelime olup, “Pınarınbaşı” anlamına gelmektedir. Tarihin en eski çağlarından beri iskân edilmiş bir yer olduğu anlaşılmalı birlikte, Hurri, Mittani, Hitit, Asur, Arami ve son olarak Babil egemenliğinde kalmıştır. Bundan sonra Pers, B. İskender, Selevkos ve yine Pers hâkimiyetine giren Ra'sü'l-Ayn, son olarak Roma hâkimiyeti altında 640 yılına kadar varlığını sürdürmüştü. Bu tarihte İslam orduları tarafından fethedilen Ra'sü'l-Ayn, uzun süre Eyyübiler hâkimiyetinde ve Artukluların tasarrufunda kaldı. Artuklu hâkimiyetinin bitmesiyle Memlûklere geçen Ra'sü'l-Ayn, 1516 yılında Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in Memlûk Sultanı Kansu Guri ile yaptığı Merc-i Dabık savaşının ardından Osmanlı topraklarına katıldı.

Anahtar Kelimeler: Ra'sü'l Ayn, Memlukler, Mercidabık Savaşı

Ra'sü'l-Ayn Until Ottomona Conquest

Abstract

Ras al-Ayn is an Arabic word meaning “Head of the Spring”. The place is understood to be a settlement since the oldest times in history. It has been occupied by Hurrians, Mittanians, Hittitians, Assyrians, Arameans and Babylonians. After that the city was being ruled under Persians, Alexander the Great, Seleucids, again Persian and until 640 Romans. Being conquered by Islamic Army on this date, Ras al-Ayn was ruled under Ayyubids and controlled by Artuqid. After the finish of Artuqid rule, the city is passed to Mamluk Sultanate and ruled by them until 1516. When Selim I, the Sultan of Ottoman Empire defeated Qansuh al-Ghawri the Mamluk Sultan in the Battle of Marj Dabiq it became a part of Ottoman Empire.

Keywords: Ra'sü'l Ayn, Memluks, Mercidabık War

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aekinci@harran.edu.tr

** Öğretim Üyesi, Artuklu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakülte, Tarih Bölümü, bakiyy@hotmail.com

BİLİMİN ÖNCÜ ŞEHİRİ: URFA

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ*

Özet

Urfa 12.000 yıllık bir tarihi geçmişine sahip olan şehirdir. Bilimin öncü şehri olan Urfa'da Urfa Okulu'nun oldukça önemli bir yeri vardır. Bu okul bir düşünce merkezi olması ile öne çıkmaktadır. Yine aynı şekilde Edessa Okulu da Urfa'nın kadim geçmişine altın harflerle kazınmıştır. Öyle ki bu okulda tıp alanında önemli faaliyetler sergilenmiştir. Ayrıca İlahiyat ve tıp dışında, şehirde birçok Hıristiyan mezheplerinin türemesiyle "felsefe"ye dair ilgi de artmıştır. Mesela Nasturiler'in kurduğu "Nasturi mezhebi" Urfa'da Perigathes (Meşşai) felsefesinin yayılmasında çok büyük bir rol oynamıştır. Mantık alanındaki çalışmalarda da Urfa Okulu ön plana çıkmaktadır. Süryaniler arasında Grekçe artık mecburi bir öğretim ve ilim dili haline gelmişti. Felsefe sahasında da en başta Organon olmak üzere Aristo'nun de Anima ve Metafizik gibi eserleri okullarda okutulmaya başlanmıştır. Bu asrın başlarında Urfa Okulu'nun reisliğinde bulunan St. Ephreim (ölm. 435) ve onu takip eden Rabbula, hayatlarını Heretikler'le (Rafiziler) mücadele etmekle geçirdiler. Fakat Rabbula'yı takip eden okulun başına geçen İbas sayesinde Urfa Okulu'nda mantık çalışmalarına da başlanılmıştır. Urfa okulunun Hıristiyanlar arası münakaşalar sonucunda kapatılması kentteki ilim ve felsefe iştiyakını söndüremedi. Nitekim kentteki felsefe çalışmaları gizlice ve yalnız manastırlarda olmak üzere devam etmiştir. Urfa akademisinin kapatıldıktan sonraki devirlerinde de eğitimin yapıldığına dair en güzel örnek Serguis'tur. Urfa Okulu kapatıldıktan sonra yine ilim faaliyetleri devam etti. İslam fetihlerinin Kuzey Mezopotamya'ya odaklanması ve bölgedeki kentlerin bir bir fethinin ardından başta Edessa olmak üzere bölgedeki ilim merkezleri ve bu merkezlerdeki ilim adamlarının çevirileriyle yeni bir safha başladı. Biz bu bildirimizde çeviri faaliyetlerine de değinerek özellikle Urfa'daki bilim merkezlerine ve bilge şehre yolu düşmüş veya burada yetişmiş bilim adamlarına tarihi seyir içerisinde değineceğiz. İslami dönem ve öncesi Urfa'nın bilim yolculuğu bildirimizin esas konusunu teşkil etmektedir.

The Leading City of Science: Şanlıurfa

Abstract

Urfa is a city with a history of 12,000 years. Urfa School, which is the leading school of the city in terms of science, has a very important place in Urfa history. This school stands out as being a center of thought. In the same way, Edessa School was also engraved with gold letters in the caste history of Urfa. In this school, important activities in the field of medicine have been exhibited. In addition, apart from theology and medicine, interest in "philosophy" has also increased with the emergence of many Christian denominations in the city. For example, the "Nasturi sect" established by the Nestorians played a major role in the spread of the Perigathes philosophy in Urfa. In the field of logic, the Urfa School is also on the forefront. Among the Syrians, Grek became an obligatory teaching and learning language. In philosophy, Aristotle's works such as

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aekinci@harran.edu.tr

Anon and Metaphysics have begun to be taught in schools. At the beginning of this century (4th century), the head of the Urfa School. Ephreim (died 435) and Rabbula followed him, fighting their lives against the Heretic (Rafiziler). But thanks to the Ibas who was the head of the school that followed Rabbula, the logic work began at the Urfa School. The closure of the Urfa school as a consequence of inter-Christian debates could not turn out the work of science and philosophy in the city. As a matter of fact, the studies of philosophy in the city continued secretly and only in the monasteries. Serguis is the best example of the education of the Urfa academy in its later periods. After the Urfa School was closed, the activities of science continued again. After a conquest of Islamic conquests in northern Mezopotamia and a conquest of the cities in the region, a new phase began that is translation activities, especially in Edessa, by scientists in these centers. We will touch on the translation activities in this declaration and especially to the science centers in Urfa and scientists who have fallen in the way of wise city or grown up here in the historical course. The science journey of the Islamic period and the pre-Urfa is the main point of your notice.

ORTAÇAĞIN ÖNEMLİ KÜLTÜR MERKEZLERİNDEN RİŞ-AYNO/RA'SÜ'L-AYN OKULU (536-?) ve TABİP RA'SÜ'L-AYNLI SERGIUS

Dr. Öğr. Ü. Abdülbaki BOZKURT*

Özet

Orta çağda kurulan önemli kültür merkezlerinden biri de Rasülayn Akademisi/Okulu'dur. Bu okulun, dönemin önemli kentlerinden biri olan Rasülayn'de kurulduğu ancak bunun şehir merkezinde mi yoksa şehre yakın bir köyde mi kurulmuş olduğu ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Okulun varlığı ve uyguladığı ders programlarıyla ilgili bilgiler, daha çok bağlı bulunduğu ana kilisenin programından ve bu okuldaki mezun olmuş kişilerden anlaşılmaktadır. Mezunlarından en çok tanınan kişilerden biri de Rasülaynli Tabip Sergius'tir.

* Öğretim, Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bakiyy@hotmail.com

EYYÛBÎLER DÖNEMİNDE HÂRİZMLİLERİN HARRAN MERKEZLİ FAÂLİYETLERİ

Dr. Öğr. Ü. Bedrettin Basuğuy*

Özet

635/1237 yılında Anadolu Selçuklu Devletinin başına geçen Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Hârizmlilerin lideri Berkehan'ı tutuklaması, Hârizmliler açısından bir kırılma noktası teşkil etmektedir. Berkehan'la aynı akıbeti paylaşmaktan korkan diğer Hârizmliler emirler, iktâlarını terk ederek askerleriyle birlikte Eyyûbî hâkimiyetindeki el-Cezîre'ye geçtiler. Bu sırada Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Kâmil'in nâibi sıfatıyla Hasankeyf'te ikâmet eden el-Melikü's-Sâlih, Harran'ın da aralarında yer aldığı Diyarımudar'daki bazı yerleri Hârizmlilere iktâ olarak verdi. Böylece Eyyûbî Devleti'nde yeni bir güç unsuru olarak ortaya çıkan ve Harran'ı üs olarak kullanan Hârizmliler, Kudüs'ün yeniden fethi başta olmak üzere çok sayıda tarihi olayda önemli bir rol oynadılar.

Eyyûbîler Döneminde Hârizmlilerin Harran Merkezli Faâliyetlerini ele aldığımız bu bildiride el-Melikü's-Sâlih tarafından Harran'a yerleştirilen Hârizmliler'in, el-Cezîre ve Sûriye'nin politik ve askerî hayatında oynadıkları rol ve Eyyûbîlerle ilişkileri irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: el-Melikü's-Sâlih, Hârizmliler, Eyyûbiler, Harran, el-Cezire, Şam.

Khwarezmian's Harran Based Activities During the Reign of Ayyubids

Abstract

The arrest of Khwarezmian leader Barka Khan by the Ghiyath al-Din Kaykhusraw, who took over the Anatolian Seljuk State in 635/1237 is a breaking point for Khwarezmians. Other Khwarezmian's commanders who were afraid to share the same bad ending with Barka Khan, leave their iqta' and passed with their soldiers to al-Jazira, under the domination of Ayyubids. Meanwhile, Ayyubid sultan al-Malik al-Kâmil's regent al-Meliku's-Sâlih, who resides in Hasankeyf, gave some of the places in Diyâr Mudar, including Harran, to Khwarezmians. Thus, the Khwarezmians, who emerged as a new power element in the Ayyubid State and used Harran as a base, played an important role in many historical events, especially in Jerusalem's re-conquest.

In the present notification on the Khwarezmian's Harran based activities during the reign of Ayyubids it will examine the role of the Khwarezmians in the political and military life of al-Jazirah and Syria and their relationships with the Ayyubids.

Keywords: al-Malik al-Salih, Khwarezmians, Ayyubids, Harran, al-Jazira, Sham.

* Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, bedricanan@hotmail.com

İBN TAĞRİBİRDÎ'NİN “EL-MENHELÜ'S-SÂFÎ” ADLI ESERİNDE HARRAN VE HARRAN'LI ŞAHSİYETLER

Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK* / Arş. Gör. Dr. Mehmet ŞEKER**

Özet

Orta çağlarda Türk-İslam kültür ve medeniyeti hayatında önemli yeri olan şehirlerden biriside Harran'dır. İslâm tarihi boyunca önemini koruyan Harran, coğrafi konum olarak stratejik bir yerde olması sebebiyle birçok kültüre ev sahipliği yaptığı gibi önemli şahsiyetlerde yetiştirmiş bir şehirdir. Vekâinâmeler, mesâlik ve memâlike dair kitaplar, seyahatnâmeler ile tabakat ve teracim kitaplarında Harran ve Harran'da yetişmiş olan şahsiyetler hakkında oldukça fazla malumat bulunmaktadır. Tabakat ve teracim kitaplarının en önemlilerinden birisi de İbn Tağribirdî'nin *el-Menhelü's-Sâfi ve el-Müstevfi ba'de el-Vâfi* adlı eseridir. es-Safedî'nin el-Vâfi adlı eserine bir zeyl olarak kaleme alınan bu eserde, alfabetik sıraya göre 1250 den 1458 yılına kadar Memlûk devletinde yaşayan sultanlar, devlet ileri gelenleri, meşhur şahsiyetler, din adamları, şâirler ve musikişinaslar olmak üzere üç bin civarında şahsın biyografisi kaleme alınmıştır. Ayrıca müellif eserin sonunda kendi biyografisini de kaleme almıştır. *el-Menhelü's-Sâfi* adlı eser üzerinde yaptığımız inceleme sonucunda üç bin biyografi içerisinde, Harranlı nisbesiyle yer alan veya ilim ve kültür merkezi olan Harran'da eğitim almış olan ilim adamı ve ulema sınıfından 19 adet şahıs tespit ettik. Bildirimizde Memlûk döneminde yaşamış olan Harranlı bu şahıslar hakkında detaylı bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Harran, İbn Tağribirdî, el-Menhelü's-Sâfi, Memlûkler.

The Work of Ibn Tagribidi's “el-Menhelül-Sâfi” Harran and Harran's Personalities

Abstract

Harran is one of the cities that have an important place in Turkish-Islamic culture and civilization's life in the Middle Ages. Harran which preserved its importance throughout the history of Islam, because of the strategic location as a geographical location, it has hosted many cultures and also bring up cultivated personalities. There are a lot of information about the Harran and the figures who are raised in Harran in the books of annals, mesalik and memalik, and in the books of travel books with tabakat and teracim. One of the most important of the books of tabakat and teracim are İbn Tağribirdî's *el-Menhelü's-Sâfi* and *el-Müstevfi ba'de el-Vâfi* works. In this work which was taken an essay as a supplementary in es Safedi's *el-Vafi* work, from 1250 to 1458 with an alphabetical order had been wrote up about the sultans living in the Mamluk state, state leaders, famous personalities, clergymen, poets and biographies of about three thousand people including musikişinas. At the end of the work the author also wrote up his own biography. As

* Öğretim Üyesi, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sozbek@gazi.edu.tr

** Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mehmetseker@duzce.edu.tr

a result of the examination that we review on the work al-Menhelu's-Sâfi, we found 19 individuals from the scholar and ulema class in three thousand biographies who partaking Harran's identity or educated in the science and culture center, Harran. In this assertion detailed information will be given about these Harran's persons who have lived in the Mamluk period.

Keywords: Harran, İbn Tağribirdî, el-Menhelü's-Sâfi, Mamluks.

RUHAVÎ ŞEREFEDDİN YAHYÂ EFENDİ VE BİR MENÂRÜ'L-ENVÂR ŞERHİ ÜZERİNE YAZILMIŞ HÂŞİYE'Sİ

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK*

Özet

Hâşiye alâ-Şerhi'l-Menâri'l-envâr adlı eser, Urfalı Şerefeddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ tarafından hazırlanmış bir eser olup, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'ye ait *Menârü 'l-envâf* ın bir şerhi üzerine yazılmış haşiyedir. Yani asıl eserin şerhinin bir izahı durumundadır. *Menârü 'l-envâr*, Hanefî usul kitaplarından Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüsûk ünün* muhtasarıdır ve en önemli özelliği, fıkıh usulü konularının özet halinde kullanışlı bir şekilde verilmiş olmasıdır. Asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulan *Menârü'l-envâr* üzerinde şerh, hâşiye, ihtisar ve tercüme olarak birçok çalışma yapılmıştır. Urfalı Şerefeddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ tarafından yazılan haşiye ise, Abdüllatîf bin Ferîşte (İbni Melek)'nin *Şerhu Menâri'l-envâr fi-usûli'l-fikhj* üzerine yazılmıştır. 350 yapraklık bu geniş haşiyede okuyucu için karmaşık görülen konular açıklanmıştır. Bu eser, şerh olarak hazırlanmış bir eser üzerine yazılmış haşiye olması bakımından önemlidir ve asıl amaç okuyucuya daha sade ve anlaşılır bir eser sunmaktır. Öte yandan, bir eserin şerhinin de üzerine haşiye yazılması o eserin çok okunduğunun işaretidir. *Menârü'l-envâr*, Osmanlı medreselerinde okutulan önemli kitaplardandır ve Türkiye kütüphanelerinde bilinen 25 civarında şerhi bulunmaktadır. Bu şerhler üzerinde ayrıca haşiye, ihtisar, izah vb. çalışmalar yapılmıştır.

Bu bildiride, Urfalı Şerefeddin Yahyâ Efendi'nin *Hâşiye alâ-Şerhi 'l-Menâri 'l-envâr* adlı eseri analitik biçimde incelenerek şekil ve muhteva özellikleri ortaya konulacak, benzer şerh ve haşiyeler arasındaki yeri gösterilecektir.

Anahtar kelimeler: Şerefeddin Ebû Zekeriyâ Yahyâ Ruhavî, Menârü'l-envâr, şerh, haşiye.

Ruhavi Sherefeddin Yahya Efendi and His Postscript Which Was Written About Commentary of Menaru'l-Anvar

Abstract

This postscript which was prepared by Urfalı Şerefeddin Abu Zekeriyah Yahyâ, is written about a commentary of Menaru'l-anvar of Ebu'l-Berekât en-Nesefi. In other words, is an postscript of a explanation the actual work. Menârü'l-anvâr is summarized one of Pezdevi's *Kenzü'l-Vüsûl* which is from books of Hanefî practice. The most important feature is the fact that the subject of fiqh procedures is handily summarized. Many studies have been made about Menarul-anvar which was taught as a textbook in the schools for centuries, in the form of commentary, postscript, abstract, translation. This postscript which was written by Urfalı Şerefeddin Abu Zakariyya Yahya, is written upon the *Şerhu Menari'l-anvâr fî-usûli'l-fikh* of Abdüllatîf bin Ferîte (Ibni Melek). In this great 350- sheet postscript, the complex issues are explained for

* Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, meliacik63@kku.edu.tr

the reader. This work is important in that it is written on a commentary; the main purpose is to present a simpler and clearer work to the reader. Menaru'l-envar is one of the important books of Ottoman madrasahs; There are about 25 commentaries in the Turkish libraries. Upon these commentaries also be used for postscript, abstract, explanation etc works was done. In this announcement, the said postscript will be analyzed analytically and its place among similar commentaries and postscripts will be shown, in which form and content characteristics will be revealed.

Keywords: Sherefeddin Ebu Zakeriya Yahya Ruhavi, Menaru'l-anvar, commentary, postscript.

XIII. YÜZYIL BİYOGRAFİ ALİMİ İBN HALLIKAN'IN VEFİYÂTÜ'L-A'YÂN ADLI ESERİNE GÖRE EL-CEZİRE VE HARRAN KÖKENLİ ALİMLER

Dr. Öğr. Ü. Mahmut Recep KELEŞ*

Özet

XIII. yüzyılın önemli biyografi yazarlarından olan İbn Hallikan (ö. 1282) Erbil, Musul, Kahire ve Şam'da ilmi çalışmalarını sürdürmüş ve uzun yıllar Suriye kadıkudatı olarak görev yapmıştır. Eyyubî ve Memlüklü döneminin en meşhur simalarından olan İbn Hallikân bürokratik görevi dolayısıyla uzun bir sürede itina göstererek kaleme aldığı eseri *Vefeyâtü'l-a'yân* ile tüm İslam dünyasında haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Başta devlet adamı ve alim olmak üzere İslam dünyasında yaşayan her sınıftan 850 meşhuru eserine almış ve bu kişilerin özellikle ilginç kişiliklerini ve hakkında bilinenlerden ziyade bilinmeyenleri anlatmıştır. Hakkında çok bilgi olan meşhurlar hakkında çok tekrara gireceği endişesini hep taşımış ve eserinde bunu vurgulamıştır. Biyografisini ele aldığı kişinin edebi ve sanatsal bir yönü varsa öne çıkarmış ve istifade ettiği kaynakları sıralamaya önem vermiştir.

İslam Dünyasının her bölgesiyle ilgili geniş bilgiler veren İbn Hallikan Anadolu, Suriye ve Irak üçgeninde yer alan el-Cezire bölgesinin siyasi ve kültürel olarak öne çıkan meşhurları hakkında bilgi vermiştir. Harran şehrini de ele alan İbn Hallikan buradan yetişmiş alim ve devlet adamlarını anlatmıştır. Ayrıca buradan İslam dünyasının diğer şehirlerine göç edenleri de zikrederek Harran ile İslam dünyasının diğer şehirleri arasındaki ilmi ve kültürel etkileşimi anlatmaya özel önem vermiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, El-Cezire, Harran, Eyyubiler, Memlüklüler

Mesopotamian and Harranian Scientists According to the Biography Writer ibn Hallikan's Work Wafayat al-Ayan

Abstract

Ibn Hallikan, a prominent biographer of the 13th century, continued his scientific work in Erbil, Mosul, Cairo and Damascus and served as a judge in Syria. Ibn Hallikan, one of the scholars of the Ayyubid and Mamluk period, is well known in the whole Islamic world with his studies and due to his bureaucratic duty. He described 850 well known people of various classes who lived in the Islamic World. Besides well known information about these people, Ibn Hallikan also tried to present new knowledge about them. Furthermore he avoided repetition about people he studied upon and emphasized this worry in his works. He tried to emphasize the tendencies of art and literature of those people whose biographies that were written by him.

* Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mrkeles@nku.edu.tr

Ibn Hallikan gave extensive information on each region of the Islamic World. He also gave information on the politically and culturally prominent figures of the al-Jazeera region in the triangle of Anatolia, Syria and Iraq. Ibn Hallikan, who also studied the city of Harran, told the learned scholars and statesmen. He also pays special attention to the scientific and cultural interaction between Harran and other cities of the Islamic world by mentioning those who migrated from here to other cities.

Keywords: Ibn KHallikan, Vefeyâtü'l-a'yân, Mesopotamia, Harran, Eyyubids, Mamluks.

ŞANLIURFA OSMANLI DÖNEMİ MİHRAPLARI

Dr. Öğr. Ü. Nebi BUTASIM*

Özet

Şanlıurfa, sanat ve kültürel birikimi ile dünya kültürel tarihinde özel bir yere sahip illerimiz arasında yer almaktadır. Tarihinin çok eskilere dayanması ve bunu gösteren somut kültürel varlıkların ilde yer alması ili daha özel bir konuma oturtmaktadır.

Şanlıurfa, tarihin ilk evrelerinden beri var olan kültürel varlıkları ile adından söz ettiren illerimiz arasındadır. Özellikle son dönemlerde ortaya çıkarılan Göbeklitepe tarihi alanı ile dünya tarihinin seyrini değiştirecek veriler barındıran ilin daha sonraki dönemlerde ve medeniyetlerde kesintisiz kültürel bir envantere sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Cumhuriyet öncesi Osmanlı dönemi, ilin kültürel mirası da göz ardı edilmeyecek derecede öneme haizdir.

Şanlıurfa'da bulunan Osmanlı dönemi camileri; genel planları, barındırdığı mimari elemanlar ve süslemeleri ile bölge içinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle cami mihraplarının genel şematik kurguları, barındırdığı süslemeleri ve çeşitlilikleri bölge illerinde bulunmayan verileri barındırmaktadır.

Bu bağlamda Şanlıurfa ilinde bulunan Osmanlı dönemi mihraplarının tanıtımının yapılması ve bölge mihrapları içindeki yer değerlendirilerek, Şanlıurfa il merkezinde bulunan Osmanlı dönemine ait on dokuz adet mihrap işlenecektir. **Anahtar kelimeler:** Osmanlı, Şanlıurfa, Cami, Mihrap, Süsleme

Ottoman Period Mihrabs of Şanlıurfa

Abstract

Şanlıurfa is among our illusions with art and cultural accumulation and a special place in world cultural history. The fact that the history is based on the very old ones and that the concrete cultural assets that are showing it are on the ground, places the province in a more specific position.

Şanlıurfa is among our cultural assets that have existed since the first stages of history and our illiterates who speak about their name. The Göbeklitepe historical area, which has recently been unearthed, is seen to have an uninterrupted cultural inventory in later periods and in civilizations. In this context, the pre-Republican Ottoman era, the cultural heritage of the province, will not be ignored.

Ottoman-era mosques in Şanlıurfa; Has an important place in the region with its general plans, architectural elements and decorations. In particular, the general schematics of the mihraps mosque, their ornaments and their varieties contain data not found in the region's illusions.

In this context, the introduction of the Ottoman period mihrabs in the province of Şanlıurfa and the evaluation of the place in the region's mihrabs, the nineteenth mihrab of the Ottoman period in Şanlıurfa province center will be processed. **Keywords:** Ottoman, Şanlıurfa, Mosque, Mihrab, Ornament

* Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanat Tarihi ABD, butasimnebi@gmail.com

ŞANLIURFA KUYUMCULUK SANATINA GENEL BİR BAKIŞ

Nuri DURUCU*

An Overview of the Art of Jewellery Making in the Province of Şanlıurfa

Abstract

There is a continuation of jewellery art during history and its evidences are in the religious stories, mythies, rumors and epics as well. Göbeklitepe is a 12000 years old protected area which may contain important clues for the world jewellery history. Şanlıurfa was an important religious, cultural and trade city located on historical Mezopotomia area. Archeological excavation findings dated between B.C. 7000 and 5000 in the region shows us that early inhabitants of the city made a jewellery career with incredible knowledge of this art. We observe the same rich heritage during other periods of the future. According to 1894 Aleppo yearly accounts the jewellery of Urfa was well known at the surrounding provinces. The jewelers of Urfa was located at the Sipahi Bazaar between 1850-1910 years. Sanliurfa jewellery has an important role in wedding tradition. Sanliurfa jewellery is named locally "Hışır" and made from gold or silver according to the wealth of the families. The best known names of Şanlıurfa jewellery are pouring bracelet, baftali necklace, European tie, wooden bracelet, cordon, and gold-silver coin connected jewellery. These products are made by filigree, engraving, open work, embossing, forging, hammering with mould and niello techniques. Furthermore, samples of Sanliurfa Jewellery has taken its place in the treasures of Ottoman Palaces. In this paper, we will give information about the historical development of Sanliurfa jewellery. These art pieces will also be explained in detail with the support of photos.

Key words: Path of jewellery, Archeology Museum, wedding tradition, jewellery in palaces.

* Gaziantep Üniversitesi TBMYO El Sanatları-Kuyumculuk ve Takı Tasarımı Programı Öğretim Görevlisi ndurucu@yahoo.com 537 435 4500.

II. MEŞRUTİYET'İN URFA'DA KARŞILANIŞI VE ŞEYH MÜSLİM OLAYI

Prof. Dr. Adem ÖLMEZ*

Özet

II. Meşrutiyet'in ilanı (24 Temmuz 1908), II. Abdülhamid'in otoriter yönetimini gevşetmesine neden olurken, ülke yönetiminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili olmasını sağlamıştı. Meşrutiyet'i, İttihad ve Terakki Cemiyeti sempatanları, yenilikçiler ve azınlıklar bayram havası içinde karşılarken, bazı kesimlerin Meşrutiyetin meşruiyetine dair endişeleri vardı. Ulemanın bir kısmı Meşrutiyet'le İslam'ın çelişeceğine dair düşünceleri vardı. Bu kaygı İstanbul'da askerın ayaklanması, hamalların isyanı ve en sonunda da 31 Mart Olayı gibi pek çok olaya neden olmuştu. İstanbul'da Meşrutiyet karşıtı karışlıklar olurken, çeşitli taşra kentlerinde de benzer vakalar yaşınyordu. Bunlardan birisi de Urfa'da görülen Şeyh Müslim olayıdır. Şeyh Müslim II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde Meşrutiyet karşıtı fikirlerini yaymak için çeşitli çalışmalar yapmış ve yakalanarak cezalandırılmıştı. Biz bu bildiride Urfa'da Meşrutiyet'in karşılanişını incelerken, örnek olay olarak da Şeyh Müslim Olayı'nı inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Urfa, Şeyh Müslim

* Öğretim Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ademolmez@yahoo.com

ŞAMMAR AŞİRETİNİN XIX. YÜZYILDA HARRAN ÇEVRESİNDEKİ EŞKIYALIK FAALİYETLERİ VE SOSYO-EKONOMİK SONUÇLARI

Dr. Öğr. Ü. Yasin TAŞ*

Özet

Harran ve çevresi, dünyanın sayılı eski yerleşim yerleri arasında yer aldığı gibi tarihin birçok döneminde önemli dinî, ticarî, ziraî ve ilmî merkezlerden biri olmuştur. Tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin ilim ve kültür hayatını şekillendiren bu bölge aynı zamanda çok sayıda istila ve yağmaya da sahne olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı idaresinde Halep Vilayetinin Urfa Sancağına bağlı bir nahiye olan bu kasaba, bölgede yaşayan aşiretlerin müteaddit saldırı ve yağmalarına maruz kalmıştır. Yıkılma sürecine giren Osmanlı Devleti'nin büyük sorunlarla boğuşuyor olması eşkıyalığa karşı alınan güvenlik tedbirlerinin yetersiz kalmasına neden olmuştur. Abdülhamit döneminde bir ara güvenlik politikalarının bir sonucu olarak kaza statüsüne de getirilen Harran, daha sonra tekrar nahiye haline getirilmiştir.

Bu çalışmada 19. Yüzyılda Harran ve çevresinde Şammar Aşireti ve ona bağlı küçük gruplar tarafından gerçekleştirilen eşkıyalık olayları ve bölge halkına yansıyan sosyo-ekonomik sonuçları üzerinde durulmuştur. Harran ve etrafındaki köylerin yağmalanması şeklinde gerçekleşen bu faaliyetlerin, siyasi ve ideolojik bir mahiyeti bulunmamaktadır. Zaman zaman bölge halkı tarafından Urfa kadı mahkemesine taşınan söz konusu yağma ve çapulculuk olaylarının halk üzerinde birçok etkisi olduğu görülmektedir. Harran ve civarındaki köylerde yaşayan ve eşkıyalık faaliyetlerinden etkilenen halkın; tarım, hayvancılık ve ekonomik anlamda zor durumda kaldığı anlaşılmaktadır. Devletin zamanında yeterli tedbir alamaması, söz konusu hareketlerin kısa sürede daha büyük alanlara yayılmasına neden olduğu gibi bölge halkının yaşanan yağma faaliyetleri karşısında çaresiz kaldığı gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Harran, Urfa, Şammar Aşireti, Eşkıyalık.

In The Nineteenth Century, the Banditry Activities of Shammar Tribe in Harran and Its Surrounding and Socio-Economic Results of It

Abstract

Harran and its surrounding are among the oldest settlements in the world, and these regions have been one of the important religious, commercial, agricultural and scientific centers in many periods of history. This region, which has shaped the science and culture of various civilizations throughout history, has also been the scene of numerous invasions and raids. In the 19th century, Urfa sancaq was the sub-province of Aleppo province this town was the sub-district of Urfa Sancaq. The town was subjected to multiple attacks and looting by tribes living in the region. The fact that the Ottoman Empire, which had entered the process of collapse, was struggling with major problems caused insufficient security measures against banditry.

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, y.tas@harran.edu.tr

Incidentally, during the region of Abdulhamit the second's security policies it was given the status of townshipe to Harran, then it returned to subdistrict again.

This study focuses on the banditry events and the socio-economic consequences that are reflected to the people of the region in the 19th century by Shammar Tribe and his small groups. These activities, which take place in the form of looting of Harran and the peasants around them, have no political or ideological character. Sometimes, it is seen that the plunder and the plagiarism events carried by the people of the region to the Urfa kadi court have many effects on the public. The people living in Harran and surrounding villages were affected as result of banditry activities; it is concluded that they were in difficulties in termes of agriculture, animal husbandry and economic sense. It is observed that the inability of the state to take adequate measures in time caused the spread of such movements to more areas in a short time and that the people of the region are helpless against the looting activities.

Keywords: Urfa, Harran, Shammar Tribe, Banditry.

BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜ; “SİVEREK” ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Ü. Abdulnasır Yiner*

Özet

Şanlıurfa ve çevresi medeniyetlere beşiklik etmiş tarihin en eski yerleşim yerlerinden birisi olduğu bilimin malumudur. Tarihin değişik dönemlerinde farklı kültür ve inançlara sahip insanlar birlikte yaşamışlardır. Bu birliktelik saygı ve hoşgörü çerçevesinde devam ettiği sürece huzur içinde yaşamış ve insanlığa örnek teşkil edecek tavırlar sergilemişlerdir. Örneğin; Osmanlı Devleti'nin neredeyse tüm tarihi boyunca farklı inanç gurupları birlikte huzur içinde yaşamış ve bu yaşantı devletin ömrü üzerinde olumlu etki yapmıştır. Aynı şehir, kasaba ve köylerde farklı dini gurupların yaşadığı yerlerden bir tanesi de Şanlıurfa ve çevresidir. Özellikle Müslüman ve Ermenilerin birlikteliği çok dikkat çekici olmuştur. Biz bu çalışmamızda Şanlıurfa'nın önemli ilçelerinden birisi olan Siverek'i seçtik. Günümüzde 250 bini aşan nüfusuyla Türkiye'nin en büyük ilçelerinden birisi olan Siverek aynı zamanda köklü bir tarihe ve medeniyete de sahiptir. Birlikte yaşama kültürüne önemli bir örneklik teşkil eden Siverek çalışmamızın konusunu teşkil etmiştir. Ancak biz geniş bir tarihi dönem yerine 19. Yüzyıl ikinci yarısından sonraki dönemi ele aldık. Özellikle 1850'li yıllardan itibaren Siverek'in toplumsal yapısı, idari, askeri ve sosyal yönü üzerinde durduk. Siverek merkezinde yaşayan ve farklı inanç guruplarından oluşan sakinlerinin birbirleriyle olan münasebetleriyle ilgili konulara yer verdik. Mahkeme kayıtlarından istifade ederek gelişen olaylardan bazı çıkarımlarda bulunmaya çalıştık. Şer'iyye sicillerinden istifade ederek belli zaman dilimi içinde meydana gelen ve mahkeme intikal eden olayları tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Siverek, Şanlıurfa, Sosyal Hayat, Kültür.

The Culture of Living Together: Case Study “Siverek”

Abstract

Sanliurfa and its surroundings are one of the oldest settlements in the history of civilization. People of different cultures and beliefs lived together in different periods of history. As long as this unity continues within the framework of respect and tolerance, they have lived in peace and demonstrated exemplary attitudes to humanity. For example; Throughout the history of the Ottoman State different groups of believers lived together in peace, and this experience had a positive impact on the life of the state. One of the places where different religious groups live in the same towns, towns and villages is Şanlıurfa and its surroundings. Especially the coexistence of Muslims and Armenians has become very striking. In this study, we chose Siverek, one of the important districts of Sanliurfa. Today, Siverek, one of the biggest cities of Turkey with a population exceeding 250.000, also has a rooted tradition and civilization. Siverek, which constitutes an important example of the cultural life of co-existence, constituted the subject of our work. However, we have dealt with the period after the second half of the 19th century rather than a broad historical period.

* Öğretim Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nyiner@gmail.com

Especially since 1850's years, we have focused on the social structure, administrative, military and social aspects of Siverek. We have taken part in the discussions of the interactions of the inhabitants of Siverek with different groups of believers. We tried to find some inferences from the events that developed by taking advantage of court records. We have tried to find out the events that have taken place in a certain period of time and passed on to the court by taking advantage of Şer'iyye registers.

Keywords: Siverek, Şanlıurfa, Social Life, Culture

II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE (1876-1909) URFA'DA SOSYO-MEKÂNSAL DEĞİŞİM UNSURLARI

Dr. İsmail ASOĞLU*

Özet

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde, Urfa şehrinin çevresel değişimi ile beraber toplumsal hayatta meydana gelen dönüşümler ele alınacaktır. XIX. yüzyılda Batı kökenli modernleşme teşebbüsleri, Osmanlı kamusalında birtakım değişiklikleri zorunlu kılmıştı. En görünür haliyle dönüşüm, İstanbul şehrinden taşraya doğru yayılmış, Urfa Kazası da bu değişimin yaşandığı şehirlerden biri olmuştu. Bu süreç, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile kısmen uygulanabilmiş ve yeni kamusal alanlar yaratmıştı. I. ve II. Meşrutiyet hareketleriyle tebaadan, vatandaş kimliğine doğru, halkın siyasal hayata katılımı toplumsal ilişkileri etkilemiş, yeni sosyal çevrelerin oluşumuna zemin hazırlamıştı. Özellikle Islahat Fermanı'ndan sonra gayrimüslimlerin şehir yönetimlerindeki etkinliği artarken, 1876'de ise neredeyse tüm devlet organlarında gayrimüslimler yer alabilmişlerdi. Bu durum Müslüman - gayrimüslim halk arasındaki geleneksel münasebetleri de etkilemişti. Yaşanan bu süreçte şehir, siyasal partilerin dernek ve cemiyet üyelerinden oluşan yeni bir gruplaşma şekline de tanık olmuştu. Böylece İttihat ve Terakki, Hıncakyan, Taşnaksütyun gibi parti şubeleri, şehrin yönetiminde söz sahibi olmak isteyen Müslüman ve gayrimüslim şahsiyetlerin uğrak yeri haline gelmişti.

Modernleşme ile birlikte, kentsel yapı unsurları; hastaneler, fabrikalar, eczaneler, belirli meslek gruplarına ait bürolar, siyasi partilerin dernek ve cemiyet yapıları, ithal dönüşümün Urfa'daki belirgin işaretleriydi. Ayrıca gayrimüslimler lehine; Protestan, Alman ve Fransisken misyonerlerin yardımlarıyla inşa edilen mabet, eğitim ve endüstri kuruluşlarının bir arada bulunduğu yapılar, dönüşümün gayrimüslimler lehine göstergeleriydi.

* Dr. Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, is.asoglu@gmail.com

222 NUMARALI URFA ŞER'İYYE SİCİLİ (BİRİNCİ KISIM) IŞIĞINDA URFA'DA BORÇ- ALACAK İLİŞKİLERİ (H. 1308-1309/M. 1891-1892)

Arş. Gör. Zafer BENZER*

Özet

Bu çalışmada kaynak olarak 222 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicil defteri başta olmak üzere dönemin diğer kaynakları kullanılarak, İslam Medeniyeti Tarihi'nde önemli bir yere sahip olan Urfa vilayetinin iktisâdi ve sosyo-kültürel tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Araştırmamıza konu olan 222 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicil defteri 19. yüzyılın son çeyreğinde kaleme alınmıştır. Bu defterin İncelediğimiz ilk kısmında 25 adet borç-alacak ilişkisini içeren belge mevcuttur. Bu tür davaların çoğunluğunu ticari mal ortaklığı, hayvan satışı, hırsızlık, zayi olan mallar, varislerin alacak tahsili şeklinde başlıklar oluşturmaktadır. Özellikle bazı şahısların ölümünden sonra alacaklıları ortaya çıkıp davacı olmuşlar ve terekeden alacaklarının tahsilini istemişlerdir. Tabii bu durumda davacıların iddialarını ispatlamaları istenmiştir. Bazen de ticaret ortaklığıyla ortaya çıkan anlaşmazlıkların mahkemeye intikal ettiğini görmekteyiz. Emanet bırakıldığı halde bir kısmı zayi olan hayvanlara dair açılan davalar da bu türdendir. Borç-alacak ilişkisiyle ilgili sicil kayıtlarının bir kısmında, borçlunun borcunu ödeyememesi üzerine mallarının müzayede yoluyla satılarak alacaklıya hakkının verilmesi söz konusudur. Bunların dışında aynı zamanda borcuna karşılık malını veya mülkünü rehin gösterenler de vardır. Kayıtlarda geçen belgeler borç alma veya verme hadiselerinin genel olarak aynı dine mensup olan kişilerin arasında meydana geldiğini göstermektedir. Sicilde yer alan borç-alacak davaları çerçevesinde 19. Yüzyılın sonlarında Urfa'da bulunan Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki mali ilişkiler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Öte yandan alışverişlerde kullanılan yöntemler ve para birimleri tespit edilebilmektedir.

Anahtar kelimeler: Urfa, Şer'iyeye Sicilleri, İktisat, Borç-alacak

Debt-Credit Relationship in Urfa in The Light of Urfa Shar'iyaya Register (First Chapter) No. 222 (H. 1308-1309/ 1891-1892 A.D.)

Abstract

In this study, it is aimed to contribute to shed light on the economic and socio-cultural history of Urfa province which has a significant place in the history of Islam civilization by making use of primarily Urfa Shar'iyaya Register No. 222 in addition to other sources belonging to the era. Urfa Shar'iyaya Register No. 222 which is the subject of our study was written during the last quarter of the 19th century. There are 25 documents that contain debt-credit relations in the first chapter of the Register that we examined. Most of these cases consist of headings such as trading partnership, selling livestock, theft, lost merchandise, and debt

* Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, zaferbenzer@harran.edu.tr

collection by inheritors. Especially creditors showed up after some people's death, sued a lawsuit and claimed recovery of debts from inheritance. In these cases, of course, prosecutors were asked to prove their claims. It is also seen that some conflicts resulting from trading partnerships were taken to the court. Cases about lost livestock that had been entrusted to someone are this kind of lawsuits. In some registers regarding debt-credit relations, it is stated that creditors should be given what is owed to them by selling the goods of the indebted by auction if the indebted is unable to pay his debt. In addition, there are some who put up his goods or properties as security for his debt. The documents in the Register show that debt-credit relations generally occurred between people who belonged to the same religion. In the context of the debt-credit cases documented in the Register, we gain information about the financial relations between Muslims and non-Muslims in Urfa towards the end of the 19th century. On the other hand, methods and currencies used in trading can be determined.

Keywords: Urfa, Shar'iya Registers, Economy, Debt-Credit

ANTİK DÖNEMDE EDESSA'NIN KÜLTÜREL ARKA PLANI VE BAR DAYSAN

Prof. Dr. Abdullah Ekinci

Summary

Urfa is situated on the area distinguished as the center of world culture and civilisation. This area is known as the "Fertile Crescent". In this area The Turks rush to began İskits B. C. 7 and 4. era. In 1065-1066 the Turks under Horasan Salar attached Urfa and Alparslan besieged it for fifty days in 1070. In 1086 besieged the emir Bozan. The latter appointed the emir Bozan governer of Urfa. After deid Bozan Urfa captured diffirent The Turks.

Key Word: Edessa, Urfa, Hermetics, Bar Daysan.

Özet

Urfa, dünya kültür ve medeniyetinin merkezi olarak kabul edilen bir bölgede kurulmuştur. Bu saha Bereketli Hilal olarak bilinir. Bölgeye ilk Türk akını M. Ö. 7. ve yüzyıl ile M. Ö. 2. yüzyıllarda İskitler ile başladı. 1065-66'de Türkler Horasan Saları idaresinde Urfa'ya saldırdı. Alpaslan 1070 yılında kenti 4 ay kuşattı. Nihayet 1086 yılında Emir bozan kenti kuşattı. Daha sonra Urfa'ya idareci olarak atandı. Bozan'ın ölümünden sonra kent, farklı Türk grupları tarafından alındı.

Anahtar Kelimeler: Edessa, Urfa, Hermetikler, Bar Daysan.

HALEP SALNÂMELERİNDE SURUÇ

Doç. Dr. Mehmet Emin ÜNER*

Özet

Suruç tarih boyunca birçok devletin hakimiyetine girmiş, ancak bulunduğu stratejik mevkiden dolayı daima önemini korumuş bir şehirdir. Gerek antik çağlarda gerekse daha yakın dönemde hep ticaretin geçiş noktası olmuştur. Ta ki Hülagu gelip bütün ahalisini öldürüp şehri de tahrip edene kadar. Kayıtlar şehrin mamur bir belde olduğunu bu tahripten sonra bir daha toparlanamadığını yazar. Şehir Osmanlı Devleti hakimiyetine geçtiğinde ise artık şehir değil, küçük bir kasaba idi. Osmanlı hakimiyeti boyunca da hiçbir zaman eski çağların görkemine ulaşamadı, hep Urfa ve Birecik sancakları gölgesinde kaldı. Ancak yine de bir dönem ipekçiliğin geliştiği bir belde oldu. İdari olarak Osmanlı'nın ilk yıllarında Birecik Sancağı'na bağlandı, daha sonra da Cumhuriyet dönemine kadar Urfa'ya bağlı bir kaza olarak kaldı. Cumhuriyet dönemine geçtiğinden de yine kaza merkezi olma özelliğini korudu.

Bu çalışmada XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında yayınlanan, 1284\1867 tarihli ve sonuncusu 1326\1908 tarihli olmak üzere toplam 28 salnâme incelenmiştir. Bu salnâmelerdeki bilgilerden yola çıkarak Suruç'un o dönemdeki ekonomik, sosyal, idari yapısı ele alınmıştır. Yaklaşık yarım yüzyıllık sürede Suruç'un şehir merkezi ve bağlı bulunan köylerin gelişme seyri takip edilmeye çalışılmıştır.

Suruç in The Halep Salaries

Abstract

Suruç has been dominated by many states throughout history, but it is a city that has always maintained its importance due to its strategic location. It has always been a point of trade passage from the antiquity to the nearer period until Hulagu comes and kills the entire citizens and destroys the city. The records indicate that the city was a built-up place and after this devastation, it could not recover anymore. When the city was dominated by the Ottoman Empire, it was no longer a city but a small town. Throughout the Ottoman regime, it never reached the glory of the ancient ages and always stayed in the shadow of Urfa and Birecik Sanjaks. However, it was a town where sericulture was developed for a while. It was administratively bound to Birecik Sanjak in the first years of the Ottoman Empire and then remained as a district connected to Urfa until and during the Republican period.

In this study, 28 salaries that published in the second half of the XIX century and beginning of the XX century were examined. The economic, social and administrative structure of Suruç at that period was discussed from the information on these salaries. It has been tried to follow the progress of the town of Suruç and its villages for about half a century.

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, meuner@harran.edu.tr

19. YÜZYILDA HARRAN'IN İDARÎ TAKSİMATI

Dr. Öğr. Ü. İlhan Palalı*

Özet:

Bilindiği kadarıyla beş bin yıllık tarihi ile Şanlıurfa'nın Harran kazâsı islâm öncesi ve İslâmî dönem kültürleri ile birçok medeniyete başkentlik yapmış olup bugün daha çok tarihi ve tarihi eserleri, geçmişi ve bunu araştırmak için yapılan kazılarıyla gündeme gelmektedir. Bazı tarihçilere göre Tevrat'ta ismi geçen Harran burasıdır. Harran Mezopotamya'yı Anadolu'ya, Akdeniz'e Kafkasya'ya, Suriye ve Irak'a bağlayan yolların kavşağında bulunmasından dolayı en eski çağlardan beri Anadolu ve Ortadoğu ticaretinde önemli bir güzergâh olmuştur. Dolayısıyla önemli bir ticaret merkezi; buna bağlı olarak medeniyet merkezi olmuştur.

Eski çağlarda Politeist (Paganizm) inancının merkezi idi. Buna bağlı olarak Harran'da Astronomi çok gelişmiştir. Din ya da büyük felsefe ekollerinden "Harran Ekolü"nü bu yer temsil etmiştir. Ayrıca dünyaca ünlü üniversitesiyle birçok bilim adamı burada yetişmiştir. İslâmî dönemde bilim alanındaki geleneğini sürdürmüş, Emevi Devletinin inkırazı döneminde (II. Mervan) bir müddet Emeviler'e başkentlik yapmıştır. Emevilerden sonra Abbasi döneminde Harran Üniversitesi dünyaca ün kazanmış olup bu parlak dönemini Cengiz Han'ın Moğol istilasına kadar sürdürmüş olup, Moğolların Harran'ı yakıp yıkıp yerle bir etmesinden sonra şehir bir daha tarihteki eski dönemine kavuşamamış olup; Osmanlı devleti zamanında şehir merkezi bir köy haline gelmiştir.

Biz bu bildirimizde Harran köyünün 19. Yüzyılda tekrar bir kaza haline gelmesi ve Harran idarî taksimatını arşiv belgelerine dayalı olarak ele alıp ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Harran, İdarî Taksimat, Harran kazası.

Administrative Implementation of Harran in The 19th Century

Abstract

As far as it is known, with its five thousand year history, Şanlıurfa's Harran province has pre-Islamic and Islamic cultures and including many civilizations. Today, more and more history, historical artifacts, and excavations are coming to the agenda. According to some historians, it is Harran which is named in the Torah. Harran has been an important route in the trade of Anatolia and Middle East since the earliest times because of being located at the junction of the roads connecting Mesopotamia to Anatolia, Mediterranean, Caucasia, Syria and Iraq. It is therefore an important trading center; thus becoming a center of civilization.

In ancient times it was the center of Politeist (Paganism) belief. Accordingly, astronomy has developed very much in Harran. Religion or the school of great philosophy "Harran School" represented this place. In addition, many famous scientists from the world famous university have grown here. He continued his tradition in the field of science in the Islamic period, and during the period of the Umayyad State's declining

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ilhanpalali@harran.edu.tr

(2nd Mervan) he became the capital of the Umayyads for a while. After the Umayyads, Harran University gained fame in the Abbasid period and continued this brilliant period until the invasion of Mongol by Genghis Khan. After the Mongols burned down Harran and settled it down, During the Ottoman period, the city became a central village. In this declaration, we will try to turn Harran village into a county again in the 19th century and to take Harran administrative order based on archival documents.

Keywords: Harran, Administrative Implementation, Harran County.

HARRAN VE ÇEVRESİNDE MİLLİ MÜCADELEYE İLİŞKİN BAZI FAALİYETLER

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK*

Özet

Birinci Dünya Savaşı sürerken Osmanlı Devleti'nin güney eyaletlerinin nasıl paylaşılacağı ve sömürgecilik faaliyetleri bakımından sanayileşen ülkelere hangi payların verileceği ilgili devletlerarasında bir dizi gizli plan ve projelerin yapılmasını gündeme getirmişti. Bu bağlamda Urfa ve havalisinin de işgali söz konusu olmuş ve bilindiği gibi Urfa önce İngilizler bilahare Fransızlar tarafından işgal edilmişti. Bu işgallere karşı idareciler ve halk ittifakıyla oluşan bir milli mukavemet fikri de gelişti. Bu bağlamda yerel kurtuluş ve direnme hazırlıkları bütün Anadolu'da olduğu gibi Urfa' da da oluşturuldu ve Müdafaa-i Hukuk Fikri bu çevrede de taraftar buldu. Önce gizlice yönetici, eşraf ve seçkin kanaat önderleri öncülüğünde teşkilatlanan halk, işgallere karşı olan tepkilerini daha sonra alenen ve açık olarak ortaya koydu.

İşte bu mücadele sırasında Urfa'nın güney hududunu oluşturan Rasulayn-Harran-Tellabyad ve Suruç ile Birecik Mıntıklarında bir dizi olaylar ve gelişmeler yaşandı. Bu hat Urfa'daki işgal güçlerinin ikmal bakımından önem arz ediyordu. Bu bakımdan ikmal yollarının kesilmesi işgalcileri olumsuz etkilemiş ve yardım alamayan özellikle Fransızlar Kuvayı Milliye ile anlaşarak Urfa'yı terk etmek zorunda kalmışlardı.

Bu tebliğde anılan çerçevede meydana gelen olaylar ve gelişmeler ele alınacak, özellikle Harran ve güneyinde yer alan olay ve faaliyetlerle halkın milli mücadeledeki durum ve tutumu ile yaşanan olaylar ele alınacaktır.

Some Actions in Terms of National Movement in and Around Urfa

Abstract

During the First World War, the share of the southern provinces of the Ottoman Empire among the industrialized countries had become the subject of the series of secret plans and projects. In this context, the occupation of Urfa and its hinterland became a matter of concern, and as it is known, Urfa was occupied first by the English, then by French forces. Against this occupation, the idea of a national resistance was developed by an alliance formed with the administrators and the people. In this context, local preparations for liberation and resistance were established in Urfa, as well as in Anatolia, and the idea of Müdafaa-i Hukuk found support in this environment. The people, first secretly organized under the leadership of rulers, rulers and distinguished opinion leaders, then publicly and openly expressed their reactions to the occupations.

During this struggle, a series of events and developments took place in the Rasulayn-Harran- Tella-byad and Suruç and Birecik Areas that was forming the southern border of Urfa. This line was important for

* Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, iozcelik6@gmail.com

the supply of the occupation forces in Urfa. In this regard, the cut-off of supply routes negatively affected the occupiers and they had to leave Urfa, in particular with the French Nationalists, who could not get help.

The events and developments in this frame will be discussed, especially the events and activities in Harran and the south, and the situations and attitudes of the people in the national struggle will be discussed.

BİRİNCİ DÖNEM TBMM'DE SİVEREK MEBUSU MUSTAFA LÜTFİ(AZER) BEY VE FAALİYETLERİ

Doç. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ*

Özet

Birinci Dönem TBMM, Türk Parlamento hayatının belki de en önemli Meclisidir. Çok değişik mesleklerle, yaş gruplarına ve siyasi düşüncelere sahip bu Meclis, adeta Türkiye'nin bir özeti gibiydi. Birinci Dönem TBMM'deki mebuslarından biri de 1878'de Azerbaycan'ın Şirvan-Semahı kasabasında doğmuş olan Mustafa Lütfi Bey'dir. Gerek Azerbaycan gerekse Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinde önemli rol oynamıştır. Siverek İdadisinde müdür iken TBMM'ye Siverek'ten mebus seçilmiştir.

Mecliste oldukça faal olan Mustafa Lütfi Bey, Siverek'i ve Urfa'yı başarıyla temsil etmiştir. Millî Eğitim ve Dışişleri Komisyonlarında çalışmış, çok sayıda konuşma yapmış ve değişik takrirler sunmuştur. Yasama görevi bitince öğretmenlik mesleğine dönmüş, 1 Nisan 1932 tarihinde emekli olmuştur. Emeklilik hayatını 14 Ağustos 1939'da ölene kadar Urfa'da geçirmiştir.

Bu çalışmada Birinci Dönem TBMM açık ve gizli celse toplantı tutanakları kullanılarak Mustafa Lütfi Bey'in biyografisi, Birinci Dönem TBMM'deki faaliyetleri ve düşüncelerinin izi sürülecektir.

Anahtar kelimeler: Birinci Dönem TBMM, Siverek, Urfa, Mustafa Lütfi Bey.

The Deputy of Siverek Mustafa Lütfi (Azer) Bey and His Activities In The First Term TBMM

Abstract

The First Term TBMM (Turkish Grand National Assembly) is perhaps the most important Assembly of the Turkish parliamentary life. This Assembly seemed like a summary of Turkey with its many different professions, age groups and political considerations. Mustafa Lütfi Bey, who was born in 1878 in Şirvan-Semahi village of Azerbaijan, was one of the deputies of the First Term TBMM. He played an important role in the struggle for independence of Azerbaijan and Turkey. While he was the head of the Siverek İdadi (High School), he was elected to the TBMM from Siverek.

Mustafa Lütfi Bey, who is very active in the parliament, successfully represented Siverek and Urfa. He worked in the National Education and Foreign Affairs Commissions, made many speeches and submitted different types of motions. He returned to teaching profession when his legislative task was over, and retired on 1 April 1932. He spent his retirement life in Urfa until his death on August 14, 1939.

This study traces Mustafa Lütfi Bey's biography, activities and thoughts in the First Term TBMM by utilizing the minutes (both open and off-the-record) of the first Turkish Grand National Assembly.

Keywords: The First Term TBMM, Siverek, Urfa, Mustafa Lütfi Bey.

* Öğretim Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, uucuncu@ktu.edu.tr

ŞANLIURFA MİLLETVEKİLLERİNİN MECLİS FAALİYETLERİ (1950-1960)

Dr. Öğr. Ü. Şerif DEMİR*

Özet

14 Mayıs 1950'de Türk siyasi tarihinde önemli bir değişim meydana geldi. Çok partili hayat sonrasında iktidar, demokratik usullerle ilk kez el değiştirdi. 27 yıldır iktidarda olan bir siyasal parti (Cumhuriyet Halk Partisi), iktidarı kaybederken, ülkeyi on yıl yönetecek yeni bir parti (Demokrat Parti) iktidara geldi. Bu değişim iktidarın iki parti arsında sıradan bir yer değiştirmesi değildi. Zira 1950 yılından itibaren siyasette önemli değişim ve dönüşüm yaşandı.

1950 -1960 yılları arasında üç genel seçim yapıldı. 1950'de 9. Dönem, 1954'de 10. Dönem ve 1957'de 11. Dönem milletvekilleri seçildi. Şanlıurfa adına üç dönemde toplam 20 farklı milletvekili mecliste görev yaptılar. Bu vekillerden sadece dört tanesi iki dönem görev yaparken geri kalanlar bu zamanlar içinde bir dönem görev yaptılar. Bu milletvekillerinin 9. Dönem (bir milletvekili hariç), 10. Dönemin tamamını Demokrat Parti kazanırken XI. Dönem milletvekillerinin hepsi Cumhuriyet Halk Partisi'nden seçildiler.

Şanlıurfa milletvekilleri on yıllık süre zarfında Mecliste yerel ve ulusal pek çok görüşmeye katılarak katkı sağladılar. Bu vekiller, halkın taleplerini, şehrin yerel sorunlarını Meclis'e taşıyarak siyasette çözüm yolları aradılar. Hızla gelişmekte olan Urfa'nın imar, inşa, ekonomi ve kamu hizmetlerinin sağlanmasından kaynaklanan pek çok sorunu vardı. Şanlıurfa milletvekillerinin bu sorunlarının çözümü için mecliste büyük emek verdiler. Şanlıurfa milletvekilleri sadece yerel sorunlarla değil ülkenin sosyo-ekonomik sorunlarına ilişkin çözüm gayretlerine katkı sundular.

Anahtar kelimeler: Şanlıurfa, TBMM, Milletvekili, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi

* Öğretim Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tanzimat1839@gmail.com

THE TIMES GAZETESİ PERSPEKTİFİNDEN SİN KÜLTÜNÜN HARRAN VE ÇEVRESİNDEKİ İZLERİ

Doç. Dr. Gülşah ESER*

Özet

İncil ve Tevrat'ta adı geçen ve Kuran-ı Kerim'de ise adı geçmemekle birlikte kastedildiği düşünülen Harran, tarih boyunca çeşitli inanç silsilelerinin yaşatıldığı bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkar. Özellikle de Mezopotamya putperestliğinin önemli merkezlerinden biridir ve Ay Tanrısı Sin'in mabedinin de burada bulunduğu dile getirilmektedir. Sin'in liderliğindeki yıldız ve gezegen kültürüne (Sin kültürü) dayalı paganist bir dini yapıyı barındıran Harran bu kültürün temel merkezi olmuştur. Hatta Hristiyanlığın Urfa'da yaygınlaştığı dönemlerde dahi burada aya tapmaya devam edilmiştir. Moğol işgaliyle birlikte Harran yerle bir olmuş ve gerek siyasal gerekse ekonomik anlamda Harran'ın yerine Urfa baskın olmaya başlamıştır.

Mezopotamya'da Sin kültürünün merkezi olan Harran ve çevresindeki Sultantepe ile ilgili çalışma ve kazılar ise daha çok XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şekillenmeye başlamıştır. Önemli bir kısmı Türk Eski Eserler Dairesi ile Ankara'da bulunan İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından ortaklaşa yapılan çalışmalar sonucunda özellikle Sultantepe'de çok sayıda yazıt, kalıntı ve tablete ulaşılmış; konuyla ilgili bilgiler İngiliz basınından *The Times* gazetesine ayrıntılı bir şekilde yansımıştır. Bu çalışmada, *The Times* temel alınarak öncelikle Harran'ın önemine ve ardından Sin kültürünün Harran'daki izlerinin tespiti için yapılan arkeolojik çalışmaların seyrine değinilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Harran, Sultantepe, Sin Kültü, The Times.

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gulsaheser@harran.edu.tr.

MEHMED FÂZIL'IN URFA ŞAİRLERİ PROJESİNDEN ŞAİR HİKMET

Prof. Dr. Ekrem BEKTAŞ*

Özet

Hayatı hakkında bilgi sahibi olmadığımız Urfalı Mehmed Fâzıl adında bir araştırmacı tarafından, Anadolu Mecmuası'nın Mayıs 1341 tarihinde yayımlanan sayısında "Şanlıurfa Şairleri" adıyla bir yazı yayımlanır. Mehmed Fâzıl yazının giriş kısmında, bundan böyle derginin her sayısında Urfalı bir şairi tanıta-
cağını ifade eder. Ancak araştırmacının Anadolu Mecmuası'ndaki makalesi, ulaştığımız ilk ve son yazısıdır. Söz konusu yazıda, Urfa ve Urfalı şairlerin kısa bir değerlendirilmesi yapıldıktan sonra yazının asıl konusu olan Urfalı şair Hikmet'in hayatı kısaca anlatılmış ve şiirlerinden örnek verilerek şairliği üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada, Mehmed Fâzıl'ın Anadolu Mecmuası'nda eski harflerle yayımladığı yazısı Latin harflerine aktarılmış ve şair Hikmet hakkındaki mülahazaları değerlendirilmiştir. Ayrıca İbnülemin Mahmud Kemal'in Son Asır Türk Şairleri ile Bedri Alpay'ın Şanlıurfa Şairleri adlı kaynaklarda şair ile ilgili verilen bilgiler de ilave edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Mehmed Fâzıl, Urfa Şairleri, Anadolu Mecmuası, Urfalı Şair Hikmet.

Poet Hikmet From Mehmed Fazıl's Urfa Poets Project

Abstract

An essay named Sanliurfa Sairleri was published in May 1341 in a Journal called Anatolian Journal by Urfalı Mehmet Fazıl, a resercher who we do not have such information about his life. In the introduction of the essay, Mehmet Fazıl indicated that he is going to identify a poet in each issue of the journal in introduction of the essay. However, his essay in Anatolian Journal is his first and the last essay that we could access. In the essay, after a brief consideration of Urfa and poets from Urfa, the life of a poet from Urfa named Hikmet was described and his poesy and some examples of his poems were addressed, which was his main topic of the study. In this study, the essay written with the old writing characters by Mehmet Fazıl was latinised and assessed Mehmet Fazıl's considerations about poet Hikmet. In addition, some information about poet added from there sources called Son Asir Turk Sairleri written by İbnülemin Mahmud Kemal and Şanlıurfa Şairleri by Bedri Alpay.

Keywords: Mehmed Fâzıl, Poets from Urfa, Anatolian Journal, Poet Hikmet from Urfa

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ekrembek13@yahoo.com

NÂBÎ'NİN MUSAHİP MUSTAFA PAŞA'YA SUNDUĞU AZLIYYE KASİDESİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Mahmut KAPLAN*

Özet

Bazı edebî metinler tarihi belge niteliğindedir. Nâbî'nin *Azliyye* kasidesi de bu tür belgelerden biridir. Nâbî, kendi isteği ile Müsahip Mustafa Paşa'nın kethudalığı görevinden kendi arzusu ile ayrılınca karşılaştığı olumsuz tavır ve davranışları kısaca *Azliyye* adı verilen "Kasîde-i 'Azliyye Ender Sitâyîş- i Vezir-i Müşârün İleyh Teğâmede'llâhu Ta'âlâ Bi-Gufrânihi" başlıklı kasidesinde dile getirmiştir. *Azliyye*, şairin kısa süreli bir tür emeklilik olan hayat kesimine ışık tutan bir tarihî belge niteliğindedir. Nâbî, bu kasidesinde çevresindeki insanların, kendi çalışanlarının can sıkıcı tavırlarından yakınıır. *Azliyye*, bir anlamda otobiyografik bir karakter gösterir. Bu kaside her zaman geçerli olabilecek iinsan tavır ve davranışlarına tutulan gerçekçi bir ayna niteliğindedir. Tebliğimizde şairin ruh hali, çıkarıcı insanların tavır değişiklikleri üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

* Emekli Öğretim Üyesi, Celal Bayar Üniversitesi, mahmutkaplan53@hotmail.com

HARRANLI ÇOBAN ŞAİR/YAZAR AHMET ASLAN

Dr. Öğr. Ü. Levent BİLGİ*

Özet

Harran'da 1969 yılında doğdu. Küçük yaşta annesini kaybetti. 1975 yılında Hatay'ın Reyhanlı ilçesine pamuk işçiliği için göç ettiler. Bir babanın tek oğludur. İlkokulu aynı ilçede okudu ve otuz yaşına dek inşaatlarda amele olarak çalıştı. Askerde, dostu Mehmet Döğen'e yazdığı iki yüz sayfalık bir mektup yakalandı. Mektup "tehlikeli..." bulundu ve askerliğinin son iki ayında Antalya'dan Ağrı Eleşkirt'e sürüldü. Orada bölük komutanı yazdığı mektuplarını okudu ve ona, "Git sivilde yazı yaz." diyerek terhisinden on gün önce gönderdi. Böylece Ahmet Aslan yazmaya başladı. Konya'nın bir köyünde çoban oldu ve devamlı kitaplar okumaya başladı. Bundan sonra şiirler, öyküler, denemeler kaleme aldı. Kitapları basıldı.

Bu makalede Harran'lı çoban şair/yazar Ahmet Aslan'ın yazarlığı, yazarlık serüveni ve eserleri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Çoban, Şair, Yazar, Ahmet Aslan, Harran

The Shepherd Poet / Writer Ahmet Aslan From Harran

Abstract

He was born in Harran in 1969. He lost his mother at a young age. In 1975 he moved to Reyhanlı district of Hatay for cotton labor. He is the only son of his father. He studied primary school in the same district and worked as a worker on construction until he was thirty years old. In the military, a two hundred-page letter was written to his friend Mehmet Bagan. The letter was found to be "dangerous ..." and was driven from Antalya to Agri Eleskirt in the last two months of his military service. There, the commander of the division read the letters he wrote and sent him ten days before his death, saying, "Go write your poetry." He became a shepherd in a village in Konya and began to read books constantly. After that, he wrote poems, narratives, and essays. His books were printed. In this article, the poet / writer of Ahmet Aslan will be discussed.

Keywords: Shepherd, Poet, Writer, Ahmet Aslan, Harran

* Öğretim Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, leventbilgi@gmail.com

TUHFE-İ NÂİLİ'DE URFALI ŞAİRLER

Arş. Gör. Gökhan ALP*

Özet

Mezopotamya'nın en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Şanlıurfa, tarih boyunca birçok medeniyete beşiklik yapmış, ilk çağlardan itibaren Doğu ile Batı kültürleri arasında bir köprü olmuştur. Binlerce yıllık tarihe ev sahipliği yapan bu kadim şehir, zengin tarih ve kültür mirasının yanında, edebî faaliyetler bakımından da dikkat çekmiştir.

Yüzlerce yıllık tarihi içerisinde çok sayıda alim, şair, şeyh ve tarihî şahsiyetin yetişmiş olduğu bu belde, Klâsik Türk Edebiyatı olarak adlandırdığımız yüzyıllar süren bir edebî geleneğin içerisinde çok sayıda şair yer almıştır. Bu şairler ilk olarak umumî tarihlerde yer almıştır. Sonraki süreçte tezkireler, şairler hakkında bilgi veren en önemli kaynaklar olarak ön plana çıkmıştır.

Türk Edebiyatı'nda ilk tezkire örnekleri XV. yüzyılda Alî Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'i ile kaleme alınmış ve XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar devam eden geniş bir zaman diliminde dikkate değer bir tür olarak gelişip serpilmiştir. Bu tür içerisinde yer alan *Tuhfe-i Nâilî* adlı eser 1 Cumâde'l- ahire 1368- 31 Mart 1949 tarihinde tamamlanmıştır. Tuman, bu eserinde, şuarâ tezkireleri başta olmak üzere, 75 eserdeki bilgileri tarayarak, şairlerin özet biyografilerini alfabetik sıra ile vermiştir. Biyografik kaynaklarda zikredilmeyen; fakat kütüphanelerde kendisinin tespit ettiği şairleri de eserine almıştır. Bu çalışmada, şairlerin kısaca hayat hikâyeleri ve varsa şiirlerinden örnekler verildikten sonra altına ilgili kaynak eserler yazılmış, bu alanda araştırma yapanlara kolaylık sağlamak amaçlanmıştır.

Bu bildiride yukarıda değinilen *Tuhfe-i Nâilî* adlı eserde yer alan Urfalı şairler tespit edilip, şairler hakkında verilen bilgiler günümüz harflerine aktarılacak ve kaynaklardan hareketle değerlendirilecektir.

Poets of Urfa in Tuhfe-i Naili

Abstract

Şanlıurfa, one of the oldest settlements of Mesopotamia, is the cradle of many civilizations throughout history and has been a bridge between Eastern and Western cultures since ancient times. This ancient city, which hosts thousands of years of history, has attracted attention in terms of literary activities as well as its rich history and cultural heritage.

The city in which numerous scholar, poet, sheik and historical figures have been trained hundreds of years in history has raised many poets within a literary tradition called classical Turkish literature for centuries. These poets first appeared in public histories. In the following period, the tezkires became the most important sources of information about the poets.

The first examples of tezkire in Turkish literature were written in the 15th century by Alî Şîr Nevâî's *Mecâlisü-nefâis*, and remarkably developed within a long period of time from the 15th century to the 20th

* Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, alpgokhann@gmail.com

century. The work named as Tuhfe-i Nâilî was completed on March 31, 1949. In the work, Tuman, gave the summary biographies of the poets in alphabetical order by analyzing the information of 75 works, especially the tezkires of şuarâ. Not mentioned in biographical sources; but he also took the poets he identified in the libraries. After giving about poet's short life stories and examples from poems, references were written in the work to provide easiness to reaserchers in this field.

In this declaration, the Urfalı poets mentioned in the above-mentioned work named Tuhfe-i Nâilî will be identified and the information given about the poets will be transferred to today's letters and also evaluated from the sources.

Herkesin Gözünün Kaldığı Şehirler

Tarih bazı şehirlerin derilerine yapışmışçasına; sadece geçmişlerini değil, aynı zamanda geleceklerini de tayin eder. Urfa ve çevresi Antik Dünya'nın, Ortaçağın, Yeni ve Yakın çağların gözde coğrafyasıdır. Antikçağın bilgeleri ve seyahatlarının bilgi dağarcıklarının beslenme mekânıdır.

Tarih için bu şehirler, mutfaktır; insanlar için haz alınan tat'tır. Bu şehirler için tarihsel birikim, asalet göstergesidir. Bu nedenle tarihin her döneminde imtiyazlılardır.

Urfa ve Harran, kendine has şehirlerdir. Sadece kendisi olan bu şehirlerde, mekânın karmaşıklığı ve çeşitliliği tarza dönüşmüştür. Bilimin, hikmet ve irfanın yuvası olmak, başka şehirlere bu denli yakışmamıştır. Bu ruh derinliğini, feraset düğümlemesine maruz kalmış modern dünya aklı, kavramaktan acizdir.

Urfa ve Harran; geçmişin birikimini bugünlere taşıyabilen, yazan, öğreten ve değerlerini insanlıkla paylaşabilen evrensel kentlerdir.

Bu çalışma; bilimi, inancı, mistisizmi, felsefeyi, musikiyi, ilmî ve edebi estetiği doyasıya yaşamış Urfa, Harran ve çevresinin hayat hikâyelerinden oluşmaktadır. Bu kitabın oluşma amacı, her şeyden önce dünya mirası olan Urfa ve Harran'ın tarihsel mirasının anlaşılmasına katkı sunmaktır.

Görmek, bilmek ve anlamak için Dünya mirası Urfa, Harran ve hayat hikâyeleri...

Keyifli okumalar diliyorum.

Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ

ISBN : 978-975-7394-54-9